కావ్యాలంకార సంగ్రహము

(నరసభూపాలీయము)

గ్రంథకర్త:

రామరాజభూషణుఁడు

వివరణకర్త:

శిరోమణి సన్నిధానము సూర్యనారాయణశాస్త్రి

ఎం. శేషాచలం అండ్ కంపెనీ,
మచిలీపట్టణము : సికింద్రాబాదు

తొలిపలుకు

వైయాకరణాలంకారిక శిరోమణి యగు శ్రీ సన్నిధానము సూర్యనారాయణశాస్త్రులవారు సుప్రసిద్ధ కవిశిరోమణియుఁ బండితాలంకారమునని యాంధ్రభాషాలోకముననెల్ల వెల్లడియయిన విషయమేగాని వేఱుగాదు. అనేక కవిపుంగవులచే నాస్వాదింపఁబడి, వారి శిరఃకంపమునకు హేతువయిన వీరి కవితాస్రవంతి వివిధ ఘట్టములలో వివిధ సదస్సులలో వినుతి కెక్కినది. ఆంధ్ర భాషాపండితుల కసులభమును, సంస్కృత వైయాకరణుల చేతను సాధ్యమని తలంపఁబడనిదియును నగు కౌముదీస్థ సంస్కృత భాషాపద్ధతినంతను, తత్సమ చంద్రికారూపమున వెలయించి యాంధ్రభాషకుఁ గొప్ప కొఱంతనుదీర్చి యాంధ్రదేశమున శ్రీ శాస్త్రులవారు శాశ్వతమగు కీర్తిని గడించిరి. ఇట్టి వీరినిఁ గవిపండిత శిరోమణిగానే లోక మెఱుంగును గాని, యాలంకారిక రత్నమని యెఱుంగదు. నేటి శ్రీ శాస్త్రులవారి యుద్యమమున నయ్యదియు సిద్ధమయ్యెను.

శ్రీ శాస్త్రులవారు తమ యసాధారణ పరిశ్రమకును, అపూర్వ వివరణశక్తికిని విహారరంగముగా గ్రహించిన యాధారము కావ్యాలంకార సంగ్రహము. ఇది యాంధ్రలోకమునఁ బ్రబంధ శిరోమణియగు వసుచరిత్రము రచించి కీర్తిఁగాంచిన రామరాజభూషణునితో నభిన్నుఁడనఁబడిన భట్టుమూర్తిచే వ్రాయఁబడి పఠన పాఠనముల నపార ప్రచారము నందినది. వివరణకర్త యగు శ్రీ శాస్త్రులవారు సుప్రసిద్ధులగు పండిత కవులని ముందే తెలిపితిని. ఇట్టి వీరి వివరణమునకు నా తొలిపలుకు గాని పరిచయవాక్యము గాని యెట్టిదనఁగా స్వతఃప్రకాశకునకు దివ్వెవంటిది. అయినను మిత్రకార్యమని యెంచి, నేను వ్రాయఁబోవునది యెల్లరకుఁ గతార్థమే యైనను సార్థకము కాక తప్పదని భావించి, యిక్కార్యమున కంగీకరించితిని.

ప్రకృత విషయమయిన శ్రీ శాస్త్రిలవారి వివరణము నకును, దన్మూలమయిన కావ్యాలంకార సంగ్రహమునకును దెనుఁగున నెట్టి ప్రశస్తిగలదో ముందు వివరించి, యా పనిని వాని సంబంధమును, సార్థకతను గుఱించి విశదపఱచెదను. తెనుఁగునఁ బదునొకండవ శతాబ్దమునకు ముందు, నుత్తమగ్రంథ రచనయే లేదు. అంతకుఁ బూర్వమొక వేయేండ్లు, ఆర్య నాగరకతా ప్రవాహము సంస్కృత విజ్ఞానామృత రూపమునఁ దెనుఁగునాటఁ బ్రవహించి, తెనుఁగునేలలో నిఁకి యాంధ్ర సారస్వతరూపమున నన్నయనోట వెలువడినది. భారతము తెనుంగునఁ రచింపఁ బడిననాఁటినుండియుఁ గవులకు, విమర్శకులకు, శాస్త్రజ్ఞులకు సంస్కృతభాషా ఖనినిఁద్రవ్వి రత్నములను దెచ్చి తెనుఁగువారి కర్పించుటయే కార్యమయినది. అట్టి రత్నజాతులలో నొక జాతిని వెదకి తెచ్చుటలోఁ బరిశ్రమచేసి పేరెన్నికగన్నవాఁడు బట్టుమూర్తి. సంస్కృతము నందలి యలంకారశాస్త్రము విశేష విమర్శయు, అపార విచారణయుఁ గలది. అందనేక ప్రతిభా వంతు లనంతమయిన తిమ శక్తి నుపయోగించి మార్గముల నేర్పఱచిరి. అందు ముఖ్యముగాఁ బ్రతాపరుద్రీయకారుఁడయిన విద్యానాథునిఁ జాలవఱకును బట్టుమూర్తి యనుసరించినట్లు స్పష్టము. భామహ, దండి, వామనాదుల స్వతంత్ర ప్రయత్నములచేఁ గ్రమక్రమ వికాసమును బొందిన యలంకార విమర్శ వృక్షమును స్వప్రతిభా దోహదముచే ఫలింపఁజేసినవాఁడు ఆనంద వర్ధనుఁడు. అభినవగుప్తుని 'లోచన' సాహాయ్యంబున సహృదయుల యాలోచనకు సుగమంబయిన యీ మార్గముననే రస గంగాధర కారుఁడయిన పండితరాయలు తన ప్రతిభా వ్యుత్పత్త్యభ్యాసములచే నిరంతరాయముగ వివక్షిద్వర్యు లాశ్చర్యంబుగనునట్లనల్పకల్పనలఁ జూపించి మెప్పువడసెను. ఈ ప్రయత్నములనుఁ దెనుఁగునఁ దేటపఱచు పరిశ్రమయే యల్పముగా నున్నది.

ఇది యిట్లుండ, సుమారొక శతాబ్దమునుండి, యఖిల భారతావనినిఁ బాశ్చాత్య విజ్ఞాన ప్రవాహము వెల్లివిరిసి ప్రవహించుచున్నది. గంగా యమునా ప్రవాహములవలె నేఁ డేకీభూతములయిన సంస్కృతాంగ్ల విజ్ఞానముల కలయికవలన బయలు దేరిన, పి. వి. కాణె, ఎస్. కె. డే. మొదలయిన సంస్కృతాలంకారిక సిద్ధాంత విమర్శనాధురంధుల గ్రంథరాజములును దద్‌జ్ఞులకుఁ బరిచితములయి యున్నవి. ఇందలి విశేషములను దెలుఁగునకు నూచముట్టుగాఁ దెచ్చినవారు లేరు.

ఇట్టి సందర్భమున శ్రీ శాస్త్రిలవారు పయి రెండు విజ్ఞాన ప్రవాహములను దమలో నేకీభవింపఁజేసికొని, జహ్నుమహర్షి వలె నీ వివరణ గంగాప్రవాహమును వెడలించి యాంధ్రుల కృతజ్ఞతకుఁ బాత్రులయిరి. ఇది యాలంకారిక విజ్ఞాన పిపాసువుల కమృతము. విమర్శ మార్గపరామర్శులకు జీవనము. పాఠకపాంథులకు నిరాఘాటమయిన సిద్ధాంత యాన శృంగాటకము. ఇట్టి సర్వంకషమాయిన గ్రంథ మాంధ్రమున నింతకుమున్ను వెలువడి యుండ లేదు.

మూలగ్రంథము పద్యబంధమగుటఁ గొన్ని కొఱఁతలకు హేతువైనది. అవసరములేని పదములు, గణ యతి ప్రాసాది నిర్బంధమున రాక తప్పదు. అది శాస్త్రగ్రంథములకు నిగళమే గాని యలంకారము గాదు. ఆపయిని లక్షణములు అతివ్యాప్తి, యవ్యాప్తి మొదలగు దోషముల కాకరము లగుటకు హేతువొకటి కలదు. తనకుముందున్న యాలంకారికుల సిద్ధాంతములన్నియును, తరువాతివారి విచారణలును దత్కర్తకు గతార్థములు కాకుండుటయే యయ్యెది. తన తరువాతివారి రచనలను దాను చూచుట యసంభవము. తన పూర్వుల రచనలు తాను బరిశీలించుట సాధ్యమేయయ్యును, నాఁటికిఁ బఠన పాఠనాదికమునను, గ్రంథప్రచారమునను గలిగిన సదుపాయ రాహిత్యమున, నతని వలన జరిగినట్లు తోఁపదు. మొత్తముమీఁద గ్రంథము నందు

మాత్ర మీ రెండును సంభవములు కాలేదని స్పష్టపడక తప్పదు. అట్టి లోపములను బూరించుటకు శ్రీ శాస్త్రులవారి రచన యుపకరించునని నా విశ్వాసము. అనేక స్థలములయందు మూలములోని దోషమును శ్రీ శాస్త్రులవారు నిరూపించి యున్నారు. అంతమాత్రమున మూలమునకు వివరణ కాదనకు నిరాదరణ మని పాఠకులు తలంపరాదు. ఆ గ్రంథమునకు వివరణము వ్రాయఁబూనుటయే యిందలి శాస్త్రులవారి యాదరణమును నిరూపించుచున్నది.

రసవిచారమునను, శబ్దశక్తి విషయమునను, ధ్వనిస్థాపనమునను, నాయకస్వరూప నిరూపణమునను నొకటేల? యెల్ల ప్రకరణములను శాస్త్రిగారి వివరణము సర్వవిషయ సంభరితము. సంపూర్ణము. ఇట్టి వివరణమును వ్రాసి ప్రచురించినందుల కాంధ్రలోకము శ్రీ శాస్త్రులవారిపట్ల నెంతయు ఋణపడినదనుట విశేషోక్తి కాదు.

ఇట్లు,

గుంటూరు,
6-10-45

విద్వాన్ గంటి జోగిసోమయాజి, ఎం. ఏ., ఎల్. టి.,
సంస్కృతాంధ్రభాషాధ్యాపకుఁడు (రీడరు)
ఆంధ్ర విశ్వకళాపరిషత్ కళాశాల.

మలిపలుకు

శ్లో॥ వ్యాసతు స తు గౌతమతు వ్యాళేంద్రితు యస్యనాస్తి సాహిత్యం
తం ప్రతి సంప్రీతి కం ప్రతి శిరో మమః తు తిరశ్చన పురశ్చన.

(జగన్నాథుఁడు)

ఈ గ్రంథమునకు గ్రంథకర్త సేసిన నామకరణము 'కావ్యాలంకార సంగ్రహము' అని. నరసభూపాలున కంకితమగుటచే నరసభూపాలీయ మనియు లోకవ్యవహారము.

కావ్యమునందలి నాయికానాయకాదులు, రసభావాదులు, అలంకారాదులు, మొదలగు విషయములను జర్చించుశాస్త్రమునకు 'అలంకారశాస్త్రము' అని సామాన్యవ్యవహారము. "శబ్దార్థయోర్యథా వత్సహభావేన విద్యాసాహిత్యవిద్యా" అని రాజశేఖరుఁడు పెక్కండ్రు పండితులు తమ గ్రంథమును 'సాహిత్యపదాంకితము' గానే వ్యవహరించిరి. (సాహిత్యదర్పణము, సాహిత్యరత్నాకరము, సాహిత్యచింతామణి, సాహిత్యసారము మొ.) కొందఱలంకార శబ్దమునే యుపయోగించిరి. (భామహాలంకారము, రుద్రటాలంకారము, వాగ్భటాలంకారము మొ.) మఱికొందఱు 'కావ్య' శబ్దమునే వాడిరి. (కావ్యప్రకాశము, కావ్యాదర్శము, కావ్యమీమాంస, కావ్యానుశాసనము, కావ్యాలోకము మొ.)

భాషకు ముఖ్యాంగములు రెండు. ముఖ్యాంగము అనుటకన్న ముఖ్యప్రాణములనుటయే లెస్స. ఒకటి బహిఃప్రాణము; రెండవది యంతఃప్రాణము. అవి యేవన ౧. వ్యాకరణము, ౨. సాహిత్యశాస్త్రము. మొదటిది శబ్దశుద్ధిని, రెండవది శబ్దార్థరామణీయకమును బోధించును. అసలీసాహిత్యశాస్త్రము వ్యాకరణశాస్త్రముయొక్క పుచ్ఛభూతమని సిద్ధాంతము. మన కిచ్చట రెండవదగు సాహిత్యశాస్త్రమును గుఱించియే ప్రసంగము.

సంస్కృతమున నీ సాహిత్యశాస్త్రమునను్న ముద్రితాముద్రిత గ్రంథముల సంఖ్య ౧౭౩, అని 'కాణే' పండితుఁడు తన History of Sanskrit Poetics అను గ్రంథమునఁ దెలిపెను. ఇన్ని గ్రంథములు ప్రపంచములో నేభాషయందును సాహిత్యశాస్త్రమునఁ గానరావనుట సత్యదూరముగాదు.

మిగిలిన శాస్త్రములవలెనే సంస్కృతమున నీ సాహిత్యశాస్త్రముగూడఁ దర్కయుక్తిఁ బరిష్కృతమై తదుపబృంహితమై యున్నది. యథార్థమునకు హేతుబద్ధముగాని సిద్ధాంతమేదియు సికతాకూపమువలె నిలువదుగదా! కావునఁ బూర్వాచార్యులు తమ సిద్ధాంతస్థాపమునకుఁ దర్కశాస్త్ర సాహాయ్యమపేక్షించిరి. కావుననే మన భారతీయశాస్త్రము లన్నియుఁ దర్క

న్యాయములను నినుపపునాగులమీఁద నిర్మింపఁబడిన వజ్రపుకోటలు. ప్రత్యల్ప విషయముగూడ హేతువాదబద్ధమై సామాన్యబుద్ధులకు గహనమై దుర్భేదమై యుండును. దేనికేని లక్షణము సెప్పవలెనన్నచో నవ్యాప్తి, అతివ్యాప్తి, అసంభవాదిదోషరహితముగా నుండవలెను. అట్టి నిర్వచనము తార్కికునకే సాధ్యమగును. తర్కవాసన గిట్టనివారికిని, నది లేనివారికిని నీశాస్త్రము తలదిమ్ము గలిగించును. కావుననే డాక్టరు కట్టమంచి రామలింగారెడ్డిగారీ యలంకార శాస్త్ర పఠనమువలనఁ 'జమురునష్టియే కాని కవితకుఁ బుష్టిలే'దని కవిత్వతత్త్వవిచారమునఁ బరిహసించిరి. ఏదానినైన సామూలాగ్రముగా నభ్యసింపక యపహసించుట హాస్యాస్పదముగాదా! అలంకారశాస్త్రమును నపహసింపఁగల పాండిత్యము వారికున్నదేమో! నాకుఁ దెలియదు.

ఈ సాహిత్యశాస్త్రమునకుఁ బ్రమేయమేమి? ప్రమేయమనఁ జర్చనీయమగు విషయము. [The subject which is to be discussed] విద్యానాథుఁడు స్థూలముగా నీవిధముగా దెలిపియున్నాఁడు.

శ్లో॥ రసప్రధానా శ్శబ్దార్థాః గుణాలంకారవృత్తయః
రీతయశ్చేయతీ శాస్త్రప్రమేయం కావ్యపద్ధతిః.

రామరాజభూషణుఁడీ శ్లోకము నీ క్రింది విధమున ననువదించి యున్నాఁడు.

గీ. అసదృశ రసప్రధాన శబ్దార్థములును,
రీతులును, వృత్తులును, నలంకృతులు, గుణము,
లాదియగు లక్షణంబుల నలరుఁ గావ్య
సరణి యందు రలంకారసారవిదులు.

(కావ్యాలంకార సంగ్రహము-ప్ర. ఆ. ౨౦ పద్యము.)

రసము, శబ్దార్థములు, రీతులు, వృత్తులు, అలంకారములు, గుణములు, అనునవి యీ సాహిత్యశాస్త్రప్రమేయము. అనఁగా నీ శాస్త్రమునఁ జర్చనీయములగు విషయము లివ్వి.

సూక్ష్మముగా విచారింప నిందలి యొక్కొక్క విషయము గూడ సముద్రమువలె నగాధమైనది. ఎట్లన, రసమన నేమి? తదాశ్రయ మేమి? సామాజికులు దానినెట్లాస్వాదింతురు? కావ్యమున నదియెట్లు వ్యక్తమగును? రసములెన్ని? అవి యెట్లు పుష్టము లగును? శాంతము రసమా? భక్తి రసమా? భావమా? రసభావములకు భేదమేమి? వత్సలరస మనునది కలదు; శృంగార మొక్కటే రసము; శాంతమే రసము; కరుణమే రసము; రసాలంబనములగు నాయికానాయక భేదప్రభేదములు !

శబ్దము లెన్ని విధములు? వాని శక్తులగు అభిధా, లక్షణా, వ్యంజనా ప్రస్తావము; వ్యంజన యంగీకార్యమా? కాదా? అర్థభేదము లెన్ని? రీతి యన నేమి? ఈ రీతులకును రసములకును గల సంబంధ బాంధవ్యములేమి? అవి యెన్ని? వృత్తు లన నేమి? అవి యెన్ని? అలంకారములన నేమి? అవి యెన్ని? వీని కన్నింటికిని బరస్పర భేదమేమి?

కావ్యమన నేమి? దానిలోఁ బై నుదాహృతవిషయములలో దేనికిఁ బ్రాధాన్య ముండవలెను? కావ్యశరీర మేమి? కావ్యాత్మయేది? కావ్యభేదము లెవ్వి? కావ్యప్రయోజనము లెవ్వి? కావ్యశాస్త్రములకుఁ గల వైలక్షణ్య మేమి? కవి యన నెవఁడు? అతని సామగ్రి యేమి? కావ్య సౌందర్యము దేనివలనఁ గలుగును? కావ్యరసాస్వాద మెట్లు గలుగును? ఎట్టి కావ్య ముత్తమము?

ఈ విషయములును వీనికి సంబంధించి బయలువెడలుచున్న యితర కావ్య సమస్యలను గూలంకషముగా హేతుబద్ధముగాఁ బూర్వపక్ష సిద్ధాంతపూర్వకముగా జల్లెడపట్టినట్లు సాహిత్యశాస్త్రము చర్చించును. అనఁగా నుత్తమ కావ్యత్వసిద్ధికి వలసిన విషయము నెల్ల మథించును. డాక్టరు రెడ్డిగారు దలంచిన ట్లీ శాస్త్ర మున్మత్తప్రలాపమువంటిది గాదు.

అయితే యొక ప్రశ్న యుత్థితమగుచున్నది. ఈ విషయములను జర్చించుటకిన్ని గ్రంథము లేలకావలయును? అని. నిజమే. లోకమున నేశాస్త్రము గాని యొక్కనాఁడే పెరిగి పెద్దదిగాదు. ఒకరొక సిద్ధాంతమును లేవదీయఁగా నది లోకమునఁ గొంతకాలము నలుగును. దాని నవగాహనము సేసికొనుటకుఁ గొంతకాలము పట్టును. అప్పుడు దాని కనుకూలముగానో ప్రతికూలముగానో వాదములు చెలరేఁగును. ఈ విధముగాఁ గ్రమక్రమముగా శాస్త్రము పెరుగును. ఈ క్రమమున మన సాహిత్యగ్రంథములలోఁ గొన్ని కొన్ని క్రొత్త సిద్ధాంతములను స్థాపించినవి గలవు. భరతుని నాట్యశాస్త్రము, భామహాలంకారము, కావ్యాదర్శము, వామనకావ్యాలంకారసంగ్రహము, ధ్వన్యాలోకము (దీనివ్యాఖ్య-లోచనము,) వక్రోక్తిజీవితము, వ్యక్తివివేకము, ఔచిత్యవిచారచర్చ, అనునవి నూతనసిద్ధాంతస్థాపక గ్రంథములు. అనఁగా నివి వాదగ్రంథములు. మిగిలినవానిలోఁ బెక్కుగ్రంథము లీవాదగ్రంథబృందముయొక్క సంగ్రహములే [Text-Books] వీనికి మఱలఁ బెక్కువ్యాఖ్యానములు. (ఒక కావ్యప్రకాశమునకే ౭౦ వ్యాఖ్యలు గలవు). కొన్ని రూపకములఁగుఱించియుఁ గొన్ని రసముల గుఱించియుఁ, గొన్ని శబ్దవృత్తులను గూర్చియుఁ గొన్ని నాయికానాయకాదులను గూర్చియుఁ గొన్ని యలంకారముల గూర్చియుఁ జర్చించెను. మొత్తముమీఁద సంగ్రహగ్రంథములే పెక్కుగలవు. అటనటఁ

బూర్వసిద్ధాంతఖండనరూపముగు కొంత క్రొత్తఁదనము సిద్ధాంతములలో, విషయవిభాగాదులలోఁ గానవచ్చుచున్నను సన్నియుఁ గ్రోడీకరణములే. ఒక దానికొకటి ప్రతిబింబములే. పిష్టపేషణప్రాయములే !

ఈ పరంపరలోఁ బ్రథమ శతాబ్దినుండి తొమ్మిదవ శతాబ్దివఱకు ననఁగా భరతుఁడు దొట్టి యానందవర్ధనునిదాఁక బయలువెడలిన రస, అలంకార, గుణ, రీతి, ధ్వనిసిద్ధాంతములను గ్రోడీకరించి ప్రకరణ విభాగముసేసి తొలుదొల్త సంగ్రహరూపమున రచించినవాఁడు మమ్మటుఁడు. (క్రీ. శ. ౧౧౦౦) అదియే కావ్యప్రకాశము. రమారమి యాతని సమకాలికుఁడగు హేమచంద్రుఁడు (క్రీ. శ. ౧౦౮౮-౧౧౭౨) కూడ నదేపద్ధతినిగాఁ గావ్యానుశాసనమను మఱొక సంగ్రహగ్రంథమును విరచించెను. తరువాత నంతకన్న విపులముగా మఱికొన్ని కావ్యవిషయములను గూడఁ జేర్చి విశ్వనాథపంచాననుఁడు (౧౪ శతాబ్ది) సాహిత్యదర్పణమును రచించెను. దృశ్య శ్రవ్య కావ్యవిషయములను నా కాలమునకుఁ జాల సమగ్రముగానే యాతఁడు సంగ్రహించెను. ఈతని సమకాలికుఁడే యనఁదగిన విద్యానాథుఁడు ప్రతాపరుద్రీయమును విరచించెను. ప్రతాపరుద్రీయము సంగ్రహములలో సంగ్రహము. ఈ కావ్యాలంకార సంగ్రహము* ప్రతాపరుద్రీయమునకు సంగ్రహరూపమగు ననువాదమని చెప్పవచ్చును. ఏలన, నందలి నాటకప్రకరణ మిందు లేదు. శృంగారేతర రసప్రసంగములేదు. మిగిలిన ప్రకరణములందుఁగూడఁ గొంత కొంత విషయమును గ్రంథకర్త వదిలివేసెను.

ఈ సంగ్రహ గ్రంథములలో వాగ్భట కావ్యానుశాసనము, (౧[illegible] వ శతాబ్ది) హేమచంద్ర కావ్యానుశాసన వ్యాఖ్య, కేశవ మిశ్రుని (౧౬ వ శతాబ్ది) అలంకారశేఖరము మొదలగు గ్రంథములలో సాహిత్యదర్పణమునఁ జేరని, చేర్పఁదగిన, చేర్చినచో సమగ్రతను గలిగించు కావ్యవిషయములు గొన్ని

---

* కొందఱిది ప్రతాపరుద్రీయమునకుఁ బ్రతిబింబము కాదనియు, స్వతంత్ర గ్రంథమే యనియును జెప్పుదురు. దీనికిఁ గారణము వారు చెప్పునదే మనఁగా బట్టుమూర్తి కంఠోక్తితో నా విధముగాఁ దెలుపలేదని. ఇది పెద్ద కారణము కాదుగదా ! సంస్కృతమున సుమ్ము, కృష్ణయజ్వ రచితమగు నరసభూపాలీయము గలదని శ్రీ మానవల్లి రామకృష్ణకవిగారు 1939 ఫిబ్రవరి భారతిలో వ్రాసిరి. అందు వారు సంస్కృత నరసభూపాలీయమున నేడుల్లాసములు గలవఁట. అందొకటే లభించెనఁట. ఆంధ్ర నరసభూపాలీయముకన్న సంస్కృత నరసభూపాలీయము ముందు రచింపఁబడెనని శ్రీకవిగారు లిఖించిరి. అయిన నాంధ్రనరసభూపాలీయము దానికనువాదముగాక రెండును ప్రతాపరుద్రీయమునకుఁ బ్రతిబింబములేయనియు వ్రాసిరి.

సేకరింపఁబడియున్నవి. సాహిత్యదర్పణమునకుఁ బిమ్మట వెలువడిన యే యితర సంగ్రహగ్రంథమునను నవి సంగ్రహింపఁబడలేదు. కావున సంస్కృతమునఁ గూడ సాహిత్యదర్పణముకన్న సర్వకావ్యవిషయ సంపూర్ణమగు సంగ్రహ గ్రంథము లేదనియే చెప్పవచ్చును.

ఉన్నవానిలో సాహిత్యదర్పణమే మేలైనది. ప్రతాపరుద్రీయము నాంధ్రుఁడు రచించినాఁడనియు, ఆంధ్రప్రభువున కంకితమనియు, నాతని సంస్కృతకవిత్వము రసవంతమైనదనియు హర్షింపవలసినదే కాని విషయపుష్టి లేక నిదాఘనదీపూరమువలె సన్నగిల్లియున్నది. అది సంగ్రహములలో సంగ్రహమని తెలిపితినిగదా! అందు నాయికా భేదములగు ధీరా, అధీరాది భేదములును, రసదోషములును, అర్థనిర్ణాయక సామగ్రియుఁ, గవిసమయములును, ముఖ్యములయిన కావ్యభేదములును సంగ్రహింపఁబడవయ్యెను. ఈ విధముగా నిది యసమగ్రతమమగు గ్రంథము.

సంస్కృతమునసే యిట్లుండ నాంధ్రాలంకార గ్రంథములను గూర్చి వ్రాయనేల? ఆంధ్రమునఁ గల యలంకార గ్రంథములు ప్రాచీనార్వాచీనములు * ౨౭. ఇందొక్కదానియందును సర్వాలంకార విషయసామగ్రి లేదు. సరిగదా! మీఁదుమిక్కిలి కొన్ని ప్రాచీన గ్రంథములు దోషభూయిష్ఠములు.

---

* (శ్రీమాన్ ఈయుణ్ణి వీరరాఘవాచార్యులు ఎం. ఏ. గారాంధ్ర ప్రతాప రుద్ర యశోభూషణ పీఠికలో ౪౬, ౫౦, ౫౧ పుటలలో నీ క్రిందిజాబితా నొసగిరి)

౧. అలంకార మంజరి (శేట్టులూరి వేంకటరాఘవయ్యంగారు.)
౨. ఔచిత్యవిచార చర్చ (వేంకటరామకృష్ణకవులు.)
౩. కవికల్పలత (కల్లూరి వేంకట సుబ్రహ్మణ్యదీక్షితులుగారు.)
౪. కవి కంఠాభరణము (వేంకట రామకృష్ణ కవులు.)
౫. కావ్యప్రకాశము (కాండూరి నరసింహాచార్య శిరోమణి.)
౬. కావ్యమీమాంస (పంచాగ్నుల ఆదినారాయణశాస్త్రిగారు.)
౭. కావ్యాదర్శము (అవ్వారిసుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిగారు.)
౮. కావ్యాలంకార చూడామణి (విన్నకోట పెద్దన.)
౯. కావ్యాలంకార సూత్రవృత్తి (వేదాల తిరువేంగళాచార్యులుగారు.)
౧౦. కువలయానంద ప్రకాశిక (కటికనేని రామకవి.)
౧౧. కువలయానందసారము (బులుసు వేంకటరమణయ్యగారు.)
౧౨. చంద్రాలోకము (అడిదము సూరకవి.)
౧౩. ,, (తాడూరి లక్ష్మీనరసింహరావుగారు.)

లక్ష్యములకును లక్షణములకును బొత్తులేదు. లక్షణములన్నియు నవ్యాప్త్యాది దోషజుష్టములే. వీనికిఁ దోడుగా నవపాఠములు. ఈ యున్న గ్రంథములలోఁ గావ్యాలంకార చూడామణి, నరసభూపాలీయములు విశ్వవిద్యాలయ పరీక్షలకుఁ బాఠ్యములు. ఈ గ్రంథకర్తల కలంకారశాస్త్రమునఁ గూలంకషమగు ప్రజ్ఞ లేదన్నట్లు వారి గ్రంథములే సాక్ష్యమిచ్చుచున్నవి. అట్టి గ్రంథము వలన విద్యార్థుల కెంత యలంకారశాస్త్రవిజ్ఞానము లభించును?

కావునఁ నాంధ్రభాషలోఁ దుదికి సాహిత్యదర్పణమువంటి నిరుపమగు సాహిత్యశాస్త్రగ్రంథమని చెప్పఁదగిన దేదియు లేదు. అట్టి గ్రంథమొకటి యవశ్యమై యున్నది. శ్రీ॥ శే॥ వేదము వేంకటరాయశాస్త్రిగారి యాంధ్ర సాహిత్యదర్పణముకన్న సంస్కృత సాహిత్యదర్పణమే విద్యార్థులకు సుబోధమని నా తలంపు.

ఆంధ్రీకృతగ్రంథములు స్వతంత్ర గ్రంథములవలె కడుంగడు సులభములై యుండవలెను. లోకమున సంస్కృతగ్రంథములకు బాఠముసెప్పు పండితులును, వానిని గురుముఖమునఁ జదువుకొను విద్యార్థులును నుందురు. గురుముఖమున సర్వసంశయములు నివారింపఁబడుచుండును. ఈ యాంధ్రీకృత గ్రంథములను జెప్పువారును వారికడఁ జదువుకొనువారును నరుదే. కాన విద్యార్థులకు గుర్వపేక్ష లేకయే తెలిసికొనఁదగినవిధమున సంస్కృత శాస్త్రగ్రంథముల ననువదింపవలెను. అంతేకాని యవి వివరణాంతరాపేక్షములై యుండరాదు. సవరసగంగాధరము (ముద్రితము) ఆరిధ్రి ధ్వన్యాలోకము

---

౧౪. చంద్రాలోకము (అక్కిరాజు ఉమాకాంత విద్యాశేఖరులు.)
౧౫. గంధవహము (మంచెళ్ళ వాసుదేవకవి.)
౧౬. దశరూపకము (మల్లాది సూర్యనారాయణశాస్త్రిగారు.)
౧౭. ధ్వని (అవ్వారి సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిగారు.)
౧౮. ధ్వన్యాలోకము (వేదాల తిరువేంగళాచార్యులవారు.)
౧౯. నందరాజ యశోభూషణము (కవి పేరు తెలియదు.)
౨౦. నరసభూపాలీయము (బట్టుమూర్తి.)
౨౧. ప్రతాపరుద్రీయము (గణపవరపు వేంకటకవి.)
౨౨. రసగంగాధరము (జమ్మలమడక మాధవరామశర్మగారు.)
౨౩. రసమంజరి (గణవరపు వేంకటకవి.)
౨౪. ,, (గుడిపాటి కోదండకవి.)
౨౫. ,, (తాదూరి లక్ష్మీనరసింహరావుగారు)
౨౬. ,, (వేదము వేంకటరాయశాస్త్రిగారు.
౨౭. ఆంధ్రప్రతాపరుద్ర యశోభూషణము(చలమచర్ల రంగాచార్యులుగారు)

(అముద్రితము) అనునవి గొప్ప శాస్త్రవాద గ్రంథములు. వాని నాంధ్రీకరించిన వారును నుద్దండులగు పండితులు. కాని యవి ప్రారంభకుల కుద్దిష్టములుగావు. వానిని మొదలనే చదువఁ బూనినచో వ్యాకరణశాస్త్రమున సిద్ధాంతకౌముదిఁ జదువక మహాభాష్యము నారంభించినట్లుండును.

ఈ విధముగానే గ్రంథముగూడ సుబోధముగాఁగానీ సంపూర్ణముగాఁగానీ లేదు. కావున నిర్దుష్టములయిన లక్ష్యలక్షణములతో సాహిత్యదర్పణముకన్నను విషయసమృద్ధితో సర్వసాహిత్యవిషయములను గ్రోడీకరించి యాంగ్ల సిద్ధాంతములనుగూడ జతపఱచి విద్యార్థులు స్వతంత్రముగాఁ దెలిసికొనఁదగినంత సులభముగా నొక సంగ్రహగ్రంథమును వ్రాసినచో భాషకుఁ జాల మేలబ్బును. అట్టిది మిక్కిలి యావశ్యకమై యున్నది.

కాని యీ పనిని గావించువారెవరు? కావించినను హర్షించువారెవరు? దానిని లోక మెంత యుపయోగించుకొనును? శ్రమించి యట్టి గ్రంథమును వ్రాసి యెట్లో కష్టించి ముద్రించుకొని "విద్వానేవ విజానాతి విద్వజ్జన పరిశ్రమం" అనుకొని తమకృషికి హర్షింతురని తపాలావ్యయమును భరించి యభిప్రాయార్థమంపఁగాఁ గొందఱు దాము మహనీయులయినట్లును బంపినవారల్పులయినట్లును భావించుకొని యుండినట్లైనను దమ గౌరవమునకు భంగము వచ్చుననికాఁబోలు వ్రాయరు. తపాలాబిళ్ళలుపెట్టి జాబులు వ్రాసినను వానిని మ్రింగుదురు కాని ప్రత్యుత్తరింపరు. పదవీ, వేతనాదులవలన లభించిన పండితమ్మన్యత్వమును, నిర్లక్ష్యభావమును వారిలో వేళ్ళుదన్ని యున్నవి. పండితులు గ్రంథములనుబంపి తమ్ము గౌరవించినందులకుఁ బ్రత్యుత్తరపూర్వకముగా వారిని గౌరవింపవలయునని తలంపరు. చిలుక తన ముద్దునే కోరును; కాని ఎదుటివానిముద్దును గోరదఁట. వారు సభలకగ్రాసనాధిపత్యమును వహించి బల్ల గ్రుద్దుచు శాస్త్రగ్రంథములు మన భాషకుఁ గావలెనని ఘోషింతురు. తాము వ్రాయరు. సోదర విద్వాంసులు వ్రాసిన వానినిఁ జూడరు. వారిని గౌరవింపరు. ఈ విషయమంతయును నా యనుభవము!

నూతనముగా లక్ష్యలక్షణములను సృష్టించి వ్రాయుటకన్న దోషభూయిష్ఠమైయున్నను 'కావ్యాలంకార సంగ్రహము'నకు నిందలి దోషములు చూపుచు, సంస్కృతగ్రంథములనుండి నిర్దుష్టములయిన లక్ష్యలక్షణముల నుదాహరించుచు, సంస్కృత సాహిత్య గ్రంథములలో నున్న సర్వవిషయములను సంగ్రహముగా నా యా స్థలములందుఁ జేర్చుచు 'వికాసము'ను వ్రాసినచో లెస్స యని తోఁచినది. దీనివలన నిందలి దోషములును, నిర్దుష్ట లక్ష్యలక్షణములును, క్రొత్తవిషయములును దెలియును. కేవలము నూతనగ్రంథమే యగుచో నరసభూపాలీయ దోషములట్లే మిగిలియుండును. లోకమున కవి తెలియకయే

యుండును. మఱియొకరైనను దానికి వివరణమో, టీకయో వ్రాయవలసియే యున్నది. ఉదాహరణ ప్రత్యుదాహరణములచే సూత్రార్థము సుస్పష్టమగు విధమున నీ గ్రంథదోషముల నెఱిఁగి సాధువులయిన లక్ష్యలక్షణములను దెలిసికొన్నచో విద్యార్థులకెంతేని మేలగును గదా! మఱియు మన భారతీయ సిద్ధాంతములతోపాటు పాశ్చాత్త్య సాహిత్య సిద్ధాంతములను గూడఁ జేర్చినచో సముచితమని యెంచి నా కుపలబ్ధములయినవాని నిందుఁ జేర్చుకొంటిని.

నేనను నిందు నాటక ప్రకరణమును వ్రాయలేదు. ఏలన, సాహిత్యదర్పణ, ప్రతాపరుద్రీయములందలి నాటక ప్రకరణములు చిన్నవి. ఇప్పుడు పాశ్చాత్య నాటకములుగూడ వచ్చినవి. కావునఁ బాశ్చాత్త్య భారతీయ నాటకలక్షణములను జర్చించుచుఁ బ్రత్యేకముగా 'రూపక మీమాంస' అను పేర నొక గ్రంథమును వ్రాయవలెనని యభిలాష గలదు. కాని యారోగ్యము సరిగాలేదు. అనారోగ్య స్థితిలోనుండియే దీని నెట్లో ముగించితిని. భగవంతుఁడు నా కాయువును, ఆరోగ్యమును బ్రసాదించినచో దానినిఁగూడ రచించి వాగ్దేవి నారాధింతును.

పాశ్చాత్త్య సాహిత్యకారు లెవ్వరును మన సాహిత్యకారులవలె సాహిత్యదర్పణాదులవంటి యా యా విషయవిభాగములుగల సంగ్రహగ్రంథములను వ్రాయలేదు. కొందఱేకవికావ్యమును గుఱించియో విమర్శించుచు నడుమనడుమ శైలినిఁగూర్చియో నాయకునిఁగూర్చియో లేక రసమును గుఱించియో యలఁతిగాఁ దడవుచుఁ బోవుదురు. అంతేకాని యింత కూలంకషముగా హేతువాదపురస్సరముగా శాస్త్రీయపద్ధతితోఁ (Scientific treatment) బ్రతివిషయమును జర్చించుచు నెల్ల విషయములను సంగ్రహముగా నొకచో విద్యార్థుల కందుబాటుగా నుండు సాహిత్యగ్రంథములను విరచింపరైరి. కావున బాశ్చాత్త్యుల సిద్ధాంతములన్నియు మనము సంగ్రహముగా నొక్కచోఁ దెలిసికొనఁజాలము. నేను పెద్దలవలన విన్నదానినిఁబట్టి పాశ్చాత్త్యసాహిత్యగ్రంథములలో శబ్దశక్తివిచారము, నాయికా నాయక చర్చలు, రసభావాది విచారము, గుణదోష వివేకము మొదలగునవి కానరావు. వారి సాహిత్య విమర్శనము పూఁతమెఱుఁగే.

ఈ గ్రంథమును వ్రాయుపట్ల నాకుఁగలిగిన పెక్కుసంశయములను దీర్చి నాకుఁ దీర్పరాని సాహాయ్యమొనర్చిన, నా సాహిత్యశాస్త్ర గురువులగు శ్రీమాన్ శిరోమణి [illegible]ల తిరువేంగళాచార్యులవారికిని (గుంటూరు ఆంధ్ర క్రిస్టియన్ కాలేజీ సంస్కృత పండితులు) దాము సేకరించిన గేయవాఙ్మయమునందలి కావ్యభేదములను దయతో నాకొసఁగిన శ్రీ వేటూరి ప్రభాకరశాస్త్రి గారికిని, ఉదాహరణ కావ్యమునుగుఱించి వ్రాయుపట్ల నాకు సంగీతశాస్త్ర

విషయమును దెలిపిన శ్రీ పుచ్చా సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిగారికిని, నీ గ్రంథము యొక్క వ్రాఁతప్రతిని నామూలాగ్రముగాఁ జూచి యామోదమును వెల్లడించి నాకుఁ బ్రోత్సాహమొసంగిన మిత్రులగు శ్రీ బిదురు వేంకటశేషయ్యగారికిని నా కృతజ్ఞతాపూర్వకవందనములు. మరియుఁ బెక్కు సంస్కృత, ఆంధ్ర, ఆంగ్లగ్రంథములను నే నీగ్రంథరచన కుపయోగించుకొంటిని. ఆ గ్రంథకర్తలకును గృతజ్ఞుఁడను.

వివరణ పద్ధతి

ఇందుఁ బ్రతిపదార్థమును వ్రాయదలంపలేదు. పద్యములకుఁ దాత్పర్యమును వ్రాసితిని. ప్రతిపదార్థమును వ్రాసినచో నింక నిమ్మడియో ముమ్మడియో గ్రంథము పెరిగెడిది. నాందీ ప్రభృతి వంశచరిత్రాంతము గల పద్యములకును, ఆశ్వాసాంత పద్యములకును, బంధ, గర్భ పద్యములకును దాత్పర్యములు గూడ వ్రాయలేదు. ఏలన వాని యుపయోగ మత్యల్పము. కాని యచట వలసిన శాస్త్రసమన్వయ రూపమగు వివరణమును వ్రాసితిని.

ఈ కావ్యాలంకార సంగ్రహమునకు మూఁడు మాతృకలు గలవు. అవి కాకినాడలో 'ఆంధ్రసాహిత్య పరిషత్కా' ర్యాలయమునఁ గలవు. అందలి పాఠాంతరములను దెప్పించుకొని తదనుసారముగా మాతృకను సంస్కరించుకొంటిని.

దీనియందలి నాయక రస ప్రకరణములకు మాత్రమే కీ. శే. వెల్లాల సదాశివశాస్త్రిగారు (జటప్రోలు సంస్థానమున పండితులు) పూర్వమొక వ్యాఖ్యను రచించిరి. వారు గ్రంథకర్త సేసిన దోషములనే విశేషించి చూపిరి. అందుఁ జేర్పఁదగిన విషయములు సేర్పలేదు. వింజమూరి కృష్ణమాచార్యులవారును, శబ్దరత్నాకరకర్త బహుజనపల్లి సీతారామాచార్యులవారును గలిసి ప్రచురించిన యొక టిప్పిక గలదు. ఇవి రెండును నాకు విశేషించి యుపయోగపడలేదు. పాఠభేదములను సవరించుకొనుటకు మాత్రమే యలఁతిగాఁ దోడ్పడినవి. వారికినిఁ గృతజ్ఞుఁడను.

'దృష్టం కిమపి లోకేఽస్మిన్ న నిర్దోషం న నిర్గుణం' అనికదా యభియుక్తోక్తి. కావున నుదారహృదయులగు విద్వాంసులు దీనియందలి దోషములను సుహృద్భావముతోఁ దెలిపినచో సంస్కరించుకొందునని సప్రశ్రయముగా మనవి సేయుచున్నాను.

గ్రంథకర్తృ చరిత్రము

ఈ గ్రంథకర్తయగు బట్టుమూర్తి బాలకవిగానుండియే శ్రీకృష్ణదేవరాయలవారి యష్టదిగ్గజములలో నొకఁడై క్రమక్రమముగా నతని యల్లుఁడగు అళియరామరాజునకు మేనల్లుఁడగు * నరసరాజు నాశ్రయించి, యాతని కీ కావ్యాలంకార సంగ్రహమును గృతియిచ్చి, యాతని యాశ్రయమువలననే సభకెక్కి రామరాజభూషణ బిరుదమునొంది తల్లికోట యుద్ధములో రామరాజు కీర్తిశేషుఁడు కాఁగా నాతని తమ్ముఁడగు తిరుమలదేవరాయల నాశ్రయించి వసుచరిత్ర మాతనికిఁ గృతియిచ్చి పిమ్మట శ్రీరామచంద్రుని కంకితముగా హరిశ్చంద్ర నలోపాఖ్యానమునుగూడ రచించెననియు, క్రీ. శ. ౧౫౧౦ మొదలు ౧౫౮౦ వఱకాతఁడు జీవించెననియు, నీతఁడల్లసాని పెద్దనకు శిష్యుఁడనియును, సంగీతశాస్త్ర పండితుఁడును, అవధానతంత్రి చతుర్విధ కవితాధురంధరుఁడు ననియు, బట్టుమూర్తియు రామరాజభూషణుఁడు భిన్నులా? ఒక్కరా? అను వాదమును ఖండించి యొక్కరే యనియును, నీ మొదలగు విషయములను శ్రీవఝ్ఝల చినసీతారామశాస్త్రిగారు వసుచరిత్ర విమర్శనము, హరిశ్చంద్ర నలోపాఖ్యాన పీఠికలలోను, తంజనగరము తేవప్పెరుమాళ్ళయ్యగారు వసుచరిత్ర పీఠికలోను, రావుబహద్దరు కందుకూరి వీరేశలింగము పంతులుగారు ఆంధ్రకవుల చరిత్రలోను లిఖించిరి. అంతకన్న విస్తరించి యిట వ్రాయ నక్కఱపట్టదు.

కృతిపతి చరిత్రము

ఈ నరసరాజు కౌశికగోత్రసంభవుఁడు. (గీ. వసుధఁ గౌశికగోత్ర పావనుఁడవైన। నీక తగుఁగాక. ౪ ఆ. ౬౫ ప.) ఇంటిపేరు తొరగంటివారు (తొరగంటి నరసభూప!). ఇతని వంశపురుషుఁడు పోచిరాజు (పోచిరాజు నరసేంద్రుఁడు). విష్ణుభక్తుఁడు (నారాయణ చరణార్చన). తండ్రి ఓబుళుఁడు; తల్లి లక్కాంబ.

సామాన్యముగాఁ గృతికర్తలు కృతిభర్తల శౌర్య, ధైర్య, సాహసౌదార్యములను మిన్నుముట్టునట్లు వర్ణింతురు. అట్లే యీతఁడును వర్ణించెను. కాని యీతని చరిత్రలో రెండంశములు విచిత్రము అయినవి గలవు. అవి యివి:-

౧. నరసభూపాలుఁడు మత్స్యయంత్రమును గొట్టినాఁడు.

గీ. నరసభూభర్త మత్స్యయంత్రంబు నేయ. (ద్వి. ఆ. ౧౧౬ ప.)

---

* సంస్కృత నరసభూపాలీయ కృతిపతి గొబ్బూరి నరసరాజు. ఇతఁడు అయ్యలరాజు రామభద్రునిచే రామాభ్యుదయముఁగూడ నాంధ్రమున సంకితము గొనెను. ఆంధ్ర నరసభూపాలీయ కృతిపతి యగు నరసరాజును, గొబ్బూరి నరసరాజును పినతండ్రి పెదతండ్రి కుమారులని చెప్పుదురు.

మ. సలిలచ్ఛాయగుఱించి యంత్రకృత మత్స్యం బీ నృసింహ క్షమాతలనాథా
గ్రణియేయ... (ద్వి. ఆ. ౧౨౩ ప.)

గీ. యంత్రమీనంబుఁ దునుమాడినట్టిదునుము. (ద్వి. ఆ. ౧౨౪ ప.)

సీ. శరవేగములు లేవె? చలయంత్రపాఠీన
శాసనప్రౌఢికిఁ జనవుగాక. (౪ ఆ. ౬౪ ప.)

౨. నదీప్రవాహమును ద్రిప్పినాఁడు.

సీ. వన్నెకెక్కిన దేవవాహిని సాటిగా
నిలయెల్ల యేఱుల నిరవుకొల్పి,

సీ. అల యనాది ప్రవాహములైన యేర్లవం
కలుదిద్దు టే వివేకంబు కలిమి ?

సీ. సామర్థ్యములు లేవె? సరిదన్యపథయాన
శాసనప్రౌఢికిఁ జనవుగాక.

ఈతనికి ధీరోత్తమగండ, గండరగండ, ఉభయరగండ, గండభేరుండ బిరుదములు గలవు. (౫ ఆ. ౧౬౭ ప.)

౩. ఈతఁడుఁ దురుష్కుల నోడించి హిందూరాజ్యము నిలిపెను.

సీ. అభిభూతఖానమల్కవిష్కృతాయశో
ధ్వాతసంతతి శాత్మ సంతసిల్లి. (౨ ఆ. ౨౦ ప.)

చ. అదెయిదె వచ్చెవచ్చె నరసాధిపు దాడి యటంచుఁ బాళెముల్ బెదరి
బరీదుఁ దేగుసెడ... (౨ ఆ. ౧౨ ప.)

శా. మ్లేచ్ఛా మండ్రువ భయదదోర్మాహాత్మ్య ! (౫ ఆ. ౨౪౩ ప.)

శా. ...హిందూరాజ్య సంస్థాపనా ! (౫ ఆ. ౨౪౩ ప.)

౪. మఱియు కటక దేశాధిపతియగు అశ్వపతి కితఁడన్న భయము.

కం. కటకాధిరాజహయ పతిసేనా ! భీకర ! (౪ ఆ. ౧ ప.)

౫ ఇతనికి భారవి కవిత్వమునఁ బ్రీతి గలదు.

భారవి కవిప్రౌఢోక్తిసంచార ! (౨ ఆ. ౧౭౪ ప.)

మొదటినుండియు నాంధ్రభాష కత్యవశ్యములును, పూర్వవిద్వాంసులు స్పృశింపనివియు నగు గ్రంథములను వ్రాసి భాషలోని కొఱఁతను యథాశక్తిఁ దీర్పవలెనని నా యభిలాష. "ఆఁకలి ఆకాశమంత; నోరు సూదిబెజ్జమంత" అన్నట్లు నాకా యాశ పెద్దది. పాండిత్యము, అవకాశమును తక్కువ. పైఁగా ననారోగ్యము. ఇచ్చటి సారస్వత వాతావరణమా! ప్రతికూలము. ఏలన నిచ్చటి పత్రికలేమి! పండితులేమి? నవగ్రహములును నాయెడ వక్రించి యున్నవి. ఇచ్చటి నా సారస్వత జీవిత మేటి కెదురీఁదుచున్నది. అట్లయ్యు సంస్కృతవ్యాకరణ శృంఖలలనుండి యాంధ్రభారతినిఁ దప్పింప నుత్తమభక్తితో దత్సమచంద్రికను వ్రాసి యాంధ్రవాణి కూడిగము సేసితిని. మఱియు జాతక కథాగుచ్ఛము (౨ భాగములు) కీరసందేశము, ద్వంద్వయుద్ధము, ఖడ్గతిక్కన, గోవర్ధనాచార్య సప్తశతీసారము, వాసవదత్త, రేణుక విజయము, అమృత కణములు, కావ్యాలంకారసంగ్రహ వివరణము మొదలగువానిని రచించి యా దేవి కర్పించితిని. ఈ గ్రంథమునకు బీజము నా హృదయమున ౨౦ ఏండ్ల క్రిందనే పడెను. దీనిని సాధింపఁగల మహావిద్వాంసు లెందఱో యుండ నేను సాహసించుట తగదని మిన్నకుంటిని. కాని పెద్దలెవ్వరును దీనికిఁ బూనకుంటచే వ్రాయఁ గడఁగితిని. వ్రాసిన పిమ్మట నితరులు వ్రాసిరని తెలిసియు, వ్రాసిన దానినిఁ బ్రకటింప కేల యూరకుందు? రని నా మిత్రులు ప్రోత్సహింప ముద్రింపఁగడంగితిని.

గ్రంథమును వ్రాయుట యొకయెత్తు. ముద్రణమగుట యొకయెత్తు గదా! అందును గాగితముల కాటకపుదినములలో మఱింతకష్టమని చెప్పఁబని లేదు. దీనిని ముద్రింపఁదలఁచి సికింద్రాబాదా వణిక్పుంగవులలోఁ జిన్నయయ్యను గుణములచేఁ బెద్దయు దేవబ్రాహ్మణ భక్తిసంపన్నుఁడును, బండితాభిమానియు, నాకు మిత్రుఁడును నగు మ.రా.శ్రీ. మరిపల్లి శంకరయ్యశ్రేష్ఠిగారితోఁ బ్రసంగింపఁగాఁ బ్రప్రథమమున ౫౦ రూ. చందా వేసి మార్గముఁ జూపిరి. వారు చందా వేసిన ముహూర్తబలమే యీ గ్రంథ ముద్రణమును నిర్విఘ్నముగాఁ గొనసాఁగించినది. పిమ్మట నీ విషయమును నివేదింపఁగా దీని భారమును దమ మీఁదికిఁ ద్రోసికొని స్వహస్తముచేతను బరహస్తముచేతను దోడ్పాటుగావించిన పరోపకారపారీణులగు శ్రీ బెల్దె జగదీశ్వరయ్యశ్రేష్ఠిగారికిని, నా యీ గ్రంథమును గుఱించి విని దీని నెట్లైన నుద్ధరింపఁ బ్రతిజ్ఞనుబూని బళ్ళారిజిల్లా, ఆదవాని పట్టణమునఁ బౌరపక్షమున సభాముఖమున ౧౨౫౧ రూ. సమర్పించి సమ్మానించిన భాషాభిమాని, సరళస్వభావుఁడును, పరోపకార ధురంధరుఁడును నగు శ్రీ లోకనంది శంకరనారాయణరావు, ఎం. ఏ., యల్. యల్. బి, గారికిని నే నెంతయుఁ గృతజ్ఞుఁడను. ముఖ్యముగా వీరి యా పెద్ద సాహాయ్యము లేనిచో నీ గ్రంథము వెలుఁగు చూచెడిది గాదు. వీరికి నే నెంతయును ఋణపడియున్నాను. వీరికిని, నితరదాతలకును నా కృతజ్ఞతను

జూపుచు వీరి కాయురారోగ్యైశ్వర్యములను బ్రసాదించి భగవంతుఁడు మనుచుం గాతమని కోరుచున్నాను.

మఱియు దయతో నీగ్రంథమునకు 'తొలిపలుకు' వ్రాసిన శ్రీ గంటి జోగిసోమయాజులు, ఎం. ఏ., యల్. టి. విద్వాన్ (Telugu Reader, Andhra University) వారికి నా కృతజ్ఞతాపూర్వక వందనము లర్పించుచున్నాను.

సికింద్రాబాదు,
26—11—45

బుధవిధేయుఁడు,
సన్నిధానము సూర్యనారాయణశాస్త్రి.

మేలిపలుకు

శిరోమణి శ్రీ సన్నిధానము సూర్యనారాయణశాస్త్రిగారు సమకూర్చి రచించిన 'కావ్యాలంకార సంగ్రహ వివరణము' ను 'నిజాం రాష్ట్ర - ఆంధ్ర సారస్వత పరిషత్తు' పక్షమునఁ బండిత సారస్వతశాఖక్రింద-ప్రకటించి, సాహిత్యరసికులగు నాంధ్రుల కందఁజేయఁ గల్గినందులకు మే మెంతయు గర్వించుచున్నాము. శ్రీ శాస్త్రిగారు కవులు; సంస్కృతాంధ్రములయందుఁ బండితులు. కవులై 'జాతకకథాగుచ్ఛము' మొ॥ కావ్యములచేతను, పండితులై 'తత్సమచంద్రిక' 'కావ్యాలంకార సంగ్రహ వివరణము' అను సద్గ్రంథములచేతను నింతవఱకు నాంధ్ర సరస్వతిని నారాధించి యున్నారు. వారి యితర గ్రంథము లిదివఱకే యాంధ్రలోకమునకు సమర్పితములయి యుండుటచే, శాస్త్రి గారినిఁగూర్చి పరిచయవాక్యములు వ్రాయుట దినకరుని దివ్వెతో చూపించుటవంటిదే యగును.

ఈ కావ్యాలంకార సంగ్రహ వివరణము పేరికి వివరణ గ్రంథమైనను, ఒకవిధముగా దీనిని 'సాహిత్య సర్వస్వ' మని వచ్చును. ఆంధ్రదేశమున నిప్పటికిఁ బెక్కలంకార గ్రంథములు పుట్టకపోలేదు; కాని యవి యన్నియు నేయనువాదగ్రంథములో యై సాహిత్యవిషయముల నామూలాగ్రముగఁ దెలిసికొనుట కవకాశ మిచ్చునట్టివి కావు. శ్రీ శాస్త్రిగారు సంస్కృతసాహిత్య శాస్త్రమునందలి సర్వ విషయములను సంగ్రహించి, కావ్యాలంకార సంగ్రహమునఁ బొందించి, యిటు సాధారణముగాఁ గొఱుకుడువడని కావ్యాలంకార సంగ్రహముయొక్క యుపయోగమును వృద్ధిచేయుటయేగాక, అట్టి సర్వసాహిత్య సామగ్రినిఁగూడ నొసఁగి, తత్పాఠకుఁడు స్వయంపఠనముచేతనే పండితుఁ డగుటకు వీలు కల్పించినారు. ఈనాఁ డిట్టి ఘనకార్యము మఱొకరెవ్వరు చేయకుండుటచేఁ, దత్ప్రథమ గౌరవము శాస్త్రిగారికే లభించిన

డనవచ్చును. ఇది సాహిత్యశాస్త్రముమీఁద విమర్శగ్రంథము గాకపోయినను, విషయము తెలిసినఁగాని విమర్శకుఁ దావు లభింపదుగావున, నిట్టి విషయ సమగ్రమైన గ్రంథము ని. రా. ఆంధ్ర సారస్వత పరిషత్తువారు మొట్టమొదటఁ బ్రకటించి, సాహిత్య జిజ్ఞాసువుల కెంతయో యుపకృతి చేసినా రనఁదగును. ఇట్లే, తర్వాత - ఒక సాహిత్యశాస్త్ర విమర్శగ్రంథమును గూడ - కావ్యకళాతత్త్వము - అనుదానినిఁ బ్రకటించి, రెండవ లోపమును బూరించుటకుఁ బూనియున్నారు. శ్రీ శాస్త్రిగారి వివరణపద్ధతు లటు ప్రాచీనులకును, నిటు ఆధునికులకును తృప్తినిఁ గల్పింపఁజాలినవై యున్నవి.

ఈ గ్రంథమును నల్లగొండలో జరుగుచున్న పరిషత్తు తృతీయ వార్షికోత్సవ సందర్భమున సమ్మానపూర్వకముగా బహిరంగపఱుచు గౌరవము పరిషత్తున కొదవుట యెంతయుఁ బ్రశంసనీయము. ఇఁక ముందీ యుద్గ్రంథము విశ్వవిద్యాలయములలోఁగూడఁ బాఠ్యగ్రంథమై ప్రభుత్వ విద్యా విధానమునందును దన కర్హస్థానమును గల్పించుకొని పరిషత్తున కలంకారప్రాయము కాఁగలదనియు, నీ గ్రంథమును లోతుగాఁ బరిశీలించినవారు మా యభిప్రాయముతో నేకీభవింపఁ గలరనియు, నమ్ముచున్నాను.

విధేయుఁడు,
బిదురు వేంకటశేషయ్య,
గౌరవ కార్యదర్శి,
నిజాంరాష్ట్ర-ఆంధ్ర సారస్వత పరిషత్తు.

హైదరాబాదు,
౧౪-౧౨-౪౫.

23

విషయ సంగ్రహము

ప్రథమాశ్వాసము

ద్వితీయాశ్వాసము

తృతీయాశ్వాసము

చతుర్థాశ్వాసము

పంచమాశ్వాసము

శ్రీ

శ్రీరస్తు

కావ్యాలంకారసంగ్రహము

నాంది

శ్రీలీలావతి దా నురోమణిసభాసింహాసనత్కౌస్తుభా
వేలాభాప్రతిబింబితాంగి యయిన న్వేఱొక్కతెం దాల్చినాఁ
డౌ లేయంచుఁ దలంచునో యని యమందానందుఁ డై లక్ష్మి నే
వేళం గౌఁగిటఁ జేర్చుశౌరి నరసార్వీనాథునిం బ్రోవుతన్. ౧

సీ. ఏ లేమ కదలిరాచూలి యౌ నెఱిఁగించుఁ
గలితవళీతరంగముల రంగు
ఏ మానినీరత్న మిందుసోదరి యౌటఁ
బ్రకటించు మొగముపోలిక తెఱంగు
ఏ తన్వి కందర్పమాత యౌ నెఱిఁగించుఁ
గరగృహీతాంభోజకాండకలన
ఏ సాధ్వి దనుజారియిల్లా లవుటఁ దెల్పు
నళినసీలాబ్జభిన్న యనగరిమ
తే. యట్టి శ్రీదేవి సుకవివాగమృతరసము
నఖిలభువనోన్నతము నైన యౌబళేంద్ర
నరసవిభుమందిరం బాత్మశరణ మనుచు
నుండి యేకాలమును బాయ కుండుఁగాత. ౨

చ. పలుకులకొమ్మ నెమ్మొగముఁ బార్వణచంద్రునిగాఁ దలంచి యు
జ్జ్వలనిజభద్రపీఠజలజంబు నిమీలిత మౌనో యంచు నే
ర్పలవడ భారతీవనిత నాత్మముఖంబులలోన దాల్చుచుం
జెలఁగువిధాత యోబయనృసింహునకిచ్చుఁ జిరాయురున్నతుల్.

సీ. ఒకటి యక్షరవిలాసోల్లాసమున మించ
నొకటి తాళప్రౌఢి నుల్లసిల్ల
నొక్కటి నారికేళోన్నతిఁ దాల్ప నొ
క్కటి గోస్తనీగుచ్ఛకలనఁ దనర

నొకటి సువృత్తభావోన్నమ మొంద నొ
క్కటి వల్లకీతుంబికలనఁ జెలఁగ
నొకటి భారవిశేషయుక్తిఁ బెంపొంద నొ
క్కటి గిరీశమతానుకారి గాఁగ
తే. నసమసాహిత్యసంగీతరసము లనెడు
గుబ్బపాలిండ్లు గల్గు పల్కులవెలంది
సరసగుణహారు నోబయవరసధీరు
నవ్యకృతినాయకునిఁ గా నొనర్చుఁ గాత. ౪
శా. "గంగం దాల్చితి వుత్తమాంగమున నన్ గైకోలు గావించి త
ద్రాంగీకార"మనం "బురంధ్రి! నిను వామాంగంబునం దాల్ప నే
శృంగారోన్నతిఁ జూడు"మంచు గిరిజ శ్లేషాపగాబింబిత
స్వాంగానందితఁ జేయు శంభుఁడు నృసింహాధీశ్వరుం బ్రోవుతన్.
చ. అరుదుగ వామభాగలలనాకలనాచలనాత్ముఁ డైన యా
హరు గురుఁ గాంచి తానును దదాకృతి యాగతి నేకదంతుఁ డై
కరికరిణీగుణంబులు మొగంబునఁ దాల్చి జగంబు లేలు నాం
తరకరుణాసనాథు గణనాథు మరుద్గణనాథుఁ గొల్చెదన్. ౬
సీ. తన యాస్యగహ్వరంబునకు ఖద్యోతజృం
భణము ఖద్యోతజృంభణము గాఁగఁ
దనకరాంభోజాతమున కల గంధమా
దన మొక గంధమాదనము గాఁగఁ
దనశౌర్యహర్యక్షమునకు మైరావణ
స్ఫురణ మైరావణస్ఫురణ గాఁగఁ
దనవాలడంభోళి కెనయు కర్బురగోత్ర
గరిమ కర్బురగోత్రగరిమ గాఁగఁ
తే. వఱలు రామానుజన్మ జీవప్రదాన
ధుర్యుఁ డార్యాయధాత మేదురవిరోధి
బలపయోధివిలంఘనప్రబలశక్తి
నోబయనృసింహభూభర్త కొసఁగుఁగాత. ౭

సుకవిప్రశంస

సీ. ఎవ్వాఁడు మొదలఁ దా నిలకు భారతి డించెఁ
దగ భగీరథుఁ డభ్రతటినిఁ బోలె
భ్రమరకీటన్యాయభాతి నే కవిరాజు
వాగ్దేవి దాన యై వన్నె కెక్కెఁ
బరవృత్తములు మాని వాణి యెవ్వానికై
వలచి నానాశ్లేషములకుఁ జిక్కె
నెవ్వానివాఙ్మంత్ర మినుని ధాత్రికిఁ దెచ్చి
పేర్మితోఁ గరము లర్పించుకొనియె
తే. నట్టి మహిమాధికులఁ గొల్చి యఖిలమునివ
చోఽనుపమశక్తిభృతపురాణార్థవితతు
లనుఁగుఁదెనుఁ గను భవ్యదివ్యాంజనమునఁ
గనుఁగొనఁగఁ జేయు సంధ్రిసత్కవులఁ దలఁతు.

కుకవినింద

సీ. ఏ మహాత్ములు గల్గ భూమీశసభలలోఁ
గవులకు నధికవిఖ్యాతి గల్గె
నే కృతార్థులు గల్గ నెల్లపామరులకు
గణన మీఱు ప్రబంధకములు గల్గె
నే వాఙ్నిధులు గల్గ సిర వొందు రసికుల
కమితలీలావినోదములు గల్గె
నే ప్రవీణులు గల్గ నిల నలంకృతికృతో
ద్యములకు దోషలక్ష్యములు గల్గె
తే. నే దయాళులు బుధవచోహేతిచకిత
విసరదపశబ్దభరణలాలసముఖాబ్జు
లట్టి నిఖిలోపకారధీరాత్ము లయిన
సకలకవిధూర్వహులకు నంజలి యొనర్తు.

కృత్యవతరణిక

వ. ఇవ్విధంబునఁ బ్రారీప్సితగ్రంథనిర్విఘ్న పరిసమాప్తిసంప్రదాయావిచ్ఛేదలక్షణనిబంధనంబుగానిఖిలాభీష్టదేవతానమస్కరణంబును, సుకవిబహూకరణంబును, కుకవినిరాకరణంబును గావించి, యుదంచితవిరించి సంచిత ప్రపంచచరదభంగబుధపుంగవహృదయంగమంబును, గంభీరరససముజ్జృంభిత కవితాంభోధితరణకరణప్రగుణోపకరణపరిణతతరణిప్రకాండంబు, నశేషగుణదోషవిశేష దుర్వారనీరక్షీరవివేచనోచితప్రశంసితహంసాయమానప్రతిభానుబంధంబు నగు నొక్క ప్రబంధంబు నిర్వర్తింపఁ బూనియున్నసమయంబున.— ౧౦

సీ. లలితాకలంకకలాకలాపంబున
నే రాజు శేరాజు సేవగించు
భూభారభరణలీలాభిముఖ్యంబున
నే మేటి తామేటి నెగ్గులాడుఁ
జతురభాషామనీషావిశేషావాప్తి
నే భోగి యా భోగి నీసడించు
శరణాగతగణాతిభరణాధికగుణాప్తి
నే శౌరి యా శౌరి నేపు సూపు

తే. నతఁడు రిపురాడఖర్వగర్వాంధకార
గంధనిర్గంధనాంభోజబంధుబంధు
బంధురౌదార్యశౌర్యధురంధరుండు
సరసగుణహారుఁ డోబయనరసగుణుఁడు. ౧౧

వ. వెండియుం బ్రచండభుజాదండతాండవితమండలాగ్ర ఖండితారాతిమండలుండును, నఖండనవఖండ పృథ్వీమండల ధురాభరణపరాభూతఖండపరశు కుండలుండును, నజాండకరండ చండిలయశఃపూర కర్పూరహారుండును, సరస్వతీమనోభండారచౌర్యకారుండును, సమర సమయసముజ్జృంభితజంభారిదోస్స్తంభసముత్తంభితదంభోళిధారావిదారిత మహాభీలశైలాళి

విశాలారవ కోలాహలలీలాహళ హాళికాసమారంభ సుభ
గంభావుకగంభీర విజయభేరీభయంకర భాంకారసంకర
సముట్టంకితదిగ్విటంకుండును, నక్షుద్రతరసురక్షోభకర మదో
న్మత్త దక్షోన్నతరక్షోవక్షోఽవక్షోదవిచక్షణాక్షీణనృహర్యక్ష
రూక్షవీక్షణోద్భవ దాశు శుక్షణిక్షణ క్షముత్త్రి ప్రతికీలాకరాళా
విచ్ఛిన్నాచ్ఛచ్ఛాయాచ్ఛటాపటిమఘటన పటు ప్రతాప
వైభవుండును, నుభయరగండ, గండభేరుండాదిబిరుదామంద
సందీపితప్రాభవుండును, నసాధారణ మేధావధీరిత వేధో
మేధోవబోధ నిర్నిరోధమధురమధురసావధీరణ సమగ్ర వాగ్గ్రి
ధన సుధీజనగృహద్వార నిర్నిద్రభద్రవారణ ఘటావికట కట
కటాహతట పతదనూనదానాంభోఝురీపరిమళ పరిలుబ్ధ లబ్ధా
మోద మేదుర భృంగీతరంగితభంగీప్రసంగత ప్రసంగాంగీకృత
నిరంతర దిగంతర విశ్రాంతవిశ్రాణన జయానకుండును, గుళిక
సుతకులజలధి జైవాతృకుండును, నానావిధఖానాధిక సేనాంబు
నిధానానుపమానాహవమా నానుపమితామోఘవైఖరీ పరీతే
బదరీసపాద సంప్రాంగహరణుండును, భోజరాజవంశసంభవుం
డును, లక్ష్మాంబాగర్భ పావనుండును, బరమభాగవతసంభా
వనుండును, నోబభూపాల పుత్త్రవరుండును, గడిదుర్గస్థాప
నాచార్యుండును, సత్యభాషాహరిశ్చంద్రుండును నగు నృసింహా
క్షితీంద్రుం డొక్కనాఁడు రుచిరరుచిశుచితావిశేష దూషి
తోమర్బుధులు బుధులు, సరస్వతీప్రవాహసంతతవిహార మహా
కవులు కవు, లజిహ్మజిహ్వారంగనృత్యమత్తుంగ గైర్వాణ
వాణీప్రాకృతశౌర్యసే న్యపభ్రంశ పైశాచికామాగధులు
మాగధులు, నటనజితమహా నటులు నటులు, వరయావన సౌం
దర్యవసతులు సతులు, నయ వినయసౌజన్యులు రాజన్యులు,
అవధీరిత సురరాజమంత్రులు మంత్రులు, ప్రబలబలోద్భటులు
భటులు, పురోహితులు, హితులు, పౌరాణికులు, వైణికులు,
గాయకులు, గణకులు నాదిగాఁ గల నిఖిలనియోగిజనంబులు

బలసి కొలువ, మణిమయాస్థానమధ్యభద్రాసనంబున సుధర్మాసీనుం డగు శునాసీరు చందంబున వందంబుగాఁ గొలువుండి యప్పుడు- ౧౨

సీ. శతలేఖినీపద్యసంధానధౌరేయు
ఘటికాశతగ్రంథకరణధుర్యు
నాశుప్రబంధబంధాభిజ్ఞు నోష్ఠ్యని
రోష్ఠ్యజ్ఞు నచలజిహ్వోక్తినిపుణుఁ
దత్సమభాషావితానజ్ఞు బహుపద్య
సాధిత వ్యస్తాక్షరీధురీణు
నేకసంధోదితశ్లోకభాషాకృత్య
చతురు నోష్ఠ్యనిరోష్ఠ్యసంకరజ్ఞు

తే. నమితయమకాశునిధిఁ బ్రబంధాంకసింగ
రాజసుతతిమ్మరాజపుత్త్రప్రసిద్ధ
సరసవేంకటరాయభూషణసుపుత్రు
నను బుధవిధేయు, శుభమూర్తి నామధేయు. ౧౩

క. కనుఁగొని దరహాసమరందము
కనుదమ్ముల వెడల నుచితగౌరవలీలా
ఘనతరగభీరభాషల
ననియె న్నరసింహుఁ డభినవానందముతోన్. ౧౪

సీ. బాణువేగంబును, భవభూతిసుకుమార
తయు, మాఘుశైత్యంబు, దండిసమత,
యల మయూరుసువర్ణకలన, చోరునియర్థ
సంగ్రహమ్ము, మురారికయ్యనేర్పు,
సోముప్రసాదంబు, సోమయాజుల నియ
మంబు, భాస్కరుని సన్మార్గఘటన,
శ్రీనాథునిపదప్రసిద్ధధారాశుద్ధి,
యమరేశ్వరుని సహస్రముఖదృష్టి,

తే. నీక కల దటుగాన ననేకవదన
సదనసంచారఖేదంబు సడలుపఱిచి
భారతీదేవి నీ జిహ్వఁ బాదుకొనియె
మూర్తికవిచంద్ర! విఖ్యాతకీర్తిసాంద్ర! ౧౫

ఉ. కావున నీ యుదగ్రమతి గౌరవయోగ్యనిరూపణంబుగా
నీ వొనరింపఁబూనిన యనేకమహాకవివాఙ్మయోపకా
రావహమైనకావ్యము మదంకితమై వెలయంగఁ జేయు ము
ర్వీవలయప్రసిద్ధబుధవిస్మయదానధురంధరంబుగన్. ౧౬

వ. అని సబహుమానంబుగాఁ గర్పూరతాంబూల జాంబూనదాంబ
రాభరణ ఛత్రచామరాందోళికా చతురంతయానాగ్రహారాది
ప్రదానంబుల బహూకరించుటయు నేను నానందకందళిత
తరంగితాంతరంగుండ నై- ౧౭

గ్రంథప్రస్తావిక

సీ. నిజరూపమునకు వన్నియఁ దెచ్చు వేఱొక్క
బెళుకొందు ధ్వని హీరకళిక లమర
ఛాయాంతరాలక్ష్యసహజతేజము లైన
లక్షణావైదూర్యలక్ష్మి లలర
రతులతోఁ దులఁ దూఁగు రసవిశేషము లనఁ
దనరిన గారుత్మతములు బెఱయ
గురుసువర్ణగుణైకగుంభితస్థితిఁ దాల్చు
నాయకనాయకోన్నతులు సెలఁగ

తే. నిల నలంకారనికరంబు లిరవుకొలిపి
కమలభవగేహినీపరిష్కరణకరణ
యోగ్యములుగా నొనర్చిన భాగ్యనిధుల
భామహాదుల ననిశంబుఁ బ్రస్తుతించి. ౧౮

క. వారి ప్రసాదమున నలం
కారము, ధ్వని, లక్షణాధికారరసాలం

కారము నొనర్తు నాంధ్రివ
చోరచనఁ జమత్కృతియాభిశోభితమతి నై. ౯

అలంకారశాస్త్రప్రమేయము

తే. అసదృశరసపరిధానశబ్దార్థములును,
రీతులును, వృత్తులును, నలంకృతులు, గుణము
లాది యగు లక్షణంబుల నలరుఁ గావ్య
సరణి యందు రలంకారసారవిదులు. ౧౦

క. ఈ కావ్యలక్షణంబు ల
నేకులు దొల్లింటి పెద్ద లేర్పఱిచిన సు
శ్లోకనృపచరితనుతిదీ
ప్తాకలనయు, నభినవాంధ్రకవితయు నగుటన్. ౧౧

వ. ఏతత్ప్రబంధబంధురావ్యాజకావ్యాలాప లక్షణ కృతక్షణ ప్రసంగసంగ్రహణ నిర్వహణకృత్యంబుగ నిత్యంబు నత్యంత కృతావసరుండ నై- ౧౨

క. బంధురతరప్రబంధుల
బంధముల కనంతకీర్తిభాగ్యప్రదధా
రంధర్య గ్రంథిలము వ
సుంధర ననవద్యరమణసుగుణస్తవముల్. ౧౩

సీ. రామాయణాదికగ్రంథంబు లనవద్య
నేతృవర్ణనల వన్నియకు నెక్కె
వైశేషికాదినానాశాస్త్రములు శివ
ప్రతిపాదనమున సన్నుతి వహించె
సంధ్యాదిమంత్రము ల్సర్వేశ్వరనామ
జపసాధనత ననశ్వరము లయ్యెఁ
బలుకు లొండొంటికిఁ బ్రామిన్కులును బర
బ్రహ్మగోచరము లై ప్రణుతిఁ గాంచె

తే. ననినఁ గావ్యం బమేయనాయకవికస్వ
రస్వరూపనిరూపణభాజి యగుట

వేఱ వివరింప నేల బంగారమునకుఁ
జటులసౌరభ్యలహరి యబ్బుటయ కాదె! ౨౮

శా. వేదంబుల్ నృపశాసనంబులు ; సుహృద్విజ్ఞాపనంబు ల్పురా
ణాదిగ్రంథము ; లంగనాజనవిలాసాలాపలీలాసమ
ప్రాదుర్భావము లౌర కావ్యములు ! కర్తవ్యోపదేశక్రియా
వాదప్రక్రియ నెన్నఁ ; గావ్యమహిమ ల్వర్ణింపఁగా శక్యమే !

మ. పరమజ్ఞానలతాలవాలము ; జగత్ప్రఖ్యాతివిఖ్యాతసా
గరచంద్రోదయ ; మిష్టసంఘటనరేఖాదివ్యధేనూత్తమం ;
బురుకార్పణ్యదశానిశాదినముఖం; బుద్వేలనిర్వాణ భ
వ్యరసాస్వాదరసాయనం బనినఁ గావ్యం బెన్న సామాన్యమే!

క. కావున నేవంవిధసుగు
ణావాసం బైన కావ్య మలరును నవర
త్నావేలహారవల్లిక
కైవడి ననవద్యనాయకభ్రాజిత మై. ౨౭

మ. అని యూహించి మదీయసంఘటితకావ్యాలంక్రియాసంగ్రహం
బనఘం బై వెలుఁగొంద కున్నె రవివంశాధీశ్వరుం డౌ నృసిం
హనృపాలాగ్రణికీర్తివర్ణనముచే; నాశాంతవిశ్రాంతపా
వన మా గావున నందు నాయకమహావంశంబు వర్ణించెదన్.

కృతిపతివంశావతారిక

సీ. శ్రీమించు పద్మినీభామామణి కినుండు
నిరతసంసారవార్నిధికిఁ దరణి.
త్రిజగతీసజ్జనశ్రేణికిఁ మిత్త్రుండు
బహుళతమోవనికి విభావసుండు
సమదమం దేహదేహములకుఁ దపనుండు
చతురాగమార్థసరితతికి సవిత
సకలచోరపరంపరకు సహస్రకరుండు
వినతలోకవితానమునకు ద్యుమణి

తే. హరిహరవిరించిముఖదేవతానుభావ
ఘనతరస్వర్ణరాసు లొక్కటియ కాఁగఁ
గరఁగి కూర్చిన యపరంజికడ్డి యనఁగ
సూర్యుఁ డిరవొందుఁ దేజోఽనివార్యుఁ డగుచు. ౨౯

క. అతనికి వైవస్వతమను
వతనికి నిక్ష్వాకునృపతి యతనికిఁ గుక్షి
క్షితిపతి యతఁడు వికుక్షిం
బ్రతాపఘనిఁ గనియె నతఁడు బాణునిఁ గనియెన్. 30

సీ. అనరణ్యుఁ డతని కా యనఘుఁడు పృథుఁ గాంచెఁ
బృథుఁడు త్రిశంకుధాత్రీంద్రుఁ గనియె
నతనికి దుంధుమారాభిఖ్యుఁ డతనికి
మాంధాత యతఁడు సుసంధిఁ గాంచె
నతనికి ధ్రువసంధి యతనికి భరతుఁ డా
ధన్యున కసితుఁ డాతనికి సగరుఁ
డతనికి నసమంజుఁ డతఁ డంశుమంతునిఁ
గనియె దిలీపుఁ డాతనిసుపుత్త్రుఁ

తే. డతఁడు గాంచె భగీరథు నాత్మవంశ
పావనుని నాతనికిఁ గకుత్థ్సావనీశుఁ
డతఁడు రఘుఁ గాంచెఁ గనియె నా క్షితితలైక
పతి సునాభాగు నతఁడు నాభాగు గాంచె. 31

చ. అతనికి నంబరీషుఁ డయుతాయువు తత్సుతుఁ డవ్వసుంధరా
పతి గనియె న్మహాత్ము ఋతుపర్ణు నతండును సత్యకాము నా
తతబలుఁ గాంచె నాతఁడు సుదాసుని గాంచెఁ దదీయుఁ డస్త్రికుం
డతనికి మూలకుం డతని కా శతసంఖ్యరథుండు వెండియున్.

క. ఘనుఁ డతఁ డైలబిలేంద్రునిఁ
గనియెం బృథుధర్మవిభునిఁ గనియె నతఁ డతం
డును విశ్వమహునిఁ గనియెం
గనియె న్ఖట్వాంగు నతఁడు గాంభీర్యనిధిన్. 33

సీ. భవ్యుఁ డాతఁడు దీర్ఘబాహునిఁ గనియె నా
    తఁడు గాంచె రఘువు నాతనికిఁ గలిగెఁ
బురుషాదుఁ డతనికిఁ బొడమెఁ గల్మాషపా
    దుఁడు తత్సుతుఁడు శంఖనుఁడు సుదర్శ
నుఁడు దత్తనూజుఁ డాతఁడు గాంచె నగ్నివ
    ర్ణమహీశు నతఁడు శీఘ్రగునిఁ బడసె
నతనికి మరుఁడు దదాత్మజుఁడు శుకుఁ డా
    తని కంబరీషుఁ డాతనికి నహుషుఁ
తే. డతనికి యయాతి నాభాగుఁ డతని కతని
కజుఁడు దశరథుఁ డతనికి నతని కోదండ
రామభద్రుఁడు దద్వంశరత్న మయ్యె
సొరిది గలివేళఁ గరికాలచోళవిభుఁడు. 3౮

సీ. ఏ రాజు వివిధపుష్పారాధనమున గం
    గాధరు తలమీఁది కొఁచు మాన
నే రాజు దివ్యాన్నసారార్పణంబున
    శితికంఠు మెడ నున్న ఛేఁదు మానె
నే రాజు రత్నోపహారానుభవభూతి
    రుద్రు నెమ్ములదండ రోఁత మానె
నే రాజు కాంచనాగారరచనకేళి
    భవునకు గిరు లెక్కుపాటు మాన
తే. జలధిదేవేరిఁ గావేరి జనులు సూడ
కుండ నాచ్ఛాదన మొనర్చునొఱపు మెఱయ
నుభయతటములఁ దరుపఙ్క్తు లునిచె నే నృ
పాలుఁ డతఁ డొప్పుఁ గరికాలచోళవిభుఁడు. 3౯

చ. అతఁడు మహాదిగంతవిజయం బొనరించి సురాద్రియవ్వలం
దతనిజమీనలాంఛన మొనర్చుటకై గిరిరాజుఁ ద్రిప్ప న
ప్రతిమతదీయదోర్యుగభరభ్రమితాచలశృంగసంగతా
మితజవరూఢి నేఁడును భ్రమించుఁ దదగ్రగతగ్రహావళుల్.

తే. శ్రీలఁ జెలువొందు నా కరికాలచోళ
కుంభినీనాథుకులమున సంభవించె
ఘనఖనిక్షోణి రత్నంబు గలుగురీతి
భోగసౌభాగ్యసురరాజు పోచిరాజు. ౩౭

సీ. తనకీర్తి కజరవాహిని యీడుగామికి
నమ్మహానదితోడి యమున సాక్షి
తనప్రతాపస్ఫూర్తి కినువేఁడి సరిగామి
కతనిబింబము దూఱునరులు సాక్షి
తనధైర్యమహిమకుఁ గనకాద్రి ప్రతిగామి
కచటఁ గా పున్న గోత్రారి సాక్షి
తనకాంతికి మృగాంకుఁ డెనగామి కతనితో
సరిపోత్తు మను కర్మసాక్షి సాక్షి

తే. గాఁగ విలసిల్లు ననుపమక్షాత్త్రధర్మ
పరత నృపపఙ్క్తి కితఁ డొజ్జబంతి యనఁగ
రాజమృగరాజు వైభవరాజరాజు
భూరిసౌందర్యరతిరాజు పోచిరాజు. ౩౮

క. ఆ పోచిరాజవంశసు
ధాపారావారమునకుఁ దారాపతి యై
యే పొందుఁ దిరుమలక్షో
ణీపాలుఁ డనంతకీర్తినిత్యోజ్జ్వలుఁ డై. ౩౯

సీ. రక్షించినాఁడు హిరణ్యధారావృష్టిఁ
జతురార్థిసంఘాతచాతకముల
శిక్షించినాఁ డుగ్రకౌక్షేయపవిధారఁ
బ్రతిపక్షగిరిలక్షపక్షగరిమ
వీక్షించినాఁడు సద్విభవావహవివాహ
సదనంబు గదనంబు సరియగాఁగఁ
బ్రోక్షించినాఁడు సంపూర్ణదయాధార
వితతాపదాతపావృతులమీఁద

తే. నతఁడు రాజన్యమాత్రుఁడే యవధిశిఖరి
చరమగహ్వరబంహిష్ఠజరఠతిమిర
పటలపాటనపటుమహాభాస్వరుండు
రాజకులహేళి తిరుమలరాయమౌళి. ౪౦

క. ఆ రాజశిఖామణికిన్
ధీరాత్ములు తనయు లైరి తిప్పవిభుఁడు గం
భీరరణాంభోరాశి య
పారకృపామూర్తి వల్లభక్షితిపతియున్. ౪౧

వ. అందగ్రజుండు. ౪౨

సీ. తన జయధ్వజమారుతములు వైరికిరీట
ఖచితమణీదీపకళిక లలుపఁ
దన శిలీముఖము లుద్ధతవిరోధిశిరోధి
జలజశోణితరసాసవము లానఁ
దన తేజము లరాతిధరణీశమదవతీ
కబరికానిబిడాంధకార మడఁపఁ
దన వాహినీప్రౌఢి దర్పితప్రతికూల
భూమిభృన్మదభేదమునఁ దలిర్ప

తే. రాజ మాంధాత యనఁ బొల్చు రసికలోక
సతతసంరక్షణాస్తోకజాగరూక
నవనవానందహృల్లగ్న నందగోప
బాలకుం డైన తిప్పభూపాలకుండు. ౪౩

తే. అతఁడు రామప్రభుని బానెమాంబయందు
నాబళేంద్రుని లక్కాంబయందుఁ గనియె
జలజనయనుండు రుక్మిణీజాంబవతుల
యందుఁ బ్రద్యుమ్నసాంబుల నొంది నట్లు. ౪౪

క. వారలలోన ధురంధరుఁ
డై రామనృపాలుఁ డమరు నమరపురంధ్రీ

చారుకరగ్రహలీలా
కారణధారాగ్రహటిలకాకాంక్షయకుం డై. ౪౫

చ. హరిభజనప్రవీణుఁ డగు నా ధరణీంద్రుఁడు బైచమాంబికం
బరిణయ మై తనూభవులఁ బ్రాజ్ఞులఁ దిమ్మనృపాలు నోబభూ
వరు వరదేంద్రుఁ దిప్పమహివల్లభుఁ బాపమరాజు వేంకటే
శ్వరు నిలఁ జక్రవర్తిసదృశప్రథితాత్ములఁ గాంచె నార్యరన్.

చ. అరయఁగ నమ్మహీవరుల కగ్రజుఁ డై తగు తిమ్మరాజు ని
ర్భరతరధాటికాతురగపాటనమార్చిత యా ధరాతలో
దరికి నిరామయౌషధవిధానము నిర్జరవైద్యు వేఁడఁగా
నరిగెడులీల నద్భుతసమగ్రరజోవ్రజ మేఁగు నింగికిన్. ౪౭

క. ధర నతఁడు రామనృపసో
దరి యగు కొండాంబయందుఁ దనయునిఁ గాంచెన్
నరనుతు నెఱ వేంకటవిభు
హరి సిరియం దతనుఁ గన్న యాకృతి దోఁపన్. ౪౮

క. ఆ వేంకటభూపాలు మ
హావితరణ మెన్నఁ జిత్ర మర్థులకు నతం
డే వేళ నొసఁగ నేర్చియు
నావల యాచకుల లేమి యాపాదించెన్. ౪౯

సీ. మిత్రగేహముల నమిత్రగేహమ్ములఁ
గనకసంఘాత మే ఘనుఁడు నిల్పె
ధర్మాగమమున సద్ధర్మాగమమున ని
ర్భరగుణారోప మే రాజు నెరపె
విగ్రహంబున భీమవిగ్రహంబున మహా
విషమాంబకత్వ మే విభుఁడు దాల్చెఁ
గృతుల యందును బలాకృతుల యందును రాగ
భరితవీక్షణ మే నృపాలుఁ డునిచె
తే. జగతి నే రాజు కువలయోత్సవ మొనర్చు
రాజుగావున ; నదసీయరక్షచేతఁ

గౌరి యనన్వర్థ మగుఁ జంద్రగుప్తదుర్గ
మతఁడు విలసిల్లు వేంకటక్షితివరుండు. ౫౦

తే. అతఁడు తిమ్మాంబయందుఁ దిమ్మావనీశుఁ
జిన్నతిమ్మప్రభునిఁ గాంచె సీతయందు
రవికులోద్ధారకుం డైన రాఘవుండు
గరిమఁ గుశలవవీరులఁ గన్నకరణి. ౫౧

క. ఈ సంతతిఁ దగు తిమ్మ
క్ష్మాసుత్రామునకుఁ గూర్మి సహజన్ముఁ డనన్
భాసిల్లు నోబనృపతి శు
నాసీరమహీజవితరణగుణాస్పదుఁ డై. ౫౨

చ. సరసనఖప్రసూనభుజశాఖలఁ జెంది వచోమరందమా
ధురిఁ జెలు వొంది కీర్తి యను తోరపువాసనఁ బొంది సొంపునం
బరఁగు దళంబులం బ్రబలి పండితకీరపరంపరాఫల
స్ఫురణ మొసంగు నోబనృపపుంగవుఁ డాశ్రితపారిజాత మై. ౫౩

ఉ. భూనుతశౌర్యుఁ డోబనృపపుంగవుఁ డుగ్రరణోర్వి భీమబా
హానిశితాసిధార ననతాహితకోటియుదస్తహస్తము
ల్పూని హరింపఁ దద్గళితభూరిసముద్గతఖడ్గము ల్వర
స్థానము చేసిన ట్లమరు సారెకు వారికి నూర్ధ్వయాత్రకున్. ౫౪

క. అతఁ డోబలాంబయం ద
ప్రతిముని నోబళనృపాలు రామమహీశున్
క్షితిఁ గాంచె విద్యయం ద
ద్భుతధీనిధి వినయబోధములఁ గాంచుగతిన్. ౫౫

క. తదనుజుఁడు వరదభూపతి
సుదతీమకరాంకుఁ డమరు సురపురవనితా
విదితవరదానచాతురి
గదిసిన యాత్మీయనామకము సార్థముగన్. ౫౬

వ. తత్క్రమంబున.—

సీ. అవనీనభోంతరం బాస్యరంధ్రము గాఁగ
ఘనపంక్తి మోముపై కప్పు గాఁగ
హిమశైలవింధ్యశైలములు కొమ్ములు గాఁగ
బూర్ణచంద్రుండు మూఁపురము గాఁగ
శరధులు నాలుగు గొరిజెపట్టులు గాఁగ
నైలింపనది గంగడోలు గాఁగ
వాసుకి యాభీలవాలదండము గాఁగ
దారకల్ కింకిణీతతులు గాఁగ
తే. గరిమఁ జెన్నొందు బసవశంకరమహాంక
మాజి నే రాజశేఖరుం డావహించె
నతఁడు నిలు వెల్ల మగఁటిమి యనఁగ బరఁగు
రామవిభుతిప్పశౌరి నిర్వారితారి. ౫౭

సీ. బలఘాతధూళిచేఁ బందిళ్ళు సమకట్టి
యహితరక్తము కలయంపి చల్లి
నవయశోరుచివితానవితానములు గట్టి
వివిధవాద్యధ్వను ల్వేలయఁ జేసి
విమతాస్థిపటలచూర్ణముల ముగ్గులు వెట్టి
ద్విజపరంపరలకు విందొనర్చి
దళితారికుంభిముక్తాఫలంబుల సేస
చల్లి ప్రతాపాగ్నిసాక్షి గాఁగ
తే. మెఱయు నే రాజు విజయలక్ష్మివివాహ
విదితసన్నాహుఁడై యతఁ డదుదు చూండె
పిఱికికండయు లేని గభీరఘోర
రణజయోత్సాహి పాసెమరామవిభుఁడు. ౫౮

చ. అతనిసహోదరుండు చతురంబుధివేష్టితభూధురంధరుం
డతులితశౌర్యభీకరభుజాగ్రుఁడు వేంకటరాజు వొల్చు నా
క్షితిపతిదానవాసనల ఖేచరశాఖిఁ దిరస్కరింపఁగా
వితతతదీయదుగ్యశము విస్ఫుట మా నలిమండలాకృతిన్. ౫౯

క. ఈ వంశకర్త యగు తి
ప్పావనిపాలునకుఁ గూర్మియనుజన్ముఁడు దా
నై వెలయు వ్వల్లభధా
త్రీవల్లభుఁ డఖిలరాజతేజోనిధి యై. ౬౦

సీ. కమలాప్త కమలాప్త కమలాప్తసన్నిభుం
డే విభుండు రుచిప్రభావదయల
గోరాజ గోరాజ గోరాజసంకాశుఁ
డే రాజు మతి భోగ గౌరవముల
హరిపుత్త్ర హరిపుత్త్ర హరిపుత్త్ర సదృశుఁ డే
ధన్యుండు జయ రూప దానవిధుల
నాగారి నాగారి నాగారికల్పుఁ డే
మేటి ప్రాభవ వేగ పాటవముల

తే. నతఁడు సువిచారుఁ డవికారుఁ డనఘుఁ డలఘుఁ
డప్రమేయుఁ డజయ్యుఁ డతిప్రతాపుఁ
డప్రతీపుఁ డనేకలోకాభినంద్య
చరితుఁ డిం పొందు వల్లభక్ష్మావరుండు. ౬౧

ఉ. వల్లభరాజశౌర్యగుణవైభవ మెన్న విచిత్ర మస్మహీ
వల్లభువైరిరాజి వనవాటిక నుండి నిజాంబుజాస్య త
న్వల్లభ! యంచుఁ బిల్వఁగ నవార్యతదుజ్జ్వలనామసంస్కృతిం
బెల్లు వడంకుఁ గాంతపయిప్రేమము గొంత నెపంబు సేయుచున్.

క. అతులప్రతాపుఁ డా భూ
పతి సోమద్దేవియందుఁ బ్రబలునిఁ దిమ్మ
క్షితిపాలునిఁ గాంచెం బశు
పతి పార్వతియందు గుహునిఁ బడసినభంగిన్. ౬౩

సీ. భోగి మట్టినవానిఁ భోగిఁ జుట్టినవాని
భోగిఁ బట్టినవానిఁ బోల నేర్చుఁ
దమ్మిఁ దాల్చినవానిఁ దమ్మి దొల్చినవానిఁ
దమ్మి మొల్చినవానిఁ దారసించు

మృగము నుంచినవాని మృగముఁ ద్రుంచినవాని
మృగముఁ బొంచినవాని మీఱఁజాలుఁ
గొండ నెక్కినవానిఁ గొండఁ జెక్కినవానిఁ
గొండ గ్రుక్కినవానిఁ గొదవసేయు

తే. భరణభూతిజవప్రభాబాహుశక్తి
మతికళాశౌర్యసత్యశుంభత్ప్రభావ
భోగగాంభీర్యగుణములఁ బుడమి నే నృ
పాలకులు సాటి యా తిమ్మపార్థివునకు! ౬౮

తే. అతఁడు గంగాంబయం దౌబళావనీంద్రు
మూర్తిఘను సింగవిభుఁ గాంచెఁ గీర్తినిధుల
నత్రి యనసూయయందు ము న్నబ్జగర్భ
కమలనాభ కపర్దులఁ గన్నయట్లు. ౬౯

ఉ. వారలలో గభీరగుణవారిధి వారిధిపంక్తిలో సుధా
వారిధి వోలె భూమిధరవర్గములోఁ గనకాద్రివోలె దో
స్సారము బీరముం దెగువ సత్యము శౌచము సద్విచార మా
చారము గల్గి పొల్చె బుధసన్నుతుఁ డౌబళరాజు ధన్యుఁడై.

సీ. అప్పుపాలైన శుభ్రాబ్జంబు రుచి యెంత?
మాటమోచిన యంచ తేట యెంత?
నీళ్ళు మోచినభవానీభర్తకలి మెంత?
బిలము దూఱిన శేషుబలిమి యెంత?
తమ్ములతోఁ బోరు తారేశుకళ యెంత?
తృణమైన శరపుంజదీప్తి యెంత?
పండ్లిగిలించుకల్పకశాఖదళ మెంత?
పిరిసినమల్లెలవీక యెంత?

తే. యనుచుఁ దనగీర్తిధవళాబ్జహంసమదన
మథనవరభోగివిధుశరామర్త్యవిటపి
వికచవిచికిలమాలికావితతిఁ దెగడ
వసుధఁ బాలించు నోబభూవల్లభుండు. ౭౦

సీ. ఇతనివైరులు వనప్రతతిలోఁ గాఁ పుండ
నన్వర్థ మై ధాత్రి యవని యయ్యె
నితఁ డంతరీపంబు లేల ముద్రాసము
ద్రుఁ డై జలధి సముద్రుఁ డయ్యె
నితనియాలము సూచి యెల్లవేల్పులు నిమే
షము మాన ననిమేషసంజ్ఞఁ గనిరి
యితనిసేనాధూళి హిమసేతువులు గప్ప
గౌరీశుఁ డపు డంధకారి యయ్యె

తే. నితని కరుణాంబురాశిసంభృతతరంగ
సంగతం బైనమనమున సంచరించు
శౌరి నారాయణుం డయ్యె జగతి ననుచు
సుకవులు నుతింతు రాబళక్షోణివిభుని. ౭౮

వ. తత్క్రమంబున- ౭౯

సీ. చతురాననాధిక శ్రుతిహితశీలుఁ డై
విబుధాన్న దానప్రవీణుఁ డగుచు
వసుమతీభారధూర్వహుఁ డై నృసింహతా
భ్రాజి యై బలిశిరోరత్న మగుచు
నర్జునకరగర్వహరణసత్కీర్తి యై
యతనుశాత్రవధర్మహారి యగుచుఁ
గామపాలాఖ్యుఁ డై గరిమ సర్వజ్ఞుఁ డై
నరవరోచిత మైననడత మెఱఁగి

తే. శౌరి బహురూపవితరణశ్రమముఁ జెంద
లేక యన్నిగుణంబులు నేకమూర్తి
యందు నిర వొందఁ జేసినయట్లు వొల్చు
మూర్తినిర్జితరతిరాజు మూర్తిరాజు. ౮౦

చ. చిరతరకీర్తి మూర్తినృపశేఖరుఁ డాహవదుర్మదారిభూ
వరులఁ గరాగ్రలోలకరవాలముఖమ్మున గ్రుచ్చి యెత్తఁ ద

ద్వార వరణాభిలాషయుతవాసవలోకవిలాసినీపరం
పరలకు వీరు వల్లభులు పట్టుఁ డఁటంచు నొసంగు కైవడిన్. ౨౧

సీ. గురువనీపకుల కాదర మొప్పఁ గొం డని
యొసఁగియుఁ గొం డని యొసఁగ కుండు
నమితలావణ్యలీలావాప్తి వేమారుఁ
గినిసియు వేమారు గినియ కుండు
వరకీర్తిచే సుధాకర దేవసరసుల
నాడియు సరసుల నాడ కుండు
నరులపై నిశితసాయకపంక్తి చేపట్టి
విడిచియుఁ జేపట్టి విడువ కుండు

తే. ఫణిపతికి నైన భారతీపతికి నైనఁ
బశుపతికి నైన నలబృహస్పతికి నైన
నవని నవలీలఁ బొగడంగ నలవిగాని
చరితములఁ బొల్చు నా సింగజనవిభుండు. ౨౨

చ. చకచకమించు సింగనృపచంద్రుని శాతకృపాణవల్లిలోఁ
బ్రకటవిరోధియూథరథభద్రగజాశ్వవరూథినీకదం
బకములు గాన వచ్చు సులభప్రతిబింబితమూర్తులై మహా
జికలితసాధ్వసోదయముచే నసిగర్భముఁ జొచ్చెనో యనన్. ౨౩

తే. ఇట్లు సుగుణాభిరాము లై యెనయు మూర్తి
ఘనుఁడు, సింగక్షితీంద్రుఁడుఁ దను భజింప
నెలమి భీమార్జునులు గొల్వ నింపుమీఱు
ధర్మసుతుమాడ్కిఁ దగు నోబధరణివిభుఁడు. ౨౪

సీ. ఘనభుజాశౌర్యరాఘవుఁడు రాఘవతిప్ప
ధరణీశుఁ డేరాజు తాతతాత
నరనుతుఁ డైన పిన్నమరాజు సౌజన్య
ధన్యుఁ డే రాజన్యు తాతతండ్రి

యమితవైభవుఁ డైన యార్వీటిబుక్కభూ
తలనాథుఁ డే రాజు తండ్రితండ్రి
యసమానదానవిద్యాధురంధరుఁ డగు
రామరాజేంద్రుఁ డే రాజుతండ్రి.

తే. యట్టి సోమాన్వయాబ్ధిశీతాంశుఁ డనఁగ
నమరు శ్రీరంగవిభుపుత్త్రి యై చెలంగు
లక్కమాంబను వరియించె లలితశీల
నమ్మహాసాధ్విసోదరు లధికయశులు. ౭౫

క. కోనక్షితిపతి, తిమ్మమ
హీనాథుఁడు, రామనృపతి, యెఱతిమ్మధరా
జానియును, వేంకటేంద్రుఁడు
భూనాయకతిలకు లగుచుఁ బొల్తురు ఘను లై. ౭౬

వ. అం దగ్రజుండు- ౭౭

సీ. లాటీకుచాభోగపాటీరపంకంబు
ఘోటీముఖాబ్జకర్పూరకలన
గౌళీనవీనాంకపాళీదుకూలంబు
చోళీకుచాళీప్రసూనరాజి
యంగీముఖాభంగసంగీతవాణి క
ళింగీవిలాసకేళీమరాళి
భోజీకరస్వచ్ఛరాజీవకాంతి కాం
భోజీమహాహీరముకురరేఖ

తే. కుంతలీకర్ణమౌక్తికకుండలప్ర
కాశ మెవ్వాని యభినవాకాశదేశ
చంద్రికాయితసత్కీర్తిజాల మతఁడు
ప్రబలు శ్రీరంగవిభుకోనపార్థివుండు. ౭౮

వ. తదనుజుండు- ౭౯

శా. శ్రీరంగప్రభుతిమ్మశౌరి భుజకౌక్షేయంబుచే నాజుల
న్వీరారాతులఁ ద్రుంప నా క్షితిపతుల్ వేవేగ మార్తాండునిం
దూఱందూఱఁ దదీయమండలసముద్భూతవ్రణశ్రేణికిన్
నీరంధ్రౌషధచూర్ణభాతిఁ దగు నెంతేఁ దచ్చమూరేణువుల్.

వ. తత్క్రమంబున— ౮౧

సీ. ఖలు నతి ద్రోహి సల్కాయతిమ్మని మారించి
సకలకర్నాటదేశంబు నిలిపె
నతుని వర్ధితునిఁ దత్సుతునిఁ బట్టముఁ గట్టి
కుతుపనమల్కాన క్షోణి నిలిపెఁ
బదిలుఁడై రామరాజుముదిగల్లు గప్పంబు
సేయఁ గాంచి సపాదసీమ నిలిపె
శరణన్న మల్కానిజామునికభయంబొ
సంగి తదీయరాజ్యంబు నిలిపె

తే. నవని యంతయు రామరాజ్యంబు సేసెఁ
దనగుణంబులు కవికల్పితములు గాఁగ
నలవియె రచింప సత్కావ్యములను వెలయ
భూమి నొకరాజమాత్రుఁడే! రామవిభుఁడు. ౮౨

సీ. ఖరదూషణాఖర్వగర్వనిర్వాపణం
బాజి నెవ్వానిసాయకనికాయ
మధికతారావరాహంకారవారణో
ద్వేల మెవ్వనియశోవిమలశోభ
వివిధారికామినీవిఘటనాటోప మే
యవనీశురోషారుణాక్షి రేఖ
పౌలస్త్యనిరసనప్రౌఢిమాఢౌకితం
బేరాజుచారిత్రచారుభూతి

తే. యతఁడు కలియుగనవ్యరామావతార
చారుతాసార్థనామప్రసారుఁ డగుచు

వెలయు బ్రహ్మాండపేటికావితతకీర్తి
ధనుఁడు శ్రీరంగవిభురామధరణిధవుఁడు. ౮౩

సీ. తనభుజాదండకోదండ మఖండ మై
యనువేలశరవృష్టి నాచరింపఁ
దనహేతిశతకోటిఘనధాళధళ్య మై
ప్రతిపక్షగిరిభిదాపటిమ నెఱపఁ
దనవిగ్రహంబు సజ్జనమనోహారి యై
మంజుఘోషాశ్లేషమహిమఁ జెలఁగఁ
దనవైభవంబు సంతానసమగ్ర మై
సురభిసంభృతగుణస్ఫురణఁ జెంద

తే. రాజదేవేంద్రుఁ డితఁ డనఁ దేజరిల్లు
ననఘచాళుక్య నారాయణాంకవివిధ
బిరుద మన్నవిభాళాదిబిరుదశాలి
ప్రాభవోపేంద్రుఁ డెఱతిమ్మపార్థివుండు. ౮౪

సీ. అసురారిరాణి నే నధివసించుట యెట్లు
బహువిధాసురవంశభవుల యందు
సురలోకధేనుసోదరి నేను నిలుచు టె
ట్లకట గోఘాతపాతకుల యందుఁ
ద్రైలోక్యమాత నేఁ దగిలియుండుట యెట్లు
త్రైలోక్యకంటకోద్ధతుల యందు
దేవతారాధ్య నేఁ దిరముగాఁ దగు టెట్లు
కడుదేవతాద్రోహకరుల యందు

తే. ననుచు యవనులఁ దెగడి త న్నాశ్రయింప
వచ్చు సామ్రాజ్యలక్ష్మి నెవ్వాఁడు గొనియె
నాహవోగ్రబరీదసప్తాంగహరణుఁ
డతఁడు విలసిల్లు శ్రీవేంకటాద్రివిభుఁడు. ౮౫

మ. ప్రతికూలావనిభృద్విభేదనకళాపారీణ మై సంగర
క్షితిలో వేంకటరాజశేఖరునికౌక్షేయంబు కృష్ణాధిక

ద్యుతిఁ జెన్నొందఁ దదీయధారఁ బడి కా! దోషాకరుల్యావన
క్షితిపు ల్గాంచిరి నాకలోకవనితాశృంగారసాంగత్యముల్. ౮౬

మ. బలధుర్యుం డగువేంకటేంద్రునిమహాబాహాబలాటోపవి
హ్వాలుఁడై ము న్నతిధావనక్రియ సపాదాభిఖ్యుఁడైనట్టి యే
దులఖానుం డిదె నేఁడు గ్రిమ్మఱ సపాదుం డయ్యె నా నర్మిలిం
దలఁ దత్పాదముఁ దాల్చె భీమరథిపాంతం గాన నిత్యోన్నతిన్.

మ. స్థిరసంగ్రామజయాభిరాముఁ డగు నా శ్రీవేంకటస్వామివరుం
డరయన్ రాజశిఖావతంసుఁ డగుఁ దథ్యం బుర్విఁ; గా కున్న నీ
ధరణీపాలకు లెల్ల మెచ్చఁగ సపాదక్షోణిభృత్ప్రాప్తభా
సురదుర్గాధిపతిత్వవైభవభవస్ఫూర్తి న్విజృంభించునే! ౮౮

క. ఈ రాజమణులసోదరి
యై రాజిలు లక్కమాంబ యమృతాశనధా
త్రీరుహముల కై దింటికి
నారయఁ దోఁబుట్టు వగు రమాంగనపగిదిన్. ౮౯

సీ. ప్రతివచ్చు నన్నపూర్ణాదేవి భైక్షాన్న
మిడక సంయమి నలయింప కున్నఁ
బాటి సేయఁగ వచ్చు భాగీరథి నభంబు
ముట్టి పెన్ డాఁగ యై మొరయ కున్న
సరి వచ్చు భూకాంత సకలప్రజాభార
పూర్ణాసహత్వంబుఁ బూన కున్న
రూపింపవచ్చు నరుంధతి నే ప్రొద్దుఁ
దన యల్పభావంబుఁ దాల్ప కున్న

తే. నిమ్మహాసాధ్వి కని జను లెల్లఁ బొగడ
నలరు నోబక్షితీశు నర్ధాంగలక్ష్మి
బాంధవావనధుర్యవైభవకదంబ
లలితసద్గుణనికురంబ లక్కమాంబ. ౯౦

క. పౌలోమికి నింద్రునకు మ
హాలలితాకృతి జయంతుఁ డాత్మజుఁ డైన
ట్లా లక్కమాంబ కోబన్న
పాలునకు నృసింహధరణిపతి జనియించెన్. ౯౧

సీ. కాశ్యపి తా నాఁటఁ గశ్యపోద్భవుఁ డైన
కాకోదరస్వామిఁ గలయు నట్టు
ధాత్రి యా తనపయోధారచేఁ బెరిగిన
కమఠకులాధీశుఁ గవయు నట్టు
తగ ధేను వగువేళఁ దర్ణకం బగు ధరా
ధరశిరోమణిఁ గూడఁ దలఁచు నట్టు
తనక యావిర్భవించిన వంచనామహా
క్రోడంబుతోఁ గూడి యాడు నట్టు

తే. తగవుగా దంచు ఫణికూర్మధరణిధరవ
రాదిభూదారముల మాని యవనికాంత
తనభుజాదండమున నుండఁ దనరు చుండు
సరసగుణహారి యోబయనరసశౌరి. ౯౨

క. అతఁ డిల రామయతిమ్మ
క్షితిపతిసత్పుత్త్రిఁ డగుచుఁ జెలు వొందు గుణా
న్వితుఁ డగు తిరుమలధాత్రీ
పతితనయం దిరుమలాంబఁ బరిణయ మయ్యెన్. ౯3

సీ. పోలు పగు నే సాధ్వీభుజవల్లి రుక్మిణి;
సత్య యే గరిత వాచావిశుద్ధి;
జనకనందన యే విశాలాక్షిమతిరేఖ;
భద్ర యే మగువ శోభనవినీతి;
యనసూయ యే కుటుంబిని దృష్టి; సర్వమం
గళ యే శుభాంగన లలితరీతి
ధృతి సుదక్షిణ యే పతివ్రత; కరుణ సం
పత్కాంత యే యింతి భవ్యమూర్తి

తే. యట్టి గుణధన్య యై తనయాత్మ యెల్ల
నిఖిలపతిదేవతాసంగ్రహం బనంగ
నలరు నరవీరవల్లి తిమ్మామ్మవనీంద్ర
శరధిమందారవల్లి యై తిరుమలాంబ. ౯౪

తే. ఆ మగువయందు నరసింహభూమివిభుఁడు
రసికసారంగరాజు శ్రీరంగరాజుఁ
గనియె ననఘుని దేవకీకాంతయందు
ఘనుఁడు వసుదేవుఁ డచ్యుతుఁ గన్నపగిది. ౯౫

క. అతఁ డుభయవంశపావనుఁ
డితఁ డన బాలార్కవిజయహేవాకవిభా
వితతియు నమందమంద
స్మితచంద్రాతపముఁ దాల్చు శ్రీరంజితుఁ డై. ౯౬

సీ. ఘనతఁ జే సాఁప నేర్చిననాఁట నుండియు
శత్రులమీఁదఁ జేఁ జాఁప నేర్చె
ననయంబు నడుగు వెట్టిననాఁట నుండియు
నరిశిరంబులమీఁదఁ నడుగు వెట్టె
నవనీతము గ్రసించునాఁట నుండియు వైరి
కులయశోనవనీతములు గ్రసించె
నవపాంసుగతిఁ జెందునాఁట నుండియు ఖలా
భీలధాటీపాంసుకేళిఁ జెందె

తే. నిలువ నేర్చిననాఁటనుండియు విరోధి
నృపతిసేనాపతుల గెల్చి నిలువ నేర్చె
నరసవిభునిసిరంగభూనాథవిభుఁడు
ప్రబలెఁ బ్రబలుచు నున్నాఁడు ప్రబలఁగలఁడు. ౯౭

వ. ఈ కుమారనారాయణుం గాంచిన రాజన్యపుంగవునకు- ౯౮

క. ఏతాదృశగుణమణికి, ధ
రాతలపరిపూర్ణకీర్తిరమణికి, జలధి

వ్రాతవృతధరణిభరణస
మాతతనిజభుజభుజంగమగ్రామణికిన్; ౯౯

క. ధన్యునకుం, దరణికులమూ
ర్ధన్యునకు, నిజప్రధానిరస్తవదాన్య
మ్మన్యున, కరాతినృపప
ర్జన్యనిబంధనవిశేషశతమన్యునకున్; ౧౦౦

క. అజరగజరజతరజనికృ
దజతనుజద్యుకుజపురజిదభుజగగజభు
గ్ద్విజవిజయనిజయశోమయ
సుజననుతధ్వజున, కధికశోభానిధికిన్; ౧౦౧

క. గండరగండని, కభినవ
మండలికాఖండమన్నెమార్తాండునకున్,
జండప్రతాపపిహితా
జాండునకున్ లోభిమన్నియరగండనికిన్; ౧౦౨

క. లక్కాంబానందనునకు,
దిక్కాంతాచికురనికరదీపితకుసుమ
స్రక్కాంతదంతురయశో
ధక్కానిధి, కహితకరిఘటాభీమునకున్; ౧౦౩

క. గాధేయగోత్రసవనధు
రాధేయున, కఖిలసుకవిరాజకశ్లాఘా
రాధేయదానవిద్యా
రాధేయునకును, ధరామరవిధేయునకున్; ౧౦౪

క. గర్వితబరీదసేనా
సర్వస్వహరానివార్యశౌర్యునకు, సమి
ద్ధూర్వహసపాదభయదా
ఖర్వమహావిజయభేరికాభాంకృతికిన్; ౧౦౫

క. పీననమల్కాస్థాపన
మానితకరుణాప్రసంగమాంగళ్యునకున్,

ధీనిధికి, నృహరిచరణ
ధ్యానవిధానావధానధౌరేయునకున్; ౧౦౬

క. తోరగంటి దుర్గరాజ్య
స్థిరసింహాసననివాసదీక్షానిధికిన్
వరయంత్రమత్స్యభేదన
బిరుదోద్దండునకు గండభేరుండునకున్; ౧౦౭

క. ప్రతిదినకనకవసంతా
ర్జితకృతి కాంతునకుఁ దురగ రేవంతునకున్
గతుపుర నారాయణగృహ
వితతప్రాకారఘటనవిఖ్యాతునకున్; ౧౦౮

క. అరుణాకర కరుణారస
పరిణామసమగ్రనయనపద్మాభునకున్,
శరణాగతభరణాపర
నరసింహున, కోబశౌరినరసింహునకున్ ౧౦౯

వ. అభ్యుదయపరంపరాభివృద్ధిగా నా యొనర్పం బూనిన యిమ్మ
హాలంకారప్రబంధంబునకు నాదికారణం బగు నాయకగుణ
వ్రాతంబభివర్ణించెద. ౧౧౦

ప్రథమాశ్వాసము

నాయకగుణములు

క. కులము, మహాభాగ్యము, ను
జ్జ్వలత, యుదారత, మహావిశాలత, ధర్మా
కలనయు, వైదగ్ధియు నన
నిలనాయకగుణము లమరు నివి యేర్పడఁగన్. ౧౧౧

ప్రతాపరుద్రీయకర్తయగు విద్యానాథునివలెనే రామరాజభూషణుఁడును మొట్టమొదట నాయకగుణములనుగూర్చి వచించెను. విద్యానాథుఁడు "పూర్వుల యలంకారగ్రంథములు పెక్కున్నను దా నా గ్రంథమును వ్రాయుటకుఁ

గారణ మిట్లు తెలిపెను. "పూర్వాలంకారగ్రంథము లందు దేనియందును నాయూలాగ్రముగా నొకే నాయకుఁడు వర్ణింపఁబడలేదు. కావ్యమహత్త్వము నాయకునిఁబట్టి యుండును. కావున లోకోత్తరనాయకుఁ డగు ప్రతాపరుద్రుని నాయకునిగా వరియించి యీ గ్రంథమును వ్రాయుచున్నాను". రామరాజభూషణుఁడును నిందలి ౨౩, ౨౪ పద్యములచే నీ యాశయమునె తెలిపెను. వానిని మఱల నిట నుదాహరింతును.

"కం. బంధురతరప్రబంధుల । బంధముల కనంతకీర్తి భాగ్యప్రద ధా
రంధర్యగ్రంథిలము వ।సుంధర, ననవద్యరమణసుగుణస్తవముల్.

అనవద్యుఁ డగు రమణుని (నాయకుని) సద్గుణస్తవము (వర్ణనము) బంధురతరమైన ప్రబంధులమైన (మిక్కిలి సుందరములైన) బంధములకు (కావ్యబంధములకు) గీర్తిభాగ్యము నిచ్చుటయందు సమర్థము. అనఁగా నాయకునిఁబట్టి కావ్యబంధములకుఁ గీర్తి వచ్చును.

సీ. రామాయణాదికగ్రంథంబు లనవద్య, నేతృవర్ణనల వన్నియకు నెక్కె;
వైశేషికాదినానాశాస్త్రములు శివ, ప్రతిపాదనమున సన్నుతివహించె;
సంధ్యాదిమంత్రముల్ శశ్వదీశ్వరనామ, జపసాధనత ననశ్వరము లయ్యెఁ;
బలుకులొండొంటికిఁ బ్రామిన్కులును బర,బ్రహ్మగోచరములై ప్రణుఁతిగాంచె

గీ. ననఁ గావ్యం బమేయనాయకవికస్వ,రస్వరూపనిరూపణ భ్రాజియగుట
వేఱవివరింప నేల? బంగారమునకుఁ, జటులసౌరభ్యలహరి యబ్బుటయకాదె!"

రామాయణాదిగ్రంథములు నాయకునిఁబట్టియే ప్రసిద్ధి వహించినవి. వైశేషికాదిశాస్త్రములు శివప్రతిపాదనమూలముననే వన్నెవహించెను. సంధ్యాదిమంత్రములుగూడ నీశ్వరనామజపమునకు సాధనము లగుటచేతనే సువిఖ్యాతము లయ్యెను. వేదములుగూడఁ బరబ్రహ్మవర్ణనాత్మకము లగుటచేతనే నిత్యములైనవి. ఈ విధమున వేదశాస్త్రాదులకును మహాపురుషవర్ణనమున నేగణ్యత సంభవించుచున్నది. ఇఁకఁ గావ్యమునుగూర్చి చెప్ప నేల? కావ్యమునకు నుత్తమనాయకుఁడు దొరకుట బంగారమునకుఁ బరిమళ మబ్బుటకదా!

మఱియుఁ గావ్యమహిమ నీ క్రింది విధమునఁ దెలిపి యున్నాఁడు-

"శా. వేదంబుల్ నృపశాసనంబులు; సుహృద్విజ్ఞాపనంబుల్ పురా
ణాదిగ్రంథము; లంగనాజనవిలాసాలాపలీలాసమ
ప్రాదుర్భావము లౌర! కావ్యములు; కర్తవ్యోపదేశక్రియా
వాదప్రక్రియ నెన్నఁ; గావ్యమహిమల్ వర్ణింపఁగా శక్యమే!"

లోకమునకుఁ గర్తవ్యోపదేశమున వేదములు ప్రభుసమ్మితములు; పురాణములు సుహృత్సమ్మితములు; కావ్యములు కాంతాసమ్మితములు. కావునఁ గావ్యమహిమ వర్ణింపసాధ్యము గాదు. మఱియు,

"మ. పరతుజ్ఞానలతాలవాలము; జగత్ప్రఖ్యాతవిఖ్యాత సా
గరచంద్రోదయ; మిష్టసంఘటనరేఖాదివ్యధేనూత్తమం;
బురుకార్పణ్య దశాదిశాదినముఖం; బుద్వేలనిర్వాణ భ
వ్యరసాస్వాదరసాయనం; బనినఁ గావ్యం బెన్న సామాన్యమే!

శ్లో. కావ్యం యశసేఽర్థకృతే । వ్యవహారవిదే శివేతరక్షతయే
సద్యఃపరనిర్వృతయే । కాంతాసమ్మితతయోపదేశయుజే."

అను శ్లోకమున కిది యనువాదరూపము. కావ్యము జ్ఞానలతల కాలవాలము. (వ్యవహారవిదే) ప్రఖ్యాతి యను సాగరమునకుఁ జంద్రోదయము. (యశసే) ఇష్టసంఘటనమునఁ గామధేనువు. (అర్థకృతే) కార్పణ్య దశాదిశాదినముఖము (శివేతరక్షతయే) ఉద్వేలనిర్వాణ భవ్యరసాస్వాదరసాయనము. (సద్యఃపరనిర్వృతయే) కానఁ గావ్యమహిమ యసామాన్యము.

కం. కావున నేవంవిధనుగు,ణావాసంబైన కావ్య మలరును నవర
త్నావేలహారవల్లిక, కైవడి ననవద్యనాయకప్రాజితమై.

ఇట్టి సుగుణముల కావాసమైన కావ్యము మహనీయుఁడగు నాయకునిఁబట్టి నాయకమణిచే విరాజిల్లు నవరత్నహారమువలె జగజ్జేగీయ్యమానమై వెలయును.

మ. అని యూహించి మదీయసంఘటిత కావ్యాలంక్రియాసంగ్రహం
బనఘం బై వెలుఁగొంద కున్నె రఘువంశాధీశ్వరుం డౌ నృసిం
హక్ష్మాపాలాగ్రణికీర్తివర్ణనముచే! నాకాంతవిక్రాంత పా
వనమౌఁ గావున నందు నాయకమహావంశంబు వర్ణించెదన్.

కావున నా కావ్యాలంకారసంగ్రహము సూర్యవంశ్యుఁడగు నరసభూపాలుని కీర్తివర్ణనముచే వెలుగొందకుండునే? కానఁ బవిత్రమగు నాతని వంశమును వర్ణించెద."

ఈ గ్రంథమునకుఁ గావ్యాలంకారసంగ్రహ మనిపేరు. ఇది ప్రతాపరుద్రీయమున కనువాదము గాదు. కాని ప్రతిబింబరూపము. అందుఁ బ్రతాపరుద్రుఁడు నాయకుఁడు. ఇందు నరసభూపాలుఁడు నాయకుఁడు. రామరాజభూషణుఁడు ప్రతాపరుద్రీయమునే యొజ్జబంతిగా నిడుకొని కావ్యాలంకారసంగ్రహమును విరచించెను. ఇందలి లక్షణములు ప్రతాపరుద్రీయము నుండియే గ్రహింపఁబడినవి. లక్ష్యములు మాత్రము స్వతంత్రములు. కొన్ని యనువాదరూపములే కలవు.

కావ్యలక్షణములను గూర్చి తెలుపు శాస్త్రమున కలంకారశాస్త్రమనియు, సాహిత్యశాస్త్రమనియు సంస్కృతమున నామములు గలవు. ప్రాచీనులగు భామహాదిపండితులు కావ్యమున కలంకారములే ప్రధానమనితలఁచి తమ గ్రంథము

అలో నధికభాగ మలంకారములను గూర్చియే చర్చించుటంబట్టియు, భామహాలంకారము, రుద్రటాలంకారము, కావ్యాలంకారసంగ్రహము (వామనకర్తృకము) అని పేళ్లు పెట్టుకొనియుండుటంబట్టియు నీశాస్త్రమున కలంకారశాస్త్ర మని పేరు వచ్చినది. లెస్సగా విచారింప సాహిత్యశాస్త్ర మను పేరే తగినది. ఏ లన సాహిత్య మన “శబ్దార్థయోర్యథావత్సహ భావేనవిద్యాసాహిత్యవిద్యా” (శబ్దార్థములను అన్యూన్యాతిరిక్తముగా సహభావముతోఁ బ్రవర్తిల్లఁజేయువిద్య యని రాజశేఖరుఁడు. భామహాదులు “శబ్దార్థౌసహితౌ కావ్యం” (సహితములగు శబ్దార్థములు కావ్యము) అని చెప్పిరి. వ్యక్తివివేక టీకాకారుఁడు “సాహిత్యం తుల్యకక్షత్వేన అన్యూనానతిరిక్తత్వం”. సాహిత్య మన శబ్దార్థములకు సమానమగు హక్కుగలిగి యొకటి హెచ్చుగాఁ గాని యొకటి తచ్చుగాఁగాని లేకుండుట) అని *వ్యాఖ్యానించెను. కాన సాహిత్యవిద్య యన శబ్దార్థరూపమగు కావ్యవిద్య యని తేలినది. ప్రాచీన గ్రంథములలో సాహిత్యవిద్య యనియే పెక్కండ్రు వ్యవహరించిరి. ఈ సాహిత్య విమర్శకులకు నాలంకారికు లనియే వ్యవహారము.

ఈ సాహిత్యశాస్త్ర మనుపద మలంకారశాస్త్రపర్యాయముగా కీ. శ. ౯౦౦ సంవత్సరములకుఁ బూర్వమే సిరపడియున్నట్లు కనఁబడుచున్నది. మిగిలిన శాస్త్రములకన్న సాహిత్యశాస్త్ర మవశ్యపఠనీయ మనియు, దానినిఁ జదువనివాఁ డెట్టి దిగ్దంతివంటి పండితుఁడైనను వానినిఁ దాను గౌరవింపననియుఁ బండితరాయలవా రీ క్రింది శ్లోకమును రచించిరి.

“వ్యాసతు సతు గౌతమతు వ్యాళేంద్రతు యస్యనాస్తి సాహిత్యం
తంప్రతి సంప్రతి కంప్రతి శిరోమమ తిరశ్చన పురశ్చన”

తా. వ్యాసుఁడుగానిమ్ము ; గౌతముఁడు గానిమ్ము ; పతంజలిగానిమ్ము ; సాహిత్యశాస్త్రము రానివాఁ డెవ్వఁడయినను సరియే, వానికి నాశిరస్సు తిరస్కరింపదు. పురస్కరింపదు. అనఁగా వాని కీఁదగిన గౌరవ మీయదు.

మరియు నీ సాహిత్యశాస్త్రము వ్యాకరణశాస్త్రమునకుఁబరిశిష్టమనియుఁ బుచ్ఛభూతమనియుఁ గొందఱనిరి. ఏలన వైయాకరణులయొక్కయు, నాలంకారికుల యొక్కయు సిద్ధాంతము లొక్కటే. ఈ విషయము విపులముగా వామనాచార్య ఝల్కర్ పండితుఁడు కావ్యప్రకాశప్రస్తావనలో వ్రాసెను. అట్టి

* “సహితంరససంయుక్తంతదేవసాహిత్యం” (రసయుక్తమైనదే సాహిత్యము) “హితేన నిరతిశయప్రేమాస్పదేన రసేనసహితం తదేవసాహిత్యం” (నిరతిశయప్రేమాస్పదమైన రసముతోఁ గూడినదే సాహిత్యము) అనియున నాధునికులు వ్యుత్పత్తినిఁ జెప్పుదురు.

సాహిత్యశాస్త్రము నాంధ్రభాషలో రచించిన రామరాజభూషణుఁ డభినంద నీయుఁడు గదా!

మొదటి 'కులము, మహాభాగ్యము' అను పద్యమున నాయకగుణము లేడు నిరూపింపఁబడినవి. నాయకుఁడన 'నయతివృత్తం ఫలం ప్రాప్నోతిచ' (ఇతి వృత్తము నాశ్రయించుచు లేక నడిపించుచు ఫలమునుబొందువాఁడు) అను వ్యుత్పత్త్యర్థముచేఁ బ్రబంధవ్యాపి యగు ఫలమునుబొందువాఁడు. ప్రతాపరుద్రీయమునఁగూడ నీ యేఁడుగుణములే చెప్పఁబడినవి. కానీ తుదిని "ధార్మికత్వాద యోగుణాః" అని చెప్పఁబడుటచే | నాదిపదముచే మహామహిమత్వము, పాండిత్యము, మొదలగు గుణములుగూడ నీ జాబితాలోఁ జేర్పఁబడు చున్నవి. భట్టుమూర్తి 'ఆది' పదమును బ్రయోగింపమి నీ యేఁడే గుణములు చెప్పి నట్లయినది. సాహిత్యదర్పణమున-

త్యాగీ, కృతీ, కులీనః సుశ్రీకో రూప యౌవనోత్సాహీ
దక్షోఽనురక్తలోక స్తేజో వైదగ్ధ్య శీలవాన్ నేతా.

తా. "త్యాగము, కృతజ్ఞత, కులీనత్వము, సుశ్రీకత్వము, (మహాభాగ్యము) రూపవత్త్వము, యౌవనము, ఉత్సాహము, (కార్యనిర్వహణ సామర్థ్యము) సర్వజనానురాగము, తేజము, వైదగ్ధ్యము, శీలము, అను గుణములు గలవాఁడు నాయకుఁడు" అని చెప్పఁబడియున్నది. ఇందుఁ బండ్రెండుగుణము లున్నవి.

దశరూపకమున నాయకలక్షణ మిట్లు చెప్పఁబడియున్నది:

నేతా వినీతో మధుర స్త్యాగీదక్షః ప్రియంవదః
రక్తలోకశ్శుచిర్వాగ్మీ రూఢవంశః స్థిరోయువా
బుద్ధ్యుత్సాహస్మృతిప్రజ్ఞా కళామానసమన్వితః
శూరోదృఢశ్చ తేజస్వీ శాస్త్రచక్షుశ్చధార్మికః.

వినీతత్వము, మధురత్వము, (ప్రియదర్శనత్వము) త్యాగము, దక్షత, ప్రియంవదత్వము, జనానురాగము, శుచిత్వము, వాక్కౌశల్యము, ప్రసిద్ధవంశ్యత్వము, (కులీనత్వము) స్థిరత్వము, (ధీరత్వము) యౌవనము, బుద్ధిమత్త్వము, ఉత్సాహము, స్మృతిమత్త్వము ప్రజ్ఞావత్త్వము, కలావత్త్వము, మానము, శౌర్యము దృఢత్వము (పట్టుదల) తేజము, శాస్త్రచక్షుష్ట్వము, ధార్మికత్వము అను గుణములుగలవాఁడు నాయకుఁడు.

కావ్య ముపదేశాత్మకముగా నుండవలయును. కానఁ గావ్యనాయకుఁడు త్తమప్రకృతికుఁడై యుండవలయును. కాన నుపరినిరూపితగుణములు నాయకున కుండ వలయునని పెద్దలు నుడివిరి. ఇన్నిగుణములు సరిగా నొక్కచో సంఘటిల్లవు. కొన్నితక్కువగా నున్నను నాయకునియందు దోషారోపణము సేయరాదు.

కం. వీనికి లక్ష్యము లెల్లను
శ్రీనరసింహేంద్రుపేరఁ జెప్పెద నెలమిన్
నానావిభక్తిసూచిత
నానావిధపద్యగుంభనసమగ్రముగాన్. ౧౧౨

ఈ గ్రంథకర్త నరసభూపాలుని కృతినాయకునిగా వరించి యాతని నామాంకితముగా లక్ష్యములను రచించెను.

౧. కులీనత

లక్షణపద్యమున (౧౧౧) 'కులము' అని కలదు. కులీనత యనఁగా సత్కులమునఁ బుట్టుట యని యర్థము. "మహాకులీనతా నామ కులే మహతి సంభవః" (గొప్పకులమున జన్మించుట మహాకులీనత) అని ప్రతాపరుద్రీయలక్షణము. అనఁగాఁ బ్రబంధనాయకుఁడు త్తమకులజాతుఁడై యుండవలెను. కావ్యముపదేశాత్మకముగా నుండవలె నని యాలంకారికుల యభిప్రాయ మగుటచే నుత్తమనాయకచరిత్రమే యుపదేశార్హము. కావున నిటఁ గులీనత నాయకుని ప్రథమగుణముగాఁ జేర్కొనఁబడినది.

సీ. ఏ వంశమునఁ బుట్టెఁ బావన *శ్రుతిధర్మ
మర్మకర్మఠుఁడైన మనునృపాలుఁ
డే వంశమునఁ బుట్టె నింద్రాదు లరుదంద
సత్య మాడిన హరిశ్చంద్రనృపతి
ఏ వంశమునఁ బుట్టె నిలఁ జతుర్దశలోక
రక్షణక్షముఁడైన రావణారి
ఏ వంశమునఁ బుట్టె నిహపరాద్భుతపుణ్య
చరితధుర్యుఁడు చోళచక్రవర్తి
గీ. అట్టి యిందుగ్రహాదిసేనాధిపత్య
సత్యయశుఁడైన భానువంశమునఁ బుట్టి
పరగు భూపాలసింహు నోబయనృసింహుఁ
దలఁపఁ గలికాలకలుషంబు దొలఁగు టరుదె? ౧౧౩

*శ్రుతిధర్మ (పాఠాంతరము) స్మృతిధర్మ

తా. మనువు, హరిశ్చంద్రుఁడు, శ్రీరాముఁడు, చోళుఁడు మొదలగు మహారాజులు జన్మించిన సూర్యవంశమున నరసభూపాలుఁడును జన్మించెను. ఈ పద్యమున నాయకుని 'కులీనత' పేర్కొనఁబడినది.

౨. మహాభాగ్యము

"విశ్వంభరాధిపత్యం యత్తన్మహాభాగ్య ముచ్యతే" (భూమండలాధిపత్యమే మహాభాగ్యము) అని ప్రతాపరుద్రీయము.

మ. ప్రకటాభీలవిరోధిసైన్యములఁ ద్రుంపంజాలు నొక్కొక్క సే
వకుఁడే; వారణవాజిశాలలు *నమద్వైరిక్షితీంద్రార్పితా
ధిక వేదండహయాన్వితంబులు భుజాదీప్తాంగదం బుర్వి; భా
గ్యకళావైభవ మెన్న శక్యమె నృసింహాత్మోతలస్వామికిన్ !

*నమద్వైరి (పా) మహావైరి

తా. ఒక్కొక్క సేవకుఁడే భయంకరశత్రుసైన్యములఁ దున్మును. గజాశ్వశాలలు లొంగిపోయిన శత్రురాజు లిచ్చిన గజాశ్వములతో నిండియున్నవి. భూమి భుజమున నంగదప్రాయముగా నుండెను. నరసభూపాలుని భాగ్యమే భాగ్యము.

౩. ఉజ్జ్వలత (ఔజ్జ్వల్యము)

"రూపసంపన్నదేహత్వ మౌజ్జ్వల్యం పరికీర్త్యతే" (స్ఫురద్రూపము గలిగియుండుట యౌజ్జ్వల్యము) ప్ర॥ రు॥ లక్షణము.

మ. స్థిరసోమాన్వయదుగ్ధవార్ధి జనియించెన్ వేంకటాద్రీంద్రభూ
వరచంద్రుండు; తదీయసోదరి రమావామాక్షి లక్కాంబ యై
పరగెం; దద్వనితాశిరోమణికి *నోబక్షోణిపాలేంద్రు శ్రీ
నరసింహాధిపుఁ డై జనించె మరుఁ డౌన్నత్యంబు దీపింపఁగన్.

* ఓబక్షోణిపాలేంద్రు శ్రీ (పా.) ఓబక్షోణిపోపేంద్రుకున్.

తా. చంద్రవంశ మను పాలసముద్రమున వేంకటాద్రి రా జను చంద్రుఁడును, లక్కాంబ యను లక్ష్మియు నన్నయుఁ జెల్లెలు నై జన్మించిరి. ఆ లక్కాంబకును నోబక్షోణిపాలునకును నరసభూపాలుఁ డను మన్మథు డుదయించెను.

ఈ పద్యమున లక్కాంబ యను లక్ష్మియందు నోబక్ష్మాపాలుఁ డను విష్ణుమూర్తివలన నరసభూపాలుఁ డను మరు డుదయించె నని చెప్పుటవలన నరసభూపాలుఁడు మదనమోహనమూర్తి యని సారాంశము. ఇదియే యౌజ్జ్వల్యము.

౪. ఔదార్యము (ఉదారత)

"యద్విశ్రాణనతాచ్ఛీల్య మౌదార్యం తన్నిగద్యతే" (దానశీలము గలిగి యుండుటయే యౌదార్యము) అని ప్ర. రు. లక్షణము.

సీ. అల బలీంద్రునిచేత నడుగుపెట్టఁగ నేర్చి
ధారాధరముచేత నీరువోసి
కానీనుచేఁ గంచుకముఁ బూనఁగా నేర్చి
యెలమి దధీచిచే నెముక బలిసి
క్షీరాంబురాశి *త్రచ్చిన వెన్న నీడేరి
నైలింపగవిచన్నుఁబాలఁ బెరిగి
కల్పపాదపఫలోత్కరముల చవిఁ గాంచి
వనజారి నెమ్మేన నవఁగి పెనఁగి
గీ. ధరణిఁ బ్రోదివహించిన దానకన్య
సకలయాచకబాంధవుల్ సన్నుతింప
నీ కరగ్రహణావాప్తి నెఱసె నౌర!
సరసగుణహార! ఓబయనరసధీర! ౧౧౯

*త్రచ్చిన (పా) ద్రచ్చిన.

తా. బలిచక్రవర్తివలన జనించి, మేఘుఁడు స్నాన మాడింపఁగాఁ, కర్ణుఁడు కంచుకముఁ (చొక్కా) దొడుగఁగా, దధీచివలన నెముకబలియఁగా, క్షీరసముద్రుఁ డొసఁగిన యమృతముచే వర్ధిల్లి, కామధేనువుచనుబాలఁ బెరిగి, కల్పవృక్షము పండ్లరసమును గ్రోలి, చంద్రుని శరీరమున నవఁగి పెనఁగి (చంద్రునిచే నెత్తుకొనఁబడి) లోకమున వర్ధిల్లిన దానకన్య నీ పాణిగ్రహణము సేసెను.

ఇందుఁ బెద్దదాత లగు బలి, (వామనునికి మూఁ డడుగులు దాన మొనర్చి సర్వస్వమును గోలుపోయినవాఁడు) మేఘుఁడు, (అయాచితముగా వర్షోదకము లిచ్చువాఁడు) కర్ణుఁడు, (సహజకవచకుండలములను దాన మొనర్చినవాఁడు) దధీచి, (ప్రాణత్యాగము సేసి వెన్నెముకను నింద్రునికి దానము సేసినవాఁడు) సముద్రుఁడు, (తన యమృతమును దేవతల కొసఁగినవాఁడు) కామధేనువు, కల్ప వృక్షము, చంద్రుఁడు, (తన కళలను దేవతల కాహారముగా నిచ్చినవాఁడు) అనువారలచే దానకన్య క్రమక్రమాభివృద్ధిని బొంది తుదికి నీ కేలు పట్టినది. అని చెప్పుటచే నీవు మహోదారుఁడ వని స్ఫుట మగుచున్నది.

కాని దానకన్య నీ పాణిగ్రహణము సేసిన దనుటకన్న నరసభూపాలుఁడు సేసిన దానములను గవి వర్ణించినచో లెస్సగా నుండెడిది. ప్రతాపరుద్రీయమున-

"సమంతా దుద్భూతై ర్ద్విరదమదగంధై స్సురభయః
క్రియంతే య ద్విద్వజ్జనమణిగృహప్రాంగణ భువః."

తా. "ప్రతాపరుద్రమహారాజుచే మొదట విద్వాంసుల గృహములు మణి గృహములుగాఁ జేయఁబడినవి. పిమ్మట వారి ముంగిళ్ళు కరిమదముచేఁ బరిమళ వంతములుగా నొనర్పఁబడినవి." అని చెప్పఁబడినది. ఇచటఁ బ్రతాపరుద్రుని దాతృత్వము వ్యంగ్యముగా గోచరించునట్లు నరసభూపాలీయపద్యమున గోచ రించుట లేదు.

౫. మహోవిశాలత (తేజస్విత)

"జగత్ప్రకాశకత్వం య త్తేజస్విత్వం తదుచ్యతే" (జగత్తును బ్రకాశింపఁ జేయుట) తేజస్విత్వము అని ప్ర। రు। లక్షణము.

సీ. బహుతరాశాభ్రాంతి బయలు ప్రాఁకక యున్నఁ
 గువలయ ద్వేషంబుఁ గోర కున్న
మీఁటితమ్ముల విరిపోటు సేయక యున్న
 వారుణీసక్తికిఁ బాలుపడ కున్న
జగతి నందఱికిని బగ లొనర్పక యున్న
 దోషాభిభూతుఁడై తొలఁగ కున్న
ద్విజరాజపరిభవోద్వృత్తి సేకొన కున్న
 సరసుల నింకింపఁ జాల కున్న

గీ. సాటి యగు విశ్వవినుతశశ్వత్ప్రతాప
వైభవధ్వస్త దుర్వారవైరివీరుఁ
డైన యొబయనరసింహు నమితభువన
భవనభృత తేజమున కబ్జబాంధవుండు. ౧౧౭

విరిపోటు (రూ.) విరివాటు; వారుణీసక్తికి (పా.) వారుణాసక్తికి.

తా. సూర్యుఁడు ఆశాభ్రాంతిచే (దిక్సంచారము అను దురాశచే) బయలు ప్రాఁకకున్నచోఁ, గువలయద్వేషము (కలువలతోడిపగ యను భూమండల ద్వేషము) వహింపకున్నచో, విజృంభించి తమ్ములను (పద్మములను సోదరులను) భేదింపకున్నచో, వారుణీ (పడమటిదిక్కు-నుకల్లు) సక్తుఁడై పరుగిడకున్నచో,

జగతిలోని యెల్లరికిని దాను బగి లొనర్పకున్నచో (పగలు సేయుట యను పగ (వైరము) సేయకున్నచో ననఁగా నెల్లరితో వైరము వహింపనిచో) దోషాభిభూతుఁడై (రాత్రి గోచరింపనివాఁడను దోషయుక్తుఁడై) తోఁగనిచో, ద్విజరాజునకు (చంద్రున కను బ్రాహ్మణునకు) నధికపరాభవముఁ గూర్పనిచో, సరసులను (చెఱువు లను రసికులను) నింకింపఁజాలనిచో జగత్ప్రసిద్ధమగు స్థిరమైన ప్రతాపవైభవముచే శత్రువీరుల ధ్వంసముఁ గావించిన నరసభూపాలునియమితమైన భువనభవనమున నిండిన తేజమునకుసాటివచ్చును: అనఁగా సూర్యుఁడును నరసభూపాలుని తేజమునకు సాటిరాఁడని సారాంశము. ఏలన సూర్యుఁడు ఆకాశాభ్రాంతిచే బయలుప్రాఁకును. నరసభూపాలుని తేజము దిక్కులకుఁ బ్రాకును. అతనికిఁ కువలయద్వేషము గలగు. దీనికి కువలయానురాగము గలదు. అతఁడు తమ్ముల భేదించును. ఇది భేదింపదు. అతఁడు వారుణీ సక్తుఁడు. ఇది యట్లుగాదు. అతఁ డెల్లరికినిఁ బగలుసేయును. ఇది హితము సేయును. అతఁడు దోషాభిభూతుఁడు. ఇది గుణభూయిష్ఠము. అతఁడు ద్విజరాజపరాభవము సేయును. ఇది ద్విజరాజహితము సేయును. అతఁడు సరసుల నింకించును. ఇది రంజించును. ఈ విధముగా సూర్యునియం దున్న యవగుణములు లేనిదై తేజము వెలుఁగు చున్నది. (ఈ పద్యము వ్యతిరేకాలంకార దృష్టాంతముగాఁ గూడ నీయఁబడినది.)

౬. ధర్మాకలనము (ధార్మికత్వము)

"ధర్మైకాయత్తచిత్తత్వం ధార్మికత్వ ముదీర్యతే" (ధర్మాభినివేశము గల మనస్సు గలిగియుండుట ధార్మికత్వము) అని ప్ర। రు। లక్షణము.

చ. పలుకుట సత్యవాసన, కపారవిరోధిజయోత్సవంబు తా
నలఘుయశోధనంబుకొఱ, కంబుధివేష్టితభూపరిగ్రహం
బలరు నగణ్యపుణ్యచరితాచరణంబున కాత్మజీవనం,
బల సుజనావనంబుకొఱ కౌర! నృసింహనృపాలమౌళికిన్.

తా. నరసభూపాలుఁడు సత్యమునకై భాషించును. యశోధనమునకై శత్రుజయము సేయును. బ్రాహ్మణుల కగ్రహారాదు లిచ్చి పుణ్య మార్జించుటకై యా సముద్రపరివేష్టిత మగు భూమినిఁ బరిగ్రహించును. సుజనరక్షణార్థమై యాత్మజీవనముల నుపయోగించును. మనోవాక్కాయకర్మల నరసభూపాలుఁడు ధార్మికుఁ డని సారాంశము. ఇట్లెల్లపుడు ధర్మము నాచరించువాఁడే ధార్మికుఁ డనఁబడును. కానీ 'సకృత్కృతకర్మో నధార్మికః' (ఎప్పుడో యొకప్పుడు ధర్మ మాచరించినవాఁడు ధార్మికుఁడు గాఁడు) అను నిర్వచనానుసారమితరులు ధార్మికులు గారు.

ఈ పద్యము కాళిదాసమహాకవియొక్క "త్యాగాయసంభృతార్థానాం సత్యాయ మితభాషిణాం। యశసే విజిగీషూణాం ప్రజాయై గృహమేధినాం" అనుదానికి ఛాయారూపము.

౭. వైదగ్ధ్యము

"కృత్యవస్తుషు చాతుర్యం వైదగ్ధ్యం తన్నిగద్యతే" (చేయవలసిన కార్యములందు నేర్పుఁ జూపుట వైదగ్ధ్యము.)

సీ. వనజారి కళలచేఁ దనివి నొందించిన
నిల ఖేచరుఁడు ప్రాణ మిత్తు ననిన
వనదంబు తనదుజీవన మెల్ల నొసఁగిన
నమ్మేను శిబి కోసికొమ్మఁ టన్న
నీఁగిర్మా నే సొమ్ము లిచ్చిన సురమణి
మిన్నంది తలఁపులో మెలఁగు చున్నఁ
జేరిపాదము బలి శిరసా వహించినఁ
బాథోధి తా నెంత భంగపడిన

గీ. వారి నెవ్వారిఁ గా దని వసుధ నార!
నిక్కముగఁ గీర్తికామిని నీకె దక్కె
నీదు వైదగ్ధ్యగుణము వర్ణింపఁ దరమె!
వరనుతాటోప! ఓబయనరసభూప!

తా. కీర్తికన్య-చంద్రుఁడు తన్నుఁ దనకళలచేఁ దృప్తినొందించెద నన్నను, వాయుదేవుఁడు తనప్రాణ మిచ్చెద నన్నను, (వాయువు జగత్ప్రాణుఁడు) మేఘుఁడు తన జీవనము (జలము) ధారవోయుదు నన్నను, శిబి తన మేను గోసి యిచ్చెద నన్నను, కల్పవృక్షము వలసిన సొమ్ము లిచ్చెద నన్నను, చింతామణి తన చింత కనుకూలముగా మెలఁగెద నన్నను, బలి తనపాదమును శిరసా వహించెద నన్నను, సముద్రుఁడు దా నెంత భంగపడినను (అలలు గలది) వారి నొల్లక నిన్ను వరించెను. నీ వైదగ్ధ్యము వర్ణింప నెవ్వరి తరము!

ఇట నింతమంది యిన్ని విధములఁ బ్రార్థేయపడి ప్రార్థించినను వారి నొల్లక కీర్తికన్య నిన్నే వరించిన దని చెప్పఁబడుటవలన నామె నిన్ను వరించు నట్లు సేసికొన్న నీ నేర్పు వర్ణనీయ మని భావము. కానీ వెనుకటిపద్యమున

నౌదార్యముకలెనే యిచ్చటను వైదగ్ధ్యము లెల్సగా గోచరింప కున్నది. ప్రతాప రుద్రీయమున నున్న యుదాహరణమును గనుఁడు.

శ్లో॥ 'చాతుర్యం కిమువర్ణ్యతే గుణనిధేః శ్రీ వీరరుద్రప్రభో
ర్యత్రాన్యోన్యవిరుద్ధయో రపి మహద్వాణీ శ్రియోరార్జవం
కించాభ్యాం సదృశోపచారలలితాం తత్తాదృశై రుత్సవైః
నిస్సాపత్న్య మిమాంభువం స నృపతి ర్ధత్తేదిశాంజిత్వరః.

తా. ప్రతాపరుద్రునిచాతుర్య మేమని వర్ణింతును ? ఏమనఁ బరస్పర విరుద్ధస్వభావముగల లక్ష్మీసరస్వతు లాతనియొద్ద సౌహార్దముతో నున్నవి. మఱియు వారితోపాటు భూదేవినిఁ గూడ సదృశోపచారములచే సుముఖురాలి నిఁగా జేసికొని సవతిపోరులు లేకుండ సంసారమును జక్కఁబెట్టుకొను చున్నాఁడు.

ఇట నన్యోన్యవిరుద్ధయోః, సదృశోపచారలలితాం, నిస్సాపత్న్యం మొదలగు పదములు చాతుర్యమును వ్యక్తము సేయుచున్నవి. పై పద్యమున నిట్లు వ్యక్తము సేయు పదములు లేవు. కావున నీ పద్యము లెస్సగాదు,

ప్రతాపరుద్రీయమున మహామహిమత్వము. పాండిత్యము అను మఱిరెండు గుణములు వచింపఁబడినవి. వాని లక్షణలక్ష్యముల నిటఁ జూపుదును.

"తన్మహామహిమత్వం స్యాద్వ్యాపునర్దేవతాత్మతా" (దేవతా స్వరూపము గలిగియుండుటయే మహామహిమత్వము) అని లక్షణము.

కౌసల్యాసీ త్ప్రథమజననీ దేవకీచ ద్వితీయా
విష్ణోర్మాతా తదను మహితా ముప్పమాంబా తృతీయా
యస్త్రేతాయాం రఘుపతిరభూత్ ద్వాపరే శౌరిరాసీత్
త్రాతుంక్షోణీం సజయతికలౌ వీరరుద్రావతారః.

తా. శ్రీమహావిష్ణువు త్రేతాయుగమునఁ గౌసల్యయందు శ్రీరాముఁడై పుట్టెను. ద్వాపరమున దేవకియందు శౌరియై పుట్టెను. కలియుగమున జగత్పాలన మునకై ముప్పమాంబయందు వీరరుద్రుఁడై జనించెను.

ఇటఁ బ్రతాపరుద్రునకు దేవతాత్మకత్వము చెప్పఁబడినది.

"సర్వవిద్యాధికత్వం యత్పాండిత్యం తదుదాహృతం" (ఎల్ల విద్యలయం దును నాధిక్యము వహించి యుండుట పాండిత్యము) అని లక్షణము.

గోష్ఠీభిః పరితోషయన్ బుధగణాన్ షడ్దర్శనీసీమభిః
సత్సారస్వతమార్గదర్శన చణైస్సూక్తైః కవీన్ ప్రీణయన్
సంగీతోపనిషద్రహస్యపిశునై రాతోద్యయోగ్యక్రమై
ర్ధన్యాన్ సంసదివైణికాన్ విహరతే శ్రీకాకతీంద్రోనృపః.

తా. వదర్శనీవేత్త లగు పండితులను శాస్త్రప్రసంగములచే సంతోష పఱచుచుఁ, గవులను సత్కావ్యమార్గమును సూచించు సూక్తులచేఁ దనుపుచు, (అతని సూక్తులే కావ్యమార్గము ననుసరించుచునని భావము) సంగీతోపనిషద్రహస్యమును సూచించు వివిధవాద్యపరిచయముచే వైణికులకుఁ బ్రీతిగొలుపుచుఁ బ్రతాపరుద్రుఁడు విహరించును.

ఇచటఁ బ్రభువునకు సర్వవిద్యాపరిపూర్ణత్వము వ్యక్తమగుచున్నది.

కం. అనయము నాయకసుగుణము
లనేకములు గలవు; వాని నతివిస్తరభీ
తి నిరూపింపఁగ లేఁ; నిఁక
ననుపమ నేతృస్వరూప మభివర్ణింతుఁ౯. ౧౨౦

నాయకగుణములు పెక్కు లున్నవి. (వానిని దశరూపక సాహిత్య దర్పణకారులు నిరూపించిరి) అతి విస్తరభీతిచే వానిని నిరూపింపఁజాలను. ఇఁక నాయకస్వరూపము నభివర్ణింతును.

నాయకస్వరూపము

కం. కీర్తిప్రతాపసుభగుం
డార్తావనుఁ, డఖిలగుణగణాఢ్యుఁడు, బాహా
వర్తితభూభరుఁ డై, పరి
కీర్తితుఁ డగు భర్త కావ్యగీతప్రియుఁ డై. ౧౨౧

సుభగుఁ డన శ్లో॥ సపత్నీనఖదంతాదిచిహ్నాంయస్య నదృశ్యతే
విస్మార్యమాణమానేర్ష్య స్సుభగస్సోఽభిధీయతే.

"సపత్ని నఖక్షత దంతక్షతాది చిహ్నములు లేనివాఁడును, ఈర్ష్యామానమును మరపింపఁజేయఁజాలినవాఁడును నగు నతఁడు సుభగుఁడు" అని భావప్రకాశమునఁ గలదు. ఇట నాయర్థము సరిపడదు. 'సుందరుఁడు' అను నాపచారికార్థమును గ్రహింపవలెను. (కీర్తిప్రతాపములచే సుందరుఁడు) సుభగశబ్దభవమే సొబగుశబ్దము. లేక భగ మనసైశ్వర్యము (భగవంతుఁడు) గొప్ప యైశ్వర్యముగలవాఁడు 'సుభగుఁడు' అనియైనను జెప్పుకొనవచ్చును.

తా॥ కీర్తిప్రతాపరూప మగు మహైశ్వర్యము గలవాఁడు, ఆర్తులను రక్షించువాఁడు, అఖిలగుణములు గలవాఁడు. బాహువులపై భూభారము వహించువాఁడు, కావ్యగీతప్రియుఁడు నగువాఁడు నాయకుఁడు.

ఇందుఁ దెలుపఁబడిన ప్రతాపము, భూభారవహనము, కావ్యగీతప్రియత్వము మొదలగునవి పూర్వోక్త తేజస్విత్వ, మహాభాగ్య, ధార్మికత్వ పాండిత్యాది గుణములలోనే యంతర్భవించును. మఱల నిచట నేల చెప్పె ననఁ ప్రబంధనాయకున కీ గుణము లత్యవశ్యము లని తెలుపుటకే.

కీర్తిప్రతాప సుభగత్వము

మ. అరినిర్భేదనధుర్య! యోబయనృసింహా! సింహాసత్త్వాఢ్య! నీ
వరసత్కీర్తిమరాళబాలిక భవద్వర్ధిష్ణు శౌర్యప్రభా
భరితారుణ్యముఖాగ్రయై పరగుచుం బాల్నీరు నేకంబుగా
ధరఁ గావించు సమస్తవిస్మయకళాదానప్రవీణోన్నతిన్. ౧౨౨

తా. ఓ నరసభూపాలా! నీ కీర్తియను రాజహంసి నీ ప్రతాపమను నెఱ్ఱని ముక్కుగలదై యాశ్చర్యకరముగా నీరక్షీరము లేకము సేయును. లోకములోని హంసలు నీరక్షీరములను వేఱుపఱచును. ఈ రాజహంసి నీరక్షీరము లేకముసేయుట చిత్రము. అనఁగా నీ కీర్తి నల్లనినీళ్ళనుగూడఁ దెల్లని పాలుగా గోచరింపఁ జేయుచున్నదని భావము. ఇందుఁ గీర్తిప్రతాపములు రెండును వర్ణితములు.

యథార్థముగా నిందుఁ గీర్తియే వర్ణింపఁబడినది. కాని ప్రతాపవర్ణనము లేదు. ఏ లనఁ బాల్నీరు నేకముసేయుకార్యము కీర్తిహంసిది కాని ప్రతాపకార్యము గాదుకదా!

ఆర్తావనత్వము

మ. ఒకప్రహ్లాదుని నార్తుఁ గాచితి; మదీయోత్సేక మేకావన
ప్రకటంబౌనె? యటంచుఁదా బహుతరార్తత్రాణపారాయణో
త్సుకతన్ శ్రీనరసింహుఁ డుర్వి నరసక్షోణీశుఁడై పుట్టెఁగా;
కొకభూపాలున కిట్టి యార్తభరణోద్యోగంబు వాటిల్లునే? ౧౨౩

తా. మున్నార్తుఁ డగు నొక ప్రహ్లాదునిఁ గాచితిని. ఒకయార్తునిఁ గాచుటకేనా నాశక్తి ? యని నృసింహమూర్తి పెక్కండ్రార్తులను గాపాడ నరసభూపాలుఁడై యవతరించెను. కా కున్న నొక సామాన్యప్రభువున కింత మందిని గాపాడ నెట్లు శక్య మగును!

ఇం దార్తావనత్వము వ్యక్తము. కాని యిందును గార్యరూపమున నార్తావనము వర్ణింపఁబడినచో లెస్సగా నుండును.

గుణాఢ్యత్వము

చ. అరయఁ బయోధిఁ బాత్రమును, నంజనశైలముఁ గజ్జలంబు, ద
త్సురతరుశాఖ లేఖని, వసుంధరఁ బత్త్రముఁ, జేసి వేడ్కతోఁ
గెరలి విరించిగేహిని లిఖించినఁ బారము నొంద దార! మా
నరసనృపాలమౌళి సుజనస్తుతసద్గుణసంప్రదాయముల్. ౧౨౮

తా. సముద్రము సిరాబుడ్డిగాను, కాటుకకొండ సిరాగాను, కల్పవృక్షశాఖ కలముగాను, భూమిని కాగితముగాను జేసి సరస్వతీదేవియే వ్రాసినను మా నరసభూపాలుని గుణములు ముగియవు.

ఇందు గుణాఢ్యత్వము నిరూపింపఁబడినది. ఇందునఁ గార్యరూపమున గుణములు వర్ణింపఁబడినచో లెస్సగా నుండును.

భూభరణము

చ. విపులఫణాసహస్రమున వీఁక భరింపఁగలేని మేదినిన్
నిపుణత బాహుపీఠమున నిల్పె నృసింహుఁ డఁటంచుఁ బన్నగా
ధిపతి నిరంతరాద్భుతమతిం దల లూఁప జరావిపాండురుం
డెపుడుపురాణభోగి యని యెన్నుదు రా భుజగేంద్రునందఱున్.

తా. తన వేయిపడగలతో భరింపలేని భూమిని నరసభూపాలుఁడు బాహుపీఠమున భరించె నని యాదిశేషుఁ డాశ్చర్యమునఁ దల లూఁచఁగా లోకు లాశ్చర్యమునఁ దల లూఁచినట్లు గ్రహింపఁజాలక యాతనిమేని తెల్లఁదనమును గాంచి ముదుసలితనమునఁ బాలిపోయినట్లు గ్రహించి యాతఁడు పురాతనుఁడైన భోగి యగుటను ముసలితనమునఁ దల లూఁచినట్లు గ్రహింతురు.

ఇం దాదిశేషుఁడు మోయలేని భూభారమును నరసభూపాలుఁడు వహించె నని చెప్పుటచే భూభరణము పేర్కొనఁబడినది.

కావ్యగీతప్రియత్వము

మ. నరసింహుం డతిధీరవీరరససన్నాహంబు వాటించియుం
గరుణాకోమలుఁడై రమావిమలశృంగారార్ద్రుఁడై పొల్చుచా
తురి సాహిత్యజమర్మకర్మకఠినోద్యోగాత్మకుం డయ్యు నీ
నరసింహేంద్రుఁ డనూనగానరససంధానప్రియుం డెంతయున్.

తా. నరసింహమూర్తి మిక్కిలి వీరరసముగలవాఁడయ్యెఁ గృపాళువును, లక్ష్మీదేవితోడి శృంగారరసమున మునిఁగి తేలువాఁడును నయినట్టి నరస భూపాలుఁడు కావ్యసాహిత్యరహస్యములను దెలిసికొను కతినకార్యమున వ్యాప్తుఁ డయ్యెను గీతరసకుతూహలుఁ డై శోభిల్లును.

ఇందుఁ గావ్యప్రియత్వమును, గీతప్రియత్వమును జేర్కొనఁబడినవి.

ఇటఁ గూడ నీ గుణములు కార్యరూపమున వర్ణింపఁబడినచో లెస్సగా నుండెడిది.

నరసభూపాలీయ, సాహిత్యదర్పణ, దశరూపకాది గ్రంథము లందలి నాయకలక్షణములను బరిశీలింపఁగా మహారాజే నాయకుఁడుగా నుండవలె నన్న నియమము కానరాదు. సామాన్యుఁ డైన మానవుఁడుగూడ నా యా గుణములు గలిగి, ప్రబంధనాయకుఁడు గావచ్చును. మొత్తముమీఁద నాయకచరిత్ర ముపదేశాత్మకముగా నుండవలెను. కానఁ దత్తద్గుణములు గలిగి యుండవలెను.

ఆశ్వాసాంతము

మ. అమరక్ష్మాధరధీర! ధీరచితకార్యారంభ! రంభాసమ
ప్రమదాభవ్యమనోనురాగఘటనాపాంచాల! పాంచాల గౌ
శముఖోర్వీనుతశౌర్య! శౌర్యవనలీలాలోల! లోలాభవ
ద్రమణీయాగమధర్మ! ధర్మతనయప్రఖ్యాతసత్యవ్రతా! ౧౨౭

పాంచాలుఁడు = కామశాస్త్రమునందలి దత్త, భద్ర, కూచిమార, పాంచాల నాయకులలో నొకఁడు. లోల+అభవత్ = లోలముగాని యనఁగా చంచలము గాని లేక స్థిరమైన.

లోలాభవత్ అను రూపము దుష్టము. 'లోల'శబ్దమునకు చ్విప్రత్యయమును జేర్పఁగా 'లోలీభవత్' అగును. లోలము గాని యనునర్థమున 'అలోలీభవత్' అని రూప ముండును. ఇది ముక్తపదగ్రస్తమగుటచేఁ గవి "లోలాభవత్" అనియే ప్రయోగించెను.

కం. కుటిలారిభయదధాటీ
పటుపటహధమన్నినాద పరిపాటితది
క్తటపటల చటులమేధా
పటిమపరాభూతభూతపతిమణిహారా! ౧౨౮

మాలిని. అలఘునయవిహారా! హారనీహారతారా!
హలధరరుచిధారాహార కీర్తిప్రచారా!

జలధివరగభీరా! జైత్రకౌక్షేయధారా!
లలితగుణవిహారా! లక్కమాంబాకుమారా! ౧౨౯

గద్యము

ఇది శ్రీ హనుమత్ప్రసాదలబ్ధకవితాసార, సారస్వతాలంకార, నిరంకుశ ప్రతిభాబంధుర, ప్రబంధపఠనరచనాధురంధర, ప్రబంధాంక వేంకట రాయభూవణసుపుత్త్రి, తిమ్మరాజపౌత్త్రి, సకలభాషావిశేష నిరుపమావధాన శారదామూర్తి మూర్తిప్రణీతం బైన కావ్యా లంకారసంగ్రహం బను మహాప్రబంధంబు నందు సుపోద్ఘాత ప్రకరణంబును, నాయకగుణవర్ణనంబును, నాయక స్వరూప కథనంబు నన్నది ప్రథమాశ్వాసము.

కావ్యాలంకార సంగ్రహము

ద్వితీయాశ్వాసము

క. శ్రీ రాజితసదన! కళా
ధార! తతనిరంతరార్థిదారిద్ర్యహరా!
నారాయణచరణార్చన!
నారీజనతారతీశ! నరసాధీశా! ౧

గీ. అవధరింపుము లక్ష్మలక్ష్యముల నెల్ల
ననఘ! భవదీయనామధేయాంకితముగ
బహువిధ క్తుల నొనరింతుఁ బద్యవితతి
నిచట నాయకభేదంబు లెట్టు లనిన. ౨

క. ధీరోదాత్తప్రముఖులు
ధీరోద్ధత, ధీరశాంత, ధీరలలితు లీ
ధారుణి నలువురునాయకు
లారయఁ దల్లక్షణంబు లభివర్ణింతుర్. 3

తా. ధీరోదాత్తుఁడు, ధీరోద్ధతుఁడు, ధీరశాంతుఁడు, ధీరలలితుఁడు అని నాయకులు నలు తెఱఁగులుగా నుందురు. వారి లక్షణములు ముందు తెలియును.

శా. ధీరాత్ముం, డవికత్థనుండు, కరుణోద్వేలుండు, సత్త్వాఢ్యుఁ డా
ధీరోదాత్తుఁడు; శౌర్యదర్పకుహనాఢ్యుండు ధీరోద్ధతుం;
డారూఢిఁ సమధీప్రసన్నుఁడు ద్విజుం డౌ ధీరశాంతుండు; వృ
త్రారింబోలినభోగి ధీరలలితుం డై పొల్చు నిశ్చింతతన్. ౮

శౌర్య (పా) క్రౌర్య; సమధీ (పా) శమధీ.

ధీరోదాత్త లక్షణము

ధీరశ్చ అసౌ ఉదాత్తః ధీరోదాత్తః అని విగ్రహము. ధీరత్వమును, నుదాత్తత్వమును గలవాఁడు ధీరోదాత్తుఁడు. ధీరుఁ డనఁ గ్లేశమును సహించువాఁడు. ఉదాత్తుఁ డన నాత్మశ్లాఘ లేనివాఁడు. కృపాళువు. హర్షశోకాదులచే నభిభూతుఁడు కానివాఁడును.

సాహిత్యదర్పణము నందలి లక్షణ మింతకన్న సమగ్రముగా నున్నది.

శ్లో. అవికత్థనః క్షమావా నతిగంభీరో మహాసత్త్వః
స్థేయాన్నిగూఢమానో ధీరోదాత్తో దృఢవ్రతః కథితః

తా. ఆత్మశ్లాఘ లేనివాడు (అవికత్థనుఁడు) సహనముగలవాడు, (క్లేశసహిష్ణువు) గంభీరుఁడు, మహాసత్త్వుఁడు, గూఢమానము (కోపము) గలవాఁడు, దృఢవ్రతుఁడు నగువాఁడు ధీరోదాత్తుఁడు.

ధీరోదాత్తుఁడు శృంగారవీరరసములందు నాయకుఁడు.

ధీరోద్ధత లక్షణము

ధీరశ్చ అసౌ ఉద్ధతః అని విగ్రహము. ధీరత్వము నుద్ధతత్వమును గలవాఁడు. ఉద్ధతుఁ డనఁ గ్రౌర్య, దర్పములును, మాయలమారితనమును గలవాఁడు.

సాహిత్యదర్పణ లక్షణమును గనుఁడు.

మాయాపరః ప్రచండశ్చ పలోఽహంకార దర్పభూయిష్ఠః
ఆత్మశ్లాఘానిరతో ధీరైః ధీరోద్ధతః కథితః

తా. మాయలమారితనము, ప్రచండత, చాపల్యము, అహంకారము, ఆత్మశ్లాఘయును గలవాఁడు ధీరోద్ధతుఁడు.

ఇతఁడు వీరరౌద్రరసము లందు నాయకుఁడు.

ధీరశాంత (ధీరప్రశాంత) లక్షణము

ధీరశ్చ అసౌ శాంతః అని విగ్రహము. సమధీప్రసన్నుఁ డగు ద్విజుఁడు ధీరశాంతుఁడు- సమధీప్రసన్నుఁ డను పదమునకు నిష్కృష్టార్థము గోచరింప కున్నది. బహుశః ధీరత్వమును శాంతిత్వమును సమానముగాఁ గలవాఁ డని కవి యభిప్రేతార్థమై యుండును. లేక 'శమధీప్రసన్నుఁడు' అనుపాఠమై యుండును. అట్లేని శమముతో లేక శాంతగుణముతోఁ గూడిన బుద్ధిచేఁ బ్రసన్నుఁ డయిన వాఁడు. అనఁగా ధీరత్వమును శాంతగుణముచేఁ గలిగిన మనఃప్రసన్నతయుఁ గలవాఁ డని యర్థ మగును. ఇదియే యుక్త మగు పాఠము.

సాహిత్యదర్పణలక్షణమును గనుఁడు.

"సామాన్యగుణైర్భూయాన్ ద్విజేషు ధీరప్రశాంత ఇత్యుక్తః".

నాయకసామాన్యగుణములు గల (కులము, మహాభాగ్యము, మొద॥) ద్విజుఁడు (బ్రాహ్మణ క్షత్రియ వైశ్యులలో నొకఁడు) ధీరశాంతుఁడు. దశరూపకమున 'ద్విజాదికః' ఇతి విప్రవణిక్సచివాదీనాం ప్రకరణనేతౄణా ముప లక్షణం' ద్విజాదిక మనఁగాఁ బ్రకరణనాయకు లగు విప్రవణిక్సచివులు అని వ్యాఖ్యానము చేయఁబడినది. "అమాత్య, విప్ర, వణిజా మేకం కుర్యాచ్చ నాయకం" (అమాత్య, విప్ర. వణిజులలో నొకరిని నాయకునిఁ జేయవలెను.) అని భరతనాట్యశాస్త్రమునను గలదు. ఈ రెండు గ్రంథములందును 'ద్విజ' శబ్దమునకు వ్యాఖ్యలో క్షత్రియశబ్దముగాక అమాత్య, సచివ శబ్దములే వాడఁబడియున్నవి. అనఁగా మంత్రి యైన క్షత్రియుఁడే నాయకుఁడై యుండవలె నని తెలుచున్నది. అంతేకాని రాజైన క్షత్రియుఁడు నాయకుఁడుగా నుండరాదు.

మృచ్ఛకటిక మను ప్రకరణమున బ్రాహ్మణుఁడును, మాలతీమాధవ ప్రకరణమున మంత్రిపుత్రుఁడును, పుష్పభూషితప్రకరణమున వణిజుఁడును నాయకుఁడుగా గ్రహింపఁబడిరి. వీరు ధీరశాంతులు. లక్షణవాక్యమున అమాత్య, సచివ పదములే యున్నను లక్ష్యమగు మాలతీమాధవాదులలో మంత్రిపుత్రుఁడే నాయకుఁడుగా నున్నాఁడు.

ధీరలలిత లక్షణము

ధీరశ్చ అసౌ లలితః అని విగ్రహము. నిశ్చింతుఁడును, ఇంద్రునిఁ బోలిన భోగశాలియు నగువాఁడు ధీరలలితుఁడు.

సాహిత్యదర్పణ లక్షణమును గనుఁడు.

నిశ్చింతో మృదు రనిశం కలాపరో ధీరలలితః స్యాత్.

నిశ్చింతుఁ డన శత్రువులను జయించి, రాజ్యభారమును సమర్థు లగు మంత్రులమీఁద నుంచుటచే నెట్టి విచారమును లేనివాఁడు. కళ లనఁగా లలిత కళలు: నృత్యము, గానము, చిత్రకళ, ద్యూతము మొద లగునవి. వీనియందు నిరతుఁడును మృదుస్వభావము గలవాఁడును నగువాఁడు ధీరలలితుఁడు. ధీర స్వభావమును, లలితస్వభావమును గలవాఁడు ధీరలలితుఁడు. అనగాఁ బౌరుషము విడిచి స్త్రీలోలుఁ డై యుండువాఁడుగాఁ డని భావము. పరితాపశాలియు, భోగపరాయణుఁడును నగువాఁడే ధీరలలితుఁడు. వత్సరాజాదు లట్టివారు.

ఈ పద్యము నందలి లక్షణ మేదియు సమగ్రముగా లేదు. నాలుగు లక్షణముల నొక్కే పద్యములో బిగించుటచే నీ యనర్థము వచ్చినది. సాహిత్యదర్పణ లక్షణములు సమగ్రములు.

ధీరోదాత్తుఁడు

సీ. చలిచీమ నేనియుఁ జాఁ ద్రొక్కఁగాఁ జాలఁ
డే రీతి గెల్చెనో వైరివరులఁ!
గలనైన నిజవర్ణనలు సేయ వినఁజాలఁ
డె ట్లందుకొనియెనో కృతిచయంబుఁ!
జెలు వొందు నాకారచేష్ట లెయ్యెడఁ గానఁ
డెట్లు నవ్వునో యాత్మహితులతోడఁ!
బరుషాక్షరంబులు వలుకఁ డెక్కాలంబు
నెట్లు భర్జించెనో హీనమతులఁ!

గీ. బరులఁ జేపట్టఁ; డెలిమిఁ జేపట్టివిడువఁ
డలయఁ; డేమఱఁ; డరి నైన నవగుణంబు
లెన్నఁ డోబయనరసధాత్రీశతిలక
మరయ నరలోకభాగధేయంబుగాదె? 2

చాఁ ద్రొక్కఁగాఁ జాలఁడు (పా) చావఁద్రొక్కఁగఁజాలఁడు; చెలువొందు (పా) చెలువొందఁ; నవ్వునో (పా) నవ్వెనో.

ఇందలి ప్రథమపాదముచే నరసభూపాలుఁడు కరుణాళు వనియు, ద్వితీయ పాదముచే నవికత్థనుఁ డనియుఁ (ఆత్మశ్లాఘలేనివాఁడు) దృతీయపాదముచే

గాంభీర్యముగలవాఁ డనియుఁ జతుర్థపాదముచే సత్త్వగుణసంపన్నుఁ డనియు వ్యక్త మగు చున్నది. కాఁబట్టి నరసభూపాలుఁడు ధీరోదాత్తుఁడు.

ధీరోద్ధతుఁడు

మ. బలవద్వైరిభిదామదాభిరత మై, భవ్యప్రతాపోజ్జ్వల
జ్వలనజ్వాలజటాల మై, రణభయవ్యాసక్త తత్తన్మనో
జలజాంధంకరణప్రగల్భకుహనాసంపాది యై పొల్చుఁ దా
నిల ధీరోద్ధతవృత్తి మై నరసధాత్రీశోగ్రఖడ్గం బనిన్. ౬

ఇట నరసభూపాలుని ఖడ్గము ధీరోద్ధతము. అది శత్రుబలములను భేదించు మదము గలిగి, ప్రతాపాగ్నికి జ్వాలారూప మై, యుద్ధభీతు లగు వారి మానసము లను జీఁకట్లు క్రమ్మించు మాయలమారితనము గలిగి వర్తించును.

ఇట ఖడ్గమునకు శౌర్యము, దర్పము, మాయలమారితనము ను జెప్పఁబడి నవి. అచేతన మగు ఖడ్గము ధీరోద్ధత మనుటకన్న నరసభూపాలుని భటులు ధీరోద్ధతులుగా వర్ణింపఁబడినచో యుక్తముగా నుండెడిది. ఏ లన శౌర్యాదు లగు గుణములు చేతనధర్మములుగదా! ఇఁక నిట నచేతన మగు ఖడ్గమునఁ జేత నత్వ మారోపింపవలెను. అనఁగా ఖడ్గమునందు శౌర్యాదిగుణములు స్వభావసిద్ధ ములు గాక కల్పితము లగును. ప్రతాపరుద్రీయోదాహరణమును గనుఁడు.

శ్లో. రే! రే! ఘూర్జర! జర్జరోఽసి సమరే; లంపాక! కిం కంపసే?
వంగ! త్వంగసి; కిం ముధా బలరజః కాణోఽసి కిం కొంకణ!
హూణ! ప్రాణపరాయణోభవ! మహారాష్ట్ర! పరాష్ట్రోఽస్యమీ
యోద్ధారో వయమిత్యరీ నభిభవం త్యంధ్రక్షమాభృద్భటాః

తా. ఓరీ ఘూర్జరా! నీవు యుద్ధమున నలిగితివి; లంపాకుఁడా! వణఁకు చుంటి వేమి? వంగదేశీయుఁడా! పరుగిడుచుంటివి; కొంకణా! సైన్యధూళిచే గ్రుడ్డి వాఁడవైతివి; హూణ! నీ ప్రాణములు గాపాడుకొమ్ము; మహారాష్ట్రా! నీ రాష్ట్ర మూఁడినది లెమ్ము; మే మాంధ్రభూపతియొక్క యుద్ధభటులము.

ఈ పద్యమునఁ బ్రతాపరుద్రునిభటులు ధీరోద్ధతులుగా వర్ణింపబడిరి. వీరియం దాత్మశ్లాఘా దర్పములు గనఁబడుచున్నవి. ఇవి యారోపితములు గాక స్వభావసిద్ధములు. కాన నిదియే యుదాహరణార్హము.

ధీరశాంతుఁడు

చ. ఇనకులధుర్యుఁ డైన నరసేంద్రునిచేతఁ బ్రతిష్ఠితంబు లౌ
ననఘ మహాగ్రహారములయందలి భూసురకోటి మేటి యై
ఘనతరశాఖలం జెలఁగి కాంతశుకక్రమ మై మెలంగు న
య్యనిమిషభూజపాటిక్రియ నాత్తశుచిప్రసవాభిరామ మై. 2

నరసేంద్రునిచేత (పా) నరసేంద్రునిచెంత; కాంతశుక (పా) కాంతిశుక ;
చెలఁగి (పా) చెలంగు; క్రియనాత్తశుచి (పా) క్రియనాప్తశుచి.

తా. నరసభూపాలునిచేతఁ బ్రతిష్ఠింపఁబడిన యగ్రహారములందలి బ్రాహ్మణకోటి కల్పవృక్షవాటివలె గొప్ప గొప్ప శాఖలు గలిగి (ఋగ్యజుశ్శాఖాదులు) శుక సంచారముగలిగి (శుకమహర్షిప్రోక్తమగు భాగవతకథాపరాయణత గలిగి) శుచిప్రసవముతో నభిరామ మై (శుద్ధసంతానము గలిగి) యొప్పుచున్నది. కల్పవృక్షపరముగా నర్థము సుగమము.

ఇందుఁ బ్రశాంతు లగు బ్రాహ్మణులు వర్ణింపఁబడిరి. బ్రాహ్మణులు ధీరశాంత నాయకులు.

మృచ్ఛకటికమునందు బ్రాహ్మణుఁ డగు చారుదత్తుఁడు ధీరశాంతుఁడు. ఒకపద్యమున ధీరశాంతలక్షణమును జూపుట కష్టము. బ్రాహ్మణులు వర్ణింపఁబడిన మాత్రమున ధీరశాంతు లని భ్రమింపరాదు. వారిలో ధీరత్వ శాంతత్వములు రెండును గనఁబడవలెను. చారుదత్తాదు లందు ధీరత్వ శాంతత్వములు గలవు. కావునఁ బ్రబంధములం దా యా ప్రకరణానుసారముగా ధీరత్వ శాంతత్వములను బ్రదర్శించు బ్రాహ్మణాదులు ధీరశాంతులు. ఈ పద్యమున శాంతత్వమే. కాని ధీరత్వము మృగ్యము.

ధీరలలితుఁడు

ఉ. కుంతల గౌళ చోళ కురు ఘూర్జర హూణ శకాది మేదినీ
కాంతులు సంతతంబు నిజగాఢబలశ్రుతిమాత్రభీతు లై
యింతుల, రత్నహారముల, నెల్లధనంబుల నిచ్చి కొల్వ ని
శ్చింతతఁ దాల్చు నోబయనృసింహుఁడు భోగకళాప్రవీణుఁ డై.

తా. కుంతలాదినానాదేశరాజులు తన బలప్రతాపాదులు విని భీతు లై కొలువఁగా నరసభూపాలుఁడు భోగము ననుభవించుచుఁ గళాప్రవీణుఁ డై నిశ్చింతతో నుండెను. ఇందు ధీరత్వ మున్నది, కాని లలితత్వమువ్యక్తము గాకున్నది. ఈ క్రిందిపద్యమును గనుఁడు :

సీ. ఒకసారి పీయూష మొలికింపఁగఁ జేయు, గానంబు గావించు వీణ మీటి
యొకతేపఁ గనువిందులకు విందు లొనరించుఁ, జిత్తరువులఁ బోని జీవకళలు
ఒకతేప నోజల కొజ్జ యై వర్తిల్లు, ద్యూతప్రసంగ వైదుష్య మందు
ఒకసారి మదపుటేనికల గొఱ్ఱెల నట్లు, వెంటఁ ద్రిప్పుచు నుండు వేఁటలందు

గీ. ఒక్కపరి నృత్యకళయందు, నొక్కతడవ,
సరససల్లాపములయందుఁ జదురునూపు
మోపి యౌగంధరాయణు మూపురమున
రాజ్యభారంబు నా వత్సరాజవరుఁడు.

ఈ పద్యమునఁ గళాపరత్వము మాత్రమే కలదు. ఒక్కపద్యమున ధీరత్వ లలితత్వములు ప్రదర్శించుట సులభము గాదు. కావున వత్సరాజాదులనే యుదాహరింపవలెను. వారికిఁ దత్తన్నాటకములందుఁ దత్తత్ప్రదేశములలో ధీరత్వ లలితత్వాదులు గోచరించును. నా వ్రాసిన వాసవదత్తలో వత్సరాజుయొక్క ధీరత్వ లలితత్వములు లెస్సగాఁ బుష్టములై యున్నవి.

ధీరోదాత్త, ధీరోద్ధత, ధీరశాంత, ధీరలలిత పదముల నాలింటను 'ధీర' పదమున్నది. ఈ నల్వురికిని ధీరత్వము సాధారణగుణము. ఉదాత్తత్వాదు లసాధారణగుణములు. ధీరత్వ మన ధైర్యము. ఇది వీరుని ధర్మము. కాఁబట్టి యుదాత్తాదులు నలువురును వీరులుగాఁగూడ నుండవలయును. హేమచంద్రుఁడు కావ్యానుశాసనమున నీ యభిప్రాయమునే తెలిపెను. ఏమన "ధర్మ, యుద్ధ, వీరప్రధానః ధీరోదాత్తః; వీరరౌద్రప్రధానః ధీరోద్ధతః; వీరశృంగారప్రధానః ధీరలలితః; దానధర్మవీర ప్రధానః ధీరశాంతః" అని యెల్లరకును వీరత్వము సాధారణముగాఁ దెలిపినాఁడు. కొందఱు ధీరుఁ డన సామాన్యమైన నాయకగుణములు (బలము, మహాభాగ్యము మొ॥) గలవాఁ డని యర్థము చెప్పుదురు. ఆ పక్షమున నాయకసామాన్యగుణము లుదాత్తాదు లందఱికిను ముఖ్యముగా నుండవలయును. వానితోపాటు విశేషగుణములగు నుదాత్తత్వాదు లుండవలయు ననియు నందురు. కానీ, దీనికన్నఁ బై యర్థమే లెస్స.

భారతాది పురాణగ్రంథములందు సుప్రసిద్ధముగా ధీరోదాత్తాదులుగా నున్న వారిని ధీరలలితాదులుగా మార్పరాదు. అనఁగా వీరరసనాయకు లగు శ్రీరామ యుధిష్ఠిరాదులను ధీరోద్ధతులుగానో, ధీరలలితులుగానో చేయరాదు. శృంగారరసాశ్రయులుగాఁ బ్రసిద్ధు లగు ధీరలలితులు వత్సరాజాదులను వీరరసాశ్రయు లగు ధీరోదాత్తులుగా మార్పరాదు. ఇట్టిదాన రసభంగ మగును.

అవస్థాభేదమును బట్టి వత్స, వృషభ, మహోక్షాది భేదము లేర్పడినట్లే ధీరోదాత్తాది భేదములును నొక్క నాయకునికే చెప్పవచ్చును. అంతేకాని ధీరోదాత్తాదిభేదములు జాతిగతభేదములు గావు. అనఁగా జాతిచే బ్రాహ్మణత్వాది

ధర్మములు నియతము అయినట్లు ధీరోదాత్తత్వాదులును అవస్థాభేదములు గాని నియతధర్మములు గావు. ఒకే నాయకుఁడొకప్పుడు ధీరోదాత్తుఁడుగా నొకప్పుడు ధీరోద్ధతుఁడుగా మఱొకప్పుడు ధీరశాంతుఁడుగాఁ గూడ నుండవచ్చును. కాని యీ యవస్థాభేదమును ప్రబంధమున నంగినాయకునిలోఁ జూపరాదు. అంగ నాయకునిలోఁ జూపవచ్చును. ఎట్లన మహావీరచరిత్రమున నంగినాయకుఁడు శ్రీరాముఁడు. అతఁడు ధీరోదాత్తుఁడు. గ్రంథసమాప్తిపర్యంత మాతఁడు ధీరోదాత్తుఁడుగానే యున్నాఁడు. అంగనాయకుఁడగు పరశురాముఁ డవస్థాభేద ముతో వర్ణింపఁబడి యున్నాఁడు. ఎట్లన మహావీరచరిత్రమునఁ నతఁడు రావణునిఁ గూర్చి—

శ్లో॥ బ్రాహ్మణాతిక్రమత్యాగో భవతామేవభూతయే
జామదగ్న్యశ్చవో మిత్త్ర మన్యథా దుర్మనాయతే.

(బ్రాహ్మణునియెడల నపచారమును వదలివేయుట మీకే మంచిది. అట్లయినయెడలఁ బరశురాముఁడు మీకు మిత్త్రుఁడుగా నుండఁగలఁడు) అని సందేశ మంపినపుడు ధీరోదాత్తుఁడుగా

శివధనుర్భంగమునుగూర్చి విని రోషించి తృప్తుఁడై రామునిఁగూర్చి వెదకుచు వచ్చి

శ్లో॥ కైలాసోద్ధారసారత్రిభువనవిజయార్జిత్యనిష్ణాతదోష్ణః
పౌలస్త్యస్యాపి హేలాపహృతరణమదో దుర్దమః కార్తవీర్యః
యస్యక్రోధాత్కుఠారప్రవిఘటితమహాస్కంధబంధస్థవీయో
దోశ్శాఖాదండమండస్తరురివరహితః కల్యకండైః పురాఽభూత్.

(కైలాసపర్వతమును బెల్లగించిన బలముచే ముల్లోకములను జయించిన రావణునిమద మవలీల హరించిన కార్తవీర్యార్జునుఁ డెవనికోపముచే గొడ్డట నఱుకఁబడిన బహుశాఖలుగల వృక్షమువలె నయ్యెనో)

సోఽయంత్రిస్సప్తవారాన్ వికలవిహితక్షత్త్రతంత్రక్రమార్హో
వీరః క్రౌంచస్యభేదాత్ కృతధరణితలాపూర్వహంసావతారః
జేతా హేరంబ భృంగి ప్రముఖగణచమూ చక్రిణస్తారకారేః
స్త్వాం పృచ్ఛన్ జామదగ్న్యస్స్వ గురుహరధనుర్భంగరోషాదుపైతి.

(ఆ జామదగ్న్యుఁ డిఱువ దొక్కమారు సకలక్షత్త్రియమారణహోమము జేసినవాఁడు, క్రౌంచపర్వతమును భేదించి మానససరస్సు నుండి భూమండలమునకు వచ్చుటకు హంసల కొక క్రొత్తమార్గమును రచించినవాఁడు, హేరంబ భృంగి ప్రముఖు లగు గణసైన్యములతోఁ గూడిన కుమారస్వామిని జయించిన

వాఁడు తన గురుఁడైన శివునిధనుస్సును విఱిచితి వని విని రోషించి నిన్ను వధింప వచ్చుచున్నాఁడు) అని పలుకునపుడు ధీరోద్ధతుఁడుగా

శ్రీరామునితో యుద్ధముసేసి విజితుఁడై ప్రశాంతదర్పుఁడై

శ్లో॥ పుణ్యా బ్రాహ్మణజాతి రన్వయగుణ శ్లాఘ్యం చరిత్రం చ మే
యేనైకేన హృతాన్యమూని హరతా చైతన్యమాత్రా మపి
ఏకస్సన్నపి భూరిదోషగహనః సోఽయం త్వయా ప్రీయసా
వత్స! బ్రాహ్మణవత్సలేన శమితః క్షేమాయ దర్పామయః.

(నా సమ్యగ్జ్ఞానలేశమును, బుణ్యవంతమగు నా బ్రాహ్మణవంశమును, నా వంశమర్యాదను, శ్లాఘ్య మగు చరిత్రమును, నిర్మూలించిన బహుదోషయుక్తమగు నా దర్పరూప మగు రోగమును బ్రాహ్మణవత్సలుఁడవును నా ప్రియుఁడవును నగు నీవు శమింపఁజేసితివి) అని వచించినపుడు ధీరశాంతుఁడుగాను వర్ణింపఁబడెను. అంగిభూతనాయకుని కిట్టి యవస్థాభేదముఁ జూపరాదు. ఏలన దానిచేఁ బ్రధానరసమునకు భంగము గలుగును.

గీ. మఱియు శృంగారలీలాసమగ్రయోగ్య
తానిశవిచక్షణులు దక్షిణానుకూల
ధృష్టశఠు లనఁ గాంతు లభీష్టమతులు
గలరు తల్లక్షణంబులు దెలిపెదను.

దక్షిణుఁడు, అనుకూలుఁడు, ధృష్టుఁడు, శఠుఁడు, అనుపేరుల శృంగారనాయకులు నలుతెఱఁగులుగా నుందురు.

దక్షిణాదుల లక్షణములు

చ. చెలఁగు బహుప్రియాసదృశశీలుఁడు దక్షిణుఁ; డొక్క కాంతనే
వలచి గుణాభిరాముఁ డగు వాఁ డనుకూలుఁడు; సాపరాధుఁడై
యలుగనివాఁడు ధృష్టుఁడు; ప్రియాశయమాత్రనివేద్యవిప్రియుం
డల శఠుఁ డండ్రు; వీరల కుదాహరణంబులు నిర్ణయించెదన్.

తా. పెక్కండ్రునాయికలయందు సమానప్రీతిగలవాఁడు దక్షిణుఁడు. ఒకతెయందే ప్రీతిగలవాఁ డనుకూలుఁడు. అపరాధ మొనర్చియుఁ గోపింపనివాఁడు ధృష్టుఁడు. ప్రియురాలికిమాత్రము దెలియఁదగిన యప్రియము సేయువాఁడు శఠుఁడు. అనఁగా నతఁడు సేయు నప్రియము ప్రియురాలికే కాని పరులకుఁ దెలియదు. పరుల కాతఁ డనురక్తుఁడుగానే గోచరించును.

ఈ పై లక్షణములలో ధృష్టనాయకలక్షణ మసమగ్రముగా నున్నది. "వ్యక్తాగా గతభీః ధృష్టః (స్పష్టముగా గోచరించిన యపరాధముగలవాఁడును నిర్భయుఁడునునగు వాఁడు ధృష్టుఁడు) అని ప్ర. రు. లక్షణము. నరసభూపాలీయ లక్షణవాక్యమున 'అలుగనివాఁడు' అని కలదు. అలుగనివాఁ డనఁగాఁ గోపింపనివాఁ డని యరము. 'గతభీః' 'అలుగనివాఁడు' అనుపదములు సమానార్థకములు గావు. 'తెరుకని' వాఁ డనుట యుక్తము. అరు కనఁగా భయము. సాహిత్యదర్పణలక్షణ మింతకన్న మేలైనది.

కృతాగా అపి నిశ్శంక స్తర్జితోఽపి నలజ్జితః
దృష్టదోషోఽపి మిథ్యావాక్కథితో ధృష్టనాయకః

తా. అపరాధియయ్యు జంకుగొంకులు లేనివాఁడు. తర్జింపఁబడినను లజ్జింపనివాఁడు. దోష మగపడుచున్నను గల్లలాడువాఁడు. అట్టివాఁడు ధృష్టుఁడు.

దక్షిణుఁడు

ఉ. సాగరమేఖలాసతికిఁ జారుభుజాపరిరంభ మిచ్చి; వా
ణీగగనావలగ్నకును నేర్పు మెయిన్ మొగ మిచ్చి; వీరల
క్ష్మీగజరాజగామిని కమేయభుజాంతర మిచ్చి; సంతత
త్యాగి నృసింహభూవిభుఁడె దక్షిణనాయకుఁ డెన్ని భంగులన్.

పా. నాయకుఁ డెంచిచూడఁగన్.

తా. భూదేవిని, సరస్వతిని, వీరలక్ష్మిని నరసభూపాలుఁడు సమానముగా గౌరవించెనని చెప్పుటచేఁ బెక్కండ్రు నాయిక లందు సమానముగా వర్తిల్లెను. కావున దక్షిణనాయకుఁడు.

అనుకూలుఁడు

చ. కనకము, లంబరంబులును, గ్రామము, లుజ్జ్వలదివ్యరత్న మం
డనములు, వాజివారణఘటల్, ఘనసారసుగంధసారముల్
దనివి దలిర్ప వేఁడినకొలంది నొసంగుచు నోబభూపనం
దనుఁడగునారసింహుఁడిలదానరమాప్రియుఁడయ్యె నెంతయున్.

తా. నరసభూపాలుఁ డడిగిన వెల్లఁ దెచ్చియిచ్చుచు దానలక్ష్మీప్రియుఁ డయ్యె ననుటచే నతఁడు దానలక్ష్మి కనుకూలుఁ డని వ్యక్త మగుచున్నది.

ధృష్టుఁడు

చ. ఉరమున నున్న కుంకుమ మదుజ్జ్వలరోషకషాయవీక్షణ
స్ఫురదరుణాంశుపుంజ మని బొంకితి; కన్గవకెంపు భాగ్యబం
ధురసహజారుణత్వ మని నూల్కొన నాడితి; వెట్లు దాఁచె దీ
పరిమళవాసనాలహరి పర్వెడుమేను; నృసింహభూవరా! ౧౩

దాఁచెదు (పా) బొంకెదు.

తా. ఓ నరసభూపాలా ! పరస్త్రీసంభోగమున నంటిన నీ యురమునఁ గల కుంకుమ మే మని యడుగఁగా నా రోషారుణనేత్రకాంతు లని బొంకితివి. నిద్రలేమిచే నేర్పడిన నీ కంటికెంపే? మని యడుగఁగా భాగ్యరేఖ లని కల్లలాడితివి; కాని పరిమళించు నీ శరీరము నెట్లు దాఁచెదవు?

ఇట నరసభూపాలుఁడు సేసిన యన్యాంగనాభోగరూప మగు నపరాధము గోచరించుచున్నది. అపరాధము గప్పిపుచ్చుట కాతఁడు గల్లలాడినాఁడు. ఇతఁడు ధృష్టుఁడు. ఈ లక్ష్యమున నరసభూపాలీయలక్షణము పట్టదు. సాహిత్యదర్పణ లక్షణము "దృష్టదోషోఽపి మిథ్యావాక్" అనునది సరి పోవుచున్నది.

శఠుఁడు

చ. కనుఁగవఁ బాలఁ జూచెదవు కాని మనంబునఁజూడ; వుక్తులం
దనిపెదు కాని భావమునఁ దన్పవొకప్పుడు; నీ ప్రవీణతల్
పనువడ వింక; నీ సటలు బచ్చెనసేఁతలుఁ జాలుఁజాలు; నన్
జెనకకు;కీర్తికాంతయె నృసింహా! ప్రియాంగన నీ కెఱుంగుదున్.

తా. ఓ నరసభూపాలా ! నీవు నన్నుఁ గన్నులతోఁ జూతువు. కాని మనస్సుతోఁ జూడవు. మాటలతోఁ దృప్తిపఱతువు కాని క్రియలతోఁగాదు. నీ మాయలును గపటములును జాలును. నీకుఁ గీర్తికాంతయే ప్రియురాలు.

ఇది నరసభూపాలుఁడు శఠనాయకుఁడు. అతఁడు కనుగవచేఁ బాలఁ జూచుటచే, నుక్తులచే దనుపుటచే, లోపలితఁ డీమెను ప్రేమించి యున్నాఁ డనియే తలంతురు. కాని యీ రహస్య మామెకే తెలియును. కావునఁ బ్రియు రాలికిమాత్రమే తెలియు నప్రియము సేయువాఁ డను లక్షణము పట్టినది.

రత్నావళ్యాదులందు వత్సరాజాదులే శృంగార నాయకులు. మొదట వత్సరాజాదులు పరకాంతానురక్తులు గానంతవఱకు ననుకూలనాయకుల్లు. పరకాంతానురాగము గలిగిన పిమ్మట దక్షిణనాయకులు. కానీ యచ్చటచ్చట గూఢవిప్రియత్వము, సాపరాధత్వము మొదలగునవి కానవచ్చుటచే ధృష్టత్వ శఠత్వములుఁగూడ గోచరించుచున్నవని కదా! ప్రశ్న. నిజమే. అట నట నట్లు కానఁబడినను దత్తద్రూపక సమాప్తివఱకు జ్యేష్ఠరాలియం దనురాగమే వారు జూపుచుంటచే దక్షిణనాయకులే యగుదురు. కాన దక్షిణునియందుఁ గొలఁదిగా గూఢవిప్రియకారిత్వాదులు గాన వచ్చుచున్నను బ్రిధానముగా దాక్షిణ్యమే కానఁబడును. శఠాదులం దది మృగ్యమే.

వెనుకటి ధీరోదాత్త, ధీరోద్ధత, ధీరశాంత, ధీరలలితు లొక్కొక్కరును దక్షిణానుకూల ధృష్ట శఠభేదములచే నలు దెఱఁగులై మొత్తము పదునాఱు తెఱఁగు లగుదురు. ఎట్లన "దక్షిణధీరోదాత్తుఁడు, దక్షిణధీరోద్ధతుఁడు, దక్షిణధీరశాంతుఁడు, దక్షిణధీరలలితుఁడు, అనుకూలధీరోద్ధతుఁడు, అనుకూలధీరశాంతుఁడు అనుకూలధీరలలితుఁడు; ధృష్టధీరోదాత్తుఁడు, ధృష్టధీరోద్ధతుఁడు, ధృష్టధీరశాంతుఁడు, ధృష్టధీరలలితుఁడు; శఠధీరోదాత్తుఁడు, శఠధీరోద్ధతుఁడు, శఠధీరశాంతుఁడు, శఠధీరలలితుఁడు" అని. మఱియు నీ పదునాఱుగు రగు నాయకులును నుత్తమ మధ్య మాధమభేదములచే నలువదియెనిమిది విధముల నాయకు లగుదురు. మఱియుఁ గామశాస్త్రమున నీ క్రింది విధమునఁ జెప్పఁబడినది.

శ్లో॥ పునశ్చతుర్ధా కథికః కామశాస్త్రేషు జాతితః ।
దత్తోభద్రః కూచిమారః పాంచాల ఇతి సూరిభిః
పద్మినీవల్లభోదత్తో భద్రిః స్యాచ్చిత్రిణీ ప్రియః
పాంచాలకూచిమారౌతు హస్తినీ శంఖినీప్రియౌ ॥

వెనుక నవస్థాభేదమును బట్టి ధీరోదాత్తాదిభేదములును దక్షిణాదిభేదములును వచింపఁబడినవి. ఇఁక జాతిభేదముఁబట్టియుఁ గొన్ని భేదములు గలవు. దత్తుఁడు, భద్రుఁడు, కూచిమారుఁడు, పాంచాలుఁడు అని కామశాస్త్రమున నాలుగుజాతుల నాయకులు గలరు. దత్తుఁడు పద్మినీజాతి స్త్రీప్రియుఁడు; భద్రుఁడు చిత్రిణీప్రియుఁడు; పాంచాలుఁడు హస్తినీప్రియుడు; కూచిమారుఁడు శంఖినీప్రియుఁడు.

మఱియు దివ్యులు, అదివ్యులు, దివ్యాదివ్యులు, అనియు జాతినిఁబట్టి నాయకులు గలరు. శంకరాదులు దివ్యులు; అర్జునాదులు అదివ్యులు; శ్రీకృష్ణాదులు దివ్యాదివ్యులు.

కావ్యములందు రాజైన యీనాయకు నెట్లువర్ణింపవలెనో తెలుపుదుము.

గాత్రము — అత్యంతపీనత్వము, ఉచ్చత, దీర్ఘబాహుత్వముగలదిగా నుండవలెను.

బాహువులు — యుగ, అర్గళ, సర్ప, దండ, స్తంభ, గజకరములతో నుపమింపఁ బడవలెను.

వక్షము — కవాట, శిలాపట్టములతో నుపమింపఁబడవలెను.

అంసము — విపులముగా నున్నట్లు వర్ణింపవలెను.

మధ్యము — కర్కశముగా ”

హృదయము — స్వచ్ఛముగా ”

ప్రతాపము — అర్క, అగ్ని వజ్రములతో నుపమింపఁదగును.

కీర్తి — చంద్రాది శుభ్రపదార్థములతో ”

కరము — పద్మఊర్ధ్వరేఖాదులు గలదిగా వర్ణింపవలెను.

పదములు — ఛత్రచామరాదిరేఖలు ” ”

గమనము — హస్తి సింహముల గమనములతో నుపమింపవలెను.

కార్కశ్యము — భుజాదులలో నున్నట్లు వర్ణింపవలెను.

కం. ప్రకటీకృతు లగు నీ నా
యకులకు విట పీఠ మర్ద లనఁ జేట విదూ
షకు లనఁ గలరు ప్రియాకే
ళి కళాసంఘటనపటిమలీలాచార్యుల్. ౧౫

తా. పై నుదాహృతు లగు నాయకులకుఁ బ్రియురాలితోడి పొత్తుఁ గూర్చ నేర్పరులు విట, పీఠమర్ద, చేట, విదూషకులు అను నలువురు సహాయులు గల్గరు. విటాదుల కిది సామాన్యలక్షణము. విశేషలక్షణములు క్రిందఁ జెప్పఁబడుచున్నవి.

విటాదుల లక్షణములు

చ. వసుమతి నేకవిద్యగలవాఁడు విటుం డనఁబొల్చు; నాయకో
ల్లసనముకన్నఁ గొంతె గుణలక్షణహీనుఁడు పీఠమర్దకుం;
డసదృశ బాలికాసుఘటనాదిరహస్యవిదుండు చేటకుం;
డెసఁగు నజస్రహాస్యరసహేతువువాఁడు విదూషకుం డనన్. ౧౬

తా. విటుఁ డనఁ నేకవిద్యగలవాఁడు. "ఏకవిద్యోవిటః స్మృతః" అను ప్ర| రు| లక్షణమున కిది యనువాదను. ఏకవిద్య యనఁగా నేమో యస్పష్టముగా నున్నది. "వేశ్యానాగరకయోః పరస్పరం సందేశం విటతికథయతీతి విటః విటశబ్దే ఇతి యశోధరః (వేశ్యానాగరకులకుఁ బరస్పరమును సందేశమును జెప్పువాఁడు) అని నిర్వచనము గలదు. సాహిత్యదర్పణమున విటలక్షణ మిట్లు గలదు.

> "సంభోగహీన సంపద్విటస్తు ధూర్తః కళైకదేశజ్ఞః
> వేశోపచారకుశలో వాగ్మీమధురో బహుమతో గోష్ఠ్యాం".
> క్లీబ ఇత్యర్థః అని రుచిరవ్యాఖ్య.

సంభోగమునకుఁ జాలని సంపదగలవాఁడు. అనగా వట్టి యసమర్థుఁడును, జూదరియు, నృత్యాది కళలలో నేకదేశ మెఱిగినవాఁడును, వేశకరణమున (వేశ్యానాగరికుల సమకూర్చు కార్యమున) నిపుణుఁడును, మాటకారియు, గోష్ఠియందు (వయస్యసమాజమందు) బహుమానితుఁడును నగువాఁడు విటుఁడు. ఈ కాలమున నిట్టి వానినిఁ దార్పుకాఁ డందురు.

పీఠమర్దుఁడు:—స్వార్థమున వికల్పముగా 'క' ప్రత్యయము వచ్చినచోఁ బీఠమర్దకుఁడు అను రూపమును నుండును. ఇతఁడు నాయకుని కన్నఁ గొన్ని గుణములు దక్కువగలవాఁడై యుండును. సాహిత్యదర్పణమున నీ లక్షణ మిట్లు గలదు.

> "దూరానువర్తినిస్యాత్తస్యప్రాసంగికేతివృత్తేతు
> కించి త్తద్గుణహీనః సహాయఏవాస్యపీఠమర్దాఖ్యః"

అధికారికేతివృత్తము నందలి ప్రాసంగికేతివృత్తమునకు నాయకుఁడును, బ్రధాననాయకునికన్నఁ గొంచెము దక్కువవాఁడును నగువాఁడు పీఠమర్దుఁడు. ప్రతాపరుద్రీయమునందువలెనే నరసభూపాలీయమునఁ పీఠమర్దునికి మిగిలిన మువ్వురితో సమానముగాఁ బ్రియాసంఘటకత్వము చెప్పఁబడినది. ఇది దోషము. సాహిత్యదర్పణమున పీఠమర్దలక్షణము "దూరానువర్తిని" ఇత్యాదికముగాఁ బ్రత్యేకముగా నిర్వచించి 'అథశృంగార సహాయాః'

> శృంగారే஽స్యసహాయావిటచేట విదూషకాద్యాఃస్యుః
> భక్తానర్మసునిపుణాః కుపితవధూమానభంజనాశ్శుద్ధాః.

అని శృంగారరససహాయులుగా విట, చేట, విదూషకాదులనే గ్రంథకర్త పేర్కొనెను. మఱియు 'శృంగారామృతలహరి' లో నిట్లు కలదు–

"యద్యప్యేతేన పీఠమర్దశ్శృంగారే సచివకుపితవధూ ప్రసాధకశ్చేత్యుక్తం కైశ్చిత్। తత్పరాస్తం" (పీఠమర్దుఁడు శృంగారసచివుఁ డనియుఁ గుపిత వధూమానభంజకుఁ డనియుఁ గొందఱు నుడివిరి, అది తప్పు)

రామాయణమునందలి సుగ్రీవుఁడు పీఠమర్దుఁడు. ఇతఁడు వీరరసనాయకుఁ డగు శ్రీరామునికి సహాయుఁడు. ప్రియాసంఘటకుఁడు గాఁడు. ఇట్టివానిని విటాదులతోఁ జేర్పరాదు. ప్రధాననాయకుని కన్నఁ గొంచెము తక్కువ గుణములుగలవాఁ డని చెప్పఁబడుటచే నితఁడును గొంతవఱకు వీరరసాశ్రయుఁడే యగును. మఱియు నితఁడు ప్రాసంగికేతివృత్తమునకు నాయకుఁ డగుటచే నితనికిఁ బ్రత్యేకప్రయోజనము గూడఁగలదు. సుగ్రీవునికి భార్యారాజ్యప్రాప్తులు ప్రయోజనము. మాలతీమాధవమున మకరందుఁడు పీఠమర్దుఁడు. అతనికి మదయంతీలాభము గలదు. మిగిలినవిటాదుల కిట్టి ప్రయోజనములు గానరావు. ఒకానొకచో శృంగారరసమునఁ బీఠమర్దుఁడు విదూషకాదులతోపాటు నాయకానుకూలమున సహాయుఁడుగా వచ్చును. వీరరసమున నట్లు గాదు. కానఁ బీఠమర్దలక్షణముఁ బ్రత్యేకముగానే చెప్పవలెను.

చేటుఁడు:—కాముకీకాముకులను సమకూర్చురహస్య మెఱిఁగినవాఁడు.

విదూషకుఁడు:—ఇతఁడు హాస్యగాఁడు. ఇతఁడు గలహాసక్తుఁడుగాఁ గూడ వర్ణింపఁబడును. ఇతఁడు సంస్కృతనాటకములలో స్వనామముతోడనే (మైత్రేయుఁడు - వసంతకుఁడు) వ్యవహరింపఁబడుటయుఁ గలదు. కొన్నియెడలఁ గేవల విదూషక పదముచేతనే వ్యవహరింపఁ బడును. ఇతఁడు సామాన్యముగా వేషభాషలచే హాస్యముఁ బుట్టించుచున్నను, రూపకములలోఁ దిండిపోతుగా, జగడాలమారిగా వ్యవహరింపఁబడును.

సాహిత్యదర్పణమునందలి 'శృంగారేఽస్యసహాయాః' అను లక్షణశ్లోకమున 'కలానర్మనిపుణాః కుపితవధూమానభంజనాశ్శుద్ధాః' అని కలదు. ఇందు వీరు మువ్వురును శుద్ధు లని చెప్పబడినది. శుద్ధు లనఁ బరదారసాంగత్యము లేనివా రని యర్థము. వీరు నాయికలను నాయకులకుఁ గూర్చువారే కానీ యా నాయికాసాంగత్యము లేనివా రని యర్థము. కావుననే వీరిని నాయకులు విశ్వసింతురు.

సంస్కృతనాటకములలోఁ బీఠమర్దునకును విటునకును బ్రాయికముగా సంస్కృతభాష యుపయోగింపఁబడుటయుఁ (నాగానందమున విటుఁడు ప్రాకృతముమాటలాడును. భావప్రకాశమునఁ బ్రాకృతభాషియని చెప్పఁబడినది.) చేట విదూషకులకుఁ బ్రాకృత ముపయోగింపఁబడుటయుఁ జూడఁ బీఠమర్ద విటులుత్తమపాత్ర లనియుఁ, జేట విదూషకులు నీచపాత్ర లనియుఁ దెలియుచున్నది. చేటవిదూషకులలో విదూషకుఁడు బ్రాహ్మణుఁడును, రాజావలంబము గలవాఁడును నగుటచేఁ గొంచెము మిన్న. చేటుఁ డధముఁడు. సాహిత్యదర్పణమున—

> ఉత్తమాః పీఠమర్దాద్యాః (ఆద్యశబ్దాత్ మంత్రి పురోహితాదయః) మధ్యావిటవిదూషకౌ। తథా శకారచేటాద్య అధమాః పరికీర్తితాః (ఆద్యశబ్దాత్ తాంబూలిక గాంధికాదయః.)

తా. పీఠమర్ద, మంత్రి పురోహితాదు లుత్తములు; విటవిదూషకులు మధ్యములు; శకార, చేట, తాంబూలిక, గాంధికాదు లధములు. దీనినిబట్టియుఁ బీఠమర్దునిఁ బక్కినవారితోఁ గలుపుట యయుక్తము. వీరుగాక మాలాకార, రజక, తాంబూలిక, గాంధిక ప్రభృతులును నట నట శృంగారసహాయులుగా నుందురు. మఱియు నంతఃపురమునఁ బరిచారకులు వామన, షండ, కిరాత, మ్లేచ్ఛ, ఆభీర, శకార, కుబ్జాదులును గలరు. వామనాదులు రత్నావళిలో గానవత్తురు. శకారుఁ డున్మత్తుఁడును మూర్ఖుఁడునుగా నుండును. ఇతఁడు తేని యుంపుడుకత్తెతమ్ముఁడు. కాన రాజశ్యాలుఁ డనఁబడును. ఇతఁడు మృచ్ఛకటికమునఁ జక్కఁగాఁ బ్రదర్శింపఁబడి యున్నాఁడు.

మఱియు రాజగు నాయకునకు నర్థ (కార్య) చింతనమున మంత్రియు, దండమున (దుష్టనిగ్రహ కార్యము) సుహృత్, కుమార, ఆటవిక, సామంత సైనికాదులును, ధర్మకార్యాచరణమున ఋత్విక్కులు, పురోహితులు, బ్రహ్మవేత్తలు, తాపసులును సహాయులు.

మఱియు రాజు స్వాయత్తసిద్ధి, సచివాయత్తసిద్ధి, ఉభయాయత్తసిద్ధియు నని ముత్తెఱంగులుగా నుండును. స్వాయత్తసిద్ధి యనఁ దన యాయత్తమైన కార్యసిద్ధిగలవాఁడు. అనఁగాఁ గార్యసిద్ధిపట్లఁ బరసహాయ్య మపేక్షింపక తానే వ్యవహరించువాఁడు. శ్రీరాముఁడు మొదలగువారు స్వాయత్తసిద్ధులు. సచివాయత్తసిద్ధి యనఁ గార్యభార మంతయు మంత్రులపై మోఁపియుంచినవాఁడు. ఇతఁడు నిశ్చింతుఁడు. చంద్రగుప్త (ముద్రారాక్షసమున) వత్సరాజాదులు సచివాయత్తసిద్ధులు. ఉభయాయత్తసిద్ధి యనఁగా రాజమంత్రు లిరువురిమీఁదను గార్యసిద్ధి యాధారపడి యుండును. యుధిష్ఠిరాదు లుభయాయత్తసిద్ధులు.

స్వీయాదుల లక్షణములు

కం. ఈ మతమున స్వీయాన్యా
సామాన్య లనంగఁ గలరు సతు; లందుఁ ద్రపా
సామగ్రీ, శీలార్జవ
కోమలకమనీయ, స్వీయ గుణములఁ జెలఁగున్. ౧౭

తా. లజ్జాసామగ్రియు, ఋజుశీలము అనఁగాఁ బాతివ్రత్యమును గలిగి కోమలత్వముఁ గమనీయత్వమును గలది 'స్వీయా' నాయిక. అగ్నిసాక్షిగ వివాహ మాడిన యుత్తమురా లగు భార్య స్వీయ.

కం. అన్య యనఁగ నన్యోఢయుఁ
గన్యయు; సామాన్య యనఁగ గణికామణి; యీ

మాన్యల కుదాహరణముల
నన్యాదృశవిశదఫణితి నాపాదింతుఁ౯. ౧౮

తా. కన్యయు, నన్యోఢయు నని యన్యస్త్రీ లేక పరకీయ యిరుదెఱఁగులు. కన్య యన వివాహముగాని పడుచు. అన్యోఢ యనఁ బరుని వివాహమాడిన స్త్రీ. సామాన్య యనఁగా వేశ్య. ఇది సర్వసాధారణస్త్రీ. వీరి కుదాహరణములు దెలుపుదును.

స్వీయ

చ. అమృతము వంటిసద్గుణము, నంచితచంద్రకళావిలాసభా
వము, శివగోత్రభూతియు, నవారణఁదాల్చియశఃపురంధ్రి తాఁ
గమలవనీహితాన్వయశిఖామణి యైన నృసింహమేదినీ
రమణున కేకపత్నియన రంజిలు లోకము లెల్ల మెచ్చఁగ౯. ౧౬

తా. అమృతమువలెఁ బరిశుద్ధ మగు గుణమును, చంద్రకళవలె స్వచ్ఛమైన భావమును, (ఈ రెంటివలన నాభ్యంతర మగు శుద్ధి గోచరించును) శివగోత్రభూతియును (కైలాసముయొక్క యైశ్వర్యమువంటి యైశ్వర్యము) అనఁగాఁ దెల్లఁదనమును- శుభ వంశక్రమమును, (దీనివలన బాహ్యశుద్ధి గోచరించును) వహించిన కీర్తికాంత సూర్యవంశశ్రేష్ఠుఁడగు నరసింహభూపాలున కేకపత్నియయి రాజిలు చున్నది.

ఇటఁ గీర్తికాంత భాహ్యాభ్యంతరములయందు మిక్కిలి పరిశుద్ధురాలై యుంటవలన స్వీయ.

అన్యోఢ (పరకీయ)

సీ. పారసీకక్షమాపతుల చొప్పడఁగించి
నేర్పుమీఱఁగ మోహనిద్ర పుచ్చి
యవనసేనాధినాయకుల దోఃస్తంభసం
భరితప్రతాపదీపంబు లడఁచి
యభిభూతఖానమల్కావిష్కృతాయశో
ధ్వాంతసంతతి కాత్మ సంతసిల్లి
సమదముష్కర తురుష్కప్రాప్త సీమల
నడుగు మోపఁగ నీక యరుగుదెంచి

గీ. ప్రాజ్యసామ్రాజ్య యగు వారి రాజ్యలక్ష్మి
కదనసంకేతమున జారకాంత యగుచు
నంచితస్ఫూర్తి నిన్ను వరించె నౌర!
వైరిగజసింహ! ఓబయ నాతసింహ! ౨౦

తా. పారసీకరాజుల రాజ్యలక్ష్మి యా ప్రభువులను నిద్రపుచ్చి, యవనుల రాజ్యలక్ష్మి వారి సేనానాయకుల ప్రతాపదీపము లార్పి, మల్కాఖానుని యొక్క రాజ్యలక్ష్మి వాని నపయశస్సు పాలుగావించి, తురుష్కరాజ్యలక్ష్మి వా రున్న ప్రదేశమున నడుగుమోపక వచ్చి, యుద్ధరంగమను సంకేతస్థలమున నిన్ను వరించుచున్నవి. ఇటఁ బారసీకాదుల రాజ్యలక్ష్ములు అన్యోఢలు.

సాహిత్యదర్పణమున "యాత్రాది నిరతాన్యోఢా కులటా గళితత్రపా" అని యన్యోఢకు లక్షణము వచింపఁబడినది. యాత్ర యనగా నేదో నెపముతో నటు నిటు తిరుగుట; ఆదిశబ్దముచేఁ దలవాఁకిట నిలుచుట, కిటికీలోనుండి తొంగి చూచుట మొదలగు పనులు; వీని యందాసక్తురాలును సిగ్గును వదలినదియు నగు అంకుటాలు.

మ. మగఁడా! ఊర్చినఁ జేరిపులెంచు; సవతుల్ మచ్చిత్తముంద్రవ్వి చూ
తరిగు నాయత్త గయాళి; పట్టఁబని; యేరాండ్రు దృగంతంబులం
దగ భేదింతురు; నిష్ఫలంబుశ్రమ; కన్నన్నల్ వృథా! పొమ్మిటన్
వగలాఁడా! యిదె దౌలనుండియె నమోవాకంబు నర్పించెదన్.

ఇట నతఁడు నా మగఁడనియు, నీవు నా వగలాఁడ వనియుఁ దెలుపుటచే నీవు నా ప్రియుఁడ వని వ్యంగ్యము. దీనివలన నీ యువతికిఁ బరనాయకవిషయకమగు రతి గోచరించుచున్నది.

కన్య

శా. ఆజానేయము నెక్కి యోబయనృసింహస్వామి వాహ్యాళి రా
నోజం గాంచనసౌధవీధికఁ దదీయోల్లాసముం జూచి యా
తేజోవిభ్రమధన్యకన్య మదనార్తిం జెంది ప్రాసాదప
ళీజాగ్రన్మణిపుత్రి కానియతిఁ దాల్చెం దద్గతస్వాంత యై.

తా. నరసభూపాలుఁడు గుఱ్ఱ మెక్కి స్వారిరాఁగా బంగారుమిద్దెపైనిఁ గూర్చుండి యతని యందముఁ గాంచి యొకకన్య మదనపరవశ యై ప్రాసాదమునం దున్న మణిపుత్రికవలెనే నిశ్చేష్టురాలై నిలిచెను.

ఇట నొక కన్య నరసభూపాలుని మోహించినది. ఇట్లు పరకీయ ద్వివిధ. కానీ యీపద్యమునఁ గన్యాలక్షణము లెవ్వియుఁ గానవచ్చుటలేదు. సాహిత్య దర్పణమున "కన్యాత్వజాతోపయమా సలజ్జా యౌవనా" (వివాహము కానటియు, లజ్జాయౌవనములు గలిగినదియు నగు నది కన్య) అని లక్షణము చెప్పఁ బడినది. ఈపెతండ్రి మొదలగువారి స్వాధీనమున నుంటచేఁ బరకీయ లేక అన్య.

సా మా న్య

కం. ఏ రీతి వారు బొందిన
నా రీతిఁ దదీయరాగ మందెడు నౌరా!
వారాంగన; యది సాక్షా
త్కారపుఁబటికంపు బొమ్మకాఁబోలుఁ జుమీ! ౨౨

తా. ఈ వారాంగన సాక్షాత్కరించిన స్ఫటికపుబొమ్మయై యుండును. స్ఫటికము తన సమీపమున నున్న వస్తువులను దనలోఁ బ్రతిబింబించుకొనఁ జేయును. అనఁగా వానిని లోఁగొనును. అట్లే తన్నుఁ డాసినవారి నెల్లరను దాను లోఁగొనును. సాహిత్యదర్పణమున సామాన్యలక్షణ మట్లున్నది—

'ధీరా కళా ప్రగల్భా వేశ్యా సామాన్య నాయికా'

తా. ధీరురా లనఁ జతురురాలు, కళ లన బరపరితాగణము సేయుటకై నేర్చిన నృత్యగీతాదులు. వీనియందు నేర్పుగలది. వేశ్య యనఁ జక్కని వేష మును ధరించునది. మఱియు

"నిర్గుణానపి నద్వేష్టి నరజ్యగుణిష్వపి
విత్తమాత్రం సమాలోక్య సా రాగం దర్శయే ద్బహిః.
కామ మంగీకృత మపి పరిక్షీణధనం నరం
మాత్రానిష్కాసయేదేషా పునస్సంధాన కాంక్షయా
తస్కరాః పండకా మూర్ఖాః సుఖప్రాప్తధనా స్తథా
లింగినశ్ఛన్నకామాద్యా అస్యాః ప్రాయేణవల్లభాః
ఏషాపిమదనాయత్తా క్వాపి సత్యానురాగిణీ
రక్తాయాం వాఽరక్తాయాం రతమస్యాం సుదుర్లభం".

తా. గుణహీనులను ద్వేషింపదు. గుణవంతులను బ్రేమింపదు. కేవలము ధనమునుజూచి పైకనురాగముఁ జూపును. అట్లు ప్రేమతోఁ జూచియును నతఁడు ధనహీనుఁడు కాఁగానే తనమీఁది ప్రేమతో నెచ్చటనేనిఁ దిరిగి మఱల ధనమును గొనివచ్చునని తన మాతచే నిల్లు వెడలించును. దొంగలు, పండకులు,

(వాయ్వగ్నిదోషమువలన నెవని వృషణములు నశించునో వాఁడు పండవఁడు) మూర్ఖులు, సుఖప్రాప్తధనులు, బ్రహ్మచారులు, భగ్నకాములు (రహస్యముగాఁ గామించువారు) ను నీ సామాన్యకు బ్రియులు. ఈ వేశ్యయు మదనాయత్తురాలై యొకానొకచో నత్యానురాగము బ్రకటించును. ఈపె రక్తురాలైనను, అపరక్తురాలైనను, దీనిరతము సుదుర్లభము. (ఏలన బహుపురుషగామిని యగుటచే రోగాల పుట్టయై యుండు నీపె సురతము ప్రతిబంధకభూయిష్ఠము)

మఱియు "రక్తైవత్వప్రహసనే నైపా దివ్యనృపాశ్రయే" (ప్రహసనవర్జితమైన ప్రకరణాదులలో నీ వేశ్య యనురక్తురాలుగానే యుండును. ప్రహసనమున నపరక్తగానే యుండును. అపరక్తగా నున్ననే హాస్యహేతు వగును. దివ్యనృపాశ్రయ మగునాటకమున దీనిని నాయికగాఁ జేయరాదు.

మృచ్ఛకటికమున వసంతసేన యను సామాన్య నాయిక అనురక్తురాలు. లటకమేళక ప్రహసనమున మదనమంజరి యపరక్తురాలు.

ఈ స్వీయా పరకీయా, సామాన్యనాయిక లొక్కొక్కతెయు, అన్యసంభోగ దుఃఖిత, వక్రోక్తి గర్విత, మానవతి యని ముత్తెఱఁగు లగును. ఏతల్లక్షణలక్ష్యములకు రసమంజరిని జూడుఁడు. గ్రంథవిస్తరభీతిచే నిం దుదాహరింపఁబడలేదు.

కం. ఈ మగువల కాద్యకు, ము
గ్ధా, మధ్యా, ప్రౌఢ లనఁగఁ దగు నవ్వవయో
వ్యామిశ్రితయోగ్యము లగు
నామములు; తదీయలక్షణము లేర్పఱతున్. 23

తా. పై నుదాహృత లగు ముత్తెఱఁగులో స్వీయ, ముగ్ధా, మధ్యా ప్రౌఢా భేదములఁ బరగును. వీరి నామములు నూతనవయస్సంబంధమువలన నేర్పడినవి. ప్రౌఢకుఁ బ్రగల్భ యనియు నామాంతరము.

చ. నవనవకామయౌవనసనాథయు, నల్పరతంబు గల్గు న
య్యువతియె ముగ్ధ; మధ్య సదృశోదితయౌవనకామ యై రతాం
తవివశ యౌం లతాంగి ; సతతప్రథితోల్బణకామయౌవనో
త్సవ, సురతాదిమోహమునుదాల్చు తలోదరి ప్రౌఢ తానగున్.

పా. ప్రౌఢయైతగున్.

తా. నూతన మగుకామమును (సంభోగేచ్ఛ) యౌవనము గలదియు, నల్పరతము గలిగినదియు నగునది ముగ్ధ. యౌవనమును, గామమును, సమానముగాఁ

గలదియు, రతాంతమున వివశురాలును నగునది మధ్య. మిక్కిలి కామమును యౌవనమును గలిగి రతియొక్క యారంభమందే మోహముగలది ప్రౌఢ. ఇందలి లక్షణ మెయ్యదియు నిస్సందిగ్ధముగా లేదు. ప్రతాపరుద్రీయము నందలి—

ఉదయద్యౌవనా ముగ్ధా లజ్జావిజితమన్మథా
లజ్జామన్మథమధ్యస్థా మధ్యమోదితయౌవనా
స్మరమందీకృతవ్రీడా ప్రౌఢా సంపూర్ణయౌవనా.

(ఉదయించుచున్న యౌవనముగలదియు, మదనాభిలాషను (సంభోగేచ్ఛను) జయించిన సిగ్గుగలదియు నగు స్త్రీ ముగ్ధ; ఉదయించిన యౌవనము గలదియు, లజ్జయును మదనాభిలాషమును సమానముగాఁగల స్త్రీ మధ్య; సంపూర్ణముగా వికసించిన యౌవనము కలదియు, లజ్జను బోఁద్రోలిన మదనాభిలాషము గలదియు నగు స్త్రీ ప్రౌఢ.) అను లక్షణము నరసభూపాలీయ లక్షణము కన్నఁ గొంత బాగుగానే యున్నది. ఏలన నీ లక్షణములలో ఉదయద్యౌవనా, ఉదితయౌవనా, సంపూర్ణయౌవనా పదములు సార్థకములు. చాల ముఖ్యము లయినవి. న। భూ। లక్షణములలో నిట్టి యర్థములు స్పష్టముగా లేవు. కానీ సాహి। దర్ప। లక్షణము సమగ్రముగా నున్నది.

ప్రథమావతీర్ణయౌవన మదనవికారా రతౌ వామా
కథితామృదుశ్చమానే సమధికలజ్జావతీ ముగ్ధా ॥

తా. క్రొత్తగా దిగిన యనఁగా సంచరించిన యౌవనమును, మదనవికారమును గలదియు, రతియందుఁ గొంచెము ప్రతికూలతఁ జూపునదియు, మృదువైన ప్రణయ కోపముగలదియు, మిక్కిలి లజ్జ గలదియు నగు స్త్రీ ముగ్ధ. ఇందు 'రతౌవామా' 'మృదుశ్చమానే' అను లక్షణవిశేషము ప్ర। రు। లక్షణమున లేదు.

ముగ్ధ

శా. ఆలాపంబున కుత్తరం బొసఁగ దాయాసంబుసంగాని; తా
నాలోకింపదు; పాటలాధరమరందాస్వాదసమ్మర్దముం
దాళంజాలదు; కౌఁగిలీయదు తనూతాపంబు చల్లాఱఁగా
నే లజ్జావతి; తద్రతంబు దయితాభీష్టంబు గా కుండునే? ౨౫

తనూతాపంబు (పా) మనస్తాపంబు.

నరసభూపాలీయాలక్షణమ్మగు 'నవనవ కామయౌవన సనాథయు' నను నది య్యా లక్ష్యమున సమన్వయింపదు. 'అల్పరతంబుగలది' యనుటకన్న 'రతౌవామా' (రతియందుఁ బ్రతికూలతఁజూపునది) అనుటయే మంచి లక్షణము. 'రతౌవామా' అను లక్షణమున కీ పద్యము లక్ష్యము గాఁగలదు.

సాహిత్యదర్పణమున "౧. ప్రథమావతీర్ణయౌవనము గలది, ౨. ప్రథమావతీర్ణ మదనవికారము గలది, ౩. రతివామ, ౪. మానమృదువు, ౫. లజ్జావతి యనువాని కన్నింటికిని బ్రత్యేకోదాహరణము లీయఁబడినవి. ఎట్లన—

౧. ప్రథమావతీర్ణ యౌవనము గల స్త్రీ

చ. నెలఁతనితంబముల్ నడిమి నిండుతనంబు హరించె; బొమ్మలం
గల క్రిశిమంబు లాఁగుకొనెఁ గాను; గ్రహించెను గోమువల్లి క
న్నుల ఋజువర్తనంబును; మనోజుఁడు గద్దెపరాఁగఁ గ్రొత్తగా
బలిమిని దోఁచుకొన్నటులు వర్తిలె నొండొరులం దదంగముల్.

౨. ప్రథమావతీర్ణ మదనవికారము గల స్త్రీ

చ. అడుగిడు మెల్లమెల్ల భువి; నంతిపురంబును వీడిరా దెటుల్;
దుడుకున నవ్వఁబోదు; మదిలో నిముసంబునఁ గొన్న సిగ్గునం
గడబిడఁబొందుఁ; బల్కు నొక కాస్తగభీరిమ, కొద్ది వక్రిమం
బడర; నిజప్రియుం గుఱిచి యాడు చెలిం గను నెత్తి భ్రూకుటిన్.

౩. రతివామ యగు స్త్రీ

శా. ఆలాపంబున కుత్తరం బొసఁగదు.... (పై పద్యము)

౪. మానమృదు వగు స్త్రీ

సాపత్యుః ప్రథమాపరాధసమయే సఖ్యోపదేశం వినా
నోజానాతి సవిభ్రమాంగవలనావక్రోక్తి సంసూచనం
స్వచ్ఛైరచ్ఛకపోలమూలగళితైః పర్యస్తనేత్రోత్పలా
బాలా కేవల మేవ రోదితి లుఠల్లోలాలకై రశ్రుభిః.

తొలిసారి ప్రియుఁ డపరాధ మొనర్చినను సఖియొక్క యుపదేశము లేక యంగములను ముడుచుకొని వెనుదిరిగి పరుండుట, వక్రోక్తులు పలుకుట, మొద లగు పను లెఱుఁగదు. కేవలము బాష్పములు విడుచుచు విలపించును.

౫. సమధికలజ్జావతి యగు స్త్రీ

చ. అడుగిడు మెల్లమెల్ల భువి (పై పద్యము)

సమధికలజ్జావతి యనుటచేతనే రతియందుఁ బ్రతికూలురా లని చెప్పఁబడియే యున్నది. మఱల రతివామత్వ మేల చెప్పవలసివచ్చె నని శంకించుకొని విచ్ఛిత్తి విశేషమునకై (సౌందర్య విశేషము) చెప్పితి మని సమాధానించెను.

ఈ ముగ్ధ అజ్ఞాతయౌవన, జ్ఞాతయౌవన, నవోఢ, విస్రబ్ధనవోఢ అనియు భేదములు గలది (చూ. రసమంజరి).

మధ్య

ఉ. మానితవైఖరిన్ మణితమంత్రములం, గబరీవినిర్గళ
త్సూనములం బ్రసూనశరశూరుని౯ బూజలొనర్చి తా రతి౯
మానిని యొప్పె నప్పు డసమానమనోంబుజవీథి నాతని౯
ధ్యానము సేయుకై వడి రతాంతనితాంతనిమీలితాక్షి యై. ౨౬

తా. మణితమంత్రములచేతను, గబరినుండి జాఱుచున్న పూలతోడను నా యువతి మన్మథపూజ సేసి వివశురాలై యాతనిని ధ్యానము సేయుచున్న గతి నుండెను.

ఇందు రతాంతవివశురా లగు మధ్య వర్ణింపఁబడినది. సాహిత్యదర్పణమున మధ్యాలక్షణ మిట్లు గలదు—

మధ్యావిచిత్రసురతా ప్రరూఢస్మరయౌవనా
ఈషత్ప్రగల్భవచనా మధ్యమవ్రీడితా మతా.

తా. విచిత్ర మగు సురతము గలదియుఁ, బ్రరూఢ మైన మదనవికార మును, ప్రరూఢ మైన యౌవనమును గలదియుఁ, గొంచెముగాఁ బ్రగల్భ మగు (ప్రౌఢ మగు) వాక్కులు గలదియు, మధ్యమలజ్జ యనఁగా నన్యూనానధిక మగు లజ్జగలదియు నగు స్త్రీ మధ్య.

'విచిత్రసురత' యనుట కీ క్రింది దుదాహరణము—

ఆ.వె. చియ్యఁబట్టియుంటఁ దొయ్యలి ప్రియుతోడి।
రతులఁ జాటె వింత చతురిమంబు
శివ్యవృత్తిసంతఁ జెప్పించుకొన్నట్లు
పావురాలు మణితఫణితిఁ గఱచె.

లక్షణమున 'మధ్యమవ్రీడితా' (లజ్జామన్మథమధ్యస్థా) అను పదము ముఖ్యము. నరసభూపాలీయలక్షణమున నిది స్ఫుటముగా లేదు. రతాంత వివశత్వ మను లక్షణము దశరూపకమున మాత్రమే (మోహాంతసురతక్షమా) కనఁబడుచున్నది. ప్రౌఢ రతాదియందే వివశత్వము గొనును. మధ్య రతాంత మున వివశత్వము గొనును. ముగ్ధ రతియందుఁ బ్రాతికూల్యము వహించునది కాన రతియందు వివశత్వము గొనదు.

ప్రౌఢ

మ. నటదుత్తుంగపయోధరంబు, జితమందాక్షక్రియోదార, సు
స్ఫుటవాగంకుర, మక్షికోణనివసత్పుష్పేషుదర్పంబు, సం
ఘటితాలింగన వామనీకృతకుచాగ్రప్రౌఢరోమాంచమై
విటుఁ జొక్కించెఁ బ్రఫుల్లపద్మనయనావిరాయితం బెంతయున్.

తా. నాట్యమాడుచున్న యెత్తైనకుచములు గలదియు, సిగ్గును జయించినదియు, నస్ఫుటమగు వాక్కులుగలదియు, నక్షికోణమున వసించుచున్న మదనదర్పము గలదియు, నాలింగనముచే నొత్తఁబడిన కుచములపైని రోమాంచము గలదియు నగు నా తరుణి పురుషాయితమున విటునిఁ జొక్కించెను.

ఇందు 'విటుఁ జొక్కించె' ననుట దోషము. ఏలన ముగ్ధా, మధ్యా, ప్రౌఢాభేదములు స్వీయకుఁగదా! స్వీయ శీలార్జవకోమల యని పేర్కొనఁబడినది. అనఁగాఁ బతివ్రత యని భావముగదా! అట్టి పతివ్రత విటుఁ జొక్కించె ననుట దోషముగదా! ఇఁక నీ పద్యమున స్మరాంధురాలయి లజ్జనుఁ బోఁదోలి పురుషాయిత మొనర్చుచున్న స్త్రీ వర్ణింపఁబడినది. 'రతాదిమోహమును దాల్చు తలోదరి ప్రౌఢ' అను నరసభూపాలీయలక్షణమున కిది లక్ష్యముగాలేదు.

సాహిత్యదర్పణలక్షణ ముత్తమ మయినది.

"స్మరాంధా గాఢతారుణ్యా సమస్తరతికోవిదా
భావోన్నతాదరవ్రీడా ప్రగల్భాక్రాంతనాయకా."

స్మరాంధురాలును, సంపూర్ణ యౌవనము గలదియు, నెల్ల యనులోమవిలోమాది సురతబంధభేదములయందు బ్రవీణురాలును, ఉన్నతములయిన శృంగారచేష్టలు గలదియు, నల్పలజ్జ గలదియు, నాయకుని వశీకరించుకొన్నదియు నగు స్త్రీ ప్రగల్భ లేక ప్రౌఢ.

౧. స్మరాంధ యనఁగాఁ గామముచే యుక్తాయుక్త సమయాసమయ వివేకము లేనిది.

కం. సతి యెంతధన్యురాలవె!
రతినడుమం బ్రియునితోడ రమణీయకథా
శతము వచింతువు; నాకో
స్మృతిపోవుఁ బ్రియుండు నీవి స్పృశియింపఁగ రాఁగా.

ఒక యువతి మఱియొకయువతితోఁ దాను సురతసమయమునందే ప్రియునితో ముచ్చటలాడుచు నుందునని చెప్పినది. అప్పు డా రెండవయువతి

"ఓసీ! నీ వెంత ధన్యురాలవే! రతిసమయముననే ముచ్చటలాడుదువు. నా ప్రియుఁడు నా నీవి స్పృశియింపఁ రాఁగానే నాకు స్మృతియే పోవును" అన్నది, మొదటిది మధ్యానాయిక. దానికి రతాంతమున వివశత్వము గలుగును. రతి మొదలఁగాని నడుమఁగాని వివశత్వము లేదు. ఇది ప్రౌఢ. రత్యాదియందే వివశత్వమును గొన్నది. 'ఎంత ధన్యురాలవె?' అనునది పరిహాసోక్తి. నీకు రతి నడుమఁగూడ వివశత్వము గలుగలేదు. నాకు రత్యాదియందే కలిగినది. కావున రతియందు నాకుఁ గలిగినంత యానందము నీకు లేదు. 'నీ వధన్యురాలవు. నేనే ధన్యురాలను' అని నిష్కృష్టార్థము. రత్యారంభముననే యంధురాలయినది (వివశురాలు) కాన స్మరాంధ.

౨. సంపూర్ణ యౌవన

అత్యున్నత స్తన మురో, నయనే సుదీర్ఘే
వక్రే భ్రువా వతితరాం, వచనం తతోఽపి,
మధ్యేఽధికం తను; రనూనగురు ర్నితంబో;
మందాగతిః; కిమపి చాద్భుతయౌవనాయాః.

తా. పూర్ణయౌవనము గల యువతిరొమ్మెత్తైన స్తనములు గలది; నేత్రము లతివిశాలములు; కనుబొమ్మలు వంకరలు దిరిగియున్నవి; వాక్కు లంతకన్నను వంకరలై యున్నవి; నడుము మిక్కిలియు సన్నగిల్లినది; పిఱుఁదులు మఱింత పెద్దవిగా నున్నవి; నడక మందగించినది. ఇందు యౌవనధర్మములు కానఁబడుచున్నవి.

3. సమస్త రతకోవిద

క్వచిత్తాంబూలాక్తః క్వచిదగురుపంకాంక మలినః
క్వచిచ్చూర్ణోద్గారీ క్వచిదపిచ సాలక్తకపదః
వలీభంగాభోగై రలకపతితైః శీర్ణకుసుమైః
స్త్రియాస్సర్వావస్థం కథయతి రతం ప్రచ్ఛదపటః.

పరుపుదుప్పట యొకచోఁ దాంబూలరాగరంజితమై, యొకచోఁ గాలాగరుపంకమలినమై, యొకచోఁ జూర్ణముగలిగినదై. యొకచో లత్తుకతోఁ గూడిన పాదముద్రలు గలదై, యొకచో వళులచిహ్నములుగలదై, యొకచో ముంగురులనుండి రాలినపువ్వులుగలదై తరుణియొక్క నానాసురతావస్థలను జాటుచున్నది; క్రమముగా మార్జారబంధము, ధేనుబంధము, స్వాభావికసురతము, ఉత్తానబంధము, సురతవిశేషము, పురుషాయితము అను సురతములను బరుపుదుప్పటము తెలుపుచున్నది. ఇందు సమస్తరతకోవిదత్వము నాయికకు స్పష్టము.

౪. భావోన్నతి

మధురవచనైస్సభ్రూభంగైః కృతాంగుళితర్జనైః
రభసరచితై రంగన్యాసై ర్మహోత్సవబంధుభిః
అసకృ దసకృత్స్ఫారస్ఫారై రపాంగవిలోకితై
స్త్రిభువనజయే సా పంచేషోః కరోతి సహాయతామ్.

మధురాలాపములచే, భ్రూవిభంగములచే, అంగుళితర్జనములచే, రభసాచరితములును, మహోత్సవము గలిగించునవియు నగు నంగన్యాసములచేఁ, బునః పునర్విరచితము లగు కటాక్షములచే నా తరుణి మన్మథునికిఁ ద్రిభువనవిజయమున సాయపడు చున్నది. ఇందు నాయికవ శృంగారచేష్టలయొక్క సమున్నతి స్పష్టము.

౫. స్వల్పవ్రీడ

కం. సతి యెంత ధన్యురాలవె !...

సమధికలజ్జావతి ముగ్ధానాయిక; మధ్యమ లజ్జావతి మధ్యానాయిక, అల్ప లజ్జావతి ప్రౌఢానాయిక; అట్లే రతాదియందే వివశత్వమును గొనునది ప్రౌఢ; రతాంతమున వివశత్వమును గొనునది మధ్యానాయిక; రతియందు వివశత్వము లేనిది ముగ్ధ.

౬. ఆక్రాంతనాయిక

చ. "చెదిరినముంగురుల్ సరిగఁ జేర్పుము చెల్వుఁడ! బొట్టు దిద్దుమీ
నుదుట విలాసి! కూర్పుము చనుంగవఁ ద్రెస్సిన ముత్తెపున్ సరుల్
హృదయసఖుండ!" యంచు వచియించి రతాంతమునందు వాని తాఁ
బదల కొడల్ గగుర్పొడువఁ గోమలి క్రమ్మఱఁ బొందె మోహమున్.

ఇట నాయిక రతివివశురాలై తనప్రియుని వశీకరించుకొని వానిచే నానా పనులు చేయించుకొనుచున్నది.

అనంతామాత్యుఁడు తన రసాభరణమునఁ బ్రౌఢను రెండువిధములుగా విభజించెను.

౧. ప్రగల్భ. ౨. ప్రౌఢ

౧. ప్రగల్భ యనఁ బూర్ణయౌవనము గలది

మ. పొదుపై వృత్తనితంబ మొప్పఁగఁ, గుచంబుల్ క్రొవ్వి యొండొంటితోఁ
గదియం, గుంకుమపంకరేఖ నొసలం గన్పట్టఁ బద్యమ్ము న
న్మదభద్రేభముభంగి బింకమునఁ ద న్మందస్మితాలోకనం
బొదవం గృష్ణునిఁ జూచె నిందుముఖి ప్రేమోత్సాహ ముప్పొంగఁగన్.

౨ ప్రౌఢ యనఁ బురుషాయితప్రవీణత గలది.

మ. దరనమ్రస్తనభారమున్, విమలవక్త్రస్ఫూర్తియున్ రంజితా
ధరబింబంబును, భ్రూలతానటనసౌందర్యంబు, నుత్సంగ గా
ఢరతాసక్తియు, నూర్ధ్వసంగమనిరూఢత్వంబునుం గల్గు నం
బురుహామోదిని చూచెఁ గృష్ణు నసితాంభోభృత్సమశ్యామునిన్.

ఈ రెం డుదాహరణములలో మొదటిదానిలోఁ బూర్ణయౌవనముగల యువతియు, రెండవదానిలోఁ బురుషాయిత మొనర్చునట్టి యువతియుఁ జెప్పఁబడిరి. మఱియు 'లోల' అను మఱియొక నాయికనుగూడ నతఁ డుదాహరించెను. అది సుందరము గాకున్నను జూపుదును.

కం. ప్రియములు వలికినఁ జాలును, నయమున నొక్కింత చూచినం జాలును; స
న్నయ చాలుఁ గరాంబుజముల, రయమున మిన్నందు 'లోల' రతిసౌఖ్యమునన్.

'లోల' యన నొకింతవయస్సు మళ్ళినది. అనఁగా యౌవనము సడలి వార్ధకమున నడు గిడుచున్న స్త్రీ. అట్టిదానికి రతిక్రీడ లందుఁ బూర్తిగా నభిలాష దొలఁగదు. పూర్వమునం దున్నంతగా నుండదు. కాన దానిని బ్రియుఁడు పలుకరించినను, గటాక్షవీక్షణముల నలరించినను, చేసన్నలఁ జేసి పిలిచినను దానికి రత్యానందము గలుగును.

లోలాస్వరూపము

మ. అలఘుశ్రోణియు, లంబమానపృథుఘూర్ణాకారముల్, నాభిదే
శలుఠద్దీర్ఘకుచంబులున్, ఘటసదృక్షనూలతుందంబు నై
పలుమాఱు న్నిడుదీఁగెనవ్వ నగుచున్ బాహాగ్రముల్ సాఁచి చి
ట్టలువెట్టున్ విటుమోముపై జరఠ; కష్టం బిద్దియున్ వేశ్యయే?

చ. కనుఁగొని నవ్వు నాదరము గల్గినయట్టుల; నంతికసలం
బున వసియింప వామకరపుష్కరసంజ్ఞ యొనర్చు; మిన్నకై
నను దల పెట్టుహాస్యవచనంబులు; యాదవరాజుపాలి కో
మని చను లోల? ప్రీతియగునా కడవోయినపువ్వు? మెయ్యొడన్.

కం. ధీర, యధీరయు, ధీరా
ధీరయు నగు నందు మధ్య; ధీరాఽధీరా
ధీరాధీరాహ్వయముల
ధారుణిఁ బ్రౌఢయుఁ జెలంగుఁ దల్లక్షణముల్. ౨౮

తా. స్వీయా, మధ్యా, ప్రౌఢానాయికలలో మధ్యయుఁ బ్రౌఢయు, ధీర, అధీర ధీరాధీర, అను భేదములు వహించును. స్వీయాభేదములు లేవు. వాని లక్షణము లీ క్రిందఁ జూపఁబడును.

ధీర యనఁగా ధీరత్వము గలది. దేనివిషయమున ధీరత్వ మనినచో మానవిషయమున. అనఁగా భర్త సాపరాధుఁడై నపుడు ప్రియురా లాతని పైని బ్రణయ కోపమువహించును. ఆ ప్రణయకోపమును ధీరురా లొకవిధము గను, అధీరురా లొకవిధముగను, ధీరాధీరురా లొకవిధముగను, గనఁబఱచును. "ఈ ప్రణయకోపముకూడ లఘువు, మధ్యమము, గురువు అని మువ్విధములు. అన్యస్త్రీదర్శనాదులవలనఁ బుట్టినది లఘుకోపము. గోత్రస్ఖలనాదులవలనఁ గలిగినది మధ్యమకోపము. అపరస్త్రీసంగమమువలనఁ గలిగినది గురుకోపము. మఱియు స్వల్పప్రియత్నముచేఁ దొలఁగింపఁ దగినది లఘుకోపము. కష్టప్రియత్నముచేఁ దొలఁగింపఁదగినది మధ్యమకోపము. కష్టతరప్రియత్నముచేఁ దొలఁగింపఁదగినది గురుకోపము. అనఁగాఁ గుతూహలాదులచేఁ దొలఁగింపఁదగినది లఘుకోపము. శపథాదులచేఁ దొలఁగింపఁదగినది మధ్యమకోపము. చరణపాత భూషణసమర్పణాదులచేఁ దొలఁగింపఁదగినది గురుకోపము." అని శృంగారామృతలహరిలోఁ గలదు.

మధ్యాధీరా, మధ్యా-అధీరా, మధ్యా-ధీరాధీరా లక్షణములు

గీ. తప్పుగల భర్త మ్రోల సోత్ప్రాసభణితి
గేరడము లాడుసతి మధ్యధీర; సాశ్రు
పరుషవచన యధీర; సబాష్పకుటిల
హారివచన ధీరాధీర యనగఁ జెలఁగు. ౨౯

తా. భర్త యపరాధ మొనరింపఁగా నెత్తిపొడుపుమాటలతోఁ బరిహసించునది మధ్యాధీర ; కన్నీటితోఁ బరుషవచనము లాడునది మధ్యా అధీర ; కన్నీటితోఁ గుటిలవచనము లాడునది మధ్యాధీరాధీర.

ఇందు మధ్యా-అధీర 'సాశ్రుపరుషవచన' యనియు, మధ్యాధీరాధీర 'బాష్పకుటిలహారివచన' యనియు లక్షణము నిర్వచింపఁబడినది. ఈ రెంటికిని నర్థభేదము గానరాదు. కాన నీ లక్షణములు సరిపడవు. సాహిత్యదర్పణమున—

శ్లో॥ ప్రియం సోత్ప్రాసవక్రోక్త్యా మధ్యాధీరా భవేద్రుషా
ధీరాధీరా తు రుదితై రధీరా పరుషోక్తిభిః.

అని లక్షణము గలదు. మధ్యాధీరాధీర రుదితప్రధానము లగు పరుషోక్తులచేతను, మధ్యా-అధీర పరుషోక్తులచేతను భర్తయెడలఁ గోపమును

జూపును. అను లక్షణభేదము యుక్తమైనది. సాహిత్యదర్పణ వ్యాఖ్యాన మగు 'రుచిర' యం దీశ్లోకమున కీక్రింది వ్యాఖ్య వ్రాయఁబడియున్నది.

"అత్రమధ్యధీరా ఉపహాసేన వక్రోక్త్యావా కోపంవ్యనక్తి। అతఏవ అస్యాః నపరుషోక్తి ర్నవారుదితత్వం। అధీరామధ్యాగుప్తాసతీ పరుషోక్త్యా కోపంవ్యనక్తి; అత ఏవ అస్యాః అధీరత్వం। ధీరాధీరాతుమధ్యారుప్టా సతీరుదిత ప్రధానై ర్వచోభిః కోపంవ్యనక్తి। అత ఏవ అస్యాః తదుభయాంతరాళావస్థత్వం" ఇట మధ్యధీర వక్రోక్తిచేఁగానీ, పరిహాసముచేఁగానీ కోపమును జూపును. ఈమెకు బరుషోక్తులుగానీ, రుదితములుగానీ యుండవు. మధ్యా-అధీర పరుషవచనములచేతఁ గోపముఁజూపును. కావుననే యామె యధీర. మధ్యాధీరాధీర రుదితప్రధానము లగు వచనములతోఁ గోపమును వెల్లడించును. కావుననే ఈమె కుభయాంతరాళావస్థ.

ఇందు మధ్యా-అధీరకుఁ బరుషోక్తియే కానీ రుదితము చెప్పఁబడ లేదు. కాన నరసభూపాలీయ 'సాశ్రుపరుషవచన' లక్షణము దుష్టము.

'న' శబ్దముతో సమాసముచేసి "నాశ్రుపరుషవచన" అన "అశ్రువులు లేని పరుషవచనములు గలది" అని యర్థము చేసికొన్నచో సరిపడవచ్చును. కాని 'నాశ్రు' పాఠము గానరాదు.

గీ. కాంతుఁ డపరాధి యైన నాకారగుప్తిఁ
బరగి రతివేళ నలయించుఁ బ్రౌఢ ధీర;
తాడనోగ్రయధీర ; యుదగ్రకుటిల
ఫణితి యుభయాఖ్య; వీరి నేర్పఱతు వరుస. 30

తా. ప్రియుఁ డపరాధముసేసినపు డాకారగోపనము సేసి, రతివేళ నలయించునది ప్రౌఢాధీర; ప్రౌఢా—అధీర తన్నులు తన్నును; ప్రౌఢాధీరాధీర మిక్కిలి వంకరమాటలచే ఖేదపఱచును.

ఇందలి ప్రౌఢాధీరాలక్షణములో 'రతివేళనలయించు' ననఁగా రతివేళ భర్తకు నలసట గలిగించునది అని యర్థ మగుచున్నది. సాహిత్య దర్పణమున—

ప్రగల్భాయదిధీరాస్యాత్ । ఛన్నకోపాకృతి స్తదా
ఉదాస్తే సురతే తత్రదర్శయంత్యాదరా న్బహిః

ప్రౌఢాధీర కోపాకారమును గనఁబఱపక పైకాదరమును జూపుచు, సురతమున నుదాసీనురాలై యుండును. అనఁగా రతి నొసఁగక యలయించు నని యర్థము. ప్రియుఁడు రతికొఱకుఁ దహతహ లాడును. ఆమె రతి నొసఁగదు.

మధ్యా, ప్రౌఢానాయికలకు ధీరాదిభేదములును వాని లక్షణములును మాత్రమే చెప్పఁబడినవి. ఇటఁ గ్రమముగా లక్ష్యములు చూపఁబడుచున్నవి.

మధ్యా - ధీర

ఉ. మోమున ఘర్మశీకరసమూహము గానఁగ నయ్యె; నిప్పు డా
రామవిహారకేళిని భరంపడినాఁడవొ? నన్నుఁ బాసి యా
రే మదనాస్త్రఘాతముల వేఁగితొ? నీ యుర మెల్లఁ దద్వ్రణ
స్తోమముసోఁకియున్న యదిచొప్పడఁగాంత! యెఱుంగఁ జెప్పుమా

వేఁగితొ (పా) వ్రేఁగితొ ?

రాత్రి పరకాంతతో భోగించి వచ్చిన ప్రియునిపైఁ గ్రోధించి మధ్యా-ధీరా నాయిక పలుకు చున్నది. "నీ మొగము చెమ్మటలు గ్రిక్కుచున్నది. తోఁటలో విహరించి యలసితివో? నన్నుఁబాసి మదనబాణముల వేఁగితివో? ఏమో ! నీ యుర మంతయుఁ గాయపడి యున్నది.

ఇట సోత్ప్రాసఫణితి (ఎత్తిపొడుపుమాటలు) గోచరించుచున్నది.

మధ్యా - అధీర

శా. చాలుంజాలుఁ బిసాళిచేఁతలు; పదాబ్జాతంబుపై మాటికిన్
వ్రాలంబోకు; భవత్ప్రియానఖవిమిశ్రింబైన నీ వక్షమీ
నీలస్థాపితకుట్టిమం బొఱసినన్ వేధించు లే లెమ్ము; నీ
బాలాసంగమసౌఖ్యవైభవము సూపన్ వచ్చితే యిచ్చటన్!

బాలాసంగమ (పా) బాలాసంగత.

తా. అన్యకాంతాసంభోగ మొనర్చి, సాపరాధుఁడైన ప్రియునితో మధ్యా-అధీర యనుచున్నది. "నీ విడంబనలు చాలులెమ్ము! నా యడుగులపై వ్రాలకుము. నీ ప్రియురాలిగోరొత్తులచే గాయపడిన నీ వక్షమీ రాతి నేలకుఁ దాఁకినచో వేధించును. నీ బాలాసంగమసౌఖ్యము నాకుఁ జూపవచ్చితివా ?

ఇటుఁ బరుషవచనములు గాన నగును. లక్షణమున 'సాశ్రుపరుషవచన' అని నొడివియుఁ గవి సాశ్రుత్వము లక్ష్యమునఁ జూపలేదు. సాశ్రుత్వము దుష్ట మని యును జెప్పితిమి.

మధ్యా - ధీరాధీర

చ. పలుకవఁటంచు నేమిటికిఁ బాములఁబెట్టెదు? కాంత! నీపయిం
దెలియఁగఁ దప్పులేమికిని నిన్నుఁజాలక యూర కుండినన్

బలుమఱు సాపరాధుగతిఁ బల్కెద; వెన్నఁడుఁ దప్పు నీయెడం
గలిగునె? యంచు నించెఁ దెలిగన్నులనీరు లతాంగియంతటన్.

తా. ఒకయువతి సాపరాధుఁ డగు ప్రియునితోఁ బలుకుచున్నది. "నన్ను మాటలాడవే మని తప్పులు పట్టుచున్నావు. నీ పయిఁ దప్పులేదని నిన్నేమియు ననఁజాలక యూరకుంటిని. అయినను నీవే సాపరాధునివలెఁ బలుకుచుంటివి. తప్పులు మాయందుండును. కాని నీయెడఁ దప్పులుండునే?" అని యాపె తెలిగన్నుల నీరు నించెను. ఇట బాష్పకుటిలవచనములు గలవు.

ప్రౌఢా - ధీర

చ. హితమతి ధూర్తభర్త కెదు రేఁగెడు నేర్పున నేకపీఠసం
గతి హరియించి, పల్కుటయుఁ గ్రక్కున నెచ్చెలికూడిగంబులం
జతురత నేర్పుచందమున జాఱఁగఁ ద్రోఁచి యతిప్రగల్భయా
గతియుపచారగౌరవము సల్పెడునట్లువహించుఁ గోపమున్. 38

తా. సాపరాధుఁడై ధూర్తుఁడైన పతి తన కూర్చుండినపీఠముననే కూర్చుండు నని తలంచి వాని కెదు రేఁగునెపమున లేచి దానిని దప్పించెను. అతఁడు పలుకరింపఁగా నెచ్చెలి కూడిగములు గఱపుచున్నచందమున సమాధానము నీయక తప్పించెను. ఈ విధముగాఁ బ్రౌఢాధీర తన కోపమును నిర్వహించెను.

ఇటఁ బ్రియురాలు తనకోపమును గోపనము సేసి, రతి నొసఁగక ప్రియుని నలయించుచున్నది.

ప్రౌఢా - అధీర

చ. వరుని గృతాపరాధుని నవారణ వారణయాన యాసునం
గెరలి భుజాగుణంబున బిగించి వతంసితసారసంబునన్
గరముదమింపగాఁ దొడఁగెఁ; గాంతునిసాంత్వనశీతలోక్తులాం
తరనిజకోపతప్తఘృతధారక వారణవారిధారగాన్. 39

తా. సాపరాధుఁ డగు ప్రియునిఁ బ్రియురాలీసుచేఁ దనకరపాశముచే బిగించి కట్టి, యాతని సాంత్వనశీతలోక్తులు దనకోపాగ్ని కాజ్యధారలుగాఁగాఁ గర్ణావతంసముగాఁ గొన్న తామరపువ్వుచేఁ గొట్టుచుండెను.

ఇటఁ బ్రియురాలు ప్రియునిఁ దాడనము సేయుచున్నది. కానఁ బ్రౌఢా-అధీర.

ప్రౌఢా ధీరాధీర

చ. బొమముడిపాటు, జంకెనయుఁబూని పురంధ్రులు సాపరాధులౌ
రమణులు వేఁడుకొన్న ననురాగము దాల్చుదుఁ రట్లుగాదు మ
త్క్రమ; మపరాధలేశమును దాల్పని నీ విపుడెంత మ్రొక్కినం
దెమలదు; శాంతి బొందదుమదీయమనంబిఁకఁజాలుఁబ్రార్థనల్.

పా. మత్క్రమము కృపార్ద్రితఁ మదినిఁ దాల్పని.

తా. సాపరాధుఁ డగు ప్రియునిఁ బ్రియురాండ్రు బొమముడిపాటు, జంకెనయు, వహించియుఁ దమ్ము వేఁడుకొనఁగా క్షమించి యనురాగము వహింతురు. నా క్రమ మిదిగాదు; నిరపరాధి వగు నీ వెంత మ్రొక్కినను నాకు శాంతి గలుగదు. నీ ప్రార్థనలు చాలును !

ఇటఁ బ్రియురాలు కుటిలవచనములచే దూషించుచున్నది.

కం. ధారుణి మధ్యయుఁ బ్రౌఢయు
ధీరాధీరాదిభేదదీపిత లై వే
ర్వేరను జ్యేష్ఠ కనిష్ఠయు
నై రంజిలి ద్వాదశాఖ్య లగుదురు వరుసన్. 32

ధీరాధీరాదిభేద (పా) ధీరాధీరాదినామ

తా. మధ్యా, ప్రౌఢలు ధీరా, అధీరా, ధీరాధీరాదిభేదములచే నిట్లాఱు విధములగుదురు. ఆ యార్వురును జ్యేష్ఠా కనిష్ఠాభేదములచే మొత్తము పండ్రెండుగు రగుదురు.

కం. కావున స్వీయ త్రయోదశ
భావంబు వహించు; నన్య పఱగు ద్వివిధ యై;
యీ వారాంగన యేకవి
ధావహ; యట్లైనఁగాఁ బదార్వురు సుదతుల్. 3౩

తా. స్వీయానాయిక యీ పై విధమునఁ బదుమూఁడువిధములై యుండును. ఇఁక నన్య లేక పరకీయ అనోఢా, కన్యాభేదములచే ద్వివిధ. సామాన్య యేక విధయే. ఇట్లు పదార్వురు నాయికలు.

ఒక్కొక్కచో నొకేనాయికయందు ధీరత్వ-అధీరత్వాదులకును, ముగ్ధాత్వ ప్రగల్భాత్వాదులకును సాంకర్యము గానవచ్చుచున్నది.

"నఖలువయమముష్య దానయోగ్యాః పిబతిచ పాతిచ యాఽసకౌరహస్త్వాం
విట; విటపమముం దదస్వతస్యై భవతియత స్సదృశోశ్చిరాయయోగః
తవకితవ! కిమాహితైర్వృథానః క్షితిరుహపల్లవ పుష్పకర్ణపూరైః
నను జనవిదితై ర్భవద్వ్యలీకై శ్చిర పరిపూరిత మేవ కర్ణయుగ్మం

ముహురుపహసితా మివాళినాదై ర్వితరసి నః కలికాం కి మర్థమేనాం
వసతి ముపగతేన ధామ్నితస్యాః శఠ! కలిరేషమహాం స్త్వయాఽద్య దత్తః
ఇతి గదితవతీ రుషా జఘాన స్ఫుటితమనోరమ పక్ష్మకేసరేణ
శ్రవణనియమితేన కాంతమన్యా సమ మసితాంబురుహేణ చక్షుషాచ."

పరనాయికారతుఁ డగు నాయకునితో నాయిక యనుచున్నది:

"ఓ విటుఁడా! ఈ విటపము (చిగురాకు)నకు మేము యోగ్యులముగాము. ఎవతె నిన్ను రహస్యముగాఁ ద్రాగునో రక్షించునో దానికే యిమ్ము. నీవు విటుఁడవు. అది విటప. (విటం పిబతి పాతివా) విటపము విటపకే తగును. దానిచే సదృశవస్తుసంయోగము సిద్ధించును."

"ఓ ధూర్తుఁడా! వృథగా మాకు నీ చెట్ల చిగుళ్ళను, బువ్వులను గర్ణపూరముగా నేల పెట్టెదవు? జగద్విదితములైన నీ యప్రియవచనములచే నా చెవులు నిండియే యున్నవి. మఱలఁ గర్ణపూరము లేల? అళినాదములచే నుపహసించుచున్నట్లున్న యీ కలికను (మొగ్గను) నా కేల యిత్తువు? ఓ శఠుఁడా! దానియింటికి వెళ్ళిన నీవు నాకుఁ బెద్ద కలిని (జగడమును) దెచ్చిపెట్టితివి."

అని పలికి యలుకతోఁ దన చెవియం దున్న స్ఫుటిక మనోహర పక్ష్మకేసర మగు నీలోత్పలములతోడను, జూపుతోడను గొట్టెను.

ఈ నాయిక వక్రోక్తులనుబట్టి మధ్యాధీరయుఁ, బరుషవచనములను బట్టి మధ్యా-అధీరయుఁ, గర్ణోత్పలతాడనముచే ప్రౌఢా-అధీరయు నగుచున్నది. ఈ విధమున నటనటా సాంకర్యమును గలదు.

గీ. మఱియు శృంగార శంభుసంభావితాష్ట
తనువు లన నీ మృగాక్షులు వినుతిఁ గాంతు
రష్టవిధభేదముల వీరి యాహ్వాయములు
లక్షణము లేర్పఱించెద లలితఫణితి. 38

తా. శృంగారరస మగు శంభుని యష్టమూర్తుల ట్లీ నాయిక లవస్థాభేదముచే నెనిమిదిభేదములు వహింతురు.

సీ. వరుఁడు కైవసమైన వనిత స్వాధీనభ
ర్తృక; ప్రియాగమవేళ గృహమ్ముఁ దనువు
సవరించు నింతి వాసకసజ్జ; పతిరాక
తడవుండ నుత్కంఠఁ దాల్చు నింతి
విరహోత్క; సంకేత మరసి నాథుఁడు లేమి
వెస నార్త యగుకాంత విప్రలబ్ధ
విభుఁ డన్యసతిఁ బొంది వేఁకువ రాఁ గుందు
నబల ఖండిత; యల్క నధిపుఁ దెగడి

గీ. అనుశయముఁ జెందు సతి కలహాంతరిత; ని
జేశుఁడు విదేశగతుఁ డైనఁ గృశతఁ దాల్చు
నతివ ప్రోషితపతిక; కాంతాభిసరణ
శీల యభిసారికాఖ్య యై చెలువు మెఱయు. ౮౦

తా. భర్త తన యధీనుఁ డై యున్న యువతి స్వాధీనభర్తృక లేక స్వాధీనపతిక. (స్వాధీనఃభర్తా పతిర్వా యస్యాః సా స్వాధీనభర్తృకా పతికా వా) పరస్త్రీలను గాంక్షింపక తనయందే యనురక్తుఁ డైన పతి గలది.

భర్త వచ్చుసమయమునకుఁ దన్ను గృహమును నలంకరించుకొని సిద్ధముగా నున్నది వాసకసజ్జ లేక వాసకసజ్జిక. 'వాసకం వాసస్థానం సజ్జయ తీతి' 'వాసకసజ్జా' అనియు 'వాసకే సజ్జాకృతమండనా' అనియు 'స్త్రీణాం వారస్తు వారకః' అను నుక్తిని బట్టి వాసకో వాసరః, అద్య మే ప్రియ వాసర ఇతి నిశ్చిత్యయాసురతసామగ్రీం సజ్జీకరోతి సా వాసకసజ్జా అనియును వ్యుత్పత్త్యర్థములు గలవు.

పతి చెప్పినవేళకు రాక యాలస్యము సేయఁగా మిక్కిలి తహతహపాటు గొనునది విరహోత్కంఠిత లేక విరహోత్క.

సంకేతస్థలమునఁ దనప్రియుఁడు లే కుంటను గాంచి యార్తివహించునది విప్రలబ్ధ.

ప్రియుఁడు పరకాంతతో రేయి గడపి యుదయమున కింటికి రాఁగాఁ గుందునది ఖండిత.

కోపగించి భర్తను దూషించి వెడలఁగొట్టి, యాతఁడు చన్నపిదపఁ బశ్చాత్తాపపడునది కలహాంతరిత. (కలహేన అంతరితా వ్యవహితా అర్థాత్ ప్రాణనాథతః.)

తన ప్రియుఁడు పరదేశగతుఁడై నపుడు కృశించునది ప్రోషితభర్తృక. లేక ప్రోషితపతిక. (ప్రోషితః భర్తా పతిర్వా). ప్ర-|-ఉషితుఁడు=ప్రోషితుఁడు=ప్రవాసస్థుఁడు. అట్టివాఁడు పతిగాఁ గలది.

— ప్రియునివద్దకుఁ దానే స్వయముగాఁ బోవునదియుఁ, బ్రియునిఁ దనయొద్దకు రప్పించుకొనునదియు నగు యువతి యభిసారిక (అభిసరతి. అభిసారయతీ త్యభిసారికా).

కం. ఈ రీతిఁ జెలఁగు సతిశ్రుం
గారకళాకలితనాయికామణులకు వే
ర్వేర నుదాహరణంబులు
భూరిమధురవచనరచనముల నేర్పఱతున్. ౯౧

స్వాధీనపతిక

ఉ. శ్రీనిధి యోబభూవరు నృసింహుఁడు గైవసమై చెలంగఁగా
భూనుతవైభవస్ఫురణఁ బొల్చు యశోజలజాక్షి నిత్యస
మ్మానితశీలయై ధవునిమన్నన నౌదలయెక్కినట్టి, వై
మానికవాహినిన్ నగు నమందనిజాతిశయంబు పేర్మినిన్. ౯౨

తా. యశస్కాంత తనపతి యగు నరసభూపాలుఁడు దన కధీనుఁడై వరింపఁగా మహావైభవముతో నొప్పుచుఁ దనభర్తృసమ్మానముఁబొంది యాతని నెత్తి కెక్కి కూర్చున్న గంగానదిని నవ్వుచున్నది.

ఇటఁ గీర్తికాంత స్వాధీనపతిక.

వాసకసజ్జిక

చ. యవనచమూసమూహముల నాజి జయించి యుదగ్రదిగ్జయో
త్సవవిభవాభిరాముఁ డయి సారెకు నోబయనారసింహభూ
ధవుఁ డరుదెంచులగ్నమునఁ దత్పురలక్ష్మి విభూషితోల్లస
ద్భవనవిశేషయై మృగమదద్రవవాసనఁదాల్చు నిచ్చలున్. ౯౩

అరుదెంచులగ్నమున (పా) అరుదేర మోదమున

తా. నరసభూపాలుఁడు యవనసేనల జయించి రాఁగాఁ బురలక్ష్మి గృహ మలంకరించికొని కస్తూరివాసనలు వహించి యుండెను. పురలక్ష్మి వాసకసజ్జిక.

విరహోత్కంఠిత

ఉ. నెచ్చెలు లీ నృసింహధరణీవరుఁ దెచ్చెద మంచుఁ బోయి రా
రిచ్చటికి; కీవునుం గరుణయించుక లే కలరంపగుంపులం
గ్రుచ్చెద వేల? మత్ప్రియునిఁ గూర్పుము మన్మథ! నీకు మద్విభుం
దెచ్చుటకై యొసంగెద మదీయకటాక్షములన్ జయాస్త్రముల్.

తా. నరసభూపాలునిఁ గొనివచ్చెదమని నా చెలికత్తె లరిగి యింకను రారైరి. ఓమన్మథా! నీవును నిర్దయుఁడవై పుష్పబాణములతో నన్ను బాధించుచున్నావు. నాకటాక్షము లను జయాస్త్రములు నీ కొసఁగెదను. నాప్రియుని జయించుకొని వచ్చి నాకుఁ గూర్పుము.

ఈనాయిక విరహోత్కంఠిత.

విప్రలబ్ధ

చ. ఎనయఁగ నీ నివాసమున కే నరుదెంచెద నంచు నాపయిం
గనుఁగొన నిక్కపుం బ్రియము గల్గినవాఁడును బోలెఁ బల్కియీ
మనికికి రాక తక్కినను మానెడుగాక; మదీయదృష్టికిం
బనుపడి మ్రోల నున్న గతి మాయలు సేయఁగ నేల భర్తకున్.

కనుఁగొని నిక్కపున్ (పా) ఘనముగ నెంతయున్

పనుపడిమ్రోలనున్నగతి మాయలుసేయ (పా) బొనుపడిమ్రోలనున్నగతి బూమెలుసేయ

తా. నా ప్రియుఁడగు నరసభూపాలుఁడు "నీ నివాసమునకు (సంకేతమునకు) నేనే వచ్చెదనని నామీఁద నిజమైన ప్రేమయున్నట్లు పలికి రాక మానెను. మానిన మానుఁగాక. ఎదుట నున్నట్లుగా నా దృష్టి కగపడుచు మాయలు పన్న నేల?

ఇట నాయిక సంకేతస్థానమునకు వచ్చి భర్త నరసి లేకుంటచే వంచిత యైనది.

ఖండిత

చ. నృపులకు నెల్లవారల భరించుట యోగ్యముగాన నేటి రే
యపరిమితోత్సవంబునఁ బ్రియాసదనంబుల కేఁగి యేఁగి యా

నెపమున మద్గృహంబునకు నీ వరుదేరఁ బ్రభాతమయ్యెఁగా;
కిపుడు నృసింహ! నీపయి నొకించుక వంచనలే దెఱుంగుదుర్.

నీపయి (పా) నాపయి ; కా కిపుడు (పా) నేఁ డిపుడు.

ఓ నరసభూపాలుఁడా! రాజు అందఱిని సమానముగా భరింపవలెను. కాన నేఁటి రాత్రి ప్రియురాండ్ర గృహము లన్నియుఁ జుట్టవెట్టుచుఁ దెల్లవాఱు సరికి నా గృహమునకు వచ్చితివి. అంతియేకానీ నీ వెట్టి వంచనయు నెఱుఁగవు.

ఇటఁ బ్రియుఁ డన్యకాంతతోఁ గ్రీడించిరాఁగా నది కనిపెట్టి సోత్ప్రాసముగా నాయిక పలుకు చున్నది.

కలహాంతరిత

ఉ. ఆనఁగ రాని కోపమున నప్పుడు కాంతుని ధిక్కరించుచో
మానదురాగ్రహగ్రహము మానుపలేకపు డెందుఁ బోయెనో
యా ననవింటిదంట యిపు డేఁపఁదొడంగె; భవిష్యదర్థముల్
గానని నా మనంబునకుఁ గావలె నిట్టి విషాదవేదనల్. ౭౭

తా. పట్టరానికోపమునఁ బ్రియుని ధిక్కరించినపు డా మన్మథుఁ డెంగుఁ బోయెనో! ఇప్పుడు వాఁడు నన్ను బాధింపఁ దొడఁగెను. భవిష్యదర్థమును గ్రహింపక వర్తించిన నా కిట్టి ప్రాయశ్చిత్తము గావలసినదే!

ఇట నాయిక కలహించి ప్రియుని ధిక్కరించి వెడలనడఁచి పశ్చాత్తాపపడుచున్నది. కానఁ గలహాంతరిత.

ప్రోషితభర్తృక

చ. చిరయశ! ఓబభూవరు నృసింహ! భవద్రిపుభామ కాననాం
తరమున కేఁగి యందు నిజనాథునిఁ గానక మన్మథార్తయై
వరుని సరోజపత్త్రమున వ్రాయు నెడం గరముల్ చెమర్పఁగా
నరయ నిజాంగకంబె పగయయ్యె నటంచుఁ దలంచు దైవముల్.

తా. ఓ నరసభూపాలా! నీ శత్రునిభార్య భర్తతో నడవికిఁ బోయి యటఁ డటనుండి యామెకుఁ దెలుపక పారిపోఁగాఁ దన భర్తనుగానక, మదనార్తయై ప్రియునిఁ బద్మపత్త్రమున వ్రాయునపుడు చేతులు చెమర్పఁగాఁ దన యవయవములే తనకు శత్రువు లయ్యె నని దైవమును దలంచును. ఇట శత్రుకాంత ప్రోషితభర్తృక.

అభిసారిక

ఉ. నాఁతి! మదిం బ్రియాభిసరణం బొనరింపఁ దలంచె దీవు; చం
ద్రాతపసాంద్రదీధితు లజాండకటాహము నిండఁ బర్వఁగా
నీ తలఁపెట్లు గూడు; రమణీ! వలతే నొకవన్నె కాఁగ ము
క్తాతతులుం బ్రసూనములు దాల్పు; మలంకుము గంధసారముల్,

నిండఁబర్వఁగా (పా) నిండిపర్వఁగా; వలతే నొక (పా) వలెనే నొక.

ఓ రమణీ! వెన్నెల బ్రహ్మాండ మంతయును గాయుచుండఁగా నీవు ప్రియుని నభిసరింపఁబోవుచున్నావు. నీ తలంపెట్లు సిద్ధించు? నీ కోర్కి సిద్ధింపవలె నన్న ముక్తాహారములు, పూలు, మంచిగంధమును ధరింపుము. వీని ధరించుటవలన నా వెన్నెలలో నీవు గనఁబడ కుందు వని నిష్కృష్టార్థము.

ఇట నాయిక ప్రియునిఁగూర్చి యభిసరించుచున్నది. కాన నభిసారిక.

ఈ యభిసారిక జ్యోత్స్నాభిసారిక, తమోఽభిసారిక, దివసాభిసారిక యని మూ తెఱఁగుల నుండును.

జ్యోత్స్నాభిసారిక తెల్లని దువ్వలువలు, తెల్లని పువ్వులు, తెల్లని గంధమును, తెల్లని ముత్యాలహారములును ధరించి యభిసరించును. ఏ లనఁ దెల్లని వెన్నెలలో నీ తెల్లని వస్తువుల కాంతులు గలిసిపోయి యీ నాయిక పరులకు గోచరింపదు. తమోఽభిసారిక చీఁకటిలోఁ బరులకుఁ జానఁ గనరా కుండుటకై నల్లని దువ్వలువలు, నల్లని కలువలు మొద లగునవి ధరించి యభిసరించును. దివసాభిసారిక యనఁగాఁ బగటిపూట నింటివా రెల్లరును గార్యాంతరమగ్నులై యెండ నరుగఁగాఁ గపటముగా నింట నుండి ప్రియునిఁ దనకడకు రప్పించు కొనునది.

జ్యోత్స్నాభిసారిక

గీ. మల్లెదండలు గైసేసి, మలయజంబుఁ
బూసి యొడలికిఁ, దొడిపట్టుపుట్టములను
బండువెన్నెల నడికేలఁ బరువు లిడుచుఁ
గానఁబడ దయ్యె నభిసారికాజనంబు.

తమోఽభిసారిక లేక తమిస్రాభిసారిక

శ్లో. నాంబుజై ర్నకుముదై రుపమేయం । స్వైరిణీజనవిలోచనయుగ్మం
నోదయే దినకరస్య నవేందోః । కేవలే తమసి తస్య వికాసః.

తా. అంపరాంధ్ర కనుదోయి తామర రేకులతోఁగాని, కలువ రేకులతోఁగాని పోల్పరాదు. ఏ లన నవి సూర్యోదయముచేఁగాని, చంద్రోదయముచేఁగాని వికసింపవు. కేవలము చీఁకటిలోనే వికసించును.

దివసాభిసారిక

పల్లీనామధిపస్య పంకజదృశాం పర్వోత్సవామంత్రణే
జాతే సద్మజనా మిథఃకృత మహోత్సాహం పురః ప్రస్థితాః
సవ్యాజం స్థితయోర్గృహస్య గతయో ర్మధ్యాంతమత్యంతరే
యూనోస్స్విన్న కపోలయో ర్విజయతే కోఽప్యేష కంఠగ్రహః.

తా. ఒకానొక పల్లెదొరభార్యలు పున్నమపండుగకై యూరివారి నెల్లరను బిలిపింపఁగా నింటివా రందఱును మహోత్సాహముతో ముందు తరలిరి. ఈలోపల నేదో మిషపెట్టుకొని నవ్వుచు నాఁగి యంతఃపురమును జొచ్చి చెమర్చు చెక్కిళ్లుగల యౌవనవంతులయొక్క కంఠాలింగనము సర్వోత్కర్షముగ వర్తిల్లు చున్నది.

ఇట నభిసారికానాయిక స్వీయయేనిఁ బరకీయయేనిఁ గావచ్చును. వేశ్య (సామాన్య) యభిసారిక యగుచో నెట్టివేషము ధరించునన్నచో నీ క్రింది లక్షణము సాహిత్యదర్పణమునఁ గలదు.

విచిత్రోజ్జ్వలవేషాతు రణన్నూపురమేఖలా
ప్రమోదస్మేరవదనా స్యాద్వేశ్యాభిసరే ద్యది.

తా. విచిత్ర మైన యుజ్జ్వల మైన వేషము గలదియు, ఝుళంఝుళ మ్రోఁగుచున్న యొడ్డాణము గలదియుఁ, బ్రమోదస్మేరవదనయు నయి వేశ్య యభిసరించును.

ఈ సామాన్యనాయిక యభిసారిక యైనపు డుజ్జ్వలాభిసారికయనియుఁ జెప్పఁబడును. అనఁగా దీనివేష ముజ్జ్వలము. పరులు చూతురన్న జంకు గొంకు లా యువతి కుండవు. చారుదత్తు నభిసరింపఁబోవు వసంతసేన యుజ్జ్వలాభిసారిక.

లోలచ్చేలచమత్కృతి, ప్రవిలసత్కాంచీలతాఝుంకృతి,
న్యంచత్కంచుక బంధబంధుర వలద్వక్షోజకుంభోన్నతి,
స్ఫూర్జద్దీధితి, విస్ఫురద్గతి, చలచ్చామీకరాలంకృతి,
క్రీడాకుంజగృహం ప్రయాతి కృతినః కస్యాఽపి వారాంగనా.

తా. చీర హొయలుగాఁ గదులుచుండఁగా మొలనూలు ఝుళంఝుళ మని ధ్వనించుచుండఁగా, రవికముడిచేతఁగూడ నందముగా స్తనముల యున్నతి గోచరించుచుండఁగా, మేనికాంతి వ్యాపించుచుండఁగాఁ జక్కని నడకలతో

బంగారునగలు ధరించి యొక వారాంగన యొకానొకధన్యునియొక్క క్రీడాకుంజమునకుఁ జనుచున్నది.

వెనుకటి స్వీయా, పరకీయాభిసారికాదుల యభిసరణము గుప్తము. ఇది బహిరంగము. కావున నిది యుజ్జ్వలాభిసారిక.

ఈపై నుదాహరింపఁబడిన యష్టవిధనాయికలు గాక 'ప్రవత్స్యత్పతికా' అను తొమ్మిదవనాయికయుఁ గల దని రసమంజరీకర్త తెలుపుచున్నాఁడు. "అగ్రిమక్షణమున భర్త దేశాంతరగమనమునకు సన్నద్ధుఁ డైయుండఁగా నా యువతి ప్రవత్స్యత్పతిక." ఈ ప్రవత్స్యత్పతిక ప్రోషితభర్తృకా, విప్రలబ్ధా, విరహోత్కంఠలం దంతర్భావమును వహింపదు. ఏ లన నీమె భర్త సన్నిధియందే యున్నాఁడు. వారిభర్త దూరస్థుఁ డై యుండును. కలహాంతరితయందును నంతర్భవింపదు. ఈపెకుఁ బ్రియునితోఁ గలహము లేదు. మఱియు నీపె పతి నవమానపఱుపదు. కలహాంతరిత ప్రియునితోఁ గలహించి యిల్లు వెడలించును. ఖండితయందుఁ గూడ నంతర్భావమును వహింపదు. అన్యస్త్రీసంభోగచిహ్నితుఁ డై పతి యీపెకడకు రాఁడు. వాసకసజ్జికయందుఁ గూడ నంతర్భవింపదు. ఈపెకు వారనియమముగానీ, సామగ్రీసజ్జీకరణము గాని లేదు. ఈమె స్వాధీనపతికయందును నంతర్భవింపదు. అగ్రిమక్షణముననే యీపెకు విరహము సంభవించుచున్నది. స్వాధీనపతికకు విరహము సంభవింపనే సంభవింపదు. సంభవించినచో నామె స్వాధీనపతిక యెట్లగును ? అభిసారికలోఁ జేరదు. ఏ లన నభిసరణము లేదు. కావునఁ బ్రవత్స్యత్పతిక యను తొమ్మిదవ నాయికను బ్రత్యేకముగా నంగీకరింపవలయును. దీనిలక్షణ మిది. "ఎవతె భర్త యగ్రిమక్షణమున దేశాంతరమునకుఁ బోవునో యామె ప్రవత్స్యత్పతిక." ఈపెచేష్టలు కాకువచనము, కాతరప్రేక్షణములు (బెదరుచూపులు), గమనవిఘ్నప్రదర్శనము, నిర్వేదము, సంతాపము, సమ్మోహము, నిశ్వాసము, బాష్పము మొద లగునవి.

ప్రస్థానం వలయైః కృతం, ప్రియసఖై రస్రైరజస్రం గతం
ధృత్యా నక్షణమాసితం, వ్యవసితం చిత్తేన గంతుం పురః
యాతుం నిశ్చితచేతసి ప్రియతమే సర్వే స్సమం ప్రస్థితం
గంతవ్యేసతి జీవితః ప్రియసుహృత్సార్థః కిముత్సృజ్యతే ?

ప్రియుఁడు ప్రయాణాభిముఖుఁడు కాఁగానే నా కంకణములు పయనమొనర్చినవి. నా నెచ్చెలు లగు బాష్పములు నిరంతరముగాఁ బోయినవి. ధృతి నిముసమేనియు నాఁగ దాయెను. మనస్సు ముందుగాఁ బోవఁ దలపెట్టెను. ఇట్లన్నియుఁ బ్రియునితో సమానముగా బయలుదేరినవి. ఓ జీవితమా! నీవును నవశ్యముగా వెడలవలసియుండఁగా నీ సుహృత్సంఘాతమును (వలయాదులను)

నేల వదలెదవు ? అనఁగా వారిని వెంబడించి నీవును బొమ్ము; వెనుకఁ బడవద్దు.

ఇందలి నాయికయొక్క పతి యగ్రిమక్షణమున దేశాంతరగమనమును జేయుచున్నాఁడు. కాన నాయిక ప్రవత్స్యత్పతిక.

కానీ శృంగారామృతలహరీకారుఁ డీ మతము నిట్లు విమర్శించెను.

"నను ప్రస్థానం వలయైః కృతం" ఇత్యాది మహాకవిప్రయోగానుసారేణ "ప్రవత్స్యత్పతికా నవమీ నాయికా భవితుమర్హతీతిచేన్నైవం। యోజనశతం యోజనాదిక మివ అల్పమ ప్యేక్షితం। విప్రలంభజనకత్వేన సజాతీయభేద మవగణయ్య స్వతంత్రేచ్ఛేన మహర్షిణా ఐక్యవివక్షణాత్। తదుక్తం। "ప్రవత్స్యత్పతికాప్యత్రైవాంతర్భవతి తత్త్వతః"। కించ ప్రవాసోనామస్వావచ్ఛిన్నదేశ విభాగోత్తరదేశ సంయోగానుకూలం కర్మ। నతూత్తరదేశ సంయోగ ఏవ। మార్గం గచ్ఛతః ఉత్తరదేశ సంయోగాభావేఽపి ప్రవాసత్వానాకల్పనాపత్తేః। తథాచ తాదృశకర్మణః ప్రవత్స్యత్యపి సత్త్వాద్వ్యక్త ఏవ ప్రోషితేఽంతర్భావః." ('ప్రస్థానం వలయైఃకృతం') అను మహాకవివాక్యము ననుసరించి ప్రవత్స్యత్పతిక యను తొమ్మిదవ నాయిక యున్నదని చెప్పవచ్చునందు మేని నట్లుగాదు. విప్రలంభమున యోజనశతమునకును యోజనమునకును భేదము గానరాదు. అనఁగా విరహావసాకాలమున యోజనశత మెంత సంతాపజనకమో యోజనముగూడ నంతే సంతాపజనకము. కాన మహర్షి యీ స్వల్పభేదమును (ప్రోషితుఁడు = ప్రవాసమునకు వెళ్ళినవాఁడు; ప్రవత్స్యత్ = ప్రవాసమునకుఁ బోవుచున్నవాఁడు; ప్రోషితభర్తృకకును బ్రవత్స్యత్పతికకును విప్రలంభము సమానమే. ప్రవాసము దటసించుటయే సంతాపజనకము. అది భూత మైనను భావియైనను నొక్కటే) పరిగణింపక ప్రవత్స్యత్పతికయు నిందే (ప్రోషితభర్తృక) యంతర్భవించు నని చెప్పెను. ప్రవాస మన దూరదేశమున నుంటయేకాదు. దూరదేశమునకుఁ బ్రయాణసన్నాహ మొనర్చుటయుఁ బ్రవాసమే. ప్రవాసానుకూల మగు వ్యాపారముగూడఁ బ్రవాసమే. కానిచో దూరదేశమును జేరకముందు మార్గమునఁ బ్రయాణము చేయుచున్నకాలమునఁ బ్రవాసము లేకపోవలసివచ్చునుగదా! కావున దూరదేశమునకుఁ జేయుచున్న ప్రయాణసన్నాహము గూడఁ బ్రవాసమే యగును. కాన నిది ప్రోషితభర్తృకయందే యంతర్భవించును.

కం. ఈ యెనిమిది భేదంబులఁ
బ్రేయసులు పదార్వురుం బ్రభిన్నాత్మిక లై
యాయతగతి నిల నూటిరు
వై యెనిమిది భేదములను వరలుదురు దగన్. ౫౦

కం. ఇల నీ సంఖ్యలఁ దగు సతు
లల యుత్తమ మధ్యమాధమాభిఖ్యలఁ జె
న్నలరఁగ మున్నూ ఱెనుబది
నలువురు నాయిక లఁటంద్రు నవరసరసికుల్. ౫౧

మున్నూ ఱెనుబది (పా) మున్నూ ఱెనబది

తా. వెనుక ముప్పదియెనిమిదవ పద్యమున గణింపఁబడిన పదాఱు నాయికలలో నొక్కొక్క తెరుఁ స్వాధీనపతికా ద్యష్టభేదములచే ౧౨౮ మంది నాయిక లగుదురు.

ఎట్లన ముగ్ధాస్వాధీనపతికా, మధ్యాస్వాధీనపతికా (ధీరా, అధీరా, ధీరాధీరా, జ్యేష్ఠా, కనిష్ఠా) ప్రౌఢాస్వాధీనపతికా (ధీరా, అధీరా, ధీరాధీరా, జ్యేష్ఠా, కనిష్ఠా) పరకీయాస్వాధీనపతికా, సామాన్యాస్వాధీనపతికా మొ॥ ఇట్లే ముగ్ధాప్రోషితభర్తృకా మొద లగు భేదము లూహింపవలెను.

ముగ్ధకుఁ బ్రజ్ఞాసామగ్రి లేమిచే ధీరా, అధీరా, ధీరాధీరాది భేదములు లేని విధమున నష్టవిధత్వముగూడ యుక్తము గాదు. అయినను ప్రాచీనుల్ల లేఖనము ననుసరించి యీ భేదములు చూపఁబడినవి.

ఇటఁ దెలుపఁబడిన నాయికాభేద మవస్థాభేదమునుబట్టియేకాని, జాతిభేదముచే నేర్పడినదికాదు. జాతిభేదమును గ్రహించినచో నానంత్యము సంభవించును. అందుఁ బద్మినీ, చిత్రిణీ, శంఖినీ, హస్తినీభేదములు ముఖ్యములు. వీని లక్షణలక్ష్యములు గామశాస్త్రమువలనఁ దెలియవలెను.

పరకీయ అగు కన్యకా, అన్యోఢలు ప్రియసంకేతమునకుఁ బూర్వము విరహోత్కంఠిత లగుదురు. పిమ్మట వివాహకాదులచేఁ బ్రియుని నభిసరించుచు నభిసారిక లగుదురు. సంకేతస్థానమును బొంది నాయకుఁడు కానరామిచే విప్రలబ్ధ లగుదురు. కాన విరహోత్కంఠిత, అభిసారిక, విప్రలబ్ధయుఁ బరకీయ యొక్క యవస్థాంతరములే యని యొక రనిరి. ఇది పొరపాటు. స్వీయావిరహోత్కంఠిత, స్వీయాభిసారికా, స్వీయావిప్రలబ్ధాదిభేదములను ప్రాచీను లంగీకరించిరి.

నాయికను దదవయవములను నే యే వస్తువులతోఁ బోల్పఁదగునో యిటఁ దెలుపుదుము.

స్త్రీని—చంద్రకళా, సరోజమాలా, శరీష, విద్యుత్, తారా, కనకలతా, రత్నశలాకా, దమనకయష్టి (దవనపుకొమ్మ) కాంచనయష్టులతో నుపమింప వచ్చును.

తనుద్యుతిని—గోరోచనా, స్వర్ణ, విద్యుత్, చంపక, కనకేతకీ ప్రభృతులతో.

కచమ్ములను— తమస్సు, శైవాలము, మేఘము, బర్హిపింఛము, భ్రమరములు, చామరములు, యమునాతరంగములు, నీలరత్నములు, నీలాబ్జములు, ధూపము, ధూమము మొ॥ వానితో.

వేణిని—సర్ప, అసి, భృంగావళి, దండము (వేణీదండము) మొ॥ వానితో.

ధమ్మిల్లమును— రాహువు మొ॥ వానితో.

సీమంతమును—మార్గము, దండము మొ॥ వానితో.

అలాటమును—అర్ధచంద్ర, హేమపట్టికలు మొ॥ వానితో.

కనుబొమ్మలను—వల్లీ, స్మరచాప, తరంగ, భృంగాళీ, సర్పి, కృపాణిక, పల్లవములు మొ॥ వానితో

కపోలమును—చంద్ర, ఆదర్శములు మొ॥ వానితో

ముఖమును—చంద్ర, పద్మ, దర్పణములతో

నాసికను—తిలప్రసూనము, సంపెంగమొగ్గ, మన్మథతూణీరములు, వంశము (నాసావంశము) పాటలీపుష్పము మొ॥ వానితో

కంఠమును—శంఖము మొ॥ వానితో

* నేత్రములను—మృగనేత్ర, పద్మ, కుముద, ఝష, ఖంజన, చకోరనేత్ర, కేతకాళి, మన్మథబాణములు మొ॥ వానితో

అధరమును—ప్రవాళము, బింబము, బంధూకము (మంకెనపువ్వు) జపాపుష్పము, పల్లవము మొ॥ వానితో

దంతములను—ముక్తా, మాణిక్య, నారంగబీజ, దాడిమబీజ, కుందకోరకములు మొ॥ వానితో

వాక్కులను—మధురములైన హంస, శుక, పిక, శారికా, వేణు, వీణానాదములు మొ॥ వానితో

బాహువులను—విద్యుల్లతలు, మృణాళములు, వల్లరులు మొ॥ వానితో

కరములను—పద్మము, పల్లవము, విద్రుమము మొ॥ వానితో

నఖములను—చంద్రకళలు, కుందకోరకములు, తారలు మొ॥ వానితో

---

* ఈకాలమున "దాని కళ్లు చక్రాలవలె నున్నవి" అని నేత్రములకుఁ జక్రములతోడను సాటిని జేయుచున్నారు.

స్తనములను—పూగములు (పోఁకలు) తమ్మిమొగ్గలు, బిల్వఫలములు, తాటి కాయలు, పూగుత్తులు, కరికుంభములు, కొండలు, కుండలు, చక్రములు, దబ్బపండ్లు, దానిమ్మపండ్లు మొ॥ వానితో

నాభిని—పాతాళము, ఆవర్తము, హ్రదము, కూపము, నదము మొ॥ వానితో

వళులను—పాశములు, తరంగములు, సోపానములు, నిచ్చెన మొ॥ వానితో

పృష్ఠములను—కాంచనపట్టము మొ॥ వానితో

నడుమును—ముష్టిగ్రాహ్యముగా, సూది మొన, శూన్యము, అణువు, వేది, సింహపునడుము మొ॥ వానితో

జఘనమును—పులినము మొ॥ వానితో

నితంబమును—పీఠము, తపనీయశిల, చక్రము, భూమి మొ॥ వానితో

ఊరువును—కరిహస్తము, కదళీకాండము, కరభము (మణికట్టు మొదలుకొని చిటికెనవ్రేలువఱకు నుండు చేతి వెనుకటిభాగము) మొ॥ వానితో

చరణమును—పల్లవ, పద్మ, స్థలపద్మ, ప్రవాళములు మొ॥ వానితో

అంగుష్ఠనఖమును—పూర్ణచంద్రుఁడు మొ॥ వానితో

గమనమును—గజగమనము, హంసగమనము మొ॥ వానితో

కటాక్షములను—యమునాతరంగములు, భృంగావళి, విషము, అమృతము మొ॥ వానితో

హాసమును—వెన్నెల, చందురుఁడు, పుష్పము, పీయూషము, ఫేనము, కైరవము మొ॥ వానితో

శ్వాసమును—పరిమళముతో.

నూపురధ్వనిని—హంస, సారస, ధ్వనులతోను నుపమింపవచ్చును.

శరీర తదవయవగుణవిశేషములను దెలుపుదును :

శరీరమునకు—సౌందర్యము, మార్దవము, అతికోమలత, కాంతి, ఔజ్జ్వల్యము, అబలత్వము మొదలగునవి వర్ణ్యములు.

కేశములకు—దీర్ఘత్వము, కౌటిల్యము, మృదుత్వము, సాంద్రత్వము, నీలత్వమును వర్ణ్యములు.

కపోలమునకు—స్వచ్ఛత వర్ణ్యము.

కంఠమునకు—దీర్ఘత్వము, త్రిరేఖత్వము వర్ణ్యములు.

నేత్రములకు—స్నిగ్ధత, విశాలత, లోలత, అపాంగదీర్ఘత, నీలత, ప్రాంతలౌహిత్యము, శ్వేతత్వము, నిబిడపక్ష్మతయు వర్ణ్యములు.

అధరమునకు—అత్యంతమాధుర్యము, ఉచ్ఛూనత్వము, రక్తిమయు వర్ణ్యములు.

దంతములకు—తెలుపు, ఎఱుపు, ౩౨ సంఖ్యగలిగియుండుట, అతిదీప్తత వర్ణ్యములు.

వాక్కులకు—మాధుర్యము, స్పష్టత, మృదుత్వము వర్ణ్యములు.

భుజములకు—సమత్వము వర్ణ్యము.

కరములకు—అతిమృదుత్వము, శీతత్వము, శోణత్వమును వర్ణ్యములు.

స్తనములకు—శ్యామాగ్రత్వము, ఔన్నత్యము, విస్తారము, (బలుపు) దృఢత్వము, పాండుత్వము వర్ణ్యములు.

రోమాళికి—మార్దవము, సౌక్ష్మ్యము, శ్యామత, నాభిప్రవేశము వర్ణ్యములు.

జంఘలకు—వృత్తానుపూర్వత్వము, (మెలికలు తిరిగియుండుట) కాంతి, అనతిదీర్ఘతయు వర్ణ్యములు.

నిశ్వాసమునకు—అత్యంతమందత, శైత్యము, అతిసుగంధత్వమును వర్ణ్యములు.

దూతికలు

దూత్యస్సఖీ నటీ దాసీ, ధాత్రేయీ ప్రతివేశినీ
బాలా ప్రవ్రజితా కారూః శిల్పిన్యాద్యా స్స్వయం తథా.

సఖురాలు, నటి, దాసి, దాది, పొరుగున నున్నది, ఇంటిలోని చిన్నపిల్ల, యోగిని, చాకలి మొదలైనవి, చిత్రకర్మ సేయునది వీరు దూతికలుగా నుందురు. ఆదిశబ్దముచే దాంబూలికస్త్రీ (తాంబూలము అమ్ము స్త్రీ) గాంధికస్త్రీ (పరిమళద్రవ్యముల నమ్ము స్త్రీ), పాచకస్త్రీ (వంటకత్తె) గాయకస్త్రీ (గానము నేర్పు స్త్రీ) మొదలగువారుగూడ దూతికలు. మఱియు స్వయముగానే నాయిక దూతిగా వ్యవహరించుటయుఁ గలదు. ఎట్లన—

గీ. కటికరాలుదక్కఁ గనరావు కంటి కీ
పల్లెకొంప లందు బాటసారి!
ఘనపయోధరములు గనుఁగొని నిలువఁగఁ
దలఁచి తేని నేఁడు నిలిచిపొమ్ము!

ఇట నాయికయే బాటసారితో స్వయముగా దౌత్యము సేయుచున్నది. మిగిలినవాని కుదాహరణము లూహ్యములు.

కావ్యస్వరూపము

గీ. ఇంకఁ గావ్యస్వరూపంబు నేర్పఱింతు
విగతదోషంబులును, గుణాన్వితము, లధిక

లసదలంకారభావోపలక్షితములు
నైన శబ్దార్థములు కావ్య మనఁ జెలంగు. ౫౨

తా. కావ్యస్వరూప మనఁ గావ్యశరీరలక్షణము. దోషరహితములును, గుణసహితములును, అలంకారయుక్తములును నగు శబ్దార్థములు కావ్యశరీరము.

కావ్యలక్షణము చెప్పఁబడినది. ఈ లక్షణవివేచనము విపులముగా ముందుఁ జేయుదుము. ఇట ముందు 'కవి యన నెవఁడు? కావ్య మన నేమి?' అను విషయము అలఁతిగాఁ దడవుదము.

ప్రప్రథమమున "కవి ర్మనీషీపరిభూః స్వయంభూః" అని కవిశబ్దము పరమాత్మపరముగా వైదికమంత్రము లందుఁ గానవచ్చుచున్నది. క్రమముగా నా పదము పరమాత్మయొక్క సాక్షాత్కారమును బొందిన 'ఋషి' పరముగా వ్యవహారమునకు వచ్చినది. సాక్షాద్ద్రష్ట లయిన వైదికఋషులు కవులు. వారి కావ్యము లుపనిషత్తులు. ఆద్యు లగు వైదికకవులును, లౌకిక లగు వాల్మీకి వ్యాసాదులును ఋషు లగుటచేతను, వారు దివ్యదృష్టితో లోకరహస్య మెఱిఁగినవా రగుటచేతను, వారి కావ్యములు లోకోత్తరవర్ణనాత్మకము లగుటచేతను "నానృషిః కురుతేకావ్యం" (ఋషి గానివాఁడు కావ్యమును రచింపఁజాలఁడు) కవయఃక్రాంతదర్శనః (కవులు దివ్యదృష్టిగలవారు) అను లోకోక్తులు గలిగినవి. కావుననే యప్పకవి—

కం. ఇమ్మహిని మునులచే వెల । సె మ్మును కావ్యములు "నానృషిః కురుతే కా
వ్య"మ్మను వచనార్థంపుఁ । సమ్మతిఁ; గలివేళ సుకవిజనులే మౌనుల్.

అని వచించెను. కాని కేవలము ఋషి కావ్యమును రచింపఁజాలడు. హేమచంద్రుఁడు భట్టతౌతుని శ్లోకములను మూఁడింటి నీ విషయమున సంగ్రహించెను.

"నానృషిః కవి రిత్యుక్తమృషిశ్చకిల దర్శనాత్
విచిత్రభావధర్మాంశ తత్త్వప్రఖ్యాచదర్శనం
సతత్త్వదర్శనాదేవ శాస్త్రేషు పఠితః కవిః
దర్శనాద్వర్ణనాచ్చాథ రూఢాలోకే కవిశ్రుతిః
తథాహి దర్శనే స్వచ్ఛే నిత్యేప్యాదికవే ర్మునేః
నోదితా కవితాలోకే యావజ్జాతానవర్ణనా."

ఋషిగానివాఁడు కవిగాఁ డని చెప్పుదురు. ఋషి యనఁగా ద్రష్ట. దర్శన మన విచిత్ర మయిన వస్తువులయొక్క ధర్మాంశముల నెఱుంగుట (దీనికే ప్రతిభయని పేరు) అట్టి తత్త్వదర్శనము గలిగినవానినే శాస్త్రములు కవి యని పేర్కొనుచున్నవి. కాన లోకమున దర్శనము, వర్ణనము నను నీ రెంటివలనను

కవి యని వ్రసిద్ధి వహించును. వాల్మీకి మొదట ద్రష్ట యైనను వర్ణనము (రామాయణరచనము) చేయువఱకుఁ గవిగా గణింపఁబడఁ డయ్యెను. దీనివలన ద్రష్ట యై వర్ణనానిపుణుఁడు గావలయును. ఈ యభిప్రాయము నే భామహుఁ డిట్లు తెలిపెను:

ప్రజ్ఞా నవనవోన్మేషశాలినీ ప్రతిభామతా
తదనుప్రాణనాజ్జీవే ద్వర్ణనా నిపుణః కవిః.

తా. నవనవోన్మేషశాలిని యగు ప్రజ్ఞ ప్రతిభ యనఁబడును. దాని నాశ్రితుఁడై వర్ణనము సేయువాఁడు కవి.

ఆనందవర్ధనుఁడు.

"అపారే కావ్యసంసారే కవి రేవ ప్రజాపతిః
యథాస్మై రోచతే విశ్వం తథేదం పరివర్తతే
శృంగారీచేత్కవిః కావ్యే జాతం రసమయం జగత్
"సఏవ వీతరాగశ్చేత్ నీరసం జాతమేవ తత్
భావా నచేతనానపి చేతనవచ్చేతనానప్యచేతనవత్
వ్యవహారయతి యథేష్టం సుకవిఃకావ్యే స్వతంత్రతయా."

తా. అపార మైన కావ్యప్రపంచమునకుఁ గవియే బ్రహ్మ. అనఁగా సృష్టికర్త. అతఁడు తన యిచ్ఛానుసారముగా లోకమును మార్చును. అతఁడు శృంగారియగుచో లోకమును శృంగారమయ మొనర్చును. అతఁడు విరాగి యగుచో నీరసముఁ గావించును. అచేతనవస్తువులను జేతనవస్తువులుగాఁ, జేతన వస్తువుల నచేతనవస్తువులనుగా స్వతంత్రతతోఁ గవి వ్యవహరించును" అనియును కవిని గూర్చి చెలిపెను. భామహానందవర్ధనుల యుక్తుల కేకవాక్యతను గల్పించి నచోఁ "బ్రతిభావంతుఁ డైన కవి కావ్యప్రపంచమును సృజించు బ్రహ్మ" అని తేలును. ప్రతిభావంతుఁడేకదా లోకమును రసమయముగాఁ గానీ, నీరసముగాఁ గానీ చేయఁగల దిట్ట! కావుననే "కావ్యం తు జాతు జాయేత కస్యచిత్ప్రతి భావతః" (ఒకానొకప్రతిభావంతునివలననే యట్టి కావ్య ముదయించును) అను వాచోయుక్తియు నేర్పడినది. కావునఁ గవి యనఁ గ్రాంతదర్శియై, ప్రతిభావంతుఁడై వర్ణనానిపుణుఁ డగువాఁడు.

"కవనీయం కావ్యం" (వర్ణింపఁదగినది) అని లోచనకారుఁడు; "కవయ తీతి కవిః తస్యకర్మ కావ్యం".(వర్ణించువాఁడు కవి. అతనికర్మ కావ్యము) అని విద్యాధరుఁడు. "కాతి శబ్దాయతే విమృశతి రసభావాన్ ఇతి కవిః తస్య కర్మ కావ్యం" (రసభావములను విమర్శించువాఁడు కవి. వానికర్మ కావ్యము) అని భట్టగోపాలుఁడు, "లోకోత్తరవర్ణనానిపుణ కవికర్మ కావ్యం" (లోకోత్తర

వర్ణనానిపుణుఁడగు కవియొక్క కర్మ కావ్యము) అని మమ్మటుఁడు. ఇవన్నియుఁ గవికర్మను దెలుపుచున్నను నింగుఁ గవిలక్షణ మిమిడియే యున్నది. వీనిలోని "లోకోత్తర వర్ణనానిపుణకవికర్మ కావ్యం" అనుదానిని బట్టి లోకోత్తర వర్ణనానిపుణుఁడే కవియని సారాంశము. మిగిలిన వ్యుత్పత్తులనుఁగూడ నిదియే యభిప్రాయ మైనను నింత విస్పష్టముగా లేవు. కావున నట్టి లోకోత్తర వర్ణనానిపుణత్వము ప్రతిభాలభ్యము. ప్రతిభ దేవతానుగ్రహసంపాద్యము. దేవతానుగ్రహము తపస్సంపాద్యము. తపస్సు ఋషికర్మ. కావుననే "నా నృషిః కురుతే కావ్యం" "కవయః క్రాంతదర్శినః" అను లోకోక్తు లేర్పడినవి. అట్టి ఋషికల్పుఁడే మహాకవి. మహాకవి యన నెట్టివాఁడో యింకను ముందు వివేచింతుము. ఇఁక నప్పకవీయమునఁ జేర్కొనఁబడిన సప్తవిధకవులను జూపుదుము.

ఆ. వె. వినుతి గాంతు రిల వివేకి, వాచక, రాచి
కార్థ, శిల్పి, భూషణార్థు లనఁగ
మార్దవానుగత సమాహ్వయుఁడును నాఁగఁ
గవులు సప్తనామకములతోడ.

తా. వివేకి, వాచకుఁడు, రాచికుఁడు, అర్థికుఁడు, శిల్పి, భూషణార్థి, మార్దవకవి అని కవులు సప్తవిధములుగా నుందురు.

సీ. గణవర్ణ శబ్దార్థగుణదోషనికరంబుఁ బరికించి కూర్చుఁ గబ్బము వివేకి
బహుతరానుప్రాసపదబంధనియమంబు వదలక కృతిసేయు వాచకుండు
మృదుమధురోక్తుల వెదకి కావ్యం బెల్ల రచియించుఁ బదపడి రాచికుఁడు
మితశబ్దములలోన నతివిపులార్థంబు నిమిడించు నర్థాఖ్య నెసఁగు నతఁడు
గీ. సెప్పు యమకంబు సెప్పట్ల శిల్పకుండు
పొందుపఱచు నలంకృతుల్ భూషణార్థి
సరళపదవిరళార్థ విస్ఫురణముగను
జూపు రస మెందు మార్దవస్ఫుటకరుండు.

అని వివేకిప్రభృతులకు లక్షణము చెప్పఁబడినది. ఇందు రాచిక, అర్థిక, మార్దవకవులుమాత్రమే కవులు. మిగిలినవారు కవిబ్రువులే. పూర్వకవులలో నన్నయభట్టు రాచికుఁడు; తిక్కన అర్థికుఁడు; ఎఱ్ఱాప్రెగడ మార్దవకవి.

భట్టుమూర్తి నరసభూపాలీయములో సంస్కృతాంధ్రకవులలోఁబూర్వుల కే యే గుణములు ప్రత్యేకించికలవో వానిని జేర్కొనియున్నాఁడు. చూడుఁడు.

సీ. బాణు వేగంబును భవభూతి సుకుమార, తయు మాఘు శైత్యంబు దండి సమత
అలమఱియూరు సువర్ణ కలన చోరుని యర్థ, సంగ్రహమ్ము మురారి శయ్య నేర్చు
సోము ప్రసాదంబు సోమయాజుల నియ, మంబు భాస్కరుని సన్మార్గ ఘటన
శ్రీనాథునిపద ప్రసిద్ధ ధారాశుద్ధి, యమరేశ్వరుని సమాసప్రముఖసృష్టి

గీ. నీక కల దటుగాన ననేకవదన
సదనసంచారఖేదంబు సడలుపఱచి
భారతీదేవి నీ జిహ్వఁ బాదుకొనియె
మూర్తికవిచంద్ర ! విఖ్యాతకీర్తిసాంద్ర !

మఱియు "ఉపమా కాళిదాసస్య భారవే రర్థ గౌరవం !
దండినః పదలాలిత్యం మాఘే సంతి త్రయోగుణాః" అనియుఁ గలదు.

ఇఁకఁ గావ్యమీమాంసలో నీ క్రింది విభాగము చేయఁబడియున్నది.

"శాస్త్రకవి, కావ్యకవి, ఉభయకవి. వారిలో నుత్తరోత్తరుఁడు శ్రేష్ఠుఁడు". ఉభయకవినే విద్వత్కవి యందురు. "విద్వత్కవయః కవయః కేవలకవయ సు కేవలం కపయః" అను వాచోయుక్తియుఁ గలదు. అనఁగాఁ బ్రతిభావ్యుత్పత్తులు రెండును గలవాఁడే విద్వత్కవి. అట్టివాఁడే లోకోత్తర వర్ణనానిపుణుఁడు. కావుననే—

ఆ. వె. గురువు లఘువుఁజేసి కుంచించి కుంచించి। లఘువు గురువుఁ జేసి లాఁగిలాఁగి
కవితఁ జెప్పునట్టి కవిగులామునుబట్టి। ముక్కుఁగోయవలయుఁద్రొక్కిపట్టి.
ఇట్టివారు కవులుగారు. మఱియు
న స శబ్దో న స న్యాయో న సా విద్యా న సా కళా
జాయతేయ న్న కావ్యాంగమహో భారో మహాన్కవేః.

తా. కావ్యాంగము గాని శబ్దముగాని, న్యాయముగాని, విద్యగాని, కళగాని లేదు. కవిపైఁ జాల భారము గలదు. అనియు నుంటవలనఁ గవి సాధింపవలసిన విద్యాసామగ్రి యనఁగా వ్యుత్పత్తి చాలఁ గలదు. కావున విద్వత్కవులే కవులు; మిగిలినవారు కపులే.

"నాకవిత్వ మధర్మాయ మృతయే దండనాయ చ
కుకవిత్వం పునస్సాక్షా న్మృతిమాహు ర్మనీషిణః"

కవి కాకపోవుటవలన నెట్టి యధర్మము లేక పాపము సంభవింపదు. కవి కాకపోవుటవలన మనుష్యుఁడు చచ్చిపోఁడు. రాజాజ్ఞలవలన దండనము రాదు. కాని కుకవియగుట కేవలము మరణమే. అను వాచోయుక్తివలనను వ్యుత్పన్నుఁడై విద్వత్కవికావలె నని యూహింపఁబడుచున్నది. అట్టి ప్రతిభా

వ్యుత్పత్తులు రెండును గలవాఁడే లోకోత్తరవర్ణనానిపుణుఁడు. ఇఁక నా ప్రతిభ కారయిత్రి, భావయిత్రి యని యిరుదెఱఁగులుగా నుండు నని కావ్య మీమాంసాకర్త తెలుపుచున్నాఁడు. కవిచేఁ గావ్యమును వ్రాయించుశక్తి కార యిత్రి. పాఠకునిచేఁ గావ్యార్థమును భావింపఁజేయుశక్తి భావయిత్రి. కాఁబట్టి కవికివలెనే పాఠకునికిని బ్రతిభ యుండవలెను. లేకున్నచోఁ గవిభావమును గ్రహింపలేకపోవును. ప్రతిభాతారతమ్యమును బట్టియే కవులలో నప్పకవి తెలిపిన భేదము లేర్పడును.

ఇఁకఁ గావ్యలక్షణమును వివేచింతము. కావ్యలక్షణమును దెలిసికొనుటకు ముందు "సంస్కృతభాషలో నలంకారగ్రంథము లసంఖ్యాకములుగా నున్నవి కదా! ఎందుల కిన్ని పుట్టినవి? మతభేదములు గలవా?" ఈ మొదలగు విషయ ములను జరిత్రస్వరూపదృష్టితోఁ దెలిసికొనవలయును. అట్లయినయెడలనే తుణ్ణముగా నది యవగతము కాఁగలదు.

భరతమతము

రమారమి రెండువేలసంవత్సరములనాఁడే భరతుఁడను మహర్షి నాట్య శాస్త్రమను గ్రంథమును రచించెను. అదియే సాహిత్యశాస్త్రమునఁ బ్రప్రథమ గ్రంథము. ఆ గ్రంథము కేవలము రూపకమును గుఱించియుఁ దద్భేదములను గుఱించియు సమగ్రముగాఁ జర్చించును. భరతునిదృష్టిలోఁ గావ్య మన నాట కాదులే. నాటకములకు రూపకము లనియు నామాంతరము. రామాదిరూపము లను ధరించి నటులు నటింతురు; కాన రూపకములు. "తద్రూపారోపాత్తు రూపకం" అని సాహిత్యదర్పణము. రామాదిరూపములను నటులు ధరించి నటింతురు. కాన రూపకములు. భరతుఁడు రూపకమునకు రసము ప్రధాన మనెను. కావ్యసౌందర్యము దేనివలనఁ గలుగునో యది కావ్యమునఁ బ్రధానము. భరతుఁడు రూపకమున రసము వలననే యా సౌందర్యము గల్గునని తలంచెను. ఆ రస మెట్లు నిర్వహింపఁబడ వలయునో యా గ్రంథము సమగ్రముగాఁ జర్చించెను. భరతుఁడు గూడ రూపకములందు రసము ప్రధానముగా నుండ వలయు నను సిద్ధాంతమును స్వోపజ్ఞముగాఁ దెలుప లేదు. అతనికిఁ బూర్వుఁ డగు నందికేశ్వరుఁ డీ సిద్ధాంతమును లేవదీయఁగా భరతుఁ డా సిద్ధాంతము ననుస రించి తాను జెప్పినట్లు భరతుఁ డుదాహరించిన రెండు శ్లోకములఁబట్టి తెలియఁ గలదు. కాన భరతుఁడు రసప్రాధాన్యవాది. ఈతని మతమునఁ గావ్యశరీర మితి వృత్తమే. "ఇతివృత్తంతు కావ్యస్య శరీరం పరికీర్తితం" కావ్యశరీర మితి వృత్తము. దీని సౌందర్యహేతువు రసము.

భామహమతము

భరతునికిఁ బిమ్మట నైదవశతాబ్దిలో భామహుఁ డను నాలంకారికుఁడు శ్రవ్యకావ్యచర్చను సాఁగించి "శబ్దార్థౌసహితౌకావ్యం" కావ్యమునకు శబ్దార్థములు శరీర మనియు, స్త్రీ పురుషాదులు శరీరసౌందర్యమును నలంకారములు (నగలు) పెంపొందించు విధమునఁ గావ్యశరీరమునుగూడ వక్రోక్త్యాద్యలంకారములు పెంపొందించుననియుఁ గావునఁ గావ్యమునకు నలంకారములు ప్రధానమనియు నిర్వచించెను. అనఁగా నలంకారములవలనఁ గావ్యసౌందర్యము గలుగునని నిర్ణయించెను.

ఇతరాలంకారికు లెల్లరును సమ్మతించిన స్వభావోక్తి నీతఁ డంగీకరింపలేదు. స్వభావవిరుద్ధముగా ననఁగా వికటముగాఁ బలికినపుడే యానందము గలుగు ననియు, నా వికటోక్తియే వక్రోక్తి యనియు, నలంకారము లెల్ల వక్రోక్తులే యనియు నాతని సిద్ధాంతము. ఈయుద్దేశముతోడనే కర్మ, సూక్ష్మ, లేశా ద్యలంకారముల నాతఁ డంగీకరింపఁడయ్యె. ఈతఁడు దండి వామను లంగీకరించినరీతి నంగీకరింపలేదు. కావ్యసౌందర్యాధాయకమైన వక్రోక్తి యున్నచో నే రీతి యైన నుపాదేయమే యనియు నది లేనిచో నే రీతియైన ననుపాదేయమే యనియుఁ గాన వైదర్భి, గౌడీ, భేదము లనవసర మనియు నాతని యభిప్రాయము.

భరతుఁడు దృశ్యకావ్యమునకు రసము ప్రధాన మని యంగీకరించుటచే భామహుఁడు శ్రవ్యకావ్యమునకు నలంకారమే ప్రధాన మని తలఁచెను. మఱియు రసమునుగూడ రసవదలంకార మనుపేరితో నలంకారముగానే పరిగణించెను. ఈతఁ డలంకారప్రాధాన్యవాది. ఈతని గ్రంథము భామహాలంకారము.

దండిమతము

ఆఱవశతాబ్దివాఁడగు దండి కావ్యసిద్ధాంతము నిట్లు ప్రతిపాదించెను. 'శరీరం తావదిష్టార్థ వ్యవచ్ఛిన్నా పదావళీ' (రమణీయార్థభూషిత మగు పదసంఘాతము కావ్యశరీరము.) శరీరముయొక్క బాహ్యసౌందర్యమును బెంచునవి యలంకారము లైనను, అంతస్సౌందర్యమును బెంచి ప్రాధాన్యమును వహింపఁ జేయునవి శౌర్యాదిగుణములే. స్త్రీ పురుషులకు లోకమునఁ బ్రాధాన్యమును లేక సౌందర్యమును గూర్చునవి గుణములేకదా! కావున నట్లే కావ్యశరీరమునకును గుణములే ప్రధానములు. గుణముల తరువాతి వలంకారములు. (ఈ గుణములలోఁ గొన్నింటితో వైదర్భీరీతియుఁ గొన్నింటితో గౌడీరీతియు నేర్పడు

నని యాతఁడు వచించెను. * కొందఱు దండి భామహమతానుసారి యై యలంకారమార్గమునకుఁ జెందినవాఁ డనియుఁ, గొందఱు గుణమార్గ స్థాపకుఁ డనియు వచింతురు. గుణమతస్థాపకుఁ డనుటయే యుక్తిసహముగా నున్నది. ఈతఁడు గుణప్రాధాన్యవాది. గుణములవలనఁ గావ్యసౌందర్యము గలుగు నని యితఁడు నిరూపించెను. ఈతని గ్రంథము కావ్యాదర్శము.

ఈతఁడును గావ్యమున రసప్రాధాన్యము నంగీకరింపలేదు. ఈతఁడు గూడ రసమును రసవదలంకారముగానే పరిగణించెను. ఈ యిరువు రాలంకారికులును వరుసగా గావ్యశరీరముయొక్క బాహ్యసౌందర్యమును, అంతస్సౌందర్యమును గుఱించియే చర్చించిరి. కాని శరీరమున కాత్మవలెఁ గావ్యశరీరమున కాత్మ గలదా? యని లోఁతుగా విచారింపరైరి. వారికిఁ గావ్యాత్మను గుఱించి తట్టనే లేదు. భామహుని మతమున శబ్దార్థములు రెండును గలిసియే కావ్యము. దండిమతమున రమణీయార్థ భూషిత మగు శబ్దమే కావ్యము.

వామనమతము

తరువాతఁ దొమ్మిదవ శతాబ్దివాఁ డగు వామనుఁడు గావ్యాత్మనుగూర్చి విచారణసాగించి 'రీతిరాత్మా కావ్యస్య' అను సిద్ధాంతమును వచించెను. శరీరమున కాత్మవలెనే కావ్యశరీరమునకును నాత్మ యుండు ననియు నది రీతి యనియు నాతని సిద్ధాంతము. రీతి కావ్యాత్మ యని చెప్పి భామహుని యలంకార సిద్ధాంతమును, దండి గుణసిద్ధాంతమును దనరీతితో సమన్వయించెను. ఎట్లన్నఁగాఁ "గావ్యాత్మరీతి; రీతి గుణములచే సేర్పడును; అలంకారములు కావ్యసౌందర్య

* Dandin's Kavyadarsa is to some extent an exponent of The Riti School of poetics and partly of the Alankara School.

P. V. Kane.

The next important name after Bhamaha is that of Dandin. He is exponent of the Guna School which holds that the beautiful collocation of words and ideas is the chief feature of the poetry. The ten gunas are the life of the best poetic style called the Vaidarbhi; and the Alankaras which Bhamaha regarded as the soul of the poetry are treated by Dandin are mere embellishments of poetic language.

Dr. Sankaran.

If, on the basis of Dandin's formulation of Gunas, one says that he belongs to The Guna School, one can as well say that Dandin belongs to The Riti School. Really Dandin belongs to the Alankara School, much more than Bhamaha.

Dr. V. Raghavan.

మును వృద్ధిసేయును;" ఈతనిమతమునఁ గావ్యశరీరమున శబ్దార్థోభయమే. అనఁగా నితఁడు దండిమతమును స్వీకరింపక, భామహమతానుసారముగాఁ గావ్యశరీరమును నిర్ణయించెను. ఈతఁడు రీతిప్రాధాన్యవాది. ఇతఁడు కావ్య సౌందర్యము 'రీతి' వలన సిద్ధించు నని నిశ్చయించెను. శరీరమున కాత్మవలెనే కావ్యశరీరమున కాత్మ యున్నఁగాని యలంకారాదులు శోభాహేతువులు కావు. కాన నాత్మ ప్రధానము. అది రీతి. ఈ రీతియే యలంకారాదులకును శోభాహేతువు. కాన రీతియే యాత్మ యని యతని వాదము. ఇతని గ్రంథము కావ్యాలంకారసంగ్రహము.

ఆనందవర్ధన మతము

వామనుని యనంతరమునఁ గొలఁదికాలములోనే యానందవర్ధనుఁ డను నాలంకారికుఁడు సాహిత్యక్షేత్రమునకు వచ్చెను. ఆయన ధ్వన్యాలోక మను గ్రంథమును రచించెను. ఆయన యొక క్రొత్త సిద్ధాంతమును లేవదీసెను. ఆయన సిద్ధాంతమిది: "కావ్యశరీరమున కాత్మ ధ్వని; అది వస్త్వలంకార రసరూపము. అనఁగా వస్తుధ్వని; అలంకారధ్వని; రసధ్వని అని మువ్విధములు. ఈ మూటిలో వస్త్వలంకార ధ్వనులకన్న రసధ్వని సర్వశ్రేష్ఠము. అయినను వస్త్వలంకారధ్వను లధమములు గావు. కావ్యమున కలంకారములు ముఖ్యాంగము గావు. ఏలన. శరీరమునం దాత్మయున్నచో నలంకారములు శోభాహేతువు లగును. అట్లే కావ్యశరీరమున కాత్మయగు ధ్వనియున్నచో నలంకారములుగూడ శోభాహేతువులగును. అ ధ్వని లేకున్నచో నా యలంకారములు శోభాహేతువులు కాఁజాలవు. కాన నట్టియలంకారములే గ్రామ్యములు. అనఁగా ధ్వన్యుపస్కారకము లగు నలంకారములే యలంకారములు. అప్పుడే యలంకార శబ్దము సార్థక మగును. గుణములు రసధర్మములు. అనఁగా గుణములకును రసమునకును నవినాభావసంబంధము గలదు. అలంకారములు లేకున్నను రస ముండవచ్చును. కాని గుణములు లేకున్నచో రస ముండదు. గుణము లాత్మ ధర్మము లయినట్లే కావ్యమునను గుణము లాత్మభూత మగు రసధర్మములే. అలంకారము లాత్మధర్మములు గాక శరీరధర్మము లగును. కాఁబట్టి యలంకారములవలెనే గుణములును గావ్యాత్మ యగు ధ్వని కంగములే. మఱియు వామనుఁడు నుడివినట్లు రీతి కావ్యాత్మ గాదు. రీతి యన గుణసంకలనరూపమేకదా! ఈ రీతియుఁ దత్తద్రస ధ్వన్యుపస్కారకముగా నసమాస, అల్పసమాస, దీర్ఘసమాసగా నుండును. ఇదియును నంగభూతమే. ధ్వనియే యంగి. ఈవిధముగా నలంకారములు, గుణములు, రీతులును ధ్వన్యుపస్కారకములుగా ననఁగా ధ్వనికిఁ దోడ్పడునవిగానే యుండవలయును. అప్పుడే యా నామములును సార్థకము లగును.

భామహ, దండి, వామన, ఆనందవర్ధనులు క్రమముగా నొకరికన్న నొకరు కావ్యమార్గమును (కావ్యాత్మను) నిర్ణయించుటలో నొక్కొక్కమెట్టు ముందునకు సాఁగిరి. ఆనందవర్ధనుఁడు ముఖ్యముగా రెండు విషయములను దన గ్రంథమున స్పష్టపఱిచెను. అతఁడు క్రొత్తగా ధ్వనిసిద్ధాంతమును స్థాపించెను; ప్రాచీనుల అలంకార, గుణ, రీతి, సిద్ధాంతములను హేతువాదపురస్సరముగాఁ దన ధ్వనిసిద్ధాంతమున కంగములుగా సమన్వయించెను. మఱియు భరతుని రూపకరససిద్ధాంతమునే గ్రహించి దానిని గావ్యమునఁ బ్రతిష్ఠించెను. దానినున్న దున్నట్లుగాఁ బ్రతిష్ఠింపక యందలి దోషములను బరిహరించి సముచితవిధమునఁ బ్రతిష్ఠించెను. కావున ధ్వనిసంప్రదాయము రససంప్రదాయముయొక్క పెంపుదలయే. అనఁగా రసముతోపాటు వస్త్వలంకారములకుఁ గూడఁ బ్రాధాన్య మిచ్చుచున్నది. కాన దానిపెంపుమాత్రమే యగును.

ఆనందవర్ధనుఁడు గుణరీతివాదు లగు దండి వామనులగూర్చి వారికిఁ గావ్యతత్త్వ మస్ఫుటస్ఫురిత మై లేక స్ఫురితప్రసుప్తకల్పమై యున్నదనియు, దానిని వ్యాఖ్యానించి నిర్వచింపఁజాలక రీతిని బ్రవర్తిల్లఁజేసి రనియుఁ జెప్పెను.

"అస్ఫుటస్ఫురితం కావ్యతత్త్వమేతద్యథోదితం
అశక్నువద్భిర్వ్యాకర్తుం రీతయస్సంప్రవర్తితాః".

అనఁగాఁ గావ్యతత్త్వము భామహునికి బొత్తుగాఁ దెలియనే లేదు. దండి వామనులకు నస్ఫుటముగా స్ఫురించినది; అనఁగాఁ గొంత తెలిసియుఁ గొంత తెలియకయు నున్న దని యభిప్రాయము.

ఆనందవర్ధనుఁడు ధ్వనిప్రాధాన్యవాది. లోకమున శరీరమునకు జీవితమున్నయెడలనే యలంకారాదులు సౌందర్యహేతువు లగును. కాన నలంకారాదులకన్న జీవితము ప్రధానము. అట్లే కావ్యశరీరమునకుఁ ద్రివిధ మగుధ్వనియు జీవితము అనగా నాత్మ. అదియే ప్రధాన మని యితనిమతము. పూర్వాలంకారికులు కావ్యసౌందర్యహేతువులను మాత్రమే నిరూపించిరి. ఇతఁడు మఱికొంత లోఁతునకుఁ బోయి, కావ్యజీవితమును నిరూపించెను. రీతియే కావ్యాత్మ లేక కావ్యజీవిత మను మతము నీతఁడు నిరసించెను. ఈ భేదమును గమనింపవలెను.

ఆనందవర్ధనునిమతమునఁ గావ్యశరీర మేమి? అనుప్రశ్న గలదు. ధ్వన్యాలోకమునఁ గావ్యశరీరమునుగూర్చి యెచ్చటను దెలుపఁబడలేదు. వామనకావ్యాలంకారసంగ్రహవ్యాఖ్యాత యగు గోపేంద్రతిప్పభూపాలుఁడు తన కామధేనువ్యాఖ్యలో "రీతిధ్వనివాదయోస్తు ఇయాన్ భేదః । తత్ర ప్రథమే రీతిరాత్మా కావ్యస్య తద్వ్యవహారప్రయోజకా గుణాః । చరమే తు ధ్వనిరాత్మా । స ఏవ తద్వ్యవహారప్రయోజక ఇత్యుభయత్రాప్యాత్మనిష్ఠా ఏవ గుణాః ।

శబ్దార్థయుగళం శరీరం । తన్నిష్ఠా అలంకారా ఇతి చ సర్వ మవిశిష్టం ।" అని వ్రాసిన వ్రాతనుబట్టి భామహ వామనులవలెనే యీతఁడును శబ్దార్థోభయమే కావ్యశరీర మని గ్రహించినట్లు మన మూహింపఁగలము.

కొందఱు ధ్వన్యాలోకకర్త కావ్యలక్షణమును నన్వయముఖమునఁ (సూటిగా) దెలుపలే దనియు, వ్యతిరేకముఖమునఁ దెలిపె ననియు నీ క్రింది పంక్తులను జూపుదురు.

ఎట్లన "తత్రహిచారుత్వాతిశయ విశిష్టార్థప్రకాశనలక్షణే ప్రయోజనే కర్తవ్యే యదిశబ్దస్య అముఖ్యతా తదా తస్యప్రయోగే దుష్టతైవస్యాత్; నచైవం".

దీనినిబట్టి యానందవర్ధనుని మతమున శబ్దార్థోభయము కావ్యశరీరము గాక చారుత్వాతిశయ విశిష్టార్థప్రకాశక మగు శబ్దవిశేషమే కావ్య మనియు, దీని యభిప్రాయమునే జగన్నాథుఁడు "రమణీయార్థ ప్రతిపాదక శబ్దః కావ్యం" అని తేల్చి ప్రతిపాదించె ననియుఁ జెప్పుదురు. అట్లేని నానందవర్ధన జగన్నాథు లిరువురును దండిమతమునే పునః ప్రతిష్ఠఁ జేసి రని యూహింప వచ్చును. ప్రాచీనాలంకారికులలో దండ్యానందవర్ధన జగన్నాథులు శబ్దవిశేషమే కావ్యశరీర మని నిర్ణయించిరి. మిగిలిన యెల్లరును శబ్దార్థయుగళము కావ్యశరీర మని నిర్ణయించిరి.

ఆనందవర్ధనుని ధ్వనిసిద్ధాంతమునే తరువాతివా రెల్లరును శిరసావహించి స్వీకరించిరి. భరతుని రససిద్ధాంతమును రూపకమునకుమాత్రమే సమన్వయించి, శ్రవ్యకావ్యమునకు దానిని బూర్వాలంకారికులు వెలివెట్టిరి. ఆనందవర్ధనుఁ డా రససిద్ధాంతమును దృశ్యశ్రవ్యోభయసాధారణ మని నిర్వచించి రూపకమునకు వలెనే శ్రవ్యకావ్యమునకును రసమే ప్రధాన మని యుద్ఘోషించెను. మఱియు నా భరతుని రససిద్ధాంతమును గొలఁదిగా నీ క్రిందివిధమున సవరించెను. "రసము వాచ్యరూపముగాఁగాక వ్యంగ్యరూపముగా నుండవలయును. మఱియు రసభంజకము లయిన దోషములను విడనాడవలయును. (రసదోషములు ముందుఁ దెలియును) రసవ్యంగ్యమువలెనే వస్త్వలంకారవ్యంగ్యములుగూడ గ్రాహ్యములే. పూర్వాలంకారికు లుదాహరించినట్లు రస మలంకారములోఁ (రసవదలంకారము) జేరదు. రసము కావ్యజీవితము. ఆత్మగా నుండఁ దగినదాని నలంకారముగాఁ బరిగణించుట యనుచితము."

ఆనందవర్ధనునికిఁ బ్రాచీను లగు నాలంకారికు లెవ్వరును నింత లెస్సగా విచారింప రైరి. ఇన్నాళ్ళకు మఱల భరతుని రససిద్ధాంతము నిర్దుష్టముగా సహేతుకముగా నానందవర్ధనునిచేఁ బున రుద్ధరింపఁబడెను. ఈసిద్ధాంతమునే అభినవగుప్త, మమ్మట, జగన్నాథాదు లగు సర్వాలంకారికులును గ్రహించిరి.

అభినవగుప్తమతము

ఆనందవర్ధనుని పిమ్మట నభినవగుప్తుఁ డను నొక యాలంకారికుఁడు సాహిత్యరంగమునకు వచ్చెను. ఆయన యానందుని ధ్వనిసిద్ధాంతము నంగీకరించి యాతని ధ్వన్యాలోకమునకు 'లోచనము' అను వ్యాఖ్యానమును వ్రాసెను. ఎల్ల విషయముల యందును నభినవగుప్తుఁడానందవర్ధనుని సిద్ధాంతమును సమ్మతించెను. కాని, యొక విశేషము గలదు. ఆనందవర్ధనుఁడు వస్త్వలంకారరసధ్వనులు మూఁటిని సమానముగానే పరిగణించెను. కొన్నియెడల రసధ్వనిపై నాతఁడును నూఁతము నూపెను. చూపినను వస్త్వలంకార ధ్వనులకుఁగూడఁ బ్రత్యేకత్వము నంగీకరించెను. అభినవగుప్తుఁడట్లుఁగాక వస్త్వలంకార ధ్వనులమీఁదకన్న రసధ్వనిమీఁదనే యధికాభిమానమును బ్రకటించెను. అతనివాక్యము లివి:

"రసేనైవ సర్వం జీవతి కావ్యం; నహి రసశూన్యం కావ్యం కించిద స్తి। రసఏవ వస్తుతః ఆత్మా; వస్త్వలంకార ధ్వనీ తు సర్వథా రసం ప్రతిపర్యవస్యేతే (రసముచేతనే కావ్యము జీవించును. రసశూన్య మగు కావ్య ముండదు (ఉండరాదు). ముప్విధము లగు ధ్వనులలో రసధ్వనియే కావ్యాత్మ. వస్త్వలంకారధ్వనులు గూడ రసపర్యవసాయులు గావలయును."

ఈ సిద్ధాంతమే విశ్వనాథునిచే "వాక్యం రసాత్మకం కావ్యం" అను కావ్యలక్షణమును లేవఁదీయించినది. విశ్వనాథునిమతము ముందు వివరింపఁబడును. అభినవగుప్తునివలెనే యాతఁడును రసస్పర్శలేని వస్త్వలంకార ధ్వనులు లేవనియే యభిప్రాయపడెను. ఇతనిమతమునఁ గావ్యశరీరము ధ్వనికారగృహీత మగు శబ్దమే.

మహిమభట్టమతము

అభినవగుప్తుని పిమ్మట నీ ధ్వనిసిద్ధాంతమును మహిమభట్టను పండితుఁడు ఖండించెను. ఆతఁడు ధ్వన్యాలోకమునకు ఖండనముగా వ్యక్తివివేక మను గ్రంథమును విరచించెను. ఆతఁడు తన ప్రతిజ్ఞ నిట్లు మొదటనే చెప్పికొనెను.

శ్లో. అనుమానేంఽతర్భావం సర్వస్యాఽపి ధ్వనేః ప్రకాశయితుం
వ్యక్తివివేకం కురుతే ప్రణమ్య మహిమాపరాం వాచం.

తా. ఎల్లవిధము లగు ధ్వనులను ననుమానము నందే యంతర్భవింపఁ జేయుటకై మహిమభట్టు వాగ్దేవికి నమస్కరించి, వ్యక్తివివేకగ్రంథమును రచించుచున్నాఁడు.

మహిమభట్టు తన గ్రంథమున నానందవర్ధనుని 'వ్యంజనావృత్తి' యక్కఱ లేదనియు, నాతనిధ్వను లన్నియు ననుమానములోనే యంతర్భవించు ననియు

సిద్ధాంత మొనర్చెను. అభిధా, లక్షణా వృత్తులే తక్క వ్యంజనావృత్తి యక్కఱలే దనియుఁ, దత్కల్పన మనవసర మనియు నాతని వాదము. లక్షణా వృత్తి నీతఁ డనుమానములోనే గణించెను. కావున నానందవర్ధనుఁ డిచ్చిన ధ్వన్యుదాహరణముల నన్నింటిని ననుమానములోనే యంతర్భవింపఁజేసెను. ఈ యనుమానము ధూమాగ్న్యనుమానము వంటిది గా దనియు, నిది విలక్షణ మనియు * దీనిని గావ్యానుమితి యందు రనియు నిర్వచించెను. కాని యీతఁడు కావ్యమున రసప్రాధాన్యము నంగీకరించెను. "కావ్య స్యాత్మనిసంజ్ఞిని రసాది రూపేన కస్యచి ద్విమతిః" (కావ్యమున కాత్మ రసాదిరూపము అనుటలో విప్రతి పత్తిలేదు.) అని వచించెను. కేవలము వ్యంజనావృత్తికల్పన మనవసర మని యీతని వాదము. ఈతని మతమునఁ గావ్యశరీరము శబ్దార్థోభయమే.

---

* ధ్వన్యాలోకకర్త—

"అర్థ స్సహృదయః శ్లాఘ్యః కావ్యాత్మా యో వ్యవస్థితః
వాచ్యప్రతీయమానాఖ్యౌ తస్య భేదావుభౌస్మృతౌ"

అని యర్థము, వాచ్యము, వ్యంగ్యము నని చెప్పఁగా మహిమభట్టు--

"అర్థోఽపి ద్వివిధోవాచ్యోఽనుమేయశ్చ । తత్రశబ్దవ్యాపారవిషయో వాచ్యః సఏవ ముఖ్య ఉచ్యతే । తత ఏవ తదనుమితాద్వా లింగభూతా ద్యద ర్థాంతర మనుమీయతే సోఽనుమేయః । సచత్రివిధః । వస్తుమాత్ర మలం కారా రసాదయశ్చేతి। తత్ర ఆద్యౌ వాచ్యావపిసంభవతః । అన్య స్త్వనుమేయ ఏవేతివక్ష్యతే.

(అర్థము- వాచ్యము, అనుమేయము నని ద్వివిధము. శబ్దవ్యాపారవిష యము వాచ్యము. అదియే ముఖ్యార్థము. దానినుండియే లేక లింగభూత మగు దాని యనుమానమునుండియే కాని యే యర్థాంతర మనుమానింపఁబడునో యది యనుమేయము. ఆ యనుమేయము వస్త్వలంకారరసము లని మూఁడు విధములు. అందు వస్త్వలంకారములు వాచ్యములు గూడ నగును. రసాదులుమాత్ర మను మేయమే) అని తెలిపెను.

ఈ మతము శ్రీ త్తదికాదు. ధ్వన్యాలోకకర్త "అ స్త్యభిసంధానావసరే వ్యంజకత్వం శబ్దానాం గమకత్వం తచ్చలింగత్వం, అతశ్చ వ్యంగ్యప్రతీతిర్లింగి ప్రతీతిరేవేతి లింగలింగిభావ ఏవ తేషాం వ్యంగ్యవ్యంజకభావో నాపరఃకశ్చిత్" అని యుద్ఘాటించి దానికి "నపునరయం పరమార్థః యత్ వ్యంజకత్వం లింగత్వ మేవ । సర్వత్ర వ్యంగ్యప్రతీతిశ్చలింగి ప్రతీతిరేవేతి......తస్మాత్ లింగి ప్రతీతి రేవ సర్వత్ర వ్యంగ్యప్రతీతిరితి నశక్యతే వక్తుం" అని సమాధానము చెప్పియే యున్నాఁడు. మహిమభట్టు వాదమునే మిక్కిలియుఁ బెంచి వ్యంజ నావృత్తి ననుమానములోనే యంతర్భవింపఁజేసెను.

కానీ యీతనివాదము నిలువలేదు. మమ్మట, విశ్వనాథ, జగన్నాథాదులగు మహాపండితు లెల్లరును నీ వాదమును దుత్తునియలుగా ఖండించి యానందవర్ధనుని సిద్ధాంతమునే యనఁగాఁ బ్రత్యేకముగా వ్యంజనావృత్తి నంగీకరింపవలసియే యున్నదని నిర్ణయించిరి. జగన్నాథుని రసగంగాధరము సూక్ష్మముగా విచారింప ధ్వన్యాలోకమునకు వ్యాఖ్యారూప మగు గ్రంథమే యనవచ్చును.

కుంతకమతము

అభినవగుప్తుని కాల మందే కుంతకుఁ డను నొక యాలంకారికుఁ డుండెను. అతఁడు ధ్వనిమతమునకుఁ బ్రతికూలముగా నొక క్రొత్త సిద్ధాంతమును బ్రతిష్ఠించెను. అతని సిద్ధాంతము లివ్వి:- 'వక్రోక్తిః కావ్యజీవితమ్' (వక్రోక్తియే కావ్యమునకు జీవితము). ఆనందవర్ధనుఁడు ధ్వని కావ్యాత్మ యనెను. ఇతఁడు వక్రోక్తియే కావ్యజీవిత మనెను. భామహుని వక్రోక్తినే యీతఁడు విశేషముగాఁ బెంచెను. భామహుఁడు స్వభావోక్తికిఁ బ్రతిద్వంద్విగా వక్రోక్తి యను నలంకారమును గ్రహించెను. వక్రోక్తి యనఁగా స్వభావవిరుద్ధ మగు లోకోత్తర వైచిత్ర్యముగల యలంకారము. కుంతకుఁ డీ భామహుని వక్రోక్తినే మఱికొంత సాఁగించి "కవివ్యాపారవక్రత"యే వక్రోక్తి యనెను. ఈ కవి వ్యాపార వక్రత నాతఁ డాఱువిధములుగా విభాగించెను. ఆ ప్రకారము లివి:—

శ్లో॥ కవివ్యాపారవక్రత్వ ప్రకారా స్సంభవంతి షట్
ప్రత్యేకం బహవో భేదా స్తేషాం విచ్ఛిత్తిశోభినః
వర్ణవిన్యాసవక్రత్వం, పదపూర్వార్ధవక్రతా,
వక్రతాయాః పరోఽప్యస్తి ప్రకారః ప్రత్యయాశ్రయః,
వాక్యస్య వక్రభావోఽన్యో, భిద్యతే య స్సహస్రధా
యత్రాలంకార వర్గోఽసౌ సర్వోఽప్యంతర్భ విష్యతి
వక్రభావః ప్రకరణే ప్రబంధేఽప్యస్తి యాదృశః
ఉచ్యతే సహజాహార్య సౌకుమార్య మనోహరః".

౧. వర్ణవిన్యాసవక్రతా (శబ్దాలంకార విచారము)

౨. పదపూర్వార్ధవక్రతా (పదపూర్వార్ధ మన సుబంతతిఙంతరూపక మగు పదముయొక్క పూర్వభాగము. అదియే ప్రాతిపదికముగాని, ధాతువుగాని యగును. ఇది బహుభేదములు గలిగియున్నది. రూఢివైచిత్ర్యవక్రతా, పర్యాయవక్రతా, ఉపచారవక్రతా, విశేషణవక్రతా, సంవృతివక్రతా, వృత్తివైచిత్ర్యవక్రతా, (కృత్తద్ధిత సమాసైకశేష సన్నంతవృత్తులు) భావవైచిత్ర్యవక్రతా, లింగవైచిత్ర్యవక్రతా, కర్తృంతరవైచిత్ర్యవక్రతా, క్రియావైచిత్ర్యవక్రతా,

కాలవైచిత్ర్యవక్రతా, కారకవైచిత్ర్యవక్రతా, సంఖ్యావైచిత్ర్యవక్రతా, పురుషవైచిత్ర్యవక్రతా, ఉపగ్రహవైచిత్ర్యవక్రతా అనునవి దీని భేదములు. (వీని వివరణమును వక్రోక్తిజీవితమునందే చూడవలెను. ఇం దుపచారవక్రతలో నుమ స్తధ్వనిభేదములును గ్రహింపఁబడినవి (ఉపచారవక్రతాదిభి స్సమస్తో ధ్వని ప్రపంచః స్వీకృతః).

౩. ప్రత్యయవక్రతా (కృత్తద్ధితప్రత్యయసంయోగముచేఁ గలిగిన చారుత్వము)

౪. వాక్యవక్రతా (అర్థాలంకార విచారము)

౫. ప్రకరణవక్రతా (రసాననుకూలముగా నున్న కథావస్తువును రసోచిత ముగా మార్చుట (శాకుంతలమున దుర్వాసుని ప్రవేశాదులు)

౬. ప్రబంధవక్రతా (ఒకరసములో నున్న కథాభాగమును మఱొకరస ప్రధానముగా మార్చుట (శాంతరసప్రధాన మగు భారతకథను వీరరసప్రధాన మగు నాటకముగా మార్పఁబడినది.-వేణీసంహారము).

కానీ, యీ మతము గూడ నిలువలేదు. ఈ మతముగూడ నలంకార శాఖయే. మహిమభట్టు కావ్యానుమితిసిద్ధాంతమును, కుంతకుని వక్రోక్తిసిద్ధాంత మును, వారితరువాత నా సిద్ధాంతములను బోషించువారు లేమి నశించి, నామ మాత్రముగా నిలిచిపోయినవి. కుంతకుని మతమున శబ్దార్థోభయమే కావ్య శరీరము.

క్షేమేంద్ర మతము

కుంతకుని యనంతరమున క్షేమేంద్రుఁ డను నొక పండితుఁ డొక నూతన సిద్ధాంతమును లేవఁదీసెను. అది యిది—

ఔచిత్యస్య చమత్కార కారిణశ్చారుచర్వణే
రసజీవిత భూతస్యవిచారం కురుతేఽధునా
కావ్యస్యాఽలఘులంకారైః; కిం మిథ్యాగుణితైర్గుణైః
యస్యజీవితమౌచిత్యం విచింత్యాఽపి న దృశ్యతే
అలంకారాస్త్వలంకారా గుణాఏవ గుణాస్సదా
ఔచిత్యం రససిద్ధస్య స్థిరంకావ్యస్యజీవితం.

(రసమునకు జీవితభూతమును, జమత్కారకారియు నగు నౌచిత్యమును గూర్చి విచారణ సేయుదుము. కావ్యమునకు జీవితభూత మైన యౌచిత్యము లేకున్నచో నలంకారము లేల? గుణము లేల? అలంకారము అలంకారములే.

అనఁగా బాహ్యశోభాహేతువులు. కాని జీవితముగాదు. అట్లే గుణములును శ్రుత తపస్సత్యశీలాదులవలెనే గుణములే. అనఁగా నవియు జీవితముగావు. కాన రసవంత మగు కావ్యమునకు జీవితభూత మౌచిత్యమే.)

మఱియు నుచితస్థానమున నుంచినపుడే యలంకారము అలంకారము లగును. ఔచిత్యము వీడనపుడే గుణములు గుణము అగును. దేని కేది తగునో యది యుచితము. ఉచితముయొక్క భావమే యౌచిత్యము. ఈ యౌచిత్యము పదమున, వాక్యమునఁ, ప్రబంధమున, గుణమున, అలంకారమున, రసమునఁ, క్రియయందుఁ, కారకమున, లింగమున, వచనమున, విశేషణమున, ఉపసర్గమున, నిపాతమునఁ, కాలమున, దేశమునఁ, కులమున, వ్రతమునఁ, తత్త్వమున, సత్త్వమున, అభిప్రాయమున, స్వభావమున, సారసంగ్రహమునఁ, ప్రతిభయందు, అవస్థయందు, విచారమున, నామమున, ఆశీస్సున నుండు నని సిద్ధాంతించెను. ఆతఁడు వీని కన్నింటికిని ఉదాహరణములనుగూడఁ జూపెను.

ఆంగ్లసాహిత్యమునఁ గూడ నీ యౌచిత్యచర్చ గలదు. ఔచిత్యమున కాంగ్లమున Decorum అందురు. అది పదములు, వృత్తములు మొదలగు వానిలో నుండు నని క్షేమేంద్రునివలెనే తదలంకారికులును వచించిరి.

ఈతఁడు ధ్వనికారుని

అనౌచిత్యాదృతేనాన్య ద్రసభంగస్య కారణం।
ప్రసిద్ధౌచిత్యబంధస్తు రసస్యోపనిషత్పరా।

'అనౌచిత్యముకన్న రసభంగమునకుఁ గారణము లేదు. చక్కని యౌచిత్యముగల కావ్యము రసోపనిషత్తే' అను కారికార్థమును గ్రహించి దానిని బెంచి యీ సిద్ధాంతమును బ్రతిష్ఠించెను.

ధ్వనికారుఁడు గూడ నీ "అనౌచిత్యాదృతే" అను నభిప్రాయమును దండియొద్దనుండి గ్రహించిన ట్లున్నది. దండి—

"కామం సర్వోఽప్యలంకారో రసమర్థే నిషించతి।
తథాప్య గ్రామ్యతైవైనం భారం వహతిభూయసా।

సర్వవిధము అగు ననఁగా శబ్దగత, అర్థగత, ఉభయగత, అలంకారములును రసస్ఫోరకము అగును. అందు సందేహము లేదు. అయినను నగ్రామ్యత్వమే యనఁగా ననౌచిత్యరాహిత్యమే (ఔచిత్యవత్త్వము) యీ భారమునంతను వహించుచున్నది. అని నుడివెను. అనౌచిత్యరాహిత్యమే రసస్ఫోరక మనుటచే ననౌచిత్యసత్త్వము రసభంజక మని తేలుచున్నది.

ధ్వనికారుఁడు కావ్యాత్మ ధ్వని యనఁగా నీతఁ డౌచిత్య మని నిర్వచించెను. ఈతఁడు ధ్వనిమతమును ఖండింపనులేదు. పోషింపను లేదు. కాని, ధ్వనిమతమున కిది విరుద్ధముమాత్రము కాదు.

భరత, భామహ, దండి, వామన, ఆనందవర్ధన, అభినవగుప్త, మహిమభట్ట, కుంతక, క్షేమేంద్రు లలంకారశాస్త్రమున స్వతంత్రసిద్ధాంతములను స్థాపించిరి. ఆనందవర్ధనునితోడనే కావ్యమార్గము నిర్ణీత మైనది. దీనినే యీ షడ్భేదముతో నభినవగుప్తుఁ డంగీకరించెను. మహిమభట్టాదుల సిద్ధాంతము లెవ్వియును నిలువలేదు. మమ్మట, విశ్వనాథ, జగన్నాథ, విద్యాధర, విద్యానాథాదు లీ యానందవర్ధనుని సిద్ధాంతమునే పోషించిరి. కాని రుద్రటాదు లగు కొంద ఱలంకారమార్గమునే పట్టుకొని వ్రేలాడుచు గ్రంథములను వ్రాయుచు వచ్చిరి. కాని వీనికి మమ్మట, విశ్వనాథ, జగన్నాథాదుల గ్రంథములకుఁ గల ప్రశస్తి లేదు. కావున నానందవర్ధనుని ధ్వనిసిద్ధాంతమే సర్వశ్రేష్ఠ మగు సిద్ధాంతము.

ఇన్నివిధములగు సిద్ధాంతము లేల బయలుదేరిన వని ప్రశ్న వచ్చుచున్నది. వీని కందఱకును గావ్యము నాస్వాదించునపుడు రుచిభేదము గోచరించినదా? అన్నచోఁ గాదు. కావ్యాస్వాదనము భేదము లేదు. ఎల్లరకును జక్కెర మధురముగా నండున ట్లెల్లరకును గావ్యాస్వాదమున మతభేదము లేదు. కాని, మనుభవించిన యాస్వాదమును వాక్కులతోఁ బ్రకటింపవలసినపుడు మతభేదములు బయలుదేరినవి. ఒకరు తమకుఁ గలిగిన కావ్యరుచి యలంకారములవలన ననిరి. మ ఱొకరు గుణములవలన ననిరి. వే ఱొకరు రీతివలన ననిరి. ఇంకొకరు ధ్వనివలన ననిరి. ఇట్లే కుంతకాదులును వచించిరి. ఈ కారణమువలననే మతభేదములు వెలువడినవి.

ఈ క్రింది కావ్యలక్షణములను దెలిసికొనుటకుముం దీ తెలిపిన విషయమును లెస్సగాఁ దెలిసికొనవలసియున్నది. ఇటఁ గావ్యలక్షణ మనఁ గావ్యశరీరలక్షణ మనియుఁ, గావ్యాత్మను గుఱించిన విచారము గా దనియు గ్రహింపవలెను. కావ్యాత్మను గుఱించిన విచారము ముందుఁ జేయఁబడియున్నది.

౧. ఇష్టార్థవ్యవచ్ఛిన్నా పదావళీ కావ్యం (దండి).

౨. తదదోషా సగుణావనలంకృతీ పునః క్వాఽపి (మమ్మటుఁడు).

౩. వాక్యం రసాత్మకం కావ్యం (విశ్వనాథుఁడు).

౪. రమణీయార్థప్రతిపాదకశబ్దః కావ్యం (జగన్నాథుఁడు).

కావ్యలక్షణములు * పెక్కులు గలవు. అందు సుప్రసిద్ధము లయిన నాలుగు లక్షణములనుమాత్ర మిచ్చటఁ జూపుచున్నాను. ఇందు మొదటి లక్షణమున కర్థ మిది:

౧. "ఇష్టార్థ వ్యవచ్ఛిన్నా పదావళీ కావ్యం." అనఁగా మనోహరమగు నర్థముతో నలంకృత మైన పదసముదాయము 'కావ్యము' అని యర్థము. ఈ కావ్య శరీరమునకు శోభాహేతువులు గుణము లనియు,

"తదల్పమపి నోపేక్ష్యం కావ్యేదుష్టం కథంచన।
స్యాద్వపుస్సుందరమపి శ్విత్రేణైకేన దుర్భగం".

(కావ్యమున నల్పమగు దోషము నుగూడ నుపేక్షింపరాదు. శరీర మెంత యందముగా నున్నను నొక్కచో బొల్లి (శ్వేతకుష్ఠము) యున్నచో నెంతో యసహ్యముగాఁ గనఁబడును.) అని యల్పదోషము గూడఁ గావ్యమున నుండరా దనియును వచించెను. విశ్వనాథ, జగన్నాథాదులయొక్క లక్షణములను బట్టి రసాపకర్షకములుగాని దోషములు దోషములు గావనియు, సర్వథా దోషస్పర్శలేని కావ్య ముండ దనియు మనము తెలిసికొనఁగలము. కావున దండి కావ్యదోషములఁగూర్చి చేసిన సిద్ధాంతము దారుణ మనక తప్పదు.

౨. తదదోషౌ సగుణావనలంకృతీ పునః క్వాఽపి:—దోష రహితములును, గుణసహితములును, అలంకారయుక్తములును నగు శబ్దార్థయుగళము కావ్యశరీరము. 'అనలంకృతీ పునః క్వాఽపి' అనుదానికి వ్యాఖ్యాత "యత్సర్వత్ర సాలంకారౌ క్వచిత్తు స్ఫుటాలంకారవిరహేఽపి నకావ్యత్వహానిః" (ఎల్లెడలను శబ్దార్థములు సాలంకారములుగానె యుండవలెను. ఒకానొకచో నలంకారములు స్ఫుటముగా లే కున్నను గావ్యము గాకపోదు.) అని వ్యాఖ్యా

* "శబ్దార్థౌ సహితౌ కావ్యం" అని భామహుఁడు. "గుణాలంకారయుక్తార్థౌ కావ్య"మని వామనమతము. "అదోషౌసగుణావనలంకృతీ పునః క్వాఽపి" అని మమ్మటమతము. ప్రభాకరమతముగూడ నిదియే. "నిర్దోషం గుణాలంకార రసవత్ వాక్యం కావ్యం" అని భోజమతము. "గుణాలంకార రీతి రసోపేతః సాధుశబ్దార్థ సందర్భః కావ్య" మని వాగ్భటమతము. "నిర్దోషం గుణాలంకార రీతివృత్తిమత్ వాక్యం కావ్యం" అని పీయూషవర్షమతము. "రసాదిమద్వాక్యం కావ్యం" అని శౌద్ధోదనిమతము. "వాక్యం రసాత్మకం కావ్యం" అని విశ్వనాథమతము. "ఇష్టార్థ వ్యవచ్ఛిన్నా పదావళీ కావ్యం" అని దండిమతము. "రమణీయార్థ ప్రతిపాదకశబ్దః కావ్యం" అని జగన్నాథమతము. "రసాలంకారయుక్తం సుఖవిశేషసాధనం వా కావ్యం" అని కేశవమిశ్రమతము (వీనిని వామనాచార్య ఝల్కర్ పండితుఁడు కావ్యప్రకాశప్రస్తావనలోఁ జూపెను).

నించెను. ఈ కావ్యశరీరమునకు ధ్వని లేక వ్యంగ్యమే యాత్మ. వ్యంగ్య ప్రాధాన్యమునుబట్టి కావ్య ముత్తమ మనియు, వ్యంగ్యాప్రాధాన్యమునుబట్టి మధ్యమ మనియు, నవ్యంగ్య మగునది యధమ మనియుఁ దెలిపెను. ఈతఁ డానందవర్ధనుని ధ్వనిసిద్ధాంతమును బోషించినవాఁడే. ఈ కావ్యలక్షణమునే ప్రతాపరుద్రీయకారుఁడును స్వీకరించెను. ప్రతాపరుద్రీయమునకు సర్వథా 'నకలు' గా నున్న నరసభూపాలీయమునందును నీ లక్షణమే స్వీకరింపఁబడినది.

3. 'వాక్యం రసాత్మకం కావ్యం' అనఁగా రసస్వరూపము గల వాక్యము (మహావాక్యము లేక వాక్యసమూహము) కావ్యము.' అని యర్థము. విశ్వనాథుఁ డీ లక్షణమును రచించి మమ్మటలక్షణము నీ విధముగా విమర్శించెను. "లక్షణవాక్యమున 'అదోషౌ' అని యుండరాదు. ఏ లన దోషరహితము లగు శబ్దార్థములు కావ్య మన్నచో లోకములోనే కావ్యముగూడ యత్కించిద్దోషస్పర్శ లేక యుండనే యుండదు. చూడుఁడు:

శ్లో. న్యక్కారోఽహ్యయ మేవ మే యదరయ స్తత్రాఽప్యసౌ తాపస
స్సోఽప్యత్రైవ నిహంతి రాక్షసకులం జీవత్యహో రావణః
ధిక్ ధిక్ శక్రజితం; ప్రబోధితవతా కిం కుంభకర్ణేన వా
స్వర్గగ్రామటికా విలుంఠనభుజో చ్ఛూనైః కిమేభి ర్భుజైః.

ఇవి రావణుని పలుకులు:- నాకు శత్రువులు గల రని చెప్పుటయే పెద్ద యవమానము. అందును నా శత్రువు తాపసుఁ డఁట; అతఁడును మా రాక్షస కులము నిచ్చటనే యనఁగా నా యెదుటనే త్రుంచు నఁట; అక్కటా! రావణుఁ డింకను బ్రదికియే యున్నాఁడు. చావలేదే! ఇదియే సంభవించినచో నింద్రజిత్పరాక్రమ మేల? నిద్ర మేల్కొన్న కుంభకర్ణుని ప్రతాపము కాల్పనే? స్వర్గ మను పల్లెను గొల్లఁబెట్టి వృథగా బలిసిన నా బాహువు లేల?

ఈ శ్లోకమున 'అవిమృష్ట విధేయాంశ' మను దోషము రెండుతావులందుఁ గలదు. అవిమృష్టవిధేయాంశ మన న్యాయముగా ననువాద్యాంశము (కర్తృభూతము) ముందు చెప్పి విధేయాంశమును (క్రియాభూతము విధేయవిశేషణము) బిమ్మటఁ జెప్పవలసి యుండఁగా నట్లు చెప్పక, విధేయాంశమును ముందుఁ జెప్పి యనువాద్యాంశమును బిమ్మటఁ జెప్పుట. "అనువాద్యమనుక్త్వైవ నవిధేయ ముదీరయేత్" (అనువాదమును జెప్పక విధేయమును జెప్పరాదు) అని న్యాయము. "అవిమృష్టః ప్రాధాన్యేన అనిర్దిష్టః విధేయాంశః" అనఁగా విధేయవిశేషణము వాక్యమున ప్రాధాన్యము వహింపవలసి యుండఁగా దాని నట్లు వ్యవహరింపకుండుట. ఎట్లన "వాఁడు పండితుఁడు" అను వాక్యములో 'పండితుఁడు' అను పదము విధేయవిశేషణము. వాక్యమున దానికిఁ బ్రాధాన్య ముండును. 'పండితుఁడు వాఁడు' అన్నచో నవిమృష్ట

విధేయాంశదోష మగును. అట్లే 'న్యక్కారోహ్యయమేవ' అనుచోట నీ దోషము గలదు. "అయ మేవ న్యక్కారః" (ఇదియే యవమానము) అనుచోట 'అయమేవ' అనునది యనువాద్యాంశము. 'న్యక్కారః' అనునది విధేయాంశము. శ్లోకమున న్యక్కార పదము మొదటఁ బ్రయోగింపఁబడినది. కాన నవిమృష్ట విధేయాంశదోషదూషిత మైన దీ శ్లోకము. మఱియు "వృథోచ్ఛూనైః" అను చోటఁగూడ నీ దోషమే కలదు. 'ఉచ్ఛూనత' వ్యర్థ మని యర్థము. ఇట ననువాద్యాంశ మైన 'ఉచ్ఛూనతయు, విధేయాంశ మైన వైయర్థ్యమును, శ్లోకమున మొదటి పాదమున చివరనే వెనుకముందులఁ బడినవి. మొదటిది వాక్యదోషము. రెండవది పదదోషము. "వృథాన్యర్థభంగముఁ గావించెడువార లెవ్వరో యెఱుంగఁజాలక్యమే యేరికిన్" అనుచోఁగూడ నీదోషమే కలదు. ఈ శ్లోకము దోషదూషిత మైనది. కావునఁ గావ్యము కాకపోవలసి వచ్చును. ఈ శ్లోకము ధ్వనిప్రాధాన్యమునుబట్టి యుత్తమకావ్యముగా ధ్వనికారుఁ డంగీకరించెను. ఇందలి ధ్వని యిది:—'మే యదరయః' అనునెడ 'అరయః' అను బహువచనమువలన 'నాకు నొక శత్రు వున్నాఁ డనుటయే యవమానము. పెక్కండ్రుగూడ నున్నా రన్నచో నా యవమానమునకు మేర యుండునా?" అను నర్థము వ్యజ్యమాన మగుచున్నది. 'తాపస' పదమువలన "ఆ శత్రువు పౌరుషకథాహీనుఁ డైన తపస్వి" యన్నచో "నా యవమాన మింతింతని నొడువరాదు" అను నర్థము వ్యక్తమగును. 'తత్రాఽపి' యందలి 'అపి' శబ్దముచే 'మిక్కిలి యసంభవ' మను నర్థము వ్యక్త మగును. 'అత్రైవ' అనుచో 'ఏవ' శబ్దమువలన "ఇచ్చటనే నా కన్నుల యెదుటనే" అను నర్థము వ్యక్త మగును. 'రాక్షసకులం' అను పదమువలన ఒక్క రాక్షసునిఁ గాదు 'సర్వకులమును నిర్మూలించును' అను నర్థము వ్యక్త మగును. 'నిహంతి' పదమువలన "వచ్చి జయించుటగాదు; నిశ్శేషముగా వధించును" అను నర్థము వ్యక్త మగును. "జీవత్యహో రావణః" అనుచో 'రావణ' పదమువలన "విశ్వవిజయము సేసినవాఁ" డను నర్థాంతరసంక్రమితవాచ్యధ్వని వ్యక్త మగును. 'ధిక్ ధిక్' అను నిపాతనము లింద్రుని జయించిన యింద్రజిత్తుయొక్క పరాక్రమమును గూర్చి నిందను వ్యక్తము సేయును. "స్వర్గగ్రామటికా" పదము నందలి 'క' వర్ణముచే స్వర్గము నందలి నిర్లక్ష్యభావము వ్యక్తమగును. 'భుజైః' అను బహువచనముచే 'నిరువదిచేతులును భారమాత్రమే' యని వ్యక్త మగును. ఈ విధముగా సాధారణముగా నిందలి పదము లన్నియు రావణుని యవమానమును వ్యక్తీకరించుచున్నవి. అనఁగా వాచ్యముగాఁగాక, వ్యంగ్యముగాఁ దోఁపఁజేయుచున్నవి. కాన నీ శ్లోక ముత్తమకావ్యము. కావున 'అదోషౌ'పదమువలనఁ గావ్యలక్షణ మవ్యాప్తిదోషదుష్ట మైనది.

(అవ్యాప్తి యనఁగా లక్షణము గొన్నిచోట్లఁ బట్ట కుండుట; అతివ్యాప్తి యనగాఁ బట్టరానిచోట్ల లక్షణము పట్టుట. అసంభవ మనఁగా బొత్తుగా నా

లక్షణము దేనియందును బట్టకుండుట. లక్షణ మవ్యాప్త్యతివ్యాప్త్యసంభవాది దోషవర్జితమై యుండవలయును) మఱియు రసాపకర్షకా దోషాః (రసమును దగ్గించునవి దోషములు) అనుటచే రసమును దగ్గింప కున్నచో దోషములు కాఁజాలవు. "న్యక్కారోహ్యయ మేవ" అనుశ్లోక మందలి యవిమృష్టవిధేయాంశదోషము లందలి రసమును దగ్గించుట లేదు. కావున నీ దోషము దోష మే గాదు. దోషరహితములగు శబ్దార్థములే కావ్య మని చెప్పినచో ధ్వని ప్రాధాన్యమునుబట్టి యుత్తమకావ్యము కాఁదగిన కావ్యము కావ్యమే కాకపోవును. కావున "అదోషౌ" పదము కావ్యలక్షణమున నుండరాదు. మఱియు 'సగుణౌ' అనుపదముగూడ వ్యర్థమే. ఏ లనఁ గావ్యమునకు రస మాత్మభూత మని చెప్పఁబడియున్నది. గుణములు లే కున్న రస ముండదు. రస మున్నచో గుణము లుండును. గుణములు రసధర్మములు. అట్టిచో గుణములకును, రసమునకును నవినాభావసంబంధము గలదు. కావున 'సగుణౌ' పదము కావ్యలక్షణమున ననవశ్యము. మఱియు 'సాలంకారౌ' పదమును వ్యర్థమే. అలంకారములు లే కున్నను గావ్యము రసవంతముగా నుండవచ్చును. గుణములు రసధర్మములయిన ట్లలంకారములు రసధర్మములు గావు. కావున నలంకారములు గావ్యమునకు ముఖ్యాంగములుగావు. అద్దాన 'సాలంకారౌ' పదముగూడ వ్యర్థమే.

ఇట్లు మమ్మటుని కావ్యలక్షణమును ఖండించి, విశ్వనాథుఁడు "వాక్యం రసాత్మకం కావ్యం" అను లక్షణమును వచించెను. రసస్వరూపము గల వాక్యము (మహావాక్యము) కావ్య మని దీనియర్థము. అభినవగుప్తుని సిద్ధాంతమే విశ్వనాథుని బ్రేరేపించి యీ లక్షణమును జెప్పించినది. అభినవగుప్తుఁడు దన్వలోచనమున "రసేనైవ సర్వం జీవతి కావ్యం; నహి రసశూన్యం కావ్యం కించి దస్తి; రస ఏవ వస్తుతః ఆత్మా; వస్త్వలంకారధ్వనీతు సర్వథా రసం ప్రతిపర్యవస్యేతే" (రసముచేతనే కావ్యము జీవించును. రసశూన్య మగు కావ్య ముండదు. ముప్విధము లగు ధ్వనులలో రసధ్వనియే కావ్యాత్మ. వస్త్వలంకార ధ్వనులుగూడ రసపర్యవసాయులు గావలయును) అని నిర్వచించెను. ఈ రసధ్వనియే కావ్యాత్మ యను అభినవగుప్తుని సిద్ధాంతమును సర్వథా విశ్వనాథుని "వాక్యం రసాత్మకం కావ్యం" అను సిద్ధాంతమును బోలియున్నది. పోలియుంటయే కాదు. అదియే యిది యని నిరాటంకముగాఁ జెప్పవచ్చును. దీనిని జూడుఁడు:

శ్లో. శ్వశ్రూరత్ర నిమజ్జతి అత్రాఽహం దివసకం ప్రలోకయ !
మాపథిక ! రాత్ర్యంధ ! శయ్యాయామావయో ర్మాంక్షీః ॥

గీ. ఇచట మా యత్త పండుఁ; నే నిటఁ బరుండుఁ
బగటనే లెస్స కని గుర్తుపట్టుకొనుము
రేయిచీఁకటిఁగానక యోయి పాంథ !
పడకుమా మాదు మంచాలపైనిఁ దప్పి.

ఇట "మాయత్తపత్రిక్కలోఁ బడకుము. నా పత్రిక్కలోఁ బడుము." అను వస్తువ్యంగ్యము గలదు. విశ్వనాథుఁడు వస్త్వలంకారధ్వనులక్కు బ్రత్యేకత్వము నంగీకరింపనివాఁడగుట నిట్టి వస్తువ్యంగ్యము గల పద్యము లందును రసాభాసాదిమూలముననే కావ్యత్వమును స్థాపించెను. (ఉపనాయకరతి రసాభాస మని ముందుఁ దెలియును.) అనఁగా నా వాక్యమున వస్తువ్యంగ్యముంటచేనుత్తమకావ్య మైనది." అని సిద్ధాంతించెను. కాన నభినవగుప్తుని వలెనే యీతఁడును వస్త్వలంకారధ్వనులను రసపర్యవసాయులుగానే యుండవలె నని విశ్వసించెను. రసాభాసము రస మగునా ? యని శంకించుకొని "రస్యతే అస్వాద్యతే ఇతి రసః" అను రసశబ్ద వ్యుత్పత్తినిఁ బట్టి భావము, భావాభాసము, రసము, రసాభాసము మొదలయిన వన్నియు రసశబ్దవాచ్యములే యని వచించెను. పిమ్మటఁ దన 'వాక్యం రసాత్మకం కావ్యం'' అను సిద్ధాంతమును సమర్థించుటకై కొన్ని గ్రంథములనుండి కావ్యలక్షణములను జూపెను. అవి యివి:—

"వాగ్వైదగ్ధ్యప్రధానేఽపి రస ఏవాత్రజీవితం" (అగ్నిపురాణము.)

ఎంత వాక్చమత్కార మున్నను (అలంకారచమత్కార మున్నను) గావ్యమునకు రసమే జీవితము.

"కావ్యస్యాత్మని సంజ్ఞిని రసాదిరూపే న కస్యచిద్విమతిః" (మహిమభట్టు)

రసాదులే కావ్యమున కాత్మయనుటలో నెవరికిని భిన్నాభిప్రాయములేదు.

"నహి కవే రితివృత్తమాత్ర నిర్వాహేణ ఆత్మపదలాభః ఇతిహాసాదేవ తత్సిద్ధేః" (ధ్వన్యాలోకము)

కేవల మితివృత్తమును నిర్వహించినమాత్రమునఁ గవి కానేరఁడు. ఆ పని నితిహాసాదులే చేయుచున్నవి. కావ్యమున రసనిర్వాహముచేత నే కవియగును.

ఇట్లు స్వసిద్ధాంతానుకూలము లయిన యితరవిద్వాంసుల సిద్ధాంతముల నుదాహరించి 'వాక్యం రసాత్మకం కావ్యం' అనుటచేఁ బ్రబంధములోని కొన్ని నీరస పద్యములకుఁ గావ్యత్వము లేకపోవలసివచ్చును. అట్టియెడ రసవత్పద్యములను బట్టి కావ్యత్వమును, నీరసపద్యములనుబట్టి యకావ్యత్వమును నొక కావ్య మందే సంభవించి యది కావ్యముగాని, యకావ్యముగాని కాకపోవలసివచ్చు నని యాశంకించుకొని రసవత్పద్యములలో నున్న కొన్ని నీరసపద్యములకును, బద్యరసముచే రసవత్త్వము గలుగువిధమునఁ బ్రబంధరసముచే నీరసపద్యములకును రసవత్త్వము కలుగు నని సమాధానించెను. ఇట్లు విషయవిచారణచేసి 'వాక్యం రసాత్మకం కావ్యం' అను సిద్ధాంతమును ధ్రువపఱచెను.

ర. "రమణీయార్థప్రతిపాదకశబ్దః కావ్యం" అనఁగా రమణీయ మగు నర్థమును దెలుపు శబ్దము కావ్యము అని యర్థము. రమణీయార్థ మనఁగా నే యర్థమును దిరిగి తిరిగి భావించుటచే లోకోత్తరాహ్లాదము గలుగునో యది రమణీయార్థము. ఆ లోకోత్తరాహ్లాదమునకే చమత్కార మనియు నామాంతరము. కావున రమణీయార్థ మనఁగాఁ జమత్కారము గలిగించు నర్థమని సారాంశము. "నీకుఁ బుత్త్రుఁ డుదయించినాఁడు" అను వాక్యములోఁ జమత్కారము గానరాదు.

చమత్కారము లేకున్నచో నది కావ్యమే కాఁజాలదు. ఎట్లన -

కిం కవేస్తేన కావ్యేన కిం కాండేన ధనుష్మతః
పరస్య హృదయే లగ్నం న ఘూర్ణయతి యచ్ఛిరః.

తా. పరహృదయమున నెయ్యది లగ్నమై తలను గింపింపఁజేయదో కవియొక్క యా కావ్య మేల? ఆ ధానుష్కుని బాణ మేల? అన్నారు పెద్దలు. కానఁ గావ్యమునఁ జమత్కార మున్ననే పఠుఁడు తల నాడించును.

కనుక "సచమత్కారవత్త్వం కావ్యత్వం" అనఁగాఁ జమత్కారము గలిగియుంటయే కావ్య మని నిష్కృష్టార్థము. ఈ చమత్కార మెట్లు గలుగు నన్న వస్త్వలంకార రసాదిధ్వనులవలన నేర్పడు నని యభిప్రాయము.

ఇట్లు తన లక్షణమును నిర్వచించి పిమ్మట మమ్మట విశ్వనాథుల లక్షణములను ఖండించెను. మమ్మట లక్షణఖండన మిది :—

"మమ్మటుఁడు కావ్యార్థములు రెండును గావ్యశరీర మని నిర్వచించెను. ఇట్లనరాదు. లోకమునఁ గావ్యము పఠింపఁబడినది. కావ్యమువలన నర్థము తెలియుచున్నది. కావ్యము వింటిమి. కాని యర్థము గాలేదు. అని వ్యవహారము గలదు. దీనినిఁబట్టి కావ్యశరీర మనఁగా శబ్దవిశేషమేకాని శబ్దార్థయుగళము గాదు. మఱియు శబ్దార్థములు రెండును గలిసి కావ్యశరీర మనుటలో లోక వ్యవహారము గాని, శాస్త్రప్రమాణముగాని లేదు. కావున నీ మత ముపాదేయము గాదు. మఱియు "అదోషౌ" అను విశేషణమును వ్యర్థమే. లోకములో "నీ కావ్యము దుష్టము" అను వ్యవహారము గలదు. దుష్ట మనఁగా దోషయుక్త మని యర్థము. ఈ కావ్యము దుష్ట మన దోషసహిత మని తేలినది. ఈ వ్యవహారమునుబట్టి దోష మున్నను గావ్యత్వమునకు హానిరాదు. సర్వథా దోషస్పర్శలేని కావ్య ముండదు. "సగుణౌ సాలంకారౌ" పదములును వ్యర్థములే. ఏలన "ఉదితం మండలం విధోః" అనువాక్యము గలదు. ప్రకరణాదివశమున నీ వాక్యమున ననేకవ్యంగ్యార్థములు గోచరించుచున్నవి. ఈ కావ్యమున నెట్టి గుణాలంకారములును లేవుగదా! కావున గుణాలంకారములు లేకున్నను గావ్యత్వమునకు లోపమురాదు. లోకములో శూరత్వ, వీరత్వాదు

లాత్మధర్మములు కాని శరీరధర్మములు గావు. అట్లే కావ్యమున గుణములుగూడఁ గావ్యాత్మ యగు రసముయొక్క ధర్మము లగును. ఇఁక హారాద్యలంకారములు శరీరము నలంకరించున ట్లుపమాద్యలంకారములు కావ్యశరీరము నలంకరించును. శరీర మన నేమి ? అని యడిగినపు డాత్మవిశిష్టము శరీర మని లక్షణమును జెప్పుదురు. కానీ శూరత్వాదిగుణములకును, హారాద్యలంకారములకును లక్షణమునఁ బ్రవేశ ముండదుగదా! అట్లే కావ్యలక్షణమున గుణములకును, నలంకారములకును బ్రవేశ ముండరాదు. 'రమణీయార్థప్రతిపాదకశబ్దము కావ్య''మను లక్షణమున శబ్దము కావ్యశరీరము. రమణీయార్థము కావ్యాత్మ యగును. ఆత్మవిశిష్ట మగునదియే శరీర మైనట్లు రమణీయార్థ విశిష్ట మగు శబ్దమే కావ్యశరీర మని సారాంశము. మఱియు 'రమణీయ' పదముచేతనే నిర్దోషత్వ, సగుణత్వ, సాలంకారత్వములు గూడ భాసిల్లును. కావున నెల్లవిధముల మమ్మటలక్షణ మయుక్తము.

పిమ్మట విశ్వనాథలక్షణమును నిట్లు ఖండించెను. 'రసాత్మక మైన వాక్యమే కావ్య మన్నచో వస్త్వలంకార వ్యంగ్యప్రధానము లగు కావ్యము లకుఁ గావ్యత్వము లేకపోవలసివచ్చును. అట్టివి కావ్యములే కా వనుట చెల్లదు. ప్రాచీను లగు మహాకవులు జలపాత, వేగ, భ్రమణ, కపి, బాలాది విలాసము లను (రసస్పర్శలేని కేవల వస్త్వలంకారప్రధానము లగు కావ్యములను) రచించిరి. వానికిఁ గావ్యత్వమును దొలఁగించుట భావ్యముగాదు. అట్టి కావ్యములలోఁగూడ రసస్పర్శ గల దని చెప్పితిమేని ''గౌశ్చలతి'' (గోవు కదలుచున్నది) అను వాక్యమునఁగూడ నేదోవిధముగా రస మున్న దని చెప్పవచ్చును. ఇది యుక్తము గాదు. కావున జగన్నాథుని లక్షణ మయుక్తము.''

మమ్మట విశ్వనాథ, జగన్నాథులు ముగ్వురును ధ్వనిసిద్ధాంతానుకూలవాదులే. ముగ్వురును గావ్యాత్మ ధ్వనియే యని చెప్పుదురు. కావ్యశరీరనిర్వచనమున మాత్రమే భేదించిరి.

జగన్నాథలక్షణ మగు ''రమణీయార్థ ప్రతిపాదక శబ్దః కావ్యం'' అనునది దండిలక్షణ మగు ''ఇష్టార్థ వ్యవచ్ఛిన్నా పదావళీ కావ్యం'' అనుదానికి రూపాంతరమే. ఇష్టార్థ మన రమణీయార్థమే. వ్యవచ్ఛిన్న మన భూషిత మని యర్థము. మనోహరార్థముతో భూషిత మైన పదసంఘాతము కావ్య మని దండి

యర్థము. రమణీయార్థమును దెలుపు శబ్దము (శబ్దసంఘాతము) కావ్య మని జగన్నాథుని యాశయము. కావున నిరువురి లక్షణమును సమానమే. *

ప్రాయికముగాఁ బూర్వాలంకారికు లెల్లరును శబ్దార్థయుగళమే కావ్య శరీరమని సిద్ధాంతించిరి. దండి జగన్నాథులు మాత్రమే శబ్దవిశేషము కావ్యశరీర మని నిర్వచించిరి. ఈ మతమే యుత్తమోత్తమ మైనది. ఈ లక్షణమే ధ్వన్యా లోకకర్తకును సమ్మత మనియు నాతఁడు సూటిగాఁ గావ్యలక్షణమును జెప్ప కున్నను వ్యతిరేకముఖమునఁ జెప్పిన ట్లతని ధ్వన్యాలోకపంక్తిని వెనుకఁ జూపి, దానికిని జగన్నాథలక్షణమునకును సమన్వయమును గుదిరించి చూపియుంటిమి. మఱల నా విషయము నిటఁ జెప్పుట చర్వితచర్వణ మగును.

ఇఁక నిట నాంగ్లకావ్యలక్షణములఁ జూపుదును. D. T. Tatacharya M. O. L. తమ Definition of Poetry అను వ్యాసమున నుదాహరించిన పంక్తులనే యిచ్చటఁ జూపుదును:

1. The expression of the imagination.
   తన భావనను (ప్రతిభను) వాగ్రూపముగాఁ బ్రకటించుటయే కవిత్వము.

2. The language of the imagination.
   తన భావనను (ప్రతిభను) బ్రకటించు భాషయే కవిత్వము.

3. The art of employing words in such a manner as to produce an illusion on the imagination.
   ప్రతిభకు నొక మిథ్యారూపమును గల్పించు విధమునఁ బదములను గూర్చు కళ కవిత్వము.

4. The rhythmic creation of beauty.
   సౌందర్యమును గణబద్ధముగా సృజించుటయే కవిత్వము.

---

*కావ్యాదర్శమునకు వ్యాఖ్యాత యగు తరుణవాచస్పతి "ఇష్టార్థవ్యవచ్ఛిన్నాపదావళీ" అనఁగా వివక్షితార్థ వ్యవచ్ఛిన్నః శబ్దసందర్భః (చెప్పఁ దలఁచిన యర్థముతో నలంకృత మగు శబ్దము) అని యర్థమును వ్రాసెను. మఱియు హృదయంగమ మను వ్యాఖ్యానమున "వివక్షితార్థస్య అన్యూనానతిరేకతాస్వరూపేణ ప్రతిపాదన సమర్థా పదావళీ" చెప్పఁదలఁచిన యర్థమును హెచ్చుతచ్చులులేనివిధమునఁ జెప్పఁజాలు పదసముదాయము అను నర్థము వ్రాయఁబడి యున్నది. ఈ యర్థమునుబట్టి చూచినచో దండిలక్షణమును జగన్నాథుని లక్షణమును సమానార్థకములు గావు. నేఁటివఱకుఁ బెక్కండ్రు రెండు లక్షణములను సమానార్థకములుగానే తలంచు చుండిరి. కాని D. T. తాతాచార్య M. O. L. గారు Definition of Poetry లో నీ యర్థములను జూపిరి. పండితు లింకను దీనిని గూర్చి చర్చింపవలెను.

నిట్టివియు, 'లక్షణములు' అని చెప్పవలసినచో మతికొంత మార్పుఁ బడవలయును. అప్పటికిని నవి మన యలంకార సిద్ధాంతమువంటి సిద్ధాంతములే యగును.

'జాన్ స్టువర్టు మిల్' అను లాక్షణికుఁడు 'కావ్యమన నేమి?' అని ప్రశ్నించుకొని పైలక్షణములకన్న భిన్నమగుదృక్పథముతో "మూర్తీభవించిన యావేశము గల పదములును, అర్థములును కావ్యము" అనెను. ఇట మనరససిద్ధాంత మత్యల్పముగా బీజభూతముగాఁ దెలుపఁబడెను.

వర్డ్సువర్తు ఇంతకన్న విశేషముగా "కావ్య మనఁ బరిపూర్ణమైన యావేశముతో హృదయమునుండి వెలువడు వాక్ప్రవాహము" అని తెలిపెను.

అట్లే జాన్ కేబెలు అనునాతఁడు "కావ్య మన హృదయముయొక్క యొడ్డు లొరసి ప్రవహించు భావప్రవాహమునకుఁ బరీవాహము". అని వచించెను. ఈ వచనములు :

"కావ్యాత్మ యా రసధ్వనియే. ఆదికవియొక్క క్రౌంచద్వంద్వ వియోగోత్థమైన శోకమే శ్లోక మయ్యెను" అను నరముగల యానందవర్ధనుని శ్లోకము, దానిపై యభినవగుప్తుని వ్యాఖ్యను దలఁపించుచున్నవి. ఆంగ్ల లాక్షణికులు మన రససిద్ధాంతము నూహించినా రని చెప్పలేము. కాని గోల్డుస్మిత్తు, లేహంటు ప్రభృతులు అలంకారమార్గానుయాయులు, వర్డ్సువర్తు ప్రభృతులు రసమార్గానుయాయులు అనిమాత్రము చెప్పఁగలము." (స్వేచ్ఛానువాదము).

ఇంతవఱకుఁ గావ్యశరీరమును గూర్చియుఁ, గావ్యాత్మను గురించియు విచారణ సేసితిమిగదా! ఇట నికఁ గావ్యప్రయోజన మేమో తెలిసికొనవలయును.

మన వాఙ్మయము (వైదిక లౌకికము) ప్రభుసమ్మితము, మిత్రసమ్మితము, కాంతాసమ్మితము నని ముత్తెఱఁగులుగా నభినవగుప్తపాదులు ప్రప్రథమమున వ్యవహరించిరి. తరువాతి యాలంకారికు లెల్లరు నీ విషయము నిట్లే స్వీకరించిరి. వేదవాఙ్మయము (వేదశాస్త్రస్మృతులు) ప్రభుసమ్మితము; పురాణవాఙ్మయము మిత్రసమ్మితము; కావ్యవాఙ్మయము కాంతాసమ్మితము నని విభజించిరి. ప్రభుసమ్మిత మనఁ బ్రభువువలె నిరంకుశముగా శాసించునది. వేదము "సత్యం వద, ధర్మంచర" ఇత్యాదిక మగు కర్తవ్యధర్మమును శాసనరూపమున బోధించును. ప్రభుశాసన ముల్లంఘింపరాని విధమున వేదశాసనముగూడ నుల్లంఘింపరానిది. ప్రభుశాసన మెట్లెదురొడ్డరాదో వేదశాసనముగూడ నెదురొడ్డరాదు. మన కిష్టము లేకున్నను బ్రభుశాసనమును విధిగాఁ బాలింపవలసినవిధమున వేదశాసనమును బాలింపవలయును. ఇట హేతువాదము పనికిరాదు. ఈ వాఙ్మయమున శబ్దమునకే ప్రాధాన్యము. కావున వేదములు శబ్దప్రధానములు. ఏలన "ఈషత్పాఠాన్యథా పాఠే ప్రత్యవాయ ప్రదర్శనాత్,"

5. The most delightful and perfect form of utterance that human words can reach.

మానవవాక్యముల కందఁదగినంత యానందకరమైనట్టియు, రసస్ఫోరకమైనట్టియు, నిర్దుష్టమైనట్టియు రచనారూపము కవిత్వము.

6. The art of uniting pleasure with truth by calling imagination to the help of reason.

ప్రతిభోత్థాపితమైన కారణములతో సత్యమును నానందముతో సమ్మేళనముఁ జేయు కళయే కవిత్వము.

We may assume that the authors of these difinitions are indirectly referring the essence of the poetry which resides in words and thoughts and which owes itself to tropes and figures. I am inclined therefore to think that though the above and like definitions require a verble change before they can be strictly called definitions, yet they are in substance the same as the definitions of our old Alankarikas of the Alankara School which will be considered in the third chapter.

Of a quite different nature and value in John Stuart Mill's definition which is contained in his question "what is poetry" but the thought words in which emotion spontaneously embodies itself. Perhaps we have our Rasa theory of Poetry poorly expressed. In a more developed form we find the Rasa principal in Wordsworth's observation which also refers to the question of origin and philosophy of poetry.

"Poetry is the spontaneous overflow of powerful feelings." This observation of Wordsworth as well as that of John Keble that "poetry is a vent for overcharged feelings" brings for our memory Ananda Vardhana's Sloka.

కావ్యస్యాత్మా స ఏవార్థస్తథా చాదికవేః పురా
క్రౌంచద్వంద్వవియోగోత్థః శోకః శ్లోకత్వమాగతః.

and Abhinavagupta's comment upon it. It would be wrong, however, to think that these critics had ever conceived with any vividness the Rasa or its relation to poetry. All we can safely say is that as Goldsmith and Leigh Hunt represent the old Alankara School. So William Wordsworth and John Keble represent the very incipient stage of the Rasa School, though of course unconsciously."

"ఈ పై లక్షణకర్తలు సాక్షాత్తుగాఁ గాదు; కాని, పరంపరగాఁ గావ్యతత్త్వమును నిరూపించుచున్నారు. వారి యుద్దేశానుసారముగా నా కావ్యతత్త్వమలంకారసహిత మగు శబ్దార్థస్వరూపము. కావున నీ లక్షణములును, నింకను

ఈషత్పాఠమువలనను, అన్యథాపాఠమువలనను గూడఁ బ్రత్యవాయము గలుగును. అని కలదు. ఇఁక మిత్రసమ్మిత మన మిత్రునివలె నుపదేశించునది. లోకములో—

మాతా మిత్రం పితాచేతి స్వభావా త్రితయం హితం।
కార్యకారణ తశ్చాన్యే భవంతి హిత బుద్ధయః.

అన్నవిధమున మన మేలు గోరువారు తలిదండ్రులును, మిత్రుఁడును నను మువ్వురే. అట్టి మిత్రునివంటి పురాణవాఙ్మయము వైదిక మగు "సత్యంవద, ధర్మంచర" అను శాసనమునే సహేతుకముగా సోదాహరణముగాఁ గథారూప మునఁ దదాచరణమువలన గలుగు శుభములును, అనాచరణమువలనఁ గలుగు నలాభములను నుపదేశించి, కర్తవ్యధర్మాచరణమునఁ బ్రవిష్టుని జేయును. కాన నీ వాఙ్మయ మర్థప్రధానము. ఇఁకఁ గాంతాసమ్మిత మనఁగా నుత్తమురా లగు భార్య తన శైలీ(ప్రవర్తన) గుణాలంకారాదులచే భర్తృ మనోరంజన మును జేయుచు, నున్మార్గమున నున్నవానిని సన్మార్గమునకుఁ ద్రిప్పును. ఆయుత్తమ యువతి తన భర్తకు వాచ్యరూపముగా నుపదేశింపక తన గుణప్రవర్తనలచే వ్యంగ్యరూపమున నుపదేశము సేయును. ఆమెయే స్వాధీనపతిక యనఁబడును. కర్తవ్యధర్మాచరణమునకు భర్తను స్వాధీనునిఁ జేసికొనునది అంతేకాని కేవలము తన కామసంతృప్తి కాతనిని స్వాధీనుని జేసికొన్నది కాదు. అట్టియెడఁ బ్రియుఁడు కాంతాదాసుఁ డగుటలో దోసఁగు లేదు. కావునఁ గావ్యవాఙ్మ యము కాంతాసమ్మిత మగుటవలన వేద, పురాణ వాఙ్మయములకన్న వైలక్షణ్య మేర్పడినది. ఇందు దానియందు లేని చిత్తరంజనమును వ్యంగ్యరూప మగు నుపదేశమును గలవు. ఇదియే వైలక్షణ్యము. ఈ వాఙ్మయము ధ్వనిప్రధా నము. ఇట నొక విషయమును స్మృతియం దుంచుకొనవలయును. వైదిక వాఙ్మయ మే కర్తవ్యధర్మమును నిరంకుశముగా శాసనరూపముగా బోధించు చున్నదో యా కర్తవ్యధర్మమునే పురాణవాఙ్మయము సహేతుకముగా, సోదా హరణముగా బోధించు చున్నది. ఆ కర్తవ్యధర్మమునే కావ్యవాఙ్మయము శైలీగుణాలంకారములచే జనచిత్తము నాకర్షించుచు, హృద్యముగా బోధించు చున్నది. వేదము 'సత్యంవద' అని శాసించెను. పురాణము సత్యహరిశ్చంద్ర కథను దెలిపెను. ఆ కథయే దృశ్యశ్రవ్య కావ్యములం దంతకన్న మనో రంజకముగాఁ బ్రదర్శింపఁబడి యా ధర్మమును మఱింత లెస్సగా నాటుకొను నట్లు బోధించుచున్నది. ఈ క్రమమునుబట్టి చూడఁగాఁ గావ్యము తప్పక ధర్మోపదేశక మై యుండవలెను. దీనినే భామహుఁడు—

"ధర్మార్థ కామమోక్షేషు వైచక్షణ్యం కళాసు చ।
కరోతి కీర్తిం ప్రీతిం చ సాధుకావ్య నిషేవణం."

అని చతుర్వర్గ వ్యుత్పత్తియే కావ్యప్రయోజనముగాఁ జేర్కొనెను. మఱియుఁ గావ్యప్రకాశకర్త—

"కావ్యం యశసేఽర్థకృతే వ్యవహారవిదే శివేతరక్షతయే।
సద్యః పరనిర్వృతయే కాంతాసమ్మిత తయోపదేశయుజే"

అని సద్యః పరనిర్వృతిని, (ఆనందమును) నుపదేశమును ఫలములనుగాఁ జెప్పెను. ధన్యాలోకకర్తయు "సదాచారోపదేశ రూపనిబంధనా హి నాటకాది గోష్ఠీ వినేయజనహితార్థ మేవ మునిభి రవతారితా" (పామరజనహితార్థము నకై సదాచారోపదేశమును జేయుటకే భరతాదులు నాటకాదులను నిర్మించిరి.) అని నుడివెను. కావున భరతాదులు "ఆనందము, ధర్మోపదేశము" అను రెండును కావ్యప్రయోజనములుగాఁ జెప్పిరి.

The poets are unacknowledged legislators of the world

అను నాంగ్లోక్తికిఁ గూడ నిదియే యభిప్రాయము. మఱియు నాంగ్ల లక్షణకర్తలు—

The purpose of the poem is to teach and delight

అని తెలిపిరి. ఇంతేకాక వెనుకఁ గవిభేదపరిగణనములో శాస్త్రకావ్యోభయకవి శ్రేష్ఠుఁ డని చెప్పఁబడినపు డాతని కర్మ యగు శాస్త్రకావ్యము శ్రేష్ఠ మై యుండవలయును. శాస్త్రకావ్య మన శాస్త్రమునందువలెఁ బురుషార్థనిరూపణమును, గావ్యమునందువలె రసనిరూపణమును గలది. కానఁ గేవల కావ్యములకన్న శాస్త్రకావ్యము లుత్తమములు. ఈ శాస్త్రకావ్యాదిభేదము కావ్యవిభాగమునఁ జూచుకొనవలయును. ఈ ధర్మోపదేశము, ఆనందము అను ప్రయోజనద్వయములో నేది ప్రధానము? అనఁగా "నేది కావ్యశ్రవణ సమనంతరమునఁ గలుగును?" అని ప్రశ్నించుకొని యభినవగుప్తుఁ డీ క్రింది విధమునఁ దెలిపెను. "శ్రోతౄణాం వ్యుత్పత్తిర్యద్యప్యస్తి యథోక్తం ధర్మార్థకామమోక్షేషు। తథాపి ప్రీతిరేవప్రధానం। అన్యథా ప్రభుసమ్మితేభ్యో వేదాదిభ్యః, మిత్రసమ్మితేభ్యశ్చ ఇతిహాసాదిభ్యః కోఽస్యకావ్యరూపస్య వ్యుత్పత్తిహేతో ర్జాయాసమ్మితత్వ లక్షణోవిశేషః ఇతి ప్రాధాన్యేన ఆనంద ఏవోక్తః। చతుర్వర్గ వ్యుత్పత్తే రపిచ ఆనంద ఏవ పార్యంతికం ఫలం" (శ్రోతలకు వ్యుత్పత్తి కలుగుచునే యున్నది. అయినను ఆనందమే ప్రధానము. కానిచోఁ బ్రభుసమ్మితము లగు వేదాదులకన్న మిత్రసమ్మితము లగు నితిహాసాదుల కన్నఁ గావ్యము కాంతాసమ్మిత మని చెప్పిన లక్షణమునకు విశేష మేముండును? కావున నీ లక్షణముచేతనే ప్రధానముగాఁ గావ్యప్రయోజన మానంద మనియే సారాంశము. చతుర్వర్గవ్యుత్పత్తికంటెను నానందమే ముఖ్యఫలము) దీనివలనఁ బ్రధానఫల మానంద మనియు, నానుషంగికఫలము చతుర్వర్గవ్యుత్పత్తి యనియుఁ దేలినది.

'కావ్యాలాపాంశ్చ వర్జయేత్' కావ్యాలాపమును విడువవలెను. అనగాఁ జదువరాదని యొక విధివాక్యమువంటివాక్యము గలదు. కావ్యములు ప్రాయికముగా శృంగారమయములుగా నుండును. అవి భోగలాలసతను బెంచును. ఐహికభోగతత్పరుఁడు జీవితలక్ష్యమైన మోక్షమునకు దూరస్థుఁ డగును. కావున వేదశాస్త్ర పురాణములు మాత్రమే పఠనీయములు. అవి మోక్షసాధనములు అని తాత్పర్యము. ధర్మోపదేశనిబంధము లేని పచ్చి శృంగారకావ్యములు (భాణములు) పఠనీయములు గావు. కాని ధర్మోపదేశనిబంధము గల కావ్యములు తప్పక పఠనీయములే యగును. కావున "కావ్యాలాపాంశ్చ వర్జయేత్" అను వాక్యము సర్వకావ్యసాధారణము గాదు. అది క్షుద్రకావ్యపరము. విద్యానాథుఁడు ప్రతాపరుద్రీయమున—

"యత్రపునరుత్తమపురుషచరితం ననిబధ్యతే తత్కావ్యం పరిత్యాజ్యమేవ తద్విషయాచస్మృతిః" "కావ్యాలాపాంశ్చ వర్జయేత్."

ఏ కావ్యమున నుత్తమపురుషచరితము నిబద్ధముగాదో యాకావ్యము పరిత్యాజ్యమే. కావ్యాలాపములను విడువవలెనను స్మృతివచనము దానివిషయమే యని వచించెను. ఉత్తమపురుషచరిత్రముపదేశకముగా నుండును. కాన నుపదేశకమైన కావ్యముపాదేయ మగు నని పై యభిప్రాయమునే దృఢపఱచుచున్నది.

కావ్యవాఙ్మయ మానందమును, ధర్మోపదేశమును జేయు నని చెప్పియుంటిమి. ఆ యానంద మెట్టిది ? అని విచారణ సేయవలయును. కావ్యానందము బ్రహ్మానందసహోదర మని యాలంకారికు లెల్లరు నిర్వచించిరి. మొదట బ్రహ్మానంద మననేమో తెలిసికొనవలసి యున్నది. తైత్తిరీయోపనిషత్తునందలి యానందవల్లిలో 'ఆనంద మీమాంస' యట్లు చేయబడినది—

"సైషాఽఽనందస్య మీమాగ్ంసా భవతి। యువాస్యాత్ సాధు యువా స్యాత్। ఆశిష్ఠో ద్రఢిష్ఠో బలిష్ఠః। తస్యేయం పృథివీసర్వా విత్తస్య పూర్ణా స్యాత్। సఏకో మానుష ఆనందః। శ్రోత్రియస్య చాఽకామహతస్య। యేయేశతంమానుషా ఆనందాః। సఏకో మనుష్య గంధర్వాణామానందః। శ్రోత్రియస్యచాఽకామహతస్య। యేయేశతం మనుష్యగంధర్వాణా మానందాః। సఏకో దేవగంధర్వాణా మానందః। శ్రోత్రియస్యచాఽకామహతస్య। యేయేశతం దేవగంధర్వాణామానందాః। సఏకః పితౄణాం పరలోకలోకానా మానందః। శ్రోత్రియస్యచాఽకామహతస్య। తే యే శతం పితౄణాం పరలోకలోకానా మానందాః। సఏక ఆజానజానాం దేవానా మానందః। శ్రోత్రియస్యచాఽకామహతస్య। తేయేశతమాజానజానాం దేవానామానందాః। సఏకః కర్మదేవానాం దేవానా మానందః। యేకర్మణా దేవానపి యంతి। శ్రోత్రియస్య చాఽకామహతస్య। తే యే శతం కర్మదేవానాం దేవానా మానందాః।

శ్రోత్రియస్య చాஃ కామహతస్య తే యే। శతం దేవానా మానందాః । సఏక ఇంద్రస్యానందః । శ్రోత్రియస్య చాஃ కామహతస్య । తే యే శత మింద్ర స్యానందాః । స ఏకో బృహస్పతే రానందః శ్రోత్రియస్య చాஃ కామహతస్య । తే యే శతం బృహస్పతే రానందాః । స ఏకః ప్రజాపతే రానందః । శ్రోత్రియస్య చాஃ కామహతస్య ! తే యే శతం ప్రజాపతే రానందాః । స ఏకో బ్రహ్మణ ఆనందః.''

దీని వివరణ మిది :—

౧౦౦ మానుషానందములు = ౧ మనుష్య గంధర్వానందము

౧౦౦ మనుష్య గంధర్వానందములు = ౧ దేవగంధర్వానందము.

౧౦౦ దేవ గంధర్వానందములు = ౧ పితృదేవతానందము.

౧౦౦ పితృదేవతానందములు = ౧ ఆజానదేవతానందము.

౧౦౦ ఆజానదేవతానందములు = ౧ కర్మదేవతానందము.

౧౦౦ కర్మదేవతానందములు = ౧ దేవతానందము.

౧౦౦ దేవతానందములు = ౧ ఇంద్రానందము.

౧౦౦ ఇంద్రానందములు = ౧ బృహస్పత్యానందము.

౧౦౦ బృహస్పత్యానందములు = ౧ ప్రజాపత్యానందము.

౧౦౦ ప్రజాపత్యానందములు = బ్రహ్మానందము.

•మానుషానంద మన యువకుఁడును, సాధువును, ద్రఢిష్ఠుఁడును, బలిష్ఠుఁ డును నగు నొక మహారాజు పొందునట్టి యానందము. పైని జూపిన లెక్కను బట్టి చూడఁగా ౧౦౦,౦౦,౦౦,౦౦.౦౦,౦౦,౦౦,౦౦,౦౦,౦౦, (ఒక లక్షకోటి కోట్లు) మానుషానందము లయినచో నొక్క బ్రహ్మానంద మగు నని సాక్షాద్ద్రష్టలును, బ్రహ్మిష్ఠులును నగు మహర్షులు వాకొనిరి. కాఁబట్టి కావ్యానంద మిట్టి బ్రహ్మానందముతోఁ దుల్యమైనది. బ్రహ్మానందసహోదర మగు రసానందము గలిగించు కావ్యముగూడ చాల గొప్పదిగానే యనఁగా రామాయణ మహాభార తాదులవలెఁ బెద్దదిగానేయుండవలెననియే ప్రప్రథమమున విద్వాంసు లూహించిరి. కావున వారు మహాకావ్యముల నాదరించిరి. ముక్తకాదులను నిరసింపలేదు. కాని మహాకావ్యమునకుఁ జూపినంత గౌరవమును జూపలేదు. ఇట్టి యానందమును గలి గించు కావ్యమునకుఁ గర్తయగు కవి యెట్టివాఁడో తెలిసికొనవలయును. కవి యనఁగా నెట్టివాఁడను విషయ మలఁతిగాఁ దడవితిమి. ఇట మఱికొంత విషయ మును విచారింతము. ''నానృషిః కురుతే కావ్యం''; ''కవయః క్రాంతదర్శినః'' అనులోకోక్తులను జూపితిమి. ఋషివంటివాఁ డయినయెడలనే కవి బహ్మానంద సహోదర మగు కావ్యానందమును గలిగింపఁ గలఁగును. ఇట్టి కవియే మహాకవి. ఇట్టి కవులు చాల తక్కువగా నుందురు. కావుననే ధ్వన్యాలోకమున ''అస్మి

న్నతివిచిత్రకవి పరంపరావాహిని సంసారే ద్విత్రాః పంచషావా మహాకవయ ఇతి గణ్యంతే'' అని నుడువఁబడియున్నది. కావునఁ గాళిదాసాదికవులే కవులు. మిగిలినవారు కవిబ్రువులు. అనఁగాఁ గావ్యశాస్త్రోభయకవులే లేక విద్వత్కవులే కవులు.

''కవయః కాళిదాసాద్యాః కవయోవయ మప్యమీ ।
పర్వతే పరమాణౌ చ పదార్థత్వం ప్రతిష్ఠితం''

కాళిదాసాదులును గవులే, మేమును గవులమే; అన్నారఁట యొకరు. మఱొకరు పర్వతమునందును బరమాణువునందును బదార్థత్వ మను ధర్మ మున్నది. అని పరిహసించిరఁట. చెప్పవచ్చిన దే మన మహాకవులు కొలఁదిమందిమాత్రమే కలరు. సరియే. ఆ కాళిదాసాదిమహాకవులకు మహత్త్వమును గలిగించిన హేతువులను గూర్చి విచారింతము.

కావ్యప్రకాశ కర్త కావ్యప్రయోజనములను జేర్కొన్న పిమ్మటఁ గావ్య హేతువుల నిట్లు పేర్కొనెను :

''శక్తి ర్నిపుణతాలోకశాస్త్ర కావ్యా ద్యవేక్షణాత్ ।
కావ్యజ్ఞ శిక్షయాభ్యాస ఇతిహేతు స్తదుద్భవే''

(శక్తి; లోకశాస్త్ర, కావ్యాద్యవేక్షణమువలనఁ గలిగిన నైపుణ్యము; పెద్దల శిక్షనుబొంది తదనుకూలముగా నభ్యాస మొనర్చుట అను మూఁడును గలిసి కావ్యహేతువు; కాని యివి ప్రత్యేకహేతువులు గావు. ఈ శక్తినే యభినవగుప్తపాదులు 'ప్రతిభ' యనెను. దీని నాతఁడు ''ప్రజ్ఞా అపూర్వవస్తు నిర్మాణ క్షమా'' (క్రొత్తక్రొత్త వస్తువును నిర్మించు నేర్పు) అనెను. భామహుఁడు ''ప్రజ్ఞానవనవోన్మేషశాలినీ ప్రతిభా మతా'' (క్రొత్తక్రొత్త పోకడలఁ గలిగించు ప్రజ్ఞయే ప్రతిభ) అని నిర్వచించెను. ఈ ప్రతిభవలన లోకోత్తర చమత్కారము గలిగించు కావ్యమును రచింపఁగలఁగును. ఈ లోకోత్తర చమత్కారమునే వైచిత్ర్యము, విచ్ఛిత్తి, చారుత్వము, సౌందర్యము, హృద్యత్వము, రమణీయత్వము అని పెక్కుపదములతో వ్యవహరించిరి. కావున నీ ప్రతిభ కవికి ముఖ్య సామగ్రి. ఈ ప్రతిభనే యాధునికులు భావనాశక్తి యనియు, నాంగ్లమున Power of imagination అనియు వ్యవహరింతురు. ప్రతిభ యను పదమును 'కాణే' పండితుఁడు imagination అనియు, Thomos పండితుఁడు Faculty లేక Fancy అనియు భాషాంతరీకరించిరి. ప్రతిభ, శక్తి, ప్రతిభానము అను పదముల నాలంకారికులు పర్యాయ పదములుగా వ్యవహరించిరి.

''కావ్యంతు జాయతే జాతు కస్యచి త్ప్రతిభావతః'' (ఒకానొకప్రతిభావంతునివలన నొకానొకప్పుడే కావ్యము వెలువడును) అనిభామహుఁడు చెప్పెను. ఈ ప్రతిభలేని కవిత్వము ''భోజనం దేహి రాజేంద్ర! ఘృతసూప సమన్వితం''

వంటికవిత్వము. ఈ ప్రతిభ కావ్యహేతువులో నొకభాగము. తరువాతిది నిపుణత. అనఁగా వ్యుత్పత్తి. పాండిత్య మన్నమాట. బాలుఁ డెంత బుద్ధిశాలి యయినను విద్యాభ్యాసము లే కున్నచోఁ బండితుఁడు కాఁజాలన ట్లెంత ప్రతిభావంతుఁ డైనను బాండిత్యము లేనిచోఁ గవి కావ్యనిర్మాణదక్షుఁడు గాఁజాలఁడు. ప్రతిభావ్యుత్పత్తులు రెండును దుల్యపరిమాణము గలిగి యుండ వలెను. ఈ వ్యుత్పత్తి కావ్యహేతువులో రెండవభాగము. మూఁడవభాగ మభ్యాసము. పై రెండును సమగ్రముగా నున్నను నభ్యాసము లేకున్నచోఁ గవి శబ్దము లల్లఁజాలఁడు. చక్కని శైలి యలవడదు. వ్రాయఁగా వ్రాయఁగాఁ గానీ దస్తూరి చెదరనివిధమున వ్రాయఁగా వ్రాయఁగాఁ గానీ మంచి శైలి యలవడదు. ఈ మూఁడు భాగములును గలిసియే గావ్యహేతువు. మఱియుఁ గావ్యమీమాంసలో (పం. ఆ. నా. శా. గారి యనువాదము ౬౫ పుటలో) ని ట్లున్నది:) "ప్రతిభా వ్యుత్పత్తు లొకదానితో నొకటి చేరియున్న వని యాయావరీయుఁడు. లావణ్యములేని రూపసంపద గానీ, రూపసంపదలేని లావణ్యము గానీ సౌందర్యాధిక్యమును వెల్లడింపఁజాలవుకదా! కావునఁ బ్రతిభావ్యుత్పత్తిమంతుఁడే కవి. కానఁ బ్రతిభావ్యుత్పత్తులు (రెండును), అభ్యాసము (మూఁడును) ను గలిసియే కావ్యమునకుఁ గారణము; కారణములు గావు" కావుననే "విద్వత్కవయః కవయః కేవలకవయస్తు కేవలం కపయః" అను వాచోయుక్తి వెలిసినది. కాళిదాసాది మహాకవులకుఁ బ్రతిభావ్యుత్పత్త్యభ్యాసములు మూఁడును సమానపరిమాణమునఁ గలవు. కావుననే వారు మహాకవు లయిరి. ఈ మూఁడును గరిష్ఠప్రమాణమున వారియం దుండుటచే వారు మహాకవులు గాఁజాలిరి. ఈమూఁడుభాగములలో నొకొక్కరి కొకొక్కభాగము హెచ్చుగను, మఱొక్కటి తచ్చుగను నుండవచ్చును. అట్టివారు మహాకవులు కాఁజాలరు. ఒకొక్క మెట్టు దగ్గుదురు. అట్టివారే యప్పకవిచే నుడువఁబడిన సప్తవిధకవులు. మూఁడు భాగములును సమానముగాఁ గలవారే మహాకవులు. అట్టి మహాకవిని గూర్చియే ధ్వన్యాలోకకర్త "అపారే కావ్యసంసారే" అని చెప్పెను. ఇందుఁ "గవి శృంగారి యగుచో లోక మంతయును రసమయము సేయును. విరాగియగుచో నీరసము సేయును" అనికదా యున్నది. దీనికొక యుదాహరణ మిత్తును. భర్తృహరి వ్రాసిన శృంగారశతకమును జదువుచున్నపుడు సన్న్యాసియు శృంగారి యగును. వైరాగ్యశతకమును జదువుచున్నపుడు శృంగారియు, సన్న్యాసి యగును. కాన నట్టివాఁడే మహాకవి.

ఇఁకఁ గావ్యప్రకాశకర్త కవిసృష్టి బ్రహ్మసృష్టిని మించునని వ్రాసినాఁడు.

"నియతికృత నియమరహితాం । హ్లాదైకమయా మనన్యపరతంత్రాం
నవరసరుచిరాం నిర్మితిమాదధతీ భారతీ కవేర్జయతి"

తా. బ్రహ్మసృష్టిలోవలెఁ గవిసృష్టిలో నియతధర్మము లేదు. అనఁగా బ్రహ్మసృష్టిలో ముఖము ముఖమే. కవిసృష్టిలో ముఖము చంద్రుఁడో, పద్మమో

యగుచున్నది. కాన నిట నియతధర్మము లేదు. బ్రహ్మసృష్టి సుఖదుఃఖాత్మకము. కవిసృష్టి కేవల సుఖాత్మకము. బ్రహ్మసృష్టి పరమాణ్వాద్యుపాదాన కారణపరతంత్రము. అనఁగా బ్రహ్మయైనను బరమాణ్వాదులులేక వస్తుసృష్టిని జేయఁజాలఁడు. వానికి సహకారులు గావలయును. కవిసృష్టి కట్టి యుపాదాన కారణము లక్కఱలేదు. బ్రహ్మసృష్టిలో నాఱే రసములు. కవిసృష్టిలోఁ దొమ్మిది రసములు.

పై యుల్లేఖనమును బట్టి, ప్రతిభావ్యుత్పత్త్యభ్యాసములు మూఁడును గలిసియే హేతువుగాని, ప్రత్యేక మొక్కొక్కటియే హేతువు కాఁజాలదు. ఇదంతయు మమ్మటాది ప్రాచీనాలంకారికుల మతము. ఆనందవర్ధనాచార్యుల వారు నిరపఱచిన కావ్యసిద్ధాంతమును ప్రకరణవ్యవచ్ఛేదపూర్వకముగా విభజించి రచించినవాఁ డగుటచేత మమ్మటుఁ డితరాలంకారికులకుఁ బరమప్రామాణికుఁడుగా నయ్యెను.

నవ్యుఁ డగు పండితరాయలవారి మతము దీనికి భిన్నమైనది. మమ్మటుఁడు ప్రతిభకుఁ గారణమును నిరూపింపలేదు. ఈ ప్రతిభకు నొక్కొక్కచో దేవతానుగ్రహమును, ఒక్కొక్కచో వ్యుత్పత్త్యభ్యాసములును హేతువు లగును. ఎట్లన నొక్కొక్కనికి వ్యుత్పత్త్యభ్యాసములు లేకున్నను గేవలము దేవతానుగ్రహమువల్లనే ప్రతిభ గలుగుట ప్రసిద్ధముగా నున్నది. ఒక్కొక్కఁడు కొంతకాలమువఱకుఁ గావ్యరచన మొనర్ప రానివాఁడు వ్యుత్పత్త్యభ్యాసములు గలుగఁగానే ప్రతిభావంతుఁడై కావ్యరచనము సాఁగించుచున్నాఁడనుటయుఁ బ్రసిద్ధమే. కావున నెల్లరివిషయమునను బ్రతిభకు దేవతానుగ్రహమునే కారణముగాఁ దెలుపరాదు. కావునఁ బ్రతిభకు రెండు కారణము లని తేలినది. కారణములు రెండైనపుడు కార్యములు రెండగును. అట్టియెడఁ బ్రతిభయు రెండువిధము లయినది. దేవతానుగ్రహరూపకారణమువలనఁ బుట్టిన ప్రతిభచే రచింపఁబడిన కావ్య మొకవిధముగను, వ్యుత్పత్త్యభ్యాసరూపకారణమువలన రచింపఁబడిన కావ్య మొకవిధముగను నుండును. కారణవైలక్షణ్యమును బట్టి కార్యవైలక్షణ్య ముండునుగదా! కావునఁ బ్రతిభయే (రెండువిధములు) కావ్యహేతు వని జగన్నాథమతము. రాజశేఖరుఁడు కావ్యమీమాంసలో "ప్రతిభావ్యుత్పత్త్యోః ప్రతిభా శ్రేయసీ" "ఇత్యానందః" (ప్రతిభావ్యుత్పత్తులలోఁ బ్రతిభయే శ్రేష్ఠతరము) అని యానందవర్ధనుఁడు చెప్పినట్లు తెలిపెను. అనఁగా నా దేవతానుగ్రహమువలన లభించిన ప్రతిభ శ్రేష్ఠతరము. "సా హి కవేరవ్యుత్పత్తికృతం దోష మశేషమాచ్ఛాదయతి. తథాహ."

"అవ్యుత్పత్తికృతో దోషః శక్త్యా సంవ్రియతే కవేః।
యస్త్వశక్తికృత స్తస్య ఝగిత్యేవావభాసతే"

తా. శక్తి (ప్రతిభ) గల కవి తన శక్తిచే వ్యుత్పత్తి లేమివలనఁ గలిగిన దోష మెల్లను గప్పివేయును. ప్రతిభ లేమివలనఁ గలిగిన దోషము వెంటనే కనఁబడును అనియును నొడివెను. దీనిచే దేవతానుగ్రహలబ్ధ మగు ప్రతిభ వ్యుత్పత్త్యభ్యాసములవలనఁ గలిగిన ప్రతిభకన్నను శ్రేష్ఠతర మని సారాంశము. ఈ ప్రతిభాగుణమును బట్టియే కావ్యము క్రొంగ్రొత్తగా భాసించును. ఎట్లన—

దృష్టపూర్వా అపిహ్యర్థాః కావ్యే రసపరిగ్రహాత్
సర్వే నవా ఇవాఽభాంతి మధుమాస ఇవ ద్రుమాః.

కావ్యార్థములు దృష్టపూర్వములయినను రసపరిగ్రహమువలన వసంతకాలమున వృక్షములవలెనే నూతనముగా భాసిల్లును.

పెక్కండ్రు కవు లీ విధముగా గ్రంథములు వ్రాయుచున్నచోఁ గొంతకాలమునకు వస్తుసామగ్రి క్షయింపదా? అని యొక ప్రశ్న వచ్చుచున్నది. అట్లుగాదు.

వాచస్పతి సహస్రాణాం సహస్రైరపి యత్నతః
నిబద్ధాఽపి క్షయం నైతి ప్రకృతి ర్జగతామిత.

పెక్కువేలమంది బృహస్పతులు ప్రయత్నించినను జగత్ప్రకృతి (సత్త్వ రజస్తమోరూపము) వలెఁ గావ్యసామగ్రి నశింపదు.

ఒకప్పుడు రచనలలోఁ గొన్ని పోలిక లగపడవచ్చును. పోలిక లున్న మాత్రమున గ్రంథచౌర్య మాపాదింపరాదు. ఏలన—

"సంవాదిన్యో మేధావినాం బుద్ధయః" (ప్రతిభావంతుల బుద్ధు లొకదానితో నొకటి పోలును.) ఇది నైజము. ఈ పోలికలు మూఁడువిధములు.

౧. ప్రతిబింబాకార సంవాదము. ౨. ఆలేఖ్యాకార సంవాదము, ౩. దేహాంతరతుల్య సంవాదము.

౧. ప్రతిబింబాకార సంవాదము.

బింబమునువలెఁ బ్రతిబింబమును సిద్ధముసేయుట. ఎట్లన—

కం. తరుణుం డగు శీతలకరు। మరిగి వియల్లక్ష్మి తన్ను మాని ముదుకఁడుఁ
ఖరకరుఁడు న్నని ద్రొబ్బిన। కరణిన్ రవి పశ్చిమాద్రికడఁ గ్రుంకె నృపా!

ఈ బింబమునకు

కం. తరుణుం డగు శీతలకరు। మరిగి వియల్లక్ష్మి తన్నుమాని ముదుకఁడుఁ
ఖరకరుఁడు న్నని ద్రొబ్బిన। కరణిన్ రవి పశ్చిమాద్రికడఁ గ్రుంకె నృపా!

ఇది ప్రతిబింబము. ఈ ప్రతిబింబాకారసంవాదము గల కావ్యవస్తువు సర్వథా పరిత్యాజ్యము. ఏలన, దీనికి శరీరము భిన్నముగా లేదు. దాని కిది నకలు.

౨. ఆలేఖ్యాకార సంవాదము.

చిత్తరువు పోలియున్న విధమున నితరుల కావ్యవస్తువును బోలియుండుట. ఎట్లన —

సీ. మేలేర్చి నందుండు పూలుఁగోసి యొసంగ, సరము లందముగ సుందరి రచించు
మెలఁత వర్ణమ్ములు మేళవించి యిడంగ, వారువుమై నతఁడు చిత్తరువు వ్రాయుఁ
బతి యనురూపభావము వచించిన నను, రూపపద్యమునఁ గూర్చును లతాంగి
అతివ చక్కనిరాగ మాలపించిన వీణఁ, బలికించు నతఁడు మై పులకరింప

గీ. నెఱ్ఱసెరల నందునిచూపు లింతియాన, నెందునకుఁ గెంపుల నివాళు లెత్త, నతివ
కజ్జలపుఁజూడ్కి ప్రియుని వక్షఃకవాటిఁ, గట్టుఁ దోరణములు నల్లకల్వపూల.

ఈ పద్యమునకు నీ క్రిందిపద్యము మెఱుఁగుపెట్టిన ట్లున్నది.

సీ. వీనులవిందుగా వీణామీటఁగఁ బతి, లలన ముద్దుగను దాళములు వేయు
హృద్యంబుగా వ్రాయఁ బ్రియుఁడు చిత్తర్వును, గోమలి తగిన రంగులను దిద్దుఁ
గౌశలంబున మృదంగము భర్త వాయింప, నా వన్నెలాఁడి లాస్యం బొనర్చుఁ
బాడుచుం బాడు చా పాటఁప ననుఁగుకాఁ, డామనోహరి దాని నంది పాడు

గీ. చదువ శృంగారకావ్యంబు సరసుఁ డెలమి
యువతి విరచించును దదర్థవివరణంబుఁ
బై నుదాహృతకావ్యమ్ము వ్యత్యయముగ,
వారు గావించుకొం డొక్కతీరి ప్రీతి.

సీ. వీఁ డఁటే! రక్కసి విగతజీవగఁ జన్నుఁ, బాలు ద్రావిన మేటిబాలకుండు
వీఁ డఁటే! నందుని వెలఁదికి జగ మెల్ల, ముఖ మందు జూపిన ముద్దులాఁడు
వీఁ డఁటే! మందలో వెన్నలు దొంగిలి, దర్పించి మెక్కిన దాఁపరీఁడు
వీఁ డఁటే! యలయించి వ్రేఁతల మానంబు, సూఱలాడిన లోకసుందరుండు

గీ. వీఁడు లేకున్న పుర మటవీస్థలంబు, వీని బొందని జన్మంబు విగతఫలము
వీనిఁ బలుకని వచనంబు విహగరుతము, వీనిఁ జూడని చూడ్కులు వృథలు వృథలు.

ఈ పద్యమున కీక్రిందిపద్యము ఛాయారూపముగా నున్నది.

సీ. అతఁడఁటే! సుకృతాత్ముఁ డైన మాయాదేవి, కడుపారఁ గన్న బంగారుతండ్రి
అలుబిడ్డలును రాజ్యముఁ దృణమ్ముగఁ గాన, కేఁగినట్టి విరక్తుఁ డీతఁ డఁటవె
వీఁడెయా నే! కన్నబిడ్డలవలె మమ్ము, రక్షించు ననుకొన్న రాజుతుండు
మనబోటి పాపులకును మోక్షము నొసంగ, నరుదెంచు పుణ్యాత్ముఁ డఁటవె!

యితఁడు

గీ. ఎంత భాగ్యమొ! యెన్నాళ్లకే లభించె
సౌమ్యగంభీరమైన యీచక్కనయ్య
నెమ్మొగముఁగాంచుపుణ్యమ్ము; నిఖిలజగము
లేలఁగలవాఁడు కాఁదగఁడే! యితండు.

ఆలేఖ్యమును జిత్రకారుఁడు వ్రాయునపు డొక్కొకచో మొదటి రూపమునకు వన్నె దెచ్చువిధమునను వ్రాయవచ్చును. "యద్యత్సాధు న చిత్రే స్యాత్క్రియతే తత్తదన్యథా" (ఏది సహజముగా లెస్సగా నుండదో యది చిత్తరువున వేఱువిధముగా ననఁగా సుందరముగా వ్రాయఁబడును.) అని కాళిదాసకవియు నన్నాఁడు. ఒకప్పుడు మొదటిదానిరూపమునకన్న నసుందరముగాఁ గూడ వ్రాయవచ్చును. పై పద్యమునకన్న (వీఁడఁటే।) రెండవపద్య (అతఁడఁటే) మసుందరము. దీనికి శరీరాంతర మున్నను నాత్మ తుచ్ఛముగా నున్నది. అనఁగా నసుందరముగా నున్నది.

౩. దేహాంతరతుల్య సంవాదము.

దేహాంతరమును దేహాంతరము పోలియున్న విధమున భావమునందుఁ గాని, ప్రకరణమునందుఁగాని, విషయమునందుఁగాని పోలిక కనఁబడినను స్వాతంత్ర్యమును గోల్పోక సహజసుందర మగు జీవముతో నాస్వాద్యమానమై యున్న కావ్యవస్తువు. దీని కాత్మయు, శరీరమును వేఱుగాఁ గలవు. ఒక మనుష్యుని వే ఱొక మనుష్యుఁడు పోలియున్నమాత్రమున నిరువురును నొక్కఁడే యని చెప్పఁజాలముగదా! మేఘసందేశము ననుకరించి హంససందేశము వ్రాయఁబడి యున్నది. ఇది దేహాంతరతుల్య సంవాదరూపమే. ఏలన, దీనికి నాత్మయు, శరీరమును భిన్నములుగానే యున్నవి. ఈ సంవాదము స్వీకార్యమే యగును. మొదటిది బొత్తుగా వర్జనీయము; రెండవది మధ్యమము; మూఁడవది యుపాదేయము. ప్రతిభావంతుఁ డగు కవి యీ యనుకరణములకుఁ బోక, స్వతంత్రమార్గముననే కావ్యరచనము సేయును. కాళిదాసమహాకవిమేఘసందేశ మిట్టి ప్రతిభావిలాసమే.

కవి కావ్యము నెట్లారంభించును?

ప్రతివాఁడును జగత్తును జూచుచునే యున్నాఁడు. కాని, కవిచూపు వేఱు. ఒక నదిని జూచి సామాన్యుఁడు దానిని నదియే యని చెప్పును. కాని, కవి దానిని 'పరమేశ్వరుని కరుణాప్రవాహము' అని వర్ణించును. సామాన్యునకు దీఁగ తీఁగయే. కవి కది యువతి. దానిపువ్వులు కవిదృష్టిలో నా యువతి యొక్క స్తనములు. దాని చిగురాకు కెమ్మోవి. కావున లోకమున నెల్లరును జూచు సామాన్యవస్తువులే కవికిఁ బ్రతిభచే విలక్షణముగా, విశిష్టముగా, లోకోత్తరముగా గోచరించును. ఇదియే లోకోత్తరవర్ణనము. ఇట్లే మనము మార్గమునఁ బోవుచున్నపుడు ప్రక్కలం దే బిచ్చగానినో చూతుము. వెళ్ళిపోవుదుము.

మఱచిపోవుదుము. కాని కవి వానిని జూచి, వాని దీనస్థితిని జూచి, హృదయము ద్రవింప వానిని మనస్సునఁ జిత్రించుకొని 'పదేపదే' యా చిత్రరువు వంకనే తదేకదృష్టితోఁ జూచుచు దాను వానిలో లీనుఁడై వాని దైన్యమును దనదిగానే భావించుకొని వానిని గావ్యమునఁ జిత్రించును. సామాన్యముగాఁ దాను గండ్లారఁ జూచిన దృశ్యమునే కవి చిత్రింపఁగలుగును. చూచిన యాక్షణముననే సామాన్యముగా నెవ్వఁడును వ్రాయఁజాలఁడు. చూచిన దృశ్యమును మనస్సులోఁ జిత్రించుకొనుటకును, నా దృశ్యముయొక్క స్వరూపమునఁ దాదైక్యము బొందుటకును, గొంతవ్యవధి కావలయును. ఆ దృశ్య మెంత హృద్గత మైన నంత యుద్వేగముతో నా కావ్యము వెడలును. కాని శ్రీమద్రామాయణమున వాల్మీకి క్రౌంచద్వంద్వవియోగమును గాంచి యాక్షణముననే పారవశ్యమున —

"మానిషాద ! ప్రతిష్ఠాంత్వమగమశ్శాశ్వతీస్సమాః
యత్క్రౌంచమిథునాదేక మవధీః కామమోహితం"

అని శ్లోకరూపమునఁ బలికె నని కలదు. దీని కవష్టంభకముగా "క్రౌంచద్వంద్వవియోగోత్థ శ్శోకశ్శ్లోకత్వమాగతః" అని ధ్వన్యాలోకకర్తయు, "శ్లోకత్వమాపద్యతయస్యశోకః" అని కాళిదాసకవియు వచించిరి. వాల్మీకిమహాముని ప్రతిభావంతుఁడును, నంతర్ముఖుఁడును. అట్టివానికిఁ జూచిన క్రౌంచద్వంద్వచిత్రమును హృదయమునఁ జిత్రించుకొనుటకును, దానియందు లీనుఁడగుటకును, నితరులకుఁ గావలసినంత వ్యవధి యక్కఱలేకపోవలసివచ్చును. ఆరూఢుఁడగుయోగి తనకు వలసిన క్షణముననే బాహ్యప్రపంచమును మఱచి సమాధిలోఁ బ్రవేశించి, బ్రహ్మానందము ననుభవించునట్లు మహాకవియుఁ దలఁచుకొన్న క్షణముననే విషయమునఁ బ్రవేశించి లీనుఁడై కావ్యమును వ్రాయఁగలుగును. అప్పు డాతఁడు పొంగివచ్చు నా కవితాప్రవాహమును నాఁపుకొనఁజాలఁడు. అప్పు డాతనికి భాష చెప్పినట్లు వచ్చును. శబ్దార్థములు మేము మేమని పరుగిడివచ్చును. వాల్మీకి యట్టివాఁడు గనుకనే క్రౌంచద్వంద్వవియోగమును గాంచఁగానే యా విధముగా శ్లోకమును రచింపఁగలిగెను. కాన శోకమే శ్లోక మయ్యె నని చెప్పఁబడినది.

కాని సామాన్యులకుఁ గొంత వ్యవధి కావలయును. కొందఱు కవి కావేశము, ఉత్సాహము, ఉద్రేకము అనునవి కావలె నని చెప్పుదురు. మన భారతీయాలంకారికు లీ పదములను వాడలేదు. వారు కావ్యహేతువుగాఁ జెప్పినది ప్రతిభ. ఈ యావేశాదు లా ప్రతిభలోనే యంతర్గత మగును. అల్లసాని పెద్దన కృష్ణరాయలవారు త న్నొదేని గావ్యము రచింపు మనఁ —

చ. నిరుపహతిస్థలంబు, రమణీప్రియదూతిక తెచ్చియిచ్చు క
ప్పురవిడె, మాత్మకింపయిన భోజన, ముయ్యెలమంచ, మొప్పుత
ప్పరయు రసజ్ఞు, లూహ తెలియంగల లేఖకపాఠకోత్తముల్
దొరికినఁగాక యూరక కృతుల్ రచియింపు మనంగ శక్యమే?

అని యివ్వన్నియు నున్నఁగాని కావ్యమువ్రాయ సాధ్యముగా దని పలికె నఁట. ఇది హాస్యోక్తియై యుండును. ఇది కావ్యకారణసామగ్రి గాదు. ప్రతిభ గలవానికి వీనితోఁ బనిలేదు. ఇంటఁ దిండిలేక శుష్కోపవాసములు సేయుచు పోతనగారు భాగవతమును రచించిరి.

ప్రతిభావంతుఁ డయిన కవి యే వస్తువును గ్రహించినను దానిని సుందరముగాఁ జేయును. వస్తుగౌరవమునుబట్టి కావ్యగౌరవ మేర్పడును. వస్తుగౌరవమును బట్టియే "ఉత్తరే రామచరితే భవభూతిర్విశిష్యతే" అను ప్రతిష్ఠవచ్చినది. ఒకప్పుడు వస్తువు లోకోత్తరము గాకపోవచ్చును. కాని కవి తనపనిని జక్కగా సమరించును. అచేతనవస్తువులకును బ్రతిభావంతుఁడు చైతన్యముఁ బోయును. రోఁత గొలుపు పెంటకుప్పలును, బంగారుబొమ్మలయిన పడఁతులును గవికావ్యమున సమానముగా సుందరమూర్తులుగానే భాసింతురు.

నవ్యకవులు సుందరవస్తువులను గూర్చియే కవి వ్రాయవలె నందురు. సుందరవస్తు వెప్పుడును సుందరమే. అసుందరమునుగూడ సుందరముగాఁ జేయుట. లోనే కవికిఁ బ్రత్యేకశక్తి గలదు. "తృణేనకార్యం భవతీశ్వరాణాం" అన్నట్లు కవి కనుపాదేయ మగువస్తు వేదియు లేదు. అ వస్తువును గ్రహించు కవియొక్క ప్రతిభామహత్త్వమును బట్టి కావ్యగౌరవ మేర్పడును. కవిత్వము కళగావునఁ గళ ప్రకృత్యనుకరణమేకావునఁ గళయొక్క ప్రయోజన మానంద మేకావునను imitation be gets pleasure (అనుకరణ మానందమును గొలుపును) అన్న విధమున లోకమునందువలెఁ గాక కావ్యము నందలి యసుందరవస్తువులవలనను నానందమే కలుగును. ఈ క్రింది దశరూపకశ్లోకమును గనుఁడు-

శ్లో॥ రమ్యం జుగుప్సిత ముదార మథాఽపి నీచం
ఉగ్రం ప్రసాది గహనం వికృతంచ వస్తు
యద్వాఽప్యవస్తు కవిభావకభావ్యమానం
తన్నాస్తి యన్నరసభావ ముపైతిలోకే.

(రమ్యముగా నిండు; రోఁతగొలుపునదికానిండు; ఉత్తమముగానిండు; అధమముగానిండు; భయంకరముగానిండు; ప్రసన్నముగానిండు; గంభీరముగానిండు; వికృతముగానిండు; వస్తువుగానిండు; అవస్తువుగానిండు; లోకమునఁ గవిచే భావ్యమానమై రసభావమును గలిగింపనిది లేదు) దీనినిబట్టి కవి సుందరవస్తువు

అను గూర్చియే వ్రాయవలె ననుట యనుచితము. ఆంగ్లమునఁగూడ నిదే యభిప్రాయము గలదు.

"Poetry turns all things to loveliness". "It exalts the beauty of that which is most beautiful and it adds beauty to that which is deformed." 'Shelly'

(కావ్య మెల్లవస్తువులను సుందరముగా మార్చును. అది సుందరవస్తువులను సుందరతములను జేయును. అసుందరవస్తువులను సుందరములుగాఁ జేయును)

కం. తను వగు శబ్దార్థంబులు;
ధ్వని జీవ; మలంక్రియావితానము సొమ్ముల్;
తనరు గుణంబులు గుణములు
ఘనవృత్తులు వృత్తు లౌర! కావ్యేందిరకున్. ౫౩

తా. కావ్యలక్ష్మికి శరీరము శబ్దార్థములు; జీవము (ఆత్మ) ధ్వని; అలంకారము లలంకారములు; గుణములు గుణములు; వృత్తులు వృత్తులు.

కావ్యశరీరమునుగూర్చి యింతకుమున్నే విపులముగాఁ జర్చించితిమి. ధ్వనతీతి ధ్వనిః (కావ్యం) ధ్వన్యతే ఇతి ధ్వనిః(వ్యంగ్యార్థము) ధ్వననంధ్వనిః(వ్యంజనా) అని యభినవగుప్తుఁడు ధ్వనిశబ్దమునకు ముత్తెఱఁగులగు వ్యుత్పత్తుల నంగీకరించి కావ్య పరముగా, వ్యంగార్థపరముగా, వ్యంజనావృత్తిపరముగా వ్యాఖ్యానించెను. 'ధ్వని జీవ' మనుచోట ధ్వనిశబ్దమునకు వ్యంగ్యార్థ మనియే యర్థము.

ఇటఁ 'గావ్యేందిర' అని కావ్యమును నిందిరనుగా రూపించుటవలనఁ బ్రయోజన మేమియు లేదు. కావ్యము కాంతాసమ్మిత మగుటచే సామాన్యముగాఁ గాంతగా రూపించినఁ జాలును. 'కావ్యరమణికిన్' అన్నచో సరిపోవును. గ్రంథకర్త యిచ్చటఁ దానిచ్చిన కావ్యసామగ్రిలో రీతి, పాకములను వదలెను.

గీ. అందు వాచక లక్షక వ్యంజకంబు
లనఁగ శబ్దప్రపంచంబు వినుతి కెక్కుఁ
ద్రివిధ మై యర్థజాతంబు తేజరిల్లు
నవని వాచ్యంబు, లక్ష్యంబు, వ్యంగ్య మనఁగ. ౫౪

గీ. శబ్దవృత్తులు, నభిధ లక్షణ యనంగ
వ్యంజన యనంగఁ బెనుపొందు నందు నభిధ
సతత సంకేతితార్థగోచర సుశబ్ద
ధామ మై, యోగరూఢి భేదములఁ జెలఁగు. ౫౫

తా. పదములకు లేక శబ్దములకు నర్థమును బోధించు నొకశక్తి గలదు. "పదపదార్థసంబంధశ్శక్తిః" (పదమునకును దానియర్థమునకును గల సంబంధమే శక్తి) అని తార్కికవచనము. ఆశక్తికిఁ గొందఱాలంకారికులు 'వృత్తి' యనియును, గొందఱు 'శక్తి' యనియును, గొందఱు 'వ్యాపార' మనియును పేరిడిరి. ఆశక్తి అభిధా, లక్షణా, వ్యంజనా యని మువ్విధములు. అభిధాశక్తిచేఁ జెప్పఁబడు నర్థము వాచ్యము లేక అభిధేయము లేక శక్యము అనియు, లక్షణాశక్తిచే బోధింపఁబడు నర్థము లక్ష్య మనియు, వ్యంజనాశక్తిచే బోధింపఁబడు నర్థము వ్యంగ్య మనియుఁ జెప్పఁబడును. ఆ వాచ్యార్థమును బోధించు శబ్దము వాచక మనియు, లేక శక్త మనియు, లక్ష్యార్థమును బోధించు శబ్దము లక్షక మనియు, వ్యంగ్యార్థమును బోధించు శబ్దము వ్యంజక మనియు వ్యవహరింపఁబడును. అనఁగా నిట్లు :

శక్తి.	అర్థము.	శబ్దము.
అభిధా	వాచ్యము లేక అభిధేయము లేక శక్యము	వాచకము లేక శక్తము
లక్షణా	లక్ష్యము	లక్షకము
వ్యంజనా	వ్యంగ్యము	వ్యంజకము

గ్రంథకర్త పరిప్రథమమున నభిధాదిశక్తులను బిమ్మట వాచ్యాద్యర్థములను, దదుపరి వాచకాదిశబ్దములను గుఱించియుఁ జెప్పిన యెడల లెస్సగా నుండెడిది. అట్లు చెప్పఁబడమి నీ రెండుపద్యములకును గలిపియే వివరణము వ్రాయఁబడినది.

ఈ మూఁడుశక్తులనుగాక మీమాంసకులలో నొక తెగవా రగు నభిహితాన్వయవాదులు 'తాత్పర్యశక్తి' యను వేఱొకశక్తి నంగీకరించిరి. (తాత్పర్యార్థోఽపి కేషుచిత్) అభిధా, లక్షణా, వ్యంజనాశక్తులు శబ్దశక్తులు. అనఁగా శబ్దముయొక్క యర్థమును బోధించుశక్తులు. తాత్పర్యశక్తి వాక్యశక్తి. వారి యాశయ మిది :—

"శబ్దములు వాని సంకేతితార్థమునుమాత్రమే బోధించును. అన్వయమును బోధింపవు. ఎట్లన, 'గామానయ' (గోవును దెమ్ము) అన్నపుడు 'గాం' పదము 'గోవును' అనియు, 'ఆనయ' పదము 'తెమ్ము' అనియు నర్థమును దెలుపును. కాని యీ రెండర్థములను గలియఁ బెట్టు ? ఏలన, నభిధ పదములయొక్క యర్థమునుమాత్రమే బోధించును. కాని యన్వయమును బోధింపదు. కాన వాక్యము నందలి పదముల కన్వయమును గలిపి, యఖండార్థమును బోధించుటకు వేఱొకశక్తి నంగీకరింపవలయును. దానికే తాత్పర్యశక్తి యని పేరు. అది లేకున్నచోఁ బదములు పరస్పరాన్వయమును బొందవు. మన కఖండార్థ మేర్పడదు. తీర్థమునకుఁ దీర్థము, ప్రసాదమునకుఁ బ్రసాదము నన్నవిధమున

నర్థములు ఖండఖండములుగానే యుండును" వీ రభిహితాన్వయవాదులు. అనఁగాఁ బదములమూలమున వాక్యార్థ మేర్పడు నని చెప్పువారు.

ఈ మీమాంసకులలో నన్వితాభిధానవాదు లను వే ఱొక తెగవారు గలరు. వా రీ తాత్పర్యశక్తి నంగీకరింపరు. వారి సిద్ధాంత మిది:—

"గామానయ (గోవును దెమ్ము) అని యుత్తమవృద్ధుఁడు (పెద్దవాఁడు) మధ్యమవృద్ధునితో (యువకుఁడు) చెప్పఁగా మధ్యమవృద్ధుఁ డద్దానిని దెచ్చు చుంటను జూచు చున్న బాలుఁడు, ఆ వాక్యమునకు "ఒకానొక సాస్నా (గంగడోలు) దిమంతమగు పిండమును గొనిదెచ్చుట" యని సాముదాయికముగా గ్రహించును. కాని ప్రత్యేకముగా "నీ పదమున కిది యర్థము" అని గ్రహింపఁ జాలఁడు. పిమ్మట 'గాం బధాన' (గోవును గట్టుము) 'అశ్వమానయ' (గుఱ్ఱము దెమ్ము) అను వాక్యములను విని వెనుకటి 'గోవును దెమ్ము' వాక్యములోని గోవువంటి వ్యక్తినే కట్టి వేయుటను జూచి 'గోవు' అనఁగా 'ఇది' యని యర్థమును గ్రహించును. 'గుఱ్ఱమును దెమ్ము' అను వాక్యమును విని గుఱ్ఱమును దెచ్చుటను జూచి ఆనయ (తెమ్ము) పదము వెనుక 'గామానయ' వాక్యములోని 'ఆనయ' (తెమ్ము) పదమువంటిదే యనుకొని దానియర్థమును గ్రహించును. ఈ విధముగా వాక్యార్థమువలననే ప్రత్యేకపదముల యర్థము గోచరించును." వీరి మతమునఁ బదముల యర్థమును గలుపుటకుఁ దాత్పర్యశక్తి యక్కఱలేదు. ఏలన నన్వితార్థమే యనఁగా వాక్యార్థమే ముందు గోచరించుచున్నది.

అభిహితాన్వయవాదులు "మొదటఁ బదములవలన నర్థబోధ; పిమ్మట వాక్యార్థబోధ" యందురు. అన్వితాభిధానవాదులు "మొదట వాక్యార్థబోధ, పిమ్మటఁ బదార్థబోధ" యందురు.

ప్రతాపరుద్రీయములో "తాత్పర్యార్థోఽపి వ్యంగ్యార్థ ఏవ న పునః పృథగ్భూతః (తాత్పర్యార్థముగూడ వ్యంగ్యార్థమే కాని భిన్నముగాదు.) అని వ్రాయఁ బడియున్నది. అట్టిచో "గోవును దెమ్ము" అను వాక్యములోని తాత్పర్యార్థమే వ్యంగ్యార్థమా? వ్యంగ్యార్థము రమణీయముగా నుండవలెనుగదా! అని శంక గలుగుచున్నది. ప్రతాపరుద్రీయకారుని మతమునఁ దాత్పర్యార్థ మన మీమాంసకుల పదముల విశిష్టార్థమునుమాత్రమే బోధించు శక్తి గాదు. అలంకారికుల తాత్పర్య మిది:—

"తస్మిన్ పరాః తత్పరాః; తేషాంభావః తాత్పర్యం" అని వ్యుత్పత్తి. ఇట తచ్ఛబ్దమునకు వక్త తన బుద్ధిచే సహృదయహృదయానుభవమునకుఁ దెచ్చిన రసాదులు. 'తత్పరాః' అనఁగా నా రసాసక్తము లగు విషయములు. వానిభావము తాత్పర్యము. కేవల పదార్థాన్వయమును మాత్రమే తెలుపుట.

కవియొక్క పనిగాదు. ఆ వాక్యార్థములకంటె రమణీయ మగు వాక్యార్థమును దెలుపుట యతనిపని. అదియే యాలంకారికుల తాత్పర్యము. భావప్రకాశములో —

"అతోధ్వన్యాఖ్య తాత్పర్యగమ్యమానత్వతః స్వతః
కావ్యే రసాలంక్రియాది ర్వాక్యార్థో భవతి స్ఫుటం"

తా. "ధ్వని యను పేరు గలిగి తాత్పర్యరూపముగా గమ్యమాన మగునది. కానఁ గావ్యమున రసాలంకిృయాదులే వాక్యార్థము" అని తాత్పర్యము, ధ్వనియు నేకముగాఁ దెలుపఁబడినది.

ఈ తాత్పర్యమునకు భావము, అభిప్రాయము, ఉద్దేశము అనియు నామాంతరములు. ఈ తాత్పర్యమును వ్యంగ్యార్థమును భిన్నములు గావు.

అభిధావృత్తి.

"సతతసంకేతితార్థగోచర సుశబ్దధామము" అని దీని లక్షణము. "సంకేతిత మగు నర్థమును బోధించు శబ్దము నాశ్రయించి యుండునది" అని దీని భావము. ఇందు 'గోచర సుశబ్దధామము' అనఁగా నిష్కృష్ట మగు నభిప్రాయము తేలకున్నది. మఱియుఁ బైఁ జెప్పఁబడిన లక్షణముగూడ డొంకతిరుగుడుగా నున్నది. 'సంకేతితమగు నర్థమును బోధించు శబ్దశక్తి యభిధ" అని నచో నూటిగా నుండును. సంకేతితార్థ మనఁగా వాచకముయొక్క ముఖ్యార్థము లేక వాచ్యార్థము. దానిని బోధించుశక్తి యభిధ. సంకేత మన శబ్దమునకును, దాని యర్థమునకును గల పరస్పరసంబంధమును నిర్ణయించుట. (సంకేతశబ్దార్థయో స్సంబంధావధారణం) అనఁగా నీ శబ్దమువలన నీ యర్థము బోధపడవలెనను నీశ్వరేచ్ఛయే సంకేత మని ప్రాచీనులును, లోకేచ్ఛయే సంకేత మని నవ్యులును జెప్పుదురు.

ఈ సంకేత మీ క్రిందివానిచే గ్రాహ్య మగును.

వ్యాకరణము, ఉపమానము, ఆప్తవాక్యము, వ్యవహారము, వివరణము, అన్యపదములయొక్క సాన్నిధ్యము వీనివలన నా సంకేతము గ్రాహ్య మగును. ఎట్లన, 'కర్త' అను పదమున కర్థ మేమన్నచో వ్యాకరణ మిచ్చటఁ బ్రకృతి ప్రత్యయవిభాగముచేసి యే యర్థమున నే ధాతువున కే ప్రత్యయము వచ్చెనో తెలుపును. దాన నర్థము తేటపడును. 'గవయము (ఒక జంతువు) గోవు వలె నుండును' అను నెడ నీ యుపమానముచే గవయశబ్దముయొక్క సంకేతము గ్రాహ్య మగును. ఆప్తు లనఁ బెద్దలు. వా "రీ శబ్దమున కిది సంకేతము." అని చెప్పుటవలనను గ్రాహ్య మగును. వ్యవహార మన మీమాంసకమతమున నన్వితాభిధానవాదులు తెలిపిన మతము. దానిని బట్టియు సంకేత మేర్పడును.

వివరణ మన "ఘట మనఁ గలశము" అనునది. దీనివలనను సంకేతము గ్రాహ్య మగును. అన్యపదసన్నిధివలన సంకేతము గ్రాహ్య మెట్లగునో ముందు బోధింపఁబడును. (ఉదా. పురారాతి యగు దేవరకు.)

అట్టి సంకేతముగల యర్థమును బోధించుశక్తియే యభిధ. అభిధా శక్తితోఁ గూడిన శబ్దములు వాచకము లని తెలుపఁబడెను.

ఈ సంకేతము స్వరూప స్వభావమును బట్టి నాలు విధములు. ౧. జాతి సంకేతము, ౨. గుణసంకేతము ౩. క్రియాసంకేతము, ౪. ద్రవ్యసంకేతము.

జాతిసంకేతమును దెలుపు పదములు జాతివాచకములు. ఉదా॥ గోవు. 'గోవు' అని చెప్పఁగానే యీ పద మొకానొకగోవును దెలుపునా ? అన్ని గోవులను దెలుపునా ? ఒకే గోవును దెలుపునన్నచో నితరగోవులను దెలుపుటకు నొక్కొక్క పదమును వాడవలసి యుండును. అనఁగా నిది గోవు ; ఇది గోవు; ఇది గోవు ; అని యనంతముగా గోపదములను జెప్పవలసియుండును. ఇది గౌర వము గదా ! కాన నన్నిగోవులను బోధించు నని చెప్ప వలెను. అనఁగా గో జాతి నంతను బోధించును. గో జాతి యనఁగా నేమి ? గోవునందు 'గోత్వము' అనునది ధర్మము. అనేకవ్యక్తులయం దనుగతముగా నుండు ధర్మము జాతి. గోత్వ మనునది యనేకవ్యక్తులయం దనుగత మగు ధర్మముగదా ! ఇట్లే ఘట త్వము, పటత్వము, మొద లగున వన్నియు జాతులే. గోత్వ, ఘటత్వ, పట త్వాదులు గల గోవు, ఘటము, పటము మొదలగు శబ్దము లన్నియు జాతివాచ కములు. (వీనినే యాంగ్లమున Common nouns అందురు.) జాతినిఁ దెలు పునది జాతివాచకము. గో శబ్దాదులు జాతివాచక మన గోత్వాదులను దెలుపు నని భావము. అనఁగా మనము "గోవును దెమ్ము" అని ప్రయోగింపఁగానే 'గోత్వమును దెమ్ము' యని యర్థము వచ్చును. గోత్వమును దెచ్చుట యెట్లు ? కాన గోత్వ మను జాతి కార్యకారి కాదు. గాన ననఁగా గోత్వమును దెచ్చుట సాధ్యముగాదు. కాన గోత్వరూపజాతిచే 'గోవే' ఆక్షేపింపఁబడును. కాన, గోవు, ఘటము, పటము మొద లగు పదములు జాతివాచకములు.

గుణసంకేతము గల పదములు గుణవాచకములు. ఉదా.: శుక్ల, నీల, పీతాదిపదములు గుణసంకేతము గలవి.

క్రియాసంకేతము గల పదములు క్రియావాచకములు. ఉదా: వండు చున్నది. ఇట వంట యనఁ బొయిమీఁదఁ బెట్టి యుడికినపిమ్మటఁ గ్రిందికి దించుట వఱకుఁ గల వ్యాపారము. ఇట్టి వ్యాపారమును బోధించు పదములు క్రియావాచకములు.

ద్రవ్యసంకేతము గల పదములు ద్రవ్యవాచకములు. ఉ॥ రాముఁడు. ఇట ద్రవ్య మన నామము. రామపద మొకరికి సంకేతము. ఇట్టివి ద్రవ్యవాచకములు.

కొందఱు గోశబ్దము గోత్వ మనుజాతిని బోధించునట్లే, శుక్ల నీలాది గుణ వాచకములును శుక్లత్వ, నీలత్వాదిజాతులనే బోధించునుగదా! అట్లే 'వండు చున్నది' మొద అగు క్రియలుగూడ వంటలజాతినే బోధించును. అట్లే రామాది ద్రవ్యవాచకములుగూడ రామత్వాదిజాతులను బోధించును. రామాదు లేక వ్యక్తులు. అనేకవ్యక్తు లున్నఁగాని జాతి యేర్పడదు. రామత్వాదులు జాతు లెట్లగు ? నన్నచో బౌద్ధులు ప్రతిక్షణమును ద్రవ్యము భేదించు నని చెప్పుదురు. అనఁగా రామాదిద్రవ్యము లేకవిధముగా సర్వకాలమును నుండ వనియుఁ, బ్రతి క్షణమునందును మార్పులు గలుగుచుండు ననియుఁ గావున క్షణముక్రిందఁ జూచిన రామాదులే యీ క్షణమునఁ జూచిన రామాదులు గా రనియు వారి సిద్ధాంతము. కావునఁ బ్రతిక్షణమును భేదించు రామాదిద్రవ్యముల యందు రామత్వ రూపజాతి యుండవచ్చును. ఈ విధముగా నన్నియును జాతివాచక ములే యనియు నొక మతము గలదు.

ఈ విధముగా సంకేతస్వభావమునుబట్టి శబ్దములు నాలుగువిధము లని మహాభాష్యకారుఁడు చెప్పెను. (గౌశ్శుక్లశ్చలో డిత్థః ఇతిశబ్దానాం ప్రవృత్తిః) కొన్నిశబ్దములకు నొక్కయర్థమే సంకేతితము. మఱికొన్ని శబ్దములకుఁ బెక్కు ర్థములు సంకేతితము లై యున్నవి. అట్టిచోఁ బెక్కర్థములను బోధించు శబ్దము లలోఁ బెక్కభిధాశక్తు లుండునా ? అన్నచోఁ బెక్కు శక్తు లుండవు. ఒకే యభిధాశక్తి యుండును. అట్టిచో నాశక్తి యన్ని యర్థముల నొకతడవ బోధింపదా! అట్లు పెక్కర్థము లుపస్థితము లయ్యెనేని వాక్యార్థ మెట్లు బోధ పడును ? అని మఱల శంక గలుగును. దీనికి సమాధాన మిది : అభిధాశక్తిని నియమించి యర్థనిర్ణయముసేయు సాధనములు గలవు.

'సంయోగో విప్రయోగశ్చ సాహచర్యం విరోధితా

అర్థః ప్రకరణం లింగం శబ్దస్యాఽన్యస్య సన్నిధిః

సామర్థ్య మౌచితీ దేశః కాలో వ్యక్తి స్స్వరాదయః

శబ్దార్థస్యానవచ్ఛేదే విశేషస్మృతిహేతవః'.

తా. సంయోగము, విప్రయోగము, సాహచర్యము, విరోధము, అర్థము, ప్రకరణము, లింగము, (చిహ్నము) అన్యశబ్దసన్నిధి, సామర్థ్యము, ఔచిత్యము, దేశము, కాలము, లింగము, స్వరము, మొదలగునవి శబ్దముయొక్క అర్థము నిర్ణీతము కా నపుడు నిర్ణయించు సాధనములు.

సంయోగము :— 'హరి సశంఖచక్రుఁడు' అనుచో 'హరి' యన నెవరు? హరిశబ్దమునకుఁ బెక్కర్థములు గలవు. ఇట నే మర్థము ? అన్నచో నిచ్చటి హరి శంఖచక్రసంయోగము గలవాఁ డని యర్థ మగుటచే శంఖచక్రసంయోగము విష్ణువునకు మాత్రమే కలదు. కాన 'హరి' యన విష్ణువే' యని యర్థము తేలును.

ఇట శంఖచక్రసంయోగము 'హరి' పదమునకు 'విష్ణువే' యను నర్థమును బోధింప నభిధను నియమించును.

విప్రయోగము :—"అశంఖచక్రిఁ డగు హరి" (శంఖచక్రములు లేని హరి) ఇట 'హరి' పదమున కే యర్థ మన్నచో శంఖచక్రవియోగము 'హరి' పదమునకు 'విష్ణువే' యను నర్థమును బోధింప నభిధను నియమించును.

సాహచర్యము :—'రామలక్ష్మణులు' అన్నచో రామశబ్దమునకు నర్థమేమి? లోకమున రామశబ్దమునకు దశరథిరాముఁడు, పరశురాముఁడు, బలరాముఁడు నని మూఁడర్థములుగలవు. ఇం దేమర్థమన్నచో లక్ష్మణసాహచర్యము దశరథరామునకే కలదు గాన నిట నా సాహచర్యము 'రామ' పదమునకు 'దశరథరాముఁ' డని యర్థమును బోధింప నభిధను నియమించును.

విరోధము :—'రామార్జునులు' అను పదమున రామార్జును లెవరు? రామశబ్దమునకుఁ బైని మూఁడర్థములను జూపితిమికదా! అర్జునపదమునకుఁ బాండవార్జునుఁడు, కార్తవీర్యార్జునుఁడు నను రెం డర్థములు గలవు ఇట నే మర్థ మన్నచో లోకమున భార్గవరామ, కార్తవీర్యార్జునులకుఁ గల విరోధమును బట్టి రామశబ్దమునకుఁ బరశురాముఁ డనియు, నర్జునశబ్దమునకుఁ గార్తవీర్యార్జునుఁ డనియు నర్థమును బోధింప నా విరోధ మభిధను నియమించును.

అర్థము (ప్రయోజనము) :— "సంసారచ్ఛేదమునకై స్థాణువును భజింపుము" అన్నచో స్థాణువన నేమి? ఈ పదమునకు మొద్దు, శివుఁడు నను రెం డర్థములు గలవు. ఇట నే మర్థ మన్నచో సంసారచ్ఛేదనరూప మగు ప్రయోజనమునకై భజింపఁదగినవాఁడు శివుఁడు గాని వట్టి మొద్దు గాదు. కావున నిట నర్థము (ప్రయోజనము స్థాణు శబ్దమునకు శివుఁ డను నర్థమును బోధింప నభిధను నియమించును.

ప్రకరణము :—"దేవరకు సర్వము దెలియును" (సర్వం జానాతి దేవః) ఇట దేవర (దేవ) పదమునకు 'మీరు' అను నర్థమును బోధింపఁ బ్రకరణ మభిధను నియమించును.

లింగము (చిహ్నము) :— మకరధ్వజుఁడు కోపించును. మకరధ్వజశబ్దమునకు మన్మథుఁడు సముద్రుఁడు నని యర్థద్వయము గలదు, ఇట నే మర్థ మన్నచోఁ గోపరూపమగు చిహ్నము చేతనుఁ డగు మన్మథునికిఁ గలదు. కాని సముద్రుని కుండదుగదా! కానఁ గోపరూప చిహ్నము మకరధ్వజ శబ్దమునకు మన్మథుఁ డను నర్థమును బోధింప నభిధను నియమించును.

అన్యశబ్దసన్నిధి :—"పురారాతి యగు దేవరకు" ఇటఁ బురారాతి యను నన్యశబ్దసన్నిధి 'దేవర' పదమునకు 'మీరు' అను నర్థముగాక శంభుఁ డను నర్థమును బోధింప నభిధను నియమించును.

సామర్థ్యము :— 'మధువుచేఁ గోకిల మదించినది' మధుపదమునకు మద్యము, వసంతము అను రెం డర్థములు గలవు. ఇట నే మర్థ మన్నచోఁ గోకిలకు మదమును గలిగించు సామర్థ్యము వసంతునికిఁ గలదు. కాన నిటఁ గోకిల మదకారణసామర్థ్యము 'మధు' పదమునకు వసంతుఁ డను నర్థమును బోధింప నభిధను నియమించును.

ఔచిత్యము :— 'ప్రియురాలిముఖము మిమ్ము రక్షించుఁ గాత' ముఖశబ్దమునకు సమ్ముఖము, వదనము అను రెం డర్థములు గలవు. ఇట నే మర్థ మన్నచోఁ బ్రియురాలి సమ్ముఖము రక్షించు నన్నచో నుచితముగా నుండును. కాన నిట నౌచిత్యము ముఖశబ్దమునకు సమ్ముఖ మను నర్థమును బోధింప నభిధను నియమించును.

దేశము :—"పరమేశ్వరుఁ డిట వెలయుచున్నాఁడు" పరమేశ్వరశబ్దమునకు లోకమున రాజు, దేవుఁడు నను రెం డర్థములు గలవు. 'ఇట' అన రాజధానీరూప మగు 'దేశము' అని యర్థము. దేశవాచక మగు 'ఇట' అనునది పరమేశ్వరశబ్దమునకు 'రాజు' అనునర్థమును బోధింప నభిధను నియమించును.

కాలము :— "చిత్రభాను వు ప్రకాశించుచున్నాఁడు" చిత్రభాను వనఁగా నగ్నియు, సూర్యుఁడు నని యర్థము. ఈ పదమును బగటఁ బ్రయోగించినచో 'సూర్యుఁడు' అనియు, 'రాత్రి' ప్రయోగించినచో 'నగ్ని' యనియు నర్థ మగును. ఇటఁ 'గాలము' (పగలు—రాత్రి) ఆ యా యర్థములను బోధింప నభిధను నియమించును.

వ్యక్తి (లింగము) :— "మిత్రి మెప్పు చుండెను" మిత్ర శబ్దమునకు 'సఖుఁడు' సూర్యుఁడు నని యర్థద్వయము గలదు. ఇట నపుంసకలింగముగా మిత్రశబ్ద ముపయోగింపఁబడినది. కాన స్నేహితుఁ డనియే యర్థము. ఇట నపుంసకలింగము స్నేహితుఁ డను నర్థమును బోధింప నభిధను నియమించును.

స్వరము :— స్వరము వేదమునందే యర్థవిశేషమును బోధింప నభిధను నియమించును. (స్వర మన ఉదాత్త, అనుదాత్త, స్వరితములు) ఎట్లన వృత్రాసురుఁడు తా నింద్రుని జయింపఁగోరి "ఇంద్రశత్రుర్వర్ధస్వ" (ఇంద్రుఁడు శత్రువుగాఁగల యో వృత్రాసురుఁడా! వర్ధిల్లుము) అని తన్నుగుఱించి తా నుచ్చరించుచుండెను. "ఇంద్రశత్రు" పదమునకు "ఇంద్రుఁ డైన శత్రువు" (ఇంద్రశ్చ అసౌ శత్రుః) అనియు, ఇంద్రుఁడు శత్రువుగాఁ గల (ఇంద్రః శత్రుః యస్యసః) అనియును విగ్రహమ్ములు జెప్పవచ్చును. అనఁగాఁ గర్మధారయము గాని, బహువ్రీహిగాని చెప్పవచ్చును. అట్టిచోఁ గర్మధారయమున నొక స్వరము, బహువ్రీహిలో నొక స్వరమును జెప్పవలయును. వృత్రాసురుఁడు బహువ్రీహిపరముగా నెంచియు, బహువ్రీహి సమాసస్వరము నుచ్చరింపక కర్మధా

రయ స్వరముతో నుచ్చరించెనఁట. దాన "ఇంద్రుఁడా! వృద్ధినొందుము." అని యర్థము వచ్చినది. దాన నింద్రునకే జయముగలిగి వృత్రాసురుఁడు నశించెనఁట. ఈ యభిప్రాయమును దెలుపు శ్లోకమును గనుఁడు.

శ్లో॥ మంత్రోహీనః స్వరతో వర్ణతో వా
మిథ్యాప్రయుక్తో నతదర్థమాహ
స వాగ్వజ్రో యజమానం హినస్తి
యథేంద్రశత్రుః స్వరతోఽపరాధాత్.

తా॥ స్వరవర్ణహీన మైన మంత్రము తన స్వాభావికార్థమును బోధింపక భిన్నార్థమును బోధించును. దాన నది పిడుగై యజమానుని మొత్తును. స్వరకృత మైన యపరాధమున వృత్రాసురుఁడు నశించెను.

'స్వరాదులు' అనుచోట నున్న 'ఆది' పదముచే నభినయాదులు గూడఁ దత్తదర్థమును బోధింప నభిధను నియమించును.

"ఏతావన్మాత్ర స్తనికా ఏతావన్మాత్రాభ్యా మక్షిపత్రాభ్యాం
ఏతావన్మాత్రావస్థా ఏతావన్మాత్రై ర్దివసైః।

తా. ఇంతింత (ఔన్నత్యవర్తులత్వములు గల) స్తనములు గల యువతి యింతింత (వైశాల్యము) కన్నులతో, ఇన్ని (సంఖ్య) దినములలో, ఇట్టి (కార్శ్యము) యవస్థకుఁ బాల్పడినది.

ఇట నభినయము "ఏతావన్మాత్ర" పదముయొక్క యా యా యర్థములను బోధింప నభిధను నియమించును.

ఈ విధముగా సంయోగాదులు వాచకమున కనేకార్థములు సంకేతములై నపుడొక్క యర్థమునుమాత్రమే బోధింప నభిధను నియమించును.

వాచకభేదములు

ఈ వాచకపద మర్థబోధక స్వభావమునుబట్టి యౌగికము, రూఢము, యోగరూఢము, యౌగికరూఢము అని నాలుగువిధములు. వెనుక స్వరూపస్వభావమును బట్టియు, నిట నర్థబోధకస్వభావమునుబట్టియు భేదములు,

౧. అవయవార్థమును (వ్యుత్పత్త్యర్థమును) మాత్రము బోధించు శబ్దము యౌగికము, ఉదా॥ పాచకుఁడు. పచతీతిపాచకః = వంటను జేయువాఁడు అను వ్యుత్పత్త్యర్థముమాత్రమే బోధింపఁబడును. సామాన్యముగా 'వంటలవాఁడు' అను నర్థమేకానీ ఫలానిజాతివాఁ డని యర్థము రాదు.

౨. అవయవార్థముతోఁ బనిలేక సముదాయార్థమునే బోధించు పదము రూఢము, ఉదా॥ ఆకాశము, బల్ల, పుస్తకము మొ॥ ఈ పదముల కవయవార్థము లేదు. అనంతకాలమునుండి యివి రూఢిగా నొక యర్థమును బోధించు చున్నది.

౩. అవయవార్థమును బోధించుచున్నను విశేషించి సముదాయార్థమునే బోధించు పదము యోగరూఢము. ఉదా॥ పంకజము. ఇది "పంకమువలనఁ బుట్టునది" అను నవయవార్థము బోధించుచున్నను 'పద్మము' అను నర్థమునందే రూఢమై యున్నది. మిగిలిన 'నత్తగుల్ల' మొదలగు నర్థములను బోధింపదు. యౌగికార్థమును రూఢ్యర్థమును గలది యోగరూఢము,

౪. యౌగికార్థమును, రూఢ్యర్థమును నీ రెండును నేకశబ్దమువలన బోధింపఁబడునో యది యౌగికరూఢము. ఉదా॥ ఉద్భిత్ (ఉద్భిదయ) "ఉద్భేదించునది" అను నవయవార్థమును బట్టి 'తరుగుల్మాది' యనియుఁ, రూఢ్యర్థమును బట్టి యాగవిశేషమనియు నర్థద్వితయమును నీ శబ్దము స్వతంత్రముగా బోధించును. ("ఉద్భిదాయజేత పశుకామః" అనుచోట 'ఉద్భిత్' అనఁగా యాగవిశేషము.)

ఈ యౌగికరూఢమును ముక్తావళీకారుఁడు దెలిపెను. రసగంగాధరమున దీని ప్రశంస లేదు.

మఱియుఁ బదములు విచిత్రస్వభావములు గలవి. కొన్ని పదములలో నేకదేశమే యర్థమును బోధించును. ఎట్లన, భీమసేన, బలదేవ ప్రభృతిపదములలో నాద్యమగు భీమ, బల, అను నేకదేశమే యర్థమును బోధించును. మతంగజ, వసుంధరా. ధరాధర ప్రభృతిపదములలోఁ జరమభాగమగు గజ, ధరా, ధరప్రభృతిపదములే యర్థమును బోధించును. ఇట నేకదేశశ్రవణముచేత నే యర్థస్ఫూర్తి గలుగుచున్నది. మఱియు అపాంసుల(పాంసులగానిది) అనిందితుఁడు (నిందితుడు గానివాఁడు) మొదలగు పదములందలి 'ప్రతిషేధ' ముత్కృష్టమగు నితరార్థమును సంపాదించును. పాంసుల = కులట; అపాంసుల = పతివ్రత; నిందితుఁడు = దూషితుఁడు; అనిందితుఁడు = పూజితుఁడు మొ॥ అనుష్ణ, శీతేతర ప్రభృతి పదములు ప్రతిద్వంద్వి యగు నర్థమును బోధించును. అనుష్ణము = శీతము; శీతేతరము = ఉష్ణము మొ. ఒకానొకపదము రూఢ్యర్థము నపేక్షింపదు. అనఁగా నా పదము రూఢమైనను రూఢ్యర్థము నపేక్షింపక యౌగికార్థమును నపేక్షించును. "సింహాదవాపద్విపదం నృసింహః" నృసింహుఁడను రాజు (క్రూరజంతువు) సింహమువలన విపత్తిని బొందెను. 'సింహ' శబ్దమునకు "హినస్తీతి సింహః" అని యౌగికార్థము, కాని యిది హర్యక్షమునందు రూఢమై యున్నది. కాని, యిట రూఢ్యర్థంబుగాక, యౌగికార్థంబగు

చంపునది (హీనస్సితి సింహః) అనునర్థమే యపేక్షితమై యున్నది. కొన్ని పదములకు యోగికార్థ మనపేక్షితమై యున్నది. 'క్షీరాంభోధి' క్షీరాబ్ధి; ఇట 'అంభోధి' అబ్ధిపదములకు యౌగికార్థము నపేక్షింపరాదు. 'వామ' శబ్దమును వామనయనా, వామోరూ, అనుచోటులనే ప్రయోగింపవలెను. కాని వామవదనా, వామపాణి, మొదలగు విధమునఁ బ్రయోగింపరాదు.

నరసభూపాలీయకర్త ప్రతాపరుద్రీయము ననుసరించి యోగమూలాభిధ, రూఢిమూలాభిధ అను రెంటినే యనఁగా యౌగికములు, రూఢములు అను రెండు భేదములనే చూపెను. కాని యీ నాలుగుభేదములును దెలియఁదగినవి. కానఁ దెలిపితిమి.

౧. యోగమూలాభిధ కుదాహరణము.—

చ. అలఘుబలాభిరాముఁ డగు నౌబళరాజనృసింహుమేదినీ
తలబలవైరి దానజలధారల నిచ్చటఁ దేలి తేలి త
ద్గళితవిరోధిశోణితనదమ్ముల నిమ్ములఁ గూడి కూడి యా
జలధులు వాహినీశు లనఁ జాలఁ జెలంగుఁ బయోనిధానముల్.

ఇందలి వాహినీశులు, పయోనిధానములు అనువానికిఁ గేవలవ్యుత్పత్త్యర్థములను బట్టి సముద్రుఁ డని యర్థము. ఇవి యౌగికములు.

ఈ యోగమూలాభిధకు యోగపూర్వాభిధ యనియు నామాంతరము. అనఁగా యౌగికార్థమును బోధించు శబ్దశక్తి యనిభావము. నిట్లనుట కిన్న యౌగికవాచకమున కుదాహరణ మన్నచో విస్పష్టముగా నుండును.

౨. రూఢిమూలాభిధ కుదాహరణము.

కం. కులమణియై బలవద్రిపు
కులగిరికులిశంబు నై యకుంఠితధర్మా
కలనకలాలాలసుఁ డయి
వెలయు న్నరసింహవిభుఁడు విశ్వోన్నతుఁ డై. ౫౭

ఇటఁ గుల, మణి, రిపు, గిరి, కులిశాదిపదము లన్నియు రూఢములే. వీని శక్తి రూఢిమూలాభిధ. ఈ పదములు రూఢములు.

పై పద్యమునందలి బలవైరి, జలధి పదములు యోగరూఢములు. దాన పదము ఈవి - ఖండనము అను నర్థద్వయమునందును బ్రసిద్ధము గాన యౌగిక రూఢము.

లక్షణావృత్తి

గీ. ఇంక లక్షణ వివరింతు; నదియు గౌణ
వృత్తియు నభిన్న మై పొల్చు; నెట్లఁ టన్న
'క్షోణిసురుఁ డగ్ని' యనునెడ శుచిగుణంబు
వాచ్యవిభవాభిభావి యై వరలుకతన. 76

ఇఁక లక్షణను వివరింతును. గౌణవృత్తియు లక్షణయు నొక్కటే. భేదము లేదు. 'గౌణవృత్తి రపి లక్షణాప్రభేద ఏవ'' అని ప్రతాపరుద్రీయము. (కాని ప్రాభాకరు లను నొక పూర్వమీమాంసకశాఖీయులు గౌణవృత్తియును లక్షణయును భిన్నమే యని చెప్పుదురు) ఎట్లన " బ్రాహ్మణుఁ డగ్ని" అన్నపుడు "గంగాయాంఘోషః" (గంగలో గొల్లపల్లె) అనుచోట గొల్లపల్లెయందు శీతత్వ పావనత్వాదు లెట్లు వాచ్యముగాఁ గాక వ్యంగ్యముగా శోభిల్లునో యట్లే యగ్నిగతశుచిగుణము (పరిశుద్ధత యను గుణము) బ్రాహ్మణునియందు వాచ్యముగాఁగాక (వాచ్యమును దిరస్కరించి) వ్యంగ్యరూపమున శోభిలుచున్నది.

ఇట "గౌణవృత్తి లక్షణాప్రభేదమే" యని చెప్పుటకు గ్రంథకర్త యిచ్చిన 'శుచిగుణంబు వాచ్యవిభవాభిభావి యై వరలుకతన' అను కారణము సూటిగా లేదు. క్లిష్టముగా నున్నది. ప్రతాపరుద్రీయములో 'గౌణవృత్తి రపి లక్షణాప్రభేద ఏవ। సంబంధానుపపత్తిమూలకత్వాత్। యథాగ్నిర్మాణవక ఇత్యత్ర అగ్ని సాదృశ్య విశిష్టమాణవక ప్రతిపత్తిర్వివక్షితా తథైవ గంగాయాః ఘోషః ఇత్యత్ర గంగాసంబంధ విశిష్టతీరప్రతిపత్తి ర్వివక్షితా'' (గౌణవృత్తి లక్షణలో నొక భాగమే. గంగాయాం ఘోషః' అనుచోట ముఖ్యార్థానుపపత్తి గలిగినట్లె "అగ్నిర్మాణవకః" అనుచోటఁ గూడ ముఖ్యార్థానుపపత్తి గలుగుచున్నది. కాన సంబంధానుపపత్తి రెంటను సమానము. మఱియు 'గంగాయాం ఘోషః' అనుచోట గంగాసంబంధ యగు తీరమను నర్థము వివక్షిత మైనట్లే "యగ్నిసదృశమాణవకుఁడు" అను నరము వివక్షితము. అని కలదు. కాన గౌణవృత్తి లక్షణల కభేదమును బ్రస్తావించునపుడు 'సంబంధానుపపత్తిని' గారణముగాఁ దెలుపవలెను. "శుచి గణంబు... వరలుకతః.' ఇత్యాదిక మగు వచనముచే గౌణవృత్తిలక్షణ లెట్లభిన్నములో నిస్సందిగ్ధము.. గోచరింపవు.

ఇట మొదట 'లక్షణ' యన నేమో తెలుపక 'గౌ..వృత్తి లక్షణాప్రభేదమే' అని చెప్పుట యుక్తముగాదు.

కం. బంధుర యగు లక్షణ, సం
బంధానుపపత్తి మూలభావన; నది సం

బంధ నిబంధన, సామ్యని
బంధన యని రెండుగతులఁ బరగుచు నుండున్. ౫౯

తా. సంబంధానుపపత్తివలన లక్షణ యేర్పడును. అది సంబంధనిబంధన, సామ్యనింధన యని ద్వివిధము. నిబంధన మనఁగా మూలము. సంబంధమూలక మగు లక్షణ యనియు, సామ్యమూలక మగు లక్షణ యనియు నని భావము. "సంబంధానుపపత్తివలన లక్షణయేర్పడును" అను లక్షణ మసమగ్రము. కావ్యప్రకాశమున—

"ముఖ్యార్థబాధే తద్యోగే రూఢితోఽథ ప్రయోజనాత్"

అని లక్షణము చెప్పఁబడినది. దీని వివరణ మిది:—

ముఖ్యార్థమునకు బాధకలుగఁగా, రూఢినిబట్టి కాని, ప్రయోజనమును బట్టి కాని ముఖ్యార్థముతో సంబంధము గల వేఱొకయర్థమును లోకమునందలి రూఢినిబట్టి కాని, లేక యొకానొక ప్రయోజనముబట్టి కాని స్ఫురింపఁజేయు శబ్దశక్తి లక్షణ. వాచ్యార్థసంబంధములేని లక్షణ యుండదు. అనఁగా వాచ్యార్థమునకు బొత్తుగా నెట్టి సంబంధమును లేని లక్షణ యుండదు. "గంగలో గొల్లపల్లె" అనుదానికి "కొండమీఁది కోఁతి" అనునది లక్ష్యార్థమై యుండదు. ఇందు గమనింపవలసిన ముఖ్యవిషయములు మూఁడు. ౧. ముఖ్యార్థమున కనుపపత్తి. ౨. దాని సంబంధము. ౩. వేఱొకయర్థమును జెప్పుకొనుటకు రూఢి కానీ, ప్రయోజనము కానీ యుండుట.

చూడుఁడు "గంగాయాం ఘోషః" అను నుదాహరణముఁ దీసికొందము. "గంగలో గొల్లపల్లె" (ఉన్నది) అను నర్థము పొసగదు. ఏలన, గంగలో గొల్లపల్లె యుండదు. కాన వాచ్యార్థమున కనుపపత్తి గలిగినది. కాఁబట్టి దాని సంబంధముగల వేఱొకయర్థమును జెప్పుకొనవలెను. 'గంగాయాం' అనుదానికి 'గంగలో' అను నర్థముగాక 'గంగాతీరమున' అను నర్థమును జెప్పుకొందుమేని నర్థము సరిపడును. అయితే యీ యర్థమును జెప్పుకొనుటకు లోకమున 'గంగాయాం' అనఁగా 'గంగాతీరమున' అని రూఢ్యర్థమైన నుండవలెను. లేదా ? ఏదేని బ్రయోజనమైన నుండవలెను. ఇట లోకరూఢి లేదు. ఇఁకఁ బ్రయోజన ముండవలయును. "గంగాతీరమున" అని చెప్పుటవలన గంగలోని శీతత్వ పావనత్వాదులు గొల్లపల్లెలోఁ గూడఁ గలవు. అను నర్థము స్ఫురించుటయే ప్రయోజనము. ఈ ప్రయోజనము "గంగాయాం ఘోషః" అని వాచ్యార్థానుపపత్తితోఁ జెప్పుటవలన భాసిల్లి నట్లు "గంగాతీరేఘోషః" అని చెప్పినను భాసిల్లదు. కాన నిటఁ బ్రయోజనమునుబట్టి గంగాశబ్దమునకు 'గంగాతీరము' అను నర్థమును జెప్పుకొనవలెను. ఈ యర్థమును దోఁపించు శక్తియే లక్షణ.

ఇట్టివే సామాన్యముగా వ్యవహారములోఁ బెక్కు ప్రయోగములు గనఁబడుచున్నవి. 'మా యిల్లు రోడ్డుమీఁదనే యున్నది' అందుము. ఇట నిల్లు రోడ్డుమీఁద లేదు. కావున ముఖ్యార్థానుపపత్తి యేర్పడినది. 'రోడ్డుప్రక్కనే యున్నది' అని వాచ్యార్థసంబంధముగల వేఱొకయర్థమును జెప్పుకొనుచున్నాము. ఇట "మాయిల్లు విస్పష్టముగా నెల్లరకును గోచరించును" అనునది ప్రయోజనము. మా యిల్లు రోడ్డు మీఁదనే యున్నదని చెప్పుటవలన నీ ప్రయోజనము భాసిల్లునట్లు 'మాయిల్లు రోడ్డుప్రక్కనే యున్నది' అని చెప్పినను భాసిల్లదు. ఇదియే సంబంధనిబంధన. అనఁగా వాచ్యార్థసంబంధము గల లక్షణ.

'బ్రాహ్మణుఁ డగ్ని' అను వాక్యము గలదు. బ్రాహ్మణుఁ డగ్నియగునా? కాదు. వాచ్యార్థానుపపత్తి యేర్పడినది. కాన దానిసంబంధముగల వేఱొక యర్థమును జెప్పుకొనవలెను. అగ్నియందుఁ గల 'శుచిగుణము' బ్రాహ్మణుని యందుఁ గూడ నుండుటచే 'అగ్నిసదృశుఁడు బ్రాహ్మణుఁడు' అను నర్థమును జెప్పుదుము. దీనికిఁ బ్రయోజనముగాని, రూఢిగాని యుండవలెను. 'బ్రాహ్మణుఁ డగ్ని' యను రూఢి లేదు. అగ్నియం దున్న శుచిత్వ పవిత్రత్వాదులు బ్రాహ్మణుని యందు గోచరించుటయే ప్రయోజనము. 'అగ్నిసదృశుఁడు బ్రాహ్మణుఁడు' అని చెప్పినను 'బ్రాహ్మణుఁ డగ్ని' అని చెప్పుటవలన నా ప్రయోజనముగోచరించినట్లు గోచరింపదు. ఇట్టివే 'ఆమె రంభ', 'అతఁడు సత్యహరిశ్చంద్రుఁడు' మొదలగునవియు సామ్యనిబంధనాలక్షణలు.

సంబంధనిబంధనా, సామ్యనిబంధనా లక్షణములలోఁ బ్రయోజనమున కుదాహరణములు చూపితిమి. రూఢి కుదాహరణము లిటఁ జూపుచున్నాము:

'వాఁడు పనిలోఁ గుశలుఁడు' లోకమునఁ 'గుశల' శబ్దమునకుఁ గుశలను గ్రహించువాఁడు (కుశాన్ లాతీతి కుశలః) అని వ్యుత్పత్త్యర్థము. అదియే ముఖ్యార్థము. కుశలను గోయుట, గ్రహించుట మొద లగు పనులు క్లేశావహములు. ఒకప్పుడు చేతులు చీల్చుకొనిపోవును. కాన నట్లు చీల్చికొనిపోకుండ నేర్పుగాఁ గుశలను గ్రహించువాఁడు కుశలుఁడు. "వాఁడు పనిలోఁ గుశలుఁడు" అన్న పుడీ వాచ్యార్థము పొసగదు. కాన లోకరూఢినిఁబట్టి కుశలపద మిచ్చట 'దక్షుఁడు లేక నేర్పరి' అను నర్థమును బోధించుచున్నది. ఇది సంబంధనిబంధనా లక్షణారూఢి కుదాహరణము.

'తైల' పదమునకు "తిలలనుండి పుట్టిన చమురు" అను నర్థము ముఖ్యార్థము. ఏరండతైలము, సర్షపతైలము, అనియు నితర పదార్థములనుండి తీసిన చమురునకుఁగూడ సాదృశ్యమునుబట్టి తైలశబ్దము లోకమున వ్యవహరింపఁబడుచున్నది. కాన 'తైల' శబ్దము సామ్యనిబంధనా లక్షణారూఢి కుదాహరణము.

రూఢిని బట్టి యేర్పడిన లక్షణ 'నిరూఢలక్షణ' యందురు.

గీ. అందు జహదభిధేయయు, నజహదర్థ
యనఁగ సంబంధలక్షణ యలరు; సామ్య
గుణనిబంధన తాను ద్వైగుణ్య మొందు
జగతి సారోప, సాధ్యవసాయ యనఁగ. ౬౦

ఈ సంబంధనిబంధనాలక్షణ జహదభిధేయ లేక జహద్వాచ్య లేక జహల్లక్షణ యనియు, అజహదర్థ లేక అజహదభిధేయ లేక అజహద్వాచ్య లేక అజహల్లక్షణ యనియును ద్వివిధము. (వీని వివరణము ముందు చేయుదుము.) సామ్యగుణనిబంధనాలక్షణ సారోప, సాధ్యవసాయ, యనియు నిరుదెఱంగులు. (ఇట సామ్యగుణ నిబంధన యనుటకన్న గుణసామ్య నిబంధన యనుట లెస్స.)

సీ. అల 'గంగలో ఘోష' మను నెడ 'గంగా' ప
దంబు సంబంధియా తటముఁ దెల్ప
సంబంధలక్షణ జహదర్థ యగు; నట్లె
'మంచె మ్రోసె, నఁటన్న 'మంచగతులు'
దోఁచుఁ; "గోదండపంక్తులు వచ్చె" నన నిండ్ల
నమరు యోధులు దోఁప నజహదర్థ;
'యవనిపాలుఁడు సింహ' మనువేళ సదృశతా
గుణసిద్ధి 'సామ్యలక్షణ' చెలంగు

గీ. అందు నుపమాన, ముపమేయ మభిన్న
మైన 'సారోప'; యుపమానమునగడి లోప
మేయ మై యున్న 'సాధ్యవసాయ' యట్టి
లక్షణల కన్నిఁటికొనర్తు లక్ష్యములను. ౬౧

మ్రోసె నఁటన్న (పా) మ్రోయునఁటన్న

తా. 'గంగలో గొల్లపల్లె' యనుచోట గంగాపదము స్వార్థమును త్యజించి తనసంబంధియగు తీరమును దెలుపుచున్నది. అనఁగా గంగాపదము తన 'ప్రవాహ' మను నర్థమును విడిచి 'తీరము' అను నర్థమును గ్రహించినది. ('గంగాయాం' అన గంగాతీరము అని యర్థము) కాన జహల్లక్షణ- (జహత్ = స్వార్థమును విడుచుచున్న లక్షణ). ఇట్లే 'మంచెలు మ్రోసె' (మంచాః క్రోశంతి) అను చోట 'మ్రోయుట' యను వ్యాపారము చేతనధర్మము. అచేతనము లగు మంచె

లెట్లు మోయును? కాన 'మంచెలు' అనుశబ్దము స్వార్థ మగు 'మంచములు' అనునర్థమును విడిచి 'మంచగతులు' అనునర్థమును గ్రహించినది. అనఁగా "మంచములపై నున్నవా రఱచిరి" అనునర్థము వచ్చును. ఇటఁగూడ స్వార్థము విడువఁబడినది. ఇదియు జహల్లక్షణయే.

మూలమున 'మంచె మ్రోసె' అని యున్నను "మంచాః క్రోశన్తి" అను సంస్కృతవాక్యము నాంధ్రీకరించుపట్ల గ్రంథకర్త గణభంగమునకు వెఱచి యేకవచనప్రయోగము సేసెను. కాని నేను బహువచనరూపమును గ్రహించి వివరించితిని.

ఇఁకఁ "గోదండపంక్తులు వచ్చె" నన్నచోటఁ గోదండపంక్తు లచేతనములుగదా! అవి స్వయముగా నెట్లు వచ్చును? కానఁ 'గోదండధరులు' అను నర్థమును జెప్పుకొనవలెను. ఇటఁ గోదండధరులతో పాటు గోదండములుగూడ వచ్చినవి. వెనుక 'మంచెలుమ్రోసె' ననుచోట మంచగతులతోపాటు మంచము లఱవలేదు. కాని 'గోదండపంక్తులు' ననుచోట స్వార్థము విడువఁబడలేదు; ఇది యజహల్లక్షణ (అజహత్ = స్వార్థమును విడువని లక్షణ) 'కుంతములు ప్రవేశించుచున్నవి' అనుచోటఁగూడ నిట్లే గ్రహింపవలయును.

'గంగాయాంఘోషః' అను నెడ వాక్యతాత్పర్యములో 'గంగాయాం' అను ప్రవాహరూప వాచ్యార్థమునకుఁ బ్రవేశము లేదు. లక్ష్యార్థ మగు 'తీర' పదమునకు మాత్రమే ప్రవేశము గలదు. 'మంచెలుమ్రోసె' ననుచోటఁగూడ వాక్యతాత్పర్యమున 'మంచగతులు' అను లక్ష్యార్థమునకే ప్రవేశము గలదు. కాని 'మంచములు' అను వాచ్యార్థమునకుఁ బ్రవేశములేదు. 'కోదండపంక్తులు వచ్చె' నన్నచోట వాక్యతాత్పర్యములోఁ గోదండధరులతో పాటు కోదండములకుఁగూడఁ బ్రవేశము గలదు. ఎట్లనఁ గోదండములులేక కోదండధరు లెట్లు వత్తురు? అనఁగా నిట లక్ష్యార్థ మగు 'కోదండధరులు' అనుదానిలోని వాచ్యార్థమగు "కోదండములు" అనుదానికిని వాక్యతాత్పర్యమునఁ బ్రవేశము గలదు. కావున, నే వాక్యతాత్పర్యమున వాచ్యార్థమునకు బొత్తుగాఁ బ్రవేశ ముండదో యది జహల్లక్షణ. ఏ వాక్యతాత్పర్యమున లక్ష్యార్థముతోఁ గూడ వాచ్యార్థమునకుఁ బ్రవేశ ముండునో యది యజహల్లక్షణ. జహల్లక్షణకు లక్షణలక్షణ యనియు, అజహల్లక్షణకు ఉపాదానలక్షణ యనియు నామాంతరములు. ఇవి సంబంధనిబంధనాలక్షణలు.

"అవనిపాలుఁడు సింహము" అనుచోట సింహగతము లగు శౌర్యాదిగుణములు రాజునందుఁగూడ గోచరించుచున్నవి. ఇం దుపమేయ మగు నవనిపాలుడు అను పదమును, ఉపమాన మగు సింహపదమును వాక్యమునఁ బ్రత్యేకముగాఁ బ్రయోగింపఁబడి యున్నవి. కాన నిది సారోపలక్షణ; ఉపమేయమును జెప్పక, యుపమానమును మాత్రమే చెప్పినచో నది సాధ్యవసాయలక్షణ. ఒకరిని

గూర్చి వర్ణించుచు "సింహము వచ్చె" నన్నచో నది సాధ్యవసాయలక్షణ. ఏలన, 'సింహము వచ్చె' నన్నచో నుపమానమగు సింహపదమే కానీ వర్ణ్యుఁ డగు వానిని బోధించు పదము ప్రయోగింపఁబడలేదు గదా! ఇందు సింహమునకును వర్ణ్యుఁ డగు రామునకును నభేదప్రతిపత్తి తోఁచును.

ఇవి రెండును సామ్యనిబంధనాలక్షణలు. (సదృశతాగుణసిద్ధి యనుట కన్న 'గుణసదృశతాసిద్ధి' అనుట లెస్స.)

ఇచట 'గంగలో గొల్లపల్లె; మంచెలు మ్రోసె; అవనిపాలుఁడు సింహము; సింహము వచ్చె' అను నుదాహరణములను జహదజహల్లక్షణాప్రభేదముల కిచ్చియు, నందు నరసభూపాలప్రశంస లే దని కాఁబోలు నరసభూపాలప్రశంస గల పద్యముల నిచ్చుచున్నాఁడు.

జహల్లక్షణ

చ. అగణితశౌర్యధైర్యవిభవాన్విత! యోబయనారసింహ! నీ
గగనచరామరాగ, శిబి, కర్ణ, జయోన్నతదానలక్ష్మికిన్
జగములు సంతసిల్లె; నతిసాంద్ర భవజ్జయభేరిభాంకృతి
ద్విగుణితసైన్యఘోషముల వే వడఁకెన్ రిపుపట్టణావళుల్.

తా. ఓ. నరసభూపాలా! కల్పవృక్షమును, శిబిని, కర్ణుని జయించిన నీ దానలక్ష్మికి లోకములు సంతసిల్లె. మిక్కిలి దట్టమైన నీ జయభేరియొక్క భాంకారములచే నిబ్బడిగా మ్రోయుచున్న సైన్యఘోషములచే శత్రుపట్టణములు వడఁకెను.

ఇట 'జగములు సంతసిల్లె' అనునెడ నచేతనము అగు జగము లెట్లు సంతసించును? కాన 'జగములు' అనుపదము స్వార్థమును విడిచి 'జనులు' అను నర్థమును గ్రహించెను. ఇట్లే రిపుపట్టణావళులు వడఁకెను. అనుచోటఁగూడ నచేతనము లయిన పట్టణములు వడఁకవు. కాన నిటఁ 'బట్టణ' పదము స్వార్థమగు 'నగర' మను నర్థమును విడిచి 'పట్టణవాసులు' అను నర్థమును గ్రహించెను. అపు డర్థము సరిపడును. ఇట స్వార్థమును విడుచుటచే జహల్లక్షణ.

అజహల్లక్షణ

కం. అసమరణరంగమున నీ
యసినటి నటియింపఁ గరుల, హరులన్, సిరులన్
వెస నొసఁగు నౌర! యెంతటి
రసికుఁడు నీ వైరి! యోబరాజనృసింహా!

అసినటి నటియింప (పా) అని నటియింపంగ.

ఓ వరసభూపాలా ! రణరంగమున నీయసిరూప మగు నటి నటింపఁగా నీ శత్రువు దాని నాట్యమునకు మెచ్చుకొన్నట్లు గజతురగములను, సంపదలను సమర్పించుచున్నాఁడు. (ఇదియే పద్యము వ్యాజస్తుత్యలంకారమున కుదాహరణ ముగాఁ గూడ నీయఁబడినది.)

ఇట 'ఒసఁగు' అనఁగా 'సమర్పించుట' అనునది వాచ్యార్థము. ఈ యర్థ మిటఁ బొసగదు. ఏ లన, శత్రురాజు స్వయముగాఁ దన సంపదలను సమర్పింపఁడు. కాఁబట్టి "ఉపహారరూపమున సమర్పించుచున్నాఁడు" అను లక్ష్యార్థ మును బోధించును. ఇట వాచ్యార్థ మగు 'సమర్పణము' అను నర్థము విడువఁ బడకయే లక్ష్యార్థముతోపాటు వాక్యతాత్పర్యమునఁ బ్రవేశించినది. కాన నజహల్లక్షణ.

వేదాంతులు జహదజహల్లక్షణ యను నొక లక్షణను స్వీకరించిరి. దీనికి సారస్వతమునఁ బ్రయోగము లేదు.

సారోపలక్షణ

మ. అమరద్వీపవతీఝరాంతరములం దాహాఢి నీలాంబుపూ
రము సూర్యాత్మజగాఁ దలంచుదు రసారప్రౌఢి మైఁ గొందఱు
ద్యమతేజోఽధిక ! నారసింహ ! భవదుద్యత్కీర్తి నిర్ఘాతసం
భ్రమయాగంగ యకీర్తిదాల్చెనని నేభావింతుఁ జిత్తంబునన్.

అసారప్రౌఢి (పా) అపారప్రౌఢి.

తా. గంగానదిలో నున్న నల్లని ప్రవాహమును యమునగాఁ గొంద అస మరులు దలంతురు. ఓ నరసభూపాలా ! నీ కీర్తిచేఁ దన గర్వమును గోలుపోయి గంగ యపకీర్తి ధరించె నని నేఁ దలంతును.

ఇట "యమున యపకీర్తి" అనుచోట యమున యపకీర్తిగా నారో పింపఁబడెను. ఇటు నుపమానోపమేయములు (యమున-అపకీర్తి) భిన్నభిన్నము లుగాఁ గనఁబడుచుంటచే ననఁగా బ్రయోగింపఁబడుటచే సారోపలక్షణ.

సాధ్యవసాయలక్షణ

కం. నిరతబుధ ప్రహ్లాదా
దరకరుఁడు, హిరణ్యకశిపు దానోన్నతుఁ డై
ధరఁ బోదిరాజవంశ
స్థిరరత్న స్తంభమున నృసింహుఁడు పుట్టెన్. ౬౫

ఇట 'నరసభూపాలుఁడను నృసింహుడు పుట్టెన్' అని చెప్పినచో నుపమా నోపమేయములు రెండును బ్రత్యేకముగాఁ బ్రయుక్తములై కనఁబడుచుండెడివి. కాని 'నృసింహుడు పుట్టెన్' అని చెప్పుటవలన నుపమాన మొక్కటియే గ్రహింపఁబడుటచే సాధ్యవసాయలక్షణ.

ఇటఁ జెప్పఁబడిన లక్షణాప్రభేదములే కాక మఱి రెండు భేదములుగూడఁ గలవు. వాని నిట నుదాహరింతును.

లక్షితలక్షణ

లక్షితలక్షణ యనఁగా వాచ్యార్థానుపపత్తి కలుగఁగా వాచ్యార్థమునకు సాక్షాత్తుగా సంబంధించిన యర్థముగాక పరంపరగా సంబంధించిన వేఱొక యర్థమును దోఁపించు శబ్దశక్తి.

'ద్విరేఫ' పదమునకు రెండు రేఫలుగలది (ద్వౌరేఫౌయస్యసః) యని వ్యుత్పత్త్యర్థము. రేఫ మొక యక్షరము గాన లోకములో రెండు రేఫలు గలది యేదేని శబ్దమగును. అక్షరములు పదముల కవయవములుగాని, వ్యక్తుల కవయవములు గావుగదా! కావున వాచ్యార్థానుపపత్తి యేర్పడినది. అపుడీ ద్విరేఫ పదము రూఢినిఁబట్టి రెండు రేఫాక్షరములు గల 'భ్రమర' పదమును బోధించును. 'భ్రమర' పదమునకుఁ 'దుమ్మెద' యని యర్థము: ఇట 'ద్విరేఫ' పదము భ్రమరపదమును బోధించును. భ్రమరపదము తుమ్మెదను బోధించును. కాన ద్విరేఫ మనఁగాఁ 'దుమ్మెద' యని యర్థము.

'గంగాయాంఘోషః' అన్నచోట గంగాపదము తనతో సాక్షాత్సంబంధము గల 'తీర' శబ్దమును బోధించుచున్నది. ఇట ద్విరేఫపదము పరంపరా సంబంధముచేఁ దుమ్మెదను బోధించుచున్నది.

ఇట్లే 'రోదర' శబ్దము (రః ఉదరే యస్యసః రోదరః) చక్రశబ్దమును బోధించును. చక్రశబ్దము చక్రవాకమును బోధించును. కాఁబట్టి రోదర శబ్దమునకుఁ జక్రవాక మని యర్థము. ఇటఁగూడఁ బైనివలెనే వాచ్యార్థమునకుఁ బరంపరాసంబంధము గలదుగదా!

ఇట్టి లక్షితలక్షణాశబ్దములు లోకములో నతిప్రయుక్తములుగా (సుప్రసిద్ధముగా) నున్నవానినే ప్రయోగింపవలెను. కాని యనతిప్రయుక్తములను బ్రయోగింపరాదు. ఎట్లన 'ద్వికము' (రెండు 'క' వర్ణములు గలది ద్వికము) కాకపదమున రెండు కవర్ణములు గలవు. కాన 'ద్విక' పదము 'కాక' పదమును 'కాక' పదము కాకిని బోధించు నని చెప్పరాదు. ఏలన ద్విరేఫ, రోదర శబ్దములవలె 'ద్విక' శబ్ద మతిప్రయుక్తము గాదు.

విపరీతలక్షణ

వాచ్యార్థానుపపత్తివలన నెచ్చట శబ్దమునకు విరుద్ధార్థము స్ఫురించునో యాశబ్దశక్తి విపరీతలక్షణ. "వీఁడు బృహస్పతి" (బృహస్పతి రయం) ఇది యొక పామరునిఁ గూర్చి చేయఁబడిన ప్రయోగము. ఇట వాచ్యార్థానుపపత్తి యేర్పడినది. ఆ వాచ్యార్థమునకు విరుద్ధముగా 'మూర్ఖుఁడు' అనునర్థము స్ఫురించును. కొందఱు దీనిని జహల్లక్షణ యందురు. ఏలన 'బృహస్పతి' పదము స్వార్థమును త్యజించినదికదా!

న్యాయముగా విచారింప లక్షణాశక్తి యర్థశక్తిగాని, శబ్దశక్తిగాదు. ఏలన "స్వార్థమును బోధించి శబ్దము తన యభిధావ్యాపారమును ముగించిన పిమ్మట నాశబ్దమునకు మఱొకవ్యాపార మంటఁగట్టుట న్యాయము గాదు. ఇట నర్థము సరిపడకున్నది. కాన మఱొకవిధముగా నాయర్థమును సరిపెట్టుకొనుచున్నాము. కాన "లక్షణాశక్తి యర్థశక్తియేకాని శబ్దశక్తిగాదు" అని యాక్షేపము గలదు. ఔను నిజమే! ఇట నర్థధర్మమును శబ్దమునం దారోపించి శబ్దవృత్తి యని యౌపచారికముగా వ్యవహరించుచున్నారు.

ఈ లక్షణను ఆంగ్లమున Epithet అందురు. సాదృశ్య సంబంధ లక్షణ Transferred epithet అనియు, సంబంధలక్షణ Synecdoche అనియు, Metonomy అనియు నందు వ్యవహరింపఁబడును. కాని, వారు వీని నలంకారములుగా గణింతురు. మనవారు లక్షణ యను శబ్దశక్తిగా గణింతురు.

వ్యంజనావృత్తి

కం. సంగతము లగు పదార్థము
లం గల వాక్యార్థమున కలంకారం బై
రం గగు నర్థాంతర మర
యం గావ్యము లందు వ్యంజనాఖ్య చెలంగున్. ౬౬

తా. పదములయొక్క యర్థ మనుకూలముగాఁ బొసఁగినపిమ్మట నా వాక్యార్థమునకు శోభాహేతు వగు నర్థాంతరము కావ్యములందు వ్యంజన యనఁబడును.

ఇట నర్థాంతరము వ్యంజన యనుట దోషము. అర్థాంతరమును దోఁపించు శబ్దశక్తి వ్యంజన యని యుండవలయును.

కం. ప్రకృతోపపన్న కభిధకుఁ
బ్రకృతానుపపత్తి గోచరకు లక్షణకున్
బ్రకటితభేదవ్యంజన
ప్రకృతాప్రకృతోపపత్తిఁ బరగెడు కతనన్.

తా. అభిధాశక్తి ప్రకృతార్థోపపత్తిని మాత్రమే కలిగించును. అనఁగాఁ బ్రాకరణికార్థమును మాత్రము బోధించును. లక్షణాశక్తి ప్రకృతార్థమున కనుపపత్తి గలిగినపుడు వాచ్యార్థసంబంధము గల వేఱొకయర్థమును బోధించి ముగియును. ప్రాకరణికార్థమును, అప్రాకరణికార్థమును గూడ బోధించు శక్తి వ్యంజన. కాన వ్యంజనాశక్తి అభిధా లక్షణాశక్తులకంటె విలక్షణమైనది. ఇది వానిలోఁ జేరదు.

వ్యంజనావృత్తిని గుఱించి చాల విషయమును దెలిసికొనవలెను. ఏమన, దీనినిఁ బ్రసిద్ధమున నానందవర్ధనాచార్యులవారు క్రొత్తగా సారస్వతరంగమునకుఁ దెచ్చిరి. వారికిముందున్న వైయాకరణులు, తార్కికులు, మీమాంసకులు మొద లగువారు శబ్దముయొక్క యర్థబోధకశక్తిని గుఱించి లెస్సగా విచారణలు సాఁగించి శబ్దమునకు అభిధా, లక్షణాశక్తులను రెండుశక్తులు మాత్రమే కల వని నిర్ణయించిరి. వ్యంజనావృత్తి నెవ్వరును దెలుప రైరి. శ్రీ శంకరాచార్యులవారు క్రొత్తగా జహదజహల్లక్షణను స్వీకరించినవిధమున నానందవర్ధనాచార్యులవారును క్రొత్తగా దీనిని స్వీకరించి, సాహిత్యక్షేత్రమునఁ బాఁతిరి. దీనిని వారు సమర్థించుపట్ల చూపిన పాండిత్యమునకు మేరలు లేవు.

శబ్దమున నున్న యర్థాంతరమును బోధించుశక్తి వ్యంజన యనియు, నా యర్థాంతరము వ్యంగ్య మనియు, శబ్దము వ్యంజక మనియు మున్నె తెలుపఁబడినది కదా !

ఆనందవర్ధనుఁడు ధ్వన్యాలోకముయొక్క యారంభమున,

శ్లో. "కావ్యస్యాత్మా ధ్వని రితి బుధై ర్యః సమామ్నాతపూర్వ
స్తస్యాభావం జగదురపరే భాక్తమాహు స్తమన్యే
కేచిద్వాచాం స్థితమవిషయే తత్త్వమూచు స్తదీయం
తేన బ్రూమః సహృదయమనః ప్రీతయే తత్స్వరూపమ్."

తా. పూర్వవిద్వాంసులు కావ్యాత్మ ధ్వని యనిరి. కొందఱు అది లే దందురు. కొంద ఱది లక్షణాంతర్గతమే యందురు. కొంద ఱది వాచామగోచర మందురు. కాన సహృదయమనఃప్రీతి కై దాని తత్త్వమును నిరూపిం

తుము " అని నుడివెను. దీనిని బట్టి యీ ధ్వనిసిద్ధాంత మానందవర్ధనునికి మ్ముందే యున్న దనియుఁ, బండితులలోనే దీనినిఁ గూర్చి వాగ్వాదములు జరుగు చున్న వనియుఁ దేలుచున్నది. ఆనందవర్ధనునికి ముం దీ ధ్వనిసిద్ధాంతముయొక్క స్వరూపస్వభావము లస్ఫుటముగా, ననిర్వచనీయముగా నుండెను. దాని స్వరూప స్వభావములను హేతువాదపురస్సరముగా నిర్ణయించి స్థిరపఱచిన ప్రతిభాశాలి యానందవర్ధనుఁడే. కావున నే—

ధ్వనినాఽతిగభీరేణ కావ్యతత్త్వనివేశినా
ఆనందవర్ధనః కస్య నాఽసీ దానందవర్ధనః

"అతి గంభీరమై, కావ్యతత్త్వనివిశిష్టమైన ధ్వనిచేత ననఁగా నట్టి ధ్వని యొక్క స్వరూపస్వభావములు నిరూపించుటచేత 'నానందవర్ధనుఁ డెవరి కానందవర్ధనుఁడు గాఁడు?' అని శ్లాఘింపఁబడెను. మఱియుఁ దానే

"సత్కావ్యతత్త్వవిషయం స్ఫురితప్రసుప్త
కల్పం మన స్సుపరిపక్వధియాం యదాసీత్
తద్వ్యాకరో త్సహృదయోదయ లాభహేతో
రానందవర్ధన ఇతి ప్రథితాభిధానః."

పరిపక్వబుద్ధిగల పండితులమనస్సు లందు స్ఫురిత ప్రసుప్తకల్పముగా నున్న సత్కావ్యతత్త్వమును సహృదయానందమునకై యానందవర్ధనుఁడు వ్యాఖ్యానించి చెప్పెను- అనియును జెప్పుకొనెను.

అతనితరువాత వచ్చిన మమ్మట, విశ్వనాథ, జగన్నాథాది మహామహా పండితులును నానందవర్ధనుని సిద్ధాంతమును శిరసావహించిరి. పైశ్లోకమున ధ్వని లేనే లేదని కొందఱు నొడివి రని చెప్పితిమిగదా! ఆ యభావవాదులు ముత్తెఱఁగులుగా నున్నారు.

అందు మొదటితెగవారు ధ్వని లేనేలే దందురు. వారి మతమును నానందవర్ధనుఁ డీ క్రిందివిధమున ఖండించెను.

వాచ్యార్థము ముగిసినపిమ్మటఁ బ్రకరణాదివశమున నర్థాంతరము తోఁచు చున్నది. ఆ యర్థ మొకచో వస్తురూపముగా, నొకచో నలంకారరూపముగా, నొకచో రసభావాదిరూపముగాఁ దోఁచును. అదియే ధ్వన్యర్థము. ధ్వనిశబ్దము నకు మూఁడువిధము లయిన వ్యుత్పత్త్యర్థములను దెలిపితిమి. సహృదయ హృదయ సంవేద్య మై వాచ్యార్థముకన్న రమణీయమై యర్థాంతరము దోఁచుచుండఁగా నది శశశృంగాయమాణ మని యపలపించుట యయుక్తముగదా!

ఇఁక రెండవతెగవారు ధ్వన్యర్థము పైవారివలె బొత్తుగా లేదనరు. కాని, దానిని బోధించుటకు 'వ్యంజనాశక్తి' యను క్రొత్తశక్తి నంగీకరింపఁ బనిలేదనియు, నాశక్తి యభిధాశక్తిలోనే యంతర్భవించుననియుఁ జెప్పుదురు. వారిమత మిది:—

వాచ్యార్థము ముగిసినపిమ్మటఁ దోఁచు నర్థాంతరమును బోధించుటకు 'వ్యంజనాశక్తి' యను క్రొత్తశక్తి యక్కఱలేదు. అది యభిధావృత్తివలననే దోఁచును. ఎట్లన నభిధావృత్తి కేవలసంకేతితార్థము నేకాక సంకేతితార్థమును, దాత్పర్యమును, వ్యంగ్యార్థమునుగూడఁ గ్రమముగా బోధించును. ఎట్లన "సోఽయమిషో రివ దీర్ఘ దీర్ఘతరో వ్యాపారః" (ఈ యభిధావ్యాపారము శరము యొక్క వ్యాపారమువలె దీర్ఘ దీర్ఘతమము) అని చెప్పుదురు. అనఁగా "సమర్థుఁడగు ధానుష్కుఁడు ప్రయోగించిన బాణము శత్రువుయొక్క కవచమును, శరీరమును, బ్రాణమును గ్రమముగాఁ దాఁకు నట్లే సమర్థుఁడగు కవి ప్రయోగించిన శబ్దముగూడఁ గ్రమముగా సంకేతితార్థమును, దాత్పర్యార్థమును, వ్యంగ్యార్థమును బోధించును."

దీని నానందవర్ధనుఁ డిట్లు ఖండించెను: ప్రాచీన సంప్రదాయానుసారముగా నభిధాశక్తి సంకేతితార్థమునుమాత్రమే బోధించును. కాని వ్యంగ్యమగు వస్త్వలంకార రసాదులను బోధింపఁజాలదు. ఏలన నవి సంకేతితములు గావు. అభిధాశక్తికి దీర్ఘదీర్ఘతరవ్యాపారమున్న దనుటకుఁ బ్రమాణ మేమి? అభిధకు దీర్ఘదీర్ఘతరవ్యాపారము నంగీకరించినచో నభిధాశక్తి యొక్కటియే చాలును. లక్షణావృత్తిగూడఁ బనిలేదు. లక్షణావృత్తిపనిని గూడ నభిధయే నిర్వహించును గదా! లక్షణావృత్తి నంగీకరించుటవలన స్వవచనవ్యాఘాతమురాదా? మఱియు నభిధాశక్తిచే బోధింపఁబడు సంకేతార్థ మెల్లరకు నొక్కరూపముననే భాసిల్లును. కాని, వ్యంగ్యార్థము ప్రకరణ, వక్తృ, బోద్ధ వ్యాదిభేదమునుబట్టి బహురూపముగా నుండును. ఎట్లన "గతోఽస్తమర్కః" (ప్రొద్దుగ్రుంకెను) అను వాక్యమున కభిధాశక్తిచే నొక్క సంకేతార్థమే యెల్లరకును గోచరించును. ఈ వాక్యము దూతి నాయికతోఁ దెలుపఁగా "అభిసరింప సమయ మైనది" అనునది వ్యంగ్యార్థము. ఒక కూలివాఁడు మఱొకకూలివానితోఁ జెప్పఁగాఁ "బని చాలింతము" అనునది వ్యంగ్యార్థము. ఇట్లే యా యా ప్రకరణాదులను బట్టి "సాంధ్యకృత్యము నెఱవేర్పుము; చీఁకటి పడుచున్నది దూరము పోవలదు; గోవుల నింటికిఁ దోలుకొనిరమ్ము; ఎండవేఁడిమి చల్లాఱినది; ఇప్పటికిని బ్రియుఁడు రాలేదు;" అను నానార్థములు వ్యంగ్యముగాఁ దోఁచును.

మఱియు వాచ్యార్థ వ్యంగ్యార్థములు స్వరూపమును బట్టియు భిన్నములు. ఎట్లన, వాచ్యార్థ మొకచో విధిరూపముగా నున్న వ్యంగ్యార్థము నిషేధరూపమున నుండును.

కం. ఇఁకఁ దిరుగవచ్చు నిట న
మ్మకముగ నో పూజరి ! పరిమార్చెనుసుమ్మీ !
నికటోద్ధత మగు గోదా
నికుంజగతసింహ మొకటి నేఁ డా కుక్కన్.

ఒక పూజారి పత్రపుష్పాదుల ననుదినమును గోయుచుండుటచే దన సంకేతనికుంజము పలచఁబడి బహిరంగపడుచున్న దని చింతించుచున్న కులటా నాయిక యా పూజారితో ననుచున్నది. ప్రథమమున నీ ప్రకరణమును దెలిసికొన వలెను. ఏ లనఁ బ్రకరణముచేత నే వ్యంగ్యము గోచరించును. ఇఁక దీని యర్థ మిది :—

"ఓ పూజారీ! ఇఁక నమ్మకముగఁ నీ విటఁ దిరుగుము. సమీపస్థ గోదావరీకుంజగత మగు సింహ మిచ్చటి కుక్కను జంపినదిలెమ్ము." అని.

ఇటఁ 'దిరుగుము' అను వాచ్యార్థము విధిరూపమున నున్నది. "సింహము కుక్కను జంపినది. కావున నిర్భయముగాఁ దిరుగుము" అని చెప్పుటచే "నీ విది వఱకు కుక్కకే భయపడుచుంటివి. ఇప్పు డది చచ్చినను సమీపమున నే సింహ మున్నది. అది నిన్ను బరిమార్చును. కానఁ దిరుగకుము" అని నిషేధార్థము తోఁచుచున్నది. ఇదియే వ్యంగ్యార్థము. కావున వాచ్యార్థము విధిరూపమునను, వ్యంగ్యార్థము నిషేధరూపమునను నున్నది.

ఒకచో వాచ్యార్థము నిషేధరూపమునను, వ్యంగ్యార్థము విధిరూపమునను నుండును.

గీ. ఇచట మాయత్త పండు; నే నిటఁ బరుందుఁ
బగటనే లెస్స గని గుర్తుపట్టుకొనుము
రేయిచీఁకటిఁ గానక యోయి పాంథ !
పడకుమీ! మాదు మంచాలపైనిఁ దప్పి.

ఇటఁ బ్రోషితభర్తృక నాయిక. ఇంటి కొక పాంథుఁడు వచ్చినాఁడు. వానితోఁ బై విధమునఁ బల్కినది. ఇచ్చటఁ "బడకుమీ" అని వాచ్యార్థము నిషేధరూపమున నున్నది. "తిన్నఁగాఁ జూచి నా మంచము గుర్తుంచుకొని నా మంచముపైఁ బడుము" అనునది వ్యంగ్యార్థము. ఇది విధిరూపమున నున్నది.

ఒకచో వాచ్యార్థము విధిరూపముగను, వ్యంగ్యార్థ మనుభయరూపము గను నుండును. (అనఁగా విధిరూపముగాఁగానీ నిషేధరూపముగాఁగానీ యుండదు.)

గీ. పొమ్ము! నా కొక్క తెకె కల్గ నిమ్ము ప్రియుండ!
ఊర్పు లేడ్పులు; దాని వియోగకలన
నీకు నేటికిఁ? గల దొకో నీకుఁ బ్రీతి?
వచ్చితివి పూఁత మెఱుఁగుల వలపుతోడ.

ఇది ఖండితనాయిక. 'పొమ్ము' అను వాచ్యార్థము విధిరూపమున నున్నది. 'నాయకుని లేచిపొమ్ము' అనికాని 'ఉండుము' అని కాని నాయికాభిప్రాయము గాదు. ఖండిత గావునఁ గృతాపరాధుఁ డైన ప్రియుని నుపాలంభించుచున్నది. ఇట వ్యంగ్యార్థ మనుభయరూపము.

ఒక్కచో వాచ్యార్థము ప్రతిషేధరూపముగను, వ్యంగ్యార్థ మనుభయరూపముగను నుండును.

గీ. చాలు! మ్రొక్కెదు! మఱలు మో బాల! నీదు
మోముజాబిల్లిఁ జీఁకటి మొత్త మడఁగ
దారిఁ జరియించు నన్యాభిసారికలకు
నడ్డుతగులుచు నుంటి హా తాళురాల!

ఒక యభిసారిక యభిసరింపఁ బ్రియతముని గృహమునకుఁ జనుచున్నది. మధ్యేమార్గమున నా ప్రియుఁ డగపడి త న్నెఱింగించుచు నిట్లు నర్మప్రసంగ మొనర్చెను.

ఇట 'మఱలుము' అనునది వాచ్యార్థము. అది నిషేధరూపమున నున్నది. 'మఱలుము' అన 'వెడలవలదు' అనికదా! యర్థము. కాని నిషేధరూపము. నాయకుఁడు "మోముజాఁబిల్లి......అడ్డుతగులుచు నుంటివి" అని చెప్పుటచేఁ బ్రియురాలి ముఖబింబమును వర్ణించుచు "నీ గమనమున నీకును నిష్ఠారసిద్ధి గాదు. నా యింటికైనను రమ్ము. లేక, నేనే నీ యింటికి వత్తును." 'పద' అనునది వ్యంగ్యము. ఈ వ్యంగ్యము విధిరూపమునఁ గాని, నిషేధరూపమునఁగాని, లేక ముఖబింబవర్ణనమునఁ బర్యవసించినది.

ఒక్కొకచో వాచ్యార్థముకన్న వ్యంగ్యార్థ మత్యంతభిన్నముగా నుండును.

కం. పలునొక్కులు గల తన కో
మలిమోవిని గాంచి యెవఁడు మండిపడఁడు? నే
వల దన్న మూరకొంటివి
వెలఁది! సభృంగాబ్జ; ననుభవింపుము దీనిన్.

ఉపపతిచే నుపభోగింపఁబడి, దంతక్షతములు గలిగియున్న నాయికను గాంచి పతి శంకింపఁగా నాయికాసఖి యిట్లు పలుకుచున్నది:—

“దీని ననుభవింపుము” అనునది నాయికనుగూర్చి వాచ్యార్థము. “భృంగము దీని మోవినిఁ గాటువేసినది. ఇతరుఁడు గాఁడు. కావున నీమె నిరపరాధురాలు” అను వ్యంగ్యార్థము పతినిఁగూర్చియు, “ఇప్పుడు నే నెట్లో తప్పిచెడి సమర్థించితిని. ఇఁక ముం దెప్పుడును నీవిధముగాఁ గనపడునట్లు దంతక్షతాదులు సేయకుము” అను వ్యంగ్యార్థ ముపపతినిఁగూర్చియుఁ, బ్రియురాలి సవ్రణాధరావలోకమున రోషము గలుగును; అప్రియురా లగుచో త్యాగహేతు వయిన ప్రీతి గలుగును; కాన మీ రానందపడకుఁడు; “ఓహో ! దీని సౌభాగ్యమేమి ?” అను వ్యంగ్యార్థము సవతులను గూర్చియు, “ఇప్పు డిట్లు జరిగినది. మీ రెన్నడు నీమెనుగూర్చి శంకింపకుఁడు” అను వ్యంగ్యార్థ మిరుగుపొరుగులవారినిఁగూర్చియు, “ఇపు డీ విధముగా గుట్టుదాఁచితిని. ఇఁకముందు మెలఁకువతో వర్తిల్లుము” అను వ్యంగ్యార్థము నాయికనుగూర్చియు, “ఉపపతి వలనఁ జుంబనాదులనే గ్రహింపవలెను. కాని దంతక్షతాదులను గ్రహింపరాదు” అను వ్యంగ్యార్థము కులటానాయికలను గూర్చియు నున్నవి.

వాచ్యార్థము శబ్దమాత్రము నాశ్రయించి యుండును. వ్యంగ్యార్థము: ౧. శబ్దము, ౨. శబ్దైకదేశము' 3. అర్థము, ౪. వర్ణములు, ౫, రీతి, అనువాని నెల్లను నాశ్రయించి యుండును.

శబ్దములు సుబంతము లనియుఁ, తిఙ్జంతము లనియు ద్వివిధము. వీనికిఁ గ్రమముగా నుదాహరణము లిత్తును.

౧. శబ్దము — సుబంత శబ్దము (౧)

కం. సిరిగలవానికిఁ జెల్లును
దరుణులఁ బదియాఱువేలఁ దగఁ బెండ్లాడన్
దిరిపెమున కిద్ద ఱాండ్రా ?
పరమేశా ! గంగ విడుపు; పార్వతి చాలున్.

ఇట ‘సిరిగలవాఁడు’ అను సుబంతశబ్దము ‘సంపదగలవాఁడు’ అను వాచ్యార్థమును బోధించి, పిమ్మట లక్ష్మీభర్త యనగాఁ ‘గృష్ణుఁడు’ అను వ్యంగ్యార్థమును బోధించుచున్నది. అట్లే ‘గంగ’ పదము ‘గంగాదేవి’ అను వాచ్యార్థమును బోధించి పిమ్మట ‘జలము’ అను వ్యంగ్యార్థమును బోధించును.

తిఙ్జంత శబ్దము (౨)

గీ. ముసరఁగా నిమ్ము ! జుమ్మని దెసలఁ దేంట్లు
మలయఁగా నిమ్ము ! మెల మెల్ల మారుతంబు

పాడఁగా నిమ్ము! కోయిలల్ పంచమంబు
నరుగఁగా నిమ్ము! నా యయః ప్రాణములును.

ఇట 'ముసరఁగానిమ్ము' మొదలగు క్రియాపదము లా విరహిణియొక్క సంతాపాతిశయమును వ్యక్తపఱచుచున్నవి.

కొన్నియెడల శబ్దములు తత్సజాతీయవర్ణములు గల శబ్దములను స్ఫురింపఁజేసియు నర్థాంతరమును వ్యక్తపఱచును. ఎట్లన,

“అత్రాంతరే కుసుమసమయయుగ ముపసంహరన్ అజృంభత గ్రీష్మాభిధానః ఫుల్లమల్లికా ధవళాట్టహాసో మహాకాలః” అనుచోట “కుసుమసమయయుగ ముపసంహరన్” అను పదములు మన్మథసంహర్త యను నర్థాంతరమును వ్యక్తము సేయుచున్నవి. ఇట 'కుసుమ' 'సంహరన్' అను శబ్దైకదేశములే వ్యంజకము లగుచున్నవి. ఇట్లే “కొఱఁతం బడుం గుకవి పృథ్వీభృత్సమీపక్షితిన్” అనుచోటి 'కొఱఁత' అను శబ్దము తత్సజాతీయ వర్ణములుగల 'కొఱుత' అను శబ్దమును స్ఫురింపఁజేసి, చోరరూప వ్యంగ్యార్థమును స్ఫురింపఁజేయుచున్నది. “కొఱతంబడున్” అనుచో శ్లేష యని కొందఱు భ్రమింతురు. ఇది వ్యంగ్యస్థలమే.

౨. శబ్దైకదేశము

శబ్దములో నొకభాగము శబ్దైకదేశము. అది ౧ ప్రకృతి, ౨ ప్రత్యయ, ౩ ఉపసర్గ, ౪ నిపాత, ౫ వచన, ౬ సమాస, ౭ కారక—ఆది భేదములచే బహువిధముగా నుండును. ప్రకృతి యనఁ బ్రత్యయముచేరని కేవలధాతురూపముగానీ, కేవలనామరూపముగానీ యగును. అట్టి ప్రకృతియు వ్యంగ్యార్థమును సూచించును. ఎట్లన,

కం. తనచూపుతూపులను గ్రొ
న్ననఁబోఁడి కడిందితాఁకి నాలు గడుగులం
జని చచ్చెనో? లేదో? యని
వెనుదిరిగియుఁ దరుణుఁగాంచుఁ బెక్కులుతడవల్.

ఇట “ఎను” అను భూతకాలిక ప్రత్యయరహితమైన 'చచ్చు' అనునది ప్రకృతి. 'చచ్చు' అనఁగా 'మరణించు' అని వాచ్యార్థము. ఈ 'చచ్చు' అను ధాతుప్రకృతి “మిక్కిలి సంతాపమును వహించు” అను వ్యంగ్యార్థమును బోధించుచున్నది.

చ..
●.........................వాసవదత్త కటాక్షమాలికా
గురుతరశృంఖలాతతుల గుప్తముగా బిగియించి వత్సభూ
వరుఁ జెఱవెట్టియుంచె విరిపాన్పున బంగరుమేడలోపలన్.

కం. మనయేలిక నా ప్రద్యో
తుని చెఱఁ దప్పింపవచ్చుఁ దొయ్యలిచెఱ నే
యనువునఁ దప్పింపందగు
జనుఁ డెట్టులు కొమ్మవిడిచి తమ్మిజనుఁ డెచ్చున్?

ఇట 'తొయ్యలి చెఱను' అనునది ద్వితీయావిభక్త్యంతపదము. 'చెఱ' అనునది ప్రాతిపదికము. అనఁగాఁ బ్రత్యయరహితమైన కేవల నామము. ఇదియే 'నిర్బంధాతిశయము' అను నర్థమును వ్యక్తము సేయుచున్నది. ఇట ద్వితీయా విభక్తిప్రత్యయరహిత మైన కేవలనామ ప్రకృతియే వ్యంగ్యార్థమును బోధించు చున్నది.

ప్రత్యయములు రెండు విధములు. ౧. కృత్తులు, ౨. తద్ధితలు. ఇవియు వ్యంగ్యార్థమును సూచించును.

గీ. పండితమ్మన్యు లైన వైతండికులను

పండితమన్య, పండితమానిన్, ప్రభృతిపదములయందలి ఖశ్, ణిని అను కృత్ప్రత్యయములు నిందావ్యంజకములు. అనఁగా నా ప్రత్యయములు "నింద్యుఁడైన పండితుఁడు" అనునర్థమును వ్యక్తము సేయుచున్నవి.

మ. "వృ! క్షకమున్ దాని యొకండు కోయఁదొడఁగంగాఁబుష్పముల్ కాంచితిన్"

ఇట 'వృక్షక' పదములోని తద్ధితప్రత్యయమగు 'క' ప్రత్యయము 'చిన్న' అనునర్థమును వ్యక్తము సేయును. ఇట్లే "క్వబత హరిణకానాం జీవితం చాతిలోలం" అనుచోట 'హరిణక' శబ్దమునందలి 'క' ప్రత్యయము (తద్ధిత) హరిణములయొక్క అతికోమలత్వమును వ్యక్తపఱచును.

కం. ప్రవచించి ధర్మమార్గము............

ఇట 'ప్రవచించి' అనుచోటి 'ప్ర' అను నుపసర్గ వచనమునందలి ప్రకృష్టతను వ్యక్తపఱచును. 'అనఁగా నూరక వచించుట గాదు. ప్రకృష్టముగా వచించుట' అను నర్థమును స్ఫురింపఁజేయును.

"ఉ. అక్కట! వాఁడు నా తగుల మారడిసేసి దయావిహీనుఁడై"

ఇట 'అక్కట' అను నిపాతము వరూధినియొక్క విరహతాపాతిశయమును వ్యక్తము సేయుచున్నది.

సీ. 'అవతంసకుసుమంబునం దున్నయేలదేటి, రుతి కించి దంచితశ్రుతుల్ల నీన'

ఇట 'శ్రుతులు' అను బహువచనము సరస్వతి పెక్కుశ్రుతులతో వీణ వాయించుచున్నట్లును, దేటి వాని కనుకూలముగా ధ్వనించుచు శ్రుతినిం బోషించుచున్నట్లును వ్యక్తము సేయుచున్నది.

'అగస్త్యభ్రాత' ఇది సమస్తముగా నిందను వ్యక్తముసేయును. అనఁగాఁ బేరులేనివాఁడను వ్యంగ్యార్థమును నీ సమాసము బోధించును. ఇది వ్యస్తముగా నున్నచో ('అగస్త్యుని భ్రాత') బోధింపదు. ఏ లన, లోకమున సమాసముగానే ప్రయుక్తమై యున్నది.

'పశ్యతోహరుఁడు' (చూచుచుండఁగా ననాదరించి హరించువాఁడు) అనఁగా జూచుచుండఁగానే హరించువాఁడు. ఇచ్చటి 'పశ్యతః' అను షష్ఠీవిభక్తి (కారకము) అనాదరార్థ వ్యంజకము. 'షష్ఠీచానాదరే' అని పాణినీయ సూత్రము.

౩. అర్థము

కం. పలునోక్కులు గల తన కో
మలిమోవినిఁ గాంచి యెవఁడు మండిపడఁడు ? నే
వల దన్న మూరకొంటివి
వెలఁది ! సభ్యంగాబ్జ ! మనుభవింపుము దీనిన్.

ఇచ్చట నీ వాచ్యార్థ మెన్నివిధములగు వ్యంగ్యార్థములను వ్యక్తముసేయుచున్నదో వెనుకఁ జూపితిమి.

౪. వర్ణములు

"శషౌ, సరేఫ సంయోగౌ, ఢకారశ్చాపి భూయసా
విరోధినస్స్యుః శృంగారే తేన వర్ణా రసచ్యుతః
త ఏవతు నివేశ్యంతే బీభత్సాదౌ రసే యదా
తదా తం దీపయంత్యేవ తేనవర్ణా రసచ్యుతః" (ధ్వన్యాలోకము)

శషవర్ణములును, రేఫతోసంయుక్తములయిన క్ర, ప్ర మొదలగు వర్ణములును, ఢకారమును శృంగారరసమునకు విరుద్ధములు. అనఁగా వా

రసము నీ వర్ణములు వ్యక్తపఱుపవు. అవియే వర్ణములు బీభత్సాదులందుఁ బ్రయుక్తము లయినచో దాని నుద్దీపింపఁజేయును. కాన వర్ణములుఁగూడ రస వ్యంజకములు.

౫. రీతి

అల్పసమాస యగు రీతి శృంగారాదిరసములను, దీర్ఘసమాస యగు రీతి రౌద్రాదిరసములను వ్యక్తపఱచును.

మఱియు వాచ్యార్థము శబ్దశాస్త్రజ్ఞానముచేఁ దెలియును. వ్యంగ్యార్థము వక్తృ, బోద్ధవ్య, ప్రకరణ, దేశ, కాలాదులను బట్టి తెలియును. వీని కుదాహరణములు "గతోఽస్తమర్కః" అనుచోట నీయఁబడినవి. మఱియు వాచ్యార్థము పదార్థజ్ఞానమునుమాత్రమే కలిగించును. వ్యంగ్యార్థము రమణీయముగా నుండి యానందమును గలిగించును.

ఇట్టియెడల వాచ్యార్థ వ్యంగ్యార్థముల నభిధాశక్తి యొక్కటియే బోధించు ననుట యనుచితము.

అభావవాదులలో మూఁడవతెగవారు వ్యంజనావృత్తి తాత్పర్యవృత్తిలో నంతర్భవించు ననిరి. అట్లుకాదు. తాత్పర్యవృత్తి పదసమన్వయమునుమాత్రము బోధించును. పదసమన్వయము ముగిసినపిమ్మటఁ బ్రకరణాదులవలనఁ దోఁచు నర్థాంతరమును నది యెట్లు బోధించును? అభిహితాన్వయవాదుల తాత్పర్యమునకును, నాలంకారికుల తాత్పర్యమునకును భేదమును జూపితిమి. ఆలంకారికుల తాత్పర్యమును వ్యంజనావృత్తియు నొక్కటే.

౩. లక్షణాంతర్భావుల మత మిది: "లక్ష్యార్థమే వ్యంగ్యార్థము. కాన వ్యంజనావృత్తితోఁ బనిలేదు" అని. అట్లుగాదు. లక్షణావ్యాపారమును, వ్యంజనావ్యాపారమును భిన్నములు. ఎట్లన వాచ్యార్థము పొసగనపుడు దానిని వదలి మఱొకయర్థమును బోధించు శబ్దశక్తి లక్షణ. అనఁగా లక్ష్యార్థములో వాచ్యార్థము గొంతే విడువఁబడును. వ్యంగ్యార్థము వాచ్యార్థముకన్న భిన్నమైనను, వాచ్యార్థము విడువఁబడదు. ఆ వాచ్యార్థమున కీ వ్యంగ్యార్థ ముపస్కారముగా నుండును. మఱియు లక్షణావాక్యమగు "గంగాయాంఘోషః" అనుచోటఁ దీరము లక్ష్యార్థమును, శీతత్వ పావనత్వాదులు ప్రయోజనమును నయి యున్నవి. అట్లే గౌణవృత్తి యగు "బ్రాహ్మణుఁ డగ్ని" అనుచోట "అగ్నిసదృశుఁడు" అనునది లక్ష్యార్థమును, శుచిత్వ పవిత్రత్వములు ప్రయోజనములును నయియున్నవి. ఈ ప్రయోజనము వాచ్యార్థముగాదు. ఇది వ్యంగ్యమే. దీనిని బోధింప వ్యంజనాశక్తి యావశ్యమే.

"గంగాయాం ఘోషః' అనుచోట ముఖ్యార్థబాధాది హేతుత్రయమును బట్టి 'గంగాతీరము' అను లక్ష్యార్థమును బోధించినపిమ్మట మఱల శీతత్వ

పావనత్వాదులనుగూడ లక్ష్యార్థముగనే లక్షణ బోధించును. "వ్యంజనావృత్తి యేల?" అని మఱల వారు నొడువుదురేని నిట్లనరాదు. "గంగాయాం ఘోషః" అనుచోట ముఖ్యార్థబాధాదిహేతుత్రయ మున్నట్లు "గంగాతీరము" అను లక్ష్యార్థమునకు ముఖ్యార్థబాధాదిహేతుత్రయము గానరాదు. ఎట్లన నసలు 'గంగాతీరము' అనునది లక్ష్యార్థముగాని, ముఖ్యార్థమే కాదు. దానికి బాధయు (వాచ్యార్థానుపపత్తి) లేదు. ప్రయోజనమగు శీతత్వ పావనత్వాదులకు గంగాతీరముతో సంబంధమును లేదు. శీతత్వ పావనత్వాదులు గంగాగతధర్మములు గాని తీరమునకు సంబంధించినవి కావు కదా! మఱియు శీతత్వ పావనత్వాదులు లక్ష్యార్థమే యగుచో ముఖ్యార్థబాధాది హేతుత్రయములో నొకటి యగు ప్రయోజన మేమి చెప్పుదురు? అనఁగా "గంగాయాం" అనఁగా 'గంగాతీరము' అను లక్ష్యార్థము చెప్పినపుడు శీతత్వ పావనత్వాదులు ప్రయోజన మని చెప్పితిమి. ఇప్పుడు గంగాతీరమునకు శీతత్వ పావనత్వాదులు లక్ష్యార్థ మగుచో వేఱొక ప్రయోజన మేమి చెప్పుదురు? ఏమియును లేదు. కాన లక్షణాంతర్భావము పొసగదు.

మఱల వారు "ప్రయోజన మగు శీతత్వపావనత్వాదులతో సహిత మగు లక్ష్యార్థమునే లక్షణాశక్తి బోధించు"నని యందురేని నట్లుగాదు. ప్రయోజన సహితమైన లక్ష్యార్థ ముండదు. (ప్రయోజనేన సహితం లక్షణీయం న విద్యతే) మఱియు లక్ష్యార్థము ప్రథమమున గోచరించును. పిమ్మటనే ప్రయోజనము గోచరించును. రెండును నేకకాలమున గోచరింపవు. ఈ ప్రయోజనము వ్యంజనాశక్తిచే భాసించు నని చెప్పితిమి. ప్రయోజనసహితముగా లక్ష్యార్థ మేకకాలమున భాసింపదు. కాన లక్ష్యార్థ వ్యంగ్యార్థము లొక్కటి కా దని తేలినది.

లక్షణాశక్తి "గంగాయాం ఘోషః" ఇత్యాదిస్థలములందు శబ్దమాత్రము నాశ్రయించియుండును. వ్యంజనాశక్తి శబ్ద, శబ్దైకదేశ, అర్థ, వర్ణ, రీత్యాదులందుండును. (వీని కుదాహరణముల నొసఁగియుంటిమి.)

కొందఱు "పలునొక్కులుగల తన కోమలి" ఇత్యాదులందు వ్యంగ్యార్థము లెట్లు నానావిధములుగా నున్నవో యట్లే "రామోఽస్మి సర్వం సహే" (నేను రాముఁడను; సర్వమును సహింతును) అనునెడ 'రామ' శబ్దమునకు రాజ్యభ్రంశ, ప్రవాస, పితృవియోగ, సీతావియోగాది దుఃఖపాత్రత్వము లక్ష్యార్థము. "రామేణ ప్రియజీవితేన తు కృతం ప్రేమ్ణః ప్రియే నోచితం" (ప్రియురాలా! జీవితముమీఁది ప్రేమచే రాముఁడు నీమీఁది ప్రేమకుఁ దగిన విధమున వర్తింపలేదు) అనుచో 'రామ' శబ్దమునకు "దుష్కార్యకారిత్వము లక్ష్యార్థము". "రామోఽసౌ భువనేషు విక్రమగుణైః ప్రాప్తః ప్రసిద్ధిం పరాం" (ఈ రాముఁడు తన విక్రమగుణములచేఁ బరమప్రసిద్ధిని వహించెను.) అనుచోట

రామశబ్దమునకు "సాహసైకరసత్వము లక్ష్యార్థము" నానావిధములుగానే లక్ష్యార్థములున్న నున్నవి. అచటి వ్యంగ్యార్థములవలె నిచటి లక్ష్యార్థములును శబ్దార్థాధీనములే. రెండును ప్రకరణసాపేక్షములే. కాన "వ్యంగ్యార్థమును లక్ష్యార్థమును దుల్యములే. కాన వ్యంజనావృత్తితోఁ బనిలేదు" అని చెప్పుదురు.

లక్ష్యార్థము నానావిధములుగా నున్నను, ననేకార్థములు గల శబ్దమునకు సంయోగాదులే కార్థమును నియమించినట్లే లక్షణయు లక్ష్యార్థమును నియమించును. అనఁగా ముఖ్యార్థసంబంధముగల యర్థమునే లక్షణ బోధించును; కాని, సంబంధము లేని యర్థమును బోధింపదు. ఇది నియమము. కావుననే లక్షణను 'నభిధాపుచ్ఛభూత' యందురు. అనఁగా నభిధకుఁ దోఁకయైన దని యర్థము. ఇఁక వ్యంగ్యార్థము ప్రకరణాదివశమున నియతసంబంధము గలిగియు, అనియతసంబంధము గలిగియు, సంబద్ధ సంబంధము గలిగియు నుండును.

గీ. "ఇచట మా యత్త పండు నే నిటఁ బరుండు" అను నెడ వాచ్యార్థమగు "పడకుమీ" అనుదానికి నియతముగా వ్యతిరేకార్థము వ్యంగ్యము. ఇది నియతసంబంధము గల వ్యంగ్యార్థము.

కం. "పలునొక్కులు గల తనకోమలి" అనుచోట వాచ్యార్థమునకును, వ్యంగ్యార్థమునకును నియతసంబంధము లేదు. ఏలన, నటఁ బెక్కు వ్యంగ్యార్థములు గలవు. ఇట ననియతసంబంధముగల వ్యంగ్యార్థములు గలవు. ఇఁక,

* విపరీతరతే లక్ష్మీః బ్రహ్మాణం దృష్ట్వా నాభికమలస్థం
హరేర్దక్షిణనయనం రసాకులా ఝడితి స్థగయతి.

తా. లక్ష్మి పురుషాయితసమయమున నాభికమలాసీనుఁ డగు బ్రహ్మను గాంచి, రసాకులురాలై హరియొక్క దక్షిణనయనమును మూయుచున్నది.

ఇట 'హరి' పదము దక్షిణనయనమునకు సూర్యాత్మకత్వమును వ్యక్తము సేయుచున్నది. ఆ సూర్య నిమీలనమున సూర్యాస్తమయము; దానిచేఁ బద్మ సంకోచము; దానిచే బ్రహ్మ మూఁతపడును. అప్పుడు వానికి గోప్యాంగము గనరాకుండ నిరాటంకముగాఁ బురుషాయితము రేగును. అనునది సంబద్ధ సంబంధముగల వ్యంగ్యార్థము. సంబద్ధసంబంధము గల వ్యంగ్య మని యర్థము.

---

* కుమారసంభవమునందలి జగత్పితరు లగు పార్వతీపరమేశ్వరుల రతి స్వపితృశృంగారమువలె నత్యంత మనుచిత మని చెప్పఁబడియున్నది. అట్లే లక్ష్మీశ్రీహరుల రతిక్రీడావర్ణనముగూడ నట్టిదే కాన నిదియు ననౌచిత్యదోష గ్రస్తమే.

ఇట 'హరి' పదము దక్షిణనయనము సూర్యుఁ డను నర్థమును బోధించినది. ఆ వ్యంగ్యార్థము మిగిలిన వ్యంగ్యార్థమునంతను బోధించినది. అనఁగా వ్యంగ్యార్థమే యిట నర్థాంతరమునకు వ్యంజకమై యున్నది.

ఇట్టిదే మఱొక శ్లోకమును గనుఁడు. చిలుకను ముద్దాడుచున్న నాయికతోఁ జెలి యనుచున్నది—

ఫలాని డిశ భవ్యాని నివేశ్య మణిబంధనే
బింబోష్ఠి ! చుంబనై రేవమాళి ! లాలయ మా శుకం.

"ఓ బింబోష్ఠి! ఓ నెచ్చెలీ! నీముంజేతఁ గూర్చుండఁబెట్టుకొని చిలుకకుఁ బండ్లు పెట్టుము. దానిని ముద్దాడకుము." ఇది వాచ్యార్థము. దీనిచే "బింబఫలభ్రాంతిచేఁ (ఆమె బింబోష్ఠిగదా) జిలుక నీ యధరమును ఖండించును" అనునది వ్యంగ్యము. ఆ వ్యంగ్యముచేత "నీపతి కన్యథా భ్రాంతికలుగును" అనునది వ్యంగ్యముగాఁ దోఁచును. మొదటి వ్యంగ్యార్థము రెండవ వ్యంగ్యార్థమునకు వ్యంజకము. ఇదియు సంబద్ధ సంబంధముగల వ్యంగ్యమే.

కావున లక్ష్యార్థ వ్యంగ్యార్థములు భిన్నములే. కాన వ్యంగ్యార్థమును బోధింప వ్యంజనాశక్తి ప్రత్యేకముగా నుండవలసియే యున్నది.

4. మఱికొందఱు విద్వాంసులు (తార్కికులు) వ్యంగ్యార్థమును బోధింప వ్యంజనావృత్తి యక్కఱలేదనియు, నా వ్యంగ్యార్థ మనుమానప్రమాణగమ్యము "అనుమేయము" లోనే యంతర్భవించు ననియు వక్కాణింతురు. అనుమానప్రమాణ మనఁగా "పర్వతమున నిప్పు గలదు; ఏలనఁ, బొగయుంటవలన; ఎచ్చటెచ్చటఁ బొగ యుండునో యచ్చట నెల్ల నిప్పుండును; ఉదా॥ వంటయింటఁ బొగయున్నది; నిప్పున్నది; నిప్పులేనిచోటఁ బొగ యుండదు. కానఁ బర్వతమున నిప్పుగలదు" అనునది. ఇట 'పొగ' లింగము (హేతువు). నిప్పు లింగి (అనుమేయము - అనఁగా ననుమానింపఁదగినది) లింగమునుబట్టి లింగి యూహింపఁబడుచున్నది. ఈ లింగి లింగములకు నియతసంబంధము గలదు. ఇట్లే ప్రకరణాదులనుబట్టి శబ్దములు వ్యంగ్యార్థమును బోధించుచున్నవి. కాన శబ్దములు లింగములు. వ్యంగ్యార్థము లింగి లేక యనుమేయము. కాఁబట్టి వేఱుగా వ్యంజనావృత్తి పనిలేదని వారి వాదము. అట్లుగాదు. అనుమేయమును వ్యంగ్యార్థమును నొక్కటిగాదు. ఎట్లన, శబ్దోచ్చారణానంతరమున గోచరించు నర్థము అనుమేయము, ప్రతిపాద్యము. అని యిబ్బుదెగలుగా నుండును. అనుమేయార్థము ప్రయోక్తయొక్క శబ్దస్వరూప ప్రయోగేచ్ఛయు, అర్థప్రతిపాదనేచ్ఛయు నని ద్వివిధము. అనఁగాఁ బ్రయోక్త "రాముఁడు" అను శబ్దమును బ్రయోగించె ననుకొందము. శ్రోత దీనిని విని, ప్రయుక్తమైన 'రాముఁడు' అను శబ్దమునుబట్టి ప్రయోక్తకు 'రాముఁడు' అను నొక యాను

పూర్విని (రకారోత్తరవర్తి-అకారవిశిష్ట, మకారోత్తరవర్తి-ఉకారవిశిష్ట, డకారోత్తరవర్తి, ఉకారవిశిష్టమగు శబ్దస్వరూపము) బ్రయోగించు నిచ్ఛ గలదనియో, లేక యొక యర్థమును (అభిప్రాయమును) బోధించు నిచ్ఛ గలదనియో యను మానించును. ఇట నానుపూర్విని బ్రయోగించు నిచ్ఛయు, నర్థముం దెలుపు నిచ్ఛయు ననుమేయములు. కేవల మీ యిచ్ఛలే యనుమేయములు. ఇట 'రాముఁడు' అను ప్రయుక్తశబ్దము లింగము, ఇచ్ఛాద్వయమును ననుమేయము లేక లింగి. ఇఁక నా యర్థప్రతిపాదనేచ్ఛలోని 'యర్థము' స్వరూపభేదమును బట్టి ప్రతిపాద్యము వ్యంగ్యము నన ద్వివిధము. ప్రయోక్త చెప్పవలసిన యభిప్రాయమును సూటిమాటలతోఁ జెప్పును. అది వాచ్యార్థము. ఒకప్పుడు రమణీయముగా నుంటకై సూటిమాటలతోఁ జెప్పక, వేఱుమాటలతోఁ జెప్పి యా యర్థమును సూచించును. ఇది వ్యంగ్యార్థము. ఇట శబ్దోచ్చారణానంతరమున గోచరించు ద్వివిధమైన యిచ్ఛారూపమగు నర్థమమాత్రమే యనుమేయము. రెండవయర్థ మగు ప్రతిపాద్యమును, వ్యంగ్యమును ననుమేయములుగావు. మఱియు నీ వ్యంగ్యార్థమును బోధింప శబ్దములు లింగ మనియు, వ్యంగ్యార్థము లింగి యనియుఁ జెప్పరాదు. లింగలింగిభావము నియత మని చెప్పితిమి. (ధూమమున్నచోట వహ్ని యుండుననునది లింగలింగిభావము)ఇట నట్టి నియమము లేదు. అనఁగా నీ శబ్ద మీ వ్యంగ్యమును బోధించు నని నియమములేదు. ప్రకరణాదిభేదముచే నీ వ్యంగ్య మనేకవిధములుగా నుండునని "గతోఽస్తమర్కః" అనుచోటఁ దెలిపితిమి. మఱియు నీ వ్యంగ్యము నియతిసంబంధము అనియతసంబంధము, సంబద్ధసంబంధము గలిగియుండు ననియు నుదాహరించితిమి. కాన వ్యంగ్యార్థమును బోధింప ననుమానప్రమాణము చాలదు. వ్యంజనావృత్తి కావలసియే యున్నది.

తొలుత నానందవర్ధనాచార్యులవారీ ధ్వనిసిద్ధాంతమును దాము వైయాకరణులవద్దనుండి గ్రహించినట్లు వాక్రుచ్చిరని తెలిపియుంటిని. వైయాకరణుల సిద్ధాంత మిది:—

౧. 'గౌః' అను మాట నుచ్చరింపఁగానే యది సాస్నాలాంగూల కకుద విషాణాదులుగల జంతువిశేష మను జ్ఞానమెట్లు గలుగును? 'గౌః' అను పదమునందు 'గ్, ఔ, ః' అను మూఁడు వర్ణములు గలవు. ఇందొక్కొక్కటియే యా యర్థమును బోధించునా? సముదాయము బోధించునా? ఒకవర్ణమే తెలుపుచున్నచో మిగిలిన వర్ణములు వ్యర్థములు. సముదాయము బోధించునన్నచో నొకబాధ వచ్చును. నైయాయికులు వర్ణములు రెండు క్షణములుమాత్రమే యుండు ననియు, మూఁడవక్షణమున నశించుననియుఁ జెప్పుదురు. దానినిబట్టి గ్, ఔ, ః, అనునెడ మూఁడవవర్ణ మగు విసర్గ నుచ్చరింపఁగానే మొదటివర్ణమగు 'గ్, నశించును. అప్పుడు సముదాయము లేదు. కావున నర్థమును

బోధించున దేది? ఇట వైయాకరణు లిట్లు సిద్ధాంతము సేసిరి. :— "వర్ణానురిక్తః వర్ణాభివ్యంగ్యః అర్థప్రత్యాయకో నిత్యశ్శబ్దః స్ఫోటః" (వర్ణములకన్న భిన్నమై వర్ణములవలన వ్యక్తము సేయఁబడి యర్థమును బోధించు శబ్దము స్ఫోటము) లోకములో గల శబ్దములన్నియు నాకాశమున నొక్కొక్కటియు నఖండరూపమున నుండునవియు, నవి నిత్యము లనియు మన ముచ్చరించు వర్ణధ్వను లా యఖండమగు శబ్దమును వ్యక్తపఱచుననియు, నావ్యక్తమగు శబ్దమువలననే శ్రోతలకర్థ మవగతమగుననియుఁ జెప్పుదురు. ఆ వ్యక్తమగు నిత్యశబ్దము స్ఫోట మనఁబడును. వీరి సిద్ధాంతమున వర్ణము లనిత్యములు. ఏలనఁ బైని వచింపఁబడినట్లు మూఁడవక్షణమున నశించుచున్నది. నశించునది యనిత్యమే కదా! ఇఁక స్ఫోటరూపశబ్దము నిత్యము. మూఁడవక్షణమున నశించుచున్నపుడు వర్ణసముదాయము గానరాదుగదా! ఆ వర్ణములచే నా స్ఫోట మెట్లభివ్యక్తమగును? అర్థబోధ యెట్లగును? అన్నచో వినుఁడు, "పూర్వపూర్వవర్ణానుభవాహిత సంస్కారసచివేన అంత్యవర్ణానుభవేన అభివ్యజ్యతే స్ఫోటః" (మూఁడవ వర్ణము నుచ్చరించునపుడు మొదటివర్ణము నశించుచున్నను దాని సంస్కారము చిత్తమున నిలుచును. ఆ సంస్కారసహిత మగు నంత్యవర్ణానుభవముచే స్ఫోట మభివ్యక్తమగును.) ఆ స్ఫోటమే శబ్దము. 'స్ఫుటత్యర్థో௨ స్మాదితిస్ఫోటః' (దీనివలన నర్థము స్ఫుటమగును కాన స్ఫోటము) అనియు, స్ఫోటయత్యర్థం (అర్థమును వ్యక్తపఱచునది) యనియును వ్యుత్పత్తులు గలవు. అప్పు డా శబ్దమువలన నర్థము బోధ్యమగును. ఈ సిద్ధాంతులను స్ఫోటబ్రహ్మవాదు లనియు, లేక శబ్దబ్రహ్మవాదు లనియుఁ బేళ్లు.

ఆనందవర్ధనాచార్యులవారీ సిద్ధాంతము నీ విధముగా గ్రహించిరి, "పూర్వ పూర్వవర్ణములయొక్క సంస్కారముతోఁగూడిన యంత్యవర్ణధ్వని స్ఫోటమును వ్యక్తపఱచువిధమునఁ బ్రకరణాదుల సాహాయ్యమున శబ్ద మర్థాంతరమును వ్యక్తపఱచును. అట వర్ణధ్వని స్ఫోటవ్యంజకము. ఇట శబ్ద మర్థాంతర వ్యంజకము. అచ్చట వ్యంగ్యము స్ఫోటము. ఇచ్చట వస్త్వలంకార రసాదులు. ఆ ధ్వనిపదమునే వ్యంజకత్వ సాదృశ్యమునుబట్టి యీతఁడును గ్రహించెను. వైయాకరణులవ్యంగ్యము స్ఫోటము. ఆనందవర్ధనుని వ్యంగ్య మర్థాంతరము. ఇతరసిద్ధాంతులు "నీవు క్రొత్తగా ధ్వనిసిద్ధాంతమును లేవనెత్తితివి. ఇది ప్రామాణికసమ్మతము గా" దని యానందవర్ధనుని నాక్షేపింపఁగా "నిది క్రొత్త సిద్ధాంతముగా" దనియు, "వైయాకరణు లంగీకరించినదే" యనియు నామసాదృశ్యమును జూపి వారించెను. *

---

*భరతుడు ౭వ అధ్యాయమున ౭౦వ శ్లోకమునందలి "యద్వాఽన్యోన్యార్థ సంభూతై ర్విభావానుభావవ్యంజితై రేకోనపంచాశతాభావైః సామాన్యగుణ యోగేన అభినిష్పద్యంతే రసాః। తత్కథం స్థాయినఏవ భావా రసత్వ మాప్నువంతి? ఉచ్యతే" అనుచో 'వ్యంజితైః' అను శబ్దమునుబట్టి వ్యంజనావృత్తి నానంద వర్ధనుఁ డూహించినట్లున్న దని త్రివేదిపండితుఁడు వ్రాయుచున్నాఁడు.

ఈ విధముగా నానందవర్ధనుఁడు వ్యంజనావృత్తిని సాధించెను. ఈ వ్యంజనకు ధ్వననము, గమనము, ద్యోతనము, ప్రత్యాయనము, ధ్వని మొదలగునవి పర్యాయపదములు. 'వ్యంజనా' శబ్దమును 'ఆ' కారాంతముగాఁగూడ వ్యవహరించుచున్నారు. (వ్యంజన వ్యాపారము)

ఈ వ్యంజనాశక్తి అభిధామూల మనియు, లక్షణామూల మనియు ద్వివిధము. అం దభిధామూల వ్యంగ్యము లక్ష్యక్రమవ్యంగ్యము, అలక్ష్యక్రమ వ్యంగ్యము నని మఱల ద్వివిధము. లక్ష్యక్రమవ్యంగ్యము శబ్దశక్తిమూలము, అర్థశక్తిమూలము, ఉభయశక్తిమూలము నని మువ్విధములు. ఈ విషయము మఱల ముందుఁ దెలియును.

ఆ. వె. జగతి నదియు శబ్దశక్తిమూలంబును,
అర్థశక్తిమూల మరయ, నుభయ
శక్తిమూల మనఁగ సన్నుతిఁ గాంచుఁ; ద,
దీయలక్ష్యములను దేటపఱతు. ౬౮

తా. ఆ వ్యంజనావృత్తి శబ్దశక్తిమూలవ్యంజనావృత్తి యనియు, అర్థశక్తిమూలవ్యంజనావృత్తి యనియు, ఉభయశక్తిమూలవ్యంజనావృత్తి యనియు ముత్తెఱఁగులు.

శబ్దశక్తి మూలవ్యంజన

కం. ఘనత నృసింహుని కరమునఁ
దనరెడు నసి నిజసమగ్రధారాగ్ర నిమ
జ్జనతత్పరు లగు నరులకు
ననిమిషభావం బొనర్చు ననవరతంబున్. ౬౯

నరసభూపాలుని చేతికత్తి తనధారవు గుఱి కాఁదలఁచిన శత్రులకు (తత్పరులగు+అరులకు) తెప్పపాటులేమినిఁ గలిగించును. అనఁగా వారాతని కత్తిఁగాంచి కొయ్యఁబాఱి తెప్పపాటుమాని చూచుచుందురు. (అని వాచ్యార్థము.)

నృసింహావతారమును ధరించిన విష్ణుమూర్తియొక్క చేతికత్తి తన ఖడ్గధారలో మునుఁగఁదలఁచిన నరులకు దేవత్వము నొసఁగును. (అది వ్యంగ్యార్థము)

శబ్దశక్తిమూలవ్యంజన యనఁగాఁ బ్రధానముగా శబ్దమునకుఁగల యర్థాంతర బోధకశక్తి. కొన్ని శబ్దము లేకార్థమును, మఱికొన్ని శబ్దము లనేకార్థము

లను బోధించునుగదా! ఈ నానార్థబోధకశక్తియే యిట శబ్దశక్తి యని పేర్కొనఁబడినది. ఇది కారణముగాఁగల వ్యంజనావృత్తి. ఇట నరసభూపాలుని వర్ణనము ప్రస్తుతప్రకరణము. నృసింహ, తత్పరులగు నరులకు, అనిమిష భావము, అను శబ్దములు నానార్థకములు. సంయోగ విప్రయోగాదులీ నానార్థకశబ్దములయొక్క యర్థమును నియమించు నని వెనుకఁ జెప్పియుంటిమి గదా! వానిలో నొకటగు ప్రకరణ మిచ్చట నీ శబ్దముల కే యర్థమును జెప్పకొనవలయునో నియమించును. ఆ నియమింపఁబడిన మొదటియర్థము వాచ్యార్థము. ఈ విధముగాఁ బ్రకరణ మా యా శబ్దములకు వాచ్యార్థమును నియమించును. అది ముగిసినపిమ్మట నాశబ్దశక్తిచే విష్ణుపరమగు మఱియొక యర్థ ముత్థిత మగుచున్నది. అది వ్యంగ్యార్థము. దీని నభిధాశక్తి బోధింపఁజాలదు. దానిపని వాచ్యార్థమునుమాత్రమే బోధించుట. "సకృదుచ్చరితశ్శబ్దస్సకృదేవార్థం గమయతి నాసకృత్" (ఒకమాఱు ఉచ్చరింపఁబడిన శబ్దమొకమాఱే యర్థబోధ గలిగించును. కాని పెక్కుమాఱులు బోధింపదు) అని న్యాయము.

అయితే మీమాంసకు లిట నొక దోషమును జూపుచున్నారు. "ఒక శబ్దమునకు రెండు వ్యాపారములు లేక రెండుశక్తు లంగీకరించి, రెండర్థములు చెప్పినచో రెండు భిన్నభిన్న వాక్యము లేర్పడునుగదా! అం దొకటి విధిరూపముగా నుండవచ్చును. వేఱొకటి నిషేధరూపముగాఁగూడ నుండవచ్చునుగదా! ఇట్లు భిన్నముగా నున్నను, లేక యేకవిధముగా నున్నను 'వాక్యభేద' మను దోషము తటసించును. ఒకవాక్యమున కొకేయర్థ ముండవలయును. అర్థద్వయము గూడదు" అని వారి సిద్ధాంతము. ఈ దోషనివృత్తికై యాలంకారికు లీ వాచ్యార్థ వ్యంగ్యార్థములు భిన్నవాక్యములు గా వనియు, నేకవాక్యమే యనియు, రెండర్థములకును నేకవాక్యతఁ గల్పింపవలయు ననియుఁ దెలిపి, వాచ్యార్థ వ్యంగ్యార్థముల కుపమానోపమేయభావమును. గల్పింతురు. ఎట్లన "నృసింహావతార మగు విష్ణుమూర్తిచేతికత్తి తన ఖడ్గధారలో మునుఁగఁదలఁచిన నరులకు ననిమిషభావము (దేవత్వము) నొసఁగు నట్లు నరసభూపాలుని చేతికత్తి తనధారకు గుఱికాఁదలఁచిన శత్రువులకు ననిమిషభావమును (ఱెప్పపాటులేమి) నొసఁగును."

కాని, విద్యానాథుఁ డీ విధముగాఁజెప్పక "ప్రయోక్తుఃవివక్షా పరతంత్రత్వాత్ లౌకికవాక్యానాం" (అపౌరుషేయ మగు వేదవాక్యములలో వాక్యభేదము దోషము గావచ్చును. కాని, పౌరుషేయ మగు లౌకికవాక్యములలో నీ దోషమురాదు. ఏలన నిట్టి యర్థద్వయమును బ్రయోక్త యుద్దేశించియే ప్రయోగించియున్నాఁడు) అని చెప్పెను ఈ సమాధానమును బురస్కరించుకొని యొకశంక బయలుదేరుచున్నది.

ఏ మన-నీయర్థద్వయమునకును నేకవాక్యతయేల? భిన్నభిన్నముగా నుంచి స్వతంత్రముగా రెండర్థములను జెప్పి శ్లేష యని యేలచెప్పఁగూడదు? ఉపమానోపమేయభావ మేల కల్పింపవలెను? అని కొంచ అందురు. ఎచ్చటఁ బ్రకరణాదులచే నొకయర్థము ప్రకృతముగను, మఱొకయర్థ మప్రకృతముగను దోఁచునో యట్టిచోట శబ్దశక్తి మూలవ్యంజన; * ఎచ్చట నర్థద్వయమును బ్రకృతమో యనఁగాఁ బ్రకరణనియమము లేదో యట శ్లేష యనియు సిద్ధాంతీకరించిరి. రాఘవపాండవీయాదులలోని పద్యములందు రెండర్థములును బ్రకృతములే; కాన నచ్చట శ్లేషయే. వసుచరిత్రమునందలి పద్యములలోని రెండర్థములలో నొకటి ప్రకృతమును మఱొకటి యప్రకృతమును గాన నది శబ్దశక్తిమూలవ్యంజన.

'శబ్దస్య పరివృత్త్యసహత్వే శబ్దవ్యంజనా' అని సిద్ధాంతము. అనఁగా నెచ్చట వ్యంజక మగు శబ్దమును మార్చి దాని పర్యాయపదము నుంచినచో నర్థాంతరము పొసగదో యట శబ్దశక్తిమూలవ్యంజన. ఇట వ్యంజకము లయిన నృసింహాదిపదములను దీసి వాని పర్యాయపదముల నుంచినచో వ్యంగ్యార్థ ముత్థితము గాదు. కాన నిట శక్తి శక్తిమూలవ్యంజన.

అర్థశక్తి మూలవ్యంజన

చ. అలఘుపరాక్రమక్రమ సమగ్రభుజాగ్ర! నృసింహభూప! నీ
విలసదనూనదానగుణవిభ్రమ మెంతయు నాలకించి తా
వెలవెలపాఱె మేఘు; మరవిందవిరోధియుఁ గందువాఱె; నా
కులపడెఁ గల్పశాఖ; తృణకోటి గ్రసించె నమర్త్యధేనువుల్. ౨౦

మేఘము (పా) మేఘుఁడు

తా. ఓ నరసభూపాలా! నీ దాతృత్వమును విని మేఘుఁడు వెలవెల పాఱెను. (తెల్లవోయెను - శరదృతువున మేఘము తెల్లనగునుగదా!) చంద్రుఁడు కందువాఱెను. (సంతాపపడెను - నలుపు లేక మచ్చను వహించెను.) కల్పవృక్షము మాకులపడెను. (వ్యాకులపాటు వహించెను - ఆకులు రాల్చెను.) కామధేనువు కిడ్డి గఱచెను. (అవమానపడెను - గడ్డినిఁ దినెను.) ఇటఁ 'దృణకోటి గ్రసించెను' అనుటకన్న 'గడ్డికఱచెను' అను పదమునే ప్రయోగింపవలెను.

---

* ధ్వన్యాలోక మతానుసారముగా శబ్దశక్తి మూలాలంకారధ్వనియే కాని శబ్దశక్తి మూలవస్తుధ్వని లేదు. కావున నానందవర్ధనాచార్యమతానుసారముగా వసుచరిత్రమునందు ధ్వనికాదు. అచ్చటఁగూడ శ్లేషయే. అప్రకృతార్థమును గూడ నభిధయే బోధించును. మమ్మటాదులే యీ శబ్దశక్తి మూలవస్తుధ్వనిని లేవఁదీసిరి.

'శబ్దపరివృత్తి సహత్వే అర్థవ్యంజనా' అని సిద్ధాంతము. అనఁగా వ్యంజక శబ్దములను మార్చి వాని స్థానమునఁ బర్యాయపదము లుంచినను నర్థాంతరమునకు భంగమురాదో యది యర్థశక్తిమూలవ్యంజన.

పై పద్యమున మేఘ, అరవిందవిరోధి, కల్పశాఖి, అమర్త్యధేను పదములను మార్చి వాని పర్యాయపదము లుంచినను నర్థాంతరము పొసఁగును. కాన నిది యర్థశక్తిమూలవ్యంజన కుదాహరణ మని గ్రంథకర్త యభిప్రాయము.

ఈ యుదాహరణము సరియైనది కాదు. ఇదియు శబ్దశక్తిమూలవ్యంజనయే. ఏలనఁ బైపద్యమున వ్యంజకము లయిన నృసింహాదిపదములు మార్పు సహింపనివిధమున నిచ్చటను వ్యంజకములయిన వెలవెలపాటు, కందువాటు, అవులపడు అనుననియు మార్పును సహింపవు. "తృణకోటి గ్రసించు" అను నొకపదమే సహించును. ఇట వ్యంజకములు మేఘాదిపదములు గావు. 'వెలవెలపాటు' మొదలయినవియే వ్యంజకములు. కాన నీ యుదాహరణము సరిగాదు. ఈ క్రింది పద్య ముదాహరణార్హము.

గీ. ఇచట మా యత్త పండు; నే నిటఁ బరుండు
బగటనే లెస్సగని గుర్తుపట్టుకొనుము
రేయిచీఁకటిఁ గానక రోయి పాంథ!
పడకుమీ! మాదు మంచాలపైనిఁ దప్పి.

ఇచటఁ 'బడకుమీ!' అని వాచ్యార్థము. 'నా మంచముపైఁ బడుము' అనునది వ్యంగ్యార్థము. ఈ వ్యంగ్యార్థమును బోధించు శబ్దములను మార్చి, వాని పర్యాయపదము లుంచినను వ్యంగ్యార్థమునకు భంగమురాదు.

ఉభయశక్తిమూలవ్యంజన

కం. అరిదరకరుఁడై సుమనో
వరభరణధురీణుఁడై యవారితలక్ష్మీ
స్థిరవాసభాసురుం డై
నరసింహుఁడు వొల్చుఁ ద్రిభువనస్తుతమహిమన్. 20

తా. నరసభూపాలుఁడు శత్రుభయంకరుఁ డై (అరిదరకరుఁడు) పండితభరణమున ధురీణుఁడై, (సుమనోవరభరణధురీణుఁడు) అవారితమగు రాజ్యలక్ష్మి యొక్క స్థిరనివాసముచే వెలుఁగొందుచున్నవాఁడై, త్రిభువనస్తుత మగు మహిమతో నొప్పుచున్నాఁడు. ఇది వాచ్యార్థము.

నరసింహావతారమును దాల్చిన విష్ణుమూర్తి శంఖచక్రహస్తుఁడై (అరి= చక్రము; దరము = శంఖము - అరిదరకరుఁడు) దేవతలను భరించుటయందు

ధురీణుఁడై (సుమనోవరులు = దేవతలు — సుమనోవరభరణధురీణుఁడు) లక్ష్మీదేవియొక్క స్థిరవాసముచే వెలుఁగొందుచున్నవాఁడై, త్రిభువనస్తుత మగు మహిమతో నొప్పుచున్నవాఁడు. ఇది వ్యంగ్యార్థము.

వ్యంజకము లయిన శబ్దములు గొన్ని శబ్దపరివృత్తిని సహించియుఁ, గొన్ని సహింపకయు నున్నచో నది యుభయశక్తిమూలవ్యంజన, ఈ పద్యమున "అరిదర కరుఁడు, సుమనోవరభరణధురీణుఁడు" నరసింహుఁడు అను పదములు పరివృత్త్య సహములు; 'అవారిత లక్ష్మీస్థిరవాస భాసురుఁడు' 'త్రిభువనస్తుత మహిమన్' పదములు పరివృత్తిసహములు. కాన నిది యుభయశక్తి మూలవ్యంజన.

లక్షణామూలవ్యంజనకు "గంగలో గొల్లపల్లె" 'బ్రాహ్మణు డగ్ని' ఇత్యాదు లుదాహరణములు. అభిధామూలవ్యంజనాశక్తి. లక్షణామూలవ్యంజనాశక్తి యనియే కాని వ్యంజనామూలవ్యంజనాశక్తి యుండదు. ఒకచో ('విపరీతర తేలక్ష్మీ,') వ్యంగ్యార్థము గూడ వ్యంజకమై,మఱొక వ్యంగ్యార్థమును బోధించుచున్నను నది సంబద్ధసంబంధముగల వ్యంగ్య మని విశదపఱచియుంటిమి.

వృత్తులు

గీ: మఱియు రచనాశ్రయంబులై మధురరస ని
వేశయోగ్యత వృత్తులు కైశికియును,
నారభటియును. సాత్త్వతి, భారతియును
నాఁగఁ బొగ డొందుఁ దల్లక్షణము లొనర్తు. 21

యోగ్యతవృత్తులు (పా) యోగ్యతావృత్తులు.

తా. వృత్తులు—కైశికి, ఆరభటి, సాత్త్వతి, భారతి అని నాలుగు విధములు. 'రసనివేశయోగ్యములు' అను పాఠముకన్న 'రసనిదేశ యోగ్యములు' అని యుంట లెస్స. నిదేశ మన నిర్దేశము. రసనిర్దేశమునకు = రసప్రకటమునకు లేక రసవ్యక్తికి, యోగ్యములు = తగినవి అను నర్థము లభించును. 'వృత్తులు సాక్షాద్రసోపస్కారకములు' అని నిష్కృష్టార్థము. ఇవి రచన నాశ్రయించి యుండు నని చెప్పఁబడినది. ఇట్లు రచనాశ్రయంబు లనరాదు. నటనాశ్రయంబు లనవలెను. ఏలన, రీతులును రచనాశ్రయములే యని ముందుఁ జెప్పుచున్నాఁడు. వృత్తులు నాట్యాశ్రయములు; రీతులు రచనాశ్రయములు నని వ్యవహారము. వృత్తులు నాట్యాశ్రయములు గాన సాక్షాద్రసోపస్కారకములు. రీతులు రచనాశ్రయములు గానఁ బరంపరగా రసోపస్కారకములు. మఱియు రీతులు కైశిక్యాది వృత్తులను స్ఫుటీకరించును. రీతులనఁగా గుణసమష్టిరూపములు గాన మాధుర్యాది తత్తద్గుణములు రచనానిష్టములు గాన నా రీతులు కైశిక్యాది వృత్తులను స్ఫుటీకరించును. ఆ వృత్తులు రసోపస్కారకములు. చూడుఁడు.

శ్లో. ముహురంగుళి సంవృతాధరోష్ఠం ప్రతిషేధాక్షర విక్లబాభిరామం
ముహురంసవివర్తి పక్ష్మలాక్ష్యాః కథమప్యున్నమితం న చుంబితంతు.

దుష్యంతుఁడు ముద్దాడఁబోయినప్పటి శకుంతలా నాట్యమును (action) గాళిదాసకవి యీ విధముగా వర్ణించుచున్నాఁడు. శకుంతల దుష్యంతుఁడు దన్ను ముద్దాడరాఁగాఁ 'దన వ్రేళుల నధరోష్ఠమును మాటిమాటికిని మూసికొను చున్నది. వలదు వల దని ప్రతిషేధాక్షరముల నాడుచున్నది. మొగము నటు నిటు ద్రిప్పుకొను చున్నది. అట్టి మొగము నెట్లో యతి ప్రయత్నముచే ముద్దాద నెత్తితిని. కాని అయ్యో! ముద్దాడలేకపోయితిని' అని దీనియర్థము.

ఇచ్చటి శకుంతలయొక్క యప్పటి నాట్యము (action) కైశికీవృత్తి యనఁబడును. ఇట్టివృత్తికి మృదుమధురమగు రచన లేక రీతి కావలయును. అట్టిరీతికి వైదర్భి యని పేరు. అది ముందువచ్చును. అట్టిరచనచేత నా వృత్తి చక్కఁగా వ్యక్తమగును. ఏలన వృత్తి యాంగికాభినయరూపము. రీతి వాచికాభినయరూపము. వాచికాభినయముతోఁ గూడిన యాంగికాభినయమే రసస్ఫూర్తినిఁ గలిగించునుగదా? దాన సామాజికులకు రస మనుభవమునకు వచ్చును. ఇట్లే యితరరీతులుగూడ నా యా వృత్తులను (actions) వ్యక్తముచేయును. అప్పుడు రసానుభవము సహృదయులకుఁ గలుగును. కావుననే రీతులు వృత్తు లను స్ఫుటీకరించునని చెప్పితిమి. ఇట్లగుట వృత్తులు సాక్షాద్రసోపస్కారము లనియు, రీతులు పరంపరగా రసోపస్కారము లనియుఁ జెప్పితిమి.

మ. చెలఁగుం గైశికి కోమలార్థరచనాశ్రీ; నుద్ధతార్థక్రమా
చలితాడంబరమూర్తి యారభటి; యీషత్ప్రౌఢసందర్భ ని
శ్చలయా భారతి పొల్చు; సాత్త్వతియునీషత్కోమలార్థక్రమం
బుల; నీవృత్తులకున్ యథోచిత రసస్ఫూర్తుల్ నిరూపించెదన్.

క్రమచలితాడంబరమూర్తి (పా) క్రమాస్ఖలితాడంబరమూర్తి

తా. కోమలమైన యర్థమును వర్ణించుట కైశికీవృత్తి; మిక్కిలి యుద్ధతమైన యర్థమును వర్ణించుట యారభటి; ఈషత్ప్రౌఢమైన యర్థమును వర్ణించుట భారతీవృత్తి; ఈషత్కోమలమైన యర్థమును వర్ణించుట సాత్త్వతి; (ఇట రచనా, సందర్భ, పదములకు 'వర్ణనము' అని యర్థము, మఱియు 'క్రమాచలితాడంబరమూర్తి' అన్న సమాసము శ్లిష్టముగా నున్నది.) ఈ వృత్తులకే యే రసము లుచితములో నిరూపింతును.

ఇటఁ గోమలార్థము, ఉద్ధతార్థము, అనునెడల 'అర్థ' మున నేమి? కావ్యము లేక యితివృత్తమునందలి రసఘట్టములు. అర్థమనఁగా 'రసము' అనియు నర్థమున్నట్లు ప్రతాపరుద్రీయ వాక్యములు తెలుపుచున్నవి. చూడుఁడు;

"అత్యర్థ సుకుమారార్థ సందర్భా కైశికీ మతా
అత్యుద్ధతార్థ సందర్భా వృత్తి రారభటీ స్మృతా
ఈష న్మృద్వర్థ సందర్భా భారతీవృత్తి రిష్యతే
ఈష త్ప్రౌఢార్థ సందర్భా సాత్త్వతీవృత్తి రిష్యతే"

అని నొడివి "అత్యర్థ సుకుమారౌ ద్వౌ శృంగారకరుణౌ మతౌ
అత్యుద్ధతరసౌ రౌద్ర బీభత్సౌ పరికీర్తితౌ
హాస్యశాంతాద్భుతాః కించి త్సుకుమారాః ప్రకీర్తితాః
ఈష త్ప్రౌఢౌ సమాఖ్యాతౌ రసౌ వీరభయానకౌ"

(శృంగారకరుణము లతిసుకుమారములు; రౌద్రబీభత్సములు మిక్కిలి యుద్ధతములు; హాస్యశాంతాద్భుతము లతిసుకుమారములు; వీరభయానకము లంతగాఁ బ్రౌఢములు) అని వచించెను. అత్యర్థ సుకుమారార్థ సందర్భమునకు వివరణముగా 'అత్యర్థ సుకుమారౌ ద్వౌ శృంగారకరుణౌ మతౌ" అని చెప్పుటచే 'అర్థ' మన రస మనియే యభిప్రాయము. మఱియు నాతఁడే "యత్ర శృంగారకరుణావతి కోమలేన సందర్భేణ వర్ణ్యేతే తత్ర కైశికీ" యని వృత్తిని గూర్చి వ్రాసికొనియున్నాఁడు. దీనివలనను అర్థ మన రస మనియే యభిప్రాయము. "యత్ర......సందర్భేణ వర్ణ్యేతే" అను లక్షణ వివరణముబట్టి శృంగార కరుణరసములు కోమలసందర్భముచే (రచనచే) వర్ణింపఁబడవలెననియుఁ దేటపడుచున్నది. ఈ యభిప్రాయమునే మేముగూడ వృత్తులను రీతులు స్ఫుటీకరించు నని వెనుకఁ జెప్పియుంటిమి.

అభినవగుప్తుఁడు 'అర్థ' శబ్దమునకు నొకానొకచో రసమనియే యర్థమును జెప్పెను, "కావ్యేచ నాట్యాయమాన ఇవ రసః కావ్యార్థః, కావ్యస్య అర్థః కావ్యార్థః (అర్థ్యతే ప్రాధాన్యేన ఇత్యర్థః నత్వర్థః అభిధేయవాచీ)" కాన 'అర్థ' మన రస మనియు, రసవంతమైన యితివృత్తాదులనియు మనము గ్రహింపవచ్చును. *

కాన శృంగారమున కనుకూలమైన నాయికానాయకుల వ్యాపారములు (actions) మలయానిల, సాయంకాల, పుష్పోద్యానాదులును గోమలార్థములు. వీనివర్ణనము కైశికీవృత్తి. ఉద్ధతార్థమున హృదయోద్రేకమును లేక చిత్తదీప్తిని గలిగించు యుద్ధాదిఘట్టములు. వీని వర్ణన మారభటీవృత్తి. ఇఁక సాత్త్వతీ

* దీని కవష్టంభకముగా Some concepts of Alankara Sastra అను గ్రంథమున నిట్లు గలదు:

"They keep the concept of the four ancient Vrittis derived from Natya, Kaisiki etc" and hold them, as Anandavardhana did, as the name of the devolopment or delineation of such ideas, Artha as are in consonance with Rasa."

భారతులనుగూర్చి యిచ్చిన నరసభూపాలీయలక్షణము దుష్టము. పై ప్రతాపరుద్రీయలక్షణమున "ఈషన్మృద్వర్థసందర్భా భారతీవృత్తిరిష్యతే" అని యుండఁగా "ఈషత్ప్రౌఢ సందర్భ నిశ్చలయా భారతి" అనియు, "ఈషత్ప్రౌఢార్థసందర్భా సాత్త్వతీవృత్తిరిష్యతే" అని యుండఁగా "ఈషత్కోమలార్థక్రమము" అనియు నొకదాని లక్షణమును మఱొకదాని కంటఁగట్టినాఁడు గ్రంథకర్త. ఈషన్మృదు వగు నర్థముల వర్ణనము భారతీవృత్తి. ఈషత్ప్రౌఢములు అనఁగా నుద్ధతము లగు నర్థముల వర్ణనము సాత్త్వతీవృత్తి.

ప్రతాపరుద్రీయ నరసభూపాలీయ కర్తలిరువురును కైశిక్యాది వృత్తుల లక్షణములను జెప్పుచు, నందుఁ గొంత రీతినిఁగూడఁ గలుపుచువచ్చిరి. కైశిక్యాది వృత్తిలక్షణములను నివిక్తముగాఁ జెప్పరైరి.

భరతునిమతమునఁ గైశికీ, ఆరభటీ, సాత్త్వతీవృత్తులు మూఁడును అర్థవృత్తులు. అర్థమన రసమునికానీ, రసానుకూలము లగు విషయము లనికానీ చెప్పియుంటిమి. ఇఁక భారతీవృత్తి శబ్దవృత్తి. అనఁగా వాగ్వ్యవహారము. (భారతీ సంస్కృతప్రాయా వాగ్వ్యాపారో నటాశ్రయః) విద్యానాథుఁడు శబ్దవృత్తి యగు భారతీవృత్తినిఁగూడ నర్థవృత్తినిగా మార్చి 'ఈషత్ప్రౌఢార్థ సందర్భా భారతీవృత్తి రిష్యతే) అని లక్షణమును వ్రాసెను. భరతుని మతమున మూఁడర్థ వృత్తులని తెలిపితిమి; వృత్తులను రీతులు స్ఫుటీకరించునని చెప్పియుంటిమి కదా! కావున మూఁడువృత్తులకు మూఁడురీతులు గావలయును. రీతి యన శబ్దముల కూర్పుగదా! అదియేకదా భారతీవృత్తి. కావున నీ భారతీవృత్తియే మూఁడు రీతు లయ్యెను. భారతీవృత్తి యనఁ గావ్యమందలి వాగ్వ్యవహారము లేక వాగ్రచన లేక శబ్దరచన. ఈ శబ్దరచన మువ్విధములు. ఈ ముత్తెఱఁగులగు రీతులును ముత్తెఱఁగులగు వృత్తులను స్ఫుటీకరించును. భారతీవృత్తి నర్థవృత్తిగా మార్చినచో మూఁడేరీతులు. వానినాల్గింటి నెట్లు స్ఫుటపఱుపఁగలవు? అప్పుడు నాలుగురీతులు గావలయును. సాహిత్యదర్పణకారాదులు నాలుగురీతులు స్వీకరించిరి. కానీ, న్యాయముగా విచారింపఁగా మూఁడువృత్తులును, మూఁడు రీతులును జాలు నని నా యాశయము. మూఁడువృత్తులు, మూఁడురీతులు, మూఁడుగుణములు, మూఁడుపాకములు నున్నచోఁ బరస్పరసంబంధబాంధవ్యములు సముచితముగా నుండును.

గీ. కైశికి చెలంగు శృంగారకరుణ లందు
నారభటి రౌద్రబీభత్స హారిణి యగు
నలరు భారతి హాస్యశాంతాద్భుతముల
నమరు సాత్త్వతి వీరభయానకముల. ౭౮

'స్పష్టము (కరుణాపదము దుష్టము-కరుణములందు అనవలెను.)'

కైశికి

ఉ. తిన్ననిమేను, గన్నుఁగవ, తేటలుఁ, దేనియలొల్కుమాటలున్
సన్నపుఁగౌనుఁగుందనపుఁజాయలు దేఱు మెఱుంగుఁజెక్కులున్
గ్రొన్నెలవంటి నెన్నుదురు, గుబ్బచనుంగవ, తళ్కుచూపులున్
జెన్నెసలారఁ గన్య నరసింహునిజూచె విలాసధన్యయై. 24

తళ్కుచూపులున్ (పా) తళ్కుజెక్కులున్

ఇట శృంగారరసానుకూల మగు వస్తువు కన్య, కాన దానివర్ణనము కైశికీ వృత్తి. ఈ వృత్తిని (వైదర్భీ) రీతి స్ఫుటీకరించుచున్నది. అనఁగా నీ పద్యమున రీతిచే శృంగార రసము వ్యక్త మగుచున్నది.

ఆరభటి

ప్రతిపక్షక్ష్మాపవక్షః ఫలకవిదళనప్రౌఢగాఢప్రతాప
ప్రతిభాసంరంభగుంభప్రబలసుబల శుంభన్నృసింహోగ్రరంహో
యుత మై కల్పాంతదృప్యద్ద్యుమణి ధగధగప్రోద్యతజ్వాలజాల
ప్రతికూలప్రక్రమంబై పరగు నరసభూపాలదోఃఖడ్గ మాజిన్. 25

ఇందు యుద్ధఘట్టమునందుఁ దాండవించు నరసభూపాలుని ఖడ్గము వర్ణింపఁ బడినది. ఇది రౌద్రరసానుకూల మగు వస్తువు. దీనిని గౌడీరీతి స్ఫుటీకరించును. అనఁగా నీ పద్యమున రీతిచే రౌద్రరసము వ్యక్త మగుచున్నది.

భారతి

సీ. నీ కీర్తి కెన యని నెగడిన సురదంతి
శిరము మధ్యేభిన్నతరము గాదె!
నీ కీర్తితోఁ బ్రతి నెరసిన యిందుమం
డలము పదాఱుఖండములు గాదె!
నీ కీర్తి నోరసిన కాకోదరస్వామి
తల సహస్రచ్ఛిద్రాకులము గాదె!
నీ కీర్తిఁ బోలఁ బూనిన ధవళాంభోజ
తతి శతధాదళితంబు గాదె!

గీ. అహహ ! నీ కీర్తి కవనిలో నమరకరియు
గిరియు నిందుండు గిందుండు నురగపతియు
గిరియుఁ దెలిదామరలచాలు గీలు నెనయె ?
యాబలేందుప్రిని నారసింహక్షితీంద్ర ! 22

ప్రతి నెరసిన (పా) ప్రీతి నెరసిన; మధ్యేభిన్నతరము (పా) మధ్యము భిన్నతరము.

'మధ్యే భిన్నతరము' అను పద మసాధువు. 'పారే మధ్యే షష్ఠ్యావా' అను పాణిని సూత్రముచే షష్ఠ్యర్థమునందే పారే మధ్యే పదములు నిపతితములు. ఇట షష్ఠ్యర్థము లేదు.

ఇది యద్భుతరసానుకూల మగు వస్తువర్ణనము, దీనిని వైదర్భీరీతి వ్యక్తము సేయుచున్నది.

సాత్త్వతి

చ. ఉభయరగండ! తావకరణోగ్రగజయానకముల్ గుభుల్ గుభుల్
గుభులని మ్రోయఁగా, భవదకుంఠితవీరభటుల్ "ప్రభుల్ ప్రభుల్
ప్రభు" లనిశత్రుభూపతులపైఁ జొఱఁ బాఱు నెడన్ "విభుల్ విభుల్
విభు" లని సంభ్రమింపుదురు వేడ్కనఖర్వసుపర్వభామినుల్.

ఇట వీర శృంగారానుకూలమగు వస్తువర్ణనము గలదు. వీనిని బాంచాలీ రీతి వ్యక్తము సేయుచున్నది.

గీ. ఇంక రీతులు వివరింతు వృత్తు లట్ల
సముచితార్థపదన్యాస సౌష్ఠవములు
గాక సందర్భమాత్ర సంగతము లైన
కతన రీతులు వృత్తిభిన్నతఁ జెలంగు. 25

తా. వృత్తులవలె రీతులు సముచితార్థ పదన్యాస సౌష్ఠవములు గాక, కేవలముగా సందర్భసంగతములు. కావున వృత్తిరీతులు భిన్నములు.

'సముచితార్థ పదన్యాస సౌష్ఠవములు' అన సముచితమైన యర్థము గల పదములయొక్క న్యాస సౌష్ఠవము గలవి' అని యర్థము. న్యాససౌష్ఠవ మనఁ గూర్పుయొక్క చక్కన యనఁగాఁ 'జక్కని కూర్పు' అని భావమీవచ్చును. కానీ పదన్యాససౌష్ఠవ మనుదానికి 'వర్ణనము' అను నర్థము చేసికొని, సముచితమైన యర్థము (రసానుకూల వస్తువు) యొక్క వర్ణనము గలవి 'వృత్తులు' అని

చెప్పుకొనవలయును. లేనిచో నర్థము కుదరదు. ఈ విషయమును వెనుకఁ బ్రస్తావించి యుంటిమి. ఇఁక రీతులు సముచితార్థము నపేక్షింపక, కేవలము 'శబ్దములకూర్పు' రూపమున నుండును. అని చెప్పబడినది. ఈ మాట పొసఁగదు. రీతులు సముచితార్థమును (రసానుకూలమగు వస్తువును) నపేక్షింపనిచో శృంగారమున గౌడీరీతియు, రౌద్రమున వైదర్భీరీతియు వ్యవహరింపవచ్చునని యభిప్రాయము వచ్చును. అట్లేయగుచో నట్టిరచన రసప్రతిబంధకమగును. రీతులుగూడ రసవ్యక్తి హేతువులే.

తత్తద్రసోపకారిణ్య స్తత్తద్దేశ సముద్భవాః
పద్యేషు రీతయాగాడీ వైదర్భీ మాగధీ తథా॥

ఆ యా దేశములవలనఁ బుట్టిన గాడీ, వైదర్భీ, మాగధీ (పాంచాలీ) రీతులు రసోపకారిణులు అని యలంకార శేఖరమునను గలదు.

రీతు లెప్పుడును వృత్తులనాశ్రయించియే యుండును. వృత్తుల యభివ్యక్తికి రీతులసాహాయ్య మపేక్షితమై యున్నది. కావున నివి యన్యోన్యాశ్రయములై యున్నవి. వృత్తులు రీతులు మూలముననే భాసించును గనుక రీతులనువిడిచి వృత్తు లుండవు. అట్లగుటచే సాహిత్యదర్పణకారాదులు తమగ్రంథములలోఁ గైశిక్యాది వృత్తులను గూర్చి తడవక కేవలము రీతులనే చెప్పి వదలిరి. కావున మనము వృత్తి రీతులకు భేదము నీ క్రిందివిధమునఁ దెలిసికొనవలయును. వృత్తులర్థాశ్రయములు. అనఁగా రసానుకూల నాయకవ్యాపారములు లేక రసానుకూలవస్తువులు. కాన సాక్షాద్రసోపస్కారములు. రీతు లీ వృత్తుల నుచితముగా వ్యక్తముసేయునవి కానఁ బరంపరగా రసోపస్కారములు.

"స్త్రీతినామాఽపిమధురం" (స్త్రీయనుపేరుగూడ మధురము) అని యున్నది. కావున శృంగారరసమున కాలంబనమైన స్త్రీ మధురపాత్రమై నపుడు దాని చేష్టలును దాని యుద్దీపనసామగ్రియు మధురములేకదా। కావున వీనిని వినఁగానే యప్రయత్నముగానే శృంగార ముబుకును. అట్లే యుద్ధాది ఘటములనుగూర్చి వినఁగానే మనకు రౌద్రరసము లుబుకును. కావుననే వృత్తులు సాక్షాద్రసోపస్కారము అని చెప్పితిమి.

గీ. పరగు రీతులు కోమల ప్రౌఢపదవి
ధానవాసన; నందు వైదర్భియనఁగ
గాడి పాంచాలి యనఁబొల్చుఁ; గ్రమముతోడ
వీనికిని లక్షణంబులు విస్తరింతు. ౮౦

తా. కోమలపదరచనను బట్టియుఁ బ్రౌఢపదరచనను బట్టియు నుభయవిధమగు రచనను బట్టియు వైదర్భి, గాడి, పాంచాలి యని రీతి మూఁడువిధములు.

గీ. అతిమృదులబంధయుత, యనాయతసమాస
దనరు వైదర్భి; రూక్షబంధయును, ఖరస
మాసయగు గౌడి; యుభయాత్మమహిమ గలిగి
యలరుఁ బాంచాలి; వీని లక్ష్యము లొనర్తు. ౮౧

తా. మిక్కిలి మృదుపదములును, అల్పసమాసములు గాని లేక యసమాసములు గాని కల రచన వైదర్భి. పరుషాక్షరములతోఁ గూడిన పదములును, దీర్ఘసమాసములును గల రచన గౌడి. కొంత మృదుపదరచనయుఁ గొంత, పరుషపదరచనయుఁ గలది పాంచాలి. వీని లక్షణములను జూపుదును.

వైదర్భి

శా. ఆ లావణ్య మగణ్య; మా గుణగణం బవ్యాజ; మా తేజము
ద్వేలం; బా వినయంబ మేయతర; మావీర్యం బనిర్వాచ్య; మా
యాలాపం బతిసత్య; మా వితరణం బాశాంతవిశ్రాంత; మా
శీలం బార్జవమూల మెన్నఁ దరమే? శ్రీనారసింహేంద్రునిన్.

ఇం దన్నియు మృదుపదములే. సమాసము లేదు. 'ఆశాంతవిశ్రాంత' మనుచోట 'అల్పసమాసము' గలదు. ఇది వైదర్భీరీతి.

గౌడి

శా. అంభోరాశిగభీర! యోబయనృసింహా! నీ రణోదస్తదో
స్తంభోత్తంభిత జృంభితాసిలతికాసంరంభసంభావనా
దంభానర్గళదుర్గ, దుర్గమమదోద్యద్దుష్టధృష్టారి రా
ట్శుంభచ్ఛుంభనిశుంభసంభ్రమహరస్ఫూర్తిన్ విడంబించురా!

తా. నీ దోః స్తంభమున విజృంభించుచున్న ఖడ్గలత యను కాళికాదేవి శత్రురాజు లను శుంభనిశుంభులను హరించుచున్నది.

ఇందుఁ బరుషాక్షరములు గల పదములును, దీర్ఘసమాసములును గలవు. కాన గౌడి.

పాంచాలి.

శా. ఆరూఢిం దప మాచరించెదవు చంద్రా! యల్ల మందాకినీ
తీరక్షోణితటిన్ మహానటజటాదీర్ఘాటవీవాటిలోఁ

ప్రారబ్ధం బగు మేనియంకము హరింపన్ వేడి; యింతేల? నీ
కారాధింపఁగ రాదె! యోబయనృసింహాధ్యక్షు సత్కీర్తులన్.

తటిన్ మహానట (పా) నటన్మహానట; రటన్మహానట.

ఇటఁ గొంత దీర్ఘసమాసమును గొంత మృదుపదబంధమును గలదు. కానఁ బాంచాలి.

న్యాయముగా 'రీతి' యన గుణసంకలనరూపమే కదా! కావున రీతులను గూర్చి చెప్పినపుడా రీతులు వేనివలన నేర్పడుచున్నవో యా గుణముల నిట నే చెప్పవలసియున్నది. కాని యీ విచారము ప్రత్యేకముగా వేఱొకచోటఁ జేయఁబడియున్నది.

పాకము

ఉ. పాక మదీరితార్థపరిపాక మనం దగు; నందు గోస్తనీ
పాకము, నారికేళఫలపాక మనన్ ద్వివిధంబు; గోస్తనీ
పాక మసంవృతార్థపరిపాకనివేద్యము; నారికేళపా
కాకలనంబు గూఢనిబిడార్థవిచార్యము; వీని లక్ష్యముల్.రాగి

అర్థముయొక్క పాకము రెండు విధములు. అర్థ మనఁగా నిట భావము. ద్రాక్షాపాకమనియు, నారికేళపాకమనియు నిరుదెఱఁగులు. ద్రాక్షాపాక మనఁగా నసంవృతమైన (అగూఢమైన) యర్థముయొక్క రుచి. నారికేళపాక మన గూఢమైన యర్థముయొక్క రుచి. మఱియు నీ విశేషమును గ్రహింపవలెను. ద్రాక్షాఫలముయొక్క రుచినిఁ జూచుట మిక్కిలి సుకరము. చెట్టు నుండి కోయఁగానే యప్రయత్నముగా దాని రుచి ననుభవింపవచ్చును. అట్లే యెట్టి బుద్ధిప్రయత్నమును నక్కఱలేకయే గోచరించి యానందపఱచు నర్థభేదము ద్రాక్షాపాకము.

ఇఁక నారికేళముయొక్క రుచి చూచుట మిక్కిలి దుష్కరము. పెద్ద పొడవైన యా చెట్టెక్కి దానిపైనున్న దట్టమైన బరడును గునపముతోఁ దీసి, టెంకను బగులఁగొట్టి లోని కొబ్బెరను గట్టిగా నమలవలెను. అప్పటికిఁగాని దానిరుచి తెలియదు. కాన నధికబుద్ధిప్రయత్నముచేఁ దెలియఁదగిన యర్థభేదము నారికేళపాకము. ఎంత యత్నించినను నారికేళపాకము ద్రాక్షాపాకము వంటిది కాదు. ఇవిగాక కదళీపాకమనియు మఱియొకటి గలదు. కదళీఫలమును రుచిచూచుటకు ద్రాక్షాఫలమును రుచిచూచునంత సౌలభ్యము గానీ, నారికేళమును రుచిచూచునంత క్లేశముగానీ యుండదు. కదళీఫలమును పైనున్న

చర్మమును దీసి యలంతిజతనముతో నమలుదుము. కాన నాతికఠినమును నాతి సులభమును గాని యర్థభేదము కదళీపాకము.

మఱియొకవిశేషమును గమనింపవలెను. ద్రాక్షాఫలమునఁ బరిత్యాజ్య మగున దేదియును లేదు. కదళీఫలమున నలఁతిగాఁ బరిత్యాజ్యము గలదు. నారికేళమునఁ బరిత్యాజ్య మధికము. కాన సర్వాకారముగా మధురమును, బహుతరముగా మధురమును, అల్పమధురమును నగు కావ్యము లాయా పాకముగాఁ బరిగణింపఁబడును. కదళీపాకమును గూర్చి విద్యానాథుఁడును, బట్టుమూర్తియును దెలుప రైరి. కాని యిది యవసరమే. ఏ లన, మూఁడర్థవృత్తులకును మూఁడు రీతులు వలయును. మూఁడు రీతులకును మూఁడుగుణములు వలయును. (వామన మతమున ౧౦ గుణము లున్నవి) ఆ వృత్తి, రీతి, గుణములయొక్క కలయికవలనఁ గలిగిన (పానకరసన్యాయమునఁ గలిగిన) రుచిభేదమే పాకము. కావున మూఁడు పాకము లుండవలయును.

ద్రాక్షాపాకము

కం. వాలిక లై వెలిదమ్ముల
పోలిక లై చందమామపులుఁగులకును దా
మేలిక లైన సరీక్షణ
మాలికల నృసింహుఁ జూచె మదవతి వేడ్కన్. రా.

ఇచ్చటఁ బద్యభావ మయత్నముగాఁ గోచరించు చున్నది. కాన ద్రాక్షాపాకము. ఇట్లే—

ఉ. నిక్కము దాఁప నేల ధరణీసురనందన! నాదు నీ పయిం
జిక్కె మనంబు; నింక నను జిత్తజుబారికి నప్పగించెదో?
చొక్కి మరందమద్యముల చూఱలఁ బాటలుపాడు తేంట్ల సొం
పెక్కిన యల్ల పూవుఁబొదరిండ్లను గౌఁగిట గారవించెదో?

ఇందును ద్రాక్షాపాకము గలదు.

నారికేళపాకము

మ. వరభూషాదులపై మనం బిడక, దృగ్వ్యాపార మెంతేఁ బర
స్పరసందర్శన నాతిభిన్న మయి చూపట్టంగఁ, గార్యాంతర
స్మరణం బేమియు లేక నిశ్చలత నీ సాంగత్యముం గోరి మా
హరిణీలోచన యాత్మ యందు నరసింహా! నిన్నె భావించెరా!

తా. మా చెలికత్తె తన మనస్సును ధన కనక వస్తు వాహనాదులపైఁ బోనీక (ఇతరులు దన కివి యిత్తు నన్నను లెక్కింపక) దృగ్వ్యాపార మొకరి నొకరు చూచుకొనుటకన్న భిన్నముగా నిది కాఁగా నవఁగా నిన్నదియు దానిని నీవును జూచు చున్నట్లుగానే చూపట్టఁగా దేనిని గూడఁ దలంపక నీ సాంగత్యమును గోరి యాత్మయందు నిన్నే స్మరించుచున్నది.

ఈ యర్థము విస్పష్టముగా గోచరింపక క్లేశముచే గోచరించుచున్నది. కాన నారికేళపాకము. ఈ నారికేళపాకమునకు "వెనుకటి ఆరభటీవృత్తి కుదాహృత మగు "ప్రతిపక్షక్ష్మాప" పద్యముగూడ దగినది, మఱియు 'ఆముక్తమాల్యద' లోని పెక్కు పద్యముల నుదాహరింపవచ్చును.

కదళీపాకము

ఉ. నిండుమనంబు నవ్యనవనీతసమానము; పల్కు దారుణా
ఖండలశస్త్రతుల్యము జగన్నుత! విప్రుల యందు; నుర్వ నీ
రెండును రాజు లందు విపరీతము; గావున విప్రుఁ డోపు; నో
పం డతిశాంతుఁ డయ్యు నరపాలుఁడు శాపము గ్రమ్మఱింపఁగన్.

ఇందలి 'విపరీతము' అనుపదము బ్రాహ్మణధర్మమునకు క్షత్రియధర్మము విరుద్ధమైనది. (తలక్రిందు) అనునర్థమును బోధించును. ఈ పద్యమును రెండు మారులు చదివినఁగాని యర్థము గోచరింపదు. అలఁతిజతనము గావలయునుగానఁ గదళీపాకము.

మొత్తముమీఁద నీ క్రిందివిషయమును గ్రహింపవలెను.

కైశికీవృత్తి, వైదర్భీరీతి, మాధుర్యగుణము ద్రాక్షాపాకమును;
ఆరభటీవృత్తి, గౌడీరీతి, ఓజోగుణము నారికేళపాకమును;
సాత్త్వతీవృత్తి, పాంచాలీరీతి, ప్రసాదగుణము కదళీపాకమును;
అన్యోన్యాశ్రయములుగా నుండును. ఇంకను వీనివివేచనము ముందు చేయుదుము.

శయ్య

కం. కదిసి పదంబులు ముందటి
పదములతోఁ బరమమైత్రిఁ బరగి ఖరపదా
స్పద మన కుండిన గతులం
దది శయ్య; తదీయలక్ష్య మాపాదింతున్.

తా. "పదములయొద్దిక లేక పదముల పొత్తు శయ్య" అనఁగా నే పదము వెంట నే పదముగూర్చిన సొబగో యది శయ్య. స్త్రీపురుషులు వేషములు ధరించునపుడే చీరకు నే అవిక యందమో, యే కోటునకు నే షర్టు అందమో విచారించుకొందురు కదా! అట్లే పదరచనయందును బొత్తుండవలెను. పొత్తు పొసఁగని పదరచన గూడదు. ఈ శయ్య నే పరివృత్త్యసహిష్ణుత యందురు. (పరపదాస్పదము = పరివృత్తిసహిష్ణుత)

కం రతిపతివో చెలువున! భా
రతిపతివో? నుతగుణాభిరామత రామ
క్షితిపతివో! ధర నోబ
క్షితిపతినరసింహ; శౌర్యజితనరసింహా! ౯౯

ఇది యనుప్రాసభూయిష్ఠముగా నున్నది. కాఁబట్టి యిట్లనుప్రాసభూయిష్ఠముగా నుంటయే శయ్య యని భ్రమింపరాదు. చూడుఁడు—

కం. చెఱనుండి ముక్తి గాంచిన
నరుగతి నీ దేహబంధనము వీడి మహా
త్తరగతిఁ బొందెడి జీవుల
కొఱకై చింతింప బుధకోటికిఁ దగునె?

ఇందును బదములయొద్దిక గలదు. ఇదియుఁ బరివృత్త్యసహిష్ణువే. శయ్యకు, శబ్దపాక మనియు, ద్రాక్షాదిపాకముల కర్థపాకమనియు నామాంతరము.

వెనుక రీతులు గుణసమూహరూపము లని చెప్పితిమిగదా! పరివృత్త్యసహిష్ణువుగా గుణములను సంకలనముచేయుటయే శయ్య యగును. కావున శయ్య రీతులధర్మ మనవచ్చును. ఆ యా రీతులకుఁ దగినవిధమునఁ బరివృత్త్యసహిష్ణువుగా గుణసంకలనము చేసినయెడల శయ్య యగును.

ఈ శయ్యావిషయమునఁ గవులు జాగరూకత వహింపవలెను. భామహుఁడు—

"మాలాకారో రచయితి యథా సాధు విజ్ఞాయ మాలాం
యోజ్యం కావ్యే ష్వవహితధియా తద్వదేవాభిధానం."

పూలమాలను గట్టువాఁడే పువ్వు నే పువ్వుతో జోడించినచో బాగుగా నుండునో యది లెస్సగా విచారించి కట్టునట్లు, కవియు నవధానముతో నే పద

ముతో నే పదమును జోడించిన నందముగా నుండునో తెలిసికొని, రచింప వలెను" అనిచెప్పెను. ఆంగ్లమునఁగూడ నీ శయ్య గలదు. క్రిందఁ జూడుఁడు.*

Wordsworth మహాకవియు నిట్టి యభిప్రాయమునే తెలిపెను.

"The choice of best words in best place"

మఱియు పింగళి సూరన.—

"సీ. పొసఁగ ముత్తెపుసరుల్ పోహళించినరీతిఁ
దమలోన దొరయు శబ్దములు గూర్చి"

అని యీ యభిప్రాయమునే తెలిపెను.

ఈ వృత్తి, రీతి, శయ్యా పాకములనుగూర్చి మఱికొంత చర్చింతము.

వృత్తి

వృత్తిశబ్దమునకు సరస్వతీకంఠాభరణవ్యాఖ్యానమున రత్నేశ్వరుఁ డీ క్రిందివిధమున వ్యుత్పత్తిని తెలిపెను:

"యా వికాసేఽథ విక్షేపే సంకోచే విస్తరే తథా
చేతసో వర్ణయిత్రీ స్యాత్సా వృత్తిస్సాఽపి షడ్విధా
"వర్తతే అనయాచిత్తం వికాసాదిషు ఇతి కరణసాధనోఽయం వృత్తిశబ్దః"

(దేనిచే ననఁగా నే వ్యాపారముచేఁ జిత్తవికాస, విక్షేప, సంకోచ, విస్తరములు గలుగునో యా వ్యాపారము (నాయికానాయకాదుల వ్యాపారము) వృత్తియని వ్యవహరింపఁబడును. అర్థవృత్తు లన్నపు డర్థశబ్దమునకు రసమనియు, రసానుకూల మగు వస్తు వనియుఁ దెలిపితిమి. కావున నర్థవృత్తు లన నట్టి రసానుకూలము లగు వ్యాపారములు (actions) అని యర్థము. వీనివలనఁ జిత్తవికాసాదులు కలుగును. లోచనకారుఁడు "వ్యవహారోహివృత్తి రుచ్యతే" (వృత్తి యనఁగా వ్యవహారము) అని చెప్పెను. వ్యవహార మన వ్యాపారమే,

* Lord Mecaulay in his essay on Milton expresses the same idea. He speaks of the magical influence of Poetry; The expression in general means nothing; but applied to the writings of Milton. It is most appropriate. His poetry acts like an incantation......Change the structure of the sentence, Substitute one synonym for another and the whole effect is destroyed.. This felicity of expression of words is what Sanskrit writers on poetics called మైత్రి, శయ్యా or పాక.

Bhandarkar Commemoration Volume. 403 page.
(Trivedi on Bhamaha)

ఈ వ్యాపారము శబ్దాశ్రితము, అర్థాశ్రితము నని ద్వివిధము. అనఁగా శబ్దవృత్తి, అర్థవృత్తి అని ద్వివిధము. శబ్దవృత్తి మఱల రెండు విధములు. ౧. అభిధాది వృత్తులు ౨. ఉపనాగరకాదివృత్తులు. అభిధాదివృత్తులనుగూర్చి యిదివఱకే వివరించితిమి. ఇట నుపనాగరకాది వృత్తులనుగూర్చియే వివరింతము.

ఈ వృత్తులు మొదటఁ బ్రధానముగా ననుప్రాసము నాశ్రయించి యుండెను. ఉద్భటుఁ డనుప్రాసమును పరుషా, ఉపనాగరికా, గ్రామ్యా, లేక కోమలా అని మూఁడు తెఱఁగులుగా విభాగించెను. వృత్తి యన నిట నియతవర్ణగత మగు రసవిషయవ్యాపారము. అనఁగా 'కలకలకోకిల లలితే' ఇత్యాదిస్థలముల 'ల' వర్ణము పెక్కుసారులు వచ్చుటచే శ్రావ్యత గలుగుచున్నది. ఇట్టి శ్రావ్యతను లేక సౌందర్యమును గూర్చు వ్యాపారమే వృత్తి. ఇదియే రస విషయవ్యాపారము. ఇట రసపదమునకు సౌందర్య మనియే యభిప్రాయము.

రుద్రటుఁడు మధురా, పరుషా, ప్రౌఢా, లలితా, భద్రా అని యైదు విధములుగా విభజించెను. ధ్వనికారుఁ డీ వృత్తులనుగూర్చి సూటిగా నిర్వచింప లేదు. మమ్మటుఁడు "ఏతాస్తిస్రో వృత్తయః వామనాదీనాం మతే వైదర్భీ, గౌడీ, పాంచాలాఖ్యరీతయో భవంతి" (ఈమూఁడువృత్తులను ననఁగా కోమలా, పరుషా, ఉపనాగరికా వృత్తులు వామనాదులమతమున వైదర్భి గౌడీ పాంచాలీరీతులే) అని యుద్భటుని వృత్తిత్రయమును వామనుని రీతిత్రయములో నంతర్భవింపఁజేసెను. జగన్నాథుఁడు రీతిని వృత్తియని వ్యవహరించెను. "తాం విబుధా వదంతి వృత్తిం గృహీత పరిపాకాం; అస్యాశ్చ రీతేర్నిర్మాణేకవిస్తా నితరా మవహితేన భావ్యం." ఇఁక నభినవగుప్తుఁడు "రీతయస్తు గుణేష్వేవ పర్యవసితాః" (రీతులు గుణములలోనే పర్యవసించును.) అనియు, "నైవ వృత్తిరీతీనాం తద్గుణ వ్యతిరిక్తత్వం సిద్ధం" (వృత్తిరీతులు గుణవ్యతిరిక్తములు గావు) అనియుఁ దెలిపి, ధ్వనికారుఁ డంగీకరించిన మాధుర్యౌజః ప్రసాదము లను మూఁడుగుణములలోనే వృత్తిరీతుల నంతర్భవింపఁ జేసెను. రత్నేశ్వరుడు "తస్యాః (రీతేః) గుణవత్పదరచనారూపత్వాత్; అత ఏవ పానకరసన్యాయేన సంభూయ చిత్రాస్వాద పర్యవసానత్వమం గుణసంకలన మేవ రీతి రితిలోచనకారః" (రీతి యనఁగా గుణములు గల పదరచనయే; కావునఁ బానక రసమువలెనే యీ గుణము లన్నియును గలిసి యాస్వాదమును గలిగించును. కాన గుణసంకలనమే రీతి) అని లోచనకారుఁడుదెలిపె నని తెలిపెను. కావున నీ రీతులును, వృత్తులును శబ్దాశ్రితములే కాన నామభేదమే కాని యన్యభేదము లేదు. కానఁ దత్తద్రసోచితముగాఁ గావ్యమున నిరూపితము లగు మాధుర్యౌజః ప్రసాదములలోనే వృత్తిరీతు లంతర్భవించును.

పైని నుడివిన శబ్దవృత్తులు గాక యర్థవృత్తు లని మఱికొన్ని కలవు.

అర మనగాఁ గావ్యవస్తువు. అనఁగా నితివృత్తమనియు, రసములనియుఁ దెలిపితిమి. వృత్తి యన నభినవగుప్తుఁడు "రసోచితఏవ చేష్టావిశేషో వృత్తిః" (అయితివృత్తరసానుకూల మగు చేష్టావిశేషమే వృత్తి) అని వచించెను. అనఁగా నా యా రసానుకూలముగా నాటకాదు లందు నాయకాదులు సేయు నౌచిత్యయుక్త మగు వ్యాపారము. దీనినే యాంగ్లమున action అందురు. నాటకాదు లందు శృంగారరస మభినయించు నాయకాదుల వ్యాపారము కైశికి యనియు, రౌద్రరస మభినయించు నాయకాదుల వ్యాపారము 'ఆరభటి' యనియు, బీభత్స మభినయించు నాయకాదుల వ్యాపారము సాత్త్వతి యనియు నభిప్రాయము. దృశ్యకావ్యమున నీ మూఁడే యర్థవృత్తులు. భరతుఁడు భారతీవృత్తిని శబ్దవృత్తిగానే పరిగణించెను. అనఁగా నాటకమునందలి వాగ్వ్యవహారము. ఈ భారతి యొక్క ప్రభేదములే వైదర్భి, గౌడీ, పాంచాలీ రీతులు. అని తెలిపియుంటిమి.

ఈ యర్థవృత్తులు మొదట దృశ్యకావ్యాశ్రయములుగా నున్నను లాక్షణికులు వీనిని శ్రవ్యకావ్యమునఁగూడఁ బ్రవేశపెట్టిరి. అత్తఱి శబ్దవృత్తి యగు భారతీవృత్తినిగూడ నర్థవృత్తిని జేసిరి. విద్యానాథుఁడు కైశిక్యాదు లగు నాలుగువృత్తులను నర్థవృత్తు లనియే చెప్పెను. (మూఁడే యర్థవృత్తు లుండుట న్యాయ మని చెప్పితిమి) అతని ననుసరించి బట్టుమూర్తియు నాలు గర్థవృత్తుల నుదాహరించెను. ఇంతేకాదు. "కైశికి చెలంగు శృంగారకరుణ లందు" అను పద్యమునఁ గైశిక్యాదులను భరతప్రోక్తము లగు రసములందేకాక, యితరరసము లందును నుండు నని విద్యానాథు ననుసరించి చెప్పెను. ఈ యర్థవృత్తులను గోమలప్రౌఢాదిరచనలు (రీతులు) స్ఫుటము చేయును. రీతులచేతనే యా యా వృత్తు లాస్వాద్యమానము లగును. కావున వృత్తిరీతు లన్యోన్యాశ్రయములు.

రీతి

తత్తద్దేశీయు లాశ్రయించుటంబట్టి తత్తద్దేశనామముచేఁ గావ్యమునఁ దత్తద్రీతు లేర్పడినవి. విదర్భదేశీయు లాశ్రయించినరీతి వైదర్భి యనియు, గౌడ దేశీయు లాశ్రయించినరీతి గౌడి యనియుఁ, బాంచాలదేశీయు లాశ్రయించిన రీతి పాంచాలి యనియు వ్యవహరింపఁబడును.

భామహునికన్న ముందే వైదర్భీ, గౌడీ, రీతు లను రెండు కావ్యరీతులు లోకమునఁ గలవు. అందు వైదర్భి యుత్తమ మనియు, గౌడి యధమ మనియు, నభిప్రాయము ప్రబలియుండెను. కాని భామహుఁ డా భేదమును బాటింపక నిరసించెను. కావ్యమునఁ బ్రధాన మైన వక్రోక్తి యున్నచో నే రీతియైన నుపాదేయమే. కాని వైదర్భీ, గౌడీ భేదములను బాటించి యది యుత్తమ మనియు, నిది యధమ మనియుఁ జెప్పరా దని భామహుని వాదము. భామహుని తరువాతివాఁ డగు దండి వైదర్భి, గౌడీరీతుల రెంటిని నంగీకరించెను. ఇతఁడు దన గ్రంథ మగు కావ్యాదర్శమున 'రీతి' అనుపదమును వాడక 'మార్గము'

'వర్త్మము,' (కావ్యమార్గము కావ్యవర్త్మము) అను పదములు వాడెను. పిమ్మట వామనుఁడు వైదర్భి, గౌడీ, పాంచాలీ రీతులను మూఁటినిమాత్రమే యంగీకరించెను. తరువాత రుద్రటుఁడు పై రీతులకు 'లాటీయా' అను మఱొకటిఁ చేర్చి నాలుగు సేసెను. భోజుఁడు తన సరస్వతీకంఠాభరణమున రుద్రటుని నాలుగురీతులకు మాగధీ, అవంతీ నామకము లగు మఱి రెండురీతులను జేర్చి మొత్త మాఱురీతు లుదాహరించెను. శారదాతనయుఁడు తన భావప్రకాశములో!

శ్లో॥ "ప్రతివచనం ప్రతిపురుషం తదవాంతరజాతితః ప్రతిప్రీతి
ఆనంత్యాత్సంక్షిప్య ప్రోక్తా కవిభి శ్చతుర్విధేత్యేషా
తాసు పంచోత్తరశతం విధాః ప్రోక్తా మనీషిభిః
గ్రంథవిస్తరభీతేన మయా తాభ్యో విసృజ్యతే
త ఏవాక్షరవిన్యాసా స్తాఏవ పదపంక్తయః
పుంసిపుంసి విశేషేణ కాఽపి కాఽపి సరస్వతీ
తస్మా చ్చతుర్ధా బోద్ధవ్యా రీతిభేద ప్రకల్పనా"

అనఁగాఁ బురుషులనుబట్టి నూటయిదురీతులు గలవనియు, సంక్షేపించి నాలుగురీతులుమాత్రమే యంగీకర్తవ్యము లనియుఁ దెలిపెను. శారదాతనయుఁడు రీతులు గ్రంథకర్తలనుబట్టి యేర్పడుచున్నట్లు తెలిపెను. వాస్తవమేమన నా యా రసానుకూలముగా రీతు లుండవలయును. కాని కవినిబట్టి కాదు. ప్రతాపరుద్రీయకర్త వామనమతానుసారముగా మూఁడురీతులనే గ్రహించెను. ఈ రీతిత్రయసిద్ధాంతమే ధ్వనికారసమ్మతము. నరసభూపాలీయకర్తయు నా మూఁడురీతులనే స్వీకరించెను.

ఈ రీతిసిద్ధాంతమును మొట్టమొదట దండి లేవనెత్తెను. అతఁడు దానిని విస్పష్టముగాఁ జూపఁజాలకపోయెను. కాని, వామనుఁడు దాని నెక్కువహేతువాదబలముతో సిద్ధాంత మొనర్చెను. రీతి కావ్యాత్మ యనియు (రీతి రాత్మా కావ్యస్య) విశిష్టపదరచన రీతి యనియు విశేష మన గుణములే యనియు (మొత్తము మీఁద గుణవత్పదరచన రీతి) నిర్వచించెను. అనఁగా గుణములచే రీతి యేర్పడు నని యభిప్రాయము. సన్న సన్న దారములచే వివిధము లయిన రజ్జువు లేర్పడువిధమునఁ గొన్ని కొన్ని గుణములచేఁ గొన్ని రీతు లేర్పడు నని నిష్కృష్టార్థము. వామనమతమునఁ బదిగుణములు; అతని మతమున రసమునకుఁ బ్రాధాన్యముగాక రీతికే ప్రాధాన్యము. కావున నాతఁడు రీతి నే కావ్యాత్మగాఁ దలఁచెను. కాని ధ్వనికారుఁడు రసాదులకుఁ బ్రాధాన్య మిచ్చి రసాదిధ్వని నే కావ్యాత్మగా నంగీకరించుటచే మానవునికి గుణము లాత్మధర్మము లయినట్లు మాధుర్యాదిగుణములును గావ్యాత్మ యగు రసముయొక్క ధర్మములే యగును. కావున గుణములును, గుణములచే నేర్పడు రీతియు, రసము ననువర్తించి యుండవలెను. ధ్వనికారుఁ డీ రీతిని రీతిపదముతో వ్యవహరింపక, 'సంఘటన' యను

పేరితో వ్యవహరించెను. ఈ సంఘటన వక్తృ, వాచ్య, ప్రబంధా (విషయ) చిత్యములఁబట్టి అసమాస, అల్పసమాస, దీర్ఘసమాస-అని మువ్విధములుగా నుండు నని చెప్పెను. (ఈ విషయమును జతుర్థాశ్వాసము నందలి గుణప్రకరణము తుదియందుఁ జూడవలెను.)

* ఈ విధముగా రీతులు వక్తృ, వాచ్య, ప్రబంధా (విషయ) చిత్యముల ననుసరించి యుండవలె నను నియమమును ధ్వనికారుఁడే మొదట స్థాపించినవాఁడు. కావుననే గుణములు రసధర్మములు. గుణములచే నేర్పడు రీతులును రసధర్మములే యగు నని చెప్పితిమి. కేశవమిశ్రుఁడు—

"తత్తద్రసోపకారిణ్య స్తత్తద్దేశ సముద్భవాః
పద్యేషు రీతయో గాడీ వైదర్భీ మాగధీ తథా"

రీతులు రసోపకారకము లనియే తెలిపెను. ప్రతాపరుద్రీయ నరసభూపాలీయ కర్తలీ విషయమును దెలుపరైరి. 'రీతులు సందర్భమాత్ర సంగతములు'

---

* మన యాలంకారికులు రీతికి వక్తృవాచ్య ప్రబంధా (విషయ) చిత్యములే నియామకములని చెప్పినవిధమున నాంగ్లాలంకారికులును గొందఱు దెలిపిరి. ఎట్లన—
Demitrius says that there are certain subjects with the quality of elevation to which that style is thence suited. Such are subjects like scenes of battle. Surely these cannot be treated in the styles called "the plain and Elegent." They must rendered in the styles called "The elevated and the Forcible."

Demitrius gives the Elegant as the style for elegant and grace-ful subjects like Sringara. He says "The materials of the grace are the gardens and Nymphs etc. One of the two deciding factors in the grand style M. Murray says, is the theme, the other factor being vocabulary. In connection with the theme, the nature of the plot or the Muthos," he observes that the grand style is adopted if super human or majestic figures are involved. If the characters of the plot are super human and majestic, it seems more or less necessary that their manner of speech, should differ from that of ordinary dramatic poetry by being more dignified. "The Poet heightens the speech of superhuman characters in order that they may appear truely superhuman."

This is clearly a case of theme being a Niyamaka of style a case of standard style. "A technical poetic devise for a particular end." as Murry says of the grand style.

Thus the linking of style to theme is not absent from Western Criticism.

(Some concepts of Alankara Sastra. Page 154-155.)

అని నరసభూపాలీయమునఁ గలదు. ధ్వనికారుఁడు నుడివినవిధమున రసమునుబట్టి రీతిభేదమును జెప్పఁగోననిచోఁ గోమల మైన శృంగారరసమునఁ బరుషాక్షరబంధ దీర్ఘ సమాసము లుండవచ్చును. హృదయోద్రేకము నుఁ గలిగించు రౌద్రాదు లందుఁ గోమలాక్షరబంధము, అసమాసములు నుండవచ్చును. ఇట్లయినచో నాయా రసములు వ్యక్తములు గావు. దండి వామనులు రసప్రాధాన్యవాదులు గారు గాన వారీ రీతులను రసములతో మేళవింపలేదు. కావుననే "రియంతే పరంపర యా గచ్ఛంతి అనయా కరణసాధనోఽయం రీతి శబ్దః మార్గపర్యాయః (రీతి యనఁగా మార్గము. దీనిచేఁ గ్రమముగా రసపదవిని బొందుదురు) అని రత్నేశ్వరుని వ్యుత్పత్త్యర్థము సరిపడుచున్నది. పింగళి సూరనయు "రసభావములకు నర్హంబుగ వైదర్భి మొదలైన రీతు లిమ్ముగ నమర్చి" అని యిదే యభిప్రాయమును దెలిపెను. కామధేను వీ క్రిందివ్యుత్పత్తి నిచ్చుచున్నది. "రిణంతి గచ్ఛంతి అస్యాం గుణాః ఇతి, రీయతే క్షరతి అస్యాం వాఙ్మధుధారా ఇతివా రీతిః అధికరణే క్తిః" దీనియందు గుణములు నడచును. (వర్తిల్లును) అని కానీ, దీనియందు మధుధార (రసము) స్రవించు చుండును అనికాని యర్థము.

పాకము

పాక మర్థధర్మము. 'అర్థగంభీరిమా పాకః' అని ప్రతాపరుద్రీయ లక్షణము. కాని, పాక మన నర్థాస్వాదభేదము. వృత్తి, రీతి, గుణముల కలయిక వలనఁ బుట్టిన యాస్వాదమే పాకము. పాకమున నానావస్తుసంయోగమునఁ గ్రొత్తక్రొత్త రుచిభేదములు గలుగునట్లే వృత్తి, రీతి, గుణసంయోగమువలన రుచిభేద మేర్పడును. ఇందు రెండు పాకములే చెప్పబడినవి. కాని, మూఁడు పాకము లుండవలె నని చెప్పితిమి. రాజశేఖరుఁడు నవవిధపాకములను దెలిపెను.

అవి యివి:—పిచుమంద, బదర, మృద్వీకా, వార్తాక, తింత్రిణీ, సహకార, క్రముక, త్రాపుష, నారికేళపాకములు.

శయ్య

శయ్య యనఁ బదమైత్రి యని చెప్పితిమి. ఇది శబ్దధర్మము. దీనిని గూర్చి విపులముగాఁ జెప్పియుంటిమి. ఈ శయ్యను దండి, వామన, ధ్వనికార, మమ్మట, విశ్వనాథ, జగన్నాథాదులు దెలుపలేదు. ప్రతాపరుద్రీయకర్తయే తెలిపెను. దీనికి మైత్రి, ముద్ర యనియు నామాంతరములు అగ్నిపురాణమున గనఁబడుచున్నవి. ఈ శయ్యను విశ్వనాథాదులు రీతులలోనే యంతర్భవింపఁ జేసిరి.

కావ్యవిశేషములు

గీ. ఇట్లు కావ్యస్వరూపంబు నేర్పఱించి
యింకఁ గావ్యవిశేషముల్ పొంకపఱతు
నటనపటుధూర్జటి జటాగ్రచటులసింధు
ఘుమఘుమారంభగంభీరగుంభనముల. ౯౦

స్పష్టము.

గీ. వ్యంగ్యము ప్రధాన మైనను, నప్రధాన
మైన, నస్ఫుట మైనఁ గావ్యము త్రిసంఖ్య
నమరు నుత్తమ మధ్యమాధమత; ధ్వనిగు
ణీకృతవ్యంగ్యమును జిత్ర మై కడంగి. ౯౧

తా. వ్యంగ్యార్థము లేక ధ్వన్యర్థము వస్తురూపము, అలంకారరూపము, రసరూపము, అని మువ్విధములుగాఁ జెప్పితిమి. వీనిలో వస్తురూపవ్యంగ్యమున కుదాహరణము లీయఁబడినవి. మిగిలిన వ్యంగ్యము లుదాహరింపఁబడును. ఈ త్రివిధమగు వ్యంగ్యార్థమును బ్రధానముగా ననఁగా వాచ్యార్థముకన్న సుందరముగా గోచరించినచో నుత్తమకావ్యము; అప్రధానముగా ననఁగా వ్యంగ్యార్థముకన్న వాచ్యార్థమే సుందరముగా భాసించినచో మధ్యమకావ్యము: అస్ఫుటముగా ననఁగా గూఢముగా గోచరించినచో నధమకావ్యము. అస్ఫుటముగా ననఁగా వ్యంగ్యరహిత మనియే యర్థమును జెప్పుకొనవలయును. "అవ్యంగ్య మపరం స్మృతం" వ్యంగ్యహీనమయిన కావ్య మధమ మని కావ్యప్రకాశకారుఁడు చెప్పెను.

వ్యంగ్యప్రధాన మగు కావ్యము ధ్వనికావ్య మనియు, వ్యంగ్య మప్రధానముగా నున్నకావ్యము గుణీభూతవ్యంగ్య మనియు, వ్యంగ్యస్పర్శ లేని కావ్యము చిత్ర మనియు వ్యవహారము.

మమ్మట విశ్వనాథాదు లెల్లరును నీ విధమునఁ గావ్యము త్రివిధముగానే వ్యవహరించిరి. కాని జగన్నాథపండితుఁడు, ఉత్తమోత్తమము, ఉత్తమము, మధ్యమము, అధమము అని నాలుగు విధములుగా విభజించెను. మమ్మటాదుల యుత్తమకావ్యము నీతఁ డుత్తమోత్తమముగా గ్రహించెను. వ్యంగ్యార్థ మప్రధాన మైనను జమత్కారకారణ మగుచో నది యుత్తమకావ్యము. (యత్ర వ్యంగ్య మప్రధాన మేవసత్ చమత్కారకారణం తద్ద్వితీయం) అని చెప్పి యీ క్రిందిశ్లోకము నుదాహరించెను :

శ్లో. రాఘవవిరహజ్వాలా సంతాపితసహ్యశైలశిఖరేషు
శిశిరే సుఖం శయానాః కపయః కుప్యంతి పవనతనయాయ.

కం. అలరాముని దగు విరహా
నలమునఁ గడుఁగ్రాఁగు సహ్యనగశిఖరములం
జలితటి సుఖ ముండిన కోఁ
తులు కని హనుమంతుఁ గినియఁ దొడఁగెఁ గడిందిన్.

హనుమంతుఁడు సీతాకుశలవార్తను శ్రీరామునికి నివేదించెను. అది వినఁగానే రాముని విరహతాపము చల్లారినది. అనఁగా రాముఁడు చల్లఁబడినాఁడు. "శిశిర ర్తువులో రాముని విరహతాపముచేఁ గ్రాఁగుచున్న శైలశిఖరము లందుఁ సుఖముగాఁ బండుకొని యున్న కోఁతులు రాముఁడు చల్లబడఁగానే శైలశిఖరములుగూడఁ జల్ల బడుటచే శీతార్తిమై, హనుమంతునిపైఁ గోపించినవి." అని యర్థము.

ఇది వాచ్యసిద్ధ్యంగ మను గుణీభూతవ్యంగ్య మని యాలంకారికుల మతము. వాచ్యసిద్ధ్యంగ మనఁగా నెచ్చటఁ గావ్యమున నర్థము సరిపడకపోయి నపుడు వ్యంగ్యార్థమువలన నర్థము సరిపడునో యది వాచ్యసిద్ధ్యంగము. ఇటఁ గోఁతులు హనుమంతునిపైఁ గోపించినవి" అనునది వాచ్యార్థము. అక్కారణముగా నేల కోపించినవో తెలుపఁబడలేదు. వాచ్యార్థమున ననుపపత్తి వచ్చినది. "రాముఁడు చల్లఁబడినాఁడు" అను వ్యంగ్యార్థము నెప్పుకొన్నచో వాచ్యార్థము సరిపడును. ఇట్టియెడల నీ వ్యంగ్యము వాచ్యసిద్ధికిఁ గారణమైనది. కానఁ బ్రధాన మగు వ్యంగ్యముగా లేదు. ఈ వ్యంగ్య మిటఁ బ్రధానముగా కున్నను జమత్కారమును గూర్చుచునే యున్నది. ఆ చమత్కారము సహృదయానుభవైకవేద్యము. దౌర్భాగ్యవశమున దాస్య మనుభవించు చున్నను రాజకళత్రము సౌందర్యమును గోలుపోదుగదా! ఆమె ప్రధాన మగు రాజ్ఞీత్వమును గోలుపోయినను, సౌందర్యమును గోలుపోని విధమున నీ వ్యంగ్యమును నప్రధానమైనను, జమత్కారమును గోలుపోకున్నది. కాన నిదేవిధమున వాచ్యసిద్ధ్యంగము, అపరాంగము, అనువ్యంగ్యములును, జగన్నాథుని మతమున నుత్తమకావ్యములుగా గణింపఁబడినవి. ఈ వాచ్యసిద్ధ్యంగరూపవ్యంగ్యము సమాసోక్తి, వ్యాజస్తుతి, అప్రస్తుతప్రశంసా, పర్యాయోక్తులు మొద లగు నలంకారము లందును గలదు. మమ్మటాదులు దీనిని గుణీభూతవ్యంగ్య మనిరి. ప్రాచీనుల మధ్యమ, అధమకావ్యములకును, జగన్నాథుని మధ్యమ, అధమ కావ్యములకును భేదము గానరాదు. కాని, యధమకావ్యమును జగన్నాథుఁడు శబ్దచిత్రప్రధానము, అర్థచిత్రప్రధానము నని మఱల రెండుగా విభజించెను. ఈ విధముగా నర్థప్రాధాన్యమునుబట్టి జగన్నాథునిమతమునఁ గావ్యము నాలుగువిధములు.

ప్రతిపాద్యవిషయమునుబట్టి మఱికొన్ని భేదములు గలవు. అవి ముందుఁ దెలుపఁబడుతు.

ఆనందవర్ధనాచార్యులవారు ధ్వన్యాలోకమున నీ ధ్వన్యర్థమును సాధించుచు నీ విధముగాఁ దెలిపిరి :—

అర్థము వాచ్యము, వ్యంగ్యము లేక ప్రతీయమానము నని ద్వివిధము. వాచ్యమనఁగా వాచకముయొక్క యర్థము. ఇది సుప్రసిద్ధముగా నెల్ల రెఱిఁగినదే. స్త్రీల కవయవములకన్న భిన్నముగా లావణ్యము భాసిల్లువిధమున మహాకవుల కావ్యములందు వాచ్యార్థములకన్న భిన్నముగా వ్యంగ్యార్థము భాసిల్లును. ఆ వ్యంగ్యార్థము వాచ్యసామర్థ్యముచేతనే యాక్షిప్తమగును. (ఆకర్షింపఁబడును) అది వస్త్వలంకార రసరూపము. వస్తురూప వ్యంగ్యమునకు వ్యంజనావృత్తిఘట్టములో "కం. ఇఁకఁ దిరుగవచ్చు నిట; గీ. ఇచట మా యత్తపండు నే నిటఁ బరుండు" మొద లగు పద్యము లుదాహరింపఁబడినవి. అలంకార రసాది వ్యంగ్యములు ముందుఁ దెలియును. ఈ వ్యంగ్యము లన్నియు వాచ్యసామర్థ్యాక్షిప్తములే. వస్తువ్యంగ్య, అలంకారవ్యంగ్యములలో మనకుఁ గ్రమము గోచరించును. అనఁగా ముందు వాచ్యార్థము; తరువాత వ్యంగ్యార్థమును గ్రమ్మముగా గోచరించును. ఇచ్చటి క్రమము స్ఫుటముగా గోచరించును. కాని, రసాదివ్యంగ్యముల నా క్రమము గోచరింపదు. ఆ వ్యంగ్యము వాచ్యముతోడనే భాసిల్లుచున్న ట్లుండును. ఆ త్రివిధ మగు వ్యంగ్యార్థమే కావ్యాత్మ. ఈ వ్యంగ్యార్థము శబ్దశాస్త్రమును బఠించుటవలనఁ గానీ, నిఘంట్వాదులను వల్లించుటవలనఁగానీ తెలియరాదు. అది సహృదయ హృదయైకవేద్యము. అన్ని శబ్దములును నా వ్యంగ్యార్థమును వ్యక్తపఱుపఁజాలవు. కొన్నికొన్ని శబ్దములు మాత్రమే కలవు. వానికై కవి యత్నింపవలెను. అట్టి పదప్రయోగము వలననే మహాకవి యగును. ఎట్లన—

గీ. కలవు నా దగు హృదయరోగముఁ గుదుర్చు
మందు మాత్రలు పొరుగింటి సుందరికడ ;
నాకు నధరామృతానుపానంబుతోడ
నాల్గుపూటలు సేవింప నయము గలుగు.

ఇట హృదయరోగపదమును దీసి, హృదయవ్యాధి యనియు, లేక హృదయామయ మనియు, మాత్రలుపదమును దీసి గుళిక లనియు, అనుపాన పదమునుదీసి 'కూడ చేర్చుమందు' అనియు, 'సేవింప' పదమునుదీసి భక్షింప, అనియును నుంచినచోఁ బద్యములోని సౌందర్య మంతయును భ్రష్టమగునుగదా!

పదార్థమువలన వాక్యార్థము బోధపడువిధమున వాచ్యార్థము గోచరించిన పిమ్మటనే వ్యంగ్యార్థము గోచరించును. అట్లు వాక్యార్థము గోచరించిన

పిమ్మటఁ బదార్థము పృథక్కుగా గోచరింపనివిధమున సహృదయుల కా వాచ్యార్థసామర్థ్యముచే వ్యంగ్యార్థము గోచరించిన పిమ్మటఁ బృథక్కుగా వాచ్యార్థము గోచరింపదు. ఇఁక ధ్వనిలక్షణ మిది :—

"యత్రార్థశ్శబ్దోవా త మర్థ ముపసర్జనీకృతస్వార్థౌ
వ్యఙ్క్తః కావ్యవిశేషః స ధ్వనిరితి సూరిభిః కథితః"

తా. ధ్వని యనఁగా నెచ్చట శబ్దము తన యర్థమును, అర్థము దన్నును, అప్రధానముగాఁ జేసి యర్థాంతరమును బోధించునో యది ధ్వని. ఎట్లన,

కం. ఆ యందం బా చందం
బా యాలాపక్రమంబు నా సమయమునం
బీయూషధారయై యిడె
హా యిని; న న్నిపు డలంచె నది పెనుజ్వర మై.

ఇట ఆ, ఆ, అను వర్ణములు స్వార్థమును నప్రధానముగాఁ జేసి 'లోకోత్తరము' అను నర్థాంతరమును వ్యక్తము సేయుచున్నవి.

గీ. 'ఇచట మా యత్త పండు నే నిటఁ బరుందు'

అను పద్యము నందలి వాచ్యార్థము త న్నప్రధానముగాఁ జేసికొని "నా మంచముపైఁ బడుము" అను వ్యంగ్యార్థము వ్యక్తము సేయుచున్నది.

ఈ వ్యంగ్యార్థ ప్రాధాన్యా ప్రాధాన్యములఁ బట్టియే ధ్వని, గుణీభూత వ్యంగ్యాది భేదములు చెప్పఁబడినవి. సమాసోక్తి, ఆక్షేపము, దీపకము, అపహ్నుతి, పర్యాయోక్తము, అప్రస్తుత ప్రశంస—యీ యలంకారములలో వాచ్యమునకే ప్రాధాన్యము గాని వ్యంగ్యమునకుఁ బ్రాధాన్యము లేదు. కాన, నివి గుణీభూత వ్యంగ్యకావ్యములే యగును.

ధ్వని

సీ. తలయెత్తుకొనఁ గల్గెఁ గులమువారలలోనఁ
బదినూఱుశిరసుల పాపఁ జేని
కనుపమచ్ఛాయావిహార మందఁగఁ గల్గె
జిమ్మచీఁకటి మ్రింగు నెమ్మికాని
కమృతాబ్ధిలో నిద్ర యవధరింపఁగఁ గల్గె
వెలిదమ్మిపొక్కిటివేల్పుసామి
కల మహానటజటావలభి నుండఁగఁ గల్గె
నెలకొన్న చల్లనివెలుఁగువాని

గీ. కవుర! భువనాతిశాయి వైభవవిభూతిఁ
బూని జగదేకజేగీయ్యమానుఁ డైన
యోబభూపాలు నరసింహుఁ డుర్వి యందు
నవతరించి శుభస్ఫూర్తి నతిశయిల్ల. ౯౨

కొనఁగల్గె (పా) కోఁగల్గె; నతిశయిల్ల (పా) నమరుచుండ.

తా. మొదటిపాదముచే నరసభూపాలుఁడు భూభారమును వహించె ననియు, ద్వితీయపాదముచేఁ బ్రతాపమును వహించెననియుఁ, దృతీయపాదముచే నార్తరక్షణముఁ గావించుచుండె ననియుఁ, జతుర్థపాదముచే లోకమునఁ గీర్తిని వ్యాపింపఁజేసె ననియు ధ్వన్యర్థములు గోచరించుచున్నవి. ఆ యా పాదము లందలి శబ్దములు తమ స్వార్థముల నప్రధానముగాఁ జేసికొని, "భూభారమును వహించెను" మొదలగు నర్థాంతరములను ద్యోతింపించుచున్నవి. 'నరసభూపాలుఁడు భూభారమును వహించె' నని వాచ్యరూపమునఁ దెలిపినచో రమణీయత్వము లేదు. ఆ యర్థమును నోటితోఁ దెలుపకుండఁ ద్యోతింపఁజేసిననే యందముగా నుండును. ఇట వాచ్యార్థ మప్రధానమై, వ్యంగ్యార్థము లేక ధ్వని ప్రధానముగా నున్నది. ఇది యుత్తమ కావ్యము.

గీ. ఇందుఁ దలయెత్తుకొనఁగల్గె దందశూక
పతికి నన నారసింహభూపాలుఁ డుర్విఁ
దాల్చె నను వ్యంగ్య మాది యా ధ్వనులు ద్యోతఁ
దనరు నుత్తమకావ్య మై ధ్వని యనంగ. ౯౩

పై వివరణముచేత నే గీతార్థము.

గుణీభూతవ్యంగ్యము

కం. కొలువు వాస యొసఁగి సురగవి
వెలికిలఁబడుఁ; గల్పతరువు వేఁడిన మఱి యా
కులపడి పం డ్లిగిలించును;
నలువుగ నినుఁ బోలఁగలవె! నరసింహనృపా! ౯౪

వేఁడినమఱి (పా) వేఁడుకొనిన.

తా. కామధేనువు తన్ను గొలుచువారి కాశఁ గొలిపి వెలికిలఁబడును. అనఁగాఁ జేతకా దని వెనుదీయును (పొదుగుఁ జూపును) తన్ను వేఁడఁగాఁ గల్పవృక్షము వ్యాకులపడును (ఆకులురాల్చును) పం డ్లిగిలించును. అనఁగా

లే దని నవ్వును. (పండ్ల నొసఁగును) ఇవి నిన్నుఁ బోలఁగలవే? అని కాకువు.

కం. నినుఁ బోలఁగలదె సురతరు
వను నెడ లే దనెడు వ్యంగ్య మరయఁగ వాచ్యం
బు నతిక్రమించి మించమిఁ
దనరున్ ధర నిది గుణీకృతవ్యంగ్యం బై. ౯౫

పై పద్యమున గుణీకృతవ్యంగ్యము 'పోలఁగలవె?' అను స్థలమందుఁ గలదు. ఎట్లనఁ గల్పవృక్షము నిన్నుఁబోలఁగలదే? అను వాచ్యార్థము 'పోలలేదు' అను వ్యంగ్యార్థమును బోధించును. ఇచ్చటి కాకువ్యంగ్యము వాచ్యార్థము తోడనే భాసిల్లును. కాని వాచ్యార్థానంతరమునఁగాదు. ఇట వ్యంగ్యమునకుఁ బ్రత్యేకత్వము లేదు. కాకువుచే నాక్షిప్తమగు వ్యంగ్యమెల్ల యెడల నీవిధముగానే వాచ్యార్థసంకలితముగానే భాసిల్లును. వాచ్యార్థమున కా వ్యంగ్యార్థము లేక విశ్రాంతియే లేదు. కాన నిచ్చటివ్యంగ్యము సుందరము గాదు. కావుననే గుణీభూతవ్యంగ్యము లేక గుణీకృతవ్యంగ్యము. (గుణము) అప్రధానము; గుణీకృతము - అప్రధానముగాఁ జేయబడిన - వ్యంగ్యము.-(గుణీభూతవ్యంగ్యప్రకరణము నందలి కాకువ్యంగ్యమును జూడుఁడు.)

చిత్రము

కం. చిత్రము శబ్దార్థోభయ
చిత్రము లనఁ ద్రివిధగతులఁ జెలఁగు; నదియు సం
సూత్రిత మగు ముందఱ నా
చిత్రాలంకారతతులు చెప్పెడిచోటన్. ౯౬

తా. శబ్దచిత్రము, అర్థచిత్రము, శబ్దార్థోభయచిత్రము అని చిత్రకావ్యము త్రివిధము. దీనిని ముం దుదాహరింతుము.

త్రివిధము లగు చిత్రము లున్న వని యిచ్చటఁ జెప్పి చతుర్థాశ్వాసమున 33 వ పద్యమున —

కం ఇవియును శబ్దార్థంబుల
ద్వివిధము లై క్రమముతోడ వెలయు ననుప్రా
సవిశేషంబుల నుపమా
ది విశేషమ్ములను గావ్యదీపితసరణిన్.

అని ద్వివిధము నే చెప్పి ద్వివిధము నే యుదాహరించెను. శబ్దార్థోభయ చిత్రమును మే ముదాహరించి తెలుపుదుము.

కం. ద్వివిధం బగు ధ్వని కృతులం
దవిరళగతి లక్షణాభిధాయోజిత మై
యవివక్షితవాచ్యంబును
వివక్షితాన్యపరవాచ్యవృత్తియు ననఁగన్. ౯౭

తా. లక్షణామూలధ్వని యనియు, నభిధామూలధ్వని యనియు ధ్వని రెండువిధములు. లక్షణామూలధ్వని యవివక్షితవాచ్యము. అనఁగా నందలి వాచ్యార్థము వివక్షితము గాదు. అనఁగా వాచ్యార్థము పొసఁగనే పొసఁగదు. అది స్వార్థమును గోలుపోయి పొసఁగు చున్న మఱొకయర్థమును దెల్పును.

అభిధామూలధ్వని వివక్షితాన్యపరవాచ్యము. అనఁగా వాచ్యార్థము పొసఁగినను నన్యపరముగా (ధ్వనిపరముగా) వివక్షింపఁబడును.

లక్షణామూలధ్వనిలోఁ వాచ్యార్థము పొసఁగనే పొసఁగదు. అభిధామూల ధ్వనిలో బొసఁగు చున్నను నా వాచ్యార్థము వ్యంగ్యపరముగా వివక్షింపఁబడును.

కం. చను నత్యంతతిరస్కృత
మన, నర్థాంతరసమేత మన, ద్వివిధతఁ గై
కొని యవివక్షితవాచ్యం
బినుమడి యగు వాక్యపదము లెనసిన నదియున్. ౯౮

తా. మఱల నాలక్షణామూలధ్వని యగు నవివక్షితవాచ్యము - అత్యంత తిరస్కృతవాచ్యము, అర్థాంతరసంక్రమితవాచ్యము నని ద్వివిధము. ఆ ద్వివిధ ధ్వనియు వాక్యగతము, పదగతము. అను భేదములచే నాలుగువిధము లగును.

వాచ్యార్థము బొత్తుగా సరిపడక యత్యంతతిరస్కృత మై, వాచ్యార్థమునకు సంబంధించిన మఱొకయర్థమును బోధించినచో నది "యత్యంత తిరస్కృతవాచ్యము" అనఁబడును. ఇది వెనుకఁ దెల్పఁబడిన జహల్లక్షణయే.

"రవిసంక్రాంతసౌభాగ్య స్తుషారావృతమండలః
నిశ్వాసాంధ ఇవాదర్శ శ్చంద్రమా న ప్రకాశతే"

తా. సూర్యునియందు సంక్రమించిన తన సౌభాగ్యముగలవాఁడును మంచుగప్పిన బింబముగలవాఁడునునగు చంద్రుఁడు నిశ్వాసాంధ మగు(నిట్టూర్పు గాలిచే గ్రుడ్డిబాఱిన) నద్దమువలెఁ బ్రకాశింప కున్నాఁడు. ఇట నంధత్వము చేతనధర్మముగదా! అచేతన మగు నద్ద మెట్లంధ మగును? కాన 'అంధ'

శబ్దము స్వార్థమును దిరస్కరించి, 'ప్రకాశహీనము' అను నర్థమును స్వీకరించినది. ఇట, 'అప్రకాశాతిశయము' వ్యంగ్యము.

ఇట వెనుకఁ జెప్పిన 'మంచాః క్రోశంతి' అను స్థలమునవలెనే జహల్లక్షణ. 'అప్రకాశాతిశయ' రూపవ్యంగ్య మీ లక్షణామూలము. కాన నిది యత్యంత తిరస్కృతవాచ్యరూపధ్వని.

'సీ. కమలాక్షు నర్చించు కరములు కరములు; శ్రీనాథు వర్ణించు జిహ్వ జిహ్వ' ఇటఁ గరములు కరములుగాక మఱే మగును? జిహ్వ జిహ్వగాక మఱే మగును ? కాన రెండవ కర, జిహ్వాది శబ్దము 'ఉత్తమ కరములు, ఉత్తమజిహ్వ' ఇత్యాద్యర్థాంతరమును స్వీకరించును. ఇందలి ద్వితీయ కరాది శబ్దముల వాచ్యార్థములు పైవిధ మగు నర్థాంతరమున సంక్రమించినవి. కాన, నిట నర్థాంతరసంక్రమిత వాచ్యధ్వని. (అర్థాంతరమున సంక్రమింపఁజేయఁబడిన వాచ్యార్థము గల ధ్వని యని వ్యుత్పత్త్యర్థము.) ఇదియే యజహల్లక్షణ. ఎచ్చట వాక్య తాత్పర్యములో స్వార్థముతోఁ గూడియే లక్ష్యార్థము భాసిల్లునో యది యజహల్లక్షణ యని చెప్పితిమి. ''కుంతాః ప్రవిశంతి'' ''కోదండపంక్తులు వచ్చె'' అను చోటులందువలె నిట ద్వితీయకరాదిశబ్దముల యొక్క వాచ్యార్థము విడువఁబడకయే లక్ష్యార్థ మగు నుత్తమకరత్వాదులు వాక్యతాత్పర్యములోఁ బ్రవేశించుచున్నవి. ఈ యవివక్షితవాచ్యధ్వని పదగతము. ''నిశ్వాసాంధ'' ''కరములు కరములు'' అనుచోట్ల 'అంధ, కర' ఇత్యాదిక మగు నేకపదమువలననే యిచ్చట ధ్వనులు దోఁచుచున్నవి.

వాక్యగతాత్యంతతిరస్కృత వాచ్యము

ఉపకృతం బహుయత్ర కిముచ్యతే । సుజనతా ప్రథితా భవతా పరం
విదధదీదృశ మేవ సదా సఖే ! సుఖితమాస్స్వ తత శ్శరదాం శతం.

కం. సలిపితి కడు మేలే మన
వలె ! నీ దగు పెద్దతనముఁ బ్రకటించితి వో
చెలికాఁడ! యివ్విధముననె
సలుపుచు నూఱేండ్లు మనుము ! సౌఖ్యముతోడన్.

పెక్కుపకారములను దనకుఁ గావించిన మిత్రునితో నొకఁ డనుచున్నాఁడు. ఇట విపరీతలక్షణచే ''నాకుఁ జాలఁ గీడ్పు సేసితివి. ఈ విధమున నీ మ్రుక్కడితనమును దెలిపితివి. నన్నీ విధమునఁ జేసితివి. కాన నీవు పెద్దకాలము బ్రదుకవు'' అను నర్థాంతరము వాచ్యార్థమును దిరస్కరించి, యుత్థిత మగుచున్నది. ఇది వాక్యగత మగు నత్యంత తిరస్కృతవాచ్యధ్వని.

వాక్యగతార్థాంతర సంక్రమిత వాచ్యధ్వని

త్వా మస్మి వచ్మి విదుషాం సమవాయోఽత్ర తిష్ఠతి
ఆత్మీయాం మతిమాస్థాయ స్థితి మత్ర విధేహియత్.

కం. నినుఁగూర్చి నేను మాటా
టనుచుంటిని; విబుధనివహ మడరు నిచటఁ, దా
నిని సావధానమతి వై
వినుమీ! చెవియొగ్గి యోర్మి పేర్మి చెలంగన్.

విద్వత్సమాజములోనికి వచ్చుచున్న యొక బాలకునిఁ గూర్చి, యొక వృద్ధుఁ డనుచున్నాఁడు: శిక్షణీయుఁ డగు నా బాలుఁ డెదుటఁ గూర్చున్నవాఁ డగుటచేత నే సిద్ధించుచుండ "నినుఁగూర్చి" అనిచెప్పుట "ఇతరులగుఱించి కాదు; నినుఁగూర్చియే సుమా" అను లక్ష్యార్థమును బోధించుచున్నది. 'అనుచుంటిని' అను నుత్తమపురుషక్రియాపదముచేత నే కర్త లభించుచుండఁగా 'నేను' అని తిరిగి చెప్పుట "నీకుఁ జెప్పునది యితరులు గాదు. నీ యాప్తుఁడ నగు నేను" అను లక్ష్యార్థమును బోధించుచున్నది. "ఇచట విబుధనివహ మడరు" అని చెప్పిన నే సరిపోవుచుండ "మాటా టను చుంటిని" అనుట "నీ కుపదేశించుచున్నాను" అను లక్ష్యార్థమును బోధించుచున్నది. ఈ లక్ష్యార్థము లన్నియును వాని యతిశ యమును ప్రయోజనముగా వ్యక్తము సేయుచున్నవి. దీనిచే "నామాట నీకు హిత మైనది. కానఁ దప్పక చేయవలెను" అను నభిప్రాయము గోచరించును. ఇట నీ విధముగా వాక్యమంతయును నర్థాంతరమునఁ బరిణమించినది.

చ. ననువుగ వీనిలక్షణ మొనర్తు; ధృతేందిరుఁ డన్నఁ గృష్ణుఁ డన్
ధ్వనియభిభూతవాచ్యముగఁదత్ప్రథమంబు చెలంగు;"యావనుల్!
మనమునఁగ్రొవ్వుమానుఁ"డనమత్తతురుష్కులఁద్రుంచునీతఁడన్
ధ్వని యితరార్థసంక్రమితవాచ్యముగాఁగ ద్వితీయ మిం పగున్.

ఈ వెనుకటి వివరణము నందలి విషయమే యిందుఁ గలదు. "నరస భూపాలుఁడు ధృతేందిరుఁడు" అన్నచో నభిభూతవాచ్యము (అత్యంత తిర స్కృతవాచ్యము) దీనికి "నరసభూపాలుఁడు కృష్ణుఁడు" అనునది వ్యంగ్యా ర్థము. "విష్ణు ర్నారాయణః కృష్ణః" అను నమరకోశమునుబట్టి కృష్ణుఁ డన్నను విష్ణు వన్నను నొక్కటియే. కాన "నరసభూపాలుఁడు విష్ణువు" అని వ్యంగ్యార్థము.

ధృతేందిరుఁ డన నిందిరను ధరించినవాఁడు. నరసభూపాలుఁడు శ్రీమహావిష్ణువుయొక్క భార్య యగు లక్ష్మి నెట్లు ధరించును? కావున "నరసభూపాలుఁడు ధృతేందిరుఁడు" అనుచో వాచ్యార్థము పొసఁగదు. ఇది జహల్లక్షణ యని తెలిపితిమి. కాన 'ధృతేందిర' పద మత్యంతతిరస్కృతవాచ్య మై 'రాజ్యలక్ష్మిని ధరించినవాఁడు' అను నర్థమును స్వీకరించినది. ఇది లక్ష్యార్థము. 'నరసభూపాలుఁడు శ్రీవిష్ణువు' అనునది ప్రయోజనము. ఇది యత్యంత తిరస్కృతవాచ్యధ్వని పదగతము.

'యావనుల్ మనమునఁ గ్రొవ్వుమానఁడు' అనుచో "నీతఁడు మత్త తురుష్కులఁ జంపు" అనునది వ్యంగ్యము.

అర్థాంతరసంక్రమిత వాచ్యధ్వని యందు 'అజహల్లక్షణ యుండు' నని తెలిపితిమి. "సీ. కమలాక్షు నర్చించు కరములు కరములు" అనుచోట లాటానుప్రాసమున దీని నుదాహరించియుంటిమి. 'యావనుల్ మనమునఁ గ్రొవ్వుమానుఁడు' అనుచో నా విధముగా లాటానుప్రాసము లేదే! అని యనుకొన వచ్చును. వినుఁడు: లాటానుప్రాసము గలచోటనే యర్థాంతర సంక్రమిత వాచ్యధ్వని యుండు నని నియమము లేదు. వాచ్యార్థ మిచ్చుటఁ బొసఁగను. ఎట్లన "యావనుల్ మనమున గ్రొవ్వుమానుఁడు" అనునది వాచ్యార్థము. "ఏల యావనులఁ గ్రొవ్వుమానవలెను? మానకున్న నేమి?" అను ప్రశ్నలు లేచును? ఈ వాక్యము సంతృప్తికరముగా సమాధాన మిచ్చుట లేదు. ఆకాంక్ష పూర్తికాలేదు. ముఖ్యార్థబాధ యుండవలెఁగదా! ఇట 'కరములు కరములు' అనుచోటియందువలె ముఖ్యార్థబాధ యేమి గలదు? అన్నచో ముఖ్యార్థము పూర్తి గాకుంటయు ముఖ్యార్థబాధయే యగును.

ఇట ముఖ్యార్థము లేక వాచ్యార్థము పొసఁగ కున్నది. "ఈతఁడా యావనులను ద్రుంచు"నను నర్థాంతరమున నీ వాచ్యార్థము సంక్రమించినది. కాన నర్థాంతరసంక్రమిత వాచ్యధ్వని ఇది వాక్యగతము.

గీ. అరయ మఱియు వివక్షితాన్యపరవాచ్య
మవని లక్ష్యక్రమవ్యంగ్య మన, నలక్షి
తక్రమవ్యంగ్య మన ద్వివిధంబు; వీని
లక్షణము లేర్పఱించెద లలితఫణితి. ౧౦౦

తా. వివక్షితాన్యపరవాచ్యధ్వని సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్య మనియు, నసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్య మనియు ద్వివిధము. సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్య మనఁగా దేనియందు వాచ్యార్థ వ్యంగ్యార్థముల క్రమము స్ఫుటముగా గోచరించునో

యది సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యము. దీనికే యనురణనవ్యంగ్య మనిపేరు. నామాంతరము. అనురణన మనగాఁ బ్రతిధ్వని. ముందు ధ్వని. పిమ్మటఁ బ్రతిధ్వనియుఁ గదా! అట్లే వాచ్యార్థము గోచరించినపిమ్మట వ్యంగ్యార్థము గోచరించినచో నది యనురణనవ్యంగ్యము. వాచ్యార్థవ్యంగ్యార్థముల క్రమ మెచ్చట సూక్ష్మముగా నుంటచేఁ దెలియరాదో యది యసంలక్ష్య క్రమ వ్యంగ్యము.

గీ. "ఇతఁడు నరసింహుఁ డనునెడ నిదియ వ్యంజ
కం బగుచుఁ 'గృష్ణుఁ'డనెడు వ్యంగ్యమును వరుసఁ
దెలుప లక్ష్యక్రమవ్యంగ్య; మిల నలక్షి
తక్రమవ్యంగ్య మిట్ల వేద్యక్రమంబు. ౧౦౧

ఇతఁడు 'నరసింహుఁడు' అన్నచో నరసింహపదముచేఁ 'గృష్ణుడు' అను నది వ్యంగ్యార్థము వ్యక్త మగుచున్నది. ఇది లక్ష్యక్రమవ్యంగ్యము.

"ఇతఁడు నరసింహుఁడు" అనునెడ ముఖ్యార్థబాధ యేమియు లేదు. 'నరసింహ' పదముయొక్క శబ్దశక్తినిఁబట్టి 'విష్ణువు' (కృష్ణుఁడు) అను నర్థాంతరము వ్యక్త మగుచున్నది. మొదటి కక్ష్యలో నరసింహపదముచే నరసభూపాలుఁడనియు, ద్వితీయకక్ష్యలో విష్ణు వనియు నర్థము తోఁచుచున్నది. ఈ క్రమము స్ఫుటముగా గోచరించుచున్నది. కాన సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యము. అసంలక్షితక్రమవ్యంగ్యమున నీ వాచ్యార్థవ్యంగ్యార్థములకుఁ గ్రమము స్ఫుటముగా గోచరింపదు.

గీ. అందు లక్ష్యక్రమవ్యంగ్య మమరు 'శబ్ద
శక్తిమూలం' బనఁగ 'నర్థశక్తిమూల'
మన "నుభయశక్తి మూలంబు" ననఁ ద్రిసంఖ్యఁ
దాల్చు; వేర్వేఱ వీనిభేదము లొనర్తు. ౧౦౨

స్పష్టము.

కం. తనరారు వస్తురూపం
బనఁగ నలంకారరూప మనఁగ ద్వివిధ మై
ఘనవాక్య పదగతత్వం
బున నాల్గగు శబ్దశక్తిమూలము ధరణిన్. ౧౦౩

తా. శబ్దశక్తిమూలధ్వని శబ్దశక్తిమూలవస్తుధ్వని, శబ్దశక్తిమూలాలంకారధ్వని యని ద్వివిధము. అదియుఁ బదవాక్యభేదములచే మొత్తము నాలుఁగువిధములు.

సీ. సమధికం బగు నర్థశక్తిమూలము స్వతః
ప్రతిపన్నమును, గవిప్రౌఢవచన
సిద్ధంబు, సుకవినిబద్ధోక్తి సిద్ధంబు,
ననఁ ద్రిరూపం బగు; నవియు వస్తు
కలితవస్తుధ్వని; యలవస్తుభవదలం
కృతిమయధ్వని; యలంకృతినిగూఢ
వస్తుధ్వని; యలంకృతిస్తుతాలంకృతి
ధ్వని యన నాల్గుభేదములు వరుస

గీ. నాల్గొకటిఁ దాల్ప రవిసంఖ్య నొనరు: నవియుఁ
దనరు ముప్పదియా ఱై పదప్రబంధ
వాక్యగతభేదముల; నిట్లు వరలు నుభయ
శక్తిమూలంబు నేక మై జగతియందు. ౧౦౪

తా. స్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలవస్తుధ్వని, స్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలాలంకారధ్వనీ, స్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలవస్తుకృతాలంకారధ్వని, స్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలాలంకారకృతాలంకారధ్వని యని నాలుగు విధములు; కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలవస్తుధ్వని, కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలాలంకారధ్వని, కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలవస్తుకృతాలంకారధ్వని, కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలాలంకారకృతాలంకారధ్వని యని నాలుగువిధములు; కవినిబద్ధవక్తృప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలవస్తుధ్వని; కవినిబద్ధవక్తృప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలాలంకారధ్వని; కవినిబద్ధవక్తృప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలవస్తుకృతాలంకారధ్వని; కవినిబద్ధవక్తృప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలాలంకారకృతాలంకారధ్వని అని నాలుగు విధములు. ఈ విధముగ నర్థశక్తిమూలధ్వని పండ్రెండు భేదములు. వీని వివరణము ముందుఁ దెలియును. ఇదియుఁ బదగత, వాక్యగత, ప్రబంధగత భేదములచే ముప్పదియాఱు భేదములు. ప్రబంధ మన సంఘటిత నానావాక్య కదంబరూపము. ఇది గ్రంథరూపముగాఁగానీ తదవాంతరప్రకరణరూపముగాఁ గాని యుండవచ్చును. ఉభయశక్తిమూలధ్వని యేకవిధమే. అది కావ్యగతముమాత్రమే.

కం. నలువదియొకరూపంబులఁ
బొలు పగు నీరీతి భేదముల కాస్పద మై

యిల సంలక్ష్యక్రమ మన
నలరెడు వ్యంగం బశేష మాపాదింతున్. ౧౦౫

శబ్దశక్తిమూలధ్వని నాలుగువిధములు; అర్థశక్తిమూలధ్వని ముప్పదియాఱు భేదములు; ఉభయశక్తిమూల మేకవిధము; మొత్తము సంలక్ష్య క్రమవ్యంగ్య ధ్వనికి నలువదియొక్క భేదములు. వీని నుదాహరింతును.

కం. అసమవిభావాదులచే
రసధ్వని జనించువేళఁ గ్రమ మొదవమిఁ బెం
పొసఁగు నలక్ష్యక్రమ మై
యెసఁగిన వ్యంగ్యంబు; దీని కిల భేదంబుల్. ౧౦౬

విభావ, అనుభావ, వ్యభిచారుల సంయోగమువలన రసము నిష్పన్న మగును. నిష్పన్న మగు ననఁగా వ్యక్త మగు నని యర్థము. రసపదముచే రస, భావ, రసాభాస, భావాభాస. భావోదయ, భావసంధి, భావశాంతి, భావ శబలతాదులు గూడ గ్రాహ్యములే. రస్యమానతా సాధారణ్యముచే ననఁగా వీని యన్నింటియందును రస్యమానత్వము లేక యాస్వాద్యమానత్వము గలదు. కాన రసములే. (సర్వేఽపి రసనాద్రసాః) పూర్వసిద్ధమై యున్న ఘటాదిపదార్థములను బ్రదీపము ప్రకాశింపఁజేయునట్లు లేక వ్యక్తముసేయువిధమున విభావానుభావసంచారిభావములును బూర్వసిద్ధమై, సహృదయహృదయనిష్ఠ మగు రసమును వ్యక్తముసేయును. ఇదివఱకచ్చట లేనివస్తువును గ్రొత్తగా దీపము వ్యక్తముసేయదు. ఉన్నవస్తువునే వ్యక్తముసేయును. అదేవిధమున సహృదయ హృదయమున వాసనారూపమున నున్న రసములను విభావాదులు వ్యక్తము సేయును. ఇంకను దీని వివరణము ముందు విశేషముగాఁ గలదు. ఆ రసము వ్యక్త మగునపుడు వాచ్యార్థ వ్యంగ్యార్థములకుఁ గ్రమ మున్నను నది యతి సూక్ష్మమగుటవలన గోచరింపదు. ఎట్లన, శతపత్త్రపత్త్రశత భేదనన్యాయానుసారముగా. అనఁగా నూఱు తామరపూరేకుల నొక సూదితోఁ బొడుచుచున్నపుడు క్రమముగా నొక్కొక్క రేకునకే యా సూది గ్రుచ్చుకొనుచుఁ బోయినను నొకేపర్యాయమే యన్నిరేకులకును గ్రుచ్చుకొన్నట్లు దోఁచును. ఆ క్రమ మతిసూక్ష్మ మగుటచే గోచరింపనివిధమున రసాదివ్యంగ్యములలోఁగూడ వాచ్యార్థవ్యంగ్యార్థముల క్రమము గోచరింపదు. కావుననే ధ్వనికారుఁడు "వాన్యసామర్థ్యాక్షిప్తమై వాచ్యముతోడనే భాసిల్లుచున్నట్లుండును" అని నుడివెను. కావున రసాదిధ్వని యసంలక్ష్య క్రమవ్యంగ్య మగును.

కాని కొన్నియెడల రసాదిధ్వని గూడ సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్య మగు నని లోచనకారుఁ డీ క్రిందివిధమునఁ దెలుపుచున్నాఁడు :—

"యద్యపి రసభావాది రర్థో ధ్వన్యమాన ఏవ భవతి। నవాచ్యః కదాచిదపి। తథాఽపి న సర్వోఽలక్ష్యక్రమస్య విషయః। యత్ర హి విభావానుభావేభ్యః స్థాయిగతేభ్యః వ్యభిచారిగతేభ్యశ్చ పూర్ణేభ్యో ఝుటిత్యేవ రసవ్యక్తిః తత్రాస్తు అలక్ష్యక్రమః యథా"

నిర్వాణభూయిష్ఠ మథాస్యవీర్యం సంధుక్షయంతీవ వపు ర్గుణేన
అనుప్రయాతా వనదేవతాభి రదృశ్యత స్థావరరాజకన్యా.

ఇత్యాదౌ సంపూర్ణాలంబనోద్దీపన విభావయోగ్య స్వభావవర్ణనం।

ప్రతిగ్రహీతుం ప్రణయిప్రియత్వాత్ త్రిలోచనస్తా ముపచక్రమేచ
సమ్మోహనం గామచర పుష్పధన్వా ధనుష్యమోఘం సమధత్తబాణం.

ఇత్యనేన విభావతయా ఉపయోగ ఉక్తః।

హరస్తు కించి త్పరివృత్తధైర్య శ్చంద్రోదయారంభ ఇవాంబురాశిః
ఉమాముఖే బింబఫలాధరోష్ఠే వ్యాపారయామాస విలోకనాని.

అత్రహి భగవత్యాః ప్రథమమేవ తత్ప్రణయిత్వాత్ తస్యచ ఇదానీం తదున్ముఖీ భూతత్వాత్, ప్రణయి ప్రియతయాచ పక్షపాతస్య సూచితస్య గాఢీభావాత్, రత్యాత్మనః స్థాయిభావస్య ఔత్సుక్యావేగ చాపల్యహర్షాదేశ్చ వ్యభిచారిణః సాధారణీభూతః అనుభావవర్గః ప్రకాశితః ఇతి విభావానుభావ చర్వణైవ వ్యభిచారి చర్వణాయాం పర్యవస్యతి। వ్యభిచారిణాం పారతంత్ర్యాదేవ స్రక్సూత్రకల్పస్థాయి చర్వణావిశ్రాంతే రలక్ష్యక్రమత్వం। ఇహతు

ఏవం వాదిని దేవర్షౌ పార్శ్వే పితు రధోముఖీ।
లీలాకమలపత్రాణి గణయామాసపార్వతీ॥

పద్మదళగణన మధోముఖత్వంచ అన్యథాఽపి కుమారీణాం సంభావ్యతే। ఇతి ఝుడితి న లజ్జాయాం విశ్రమయతి హృదయం। అపితు ప్రాగ్వృత్త తపశ్చర్యాది వృత్తాంతానుసరణేన తత్ప్రతిపత్తిం కరోతీతి క్రమవ్యంగ్యతైవ। రసస్త్వత్రాపి అదూర ఏవ వ్యభిచారిస్వరూపే పర్యాలోచ్యమానే భాతీతి తదపేక్షయా అలక్ష్యక్రమతైవ। లజ్జాపేక్షయాతు తత్ర క్రమవ్యంగ్యత్వం॥

(లెస్సగా విచారింపఁగా రసభావాద్యర్థము ధ్వన్యమానము గావలసినదే కాని యెన్నడును వాచ్యముగా రాదు. అయినను సర్వమగు నా రసాద్యర్థమును నసంలక్ష్య క్రమవ్యంగ్యమే కాదు. ఎచ్చట స్థాయిగతము లయినట్టియు, వ్యభిచారిగతము లయినట్టియు సంపూర్ణ విభావానుభావవర్ణనములచే వినఁగానే (ఝుడితి) రసోదయమగునో అచ్చట నసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యము. ఎట్లనఁ, కుమార సంభవమునఁ దపస్సుసేయుచున్న శివుని కథాఘట్టమును గనుఁడు.

"చాలవఱకు నాఱిపోయిన నా మన్మథుని వీర్యమును దన మేనియంద చందములచే రగులుకొలుపుచున్నట్లున్న పార్వతీదేవి వనదేవతలచే ననుసరింపఁ బడుచు వచ్చి కానబడెను." ఇటఁ బార్వతి యాలంబనవిభావము; మేనియందచందము లుద్దీపన విభావములు.

"ఆ త్రిలోచనుఁడు ప్రణయిప్రియుఁ డగుటవలనఁ వనఁగాఁ దన పరిచితులందుఁ బ్రీతిగలవాఁ డగుటవలన నామె తెచ్చిన పూలదండను గ్రహింపఁ బోయెను. ఆ సందుచూచి పువ్విల్తుఁడును సమ్మోహనాస్త్రమును వింటఁ దొడిగెను." దీనిచే నా విభావముయొక్క యుపయోగము వర్ణింపఁబడినది.

"చంద్రోదయారంభము నందలి సముద్రమువలె హరుఁడు ధైర్య మలఁతిగాఁ జలింప బింబఫలమువంటి యధరము గల యుమాముఖమునందుఁ దన చూపులు పఱపెను."

ఇట భగవతి యింతకుమున్నే యాతని వలచియుంటవలనను, నాతఁడును నామె కున్ముఖీభూతుఁ డగుటవలనను, బరిచితు లందుఁ బ్రీతిగలవాఁ డగుటచేఁ గలిగిన పక్షపాతము గాఢముగా నగుటవలనను, రతిరూప మగు స్థాయిభావమునకును, ఔత్సుక్య, ఆవేగ, చాపల్య, హర్ష ఆదిక మగు వ్యభిచారులకును, సామాన్యభూతమయిన ధైర్యపరివృత్తి, విలోచనవ్యాపారరూప మగు ననుభావవర్గము వ్యక్త మగుచున్నది.

కావున స్థాయి యగు రతియొక్క విభావానుభావచర్వణయే వ్యభిచారిచర్వణగాఁ బర్యవసించు చున్నది. అనఁగా నిట వ్యభిచారిభావముల చర్వణము విభావానుభావచర్వణమునందే కలిసిపోయినది. వ్యభిచారిచర్వణము ప్రత్యేకముగాఁ గానరాదు. వ్యభిచారిభావములు స్థాయి పరతంత్రములు. స్థాయి సూత్రము. వ్యభిచారులు పూలదండ. వ్యభిచారులు స్థాయి పరతంత్రము లగుటచే స్థాయిచర్వణయందే విశ్రాంతి గొనును. అనఁగా నట్టి తావులందు విభావానుభావ వ్యభిచారుల చర్వణము వివిక్తముగా గోచరింపదు. ఇట్టిచో ఝుడితి రసవ్యక్తి కలుగుచున్నది. కాన నసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యము. ఇఁక—

"ఈవిధముగా దేవర్షి పలుకుచుండఁగాఁ దన తండ్రిప్రక్కనే తల వంచుకొని యా పార్వతి లీలాకమలపత్రములను లెక్కించెను."

ఇటఁ దామరరేకులు లెక్కించుట, తల వంచుకొనుటయుఁ గన్యకలకు లజ్జవలననే కలుగు నని చెప్ప వీలులేదు. ఇతరకారణములవలనఁ గూడ గలుగవచ్చును. ఆమె పూర్వ మాతనికొఱకై తపస్సుచేసిన వృత్తాంతము దోఁచిననే లజ్జ వ్యక్తమగును. లేకున్నచోఁ బై కార్యములచే లజ్జ వ్యక్తము గాదు, కావుననే లక్ష్యక్రమము.

కాని లజ్జ వ్యక్త మయినపిమ్మట వెంటనే రసము స్ఫురించును. లజ్జ విలంబముగా వ్యక్త మగుచున్నది కాన లక్ష్యక్రమవ్యంగ్య మని చెప్పితిమి.

దీనివలన నెచ్చట శీఘ్రముగాఁ బూర్ణముగా రసము స్ఫురించునో యట నసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యము. ఎచ్చటఁ బూర్వప్రకరణానుచింతనమున నాలస్యముగా వ్యభిచారిభావము వ్యక్త మగునో యట సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యము. ఇది వెనుకటి సంలక్ష్యక్రమ వ్యంగ్యమువంటిది గాదు. అసంలక్ష్య క్రమవ్యంగ్యములోని సంలక్ష్య క్రమవ్యంగ్య మిది.

ఈ రసాదులు విభావాదులచే వ్యక్తములు గావలయును. స్వశబ్దముచేతఁ (రసశబ్దముచేత) గాని శృంగారాది శబ్దములచేతగాని యవి వాచ్యములు (వచనముచేఁ జెప్పఁదగినవి) కావు. కాఁగూడదు.

శూన్యం వాసగృహం విలోక్య శయనా దుత్థాయ కించిచ్ఛనై
ర్నిద్రావ్యాజ ముపాగతస్య సుచిరం నిర్వర్ణ్య పత్యుర్ముఖం
విస్రబ్ధం పరిచుంబ్యజాతపులకా మాలోక్య గండస్థలీం
లజ్జానమ్రముఖీ ప్రియేణ హసతా బాలా చిరం చుంబితా.

తా. ఒకానొక ముగ్ధానాయిక ప్రియుఁడు పాన్పుపై నిద్రావ్యాజముతో నుండఁగా గదిలో నెవ్వరును లేకుండఁ జేసి మెల్లగాఁ బాన్పునుండి లేచి యాతని మొగముపై మొగమునుబెట్టి చూచి నిజముగా నిద్రించుచునే యున్నాఁడని తలఁచి, నమ్మికతో ముద్దాడెను. అతఁడు కపటనిద్రలో నుంట నాతని గండస్థలి పులకరించెను. దానిని జూచి యా బాలిక సిగ్గుపడి మొగము వంచుకొనఁగా బ్రియుఁడు నవ్వుచు నా బాలికను జిరకాలము ముద్దాడెను.

ఇందు నాయికానాయకు లాలంబనవిభావములు. శూన్య మగు వాసగృహ ముద్దీపనవిభావము. శయనమునుండి మెల్లఁగా లేచుట, పతిముఖముపై ముఖమునుబెట్టి చూచుట, ముద్దాడుట మొదలగునవి యనుభావములు; లజ్జాహాసములు వ్యభిచారిభావములు. ఇవన్నియుఁ గలిసి సంభోగశృంగారమును వ్యక్తము సేయుచున్నవి. ఇట రసపదముగానీ, శృంగారపదముగానీ లేదు. లేకున్నను రసము గోచరించుచున్నది.

"తా మనంగ జయమంగళ శ్రియం। కించి దుచ్చభుజమూలలోకితాం।
నేత్రయోః కృతవతోఽస్యగోచరే। కోఽప్యజాయతరసో నిరంతరః".

తా. జనులచేఁ జూడఁబడుచున్న కక్షమూలములు గల యా మన్మథుని జయలక్ష్మి నేత్రములకు గోచరింపఁగా నతని కొకానొక రసము పుట్టెను.

ఇట రసము పుట్టెను. అని రసపదము సాక్షాత్తుగాఁ బ్రయోగింపఁబడియున్నది. అయినను పై శ్లోకమునందువలె రసము వ్యక్తము గా నున్నది. ఔషధనామోచ్చారణముచేతనే రోగికి రోగశాంతి కలుగనివిధమున, 'రసము పుట్టె' అన్నమాత్రమున భావుకునకు (సహృదయునకు) రసము పుట్టదు. అది విభావాదిసామగ్రిచేతనే వ్యక్తము గావలెను. రసాది పదప్రయోగముచే రసము పుట్టకపోఁగా స్వశబ్ద వాచ్యత్వమను దోషముగూడఁ దటస్థించును. వెనుక ధ్వనిలక్షణమున "శబ్దము తన యర్థమును, అర్థము తన్నును నప్రధానముగాఁ జేసికొని యే యర్థాంతరమును వ్యక్త పఱచునో యది ధ్వని" యని చెప్పితిమి. "శూన్యం వాసగృహం" అను శ్లోకమున నీ లక్షణమును సమన్వయము చేసికొనవలెను. ఎట్లనఁ గవి యిటఁ దరుణదంపతుల సంభోగ శృంగారమును వర్ణింపఁ దలఁచెను. అట్టియెడల "నీ తరుణదంపతులు సంభోగించిరి. లేక సంభోగశృంగార మనుభవించిరి." అని చెప్పినచో నది యెట్టి యాస్వాద్యత్వమును గలిగింపదు. కావునఁ గవి వారి సమావేశస్థలము, మలయానిల చంద్రికాదుల స్థితి, వారి చేష్టాదులను వర్ణించెను. ఈ వర్ణనరూప మగు వాచ్యార్థము మనకుఁ బ్రధానము గాదు. సంభోగశృంగారమే ప్రధానము. కావున నీ వాచ్యార్థ మంతయు నప్రధానమై సంభోగ శృంగారమును వ్యక్తము సేయుచున్నవి. ఈ వాచ్యార్థమువలననే వ్యంగ్యార్థము గోచరించుచున్నను, వాచ్యార్థముతోడనే యా వ్యంగ్యము గోచరించుచున్న ట్లుండును. ఇట వాచ్యార్థ వ్యంగ్యార్థములకుఁ గ్రమము గోచరింపదు. కావున నిది యసంలక్ష్య క్రమ సంభోగ శృంగారవ్యంగ్యము.

కం. పద, వాక్య, వర్ణ, రచనా
పదైక దేశములఁ, గృతులఁ, బరగుచు నౌరా!
యిదిగూడ నలువ దేఁ డగుఁ
బదిలముగ వివక్షితాన్య పరవాచ్య మిలన్. ౧౦౭

తా. అసంలక్ష్య క్రమవ్యంగ్యము పదగత, వాక్యగత, వర్ణగత, రచనాగత, పదైకదేశగత, కావ్య (ప్రబంధ) గతరూపమున నాఱువిధములుగా నుండును. వీని యుదాహరణములు వ్యంజనావృత్తిఘట్టమున వ్రాయఁబడియున్నవి. వెనుక సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యమునకు నలువదియొక్క భేదము లుండు నని తెలిపితిమి. ఆ సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్య మాఱువిధములుగదా! వెరసి వివక్షితాన్యపరవాచ్యధ్వని నలువదేఁడు భేదములు వహించును.

ఏకపదముచే (పదగతము) నసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్య మెట్లు శోభిల్లును? ఏలన రసాద్యర్థము విభావాదులవలనఁ గాని వ్యక్తముగాదుగదా! అది పద సంఘాతరూపమున నుండవలెనుగదా! అట్టిచో నేకపదమువలన నది యెట్లు శోభిల్లు నని శంక గలుగుచున్నది. సమాధాన మిది.

కం. ఆ యందం బా చందం । బా యాలాపక్రమంబు నా సమయమునం ।
బీయూషధార మై యిడె । హాయిని; నన్నిపు డలంచె నది పెనుజ్వరమై.

ఇట 'ఆ,ఆ' అనుపదములే లోకోత్తర మను నర్థమును స్ఫురింపఁజేయుచున్నవి. ఆ యంద మనఁగా 'లోకోత్తర మైన యా సౌందర్యము' అనునర్థము స్ఫురించుచున్నది. ఇట ఆ, ఆ పదములే వ్యంజకములు. మిగిలినవి వాని కుపకారకములు. కాఁబట్టి యేకపదముచేతను నసంలక్ష్య క్రమవ్యంగ్యము గోచరించును. దీని కవష్టంభకముగా ధ్వనికారుఁడు :

ఏకావయవసంస్థేన భూషణేనేవ కామినీ
పదద్యోత్యేన సుకవే ర్ధ్వనినా భాతి భారతీ.

తా. 'ఏకావయవమున ధరించిన భూషణముచే సుందరి శోభిల్లు నట్లు పద వ్యంగ్యముచేతను సత్కవికావ్యము శోభిల్లు' నని నుడివెను.

కం. మును పవివక్షితవాచ్యం
బునఁ గలిగిన నాల్గుభేదములు నివిగూడం
దనరుఁ గృతి జీవశుద్ధ
ధ్వని యేకశతార్థభేదవంతం బగుచున్. ౧౦౪

తా. అవివక్షిత వాచ్యధ్వని నాలుగువిధము లని చెప్పితిమి. ఆ యవివక్షిత వాచ్యధ్వనిభేదములును, వివక్షితాన్యపరవాచ్యధ్వనిభేదములును వెరసి యేఁబది యొక్క భేదము లగును. ఇవి శుద్ధభేదములు. అనఁగా నసంకీర్ణధ్వనులు.

కం. పరికృతంబు లైన యీ ధ్వను
లొకటొకటిం గూడ నేఁబ దొకభేదములం
బరికటిత మగుఁ బాగ్భిదం;
బకట! ద్వితీయంబు నేఁబ దగు నీ రీతిన్. ౧౦౫

కం. కృతి నన్నియు నేకైకో
నత సముచితసంఖ్యఁ గై కొనఁగ మిశ్రంబుల్

క్షితిషడ్వింశత్యుత్తర
శతత్రయాన్వితసహస్రసంఖ్య చెలంగున్. ౧౧౦

తా. శుదభేదము లేఁబదియొకటి. ఇందు మొదటిదియు రెండవదియుఁ గలసి యొక భేద మగును. మొదటిదియు మూఁడవదియుఁ గలిసి యొక భేద మగును. మొదటిదియు నాలుగవదియుఁ గలిసి యొక భేదమగును. ఇట్లు మొదటి దానితో మిగిలిన యొక్కొక్కటిని గలుపఁగా మొదటిది యేఁబది భేదములగును. రెండవదియు మూఁడవదియుఁ గలిసిన నొక భేదము. రెండవదియు నాలుగవ దియుఁ గలిసిన నొక భేదము, రెండవదియు నైదవదియుఁ గలిసిన నొక భేదము. ఇట్లు రెండవదానితో మిగిలిన యొక్కొక్కటిని గలుపఁగా నలువదితొమ్మి దగును. ఇట్లు మూఁడవధ్వని మిగిలిన యొక్కొక్కటినిఁ గలియఁగా నలువది యెనిమి దగును. ఈ విధమున నొక్కొక్కదానిసంఖ్య తగ్గును. మొత్తము ౧౩౨౬ భేదములుగల మిశ్రధ్వను లేర్పడును.

గీ. త్రివిధ మగు సంకరమున సంసృష్టిచేత,
నొక టొకటి నాలుగై యవి యొప్పమీఱి
నవనిఁ జతురుత్తరశతత్రియాభిరామ
పంచదశశతభేద ప్రపంచగరిమ. ౧౧౧

తా. ఈ ౧౩౨౬ ధ్వనులును త్రివిధ మగు సంకరముచే, (సందేహ సంక రము, అనుగ్రాహ్యానుగ్రాహక సంకరము, లేక అంగాంగిభావ సంకరము; ఏకవ్యంజకాను ప్రవేశస ంకరము) ఏకవిధ మగు సంసృష్టిచే, నాలుగురెట్లై ౫౩౦౪ ధ్వనిభేదములగును.

ఏకవ్యంజకానుప్రవేశ సంకరోదాహరణము

గీ. బటువుగుబ్బలజంటయు, వాలుఁజూపుఁ
బఱవ, ద్వారంబునఁ౯ నిల్చి, వచ్చుపతికి
సలిపెఁ బూర్ణఘటంబుల నలరుదండ
తోరణ, నయత్నమంగళాచార మింతి.

ఇట 'స్తనములు అను పూర్ణఘటములు' 'చూపులు అను అలరుదండ తోరణ' అను రూపకము ధ్వనించుచున్నది. ఈ వ్యంగ్యరూపకాస్పదము లగు స్తనములు, వాలుఁజూపులే. నాయకరతి కుద్దీపకములు. కాన శృంగార రసము వ్యంగ్యము. ఆ రూపకధ్వనిరసధ్వనులు రెండును నొకేవ్యంజక పద మగు 'పూర్ణఘటములు' 'అలరుదండ తోరణ' అనునెడఁ బ్రవేశించియున్నవి. కాన నేకవ్యంజకానుప్రవేశసంకరము. తక్కినవి పూహ్యములు.

ధ్వని పేళ్లు	సజాతీయ భేదములు	సంయోగ భేదములు	శుద్ధ భేదములు	సంకర సంసృష్టి భేదములు	సాంకర భేదములు	శుద్ధ భేదములు
౧. పదగతార్థాంతర సంక్రమితా వివక్షిత వాచ్యధ్వని			౫౧			౨౦౪
౨. వాక్యగతా			౫౦			౨౦౦
౩. పదగతాత్యంత తిరస్కృతావివక్షితవాచ్యధ్వని			౪౯			౧౯౬
౪. వాక్యగతాత్యంత			౪౮			౧౯౨
౫. పదగత శబ్దశక్తిమూల సంలక్ష్యక్రమ వస్తుధ్వని			౪౭			౧౮౮
౬. ,, ,, అలంకారధ్వని			౪౬			౧౮౪
౭. వాక్యగత ,, అలంకారకృత వస్తుధ్వని			౪౫			౧౮౦
౮. ,, ,, వస్తుకృతాలంకారధ్వని			౪౪			౧౭౬
౯. పదగత స్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూల వస్తుకృత వస్తుధ్వని			౪౩			౧౭౨
౧౦. ,, ,, వస్తుకృతాలంకారధ్వని			౪౨			౧౬౮
౧౧. ,, ,, అలంకార కృతాలంకారధ్వని			౪౧			౧౬౪
౧౨. ,, ,, అలంకారకృత వస్తుధ్వని			౪౦			౧౬౦
౧౩. వాక్యగత స్వతసిద్ధార్థశక్తిమూల వస్తుకృత వస్తుధ్వని			౩౯			౧౫౬
౧౪. ,, ,, వస్తుకృతాలంకారధ్వని			౩౮			౧౫౨
౧౫. ,, ,, అలంకారకృత వస్తుధ్వని			౩౭			౧౪౮
౧౬. ,, ,, అలంకారకృతా లంకారధ్వని			౩౬			౧౪౪
౧౭. ప్రబంధగత స్వతసిద్ధార్థశక్తిమూల వస్తుకృతవస్తుధ్వని			౩౫			౧౪౦
౧౮. ,, ,, వస్తుకృతాలంకారధ్వని			౩౪			౧౩౬
౧౯. ,, ,, అలంకారకృతవస్తుధ్వని			౩౩			౧౩౨
౨౦. ,, ,, అలంకారకృతాలంకారధ్వని			౩౨			౧౨౮
౨౧. పదగతకవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలవస్తుకృతవస్తుధ్వని			౩౧			౧౨౪
౨౨. ,, ,, వస్తుకృతాలంకారధ్వని			౩౦			౧౨౦
౨౩. ,, ,, అలంకారకృతవస్తుధ్వని			౨౯			౧౧౬
౨౪. ,, ,, అలంకారకృతాలంకారధ్వని			౨౮			౧౧౨
౨౫. వాక్యగత కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధార శక్తిమూలవస్తు కృతవస్తుధ్వని			౨౭			౧౦౮
౨౬. ,, ,, వస్తుకృతాలంకారధ్వని			౨౬			౧౦౪
౨౭. ,, ,, అలంకారకృతవస్తుధ్వని			౨౫			౧౦౦
౨౮. ,, ,, అలంకారకృతాలంకారధ్వని			౨౪			౯౬

౨౯.	ప్రబంధగతకవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలవస్తుకృత వస్తుధ్వని	౨౩	౬౨
౩౦.	,, ,, వస్తుకృతాలంకారధ్వని	౨౨	౮౮
౩౧.	,, ,, అలంకారకృతవస్తుధ్వని	౨౧	౮౪
౩౨.	,, ,, అలంకార కృతాలంకారధ్వని	౨౦	౮౦
౩౩.	పదగత కవినిబద్ధ వక్తృప్రౌఢోక్తి సిద్ధార్థశక్తి మూలవస్తుకృత వస్తుధ్వని	౧౮	౭౬
౩౪.	,, ,, ,, వస్తుకృతాలంకారధ్వని	౧౮	౭౨
౩౫.	,, ,, ,, అలంకారకృతవస్తుధ్వని	౧౭	౬౮
౩౬.	,, ,, అలంకారకృతాలంకారధ్వని	౧౬	౬౪
౩౭.	వాక్యగత ,, వస్తుకృతవస్తుధ్వని	౧౫	౬౦
౩౮.	,, ,, వస్తుకృతాలంకారధ్వని	౧౪	౫౬
౩౯.	,, ,, అలంకార కృతవస్తుధ్వని	౧౩	౫౨
౪౦.	,, ,, అలంకార కృతాలంకారధ్వని	౧౨	౪౮
౪౧.	ప్రబంధగత ,, వస్తుకృతవస్తుధ్వని	౧౧	౪౪
౪౨.	,, ,, వస్తుకృతాలంకారధ్వని	౧౦	౪౦
౪౩.	,, ,, అలంకార కృతవస్తుధ్వని	౯	౩౬
౪౪.	,, ,, అలంకార కృతాలంకారధ్వని	౮	౩౨
౪౫.	ప్రబంధగతా సంలక్ష్య క్రమవ్యంగ్యము	౭	౨౮
౪౬.	వాక్యగతా ,,	౬	౨౪
౪౭.	పదగతా ,,	౫	౨౦
౪౮	పదైకదేశగతాసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యము	౪	౧౬
౪౯	రచనాగతా ,, ,,	౩	౧౨
౫౦	వర్ణగతా ,, ,,	౨	౮
౫౧	వాక్యగతోభయశక్తి మూలధ్వని	౧	౪
		౧౩౨౬	౫౩౦౪

కం. ఎన్నిక వీనికి లక్ష్యము
లన్నిటికి నొనర్పఁ జాల యగు నని భీతిం
గొన్నిటి కొనర్తు వినుఁడు ప్ర
సన్నాసన్నవచోవిచారధురీణుల్ ! ౧౧౨

స్పష్టము.

అత్యంత తిరస్కృతావివక్షిత వాచ్యధ్వని

కం. ఖరఖురకుట్టనఘట్టిత
ధరణీరజఃస్థగితసదృశతామదవిచల
త్ఖరకరతురగోత్కర మై
కర మమరు నృసింహధాటికాహయ మవనిన్. ౧౧౩

తా. నరసభూపాలుని సమరాశ్వము తన గొరిజలతాఁకుళ్ళచే లేచిన ధూళిచేఁ "దాము తనకు సదృశములు" అను గర్వముచే విఱ్ఱవీఁగుచున్న సూర్యాశ్వములను గప్పుచున్నది.

"నరసభూపాలుని సమరాశ్వము సూర్యాశ్వములను తన గొరిజల ధూళిచేఁ గప్పుచున్నది" అను వాచ్యార్థము పొసంగదు. ఏలన, భూసంచారి యగు సమరాశ్వ మాకాశసంచారియు బహుదూరమున నున్నట్టియు సూర్యాశ్వముల ఖురధూళిచే నెట్లు గప్పును? కావున వాచ్యార్థ మత్యంతమును దిరస్కృత మైనది. ముఖ్యార్థము ముగియకున్నను ముఖ్యార్థబాధయే కదా) 'ధూళి సూర్యమండలమువఱకు వ్యాపించి యున్నది' అనునది లక్ష్యార్థము. 'సమరాశ్వ మతి సాహసముతో సమరాంగణమున సంచరించుచున్నది' అను నర్థము ప్రయోజనము. వాచ్యార్థము తిరస్కృత మై "సమరాశ్వ మతి సాహసముతో సమరాంగణమున సంచరించుచున్నది" అను వ్యంగ్యార్థమును వ్యక్త మొనర్చుచున్నది.

కం. ఖరఖురకుట్టనఘట్టిత
ధరణీరజఃస్థగితసదృశతామదవిచల
త్ఖరకరతురగం బను నెడఁ
దిరస్కృతస్వార్థ మగునది బహువ్రీహిన్. (?) ౧౧౪

దీనికి వివరణము పైపద్యము క్రిందనే వ్రాయఁబడినది.

అర్థాంతర సంక్రమితావివక్షితవాచ్యధ్వని

ఉ. ఇంద్రసుతుం జయించి నరసేంద్రుఁడొకమ్మున మత్స్య
యంత్రమున్
సాంద్రనిరూఢి నేసె నని సంతతమున్ విని తత్తఱించి మ

త్స్యేంద్రుఁడు యోగముద్ర ధరియించి చరింపఁదొడఁగె; నార! ని
స్తంద్రజవంబునన్ విపినశైలగుహాగహనాంతరంబులన్. ౧౧౫

తా. అర్జునుఁడు మత్స్యయంత్రమును గొట్టినాఁడు. ఇపుడు నరసభూపాలుఁడును మత్స్యయంత్రమును గొట్టఁగా మత్స్యదేశాధీశ్వరుఁడు యోగముద్రఁ బూని పర్వతారణ్యముల సంచరింపఁ దొడఁగెను.

గీ. "నరసభూభర్త మత్స్యయంత్రంబు నేయ
నలుకు మత్స్యేంద్రు", డనునెడ "నాత్మమత్స్య
శబ్దసామ్యంబుచేఁ గల్గుశంకఁ" దనరు
వ్యంగ్య మర్థాంతరసమేతవాచ్య మగుచు. ౧౧౬

మత్స్యశబ్దమునకు మీనము, మత్స్యదేశము నని రెండర్థములు గలవు. నరసభూపాలుఁడు మత్స్య (మీన) యంత్రమును గొట్టుటవలన మత్స్యదేశాధీశుఁడు మత్స్యశబ్దసామ్యముచే భయపడుచుండెను. ఇట మత్స్యదేశరాజేల భయపడవలెను? "పృష్ఠతాడనా ద్దంతభంగః" అన్నట్లు నరసభూపాలుఁడు మత్స్యయంత్రమును గొట్టఁగా మత్స్యదేశాధీశ్వరుఁ డేల భయపడును? ఇట నర్థము దిన్నఁగా బొసఁగుటలేదు. కావున నిట మత్స్యేంద్రశబ్దములోని మత్స్యశబ్దమునకు వాచ్యార్థ మగు 'మత్స్యదేశము' అను నదియుఁ, 'మత్స్యేంద్రుఁడు' అనుశబ్దమును మీనము, మీనములరాజు, అను నర్థాంతర రూపమునఁ బరిణమించుచున్నవి. ఇప్పుడు మీనయంత్రమును నరసభూపాలుఁడు గొట్టఁగా 'మీనమును, మీనముల రాజును భయపడుట పొసఁగును. తన్ను నరసభూపాలుఁడు గొట్టునేమో యని ముందుగానే యితఁడు భయపడెను.

శబ్దశక్తి మూలాలంకార ధ్వని

కం. ఈ కోమలి పద్మిని యఁట
యేకాలముఁ బ్రోచు నినుఁడ వీ వఁట; సతి దా
నీ కరస్పర్శసహన
గాక చెలంగునె? నృసింహ! ఘనబలసింహా! ౧౧౭

తా. ఈ తరుణి పద్మినీజాతిస్త్రీ. నీ వెల్లకాలమును బ్రోచు ప్రభువవు. నీ హస్తస్పర్శ లేకున్న నెట్లది బ్రదుకును? ఇది వాచ్యార్థము.

"ఇది తామరదీఁగ; నీవు సూర్యుఁడవు: నీ కిరణస్పర్శ లేకున్న నదియెట్లు విలసిల్లును? ఇది వ్యంగ్యార్థము.

గీ. ఇందుఁ బ్రకృతంబు లగు వధూనృపతి వాచ
కంబు లల పద్మినీనశబ్దంబు లెలమిఁ
గమలినీభాస్కరులఁ దెల్పఁ గలుగు నుపమ
వ్యంగ్యముగ నీ యలంకృతిధ్వని చెలంగు. ౧౧౮

తా. ఇట పద్మినీ ఇన శబ్దములు వాచ్యార్థమును బోధించి, పిమ్మటఁ దామరతీఁగ, సూర్యుఁడు, అను నర్థాంతరమును బోధించు చున్నవి. ఇట్టియెడల వాచ్యార్థ వ్యంగ్యార్థముల కుపమానోపమేయభావమును జెప్పుకొనవలయు నని వ్యంజనాఘట్టమునఁ దెలిపియుంటిమి. అది యీ విధముగాఁ దెలిసికొనవలయును.

సూర్యుఁడు దామరదీఁగను గరస్పర్శనముచే నెలయించువిధమున నీవును నీ కోమలిని నీ హస్తస్పర్శచే విలసిల్లఁజేయుము. ఇట నుపమానము వ్యంగ్యము. వెనుక "ఘనత నృసింహునికరమున" అనుచోఁగూడ నీ శబ్దశక్తి మూలవ్యంగ్య మును వ్రాసితిమి. దానినిఁ గూడఁ జూచుకొనవలెను.

ఈ శబ్దశక్తిమూలాలంకారధ్వనిలో నొక్క యుపమాలంకారమే కాక యితరాలంకారములుగూడ వ్యక్తములు గావచ్చును. ఎట్లన,

సర్వైకశరణ, మక్షయ, మధీశ, మీశంధియాం, హరిం కృష్ణం
చతురాత్మానం నిష్క్రియ, మరిమథనం నమత చక్రిధరం.

తా. ఎల్లరకును ముఖ్యరక్షకుఁడు, (ఎల్ల ముఖ్య గృహములుగలవాఁడు) క్షయములేనివాఁడు (గృహములేనివాఁడు; అధీశుఁడు. బుధుల కీశుఁడు (ధీశుఁడు-ధీ + ఈశ) కానివాఁడు. హరి (కపిలవర్ణము గలవాఁడు), కృష్ణుఁడు (నల్లవాఁడు) పరాక్రమయుక్తుఁడు, నిష్క్రియుఁడు (ఏ పనినిఁ జేయనివాఁడు) శత్రుమథనుఁడు, (అరము-అంచు అది గలది అరి - చక్రము; దానిని మథించు వాఁడు) చక్రమును ధరించినవాఁడు నగువానికి నమస్కరింపుఁడు.

ఇట సర్వైకశరణం - అక్షయం; అధీశం - ధియామీశం; ఇత్యాద్యర్థ ములు పరస్పరవిరుద్ధములు ఈ విరోధాలంకారము వాచ్యార్థముముగిసినపిమ్మట లేచుచున్నది. కాన నిట విరోధాలంకారము వ్యంగ్యము. ఇట్లే వ్యతిరేకా లంకారము, శ్లేషాలంకారము, మొదలగు నితరాలంకారములును శక్తిశక్తి మూలధ్వనిలో వ్యంగ్యములుగా భాసింపవచ్చును.

శబ్దశక్తి మూలవస్తుకృత వస్తుధ్వని

కం. ఆపన్నులార ! చెప్పెద
మీపాలిటి కీ హితంబు; మెఱయ నృసింహా
శ్రీపాదకమలసేవా
వ్యాపారము మఱవకుండుఁ డాత్మలలోనన్.. ౧౧౯

తా. స్పష్టము.

గీ. ఇచ్చట 'నృసింహపదసేవ నెనయుఁ' డనెడు
శబ్దశక్తిని 'బ్రకృతుఁడౌ జనవరేంద్రుఁ
గొలువుఁ; డతఁ డాపదలు మాన్చుఁ గొలుచువాని'
కనెడువస్తువు వ్యంగ్యమై యతిశయిల్లు. ౧౨౦

"మీరు నరసింహపదసేవ సేయుఁడు" అను వస్తువుచేత "నరసభూపా లునిఁ గొలిచినచో నాపదలు మాన్చును" అనువస్తువు వ్యంగ్యమై భాసిల్లు చున్నది.

న్యాయముగా విచారించిన నిదియు వెనుకటిపద్యమునందువలెనే యుప మాలంకరమునే వ్యంగ్యముగా భాసిల్లజేయుచున్నది. ఎట్లన 'ఎట్లు నృసింహ (విష్ణువు) శ్రీపాదకమలసేవా వ్యాపారము మఱవకుందురో యట్లే నృసింహ (నరసభూపాలుఁడు) శ్రీపాదకమలసేవావ్యాపారమును మఱవకుండుఁడు'. అనియే చెప్పుకొనవలెను. కాన నీ లక్ష్యము దగదు.

కావున నిట సాహిత్యదర్పణమునందలి యుదాహరణశ్లోకమున కను వాదము నిచ్చెదను.

ఆ. వె. కటికరాలుదక్కఁ గనరావు కంటి కీ। పల్లెకొంపలందు బాటసారి!
ఘనపయోధరములు గనుఁగొని నిలువంగఁ। దలఁచితేని నేఁడు
నిలిచిపొమ్ము!

ఒక పరకీయనాయిక యింటికివచ్చిన పాంథునితో ననుచున్నది. "ఈ పల్లెకొంపలలోఁ పరుండుటకు రాళ్ళురప్పలేకాని చాపలుగూడలేవు. పైనున్న (వర్షింప సిద్ధముగానున్న) మేఘపటలమును జూచి నిలువఁదలఁచినచో నిలు వుము" అని వాచ్యార్థము. (వస్తువు)

ఇట నున్నవా రందఱును మూర్ఖులు. కాఁబట్టి నీ విట నివసించినను నిచ్చటివా రెవ్వరును శంకింపఁజాలరు, కాన నీవు నా స్తనములనుజూచి యుప భోగింప సమర్థుఁడ వగుచో నేఁడు నిలువుము" అనునది వ్యంగ్యార్థము. (వస్తువు)

ఇట 'కటికిరాలు' అను పదము మొదట 'మూర్ఖుఁడు' అను నర్థాంతరమును వ్యక్తము సేయుచున్నది. ఆయర్థాంతరము "నీ విట నివసించినను నిచ్చటివా రెవ్వరును శంకింపఁజాలరు" అను మఱొక యర్థాంతరమును వ్యక్తము సేయుచున్నది. ఈ రెండు వ్యంగ్యములచే "దప్పిక యుపభోగింప నిలువుము" అను మఱొక వ్యంగ్యమును సుతిత మగుచున్నది. ఈ వ్యంగ్యముల కన్నింటినిఁ 'గటికరాలు' 'పయోధరము' అను శబ్దములకుఁ గల శక్తియే యుత్పాపనము సేయుచున్నది. 'కటికరాలు' 'పయోధరములు' అను పదములఁదీసివేసి యన్య పదములు వేసినచో నా వ్యంగ్యము లుతితములు కాఁజాలవు. కావున నిట శబ్దశక్తి మూలవస్తుకృత వస్తుధ్వని. ఈ ధ్వనిభేదమున నీ విధముగా నొక వస్తువుచే మఱొకవస్తువు 'దానిచే మఱొకవస్తువును' వ్యంగ్యముగా భాసిల్లును. ఇట్లు వ్యంగ్యము బహుముఖముగా శోభిల్లును.

ధ్వన్యాలోకమతమున శబ్దశక్తి మూలాలంకారధ్వని భేద మొక్కటియే కానీ శబ్దశక్తి మూలవస్తుకృతవస్తుధ్వనిభేదము లేదు.

స్వతస్సిద్ధార్థశక్తి మూలవస్తుకృత వస్తుధ్వని

స్వతః ప్రతిపన్నము, స్వతస్సంభవి, స్వతస్సిద్ధము— ఈ మూఁడు పదములును సమానార్థకములే. స్వతస్సిద్ధమనఁగా 'స్వభావసిద్ధ మైన' అని యగును. కవికల్పనలు లేక స్వభావముగా సిద్ధ మగు నర్థము. లోకమునఁగూడ యథార్థముగాఁ దోచు నర్థము 'స్వతః సంభవి'; స్వతస్సంభవికూడఁ గవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధమే. కాని యా యర్థము లోకమునఁగూడ సంభావ్యమాన మై యుండును. అట్టియర్థము మూలము నఁగాఁ గారణముగాఁగల వస్తువుచేత వ్యక్తమగువస్తువు.

వెనుక శబ్దశక్తిమూలధ్వనియందు శబ్దమును బరివృత్తిసేసినచో ధ్వని యుండదనియుఁ గాన శబ్దవృత్తిని సహింపనియెడలనే శబ్దశక్తిమూలధ్వని యని చెప్పితిమి. శబ్దపరివృత్తినిఁ జేసినను ధ్వన్యర్థమునకు భంగము రా కున్నచో నర్థశక్తి మూలధ్వని యగును.

ఉ. చల్లనివాఁడు మా సెలవుచందురుమామ; కడంగివేఁడుముల్
చల్లనివాఁడు మా యచటి చందనశైలసమీరుఁ ; డంచుఁ ద
ద్భిల్లవధూమతల్లికలఁ బేర్కొని పల్కు నృసింహమేదినీ
వల్లభ! నీ విరోధినృపవల్లభ దుర్భరశైలవాస మై. ౧౨౧

ఓ నరసభూపాలా! నీ విరోధియొక్క భార్య యొక పర్వతమున వసించుచు "మా యూర నున్న చందురుఁడు చలనివాఁడు; మా యూర నున్న మారుతము చల్లనిది;" అని అచ్చటి కిరాత స్త్రీలతోఁ బలుకుచుండెను.

ఉ. 'చల్లనివాఁడు మా నెలవు చందురుమామ' యటన్న దద్విష
ద్వల్లభ మాగ్ధ్యవైభవము వ్యంగ్యము; తద్ధ్వనిచేత నాయకా
యల్లక మగ్నయానసుట వ్యంగ్యము; తద్ధ్వనిచేత వ్యంగమా
నెల్ల విరోధిరాజుల జయించె విభుండనువస్తువెంతయున్. ౧౨౨

తా. శత్రుభార్య "మా యూరనున్న చంద్రుఁడు చల్లనివాఁడు" "మా యూర నున్న మలయమారుతము చల్లనిది" అని పలికిన పలుకు లామె మౌగ్ధ్యమను వస్తువును వ్యంగ్య మొనర్చుచున్నవి. (అక్కడ నొకచంద్రుఁడును, ఇక్కడ నొక చంద్రుఁడును; ఇక్కడ నొక మలయమారుతమును, అక్కడ నొక మలయమారుతము గలదనుకొనుట మౌగ్ధ్యముచేత నేగదా!) ఆ వ్యంగ్యముచే నామె భర్తృవియోగముచే సంతాపము వహించు చున్న దని వస్తువు వ్యంగ్య మగుచున్నది. ఆ వ్యంగ్యముచే 'నరసభూపాలుఁ డెల్లరాజులను జయించె' ననువస్తువు వ్యంగ్య మగుచున్నది. ఇట్లు శబ్దశక్తి మూలవస్తుకృతవ్యంగ్యము వలెనే బహుముఖ్యవ్యంగ్యము.

ఇట ఉ. 'చల్లనివాఁడు.........' ఇత్యాదిక మగు వర్ణము స్వతస్సిద్ధమే కాని కల్పనాయుక్తముగాదుగదా. కావున స్వతస్సిద్ధార్థశక్తి మూలవస్తుకృత వస్తుధ్వని.

స్వతస్సిద్ధార్థశక్తి మూలవస్తుకృతాలంకారధ్వని

ము. సలిలచ్ఛాయగుఱించి యంత్రకృతమత్స్యంబీ నృసింహాత్మజా
తనసాథాగ్రణి యేసె నంచు విని తద్వంశాధిపుం బట్టినన్
సలిలచ్ఛాయగుఱించి యేయు నని యంచద్భీతి మార్తాండునిన్
బలిమింబట్టెఁడు వేగ రాహు విధునిం బైకొన్న చందంబునన్.

తా. నీటిలోని నీడనుజూచి గుఱిపెట్టి యీ నరసభూపాలుఁడు మత్స్య యంత్రమును గొట్టినాఁడుగదా! ఈ రాజుయొక్క వంశాధిపుఁడగు సూర్యునిఁ బట్టుకొన్నచో నీటిలో నీడనుజూచి గుఱిపెట్టి సూర్యునిఁబట్టు నన్నును నేయు నని భయపడి రాహువు చంద్రునిఁ బట్టుకొన్న విధమున సూర్యునిఁ బట్టెఁడు.

గీ. 'యంత్రమీనంబుఁ దునుమాడినట్లు దునుము
ననియ కాఁబోలు రాహు వర్కునిగ్రహింపఁ'
డనెడు నుత్ప్రేక్ష వాచకం బెనయ లేమి
వ్యంగ్య మగు నిట్టివాక్యార్థవైభవమున. ౧౨౪

తా. "యంత్రమీనమును గొట్టినట్లే నన్నును గొట్టునని యెంచి కాఁబోలు లేక చంద్రునివలె రాహువు సూర్యునిఁబట్టడు" అనునది యుత్ప్రేక్ష. ఈ పద్యములో నుత్ప్రేక్షా వాచక మైన 'కాఁబోలు' లేక 'వలె' పదము లేదు. 'ఏమం నని యంచర్భితి' అనియేయున్నది. ఇట వస్తువుచే యత్ప్రేక్షవ్యంగ్య మగుచున్నది.

చిత్రమీమాంసాకారుఁ డిది "గమ్యోత్ప్రేక్ష యగును; కాని, వ్యంగ్యోత్ప్రేక్షగా"దని తెలిపెను. ఆ గమ్యోత్ప్రేక్షావ్యంగ్యోత్ప్రేక్షల కీ భేదమును దెలుపుచున్నాడు. 'విషయ (ఉపమేయము) విషయి (ఉపమానము) నిమిత్తము లెచ్చట గ్రహింపఁబడి కేవలము సంభావనావాచకముమాత్రము ప్రయోగింపఁ బడదో యది వాచ్యము గా నున్నను వాచ్యాయమానమై గమ్యోత్ప్రేక్ష యని వ్యవహరింపఁబడును. ఎచ్చట నుత్ప్రేక్షింపఁ దగిన యుపమానపదము (విషయి) గ్రహింపఁబడక, నిబద్ధ మగు వస్తువుచేఁ గానీ యలంకారముచేఁ గానీ యా వస్తువు తోఁచునో యది వ్యంగ్యోత్ప్రేక్ష.

> వీరరుద్రభటాన్ దృష్ట్వా జయలక్ష్మ్యోపవృతాన్ రణే
> కర్షంత్యరివధూకేశాన్ కాననే కంటకద్రుమాః.

తా. జయలక్ష్మీసమాలింగితు లగు వీరరుద్రుని భటులను గాంచి కాననమునఁ గంటకవృక్షములు శత్రువధూకేశములను లాఁగుచున్నవి.

"వృక్షము అరివధూకేశముల నాకర్షించుచున్నవి" అనునది వస్తువు. దీనిచే జయశ్రీసమాలింగితభటదర్శనముచే మన్మథోద్దీపనము గలవివలె (వృక్షములు) లాగుచున్నవి" అను నుత్ప్రేక్షవ్యంగ్య మగుచున్నది. ఇట "మన్మథోద్దీపనము గలవివలె" అను నుపమానము "వృక్షము లరివధూకేశముల నాకర్షించుచున్నవి" అను వస్తువుచే వ్యంగ్య మైనది.

'యంత్రమీన' పద్యమున గమ్యోత్ప్రేక్షయే.

స్వతస్సిద్ధార్థశక్తి మూలాలంకారకృత వస్తుధ్వని

ఉ॥ భూరిభుజాప్రతాపగుణభూషణ! యోబయ నారసింహ! నీ
చారుయశోవధూమణికి సారసవైరి ముఖంబు; తారకల్
సారనఖాంకురంబు; లల శంకరశైలహిమాద్రు లాత్మవ
క్షోరుహముల్; సితాబ్జములు సొంపగు లోచనపంకజాతముల్.

ఓ నరసభూపాలా! నీ కీర్తి కాంతకుఁ జంద్రుఁడు ముఖము; నక్షత్రములు గోళ్లు; కైలాస హిమవత్పర్వతములు స్తనములు; తెల్లతామరపూలు కన్నులు. (పంకజాతపదము అనవసరము. అధికముగానున్నది.)

గీ॥ తనరుసత్కీర్తి కాంతకుఁ దారకాదు
లలయ సంగంబు లై వేడ్కఁబరిణమింపఁ
గలుగు పరిణామమునఁ దిరిలోకములు నిండు
నరసవిభుకీర్తి వ్యంగ్య మనం జెలంగు. ౧౨౬

తా. "నీ కీర్తికాంతకుఁ జంద్రాదులు ముఖాదులుగాఁ బరిణమించిరి" అని చెప్పుటచే నిది పరిణామాలంకారము. ఇది వాచ్యము. దీనిచే "నరస భూపాలుని కీర్తి ముల్లోకముల నిండినది" అను వస్తువు వ్యంగ్యము. పరిణామాలంకారముచే నిట వస్తువు వ్యంగ్య మగుచున్నది.

స్వతసిద్ధార్థశక్తి మూలాలంకార కృతాలంకారధ్వని

చ. అరిపురభంజనోజ్జ్వలబలాధిక ! శ్రీ నరసింహరాజశే
ఖర ! భవదీయకీర్తిరుచి గంగ యనంగఁ జెలంగుఁ బొంగుచుర్
హరిపదసంగసంకలిత యై భువనత్రయపూర్ణ యై నిరం
తరతరహంసజాంశుసముదాయసమన్విత యై వసుంధరర్.

తా. ఓ నరసభూపాలా ; నీ కీర్తి గంగవలె హరిపదమును (విష్ణుపదము - ఆకాశము) ముట్టుచు, ముల్లోకములను నిండి, నిరంతరతరహంసజాంశు సముదాయసమన్విత యై (హంసలకాంతివంటి కాంతిగల దై - హంసజా = సూర్యుని బిడ్డ యగు యమునాకాంతిసముదాయముతో గూడినదై-(గంగ యమునతో సంగమించె ననుట ప్రసిద్ధమే కదా) యొప్పుచున్నది.

గీ॥ రాజశేఖర ! భవదీయరమ్యకీర్తి
యొనరు నలగంగవలె ననుపమచేతఁ
బరగుదు నృసింహా ! నీవు శంకరునికరణి
నను నుపమ వ్యంగ్య మౌ నిందు నరసిచూడ. ౧౨౭

తా. 'నీ కీర్తి గంగవలె నున్నది' అనునది వాచ్యమగు నుపమ. దీనిచే "నీవు శంకరునివలె నుంటివి" అను నుపమ వ్యంగ్యముగా భాసిల్లుచున్నది. ఇట నలంకారముచే నలంకారము వ్యంగ్యముగా భాసిల్లినది.

కవిప్రౌఢోక్తి సిద్ధార్థశక్తి మూలవస్తుకృత వస్తుధ్వని

కవిప్రౌఢోక్తి సిద్ధార్థ మన స్వతస్సంభవివలె లోకమునఁగూడ యథార్థముగా గోచరింపని యర్థము. స్వతస్సంభవి యర్థము కేవల ప్రౌఢోక్తిచేత నే

నిష్పన్నముగాక లోకమునఁగూడ యథార్థముగా గోచరించునది. అనఁగా నది (స్వతస్సంభవి) కవిప్రౌఢోక్తి నిష్పన్న మైనను లోకమునఁగూడ సంభావ్య మగును. కవిప్రౌఢోక్తి సిద్ధ మగు నర్థ మట్లు లోకమున సంభావ్యము గాదు.

సీ. ఒంటిగా మడికాసుగుంటిపైఁ గూర్చుండి
సంజకెంజాయ పెంజడలు దాల్చి
సారిది నేకాలంబు సురనదీస్నాతుఁ డై
నిద్దంపుబూది మైనిండ నలఁది
యచ్చుగాఁ బులితోలు కచ్చడంబు ఘటించి
యొఱలఁ బాములు బ్రాఁక నోర్చు కలిగి
హాలాహలానలాభీలధూమముఁ గ్రోలి
యఱచేత హవ్యవాహనముఁ బూని

గీ. నీ యశోలక్ష్మిఁ బూను పూనికలఁ దపము
నేఁడు నొనరించుచున్నాఁడు నీలగళుఁడు
కానియెడ నేల యతని కీ గతి సెలంగ?
సరసగుణహార! యోబయనరసధీర! ౧౨౯

మడికాసు = వెండి; గుంటిపై = గుండుమీఁద; కైలాసపర్వతముపై,

ఓ నరసభూపాలా! ఒంటరిగాఁ గైలాసమున సంజకెంజాయలవంటి జడలు ధరించి, గంగాస్నానము సేయుచు, మేనికి బూడిదను బూసికొని, పులితోలుగుడ్డలు దాల్చి, శరీరమునఁ బాములు ప్రాఁకుచున్నను నోర్చుకొని, యనఁగా నంతగా ద్వంద్వములను గెలిచి, హాలాహలరూప మగు పొగను ద్రావి, యగ్నినిఁ జేతఁబట్టుకొని శివుఁడు నీ యశోలక్ష్మినిఁ బోలుటకై తపము సేయుచున్నాఁడు. కానిచో నతఁడీ గతి నేల యుండును?

కం. నరసవిభుకీర్తిఁ బోలఁగ
హరుఁడు దపముసేయు చుండు ననువస్తువుచే
'సరిగాఁ దాతనికీర్తికి
హరుఁడును' ననువస్తు వలరు వ్యంగ్యం బగుచున్. ౧౩౦

తా. పై పద్యమున "నరసభూపాలుని గీర్తిని బోలుటకై శివుఁడు దపస్సును జేయుచున్నాఁడు" అను వస్తువుచే "శివుఁడు గూడ నాతనికీర్తిం బోలఁడు" అను వస్తువు వ్యంగ్యము. నరసరాజు కీర్తిని బోలుటకే శివుడు తపస్సు చేయుఁచున్నా డను మాట కవికల్పితము. శివుని స్వభావస్థితిని గవి తపశ్చరణరూపముగు ప్రౌఢోక్తిచేఁ జెప్పినాఁడు. ప్రౌఢోక్తియనఁ గవికల్పితోక్తి వైచిత్ర్యము లేక కవి విచిత్రముగాఁ గల్పించిన యుక్తి లేక వక్రోక్తి.*

కవిప్రౌఢోక్తి సిద్ధార్థశక్తిమూలవస్తుకృతాలంకారధ్వని

కం. మేలిమి నృసింహాధరణీ
పాలు ప్రతాపాగ్ని దిశలఁ బ్రబలినఁ గీలా
భీలదవానల మడవుల
పాలయ్యెన్ జలధిఁ బడియె బడబానలముల్. ౧౩౧

తా. నరసభూపాలుని ప్రతాపాగ్ని దిక్కుల విజృంభింపఁగా దావాగ్ని యడవులపాలయ్యెను. బడబాగ్ని సముద్రమునఁ బడెను.

కం. జనపతి ప్రతాప మమరఁగ
వనవాటికి నరిగె దావవహ్ని యనెడిచో
మనమునఁ గలఁగియునంబలె
ననియెడు నుత్ప్రేక్ష వ్యంగ్య మగు వస్తువుచేన్. ౧౩౨

తా. పై పద్యమున "నరసభూపాలుని ప్రతాపాగ్ని దిక్కుల విజృంభింపఁగా దావాగ్ని యడవులపాలయ్యె" అను వస్తువుచే "దావాగ్ని మనస్సునఁ గలఁత పడినది కాఁబోలు" అను నుత్ప్రేక్ష వ్యంగ్యమగుచున్నది. ఉత్ప్రేక్షావాచక మగు 'కాఁబోలు' మొదలయిన పదములులేమి నిది వ్యంగ్యోత్ప్రేక్ష.

(ఇది గమ్యోత్ప్రేక్ష కాని వ్యంగ్యోత్ప్రేక్ష గాదు. వీని భేద మిది వఱకుఁ జూపఁబడినది. చూ. ౧౨౮ పద్యవివరణము.)

---

* "However Bhamaha's Vakrokti appeared in Kavyaprakas under the name of ప్రౌఢోక్తి" అని త్రివేది వ్రాసినాఁడు. దీనినిఁబట్టి భామహుని వక్రోక్తియే ప్రౌఢోక్తిరూపమున ధ్వనికారుఁడును, వానినిఁబట్టి కావ్యప్రకాశకారుఁడును గ్రహించియుందురు.

కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలాలంకారకృత వస్తుధ్వని

ఉ. అంచితవిక్రమంబున, మహాసమరవ్రతదీక్షచేనొ పో *
షించిన కారణంబుననొ, శ్రీనరసింహకృపాణ మాజులం
బొంచి మదించి మించు నరిభూభృదకుంఠిత కంఠపీఠముల్
ద్రుంచియు వ్రాఁత నంట దలదుఃక్షితిప క్షతజప్రవాహముల్.

తా. నరసభూపాలుని ఖడ్గము యుద్ధ వ్రతదీక్షను బట్టియుండుటచేతనో, నింతపమున్ను పోషించిన కారణముచేతనో, యుద్ధములలో శత్రురాజుల కంఠములను ద్రుంచియు వారి రక్తమును గ్రోలకున్నది.

వ్రతదీక్షను గొన్నవారు వ్రతమధ్యమున జలాదులను గ్రోలరు. "విష వృక్షోఽపి సంవర్ధ్య స్వయంఛేత్తు మసాంప్రతం" అని యన్నను "ఆతతాయిన మాయాంతం హన్యాదేవాఽవిచారయన్" అను శాస్త్రానుసారముగా నొకప్పుడు దనచేఁ బోషింపఁబడియుఁ గృతఘ్నులై తనకు హానిచేయ సమకట్టి వచ్చిన శత్రు రాజుల కంఠములను ద్రుంచెను. కాని భీముఁడు దుశ్శాసనునిఁ జంపి కసిపోక రక్తపానమును జేసినవిధమున నీ ఖడ్గము రక్తపానము సేయలేదు.

కం. అలఘుగతిని బోషించియు
బలె నంటదు రక్త మతని పటుఖడ్గ మనం
గలిగిన యుత్ప్రేక్షవలన
నలఖండన వేగవస్తు వలరుఁ ధ్వని యై. ౧౩౪

తా. పైపద్యమున "మహాసమరవ్రతదీక్షను బట్టియుండుటచేతనో, పోషించిన కారణముననో కత్తి రక్తము నంటదు" అనుచోట నున్న హేతూత్ప్రేక్షలు "వేగముగా నతఁడు శత్రువులను ఖడించెను" అను ఖండనవేగరూప మగు వస్తువును వ్యంగ్య మొనర్చుచున్నవి.

కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలాలంకార కృతాలంకారధ్వని

శా. ఆమోదంబున శ్రీనృసింహనిభు దానాంభోనదుల్ సాగర
స్వామిం జెంద యశంబు మేఘములఁబర్వం గల్గు వర్షాకర

* మహాసమర వ్రతదీక్షచే నుపోషించిన కారణంబుననొ; నుపోషించియు బలె అను పాఠాంతరములుగలవు. అప్పుడు వ్రతదీక్షచే నుపోషించినవారు జలాదులను గ్రోలనట్లు ఈ ఖడ్గమును శత్రురాజుల రక్తపానము చేయదు. అని భావము.

త్సామానాధికరణ్యశంక నచటన్ దామోదరుం డొందు ని
ద్రాముద్రానుగతప్రబోధములఁ జిత్రం బేకకాలంబునన్.

తా. నరసభూపాలుని దానజలప్రవాహములు సముద్రమునఁ బడెను. అత్తఱి విష్ణువు వర్షాకాలము వచ్చె నని శయనించెను. నరసరాజు కీర్తికాంతి మేఘ ములపైఁబడెను. అట్టితఱి నా సముద్రమున శయనించియున్న నారాయణునకు శరదాగమభ్రాంతి గలిగెను. కాన నతఁడు నిద్రాప్రబోధములు రెండును నేక కాలమున నొందెను; ఇది చిత్రము.

గీ. హరికి వర్షాశరద్భ్రాంతి యడరు ననెడి
భ్రాంతిమదలంక్రియారూఢిఁ బ్రబలు నిద్రఁ
దెలివి నున్నట్లు యోగనిద్రలు వహించు
ననెడి యుత్ప్రేక్ష వ్యంగ్య మై యతిశయిల్లు. ౧౩౬

తా. "హరికి వర్షాకాలభ్రాంతియు, శరత్కాలభ్రాంతియు నేకకాలమునఁ గలిగె" ననుచోట భ్రాంతిమదలంకారము. దీనిచేఁ "దెలివితోఁగూడిన నిద్ర (యోగనిద్ర) భగవంతుని కున్న ట్లున్నది" అను నుత్ప్రేక్ష వ్యంగ్యముగా భాసిల్లుచున్నది.

కవినిబద్ధవక్తృప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలవస్తుకృత వస్తుధ్వని:

వెనుకటిది కవిప్రౌఢోక్తి. ఇటఁ గవిచే నిబద్ధుఁడగు వక్తయొక్క ప్రౌఢోక్తి. అనఁగాఁ గవి సాక్షాత్తుగాఁ దానే చెప్పక దూత్యాదులచేఁ జెప్పించినట్లు తెలుపు ప్రౌఢోక్తి ఈ క్రింది పద్యమున దూతి కవినిబద్ధవక్త్రి. కవినిబద్ధవక్తృప్రౌఢోక్తి కవిప్రౌఢోక్తిగాదా? ఏల యీ యవాంతరవిభాగ మన్నచో వృద్ధోక్తికన్న బాలోక్తి చమత్కారముగా నుండువిధమునఁ గేవల కవిప్రౌఢోక్తికన్నఁ గవినిబద్ధవక్తృప్రౌఢోక్తి యధికచమత్కారమును గలిగించును.

మ. అనురాగాంబుధి యుబ్బి వెల్వడిన యట్లా పూర్ణఘర్మాంబువుల్
తనువల్లిం దిగజాఱఁ, గన్నుఁగవ లేఁదళ్కుల్ పిసాళించుచున్
ననవిల్కానిపురప్రవేశకలనా నాళీకదామంబు లై
తనరం గోమలి నిన్నుఁ జూచె నరసేంద్రా! సాంద్రతేజోనిధీ!

స్పష్టము.

కం॥ ఈ వాక్యార్థముచేతను
భూవల్లభ! నిన్నుఁ గోరి పొలఁతి విరహతా

పావృత్తి నున్న దిపుడను
నా వస్తువు వ్యంగ్య మగుచు నతిశయ మొందున్. ౧౩౮

తా. పైపద్యమున నా కోమలి మేనెల్లఁ జెమర్పఁగా నిన్నుఁగాంచె" ననువస్తువుచే "నామె విరహతాపతప్తురాలై యున్నది." అనువస్తువు వ్యంగ్య మగుచున్నది.

ఇట దూతి కవినిబద్ధవక్త్రి. ఆమె తనచెలినిఁగూర్చి చెలికానితోఁ దెలుపుచున్నది.

కవినిబద్ధవక్తృ ప్రౌఢోక్తిసిద్ధార్థశక్తి మూలవస్తుకృతాలంకారధ్వని

చ. సురగిరిచుట్టునుం బవరి చుట్టుదు వేల దినేశ! రత్నసం
భరితము దేవతాధనముఁ బాయక కాచెదనంచు నేటికిన్;
సురతరులం గరాంగుళులఁజొప్పడఁదాల్చి యశోఽభ్రగంగ చేఁ
బరగి నృసింహుఁడే సుకవిపంక్తులఁ బ్రోవని దేలయేరికిన్. ౧౩౯

ఓ సూర్యుఁడా! రత్నసమృద్ధ మగు దేవతాధనమును గాపాడుదు వని నేఁటికిఁ గూడ నేల మేరువుచుట్టును దిరిగెదవు? ఆధన మెవరికిఁ గావలయును? ఏలన మా నరసభూపాలుఁడు కల్పవృక్షములను దనచేతివ్రేళ్ళ ధరించెను. కీర్తిగంగను వహించెను. సుకవి పంక్తులను బోషించుచున్నాఁడు. ఇంతకన్నా మేరువు చేయఁగలపని యేమి? (ఇది యొక కవినిబద్ధుఁడగు యాచకుని వాక్యము.)

'సుకవి పంక్తుల' ననుటకన్న 'విబుధపంక్తుల' నన్నచో సముచితముగా నుండును. విబుధులు = దేవతలు; పండితులు.

కం. తనరెడు నీ వాక్యార్థం
బున శ్రీనరసింహుఁ డఖిలమును బోషింపఁగ నా
యనిమిషగిరివలెఁ దగునను
ననుపమ మగు నుపమ వ్యంగ్యమై పొగడొందున్. ౧౪౦

తా. పైపద్యమున సూర్యు నుద్దేశించి చెప్పినవస్తువుచే "నరసభూపాలుఁడు మేరువువలె నున్నాఁడు" అను నుపమానము వ్యంగ్య మగుచున్నది.

కవినిబద్ధ వక్తృప్రౌఢోక్తి సిద్ధార్థశక్తి మూలాలంకార కృతాలంకార వస్తుధ్వని

చ. ధరణి ననంతకీర్తియుఁ బ్రతాపము గల్గిన రాజ వౌట నిన్
దరుణియనోఁ బరవిందమునఁ దాల్చిన చుట్టఁటికంబుపేర్మినో
కరివరయానకున్ విశదకాంతియుఁ గాఁకయు నై కడంగి బి
త్తరమగు మేనఁగీర్తియుఁ బ్రతాపమునిల్చె నృసింహభూవరా!

తా. నరసభూపాలా! కీర్తిప్రతాపములుగల నిన్ను మనస్సునఁ దలచుచుంటచేతఁగాఁబోలు నా తరుణికిఁ గూడఁగీర్తిప్రతాపము లబ్బినట్లు దేహమునం దెల్లఁదనమును, వేఁడిమియుఁ (విరహతాపము) గలిగెను.

గీ. నెఱయు కీర్తిప్రతాపాఢ్య నిన్నుఁ దలఁప
యశము, శౌర్యంబు గలిగిన ట్లలరు వెలరుఁ
గాఁకయును నను నుత్ప్రేక్షఁ 'గాంత నేలు
విరహమున కోర్వ' దనువ్యంగ్యవిభవ మలరు. ౧౮౨

ఇట 'ధరణి...చుట్టఁటికంబు పేర్మినో కరివరయానకుఁ విశదకాంతియుఁ గాఁకయుఁ గలిగె' నను నుత్ప్రేక్షచే 'కాంత నేలుకొనుము. ఆమె విరహతాపమున కోర్వఁజాల కున్నది' అనువస్తువు వ్యంగ్య మగుచున్నది.

కవినిబద్ధవక్తృప్రౌఢోక్తి సిద్ధార్థశక్తి మూలాలంకార కృతాలంకారధ్వని :

చ. చెలువ! యి దేమి? యామగువ చిత్రమునందునృసింహభూవరుం
గలయ లిఖించువేళఁ బులకంబులుఁ గ్రొంజెమరుం దలిర్పఁగా
నొలయు వడంకుచున్నది; సముజ్జ్వల మైన నృపాలరూపముఁ
వలపుల్కు రేఁపుచున్న రతివల్లభురూ పని భీతిఁ జెందెనో! ౧౮౩

స్పష్టము.

కం. "వరుని లిఖించుచు వడఁకెడి
సరోజశరుఁ డనియొ?" యనెడి సందేహమునన్

నరసింహుఁడు మరుకై వడిఁ
బరగునవెడి యుపమ వ్యంగ్యభావము నొందున్. ౧౪౪

సరోజశరుఁడు (పా) సరసస్మరుఁడు.

ఇట సందేహాలంకారముచే నుపమానము వ్యంగ్యము. అనికలదు. కానీ యిది సందేహాలంకారముకాదు. భ్రాంతి మదలంకారము.

కం. ఈవరుసఁ బ్రిబంధాదిగ
తావేలధ్వనులు బుద్ధి ననుమేయములౌ
నావల రసధ్వనులు రస
భావపరికరణములం బ్రపంచితము లగున్. ౧౪౫

తా. ఈ విధముగనే ప్రబంధగతధ్వను లూహించుకొనవలెను. రసధ్వనులు రసపరికరణమునఁ జూపుదుము. ప్రబంధధ్వని నిట నుదాహరింతుము. ప్రబంధమన సంఘటితనానావాక్య సముదాయము. అది గ్రంథరూపముగాఁగానీ తదనాంతర ప్రకరణరూపముగాఁగానీ యుండవచ్చును. మహాభారతమునందు శాంతిపర్వమున నీ క్రిందిఘట్టము గలదు.

సీ. గాంగేయుఁడిట్లనుఁ గౌంతేయపూర్వజు
నకు విదిశాపట్టణమున నొక్క
బాలుండు మృతుఁడైన బంధులు ప్రేత భూ
మికిఁగొనిపోయి యమేయశోక
వివశాత్ములై పలవాపఁగా గ్రద్దయొ
క్కటివచ్చి "మీారలిక్కడ భయంబు
దక్కియేడ్చుచునుండఁ దగ; దిదె క్రుంకెడుఁ
బొ్రద్దు; రాక్షసులును భూతములుఁ బి

గీ॥ శాచములు వచ్చితిన నిపుడేచివచ్చు;
జననమరణముల్ వింతలె? చన్న శిశువు
తోనయందఱుఁ జనుటకుఁ బూనియుండు
వారలే? పొండు పీనుంగునైచివేగ॥

కం॥ తెగిపోయినవా రేడ్చిన
 హుగుదురే? వెఱ్ఱులార! మానుఁడు మీరుం
 దెగుదురు ; దడసిన"; నావుడు
 నగునట్టిద కర్జమనుచు నందఱుభీతిన్ ॥

వ. శవంబు విడిచిపోవంజూచిన నొకనక్క బొక్కలోనుండి వెడలి వారలతోడ

సీ॥ "గ్రిద్దమాటలకేల కడుభీతిఁబొందితి?
 రక్కటా? బాలునినబ్జవదన
 నిటువైచిపోవఁగా శెట్లాడె? నేడ్వఁడు
 శోకంబువోవ నిచ్చోటఁగొంత
 పొ్రి ; ద్దంతలోవిధి క్రూరుండుగాకున్నఁ
 బ్రాణంబుగ్రిమ్మఁఱరాక గల్గు
 నో! యెఱుంగుదురే? యినుండును నస్తాద్రిఁ
 జేరఁడు ; వెఱవక మీరు నిలువుఁ"

గీ॥ డనినవారును మనమున నాసవుట్టి
 మగిడివచ్చిన, గ్రద్ద "యమ్మందబుద్ధి
 యైన నక్కమాటలు విననగునె? ఎక్కడ
 మయ్యె బీనుంగు ; వస్తువునే యసువులింక?

కం॥ కడుబెట్టిదుండు కాలుఁడు
 మిడుక మిడుకనపహరించు మీరీయాగల్
 విడువుఁడు ; బాలునికి సుగతిఁ
 బడయుఁడు దానాదులైన బహుధర్మములన్".

వ. అనిపలికిన నా గృధ్రంబు వచనంబు లాక్షేపించి యజ్జంబుకంబు వారల నుద్దేశించి,

క॥ "క్రూరంబు గృధ్రిమిట్టి కు
 మ్మారకునింజూచిజూచి మసలకపోవన్
 మీ రెట్లోర్చెదరో? క
 న్నీరిటు ననుబోటులకును నిలువకొలికెడున్॥

కం॥ దయమాలి పోవనేటికిఁ?
బ్రియత్నమునఁ బొదువ దైవబలమున మీఁకం
బ్రియమెసఁగ బ్రదుకు; బ్రదుకం
డయినను మఱిపోవరాదె?'' యని చెప్పుటయుఁ ॥

వ. గ్రిద్ద యిట్లనియె.

ఆ వె. ఏనుబుట్టి వేయునిన్నూరుమున్నూరు
గలవువత్సరములు గానెందు
బాలుయానావస్థఁ బ్రౌఢునివృద్ధునిఁ
జచ్చిపోయి మగిడివచ్చువాని.

కం. ఒకటిగలదు వత్తురు వే
అొక గర్భంబునను మృతులు; నుకిృవనూ న
క్కకు నేటిబుద్ధి? పీనుఁగు
నకు బ్రిదుకుటె? కలుగునిట్టి నవ్వులుగలవే?

సీ॥ అనవుడు నెగవెక్కి యాబిడ్డ వైచి పో
యెడు వారలకు నడ్డపడుచు నక్క
''వినుఁడు! రాఘవుఁడు నేర్పున బ్రదికింపఁడే?
మృతుఁడైన భూసురసుతుని మగుడ
సృంజయుకొడుకు సచ్చిన నారదుఁడు ప్రభా
వంబునఁ గ్రమ్మఱవానిఁ దేఁడె?
యట్టుల యొకసిద్ధుఁడమరుండు మీయేడ్పు
లాలించి దయబాలునసువు లొసఁగ

గీ॥ నేని మేలకాదె? యిదియేల పోయెద?''
రనినవారు మగిడి యరుగుదెంచి
శిశువుశవముచుట్టుఁ జేరి పల్లేడ్చిరి
పనవిపనవియంత నినుఁడు గ్రుంకె.

వ. ఆ గృధ్రింబును జంబుకంబును నాఁకలిచే వందురుచుండి తానతాఁ బాలశవంబు నాహారంబుగొనుటకై యిప్విధంబునం దమతమ పల్కు నేర్పున

నజ్జనంబుఁ గ్రమ్మఱించె. ప్రొద్దుగ్రుంకినం దా నచ్చోట నిలువనేరదు గావున గ్రద్దయటమున్నవారు పోవునట్టి తెలుంగు మాటలాడె; రాత్రియైనం దనకు మేలు గావున నక్క వారలు దడయుటకుఁ దగిన చందంబుఁ జెప్పె. అది వాని తెలుంగు.

ఆంధ్రమహాభారతమునఁ గల దీని యనువాద మీక్రింద నీయబడినది. దీనికి గృధ్రగోమాయుసంవాద మని పేరు. గ్రద్ద పగటిపూటనే చూడఁ గలదు. రాత్రిపూట దానికిఁ గనులు గానరావు. నక్క రాత్రిపూటనే లెస్సగా విజృంభింపఁగలదు. ఇట్టి స్థితిలో మరణించిన బాలుని గొని బంధుగులు శ్మశానమునకుఁ దెచ్చిరి. అది సాయంకాలసమయము. ఆ మృతబాలుని విడిచి పోలేక బంధుగులు దుఃఖించు చుండిరి. ఆ శ్మశానమున నీ గృధ్రగోమాయువులు రెండును గలవు. ఆ మృతకళేబరము నా రెండును హరింపఁదలఁచు చున్నవి. ఇంకను జీఁకటి పడలేదు. ఆ బంధుగు లిదేవిధముగాఁ జీఁకటిపడు వఱకు నేడ్చుచున్నయెడలఁ దనకుఁ గన్నులు గానఁబడమి నా నక్కయే వాని శరీరమును మ్రింగు నని గృధ్రము భయపడుచున్నది. కాన నది యిట్లనుచున్నది.

"అలం స్థిత్వా శ్మశానేఽస్మిన్ గృధ్రగోమాయుసంకులే
కంకాళబహులే ఘోరే సర్వప్రాణిభయంకరే
నచేహ జీవితః కశ్చి త్కాలధర్మ ముపాగతః
ప్రియో వా యదివాద్వేష్యః ప్రాణినాం గతి రీదృశీ."

తా. గృధ్రగోమాయు సంకులమును, నెముకలచే నెల్లప్రాణులకు భయంకరమునునైన యీ శ్మశానమున నుండవలదు; కాలధర్మమును బొందినవాఁ డెవ్వఁడును దిరిగి జీవింపఁడు; ఈ గతి యెట్టివారికినిఁ దప్పదు.

ఈ వాక్యసమూహ మంతయుఁ బ్రబంధ మని వ్యవహరింపఁబడును. ఈ ప్రబంధము "మీ రీ శవమును విడిచిపోయినచో నక్క కంద కుండ నేనే భక్షింతును" అను వ్యంగ్యార్థమును వ్యక్తము సేయుచున్నది.

అప్పుడు నక్క యిట్లనుచున్నది :—

"ఆదిత్యోఽయం స్థితో మూఢాః స్నేహం కురుత సాంప్రతం
బహువిఘ్నో ముహూర్తోఽయం జీవేదపి కదాచన
అముం కనకవర్ణాభం బాలమప్రాప్తయౌవనం
గృధ్రవాక్యాత్కథం బాలా స్త్యజధ్వ మవిశంకితాః"

తా. ఓ మూర్ఖులారా! ఇంకను బ్రొద్దున్నది. ఆ బాలునిపైఁ బ్రేమ నూపుఁడు. ఈ బాలుని మరణముహూర్తము బహు విఘ్నయుక్తము. ఒకవేళ

మఱల జీవించినను జీవింపవచ్చును. ఈ గృధ్రవాక్యమును విని బంగారము వంటి యీ పసిపాప నేల విడిచెదరు ?

ఈ ప్రబంధ మంతయు " వీ రీ శవమును జీకటిపడువఱకు విడిచిపెట్టి పోక యున్నచోఁ బిమ్మట గృధ్రమున కందకుండ నేనే భక్షింతును " అను వ్యంగ్యార్థమును సూచించుచున్నది.

ఇదంతయు స్వతస్సిద్ధాదారశక్తిమూల ప్రబంధగత వస్తుకృత వస్తుధ్వని. ఇదే విధముగా స్వతస్సిద్ధ, కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధ, కవినిబద్ధ వక్తృప్రౌఢోక్తి సిద్ధములగు వ్యంగ్యము లొక్కొక్కటియు నాలుగుచొప్పున ౧౨ విధములను జూపవచ్చును.

గీ. ఇచట మధ్యమకావ్య మై రుచిర మగు గు
ణీకృతవ్యంగ్యవిభవంబు నిశ్చయింతు ;
నిదియు నెనిమిదిభేదంబు లెనయు ; వీని
భవ్యనామంబు లెఱిఁగింతుఁ బ్రక్రమమున ౧౮౬

తా. మధ్యమకావ్య మగు గుణీకృతవ్యంగ్య మెనిమిదివిధములు. వానిఁ దెలుపుదును. గుణీభూత మనఁగా నప్రధానము. వ్యంగ్యార్థ మప్రధాన మై వాచ్యార్థమే ప్రధానముగాఁ గల కావ్యము గుణీభూతవ్యంగ్యకావ్యము.

కం. అమరు నగూఢము, నపరాం
గము, వాచ్యాంగంబు, నప్రకాశము, సంది
గ్ధము, నల తుల్యప్రాధా
న్యము, గాక్వాక్షిప్త, మరుచిరాఖ్యము ననఁగన్. ౧౮౭

ఈ గుణీభూత వ్యంగ్యము-అగూఢము. అపరాంగము, వాచ్యాంగము, అస్ఫుటము (అప్రకాశము), సందిగ్ధము, తుల్యప్రాధాన్యము, కాక్వాక్షిప్తము, అరుచిరము అని యెనిమిది విధములు.

కం. వనితాకుచకుంభముగతి
ధ్వని గూఢం బైనఁ గాని వైదగ్ధ్యము లే
మినిఁ దగు మధ్యమకావ్యం;
బెనిమిదిపగలతు నొనర్తు నిల లక్ష్యంబుల్. ౧౮౮

తా. ధ్వన్యర్థము కామినీకుచకలశమువలె గూఢముగా నున్నఁ గాని రమణీయముగా నుండదు. ఆ రామణీయకము దగ్గుటచే మధ్యమ కావ్య మగును. ఇట నల్లసాని పెద్దన పద్యము నొకదాని నుదాహరించు చున్నాను.

చ. ఘనతరఘూర్జరీకుచయుగ క్రియ గూఢము గాక, ద్రావిడీ
స్తనగతిఁ దేటగాక యఱచాటగు నాంధ్రవధూటి నిబ్బెపుం
జనుఁగవవోలె గూఢమును జాటుదనంబును లేకయుండఁ జె
ప్పిన నదెపో! కవిత్వ మనిపించు; నగిం చటుగాకయుండినన్.

కాన ధ్వన్యర్థ మతిగూఢముగా నుండరాదు. అతి స్ఫుటముగా నుండ రాదు. గూఢాగూఢముగా నుండవలె నని సారాంశము.

అగూఢ గుణీభూత వ్యంగ్యము

కం. పరిపతిత కవాటము లై
పరిపాటిత కనకకూట పటవాటము లై
అరినికరపుర ప్రకరము
లఱుదుగ నరసింహుశౌర్య మంతయుఁ దెలుపున్. ౧౮౯

తా. పడిపోయిన వాఁకిళ్లును, హరింపఁబడిన కనకరాసులును, జింపఁబడిన డేరాలును గల శత్రుపట్టణములు నరసభూపాలుని శౌర్యమును జాటుచున్నవి.

కం. "పరిపతిత కవాటము లై
యరిపురములు దెలుపు శౌర్య మంతయు" ననుచో
"నరివరుల గెలిచె విభుఁ" డని
పరగెడి వ్యంగ్యంబ గూఢభావము చెందున్. ౧౯౦

పై పద్యముయొక్క వాచ్యార్థమువలన వ్యక్త మగు "నరసభూపాలుఁడు శత్రుల గెలిచె" అను వ్యంగ్యము గూఢముగా లేక రమణీయముగాక యున్నది. ఈ గూఢత చాలదు. "ఓ నరసభూపాలా! నీ యరిపట్టణములు పరిపతిత కవాటములు; పరిపాటిత కనకకూటపటవాటములు" అన్నయెడల "నరసభూపాలా! నీవు శత్రువుల గెలిచితివి" అను వ్యంగ్యము రమణీయముగా భాసిల్లినట్లు "అరుదుగ నరసింహుశౌర్య మంతయుఁ దెలుపున్" అన్నపుడు భాసిల్లదు. కావునఁ బాఠకు లా భేదమును దెలిసికొనవలెను.

"కృశాంగ్యా స్సంతాపం వదతి నళినీపత్త్రశయనం" (ఈ నళినీపత్త్రశయనమా కృశాంగిసంతాపమును జెప్పుచున్నది.) అనుచోఁ గూడ నగూఢరూప మగు గుణీభూతవ్యంగ్యమే.

అపరాంగము

రసభావాదులకు రసభావాదు లంగములుగా నున్నచో నపరాంగము.

కం. మెడగుఱిచ్చి కౌఁగిలించును;
నొడ నెల్లం బారవఱ్ఱ మొందించు నరిశ్రీ;
వడి మోహనిద్రవుచ్చును
బుడమి నృసింహేంద్రు ఖడ్గపుత్త్రిక యౌరా ! ౧౫౧

స్పష్టము.

కం. రంగుగ నీ యెడ ధ్వని యగు
శృంగారము రౌద్రరసవిశేషమునకుఁ దా
నంగం బై విలసిల్లుచు
సంగతి నపరాంగ మనఁగ సన్నుతి కెక్కున్. ౧౫౨

పై పద్యమున శృంగారరసము రౌద్రరసమున కంగ మైనది. ఏలన, నిట నంగి రౌద్రము. దానికి శృంగారము పోషకము. శృంగార రౌద్రములు విరుద్ధ రసములు గదా ! వీని కంగాంగిభావ మెట్లు కుదురును? అన్నచోఁ జూడుఁడు.

శ్లో. కోపా త్కోమలలోలబాహులతికాపాశేన బద్ధ్వా దృఢం
నీత్వా మోహనమందిరం దయితయా హారేణ బద్ధ్వా దృఢం
భూయోప్యేవ మితి స్ఖలన్మృదుగిరా సంసూచ్య దుశ్చేష్టితం
ధన్యో హన్యత ఏవ నిహ్నుతిపరః ప్రేయాన్ రుదత్యా హసన్.

తా. ఒక యువతి కినుకతోఁ దనకడకు వచ్చిన ప్రియుని కేశములువట్టి లాఁగి పడకగదిలోనికిఁ గొనిపోయి, హారముతో జెక్కలుగట్టి "దాని యింటికి మఱలఁ బోవుగదా!" యనుచు గొంతులో మాట లడుపడుచుండఁగా వదరుచు, నవ్వులు గీఱుచు, రహస్యముగాఁ గొట్టుచుండెను. అతఁ డెంత ధన్యుఁడోకదా !

ఇటఁ గేశాకర్షణము, బంధనము, తాడనము, మొదలగునవి రౌద్రరసాను భావములు. అయినను శృంగారమున నారోపింపఁబడినవి. రౌద్రము శృంగార మునకుఁ బ్రతికూల మయినను రౌద్రరసానుభావము లగు కేశాకర్షణాదులు రూపకబలమువలన శృంగారాంగములుగా నారోపింపబడినవి. (కల్పింపఁ బడినవి). కాన విరుద్ధరసానుభావము లెచ్చట నారోపింపఁబడునో యచ్చట దోషముగాదు. "మెడగ్రుచ్చి" అను పద్యమునఁ బై శ్లోకమునవలెఁగాక

శృంగారరసానుభావములే రౌద్రమున నారోపింపఁబడినవి. అయినను వైవలె నే యిట శృంగార రౌద్రములకు విరోధము లేదు.

వాచ్యసిద్ధ్యంగము

కం. ధారుణి శ్రీ నరసింహుని
నీరంధ్రధనుర్వినీలనీరద మమరున్
దారుణతరశరధారా
వారితరిపుశౌర్యసూర్యవైభవ మగుచున్. ౧౫౩

తా. నరసభూపాలుని ధనుర్మేఘము తన శరధారచేఁ శత్రుశౌర్యరూప సూర్యవైభవమును వారించును.

వాచ్యసిద్ధ్యంగ మనగా నెచ్చటఁ గావ్యమున నర్థము కుదరక పోయినపుడు వ్యంగ్యార్థమువలన నర్థము కుదురునో యది వాచ్యసిద్ధ్యంగము. వాచ్యార్థసిద్ధి కంగమని వ్యుత్పత్త్యర్థము.

కం. శరధార యనఁగ ధ్వనియై
పరిణత మగు సలిలధార పార్థివుని ధను
ర్నీరద మను వాచ్యమున కు
ర్వరలో నంగంబుగాఁగ వాచ్యాంగ మగున్. ౧౫౪

ఇట వాచ్యార్థమున 'శరధార' యనఁగా. బాణధారయే. ప్రకరణము నరసభూపాలవర్ణనము కాఁబట్టి యా యర్థమే ముఖ్యార్థము. ఈ యర్థమును జెప్పుకొన్నచో 'నీరంధ్ర ధనుర్వినీలనీరదము' అను రూపకము కుదురదు. రూపక ముత్తర పదార్థ ప్రధాన మగుట మేఘమునుండి బాణధార వెలువడదు గదా! కాన 'శరధారా' పదము వాచ్యార్థసిద్ధికై 'జలధార' అను నర్థాంతరమును స్వీకరించినది. అదియేవ్యంగ్యార్థము. ఈ వ్యంగ్యార్థము రూపకసిద్ధికిఁ దోడ్పడు చున్నది. అనఁగా వాచ్యార్థసిద్ధికి వ్యంగ్య మంగ మయినది. కాన నిది వాచ్యసిద్ధ్యంగము.

కావ్యప్రకాశమున నీ క్రింది యుదాహరణ మీయఁబడినది.

శ్లో॥ గచ్ఛా మ్యచ్యుత ! దర్శనేన భవతః కింతృప్తి రుత్పద్యతే ?
కింత్వేవం విజనస్థయోర్హతజనః సంభావయత్యన్యథా
ఇత్యామంత్రణభంగి సూచిత వృథావస్థానఖేదాలసాం
ఆశ్లిష్యన్ పులకోత్కరాంచితతనుర్గోపీం హరిః పాతు వః.

మ॥ తనివింబొందను నీదుదర్శనముచేతం జేతమం దచ్యుతా!
మనలంగాంచి రహస్థులన్ జను లెదన్ భావింతు రన్యంబుగా
నని యా పిల్పునఁ దెల్పుచున్ నిజవృథాయాసంబుఁ జింతిల్లు గో
పినిఁ గౌఁగింటికిఁ దార్చి మోవిగొను గోవిందుండు మి మ్మోముతన్.

అచ్యుతుఁ డనఁ 'గృష్ణుఁ'డని వాచ్యార్థము. 'అక్షరణశీలుఁడు' అనునది వ్యంగ్యార్థము. 'ఆ పిల్పునఁ దెల్పుచున్ నిజవృథాయాసంబు' అను నర్థ మీ వ్యంగ్యార్థమును సమకూర్చుచున్నది. 'అచ్యుత' శబ్దమునకు వ్యంగ్యార్థమును '(అక్షరణశీలుఁడు)' జెప్పుకొనక 'కృష్ణుఁడు' అను వాచ్యార్థము నే చెప్పుకొన్నచో 'ఆ పిల్పునఁదెల్పుచున్ నిజవృథాయాసంబు' అనుచోట నర్థ మే పొదరదు. పొసగదు. కాన నిదియు వాచ్యసిద్ధ్యంగమే. ఇట గుణీభూత వ్యంగ్యములుగా నుదాహరింపఁబడిన అపరాంగ, వాచ్యసిద్ధ్యంగములు రెండును నుత్తమవాక్యము లనియే జగన్నాథుని మత మైనట్లు వెనుకఁ దెలిపితిమి.

అస్ఫుటము

అతిగూఢ మైన వ్యంగ్యము. (ఘనతర ఘూర్జరీ కుచయుగమువంటిది.)

కం. శ్రీ నరసింహుని భుజస
న్మానితకౌక్షేయకంబు మహీమండలిలో
నానారిపుభూనాథవి
తానార్జితకీర్తిదుగ్ధధారలు గ్రోలున్. ౧౫౫

తా. నరసభూపాలుని చేతికత్తి శత్రురాజుల కీర్తిదుగ్ధములను ద్రాఁగును.

కం. అరికీర్తిదుగ్ధ మానును
ధరణీశ్వరఖడ్గ మనుడు దర్వీకరశే
ఖరముగతిఁ బొల్చు ననియెడి
నరసోపమ కృతులయందుఁ జను నస్ఫుట మై. ౧౫౬

తా. పై పద్యమునఁ "గత్తి శత్రుకీర్తిక్షీరము లానును" అనుటవలన "గత్తి పామువలె నున్నది" అను నుపమాన మస్ఫుటముగా నున్నది. మ ఱొక యుదాహరణము.

కం. కనఁబడ కుండిన నిన్నుం। గనఁగా నువ్విళ్లు గొందుఁ; గనిపించినచోఁ
జనుదు వని వెఱతు; నిన్నుం। గనకున్నను గన్న నాకుఁ గలుగవుసుఖముల్.

'నాకు గనరానివాఁడవు గాకుండునట్లును, వియోగభయము నాకుఁ గలుగ కుండునట్లును జేయుము' అను నర్థము క్లిష్టముగా వ్యక్త మగుచున్నది. వెనుకటి పద్యమునఁ గ్లిష్టముగా నుపమాలంకారము వ్యక్త మగుచున్నది. ఇటఁ గ్లిష్టముగా వస్తువు వ్యంగ్య మగుచున్నది.

సందిగ్ధము

క౦. నరసింహు నభంగుర సం
గరమున నెదిరించు రిపులు కడుముండఱగా
నరుగుదు; రాయిత పడుదురు ;
శరముల విడుతురు సమగ్రసంభ్రమపరులై. ౧౫౭

స్పష్టము.

క౦. అరివరు లాయితపడుదురు ;
శరజాలము విడుతు ; రనిన సమరంబునకో ?
గిరిగుహల కరుగనో? యన
సరివ్యంగ్యము లలరుచుండు సందిగ్ధములై. ౧౫౮

తా. 'శత్రువులు సిద్ధపడుచున్నారు. బాణములు విడుచుచున్నారు' అనఁగా యుద్ధమునకు సిద్ధపడుచున్నారో? గిరిగుహలకుఁబోవ సిద్ధపడుచున్నారో? అను రెండు వ్యంగ్యార్థములలో నేది యుద్దేశింపఁబడినదో సందిగ్ధముగా నున్నది ఏ లన రెండును జమత్కారవముగానే యున్నవి. కావ్యప్రకాశకారాదులు సందిగ్ధ మన వాచ్యార్థవ్యంగ్యార్థములలో దేనికిఁ బ్రాధాన్యము? అను సందేహమును గలిగించు కావ్య మని చెప్పి యీ క్రింది శ్లోకము నుదాహరించిరి.

హరస్తు కించి త్పరివృత్తధైర్య శ్చంద్రోదయారంభ ఇవాంబురాశిః
ఉమాముఖే బింబఫలాధరోష్ఠే వ్యాపారయామాస విలోచనాని.

తా. చంద్రోదయకాలమున సముద్రమువలె హరుఁడు కొంచెము ధైర్యము సడలి దొండపండువంటి కెమ్మోవి గల పార్వతీదేవి మొగమునఁ జూపులు పఱచెను.

ఇటఁ 'గెమ్మోవి ముద్దాడ నభిలషించెను' అను వ్యంగ్యము ప్రధానమో? 'చూపులు పఱచెను' అను వాచ్యార్థమే ప్రాధానమో? రెండును జమత్కారావహములే యగుటచే సందిగ్ధము.

పై పద్యమున రెండు వ్యంగ్యములలో నేది ప్రధానమో సందేహము. ఇట వాచ్యార్థ వ్యంగ్యార్థములలో నేది ప్రధానమో సందేహము. ఇదియే సరియైన దృష్టాంతము.

తుల్యప్రాధాన్యము

వాచ్యార్థ వ్యంగ్యార్థములు రెండును ప్రధానములుగా గోచరించుచున్నచోఁ దుల్యప్రాధాన్యము.

కం. నరసింహేంద్రుని చరణం
బరుణంబుగ సంఘటింపుఁ డరులార! భవ
ద్వరమకుట స్ఫురణంబుల;
నరుణం బగు నతని నయన మటు గాకున్నన్. ౧౫౫

తా. ఓ శత్రురాజులారా! నరసభూపాలుని పాదమును మీ కిరీటములచే నెఱ్ఱగాఁ గావింపుఁడు. లేకున్న నతని కన్నెఱ్ఱవడును.

కం. నరసింహేంద్రునకు నమ
స్కరణం బొనరింప కున్నఁ గాంతారంబే
శరణం బగు ననువ్యంగ్యము
నిర వగు వాచ్యంబు సమము లిచ్చటఁ దలఁపన్. ౧౫౦

తా. 'నరసభూపాలునికి నమస్కరింప కున్నచో మీకరణ్యమే గతి' అను వ్యంగ్యార్థమును, 'నరసభూపాలుని పాదమును మీ కిరీటములచే నరుణముఁగాఁ జేయుఁడు' అను వాచ్యార్థమును దుల్యములే. అనఁగా వ్యంగ్యార్థము వాచ్యార్థముకన్న సుందరముగా లేదు. మఱొక యుదాహరణము.

"బ్రాహ్మణాతిక్రమత్యాగో భవతా మేవ భూతయే
జామదగ్న్యస్తథామిత్ర మన్యథా దుర్మనాయతే"

పరశురాముఁడు రావణుని మంత్రి యగు మాల్యవంతుని కీ విధమున సందేశమంపుచున్నాఁడు:— "బ్రాహ్మణులయెడ నత్యాచారమును విడుచుట మీకే మంచిది. అట్లైనఁ బరశురాముఁడు మీకు మిత్రుఁడు. కానినాఁడు వాని మనస్సు మాఱును."

ఇటఁ "బరశురాముఁడు క్షత్రియులనువలె రాక్షసులను గూడ నశింపఁ జేయును" అను వ్యంగ్యార్థమును "వాని మనసు మాఱును" అను వాచ్యార్థమును సమముగానే యున్నవి.

ధ్వన్యాలోకమతమున నీ తుల్యప్రాధాన్యరూప మగు గుణీభూత వ్యంగ్యమ్ము లేదని తోఁచుచున్నది. వెనుక నొక వాక్యమునఁ వాచ్యార్థ వ్యంగార్థము లను రెండర్థము లున్న వన్నచో వాక్యభేదము తటస్థించు నని పూర్వమీమాంసకు లాక్షేపింపఁగా శబ్దశక్తి మూలధ్వనిలో వాచ్యార్థ వ్యంగ్యార్థముల కుపమానోపమేయ భావమును గల్పించి యేకవాక్యతను గూర్చుకొన వలయు నని చెప్పియుంటిమి. ఇక్కడ ధ్వనికారుఁడు మఱొకవిధముగా సమాధానముఁ జెప్పుచున్నాఁడు. "ఒక వాక్యములో రెండర్థములును బ్రధానములే యగుచో వాక్యభేద మేర్పడును. కాని యొకటి ప్రధానమును, మఱొకటి యప్రధానమును నగు నేని వాక్యభేదము రాదు. ఏకవాక్యత గుదురును. సర్వత్ర వాచ్యవ్యంగ్యములలో నొకటి ప్రధానముగా మఱొకటి యప్రధానముగా నుండును. కాని రెండును బ్రధానములుగా నుండవు."

ఇట్టిస్థితిలో వాచ్యవ్యంగ్యములకుఁ దుల్యప్రాధాన్య మెట్లు పొసఁగును? వాచ్యార్థ వ్యంగ్యార్థములు రెండును బ్రధానములే యగుచో వాక్యభేదదోషము తటస్థించును గదా! కావునఁ దుల్యప్రాధాన్యరూప మగు గుణీభూతవ్యంగ్య ముండదని తేలినది. కానీ మమ్మట, విశ్వనాథాదు లీ "బ్రాహ్మణాతిక్రమ త్యాగో" అను శ్లోకమునే దీని కుదాహరించిరి.

కాక్వాక్షిప్తము

కం. ఒసఁగునెడఁ గసరు; గర్జిలు
నొసఁగి యొసఁగి వెల్లబాఱు; నొగి నీ కరణిన్
విసువక యొసఁగఁగ నేర్చునె?
యసదృశగతి నంబువాహ మాబళనరసా! ౧౬౧

తా. నరసభూపాలా! మేఘము నీవలె దానముసేయునే? అనఁగాఁ 'సేయదు' అని వ్యంగ్యార్థము. "భిన్నకంఠధ్వనిర్ధీరైః కాకురి త్యభిధీయతే" శోక క్రోధవిస్మయాదులవలనఁ గలుగు స్వరభేదము 'కాకువు' అనఁబడును.

కం. ఒసఁగునెడఁ గసరు గర్జిలు
నెసఁగఁగ నీలాంబువాహ; మిలనీవలెఁ దా
నొసఁగఁగ నేర్చునె! యనవుడు
'నొసఁగఁగ లే' దనెడివ్యంగ్యమొగిఁ గాకు వగున్. ౧౬౨

పైపద్యమున 'ఒసఁగదు' అను వ్యంగ్యార్థము 'ఒసఁగఁగ నేర్చునె?' అను వాచ్యార్థనిషేధముతోడనే యనఁగా సమకాలమందే భాసిల్లును. అనఁగాఁ

ప్రథమమున వాచ్యార్థము; దానివలన వ్యంగ్యార్థము భాసిల్లునుగదా! కాని కాకువుచే నాక్షిప్తమగు వ్యంగ్యము వాచ్యార్థానంతరమునఁగాక వాచ్యార్థముతోడనే భాసిల్లును. కాన నిట వ్యంగ్యచమత్కారము వాచ్యార్థముచే నాక్షిప్తము గావుటలేదు. కాననిట ధ్వనిత్వముగాక గుణీభూతవ్యంగ్యత్వమే. కావునఁ గాకుస్థలమం దెల్లెడలను వాచ్యార్థము వ్యంగ్యసంకలితముగానే భాసించును. కేవలము వాచ్యార్థము భాసింపనే భాసింపదు. వ్యంగ్యసంకలితము కాక వాచ్యార్థమునకు విశ్రాంతిలేదు.

కాకువువలనఁగూడ నెచ్చట వాచ్యార్థానంతరముననే వ్యంగ్యార్థము గోచరించునో యట నుత్తమ మగు ధ్వనియేకానీ గుణీభూతవ్యంగ్యముగాదు. ఎట్లన

తథాభూతాం దృష్ట్వా నృపసదసి పాంచాలతనయాం
వనే వ్యాధైస్సార్థం సుచిరముషితం వల్కలధరైః
విరాటస్యాఽవాసే స్థితమనుచితారంభ నిభృతం
గురుః ఖేదం ఖిన్నే మయి భజతి నాఽద్యాపి కురుషు

"అన్నగారికి నామీఁదఁ గోపము వచ్చుచున్నది? ఇప్పటికినిఁ గౌరవుల మీఁద లేదు?" అని వాచ్యార్థము. 'నామీఁదఁ గోపముదగదు. కౌరవులమీఁదఁ దగును' అనునది వ్యంగ్యార్థము. ఇది 'భజతి' అను కేవలకాకువుచేఁగాక "నాఽద్యాపికురుషు" అను వాచ్యార్థసామర్థ్యముచే నాక్షిప్తమైన కాకుసాహాయ్యమున వ్యక్తమగుచున్నది. కాన వెనుకటి కాకువువంటిది గాదిది. కావ నిది యర్థశక్తిమూలధ్వనియే యగును. పైది గుణీభూతవ్యంగ్యము.

అరుచిరము లేక అసుందరము

మ. బలితంబైన మనోజబాణహతిచేఁ బల్మాఱు నిల్పోపలే
కలినీలాలక ప్రాణముల్వెడలి నేత్రాంభోజమార్గంబునన్
గలయంబ్రాఁకుచు వచ్చి యన్నెలవునం గన్నీటియే యడ్డమై
నిలుపన్ నిల్చె నృసింహభూరమణ! మన్నింపంగఁ బాఁడింతటన్.

తా. మన్మథబాణహతులచే నెంత యత్నించినను బ్రాణములువెడలి కన్నుల లోనికి వచ్చి యచ్చటఁ గన్నీ రడ్డమై నిలుపఁగా నిలిచెను. ఓ నరస భూపాలా! దానిని మన్నింపుము.

కం. 'ఏణాక్షి రాకయున్నను
ప్రాణంబులు విడుచు' ననెడు వ్యంగ్యంబునకున్

శ్రోణికి వాచ్యముకన్నఁ బ్ర
హీణత్వము లేమిఁ దనరు వెస సరుచిర మై. ౧౬౮

తా. "ఆమె ప్రాణములను గన్నులలోఁ బెట్టుకొనియున్నది. నీవు రా కున్నచో నా యువతి ప్రాణములు విడుచు" నని వ్యంగ్యార్థము. ఇది వాచ్యార్థముకన్న సుందరముగా లేదు.

అయితే కొన్నియెడల సమాసోక్తి, ఆక్షేప, అప్రస్తుతప్రశంసా, పర్యాయాదులందు వస్తువ్యంగ్యము గలదు. రూపక, ఉపమేయోపమా, తుల్యయోగితా, దీపక, నిదర్శనాదులందు నుపమాలంకార వ్యంగ్యము గలదు. అతిశయోక్తి సర్వాలంకార సామాన్యమనియు నదిలేని యలంకారమే లే దనియును గొందఱ మతము (మమ్మట మతము). ఉపమాలంకారము సర్వసాధారణాలంకార మనియు నదిలేని యలంకారమే లే దనియు- కొందఱమతము (వామనమతము). "శ్లేషః పుష్ణాతి సౌభాగ్యం ప్రాయోవక్రోక్తిషుస్థితం" (శ్లేషాలంకార మెల్లయలంకారములతోఁ గలసి వాని సౌందర్యమును హెచ్చించును) అనియు నున్నది. ఇట్టియెడల వస్తువ్యంగ్యమును బట్టియు, నలంకార వ్యంగ్యమునుబట్టియుఁ జూచినచో నవి ధ్వనికావ్యములే యగును. కాని చిత్రకావ్యము లెట్లగును? అను ప్రశ్న యుదయించుచున్నది. దీనికి సమాధానమిది:—

సమాసోక్త్యాదులందును, రూపకాదులందును వ్యంగ్యముగా భాసిల్లు వస్త్వలంకారములు ప్రధానములు గావు. అనఁగా సమాసోక్త్యాదులందును, రూపకాదులందును వాచ్యము లగు న వస్త్వలంకారములచేతనే చారుత్వాతిశయము కాని వ్యంగ్యము లయిన వస్త్వలంకారములచేతఁ గాదు. వీనిలో వ్యంగ్యమప్రధానము. కాన నివి గుణీభూత వ్యంగ్యకావ్యము లగును. మఱొకవిషయము.

వస్తువుచే వస్తువును. నలంకారమును; అలంకారముచే నలంకారమును, వస్తువును వ్యంగ్య మైనపు డచ్చటి వస్త్వలంకారము లగూఢము లగుటచే గుణీభూతవ్యంగ్యమనియు, వ్యంగ్యమైన వస్త్వలంకారములనుబట్టి ధ్వనికావ్యమనియు జెప్పవలసి వచ్చుచున్నది. అట్లే యపరాంగమునను రస, భావ, రసాభాస, భావభాస, భావోదయ, భావసంధి, భావశబలతాదులు వేఱొక రస భావాదుల కంగమగుచో మొదటిదానినిఁబట్టి ధ్వనికావ్యమనియు, రెండవదానినిఁబట్టి గుణీభూతవ్యంగ్య మనియును జెప్పవలసివచ్చుచున్నది. ఇట్టిచో గతి యేమి? అనుచో నిట్టివి యుత్తమ ధ్వనికావ్యములే యగును. ఏ లన, నే యర్థమువలనఁ జమత్కారాతిశయము గలుగునో యది యుత్తమము. ఇట వ్యంగ్యము లగు వస్త్వలంకార రసాదులచేతనే చారుత్వము గలుగుచున్నది. కాన నవియే ప్రధానములు. ఇవన్నియు నపరాంగములోనే చేరును. జగన్నాథుఁడు వీని నుత్తమకావ్యములుగానే పరిగణించె నని చెప్పితిమి.

కావ్యభేదములు

సీ. ఇంకఁ గావ్యప్రభేదంబు లేర్పఱింతు
వరుస నష్టాదశ విశిష్ట వర్ణనములు
గలుగవలయు మహాకావ్యతిలకమునకు
నెలమిఁ దన్నామధేయంబు లెట్టి వనిన, ౧౯౫

కం. పుర, సింధు, నగ, ర్త్వివ, శశి,
సరసీ, వనమధు, రతిప్రసంగ' విరహముల్,
పరిణయ,తనయోదయ, నయ
విరచన, యా, త్రాజి, దౌత్య, విభువర్ణనముల్. ౧౯౬

గీ. ఇందు నొకకొన్ని కడమైన నెంచిచూడ
నదియు నవని మహాకావ్య మనఁగఁ బరగు
మఱియు క్షుద్రప్రబంధనిర్మాణ మర్మ
లక్షణము లేర్పఱించెద లలితఫణితి. ౧౯౭

పుర, సముద్ర, శైల, ఋతు, సూర్యోదయ, చంద్రోదయ, సరఃక్రీడా, వనక్రీడా, వసంత, రతిప్రసంగ, విరహ, పరిణయ, పుత్త్రోదయ, నయవిరచన (సంధి విగ్రహాదులు) దండయాత్రా, యుద్ధ, దౌత్య, ప్రభువర్ణనములు అను నష్టాదశవర్ణనములు గలది మహాకావ్యము.

ప్రతాపరుద్రీయములో 'దౌత్యము' లేదు; 'ద్యూత' మున్నది. ఇదియే సరియైనది. మరియు 'మధు' అనక 'మధుపానము' అని యున్నది. కేవలము 'మధు' శబ్దముచే 'వసంతము' అను నర్థము వచ్చును. వసంతము, మధుపానము ననునవి పరస్పరసంబద్ధములే. కాన నెట్లు చెప్పుకొన్నను దోషములేదు. సాహిత్యదర్పణములో నీ ట్లున్నది.

> సంధ్యా సూర్యేందురజనీ। ప్రదోషధ్వాంతవాసరాః।
> ప్రాతర్మధ్యాహ్నమృగయా । శైలర్తు వనసాగరాః
> సంభోగ విప్రలంభౌచ । మునిస్వర్గపురాధ్వరాః
> రణప్రయాణోపయమ । మంత్రపుత్త్రోదయాదయః
> వర్ణనీయా యథాయోగం । సాంగోపాంగా అమీదశ.

సంభోగము మొదలుకొని పుత్త్రోదయమువఱకుఁగల పదియుఁ సాంగోపాంగముగా వర్ణింపవలెను. సంధ్యాప్రభృతి సాగరపర్యంతము యథాయోగము వర్ణింపవలెను. అప్పకవీయమున నిట్లున్నది :—

సీ. పురమును, ఋతుషట్కమును బ్రయాణంబును । శైలంబు, వేఁటయు, సాగరంబు
మునీంద్ర పుణ్యాశ్రమంబును, మంత్రంబు,।ద్యూతంబు, పిదప నద్భుతరణంబు,
విజయంబు, మద్యపానజ వికారంబును, । వనవిహారంబును, వారికేళి,
కన్యాంగ సౌందర్యకథనంబు, హిమకరా।భ్యుదయంబు, విప్రలంభోచితంబు,

గీ. పద్మమిత్రోదయంబును, బరిణయంబు,
సురతమును, దౌహృదంబును, సుతజననము,
ననఁగ నిరువది రెండు వర్ణనలుగూర్చి
చెప్పవలయుఁ బ్రబంధంబు శ్రీనివాస !

ఇం దిరువదిరెండు వర్ణనము లుండవలె నని యున్నది. ఇందుఁ గొన్ని తగ్గినను మహాకావ్య మే యగును.

అలంకారశేఖరకారుఁ డీ విధముగాఁ గావ్యవర్ణనీయములను దెలుపుచున్నాఁడు :—

వర్ణ్యాశ్చరాజా దేవీ చ దేశో గ్రామః పురీ సరిత్ ।
సరోఽబ్ధ్యరణ్యోద్యానాద్రి ప్రయాణ రణవాజినః ।
హ స్త్యర్క చంద్రావృతవో వివాహోఽథ స్వయంవరః ।
సురాపుష్పాంబు సంభోగః విశ్లేష మృగయాశ్రమాః ।
కలా ఋతువయస్సంధీ ధాతువృక్షాభిసారికాః ॥

రాజు, రాణి, దేశము, గ్రామము, పురి, నది, సరస్సు, అబ్ధి, అరణ్యము, ఉద్యానము, అద్రి, ప్రయాణము, రణము, గుఱ్ఱములు, ఏనుగులు, సూర్యోదయము, చంద్రోదయము, ఋతువులు, వివాహము, స్వయంవరము, సురాపానము, పుష్పావచయము, జలకేళి, సంభోగము, విశ్లేషము (విరహము), మృగయ, ఆశ్రమము, కళలు, ఋతువులయొక్కయు వయస్సుయొక్కయు సంధులు, ధాతు, వృక్ష, అభిసారికలు అను విషయములు వర్ణ్యములు.

రాజునందు:—కీర్తి, ప్రతాప, ఆజ్ఞా, దుష్టదండన, వివేకిత్వ, సంగ్రామ, శస్త్రాభ్యాస, రాజనీతి, క్షమా, ప్రజాపాలన, శత్రుశైలాధివాస, అరిపుర శూన్యత్వ, ఔదార్య, ధైర్య, గాంభీర్య, శౌర్య, ఐశ్వర్య, ఉద్యమాదులు వర్ణ్యములు.

రాణియందు:— సౌభాగ్య, లావణ్య, శీల, శృంగార, మన్మథావస్థా, త్రపా, చాతుర్య, దాక్షిణ్య, ప్రేమ, మానవ్రతాదులు వర్ణ్యములు.

దేశమున :— పెక్కగనులు, ద్రవ్యము, పశుధాన్య సమృద్ధి, దుర్గ, నదీమాతృకాదులు వర్ణ్యములు.

గ్రామమున :— ధాన్య, లతా, వృక్ష, సరసీ, పశుపుష్టి, క్షేత్ర, హట్ట (అంగడి) గ్రామ్యస్త్రీ విభ్రమములు వర్ణ్యములు.

పురమున:— అట్ట, పరిఖా, వప్ర, తోరణ, ధ్వజ, ప్రాసాద, మార్గ, ప్రపా, ఆరామ, వాపీ, వేశ్యా, నదులు వర్ణ్యములు.

నదియందు:— జలప్రవాహ, గజ, పద్మ, షట్పద, హంస, వక్ర, తీరోద్యాన, స్త్రీ, పాంథ, కేళులు వర్ణ్యములు.

అబ్ధియందు:— ద్వీప-అద్రి-రత్న-ఊర్మి-పోత (నౌకలు)-జలచరములును-నదీప్రవేశము - చంద్రునివలనఁ గలుగు వృద్ధి - బడబాగ్ని-మేఘములుత్రావుట-మొదలగునవి వర్ణ్యములు.

అరణ్యమున :—వరాహ - ఇభ - యూథ - సింహాదులు (క్రూరజంతువులు) - ద్రుమములు-కాక-ఉలూక-కపోతాదిపక్షులు మొదలగునవి వర్ణ్యములు.

ఉద్యానమున:—మార్గము-ఫల-పుష్పలతాదులు-శుక-పికాదులు-కేళీహంసాదులు-క్రీడలు-పాంథులు మొదలగు విషయములు వర్ణ్యములు.

శైలమున:—మహౌషధులు-ధాతువులు-వంశములు (వెదుళ్లు)-కిన్నరులు-నిర్ఝరులు-శృంగ-తట-గుహా-రత్న, వనజంతు-ఉపత్యకలు వర్ణ్యములు.

ప్రయాణమున:— భేరీభాంకార-భూకంప - బలధూళి-కరభ-ఉక్ష-గజ-ఛత్ర, వణిక్, శకట, వేసరములు వర్ణ్యములు.

యుద్ధమున:— సైన్యధూళి, తూర్యధ్వని, శరమండపము, రక్తనదులు, ఛిన్నాతపత్ర, రథ, చామర, కేతు, కుంభి, యోధులును, సురనారీవృతభటులును, సురపుష్పవృష్టియును వర్ణ్యములు.

అశ్వమునందు:—వేగిత్వము, ఔన్నత్యము, తేజము, శుభలక్షణము, ఖురోత్థాతరజము, ప్రౌఢి, గతివిచిత్రతయును, దెలివియును వర్ణ్యములు.

గజమునందు: —యోధ సహస్రములతో యుద్ధముసేయుప్రౌఢి, ఉచ్చత్వము, కర్ణచాపలము, శత్రువ్యూహవిభేదకత్వము, కుంభములుండుట, మదాళులుండుటయును వర్ణ్యములు.

సూర్యునియందు —అరుణత్వము, సూర్యకాంతశిలలకుఁ జక్రవాకములకును అంబుజములకును, పథికలోచనములకును ప్రీతియుఁ, వారా-ఇందు-దీప-ఓషధి-ఘూక-తమ-శ్చోర-కులటాదులకుఁ బీడయును వర్ణ్యములు.

చంద్రునియందు:—కులటా-చక్రవాక అంబుజ పీడయును-చకోర-చంద్రకాంత-దంపతిప్రీతియును వర్ణ్యములు.

(షడృతువులందు నేది వర్ణింపవలెనో దోషపరికరణమునఁ గవిసమయములలోఁ గలదు. అటఁ జూచుకొనవలెను)

వివాహమందు:— స్నానము-అంగభూషణములు - తూర్య - వేదఘోషములు-వేదీ-సంగీత-హోమ-లాజాదులును వర్ణ్యములు.

స్వయంవరమందు:— శచీరక్ష-మంచములు (కుర్చీలు) మండపములు మొదలగువానిని సిద్ధము సేయుట-రాజపుత్రి-రాజుల యాకారములు - అన్వయ వర్ణనము చేష్టలును వర్ణ్యములు.

సురాపానమునందు:— వికలత్వము - మాటలలో - నడకలో స్ఖలనము-లజ్జయును మానమును విడుచుట-ప్రేమాధిక్యము-కనులెఱ్ఱవడుట - భ్రమణము మొదలగునవి వర్ణ్యములు.

పుష్పాపచయమున— పూలుగోయుట - ప్రియుఁడు పూలు నందిచ్చుచు గోత్రస్ఖలనము సేయుట-మాలను బాఱవిడుచుట-కోపము-వక్రోక్తులు-సంభ్రమాశ్లేషములు వర్ణ్యములు.

జలకేళియందు:— సరస్సును క్షోభపఱచుట-చక్రవాకములు - హంసలు మొదలగునవి తొలఁగిపోవుట-నీళ్ళు చల్లుకొనుట-భూషణచ్యుతి మొదలగునవి వర్ణ్యములు.

సురతమున:— సాత్త్వికభావములు-సీత్కారము-కనులుముడుఁచుకొనుట-కాంచీ-కంకణ-మంజీరరవములు-నఖాధరక్షతములును వర్ణ్యములు.

విరహమున:— తాప-నిశ్వాస-చింతా-మౌన-జాగర-కృశాంగత్వములును-క్షణములు సంవత్సరములుగా - రాత్రులుదీర్ఘములుగా - శిశిర ముష్ణముగా వర్ణింపవలెను.

మృగయయందు:— సంచారము - వలలు-నీలవేషము - మృగత్రాసము-మృగాధిక్యము-హింస-జంతువులను జంపుట-గతిత్వరయును వర్ణ్యములు.

ఆశ్రమమునందు:— అతిథిపూజ-ఏణములకు విశ్వాసము-క్రూరజంతువులు శాంతముగా వసించుట - యజ్ఞధూమము-మునికుమారికలుచేయు వృక్షసేచనము-వల్కలములు-ద్రుమములును వర్ణ్యములు.

ప్రాతఃకాలమున:— పద్మములు వికసించుట-కోకదంపతులు ప్రీతినొందుటయు వర్ణ్యములు.

మధ్యాహ్నమున:— తాపబాహుళ్యము వర్ణ్యము.

సాయంకాలమున:— సూర్యుని యెఱుపు-చక్రవాక-పద్మములకు విప్లవమును వర్ణ్యములు. (ఈ మూఁడు కాలములకుఁ గళలని నామాంతరము)

అంధకారమున:— అతికాళిన్యము-సమస్తలోకములను లోపింపఁజేయు సామర్థ్యము-అభిసారికాసంచారమును వర్ణ్యములు.

వృక్షమున:— బహుశాఖావత్త్వము-ఆకుల దట్టసచే సూర్యుఁడగపడ కుండుట-ఉచ్ఛ్రిత-పుష్పసమృద్ధి-పథికసేవ్యత్వమును వర్ణ్యములు.

అభిసారమున:— భయభ్రంశము-మంజీరాదుల తిరస్కారము - సాహసము-అతిమోహము-కాలానుగుణమైన వస్త్రధారణము మొదలగునవి వర్ణ్యములు.

శైశవతారుణ్యసంధులును, ఋతుసంధులును వర్ణ్యములు.

ఇపుడు మహాకావ్యలక్షణము చెప్పఁబడినది. కాని కావ్యవస్తు వెట్లుండవలయునో చెప్పలేదు. కొందఱీ వర్ణనములఁబట్టియే కావ్యవస్తువు నిర్ణీతమగుచున్నదనియు ననఁగా నివన్నియుఁ గల కథ గావలయు ననియుఁ జెప్పుదురు. ధ్వనికారాదు లెవ్వరును మహాకావ్యమునకీ లక్షణమును దెలుపలేదు. ధ్వనికారుఁడు పదవాక్యవ్యంగ్యములను దెలిపి ప్రబంధవ్యంగ్యమును దెలిపెను. ప్రబంధ మెట్లున్న రసవ్యంజకమో దానినిఁ దెలిపియున్నాఁడు. అనఁగాఁ గావ్యవస్తు వెట్లుండవలయునో వచించెను.

కావ్యవస్తువు

మన కవులు నాటకవస్తువునందుఁ జూపినంత శ్రద్ధను శ్రవ్యకావ్యవస్తువునందు జూపరైరి. భరతునిమతమునఁ గావ్యమున దశరూపాత్మకమే. (కావ్యంహి దశరూపాత్మకమేవ) కావుననే యతఁడు రూపకవస్తువును రూపకరసమును గుఱించియే చర్చించెను; కాని శ్రవ్యకావ్యవస్తువును, శ్రవ్యకావ్యరసమును గుఱించి చర్చింపఁడయ్యె. కాన ధ్వనికారుఁడే ప్రప్రథమమున రూపకమునకు వలెనే శ్రవ్యకావ్యమునకును రసమే ప్రధానమనియు, దాననే రమణీయత్వము గలుగుననియు నిర్వచించెను. (ఏతచ్చ రసాదితాత్పర్యేణ కావ్యనిబంధనం భరతాదావపి సుప్రసిద్ధమేవ-ధ్వన్యాలోకము) ఈ విషయము S. K. De గారి Sanskrit Poetics అను గ్రంథమువలనను స్పష్టమగుచున్నది.

'We get the first definite exposition, as we shall see of the idea of Rasa, and its relation to poetry in the works of Dhwanikara and Ananda Vardhana; and its importance in Poetry, as distinguished from Drama, was probably understood from that time.

Page 22. Footnote 44.

That the Doctrine of Rasa was originally associated with the Dramuturgy and later on applied to poetics is clear from the tradition which survives even in very late writers and makes them not only discuss the theory directly in connection with the Drama but even borrows the illustrations from dramatic poetry. Page 23. Footnote 45.

ఈ విధముగా De పెక్కుచోట్లఁ దెలిపెను. అభినవగుప్తపాదాచార్యుల వారునుఁదమలోచనమున "నాట్యాత్ సముదాయరూపాత్ రసః కావ్యేచ నాట్యా యమాన ఇవ రసః కావ్యార్థః" అని తెలిపిరి. ఈ యుల్లేఖములను బట్టి ధ్వనికారుని కాలమునుండియే యాలంకారికులు కావ్యము నందును, నాటకము నందువలెనే రసప్రాధాన్య మంగీకరించిరి. ధ్వనికారునికిఁ బూర్వులయిన భామహ, దండి, వామనులు క్రమముగా అలంకార, గుణ, రీతి, ప్రాధాన్యముల నంగీకరించి రసము నప్రధానముగా నిరూపించిరి. ధ్వనికారుఁ డట్లుగాక భరతుని రూపకరససిద్ధాంతమును గావ్యమునకుఁగూడ సమన్వయించెను. ఆ రస మెట్లాస్వాద్యమాన మగునో చక్కఁగా నభినవగుప్తుఁడు నిర్వచించెను. ఆ విషయము రసప్రకరణమునఁ జర్చింపఁబడును.

ఇటఁ గావ్యవస్తువునుగుఱించి ధ్వనికారుఁ డేమి వచించెనో చూతము.

"విభావ భావానుభావ సంచార్యౌచిత్యచారుణః
విధిః కథా శరీరస్య వృత్తస్యోత్ప్రేక్షితస్య వా
ఇతివృత్తవశాయాతాం త్యక్త్వాఽననుగుణాం స్థితిం।
ఉత్ప్రేక్ష్యోఽప్యంతరాభీష్ట రసోచిత కథోన్నయః।
సంధిసంధ్యంగఘటనం రసాభివ్యక్త్యపేక్షయా।
నతు కేవలయా శాస్త్రస్థితిసంపాదనేచ్ఛయా।
ఉద్దీపనప్రశమనే యథాఽవసరమంతరా!
రసస్యాఽరబ్ధవిశ్రాంతే రనుసంధాన మంగినః।
అలంకృతీనాం శక్తాఽవప్యానురూప్యేణ యోజనం।
ప్రబంధస్య రసాదీనాం వ్యంజకత్వే నిబంధనం।

(విభావ, భావ, అనుభావ, సంచారుల యౌచిత్యము గలిగి రమణీయము గానున్న కథాశరీరమును (ప్రఖ్యాతముగాని, ఉత్పాద్యముగాని, మిశ్రముగాని) గ్రహింపవలయును. ఇతివృత్తగత మగు ననౌచిత్యము లున్న వానినిఁ దొలఁగించి రసోచితముగా దానిని మార్పవలెను. రసాభివ్యక్తి నుద్దేశించి యనఁగాఁ దదుపస్కారకముగా సంధి, తదంగములను గూర్పవలెను, అంతేకాని శాస్త్రమర్యాదను బాలించుటకై రసోపస్కారకములుగాని సంధి తదంగములను గూర్పరాదు. ఆ యా ఘట్టములందు రసోద్దీపనమును, రసప్రశమనమును, సముచితముగాఁ గావింపవలెను. ఆరంభింపఁబడి యాగిపోయిన యంగిరసమును మఱల ననుసంధింపవలయును. సామర్థ్యమున్నదిగదా యని యలంకారములను గూర్పక యనురూపకముగా మాత్రమే కూర్పవలెను. ఇది ప్రబంధము రసాదివ్యంజక మగుటలో నిబంధనము.)

ప్రబంధమనఁ గావ్యము "ఇతివృత్తం తు కావ్యస్య శరీరం పరికీర్తితం" అని భరతమతము. కాన నిటఁ గావ్యశరీర మని యర్థము. కావ్యవస్తువు రసాదివ్యంజకముగావలయు నన్నచో నా వస్తువు పైవిధముగానే యుండవలయును.

అనఁగా రూపకమునందుఁవలెనే కావ్యమునందును వస్తువు రమణీయముగా, రసోచితముగా, నుండవలయును. రూపకమునందుఁగవి కథను "అనఁగనఁగా నొకరాజు" అనిప్రారంభింపక యితివృత్తము నందలి రమణీయఘట్టములను ప్రదర్శనీయము లగు వానిని మాత్రమే తీసికొని యంకములుగా విభాగించి వ్రాయును. అట్లే శ్రవ్యకావ్యమునను వస్తువుయొక్క రసవద్ఘట్టములను దీసికొనియే రచింపవలెను. ఒక విశేషము గలదు. రూపకము దృశ్య మగుటవలన రంగమునఁ గొన్నివిషయములు నిషిద్ధము లై యున్నవి. కాని కావ్యము శ్రవ్య మగుటవలనఁ గనుకలిచేఁ గలిగినంత జుగుప్సాదులు వినుకలిచేఁ గలుగవు; కాన దృశ్యకావ్యమున నిషిద్ధము లయిన వన్నియు శ్రవ్యకావ్యమున నిషిద్ధములు గానక్కఱలేదు. కావునఁ గావ్యవస్తువు రసవ్యంజకము గావలయు నన్నచోఁ బై విధమున రచింపవలయును. ఇదియే కావ్యశిల్పము. ఈ శిల్పదృష్టియే కవికి ముఖ్యముగా నుండవలెను.

"విభావానుభావ' ఇత్యాది విషయమును కేవలరూపకవస్తువును గుఱించి ధ్వనికారుఁడు వచింపలేదు. ఎట్లతఁడు రూపకరసమును గావ్యమునకును బ్రధానముగా రమణీయతా ప్రయోజకముగా నుద్దేశించెనో యట్లే రూపకవస్తువువంటి వస్తువునే శ్రవ్యకావ్యమునందును నుండవలె నని యుద్దేశించి దృశ్యశ్రవ్యోభయకావ్య సాధారణముగా నీ లక్షణమును వచించెను. ఇంతేకాదు. గద్య ప్రబంధము లగు నాఖ్యాయికాదు లందును నీ శిల్పదృష్టి యుండవలెను.

ఈ శిల్పదృష్టితో మనము చూచినచో మన కవులలో ముప్పాతిక మువ్వీసము కావ్యవస్తువును గుఱించి శ్రద్ధవహింప లేదనవలయును. మహాకవి గాళిదాస కావ్యము లగు రఘువంశ కుమారసంభవములుఁగూడ నేతద్దోషదూషితము లగును. అందలి వస్తువులు పై లక్షణములకు లక్ష్యములుగాని రసవ్యంజకములు గాఁజాలవు. ఆంధ్రప్రబంధములలోఁ గళాపూర్ణోదయము, ప్రభావతీ ప్రద్యుమ్నము, మొదలగు కొన్నింటఁ దక్క మిగిలిన పెక్కుకావ్యములందు వస్తువు రసవ్యంజకముగా రచింపఁబడలేదు. పింగళి సూరన తన కావ్యవస్తువులను జాలవఱకు రసవ్యంజకములుగానే సృజించెను. కానీ యాతఁడును గతానుగతికమగు సంప్రదాయములను బాటించి యటు నటనా వస్తువులను గొంత రసాపకృష్టములనే చేసెను. ఇంకను వసుచరిత్రమునందును, మహాభారతమునఁ గొన్ని భాగము లందును ప్రబంధరసవ్యంజకత గానఁబడును. ఇతిహాసములం దిది మృగ్యము. వానిమాట నావల నుంతము. కాని ప్రబంధములో వస్తువును రసవ్యంజకమునుగాఁ జేయవలయును. ఏ లాగో ! కవులకీ విషయమున శ్రద్ధ సన్నగిల్లినది. ఈ విషయమునే శిరోమణి పి. యస్. సుబ్బరామభట్టర్ గారు తమ "Studies in Dhwanyaloka" అను గ్రంథమున ౧౧౩-౧౧౪ పుటలలో నిటు దెలిపిరి.

"Bharata says

ఇతివృత్తంతు కావ్యస్య శరీరం పరికీర్తితం।
పంచభి స్సంధిభి స్తస్య విభాగాః పరికీర్తితాః॥

and thus shows the natural divisions of a poetical action in general. It may be assumed, therefore, that according to his view there is no essential distinction between drama and non-dramatic poetry, as far as the construction of plot is concerned. In his description of the essential features of a Mahakavya, Bhamaha also says "పంచభి స్సంధి భి రుక్తం" and appears to hold the same view. It seems to be faintly echoed by Dandin also. But it was overlooked by latter writers of poetics to the entire neglect of plot-junctures in the criticism of a non-dramatic poetry. This truth is born out by the fact that all the writers of poetics who have ever dealt with the technics of drama have invariably exemplified the rules of plot-building by quotations from dramatic literature and none of them has even attempted to give a single illustration from epic poems. But Ananda makes no distinction between these two species of poetry as far as the construction of the plot is concerned. In both of them it is to subserve the sentiment. A plot device is certainly to be condemned, whether it be in a play like Venisamhara, as he observes or "in an epic poem, if it does not contribute to the development of Rasa."

కాళిదాసాది మహాకవులు కావ్యవస్తువు రసవ్యంజకము గా నున్నను దమ ప్రతిభానిష్పన్న మైన కవితాసంపదచే నుదాత్తముగా రమణీయముగా రసపూర్ణముగా విరచించిరి. దీనికిఁదోడు గావ్యవస్తువుగూడ రమణీయముగా నున్నచో బంగారమునకుఁ దావి యబ్బిన ట్లుండునుగదా!

ఆంగ్ల సాహిత్యమునఁ గావ్యమునకును జరిత్రకును గల భేద మేమి? నీతి (తత్త్వ) శాస్త్రమునకును గావ్యమునకును గల భేద మేమి? అనియును విచారణ సేసిరి. ఈ విచారము మన సాహిత్యమున లేదు. దాని నిటఁ జూపుట యప్రస్తుతము గాదని చూపుచున్నాము.

కావ్యమునకును జరిత్రకును గల భేద మేమి?

చరిత్ర రచయిత గద్యములో వ్రాయును. కవి పద్యమున వ్రాయును. ఇదియే భేద మనరాదు. ఏ లనఁ జరిత్ర జరిగిన కథ నున్న దున్నట్లుగాఁ దెలుపును. కావ్య "మీ కార్యకారణభావమును బట్టి యిట్లు జరుగును" అని తెలుపును. చరిత్రకథకుఁ గార్యకారణభావ మక్కరలేదు. కావ్యకథ కిది యత్యావశ్యకము. కావుననే చరిత్రనుగూడ దృశ్యశ్రవ్యకావ్యములుగా రచించునపుడు గార్యకారణసామగ్రితో మార్పులు సేయుదురు. మఱియుఁ జరిత్ర యొకవ్యక్తిగత

మగు నితివృత్తమును దెలుపును. కావ్యముగూడ వ్యక్తిగత మగు నితివృత్తమును దెలుపుచున్నను నా వ్యక్తి సర్వసాధారణ మగువ్యక్తియేకాని ప్రత్యేకవ్యక్తి గాదు. కావ్యమున నావ్యక్తికిఁ బ్రాధాన్యము గాక యావ్యక్తియొక్క వ్యాపారమునకే ప్రాముఖ్యము. వ్యాపార మనునది వ్యక్తి వినాగా నిర్వహింపఁబడదు. కావునఁ గావ్య మొక కల్పితనామముతో నా వ్యక్తి నుపయోగించుకొనుచున్నది. ఆ వ్యక్తిపై రేదేనిఁ గావచ్చును. చరిత్రమున వ్యక్తి వ్యాపారమునకుఁ గాక వ్యక్తికే ప్రాముఖ్యము. ఉదాహరణమును జూపుదును. శివాజీ చరిత్రమునఁ గవి శివాజీ పేరును దీసివేసి మఱొకపేరును బెట్టరాదు. మేఘసందేశమున యక్షదంపతులు నాయికానాయకులు. యక్షదంపతుల పేరినిఁ దీసి గంధర్వదంపతు లన్నను సందేశమునకుఁ గొఱతరాదు. ఈ యక్షదంపతులకుఁ గవి నామకరణము సేయలేదు. దాన నే కొఱతయు రాలేదు. చరిత్రమునందువలెనే పురాణకథాకావ్యములందును వ్యక్తుల నామములే ప్రధానములు. పురాణములనఁబురాతన చరిత్రములే కదా!

ఇఁకఁ గావ్యమునవలెఁ జరిత్రమునఁ బ్రతిభతోఁ (భావనాశక్తి) బనిలేదు. గుణాలంకార రీతు లక్కఱలేదు. రస మక్కఱలేదు. అది యున్న దున్నట్లు విషయమును జెప్పును. కావ్యమున దానియందుఁ బనిలేని వన్నియును కావలయును. చరిత్ర మొకానొక కాలమునకు సంబంధించినది. కావ్యము సర్వకాలములకును సంబంధించి యుండును. మొత్తము మీఁదఁ గావ్యము సర్వవ్యక్తిసాధారణము; సర్వకాల సాధారణమును నగును.

నీతిశాస్త్రమునకును గావ్యమునకును గల భేద మేమి?

కావ్యము నీతిని వాచ్యరూపమునఁగాక వ్యంగ్యరూపమున బోధించును. నీతిశాస్త్రము వాచ్యరూపముగా నీతిని బోధించును. మనవారు కావ్యము కాంతాసమ్మితమని చెప్పిరిగదా! ఈ పై యర్థ మీ పదములోనే యిమిడియున్నది.

ఆనందవర్ధనుఁడు చెప్పిన కావ్యవస్తులక్షణము చాల రమణీయ మైనది. దానిలో నిందలి యష్టాదశవర్ణనలలోఁ గొన్ని చేరును. కొన్ని చేరవు. చేరినవానినే గ్రహించి చేరనివానిని విడువవలయును. తదనుకూలముగా

"ఇందు నొక కొన్ని కడ మైన నెంచిచూడ
నదియు నవని మహాకావ్య మనఁగఁ బరఁగు"

అని యీ కవి చెప్పియే యున్నాఁడు.

ఇందలి యష్టాదశవర్ణనములలో నొక టగు విరహమును (విరహ విప్రలంభము) వర్ణించుచో నాంధ్ర ప్రబంధములందు మలయానిల చంద్రదూషణాదులు, శైత్యోపచారాదులును, మితిమీఱి వర్ణింపఁబడి యున్నవి. ఇవి

మన్మథావస్థలలో నొకటగు ప్రలాపముయొక్క కార్యములు. ద్రావిడ కర్ణాటాది భాషలలోఁ గూడ నిట్టి వర్ణనలు గలవు.

ఇవి యీ విధముగా నిబంధింపఁ బడవలె నని యేయలంకారగ్రంథము నందును శాసింపఁబడలేదు. ఆంధ్రమున అల్లసాని పెద్దనయే ప్రప్రథమమున మనుచరిత్రమునఁ బ్రవేశ పెట్టెను. అది పెద్దనోపజ్ఞమే. కట్టమంచి రామలింగా రెడ్డిగారు కవిత్వతత్త్వ విచారమున నలంకారశాస్త్ర మన నేమో తెలియక యితరుల నడిగి తెలిసికొనకయు నిదంతయు నలంకారశాస్త్రమునందే కల దని భ్రమపడి మితిమీఱి దానిని దూయఁబట్టిరి. అలంకారశాస్త్ర మన "Literary Criticism" అని వా రర్థము చేసికొన్నచో నీ విధముగా వ్రాసియుండరు. పెద్దన వ్రాసినదానిని తరువాతికవులు గ్రుడ్డిగా ననుసరించిరి. ఈ విషయమునఁ బూర్వకవు లౌచిత్యమును మీఱి వర్ణించి రన్నచో దోషములేదు. ఇది కవుల దోషమే కాని యాలంకారికుల దోషము గాదు. రామలింగారెడ్డి గారికన్న మన యాలంకారికులు విమర్శకతములు.

ఈ కావ్యము వస్తువునుబట్టి-ప్రఖ్యాతము, ఉత్పాద్యము, మిశ్రము, అని మువ్విధములు. ప్రఖ్యాత మనఁ బురాణప్రసిద్ధము - రామాయణాదులు; ఉత్పాద్య మన కేవల కవికల్పితములు - కళాపూర్ణోదయాదులు; మిశ్రము కొంత ప్రఖ్యాతవస్తువును గొంత యుత్పాద్య వస్తువును మిళిత మైనది. మదీయ మగు కీరసందేశము-వీనిలో నేది రమణీయముగా నుండు? నని ప్రశ్నించుకొని రామరాజభూషణుఁడు వసుచరిత్రలో నిట్లు చెప్పెను.

ఉ. కేవల కల్పనాకథలు కృత్రిమరత్నము; లాద్యసత్కథల్
వావిరిఁ బుట్టురత్నము; లవారితసత్కవికల్పనావిభూ
షావహపూర్వవృత్తములు సానలఁ దీఱిన జాతిరత్నముల్
కావున నిట్టి మిశ్రకథగా నొనరింపుము నేర్పు పెంపునన్.

దీనినిఁ బట్టి ఉత్పాద్యవస్తువు కృత్రిమరత్నము; ప్రఖ్యాతవస్తువు గనిలోఁ బుట్టినరత్నము (అనఁగా మెఱుగుపెట్టని రత్నము) మిశ్రవస్తువు సానలఁ దీఱినజాతి రత్నము. అని నిష్కృష్టార్థము.

ఇవి గాక గద్య, పద్య, ఉభయ భేదములచే గావ్య మెల్లయు ద్రివిధము. గద్య, పద్యకావ్యములు ప్రసిద్ధములే కదా! ఇఁక నుభయకావ్యమనఁగా జంపూకావ్యము.

"గద్యపద్యోభయమయం చంపూ రి త్యభిధీయతే"

మన యాంధ్రకావ్యములలో నిర్వచనోత్తర రామాయణము దక్క మిగిలిన కావ్యము లన్నియుఁ జంపూకావ్యములే! వీని కిపుడు 'ప్రబంధము' అని

వ్యవహారము వచ్చినది. వర్ణనాభూయిష్ఠ మగు నీ ప్రబంధమును నన్నెచోడుఁడు 'వస్తుకవిత' యనియు లక్షణదీపికాకారుఁడు 'విస్తరకవిత' యనియు వ్యవహరించిరి. చంపూకావ్యము నందువలెనే యాంధ్రప్రబంధము లందును నొక్కొక్క యాశ్వాసమునందును బెక్కువృత్తములను గవులు వాడుదురు. రఘువంశాది సంస్కృత కావ్యములలో సర్గారంభము నుండి సర్గాంతము వఱకు నొకేవృత్త ముండును. అంత్యమునమాత్ర మొక భిన్నవృత్త ముండును. నానావృత్తమయ మగు సర్గలును గలవు (నానావృత్తమయః క్వాఽపి సర్గః కశ్చన దృశ్యతే). ఇప్పటికవులలోఁ గొందఱు సంస్కృతకావ్యములలోవలె నొక్కటేవృత్తమును తుదిదాక వాడుచున్నారు. ఇం దేది సమీచీన మని ప్రశ్న వచ్చుచున్నది. గాయకుఁడు తనపాటకచ్చేరీలో మొదటినుండి తుదిదాఁక నొకే రాగముతోఁ బాట లన్నియును బాడఁడు. కృతి, వర్ణము, జావళీ, రాగము, మొదలయిన వన్నియు వివిధరాగములతో వివిధతాళములతోఁబాడును. అట్లు గానిచో లోకము మెచ్చదు. అట్లే కవియును నిర్వచనముగా భిన్నభిన్న వృత్తముల లోనే వ్రాసినచో సమంజసమని నా తలంపు.

పద్యకవిత్వమును మార్గకవిత్వ మనియుఁ బదకవిత్వమును దేశికవిత్వ మనియు వ్యవహరింతురు. అనఁగా సంస్కృతపదభూయిష్ఠ మై సంస్కృతచ్ఛందశ్శాస్త్ర సంగతము లగు వృత్తములు గలరచన మార్గకవిత. దేశీయములగు మాత్రాచ్ఛందస్సు నుండి పుట్టిన జాతివృత్తములరచన దేశికవిత. ఈ దేశికవితకు జానుఁదెనుఁగు, పదకవిత, గేయవాఙ్మయము అనియు నామాంతరములు.

మఱియు వర్ణ్యవస్తుభేదమునుబట్టి గద్యపద్యాదిభేదములను బాటింపవలయు నని సరస్వతీకంఠాభరణవ్యాఖ్యాత యగు రత్నేశ్వరుఁ డిట్లు తెలుపుచున్నాఁడు.

కశ్చి ద్గద్యేన పద్యేన కశ్చిన్మిశ్రేణ శక్యతే
కవితుం కశ్చన ద్వాభ్యాం కావ్యాఽర్థః కశ్చనత్రిభిః

"యథాహిఅటవీవర్ణనాదౌ గద్యంప్రగల్భతే తథానపద్యం; యథాచ కావ్యశాస్త్రతా నిర్వహణోచితేఽర్థే పద్యముత్సహతే న తథాగద్యం" ఇత్యాది పదోపాత్తబంధౌచితీద్రష్టవ్యా" (అరణ్యవర్ణనమున గద్యము శోభిల్లునట్లు పద్యము శోభిల్లదు. కావ్యశాస్త్రరూపములగు కావ్యము లందుఁ బద్యము శోభిల్లునట్లు గద్యము శోభిల్లదు. కథా, ఆఖ్యాయికాదులందు గద్యమే శోభిల్లును. చంపువులం దుభయమును నుండవచ్చును. దీనినే ధ్వనికారుఁడు వాచ్యప్రబంధౌచిత్యము లని చెప్పెను.

కానీ కవు లీ నియమమును బాటించినట్లు గానము. మహాకావ్యమునఁ గానీ ఖండకావ్యమునఁగానీ యొక్కడే నాయకుఁ డుండవలెను. అతడుఁ ధీరోదాత్తుఁడు. శృంగారవీరరసములలో నొకటి ప్రధానముగా నుండవలెను.

సాహిత్యదర్పణకారుడు శృంగారవీరశాంతములలో నొకటి యంగిగా ననఁగా ప్రధానముగా నుండవలె నని నుడివెను. సాహిత్యదర్పణమునకు సంపాదకుఁడగు దుర్గాదాసపండితుఁడు భరతుని "శృంగారో వీర ఏవవా" అనువచనము సముచితరససూచక మనియుఁ ప్రబోధ చంద్రోదయమున శాంతమును, ఉత్తరరామ చరితమునఁ గరుణమును గల వని వ్రాసెను. ఆశ్లేశ క్తిభద్రకృత మగు ఆశ్చర్య చూడామణి, కృత్యారావణము, అద్భుతదర్పణము అనునాటకములం దద్భుతరస మంగిగాఁ గలదు. కావున నాటకమునందువలెనే కావ్యమునందును శృంగార, వీర, శాంత, కరుణ, అద్భుత, హాస్య, రౌద్ర, భయానక, బీభత్సములు ప్రధానముగా ననఁగా నంగిరసములుగా నుండును. మఱియును.

ఆదౌ నమస్క్రియాశీర్వా వస్తునిర్దేశ ఏవ వా
క్వచిన్నిందా ఖలాదీనాం సతాంచ గుణకీర్తనం
....
సర్గాంతే భావిసర్గస్య కథాయా స్సూచనం భవేత్.

తా. గావ్యారంభమున నిష్టదేవతానమస్కారము గానీ, ఆశీర్వాదము గానీ, వస్తునిర్దేశము గానీ యుండవలెను. కుకవినిందా సుకవిస్తుతు లుండవలెను. ఏ కవుల గ్రంథములను జదివి తాము విజ్ఞానమార్జించిరో వారియెడలఁ గృతజ్ఞత్ను జూపుట ధర్మముగదా! అదియే సుకవిస్తుతి. సర్గాంతమున భావిసర్గ కథా సూచన ముండవలెను.

ఇఁక క్షుద్రప్రబంధములఁగూర్చి తెలుపుదును.

క్షు ద్ర ప్ర బం ధ ము లు

ఉదాహరణ కావ్యము

కం. కళికోత్కళికలుఁ, బద్యము,
లలరారు విభక్తులం; దదాభాసయుతో
త్కళికలు "సజయతిపద మా"
నలమ్మాలిని మొదలఁదగ నుదాహరణ మగున్. ౧౬౭

తా. కళికోత్కళికలును, పద్యములును, విభక్తులతో నలరారుచుండును. ఉత్కళికలు విభక్త్యాభాసముతో నుండును. 'జయతి' అను పదము మొదటఁగల మాలిన్యాదివృత్తము మొదట నుండవలెను. ఇట్టిది యుదాహరణ మగును. దీని వివరణము ముందు చేయుదుము.

కం. అందు విభక్త్యాభాసము
లందుఁ జతుర్థికినిఁ దెనుఁ గుదాహరణము పెం
పొందం గలికోత్కలికల
సందీప్త విభక్తితాలసంప్రాసం బై. ౧౬౫

ఈ పద్యముయొక్క యర్థ మస్పష్టము. ఇట వీనికి మూల మగు ప్రతాప రుద్రీయ లక్షణమును జూపుదుము.

> "యేన కేనాఽపి తాళేన గద్యపద్య సమన్వితం
> జయత్యుపక్రమం మాలిన్యాదిప్రాస విచిత్రితం
> తదుదాహరణం నామవిభక్త్యష్టకసంయుతం.

యత్రాఽదౌ జయత్యుపక్రమం మాలిన్యాదివృత్తం రమ్యం పద్యం నిబధ్యతే॥ అనంతర 'మపిచ' ఇత్యుపక్రమ్య అష్టవాక్యాని సప్రాసాని సతాళాని ప్రతివిభక్తి నిబధ్యంతే। అనంతరం విభక్త్యాభాసాస్తదుదాహరణం"

ప్రథమమున 'జయతి' పదముతోఁ బ్రారంభింపఁబడిన 'మాలినీ' ప్రభృతి వృత్తములలో నేదోయొకటి యుండవలయును. పిమ్మట 'అపిచ' అని ప్రారంభించి ప్రాసముతోఁ దాళముతోఁ గూడిన యెనిమిది వాక్యములు రచింపవలెను. ఇట్లు ప్రతి విభక్తియందును నెనిమిదెనిమిది వాక్యము లుండవలెను. పిమ్మటఁ బ్రాసతాళములతోఁ గూడిన విభక్త్యాభాస చిహ్నితము అయిన యెనిమిదివాక్యము లుండవలెను. అనఁగా మొదట 'జయతి' పదసహితమైన మాలిన్యాదివృత్తము; పిమ్మట ప్రథమాది విభక్త్యంత వాక్యము లెనిమిదుండును. దీనికిఁ గళిక యని పేరు. పిమ్మట నెనిమిది విభక్త్యాభాసాంకితములగు వాక్యము లుండును. దీనికి 'ఉత్కళిక' అని పేరు. ఇది యుదాహరణ కావ్యము.

ఈ లక్షణము సంస్కృతమున నున్న 'ఉదాహరణ కావ్యము'నకు సరిపోవును. ఆంధ్రమున 'జయతి' పదముతో నారంభింపఁబడిన యుదాహరణములు లేవు. మఱియు విభక్త్యాభాసాంకితము లగు వాక్యములుగల యుత్కళికలును లేవు.

ఈ లక్షణమైనను నిస్సందిగ్ధముగా లేదు. అప్పకవీయమున నీ క్రింది లక్షణము గలదు.

సీ. సప్తవిభక్తులు, సంబోధనంబును, గూడ నెన్మిది విభక్తులు క్రమమునఁ
బతిపేరు దొరలంగఁబద్య మొక్కటిచెప్పి। రగడ భేదములుమార్గములుగాఁగఁ
గళికలు నెనిమిది దళములు గావించి, దానిలో సగము నుత్కళికఁ జేసి,
యదియొక్క సమగసం బయ్యెడు దళము లె।న్మిదిఁగూర్చి వానికిఁ దుద విభక్తి

గీ. బయలుపఱచి కట్టకడను బద్య మొకటి
పలుకవలయును సార్వవిభక్తికముగ
నిర్వదాఱు పద్యములందు నిడిన ధాత్రి
నిది యుదాహరణ మఁటందు రిద్ధచరిత !

దీనివలనఁగూడ నుదాహరణలక్షణము సమగ్రముగా నిస్సందిగ్ధముగాఁ దేలకున్నది. అప్పకవీయమున నీయఁబడిన 'కృష్ణోదాహరణము' ననుసరించి యుదాహరణలక్షణము నిట సమగ్రముగా రచించి యా కృష్ణోదాహరణములోని సప్తవిభక్తులందలి ప్రథమపాదముల నుదాహరింతుము. విద్యార్థు లద్దానిని సమగ్రముగాఁ జూచి దీని నవగతము సేసికోవలెను.

ఇది దేవతాస్తోత్రరూప మగు కావ్యము. సంబోధనముతోఁ గలిసి యెనిమిది విభక్తులతో నీ యుదాహరణకావ్య మీ క్రిందివిధమున రచింపఁబడెను. కవి యుద్దేశించిన దేవతానామముతోఁ బ్రథమావిభక్తి క్రమమున నొక్కొక్క విభక్తిలో మొదట నొకపద్యమును, కళిక, ఉత్కళిక యను పేరుగల గేయ రూపమగు గద్యములును రచింపవలెను. ఇట్లు సంబోధన విభక్తితోఁగలిపి యెనిమిదివిభక్తులలో రచింపవలెను. తుట్టతుదఁ బ్రథమావిభక్తి క్రమమున నెనిమిదివిభక్తులతోఁ గూడిన దేవతాస్తోత్రపర మగు పద్యమును రచింపవలెను. ఇందుఁ గళికయు, ఉత్కళికయు నెనిమి దెనిమిది పాదము లుండును. అయితే కళికోత్కళిక లన నేమో తెలిసికొనవలయును. (నరసభూపాలీయలక్షణము వలన నింత యర్థము రాదు.)

దీర్ఘసమాసములుగల గద్య ముత్కళిక. ఈ విషయము గద్యకావ్య లక్షణములలోఁ దెలియును. ఈ యుదాహరణకావ్యమున నుత్కళికయొక్క యెనిమిది పాదములం దొకే సమాస ముండవలె నను నియమము 'అప్పకవీయ' పద్యమునఁ గలదు. దీనినిఁబట్టి కలిక సమాసరహితముగాని, యల్పసమాసము గలది కాని కావచ్చును. కలికయొక్క పాదాంతమున సమాసము ముగియును. (ఉత్కళికవలెఁ గలికకు లక్షణము గానరాదు) మఱియు నిట సంగీతశాస్త్ర విషయ మలఁతిగాఁ దెలిసికొనవలయును. సంగీతశాస్త్రమున ౩, ౪, ౫, ౭, ౯ మాత్రల గతులు గలపంచతాళము లుండును. వానికిఁ గ్రమముగా, త్రిశ్ర గతి, చతురశ్రగతి, ఖండగతి, మిశ్రగతి, సంకీర్ణగతి అని నామములు. వీని నొక్కొక్క దానిని ౨ చేఁగాని ౪ చేఁ గాని ౮ చేఁ గాని యావర్తించి (హెచ్చించి) యొక్కొక్క పాదమును రచింపవలెను. మనము త్రిశ్రగతితాళ మును దీసికొందము. దీనికి మూఁడు మాత్రలగతి. దీనిని రెంటిచే హెచ్చించిన నాఱుమాత్రలును, నాలుగుచే హెచ్చించినఁ బండ్రెండు మాత్రలును, నెనిమిదిచే హెచ్చించిన నిఱువదినాలుగు మాత్రలును వచ్చును. కాఁబట్టి కవి తన యిష్టాను సారముగాఁ బాదమునకు ౬, ౧౨, ౨౪ మాత్రలను నియమించుకొని రచింప

వలయును. ఇ ట్లెనిమిదిపాదములు రచింపవలయును. ప్రతిపాదాంతము నందును దత్తద్విభ క్తి ప్రత్యయము లుండవలెను. దీనికిఁ గళిక యని పేరు. ఈ కళిక యొక్క పాదములో నున్న మాత్రలలో సగము మాత్రలతోఁ బ్రతిపాదమును రచింపఁబడినయెడల నా విధముగా నెనిమిదిపాదములు గూర్పఁబడినచో నది యుత్కళిక యనఁబడును. అనఁగాఁ గళికయొక్క పాదమునకు ౨౪ మాత్ర లున్నచో నుత్కళియొక్క పాదమునకు ౧౨ మాత్రలే యుండవలెను. ఇట్లే యితర తాళములందుఁగూడ నూహింపవలెను. ఈ కళికోత్కళికలలో రెండేసి పాదముల కొకప్రాస యుండును. ప్రతిపాదమునకును గళికలలో మాత్రమే యతి కనఁబడుచున్నది. ప్రతాపరుద్రీయలక్షణానుసారముగాఁ గళికాపాదాంతము లందు విభక్తులును, ఉత్కళికాపాదాంతము లందు విభక్త్యాభాసములును నుండవలెను. విభక్తులవలెఁ గనబడునవి విభక్త్యాభాసములు, ఎట్లన :

అరద మెక్కక పూని
పురికి వచ్చినవాని.

ఇట 'వాని' అను ద్వితీయా-విభక్త్యంతపదమువలెనే 'పూని' అనుపదము నిబంధింపఁబడినది. ఇది విభక్త్యాభాసము. అప్పకవి లక్షణమున విభక్త్యాభాసము లుండవలె నని చెప్పలేదు. ఆతనిలక్షణమున నుత్కళికయొక్క యెనిమిదిపాదములును నొకటే సమాసముగా నుండవలె నని యున్నది. కాని లక్ష్యమున నిది కానరాదు. సంస్కృత బసవోదాహరణమున నేక సమాసము గలదు. లక్షణమున నుత్కళికలో నంత్యప్రాసనియమమును జెప్పలేదు. కానీ లక్ష్యములలో నంత్యప్రాసనియమము కానవచ్చుచున్నది. ప్రతాపరుద్రీయలక్షణము ననుసరించిన లక్ష్యము గానరాదు.

ఆంధ్రోదాహరణకావ్యములకుఁ గృష్ణోదాహరణమే ప్రమాణము. కాన నప్పకవీయమునందలి కృష్ణోదాహరణము నుదాహరించి చూపుదును.

ప్రథమావిభక్త్యంత పద్యము.

ఉ. శ్రీవనితాసనాథుఁడు వశీకృతభక్తమనోంబుజుండు...
(నాలుగు పాదములు గలవు) ... ...

ప్రథమా విభక్త్యంత కళిక.

'మఱియును దేవకీ శౌరసేనకుమార నిర్మలరత్న రాజము'

(ఇ ట్లెనిమిది పాదము లున్నవి. ఇది మిశ్రగతితాళము. దీని కేడుమాత్ర లగతి. దీనిని నాలుగుచే హెచ్చించి యొక్కొక్క పాదమునకు నిరువదెనిమిది మాత్రలు కవికూర్చెను: ప్రతిపాదాంత మందును బ్రథమావిభక్త్యంతపదములు గలవు.

ఉత్కళిక

'కమలనేత్రుని రాకరోయుచు'

(ఇట్లెనిమిది పాదము లున్నవి. పాదమునకు ౧౪ మాత్ర లున్నవి. అనఁగాఁ బైనుదాహృతమగు కళికలో సగమున్నది. ఉత్కళిక పాదాంతమందు నా యా విభక్త్యంతపదము లక్కఱ లేదు. కాని యంత్యప్రాస ముండును. తుది యెనిమిదవ పాదాంతమున మాత్రమే విభక్త్యంతపద ముండును)

ద్వితీయావిభక్త్యంత పద్యము

ఉ. మానవులార! ... గొల్వుఁడీ! పరా
ధీనులుగాక మీరు వసుదేవకుమారకు ముక్తికోసమై

ద్వితీయావిభక్త్యంత కళిక.

'మఱియు వ్రేతల నెల్ల మరులు గొల్పినవాని'

(ఇట్లెనిమిదిపాదము లుండవలెను. కాని యప్పకవీయమున నాలుగు పాదములు ముద్రణమున జాఱిపోయినవి. ఇది ఖండగతితాళము. దీని కైదు మాత్రలగతి. దీనిని నాలుగుచే హెచ్చించి ప్రతిపాదమును నిరువదిమాత్ర లతోఁ గవి నిబంధించెను. ప్రతి పాదాంతమందును ద్వితీయావిభక్త్యంతపదములు గలవు.)

ఉత్కళిక

'మందుపావకుఁగొల్చి'

(ఇట్లెనిమిది పాదములు గలవు. పై కళికలో నిది సగముమాత్రమే. అనఁగాఁ బదిమాత్రలుమాత్రమే గల పాదము. పాదాంతమున విభక్త్యంత పదములు లేవు. అంత్యప్రాసము గలదు. తుదియందు ద్వితీయావిభక్త్యంతపదము గలదు.)

తృతీయా విభక్త్యంత పద్యము

చ. పులసిలనేల ... ... వాంఛితార్థముల్
కలుగు నమేయుచేతఁ గమలాధవుచే వటపత్త్రశాయిచేఁ.

తృతీయా విభక్త్యంత కళిక

'మఱియు బ్రహ్మమాయ గెల్చి మసలుమంత్రివాదిచేత'

(ఇవ్విరువది పాదములు గలవు. ఇది త్రిశ్రగతితాళము. దీనికి మూఁడు మాత్రలు. దీనిని నెనిమిదింటిచే హెచ్చించిన నిరువదినాల్గుమాత్రలగును. ఇందుఁ బాదమున కా విధముగా నిరువదినాల్గుమాత్రలు నిబంధించెను. ప్రతి పాదాంతమందును ద్వితీయావిభక్త్యంతపదములు గలవు.)

ఉత్కళిక

'గట్టిగ శరపంజరంబు'

(ఇవ్విరువది పాదములు గలవు. పై పాదములో నిది సగము. అనఁగాఁ బండ్రెండుమాత్రలు గలవు. పాదాంతమునఁ ద్వితీయావిభక్త్యంతపదములు లేవు. అంత్యప్రాస గలదు. ఎనిమిదవ పాదాంతమునమాత్రమే విభక్త్యంత పదము కలదు.)

చతుర్థీ విభక్త్యంత పద్యము

శా. ఓలంబాసవ ... ...

కేలంబట్టి నిమిర్చినట్టి హరికై కృష్ణాంబుభృన్మూర్తికై.

చతుర్థీవిభక్త్యంత కళిక

'మఱియును గౌమోదకియును ఖడ్గము మఱియును శంఖముఁబట్టిన హరికై'

(ఇవ్విరువదిపాదములు గలవు. ఇది చతురశ్రగతి తాళము. దీనికి నాలుగు మాత్రలుండును. దీనిని నెనిమిదిచే హెచ్చించిన 32 మాత్రలగును. కాన నిందావిధముగాఁ బాదము రచింపఁ బడినది. ప్రతి పాదాంతమందును జతుర్థీ విభక్త్యంతపదములు గూర్పఁబడినవి)

ఉత్కళిక

'తొలిపుట్టువు నోముఫలంబున నే'

(ఇవ్విరువది పాదములు గలవు. ఇందుఁ బాదమునకుఁ బదునాఱు మాత్రలు మాత్రమే. ఏలనఁ, బై కళికలో నిది సగమే యుండవలెను. పాదాంతమునఁ జతుర్థ్యంతపదములు లేవు. అంత్యప్రాసము గలదు. ఎనిమిదవ పాదాంతమున మాత్రమే విభక్త్యంత పదము గలదు)

పంచమీవిభక్త్యంత పద్యము

మ. పురిటింటం బసిబిడ్డచందమున ... ...

... ... నందపుత్త్రివలనం దార్క్షాణ ధర్మస్థితుల్.

పంచమీ విభక్త్యంత కళిక.

'మఱియు గీతామృత సమగ్రసింధునికలన'

(ఇ ట్లెనిమిది పాదములు గలవు. ఇది ఖండగతి తాళము. దీని కైదు మాత్రలగతి. దీనిని నాల్గింటిచే హెచ్చించి పాదమున కిరువదిమాత్రలు కవి కూర్చెను. ప్రతి పాదాంతమునందును బంచమీవిభక్త్యంతపద ముండును)

ఉత్కళిక.

'తనుఁబిల్వఁ గడుఁగూరఁ'

(ఇ ట్లెనిమిదిపాదములు గలవు. పాదమునకు ౧౦ మాత్రలు గలవు. పైదానిలో నిది సగము. పాదాంతమునఁ బంచమీవిభక్త్యంతపదము లేదు. అంత్యప్రాసముగలదు. ఎనిమిదవపాదాంతమున మాత్రమే విభక్త్యంతపదము కలదు)

షష్ఠీవిభక్త్యంత పద్యము.

శా. కారాగారము నుండి ... ...

... ... హరికిఁ వాలార నేఁ మ్రొక్కెదన్.

షష్ఠీవిభక్త్యంతకళిక.

'మఱియుఁ బెఱయు, నెఱయమఱియు మధునిఁగూల్చినట్టి హరికి'

(ఇ ట్లెనిమిదిపాదములు గలవు. ఇది త్రిశ్రగతి తాళము. దీనికి మూఁడు మాత్రలు. వీని నెనిమిదింటిచే హెచ్చించి ౨౪ మాత్రలతోఁ బాదమును బంధించెను. ప్రతి పాదాంత మందును షష్ఠీవిభక్త్యంతపదము గలదు.

ఉత్కళిక.

'గొల్ల లెల్లఁ దల్లడిల్ల'

(ఇ ట్లెనిమిదిపాదము లుండవలయును. కాని రెండుపాదములు ముద్రణమున జాఱిపోయినవి. ఈ పాదమునకు ౧౨ మాత్రలే. పాదాంతమున విభక్త్యంతపదములేదు. అంత్యప్రాస గలదు. ఎనిమిదవపాదాంతమున మాత్రమే విభక్త్యంతపదము కలదు.)

సప్తమీ విభక్త్యంత పద్యము.

మ. పృథులావంతి వరస్వయంవరమునన్ ... ...

... ... పెండ్లాడిన కృష్ణునందు నిలిచెన్ దీర్ఘప్రతాపోన్నతుల్.

సప్తమీవిభక్త్యంతకళిక.

'మఱినుగ్రసేనామాత్యునందు'

(ఇట్లెనిమిదిపాదము లుండవలెను. ఒక పాదము పోయినది. ఇది చతురశ్రగతి తాళము. దీనికి నాలుగుమాత్రలు. దీనిని నాల్గింటిచే హెచ్చించి, యొక్కొక్క పాదమును ౧౬ మాత్రలతో కవి రచించెను. ప్రతి పాదాంతము నందును సప్తమీవిభక్త్యంతపదము గలదు.)

ఉత్కళిక.

'సజ్జరాగంబు'

(ఇట్లెనిమిదిపాదములు గలవు. ఇందు బాదమున కెనిమిది మాత్రలే కలవు. ప్రతిపాదాంత మందును సప్తమీవిభక్త్యంతపదములేదు. అంత్యప్రాసము కలదు. ఎనిమిదవ పాదాంతమున మాత్రమే విభక్త్యంతపద మున్నది.

సంబోధనావిభక్త్యంత పద్యము.

ఉ. ధర్మజు డంపినన్ ... ...
... ... తలఁతు నాదుమనంబున నందనందనా !

సంబోధనావిభక్త్యంత కళిక.

'మఱియుఁ ద్రిజగన్మోహ మాయఁదాల్చినజాల'

(ఇట్లెనిమిదిపాదములు గలవు. ఇది ఖండగతి తాళము. దీని కైదు మాత్రలుండును. దీనిని నాల్గింటిచే హెచ్చించి ౨౦ మాత్రలతో నొక్కొక్క పాదమును కవి రచించెను. ప్రతి పాదాంతము నందును సంబోధనావిభక్త్యంత పదము గలదు.)

ఉత్కళిక.

'గురుభీష్మరాధేయు'

(ఇట్లెనిమిదిపాదములు గలవు. దీని పాదమునకుఁ బది మాత్రలే కలవు. పాదాంతమున విభక్త్యంతపదము లేదు. అంత్యప్రాస గలదు. ఎనిమిదవ పాదాంతమునమాత్రమే విభక్త్యంతపదము కలదు.)

సార్వవిభక్తిక పద్యము.

శా. నీ వొక్కండవు; నిన్ను నమ్మి కొలుతున్, నీచే సుఖం బబ్బె; నీ
కై వేదండ మొనర్తు; నీ వలన నిష్టావాప్తి చేకూరె; నీ
కే విశ్వాసముఁ జేర్తు నింక మదిలో; హెచ్చయ్యె నీ యందు నా
కై వారంబులు; శౌరసేనతనయా ! కామేపలీవల్లభా !

ఈ సార్వవిభక్తికపద్యము పిమ్మటఁ గవియొక్కయు గ్రంథము యొక్కయు నామములు వచ్చు పద్య మొక్కటి యుండవలెను. కృష్ణోదాహరణమున నది గలదు.

ఆంధ్రభాషలో రావిపాటి త్రిపురాంతకకవి కృత త్రిపురాంతకోదాహరణము, అప్పకవి వ్రాసిన కృష్ణోదాహరణము. శేషాద్ర్యుదాహరణము, వేంకటేశ్వరోదాహరణము, (తాళ్ళపాక పెదతిరుమలయ్య) హనుమోదాహరణము (చిత్రకవి పెద్దన) విశ్వేశ్వరోదాహరణము (ఏనుఁగు లక్ష్మణకవి) ముఖలింగోదాహరణము, అను నెనిమిది గలవు.

సంస్కృతభాషలోఁ బాల్కురికి సోమనాథుని బసవోదాహరణమున్నది. మఱియుఁ గాళిదాసకవి విక్రమోర్వశీయమున "పత్రే నివేశితముదాహరణం ప్రియాయాః" అనియు, రఘువంశమున "జయోదాహరణం బాహ్వోర్గాపయామాస కిన్నరాన్" అనియును బ్రయోగించి యుంటవలనఁ గొన్ని యుదాహరణ గ్రంథము లున్నట్లు తెలియుచున్నది. మొత్తముమీఁద నిప్పు డాంధ్రమున నున్నన్ని యుదాహరణగ్రంథములు సంస్కృతమునఁ గానరావు.

ఈ యుదాహరణములు నాలుగు తెగలుగా నప్పకవి చెప్పుచున్నాఁడు. ఎట్లన,

సీ. *సంబుద్ధి యెడలించి సప్తవిభక్తులు। పలికినభక్తి 'సద్దలి' యనంగ
సంబుద్ధితోఁగూడ సప్తవిభక్తులు। బలుక నొప్పారు 'బద్దలి' యనంగ
సంబుద్ధితోడ విషమవిభక్తులతోడఁ। బలికినకృతియు 'విద్దలి' యనంగఁ
గళిక లుత్కళికలు గమకింపఁ బలికిన। కావ్యంబు 'నుత్ఫుల్లకంబు' నఁగ

గీ. నవనిఁ జాటుప్రబంధంబు లందు మిగుల
నాటుకొని యొప్పుచుండు నీ నాల్గుదెగలఁ
గానఁబడు నుదాహరణముల్ గానలోల।
కామెపల్లీశ! వల్లవీకామ! కృష్ణ!

*సంబుద్ధిని వదలి యేడు విభక్తుల కేడు పద్యములు చెప్పినచో నా కావ్యము 'సద్దలి' అనఁబడును. సంబుద్ధియు మిగిలిన యేడు విభక్తులును గలిసి యెనిమిది విభక్తులును నెనిమిదిపద్యములలో నిబంధించిన కావ్యము 'బద్దలి'

* అప్పకవీయలక్షణమునఁ గాని కావ్యాలంకారచూడామణి లక్షణమునఁ గాని సద్దలి మొదలగునవి కేవలపద్యములలో రచింపఁబడవలెనో లేక కళికలవంటి తాళలయాన్వితము అగు గద్యములతో రచింపఁబడవలెనో లేక యొక్కొక్క విభక్తి కొక్కొక్క గద్యము చెప్పవలెనో విస్పష్టముగా నవగతము కాకున్నది.

యనఁబడును. సంబుద్ధిని, మిగిలిన విభక్తులను, క్రమముక్కు అలేక పద్యములఁ గూర్చి చెప్పిన 'విద్దళి' కావ్యమగును. పద్యములు లేని కేవలము కళికోత్కళికలు పైవిధమున నెల్లవిభక్తులలోఁ గూర్చినచో 'ఉత్కళికము' అను కావ్యమగును.

కావ్యాలంకారచూడామణిలో సద్దళి, పద్దళి, విద్దళి అను భేదములు మాత్రమే కలవు. ఎట్లన,

కం. సంబుద్ధివిడిచి మును గల
సుంబంధం బెడల కుండ సప్తవిభక్త్యా
డంబర మడరించిన నొడి
కం బగు 'సద్దళి' యనంగఁ గవులకుఁ జెప్పన్.

గీ. సరివిభక్తుల సంబుద్ధి సహితగాఁగఁ
జెప్ప నొప్పారు 'బద్దళి' సిద్ధమగుచు;
ముక్తసంబుద్ధి, విషమవిభక్తికలిత
యైన కృతిపేరు 'విద్దళి' యండ్రు బుధులు.

ఇట 'విద్దళి' లక్షణము భిన్నముగా నున్నది. పై లక్షణమున ''సంబుద్ధి తోడ విషమవిభక్తులతోడ'' అని యున్నది. ఇట ''ముక్తసంబుద్ధివిషమ విభక్తికలిత'' అని యున్నది.

ఈ నాలుగుఁ దెగలను నుదాహరణములకు బూర్వరూపము లనియుఁ గ్రమక్రమముగా నభివృద్ధి చెంది తుదికి నుదాహరణముగాఁ బరిణమించిన దనియు 'సిడదవోలు వేంకటరావుగారు' త్రిపురాంతకోదాహరణపీఠికలో వ్రాసిరి.

ప్రకరణానుసారముగా యక్షగాన, వీథీనాటకముల లక్షణములను గూడఁ జెప్పుదుము. అప్పకవీయమున యక్షగానలక్షణ మిట్లున్నది.

సీ. తుద నేడు లఘువులు తొలఁగించి చదివినఁ। ద్రిపుటకు వృషభగతి పదయుగము
లలిఁ గడపల నొక్క లఘువుమానిన జంపె। మను ద్విరదగతి సమపదయుగము
గురు తగు రచ్చెరకుఁ దురగవల్లనా। హ్వాయ మేకతాళి యా మధురగతికి ?
నంఘ్రి కిర్వదినాలు గటతాళమున మాత్ర। లోలి విశ్రాంతి పద్నాలుగింటఁ

గీ. దెలియ నరంబు, నరచంద్రికలుంపీట
యక్షగానప్రబంధంబు లగుకవచ్చు
రగడ భేదంబు లివి యండ్రు రసఁగవీంద్రు
లవిత నిజసేవకస్తోమ ! యబ్ధిధామ !

అప్పకవి నవ విధ రగడలను నొడివియున్నాడు. ఆ రగడలలో గొంత కొంత మార్పుజరిపి త్రిపుట, జంపె, ఏక, అట, తాళముల కనుగుణముగాఁ జేసి గేయములను యక్షగానములలోఁ బాడుదురు. అప్పకవి పేర్కొన్న యీ గేయము (రగడభేదములు) లే కాక యక్షగానములలో నింకను ననేకవిధము లయిన దేశిరచనములు చేరినవి. ఏలలు, జోలలు, సువ్వాలలు, ఆరతులు, ధవళములు, చందమామసుద్దులు, వెన్నెలపదములు, విరాళిపదములు, తుమ్మెదపదములు, గొబ్బిపదములు, కోవెలపదములు, చిలుకపదములు, అల్లోనేరేళ్లు, సీసార్థములు, కందార్థములు, త్రిభంగులు, ద్విపదలు, త్రిపదలు, చౌపదులు, షట్పదులు, మంజరులు, జక్కులరేకులు మొదలయినవి.

శ్రీ వేటూరి ప్రభాకరశాస్త్రిగారు సుగ్రీవవిజయ మను యక్షగానమునకు పీఠికను వ్రాయుచు నందీ యక్షగానాదులు ప్రాచీను లగు లక్షణకర్తలు తెలిపిన * ఆశు, మధుర, చిత్ర, విస్తరము లను నామముల వఱలు చతుర్విధ కవితలలో మధురకవితలోఁ జేరు నని తెలిపిరి. మఱియును వారీ యక్షగానములయొక్క చరిత్రమును గూడ విరచించిరి. గ్రంథవిస్తరభీతిచే వదలితిని. కావున విద్యార్థులా పీఠికను జదివి దీనివిషయమును విపులముగాఁ దెలిసికొన వచ్చును. ఈ యక్షగానములకు జక్కులపాట యనియును నామాంతరము. ఇది సంస్కృతము నందలి యుపరూపకముల తరగతిలోనిది. (ఈ యుపరూపకములకు గేయ రూపకము లనియును నామాంతరము.)

యక్షగానములవంటివే యగు పెక్కు మధురకావ్యములు గలవు. వానిని నిటఁ బేర్కొందును. ౧ జాజరపాట, ౨ వెన్నెలపాట, ౩ అర్ధచంద్రికలు, ౪ త్రిభంగులు, ౫ మటిమెరేకులు, ౬ విరాళిపదములు, ౭ అల్లోనేరళ్ళు, ౮ గొబ్బిపాటలు, ౯ పాలిరేకులు, ౧౦ ధవళములు, ౧౧ ఏలలు, ౧౨ సువాలలు, ౧౩ చిలుకపదాలు, ౧౪ తుమ్మెదపదాలు, ౧౫ ఏకతాళి (ఎగతాళి),

---

* ఆశుకవిత్వమున ఏకపాద, త్రిపాద, కఠినప్రాస, విషమసమస్యాపూర్తులు, వ్యస్తాక్షర, నిషేధాక్షరరచనలు, అష్టావధాన శతావధానములు, ఘటికాశతగ్రంథకల్పనలు, ఆకాశపురాణము, మొదలగు తత్కాలోచిత మగు నతిత్వరితగతిని రచింపఁబడునది.

మధురకవిత్వ మీ యక్షగానాదుల కవిత్వము.

చిత్రకవిత్వ మన నొకవృత్తమున మఱొకవృత్తము వచ్చునట్లు చెప్పుట; అనఁగా కందగర్భసీసము, మొ.

విస్తరకవిత్వ మనఁ బ్రబంధకవిత్వ మని తెలిపితిమి.

(ఇవి లక్షణదీపిక యందలి లక్షణములు)

౧౬ తందానపదాలు, ౧౭ జోలలు, ౧౮ జక్కులరేకులు, ౧౯ దరువులు, ౨౦ చందమామపదాలు, ౨౧ నట్లోట్లు, ౨౨ సుద్దులు, ౨౩ కూనరాగాలు, ౨౪ చిందులు, ౨౫ జక్కిణి, ౨౬ మంగళహారతులు, ౨౭ జావళీలు, ౨౮ గీతార్థములు, ౨౯ కందార్థములు, ౩౦ సీసార్థములు మొదలయినవి. వీని లక్షణ లక్ష్యములకు సంగీతచూడామణి మొద లగు గ్రంథములను జూచుకొనవలెను. ఈ కావ్యములకుఁ బదకవిత లనియు, జానుఁదెనుఁగు కావ్యము లనియు, గేయవాఙ్మయ మనియు వ్యవహారము.

వీథీలక్షణము

వీథ్యా మేకో భవే దంకః కశ్చిదేకోఽత్ర కల్ప్యతే,
ఆకాశభాషితై రుక్తైశ్చిత్రాం ప్రత్యుక్తిమాశ్రితః
సూచయే ద్భూరి శృంగారం కించి దన్యా న్రసానపి
ముఖనిర్వహణే సంధీ అర్థప్రకృతయోఽఖిలాః (సాహిత్యదర్పణము)

వీథియం దొక్కటే యంక ముండును. ఒక్కఁడే నాయకుఁ డుండును. వాఁ డుత్తమ, మధ్య మాధమములలో నెవ్వఁ డైనను గావచ్చును. (కశ్చిత్ ఉత్తమ మధ్యమాధ మాన్యతమః అని సాహిత్య దర్పణరుచిరవ్యాఖ్య) ఆకాశ భాషితములకుఁ బ్రతిభాషణమును నాతఁడు సేయును, అనఁగా నాయకుఁ డొక్కడే కావునఁ దానే మింటివైపు జూచి "నీ వే మనుచున్నావు. ఓహో! ఇట్లనుచున్నావు......అని యెదుటి పాత్రి చెప్పవలసిన దంతయుఁ దానే చెప్పి దానికిఁ బ్రత్యుత్తరించుచుండును. (ఒకానొకచో నిరువురు పాత్రలు గూడ నుండవచ్చును.) ముఖ్యముగా శృంగారమును, నలఁతిగా నన్యరసములను సూచింపవలెను. ముఖనిర్వహణ సంధులను, అర్థప్రకృతు లెల్లయును నుండవలెను, (ముఖనిర్వహణ సంధులఁ గూర్చియు, నర్థప్రకృతులఁ గూర్చియు నిట దెలుపుట కవకాశము లేమి దశరూపకమువలనఁ దెలిసికొనవలె నని సూచింతుము) 'వీథీవవీథీ' అనఁగా వీథివంటిది. ఈ కావ్యము శృంగారరసమున కు వీథివంటిది. ఉత్తమశృంగారము వాఁకిలిదాఁటదు. అది యేకాంతమునందే శోభిల్లును. వీథీశృంగారము. పచ్చిశృంగారము. ఇది పరదార సురాపానాది సుఖ లలిత మగు కామశృంగారము. కాని వీనియందు భాణమునం దున్నంత పచ్చిశృంగారముండదు. మధ్యమశృంగార మే యుండును. దీనియం దుత్తమనాయకుఁడు గూడ నుండవచ్చునని రుచిరవ్యాఖ్యాత చెప్పియున్నాఁడు. కాని లక్ష్యమున నుత్తమనాయకుఁడు గానరాఁడు. మధ్యమ, అధమ, నాయకులే కానవత్తురు. ఆంధ్రమునం దున్న శ్రీనాథుని వీథినాటకమున కీ లక్షణము పట్టదు. ఈ వీథినే వీథినాటక మనియు వ్యవహరింతురు.

చక్రవాళము

కం. ముక్తపదగ్రస్తంబై
సక్తాదిమపద్యమై, ససంబోధనమై
ప్రోక్తమగుఁ జక్రవాళము
ముక్తమహాధీరశబ్ద మోహన మగుచున్. ౧౭౦

తా. మొదట నొకపద్యము గలిగినదియు, ముక్తపదగ్రస్తమును, సంబోధన సహితమును నగు కావ్యము చక్రవాళము. ఇదియు స్తోత్రప్రాయ మగు కావ్యమే. మొదట నొకపద్య మనుటచే మిగిలిన కావ్యము గద్యమయము. ఆగద్యములు కళికలే. కళికల నుదాహరణకావ్యమునఁ దెలిపి యుంటిమిగదా! అప్పకవీయమున నీ చక్రవాళ లక్షణ మిట్లున్నది.

కం. ఒకపద్యముఁ, బిదప దళా
ష్టకసందర్భాష్టగద్య చతురం బగు ఫ
క్కిఁ బేరు చక్రవాళం
బకట! చతుర్భద్ర మదియె! యచ్యుత! మతియున్

కం. తొలి సమసనాంత్యవర్ణ యు
గళమే పునరుక్తిగాఁగ గైకొని సావి
ష్యలసత్సమాసము మొదల
నలరించినఁ జక్రవాళ మగు దాశార్హా!

ఈ పద్యములందు 'సంబోధనాంతముగా నుండవలయు' నన్నలక్షణము లేదు. కాన నరసభూపాలీయాప్పకవీయ లక్షణముల కేకవాక్యతను గల్పించుకొనవలెను. ఎట్లన, మొదల నొకపద్యము; పిమ్మట నెనిమిదిదళముల గద్య. (ఇదియే కళిక). ఆ పద్యగద్యములు రెండును ముక్తపదగ్రస్తము లై సంబోధనాంతములుగా నుండవలెను. ముక్తపదగ్రస్త మనఁ దొలి సమాసముయొక్క యంతమునం దున్న రెండక్షరములను మాత్రమే గ్రహించి మలి సమాసారంభమున నుంచుట ఎట్లన,

మ. ఫణికుంభద్భుజసార! సారసముఖీ పంచాయుధాకార! కా
రణ సంతత్వభతార! తారగిరి స్థైర్యక్షేమ దుర్వార! వా
రణ సమ్రాడ్బలభార! భారవికవిప్రౌఢోక్తి సంచార! చా
రణ సంస్తుత్యవిహార! హారహార విభ్రాజద్యశోవైభవా!

ఇట్టి యొక పద్యమును, దానివెంట నెనిమిది యిట్టి గద్యలను గల కావ్యము చక్రవాళము. దీనికిఁ జతుర్భద్ర మనియు నామాంతరము.

బిరుదావళి

కం. ఆ చక్రవాళలక్షణ
సూచిత మై బిరుదభరిత శుభవాఙ్మయ మై
ఆ చక్రవాళ విపుల
క్ష్మాచక్రమునందు బిరుదగద్యము పొల్చున్. ౧౭౧

ప్రతాపరుద్రీయ లక్షణమున "ఆ చక్రవాళలక్షణ సూచితమై" అనునది లేదు. ఆ లక్షణ మిట్లున్నది :—

వర్ణ్యమానాంక బిరుదవర్ణన ప్రచురోజ్జ్వలా!
వాక్యాడంబరసంయుక్తా సా మతా బిరుదావళీ ।

తా. వర్ణింపఁబడుచున్న రాజాదుల బిరుదములనుగూర్చి వాక్యాడంబరముతో వ్రాయఁబడిన కావ్యము బిరుదావళి. సరసభూపాలీయమున 'బిరుదగద్యము' అని యున్నది. కాన గద్యమయ మని తెలియుచున్నది. ప్రతాపరుద్రీయలక్షణమునుబట్టి గద్యమయమో పద్యమయమో తెలియరా కున్నది. సాహిత్యదర్పణమున "గద్యపద్యమయీ రాజస్తుతి ర్బిరుద ముచ్యతే" అని యుంటచే గద్యపద్యోభయ మని తేలుచున్నది. మఱియు విశ్వనాథుఁడు 'బిరుదమణిమాలా' అను కావ్యమును లక్ష్యమునుగా నిచ్చెను. అప్పకవీయమున నీ క్రింది లక్షణము గలదు.

గీ. క్షితి మహారాష్ట్రభాషచేఁ జెప్పఁబడెడు
భీకరోక్తులు బిరుదు లై పెక్కుఁ దనరు
వాని బిరుదావళి యొనర్పవలయు నంద్రు
బుధులు సంబుద్ధిపదములు పొసఁగఁ గూర్చి.

చ. సలలితవాక్యగుంభనల, సర్వవిభక్తుల, దీవనంబులన్,
జెలువుగఁ బద్య మొక్కటి రచించిన పిమ్మట గాఁడరీతి సం
కలిత చతుష్క, షట్క, దళగద్యము లెన్మిదియుం బదాఱు నిం
పలరఁగఁ గూర్చిపేర్చి బిరుదావళి చెప్పఁగ నొప్పు నెంతయున్.

ప్రథమమున సర్వవిభక్తులతో నాశీర్వాదరూప మగు నొకపద్యమును జెప్పి పిమ్మట గాఁడరీతితో నాలుగు, లేక యాఱు, లేక యెనిమిది, లేక పదునాఱు బిరుదగద్యలు తత్తత్ప్రతాపభుజవిక్రమాదులను వర్ణించునవి చెప్పవలెను. ఈబిరుదములు మహారాష్ట్రభాషామయము లని చెప్పఁబడెను. మహారాష్ట్రభాష యనునది యుపలక్షణము. ఏ దేశభాషలో నున్నను నా బిరుదముల నాంధ్ర

సంస్కృతాదులలోనికి మార్పక యదేవిధమున వ్యవహరింపవలెను. జగనొబ్బ గండ, మూరురాయరగండ, ఉభయరగండ, గండభేరుండాది బిరుదపదములను 'అట్లే వ్యవహరింపవలెను'. వానిని నను వదింపరాదు.

మంజరి

కం. తరుణీమణీ శృంగారము,
విరహము, మధుమదనగర్వవిభవంబు, సరో
వరవనఖేలనములు గల
దగియన్ మంజరి యనంగ నభినుతి కెక్కున్. ౧౭౨

తా. స్త్రీల శృంగారము, విరహము, వసంతమన్మథాదుల విజృంభణము, సరఃకేళి, వనకేళి మొదలగువాని వర్ణనము మంజరీకావ్యము.

ఇది గద్యమున నుండవలెనో పద్యమున నుండవలెనో రెంటను నుండవల యునో గద్య లయిచోఁ గలికలో? యేమియును గ్రంథకర్త దెలుపలేదు. దీనికిఁ బ్రతాపరుద్రీయాదు లందు మూలము లేదు. ఇట్టి గ్రంథము పద్యమయ ముగా నున్న నే శోభిల్లును

కం. తారక లిఱువదియేడును
నారయ నొక్కొక్కపద్య మందుఁ జెలంగన్
గూరిచిన పద్యమాలిక
తారావళి యనఁగ నభిమతం బై పొల్చున్. ౧౭౩

ఇరువదేడు పద్యములు గల కావ్యము తారావళి లేక నక్షత్రమాల అనఁ బడునని కవి యభిప్రాయము. కాని యిఱువదేడు నక్షత్రములు (నామములు) ఒక్కొక్క పద్యములో నిబంధించినచో నది 'తారావళి' అను నర్థము వచ్చు చున్నది. ఇదికాదు. ప్రతాపరుద్రీయములో

'తారాణాం సంఖ్యయా పద్యై ర్యుక్తా తారావళీ మతా' అని యున్నది. తారాణాం సంఖ్యయా 'సప్తవింశత్యా' అని వ్యాఖ్య.

ఈ యుదాహృత కావ్యభేదములు గాక యింకను గొన్ని కలవు. వాని నుదాహరింతుము.

విశ్వావళి

'విశ్వేషాం సంఖ్యయా పద్యై ర్యుక్తా విశ్వావళీ మతా'

విశ్వములు పదునాలుగు. కావునఁ బదునాలుగుపద్యములకావ్యము విశ్వావళి.

రత్నావళి

'రత్నానాం సంఖ్యయా పద్యైర్యుక్తా రత్నావళీ మతా'

రత్నములు తొమ్మిది. కానఁ దొమ్మిది పద్యముల కావ్యము రత్నావళి. దీనికి 'నవరత్నము' లని నేఁటి వ్యవహారము.

పంచాననావళి

'పద్యైశ్చ పంచభి ర్యుక్తా ప్రోక్తా పంచాననావళి'

అయిదుపద్యముల కావ్యము 'పంచాననావళి' అనఁబడును. దీనికి 'పంచ రత్నములు' అని నేఁటి వ్యవహారము.

ఈ సందర్భమున 'అప్పకవి' విభాగమునుగూర్చిఁ జూపుదును.

సీ. ఒనరు ముక్తకమన నొక్కపద్యము; ద్వికంబగు రెండు; త్రికము మూఁడైనఁ; బంచ
రత్నంబు లైదు; వారణమాల యెనిమిది; నవరత్నములు పద్యనవక మైన,
భాస్కరమాలిక పండ్రెండు; శశికళ పదియాఱు; నక్షత్రపంక్తి యిఱువ
దియు నేఁడు; త్రింశదాహ్వాయము ముప్పదిగాఁగ; సంఖ్య వెండియు మెండు
సాఁగెనేని

గీ. వరుసఁ బంచాశదాఖ్య; మవ్వల శతకము; నష్టసమధికశతకంబు; వనఁగ వెలయు
నేఁబదియు, నూఱు, నూటి పై నెనిమిదియును; సప్తశతి సప్తశత మైన శారపాణి!

ఒకపద్యము ముక్తకము; రెండైన ద్వికము; మూఁడైనఁ ద్రికము; అయి దైనఁ బంచరత్నములు; ఎనిమిదైన గజమాల; తొమ్మిదైన నవరత్నములు; పండ్రెం డైన సూర్యమాల; పదునాఱైన శశికళ; ఇరువదేడైన నక్షత్రమాల; ముప్ప దైన త్రింశత్తు; ఏఁబదైనఁ బంచాశత్తు; నూఱైన శతకము; నూటెనిమి దైన నష్టోత్తరశతకము; ఏడునూఱులైన సప్తశతి.

త్రింశత్తు, పంచాశత్తు, అను పదములు సముదాయార్థమున త్రింశికా (సింహాసన ద్వాత్రింశికా) పంచాశికా (చౌరపంచాశికా) రూపమున నుండును. త్రింశత్తన ముప్పది, పంచాశత్తన నేఁబది యనియే యర్థము. కాన 'అప్పకవి' యిచ్చిన యీ పదము లసాధువులు. త్రింశికా, పంచాశికా, అనియే యుండ వలెను.

మఱియు నాతఁడు కొన్నిఁటి నింకను జెప్పలేదు. అష్టకము (ఎనిమిదింటి సముదాయము) పంచదశీ (పదునైదింటి సముదాయము) చత్వారింశికా (నలువ దింటి సముదాయము) షష్టికా (అరువదింటి సముదాయము) సప్తతికా (డెబ్బ దింటి సముదాయము) అశీతికా (ఎనుబదింటి సముదాయము) నవతికా (తొంబ

దింటి సముదాయము) పంచశతీ (ఐదునూర్ల సముదాయము) సప్తశతీ (ఏడు నూర్ల సముదాయము) సహస్రకము (వేయింటిసమూహము).

'శుకసప్తతి' ఇత్యాదులలో 'సప్తతి' అనియే వ్యవహారము గలదు. అట్లే 'పాదుకాసహస్రము' ఇత్యాదులలో 'సహస్రము' అనియే ప్రయోగము గలదు.

కావ్యము, శాస్త్రము, ఇతిహాసము, కావ్యశాస్త్రము, కావ్యేతిహాసము, శాస్త్రేతిహాసము అని యాఱువిధము లగు కావ్యము లున్నవని భోజుఁడు సరస్వతీ కంఠాభరణమున వచించెను. కావ్యశాస్త్రమును శాస్త్రకావ్య మనియుఁ జెప్ప వచ్చును. ధ్వన్యాలోకమున "మహాభారతేఽపి శాస్త్రకావ్య రూపచ్ఛాయాన్వయిని" అని యున్నది. శాస్త్రకావ్య మనఁగా శాస్త్రమునందువలెఁ బురుషార్థ నిరూపణమును, కావ్యమునందువలె రసనిరూపణమును గల కావ్యము. క్షేమేంద్రుఁడు శాస్త్రకావ్యమనఁ జతుర్వర్గప్రాయ మై సర్వోపదేశక మనియుఁ గావ్యశాస్త్రమన భట్టి కావ్యాదులనియుఁ దెలిపెను. భోజుఁ డీ భేదమును దెలుపలేదు. అట్లే శాస్త్రేతిహాసము, కావ్యేతిహాసము, అనుచోఁ దదుభయ ధర్మములు గల కావ్యము లని యర్థము.

ఖండకావ్యము

'ఖండకావ్యం భవేత్కావ్య స్యైకదేశానుసారిచ' అని సాహిత్యదర్పణము. మహాకావ్యలక్షణములలో నేకదేశమును గ్రహించి, వ్రాసిన కావ్యము; మేఘదూతాదులు మహాకావ్య, ఖండకావ్యములకు 'సంఘాతము లేక సంఘాతకము' అనియు నామాంతరము.

ముక్తకము

క్రియాసమాప్తికై పద్యాంతరములతోఁ నెట్టి సంబంధమును లేక రస భావాదులు గల యేకపద్యము. (ముక్తం అన్యేన నాలింగితం స్వార్థే కన్) అమరుకము, ఆర్యాసప్తశతి మొదలగునవి.

ఈ ముక్తకములందు 'అ' కారాది 'హ' కారాంతము లాద్యక్షరములుగాఁ గల పద్యసంగ్రహమునకు 'వ్రజ్య' అనినామము. ఆర్యాసప్తశతిలో నీ వ్రజ్యలుగలవు.

యుగ్మకము

క్రియాసమాప్తికై పరస్పరసంబంధముగల పద్యములజంట. అప్పకవి రెండుపద్యముల మొత్తమునకు ద్వ్యక మని పేరు పెట్టెను. అటఁ గ్రియాసమాప్తికై పరస్పరాపేక్షతోఁ బనిలేదు. ఇటఁ గావలయును. ఈ భేదమునుబట్టి నామభేదము.

* సందానితకము

క్రియాసమాప్తికై పరస్పరాపేక్ష గల మూఁడుపద్యముల సమూహము. వెనుక మూఁడుపద్యముల మొత్తమునకు 'స్పకవి త్రికమని చెప్పెను. అట్లు బరస్పరాపేక్ష లేదు. ఇట నుండవలెను. కాన నామభేదము.

కలాపకము

క్రియాసమాప్తికై పరస్పరాపేక్షగల నాలుగు పద్యముల మొత్తము.

కులకము

క్రియాసమాప్తికై పరస్పరాపేక్షగల యైదుపద్యముల మొత్తము.

చాటుపద్యము లేక శ్లోకము

స్తోత్రప్రాయ మగు పద్యము లేక శ్లోకము. ఈ 'చాటుపద్యము' అను పదమును నీ కాలమున 'అనిబద్ధకావ్యము' అనునర్థమున వ్యవహరించుచున్నారు.

కోశము

"కోశః శ్లోకసమూహస్తు స్యా దన్యోన్యానపేక్షకః"
అన్యోన్యాపేక్షలేని శ్లోకసమూహము కోశ మనఁబడును.

వాకోవాక్యము

ఉక్తిప్రత్యుక్తి మద్వాక్యం వాకోవాక్యం విదు ర్బుధాః।
ద్వయోర్బహూనా మపి సంగమే ॥

"వాక్యంచ ఉపవాక్యంచ వాకోవాక్యం" వాక్యోపవాక్యము లెందుండునో యది వాకోవాక్యము. అదియే యుక్తిప్రత్యుక్తి రూపము. ఈ యుక్తిప్రత్యుక్తు లిరువురకును గూర్పవచ్చును, పెక్కండ్రకును గూర్పవచ్చును. ఇది ఋజూక్తి, వక్రోక్తి, వైయాత్యోక్తి, ప్రశ్నోత్తరోక్తి, చిత్రోక్తి అని పంచవిధములుగా సరస్వతీకంఠాభరణమునఁ గలదు.

మ. చనుదుఁ సుందరి! పాంథుఁడా! చనుము; నీ స్వాంతంబునఁ శోకముం
గనఁగాఁబోకుము; శోక మెందుల? కిఁకం గన్నీరు రాలేల? వే
చనవై తంచునె! తొంద రేల ననుఁ బుచ్చన్ నీకు? నీతోడఁ బో
వనె వాంఛించుచు నిట్లు వేగపడు నా ప్రాణంబు అత్యంతమున్.

---

* అభినవగుప్తుఁడు లోచనమున మూఁడు పద్యముల సమూహమునకు విశేషక మనియు, రెండుపద్యముల మొత్తమునకు సందానితక మనియు వ్యవహరించెను.

ఇది ప్రియునియొక్కయుఁ బ్రియురాలియొక్కయు నుక్తిప్రత్యుక్తి రూప మగు వాకోవాక్యము. మిగిలినవి యూహ్యాములు.

ఈ ముక్తకాదులకు 'అనిబద్ధకావ్యము' అనియు నామాంతరము. వామనుఁడు కావ్యము- నిబద్ధము, అనిబద్ధము అని రెండుతెగలుగా విభజించెను. మహాకావ్య ఖండకావ్యములు నిబద్ధములు. ముక్తక, యుగ్మక, సందానితక, కలాపక, కులకములును, అప్పకవిప్రభృతులు నొడివిన భేదములును 'అనిబద్ధకావ్యములు' మహాకావ్యముదక్క మిగిలిన వన్నియు క్షుద్రప్రబంధము లని విద్యానాథుఁడు వ్యవహరించెను. వీనికి 'ఉపకావ్యము' అనియు నామాంతరము. 'ఉపమితం కావ్యేనఉపకావ్యం' అను వ్యుత్పత్తినిబట్టి కావ్యసదృశము అని యర్థము.

ఆఖ్యానము

"స్వయందృష్టార్థకథనం ప్రాహు రాఖ్యానకం బుధాః" కవి తాను స్వయముగాఁ జూచినదానినిఁ జెప్పుట యాఖ్యానము.

ఉపాఖ్యానము

"శ్రుతస్యార్థస్య కథన ముపాఖ్యానం ప్రచక్షతే" ఇతరులవలన విన్నదానినిఁ జెప్పుట యుపాఖ్యానము.

గాథ

'పితృపృథ్వీప్రభృతి గీతయః' తల్లిదండ్రులు, లేక పితృదేవతలు, భూమి, మొద లగువానినిఁ గూర్చి చేయుస్తోత్రము; మఱియు దాతలయు, వీరపురుషులయు కృత్యములఁ దెల్పుగీతము. దీనికి నారాశంసి యనియు నామాంతరము.

ఈ మూఁడింటి లక్షణములను, విష్ణుపురాణ టీకాకారుఁడైన శ్రీధరస్వామి యిచ్చె నని కే. వి. లక్ష్మణరావుగారు 'ఆంధ్రవిజ్ఞాన సర్వస్వమున' వ్రాసిరి.

దండకము

త, న, స, హ, గణములలో నొకటి మొదల నిడి తక్కినవన్నియుఁ దగణముతోఁ గూర్చి తుది నొకగురువు నిడవలెను. యతి ప్రాస నియమములేదు. ఇది గద్య కావ్యమా? పద్యకావ్యమా? యని సందేహము గలిగించును. కాని గద్యము గణబద్ధముగా నుండదుగదా! కానఁ బద్యకావ్యమే. సామాన్యముగా దండకములు స్తోత్రరూపములే. అనఁగా భక్తిరసకావ్యములే. ఆంజనేయ దండకము మొద లగునవి. కాని, పోతనకవి వ్రాసిన శృంగార ప్రధాన మగు భోగినీదండకముగూడఁ గలదు. (పరిశిష్టము చూడుడు.)

ఇతిహాసము — పురాణము

విద్యారణ్యులవా రైతరేయ బ్రాహ్మణ భాష్యోపోద్ఘాతమున నిట్లు వ్రాసి యున్నారని కే. వి. లక్ష్మణరావుగారు ఆంధ్ర విజ్ఞానసర్వస్వమున నిట్లువ్రాసిరి. "దేవాసురాస్సంయత్తా ఆసన్" ఇత్యాదయః ఇతిహాసాః.

'ఇదం వా అగ్రే నైవకించి దాసీత్' ఇత్యాదికం జగతః ప్రాగవస్థా ముపక్రమ్య సర్గప్రతిపాదకం వాక్యజాతం పురాణం"

అనఁగాఁ బూర్వరాజాదుల కథలను దెలుపునది ఇతిహాసము. 'ఇతి-హ-(అనినుఁట) ఆస్మిన్‌అస్తీతి ఇతిహాసః' అని వ్యుత్పత్తి. ఉదా॥ భారత రామాయణాదులు.

సర్గము (ప్రపంచోత్పత్తి) ప్రతిసర్గము (బ్రహ్మాదులు సేసెడు నుత్పత్తి) వంశము (దేవాసురాది వివిధోత్పత్తి) మన్వంతరము (వేఱువేఱు మనువుల తరములు) వంశానుచరితముఁ సూర్యచంద్ర వంశముల చరిత్రము) అను అయిదు లక్షణములు గలది పురాణము. 'పురాఽపినవంపురాణం' అని వ్యుత్పత్తి. పురాణములలో మొదట నీ యైదులక్షణములే కనఁబడినను దరువాతికాలమున వీనినిమించిన వర్ణనములు సేరినవి పోఁగాఁబోఁగా నితిహాసములవలెనే పురాణ ములును బెక్కు కథలకు నిలయము లయ్యెను. కావున నితిహాసముల వ్యాప్తి చిన్నది. పురాణములవ్యాప్తి పెద్దదిగాఁ బరిణమించినది. ఇప్పుడీ యల్పభేద మును బాటింపక, పురాణపదమునే రెంటికిని వ్యవహరించుచున్నారు.

పాశ్చాత్యులు ప్రతిపాద్యవస్తువునుబట్టి కావ్యము నీ క్రింది విధమున విభజించిరి :—

౧. పురాణకావ్యము (Epic), ౨. ఖండకావ్యము (Lyric), ౩. అధి క్షేపకావ్యము (Satyre), ౪. మృతవిషయకకావ్యము (Elegy). ౫. హితోప దేశకావ్యము (Diadactic Poetry), ౬. ఏలపాటలు (Ballads) ౭. గ్రామీణజీవనకావ్యము (Pastoral Poetry) ౮. వర్ణనాత్మకకావ్యము (Discriptive Poetry), ౯. కథాత్మకకావ్యము (Narrative Poetry).

గద్య కావ్యములు

ప్రతాపరుద్రీయమున గద్యకావ్య ప్రశంస చేయలేదు. కావున నరస భూపాలీయ కర్తయుఁ దెలుపలేదు. గద్యరచన విశేషించి సాఁగుచున్న యీదిన ములలో వానిని(గూర్చి కూడ మనము దెలిసికోనవలెనుగదా ! కావున సలఁతిగాఁ దత్ప్రశంస చేయుదుము.

'గద్యం కవీనాం నికషం వదంతి' గద్యము కవులకు సానరాయి. అనఁగా బరీక్షాస్థానము. ఏలనఁ, బద్యకావ్యమునఁ గవియొక్క ప్రతిభతో పాటు వృత్తముగూడ రసమునకు సహాయపడును. గద్యమున వృత్తములేమిఁ గవి కేవల ప్రతిభా బలముచేతనే రసవంతముగాఁ బద్యకావ్యముతో సమానముగాఁ జేయవలసియున్నది. కాన దీనినిఁ బరీక్షాస్థాన మని చెప్పిరి. కావున గద్యము వ్రాయుట సులభ మని తలంపరాదు.

* సంస్కృతమున గద్య కావ్యములు నాలుగు విధములు. ౧. ముక్తకము, ౨. వృత్తగంధి, ౩. ఉత్కలికాప్రాయము, ౪. చూర్ణకము లేక చూర్ణము.

౧. ముక్తకము

సమాస రహిత మయిన గద్యము. "గురుర్వచసి పృథు రురసి" మొ.

౨. వృత్తగంధి

వృత్తభాగము గలది. "సమరకండూలనిబిడభుజదండ కుండలీకృత కోదండ శింజినీటంకారోజ్జాగరిత వైరినగర" ఇత్యాదిక మగు వాక్యమున "కుండలీకృత కోదండ" అను పదసమూహ మనుష్టుబ్వృత్తముయొక్క పాదము.

౩. ఉత్కలికా ప్రాయము

దీర్ఘసమాస బహుళము. వృత్తగంధికిని దీనికిని భేద మే మన, రెండును దీర్ఘసమాసబహుళములే యైనను, వృత్తగంధిలో వృత్తభాగము కానవచ్చును. ఇట నది గానరాదు.

౪. చూర్ణకము

అల్పసమాసములు గలది.

మఱియు నితివృత్తిభేదమునుబట్టి కథా, ఆఖ్యాయికా, ఖండకథా, పరికథా, కథాలికా, అను నైదు గద్యప్రబంధభేదములు గల వని కావ్యాదర్శ వ్యాఖ్యాత జీవానంద విద్యాసాగర భట్టాచార్యులు దెలిపిరి. కాని వీని లక్షణములను దెలుపలేదు. ఈ 'కథాలికా' పదమును గొందఱు 'కథానికా' అని

---

* ఆంధ్రభాషలోని గద్యములను గుఱించి ముఖ్యముగాఁ దెలిసికొనవలసి యున్నది. అది చాల విస్తరముగా నుంటచే గ్రంథవిస్తరభీతిచే వదలితిని. ఈ విషయమును సమగ్రముగాఁ దెలిసికొనఁ గోరువారు శ్రీ గొబ్బూరి వేంకటానందరాఘవరావు బి. ఏ, బి. యల్. గారి (యలమంచిలి) ఆంధ్రగద్య వాఙ్మయచరిత్రను జదువుకొనవలయును.

వ్యవహరించు చున్నారు. పృషోదరాదిపాఠముచే 'లి' వర్ణము 'ని' వర్ణముగా వచ్చును. దీనిని (Short story చిన్నకథ) అను నర్థమున నేఁటివారు వాడుచున్నారు. ఆనందవర్ధనుఁడు ధ్వన్యాలోకమున కథాలికా, కథానికా, పదములు రెంటిని వాడలేదు దీని స్థానమునఁ 'బర్యాయబంధము' అని వ్యవహరించెను. అతని విభాగములును వానిలక్షణములును నివి:—

ఆఖ్యాయికా

ఉచ్ఛ్వాసాది విభాగములు కలిగి నడుమనడుమ నితరుల పద్యములు కల గద్య ప్రబంధము.

కథా

అవాంతర విభాగములులేకయుఁ బద్యములులేకయు నున్న గద్యప్రబంధము.

దండి—కథా, ఆఖ్యాయికలకు భేదములే దని "తత్కథాఽఽఖ్యాయికే త్యేషా ఏకా సంజ్ఞాద్వయాంకితా" అని చెప్పెను. కాని, యానందవర్ధనుఁడు పై విధమున భేదమును దెలిపెను. మఱియు 'శివతత్త్వ రత్నాకరము'న

'కథా కల్పితవృత్తాంతా సత్యార్థాఽఽఖ్యాయికా మతా'

కల్పితవృత్తాంతము గలది కథ యనియు, సత్యవృత్తాంతము గలది యాఖ్యాయిక యనియును దెలుపఁబడెను.

మఱియు "వృత్త మాఖ్యాయతే యస్యాం నాయకేన స్వచేష్టితం" నాయకుఁడే స్వయముగా నెందుఁ దన వృత్తాంతమును దెలుపునో యది 'యాఖ్యాయిక' అని మఱొక లక్షణముగూడఁ గన్పట్టుచున్నది. దీనినిఁబట్టి 'ఆఖ్యాయిక' యన 'ఆత్మకథ' (Auto-Biography) యని సారాంశము.

ఈ విధముగాఁ గథా, ఆఖ్యాయికలకు లక్షణభేద విషయమున నభిప్రాయభేదము గానవచ్చుచున్నది. శివతత్త్వరత్నాకరలక్షణము యుక్తముగా నున్నది.

* ఖండకథా

ఏకదేశవర్ణనము గల గద్యప్రబంధము.

---

* సాహిత్యసాపక శ్రీ రాయప్రోలు సుబ్బారావుగారు 'కథానికా రచన' అను గ్రంథమునకుఁ బీఠికనువ్రాయుచు నీ విధముగా వ్రాసిరి. "కథ్యతే ఇతికథా అని నైఘంటికుల నిరూపణ, ఉపరికథ, ఖండకథ, ఉపకథ, బృహత్కథ, మున్నగునవి కథావిశేషములు. వీనిని మన వాఙ్మయవిధాతలు ఎఱుఁగుదురు."

పరికథా

ధర్మార్థకామాదులలో నొక్కదాని నవలంబించి విచిత్రప్రకారములతో ననంతముగా వర్ణింపఁబడిన గద్యప్రబంధము.

పర్యాయబంధము

ఒక్క వసంతాదులను గానీ, యొక్క మహారాజాదులను గానీ, వారి విజయయాత్రాదులను గానీ వర్ణించు ప్రబంధము.

సకలకథా

చతుర్విధపురుషార్థములయొక్కయు ఫలము అంత మందుఁ గల యితివృత్త వర్ణనముగల ప్రబంధము.

ఉపకథ

పెద్దకథలోని కథ.

ఈ యెల్లవిధము లగు గద్యప్రబంధము లందును గూడఁ గవి ధ్వనికారుఁడు దెల్పిన ప్రబంధ రసవ్యంజకతరుఁ గావలసిన శిల్పదృష్టిని వహించి, రచింపవల యును. పద్యమయకావ్యమువలెనే గద్యమయకావ్యముగూడ రసవత్తరముగా నుండవలెను. కానఁ బద్యప్రబంధము రసవత్తరముగా నుంటకు వలసినవిధాన మంతయు గద్యప్రబంధమునఁగూడ నవలంబింపవలెను.

శ్రీవారెచ్చట వీనినిఁ దిలకించిరో యే విధాత లెఱుఁగుదురో సప్రమాణముగాఁ దెలిపిన బాగుగా నుండును. ఉపరికథా బృహత్కథ అనుగూర్చిన ప్రశంస మా కెచ్చటను లభింపలేదు. మఱియు వీనిలక్షణముల నీ క్రింది విధముగా వారు వ్రాసిరి.

"ప్రసంగవశులు లైనవారు చెప్పే బహునాయకవృత్తము గలది ఉపరికథ. అపూర్వవిశేషంగా ఆరంభించి, నడుమనో చివరనో గ్రంథాంతవిషయమును సంకలితము చేసే రచన ఖండకథ. ప్రధానాంశము మఱొకగ్రంథము నుండి తీసికొన్నా, దానిని చెప్పడంలో అపూర్వ మని భ్రాంతికలిగేటట్లు అతి విచిత్రంగా నడిచే రచన ఉపకథ. అంకాది విభాగములతోను, అద్భుత సన్నివేశములతోను గొలుసుకట్టే కల్పనా గ్రథనము బృహత్కథ."

ఈ లక్షణము లెం దున్నవో వారు సప్రమాణముగాఁ దెలిపినచో బాగుగా నుండును.

ఉపరికథా, బృహత్కథా, అనునవి లేనే లేవు. బృహత్కథ యొక గ్రంథ నామముకాని కథాభేదము గాదు.

వాఙ్మయమునఁ గావ్యస్థభాగ, ప్రవిభాగములకుఁ బెక్కు నామములు గాన వచ్చుచున్నవి. ౧. సర్గము, ౨. ఆశ్వాసము, ౩. ఉచ్ఛ్వాసము, ౪. ఉల్లాసము, ౫. కాండము, ౬. స్కంధము, ౭. పర్వము, ౮. స్తబకము, ౯. అధ్యాయము, ౧౦. అధికరణము, ౧౧. ప్రకరణము, ౧౨. లంబకము ౧౩. దళము, ౧౪. ఉద్యోతము, ౧౫. ఉన్మేషము. ౧౬. పరిచ్ఛేదము, ౧౭. ఖండము, ౧౮. ఆహ్నికము మొదలగునవి వీనికి వివరణ మిది.

సర్గము

సర్గ మన సృష్టి. బ్రహ్మ లోకమును సృష్టించినవిధమునఁ గవి గావ్యమును సృష్టించునుగదా! బ్రహ్మలోకమునకు వలసిన వివిధము లగు సృష్టులమూలమున నానందమును గలిగించువిధమునఁ గవియు రసికులకు వలసిన రససంబద్ధము లగు నానావిషయములయొక్క సృష్టులమూలమున నానందము గలిగించును. కాన రస సంబద్ధవిషయసృష్టి సర్గము. అది యేభాగమున నుండునో యా భాగమున కౌపచారికముగా సర్గ మని వ్యవహారము.

ఆశ్వాసము

"కథాంశానాం వ్యవచ్ఛేద ఆశ్వాస ఇతి కథ్యతే" (కథాంశముల యొక్క విభాగ మాశ్వాస మనఁబడును.) మఱియు నాశ్వాస మన నూపిరి పుచ్చుకొనుట. ఉపచారముచేత "నొకతూరి సునాయాసముగాఁ జదువఁదగిన భాగము" అనియు నర్థమును జెప్పుకొనవచ్చును.

ఉచ్ఛ్వాసము

పై వివరణమే.

ఉల్లాసము

"యస్మిన్ మన ఉల్లసతి స ఉల్లాసః" విషయసౌలభ్యముచే దేనియందు మన స్సుల్లాస మొందునో యా భాగ ముల్లాసము.

కాండము

పెక్కు మొత్తములయొక్క మొత్తము. "కాండః సమూహః ఖండానాం" అను వచనము గలదు. పెక్కు సర్గల మొత్తము కాండముగా వ్యవహరింపఁబడు చున్నది. రామాయణ భాగము లగు కాండములు పెక్కు సర్గల మొత్తములుగదా! సర్గమునఁ బెక్కు శ్లోకము లుండును.

స్కంధము

'స్కంధ ఇవ స్కంధః' స్కంధము (చెట్టుమొదలు) వంటిది స్కంధము. నానాశాఖోపశాఖలతో నొప్పు జగద్వృక్షమునకు స్కంధము భగవంతుఁడే. కావున భగవన్మాహాత్మ్య వర్ణనైకపరతంత్ర మగు భాగము స్కంధము. కావుననే భాగవతభాగములకు స్కంధము లను పేరు తగియున్నది.

"స్కంధ మనఁ బెద్దశాఖ. వృక్షప్రకాండము గొంత సాఁగిసపిమ్మట దానికి నలుదిక్కులందును నాలుగు పెద్దశాఖలు వెడలును. భాగవతగ్రంథ మనునది వృక్ష పరికాండము. ఈ ప్రకాండమునుండి పండ్రెండు స్కంధములు వెలువడినవి,' అనియును జెప్పుదురు.

పర్వము

'చెఱకు మొదలగువాని కనుపు' అని యర్థము. మహాభారత మిక్షుఖండము వంటి దని లోకప్రసిద్ధి. ఏ లన, నెచ్చటఁ దిన్నను జెఱకు దియ్యగా నుండునట్లెచ్చట జదివినను భారతము రుచ్యముగా నుండును. కావున దాని భాగములకుఁ బర్వములను నామ ముచితమే.

స్తబకము

"స్తబక ఇవ స్తబకః" పూలగుత్తి వంటిది ; దీనిచేఁ గావ్యము పుష్ప వృక్షముగా నారోపిత మగుచున్నది.

అధ్యాయము

సామాన్యముగా నిది శాస్త్రభాగములకు మాత్రమే వ్యవహరింతురు. ఏ భాగము వలన నధికమగు నాయము (ఆయము = లాభము ; అనఁగా జ్ఞానలాభము — శాస్త్రజ్ఞానలాభము) కలుగునో యది యధ్యాయము. 'అధీయతేఽస్మి న్నిత్యధ్యాయః' (దీనియం దధికముగా జ్ఞానమును బొందుదురు కాన నధ్యాయము) అని వ్యుత్పత్త్యర్థము. ఈ పదమును శాస్త్రగ్రంథ భాగములకేకాక కావ్యభాగములకు వాడినచో నౌపచారికముగా గ్రహింప వలెను.

అధికరణము

ఇదియును శాస్త్రవిభాగములకే వ్యవహరింపఁబడును. విషయము, సందేహము, పూర్వపక్షము, ఉత్తరపక్షము లేక సిద్ధాంతము, నిర్ణయము, అను నైదు విషయములు గల ఘట్టము. పూర్వ మీమాంసాది శాస్త్రములం దీ యధికరణములు గలవు.

ప్రకరణము

"ప్రకృష్టం కరణం సాధనం ప్రకరణం" అనఁగా నుద్దేశించిన విషయ సిద్ధికిఁ బ్రకృష్ట మగు సాధనము.

లంబకము

ఇది యపపాఠము. 'లంభకము' అని శుద్ధపాఠము. ఏ భాగముచే లంభకము (ఆనందలాభము) కలుగునో యది లంభకము. కథాసరిత్సాగరమున నీ లంభకములు గలవు.

దళము

'దళమివ దళం' దళమువంటిది కావున దళము. కావ్యభాగము దళముగా నారోపింపఁ బడుటవలనఁ గావ్యము శాఖారూపముగా నారోపింపఁ బడుచున్నది.

ఉద్ద్యోతము

పెద్దవెలుఁగని యర్థము. గహన మైన శాస్త్రీయవిషయములను దెలుపు భాగమున కుద్ద్యోత మని పేరు. వెలుఁగుచేఁ జీఁకటి తొలఁగువిధమున నే భాగముచేఁ దెలియమి దొలఁగునో యనఁగాఁ దెలియనివిషయము సుగమ మగునో యది యుద్ద్యోతము.

ఉన్మేషము

వెలుఁగు, వికాసము, నేత్రాద్యున్మీలనము. దేనివలనఁ జదువరి కిట్టివి గలుగునో యది యున్మేషము.

పరిచ్ఛేదము

'పరిచ్ఛిద్యతే అనేన ఇతి పరిచ్ఛేద' దీనిచేఁ (భాగముచే) గొంత విషయము విభక్త మగును. కానఁ బరిచ్ఛేదము. ఇదియు శాస్త్రవిభాగములకే నామము.

ఖండము

'ఖండమివ ఖండం' ఖండమువంటిది. కాన ఖండము.

ఇవిగాక మఱికొన్ని పారిభాషికపదముల కిట వివరణము వ్రాయుదుము. (పరిశిష్టము చూడుడు.)

సూత్రము

శ్లో. అల్పాక్షర మసందిగ్ధం సారవ ద్విశ్వతోముఖం ।
అస్తోభ మనవద్యంచ సూత్రం సూత్రవిదో విదుః ॥

కొలఁది యక్షరములు గలిగియుండవలెను. అర్థ మసందిగ్ధముగా బోధింపవలెను. సారముగలదై యనఁగా బుద్ధిబలము కొలఁది తెలియఁదగిన యర్థగాంభీర్యము గలిగియుండవలెను. ఎల్లలక్ష్యము లందును సమన్వయించునదిగా నుండవలెను. చూచుటకుఁ జిన్నదిగా నున్నను భావమును బట్టి గొప్పదిగా నుండవలెను. నిర్దుష్టముగా నుండవలెను. అట్టిదానిని సూత్ర మని సూత్రవేత్తలు చెప్పుదురు. దారమెట్లు చుట్టఁగాఁ జుట్టఁబడి యున్నపు డల్పముగాఁ గానఁబడి విప్పఁబడినపుడు దీర్ఘముగా గానఁబడి పెక్కింటిని బంధించుట కవకాశము గల్పించునో యట్లే సూత్రముగూడఁ బనిసేయును. 'సూత్ర మివ సూత్రం' అని వ్యుత్పత్తి.

వృత్తి

'సూత్రమాత్రస్య యా వ్యాఖ్యా వృత్తి రిత్యభిధీయతే' సూత్రమాత్రము నకు ననఁగా మిక్కిలి లోతుఁ జొరక చేసిన వ్యాఖ్య వృత్తి యనబడును.

పద్ధతి

సూత్రవృత్తిని లెస్సగా వివేచనము సేయునది పద్ధతి.

భాష్యము

పూర్వపక్షోత్తర పక్షములతో విషయమును జల్లెడ పట్టినట్లు గావించుచు భాషించునది భాష్యము. ఇది స్వతంత్రవిమర్శగా నుండును. (పరిశిష్టము చూడుడు.)

సమీక్ష

భాష్యమును లెస్సగా నీక్షించునది సమీక్ష.

టీక

సంభవించినంతవఱకు మూలగ్రంథమునకు నర్థమును సమగ్రముగా వివరించునది టీక (Explanatory notes) 'టీకా నిరంతరవ్యాఖ్యా' అని యాకరము.

టుప్పీక

స్వల్పమగు టీక (Notes) (ఇది పంజికకన్నను జిన్నది)

పంజిక లేక పంచిక

విపులమైన వివరణము (A Detailed Exposition)

కారిక

అర్థమును విరచించు శ్లోకరూపమగు వ్యాఖ్యానమునకుఁ గారిక యనిపేరు.

పరికర శ్లోకము

"పరికరోతి ప్రకృతార్థం అధికాధానేన ఉపకరోతీతి పరికరః; పరికరార్థం కారికార్థస్య అధికాధానంకర్తుం శ్లోకః పరికరశ్లోకః" అనఁగాఁ గారికార్థమును విశదీకరించి విపులీకరించిన శ్లోకము పరికరశ్లోకము.

శాస్త్రకారు లట నట శాస్త్రములందుఁ దాము వచనరూపమున వివరించిన విషయములను విద్యార్థులు కంఠపాఠము సేయుట కనుకూలముగా శ్లోకరూపమున విరచింతురు. అట్టివే కారికలును, బరికర శ్లోకములును.

వార్తికము

"ఉక్తానుక్త, దురుక్త, చింతాకరం వార్తికం" చెప్పఁబడినదానిలోఁ జెప్పఁబడనిదానిని గుఱించియు, దోషయుక్తముగాఁ జెప్పఁబడినదానిని గుఱించియు విచారించి సవరించి చెప్పునది వార్తికము.

వివేకము

"వివరీతుం క్వచిద్బద్ధం నవం సందర్భితుం క్వచిత్ ...వివేకః ప్రవితన్యతే" ఇదివఱకుఁ గూర్పఁబడినదానిని వివరించుచుఁ గ్రొత్తదానినిఁ గూర్చుచు రచింపఁబడినది వివేకము.

వ్యాఖ్య; వ్యాఖ్యానము

"పరిచ్ఛేదః పదార్థోక్తి ర్విగ్రహో వాక్యయోజనా
ఆక్షేపశ్చ సమాధానం వ్యాఖ్యానం పంచలక్షణం"

పదవిభాగము, పదముల యర్థము, సమాసపదములకు విగ్రహ ప్రదర్శనము, కావ్యము నందలి యలంకారములను సమన్వయించుట, వ్యాకరణాద్యంశములపై నాక్షేప సమాధానములు; ఈ యైదులక్షణములును గలది వ్యాఖ్య లేక వ్యాఖ్యానము.

ఈ వ్యాఖ్యానమునకు గచ్ఛద్వ్యాఖ్యానము, ధావద్వ్యాఖ్యానము, అని రెండవాంతరభేదములు గలవు. వీనినిఁ గ్రమముగా టుప్పీక, పంజిక అని వ్యవహరింపవచ్చును. (పరిశిష్టము చూడుడు)

ఇటఁ గొన్ని సారస్వతప్రసిద్ధ వైదిక పదములకును వివరణమును వ్రాయుదుము.

శ్రుతి

వినుకలిచే నేర్చుకొనునది; అనఁగా వేదము. అనాదికాలము నుండి నేఁటి దాఁక వేద మొకరు సంతచెప్పుచుండఁగా మఱొక రద్దాని వల్లెయుచ్చరించుచు నేర్చుకొందురు. కాన నొకరిశ్రుతినుండి మఱొకరిశ్రుతికి, వారినుండి వేఱొకరిశ్రుతికిని వచ్చినది.

స్మృతి

"శ్రుత్యర్థః స్మర్యతేఽత్ర" శ్రుత్యర్థ మిందు స్మరింపఁబడును. కాన స్మృతి. 'శ్రుతేరివార్థం స్మృతి రన్వగచ్ఛత్' (శ్రుత్యర్థమును స్మృతి యనుసరించిన విధమున వెంబడించెను) అనికూడ నుంటవలన శ్రుత్యర్థమును స్మృతి యనుసరించును.

ఆగమము

"పరమేశ్వరా దాగత ఏవ ఆగమః" (పరమేశ్వరునుండి వచ్చిన జ్ఞానరాశి- దానినుపదేశించు గ్రంథ ముపచారముచే నాగమము) శైవ, వైష్ణవాదులాగమములు గూడఁ బరమేశ్వరప్రోక్తములే యని వానికిఁ బ్రామాణ్య మంగీకరింతురు. ఈ 'ఆగమ' పదమునకు శైవులీ క్రిందివిధమున వ్యుత్పత్తినిఁ జెప్పుదురు.

"ఆగతం పంచవక్త్రాత్తు గతం చ గిరిజాముఖే
మతంచ వాసుదేవస్య తస్మా దాగమ ఉచ్యతే."

శివునినుండి వచ్చినదియుఁ, బార్వతీముఖమును జొచ్చినదియు, వాసుదేవునికి సమ్మత మయినదియు నగుటవలన యాగమ మనఁబడును. ఇందు ఆ, గ, మ, యను వర్ణత్రయమునకును నీ విధముగా నిర్వచనము చేయఁబడినది.

శాస్త్రము

'శాసనాచ్ఛాస్త్ర ముచ్యతే' శాసించునది లేక 'శిష్యతే అనేన ఇతి శాస్త్రం' శాసించుటకు సాధన మైనది. కాఁబట్టి శాస్త్రము; మఱియును

నజ్ఞాతజ్ఞాపకత్వము శాస్త్రలక్షణము. అనఁగా నితరగ్రంథములవలనఁ దెలియఁ బడని విషయములను గూలంకషముగాఁ దెలుపునది శాస్త్రము.

దర్శనము

అతీంద్రియజ్ఞానముచేఁ దత్త్వమును సాక్షాత్కరించుకొనుట దర్శనము. అట్టిఋషులు ద్రష్టలు ఆ యాత్మదర్శనము నిరూపించు గ్రంథ ముపచారముచే దర్శన మనఁబడును. లేక 'దృశ్యతే అనేన' దీనిచేఁ దత్త్వమెఱుఁగఁ బడును గాన దర్శనము.

ప్రస్థానము

చతుర్దశసు విద్యాసుమధ్యే ప్రకృష్టం స్థానం యస్య తత్ (పదునాలుగు విద్యలలో దేనిస్థానము ప్రకృష్టమో యది ప్రస్థానము.) అనఁగా వేదాంతము, సూత్రభాష్య, గీతాభాష్య, ఉపనిషద్భాష్యములకుఁ బ్రస్థానత్రయ మని పేరు.

శిక్ష

వర్ణములయొక్క (అక్షరముల) ఉచ్చారణరీతి, ఉత్పత్తిస్థాన, ప్రయత్న, స్వర, కాల భేదములను గూర్చి శాసించు గ్రంథము.

కల్పము

వేదములలో నట నటఁ బఠింపబడిన కర్మబోధకమంత్రములయొక్క వినియోగమును దెలుపు సూత్రగ్రంథము కల్పము.

వ్యాకరణము

"ప్రకృతిప్రత్యయోపాధినిపాతాది విభాగశః
పదవ్యాఖ్యానకరణం శాస్త్రం వ్యాకరణం విదుః"

ప్రకృతి, ప్రత్యయము, ఉపాధి, నిపాతము, మొదలగువానిని వివిక్తముగాఁజూపి చేయు పదవ్యాఖ్యానము వ్యాకరణము. "వ్యాక్రియంతేశబ్దాః అనేన ఇతివ్యాకరణం" అని వ్యుత్పత్తి.

సంహిత

'పదప్రకృతిస్సంహితా' వేదమునందలి పదపాఠమునకుఁ బ్రకృతిభూతమగు పాఠము (పదపాఠము × సంహితాపాఠమే)

నిరుక్తము

వైదికశబ్దములయొక్క యర్థ మెందు నిర్వచింపబడునో యది నిరుక్తము.

అర్థవాదము

"అర్థస్య ప్రయోజనస్య వాదః" ప్రయోజనము నుద్దేశించి చేయు ప్రశంసావాక్యము. ఈ యర్థవాదములు వేదమునఁ గలవు. అం దముఖ్యము లగు విషయములఁగూడ నత్యధికముగాఁ బ్రశంసించు వాక్యము లుండును. 'వ్రతానా ముత్తమం వ్రతం' అన్న ట్లేదో ప్రయోజనము నుద్దేశించి 'నీవే మహారాజవు. నీవే సార్వభౌముఁడవు' అని పొగడుదురు. ఈ పొగడికలు యథార్థములు గాఁజాలవు. ఇవి ప్రయోజనాపేక్షితములు. ఇవియే యర్థవాదములు.

అన్వీక్షకి (రూ) అన్వీక్షికి

"అన్వీక్షా ప్రయోజనమస్య అన్వీక్షకీ" లోకమునందలి పదార్థముల తత్త్వమిం దన్వీక్షణము చేయఁబడును. అనగా లెస్సగాఁ దర్కింపఁబడును. దీనికిఁ దర్కశాస్త్ర మనియుఁ బేరు.

" అన్వీక్షి కాత్మవిద్యా స్యా దీక్షణా త్సుఖదుఃఖయోః ।
ఈక్షమాణ స్తయా తత్త్వం హర్ష శోకౌ వ్యుదస్యతి."

సుఖదుఃఖములను లెస్సగా విచారించి తత్త్వమును దెలిసికొని యీ శాస్త్రము వలన నా సుఖదుఃఖములను విడుచు చున్నాఁడు (మానవుడు). కాఁబట్టి యాన్వీక్షకి యన నాత్మవిద్య. ఆ యా శాస్త్రకారులు తమ తమ శాస్త్రములవలననే మోక్షము లభించు నని చెప్పుదురు. కాన నాన్వీక్షకియు నా శాస్త్రకారులమతమున నాత్మవిద్యయే.

దండనీతి

ధర్మమును బురస్కరించుకొని యపరాధికి దండమును విధించు శాస్త్రము.

వార్త

పురుషార్థములలో నొకటైన యర్థమును గుఱించి విచారించుశాస్త్రము. కృషి (వ్యవసాయశాస్త్రము) గోరక్షణ (పశుశాస్త్రము) వాణిజ్యాదు (క్రయవిక్రయాది వ్యవహారము) లిందే చేరును.

మీమాంస

న్యాయములచే వేదార్థమును లెస్సఁగాఁ (మీమాంసించు) జర్చించు శాస్త్రము. (పరిశిష్టము చూడుడు.)

ఆశ్వాసాంతము

మ. ఫణిశుంభద్భుజసార! సారసముఖీసంచాయుధాకార! కా
రణసంతత్యవతార! తారగిరిధైర్యస్థేమదుర్వార! వా
రణసమ్రాడ్బలభార! భారవికవిప్రౌఢోక్తిసంచార! చా
రణసంస్తుత్యవిహార! హారహరవిభ్రాజద్యశోవైభవా! ౧౭౪

కం. భూమి సుమనోఽమరద్రుమ!
వామాప్రద్యుమ్న! భానువంశోద్భవ! పౌ
లోమీవిభు శుభవైభవ!
భీమోపమ! భీమ భీమ పృథుదోర్విభవా! ౧౭౫

పంచచామరము

ఘనాఘనాఘనాశనాధిక ప్రగానరంజనా!
జనావనాది నాగతల్ప సత్కవిప్రసాధనా!
ధనాధినాథ నందనాబ్జ దర్పకాంగవాసనా!
సనాతనాధునాతనాతిశౌర్యధుర్యలంఘనా! ౧౭౬

గద్యము

ఇది శ్రీ హనుమత్ప్రసాదలబ్ధ కవితాసార, సారస్వతాలంకార, నిరంకుశ ప్రతిభాబంధుర, ప్రబంధపఠన రచనాధురంధర, ప్రబంధాంక వేంకట రాయ భూషణసుపుత్ర, తిమ్మరాజపౌత్ర, సకల భాషావిశేష నిరుపమావధాన శారదామూర్తి మూర్తిప్రణీతం బైన కావ్యాలంకార సంగ్రహం బను మహాప్రబంధంబు నందు సర్వరస సాధారణనాయక వర్ణనంబును, శృంగార నాయికాఖ్యానంబును, రీతివృత్తి ప్రశంసయుఁ బాకశయ్యా పరిశంసనంబును, గావ్యభేద ప్రకరణంబును, మహాకావ్యప్రకటనంబు ను గ్రప్రబంధమార్గదర్శనరీబు నన్నది

ద్వితీయాశ్వాసము.

కావ్యాలంకార సంగ్రహము

తృతీయాశ్వాసము

కం. శ్రీరమణచరణసేవా
పారాయణ! యుభయవంశపావన! లక్ష్మాం
బారచితభాగధేయ! య
పారకృపారసిక! యోబసార్థిపు నరసా! ౧

గీ. అవధరింపుము లక్ష్మలక్ష్యముల నెల్ల
ననఘ భవదీయనామధేయాంకితముగ
బహువిభక్తుల నొనరింతుఁ బద్యపితతి
నిచ్చటఁ బ్రబంధజీవితం బెట్లటన్న. ౨

లక్ష్మ లక్ష్యములు = లక్షణ లక్ష్యములు; బహువిభక్తులు = పెక్కువిభాగములు.

గీ. మహితకవితావిలాసినీమధురతర వి
లాసవిన్యాసముల లీల వాసికెక్క
నవరసంబుల నెఱిగింతు నవరసార్థ
గుంభగంభీరతరవచోజృంభణముల. 3

తా. కావ్యకాంతయొక్క యందచందములు స్ఫుటమగుటకై దానికి జీవిత భూత మగు రసముయొక్క నవవిధములు అనఁగా నవరసముల నెఱిఁగింతును.

కం. పులకండంబులు గలిపిన
నలు వగు సలిలము రసాయనం బగు పగిదిన్
లలితవిభావాదులచే
నలఘుతరస్థాయిభావ మమరుఁ రస మై.

తా. కండచక్కెఱ కలుపఁగా జలము పానక మగువిధమున విభావ, అనుభావ, సంచారి భావములచేఁ బరిపుష్ట మై యధికముగా నాస్వాద్య మైన స్థాయి భావము రసము. జలము తన జలరూపముతో నున్నపు డెక్కువగా

నాస్వాద్యముగా నుండదు. అట్లే సహృదయుల హృదయమున వాసనా రూపమున నున్న స్థాయిభావముగూడ నాస్వాద్యముగా నుండదు. కాని యా జలము కండచక్కెఱ, ఏలకులు, మిరియపుపొడి, మొదలగువానియొక్క కలయికచే బానకరూపమును బొంది కడుంగడు నాస్వాద్యమాన మగుచున్నది. అట్లే యా సహృదయుల స్థాయియు విభావ, అనుభావ, సంచారిభావములచేఁ బరిపుష్టమై మిక్కిలియు నాస్వాద్య మగుచున్నది. కాఁబట్టి సహృదయుల హృదయమున నున్న స్థాయియే రస మగుచున్నది. దశరూపకమున నిదే విధముగాఁ గలదు.

> విభావై రనుభావైశ్చ సాత్త్వికై ర్వ్యభిచారిభిః
> ఆనీయమానః స్వాదుత్వం స్థాయీభావో రసః స్మృతః

విభావానుభావ వ్యభిచారి భావములచే నాస్వాద్యమాన మగు స్థాయి భావము రసము; అని యభిప్రాయము.

గీ. గరిమ నదు లెన్ని గలిసినఁ గప్పుకొనుచు
జలధి గనుపట్టురీతి, సంచారిభావ
సంచయము లెన్ని గలపినఁ మించ నీక
తాన కనుపట్టుభావంబు స్థాయి దలఁప. 72

స్థాయి యన స్థిరముగా నిలుచునది. ఎన్ని యాఘాతములు వచ్చినను జలింపక సుస్థిరముగా నుండుభావము స్థాయిభావము. లవణసముద్రము దనలో మధురజలములగు నదు లెన్ని గలసినను వానిని స్వాదనమును మించ నీక, తన క్షారత్వమును స్థిరముగా నిలుపువిధమునఁ దనలో నెన్ని సంచారిభావములు (విరుదములు గాని యవిరుదములుగాని) గలసినను వానిని మించ నీక తానే స్థిరముగా నిలుచుభావము స్థాయిభావము.

ఇట స్థాయి యనఁ దేలినది. భావ మన నేమి? యన్నచో వినుఁడు. "వికారో మానసో భావః" (మనోవికారమే భావము) దీనినే మఱికొంత వివరింతము. "నిర్వికారాత్మకే చిత్తే భావః ప్రథమవిక్రియా" (ఎట్టివికారములును లేనిచిత్తమున మొదటి వికారము భావ మనఁబడును.) 'భావయతి జ్ఞాపయతి హృదయగత మితిభావః' (హృదయగతమును దెలుపునది) అనియును వ్యుత్పత్త్యర్థముగలదు. కావున స్థాయిభావ మనఁజిరస్థాయి యనఁగాఁ జిరకాలము దాఁకననఁగా రసస్ఫూర్తి వఱకును సహృదయ హృదయములలో నుండు భావము. ఈ స్థాయిభావాదులగు రత్యాదు లనుకూలములగు సంచారిభావములచే నొకతూరి యావిర్భావమును (ప్రకాశము) మఱొకతూరి ప్రతికూల

సంచారులచేఁ దిరోభావమును (అప్రకాశమును) బొందుచున్నను సంస్కార రూపమున రసస్ఫూర్తివఱకును నిలుచును. ఇదియే యభిప్రాయము నీ క్రింది శ్లోకము తెలుపుచున్నది.

చిరం చిత్తేఽవతిష్ఠంతే సంబధ్యంతేఽనుబంధిభిః।
రసత్వం యే ప్రపద్యంతే ప్రసిద్ధాః స్థాయినోఽత్ర తే.।

చిరకాలముదాఁక సహృదయుల చిత్తమున నిలుచునవియు విభావాదుల సంబంధముగలవియు, ననఁగా వానివలన వ్యక్తము సేయఁబడినవియు, రసత్వమును బొందునవియు నగునవి స్థాయిభావములు.

ఇటఁ బద్యములో "సంచారభావసంచయము లెన్నిగలిసిన" అనునది పొరపాటు. ఏలన, దశరూపకమున

సజాతీయై ర్విజాతీయై రతిరస్కృతమూర్తిమాన్
యావద్రసం వర్తమానః స్థాయీభావ ఉదాహృతః.

సజాతీయ విజాతీయ భావములచే భంగపడక రసస్ఫూర్తి పర్యంతము సహృదయహృదయముల నిలుచునది స్థాయిభావమని తెలుపఁబడినది. సజాతీయ విజాతీయభావము లనఁగాఁ బ్రతాపరుద్రీయ వ్యాఖ్యాత "కస్యాం చిన్నాయికాయా మనురాగస్య నాయికాంతర విషయానురాగః సజాతీయః। తత్రబీభత్సాదిర్విజాతీయః।" అని వ్యాఖ్యానించెను. అనఁగా నొక నాయిక యందున్న రతికి మఱొక నాయికారతి సజాతీయము. రతికి విరుద్ధములయిన జుగుప్సాదులు విజాతీయములు" కావున సజాతీయములయిన విజాతీయములయిన స్థాయిభావములచే నుపమర్దితముగాక తుదిదాఁక రసస్ఫూర్తి కలుగువఱకు నిలుచునది స్థాయిభావము. కాఁబట్టి "సంచారిభావసంచయము లెన్నిగలిసిన మించనీక" అనరాదు. స్థాయిభావములకును స్థాయిభావములకే సజాతీయత్వ విజాతీయత్వములు గాని సంచారి (వ్యభిచారి) భావములకును స్థాయిభావములకును గాదు. ఈరత్యాది స్థాయిభావములు గూడ నొకప్పుడు సంచారిభావములు గావచ్చును. ఎట్లన,

రత్యాదయః స్థాయీభావా స్స్యుర్భూయిష్ఠ విభావజాః
స్తోకై ర్విభావై రుత్పన్నా స్త ఏవ వ్యభిచారిణః

అధికవిభావములవలన వ్యక్తమయిన రత్యాదులు స్థాయిభావములు. అల్పవిభావములవలన వ్యక్తము అయిన రత్యాదులు వ్యభిచారులు. మఱియు

యథా నరాణాం నృపతిః శిష్యాణాంచ యథా గురుః
ఏవం హి సర్వభావానాం భావః స్థాయీ మహానిహ.

ఎల్లరును సమానావస్థగలవారయ్యుఁ గులవిద్యాప్రతాపాదులచేఁ గొందఱు రాజు లగుదురు. కొంద ఱనుచరు లగుదురు. అదేవిధముగా విభావాది ప్రకర్షమున నొకభావము స్థాయిత్వమును బొందును. విభావాద్యపకర్షమున నస్థాయిత్వమును బొందును. అస్థాయిత్వ మన వ్యభిచారిత్వమే కదా! అనియుఁ గలరు.

స్థాయిభావము రసమగునని చెప్పితిమికదా! ఇట ముందు రసపదము గూర్చి చర్చింతము (చూ: 'The Theories of Rasa and Dhvani' ౨ వ పుట)

రసపదము మొట్టమొదట ఋగ్వేదమునఁ గానఁబడుచున్నది. ఆపద మీ కాలమున వ్యవహరింపఁబడు కావ్యరసపరముగాఁ గాక భిన్నార్థమున వ్యవహృతమై యున్నది. అది తొలుత సోమరసము, జలము, క్షీరము, సారము, అనునర్థములందు భిన్నభిన్న మండలములలోఁ గానవచ్చుచున్నది. అథర్వవేదమునందుఁ బైయర్థములందు వ్యవహారము గానరాదు. కాని 'రుచి' అనునర్థమున సర్వసాధారణముగా గానఁబడును. ఉపనిషత్కాలమున "ప్రధానసారము" అనునర్థము వచ్చినది. ఛాందోగ్యోపనిషత్తులో రుచి, ప్రధానసారము అను రెండర్థములను భిన్నభిన్న స్థలములందుఁ గలవు. తైత్తిరీయోపనిషత్తులో "రసో వై సః" 'రసగ్ హ్యేవాయం లబ్ధ్వా నందీ భవతి' అనియు, మైత్రియోపనిషత్తులో 'తద్వై సత్త్వస్య రూపం; తత్సత్త్వమేవేరితం రసః; సంప్రాస్రవత్" అనియును గలదు. వీనిలోని 'రస' పదములకు నీ యుభయార్థమును (రుచి-ప్రధానసారము) నిమిడియున్నది. జగత్తునకుఁ బ్రధానసారభూతమేదిగలదో, యేది యోగులు రుచ్యమానముగఁ దలఁతురో, దేనిని సాక్షాత్కరించుకొని శాశ్వతానంద మనుభవింతురో, యా పరమాత్మయే యా రసపదమునర్థము. ఆలంకారికు లిట్టి యుభయార్థముగల రసపదమును గ్రహించి దీనినిఁ గావ్యమున వ్యవహరించిరి. కావుననే కావ్యానందము బ్రహ్మానందసహోదర మనియు నుడివిరి.

లోకమున శకుంతలాదుష్యంతాదు లనుభవించిన రసమును దర్శకునకుఁ గారణముగాని, సామాజికుఁ డెట్లనుభవించి యానందించుచున్నాఁడు? అని ప్రశ్నించుకొని భరతుఁ డీ క్రింది సూత్రమును జెప్పుచున్నాఁడు.

రసచర్చ

"విభావానుభావ వ్యభిచారి సంయోగాద్రస నిష్పత్తిః" అని భరతుని రససూత్రము. విభావానుభావవ్యభిచారులయొక్క సంయోగమువలన రసము నిష్పన్న మగుసని యర్థము. పై పద్యములో "లలితవిభావాదులచే, నలఘుతర స్థాయిభావ మమరుట రస మై" అనున దెంత యస్పష్టము గానున్నదో యా వివరణమును నంత యస్పష్టముగానే యున్నది. సంయోగ, నిష్పత్తి పదములు

కర్థభేదమును గల్పించి భట్టలోల్లట, శ్రీశంకుక, భట్టనాయక, అభినవగుప్తులను నలువురు పండితులు నాలుగు విధముల వ్యాఖ్యానించిరి.

భట్టలోల్లటమతము

ఆలంబన విభావము లయిన సీతాదులచే, నుద్దీపన విభావములయిన యుద్యానాదులచే, రామాదు లందు రత్యాదిస్థాయిభావము జనించును. అది కటాక్షాద్యనుభావములచే గమ్యమాన మగును. అనఁగా స్పష్టముగా గోచరించును. పిమ్మట నిర్వేదాదివ్యభిచారులచేఁ బుష్టమగును. అట్టి స్థాయీభావము రస మగును. (ఆ రస మీవిధముగా ముఖ్యముగా రామాద్యనుకార్యనిష్ఠము. అనఁగా మొదట రామాదులం దుండును. అనుకార్య మన ననుకరింపఁదగిన రామాదిపాత్ర విశేషములు.) (నటులుగారు). రసము ముఖ్యముగా రామాదినాయకనిష్ఠమే. అయినను సర్పము లే కున్నను సర్పాకారముగాఁ గనఁబడు రజ్జువువలనను జూపఱకు భీతి పుట్టునట్లు రామాదినాయకరూపము ధరించు నటునియందు సీతాది విషయకరత్యాదులు లే కున్నను నాట్యనైపుణ్యమున నున్నట్లు భాసిల్లును. వానిని సందర్శించు సామాజికుని యందు రత్యాదులు స్ఫురించును. దాన నాతనికిఁ జమత్కారము గలిగి యాతఁడానందించును. అనఁగా రసము ప్రధానముగా ననుకార్యము లగు రామాదు లందే (నాయకులందే) యుండును. అది రామాది పాత్రముల ధరించు నటునియందు లేకున్నను నున్నట్లు భాసిల్లును. సామాజికుఁడా నటుని జూచుటవలన నాతని హృదయమందు రామాదినాయక నిష్ఠమగు రసము స్ఫురించును. దానఁ జమత్కారము గలిగి యానందించును.

ఈ మతమున రసము నాయకనిష్ఠము. అది యుత్పాద్యము లేక జన్యము లేక కార్యము (పుట్టునది). విభావము లుత్పాదకములు, (జనకములు లేక కారకములు) అనుభావములు గమకములు. సంచారిభావములు పోషకములు. అనఁగా విభావములగు సీతాదులవలన రామాదు లందు రసము పుట్టును. అనుభావములచే గమ్యమాన మగును. (ఊహింపఁబడును) సంచారులచేఁ బుష్ట మగును. నటుఁడా విభావ, అనుభావ, వ్యభిచారిభావముల నటించుటచే నాతనియందుఁగూడ రస మున్నట్లు కనఁబడును. ఆ నాట్యమునుగాంచు సహృదయుని హృదయమున నారామాదినాయక నిష్ఠ మగు రసము స్ఫురించును అని నిష్కృష్టార్థము.

ఈ మతమున సంయోగపదమునకు ఉత్పాద్య, ఉత్పాదకభావము, గమ్యగమకభావము, పోష్యపోషకభావము అని మూఁడర్థములు. నిష్పత్తిపదమునకు ఉత్పత్తి, అభివ్యక్తి, పుష్టి యని మూఁడర్థములు. దీని కుత్పత్తివాద మని పేరు.

'విభావానుభావ వ్యభిచారిసంయోగా ద్రసనిష్పత్తిః' అనఁగా నుత్పాదకములగు విభావములచే రత్యాది స్థాయిభావ ముత్పాద్య మై గమకములు అయిన యనుభావములచే గమ్య మై, పోషకము లయిన వ్యభిచారులచేఁ బుష్ట మై రస మగును.

ఇందలి దోష మిది :— లౌకికరస మనుకార్య (నాయక) నిష్ఠమే. అట్టిచో సామాజికునకుఁ జమత్కార మెట్లు గలుగును ? రసము రామాదులకు సంబంధించినది కావున వారికే యానందము గలుగవలెను ! తత్సంబంధములేని సామాజికుని కెట్లు గలుగును ? ఇట సామాజికుఁడా రస మెట్లనుభవించునో చక్కఁగా నిరూపింపఁబడ లేదు.

శ్రీశంకుక మతము

భట్టలోల్లటమతమున రస మను కార్యనిష్ఠ మని నొడివితిమిగదా ! శ్రీశంకుకుని మతమున ననుకర్తృనిష్ఠము. అనుకర్త యనఁగా రామాదిపాత్రముల నటించు నటుఁడు. ఆ రసము నటునియం దుండును. దానిని సామాజికుఁ డెట్లనుభవించు చున్నాఁడో యతఁడు తెలుపుచున్నాఁడు.

నటు డభినయించు విభావానుభావ వ్యభిచారులయొక్క సంయోగము వలన ననఁగా గమ్యగమకభావమువలన, ననఁగా "విభావాదు లెచ్చట నుండునో యచ్చట తప్పక రత్యాదు లుండును" అను తార్కికవ్యాప్తివలన (ఎచ్చట ధూమ ముండునో యచ్చట నగ్నియుండును. ఎచ్చట ధూమము లేదో యచ్చట నగ్ని లేదు. అనునది వ్యాప్తియని తార్కికులు వ్యవహరింతురు. ఈ పదము పారిభాషికము) సామాజికుఁడు నటునియందు రత్యాదుల ననుమానించు చున్నాఁడు. ఎట్లన "ఈ రాముఁడుగా గ్రహింపఁబడిన నటునియందు రత్యాదులు గలవు. కాన వీనియందు రస మున్నది. రసము లేకున్నచో రత్యాదు లుండవు" అను వ్యాప్తి మూలమున నటుని యందు రత్యాదులను సామాజికుఁ డనుమానించుచున్నాఁడు. కాని ఈ యనుమానము పై ధూమాగ్న్యనుమానమువలె నీరసముగాక వస్తుసౌందర్యబలమునలన ననఁగా నటగతవేష భాషానాట్యాదినై పుణ్యమువలన సుందరముగా భాసిల్లును. ఆ నటగతరత్యాది స్థాయిభావమే సామాజికుఁ డనుభవించి యానందించుచున్నాఁడు. రసము నటనిష్ఠమే. పై వ్యాప్తిమూలముననే సామాజికుఁ డనుభవించును.

ఈ మతమున సంయోగపదమునకు గమ్యగమకభావము లేక జ్ఞాప్యజ్ఞాపకభావము, అని యర్థము. 'నిష్పత్తి' పదమున కనుమితిలేక జ్ఞప్తి యని యర్థము. దీని కనుమితివాద మని పేరు.

జ్ఞాపకము అయిన విభావానుభావ వ్యభిచారులవలన జ్ఞాప్య మైన స్థాయి భావము రస మగును.

ఇందలిదోష మిది:-ప్రత్యక్షజ్ఞానమే చమత్కారజనకము. అనుమాన జ్ఞానము గాదు. మఱియు సామాజికునకుఁ బై నుదాహృతమగు వ్యాప్తిజ్ఞానము లేకున్నను రసాస్వాదము గలుగు చున్నది. 'రసం సాక్షాత్కరోమి' (రసమును బ్రత్యక్షముగా ననుభవించుచున్నాను) అను వచనము లోకమునఁ గలదు. రసమును బ్రత్యక్షముగా ననుభవించు చున్నట్లు సహృదయ ప్రమాణ ముండఁగా ననుమానజ్ఞానముచే రస మనుభవించుచున్నా ననుట యనుభవ విరుద్ధము.

భట్టనాయక మతము

భట్టలోల్లటమతమున రస మను కార్యనిష్ఠము. శ్రీశంకుకుని మతమున ననుకర్తృనిష్ఠము. భట్టనాయకమతమున సామాజిక నిష్ఠము.

ఈతని సిద్ధాంతమిది:— కావ్యరస మను కార్యనిష్ఠమును గాదు. అనుకర్తృనిష్ఠమును గాదు. అట్లగు నేని సామాజికునికి రసాస్వాదము గలుగదు. సరియే! రసము సామాజిక నిష్ఠ మందమా? అన్నచో విభావాదులవలనఁగదా రసము పుట్టు ననిరససూత్రము దెలుపుచున్నది. సీతాదులు సామాజికులకు విభావాదులుగారు గదా! విభావాదులు లేకుండ రస మెట్లు కలుగును? కారణము లేకయే కార్యము గలుగదు గదా! అను శంక వచ్చుచున్నది. దీనికి సమాధాన మిది :—

రసము లౌకిక మనియు నలౌకిక మనియు నిఱు దెఱఁగులు. లౌకికము లగు శృంగారాది రసములు లౌకికనాయకాశ్రితములు. కావ్యగతనాయకులు లౌకికులు గారు. వా రలౌకికులు. తదాశ్రిత మగు రస మలౌకికము. ఈ యలౌకికరస మలౌకిక నాయకాశ్రిత మైనను నా స్వాదించువారు సామాజికులు. ఈ యభిప్రాయముతోడనే రసము సామాజికనిష్ఠ మని చెప్పఁబడుచున్నది. ఈ యలౌకికరసమును సామాజికుఁ డెట్లాస్వాదించు? నన శబ్దమునకు అభిధా వ్యాపారము, భావకత్వవ్యాపారము, భోజకత్వవ్యాపారము లేక భోగకృత్త్వ వ్యాపారము అను మూఁడు వ్యాపారములు గలవు. అభిధావ్యాపారము శబ్దము యొక్క వాచ్యార్థమును మాత్రమే బోధించును. భావకత్వ వ్యాపారము శబ్దము యొక్క రసాదులను బోధించును. భోజకత్వవ్యాపార మా రసాదులను సహృదయునిచే భోగింపఁజేయును. "అభిధా, భావనాచైవ, తద్భోగీకృతి రేవ చ" అని సిద్ధాంతము. అందు మొదటి దగు నభిధావ్యాపారము ముగియఁ గానే భావకత్వవ్యాపార మతిత మగుచున్నది. అది విభావాదులను సాధారణ ముగాఁ జేయును. దీనినే సాధారణీకరణ మందురు. అనఁగా రామత్వ సీతా

శాద్యదులు పోయి సాధారణ నాయక నాయికాత్వాదులు మాత్రమే సామాజికునకు గోచరించును. ఇట్లు ప్రత్యేకరూపము పోయి సామాన్యరూపముగా భాసిల్లుట భావకత్వవ్యాపారమహిమ వలననే. ఈ సాధారణీకరణమువలననే సామాజికునకు నాయకునితో నభేదము గలుగును. దీనిపని ముగిసినపిమ్మట భోజకత్వవ్యాపారము పనిసేయును. భావకత్వ వ్యాపారముచే సాధారణరూపమును బొందిన రత్యాదు లీ వ్యాపారముచే సామాజికునిచే భుజ్యమానము లగును. అనఁగా ననుభవింపఁబడును. అది యెట్లన, నా భోజకత్వ వ్యాపారముచే సామాజికులరజస్తమోగుణములు అడఁగును. సత్త్వగుణ మతిశయించును. దానిచేఁ బ్రాపంచికజ్ఞానశూన్య మైన స్వస్వరూపానందముతో సంకలితము లైన రత్యాదులు భాసిల్లును. ఈ యానందము గలిగినపుడు చిత్తమునకు ద్రుతి, విస్తార, వికాసము లను ధర్మములు గలుగును.

ఈ మతమున సంయోగపదమునకు భావకత్వ మని యర్థము. నిష్పత్తి యనఁగా భుక్తి లేక యాస్వాదము అని యర్థము. ఇందు విభావాదులు భోజకములు (భోగమును గలిగించునవి) రసము భోజ్యము. దీనికి భుక్తివాదమని పేరు.

ఇందలిదోష మిది:— శబ్దమునకు భావకత్వ భోజకత్వ వ్యాపారములు రెండును గల్పితములు. ఇవి ప్రామాణికసమ్మతములు గావు. భావకత్వ వ్యాపారముచే విభావాదులు సాధారణీకృతము లయినను సామాజికునియందుఁ బ్రప్రథమమున బీజరూపముగా నైన రత్యాదులు లేనిచో నెట్లనుభవింపఁబడును? నాయకాభేద మెట్లు గలుగును? ఈ రెండుదోషములును నీ మతమున గలవు.

అభినవగుప్తపాద మతము

లోకములో సహృదయుఁడు రతిశోకాదులననుభవించుచున్నాఁడు. ఆయనుభవమువలన నాతనిహృదయమున నొక సంస్కార ముత్పన్నమగును. దానిని 'వాసన' యందురు. దీనిని వేదాంతులును నంగీకరించిరి. ఇది రసాస్వాదమునకు ముఖ్యసాధనము. ఇదిలేకున్న రసాస్వాదము గలుగదు. కావుననే మీమాంసకులకును వైయాకరణులకును రసాస్వాదము గలుగదని యానంద వర్ధనాచార్యులవా రన్నారు. కావున నీతని మతమున 'వాసన' ప్రధానకారణము. ఈయభిప్రాయముననే తెలుపు ధర్మదత్తుని శ్లోకమును సాహిత్యదర్పణకారుఁ డుదహరించెను.

> సవాసనానాం సభ్యానాం రసస్యాఽస్వాదనం భవేత్
> నిర్వాసనాస్తు రంగాంతః కాష్ఠకుడ్యాశ్మ సన్నిభాః

"వాసనాసహితు లగు సభ్యులకే రసాస్వాదము గలుగును. వాసనలేనివారు నాటకాదులు చూచుచున్నను రసాస్వాదనమును జేయఁజాలక రంగమందున్న స్తంభములు, గోడలు, రాళ్ళునువలె నుందురు."

భట్టనాయకమతమందీ వాసనాప్రసంగము లేదు. అతఁడు దీని నంగీకరింపలేదు. ఈ మతమున నది లేకున్న రసాస్వాదము గలుగదు. దీనినే యభివ్యక్తివాద మందురు. అభివ్యక్తి యనఁగా నున్నదానిని వెలువఱచుట. సహృదయుని హృదయమున వాసనారూపముగా నున్న రత్యాదిస్థాయిభావములను విభావాదులు వ్యక్తము సేయును. ఆ వ్యక్తమయిన స్థాయీభావమే రస మగును.

ఈతని సిద్ధాంత మిది:— లోకములో రత్యాదులకు శకుంతలాదుష్యంతాదు లాలంబనకారణములు. మలయానిల చంద్రికాదు లుద్దీపనకారణములు. అశ్రుపాతాదులు కార్యములు. చింతాదులు సహకారులు. *ఇవియే కావ్యపరిభాషలోఁ గారణ కార్యసహకారి నామములను విడిచి విభావ, అనుభావ, వ్యభిచారి నామములను వహించును. అనఁగా గావ్యము నందలి నాయికా నాయకులగు శకుంతలా దుష్యంతాదులాలంబన విభావములు. మలయానిల చంద్రికాదు లుద్దీపన విభావములు. అశ్రుపాతాదులనుభావములు. చింతాదులు వ్యభిచారి భావములు. అని వ్యవహారము.

విభావ మనఁగా విభావన వ్యాపారయుక్తము. విభావన మన సామాజికుల హృదయ మందు వాసనారూపముగా నున్న రత్యాదుల నాస్వాదయోగ్యములుఁగాఁ జేయువ్యాపారము. నాయికానాయకులే కదా! ప్రప్రథమమున సహృదయుని రత్యాదు లుద్బుద్ధములుగాఁ జేయువారు. కావున నీ వ్యాపారము విభావనము. అది గలది విభావము. ఆ వాసనారూపరత్యాదుల ననుభవింపఁ జేయుట యనుభావము. అదిగలది యనుభావము. కావ్యమునందు రత్యాదులను విశేషముగా నంతటను సంచరింపఁజేయుట (ప్రసరింపఁజేయుట) వ్యభిచారణము. అదిగలది వ్యభిచారి భావము. సంచారిభావమునకే వ్యభిచారభావ మనియు నామాంతరము.

సహృదయుఁ డనగా సమానమైన (కవి, నాయకులయొక్క హృదయముతో సమానమైన) హృదయముగలవాఁ డని యర్థము. అభినవగుప్త పాదులవారు తమ ధ్వన్యాలోకలోచనమున 'సహృదయ' పదమున కిట్లు నిర్వచనము సేసిరి.

"యేషాం కావ్యానుశీలన వశాత్ విశదీభూతే మనోముకురే వర్ణనీయ తన్మయీభవనయోగ్యతా తే హృదయసంవాదభాజః సహృదయాః" అనఁగా దృశ్యశ్రవ్యకావ్యములను బరిశీలించుటవలన హృదయము బాహ్యవిషయజ్ఞానము

---

* భట్టలొల్లటుఁడు లౌకికరత్యాదులకుఁ గారణము లగు వానినిఁగూడ విభావాదులనియే వ్యవహరించెను. అభినవగుప్తుఁడు లౌకికములు గారణము లనియు నలౌకికములు (కావ్యగతములు) విభావము లనియు వ్యవహరించెను. ఈ భేదమును గమనింపవలెను.

నుండి ముక్తమై శుద్ధమగు శుద్ధమువలె భాసిల్లును. అప్పుడా కావ్యమున వర్ణితము లయిన విభావాదులు సూటిగా నందుఁ బ్రతిఫలించును. హానితో నప్పుడా సహృదయునకుఁ గావ్యగత నాయకాదులతోఁ దన్మయత్వము (అభేదప్రతిపత్తి) గలుగును. అట్టివారే సహృదయులు.

భట్టతౌతుఁడు తన కావ్యకౌతుకమున నీ క్రింది సిద్ధాంతము దెలిపినట్లు కాణేపండితుఁడు తెలిపెను. "Another doctrine that he held was that the poet, the hero, (of a poem) and the (Sympathetic) reader pass through the same experience." "నాయకస్య కవేః శ్రోతుః సమానోఽనుభవస్తతః" దీనినిఁ బట్టి కవినాయకుల హృదయములతో సమానానుభవము గలవాఁడే సహృదయుఁడు.

భావప్రకాశమున సహృదయ లక్షణ మిట్లు చెప్పబడినది:—

యస్తుష్టౌ తుష్టి మాప్నోతి శోకే శోక ముపైతిచ
క్రోధే క్రుద్ధో భయే భీరు స్సశ్రేష్ఠః ప్రేక్షకః స్మృతః

ఎవఁడు నాయకుని తుష్టియందుఁ దాను దుష్టినందునో, శోకమునందు శోకమును జెందునో, క్రోధమునఁ గ్రుద్ధుఁ డగునో, భయమున భయపడునో, వాఁడు శ్రేష్ఠుఁడగు ప్రేక్షకుఁడు. అనగా సహృదయుఁడు.

కావ్యమునందీ విభావాదులను గాంచఁగానే సహృదయుని సత్త్వగుణ ముద్రిక్తమగును. సత్త్వగుణ మనఁగా రజస్తమోగుణముల స్పర్శయం లేని యాంతరమగు ధర్మము. దాని యుద్రేకమువలన వాని హృదయమందు వాసనారూపముగా నున్న రత్యాదు లుద్బుద్ధము లగును. అనఁగా విభావానుభావ వ్యభిచారులే సహృదయునిలో వాసనారూపమున నున్న రత్యాదుల నభివ్యక్తము సేయును. తిరిగి తిరిగి భావించుకొనుచుంటచే నా విభావాదులు సాధారణములగును.

అనఁగా నా భావనలో నచ్చటి శకుంతలాదుల శకుంతలాత్వాదు లడఁగి సాధారణకాంతలుగా గోచరింతురు. సహృదయుని పరిమితత్వ మడఁగును. అనఁగాఁ దాను ఫలానావాఁడ నను జ్ఞానము దొలఁగిపోవును. తన్నుఁ దాను మఱచును. ప్రపంచమును మఱచును. ఆ రత్యాదులను దానే యనుభవించుచున్నట్లుగానీ యితరు లనుభవించు చున్నట్లుగానీ యనుకొనఁడు. అనిర్వచనీయ మగు నానందమును బొందును. ఇట్టిస్థితి యంతయును విభావాదుల భావనాబలమువలననే కలుగును.

ఈ భావనకే సాధారణీకరణ మని నామాంతరము. ఇది శబ్దగతవ్యాపారమనియు, నభిధావ్యాపారము ముగిసినపిమ్మట నిది పనిసేయు ననియు భట్టనాయకుఁడనెను. అభినవగుప్తుఁ డీ వ్యాపారము విభావాదులదే యనెను.

భరతుఁడు "తాఏవ పరిహృతవిశేషా రసహేతవః" (నాయికానాయకులు తమ తమ విశేషధర్మమును బోఁగొట్టుకొని సామాన్యాకారముగా గోచరించి రస హేతువు లగుదురు) అనియు, విశ్వనాథుఁడు 'వ్యాపారోఽస్తి విభావాదే ర్నామ్నా సాధారణీకృతిః' (విభావాదులకు సాధారణీకరణ మను వ్యాపారము గలదు) అనియును దెలిపిరి. కావుననే భట్టనాయకుఁడు దెలిపిన భావకత్వ వ్యాపార మప్రామాణిక మని దూషింపఁబడెను. ఈ సాధారణీకరణముచేత సామాజికుఁడు నాయకునితో నభేదమును బొందును. నాయకాభేదమును బొందినపుడే వానికి రసానుభవము గలుగును. 'తాఏవ పరిహృతవిశేషా రస హేతవః' అను భరతముని వాక్యమున కిదియే భావము.

ఎంతకాలము సహృదయుఁడు విభావాదుల ననుసంధించుకొని చర్వణము సేయునో యంతకాలము మాత్రఁ డట్లే యానందించును. ఆ చర్వణము ముగియఁగానే యా యానందమును ముగియును. ఈ యానందమును రసానందమని పేరు. ఇది విభావాది జీవితావధికము. ఈ రసానందము బ్రహ్మానంద సహోదరము. బ్రహ్మానందము కేవలానందము. ఈ రసానందము విభావాదియుక్తము. కావున నిది బ్రహ్మానంద సహోదరము, బ్రహ్మానంద మన నేమో యిదివఱకుఁ దెలుపఁబడినది.

ఆత్మ యానందస్వరూపము. దాని నజ్ఞాన మావరించియుండును. ఆ యజ్ఞానము దొలఁగినచో యానందము స్వస్వరూపముతో భాసిల్లును. కావ్యమున విభావాదు లాయజ్ఞానావరణమును దొలఁగించును. అపుడు దన్నంటిపట్టికొన్న రత్యాదివాసనలతో నాత్మానందము భాసిల్లును. ఆ యానందముతో సంవలితమైన రత్యాదులకు రసములని పేరు.

జగన్నాథుఁ డిచ్చట స్థాయిభావముతోఁ గూడిన యానందము రసమా? లేక యానందవిశిష్టమగు స్థాయిభావము రసమా? యని శంకించి 'రసో వై సః। రసగ్ హ్యేవాఽయం లబ్ధ్వానందీ భవతి' అను శ్రుతిస్వారస్యముచే స్థాయిభావముతోఁ గూడిన యానందమే రసమని సిద్ధాంతీకరించెను.

ఆ యానందానుభవము విచిత్రము. అదేమో! కన్నులయెదుట స్ఫురించుచున్నట్లు, హృదయమునఁ బ్రవేశించుచున్నట్లు, సర్వాంగములందును వ్యాపించుచున్నట్లు, బాహ్యప్రపంచమును గనఁబడకుండఁ జేయుచున్నట్లును నుండును.

మఱియు నీ రసమాస్వాదింపఁ బడునపుడు పానక రసమాస్వాదింపఁ బడుచున్నట్లుండును. పానకమునఁ జక్కెర, ఏలకులు, మిరియాలు, కర్పూరము, మొదలగునవి చేర్పఁబడుటవలన విలక్షణమైన రుచివచ్చును. కావ్యరసము గూడ విభావానుభావ వ్యభిచారుల సంయోగమువలనఁ గడుంగడు విలక్షణమగు రుచి గలిగియుండును.

'విభావానుభావ వ్యభిచారి సంయోగాద్రస నిష్పత్తిః' అను సూత్రస్థ సంయోగ పదమునకు వ్యంగ్య వ్యంజక భావమనియు, నిష్పత్తిపదమున కభివ్యక్తి యనియు నభినవగుప్తుని యర్థము. వ్యంజకములగు విభావానుభావ సంచారులవలన స్థాయిభావము వ్యంగ్యమై రసమగును. అని సూత్రార్థము. "పులకండంబులు గలిసిన" అను పద్యమున నీ యభిప్రాయమే సూక్ష్మముగాఁ జెప్పఁబడి యున్నది.

లోకమునందలి హర్షశోకకారణముల వలన హర్షశోకములే కలుగును. సురతకాలమున దంతక్షతాదులవలనను నానందమే కలుగువిధమునఁ గావ్యమున నన్నింటివలనను నానందమే కలుగును. కావుననే యీ యానంద మలౌకిక మని చెప్పుదురు.

అనఁగా లౌకికములగు హర్షశోకాదులవలన నరులకు హర్షశోకాదులే కలుగును. కావ్యశిల్ప మలౌకికమగుటవలన ననఁగాఁ గావ్యగత నాయకాదులు లౌకికులు గాకపోవుటవలన (వారు లౌకిక నాయకాదుల యనుకర్తలు గాని లౌకికనాయకులే కారుగదా!) సామాజికునకు నన్నింటివలనను హర్షమే లేక యానందమే కలుగును.

ఈ విషయము సాహిత్యదర్పణమున నిట్లు గలదు.

హేతుత్వం శోకహర్షాదేర్గతేభ్యో లోకసంశ్రయాత్
శోకహర్షాదయో లోకే జాయంతాం నామ లౌకికాః
అలౌకిక విభావత్వం ప్రాప్తేభ్యః కావ్యసంశ్రయాత్
సుఖం సంజాయతే తేభ్యః సర్వేభ్యోఽపీతి కా క్షితిః.

లౌకిక శోకహర్షాది కారణములవలన లోకమున శోకహర్షాదులే కలుగును. కాని కావ్యమున నాకారణములే యలౌకిక విభావము లనుపేర వ్యవహృతములై హర్షమునే కలిగించును. కావున Imitation begets pleasure (అనుకరణ మానందమును గూర్చును) అను నాంగ్లోక్తియు సరిపడును. కావ్యనాయకాదుల లౌకికనాయకాను కర్తలేకదా! అనుకరణము లగుటచేతనే యెల్ల లలితకళలవలనను నానందమే కలుగును.

నటుఁడుగూడ నొకానొకప్పుడు రసాస్వాదము సేయును. "పణ్యస్త్రియోహి ధనలోభేన పరరత్యర్థం రతాది విమంచయంత్యః కదాచిత్ స్వయ మపి పరాం రతి మనుభవంతి। గాయనాశ్చ పరం రంజయంతః కదాచిత్ స్వయమపిరజ్యంతే। ఏవ మేవ నటా అపి రస మను భవంతి."

అట్లగుచో హరిశ్చంద్రాది నాటక దర్శనమువలన నేల యశ్రుపాతాదులు గలుగుచున్నవి? అనవచ్చును. అవి దుఃఖము వలనఁగాదు. దుఃఖమే కలుగుచో మనమా నాటకములు జూడఁబోఘనమా? ఎవఁడేని గావలెనని

దుఃఖమును గొని తెచ్చుకొనునా? ఇఁక నే మన, హృదయము కరిగి కన్నులవెంట నీరై వచ్చును. (అశ్రుపాతా దయస్తద్వద్ద్రుతత్వాచ్చేతసో మతాః) ఇవి యానంద బాష్పములు. కావునఁ గావ్యమున శోకాదికారణముల వలనను నానందమే కలుగును.

ఆంగ్లసాహిత్య గ్రంథములం దివ్విధమున సామాజికుఁ డెట్లు రసాస్వాదము చేయునో వర్ణింపఁబడలేదు. వారు "సామాజికుఁడు కావ్యగత పాత్రిలతో sympathy చూపు" నందురు. ఆ sympathy పదమును 'సానుభూతి' యని యనువదించి వాడుదురు. మన యాలంకారికుల సిద్ధాంతమున sympathy కాదు. పాత్రలతో identity (తాదాత్మ్యము) అగును.

భరతుఁడు రూపకరసమునుగూర్చియే తెలుపుటచే నా రసము రూపకమున సామాజికులచే నెట్లాస్వాదింపఁబడునో తెలుపఁబడినది. ఆనందవర్ధనుఁ డీ రూపక రససిద్ధాంతమునే శ్రవ్యకావ్యమునకుఁగూడ నన్వయించుటచే శ్రవ్యమున దృశ్యకావ్యమునందువలె నాయకాదులు ప్రత్యక్షముగాఁ గానరారుగదా! సామాజికుఁ డా నాయకాభేదమును బొంది యెట్లు రసాస్వాదము సేయును? అని శంక గలుగుచున్నది. ఇచ్చట వాక్యపదీయకారుఁడు భర్తృహరి యిట్లనెను.

శ్లో. శబ్దోపహిత రూపాంస్తాన్ బుద్ధే ర్విషయతాం గతాన్
ప్రత్యక్షానివ కంసాదీన్ సాధనత్వేన మన్యతే !

కావ్యమూలమున రూపమునుబడిసి బుద్ధికి విషయములైన, కంసాదులను బ్రత్యక్షములను వలె సాధనముగాఁదలంచును.

అనఁగా శ్రవ్యకావ్యమున వర్ణితములైన కంసాదులు (నాయకులు) తత్తద్వర్ణనములచే రూపమును బొంది హృదయమునఁ బ్రవేశించి ప్రత్యక్షముగా గోచరింతురు. అప్పుడు సామాజికుఁడు తదభేదముతో రసాస్వాదము చేయును.

రససిద్ధాంత సంగ్రహము

లోకమున శకుంతలా దుష్యంతాది నాయకు లనుభవించిన రసమును దద్రసమునకుఁ గారణముగాని సామాజికుఁ డెట్లనుభవించును ? అని ప్రశ్నించుకొని భట్టలోల్లటాదులు పై విధమున సమాధానము నొసఁగిరి. దాని సంగ్రహమిది. భట్టలోల్లటుఁడు 'రసము దుష్యంతాది నాయకుఁడే యనుభవించును. వాని ననుకరించు నటునిఁ గాంచి సామాజికుఁడు చమత్కారమును బొంది యానందించును' అనెను. శ్రీశంకుకుఁడు 'అనుకర్త యనఁగా నటుఁడునటించిన విభావ, యనుభావాదులఁ గాంచి వ్యాప్తిజ్ఞానమూలమున సామాజికుఁడానందపడు'నని వచించెను. భట్టనాయకుఁడు 'సామాజికుఁడు నాయకాభేదమును బొంది సాక్షాన్నాయక రసానుభవముఁ బొందున'ని నుడివెను. అభినవగుప్తుఁడు 'సామాజికుఁడు వాసనచేత నాయకా భేదమునుబొంది

సాక్షాన్నాయక రసానుభవమును బొందునని తెలిపెను. భట్టలోల్లటుఁడును, శ్రీశంకుకుఁడును సామాజికుఁ డానందమును బొందుననిరి. భట్టనాయక, అభినవ గుప్తులు సామాజికుఁడు సాక్షాన్నాయకుఁడు పొందిన రసానుభవమునే సామాజికుఁడును బొందుననిరి. అభినవగుప్తుడు భట్టనాయకమతమునలేని వాసన నంగీకరించెను. ఇదియే భేదము. భట్టలోల్లట, శ్రీశంకుకుల మతమున సామాజికుఁడు సాక్షాన్నాయక రసానుభవమ్మునే పొందుననుమాటలేదు. కేవల మానందపడునని మాత్రమే గలదు.

కం. ధర శృంగారము, హాస్యము,
కరుణయు, వీరము, భయానకము, భీభత్సం,
బురు రౌద్రి, మద్భుతము, శాం
తరసంబును రసములనఁగఁ దనరుం గృతులన్. ౬

తా. శృంగార, హాస్య, కరుణ, వీర, భయానక, భీభత్స, రౌద్ర, అద్భుత, శాంతము లనునవి తొమ్మిది కావ్యరసములు.

ఇందుఁ 'గరుణ' అని యుండఁగూడదు. రసవాచకము కరుణము; (అకారాంత పుంలింగము) దయావాచకము కరుణ (అకారాంత స్త్రీలింగము.)

ఇం దుదాహృతములయిన నవరసములలో శాంతము రసముగాదని కొందఱు; శృంగారమొక్కటే రసమని కొందఱు; కరుణమే రసమని యొకరు; అద్భుతమే రసమని యొకరు; తొమ్మిదియే కాదు; భక్తిగూడ రసమే యని యొకరు; వత్సల మను రసము గ్రాహ్య మని కొందఱు; ప్రేయోరసమనునది యున్నదని కొందఱు; వ్యభిచారిభావము లన్నియు రసములే యగునని యొకరు, ఒక్కటే రసము కాని యిన్నిరసములు లేనే లేవని మఱొకరు. ఇట్లు రసములనుగూర్చి పెద్ద కోలాహలము గలదు. దాని నిట సంగ్రహముగాఁ జూపుదును.

శాంతరసము

భరతుఁడు నాట్యశాస్త్రమున నెనిమిది రసములను, వాని కెనిమిదింటికిని నెనిమిది స్థాయిభావములను మాత్రమే నిరూపించెను. వానిలో శాంతరసము పేర్కొనఁబడ లేదు.

శృంగార హాస్య కరుణ రౌద్ర వీర భయానకాః
భీభత్సాద్భుత సంజ్ఞౌ చేత్యష్టౌ నాట్యే రసాః స్మృతాః
రతిర్హాసశ్చ శోకశ్చ క్రోధోత్సాహౌ భయం తథా
జుగుప్సావిస్మయశ్చేతిస్థాయి భావాః ప్రకీర్తితాః (నాట్యశాస్త్రము).

“నాట్యమున శృంగార, హాస్య, కరుణ, రౌద్ర, వీర, భయానక, భీభత్స, అద్భుతము లను నెనిమిది రసములు గలవు. వానికిఁ గ్రమముగా రతి, హాసము, శోకము, క్రోధము, ఉత్సాహము, భయము, జుగుప్స, విస్మయము అను నెనిమిదియు స్థాయిభావములు.”

ఇందు శాంతరసప్రస్తావమును భరతుఁడు సేయలేదు. కానీ ప్రకృతము మన కుపలభ్యమానమగు నాట్యశాస్త్రగ్రంథములలో శాంతరస ప్రస్తావము గలదు. ఇది భరతుని తర్వాత శాంతరసాభిమానులగు పండితులు తమ యభిప్రాయములను నాట్యశాస్త్రములోని కెక్కించినట్లు కానఁబడును. కొందఱు ‘వాసుకి’ యనునాతఁడు ప్రప్రథమున శాంతరసమును స్థాపించెనందురు. కొందఱు ‘కోహలుఁ’డనువాఁడు, మఱొకఁడు శాంతరససిద్ధాంతములను బలపఱచినట్లు చెప్పుదురు. కాని వాసుకి, కోహలులయొక్క ప్రమాణవాక్యములు లభింపలేదు. పిమ్మట నీ శాంతరసమును గుఱించి విచారించి నిర్ధారించినవాఁడు భట్టోద్భటుఁడు. అతఁడు దన కావ్యాలంకారసార సంగ్రహమునఁ దొమ్మిది రసముల నుదహరించెను. అతఁడు నాట్యశాస్త్రమున కొక వ్యాఖ్యానమును వ్రాసినట్లు కానఁబడును. అది మనకుఁ బ్రకృత కాలమున నుపలభ్యమానము గాదు. అతఁడే యీ శాంతమును రసమునుగా నంగీకరించి వానికి వలసిన స్థాయిభావాదులను నిర్ణయించి నాట్యశాస్త్రమునఁ బ్రవేశపెట్టెను.

ఆతని పాఠ మిది :—

శృంగార హాస్య కరుణ రౌద్ర వీర భయానకాః
బీభత్సాద్భుత శాంతాశ్చ నవ నాట్యే రసాఃస్మృతాః
రతిర్హాసశ్చ శోకశ్చక్రోధోత్సాహౌ భయం తథా
జుగుప్సావిస్మయశమాః స్థాయిభావాః ప్రకీర్తితాః

ఈశ్లోకములలో శాంతము రసముగాను, శమము దానిస్థాయిభావముగాను చేర్కొనఁబడి యున్నది.

కొందఱు విమర్శకులు భరతుఁడు “అష్టౌరసాః” అని నొడువుటచే శాంతరసమును గూర్చి తెలుపలేదనియు నాతని కిది సమ్మతముగాదనియు వచింతురు. మఱియు భరతుఁ డెనిమిది రసములకును స్వర, లయ, గుణ, అలంకార, వృత్తి, వృత్తముల నిరూపించెను. కాని శాంతమునకు నిరూపింపలేదు. కావున శాంతము రసముకాదు. అని పలుకుదురు. ఇంతేకాక ధ్వన్యాలోకమున నానందవర్ధనుఁడు శాంతరసమును గూర్చి చర్చించుచుఁ దనవాదమున కవష్టంభకముగా భరతుని వాక్యములను చేర్కొనక తన యుక్తులచేతనే సిద్ధాంతమొనర్చెను. భరతనాట్యశాస్త్రమున నిపు డుపలభ్య మానమగు శాంతరస వాక్యము

లాతనికి యథార్థములేయని తోఁచినచో నాతఁడేల యావాక్యములనుదాహరింపవలెను? అనియును వాదింతురు.

ఈ వాదమును బట్టి భరతునికి శాంతరసము సమ్మతముగాదనియే తోఁచును. కాని యాతఁడు శాంతరసమును గుఱించి ఋజుమార్గమున (Directly) దెలుపక, వక్రమార్గమున (Indirectly) దెలిపెను. ఎట్లన,

"క్వచిద్ధర్మః క్వచిత్క్రీడా క్వచిదర్థః; క్వచిచ్ఛమః
దుఃఖార్తానాం శ్రమార్తానాం శోకార్తానాం తపస్వినాం
విశ్రాంతిజననం కాలే నాట్యమేత ద్భవిష్యతి,
బ్రహ్మర్షీణాంచ విజ్ఞేయం నాట్యం వృత్తాంతదర్శనం."

దుఃఖార్తులకు ధర్మముపదేశించుచు, శ్రమార్తులకు వినోదముఁగలిగించుచు, శోకార్తులకర్థోపదేశము సేయుచు, దపస్వులకుఁ బ్రశాంతినిఁ గూర్చుచు, నాయాకాలములయందు నాట్యము విశ్రాంతికారణమగును. అని నిష్కృష్టార్థము. ఇందు "క్వచిచ్ఛమః" అనియుంటఁబట్టి యభినవగుప్తుఁడు శాంతరసమును స్థాపించుఘట్టమున "మునినాఽప్యంగీకృయతే క్వచిచ్ఛమ ఇతివదతా" (క్వచిచ్ఛమః అని చెప్పుటచే మునియు నీశాంతము నంగీకరించెను.) అనివచించెను. మఱియును భరతుఁడు,

"తుష్యంతి తరుణాః కామే నిదగ్ధాస్సమయాశ్రితే
అర్థే ష్వర్థరాశ్చైవ మోక్షేష్వథ విరాగిణః"

"విదగ్ధులగు తరుణులు సమయమునఁ గామమున (శృంగారమున) హర్షింతురు. అర్థపరులర్థములఁగాంచి సంతసింతురు. విరాగులు మోక్షవిషయమున సంతోషింతురు." అనియును నుడివెను. దీనినిఁబట్టి విరాగులు శాంతరసాస్వాదకులని సారాంశము.

మఱియును, భరతుఁడు శాంతరసము నంగీకరింపకున్నచో నాట్యము త్రైలోక్యానుకరణమని యెట్లు చెప్పఁగలుగును?

"నానాభావోపసంపన్నం నానావస్థాంతరాత్మకం
లోకవృత్తానుకరణం నాట్యమేతన్మయాకృతం
....
సప్తద్వీపానుకరణం నాట్యేఽహ్యస్మిన్ప్రతిష్ఠితం"

(నాట్యశాస్త్రము)

అనికదా కలదు. ఇంతేకాక నాట్యాంగముకానిదేదియు లేదని యిట్లు తెలిపెను.

"నతత్ జ్ఞానం నతచ్ఛిల్పం నసా విద్యా నసా కళా
న స యోగో నతత్కర్మ నాట్యేఽస్మిన్ యన్నదృశ్యతే"

ఈ కారణములబట్టి భరతుఁడు ఋజుమార్గమున శాంతరసము నంగీకరింప కున్నను వక్రమార్గమున నంగీకరించెననుట స్పష్టము. భరతుఁడేల ఋజుమార్గమునఁ దెలుపలేదో యను ప్రశ్నమున కభినవగుప్తుఁడు పిమ్మటఁ బ్రత్యుత్తరించును.

దశరూపకవ్యాఖ్యాతయగు ధనికుఁడు శాంతమును గుఱించిన పరమతము నిట్లు నుడివెను. "అన్యేతు వస్తుతస్తస్య అభావం వర్ణయంతి అనాదికాలప్రవాహాయాతరాగద్వేషయో రుచ్ఛేత్తు మశక్యత్వాత్" (కొందఱు శాంతరసము లేనే లేదందురు. ఏలన, ననాది కాలప్రవాహమునఁబడి వచ్చుచున్న రాగద్వేషములను శమింపఁజేయుట యశక్యము.) దీని కానందవర్ధనుఁ డిట్లు సమాధానమిచ్చెను.

"యది నామ సర్వజనానుభవగోచరతా తస్యనాస్తి నైతావతా అసౌ అలోక సామాన్య చిత్తవృత్తిరత్ ప్రతిక్షేప్తుంశక్యః" (ఇది సర్వజనములకును ననుభవ గోచరము కానంతమాత్రమునఁ దీనినిఁ ద్రోసివేయరాదు.) మఱియు నభినవగుప్తుఁడు.

"యథాచ కామాదిషు సముచితాశ్చిత్తవృత్తయః రత్యాది శబ్దవాచ్యాః కవి నటవ్యాపారేణ ఆస్వాదయోగ్యతా ప్రాపణద్వారేణ తథావిధహృదయ సంవాదవతః సామాజికాన్ ప్రతి రసత్వం శృంగారాదితయా నీయతే తథా మోక్షాభిధాన పురుషార్థోచితా చిత్తవృత్తిః కిమితి రసత్వం నానీయతే? ఇతి వక్తవ్యం" (ఎట్లు చిత్తవృత్తి విశేషములగు రత్యాదులు కవినటుల వ్యాపారముచే నాస్వాద యోగ్యములై సామాజికులకు శృంగారాది రసములుగా నాస్వాద్యములగుచున్నవో యట్లే మోక్షరూపమగు పురుషార్థమున కుచితమగు చిత్తవృత్తి యేల రసస్వరూపమును బొంది యాస్వాద్యముగాదు?" అని వాదించెను. దీనిచే ననాదికాలప్రవాహ పతితములగు రాగద్వేషముల నుచ్ఛేదించెడి వీతరాగులుందురనియు వారే మోక్షమునకు నధికారులనియు వారే యీ శాంతరసము నాస్వాదించు సామాజికులనియును సారాంశము.

దశరూపకర్తయగు ధనంజయుఁడు

"శమ మితి కేచిత్ప్రాహుః పుష్టిర్నాట్యేషు నైతస్య"

(కొందఱు శమమను (శాంతము) రసమును జేర్చిరి. కాని దానికి నాట్యమునఁబుష్టిలేదు) అని చెప్పెను. కాని తద్వ్యాఖ్యాతయగు ధనికుఁడు మాత్రము 'ననుశాంతస్య అభినేయత్వాత్ యద్యపినాట్యేఽనుప్రవేశోనాస్తి। తథాపి సూక్ష్మాతీతవస్తూనాం సర్వేషామపి శబ్దప్రతిపాద్యతాయాః విద్యమానత్వాత్ కావ్యవిషయత్వం న వార్యతే' (శాంతమభినయింపఁదగినది కామి

నాట్యమునఁ బ్రవేశములేక పోవును గాక. అతిసూక్ష్మములగు వస్తువులను గుఱించియు శబ్దముచేఁ జెప్పవచ్చును గదా! కావున శ్రవ్యకావ్యమున శాంతమును నిబంధింపవచ్చును) అని శాంతమును శ్రవ్యకావ్యమున నిబంధింప ననుమతించెను. ధనంజయుఁ డీమాత్రపుమాటనుగూడఁ దెలుపలేదు. మఱియు నా ధనికుఁడు శాంతరసస్వరూపము నిట్లు తెలిపెను.

"శాంతోహితావత్-నయత్ర దుఃఖం నసుఖం నచింతా నద్వేషరాగౌ నచకాచి దిచ్ఛా రసస్తుశాంతః కథితోమునీంద్రైః స్సర్వేషుభావేషు శమప్రధానః"

ఇత్యేవం లక్షణః; తదాతస్య మోక్షావస్థాయామేవ ఆత్మస్వరూపాపత్తి లక్షణాయాం ప్రాదుర్భావాత్ తస్య స్వరూపేణ అనిర్వచనీయతా। తథాహి శ్రుతిరపి స ఏష నేతి నేతి అన్యాపోహరూపేణ ఆహ" (శాంతమనఁగా నే దశలో దుఃఖము గానీ ప్రపంచసుఖముగానీ రాగద్వేషములుగానీ యిచ్ఛ గానీ లేవో, యాదశయే శాంతము. ఎల్లవిషయములందును శమమే ప్రధానముగు రసము శాంతము. ఇట్టి శాంతమాత్మస్వరూప ప్రాప్తిరూపమగు మోక్షావస్థ యందే లభించును. దానికి సంచార్యాదులు లేవు. మఱియు నా శాంతమును సూటిగాఁ స్వరూపముచేఁ జెప్పఁజాలము. శ్రుతియును బరమాత్మను సూటిగా నిర్వచింపఁజాలక "ఇదిగాదు; ఇదిగాదు" అనియే యన్యాపోహరూపమునఁ దెలిపెను. అట్టి స్వరూపముచే నిర్వచింపఁబడని శాంతము నాస్వాదించు సహృదయులు లేరు. ఇఁక నిత్యసంతుష్టి, మైత్రీ, దయా, ఉపేక్షా, రూపమున నా రస మెల్లరిచే ననుభవింపఁబడును. ఆ యాస్వాదముగూడ మిగిలిన రసముల నాస్వాదించునపుడు గలుగు చిత్తద్రుతి, వికాస, విస్తార రూపమే' అనియు నాతఁడు తెలిపెను.

విశ్వనాథుఁ డీపైనున్న "అట్టి స్వరూపముచే నిర్వచింపఁబడని శాంతము మోక్షావస్థయందే కలుగును. దానికి సంచార్యాదులు లేవు. శాంతమును సూటిగాఁ జెప్పఁజాలము, నిత్యసంతుష్ట్యాదులమూలముననే దాని ననుభవింపవలెను" అను నభిప్రాయము నీ విధమున ఖండించెను.

"యుక్తవియుక్త దశాయామవస్థితో యశ్శమస్స ఏవయతః
రసతామేతి తదస్మిన్ సంచార్యాదేః స్థితిశ్చవిరుద్ధా"

మోక్షావస్థయందున్న శమమేకాక యుక్తవియుక్త దశయందు ననఁగా నాత్మ సాక్షాత్కార దశయందును, తదసాక్షాత్కారదశయందును సాధారణముగా నుండు శమము రసత్వమును బొందును. దానికి సంచార్యాదు లుండును.

విశ్వనాథుఁ డీ విధమున శాంతము గావ్యనాటకముల రెంటనునుండునని సమర్థించెను.

ధనంజయుఁడు నాట్యమున శాంతరస ముండదనెను. ధనికుఁడు నాట్యమున లేదని యంగీకరించుచు శ్రవ్యకావ్యమున నుండవచ్చునని చెప్పెను. కాని శాంతరసము స్వస్వరూపముచే నిర్వచింపఁబడదనియు దానికి సంచార్యాదులు లేవనియును దెలిపెను. విశ్వనాథుఁడు శాంతము రసమగుననియు దానికి సంచార్యాదులుండు ననియు నది కావ్యనాటకముల రెంటను నుండవచ్చుననియు సిద్ధాంతించెను.

మఱికొందఱు రస మనుకర్తృనిష్ఠమని భావించి యిట్లు వచించిరి.

"శాంతస్య శమసాధ్యత్వాత్ నటేచ తదసంభవాత్
అష్టావేవ రసానాట్యే న శాంత స్తత్ర యుజ్యతే"

(శాంతరసము శమసాధ్య మగుటవలనను, ఆ శమము నటునియందు సంభవింపదు. కావునను నాట్యమున నెనిమిదిరసములే. అందు శాంతమునకుఁ దావులేదు) కాని యభినవ గుప్తపాదాచార్యులవారు "రసము నటనిష్ఠము గాదు; సామాజికనిష్ఠము. సామాజికునియందు వాసనారూపముగా నున్న స్థాయిభావములగు రత్యాదులే నటుని నాట్యముచే నభివ్యక్తములై యాస్వాదింపఁబడి యలౌకిక చమత్కారమును గలిగించును. అదియే రసము" అని తెలిపిరి. దీనిచే రసము సామాజిక నిష్ఠము. కావున శాంతముగూడ రసముగా నుండవచ్చును.

"నటేశమస్యా భావాదితి హేతురసంగతః
నటే రసాభివ్యక్తిస్తు నైవ స్వీక్రియతే యతః
సామాజికాస్సహృదయాశ్శాంతా స్తత్త్వవిచక్షణాః
అత స్తేషాం రసోద్బోధే శమవత్త్వా న్నబాధకం."

"నటునియందు శమములేదు. కావునశాంతము రసముగాదు" అను హేతు వసంగతము. రసము నటనిష్ఠముగానే కాదుగదా! సామాజికులు సహృదయులు. శాంతులు; తత్త్వవివేచనా పరులు. కావునవారికి రసోదయ మగుటలో విప్రతిపత్తి లేదు. కావునఁ గావ్యమునందువలెనే నాట్యమునందునుఁ దొమ్మిది రసములు సిద్ధించును. ఈ యభిప్రాయానుసారముగా "శాంతోఽపినవమోరసః" అని చెప్పఁబడి యున్నది. మఱియు సంగీత రత్నాకరమున,

"అష్టావేవ రసానాట్యే ఇతి కేచిదచూచుదన్
తదచారు; యతఃకించిన్నరసం స్వదతే నటః"

(నాట్యమున నెనిమిదిరసములే యుండునని కొందఱనిరి. అది యయుక్తము. నటుఁడు రసాస్వాదన పరుఁడుగాఁడు. అనఁగా రసము నటనిష్ఠము గాదు; అనియును జెప్పఁబడినది.

ధ్వన్యాలోకమునకు వ్యాఖ్యాతయగు చంద్రికాకారుఁడు శాంతరసమును గుఱించి విచారణము సేసెను. అతని సిద్ధాంతమిది :— శాంతమును రసముగా నంగీకరింపవలెను. కాని దానిని కావ్యమున నంగిరసముగాఁగాక యంగరసముగా మాత్రమే నిర్వహింపవలెను. నాగానందమున శాంతరస మంగిగా నిర్వహింపఁబడక యంగరసముగానే నిర్వహింపఁబడినది.

ఈ యభిప్రాయము నభినవగుప్తుఁ డిట్లు ఖండించెను. "ఆధికారికత్వేనతు శాంతోరసో ననిబద్ధవ్యః ఇతి చంద్రికాకారః । తచ్ఛేహాస్మాభి ర్నపర్యాలోచితం" (చంద్రికాకారుఁడు శాంత మాధికారికరసముగా నిబంధింపఁగూడదని నుడివెను. దానిని మేమంగీకరింపము.)

బౌద్ధజైన కవులు ౧౨ వ శతాబ్దిలోనే శాంతరసము నంగిరసముగా నంగీకరించిరి. జైనుల 'అనుయోగాద్వారసూత్రము' ప్రశాంతరసమను పేరితో శాంతము నంగిరసముగా గ్రహించెను.

కొందఱు శాంతమును దయావీరమున నంతర్భవింపఁజేసిరి. అది కూడదు. ఏలన శాంతమునకు స్థాయిభావము నిర్వేదము. దయావీరమున కుత్సాహము. ఉత్సాహమహంకారరూపము. శాంత మహంకారప్రశమరూపము. దీని కవష్టంభకముగా సాహిత్యదర్పణకారుఁ డిట్లు చెప్పుచున్నాఁడు.

'నిరహంకారరూపత్వా ద్దయావీరాదిరేష నో'

(శాంతము నిరహంకారరూప మగుటవలన దయావీరముగాదు) మఱియు

'సర్వాకార మహంకారరహితత్వం వ్రజంతిచేత్ !
అత్రాఽంతర్భావమర్హంతి దయావీరాదయ స్తథా'

(దయావీరాదులు సర్వాకారముగా నహంకారరహితములగుచో నాశాంతరసమందే యంతర్భవించును. అంతేకాని శాంతము దానిలో నంతర్భవింపదు)

హరిపాలుఁడు సంగీత సుధాకరమున శాంతరసమును శాంతరసమనియు, బ్రహ్మరసమనియు విభజించెను.

బ్రహ్మో నామ రసస్సర్వ ప్రపంచో త్తీర్ణరూపకః
నిత్యః స్థిరోఽతఏవాయం పార్థక్యేన ప్రకీర్తితః"

బ్రహ్మరసము నిత్యము, స్థిరమునవియు, శాంతరసమనిత్యము, అస్థిరము, ననియును దెలిపెను. నిర్వేద స్థాయికమగు శాంతరసము మోక్షమునకుఁ గొని పోవదనియు, ఆనందస్థాయికమగు బ్రహ్మరసము మోక్షమునకుఁ గొనిపోవుననియు నతని సిద్ధాంతము.

ఈ విధముగా భరతుఁడు నిర్దేశింపలేదు; కావున శాంతము రసమే కాదని కొందఱు; కావ్యమందైనను నాధికారికరసముగాఁగాక ప్రాసంగిక రసముగా మాత్రమే గ్రాహ్యమనికొందఱు; తుదికిఁ గావ్యమునను నాటకమునను గూడ నంగిరసముగా గ్రాహ్యమే యని యభినవగుప్తపాదులవారు సిద్ధాంతీకరించిరి.

శాంతరసము స్థాపింపఁబడిన పిమ్మట దీనికి స్థాయి యేమి? అని ప్రశ్న వచ్చుచున్నది. ఈ విషయమునఁ బెక్కు మతభేదములు గలవు.

కొందఱు 'శమము' దీనికి స్థాయిభావమందురు. (అథ శాంతో నామ శమ స్థాయిభావాత్మకో మోక్షప్రవర్తకః) భరతుఁడు నలువదితొమ్మిది భావములనే చూపెను. (ఎనిమిది స్థాయిభావములు; ఎనిమిది సాత్త్వికభావములు; ముప్పది మూఁడు వ్యభిచారి భావములు. శమముఁగూడ గలిపినచో నేఁబది భావము లగునుగద! మఱియు శమ, శాంతపదములు పర్యాయములు. కావున శమ స్థాయికము శాంతమన్నచో శాంతిస్థాయికము శాంతరసమని యర్థమువచ్చును. ఇది దోషము. కాన శమము స్థాయిభావము గాదని మఱికొందఱందురు. శమ శాంతములు పర్యాయములు గావు. ఏలన, భయభయానకములు, విస్మయాద్భుతములు, హాసహాస్యములును, నెట్లు భిన్నములో, యివియును భిన్నములే. శమ, భయ, విస్మయ, హాసములు లౌకికములు. శాంత, భయానక, అద్భుత, హాస్యము లలౌకికములు. కాన నవి భిన్నములే. కావున నిది పెద్దశంక గాదు. కాని యేఁబదిభావము అగుననుట యొక యాక్షేపమే.

రుద్రటుఁడు సమ్యగ్జ్ఞానము స్థాయిభావమనెను. (సమ్యగ్జ్ఞానం స్థాయి భావః) ఇతనియుద్దేశమున సమ్యగ్జ్ఞానమన్నను శమమన్న నొక్కటియే.

ఆనందవర్ధనుఁడు తృష్ణాక్షయ సుఖమే స్థాయిభావమనెను. (శాంతశ్చ తృష్ణాక్షయసుఖస్య యః పరిపోషస్తల్లక్షణో రసః ప్రతీయత ఏవ) ఈతృష్ణాక్షయ సుఖ మనఁగా శమమనియే యీతని యభిప్రాయము. ఏలన, నితఁడు దయా వీరమునుండి శాంతమును వేఱుపఱచుచు "అస్య చ శాంతస్య అహంకార ప్రశమైకరూపతయా స్థితేః" (ఈ శాంతమహంకార ప్రశమైకరూపము) అని నుడివెను.

ఇట నభినవగుప్తుఁడు గూడ నహంకార ప్రశమ మనఁగా 'నిరీహత్వము' అని వ్యాఖ్యానించెను. హేమచంద్రుఁడు గూడఁ దృష్ణాక్షయమున 'శమ' మనియే తెలిపెను. (తృష్ణాక్షయరూపశ్శమః స్థాయిభావశ్చర్వణాం ప్రాప్తశ్శాంతో రసః), మఱికొందఱు "సర్వచిత్తవృత్తి ప్రశమము" స్థాయి యని చెప్పుదురు. సర్వచిత్తవృత్తి ప్రశమమనఁగా "సర్వదా చిత్తవృత్తులయొక్క నాశము లేక యభావము" అని యర్థము. అట్లగుచో నభావము భావమెట్లగును? భావము

చిత్తవృత్తిరూపము. కావున నభావము స్థాయిభావము గానేరదు.'' అని యభినవగుప్తుఁ డాక్షేపించెను.

ఇఁకఁ గొందఱు 'నిర్విశేష చిత్తవృత్తి' స్థాయిభావముగాఁ బేర్కొనిరి. (అనుపజాత విశేషాంతరం చిత్తవృత్తిరూపం శాంతస్య స్థాయిభావం మన్యంతే) వీరు శాంతము ప్రకృతిరసమనియు మిగిలిన రసములు వికృతిరసములనియు వికృతిరూప విశేషములులేని చిత్తవృత్తియే శాంతమునకు స్థాయిభావమనియుఁ దెలుపుదురు. తృష్ణాక్షయ సుఖము, నిర్విశేషచిత్తవృత్తి యనురెండును దాదాపుగాఁ బర్యాయములే.

భోజుఁడు 'ధృతిని' శాంతమునకు స్థాయిభావముగాఁ బేర్కొనెను. ధృతిః స్థాయిభావః వస్తుతత్త్వాలోచనాదిభిర్వ్యభిచారిభావైః వాగారంభాదిభిరనుపజ్యమానః నిష్పన్నః శాంతఇత్యభిధీయతే ''అన్యేపునరస్య శమం ప్రకృతిమామనంతి. సతుధృతేరేవ విశేషోభవతి''

ధృతియనఁగా నిత్యసంతుష్టి. ఇది శమరూపమగు తృష్ణాక్షయమే. 'అన్యేపునః' అను పై మాటలచే శమము ధృతియొక్క విశేషమని తెలియుచున్నది. భోజుఁడు శృంగారప్రకాశమున ''అతిశమప్రకృతిశ్శాంతః'' అని శమమునే స్థాయిభావముగాఁ దెలిపెను. కావున ధృతియన్నను శమమన్న నొక్కటియే.

కొందఱు నిర్వేదము స్థాయిభావమందురు. (తత్త్వజ్ఞానజో నిర్వేదోఽస్య స్థాయీ) వీరు భరతుఁడు నిర్వేదమును స్థాయిభావముగా సూచించెనందురు. ఎట్లన స్థాయిభావముల నెనిమిదింటినిఁ దెలిపి వ్యభిచారి భావముల గణించుచుఁ బ్రప్రథమముననే 'నిర్వేదమును' బేర్కొనెను. నిర్వేద మమంగళప్రాయము. వ్యభిచారులను బేర్కొనుచు ''మంగళాదీని మంగళమధ్యాని మంగళాంతాని శాస్త్రాణి ప్రథంతే'' అను న్యాయానుసారముగా మంగళప్రాయముగాఁ దెలుప వలసినభరతముని యమంగళప్రాయమగు నిర్వేదమును బ్రథమమున నేల పేర్కొనెను ? ఇది యమంగళ ప్రాయమైనను స్థాయిభావము లవెంటనే దీనినిఁ బఠించుటఁబట్టి స్థాయిభావముగను వ్యభిచారిభావముగను గూడ దీని నుద్దేశించెను. అతనికి యుద్దేశమే లేనిచో భరతుఁడు దీనిని స్థాయిభావముల వెంటనే వ్యభిచారిభావముల క్రమమునఁ బఠింపఁడు. ఈ నిర్వేదము దారిద్ర్య, వ్యాధి, అవమాన, అధిక్షేప, క్రోధ, ఇష్టజనవియోగ, తత్త్వజ్ఞానాదివిభావముల వలనఁ గలుగును. కానితత్త్వజ్ఞానమువలనఁ గలిగిన నిర్వేదమే శాంతమునకు స్థాయిభావము.

కొంద ఱుత్సాహము స్థాయిభావమని తెలుపుదురు. (ఉత్సాహఏవఅస్య స్థాయీత్యన్యే) ''ఉత్సాహము వీరమునకు స్థాయిభావము'' వీరము, దాన,

దయా, యుద్ధ, ధర్మభేదములచే నలుదెఱంగులు. ఇందు దయావీరమే శాంతము. కాన శాంతమున నుత్సాహమే స్థాయిభావము. అంతేకాక మోక్షపదవినిఁ బొందుటకుఁ దీవ్రయత్నముగావలెను. ఆ తీవ్రయత్నమే యుత్సాహము.'' వీరు శాంతము ప్రత్యేకముగాలేదని దయావీరములోనే యంతర్భవింపఁజేసిరి. దీని నానందవర్ధనుఁ డిట్లు ఖండించెను.

''నతస్య వీరేఽంతర్భావః కర్తుం యుక్తః; తస్య అభిమానమయత్వేన వ్యవస్థాపనాత్ । అస్యచ అహంకార ప్రశమైకరూపతయా స్థితేః । తయోశ్చ ఏవంవిధవిశేషసద్భావేఽపి యద్యైక్యం పరికల్ప్యతే తద్వీరరౌద్రయోరపి తథా ప్రసంగ'' (శాంతమును వీరమున నంతర్భవింపఁజేయరాదు. వీర మభిమానమయము. శాంత మహంకార ప్రశమైకరూపము. ఇట్టి భేదమున్నను వీని రెంటికిని నైక్యముగల్పించినచో వీరరౌద్రములకుఁగూడ నైక్యమును గల్పింపవచ్చును.)

కొందఱు శాంతమునకు జుగుప్సను స్థాయిభావముగాఁ దెలిపిరి. (జుగుప్సేతి కేచిత్) భీభత్సరసము, క్షోభణము, శుద్ధము, ఉద్వేగి, అని ముత్త్రివిధములనియు నందు శుద్ధబీభత్సము మోక్షసాధనమనియుఁ దెలిపిరి. బీభత్సస్తావత్ విభావవిశేషాత్ యత్రతు సంసారనాట్యనాయక రాగప్రతిపక్షతయా మోక్షసాధనత్వాత్ శుద్ధః'' దశరూపకావలోకమందుఁ గూడ ''అన్యేతు వీరబీభత్సాదౌ అంతర్భావం వర్ణయంతి'' (ఇతరు లీ శాంతమును వీర బీభత్సాదులలో నంతర్భవింపఁజేయుదురు) అని చెప్పఁబడియున్నది. దీని కభినవగుప్తుఁడు ''జుగుప్స శాంతమునకు వ్యభిచారి యగును; కాని స్థాయిభావము గానేర'' దని యిట్లు నుడివెను. ''కేవలం యథాఽప్రలంభే ఔత్సుక్యం సంభోగేఽపి వా ప్రేమ అసమాప్తోత్సవం ఇతి, యథా చ రౌద్రేఔగ్ర్యం, యథాచ కరుణ, వీర, భయానకాద్భుతేషు నిర్వేద, ధృతి, త్రాసహర్షాః వ్యభిచారిణోఽపిప్రాధాన్యేన అవభాసంతే తథాశాంతే జుగుప్సాస్యాః సర్వదైవరాగప్రతిపక్షత్వాత్.''

కొందఱు ''ఆత్మరతి'' శాంతస్థాయిభావముగాఁ బలికిరి. (తత్రఅనాహతానందమయస్త్వాత్మ విషయాతిరేవ మోక్షసాధన మితి సైవశాంతే స్థాయినీతి). తదనుకూలముగా భగవద్గీతలోని

'యస్త్వాత్మ రతి రేవ స్యాదాత్మతృప్తశ్చ మానవః
ఆత్మన్యేవ చ సంతుష్టస్తస్య కార్యం న విద్యతే'

(ఎవ్వ డాత్మరతుఁడును, ఆత్మతృప్తుఁడును, ఆత్మసంతుష్టుఁడునో వానికిఁక గర్తవ్యము లేదు) అను శ్లోకము నుదాహరింతురు. అభినవగుప్తుఁడు దీనిని జుగుప్సవలెనే శాంతమునకు వ్యభిచారిగానే పరిగణించెను.

కొందఱు రత్యాదులగు నెనిమిది స్థాయిభావములలో నేదేనొకటి శాంతమునకు స్థాయిగా నుండవచ్చుననిరి. (అన్యేమన్యంతే రత్యాదయ ఏవ అష్టౌ చిత్తవృత్తి విశేషా ఉక్తాః । త ఏవ కథితవిభావ వివిక్తతయాఽప్రసూతాద్య లౌకిక విభావ విశేష సంశ్రయాః విచిత్రా ఏవతావత్ । తతశ్చతన్మధ్యాదేవ అన్యతమోఽత్రస్థాయీ) అభినవగుప్తుఁడీ వాదమునిట్లు విస్పష్టపఱిచెను. "సమస్త విషయజాతము వికృతరూపముగాఁ దలఁచి హసించుచు, విశ్వమంతయును శోచ్యముగాఁ దలఁచి దుఃఖించుచు సాంసారికమైన వృత్తమంతయుఁ దన కపకారిగాలేక శత్రువుగానెంచి క్రోధముఁ గన్పఱచుచు, విషయ వ్యామోహ దూరీకరణ రూపమగు వీర్యము నవలంబించుచు, సర్వవిషయ సమూహమునుండి భయపడుచు, సర్వలోక రమణీయాకారములుఁగల ప్రమదాదులఁగాంచి యసహ్యించుకొనుచు, అపూర్వమైన జ్ఞానలాభమునఁ దన్నుఁ గూర్చి తాను విస్మయపడుచు నుండెడివానికి మోక్షసిద్ధి యగును. కావఁ గ్రమముగా హాస, శోక, క్రోధ, ఉత్సాహ, భయ, జుగుప్సా విస్మయములు శాంతమునకు స్థాయిభావములుగా నుండవచ్చును". అతఁడే యావాదము నిట్లు ఖండించెను. "స్థాయిభేదమునుబట్టి రసభేదమేర్పడును. ఒకే రసమునకుఁ బెక్కు స్థాయి భావములుంట రససిద్ధాంతమునకు విరుద్ధము. ఇవన్నియుఁ గలిసియే స్థాయిభావముఁ గాఁ గూడదా! అన్నచో నదియు నసంభవమే. ఇవన్నియుఁ జిత్తవృత్తి విశేషములు గదా! ఇన్ని చిత్తవృత్తులేకకాలమున నెట్లుత్పన్నము అగును? మఱియు నివి పరస్పరవిరుద్ధములుగాఁ గూడ నున్నవికదా! కావ నివన్నియుఁగలిసి కాని ప్రత్యేకముగాఁగాని శాంతమునకు స్థాయిభావములు గాఁజాలవు. ఇవన్నియు శాంతరసమునకు వ్యభిచారిభావములే యగును. (తత్త్వజ్ఞాన లక్షణస్యచ స్థాయినస్సమస్తోఽయం లౌకికాలౌకిక చిత్తవృత్తి కలాపః వ్యభిచారితామభ్యేతి) రస మొక్క స్థాయి భావమువలననే యేర్పడును. పెక్కు భావములుఁగనబడినవి వ్యభిచారిభావములే యగును.

అయితే యిట స్థాయియేమి? అనుప్రశ్నకు నభినవగుప్తుఁడు 'తత్త్వజ్ఞానమే స్థాయిభావ'మని చెప్పుచున్నాఁడు. ("ఇహతత్త్వజ్ఞానమేవతావన్మోక్షసాధనమితి తస్యైవ మోక్షేస్థాయితా యుక్తా తత్త్వజ్ఞానంచనామ ఆత్మజ్ఞానమేవ; తేన ఆత్మైవ జ్ఞానానందాది విశుద్ధధర్మయోగీ పరికల్పిత విషయోపభోగరహితోఽత్రస్థాయీ") (జ్ఞానానందాది విశుద్ధధర్మములు గలిగి విషయోపభోగ శూన్యమైన యాత్మయే స్థాయియని సారాంశము.) ఈస్థాయిభావ మితర స్థాయి భావముల వంటిదిగాదు. ఇది స్థాయి తమము. మిగిలిన స్థాయిభావము లన్నింటికిని నిది మూలభూతము. ఏలన, శాంతరసము ప్రకృతిరసము. మిగిలినవి వికృతిరసములు.

"భావా వికారా రత్యాద్యా శ్శాంతస్తు ప్రకృతిర్మతః
వికారః ప్రకృతేర్జాతః పునస్తత్రైవ లీయతే
స్వంస్వం నిమిత్తమాసాద్య శాంతాద్భావః ప్రవర్తతే
పునర్నిమిత్తాపాయే తు శాంత ఏవ ప్రలీయతే."

శాంతము ప్రకృతిరసము. రత్యాదిభావములు వికృతులు. ప్రకృతివలనఁ బుట్టిన వికృతి ప్రకృతియందే లీనమగును. ఆయా నిమిత్తమునుబట్టి శాంతమునుండి రత్యాదులు ప్రవర్తిల్లును. ఆ నిమిత్త మడఁగఁగానే శాంతమే నిలుచును. కావున శాంతము భిత్తివంటిది. రత్యాదులు వానిపై వ్రాయఁబడిన చిత్తరువుల వంటివి. భిత్తిసిరమైనది. చిత్తరువు లసిరములు. ఒక చిత్తరువును జెఱిపి మఱొక చిత్తరువును వ్రాయుచున్నను భిత్తి యేకరూపముగా నిలుచును. కావున శాంతరసమునుండియే నిమిత్తమునుబట్టి యితర రసములు వెడలును. నిమిత్తమడఁగఁగానే మఱల శాంతమే నిలుచును. మఱియు

"శమార్థం సర్వశాస్త్రాణి నిర్మితాని మనీషిభిః
తస్మాత్స సర్వశాస్త్రజ్ఞః యస్య శాంతం మనస్సదా"

(ఎల్లశాస్త్రములను శమముకొఱకే పండితులు నిర్మించిరి. కావున నెవనిమనస్సు శాంతముగానుండునో వాఁడు సర్వశాస్త్రజ్ఞుడు) అని చెప్పఁబడుటచే శాంతరసము ప్రధానమని తేటపడుచున్నది. దీనికి రత్యాదులన్నియును వ్యభిచారులగును. ఈ శాంతమునకు స్థాయిభావము తత్త్వజ్ఞానము లేక యాత్మజ్ఞానము లేక జ్ఞానానందాది ధర్మోపేతమై విషయోపభోగరహితమైన యాత్మయే. రత్యాదులన్నియు శాంతమునకు వ్యభిచారులగుట నీశాంతరసముయొక్క యాత్మరూప స్థాయిభావమే యితర రసములకును వ్యభిచారి కాఁజాలదు. భరతుఁడు వికృతిరసములనే పేర్కొనఁదలఁచెను. ఇది యన్నింటికన్న నుత్కృష్టమగుట చేతను, మూలభూతమగుటచేతను, బ్రకృతి యగుటచేతను నుక్తప్రాయముగాఁ దలఁచి ఋజుమార్గమున రససంఖ్యా పరిగణమునఁ బేర్కొనఁడయ్యె. కాని యభినవగుప్తునికన్నఁగూడఁ బ్రాక్తనములగు నాట్యశాస్త్ర గ్రంథములందుఁ బ్రథమమున శాంతరస ప్రస్తావమే కలదనియుఁ బిమ్మటనే మిగిలిన శృంగారాది రసప్రసంగము గలదనియు నేలాకో యప్పటి గ్రంథములలో నీ ప్రశంస గానవచ్చుటలేదనియు నభినవగుప్తు యీ క్రింది వ్రాఁతవలన నవగతమగుచున్నది. (తథా చ చిరంతన పుస్తకేషు స్థాయిభావాన్ రసత్వముపనేష్యామః ఇత్యనంతరం శాంతో నామ శమ స్థాయిభావాత్మకః ఇత్యాది లక్షణం పఠ్యతే) ఇప్పటి నాట్యశాస్త్ర గ్రంథమందేకాక యభినవగుప్తునికాల మందున్న నాట్యశాస్త్ర గ్రంథములలోఁ గూడ శాంతరసప్రసంగము లేదు. కాని యాతని కాలమునకుఁ బూర్వమందున్న యతి ప్రాచీన గ్రంథములలో మొట్ట

మొదటనే శాంతరస ప్రస్తావమున్నట్లు విశదమగుచున్నది. ఈ శాంతరస స్థాయియగు శమము స్థాయితమ మగుటచేతను, శాంతరసము ప్రకృతి రస మగుటచేతను రత్యాదు లన్నింటికి నిదియే మూలభూతమగుటచేతను బ్రప్రథమ మున నిదియే చర్చింపఁబడినదఁట.

నాట్యశాస్త్రములో శాంతరస ప్రస్తావము లేదనువారు భరతుఁడు ప్రకృతిరసములనే పేర్కొనదలఁచెనని సమాధానింతురు. ఆ ప్రశంస గలదను మతమున విప్రతిపత్తియే లేదు.

ఆత్మయే స్థాయిభావముగా నభినవగుప్తుఁడు పేర్కొన్నను "శాంతో నామ శమస్థాయిభావాత్మకః" అనిశమమే స్థాయిభావమనుపాఠము చిరంతన నాట్యశాస్త్ర గ్రంథములలో నున్నట్లతని చేతనే యుదాహరింపఁబడుటచే స్థాయిభావభేదము గన్పట్టుచున్నదని సంశయింపవచ్చును. మఱియు మొదట దెలిపిన విధమున శమమే స్థాయిభావమగుచో ౫౦ భావము లగునను నాక్షే పము మఱలవచ్చుచున్నదిగదా! అన్నచో నట్లుగాదు. శమము, నిర్వేదము, అను నదియాత్మ స్వభావము. ఇది వికృతిగాదు ఆత్మయొక్క ప్రకృతిధర్మమే కాన నాత్మయే స్థాయియన్నచో శమ మంతర్గతమే యగుచున్నదిగదా! కాన శమస్థాయిక మన్నను దోషములేదు.

శాంతరస ప్రధానములగు దృశ్యశ్రవ్య కావ్యములున్నవా? యనుసంశేహ మక్కఱలేదు. మహాభారతము, సౌందర నందకావ్యము, బుద్ధ చరిత్రము మొదలయిన శ్రవ్యకావ్యములును, భర్తృహరి నిర్వేదము, ప్రబోధచంద్రో దయము మొదలయిన దృశ్యకావ్యములును రమారమియేఁబది శాంతరసప్రధా నములు గలవు.

అసలు శాంతరసమే ప్రధానరసమని యానందవర్ధనాధి నవగుప్తుల సిద్ధాంత మయినట్లు కొందఱి వ్రాతలవలన స్ఫుటమగుచున్నది. మఱియు నభినవగుప్తుని గురువగు భట్టతౌతుఁడుగూడ నిదే యభిప్రాయమును దెలిపినట్లు కాణేపండి తుఁడు తన Introduction to Sahityadarpana లో వ్రాసెను.

We know that Bhattatouta was the Guru of Abhinava-gupta and that he wrote a work called కావ్యకౌతుక on which అభినవగుప్త wrote a Vivarana. One of his doctrine was that Santa was at the head of all Rasas as it led on to Moksha.

ప్రేయోరసము

రుద్రటుఁడు 'దశమోరసః ప్రేయాన్' (ప్రేయోరసము పదవది) అని చెప్పి "స్నేహప్రకృతిః ప్రేయాన్" అని దానికి స్నేహము స్థాయిభావముగాఁ బేర్కొనెను. మఱియు "అన్యోన్యం ప్రతిసుహృదోర్వ్యవహారోఽయంమత

స్తతి)" (స్నేహితుల పరస్పర వ్యవహారమే ప్రేయోరసము) అని నుడివెను. ఇంతేకాక రసములు పదియేకాదు; నిర్వేదాదులుగూడ శృంగారాదులవలెఁ బరిపుష్టములయిన యెడల రసత్వమును బొందును.

రసనాద్రసత్వ మేతేషాం మధురాదీనామివో క్తమాచార్యైః
నిర్వేదాదిష్వపి తన్నికామమ స్తీతి తేఽపి రసాః.

"రస్యమానత్వరూపధర్మమును బురస్కరించుకొని శృంగారాదులకు రసత్వమును నాచార్యులు దెలిపిరి. ఆ రస్యమానత్వము నిర్వేదాదులందును గలదు. కావున నివియు రసములే" అని యాతని వాదము. ఈ వాదమును బ్రప్రథమమున భట్టలోల్లటుఁడే లేవఁదీసెను. అతఁడు రసము లనంతము లనియు, లోకప్రసిద్ధి ననుసరించి భరతుఁడు గొన్నింటినే రసములని యుదాహరించెననియు నుడివెను. రుద్రటుఁడా సిద్ధాంతమునే బలపఱచెను. వ్యభిచారిభావములు గూడ విభావాది సంయోగమున రసములగునని నిమ్మ్రస్టారము. అభినవగుప్తుఁడీ సిద్ధాంతము నంగీకరింపలేదు.

వత్సల రసము

భరతుఁడు "హాస్య శృంగారయో స్స్వరితోదాత్తైః, వీర రౌద్రాద్భుతేషు ఉదాత్తకంపితైః, కరుణవాత్సల్య భయానకేషు అనుదాత్తస్వరిత కంపితైః వర్ణైః పాఠ్య ముపపాదయతి" అని యా యా రసములందు వర్ణముల నెట్లుచ్చరింపవలయునో చెప్పుచు వాత్సల్యమును బేర్కొనెను. దీని నెనిమిది రసములలోఁ జెప్పలేదు. ఇటనే యీ పదమును వాడెను. దీనినిఁ జూచియే సాహిత్యదర్పణకారుఁడు "అథ మునీంద్ర సమ్మతో వత్సలో రసః" అని యారంభించి,

స్ఫుటం చమత్కారితయావత్సలంచ రసం విదుః
స్థాయీ వత్సలతా స్నేహః పుత్రాద్యాలంబనం మతం
ఉద్దీపనాని తచ్చేష్టా విద్యా శౌర్యదయాదయః
ఆలింగనాంగసంస్పర్శ శిరశ్చుంబన మీక్షణం
పులకానందబాష్పాద్యా అనుభావాః ప్రకీర్తితాః
సంచారిణోఽనిష్టశంకా హర్ష గర్వాదయో మతాః.

మిక్కిలి చమత్కారిగా నుంటఁబట్టి వత్సలమునుగూడ రసముగాఁ దలంతుము. దీని స్థాయి ప్రేమయుక్తమగు రతి. దీనికిఁ బుత్త్రభ్రాత్రాదు లాలంబనము. వారి చేష్టలును, విద్యా, శౌర్యదయాదులును నుద్దీపనములు. ఆలింగనము, గాత్రసంస్పర్శము, శిరశ్చుంబనము, ఈక్షణము, పులకలు, ఆనందబాష్పములు

మొదలగు నవి యనుభావములు. అనిష్టశంక, హర్షము, గర్వము మొదలగునవి వ్యభిచారిభావములు.

భ్రాత్రాలంబనమున గల వత్సలమున కుదాహరణము

దేశేదేశే కళత్రాణి దేశేదేశే చ బాంధవాః
తంతు దేశం న పశ్యామి యత్ర భ్రాతా సహోదరః

"దేశదేశమునందును గళత్రములు సంభవింతురు. దేశదేశమునను బంధువులు కానవత్తురు. కాని తోఁబుట్టువుగల దేశము గానరాదు." ఇది శ్రీరాముని వచనము. పుత్రాలంబనముగల వత్సలరసము నూహించుకొనవలెను.

జగన్నాథుఁ డీ వత్సలరసమును, ముందు చెప్పఁబోవు భక్తిరసమును రసములు గావనియు భావములే యనియు నుడివెను. (ఏతేన వాత్సల్యాఖ్యం పుత్రా ద్యాలంబనం రసాంతర మితి పరాస్తం).

మఱియుఁ గొందఱు మృగయా, అక్షక్రీడా, ప్రీతి, శ్రద్ధలును, అర్ద్రతాస్థాయికమగు స్నేహమును, గర్ధస్థాయితమగు లౌల్యమును, ఆసక్తిస్థాయికమగు వ్యసనమును, అరతిస్థాయికమగు దుఃఖమును, సంతోషస్థాయికమగు సుఖమును, మతిస్థాయికమగు నుదాత్తమును, గర్వస్థాయికమగు నుదతమును, స్పృహాస్థాయికమగు కార్పణ్యమును, రసములుగా గణించిరి. మొదటి నాల్గింటికిని స్థాయి భావము లెవ్వియో వారు తెలుపరైరి. అభినవగుప్తు డివియన్నియును రసములు గావనియు భావములే యనియుఁ దెలిపెను. అతఁడు రసభావముల కిట్లు భేదము నిరూపించెను.

"రసములు సహృదయ హృదయావర్జకములు. పురుషార్థోపయోగులు. రంజనాధిక్యము గలవి. 'భావము లట్లు గాదు. మఱియు రసమనఁగా నేమి? యని భరతుఁడు శంకించి "యేది యాస్వాద్యమో యది రసము" అని నిర్వచించెను. రుద్రటుఁడు "నిర్వేదాదులందును నాస్వాద్యత్వమున్నది. కాన నవియును రసములే" యనెను. భరతుఁడు సహృదయ హృదయావర్జకములగుటచే నెనిమిదో తొమ్మిదో మాత్రమే రసములని తెలిపెను. అంతేకాని భరతుఁడు నిర్వేదాదులన్నియును రసములని సిద్ధాంతమొనర్పలేదు. అభినవగుప్తుఁడు 'రత్యాదులగు స్థాయిభావములును విభావానుభావసంచారిభావములచేఁ బరిపుష్టములై శృంగారాదిరసస్వరూపమును బొందునట్లు నిర్వేదాది వ్యభిచారిభావములు పొందజాలవనియుఁ గావున రస లక్షణమగు నాస్వాద్యత్వము శృంగారాదులందువలె నిర్వేదాదులందు లేదనియు దానినిఁ బట్టి నిర్వేదాదులందుఁ బురుషార్థోపయోగియగు రంజనాధిక్యము లేమిని నవి రసములు గావనియు భావములే యనియును సిద్ధాంత మొనర్చెను.

భక్తిరసము

పూర్వాచార్యులు భక్తిరసము గాదనియు "రతిర్దేవాదివిషయా వ్యభిచారీ తథాంజితః భావః ప్రోక్తః" అని యుంటచే దేవతావిషయక మగు రతి భావముగాన భక్తి భావమే యని వ్యవహరించిరి.

భక్తిరసము గాదను సిద్ధాంతమును బ్రతిపాదించిన ప్రథముఁడు దశమ శతాబ్దివాఁడగు ధనంజయుఁడు. ఆతని యాశయమిది:—

ప్రీతిభక్త్యాదయోభావా మృగయాక్షాదయో రసాః
హర్షోత్సాహాదిషు స్పష్ట మంతర్భావా న్నకీర్తితాః

ప్రీతిభక్త్యాదులగు భావములును, మృగయ, అక్షక్రీడ మొదలగునవియు హర్షోత్సాహాదులలోనే యంతర్భవించును. కాన వానినిఁ బ్రత్యేకించి తెలుపమైతిమి. దీని యభిప్రాయ మిది:— విభావానుభావ వ్యభిచారిభావములచే వ్యక్తము చేయఁబడిన స్థాయిభావమే రసమగును; కాని యన్యముగాదు! అను ముని వచనము ననుసరించి స్థాయిభావమునకే రసత్వము. కాంతావిషయకమగు రతి స్థాయిభావములలోఁ బరిగణింపఁబడినది. కాని పరమేశ్వర విషయకమగు రతి పరిగణింపఁబడలేదు. కావున నీ పరమేశ్వర విషయిక రతి హర్షోత్సాహాది వ్యభిచారిభావములలోఁ బరిగణింపఁ బడుటవలన నిది రసత్వమును బొందదు. ఇట్లే హేమచంద్రుఁడును నిరాకరించెను. మమ్మటుఁడు రసము గాదనియు భావమే యనియు దెలిపెను. జగన్నాథుఁడు మొట్టమొదట భక్తికి విభావానుభావ వ్యభిచారి సామగ్రిని నిర్దేశించి రసత్వమును బ్రతిపాదింప ననుకూలమగు వాదమును లేవనెత్తి తుట్టతుదకుఁ గ్రిందికి ద్రోసెను. ఎట్లన

అథ కథమేత ఏవరసాః? భగవదాలంబనస్య రోమాంచాశ్రుపాతాదిభిరనుభావితస్య హర్షాదిభిః పరిపోషితస్య భాగవతాది పురాణ శ్రవణ సమయే భగవద్భక్తే రనుభూయమానస్య దురపహ్నవత్వాత్ । భగవదనురాగరూపా భక్తిశ్చాత్ర స్థాయిభావః । న చాసౌ శాంతరసేఽంతర్భావ మర్హతి । అనురాగస్య వైరాగ్య విరుద్ధత్వాత్ । ఉచ్యతే । భక్తిర్దేవాది విషయరతిత్వేన భావాంతర్గతతయా రసత్వా నుపపత్తేః ।

రతిర్దేవాదివిషయా వ్యభిచారీ తథాంజితః
భావః ప్రోక్తస్తదాభాసా హ్యనౌచిత్య ప్రవర్తితాః

ఇతిహి ప్రాచాం సిద్ధాంతాత్ । న తర్హి కామినీ విషయాయా అపి రతేర్భావత్వమస్తు । రతిత్వాఽవిశేషాత్ । అస్తువా భగవద్భక్తేరేవ స్థాయిత్వం । కామిన్యాది రతీనాం చ భావత్వం । వినిగమకాభావాత్ । ఇతి వాచ్యం ।

భరతముని వచనాన్నా మేవ అత్ర రసభావాది వ్యవస్థాపకత్వేన స్వాతంత్ర్య యోగాత్'' (ఇవియే రసములని యేల యనవలెను ? భగవంతుఁ డాలంబన విభావముగా, రోమాంచాశ్రుపాతాదు లనుభావములుగా, హర్షాదులు వ్యభిచారులుగాఁగలిగి భాగవతాదిపురాణశ్రవణ సమయమున ననుభవింపఁబడు భక్తి రసమేల కాదు ? ఇట భగవ దనురాగరూపమగు రతియే స్థాయిభావము. దీనిని శాంతరసమున నంతర్భవింపఁజేయరాదు. ఏలన, భక్తిరసమునకు స్థాయి భావ మనురాగరూపమగు రతి. శాంతరసమునకు స్థాయిభావము వైరాగ్యము. ఇవి పరస్పరవిరుద్ధములు. భక్తి దేవతావిషయకమగు రతి యగుట, రసము గాదనియు భావమనియుఁ జెప్పఁబడుచున్నది. ''దేవతావిషయకమగు రతియు, వ్యభిచారులును భావ మని చెప్పఁబడును'' అని ప్రాచీన సిద్ధాంతము. అట్లగుచోఁ గామినీవిషయకమగు రతియు, భగవద్విషయకమగు రతియు, రతియే కావున భగవద్విషయకమగు రతి భావమగుచోఁ గామినీవిషయకమగు రతియు భావమే యగుఁగాక ! ఇదిమాత్రమేల రసమని వ్యవహరింపఁబడవలెను ? స్థాయిభావములలో నున్న రతిదేవతావిషయకరతియే యని యేలయనరాదు? కామినీవిషయక మగు రతియే యని యేల యనవలెను ? అని యనరాదు ! ఏది రసమో? ఏది భావమో? అను వ్యవస్థావిషయమున భరతముని వచనమే ప్రమాణము).

రమారమి యెల్ల సాహిత్య శాస్త్రకారులకును భక్తి రసము గాదనియు భావమే యను సిద్ధాంతమున నైకమత్యమే కలదు. కాని సాహిత్యశాస్త్రకారు లలో నిరువురు మాత్రమే భక్తికి రసత్వము నంగీకరించి సవిస్తరముగాఁ బ్రతి పాదించిరి. వారిలోఁ బ్రథముఁడు ''ఉజ్జ్వల నీలమణి'' కర్త యగు వంగదేశీ యుఁడు రూపగోస్వామి. ద్వితీయుఁడు పరివ్రాజకాచార్యుఁడైన మధుసూదన సరస్వతి. రూపగోస్వామి ''పృథగేవ భక్తిరసరాట్ సవిస్తరేణోచ్యతే మధురః'' అని ప్రతిజ్ఞ సేసి మధురము, ఉజ్జ్వలము, నను పేరితో భక్తిరసమును విస్తరించి తెలిపెను కాని యీ భక్తి శ్రీకృష్ణగోపీ విషయకము; శృంగారరూపము. దీనికిఁ జిత్తద్రవము స్థాయిభావము. ఇతర శృంగార ముపాదేయముగాదు! కాని శ్రీకృష్ణగోపీ విషయకమగు రతి యుపాదేయమనియు నది భక్తిరసమనియు నాతని మతము. ఇది నిజముగా భక్తిగాదు. భక్తిలో నేకదేశము. కాని ''మధుసూదన సరస్వతి'' తన భగవద్భక్తిరసాయన మను గ్రంథమునఁ బ్రతి పాదించిన భక్తి సంపూర్ణమైనది, ఉదాత్తము. అతఁడు ప్రమాణ, ప్రమేయో పన్యాసపూర్వకముగా, భక్తికి రసత్వమును స్థాపించెను. ఎట్లన,

''శోకక్రోధభయాదీనాం సాక్షిత్సుఖవిరోధినాం
రసత్వ మభ్యుపగతం తథాఽనుభవ మాత్రతః
ఇహానుభవ సిద్ధేఽపి సహస్రగుణితో రసః
జడైనైవ త్వయాకస్మా దకస్మా దపలప్యతే ?

రతిర్దేవాదివిషయా వ్యభిచారీ తథాంజితః
భావః ప్రోక్తో రసో నేతి యదుక్తం రసకోవిదైః
దేవాంతరేషు జీవత్వా త్పరానందాఽప్రకాశనాత్
తద్యోజ్యం; పరమానందరూపేన పరమాత్మ ని.''

అనుభవమాత్రమువలననే సాక్షాత్సుఖ విరుద్ధములయిన శోక క్రోధ భయాదులకు రసత్వ మంగీకృతమై యున్నది. అనుభవసిద్ధమై మిగిలిన రసముల కన్న వేయిరెట్లధికముగా రస్యమానమగుచున్న భక్తిరసము గాదనుట యెట్లు? రసకోవిదులు దేవాదివిషయక రతి రసము గాదనియు, భావమనియును జెప్పిరి. ఇతరదేవతావిషయకమగు రతి భావమే! ఏలన, వారు జీవులే యగుటచేఁ బరమానందముగలుగదు. పరమాత్మస్వరూప శ్రీకృష్ణరతి పరమానందమునకు గొంపోవును. మఱియు

కాంతాదివిషయా వా యే రసాద్యా స్తత్ర నేదృశం
రసత్వం పుష్యతే పూర్ణ సుఖాస్పర్శిత్వ కారణాత్
పరిపూర్ణ రసా క్షుద్రరసేభ్యో భగవద్రతిః
ఖద్యోతేభ్య ఇవాదిత్య ప్రభేవ బలవత్తరా.

కాంతాది విషయకములగు నే రసములందును భగవద్రతి యందువలెఁ బూర్ణ సుఖము లేక యానందము గలుగదు. కాన వానియందుఁ దగిన రసపుష్టి లేదు. అవి క్షుద్రరసములు. భగవద్రతి పూర్ణరసము. అది మిడుఁగురుపుర్వుల కన్న సూర్యకాంతి యెట్లు బలవత్తరమో, యట్లే మిగిలిన రసములకన్న శ్రేష్ఠతరము; బలవత్తరము'' అనియును వచించెను. ఈ భక్తిరసమునకు నాలంబన విభావము భగవంతుఁడు; తచ్చరిత్రలు విభావములు; భగవదాకార చిత్తవృత్తియే స్థాయిభావము. అదియే భగవద్రతి. అనుభావములు తత్కాలమునఁ బుట్టిన నేత్రాది వికారములు. వ్యభిచారులు నిర్వేద శంకాహర్షాదులు. ఇది పరమానంద స్వరూపమగు భక్తి రసముగాఁ బరిణమించును.

మాయారసము

దీనిని రసతరంగిణీ గ్రంథకర్త యగు భానుదత్తుఁడు లేవఁదీసెను. ఎట్లనఁ, ''జిత్తవృత్తి ప్రవృత్తిరూపమనియు, నివృత్తిరూపమనియు ద్వివిధము. నివృత్తి యందు శాంతరసము గ్రహింపఁబడినవిధమునఁ బ్రవృత్తియందు మాయారస మంగీకరింపవలెను. రతి, హాస, శోక, క్రోధ, ఉత్సాహ, భయ, జుగుప్సా, విస్మయములీ ప్రవృత్తియందే మెఱపులవలెఁ బుట్టును; అడఁగును. కాన నిర్వే న్నియు, మాయారసమునకు వ్యభిచారిభావములు. ఈ మాయారసమునకు స్థాయి

భావము మిథ్యా జ్ఞానము. సాంసారికభోగము నార్జించు ధర్మాధర్మములు విభావములు. పుత్త్రి, కళత్ర, విజయ, సామ్రాజ్యాదు లనుభావములు.'' ఈ మతమును మందారమరంద చంపువుగూడ బలపఱచెను.

ఈ మతమును గావ్యవిలాస కర్త యగు చిరంజీవి భట్టాచార్యుఁ డిట్లు ఖండించెను :—

''మాయ యనాది యగుటవలన నది యొకదానివలనఁ బుట్టదు. కాన రసముగాదు. రసములు జన్యములు. మాయయే మిథ్యాజ్ఞానమునకుఁ గారణ మగును. కాని మిథ్యాజ్ఞానము మాయకుఁ గారణ మెట్లగును? శాస్త్రవిరుద్ధము గదా! మఱియు నాలంకారిక మతమున రసము నిత్యము, ఆనందరూపము. కావున బ్రహ్మస్వరూపము. అట్లగుచో మాయకు రసత్వ మెట్లు గలుగును? మాయ తుచ్ఛ, వినాశశాలిని. బ్రహ్మకన్న భిన్నము. కావుననే ప్రాచీనులు తొమ్మిదే రసములని సిద్ధాంతీకరించిరి.''

శృంగార రసము

భోజుఁడు ''శృంగార ఏవ ఏకో రసః'' (శృంగార మొక్కటే రసము) అని సిద్ధాంతించెను. మఱియు నీ శృంగారమునకు 'అభిమానరసము, అహంకార రసము' అనియు నాతని మతమున నామాంతరములు. శాంత మొక్కటియే యహంకార ప్రశమరూపము. మిగిలిన రసములన్నియు నహంకారరూపములే. ఒక శృంగారమునే యాతఁ డంగీకరించుటచే నది యహంకారరసముని చెప్పెను.

శృంగార వీర కరుణాద్భుత రౌద్ర హాస్య
బీభత్సవత్సల భయానక శాంతనామ్నః
ఆమ్నాసిషుర్దశ రసాన్ సుధియో; వయంతు
శృంగారమేవ రసనా ద్రసమా మనామః

పండితులు శృంగారాది శాంతాంతములగు పది రసములను బేర్కొనిరి. మే మొక్క శృంగారమే రసమని సిద్ధాంత మొనర్తుము.

వీరాద్భుతాదిషు చ యేహ రస ప్రసిద్ధిః
సిద్ధా కుతోఽపి వటయక్షవదా విభాతి
లోకే గతానుగతికత్వ వశా దుపేతా
మేతాం నివర్తయితు మేష పరిశ్రమో నః

వటయక్ష న్యాయానుసారముగా వీరాద్భుతాదులందు రసప్రసిద్ధి గలదు. దానిని నివారించుటకే మా యత్నము అనియును నతఁడు దెలిపెను. ఈయన సిద్ధాంతమిది:— పండితు లెనిమిది స్థాయిభావములను, ఎనిమిది సాత్త్వికభావములను, ముప్పదిమూఁడు వ్యభిచారిభావములను బేర్కొనిరి. ఈ నామకరణ

మఱియు క్షమ. ఇవన్నియును భావములే. అవస్థావశమున నొక్కొక్కటి యొకానొకప్పుడు స్థాయియు, మఱొకప్పుడు వ్యభిచారియు, నింకొకప్పుడు సాత్త్వికమును నగును. ఇవన్నియు మనస్సునఁ బుట్టినవే కావున భావములే. "భవంతి మనసీతి భావాః" అని వ్యుత్పత్తి. స్థాయ్యాదిభేద మనుచితము. విభావానుభావ వ్యభిచారి సంయోగమువలన స్థాయిభావము (రత్యాదులు) రసత్వమును బొందుననుట యూఁ జింత్యము. హర్షాది వ్యభిచారులును విభావాది సంయోగమువలన రసత్వమును బొందును. కావున నెల్ల భావములకును రసత్వము కలుగుచుండఁగాఁ బరప్రకర్షను బొందు రత్యాదులకు శృంగారాది వ్యపదేశ మనుపపన్నము. ఆ హర్షాది వ్యభిచారులే కాదు, ఆనందము, స్వాతంత్ర్యము, ప్రశమము, పారవశ్యము, సాధ్వసము, అనురాగము, సంగమము మొదలగున వన్నియును రసములు గావచ్చును. కావున 'రత్యాదులే రసము లగును. మిగిలి నవి కావు' అని చెప్పఁదగదు. రత్యాదులన్నియును భావములే. శృంగారమే రసము. అది రత్యాదులచేఁ బ్రకాశించుచు విశేషముగా నాస్వాదింపఁబడును.

కొందఱు "రతిప్రభవః శృంగారః" (రతివలన శృంగారము పుట్టును) అని చెప్పుదురు. కాని యీశృంగారమే రత్యాదులకు జన్మకారణమని చెప్పెదము. శృంగారికే రత్యాదులు గలుగును. కాని యశృంగారికి గాదు. శృంగారి యగునతఁడు రమించును; విస్మయపడును; ఉత్సహించును. ఇవి (రతి, విస్మయ, ఉత్సాహములు) భావ్యమానములు గాన భావము లనఁబడును. అంతేకాని యివి రసములుగావు. రసభావములకు భేద మిది :—

సాధ్యమైనంతవఱకు భావనచే (పునఃపున రనుసంధానము) భావ్యమాన మగునది భావము. భావనాపథము నతిక్రమించునది రసము. అట్లగుట మనోఽనుకూలములయిన దుఃఖాదులందుఁ దనకుఁగల సుఖానుభ వాభిమానమే రసము. అది పరంపరా సుఖహేతువగుటవలన రత్యాదులందును రసపద మౌపచారికము. కాన రత్యాదులకు రసత్వములేదు. భావనావిషయములగుటవలన భావత్వమే. కావున శృంగారమే రసము. శృంగార మనగా "శృంగారో హి నామ విశిష్ట, ఇష్ట, దృష్ట, చేష్టాభివ్యంజకానాం ఆత్మగుణసంపదాం ఉత్కర్షబీజం బుద్ధిసుఖదుఃఖేచ్ఛాద్వేషప్రయత్నసంస్కారా ద్యతిశయహేతురాత్మనోఽహంకార విశేషః" (తన యిచ్ఛావిషయమగు విశేషముతోఁగూడిన చేష్టలచే నభివ్యక్తములును, చేష్టలను వ్యక్తీకరించునవియు నగు నాత్మగుణసంపదలను (రత్యాదులను) ఇతరవ్యక్తియందు గ్రహించి స్వవిషయములుగా భావించుటవలనఁ దన రత్యాదులకు నతిశయము గలుగును. మఱియు బుద్ధి సుఖదుఃఖాదులకును నతిశయము గలుగును. ఈ యతిశయమునకు హేతుభూతమహంకారవిశేషము. ఆ యహంకారమే శృంగారము. దీనిని మఱికొంత వివరింతును. లోకమున నొకానొక నాయికను గాంచినపుడే యొకనాయకునకు రతి గలుగును. అట్లే యొకానొక నాయకునిఁ గాంచినపుడే యొకానొక నాయికకును రతి గలుగును. అట్లు

గలుగుటకుఁ గారణమేమనఁ దమతమ రతి కుద్బోధకములగు చేష్టలు వారి యందుఁ గనఁబడుటయే. అనఁగా నొకానొక విశేషముతోఁ గూడిన చేష్ట లొకనాయకుని రతి కుద్బోధకములగును. అపుడు నాయికానాయకు లొండొరుల చేష్టలను స్వస్వవిషయములుగా భావించుకొనుట వలనఁ దమతమ రత్యాదుల కతిశయముగలుగును. మతియును బుద్ధి, సుఖ, దుఃఖ, ఇచ్ఛా, ద్వేష, ప్రయత్న, సంస్కారాదులకును నతిశయము గలుగును. ఈ యతిశయమునకు హేతుభూత మహంకార విశేషము. ఈ యహంకారమే శృంగారము.

అది యనఁగా నా యహంకారవిశేషము మనస్సుచే రస్యమానమై రసమగును. అహంకారమనఁగా లోకములో ననుకొన్నట్లు 'గర్వము' అని యర్థముగాదు. 'నేను' అను నొక యభిమానవిశేషము; అది గలవాఁడే రసికుఁడు. లేనివాఁడు నీరసుఁడు; ఆ రసావిర్భావమునకు హేతువులు దాని నుండి పుట్టిన భావములే. అవి రతి హర్ష రోమాంచాదులు.

ఈ శృంగారము ధర్మార్థకామమోక్ష భేదములచేఁ జతుర్విధము. ఇది దృశ్యశ్రవ్యములయందు సామాజికులచే నాస్వాదింపఁబడును. కాని శ్రవ్యమునందు దృశ్యమునందువలెఁ బదార్థములు ప్రత్యక్షములు గామినంతగా నాస్వాద్యమానముగాదు. కావున దృశ్యకర్తలగు కవులనే బహుమానింతుము.

అద్భుతరసము

ఈ రసమును స్థాపించినవాఁడు నారాయణుఁడు. ఇతఁడు సాహిత్యదర్పణ కర్తయగు విశ్వనాథునికిఁ బూర్వుఁడు. అతని సిద్ధాంతమిది :—

సత్త్వగుణాధిక్యమువలన మనకు బాహ్యప్రపంచమును మఱపించు నొక యానందము గలుగును. అది బ్రహ్మానంద సదృశము. దీనికి లోకోత్తర చమత్కారమే ప్రాణము. చమత్కార మనఁగా మనస్సు విస్తరించుటయే. మనో విస్తార మనఁగా విస్మయమే కదా! కావున విస్మయ మెల్లరసములకును మూలకారణము. కాఁబట్టి యద్భుతరసముననే మిగిలిన రసము లన్నియును నిమిడి యున్నవి.

కరుణ రసము

* భవభూతి "ఏకోరసః కరుణ ఏవ నిమిత్తభేదాద్భిన్నః పృథక్పృథగి వాశ్రయతే వివర్తాన్ । ఆవర్త బుద్బుదతరంగమయాన్ వికారాన్ । అంభో

* ఉత్తరరామచరిత్ర వ్యాఖ్యాతయగు వీరరాఘవపండితు డిట్లు వ్రాసెను. ఇద మత్ర కవేర్మతం:— యద్యపి శృంగార ఏక ఏవ రస ఇతి శృంగార ప్రకాశ కారాదిమతం । తథాపి ప్రాచుర్యాత్ రాగి విరాగి సాధారణ్యాత్ కరుణ ఏక ఏవ రసః । అన్యేతు తద్వికృతయ ఇతి ॥

యథా సలిలమేవ హి తత్సమస్తం॥ (కరుణరస మొక్కటియే రసము. జలమావర్త, బుద్బుదతరంగ రూపములతోఁ గానఁబడునట్లు నిమిత్తభేదమువలన నాకరుణమే భిన్నభిన్నముగాఁ గానఁబడును) అని చెప్పినాఁడు. అనఁగా లోకమంతయు శోకమయమే. కాని యిదియే నిమిత్తభేదముచే శృంగారాద్యన్యతమముగా గోచరించును. శృంగారాదులు తాత్కాలికములు. అవి తుదికి శోకముగానే పరిణమించును. ఆవర్తాదులన్నియును జలరూపములే యయినట్లు శృంగారాదు లన్నియుఁ గరుణరూపములే యని యాతని వాదము. మఱియు రసమనుభవింపఁబడునపుడు చిత్త విద్రుతి (మనస్సు కరఁగుట) కలుగును. అది ప్రధానముగా విశేషించి కరుణరసమునఁ గలుగును. కావునఁ 'కరుణ మొక్కటియే రసము' అని సారాంశము.

విశ్వనాథునికిఁ బూర్వుఁడగు నారాయణుఁడు రసానుభవకాలమునఁ జిత్తవిస్తారము గలుగు ననెను. భవభూతి చిత్తద్రుతి గలుగు ననెను. భోజుఁడు చిత్తవికాసము గలుగు ననెను. ఈ భేదముచే వారు క్రమముగా నద్భుతమును, కరుణమును, శృంగారమును ప్రధానముగాఁ బేర్కొనిరి.

ఒకటే రసము

కవికర్ణపూరగోస్వామి యలంకారకౌస్తుభమున నిట్లు నుడివెను.

ఆస్వాదాంకుర కందోఽస్తి ధర్మః కశ్చన చేతసః
రజస్తమోభ్యాం హీనస్య శుద్ధసత్త్వ తయా సతః
సస్థాయీ కథ్యతే విజ్ఞైర్విభావస్య పృథక్తయా
పృథగ్విధత్వం యాత్యేష సామాజికతయా సతాం

రజస్తమోగుణముల స్పర్శయుఁ లేని శుద్ధతత్త్వస్వరూపము గల మనస్సునకు ఆస్వాదాంకురకందము 'లేక యానందము' అను ధర్మము గలదు. అదియే స్థాయి. ఒక్కటే రస మనియు దాని కానందమే స్థాయిభావమనియు నతని సిద్ధాంతము. అట్లగుచో భిన్నభిన్నరసములు లేవా? ఉన్నచో వాని కన్నింటికిని నొక్క యానందమే స్థాయి యెట్లగును? అను ప్రశ్న కతని సమాధానమిది:- స్ఫటికము జపాకుసుమాది నానా పదార్థముల సంయోగమువలన నొకతఱి నెఱ్ఱగా, నొకతూరి పచ్చగా, నొకతూరి నల్లగా గనఁబడునట్లు లొకటియే యగు స్థాయి, యుత్సాహాది పోషకములగు నానా విధ విభావాదుల సంయోగమువలన వీరమనియు, అద్భుతమనియుఁ, గరుణమనియు, నీవిధముగా వివిధాకారమును దాల్చుచున్నది. మఱియు,

రసస్యానంద ధర్మత్వా దైకధ్యం భావ ఏవ హి
ఉపాధి భేదాన్నానాత్వం రత్యాదయ ఉపాధయః

ఘట శరావాది నానావిధ పాత్రములందుఁ బెక్కు ప్రతిబింబములు ప్రతిఫలించినను సూర్యబింబ మొక్కటియే. యైనవిధమున నుపాధిరూపములగు రత్యాదులందు భేదమే కాని యానందమున భేదములేదు.(కాన నొక్కఁడే రసము.)

ఈ సిద్ధాంతము దుష్టము గాదు. ఏలన నన్నిరసములవలనఁ గూడఁ గలుగు నానంద మొక్కటియే. ఆనందములో భేదము లుండవు. కావ్యమున శృంగారము వలనఁ గలుగు నానందమును, కరుణమువలనఁ గలుగు నానందమును నేకమే. విభావాదుల భేదమును బట్టియే రస భేదము లేర్పడినవి.

భోజుని సరస్వతీ కంఠాభరణమునకు నొక వ్యాఖ్యాతయగు భట్టనరసింహుఁడు గూడ రసాస్వాద మొక్కటే యని చెప్పెను. ఎట్లన

"అష్టావేవ స్థాయినః ఇతి మతః? తావతామేవ స్వాదాత్మకత్వాత్ ఇతిచేత్ కమేతేష్వనుస్యూత ఏక ఏవస్వాదాత్మా? తద్వ్యాఖ్యనశ్వర మిదముక్తం 'ఏతేషాంకూటస్థ ఏక ఏవస్వాదాత్మా; ఏతే చ తద్విశేషా" ఇతి

అత్రసర్వేషాం కూటస్థ ఏక ఏవ స్వాదాత్మా

ఎనిమిదే స్థాయిభావములని యేల చెప్పవలెను? అవియే స్వాద్యమానము లగు నంటిమేని వీనియం దొక్క స్వాదమే యనుస్యూతము గాఁగలదా? అట్లేనిఁ జెప్పఁబడకయే వీనికిఁ గూటస్థమగు నొకటే స్వాదాత్మ గలదని చెప్పఁబడినట్లయినది. ఈ రసము లన్నియును దద్విశేషములే. కావున నెల్లరసములకును స్వాదాత్మ యొక్కటే.

ఈమతము నభినవగుప్తుఁడు దెలుపలేదు. కాని యిది యితని సిద్ధాంతమునకు విరుద్ధము గాదు.

రస సమీకరణ వాదము

మహామహోపాధ్యాయ S. Kuppuswami Sastry M. A., I. E. S గారు ఆశ్చర్యచూడామణి నాటకోపోద్ఘాతములో నీ రస సమీకరణ వాదముల నిట్లు తెలిపిరి. రస సమీకరణ వాదమున నేదో యొక రసము ప్రకృతిరసమనియు మిగిలిన వన్నియు వికృతి రసము లనియుఁ దెలుపు సిద్ధాంతము.

"In the course of the development of philosophy of Rasa' several attempts were made in the direction of Synthesising the various Rasas. The more important results of such attempts were summed up in four kinds of synthesis. Firstly, there is the Karuna synthesis which originated from Valmiki and found its culmination in Bhavabhuti's ఏకో రసః కరుణ ఏవ on the practical side and in Ananda Vardhana's శోకః శ్లోకత్వ మాగతః

on the theoretical side. Secondly there is the Santha-synthesis, which started perhaps from the Mahabharata, found its practical fulfilment in work like Aswaghosha's శారిపుత్ర ప్రకరణ, Sriharsha's Nagananda and Krishna Misra's Prabodha Chandrodaya and received able advocacy on the theoretical side at the hands of the two great Alankarikas—Ananda Vardhana and Abhinava Gupta. Thirdly, there is the Sringara-synthesis, which firmly rooted in human nature itself since the beginning of creation reached its acme of spiritual refinement, on the practical side, in the self effacing ideal of love delineated in an inimitable manner by the creative genius of great poets like Kalidasa and Bana and on the theoretical side, in the wellknown dictum of the royal polymath, Bhoja రసోఽభిమానోఽహంకార శ్శృంగార ఇతి గీయతే. And fourthly there is Adbhuta synthesis which on the theoretical side became crystallized in the views of Narayana and Dharma Datta, reffered to by Viswanadha in his Sahitya Darpana and in the views of Bhanudatta as expressed in his Rasatarangini, and which, on the practical side led to the production of the wonder-dominated dramatic type represented by the older Ascharyachudamani and the later Adbhuta Darpana of Mahadeva at the end of the 17th century".

రసతత్త్వ చర్చావసరమునఁ బెక్కండ్రు పండితులొక్కొక్క రసము నభిమానించి యిదియొక్కటే రసమని వాదములు చేసిరి. ఆ చర్చలనుండి నాలుగు సిద్ధాంతములు వెలువడినవి. మొదటిది కరుణరస సమీకరణము. సమీకరణమన మిగిలినవానినిఁ దగ్గించివేయుట. ప్రప్రథమమున నీకరుణము వాల్మీకినుండి యుత్పన్నమైనది. తదుపరి భవభూతిచే 'ఏకోరసః కరుణఏవ' అను విధమున రూపమును బొందెను. పిమ్మట 'ఆనందవర్ధనునిచే' "శ్లోకః శ్లోకత్వమాగతః" అని సిద్ధాంతము చేయఁబడెను. రెండవది శాంతరససమీకరణము. ఇది మహాభారతమునుండి యవతరించి యశ్వఘోషుని శారిపుత్త్ర ప్రకరణము, శ్రీహర్షుని నాగానందము, కృష్ణమిశ్రుని ప్రబోధచంద్రోదయము, అను వానియందు రూపొంది యానందవర్ధన, అభినవగుప్తుల ప్రతిభావంతములగు వాదములచే సిద్ధాంతితమైనది. మూఁడవది శృంగారరససమీకరణము. ఇదిసృష్ట్యాదినుండియు మానవప్రకృతియందు బద్ధమూలమై మహాకవీశ్వరులగు కాళిదాస, బాణుల యమోఘ నిర్మాణశక్తిచే ననుకరింపరాని విధమున స్వీకృతమై యాధ్యాత్మికోన్నతినిఁ బొందినస్వార్థరహిత ప్రేమయే లక్ష్యముగాఁగలది. భోజుఁడిద్దానిని "రసోఽభిమానోఽహంకారశ్శృంగార ఇతిగీయతే" అని కీర్తించెను. నాల్గవది యద్భుతరససమీకరణము. సాహిత్యదర్పణమున నుదాహరింపఁబడినట్లు నారా

యణ ధర్మదత్తులచే మొదట సిద్ధాంతము చేయఁబడినది. పిమ్మట ఆశ్చర్యచూడామణి యందును, అద్భుతదర్పణమునందును రూపొందినది.

కరుణ మొక్కటియే ప్రకృతిరసము; మిగిలిన వికృతిరసములని కరుణ సమీకరణవాదులవాదము. శాంత మొక్కటియే ప్రకృతిరసము; మిగిలినవి వికృతి రసములని శాంతరస సమీకరణవాదులమతము. శృంగారమొక్కటియే రసము; మిగిలినవన్నియును భావములేయని శృంగార రసమీకరణవాదులమతము. అద్భుత మొక్కటియే ప్రకృతిరసము; మిగిలినవి వికృతిరసములని యద్భుతసమీకరణ వాదుల మతము."

భరతమతానుసారముగా నెనిమిదిరసములున్నను సందుఁ ప్రధానరసములు నాలుగుమాత్రమే. అవిశృంగారము, రౌద్రము, వీరము, బీభత్సము, మిగిలిన నాలుగు రసములును వీనినుండి పుట్టినవే. ఎట్లన శృంగారమునుండి హాస్యమును, రౌద్రమునుండి కరుణమును, వీరమునుండి యద్భుతమును, బీభత్సమునుండి భయానకమును గలిగెను. శృంగారతిలకమున నిట్లు చెప్పఁబడినదని విద్యానాథుఁడీ క్రింది శ్లోకము నుదాహరించెను.

> హాస్యోభవతి శృంగారాత్ కరుణో రౌద్రకర్మణః
> అద్భుతశ్చ తథా వీరాద్బీభత్సాచ్చ భయానకః.

ఇది ప్రాయోవాదము. శృంగారమునుండి జన్మించినహాస్యమే కాక కేవల హాస్యరసము గూడఁగలదు. చూడుఁడు.

> గుర్వోర్గిరః పంచదినాన్యధీత్య వేదాంతశాస్త్రాణి దినత్రయంచ
> అమీ సమాఘ్రాయచ తర్కవాదాౝ సమాగతాః కుక్కుట
> మిశ్రపాదాః.

అయిదుదినములలోఁ బూర్వమీమాంసా శాస్త్రమునుజదివి, మూఁడు దినములలో వేదాంతమువెలిగించి, తర్కశాస్త్రమును మూచూచి, కుక్కుట మిశ్రపాదులవారు వచ్చిరి. ఇట శృంగార సంబంధములేదు.

> ఇష్టజనస్య వినాశాచ్ఛాపాత్క్లేశాచ్చ బంధనాద్వ్యసనాత్
> ఏతైరర్థవిశేషైః కరుణాఖ్యరసస్సముద్భవతి (నాట్యశాస్త్రము).

ఇష్టజననాశమువలనను, శాపమువలనను, క్లేశమువలనను, బంధనమువలనను, వ్యసనములవలనను, గరుణరసముత్పన్నమగును. పై శ్లోకమున్న గరుణము రౌద్రకర్మమువలనఁ బుట్టునని చెప్పబడియున్నది. ఈ యిష్టజననాశాదులవి రౌద్రముకారణము గావచ్చును. ఇట్లే మిగిలినవానినిఁ గూడఁ జూచుకొనవలెను.

భరతమతానుసారముగాఁ గొందఱిమతమున నెనిమిదిరసములున్నను, గొందఱి మతమునఁ దొమ్మిదిరసములున్నను మహాకావ్యమున "శృంగారవీరయో రన్యతరస్య ప్రాధాన్యం" అని ప్రతాపరుద్రీయకర్తయు, "శృంగార వీర శాంతానామేకోఽంగీ రస ఇష్యతే" అనిసాహిత్య దర్పణకర్తయు వచించిరి. సాహిత్యదర్పణ కర్తయే శాంతమును బేర్కొనెను. కానియితర లాక్షణికు లెల్లరును శృంగారవీరములలో నొక్కటియే యంగిరసమనియు, మిగిలిన రసము లంగరసములనియు వచించిరి. మిగిలిన రసములకన్న వీనికే ప్రాధాన్యమిచ్చుటకుఁ గారణమేమి ?

"శృంగార ఏవ మధురః పరప్రహ్లాదనో రసః" అని ధ్వన్యాలోకము. (శృంగారమే మిక్కిలి మధురమును, ఆనందజనకమును నగురసము). ఈ రసము మాధుర్యమును బట్టియేనా యానందజనకము ? కాదు. జగత్తుయొక్క యవిచ్ఛిన్నతకు భోగేచ్ఛప్రధానమైనది. "ప్రజాతంతుం మావ్యవచ్ఛేత్సీః" (సంతానరూపమగు సూత్రమును (త్రెంపవలదు) అనివేదము నుడువుచున్నది. 'సంతతిశ్శుద్ధవంశ్యా హి పరత్రేహ చ శర్మణే' (పరిశుద్ధవంశమునఁ బుట్టిన సంతానమిహపర లోకములఁ గల్యాణముఁ గూర్చును.) కాన సంసారసాధనమైన సంభోగ ముపాదేయము. మఱియు "క్రియాణాం ఖలుధర్మ్యాణాం సత్పత్న్యో మూల కారణం" (ధర్మబద్ధములైన కర్మల కుత్తమురాండ్రగు నిల్లాండ్రు మూలకారణము). అని కాళిదాసకవి వచించెను. ఈ శృంగార రసమునకు శ్రీమహావిష్ణువే యధిదేవతగాఁ బేర్కొనఁబడియున్నాఁడు. దీనినిఁబట్టి దీని ప్రాముఖ్యము దెలియఁగలదు. ఈ శృంగారము ధర్మతత్పరులచే నవలంబింపఁబడి లోక కల్యాణహేతు వగును. ధర్మావిరుద్ధమగు కామము లేక శృంగార ముపాదేయమే యగును. "ధర్మావిరుద్ధో భూతానాం కామోఽస్మి భరతర్షభ !" "నేను (శ్రీకృష్ణుఁడు) మనుష్యులయొక్క ధర్మావిరుద్ధమగు కామమును." అనఁగా "గామస్వరూపుఁడను" అని భగవద్గీతలోఁ జెప్పఁబడి యున్నది. పురుషార్థములగు ధర్మార్థకామమోక్షములలో నైహికలక్ష్యములగు ధర్మార్థకామములలో ధర్మము ప్రధానమైనది. ధర్మము, ధర్మబద్ధమగు నర్థమును, ధర్మార్థబద్ధమగు కామమును లక్ష్యములు. అర్థకామముల నణఁచిన ధర్మమే, లోకకల్యాణహేతు వగును. కావున ధర్మానుబంధియగు శృంగారమే యత్యుత్తమము. అదియే యానందజనకము. అట్టి శృంగారమే కావ్య నాటకములలో గ్రాహ్యమని దానికిఁ బ్రాధాన్యమొసఁగిరి.

ఇట్టి శృంగారము క్షుద్రుల చేఁబడెఁనేని నది ధర్మహీనమగును. "ఉత్తమప్రకృతిప్రాయః రసశ్శృంగార ఇష్యతే" (శృంగారరస ముత్తమనాయకాశ్రితము) అని సాహిత్యదర్పణకారుఁడు, 'లోకోత్తరనాయకాశ్రయేణ శృంగారస్య పరిపోషాతిశయః' (లోకోత్తరనాయకావలంబముచే శృంగారరసము పుష్టమగును) అని ప్రతాపరుద్రీయము. దీనిచే ధీరోదాత్తుఁడైన నాయకుఁడే యీ

శృంగారరసమున కాలంబనమైయుండి యుత్తమమయిన గార్హస్థ్యమును బ్రదర్శించిననే 'యథారాజా తథాప్రజా' అన్నట్లు లోక మాతని ననుసరించుచుండును. ప్రజలు ధర్మపరుఁడగు ప్రభువును సేవించిన ట్లధర్మపరుని సేవింపరు. పైనునిక లెనట్టివానినిఁ బదభ్రష్టునిఁ జేయుదురు. ప్రాచీనకాలములో మన దేశమున రాజు ధర్మపరుఁడుగా నుండెడివాఁడు. ధర్మ మభివృద్ధినొందిన ట్లధర్మము వర్ధిల్లదు. ధర్మము నణఁచిన కామమున మునిఁగి యగ్నివర్ణుఁడు తుదకు క్షయరోగముచే మృతినొందెను. ధర్మమునణఁచిన యర్థపిపాసతో దుర్యోధనుఁడు సకుటుంబముగా నశించెను. ధర్మపరుఁడగు ధర్మరాజునకు లోఁగియుండి యర్థపరుఁడయిన భీముఁ డీప్సితమును బొందెను. కాఁబట్టి యర్థ కాములు నణఁచిన ధర్మము ప్రధానము. ఉత్తమసంస్కారము గలవారే యిట్టి ధర్మబద్ధమగు శృంగారమున కాలంబనము కాఁదగినవారు. అట్లుగానినాఁ డది క్షుద్రశృంగారమగును. సాధారణుల శృంగారమున ననుభావాది సామగ్రి తగినంత లేకపోవుటవలన నచ్చట రసము పుష్టముగాదు. కాన నది రసముగాక రసాభాసమే యగును. రసాభాసమైనను బరకీయారతిని విడిచి తిర్యఙ్మ్లేచ్ఛగతమగుచో నది యుపాదేయమే యగును. అం దాస్వాద్యత గలదు. కాన జగదవిచ్ఛిన్నతకుఁ దన్మూలమున లోకకల్యాణమునకు శృంగార ముత్తమమయినదే! అది పరమపవిత్రముగా నుండవలెను. క్షుద్రముగా నుండరాదు.

శాకుంతలమున దుష్యంతుఁడు శకుంతలను దిరస్కరించిన ఘట్టమును జూడుఁడు. మహర్షియగు కణ్వునిచేఁ బంపఁబడి పూజ్యురాలగు గౌతమిచేతను, శిష్యులచేతను, గొనిరాఁబడి స్వయముగా సౌందర్యాధిదేవతవలె నున్న శకుంతలను, బైఁగా నేను నీ భార్యనని చెప్పుచున్నను, దుష్యంతుఁడు దిరస్కరించెను. ఏలన, వివాహము సేసికొన్నట్లాతనికి స్మృతిలేదు. పరస్త్రీస్పర్శ పాంసులుఁడ నగుదునేమో యని యాతనికిభయము. ఇట నాతని ధర్మబుద్ధి మెచ్చుకొనఁదగినది గదా! దొరకుటయే తడవుగా దానినిఁ దన యంతఃపురములోనికిఁ గొనిపోలేదు. మఱొకటి జూడుఁడు. శ్రీరాముని కుమారుఁడగు కుశుఁ డొక గదిలో నిద్రించుచుండఁగా నాతనియొద్ద కొక స్త్రీ (అయోధ్యాపుర లక్ష్మి) వచ్చినది. ఆమె అయోధ్యాపుర లక్ష్మి యని యాతనికి దెలియదు. అప్పు డామెనుజూచి యాతఁ డనుచున్నాఁడు:—

> కా త్వం శుభే! కస్యపరిగ్రహోవా। కింవా మదభ్యాగమకారణం తే
> ఆచక్ష్వమత్వా వశినాం రఘూణాం। మనః పరస్త్రీవిముఖప్రవృత్తి.

ఓ కల్యాణీ! నీ వెవరవు? ఎవనిభార్యవు? ఎందులకు వచ్చితివి? రఘువంశస్థులు పరస్త్రీ విముఖులని గ్రహించి యెందులకు వచ్చితివో చెప్పుము.

ధర్మప్రవృత్తి యనఁగా నిట్టిదికదా!

ఇట్లే వీరరసముగూడ ధర్మరక్షకత్వయుతమైన లోకకళ్యాణహేతు వగును. వీరులలో స్వార్థత్యాగము, ధర్మపరతంత్రతయు ముఖ్యములు. వీరు లగు శ్రీరామ, యుధిష్ఠిరాదుల స్వార్థత్యాగ ధర్మనిష్ఠతలు వివరింపఁ బనిలేదు గదా! కావున వీరరసమునకును నాలంబనము ధీరోదాత్తులే కావలయును. ఏ రసమువలన లోకకల్యాణము గలుగునో వానికిఁ గావ్యమునఁ బ్రాధాన్య మిచ్చిరి. భరతుఁడు శృంగారవీరములకే ప్రాధాన్యమిచ్చినను దరువాతి విశ్వనాథాదులు శాంతరసమునకుఁగూడ సమాన స్థాన మిచ్చిరి. ఈ మూఁడే ధర్మానుబంధముగలిగి లోకకల్యాణహేతువు లగును. * అద్భుతము శృంగార వీరములతో సంకరముగానే యుండును. శృంగార వీర శాంత నాయకులు స్వార్థమును ద్యజించి ధర్మతత్పరత్వమున వర్తించుచోట్ల నద్భుతరసము కనఁ బడుచునే యుండును. 'వీరస్యైవచ యత్కర్మ సోఽద్భుతః పరికీర్తితః' (వీరుని కర్మయే యద్భుత మనఁబడును. అనఁగా నద్భుతరసముగాఁ బరిణమించును) అని భరతుఁడు. ఇట్టిలోకోత్తర కావ్యమును గుఱించియే 'విశ్వశ్రేయః కావ్యం' అని నన్నయభట్టు వాకొనినాఁడు. కరుణ, బీభత్స, భయానక, హాస్యరసముల కట్టి లోకోత్తర నాయకాశ్రయత్వ మక్కఱలేదు. వీని కున్నంత ధర్మసంబంధము వానికిలేదు. ఈ కారణములను బట్టి శృంగార వీర శాంతములకే కావ్యమునఁ బ్రాధాన్యము స్వీకరింపఁబడినది.

స్థాయిభావములు

కం. రతి, హాస, శోక, యత్నము,
లతిభీతి, జుగుప్స, రోష, మచ్చెరువు, శమం,
బతులక్రమమున నవి సాం
ప్రితము రసస్థాయిభావ భావనఁ జెందున్. ౭

శృంగార, హాస్య, కరుణ, వీర, భయానక, బీభత్స, రౌద్ర, అద్భుత, శాంతము అను తొమ్మిది రసములకును గ్రమముగా రతి, హాస, శోక, యత్న (ఉత్సాహము) భయ, జుగుప్సా, క్రోధ, విస్మయ, శమములు స్థాయిభావములు.

కొందఱు కావ్యమున వీరశృంగారములే యుండవలెనన్న నియమము భరతుఁడు సేయలేదనియు, భరతుని 'శృంగారో వీర ఏవవా' అను వాక్యమునకు బైయర్థముఁ గాదనియు లోకప్రసిద్ధిఁబట్టి మాత్రమే శృంగార వీరము లను గ్రహించెననియుఁ జెప్పుచుఁ గరుణ రౌద్రాది రసములను గూడఁ బ్రధానముగా గ్రహించి కావ్యములను రచింపవచ్చుననియు నుత్తర రామాయణమున భవభూతి కరుణమును, వేణీసంహారమున భట్టనారాయణుఁడు రౌద్రమును బ్రధానముగాఁజేసిరనియు, నిదేవిధమున నితర రసములను గూడఁ బ్రధానముగాఁ జేసి కావ్యముల రచింపవచ్చుననియుఁ దెలుపుదురు.

స్థాయిభావము అనఁగా వాసనారూపమున సామాజిక హృదయమున నున్న రత్యాదులు.

"చిరంచిత్తేఽవతిష్ఠంతే సంబధ్యంతేఽనుబంధిభిః
రసత్వం యే ప్రపద్యంతే ప్రసిద్ధాః స్థాయినోఽత్ర తే
సజాతీయైర్విజాతీయై రతిరస్కృత మూర్తిమాన్
యావద్రసం వర్తమానః స్థాయీభావ ఉదాహృతః"

వీని యర్థము వెనుక వివరింపఁబడినది.

కం. రసములకుఁ దొమ్మిదింటికిఁ
బొసఁగిన యీ స్థాయిభావములకు నొనర్తుర్
రసికత లక్షణ లక్ష్యము
లసదృశ రసశాస్త్రవేత్త లౌ నానఁగన్. ౮

స్పష్టము.

రతి లక్షణము

క. తరుణీతరుణులకుఁ బురుషుల
కరయఁగ సంభోగవిషయమగు నభిలాష
స్ఫురణము మనములఁ బొడమిన
ధరలో నది రతియనంగఁ దగు నెట్లన్నన్. ౯

పురుషులకనఁటకన్నఁ 'దరుణుల' కనుట యుక్తము. తరుణీతరుణులకు మనస్సునఁ బొడమిన సంభోగ విషయకమగు నభిలాష, లేక కామము రతి. "తత్ర సంభోగవిషయక ఇచ్ఛావిశేషో రతిః" (సంభోగ విషయకమగు నిచ్ఛావిశేషమే రతి) అనియు, "యూనోరన్యోన్య విషయా స్థాయినీచ్ఛాభవేద్రతిః" (యువతీయువకుల యన్యోన్యవిషయాకమగు నిచ్ఛయే రతి) అనియును రతిలక్షణము కానబడుచున్నది. కాని రసగంగాధరకారుఁడు "తత్ర స్త్రీపుంసయో రన్యోన్యాలంబనః ప్రేమాఖ్యశ్చిత్తవృత్తివిశేషో రతిః స్థాయిభావః" (స్త్రీపురుషులయొక్క యన్యోన్యాలంబనము గల ప్రేమమను చిత్తవృత్తి విశేషమగు రతి స్థాయిభావము) అనివచించెను. ఇట "సంభోగేచ్ఛ" యనక ప్రేమరూపమగు చిత్తవృత్తివిశేషమే రతియని నిర్వచింపఁబడినది. రసములును, భావములును నివ్వన్నియుఁ జిత్తవృత్తివిశేషములె యని గుర్తుంచుకొనవలెను. విభావాదులచే లెస్సగాఁ బరిపుష్టములయినచో యాచిత్తవృత్తి విశేషములు రసములనియు, అపరిపుష్టము లయినచో భావములనియు వ్యవహరింపఁబడును. ఈ రతియొక్క యవస్థ లీ క్రిందివిధమునఁ బెద్దలు తెలిపిరి.

అంకుర, పల్లవ, కలికా, ప్రసూన, ఫల, భోగభా, గియం క్రమశః
ప్రేమా, మానః, ప్రణయః, స్నేహో, రాగో, ఽనురాగశ్చ.

ఈరతి యంకురావస్థయందుఁ బ్రేమమనియుఁ బల్లవావస్థయందు మానమనియుఁ గలికా (మొగ్గ) వస్థయందుఁ బ్రణయమనియుఁ, బుష్పావస్థయందు స్నేహమనియు, ఫలావస్థయందు రాగమనియు, భోగావస్థయందు ననురాగమనియు జెప్పఁబడును. ఇందు "అంకుర...ఫలాంతమగు పంచావస్థలు గల రతి పూర్వరాగమున ననఁగా సంభోగావస్థకుఁ బూర్వమునను, భోగావస్థగల రతి సంభోగమందును నుండును. పూర్వరాగమున నీ పంచావస్థలుగల రతివలన నాయికయుఁ గొందఱి మతమున దశావస్థలును, మఱి కొందఱిమతమున ద్వాదశావస్థలును గలుగును. ఆ యవస్థలు ముందు తెలియును.

"ఆదౌ వాచ్యః స్త్రియా రాగః పుంసః పశ్చాత్తదింగితైః"

ఈ రతి ప్రథమమున నాయికకే కలిగినట్లును, నా యా యింగితములచేఁ బిమ్మట నాయకునికిఁ గలిగినట్లును గావ్యమునఁ వర్ణింపఁబడవలెను. ఒకానొకచోఁ బ్రథమమున నాయకునికే కలిగినను నాయికకే కలిగినట్లు వర్ణించుట హృద్యమార్గము. ఏలన, నాయకుఁడు పౌరుషోపేతుఁడై యుండవలెను. అనఁగా ధైర్యస్థైర్యాదులు గలిగి యుండవలెను. అట్లయిననే యాతఁడు శోభిల్లును. కాన నాతని మనస్సునఁ బ్రథమమున రతి గలిగిన గావ్యమున సహృదయులు దానిని నట్లు నిబంధింపరు. ఈ విషయమును రుద్రటుఁడు గూడ నిట్లు దెలిపెను.

పూర్వం నారీ భవేద్రక్తా పుమాన్ పశ్చాత్తదింగితైః
తత స్సంభోగ లీలేతి స్వభావ సుభగా స్థితిః.

మొదట నాయిక నాయకునిఁ జూచి యనురక్తురాలు గావలెను; దాని యింగితములచేఁ బిమ్మట నాయకుఁ డనురక్తుఁడు కావలెను; పిమ్మట వారి సంభోగలీల; ఇది స్వభావసుందరమగు విధము.

ఉ. చల్లఁదనంబె చంద్రునకుఁ; జక్కఁదనంబె ప్రసూనధన్వికిన్;
సల్లలితోరుసౌరభమె చైత్రున; కొక్కని కొక్క మేలిమే
తెల్లముగాక; నాపతి యుదీర్ణగుణాఢ్యుఁడు నారసింహభూ
వల్లభుఁ; డట్లు సర్వగుణవైభవ మెవ్వరికైనఁ గల్గునే? ౧౦

ఒక నాయిక నరసభూపాలుని గుణముల నిట్లు నుతించుచున్నది; చంద్రునకొక్క చల్లఁదనమే కలదు; మన్మథునకొక్క చక్కఁదనమే కలదు; చైత్రునకొక్క సౌరభమే కలదు; ఇందొక్కొక్కరికొక్కొక్క గుణముమాత్రమే కలదు; నా ప్రియుఁడగు నరసభూపాలుఁడు సర్వగుణాఢ్యుఁడు.

ఇట నాయికచేసిన నుతివలన నరసభూపాలునియందామెకుంగల రతి వ్యక్తమగుచున్నది. ఇటఁ దనదు రతి యుదయించినట్లు నాయిక నోటిమాటలతోఁ దెలుపలేదు. ఆ వర్ణనముచే వ్యక్తమగుచున్నది.

హాస లక్షణము

క. చేకొని యక్రూరములగు
నాకార వికారచేష్ట లాలోకింపన్
గైకొను మనోవికాస
స్వీకారము హాసమయ్యె వినుమెట్లన్నన్. ౧౧

'అక్రూరములగు' నను 'అతివికృతములగు' అని పాఠాంతరము. ఇదియే లెస్స. మఱియు వికృతసంభాషణచేఁ గూడ హాసము గలుగును. కావున "కం. చేకొని యతి వికృతములగు। నాకారాలాపచేష్టితాదులు చూడన్" అను పాఠము యుక్తము. 'అతివికృతములయిన యాకారము, ఆలాపములు, చేష్టితములు మొదలయినవానినిఁ జూచుటచేఁ గలుగు మనోవికాసమే హాసము' అని యర్థము. ఈ యర్థమే యీ క్రింది సాహిత్యదర్పణ, రసగంగాధరముల లక్షణములను గానఁబడుచున్నది.

వికృతాకార వాగ్వేషచేష్టాదేః కుహకాద్భవేత్
హాస్యోహాసః స్థాయిభావః - అని సాహిత్య దర్పణము.

వాగంగాది వికారదర్శనజన్మా వికాసాఖ్యో హాసః (వాగ్వికారములను, అంగవికారములను జూచుటవలనఁ బుట్టిన చిత్తవికాస రూపమగు వృత్తివిశేషమే హాసము) అని రసగంగాధర లక్షణము.

చ. అదె! యిదె! వచ్చెవచ్చెనరసాధిపుదాడియటంచుఁ బాళెముల్
బెదరి బరీదుఁడేగునెడఁ బెంపఱి ఖానులు వెన్కముందుగాఁ
గదిసి హయాళినెక్కి హయకంధరముల్ పొడగాన కప్పుడే
చదిపిరి వాజిమస్తముల శత్రులఁటంచు భ్రమింతురెంతయున్.

తా. బరీదుఁ డను నొక ముసల్మాను ప్రభువు నరసాధిపునిదాడి "వచ్చె వచ్చె" నని సేనలు బెదరఁగాఁ దాను బరుగిడెను. ఆతని సేనానాయకులు విభ్రాంతులై గుఱ్ఱములపై వెనుకముందుగాఁ గూర్చుండి గుఱ్ఱపుఁ దలలను గానక యప్పుడే నరసభూపాలు సైన్యములు వచ్చి తమ గుఱ్ఱపుఁ దలలను ద్రుంచినవని భ్రమపడిరి.

ఇట్టు ఖానులు వెన్కముందుగాఁ గూర్చుండుట యను వికృతచేష్ట హాసమును వ్యక్తము సేయుచున్నది.

ఈ హాసోదాహరణ పద్యమును, ''అనఘనృసింహ! నీ యరి'' ఇత్యాద్యేతద్గ్రంథ భయోదాహరణ పద్యమును సమానముగానే యున్నవి. కావునఁ బ్రతాపరుద్రీయము నందలి యీ క్రింది శ్లోకమును గ్రహింతము.

> బిభ్రాణాః కబరీర్ధృతాంజన దృశః కృత్వా కుచౌ కృత్రిమౌ
> స్త్రీవేషాన్నిశి కాకతీంద్ర నగరే ప్రచ్ఛన్నరూపాః నృపాః
> దృష్ట్వాక్షౌమమపాస్య వక్షసి కుచావాకృష్య నీవీ స్పృశో
> హీహీకష్ట మితి త్యజంతి విపణిశ్రేణీషు ధూర్తా విటాః.

తా. కొప్పులు పెట్టుకొని, కన్నులకుఁ గాటుక పెట్టుకొని, కృత్రిమ స్తనములుధరించి స్త్రీవేషములతోఁ బ్రచ్ఛన్నరూపులై కాకతీంద్రనగర వీధులలోఁ జనుచున్న శత్రురాజులను జూచి దుండగీండ్రగు విటులు దువ్వలువలూడ్చి కుచములులాఁగి నీవినిఁదాఁకి హీహీ యని నవ్వుచున్నారు.

శోక లక్షణము

> క. హితజన విరహ వ్యథచే
> నతిశయమై జనుల మానసాంభోజమునన్
> బ్రతిదినము పొడము దుఃఖం
> బతిభూమిఁ వహింప శోకమగు నెట్లన్నన్. ౧౩

'హితజన విరహదుఃఖమునఁ గలుగుదుఃఖ మతిశయించినచో శోకమగును' అని యర్థము. ఇట 'వ్యథచేఁ బొడము దుఃఖము' అనుట పొరపాటు. మఱియు నొకహిత జన విరహముచేత నే శోకము గలుగదు.

> ఇష్టజనస్య వినాశాత్ శాపాత్క్లేశాచ్చ బంధనాద్వ్యసనాత్
> ఏతైరర్థవిశేషైః కరుణాఖ్యరసస్సముద్భవతి. (నాట్యశాస్త్రము).

ఇష్టజన వినాశము, శాపము, క్లేశము, బంధనము, వ్యసనము మొదలయిన వానివలనఁ గరుణరసము గలుగును. మఱియును రసగంగాధరమున

''పుత్త్రాదివియోగ మరణాదిజన్మా వైక్లబ్యాఖ్య శ్చిత్తవృత్తివిశేష శ్శోకః'' (పుత్త్రుఁడు మొదలగువారి వియోగములవలనఁ గాని మరణాదులవలనఁ గాని కలిగిన వైక్లబ్యమను చిత్తవృత్తివిశేష మే శోకము) అని లక్షణము చెప్పఁబడినది. ఈ రెండు లక్షణములును సమగ్రములు. కాన గ్రాహ్యములు.

మఱియు లక్షణపద్యమున "దుఃఖం బతిభూమి వహింప శోకమగు" నని యున్నది. "శోకస్య పరిపోషః కరుణః" (శోకముయొక్క పరిపుష్టావస్థయే కరుణము) అని కలదు. అతిభూమిని వహించినశోకము కరుణమే యగునుగదా! కాన నది శోకస్థాయిభావ లక్షణముగాక కరుణరసలక్షణ మగుచున్నది. "ఇష్టజన విరహాదినా ఆత్మని దుఃఖాతిభూమి శ్శోకః" అను ప్రతాపరుద్రీయ శోకస్థాయిభావలక్షణము గూడ నీ దోషగ్రస్తమే యగుచున్నది.

చ. పతులనృసింహ శౌర్యశిఖిపాలుగఁ జేసిన యట్టి పాపపుం
 శతధృతి కింతటం జలముజాఱదు; మమ్మును దావపావక
 వ్రతతులపాలుచేసె; నని పల్కుచు రోదనమందు విద్విష
 త్సతులకు బాష్పపూరములె చాలు వనానలముం
 హరింపఁగన్. ౧౮

శత్రుకాంతలకు భర్తృవిరహ కారణమున బాష్పము లుదయించినవి. ఇట వారి పలుకులును, వారి రోదనములును శోకమును వ్యక్తపఱచును.

ఉత్సాహ లక్షణము

క. అత్యున్నత లోకోత్తర
 కృత్యంబులు సేయవేఁడి కృతకృత్యులిలన్
 నిత్యముఁ దలఁచు ప్రియత్నం
 బత్యంతోత్సాహమయ్యె నది యెట్లన్నన్. ౧౯

తా. లోకోత్తరకార్యముల సాధింపఁజేయు గట్టి యత్న ముత్సాహము. లోకోత్తరకార్యములన నిట దాన, ధర్మ, దయా, యుద్ధాదులు.

రసగంగాధరమున దీని లక్షణ మిట్లున్నది.

"పరపరాక్రమాదానాది స్మృతిజన్మా ఔన్నత్యాఖ్య శ్చిత్తవృత్తి విశేష ఉత్సాహః" శత్రువులయొక్క పరాక్రమముయొక్క క్షీణతాదులను స్మరించుటవలనఁ బుట్టిన యౌన్నత్య ముత్సాహము.

మ. అసిఁ జెండాడి విపక్షవృక్షముల శౌర్యాగ్నిచ్ఛటం బేల్చి శ
 త్రు సరత్నీరములన్ రణోర్వితలముం సంక్షుణ్ణముం జేసి వై
 రసృగార్ద్రింబొనరించి ప్రోదిగొనకుద్యత్కీర్తి సస్యౌఘముల్
 వెససిద్ధించునె? యంచుఁబల్కు నరసోర్వీనాథుయోధావళుల్

తా. నరసభూపాలుని యోధులు "శాత్రవులను వృక్షములను గొట్టివేసి శౌర్యాగ్నితోఁగాల్చి, శస్త్రములను నాఁగళ్ళతో రణభూమిని తుణ్ణము గాఁజేసి శత్రువుల రక్తముచేఁ దడిపినఁగాని కీర్తిసస్యములు పండునే?" యని పలుకుదురు.

ఇట యోధావళియొక్క పలుకులు రణోత్సాహమును వ్యక్తము సేయుచున్నవి.

భయలక్షణము

క. క్రూరాకారముఁ జూచిన
నారయ నేజనుని హృదయమందు ననర్థాం
కూరా శంకనమగునది
ధారుణిలో భయమనంగఁ దగు నెట్లన్నన్. ౧౮

'క్రూరాకారాదికమున' అని పాఠాంతరము. క్రూరాకారాదులను జూచుటవలన నేజనునిహృదయమందు మరణాదిరూపమహానర్థశంక కలుగునో యదిభయము.

"వ్యాఘ్రదర్శనాదిజన్మా పరమానర్థ విషయకో వైక్లబ్యాఖ్య శ్చిత్తవృత్తి విశేషః భయం" (వ్యాఘ్ర దర్శనము మొదలగు వానివలనఁ బుట్టినట్టి పరమానర్థ విషయకమగు వైక్లబ్యరూపమగు చిత్తవృత్తివిశేషము భయము) అని రసగంగాధర లక్షణము. ఇట భయము సర్వప్రాణి సాధారణమైనను "ఏ జనుని హృదయమందు" అని చెప్పఁబడుటచేఁ బశుపక్ష్యాదులకుఁ గలుగు ననర్థశంక భయము గాదని యర్థమగును. కాననిది ప్రమాదము. జనశబ్దమునకు జంతువని యర్థము చెప్పుకొన్నచో సరిపోవును.

స్థాయిభావమగు భయమునకును సంచారిభావమగు త్రాసమునకును భేదమేమి? అన శార్దూలాది దర్శనమువలనఁ గలుగు మరణాదిరూప మహానర్థశంక భయము. ఇతర భయహేతువులవలనఁ గలుగు మరణాది భిన్నమగు ననర్థశంక త్రాసము. ఈ త్రాసము వ్యభిచారిభావము.

చ. అనఘ! నృసింహ! నీయరి వనావళి కేఁగి గుహాగ్రసుప్తుఁడై
యనిమరలంగలం గని భయంపడి పాఱుచు "నాజిగాదు కా"
దని సతి తెల్పినం దెలియఁడౌర! నిషాదులఁజాపహస్తులం
గని విపినేభపంక్తిఁ గని క్రమ్మఱ నాజియకాఁ దలంచుచున్.

తా. నిద్రనుండి తటాలునలేచి పరుగెత్తుట, భార్యదెలిపినను నమ్మకుండుట, మొదలగునవి శత్రువుయొక్క భయమును వ్యక్తము సేయుచున్నవి. అది సామాన్య భయముగాక మరణరూపానర్థ శంకగానే గ్రహింపవలెను.

జుగుప్సా లక్షణము

కం. పలలాస్థి శోణితాదులఁ
బలుమాఱును జూడ నరుచిభావము లోనం
దళుకొత్తు నిగర్హణ మది
తలపోయ జుగుప్స యనఁగఁదగు నెట్లన్నన్. ౧౯

రక్తమాంసాదులను గాంచుటవలనఁ గలుగు నేవగింపు జుగుప్స. అయితే కొందఱకు మాంసాదులను జూచుటవలన నేవగింపు గలుగదుగదా! కావున నీ లక్షణ మసంపూర్ణము. ప్రతాపరుద్రీయమున "అర్థానాం దోషదర్శనాదిభిర్గర్హణా జుగుప్సా" (అయా పదార్థములందలి దోషదర్శనాదులచేఁ గలుగు రోఁత జుగుప్స) అని చెప్పఁబడినది. ఎవనికి దోషము గనఁబడిన వానికే రోఁత. లేని వానికి లేదు అని యర్థము వచ్చుచున్నది. రసగంగాధరమున

"కదర్య వస్తువిలోకన జన్మా విచికిత్సాఖ్యశ్చిత్తవృత్తి విశేషో జుగుప్సా" (ఏవగింపుగొలుపు పురీషాది వస్తువులను జూచుటవలనఁ బుట్టినట్టి విచికిత్స యను చిత్తవృత్తివిశేషము జుగుప్స యనఁబడును) అని చెప్పఁబడియున్నది. ఈ లక్షణమే సుందరమైనది. ఏలనఁ, బురీషాది దర్శనమున నెల్లరకును రోఁత గలుగును. రక్తమాంసాదుల దర్శనమువలనఁ గానీ, పదార్థములందలి దోష దర్శనమువలనఁ గానీ, యెల్లరకును రోఁత గలుగదు. కొందఱకుమాత్రమే కలుగును. కావునఁ గదర్యవస్తు విలోకనమున నెల్లరకును సర్వసాధారణముగా నేవగింపుగొలుపు వస్తువులనుజూచుట. దీనివలనఁ గలుగు రోఁత జుగుప్స.

చ. తలలుసరోజముల్, మెదడుతండము క్రొన్నురు, వంత్రజాలముల్
జలఫణు, లస్థిఖండములు, శంఖములై తగు నెత్రుటేర్లలోఁ
గలభకపాలనౌచయముఁ గ్రక్కున నెక్కి చరించు సంగర
స్థలుల నృసింహనిర్దళిత శత్రువసారస మత్తభూతముల్. ౨౦

ఇట భూతములు నెత్రుటేర్లలోఁ జరించుచున్నట్లు చెప్పఁబడినది. ఆ నెత్రుటేర్ల వర్ణనము జుగుప్సను వ్యక్తము సేయుచున్నది.

క్రోధ లక్షణము

కం. అపకారకారులకు నరు
లపరాధమొనర్ప నే మహోమహుని మనం
బు పరిజ్వలితంబగు నది
యపరిమితక్రోధమయ్యె నది యెట్లన్నన్. ౨౧

"శత్రుకృతాపచారేణ మనః। ప్రజ్వలనం క్రోధః" (శాత్రవులు సేసిన యపచారముచే మనస్సు ప్రజ్వలించుటయే క్రోధము) అని ప్రతాపరుద్రీయము. "గురు బంధువధాది పరమాపరాధ జన్మా ప్రజ్వలనాఖ్యః శ్చిత్తవృత్తివిశేషః క్రోధః। అయంచ పరవినాశాది హేతుః। క్షుద్రాపరాధ జన్మాతు పరుష వచన, అసంభాషణాది హేతుః। అయ మేవ అమర్షాఖ్యో వ్యభిచారీతి వివేకః" (గురుబంధు వధాదులగు పరమాపరాధముల వలనఁ బుట్టిన ప్రజ్వలన నామక మగు చిత్తవృత్తి విశేషము క్రోధము. ఇది పరవినాశనము సేయును. ఈక్రోధము మహాపరాధమువలనఁ గాక క్షుద్రాపరాధమువలనఁ బుట్టినచోఁ బరుషవచనములు అసంభావణము మొదలగువానిని మాత్రమే కలిగించును. ఇదియే యమర్షాఖ్య మగు వ్యభిచారి భావము.)

చ. స్థిరభుజ విక్రమక్రమనృసింహ! నృసింహ! భవత్కరాగ్ర భీ
కరకరవాలసిద్ధుఁడతిగాఢయశోరసనిద్ధిఁగోరి బం
ధురహయసింధురావళులతో రణదుర్గ కనర్గళోన్నతిన్
నరబలివెట్టు దుర్మదసనాథరిపుక్షితినాథయూథమున్. ౨౨

ఓనరసభూపాలా! నీచేతిక త్తియను సిద్ధుఁడు కీర్తియనురసనిద్ధినిఁ గోరి యుద్ధభూమియను కాళికి మదించిన శత్రురాజులను నరబలివెట్టును.

ఇటఁ 'గరవాలమున నరబలివెట్టును' అనియుంటచేఁ గ్రోధము వ్యక్తమగు చున్నదని యభిప్రాయము.

కాని 'కరవాలసిద్ధుఁడు యశోరసనిద్ధినిఁ గోరి' యని చెప్పుటచే సిద్ధుఁడు రసనిద్ధినిఁగోరి పెట్టు నరబలి యుత్సాహయుక్తము. కాని క్రోధయుక్తముగాదు. ఇందుఁ గ్రోధ మేమియుఁ గానరాదు. రూపకబలమునఁ గ్రోధమునకుబదులుగా నుత్సాహమే వ్యజ్యమానమగుచున్నది. మఱియు నీ పద్యమున శత్రుకృతాపచార మేమియును జూపఁబడలేదు. కాని యది యాక్షేపించుకొనవచ్చును. ఇందుఁ గరవాలము కర్త యగుటచే నది యచేతనమగుటచే దానికి మనఃప్రజ్వలన రూపమగు చిత్తవృత్తియుండదు. కాన నీయుదాహరణము చింత్యము.

ఈ క్రింది కావ్యప్రకాశోదాహరణము గ్రాహ్యము.

కృతమనుకృతం దృష్టం వా యై రిదం గురుపాతకం
మనుజపశుభిర్నిర్మర్యాదై ర్భవద్భి రుదాయుధైః
నరకరిపుణా సార్ధం తేషాం సభీమకిరీటినా
మయమహమసృఙ్మేదోమాంసైః కరోమి దిశాంబలిం.

గీ. వీతమర్యాదులై గురుపాతకంబు
సలిపి సహియించి చూచిన సకలమనుజ

పశుల మిమ్మెల్ల నేఁ గృష్ణ పార్థభీమ
యుక్తముగ భూతబలియిత్తు రక్తమునను.

ఇది ద్రోణవధానంతర మర్జునాదులను గూర్చి క్రుద్ధుఁడైన యశ్వత్థామ యన్నపలుకులు. ఇట శత్రుకృత మహాపరాధముచేఁ గలిగిన ప్రజ్వలన రూప మగు క్రోధము లెస్సగా వ్యక్తమగుచున్నది.

విస్మయ లక్షణము

కం. వివిధాపూర్వములగు వ
స్తువులు గనుంగొనిన యెడల సుజనుని మదిలోఁ
దవిలిన ప్రమోద విస్తర
మవిరళ విస్మయమనంగ నగు నెట్లన్నఁ. 93

"అపూర్వవస్తుదర్శనా చ్చిత్తవిస్తారో విస్మయో మతః" (అపూర్వము లగు వస్తువుల దర్శనమువలనఁ గలుగు చిత్తవిస్తారము విస్మయము) అని ప్రతాప రుద్రీయము. పద్యములోని "సుజనుని" పదము వ్యర్థము. సుజనునికి మాత్రమే చిత్తవిస్తారము గలుగును. ఇతరునికిఁ గలుగదను నర్థమువచ్చును. మఱియు 'ప్రమోద విస్తరము' అనరాదు. 'చిత్తవిస్తారము' అనవలెను. ఇంతేకాక 'ప్రథనేవావశబ్దే' అను పాణినీయ సూత్రము ననుసరించి శబ్దప్రపంచమునందు 'విస్తరము' అనియుఁ దదితరవిషయమున 'విస్తారము' అనియు నుండవలెను. శబ్దవిస్తరము, చిత్తవిస్తారము మొదలగునవి; కానఁ బ్రమోదవిస్తార మనవలెను. రసగంగాధరమున "అలౌకికవస్తు దర్శనాది జన్మా ఆశ్చర్యాఖ్యోవిస్మయః" (అలౌకికమగు వస్తువులను జూచుటవలనఁబుట్టిన యాశ్చర్యమను చిత్తవృత్తి విశేషము విస్మయము) అని లక్షణము సేయఁబడినది.

చ. ధరణి నృసింహభూవరు ప్రతాపమహాతప మబ్జజాండ క
ర్పరములునిండి తీవ్రగతిఁ బర్వ నఖర్వసగర్వవైరి భూ
వరులు వడంక సాఁగుదు రవార్యనవవ్యజనాతపత్రవై
ఖరులు దోలంగఁ జేయుదురు కన్నులఁజీఁకటిగప్పుచుండఁగఁ.

తా. నరసభూపాలుని ప్రతాపరూపమగు బిట్టెండ బ్రహ్మాండమునఁ దీక్ష్ణముగాఁ గాయుచుండఁగా శత్రురాజులు కన్నులు మిఱుమిట్లుగొని వడఁకుచు దమ ఛత్రచామరాదులను దొలఁగించు కొందురు.

నరసభూపాలుని ప్రతాపము బ్రహ్మాండమంతయుఁ గప్పి మిఱుమిట్లు గొలుపు చుండెను. ఈ యపూర్వవస్తు దర్శనమువలన శత్రురాజులకు విస్మయము గలుగు చున్నది. వారి చేష్టలా విస్మయమును వ్యక్తము సేయుచున్నవి.

శమ లక్షణము

కం. నిరుపమ వైరాగ్యాదుల
కిరవై నిశ్చలతఁబూని హృదయము తిరమై
నరులకుఁ బరిణతిఁ జెందిన
ధరలో నది శమమనంగఁదగు నెట్లన్నన్. ౨౫

తా. వైరాగ్యాదులచే మనస్సు విషయములనుండి నివృత్తమగుట శమము. "వైరాగ్యాదినా నిర్వికారచిత్తత్వం శమః" (వైరాగ్యాదులచే జిత్తము నిర్వికారమైయుండుట శమము) అని ప్రతాపరుద్రీయము. "నిత్యానిత్య వస్తువిచారజన్మావిషయవిరాగాఖ్యో నిర్వేదశ్శమః" (ఇదినిత్యము, ఇది యనిత్యము అను విచారము వలనఁ బుట్టిన విషయవిరాగ మను పేరుగల చిత్తవృత్తివిశేషమగు నిర్వేదము శమము) అని రసగంగాధర లక్షణము.

ఉ. ఘోర భవాదిదుఃఖముల, గుందగనీక నృసింహుఁ డౌర! దు
ర్వారఫలప్రదంబగు విరక్తి సుఖంబొనరించెనంచు నీ
వైరులు మానులై విపినవాటిని నీవ గురుండవంచు నీ
పేరిటి యక్షరంబులె జపింతురు శ్రీ నరసింహభూవరా! ౨౬

తా. నరసభూపాలుని శాత్రవులు సంసార పరిత్యాగము చేసి యడవుల నాశ్రయించిరని చెప్పుటచే వారి వైరాగ్యము వ్యక్తమగుచున్నది.

ఇట శత్రురాజులు సంసారపరిత్యాగము సేయుట వాస్తవికమగు వైరాగ్యమునఁగాదు. ప్రాణాపాయము దప్పించుకొనుటకై యరణ్యావాసము సేసిరి. అట్టిచో నిదియుక్తమైన యుదాహరణము గాదనవచ్చును. కాని మొదట బ్రాణాపాయభయముచేతనే సంసార పరిత్యాగముసేసి యరణ్యముల నాశ్రయించిరి. క్రమముగా వారి కచ్చట యథార్థమైన వైరాగ్యము గలిగినది. కావుననే వారు నృసింహ నామాక్షరముల జపించుచుండిరి. మొదట వారికా సంసార పరిత్యాగము కష్టముగానున్నను దుదకుఁ 'గీళ్లును మేళ్లకే వచ్చు' నను లోకోక్త్యనుసారముగా వారు దానిని మేలుగానే తలఁచిరి. కావున వారిది యథార్థమైన వైరాగ్యమే యని గ్రహింపవలెను.

కం. ఈరసముల కుత్పాదన
కారణము విభావమనఁగఁగల; దది ద్వివిధం
బైరంజిలు; నాలంబన
మారయ నుద్దీపనంబుననఁగ ధరిత్రిన్. ౨౭

ఇంతవఱకును స్థాయిభావములే చెప్పఁబడియుండఁగా "ఈరసములకు" అని యిటఁ జెప్పుట యనుచితము. రసము లన నిట నుపచారముచే స్థాయి భావములనియే యర్థమును జెప్పుకొనవలెను. "రత్యాద్యుద్బోధకా లోకే విభావాః కావ్యనాట్యయోః" (లోకవ్యవహారమున రత్యాద్యుత్పత్తికిఁ గార ణములయిన నాయకాదులు కావ్యములలో విభావములని వ్యవహరింపఁబడుదురు) అని సాహిత్యదర్పణము. "విభావ్యంతే ఆస్వాదాంకుర ప్రాదుర్భావ యోగ్యాః క్రియంతే సామాజిక రత్యాదిభావాః" (సామాజికుల హృదయమున వాసనా రూపముగా బీజప్రాయముగానున్న రత్యాదిభావములు వేనిచే నంకుర రూప మున నాస్వాద్యమానములగునో యవి విభావములు) అని వ్యుత్పత్త్యర్థము. ఆ విభావమాలంబనవిభావమనియు, నుద్దీపనవిభావమనియు నిరుదెఱఁగులు. ఈ గ్రంథమున నొక్క శృంగారమునే కవి ప్రదర్శింపఁదలఁచుటచే శృంగార విభా వములను మాత్రమే పేర్కొనుచున్నాఁడు.

విభావ స్వరూపము

క౦. వనితయుఁ బతియును నాలం
బనమగు; నుద్దీపనంబు ప్రాయంబును సొ
మ్మును, జేష్టలు, మదనాదులు
ననఁదగు; నేర్పఱతు వీనికగు లక్ష్యంబుల్. ౨౮

శృంగారరస స్థాయిభావమగు రతికి నాయికానాయకు లాలంబనవిభా వము. వారి ప్రాయము, భూషణములు, చేష్టలును నుద్దీపనవిభావములు. ఆలంబన మన నవలంబనము. "ఆలంబనం నాయకాదిస్త మాలంబ్య రసోద్గమాత్" (ఏ నాయికానాయకులవలన రసావిర్భావము గలుగునో యా నాయికానాయకు లాలంబనవిభావములు అనఁగా రసమునకు సమవాయి కారణములు. సమవాయి కారణమన నేది లేకపోవుటచే నిట రసోదయముగాదో యది సమవాయి కారణము. నాయికానాయకులు లేనిచో రసోదయము గాదుగదా!) అని సాహిత్యదర్పణము. ఉద్దీపనవిభావ మన నుద్దీపింపఁజేయు విభావము. "ఉద్దీపనవిభావా స్తే రసముద్దీపయంతియే" (రసము నుద్దీపింపఁజేయునవి యుద్దీపనవిభావములు.) యావనాదు లారసము నుద్దీపింపఁ జేయునవికదా! ఈ యుద్దీపనవిభావము సహజమనియుఁ దటస్థమనియు ద్వివిధము. ఈ శృంగార మున నాయికానాయకుల యావన భూషణ, చేష్టలు మూఁడును సహజములు అనఁగా నాలంబనముయొక్క గుణములగు నుద్దీపనవిభావములు. నాల్గవ విభావ మగు మదనాదులు తటస్థరూపమగు నుద్దీపన విభావము. సహజము గానిది తటస్థము. "మలయానిల చంద్రాద్యా స్తటస్థాః పరికీర్తితాః" అని ప్రతాప రుద్రీయమున నుండఁగా నిటఁ బై పద్యమున 'మదనాదు' లుద్దీపన విభావములని

చెప్పఁబడినది. ఉద్దీపనవస్తుకోటిలో మన్మథుని నాలంకారికు లెవ్వరును జేర్పలేదు. కాని కవులు తమ ప్రబంధములలో నాయికావిరహవర్ణన ప్రకరణమునందు దుద్దీపకవస్తువు లగు మలయానిల చంద్రాది దూషణములతోపాటు మన్మథదూషణమునుగూడఁ జేసిరి. అందుచేఁ నీ గ్రంథకర్త మన్మథునిఁగూడ నుద్దీపనవిభావమునుగాఁ జేర్చెను.

ఆలంబన విభావము - ఉదాహరణము

చ. అలరురతిన్ రతీశు, దమయంతి నలున్ నలువొంద ముందుగా
నలువ సృజించి యందుకతనం దనచే యఘుకెల్లఁ దీటి నే
ర్పలవడ నో లతాంగి; నగసాధిప నిన్ నినుఁగూర్చి ప్రేమసం
కలితములుగాఁగ దంపతులుగా నొనరింపఁగఁబోలు నెంతయున్.

ఓ లతాంగీ ! రతీమన్మథులను, నలదమయంతులను, బ్రహ్మదేవుఁడు ప్రప్రథమున సృజించి జంటదీటి, పిమ్మట నిన్నును నరసభూపాలుని సృజించి పేమపూర్ణులగు దంపతులుగా నొనరించియుండును.

ఇట నాయికానాయకు లాలంబన విభావములు

ఉద్దీపన విభావము — ప్రాయము

మ. వరవక్త్రేందు శిలాసకృన్నవపయో వర్షావసానంబునం
దరుణీశైశవ సింధులింకు నెడఁ దత్తత్కాలలక్ష్యంబు లౌ
స్వరసాంతఃస్థిత గండశైలములనం జందోయి యంతంతకుం
బరగుం; దత్క్రమశోష్య రేఖలనఁ గన్పట్టున్ వళీపుంజముల్.

ముఖచంద్రునికిఁ జక్కని యందమునుగూర్చు యౌవనరూపమగు శరత్కాలమున నా యువతియొక్క బాల్యమను నదు లెండిపోయెను. అప్పుడచ్చోఁదేలిన గండశైలములో యనునట్లు చనుదోయి క్రమక్రమముగాఁ గనఁబడెను. నీరు దీసినపుడు గనఁబడు రేఖలో యనునట్లు వళులు గనఁబడెను.

ఇట నాయకుని రతి నుద్దీపింపఁజేయు నాయికయొక్క జవ్వనము వర్ణింపఁబడినది.

ఉద్దీపన విభావము - సొమ్ము

కం. వెలఁదికి మణితాటంకము
లలరున్ దిగ్విజయకాంతుఁ డతనుఁడు చూపున్

ములుకులు నిశాతములుగా
నలవడ వడిఁదీడు శాణయంత్రము లనఁగన్. ౩౧

ఆ యువతియొక్క రవల కమ్మలు మన్మథుఁడు దిగ్విజయార్థియై దాని చూపులను బాణములను నూఱుటకై యుంచిన సానరాళ్ళన వెలుఁగుసు.

ఇట నాయకరతి నుద్దీపింపఁజేయు నాయికయొక్క సొమ్ము వర్ణింపఁబడినది.

ఉద్దీపన విభావము - చేష్ట 3

చ. సుదతి నృసింహునిన్ మరలిచూచె విలాస వివర్తితాస్యయై
వదలిన ప్రేమ వెన్తవిలివచ్చె ముఖేందుఁడఁటంచు భీతిచేఁ
జెదరి గిరీంద్రదుర్గములఁ జేరిన చీఁకటివోలె వాసనా
స్పదమగు వాలుఁగొప్పు వలిచన్నులపై నసియాడుచుండఁగన్.

వెన్తవిలి (పా) వెన్దగిలి.

ఒక యువతి యొయ్యారముగా మొగమునుద్రిప్పి ప్రేమతో ముఖచంద్రుఁడు దన్ను వెంబడించి వచ్చెనన్న భయముతోఁ బర్వతదుర్గముల దాఁగుటకై చేరిన చీఁకటియో యన్నట్లున్న కేశభారము స్తనములమీఁదఁ జలించుచుండఁగాఁ నరస భూపాలునిఁ జూచెను.

ఇట నాయకరతి నుద్దీపకమయిన నాయికాచేష్ట వర్ణింపఁబడినది.

తటస్థ విభావము

చ. చిగురుకటారితోఁ జెఱకుసింగిణితో నలరంప గుంపుతో
నిగనిగమించు చెంగలువ నేజముతో వడిఁజిల్క తేజిపై
మగఁటిమి నెక్కి శూరుఁడయి మారుఁడు కోకిలకంఠ కాహళుల్
నెగడ లతాంగిపై వెడలె నేఁడు నృసింహ! యెఱుంగఁ
జెప్పితిన్.

ఇట నాయికారతి నుద్దీపనవిభావములుగా మదనుఁడును గోకిలాలాపములును వర్ణితములు.

గీ. ఇరులపయ్యంట జాఱంగ, మరులుఁ గొనుచు
నుదయశైల స్తనాగ్రమం దునిచి కరము
కలువకన్నులు వికసింపఁ జలివెలుంగు
అమరపతిదిఙ్ముఖంబు ముద్దాడుచుండె.

ఇట నాయికా నాయకుల రతి నుద్దీపకుఁడగు చంద్రుఁడు వర్ణింపఁబడెను. నాయికా నాయకాదుల నవలంబించి రత్యాదులావిర్భవించునుగాన నాలంబన విభావము జనక కారణమనియు, నావిర్భూతములయిన రత్యాదులకుఁ బోషకము లగుటచే యౌవనాదులు పరిపోషక కారణమనియును గొందఱందురు.

అనుభావము

క. కారణమైన విభావము
చే రసముత్పన్నమైనఁ జెలఁగెడిదానం
బ్రారూఢ కటాక్షాదిక
మారయ ననుభావమయ్యె నదియెట్లన్నన్. 38

తా. విభావముచే రసముత్పన్న మయినపిమ్మటఁ గలిగెడు కటాక్షాదు లనుభావములు. ఈలక్షణముకన్న సాహిత్యదర్పణ లక్షణమెల్లగా నున్నది చూడుఁడు.

ఉద్బుద్ధం కారణైః స్వైస్స్వైర్బహిర్భావం ప్రకాశయన్
లోకే యఃకార్యరూపస్సోఽనుభావః కావ్యనాట్యయోః.

తమతమ కారణములచే ననఁగా వెనుకటి జనకపోషక రూపములగు నాలంబనోద్దీపన కారణములచే లోకమున సీతారామాదులం దుద్బుద్ధమైన రత్యాదికమగు స్థాయిభావమును వెలుపలికిఁ దెలుపు క్రియావిశేషము కావ్యనాట్యములలో ననుభావమనఁబడును.

"అను = పశ్చాత్; భావః = ఉత్పత్తిః యేషాంతే అనుభావాః', (కారణమగు రతి కవ్యవహితముగాఁ దటస్థించుకార్యము) అనియు, 'అనుభావయతి రత్యాదికం' (రత్యాదికమగు స్థాయిభావమును సామాజికునిచే ననుభవింపఁ జేయునది యనుభావము) అనియు వ్యుత్పత్తులు స్వీకరింపఁబడి యున్నవి. ఈ యనుభావము లెవ్వియో యిటఁ దెలుపఁబడలేదు. సాహిత్యదర్పణమున నిట్లు గలదు.

ఉక్తాః స్త్రీణామలంకారా అంగజాశ్చస్వభావజాః
తద్రూపాస్సాత్త్వికా భావా స్తథాచేష్టాః పరాఅపి.

అంగజములయిన (మనోభవములు) భావ, హావ, హేలలుమూఁడును, అయత్నజములయిన శోభ, కాంతి, దీప్తి, మాధుర్యము, ప్రగల్భత, ఔదార్యము, ధైర్యము, అను నేఁడును, స్వభావజములయిన లీలా, విలాస, విచ్ఛిత్తి, బిబ్బోక, కిలికించిత, మొట్టాయిత, కుట్టమిత, విభ్రమ, లలిత, మద, విహృత,

తపన, మౌగ్ధ్య, విక్షేప, కుతూహల, హసిత, చకిత, కేళులు, అను పదునెని మిదియుఁ, జెప్పఁ బోవు సాత్త్వికభావము లెనిమిదియు, నింకను సంభావ్య మానములయిన చేష్టలును, శృంగారమున ననుభావములు; మఱొకచో "అను భావశ్చతుర్ధా స్యాన్మనోవాక్కాయబుద్ధిభిః" అనుభావములు మనోభవములు, వాగ్భవములు, కాయజములు, బుద్ధిజములు, అని నాలుగు విధము లనియును జెప్పఁబడినది.

౯౭, ౯౮ పద్యములలో లీలాదులు పదునైదుమాత్రమే చెప్పఁబడినవి. కాని సాహిత్యదర్పణమునఁ బదునెనిమిది యీయబడినవి. వీని యుదాహరణములు ముందీయఁబడినవి.

విభావములు కారణరూపములు. అనుభావములు కార్యరూపములు. వెనుకఁ జేష్ట యుద్దీపన విభావముగాఁ జేర్కొనఁబడినది. ఇటఁ "బ్రౌఢ కటాక్షాదిక మనుభావకః" అని గ్రంథకర్త చెప్పినాఁడు. కటాక్షాదికము చేష్టగాదా? మఱియు ముందు చెప్పఁబోవు వ్యభిచారులుగూడఁ గార్యరూపము లగుటవలన ననుభావములుగావా? అట్లగుచో నీ వ్యవస్థయెట్లు? అను నీశంకను బ్రతాపరుద్రీయ వ్యాఖ్యాత లేవఁదీసి సమాధానమును జెప్పియున్నాఁడు. దాని నిట వివరింతుము.

"ననుచేష్టాలక్షణోద్దీపన విభావానాం భావహావాదీనాం శృంగార కార్యతయా అనుభావత్వం ప్రతీయతే। కటాక్షభ్రూవిక్షేపాదీనా మను భావానా మనురాగ జనకత్వేన సంభవత్యేవ విభావత్వం। ఉక్తానాముభ యేషాం కల్లోలాయమానతయా రసపరిపోషణాత్ సంచారితాఽపి। సమస్త సంచారిణామపి చింతాదీనా మనురాగ కార్యతయా అనుభావత్వం। తద్దర్శన శ్రవణాభ్యా మనురాగాతిశయ జననా ద్విభావత్వం చానుభూయతే। తదుక్తం భావప్రకాశే

"విభావోఽప్యనుభావస్స్యా దనుభావో విభావవత్
తా పునశ్చారిణౌస్యాతాంతే చలౌస్యుః పరస్పరం"

అత్ర పరస్పరశబ్దేన సంచారిణామేవ మిథోఽనుభావత్వం చేత్యాది ద్రష్టవ్యం। అతః కథంపూర్వోక్తా విభావాదివ్యవస్థా ఇతి చేత్సత్యం। కస్యాశ్చి దనురాగవ్యక్తేర్యాని కార్యకారణ సహకారీణితానితాం ప్రతితథైవ। సహించి దపి సాంకర్యమస్తి। వ్యక్త్యంతరాపేక్షయా తస్యా ఏవ ఆకారభేదాపేక్షయా వా అన్యదాభావేకో విరోధః? యథైకస్య పుత్రాపేక్షయా పితృత్వం పిత్ర పేక్షయా పుత్రత్వంచ వ్యవతిష్ఠతే। అతో విభావాదీనామపి ప్రతియోగిభేదాదిభిః కల్పితా కారాంతరాణాం సాంకర్యశంకానవకాశా ద్విభావరూపతా నియత్తై వేతి సిద్ధం।"

తా. శృంగారరసమునఁ జేష్ట యుద్దీపన విభావమని వెనుకఁ జెప్పితిమి. భావహావాదులు చేష్టలు. అవి శృంగార కార్యములగుటచే ననుభావము లగుచున్నవి. కటాక్ష భ్రూవిక్షేపాదు లనుభావములుగదా! అవి నాయకుని కనురాగజనకము లగుటచే విభావములును నగుచున్నవి. ఈ రెండును గల్లోలాత్మకములై రసపరిపోషకములగుటచే సంచారులును నగుచున్నవి. సమస్త సంచారి భావములును (చింతాదులు) అను రాగకార్యములగుటచే ననుభావములును నగును. వానిని దర్శించుటవలనను వినుటవలనను ననురాగాతిశయము జనించుటచే విభావములును నగుచున్నవి. భావప్రకాశములో "విభావ మనుభావమగును. అనుభావము విభావమగును. అవి రెండును సంచారులగును. ఆ సంచారిభావములు పరస్పర మనుభావములును నగును" అని చెప్పఁబడినది.

ఇఁక విభావాది వ్యవస్థ యెట్లు? అనఁగా నిది విభావము; ఇది యనుభావము; ఇది వ్యభిచారిభావ మను విభాగ మెట్లు? అన్నచో నిదంతయు సత్యమే! ఒకరి యనురాగవ్యక్తిలోనే విభావానుభావ సంచారిభావములు గలవో వానిలో సాంకర్యముండదు. అనఁగా నాయికాచేష్ట నాయకున కుద్దీపన విభావము. మఱియు నా చేష్టయే నాయకున కనుభావముగా నుండదు. అది నాయికాశృంగారమున ననుభావమై యుండవచ్చును. ఒకఁడే మనుష్యుఁడు తన పుత్రునికిఁ దండ్రియుఁ దన తండ్రికిఁ దాను బుత్త్రుడును గావచ్చునుగదా! కావున విభావాదులు వ్యక్తిభేదమును బట్టి రూపాంతరమును బొందును. కాన విభావాదివ్యవస్థ నియతమే!

మ. అల సాలోలములై యచంచలములై యాకేకరాగ్రంబులై
యలఘువ్రీడములై యనిందితములై యానందపూర్ణంబులై
సులభాసూయములై సుతీక్ష్ణరుచులై సువ్యక్తరాగంబులై
చెలువంబొందెడుచూపు లింతి నెఱపెన్ శ్రీనారసింహేంద్రుపై.

ఇందు నాయికానురాగముయొక్క కార్యములయిన చూపులు వర్ణింపఁబడెను.

సాత్త్వికభావములు

కం. పరగతి సుఖదుఃఖాదుల
నరయఁగ భావించి యట్ల యలరుట సత్త్వ
స్ఫురణము; తద్భవభావము
లరయఁగ సాత్త్వికములయ్యె నవియెట్లన్నన్. 36

పరగతములయిన సుఖదుఃఖాదులను భావించి తన్మయత్వమును బొందుట సత్త్వమనబడును. ఈ సత్త్వశబ్దమునకుఁ బెక్కర్థములు గలవు.

"అభినయాదిముఖేన అన్యగత సుఖదుఃఖాది భావనాయా మంతఃకరణస్య అనుకూలత్వం సత్త్వం" (అభినయాదులమూలమునఁ బరగత సుఖదుఃఖములయెడ నంతఃకరణము సుముఖమగుట సత్త్వము) అనియు, "రజస్తమోభ్యామస్పృష్టం రజస్సత్త్వమిహోచ్యతే" (రజస్తమస్స్పర్శలేని మనస్సు సత్త్వము అనియు, స్వాత్మవిశ్రాన్తిమ ప్రకాశకారీకశ్చ న ఆంతరో ధర్మస్సత్త్వం" (తన యాత్మయందు విశ్రమించిన రత్యాదులను బ్రకాశింపఁజేయు నాంతరధర్మము సత్త్వము) అనియు, భావాంతర నైరపేక్ష్యేణ రసాపరోక్షీకరణత్వలక్షణో బలవిశేషస్సత్త్వం" (భావాంతరములతోఁ బనిలేక రసమును బ్రత్యక్షమొనర్చు బలవిశేషము సత్త్వము) అనియును వివిధలక్షణములు కనఁబడుచున్నవి. ఆ సత్త్వమునఁ బుట్టినవగుట సాత్త్వికభావములని వ్యవహారము. లేక యాసత్త్వ దశయందుఁ గలిగిన కార్యములే సాత్త్వికభావములు. ఇవియుఁ గార్యరూపములగుటచే ననుభావములే యగును. అయినను "సత్త్వైకమూలత్వాత్ సాత్త్విక ప్రథా" కేవలము సత్త్వమునుండియే పుట్టినవి కావున సాత్త్వికములు. మిగిలిన యనుభావములు శరీరజములు.

ఉ. స్తంభ మచంచలత్వ; మవశత్వ మగుం బ్రళయంబు; దృగ్జలో
జ్జృంభణమశ్రువౌఁ; జెమటస్వేదము; గద్గదవాక్యవైఖరీ
గుంభము నిస్స్వరత్వము; తగుం బులకంబన రోమహర్షణా
రంభము కంపమౌ వడఁకు; రాముకుఁ బాండురుచుల్ వివర్ణతల్

ఇం దెనిమిది సాత్త్వికభావములు వాని లక్షణములును జెప్పఁబడినవి; స్తంభమన 'అచంచలత్వము'; ప్రళయమన 'అవశత్వము'; అశ్రువనఁ 'గన్నీరు'; స్వేదమనఁ 'జెమట'; వైస్వర్యమన 'గాద్గద్యము'; రోమాంచమన 'గగురుపాటు'; కంపమన 'వడఁకు'; వైవర్ణ్యమనఁ 'బాలిపోవుట'.

భరతాదు లెల్లరును నెనిమిది సాత్త్వికభావములనే పేర్కొనిరి. కాని భానుదత్తుఁడు రసతరంగిణిలో "జృంభా చ నవమః సాత్త్వికో భావ ఇతి ప్రతిభాతి" (జృంభయనునది తొమ్మిదవ సాత్త్వికభావము) అని తొమ్మిది సాత్త్వికభావములను బేర్కొనెను.

వికారో మానసో భావః, నిర్వికారాత్మకే చిత్తే భావః ప్రథమవిక్రియా, అని యితరులు 'భావ' లక్షణమును దెలిపిరి. భానుదత్తుఁడు "రసానుకూలో వికారో భావః" (రసానుకూలమగు వికారము భావము) అని లక్షణము చెప్పెను. మఱియు నా భావము లాభ్యంతరములు, బాహ్యములు అని ద్వివిధము. ఆభ్యంతర

భావములు స్థాయి వ్యభిచారులు. బాహ్యములు సాత్త్వికభావములు. సాత్త్వికభావములే రసానుకూలవికారములు. కటాక్షాదులు మాత్రము రసానుకూల భావములు గావా? యని శంకించి కటాక్షాదులు వికారములు గావనియుఁ జేష్టలనియుఁ దెలిపెను. శరీరచేష్టలు పురుషేచ్ఛాధీనములు. వానినిఁ జేయ వచ్చును; మానవచ్చును. కాని వికారములు స్వతంత్రముగా నుదయించును. కాన రసానుకూల వికారరూపభావములు సాత్త్వికములే'' యని చెప్పెను.

కం. తలఁపగ రసకార్యములై
జలజాక్షులయందుఁ బొడము సాత్త్వికభావం
బుల నెనిమిదింటి కేర్పడ
నలరింతుం గడఁకతో నుదాహరణంబుల్. 30

కార్యరూపములగు సాత్త్వికభావముల నుదాహరింతును. ఈ సాత్త్విక భావములు కేవలము నాయికకే కాక నాయకునకును నుదయించును. ఎట్లన,

ఏతత్పరిస్ఫురతి పద్మదృశాం సహస్రం
అక్షిద్వయం కథయ కుత్ర నివేశయామి ?
ఇత్యాకలయ్య నయనాంబురుహే నిమీల్య
రోమాంచితేన వపుషా స్థిత మచ్యుతేన.

ఇదిగో! యిట సుందరీసహస్రము వెలుఁగుచున్నది. నాకందోయి నెట నుంతును? అని విచారించి కన్నులుమూసి కృష్ణుఁడు గగుర్పాటుగొన్న మేనితో నిలిచెను. ఇట శ్రీకృష్ణునికి రోమాంచము వర్ణింపఁబడినది.

'స్తంభ మచంచలత్వ' మను పద్యముచే స్తంభాది సాత్త్వికభావము లకుఁ జెప్పఁబడిన లక్షణములు చక్కఁగాలేవు. కాన సాహిత్యదర్పణము నందలి లక్షణముల నిటఁ జూపుదును.

స్తంభము

"స్తంభశ్చేష్టా ప్రతీఘాతో భయహర్షామయాదిభిః" భయమువలన, హర్షమువలన, ఆమయాదులవలనను శరీరమునకుఁ గలిగిన చేష్టా ప్రతీఘాతము స్తంభము. 'ఆమయాదిభిః' అనుచోటఁగల 'ఆది' పదముచే ఘాతి, పాతాదులు గ్రాహ్యములు.

చ. కలికి నృసింహభూవరునిఁ గన్గొని నిశ్చలగాత్రవల్లియై
అలరె విలాసచేష్ట లొలయం గలయంగ నటింపఁజేయు నా
వలపుల సూత్రధారుఁ డనవద్యనృపాకృతిఁజూచి తాను ని
శ్చలత వహింపఁగాఁ గదలఁజాలని జంత్రపుబొమ్మయోయనన్.

తా. నాయిక నరసభూపాలునిఁ జూచి నిశ్చలగాత్రవల్లియై పరుల శరీరములపై విలాసచేష్టలను రచించు మన్మథుఁడే యీ నరసభూపాలునిఁజూచి నిశ్చలత్వమును వహించుటచేఁ గదలజాలని జంత్రపుబొమ్మయో యన నలరెను.

ఇందు నాయికకు హర్షమువలన స్తంభముగలిగినట్లు వర్ణింపఁబడినది. కాన నిది స్తంభమను సాత్త్వికభావము.

ప్రళయము

"ప్రళయస్సుఖదుఃఖాభ్యాం చేష్టా జ్ఞాననిరాకృతిః" (అత్యధికమయిన సుఖదుఃఖములచేఁ గలుగు నచేతనత్వము ప్రళయము.)

ఉ. ఇత్తఱి సీతలోదరి వహించె నచేతనవృత్తి శారదా
చిత్తముఁజూరగొన్న నరసింహుఁడు నేఁడు వియోగపాండువౌ
గుత్తపుగుబ్బలాఁడి పలుకుంజవరాలివలెం జెలంగఁగా
నిత్తరళాక్షిచిత్తము నహీనరసోన్నతిఁ జూఱవెట్టెనో? ౮౦

నరసభూపాలుఁడు సరస్వతీహృదయమును హరించినవాఁడు. అతఁడు తన వియోగముచేఁ దెల్లఁబాఱిన శరీరముగల యువతినిఁగాంచి యది సరస్వతియే యని తలఁచి దాని చిత్తము హరించెనోయేమో? ఏలన, నా తెరుణి యిప్పు డచేతన వృత్తిలో నున్నది.

ఇట నచేతన వృత్తిరూపమగు ప్రళయము వర్ణింపఁబడినది. నరసభూపాలుని భావించుటచేఁ గలిగిన సుఖముచే నచేతనత్వము గలిగెను.

అశ్రువు

"అశ్రు నేత్రోద్భవంవారి క్రోధదుఃఖ ప్రహర్షజం" (క్రోధము, దుఃఖము హర్షము, అనువానివలనఁ గన్నులఁబుట్టిన నీ రశ్రువు).

చ. మగువకు నంగజానలసమగ్రము లౌ నులివేఁడియూరుపుం
బొగలెగయం జనించుగతి ముత్తెపుఁజిప్పలఁబోలు ఱెప్పలన్
నెగడునుదశ్రుపూరములు నేత్రసరోరుహనాళచాతురిం
డిగియె నృసింహ! యింకఁదరుణీమణిఁ గౌఁగిట నాదరింపుమా!

ఇట యువతి కశ్రుపూరములు గలిగినట్లు వర్ణింపఁబడినది. విరహదుఃఖముచే నశ్రువులు జనించినవి.

స్వేదము

"వపుర్జలోద్గమస్స్వేదో రతిఘర్మశ్రమాదిభిః" (రతివలన, వేడివలన, శ్రమవలనను గలుగు శరీరజలము స్వేదము. ఆదిపదముచే భయంకరదర్శన, ఆకస్మిక దుర్ఘటనాదులు గ్రాహ్యములు.

చ. సతికిఁజెమర్చె మేను జలజాతరళాక్షి చతుస్సముద్ర ము
ద్రిత వసుధాధురంధరుని శ్రీ నరసింహుని భావవీథిలోఁ
బ్రతిదినమున్ వహించు నతిభారమువంకనొ? కాక సంతతా
పదతసమాస్త్రశస్త్ర భవపావకకీలలఁ వేఁడివంకనో? ४१

ఇట యువతికి శ్రమవలన స్వేదము గలిగినట్లు వర్ణింపఁబడినది.

వైస్వర్యము

"మదసమ్మదపీడాద్యై ర్వైస్వర్యం గద్గదం విదుః" (మదముచే సంతోషముచే, బీడాదులచేతను గలుగు గాద్గద్యము వైస్వర్యము. ఆది పదముచే జాగరణము, (నిద్రలేమి) ఉచ్చారణాధిక్యము మొదలయినవి గ్రాహ్యములు.

చ. అమరఁ బరాంగనానఖసుఖాంకితుఁడైన నృసింహభూవరుం
గమలదళాక్షిచూచి తమకమ్మున దూఱెదనన్న గద్గద
త్వమునఁ బొసంగవయ్యె సతి వాక్యము; లాంతరమైచెలంగు నె
య్యము హృదయేశు దూఱవలదంచు నిరోధ మొనర్చెనో
యనన్. ४३

ఇట నరసభూపాలుని దూఱ యత్నించినను నోట మాట రాదయ్యెను. ఇట నిరోధరూపమైన పీడచేఁ గలిగిన వైస్వర్యము వర్ణితము.

రోమాంచము

"హర్షాద్భుత భయాదిభ్యో రోమాంచో రోమ విక్రియా" హర్షము, అద్భుతము, భయము, మొదలగువానివలనఁ గలుగు రోమవికారము రోమాంచము.

చ. కలికి నృసింహునిం దలఁపఁగా నెలమిం బులక ప్రకాండముల్
మొలచె మనోజహాలికుఁడు మోదమెసఁగఁ గురంగనాభ పం
కిలమగు నింతిగాత్రమను క్షేత్రమునన్ వెలయంగఁ జేయు న
స్ఖలితమనోమనోరథ నికాయము లీరికలెత్తెనో యనన్. ४४

మన్మథుఁడను సేద్యకాఁడు యువతియొక్క కస్తూరిపూఁతగల శరీరమను పొలమునఁ జల్లిన మనోరథములు మొలకెత్తునో యన్నట్లు పులకలు ఒనించెను.

ఇట నాయిక నృసింహునిఁ దలఁపఁగాఁ గలిగినహర్షముచేఁ బులకలు గలిగినవి.

కంపము

"రాగద్వేష శ్రమాదిభ్యః కంపోగాత్రస్య వేపథుః" రాగము, ద్వేషము, శ్రమము మొదలగువానిచేఁ గలిగిన గాత్రవేపథువే కంపము. ఆది పదముచే ఘోరదర్శనాదులు గ్రాహ్యములు.

ఉ. చెన్నగు శ్రీనృసింహవిభుఁ జిత్రపటంబున వ్రాసి బింకపుం
జన్నులమీఁదఁ జేర్చుకొని చాలవడంకఁ దొడంగె బాల; దాఁ
గన్నులవింటివాఁడు త్రిజగంబు జయించెద నంచుఁ గోరి చే
నున్న కృపాణవల్లిక మహోజ్జ్వలతన్ జళిపించెనో యనన్.

ఇట నాయికకు రాగముచేఁ గంపము గలిగినట్లు వర్ణితము.

వివర్ణత

"విషాద, మద, రోషాద్యైర్వర్ణాన్యత్వం వివర్ణతా" విషాదము, మదము, రోషము, మొదలగువానిచేఁ గలుగు వర్ణాన్యత్వము వివర్ణత. వివర్ణతయనఁగాఁ బాండురుచి, (పాలిపోవుట) అని గ్రంథకర్త వ్రాయుట పొరపాటు. శృంగార రసమునఁ బాండురుచియే కావచ్చును. ఈ సాత్త్వికభావము లితర రసములలోఁ గూడ రావచ్చును. అటఁ బాండురుచియే కలుగునని చెప్పలేము. ఆది శబ్దముచే శోక మోహములు గూడ గ్రహింపఁబడును.

ఉ. మానవతీలలామ యసమానసముజ్జ్వల గాత్రవల్లిపైఁ
గానఁగనయ్యెఁ బాండుతరకాంతి; నిరంతరమై మనంబునన్
శ్రీ నరసింహభూవరు ధరింపఁగఁ దద్వదనేందుమండలీ
మానితచంద్రికారససమాజము పైపయిఁ బర్వెనో యనన్.

నిరంతరమును మనస్సున నరసభూపాలుని ధరించుటచే నాతని వదన చంద్ర చంద్రికాపూరము పై కవిసెనోయన్నట్లు యువతి మేను దెల్లవాఱెను. ఇట మోహముచే వివర్ణత గలిగినది.

సంచారిభావములు

కం. అహరహము రసోత్పత్తికి
సహాయభావంబు లెలమి సంచారులగున్
మహి నివి ముప్పదిమూఁడై
మహితములగు వీనికిం గ్రమంబేర్పఱతున్. ౪౭

"వ్యభిచార్యంజితో భావః" (అభివ్యక్తమైనభావము వ్యభిచారి యనఁబడును). రసవ్యక్తికి సహాయభూతములగు నీ భావములు సంచారులనఁబడును. సంచారిభావము లన్నను వ్యభిచారిభావములన్న నొక్కటే. ఈ లక్షణము కన్న సాహిత్యదర్పణలక్షణ ముచితముగా నున్నది. చూడుఁడు.

> విశేషావాభిముఖేన చరంతో వ్యభిచారిణః
> స్థాయిన్యున్మగ్ననిర్మగ్నా స్త్రయస్త్రింశత్రపకీర్తితాః।

విశేషించి యనఁగా విభావ, అనుభావ, సాత్త్వికభావములకన్న నతిశయించి రసానుగుణముగాఁ జరించునవి వ్యభిచారులు. (వి+అభితః+చరంతి వ్యభిచారిణః) ఇవి స్థాయియగు రత్యాదులందుఁ బ్రాదుర్భావ తిరోభావములు పొందుచుఁ జరించును. సంచారులన (సమ్యక్ చారయంతి) లెస్సగా రసము నెల్లెడలను వెదజల్లునవి సంచారిభావములు. ఇవి ముప్పదిమూఁడు. స్థాయిభావము సముద్రమువంటిది. సముద్రమునఁ దరంగము లావిర్భవించును. తిరోభావమును బొందును. మఱల నావిర్భవించును. మఱలఁ దిరోభావమును బొందును. అట్లే వ్యభిచారిభావములు స్థాయిభావమునందు మజ్జనోన్మజ్జనములు సేయుచుండును. ఆవిర్భావ తిరోభావ సామ్యమును బట్టియే వ్యభిచారులకుఁ దరంగములతో సామ్యము. ఈ వ్యభిచారిభావములు స్థాయిభావములను లెస్సగాఁ బోషించి వానిని రస్యమానములుగాఁ జేయును.

సంచారిభావ నిరూపణము

శా. నిర్వేదశ్రమ దైన్యజాడ్యములు, గ్లాని త్రాస శంకార్తి రు
డ్గర్వావేగ ధృతిస్మృతుల్, చపలతో గ్రత్వావహిత్థాత్రపాం
తర్వైక్లబ్య మదోత్సుకత్వ మతినిద్రామోహ బోధాంతము
త్సర్వాలస్య వితర్కసుప్త్యసహతాధ్యానభ్రమాపస్మృతుల్.

౧. నిర్వేదము, ౨. శ్రమము, ౩. దైన్యము, ౪. జాడ్యము (జడత) ౫. గ్లాని, ౬. త్రాసము, ౭. శంక, ౮. ఆర్తి (వ్యాధి) ౯. రోషము (అమర్షము) ౧౦. గర్వము, ౧౧. ఆవేగము, ౧౨. ధృతి, ౧౩. స్మృతి, ౧౪. చపలత,

౧౫. ఉగ్రత్వము (ఔగ్ర్యము) ౧౬. అవహిత్థ, ౧౭. త్రప (లజ్జ) ౧౮. అంతర్వైక్లబ్యము (విషాదము) ౧౯. మదము, ౨౦. ఉత్సుకత్వము (ఔత్సుక్యము) ౨౧. మతి, ౨౨. నిద్ర, ౨౩. మోహము, ౨౪. బోధము, ౨౫. అంతము (మరణము) ౨౬. ముదము (హర్షము) ౨౭. ఆలస్యము, ౨౮. వితర్కము, ౨౯. సుప్తి (స్వప్నము) ౩౦. అసహాత (అసూయ) ౩౧ ఆధ్యానము (చింత) ౩౨. భ్రమము (ఉన్మాదము) ౩౩. అపస్మారము. ఇవి సంచారిభావములు.

భరతుఁడెనిమిది స్థాయిభావములనుగూడ నితర రసములందు వ్యభిచారు లగునని చెప్పెను. ఆపక్షమున వ్యభిచారిభావములు నలుబదొకటగును. శోక స్థాయి భావము వ్యభిచారియైనపుడీ ముప్పదిమూఁటిలోని 'విషాదము' వ్యర్థమగుచున్నది. భయ స్థాయిభావము వ్యభిచారియైనపుడు 'త్రాసము' వ్యర్థమగుచున్నది. క్రోధస్థాయిభావము వ్యభిచారియైనపుడు (అమర్షము) వ్యర్థమగుచున్నది. వ్యభిచారిభావములలోని గ్లాని, శ్రమలలో నొక్కటే చాలును. అని యీవిధముగా "ఈషద్వైషమ్య మవివక్షితం" అను లోకోక్తినిఁబట్టి వానికిఁ గల యల్పభేదమును గణింపక వ్యభిచారిభావములను గొందఱు దగ్గించిరి. భోజుఁడు దన శృంగారప్రకాశికలో అపస్మార, మరణములను దీసివేసి 'ఈర్ష్యాశమములు' గ్రహించెను. భానుదత్తుఁడు రసతరంగిణిలో 'ఛలము' అను మఱొక్క వ్యభిచారి భావమును గలిపెను. (అత్ర ప్రతిభాతి ఛల నామకో వ్యభిచారిభావ ఇతి) "గురుదేవ" "నృపపుత్రాది విషయా రతిశ్చేతి చతుస్త్రింశత్" (గురునృప పుత్రాది విషయకమగు రతిగూడ భావమే; కాన భావములు ముప్పదినాలుగు) అని రసగంగాధరకారుఁడు. భామహుఁడు గురుదేవనృపపుత్రవిషయప్రీతి వర్ణనము ప్రేయోఽలంకారమని నుడివెను. ఉద్భటుఁడు దానిని భావాలంకారమనెను.

కం. ఈవరుసఁ ద్రియస్త్రింశ
ద్భావములకు లక్షణము లుదాహరణంబుల్
వావిరినొనర్తు నీయెడఁ
గేవల శృంగారసూత్ర కీలితభంగిన్. ౪౯

స్పష్టము.

౧. నిర్వేద లక్షణము

కం. నిరుపమ దుఃఖేర్ష్యాదుల
నిరతము జనియించు నరతి నిర్వేదమగున్. ౫౦

దుఃఖము, ఈర్ష్య మొదలగువానివలనఁ గలుగు నరతియే నిర్వేదము. ఇందు నిర్వేదాదుల కీయఁబడిన లక్షణము లసమగ్రములుగా దోషగ్రస్తము లుగా నుంటచే రసగంగాధర లక్షణములఁగూడ నిత్తును.

"నీచపురిషేషు ఆక్రోశన, అధిక్షేప, వ్యాధి, తాడన, దారిద్ర్య, ఇష్ట విరహ, పరసంపద్దర్శనాదిభిః, ఉత్తమేషు తు అవజ్ఞాదిభిః జనితా విషయద్వేషా ఖ్యారోదన దీర్ఘశ్వాస, దీనముఖతాదికారిణీచిత్తవృత్తిర్నిర్వేదః" నిర్వేదమన నీచులకు, ఆక్రోశన, అధిక్షేప, వ్యాధి, తాడన, దారిద్ర్య, ఇష్టవిరహ, పర సంపద్దర్శనాదులచేతను, ఉత్తములకుఁ బరతిరస్కారాదులవలనను బుట్టిన విషయ ద్వేష నామాంతరముగల చిత్తవృత్తి. అది కలిగినపుడు రోదనము, దీర్ఘనిశ్వా సము, (నిట్టూర్పు) దీన ముఖత్వము మొదలయినవి కలుగును.

రసము విభావానుభావములచే వ్యజ్యమానమయిన చందమున భావము గూడ విభావానుభావములచేతనే వ్యజ్యమానము గావలయును. నిర్వేదమునకు ఆక్రోశనాదులు విభావములు; రోదనాదు లనుభావములు. విభావానుభావములచే నిట్లు వ్యజ్యమానమైన వ్యభిచారిభావమును భావధ్వని యందురు. అయితే రసములకును భావములకును గల భేదమేమి? అన్నచోఁ దెలుపుదుము.

"రత్యాదయః స్థాయిభావాస్స్యుర్భూయిష్ఠ విభావజాః
స్తోకైర్విభావైరుత్పన్నాస్త ఏవ వ్యభిచారిణః"

అధిక విభావములవలన వ్యక్తములయిన రత్యాది స్థాయిభావములు రసములు. అల్పవిభావములవలన వ్యక్తములయిన వ్యభిచారిభావములు భావ ములు. అనఁగా లెస్సగాఁ బరిపుష్టమైనది రసము. అపరిపుష్టమైనది భావము అని సిద్ధాంతము.

ఒక్కొక్కచో నొక వ్యభిచారిభావము వ్యంగ్యమయినపుడు తత్సామ గ్రిచే నవినాభావముచే నంతకన్న నల్పముగా మఱొకభావముగూడ ధ్వనింప వచ్చును. ఎట్లన, గర్వము ప్రధానముగా వ్యంగ్యమయినపు డమర్షమల్పముగా ధ్వనించుచుండును. అమర్షము ప్రధానముగా వ్యంగ్యమైనపుడు గర్వ మల్ప ముగా ధ్వనించును. ఇట్టిచో నొకటి ప్రధానమును, వేఱొకటి గుణీభూత మునుగాదా యని భ్రమింపరాదు. ఏలన, నివి (గుణీభూతవ్యంగ్యములు) ప్రత్యేక విభావానుభావములచే వ్యంగ్యములు కావుకదా! ప్రకరణాదివశమున నొకవ్యభిచారిభావము ప్రధానముగా వ్యజ్యమానమయినపుడు దాని సామగ్రి చేతనే మఱొకభావ మల్పముగా వ్యజ్యమానమయినను దోసములేదు. ఏ విభాదు లచేఁ బ్రధానవ్యభిచారిభావము వ్యక్తమగుచున్నదో యా విభావములచేఁ గాక వేఱు విభావాదులచే నపరిపుష్టముగా వ్యజ్యమానమయిన వ్యభిచారిభావము గుణీభూతమగును. కాన నిట్టిచో గుణీభూతశంక లేదు.

నిర్వేదోదాహరణము

కం. శిలలు మణిభూషణంబులు
చెలువగు హారములు జలధిఁజిందిన చినుకుల్
తలిరాకుఁబోఁడి! నాకగు
సులభదయానిధి నృసింహుఁ జూడకయున్నన్. ౫౧

తా. నరసభూపాలునిఁ జూడకున్నచో నాకు మణిభూషణములు రాళ్ళే సుమీ! ముత్యాలహారములు నీటిచినుకులు సుమీ!

ఈ యువతి మణిభూషణములను రాళ్ళుగా, హారములు నీటిచినుకులుగాఁ దలఁచుటచే నిది నిర్వేదము. ఇట 'ఇష్టవిరహము' (నృసింహుని యదర్శనము) విభావము. దైన్యాదులనుభావము లాక్షేపములు (ఊహ్యములు). వీనిచే నిర్వేదము వ్యక్తమగుచున్నది.

౨. శ్రమ లక్షణము

కం. సురతగమనాది సంభవ
సరసస్వేదాంబులహరి శ్రమ; మెట్లన్నన్.

తా. సురతక్రీడా వ్యాపారమువలనను, గమనాది వ్యాపారములవలనను బుట్టిన స్వేదము శ్రమము.

"బహుతరశారీర వ్యాపారజన్మా నిశ్వాసాంగసమ్మర్ద నిద్రాదికారణీభూతః ఖేదవిశేషః శ్రమః" బహుతరమైన శరీర వ్యాపారముచేతఁ బుట్టినదియు, నిట్టూర్పు, ఒడలినలుగుడు, నిద్ర మొదలగువానినిఁ గలిగించు ఖేదవిశేషము శ్రమము. ఇట శరీరవ్యాపారము విభావము, నిశ్వాస, అంగసమ్మర్ద, నిద్రాదు లనుభావములు. వీనిచే వ్యక్తమగు సంచారిభావము శ్రమము. నరసభూపాలీయ శ్రమలక్షణ పద్యములోని 'సరసస్వేదాంబులహరి శ్రమము' అనునది ప్రామాదికము. మఱియు,

> అధ్వవ్యాయామసేవాద్యైర్విభావై రనుభావకైః
> గాత్రసంవాహనై రాస్య సంకోచై రంగమోటనైః
> నిశ్వాసైర్జృంభితైర్మందైః పాదోత్క్షేపైశ్శ్రమో మతః.

"మార్గగమనము, వ్యాయామసేవ మొదలగు విభావములవలనను గాత్రసంవాహనము, ముఖసంకోచము, ఒళ్లువిఱుపు, నిట్టూర్పులు, ఆవలింతలు, యెత్తలేక యెత్తలేక కాళ్లెత్తుచుండుట, అను ననుభావములచేతను శ్రమ వ్యక్తమగును" అనియు వేఱొకచోఁ గలదు.

శ్రమోదాహరణము

కం. నరసేంద్రుఁజూడ రయమున
నరుదెంచి లతాంగి శ్రమ జలాపూరితయై
సరసేందుకిరణపరిణతిఁ
గరఁగిన నెలచట్టుబొమ్మకైవడి నమరెన్. ౫౨

తా. నరసభూపాలునిఁ జూడవచ్చి యొక యువతి చెమ్మటచేఁ జెమ్మగిల్లి చంద్రికిరణ పాతముచేఁ గరఁగిన చంద్రకాంతశిలాకృతమగు బొమ్మవలె నుండెను. లక్షణపద్యములోని "సరసస్వేదాంబులహరి" దుష్టమని తెలిపితిమి. ఏ లక్షణ గ్రంథమునందు శ్రమమున 'స్వేదము' అని చెప్పఁబడలేదు. ప్రతాపరుద్రీయమునఁ జెప్పఁబడిన "శ్రమః ఖేదోఽధ్వరత్యాదేర్జాతః స్వేదాతి భూమికృత్" (మార్గగమనము, సురతము మొదలగువానివలనఁ గలిగిన ఖేదము (బడలిక) శ్రమము. అది మిక్కిలి స్వేదమును గలిగించును) అనునది యుక్తమే. ఏలన, శ్రమ కధ్వరత్యాదులు విభావములు స్వేద మనుభావమును నగును. ఈ రెంటిచే శ్రమ వ్యక్తమగును. అయితే రసగంగాధర లక్షణమునఁ గాని మఱొక లక్షణమునఁగాని స్వేదమనుభావముగాఁ జెప్పఁబడలేదు.

'నరసేంద్రుఁజూడ రయమున' అను పద్యమున "అరుదెంచుట" విభావము. స్వేద మనుభావము. ఈ రెంటిచే శ్రమవ్యక్తమగును. సురతశ్రమ కీక్రింది దుదాహరణ మగును.

చ. "చెదరిన ముంగురుల్ సరిగఁజేర్పుము చెల్వఁడ! బొట్టు దిద్దుమీ!
నుదుటవిలాసి! కూర్పుము చనుంగవఁ ద్రెస్సిన ముత్తెపుంజసరుల్
హృదయసఖుండ!" యంచు వచియించి రతాంతమునందు వానితోఁ
వదలకొడల్ గగుర్పొడువఁ గోమలి క్రమ్మఱఁబొందె మోహముకా.

ఇట సురతక్రీడ విభావము. అవలింతలు, నిట్టూర్పులు, అంగసమ్మర్దము మొదలగు ననుభావము లాక్షేప్యములు. వీనిచే శ్రమ వ్యక్తమగును. ("చెదరిన......హృదయసఖుండ"! అన్నంతవఱకే శ్రమ.)

3. దైన్యలక్షణము

కం. బలమఱి యరికిన్ దయరాఁ
బలుకుట దైన్యంబనంగఁ బరఁగున్...... ౫౩

తా. బలముడిగి శత్రునితోఁ గనికరంబు గలుగునట్లు పలుకుట దైన్యము. "దుఃఖ దారిద్ర్యాపరాధాది జనితః స్వాపకర్ష భాషణాదిహేతు శ్చిత్తవృత్తి

విశేషో దైన్యం'' దుఃఖము, దారిద్ర్యము, అపరాధము, మొదలగువానివలనఁ బుట్టినట్టియు, స్వాపకర్షము (తన తక్కువతనము) సూచించు సంభాషణమునకు హేతుభూతమగు చిత్తవృత్తి దైన్యము.

దుఃఖాదులు విభావములు. స్వాపకర్ష భాషణాదు లనుభావములు. వీనిచే దైన్యము వ్యజ్యమానమగును.

దైన్యోదాహరణము

కం. మదన! మదిరాక్షి లక్ష్యమె ?
మొదలఁ బురాంతకుని నీళ్లు మోయించిన నీ
కిది మొదలు కరుణఁజూడుము
సుదతిన్ నరసింహుఁగూర్పు సుకృతము గలుగున్. ౫౮

ఓ మన్మథుఁడా! త్రిపురాంతకునంతవానిని నీళ్లుమోయించిన నీకు స్త్రీ యొక లెక్కయే? కావున దీనినిఁ దయఁదలఁచి నరసభూపాలునితో గూర్పుము.

ఇట నే నాయిక నరసభూపాలుని విరహదుఃఖ మనుభవించుచున్నదో దానికే దైన్యమును జూపవలెను. రసగంగాధరలక్షణమున ''స్వాపకర్ష'' ఇత్యాదికముచే 'స్వ' యన నాయికయే చెప్పఁబడుచున్నది. ''మదన! మదిరాక్షిలక్ష్యమె ?'' అను పద్యము విరహదుఃఖ మనుభవించునది యొక నాయిక. దూతి మదనునితో దీనాలాపము లాడుచున్నది. కాన నిది సరిగాదు. కానీ ప్రియురాలి విరహదుఃఖమును గాంచి దుఃఖించుచున్న దూతి దైన్యము వ్యక్తమగుచున్నదన్నచో యుక్తమేయగును. అప్పుడు ప్రియురాలి విరహదుఃఖమే విభావము. స్వాపకర్ష భాషణము లనుభావములు. వీనిచే దూతీదైన్యము వ్యక్తమగుచున్నది.

౫. జాడ్య (జడత) లక్షణము

కం................మదిలోఁ
గల కోరిక చేకూరిన
నలవెఱుఁగక యునికి జాడ్యమగు నెట్లన్నన్.

హృదయమనోరథము సిద్ధించినపుడు గలుగు మైమఱపు జాడ్యము.

''జాడ్య మప్రతిపత్తిః స్యాదిష్టానిష్టార్థ సంభవాత్'' ఇష్టార్థసిద్ధివలనను, అనిష్టార్థసిద్ధివలనను గలిగిన యప్రతిపత్తి జాడ్యము అని ప్రతాపరుద్రీయ లక్షణము. ఇట నిష్టార్థసిద్ధి మూలకముగానే జాడ్యము గలుగునని చెప్పఁబడినది. ఇది పొరబాటు.

"చింతోత్కంఠా భయ విరహేష్టానిష్ట దర్శన శ్రవణాదిజన్యా, ఆవశ్య కర్తవ్యార్థ ప్రతిసంధానవికలా చిత్తవృత్తిర్జడతా" చింతా, ఉత్కంఠా, భయ, విరహ, ఇష్టానిష్ట దర్శన శ్రవణాదులవలనఁ బుట్టినట్టియు, నవశ్య కర్తవ్యములగు కార్యములందును నితి కర్తవ్యతామూఢత్వమును గలిగించునట్టి దియు నగు చిత్తవృత్తి విశేషము జడత.

చింతాదులగు విభావములచే నితికర్తవ్యతామూఢత్వరూపమగు ననుభావ ముచే జాడ్యము వ్యజ్యమానమగును.

జాడ్యోదాహరణము

కం. అదన నృసింహుఁడు వచ్చిన
సుదతి కనుంగొనదు; చెలులఁ జూడదు; భాషిం
పదు; మిగులఁ జలింపదు; త
ద్వదనామృతపారణావధానయుఁ బోలెన్. ౫౫

నరసభూపాలుఁడు రాఁగా నాయిక హర్షాతిశయమునఁ బ్రక్కలకుఁ జూడదు; చెలులను జూడదు; మాటలాడదు; చలింపదు; అతని ముఖచంద్రా మృతపానమున నేకాగ్రచిత్తయై యున్నట్లు కనఁబడుచున్నది.

ఇట నిష్టదర్శనము (ప్రియదర్శనము) విభావము. చెలులతో భాషింప కుండుట మొదలగునవి యనుభావములు. వీనిచే నాయికయొక్క జడత వ్యక్త మగును.

"తద్వదనామృత పారణావధానయుఁ బోలెన్" అనుటచే నితికర్తవ్యతా రూపమగు మూఢత్వములేదు. కాన నిదిలేపంట లెన్స.

౫. గ్లాని లక్షణము

కం. కడుశక్తియెడలి బడలిక
నడలుట యది గ్లానియయ్యె; ౫౬

తా. బలముదగ్గి బడలికపడుట గ్లాని.

"ఆధివ్యాధిజన్య బలహాని ప్రభవో వైవర్ణ్య శిథిలాంగత్వ, దృగ్భ్రమ ణాది హేతుః దుఃఖవిశేషో గ్లానిః" ఆధి (మనోవ్యాధి) వ్యాధుల (శారీరక రోగములు) వలన బలముదగ్గుటచేఁ బుట్టినట్టియు, వైవర్ణ్యము, శిథిలాంగత్వము, దృగ్భ్రమణము మొదలగువానినిఁ గలిగించు దుఃఖవిశేషరూపమగు చిత్త వృత్తి గ్లాని.

కొందఱు "వ్యాధ్యాదిప్రభవ బలనాశః గ్లానిః" "బలస్యాపచయో గ్లానిరాధివ్యాధి సముద్భవః" వ్యాధ్యాదులవలనఁ గలిగిన బలనాశమే గ్లాని యనిరి. పైని గ్లానిలక్షణ పద్యముయొక్క భావముగూడ నిదియే. ఇది పొరపాటు. ఏలన, భావమనఁగా చిత్తవృత్తివిశేషమని చెప్పితిమి. నాశము చిత్తవృత్తివిశేష మెట్లగును? కాన బలనాశజన్య దుఃఖవిశేషరూప చిత్తవృత్తియే గ్లాని యని చెప్పుకొనవలెను.

ఇట బలహాని విభావము; వైవర్ణ్యము. శిథిలాంగత్వము, దృగ్భ్రమణము మొదలగునవి యనుభావములు.

గ్లాన్యుదాహరణము

కం. నిండదె బడలిక? మును చను
కుండలబరువాఁగలేని కోమలి మేనం
గొండంత వలపు పుట్టిన;
గండరగండాంక! యోబఘునరసింహా! నృ

'నిండదె బడలిక?' అనుటవలన గ్లాని వర్ణింపఁబడినది. కాని యిది వ్యక్తముగాక వాచ్యమైనది. మఱియు నీ బడలికవలపువలనఁ బుట్టినట్లు చెప్పినాఁడు. ఇదియు ననుచితమే. కాన నీ యుదాహరణము సరిగాలేదు. ఇట రసగంగాధర లక్ష్యము నిత్తుము.

శయితా శైవలశయనే। సుషమాశేషా నవేందులేఖేన
ప్రియమాగతమపి సవిధే। సత్కురుతే మధురవీక్షణైరేవ

"శోభామాత్రము మిగిలిన చంద్రకళవలె శైవాలతల్పమునఁ బండుకొని చెంతకు వచ్చినను బ్రియుని మధురవీక్షణములచేతనే సత్కరించుచున్నది" ఇటఁ బ్రియవిరహజనిత వ్యాధికృత బలహాని విభావము. ఎదుర్కొనకుండుట, చరణపాతము సేయకుండుట, కౌఁగలింపకుండుట మొదలగునవి యనుభావములు. వీనిచే గ్లాని వ్యక్తమగుచున్నది.

౯. త్రాస లక్షణము

కం. ......ఆకస్మికమై
పొడము భయంబునఁ జిత్తము
తడఁబడు టది త్రాసమనఁగ దగునెట్లన్నన్. నృ

ఆకస్మికముగాఁ గలిగిన భయముచేఁ జిత్తము దడఁబాటుఁ బొందుట త్రాసము. "ఘోరఘోర సత్త్వదర్శనఘూర్జఘు శ్రవణాదిజన్మా చిత్తవృత్తివిశేష

స్త్రాసః" పిఱికివానికి వ్యాఘ్రాది ఘోరజంతు దర్శనమువలనను, ఉఱుములు మొదలగువానిని వినుటవలనను గలుగు చిత్తవృత్తివిశేషము త్రాసము. దీనివలన రోమాంచ, కంప, స్తంభ, భ్రమాదులు గలుగును.

"ఆకస్మికభయా చ్చిత్తవిక్షోభస్త్రాసః" అను ప్రతాపరుద్రీయ లక్షణము నకుఁగూడ నింతియే యర్థము. భయస్థాయిభావోదాహరణమున భయత్రాస ములకు భేదము తెలుపఁబడినది, (చూ. పుట ౩౨౭)

త్రాసోదాహరణము

కం. మరుఁజిత్రలిఖితుఁ గని బి
త్తరి వెఱవఁ బరాగభూతిఁ దగనిడి చిగురా
కరయుఁగ దిగఁదుడిచి యులులకు
విరిబోనమువోయఁ దొఱగ వెఱపు నృసింహా! ౫౯

ఇటఁ జిత్రలిఖితమరుఁడు విభావము. రోమాంచ, కంప, స్తంభాదు లాక్షేప్యములు. ఇట ననుభావము లాక్షేప్యము లగుటవలనఁ ద్రాసము లెస్సగా వ్యక్త మగుటలేదు. ఈక్రింది రసగంగాధర లక్ష్య ముచితముగా నున్నది.

"మాకురు కశాం కరాబ్జే కరుణావతి! కంపతే మమ స్వాంతం
ఖేల న్నజాతు గోపై రంబ! విలంబం కరిష్యామి"

"అమ్మా! నాచేతిలోఁ గొరడాదెబ్బలు గొట్టకుము. నాహృదయము వడఁకుచున్నది. గోపబాలురతో నాడుచు నికముందాలస్యము సేయను"

ఇది బాలకృష్ణుని వచనము.

ఇట గొరడా విభావము. హృదయకంప మనుభావము. వీనిచేఁ ద్రాస ము వ్యక్తమగుచున్నది.

౭. శంకా లక్షణము

కం. తనకు ననిష్టంబగునో । యని కొదుకుట శంక. ౬౦

"కి మనిష్టం మను భవిష్యతీత్యాకార శ్చిత్తవృత్తివిశేష శ్శంకా" దీనికిఁ బైయర్థమే. దీనివలన ముఖవివర్ణతా, కంపాదులు గలుగును.

శంకోదాహరణము

కం. చిలుకలపలుకో యని విన
నలుకుం జెలిపలుకుఁ; దలఁకు నద్దముసూడన్

గలువలచెలికాఁడో? యని
చెలువ వియోగంబుకతన శ్రీ నరసింహా! ౬౦

అర్థము స్పష్టము. ఇట ననిష్టము విభావము. ముఖవివర్ణతా కంపాద్యనుభావము లాక్షేప్యములు. వీనిచే శంక వ్యక్తమగుచున్నది.

౮. ఆర్తి (వ్యాధి) లక్షణము

కం. ......హృదయమందలి తాపం
బినుమడియై వెలిఁబర్విన
ననయము తనుపీడ యార్తియగు నెట్లన్నన్.

తా. హృదయతాపము ద్విగుణమై వెలికిఁబర్వఁగాఁగలిగిన శరీరపీడ తాపము. చిత్తవృత్తివిశేషమే భావమయినపుడు శరీరపీడ చిత్తవృత్తివిశేషము గాదుగదా! కానఁబై లక్షణము దోషగ్రస్తము.

"రోగ విరహాదిప్రభవో మనస్తాపో వ్యాధిః" రోగము, విరహము, మొదలగు వానివలనఁ బుట్టిన మనస్తాపరూపమగు చిత్తవృత్తివిశేషము వ్యాధి" రోగ విరహాదులు విభావములు. గాత్రశైథిల్యము, శ్వాసము మొదలయిన యనుభావములు, (ఇట రోగము వ్యాధికాదనియు రోగమువలనఁ బుట్టిన మనస్తాపమే వ్యాధి యనియును గ్రహింపవలెను.)

ఆర్త్యుదాహరణము

కం. బెడిదపు మదనజ్వరమున
మిడిసిపడుఁ హారలతలు మృగలోచనకున్
వెడవిలుతు వింటికోలల
వడువున; సఖినింక నేఁచవలదు నృసింహా! ౬౧

"మదనతాపముచే హారలతలు మన్మథబాణములవలె నెగిరెగిరి పడుచున్నవి. ఇఁక నీ యువతి నేఁచవలదు." ఇట శరీరతాపమే వ్యక్తమగుచున్నది; గాని మనస్తాపము వ్యక్తమగుటలేదు. రసగంగాధరలక్ష్యమును గనుఁడు.

హృదయే కృతశైవలానుషంగా ముహురంగాని యతస్తతః క్షిపంతీ
తదుదంతపరే ముఖే సఖీనా మతిదీనామియమా దధాతి దృష్టిం.

వక్షస్స్థలమునఁ దామరతూండ్లు వహించి మఱల మఱల నంగముల నిట్టట్టులు విసరుకొనుచుఁ బ్రియోదంతమును జెలికత్తె చెప్పఁబోఁగా నాయువతి దీనదృష్టితోఁ జూచుచున్నది.

ఇట విరహము విభావము. అంగక్షేపాదు లనుభావములు. వీనిచే వ్యాధి వ్యక్తమగుచున్నది.

౯. రోషలక్షణము (అమర్షము)

కం. ఎందును గృతాపరాధుల
యందు మనం బెరియ రోషమగునది ; 3౨

ఈ వ్యభిచారిభావమగు నమర్షమునదను నీతఁ డిచ్చిన స్థాయిభావమగు క్రోధమునదు లక్షణ మొకేవిధముగా నున్నది. క్రోధలక్షణమును జూడుఁడు.

క. అపకారకారులగు నరు
లపకారమొనర్ప నే మహామహుని మనం
బు పరిజ్వలితంబగు నది
యపరిమితక్రోధమయ్యె నది యెట్లన్నన్.

కాన రసగంగాధర లక్షణమును గ్రహింపవలెను. "పరకృతావజ్ఞాది నానాపరాధజన్యః మౌనవాక్పార్యాది పారుష్యాది కారణీభూత శ్చిత్తవృత్తి విశేషోఽమర్షః" (పరకృతమగు నవజ్ఞారూప నానాపరాధములవలనఁ బుట్టినదియు, మౌనవాక్యములు (మాటలాడకుండుట) వాక్పారుష్యము మొదలయిన దానినిఁ గలిగించు చిత్తవృత్తి విశేషమే యమర్షము) స్థాయిభావమగు క్రోధమునదను వ్యభిచారియగు నమర్షమునదను భేదము వెనుకఁ దెలుపఁబడినది. (చూ. పుట. 3౨౮)

అవజ్ఞాదులు విభావములు. మౌనవాక్య పారుష్యాదు లనుభావములు. వీనిచే రోషము వ్యక్తమగును.

రోషోదాహరణము

కం. నిలునిలుమనంగ ! యెచటికిఁ
దొలఁగెదు? నరసింహుఁ డింతితోఁగూడినఁ జా ;
లలరు భవదీయ చాపము
కలుగానుగఁద్రిప్పి పిప్పిగాఁ గావింతున్. ౬3

(కనుగానుగ = రాతిగానుగ)

ఇందుఁ దనసఖి కపరాధ మొనర్చిన మన్మథునిపై మనః ప్రజ్వలనము వ్యక్తమగుచున్నది. మన్మథాపరాధము విభావము. పరుషవచన మనుభావము. వీనిచే రోషము (అమర్షము) వ్యక్తమగుచున్నది.

౧౦. గర్వలక్షణము

కం. .... ఒరులన్
నిందించి తన్నుఁబొగడు న
మందోన్నతి గర్వమయ్యె మహి నెట్లన్నన్.

పరులను నిందించి తన్నుఁ బొగడుకొనుట గర్వము. "రూప ధన విద్యాది ప్రయుక్తాత్మోత్కర్ష జ్ఞానాధీన పరావహేలనం గర్వః" (రూపము, ధనము, విద్య, మొదలగువానిచేఁ బుట్టిన యాత్మోత్కర్ష జ్ఞానమువలనఁ గలిగిన పరావహేలనము గర్వము.)

గర్వోదాహరణము

కం. పతియె? కళంకాంకితునకు
సతియగు రోహిణియు నతనుసతియగురతియుం
జతురు నృసింహునిఁ జెందిన
యతిధన్యకు నాకు? ననుచు నంగన నవ్వెన్. ౬౮

నరసభూపాలుని చెట్టబట్టిన నాకుఁ గళంకిభార్యయగు రోహిణియు, ననంగుని భార్య యగు రతియును సమానులా ? అని నాయిక నవ్వెను.

ఇట నరసభూపాల ప్రాప్తిప్రయుక్తమగు 'అతిధన్యకు' అను నాత్మోత్కర్షము విభావము, అవహేలనము (నవ్వుట) అనుభావము. వీనిచే గర్వము వ్యక్తమగుచున్నది.

౧౧. ఆవేగ లక్షణము

కం. క్రమమున నిష్టానిష్టా
గమజమనస్సంభ్రమంబు గన నావేగంబు. ౬౯

ఇష్టము, అనిష్టము, తటస్థించుటవలనఁ గలిగిన మనస్సుయొక్క తత్తఱపాటు ఆవేగము. రసగంగాధరమునఁ గేవల మనిష్టమువలనఁ గలిగిన తత్తఱపాటే యావేగమని చెప్పఁబడినది. కానఁబై లక్షణము పొరపాటు.

"అనర్థాతిశయ జనితా చిత్తస్య సంభ్రమాఖ్యా వృత్తిరావేగః" అనర్థాతిశయమువలనఁ బుట్టిన మనస్సంభ్రమ మను పేరుగల వృత్తియావేగము.

ఆవేగోదాహరణము

కం. సతిహారము నిడ నెడలే
 కతనునిఁ దనుసిద్ధిఁగోరి యలరతి వ్రతసం
 గతి నక్షసరముఁ గైకొను
 గతిఁ గేలన దాల్చి నృపతిఁ గనుగొన నరిగెన్ ౯౯

తా. నరసభూపాలుఁడు వీధి నరుగుచుండఁగా నాయిక హారమును మెడలో వేసికొనుట కవకాశములేక చేతనే ధరించి యతనుఁడగు మన్మథునికి దను సిద్ధిఁగోరి వ్రతమునుబూని చేత నక్షసరమును దాల్చిన రతినిఁ దలపించుచు నతనిని, జూడ నేఁగెను.

ఇట నిష్టాగమజనిత మనస్సంభ్రమము చెప్పఁబడినది. కేవల మనిష్టాగమ జనిత మనస్సంభ్రమమే యావేగమను సిద్ధాంతము. కాన నీ యుదాహరణము చింత్యము. ఈ క్రిందిపద్య మనర్థమువలనఁ గలిగిన చిత్తసంభ్రమమున కుదాహరణీయము.

ఆ. వె. ఇది నపుంసకంబు గద ! యంచుఁ బ్రియురాలి
 ప్రాంతమునకు మనసుఁ బంపియుంటి
 నది రమించుచుండె నటనె హా! పాణిని
 పలుకు నమ్మి గోఁతబడితిఁ జెడితి.

ఇట మనసు ప్రియురాలితో రమించుట యనర్థము. ఇది విభావము. అతిత్వ రాన్వితములగు వచనాదు లనుభావములు. వీనిచే నావేగము వ్యక్తమగును.

౧౨. ధృతి లక్షణము

కం. అమరఁగ మనము కృతార్థ
 త్వముఁజెందిన ధృతియనంగఁ దగు నెట్లన్నన్.

తా. మనస్సు కృతార్థమగుట ధృతి.

"లోభ శోక భయాదిజనితోపప్లవ నివారణకారణీభూత శ్చిత్తవృత్తి విశేషోధృతిః" లోభము, శోకము, భయము, మొదలగువానివలనఁ గలిగిన యుపప్లవమును నివారించు కారణమయిన చిత్తవృత్తివిశేషము ధృతి.

ధృత్యుదాహరణము

కం. నరసేంద్రుఁడు రాకుండినఁ
బరువడి భావింపఁ గలుగుభాగ్యమె చాలుం
జరితార్థనైతి మరునకు
గిరునకుఁ బ్రియమేలపల్కఁ గీడ్పడినాకుక్ ? ౬౭

నరసభూపాలుఁడు నా చెంతకురాకున్నను వానిని స్మరింపఁగలిగెడు భాగ్యముగలిగినది. అదియేచాలును. నేను గీడ్పడి మన్మథుని దేబిరింపనేల ?

ఇట నరసభూపాలుని రాముచేఁగలిగెడు నుపద్రవము నా మైథిర్యముతో నివారించుకొన్నది. ఇటవివేకము విభావము. చాపల్యముచే మన్మథుని దేబిరింపనని చెప్పుట యనుభావము. వీనిచే ధృతివ్యక్తమగుచున్నది.

౧౩. స్మృతి లక్షణము

కం. స్మృతియగు పూర్వానుభవ
స్మృతి............... ౬౮

పూర్వానుభవమును దలఁచుట స్మృతి. ఈ లక్షణము సరియైనది కాదు. పూర్వానుభవము వలనఁగలిగిన సంస్కారమువలనఁ గలిగినజ్ఞానము స్మృతియని చెప్పవలెను. "సంస్కారజన్యం జ్ఞానంస్మృతిః" సంస్కారమువలనఁ గలిగిన జ్ఞానముస్మృతి. లోకములో నొకప్పుడు మనము దేనినేనిఁ జూతము లేక విందుము. ఆ విషయము ప్రత్యక్షమునకు దూరమైనను మనహృదయమునకు హత్తుకొనియుండును. అదియే సంస్కారము. మరలనెన్నఁడేని నావిషయ మును జూచుటగాని వినుటగాని సంభవించినచో వెనుకటిసంగతి మనతలఁపు నకు వచ్చును. అట్టి తలఁపు స్మృతి.

స్మృత్యుదాహరణము

కం. నాఁటి పరిరంభ సౌఖ్యము
నేఁటిబలెం బాయదాత్మనిండి తొలఁకుచుక్
బోఁటి ! నృసింహునిఁ బాయని
పాటల సుమగంధు లెంత భాగ్యాధికలో ? ౬౯

ఇటఁ బరిరంభసౌఖ్యము విభావము. ఆనందాశ్రువులు, నేత్రనిమీల నము. హాహాకారములు మొదలగునవి యనుభావము లాక్షేప్యములు. వీనిచేస్మృతి వ్యక్తమగుచున్నది.

౧౪. చాపల లక్షణము

క౦. ...రాగ ద్వేషజనిత చేష్టాద్యనన
స్థితి చాపలము

తా. రాగద్వేషములవలనఁ బుట్టిన చేష్టాదుల యనవస్థ, అనఁగా నిలుకడ లేని చేష్టలు సేయుట చాపలము.

"అమర్షాదిజన్యా వాక్పారుష్యాది కారణీభూతా చిత్తవృత్తిశ్చపలతా" అమర్షాదులవలనఁ బుట్టినట్టియు వాక్పారుష్యాదులు గలిగించునట్టియు చిత్తవృత్తి చపలత. మఱియు వేఱొకచో నిట్లుగలదు.

"అమర్ష ప్రాతి కూల్యేర్ష్యారాగ ద్వేషాశ్చమత్సరః
ఇతియత్ర విభావాస్స్యురనుభావాస్తు భర్త్సనం
వాక్పారుష్యం ప్రహారశ్చతాడనం వధ బంధనే
తచ్చాపలమనాలోచ్య కార్యకారిత్వ మిష్యతే"

అమర్షము, ప్రాతికూల్యము, ఈర్ష్య, రాగము, ద్వేషము, మాత్సర్యము అనునవి విభావములు. వాక్పారుష్యము, ప్రహారము, తాడనము, వధ, బంధ నము, తెస్సగా నాలోచింపక పనులు సేయుట, అనునవి యనుభావములు. వీనిచే చాపలము వ్యజ్యమానమగును.

చాపలోదాహరణము

క౦. వనిత నృసింహునిఁ గనుఁగొని
చనుగుబ్బలమీఁది వలువ చక్కఁగఁ దిద్దున్ ?
జనఁజూచు; మరలుఁ జెలితోఁ;
బని లేమియుఁ బలుకు; నురముపయి జెయిసేర్చున్. ౭౦

నరసభూపాలునిమీఁది రాగము విభావము. వలువ దిద్దుట, చనఁ జూచుట, ఊరక పనిలేకయుఁ బలుకుట, ఉరమునఁ జేయిజేర్చుట యనునవి యాలోచింపక చేయు పను అనుభావములు. వీనిచేఁ జాపలము వ్యక్తమగు చున్నది.

౧౫. ఔగ్ర్య లక్షణము

కం. ....ఎగ్గొదవిన
నతిచండత యుగ్రభావముగు నెట్లన్నన్.

ఇతరులవలనఁ దనకుఁ గీడు గలుగఁగాఁ బుట్టిన చండత యౌగ్ర్యము.

"అధిక్షేపాపమానాది ప్రభవా కిమస్య కరోమీత్యాద్యాకారా చిత్తవృత్తి రుగ్రతా" అధిక్షేపము, అవమానము మొదలగువాని వలనఁ బుట్టినట్టియు నేను వీనికి బ్రతీకార మేమి చేయుదును? అను ప్రచండమగు చిత్తవృత్తి యౌగ్ర్యము. మఱియు నీ క్రింది లక్షణముగూడఁ గనవచ్చుచున్నది.

"నృపాపరాధోఽసద్దోషకీర్తనం చోరధారణం
విభావాః స్యురథో బంధోవధస్తాడన భర్త్సనే
ఏతే యత్రానుభావాస్తదౌగ్ర్యం నిర్దయతాత్మకం"

నృపాపరాధము, లేనిదోషమును దలరుద్దుట, చోరధారణము, ఇవి విభావములు. బంధనము, వధ, తాడనము, భర్త్సనము, ఇవి యనుభావములు. వీనిచే నుగ్రత వ్యక్తమగును.

ఔగ్ర్యోదాహరణము

కం. వలదువల దేఁచఁ గలువల
చెలికాఁడ! నృసింహుఁగూఁర్పు లిచెఁ; గాకున్నన్
బొలఁతుక నిట్టూర్పు పొగల్
వెలువడి నీబింబమెల్ల వెసమాయించున్. ౭౧

ఇటఁ జంద్రతాపము (చంద్రకృతాపరాధము) విభావము. 'నీబింబ మెల్లవెస మాయించున్' అనునది భర్త్సన మనుభావము. వీనిచే నౌగ్ర్యము వ్యక్తమగును.

౧౬. అవహిత్థా లక్షణము

కం. భువిలో నాకృతిగోపన
మవహిత్థ... ౭౨

ఆకారమును దాఁచుకొనుట యవహిత్థ యందురు. "వ్రీడాదిభిర్నిమిత్తైః హర్షాద్యనుభావానాం గోపనాయజనితో భావవిశేషోఽవహిత్థం" సిగ్గు మొదలగు వానివలన హర్షాద్యనుభావములను దాఁచునట్టి చిత్తవృత్తి యవహిత్థ.

"అనుభావపిధానార్థోఽవహిత్థంభావఉచ్యతే
తద్విభావ్యం భయవ్రీడా ధార్ష్ట్య కౌటిల్య గౌరవైః."

భయః, వ్రీడా, ధార్ష్ట్య, కౌటిల్య, గౌరవములవలనఁ బుట్టినట్టియు ననుభావ పిధానార్థమగు భావమవహిత్థ. అనియు నొకలక్షణము గూడఁ గలదు.

అవహిత్థోదాహరణము

కం. హారములు గరఁగ నరసు
తన్నారమణునిఁ బాడి యొక్క సతి పులకలు మై
నీరికలెత్తినఁ దాఁచును
సారెకు హారాంబుజనిత శైత్యం బనుచున్. 23

ఇట వ్రీడ విభావము. పులకలుదాఁచుట యనుభావము. వీనిచే నవహిత్థ వ్యక్తమగుచున్నది.

12. త్రపా లక్షణము

కం. మనంబు ముడుఁగుట త్రప

"స్త్రీణాం పురుషముఖావలోకనాదేః పుంసాంచ ప్రతిజ్ఞాభంగ, పరాభవాదేరుత్పన్నో వైవర్ణ్యాధోముఖత్వాది కారణీభూతశ్చిత్తవృత్తివిశేషో వ్రీడా" స్త్రీలకుఁ బురుషముఖావలోకనమువలనఁ గలుగునట్టిదియుఁ బురుషులకుఁ బ్రతిజ్ఞాభంగము, పరాభవము మొదలగువానివలనఁ గలుగునట్టిదియు, వైవర్ణ్యము, అధోముఖత్వము మొదలగువానినిఁ గలిగించునట్టిదియు, నగు చిత్తవృత్తి విశేషము వ్రీడ. అదియే త్రప.

త్రపోదాహరణము

కం. వనిత నృసింహేంద్రుఁ బరా
కునఁ బేర్కొని శిరమువంచుకొనుఁ; జెలి యెదుటన్
గనిపించె భావ మని మో
మనయముఁ గుచదుర్గవసతి నాఁగినభంగిన్. 24

ఒక వనిత పొరపాటున నరసభూపాలుని పేరుచ్చరించి తనమొగము తనభావమును దెలిపివేసెనేయని దానినిఁగుచదుర్గములందు నిలిపెనో యన్నట్లు తలవంచుకొనెను.

ఇట నరసభూపాల నామోచ్చారణము విభావము. తలవంచుకొనుట యను భావము. వీనిచేఁ ద్రప లేక వ్రీడ వ్యక్త మగుచున్నది.

౧౮. విషాద లక్షణము

కం. వివిధోపాయాభావా
ద్యవిరతభంగము విషాదమగు నెట్లన్నన్.

తా. వివిధములయిన యుపాయములు లేమిఁ గలిగిన భంగపాటు విషాదము.

"ఇష్టాసిద్ధి, రాజగుర్వాద్యపరాధాదిజన్యోఽనుతాపో విషాదః" "ఇష్టము సిద్ధింపకుంట వలనను, రాజ, గురుప్రభృతులయెడఁ జేసినయపరాధాదుల వలనను గలిగిన యనుతాపము విషాదము.

విషాదోదాహరణము

కం. అలరులు మరునమ్ములు ; హిమ
జలమిందుకరోదితంబు ; శత్రువు దలఁపం
జలిగాడ్పు ; శ్రీనృసింహుం
డలిగిననాఁ డెట్లుమాను నతివవెఁ గాఁకల్. ౭౪

ఇట నృసింహుని యలుక (ఇష్టాసిద్ధి) విభావము. "ఎట్లుమాను నతివవెఁ గాఁకల్ ?" అనునప్పటి ముఖసంకోచాదులను భావము లాక్షిప్యములు. వీనిచే విషాదము వ్యక్తమగును.

౧౯. మద లక్షణము

కం. మదము మదిరాదికృత స
మ్మదమోహ వ్యతికరంబు. ౭౫

తా. మద్యపానముచేతఁ గలిగిన సంతోషమోహముల కలయిక మదము.

"మద్యాద్యుపయోగజన్మా ఉల్లాసాఖ్యః శయనహసితాదిహేతు శ్చిత్తవృత్తి విశేషో మదః" మద్యపానాదులవలనఁ గలిగినట్టియు, శయన, హసితాదులను గలిగించునట్టియు నుల్లాసరూపమగు చిత్తవృత్తి మదము. దీనినే యిట్లుగూడఁ జెప్పుదురు. "సమ్మోహానందసందోహో మదో మద్యోపయోగజః" మద్యోపయోగమువలనఁ బుట్టిన సమ్మోహానందముల కలయిక.

ఉత్తమ పురుషాశ్రితమగు నీ మదమునకు నిద్ర యనుభావము. అనఁగా నుత్తముఁడు మదము గలిగినచో నిద్రించును. మధ్యముఁడు నవ్వును; పాడును.

నీచుఁడు క్రోదనము, పరుషవచనములు మొదలగువాని నొనర్చును. మఱియు నీ మదము మువ్విధములు. తరుణము, మధ్యమము, అధమము అని. అవ్యక్తములును, అసంగతములును నగు వాక్యములచేతను, సుకుమారమైన తొట్రుపాటు చేతను నభినయింపఁబడునది తరుణమదము. భుజాక్షేపము, (చేతు లెగురవేయుట) స్ఖలితము, (తొట్రుపాటుతోఁగూడిన నడక) ఘూర్ణితము, (తిరుగుడుపాటు) మొదలగువానిచే నభినయింపఁదగినది మధ్యమమదము. గతిభంగ, స్మృతినాశ, హిక్కా (ఎక్కిళ్ళు) ఛర్దులు (వాంతి) మొదలగువానిచే నభినయింపఁదగినది యధమ మదము.

మదోదాహరణము

కం. అమరు నృసింహుని వనమున
నమితాసవ రసములాని యలియావతముల్
భ్రమియించు; నాఁడు; బాడును;
రమణులతోఁగూడి సాంద్రరాగస్ఫోర్తిన్. 26

పెంటితుమ్మెదలు పుష్పాసవమాని గండుతుమ్మెదలతో నాడుచుఁ బాడుచు నుండును.

ఇటఁ బుష్పాసవమానుట విభావము. ఆటపాట లనుభావములు. వీనిచే సమ్మోహానందముల కలయిక యను మదము వ్యక్తమగుచున్నది.

౨౨. ఔత్సుక్య లక్షణము

కం, ...మఱి యౌత్సుక్యం
బదన సమయాక్షమత్వము

కాలవిళంబమును సహింపలేకుండుట యౌత్సుక్యము. "అధునైవాస్య లాభోమమాస్త్వితీచ్ఛా ఔత్సుక్యం" (ఇప్పుడే నా కిది లభించుఁగాక యను కోరికయే యౌత్సుక్యము) మఱొకచో నీ క్రింది లక్షణము గలదు.

సంజాతమిష్ట విరహా దుద్దీప్తం ప్రియసంస్మృతేః
నిద్రయా తంద్రయాగాత్ర గౌరవేణచ చింతయా
అనుభావిత, మాఖ్యాత మౌత్సుక్యం భావకోవిదైః

ఇష్టవిరహాది రూపమగు నాలంబన విభావముచేతను, ప్రియసంస్మృతిరూపమగు నుద్దీపన విభావముచేతను, నిద్రా, తంద్రా, గాత్రగౌరవ (ఒడలుబరువుగాఁ దోఁచుట) చింతలను ననుభావములచే వ్యజ్యమానమగునది యౌత్సుక్యము.

ఔత్సుక్యోదాహరణము

కం. వరుఁ బిలువఁబనిచి యెపుడెపు
డరుదెంచునో? యనుచుఁదలఁచి యభిముఖియగు బి
త్తరి; యింత పరాకైనను
నరయఁ దదాలోకవిఘ్నమగు ననుభీతిన్. ౭౬

ప్రియవిరహ మాలంబన విభావము. ఆక్షేప్యమగు ప్రియసంస్మృతి యుద్దీపనవిభావము. "ఎపుడెపు డరుదెంచునో!" అను చింతయును, అభిముఖీభావమును, అనుభావములు. వీనిచే నౌత్సుక్యము వ్యక్తమగును.

౨౧. మతి లక్షణము

కం. మది నర్థవినిర్ణయంబు మతి యెట్లన్నన్.

తా. అర్థనిశ్చయము మతి "శాస్త్రాది విచారజన్య మర్థనిర్ధారణం మతిః" శాస్త్రాదులను విచారించుటచేఁ గలిగిన కార్యనిశ్చయము మతి. అందు నిశ్శంక తదర్థానుష్ఠాన (నిస్సంశయముగా నాకార్యమనుష్ఠించుట) సంశయోచ్ఛేదములు, (సందేహములు దీఱుట) మొదలగునవి యనుభావములు.

మత్యుదాహరణము

కం. చెలువరో! శ్రీ నరసింహుం
డలనాఁటి నృసింహమూర్తి యగుఁ; గాకున్నన్
దలఁచిన తావులనెల్లను
నెలకొని సాన్నిధ్యమొందు నిపుణతగలదే? ౭౭

నరసభూపాలుఁడా నరసింహమూర్తియే! కాకున్నచోఁ దలఁచుకొన్న తావుననే ప్రత్యక్షమగునా? ఇట "తలఁచిన తావులనెల్లను... ఇత్యాదికముచేఁ గలిగిన సంశయ విచ్ఛేదముచే నృసింహుఁడే యని యర్థనిర్ధారణము సేయఁబడినది.

ఇట శాస్త్రప్రమాణము విభావము. సంశయవిచ్ఛేద మనుభావము. వీనిచే మతి వ్యక్తమగుచున్నది.

౨౨. నిద్రా లక్షణము

కం. జగతిం జిత్తనిమీలన
మగు నిద్ర యనంగ... ౭౮

మనస్సు మూసికొనిపోవుటయే నిద్ర. "శ్రమాది ప్రయోజ్యం చేతస్సమీలనం నిద్రా" శ్రమాదులవలనఁ గలిగిన మనస్సమ్మీలనము నిద్ర. శ్రమాదులు విభావములు. నేత్రనిమీలనము, గాత్రనిష్క్రియత్వము. (ఒడలు కదల్పకుండుట) మొదలగునవి యనుభావములు.

కం. కలనైన శ్రీ నృసింహునిఁ
గలయంగలనంచుఁ గలికి కన్నులు మొగిచెన్
జెలి బాహ్యేంద్రియపథమున
నలరు మనంబరుగకుండ నాఁగినభంగిన్. ౭౯

కలలోనైన నరసభూపాలునిఁ గలియుదు ననియెంచి యొకయువతి తన బాహ్యేంద్రియ మార్గమున మనస్సు వోకుండ నాఁపినట్లు కన్నులుమూసెను.

ఈ యుదాహరణము సుప్తికిఁ (స్వప్నము) దగినది కాని నిద్రకుఁ దగినది కాదు. మనస్సమ్మీలనాత్మకమగు నిద్రలో స్వప్నమురాదు. ఈ క్రింది పద్య ముదాహరింపఁదగినది.

కం. అలన నృసింహుని కౌఁగిట
నలసియు పవలెల్ల నిద్రనందెడు నెలమిన్
నెలపొందున రే ముద్దులు
గులికి పగల్ నిద్రవోవు కుముదినివోలెన్.

నృసింహుని కౌఁగిట నలయుట విభావము. నేత్రనిమీలన, గాత్రనిష్క్రియత్వాదులాక్షేప్యములగు ననుభావములు. వీనిచే నిద్ర వ్యక్తమగును.

౨౩. మోహ లక్షణము

కం. ...మూర్ఛనందుట మోహం
బగు ...

స్పష్టము. "భయవియోగాది ప్రయోజ్యావస్తుతత్త్వానవధారిణీ చిత్తవృత్తిర్మోహః" భయవియోగాదులవలనఁ గలిగినట్టియు, వస్తుతత్త్వమును నిశ్చయింపఁ జాలనట్టియు చిత్తవృత్తిమోహము.

మోహోదాహరణము

కం. అతను శరహతుల సొరిగెను
సతివిరహాతపస్సమాధి జనిత వ్రతమై
ధృతి శ్రీ నృసింహుఁ దలఁపగఁ
మతి దన్మయమగుచు మేనుమఱచిన భంగిన్. ౮౦

సతి విరహరూపతపోనియమము గలదై నరసభూపాలుఁడను నృసింహ మూర్తినిఁ దలఁపఁగా దన్మయమైనదో యన్నట్లు మన్మథబాణహతులచే మూర్ఛిల్లెను. ఇటఁ బ్రియవియోగము విభావము. సొరుగుట (వస్తుతత్త్వానవధారణము) అనుభావము. వీనిచే మోహము వ్యక్తమగుచున్నది.

౨౮. బోధ లక్షణము

కం. ...బోధ మెఱుకఁజెందుట

తెలివినిఁ బొందుటబోధము. "నిద్రానాశోత్తరం జాయమానోబోధో విబోధః" నిద్రానాశానంతరమునఁ కలుగు మెలఁకువయే విబోధము. బోధ విబోధ శబ్దములు పర్యాయపదములే.

నిద్రపూర్తియైనపుడును, స్వప్నాంతమందును, పెద్దశబ్దము వినుటవలనను, ఒకరుతాఁకుట వలనను నిద్రానాశము గలుగును. కాన నివి విభావములు. అక్షిమర్దన, గాత్రమర్దనాదు లనుభావములు.

బోధోదాహరణము

కం. తరణికులాధీశయశ
స్తరుణి జడత్వంబుమాని సంఫుల్లసితాం
బురుహాక్షియు, జృంభితయై
చిరగతి మేల్కనియె శ్రీనృసింహుఁడు గలుగన్. ౮౧

సూర్యవంశ్యరాజులకీర్తి యింతవఱకు నిద్రించి నరసభూపాలుఁడు జనించుట చేతఁ గనులుదెఱచి యావలించి మేలుకొనెను.

ఇట నరసభూపాలుని జన్మము విభావము. కనులు దెఱచుకొనుట, ఆవులించుటయూ ననుభావములు. వీనిచే బోధము వ్యజ్యమానమగుచున్నది.

౨౫. అంత లక్షణము (మరణము)

కం. అగణితమృతియత్న మంతమగు నెట్లన్నన్.

మరణయత్న మంతము. "రోగాదిజన్యా మూర్ఛాదిరూపా మరణప్రాగవస్థామరణం" రోగాదులవలనఁ బుట్టినట్టియు, మూర్ఛాదిరూపమగునట్టిదియు నగు మరణమునకుఁ బూర్వావస్థ లేక మరణయత్నము మరణము. ఇట మరణమనఁగాఁ బ్రాణవియోగమని యర్థమును జెప్పరాదు. ఏలన, భావమనఁగాఁ జిత్తవృత్తి విశేషమని చెప్పితిమి. ప్రాణవియోగము చిత్తవృత్తిగాదుగదా! ఎల్ల చిత్తవృత్తులగు భావములకును శరీరప్రాణసంయోగ మవసరముగదా!

అంతోదాహరణము

కం. వలపెటెఁగి రాఁడు; కౌఁగిట
నలమఁడు నరసావసీందుఁ డని వగవఁజుమీ!
చెలులును జిలుకయు నెవ్వతి
వలనగునో యనుచుఁ గొంతవగచెవ నాత్మన్. రా.

ఇట నరసభూపాలునిపైఁ గల విరహము విభావము. "చెలులును జిలుకయు నెవ్వతి వలనగునో" అను చింత యనుభావము. వీనిచే మరణయత్నము వ్యక్తమగుచున్నది.

౨౬. ముదముయొక్క లక్షణము (ముదము-హర్షము)

కం. ముద మిష్టలాభభవ స
మ్మదమగు

ఇష్టము లభించుటవలనఁ గలిగిన సంతోష మను చిత్తవృత్తి ముదము.

దేవ భర్తృ గురు స్వామి ప్రసాదః ప్రియసంగమః
మనోరథాప్తిరప్రాప్య మనోహార ధనాగమః
తథోత్పత్తిశ్చ పుత్రాదేర్భావో యత్ర జాయతే
నేత్రవక్త్ర ప్రసాదశ్చ ప్రియోక్తిః పులకోద్గమః
అశ్రుస్వేదాదయశ్చానుభావా హర్షం తమాదిశేత్.

దేవ, భర్తృ, గురు, స్వామి, ప్రభృతుల యనుగ్రహము, ప్రియసంగమము, మనోరథలాభము, అప్రాప్యుఁడగు మనోహరుఁడు ధనము మొదలగువాని

రాక, పుత్రాద్యుత్పత్తి మొదలగునవి విభావనులు. నేత్రప్రసన్నత, ముఖప్రసన్నత, ప్రియభాషణము, పులకోద్గమము, అశ్రూదయము, స్వేదోదయము మొదలగున వనుభావములు. వీనిచే ముదము వ్యక్తమగును.

ముదుదాహరణము

క. అలులై కింశుకశిఖలోఁ
జెలఁగుచు మున్నెంత తపముఁ జేసెనో? చెలి వే
నలి; నరసింహుని యురమునఁ
జెలువగు చెంగల్వదండ చేరువగలిగెన్. ౮౪

చెలియొక్క కొప్పు పూర్వజన్మమునఁ దుమ్మెదలై మోదుగపూవు టగ్గిలోఁ దపము సేసినదానికి ఫలముగా నీజన్మమున నరసభూపాలుని వక్షఃస్థలమున నున్న చెంగల్వదండ సాన్నిధ్యమును బొందెను.

ఇట దేవతానుగ్రహము విభావము. వేనలి యచేతనమగుటచేఁ దానికిఁ జిత్తవృత్తి రూపమగు ముద మెట్లుండును? కావుననే నేత్రప్రసన్నతాద్యనుభావములును లేవు. కావునఁ జేతనకర్తృకమగు నుదాహరణము నీయవలెను. చూడుఁడు.

క. నిలబడి నీముందెవ్వఁడు
కలికీ! కలిగించెఁ గనులఁగళుకుల్ బెళుకుల్?
కులికించెను గనుబొమలను?
బులకింపఁగఁ జేసెగాత్రము మనోజ్ఞముగన్.

ఇటఁ బ్రియసన్నిధి విభావము. కనులయందుఁ గళుకులు, తళుకులు' కనుబొమ్మలయందుఁ గులుకులు, గాత్రము పులకించుటయు ననుభావములు' వీనిచే హర్షము వ్యజ్యమానమగుచున్నది.

౨౭. ఆలస్య లక్షణము

కం....కర్తవ్య కార్యమందోద్యోగం
బది యలసత.

చేయవలసిన పనులయందుఁ జూఱుకుదనములేమి యాలస్యము.

"అతితృప్తి, గర్భ, వ్యాధి, శ్రమాదిజన్యా చేతసః క్రియాసున్ముఖతా ఆలస్యం" అతితృప్తి, గర్భ, వ్యాధి, శ్రమాదులవలనఁ బుట్టినట్టియు, మనస్సునకుఁ గార్యవైముఖ్యమును గలిగించునట్టియుఁ జిత్తవృత్తి యాలస్యము.

అసమర్థత యాలస్యమని యెంచరాదు. కార్యాకార్య వివేకశూన్యత్వ మాలస్యము గాదు. గ్లానియందసామర్థ్యము, జాడ్యమందుఁ గార్యాకార్య వివేకశూన్యత్వమును గలవు. ఆలస్యమనఁ గార్యవైముఖ్యము. కాన నీభేద మును గ్రహింపవలెను.

ఆలస్యోదాహరణము

కం. చెలు లాహారాదులకుం
బిలిచిన నఱగంటఁ జూచుఁ బ్రియుఁడు నృసింహుం
డలఘునృపకుంజరుండని
యలికుంతల కుంభినీత్వమందెనొ తానున్! రా౹౬

నరసభూపాలుఁడు నృపకుంజరుఁడుగాన నా యువతియుఁ గుంభిని (ఆడయేనుఁగు) గానయ్యెనో యన్నట్లు చెలు లాహారాదులకుం బిలిచిన నఱగంటఁ జూచును. (ఆడయేనుఁగు గూడ నఱగంటనే చూచును.)

ఇట విరహశ్రమ విభావము. అఱకంటఁజూచుట (కార్యవైముఖ్యము) అను భావము. వీనిచే నాలస్యము వ్యజ్యమానమగును.

౨౮. వితర్క లక్షణము

కం. ....సందేహా
భ్యుదయబహుత్వము వితర్కమొగి నెట్లన్నన్.

అనేక సందేహములు గలుగుట వితర్కము. "సందేహాద్యనంతరం జాయమాన ఊహో వితర్కః" సందేహాదులు గలిగినపిమ్మటఁ బుట్టిన యూహ వితర్కము. నరసభూపాలీయ లక్షణములో నీ యర్థము కానరాదు. కేవలము పెక్కు సందేహములు గలుగుటకాక సందేహానంతరమునఁ గలిగిన యూహయే వితర్కము. అదియు నిశ్చయానుకూలముగా నుండవలెను. అనఁగా దుది కా వితర్కము నిశ్చయమునకుఁ దోడ్పడవలయును.

వితర్కోదాహరణము

కం. చెలు లెఱుఁగరాదు భావము;
తెలు లెఱుఁగకయున్న మరునిచే రాయిడియౌఁ
జెలులును మనసాకైనను
వలపెటిఁగి నృసింహవిభుఁడు వచ్చునొ? రాఁడో? రా౹౬

ఇట సందేహమే కాని నిశ్చయానుకూలమగు నూహ లేదు. కాన నిది దోషగ్రస్తము. రసగంగాధరలక్ష్య మిత్తును.

యది సా మిథిలేంద్రనందినీ నితరామేవ నవిద్యతే భువి
అథ మే కథమస్తి జీవితం నవినాలంబన మాశ్రితస్థితిః.

ఆ సీత భూలోకమున నుండకయేపోయినచో జీవిత మెట్లు నిలిచి యుండును? ఆమె లేకున్నచో నా జీవితము పోయియేయుండును. ఏలన, నాలంబనము లేకుండ దదాశ్రితవస్తువుండదు గదా!

సీత కలదా? లేదా? యను సందేహము విభావము. కనుబొమ్మ లెగుర వేయుట, శిరస్సు నాడించుట, వ్రేళ్లనాడించుట, మొదలగు ననుభావము లాక్షేప్యములు. ఇది చింత యని భ్రమింపరాదు. ఏలనఁగ, జింత నిశ్చయాంత ముగా నుండదు. ఏమగును? ఎట్లగును? అను చిత్తవృత్తి చింత. 'ఇది యిట్లగను' అను నిశ్చయగర్భమగు చిత్తవృత్తి వితర్కము.

౨౯. సుప్తి లక్షణము

కం. అతినిద్ర సుప్తి. ౯౭.

ఈ లక్షణము దుష్టము. ఏలన, సుప్తి యనఁగా స్వప్నము. గాఢనిద్రయు స్వప్నమును నొక్కటిగావు. "నిద్రావిభావోత్థజ్ఞానం సుప్తం" నిద్రవలనఁ గలిగిన జ్ఞానము స్వప్నము. దీని కనుభావములు ప్రలాపాదులు. నిద్రకు నేత్ర నిమీలన, గాత్రనిష్క్రియత్వాదు లనుభావములని చెప్పితిమి.

సుప్త్యుదాహరణము

కం. లలన నృసింహుని కౌఁగిట
నలసియె పవలెల్ల నిద్రనందెడు నెలమిన్
నెలపొందున రే ముద్దులు
గులికి పగల్ నిద్రవోవు కుముదినివోలెన్. ౮౮

ఇది స్వప్నమున కుదాహరణార్హము గాదు. నిద్రకు దీని నుదాహరించితిమి. ఈ క్రిందిపద్య ముదాహరణీయము.

గీ॥ నిన్నపగటివూట నిద్రలో నినుఁగూర్చి
పాపమానెలంత పలవరింప
సవతినవ్వె; నత్త దివులొందెఁ; బరువెత్తి
మానిరంత దాని మొగముఁ జెలులు.

ఇట నిద్రవిభావము. ప్రలాపమనుభావము. (పలవరించుట) వీనిచే స్వప్నము వ్యక్తమగుచున్నది,

౩౦. అసూయా లక్షణము

కం.... ఇతరుల । యతిశయము సహింపకుండుటది యీర్ష్యయగున్

"పరోత్కర్ష దర్శనాదిజన్యః పరనిందాది కారణీభూతశ్చిత్తవృత్తి విశేషః అసూయా." పరులయుత్కర్షమును జూచుట మొదలగువాని వలనఁ బుట్టినట్టి చిత్తవృత్తివిశేష మసూయ.

అసూయోదాహరణము

కం. ఈవికొలఁ దంతె; తనమే
లేవేళను బాండుశోభ; యెన యేనాకున్
వావిరిఁగీర్త్యంగన? యని
శ్రీ వెలయు నృసింహునొద్దఁ జిరతరలీలన్.

లక్ష్మీదేవి నరసభూపాలుని కీర్తివిభవమును జూచి సహింపక దానినినిందించుచు నాతనినిఁ దానాశ్రయించు కొనియున్నది. ఇటఁగీర్తియొక్కయుత్కర్షము విభావము. ఈవికొలఁ దంతెతనమేలు; ఏవేళను బాండుశోభ; (ఒకానొక రోగము) ఇట్టి నిందావచనము లనుభావములు. వీనిచే నసూయ వ్యజ్యమాన మగును.

౩౧. ఆధ్యాన (చింతా) లక్షణము

కం. హితవస్తువు చేకూఱమి
నతులాధానంబు చింతయగు నెట్లన్నన్.

ఇష్టము సిద్ధింపకుంటవలనఁ గలుగు నాధ్యానము (పునఃపునరాలోచన) చింతయనఁబడును.

"ఇష్టాప్రాప్త్యనిష్టప్రాప్త్యాది జనితాఽధ్యానాపరపర్యాయా వైవర్ణ్య, భూలేఖన, అధోముఖత్వాదిహేతుశ్చిత్తవృత్తి విశేషశ్చింతా." ఇష్టము లభించకుండుట, అనిష్టము వచ్చిపడుట, మొదలగువాని వలనఁ బుట్టినట్టియు, ఆధ్యానమనునామాంతరము గలిగినట్టియు, వైవర్ణ్యము, భూలేఖనము, అధోముఖత్వము మొదలగు వానినిఁ గలిగించునట్టియు చిత్తవృత్తి విశేషముచింత. మఱియునిట్లు గలదు.

'విభావాయత్ర దారిద్ర్యమైశ్వర్య భ్రంశనం తథా
ఇష్టార్థాపహృతిః శశ్వచ్ఛ్వాసోచ్ఛ్వాసావధోముఖం
సంతాపః స్మరణంచైవ కార్శ్యం దేహానుపస్కృతిః
అధృతిశ్చానుభావాస్స్యు స్సాచింతాపరికీర్తితా,
వితర్కోఽస్యాః క్షణే పూర్వే పశ్చాత్త్యే వోపజాయతే''

దారిద్ర్యము, ఐశ్వర్యభ్రంశనము, ఇష్టార్థము సిద్ధింపకుండుట, మొదలగునవి విభావములు. నిట్టూర్పులు, తలవ్రాల్చుట, సంతాపము, స్మరణము, కృశించుట, దేహాసంస్కారము లేకుండుట, అధైర్యము, అనునవి యనుభావములు. ఈ చింతకు ముందు వెనుకలలో వితర్కముగూడఁ జనించును.

అధ్యానోదాహరణము

కం. సతిచెక్కిటఁ జెయిసేర్పఁగ
నతులకరాంగుళులు సాంజనాశ్రుయుతములై
రతిపతి బాసట మించిన
శితపంచశరమ్ము లనఁగఁజెలఁగు నృసింహా! ౮౯

నాయిక చెక్కిటిపైఁ జేయిసేర్పఁగా దాని చేతివ్రేళ్లు మన్మథునకు సాహాయ్యము సేయుటకు నతిశయించిన యైదు వాఁడిబాణము లన్నట్లుండెను.

ప్రియాప్రాప్తి విభావము. చెక్కిటఁ జెయిసేర్చుట యనుభావము. వీనిచేఁ జింత వ్యక్తమగును.

౩౨. ఉన్మాద లక్షణము

కం అనయంబు చేతనాచే
తనసదృశ మనోభ్రమంబు ధర నున్మాదం
బనఁబొల్చు...... ౯౦

చేతనాచేతన వస్తువులయందు సమానమగు చిత్తవిభ్రాంతి యున్మాదము.

''విప్రలంభ, మహాపత్తి, పరమానందాదిజన్మా అన్యస్మిన్నన్యావభాసః ఉన్మాదః'' విప్రలంభము, మహాపద, పరమానందము, మొదలగువానివలనఁ బుట్టినట్టియు, నొకదానిని మఱొకదానినిఁగా భ్రమింపఁజేయునట్టియు చిత్తవృత్తివిశేష మున్మాదము.

ఉన్మాదోదాహరణము

కం. నినుఁ బ్రార్థించెద భ్రమరమ !
చని నరసింహేంద్రుఁ దెమ్ము! చనవల దోహో !
చనిన నృపాలు ముఖాంబుజ
ఘనవాసనఁదగిలి నీవు క్రమ్మఱవుగదా ! ౯౧

ఇట భ్రమరమునకు నరసభూపాలునిఁ గొనివచ్చు సామర్థ్యములేదని తెలియక యున్నట్లుగా భావించి నాయిక సంబోధించినది. పై యున్మాదలక్షణమిటఁ బట్టదు. ఈ క్రిందిపద్యము తగినది.

గీ. అన్న భృంగంబ! భ్రమియింతు వఖిలదిశల
నాదు వలపులరాణి కన్పట్టెనోయి!
'ఔ' వటందువు సఖి! తెల్పు మాలసింప
కెచటఁగల? దేమి గావించు? నెట్టిదామె?

ఇట ప్రియావిప్రలంభము విభావము. ఇట్టి యసంబద్ధప్రలాప మనుభావము. వీనిచే నున్మాదము వ్యక్తమగుచున్నది.

"ఉన్మాదస్తుల్యవర్తిత్వం చేతనాచేతనేష్వపి" (చేతనాచేతనములందుఁ దుల్యముగా వర్తించుట యున్మాదము) అని ప్రతాపరుద్రీయ లక్షణము. అట్టిచోఁ జేతనములం దచేతనవ్యవహరము సేయుట, అచేతనములంగుఁ జేతనవ్యవహారము సేయుటయే యున్మాదమని యర్థము వచ్చునా. అట్టిచో "అన్న! భృంగంబ!" ఇత్యాదు లున్మాదోదాహరణములు గాకపోవును. విక్రమోర్వశీయములో నాలవయంకమం దీయున్మాదమెంతో హృద్యముగా వర్ణింపఁబడినది. అచ్చటఁగూడఁ గేవలము చేతనములం దచేతనవ్యవహారము, అచేతనములందుఁ జేతనవ్యవహారము మాత్రమే లేదు. కాన రసగంగాధరమునందలి "అన్యోన్యస్మిన్నన్యోన్యావభాసః" అను లక్షణమే యుచితము.

ఉన్మాదముగూడ నొక వ్యాధియేకదా! దీనిని వ్యాధిలో నేలయంతర్భవింపఁజేయరాదు ? అన్నచో మిగిలిన వ్యాధులకన్న నిది విచిత్రమైన దగుటచే బ్రత్యేకముగా గ్రహింపఁ బడినది.

33. అపస్మార లక్షణము

కం. ...ధాతుచలనము
దనర నపస్మారమనఁగఁదగు నెట్లన్నన్.

ధాతువులగు వాత, పిత్త, శ్లేష్మములయొక్క కదలికవలన నపస్మారము గలుగును.

"వియోగ, శోక, భయ, జుగుప్సాదీనామతిశయాత్ గ్రహావేశాదేశ్చ ఉత్పన్నో వ్యాధి విశేషోఽపస్మారః" వియోగ, శోభ, భయ, జుగుప్సాదు లతిశయించుటవలనను బుట్టినవ్యాధి విశేషమపస్మారము.

ఇది వ్యాధిలో నంతర్భవించును. కాని విశేషాకారముగాఁ జెప్పుట వలన బీభత్స, భయానక రసములలో నీయపస్మారమే వ్యభిచారియగును. కాని కేవలవ్యాధి వ్యభిచారి కాఁజాలదు. అని తోఁపింపఁజేయును. దీనికి వియోగ, శోకాదుల యతిశయము విభావము. కంప, ఫేన, విశ్వాస, భూపాత, విప ర్యాస, జిహ్వాలోలనాదు లనుభావములు.

క. మదనగ్రహంబు సోఁకెను
సుదతీమణి దీర్ఘదృష్టిఁ జూచెడుఁజెలులన్
ముద మొదవ రక్షఁగట్టుడు ;
మదవతికి నృసింహనామ మంత్రము కతనన్ 7౭

మదనావేశము విభావము. దీర్ఘదృష్టి యనుభావము. వీనిచే నపస్మారము వ్యక్తమగును. (ఇందు నరసభూపాలీయ లక్షణము పట్టదు. 'గ్రహావేశాదేశ్చ' యిత్యాదికమగు రసగంగాధర లక్షణము పట్టును)

వ్యభిచారిభావములు ముప్పదిమూఁడు మాత్రమే యని సంఖ్యానియమ మేల చేయవలెను? మాత్సర్య, ఉద్వేగ, దంభ, ఈర్ష్యా, వివేక, నిర్ణయ, క్లైబ్య, క్షమా, కుతుక, ఉత్కంఠా, వినయ, సంశయ, ధార్ష్ట్యాదులగు భావములు లక్ష్యములం దటనటఁ గానవచ్చుచున్న వే! అన్నచో నట్లుగాదు. ఈ మాత్స ర్యాగు లుదాహృతములయిన ముప్పదిమూఁడు భావములలోనె యంతర్భవించును. ఎట్లన, నసూయలో మాత్సర్యము, త్రాసమున నుద్వేగము, అవహిత్థమున దంభము, అమర్షమున నీర్ష్య, మతియందు వివేకనిర్ణయములు, దైన్యమునందు క్లైబ్యము, ధృతియందు క్షమ, ఔత్సుక్యమునందుఁ గుతుకోత్కంఠలు, లజ్జ యందు వినయము, తర్కమునందు సంశయము, చాపల్యమునందు ధార్ష్ట్యమును, నంతర్భవింపఁ జేయుదుము. అలతిభేదము వీనికున్నను మొదటివగు నసూయా దులు లేకున్నచో మాత్సర్యాదులు గలుగవు. అనఁగా వానికిఁ బరస్పర మవినాభావసంబంధము గలదు. కావున మాత్సర్యాదులకుఁ బ్రత్యేకగణనము చేయఁబడదు. ఈ వ్యభిచారిభావములలోఁ గొన్ని వానికి విభావములగును. కొన్ని యనుభావము లగును. ఎట్లన, ఈర్ష్య నిర్వేదమునకు విభావమును,

అసూయ కనుభావమును నగును. చింత నిద్రకు విభావమును, ఔత్సుక్యమున కనుభావమును నగును. ఇట్టి వూహ్యములు.

"రత్యాదయోఽప్యనియతే రసే స్యుర్వ్యభిచారిణః" (రత్యాది స్థాయి భావములు గూడ నితర రసములందు వ్యభిచారులగును.) అని భరతమతమని చెప్పితిమి. ఈ రత్యాదు లే యే రసములలో వ్యభిచారులగునో తెలుపఁ బడును. అసలు రత్యాదిభావములు శృంగారాదులలో ననుచ్ఛిద్యమానములుగా ననఁగా నవిచ్ఛిన్నముగా రసస్ఫూర్తివఱకు నుండును. కాన నవి యచ్చట స్థాయిభావములు. మరొక రసమందవి రసస్ఫూర్తివఱకును నుండవు. కాన వ్యభిచారులగును.

శృంగారవీరయోర్హాసో వీరే క్రోధ స్తథామతః
శాంతే జుగుప్సాకథితా వ్యభిచారితయా పునః

ఇత్యాద్యన్యత్సమున్నేయం తథాభావిత బుద్ధిభిః (సాహిత్యదర్పణము)

శృంగార వీర రసములలో హాస స్థాయీభావమును, వీరమునఁ గ్రోధ స్థాయిభావమును, శాంతమున జుగుప్సా స్థాయిభావమును వ్యభిచారులగును. మిగిలినవాని నూహించుకొనవలెను. ఇంకను హాస మద్భుతమందును, క్రోధము శృంగారమందును, శోకము శాంతమునందును గూడ వ్యభిచారులుగా నుండ వచ్చును. అని రుచిర వ్యాఖ్య.

"రతిర్దేవాదివిషయా వ్యభిచారీ తథాంజితః భావః ప్రోక్తః" దేవాది విషయక రతియు, వ్యంజితమైన భావమును వ్యభిచారి యని చెప్పఁబడును. సాహిత్య శాస్త్రకారులు నాయికా నాయకులరతి స్థాయీభావమనియు, దేవతావిషయకరతి వ్యభిచారిభావ మనియును బేర్కొనిరి. "తత్ర స్త్రీపుంసయో రన్యోన్యాలంబనః ప్రేమాఖ్యశ్చిత్తవృత్తివిశేషో రతిః స్థాయీభావః. గురుదేవతా పుత్రాద్యాలంబనస్తు వ్యభిచారీ" స్త్రీపురుషు లన్యోన్యాలంబనముగాఁ గల ప్రేమమను పేరుగల చిత్తవృత్తివిశేషమగు రతి స్థాయీభావమనియు, గురు, నృప, ముని, దేవ, పుత్రాద్యాలంబనముగల ప్రేమమను పేరుగల చిత్తవృత్తివిశేష మగు రతి భావమనియుఁ జెప్పఁబడును. నాయికానాయకులయందును దేవాదులందును గలది ప్రేమరూప చిత్తవృత్తివిశేషమగు రతి యొక్కటియే. కాని మొదటిది స్థాయిభావమనియు, రెండవది వ్యభిచారిభావమనియును బేర్కొనిరి. కావున నే జగన్నాథుఁడు దేవాదిరతినిఁ గూడఁ గలపి వ్యభిచారిభావములు ముప్పది నాలుగని చెప్పెను. ("గురుదేవ నృపపుత్రాది విషయారతిశ్చేతి చతుస్త్రింశత్.")

కం. ఇరవుగ నీభావంబులు
బరగెడు ననుభావములు విభావంబులు న
న్యరసంబులకుం గలవవి
విరచింపఁగనొల్ల నిందు విస్తరభీతిన్. ౯౩

గ్రంథవిస్తర భీతిచే మిగిలిన రసములయొక్క విభావానుభావములను జెప్పుట మానివేసితినని గ్రంథకర్త తెలుపుట యనుచితము. ముఖ్యముగాఁ జెప్పవలసిన వానినిఁ జెప్పుట గ్రంథవిస్తరము కాఁజాలదు.

గీ. ఇంక శృంగారచేష్టల నేర్పఱింతు
నవియు నష్టాదశాఖ్యలై యలరుచుండు
లలితగతి వీని నామముల్ లక్షణములు
క్రమముతోఁ దెల్పి వీని లక్ష్యములొనర్తు. ౯౪

వెనుక శృంగారరసమున నుద్దీపనవిభావములుగాఁ జేర్కొనబడిన నాల్గింటిలోఁ జేష్ట యొకటి. ఇచ్చట నా చేష్టలను గ్రంథకర్త యుదాహరించుచున్నాఁడు. ఈ చేష్టలు నాయకున కుద్దీపభావములును, నాయకకు ననుభావములును నగును. ఈ చేష్టలు శృంగారమునకేకాక యితర రసములకుఁగూడ భిన్నభిన్నములుగాఁ గలవు. కాని యిట శృంగారచేష్టలుమాత్రమే చూపఁబడినవి. ఏలన, గ్రంథకర్తశృంగారరసము నొక్కదానినే నిరూపించెను. మిగిలిన రసములను వాని స్థాయివ్యభిచార్యాది భావములను సాహిత్యదర్పణమునుండి ముందు మే ముదాహరించి చూపఁగలము.

కం. ఇల భావ, హావ, హేలా,
విలాస, మాధుర్య, ధైర్య, విభ్రమ, లీలా,
కిలికించిత, మోట్టాయిత,
లలితా, దులు చేష్టలగుఁ దలంపఁగ మఱియున్. ౯౫

గీ. వెలయు బిబ్బోక, విచ్ఛిత్తి, విహృత, చకిత,
హసిత, కుట్టమిత, కుతూహ, లాదు లనఁగ
గలవు........................ ౯౬

భావము, హావము, హేల, విలాసము, మాధుర్యము, ధైర్యము, విభ్రమము, లీల, కిలికించితము, మోట్టాయితము, లలితము, బిబ్బోకము, విచ్ఛిత్తి, విహృతము, చకితము, హసితము, కుట్టమితము, కుతూహలము, అనిశృంగార

చేష్టలు పదునెనిమిది. ప్రతాపరుద్రీయమునఁ గూడ నీ విధముగ నే యున్నవి. కాని సాహిత్యదర్పణమున నివి యిఱువది యెనిమిది గలవు. అవియివి :

యౌవనే సత్త్వజాస్తాసా మష్టావింశతి సంఖ్యకాః
అలంకారా స్తత్ర భావహావహేలా స్త్రయోఽంగజాః
శోభాకాంతిశ్చదీప్తిశ్చ మాధుర్యం చ ప్రగల్భతా,
ఔదార్యం ధైర్యమిత్యేతే సప్తైవ స్యురయత్నజాః.
లీలావిలాసో విచ్ఛిత్తిర్బిబ్బోకః కిలికించితం
మోట్టాయితం కుట్టమితం విభ్రమో లలితం మదః
విహృతం తపనం మౌగ్ధ్యం విక్షేపశ్చ కుతూహలం
హసితం చకితంకేళి రిత్యష్టాదశ సంఖ్యకాః
స్వభావజాశ్చ; భావాద్యాదశ పుంసాం భవంత్యపి

యౌవనము వచ్చినపుడీ చెప్పఁబోవు నిఱువదియెనిమిది యలంకారములును, సత్త్వమువలనఁ బుట్టును. సత్త్వమనఁ బెక్కర్థములను వెనుకఁ జూపియుంటిమి. అందలి "స్వాత్మవిశ్రామ ప్రకాశకారీకశ్చన ఆంతరోధర్మస్సత్త్వం" (తనయాత్మయందు విశ్రమించిన రత్యాదులను బ్రకాశింపఁజేయు నొక యాంతర ధర్మము) అనునర్థమిట గ్రాహ్యము. అవియేవన భావము, హావము, హేల, యివి మూఁడును మనస్సువలన బుట్టును. శోభ, కాంతి, దీప్తి, మాధుర్యము, ప్రగల్భత, ఔదార్యము, ధైర్యము, ఇవి యేడును నయత్నముగాఁ బుట్టినవి. పై నుదాహృతములగు మూఁడును, నీ యేడును గలిసి పదియు స్త్రీపురుషుల కిరువురకునుఁ గలుగును. లీల, విలాసము, విచ్ఛిత్తి, బిబ్బోకము, కిలికించితము, మోట్టాయితము, కుట్టమితము, విభ్రమము, లలితము, మదము, విహృతము, తపనము, మౌగ్ధ్యము, విక్షేపము, కుతూహలము, హసితము, చకితము, కేళి, యనునవి పదునెనిమిదియు స్వభావజములు. స్వభావమనఁ దన మనోవికారవిశేషము. భావాది ధైర్యాంతమగు పదియుఁ బురుషులకుఁగూడ గలుగునని చెప్పినను నివ్వన్నియు నాయికాశ్రితములయి యున్నపుడే రమణీయములుగా నుండును.

ప్రతాపరుద్రీయ కర్తయు, వాని ననుసరించిన నరసభూపాల కర్తయు వీని నన్నింటిని శృంగార చేష్టలనియే యనిరి. సాహిత్యదర్పణకర్త వీని నలంకారములని వ్యవహరించెను. ఇందు మూఁడు మనోభవములగు నలంకారములు; ఏడయత్నజములయిన యలంకారములు; పదునెనిమిది స్వభావజములయిన యలంకారములు.

నరసభూపాలీయకర్త శోభ, కాంతి, దీప్తి, ప్రగల్భత, ఔదార్యము, మదము, తపనము, మౌగ్ధ్యము, విక్షేపము, కేళి అను పదింటిని వర్ణింపలేదు.

ప్రతాపరుద్రీయకర్త అంగజ, అయత్నజ, స్వభావజ, భేదములనుగూడ దెలుపలేదు. విద్యానాథుఁ డిరువది యెనిమిదింటిలో నీ పదునెనిమిదియే ముఖ్యమని తలఁచెనేమో! ఇందలి భావాదుల లక్షణములను, లక్ష్యములను, దోషగ్రస్తములుగా నుంటచే సాహిత్యదర్పణ లక్షణములను గూడఁ జూపుదుము.

౧. భావలక్షణము

గీ. ...మతి యందు భావంబు వెలయుచుండు
మహి రసజ్ఞానయోగ్యతామాత్రమగుచు

భావమనఁగా రసజ్ఞానయోగ్యత యని లక్షణము. కాని రసజ్ఞానయోగ్యతకాదు. రసజ్ఞానయోగ్యమగు మనోవికారము అని చెప్పవలయును. బాల్య యౌవనసంధియం దుత్పన్నమయిన శృంగారవిషయకమగు మొదటి యంతఃకరణ వికారము భావమనఁబడును. యౌవనము రాకముందు శృంగార రసమును దెలిసికొను యోగ్యత యుండదు. అది రాఁగానే దాని నెఱుఁగఁ జాలు నొక మనోవికారము గలుగును. భావయతి రిరంసామితి భావః (రమించు కోర్కెనుఁ దెలుపునది మనోవికారము) దీనినే సాహిత్యదర్పణకర్త "నిర్వికారాత్మకే చిత్తే భావః ప్రథమవిక్రియా" (నిర్వికారాత్మకమగు చిత్తమునఁ బ్రప్రథమమునఁ గలిగిన వికారము) అని నుడివెను.

భావోదాహరణము

చ. వరుఁడని పేర్కొనన్ శిరమువాంచుఁ దలోదరి సాలభంజికా
పరిణయవేళ; నెచ్చెలులఁ బొలుపుక యెప్పటియట్ల కేళికాం
తర మొనరింపఁబోదు; చనెనా యెదఁబయ్యెదఁ జేర్చి సిగ్గునం
బరగుఁ బ్రియాంగనానుకృతిభావన కేళికిఁ గొఁగ నిచ్చెలున్. ౮౭

బొమ్మలపెండ్లివేళ నొక మగబొమ్మను నరసభూపాలుఁడనియు నొక యాడుబొమ్మను దన్నుగాఁ జెలికత్తెలు పేర్కొన నొక కుమారి శిరము వాంచుకొనెను. పిమ్మట వారితోఁ గలిసి యాసె కేళికాంతరమునకు (ఆ బొమ్మల సంయోగ (సంభోగ) రూపక్రీడకు) పోదయ్యెను. ఒకవేళ వెళ్ళినచోఁ దన్నతని ప్రియాంగనగా భావించుకొనుచు సిగ్గున నుండును.

ఇట శిరము వాంచుటచేత మనోవికార మలఁతిగాఁ దెలియుచున్నది. ఈ లక్ష్యము సరిగాదు. ఏలన, నీ వికారముయొక్క యనుభావము శరీరమునఁ గానఁబడఁగూడదు. ఇట శిరస్సువంచుటయను ననుభావము శరీరమునఁ గనఁబడుచున్నది. కావున నిది భావమున కుదాహరణార్హము గాదు. సాహిత్యదర్పణమున

స ఏవ సురభిః కాలస్స ఏవ మలయానిలః
సైవేయమబలా; కింతు మనోఽన్యదివ దృశ్యతే.

తా. ఆ వసంతకాలమే యిది; ఆ మలయానిలమే యిది; ఆ యబలయే యిది; కాని మనస్సుమాత్ర మది కానట్లున్నది. ఇట శరీరమున నెట్టి యనుభావములును జెప్పఁబడలేదు.

౨. హావ లక్షణము

కం. అది యీషద్వ్యక్తముగా
సుదతులయెడ హావమయ్యె;

ఆభావమే కొలఁదిగా వ్యక్తమగుచో హావమనఁబడును.

"భ్రూనేత్రాది వికారైస్తు సంభోగేచ్ఛా ప్రకాశకః।
భావఏవాల్పసంలక్ష్య వికారో హావఉచ్యతే"

భ్రూనేత్రాది వికారములచే సంభోగేచ్ఛనుదెలుపు నాయల్పముగాఁ బైకిఁ గనఁబడువికారమే హావము.

హావోదాహరణము

చ. పడఁతి నృసింహుగీతములు పాడెడివేళ నృసింహునామమున్
నుడువదు సిగ్గుతో; గురుజనుల్ నరనాథు గుణప్రశంస లే
ర్పడ నొనరించునో నుచితభక్తిమెయిన్ గురుసేవసేయుకై
వడి వడినాలకించుఁ; దలవాంచుఁ; బరాకగుఁ గొంత వింతగన్

తా. ఇట నృసింహుని నామమును నుడువకుండుట, పెద్దలాతని గుణ ప్రశంస సేయునపుడాలించుచుండుట, పరాకును వహించుట మొదలగువాని వలన నాయువతి భావ మీషద్వ్యక్తమగుచున్నది. కావున నిది హావము.

3. హేలా లక్షణము

కం. ....సువ్యక్త్యంబై
పొదలిన ననవరతంబును
నది మిక్కిలి హేలయయ్యె నదియెట్లన్నన్.

ఆ మనోవికారము సువ్యక్తమయినచో 'హేల' యనఁబడును.

హేలోదాహరణము

ఉ. మేలములాడుచుం గడు సమేళములై చెలులెల్లఁగూడి యో
"బాలిక! శ్రీ నృసింహనరపాలు వరించెదవే" యటన్న నీ
లాలక యంగవల్లిఁ బులకాంకురముల్ ననలొత్త నేమనం
జాలక యూరకుండె ననిశంబు త్రపావృతయైన కైవడిన్. ౯౯

ఇటఁ గన్యకకు సర్వాంగీణముగు గగుఱుపాటు గలిగినది. ఇట మనోవికార మత్యంత వ్యక్తముగా నున్నది. కాన నిది హేల.

ఈ భావ, హావ, హేలల లక్షణములు జాగ్రత్తగాఁ దెలిసికొనవలెను. భావమలక్ష్యవికారము. (పైకెట్టి వికారమును గానరానిది.) హావ మల్పలక్ష్య వికారము (అల్పముగాఁ గనఁబడు వికారము గలది.) హేల యత్యంతలక్ష్య వికారము (మిక్కిలియును గనఁబడు వికారము గలది)

౮. విలాస లక్షణము

కం. పతిఁగనఁదాత్కాలికమగు।నతులవికారము విలాసమగు ౧౦౦

పతి కనఁబడఁగానే యా సమయమునఁ గలిగిన వికారము విలాసము.

"యానస్థానాసనాదీనాం ముఖనేత్రాది కర్మణాం।
విశేషస్తు విలాసస్స్యా దిష్టసందర్శనాదినా"

ఇష్టునిఁ జూచుట మొదలగువానిచేఁ నడకలో, ఉనికిలో, కూర్చుండుటలో, మాటలాడుటలోఁ, జూచుట మొదలగు కార్యములలోఁ గనఁబడు విశేషము విలాస మనఁబడును. దీనినే యొయ్యార మందురు.

విలాసోదాహరణము

కం. ఇరుగడల వెడలి సుడిగొని
తరళములై వెలికి బెళికి తళతళమనుచున్
బరగు రువారపుఁజూపుల
హరిణాక్షి నృసింహవిభుని కారతి సేసెన్. ౧౦౧

తా. సుడిగొన్నట్టియు, తరళములయినట్టియుఁ దళతళలాడుచున్నట్టియుఁ, జూపులచే నొకయువతి నరసభూపాలుని కారతిసేసెను. ఇట బెక్కువిధములగు చూపులు వర్ణింపఁబడినవి. ఇది విలాసము.

౫. మాధుర్య లక్షణము

కం. ......సామ్యులు లే
కతిరమ్యత్వము దలఁపఁగ
నతివలకుఁ మధురభావమగు నెట్లున్నన్.

నగలు లేకయు నతిరమణీయముగాఁ గనఁబడుట మాధుర్య మనఁబడును. "సర్వావస్థావిశేషేషు మాధుర్యం రమణీయతా". ఎల్ల యవస్థలందును ననఁగా నెట్లున్నను రమణీయముగాఁ గానఁబడుట మాధుర్యము.

మాధుర్యోదాహరణము

చ. కనుఁగవ పెంపు, నార్ద్రనఖగౌరతయుం జెలువొంద నొక్కయుం
గన రతివేగశీర్ణ మణికంకణ నూపురహారవల్లియై
మునుపటికన్నఁ బొల్పగు సముజ్జ్వలతం దగెఁ బాండుపత్త్రియై
కొనలనిగిర్చియున్న యతికోమలవల్లి మతల్లియో యనన్.

రతికేళియందు మణికంకణాదులు జారిపోయినను కనుఁగవకెంపుచేతను, ఆర్ద్రనఖగౌరతచే (తెలుపు) తను మునుపటికన్న సముజ్జ్వలాకృతితోఁ గనఁబడినది. ఇట మణికంకణ నూపురములకు బదులుగాఁ గనుఁగవకెంపును, హారవల్లికలకు బదులుగా నార్ద్రనఖముల తెల్లకాంతులును నమరినవి. ఇట భూషణములు లేకున్నను సముజ్జ్వలత యున్నది. కాన మాధుర్యము.

౬. ధైర్య లక్షణము

కం. కులశీలాద్యవిలంఘన । మిల ధైర్యంబు... ౧౦౩

కులమర్యాదలను దాఁటకుండుట ధైర్యము. "ముక్తాత్మశ్లాఘనా ధైర్యం మనోవృత్తి రచంచలా" ఆత్మశ్లాఘ లేనట్టియు, నచంచలమైనట్టియు మనోవృత్తి ధైర్యము.

ధైర్యోదాహరణము

మ. అతులైశ్వర్య సమగ్రుఁడైన నరసింహాధీశ్వరుండేడ? నీ
పితృవాచాతరతంత్రనై వ్రతతతిం బెంపొందు నేనేడ? నా
క్షితిపాలాగ్రణిపైఁ బ్రసక్తమగు నాచిత్తంబు సంధించినాఁ
డతనుండక్కటరో! నేఁటినుండి విషమాస్త్రాభిఖ్యుఁడౌ
నెంతయున్.

తా. నరసభూపాలుఁడేడ? తలిదండ్రులచాటుదాననగు నేనేడ? మన్మథుఁడు వానిపై నా హృదయమును దగిలించినాఁడు.

ఇటఁ దన సౌందర్యశీలాద్యాత్మ శ్లాఘనములేదు. మన్మథుఁడు దన హృదయ మాతనిపైఁ దగిల్చినను దలిదండ్రులచాటున నుంటచే సాహసించి యతని నభిసరించుట కిష్టపడకున్నది. ఈ యువతి తాను 'బిత్రువాచాపరతంత్రురాల' నని చెప్పుటచే నచంచలమగు మనోవృత్తి వ్యక్తమగుచున్నది.

౭. విభ్రమ లక్షణము

కం. ...ఒడలఁదొడవులిడఁ దడఁబడినన్

వెలయఁగ విభ్రమము......

గాత్రమున భూషణములు దారుమాఱుగా ధరించుట విభ్రమము.

"త్వరయా హర్ష రాగాదేర్దయితాగమనాదిషు ।
అస్థానభూషణాదీనాం విన్యాసోవిభ్రమోమతః"

ప్రియునిరాకవలనఁ గలిగిన హర్ష రాగాదులవలనఁద్వరచేత భూషణాదు లను దాఱుమాఱుగా ధరించుట విభ్రమము.

విభ్రమోదాహరణము

చ. అదన నృసింహభూమిరమణాగ్రిణి వచ్చిన సంభ్రమంబులో
సుదతినభోఽవలగ్నమునఁ జుక్కలపేరిటి కంఠమాలయుం,
బొదలుకుచాచలంబుల సముజ్జ్వల మేఖలయున్, ధరింపఁగా
నదిక్రమమయ్యె; దొయ్యలికినక్రమమయ్యె విలాసవైఖరిన్

తా. నరసభూపాలుఁడు హఠాత్తుగారాగాఁ ద్వరపాటున నొక సుదతి నక్షత్రమాల (౨౭ రత్నములు గలహారము) యను కంఠహారమును నాకాశము వంటి నడుమునఁ దాల్చెను. మేఖల (ఒడ్డాణము) పర్వతమువంటి కుచములపై ధరించెను. నక్షత్రమాల నాకాశమున, మేఖల (కొండనడిమిప్రదేశము) పర్వతమునందుంట క్రమమే; యనఁగా నుచితమే. కాని యాయువతిసౌందర్యము నకు మాత్రమా క్రమముచితముగాదు.

ఇటయువతి ప్రియాగమనము వలనఁ గలిగిన హర్షముచే భూషణములను దబ్బిబ్బుగాఁ దాల్చినది. కాన విభ్రమము. ఇట్టిదే మఱొక పద్యము.

క. తనప్రియుఁడు వచ్చువాఁకిటి
కని సొగసుం జేసికొనుచు నంగన విని యం
జనమును నొసటను, లత్తుకఁ
గనులను, దిలకంబుఁబెట్టె గండస్థలిపై.

౮. లీలాలక్షణము

కం. ...అధిపుని। యలఘుగుణానుకృతిలీల యగు నెట్లన్నన్

ప్రియుని గుణానుకరణముల్లీల, గుణానుకరణమే కాదు; చేష్టా, భూషణా ద్యనుకరణముగూడ లీలయే.

"అంగైర్వేషైరలంకారైః ప్రేమిభిర్వచనైరపి।
ప్రీతి ప్రయోజితైర్లీలాం ప్రియస్యానుకృతిం విదుః"

(చేష్టలచే, వేషములచే, భూషణములచే, ప్రేమవచనములచేఁ బ్రియుని ననుకరించుటలీల, యనఁబడును.

లీలోదాహరణము

చ. ధరనకలంక భావమునఁ దామరసాహితునిం జయించు; నా
హరిపదసక్తయై వెలుఁగు నారయఁ బ్రాజ్ఞులకున్ వసుంధరన్
సురతరు నూతనాభ్యుదయ శోభనయొఃరచ్చ యశఃపురంధ్రి,యా
వరుఁగగు శ్రీనృసింహుగుణవాసనఁ దాను జెలంగుకై వడిన్ ౧౦౬

తా. నరసభూపాలుఁడు తననిష్కళంక భావమునఁ గళంకియగు చంద్రుని జయించెను. మఱియు నతఁడు హరిపద (విష్ణుపద) సక్తుఁడు ప్రాజ్ఞులకుఁ గల్ప వృక్షమువంటివాఁడు. అతని ప్రియురాలగు కీర్తికాంతయు నాతని గుణముల ననుకరింపఁదలఁచి యకళంకభావమునఁ జంద్రుని జయించెను. తానును హరిపద (ఆకాశ) సక్తయయ్యెను. కల్పవృక్ష శోభను (తెల్లదనమును) వహించెను. ఇటఁ బ్రియుని గుణానుకరణము గలదు. కాన నిది లీల వేషానుకరణ మీ క్రింది పద్యమునఁ గలదు.

ఆ. వె. పరఁగఁ దమ్మితూఁటి పాఁపకడెంబులు
వఱల వేణి యను కపర్దకంబు
హరుని ననుకరించు యా పార్వతీదేవి
లీలతోడ లోకమేలుఁగాక.

౯. కిలికించిత లక్షణము

కం. అలుక, కలుక, ముదము, నశ్రువు
గలిసినఁ గిలిగించితంబు...... ౧౦౭

"స్మిత, శుష్క, రుదిత, హసిత, త్రాస, క్రోధ, శ్రమాదీనాం
సాంకర్యం కిలికించిత, మభీష్టతమసంగమాదిజాద్ధర్షాత్."

ప్రియసంగమమువలనఁ గలిగిన హర్షముచేఁగలిగిన స్మిత, శుష్క, రుదిత, హసిత, త్రాస, క్రోధ, శ్రమాదుల సాంకర్యము కిలికించితము. పై లక్షణమునఁ బ్రియసంగమము వలనఁ గలిగిన యనుమాటలేదు

కిలికించితోదాహరణము

చ. పతి రచితాగసుం డదరిపాటునవచ్చి దృఢోపగూహన
స్థితి నధరప్రవాళము గ్రసింప ససంభ్రమలోలహస్తయై
"మతకరి! చాలుఁజాలు; నిఁకమాదెస రాకు" మటంచు
నల్కతో
నతివ బొమల్ ముడించె నయనాంబువు ఱెప్పలనప్పళించుచున్

తా. అపరాధియగు ప్రియుఁడు హఠాత్తుగావచ్చి కౌఁగిలించి మోవికొఱకఁగా జేతులతో విదిలించుచుఁ జాలుఁజాలు! నాకడకురాకుము! అని కోపముతో నశ్రువులనాఁపుకొనుచు బొమలుముడిచెను.

ఇక 'మతకరి' ఇత్యాదివచనములును, బొమలముడుపును, అశ్రువులును, ప్రియసంగమాది జహర్షముచేఁ గలిగినవికావు, ప్రియాపరాధముచేఁ గలిగినవి. కాన నిది యుదాహరణార్హముగాదు. ఈక్రింది దుదాహరణార్హము.

క. స్వమనోరథంబులకు భం
గమురానట్లడ్డగించుఁ; గలికి నవులయం
దముతోఁ దర్జించును బ్రియుఁ;
సుమాంగి కల్లేడ్పులేడ్చు సుఖమగ్నయునై.

ఇచ్చటి యడ్డగింపు, తర్జింపులు, కల్లేడ్పులును, బ్రియసంగహర్షకృతములు. ఇదికిలికించితము.

౧౦. మోట్టాయిత లక్షణము

కం. ...కడునిష్టకథా
దుల నింగితమెఱిఁగించుట
దలఁపఁగ మోట్టాయితంబు దగు నెట్లన్నన్.

ప్రియునిఁ గురించివచ్చు ప్రసంగములందుఁ దనయింగితమును (మనోభావమును) జేష్టలమూలమునఁ దెలుపుట మోట్టాయితము.

"తద్భావభావితే చిత్తే వల్లభస్య కథాదిషు
మోట్టాయితమితి ప్రాహుః కర్ణకండూయనాదికం"

ప్రియునితో రతిక్రీడలఁ దేలవలెనని మనస్సు కలుగఁగా నాతనికథలు వినగానే చేయు కర్ణకండూయనాదికమగు చేష్ట మోట్టాయితము.

మోట్టాయితోదాహరణము

చ. చెలులు నృసింహుగీతమును జేరికగా నపరంజివీణెలోఁ
పలఁ బలికింప నూర్పుచును బాలిక యూర్పులచేత దీపికా
కళిక చలింప "నెచ్చెలులు! కంటిరె! మీ మృదుగానలక్ష్మికిం
దెలియఁగ మెచ్చుచున్నయది దీవియ" యంచుహసించు
నెంతయున్.

తా. చెలికత్తెలు నరసభూపాలునిపై వీణెమీఁద గీతములు పాడుచుండఁగా నొకకన్య విని నిట్టూర్పుచు నా నిట్టూర్పులవు దీపము చలింపఁగాఁ దన యింగితమును వారు దెలియకుండునట్లు "చెలులారా! చూచితిరా! మీ గానమునకు మెచ్చుకొని దీపము దలయూచుచున్నది" అని నవ్వుచుఁబలికెను.

ఇట లక్షణమున "ఇష్టకథాదుల నింగిత మెఱిఁగించుట" అని చెప్పియు గ్రంథకర్త తన యింగితమును దెలుపకుండ నేదో కల్లలాడుచున్నట్లు వర్ణించినాఁడు. కాన నిది యుచితోదాహరణముగాదు. ఈ క్రిందిపద్యము చక్కని యుదాహరణము.

ఆ.వె. మోహనాంగ! నీదు ముచ్చట లెత్తంగఁ
గోమలాంగి చెవులు గోఁకికొనుచు
నావులించుకొనుచు వార్షాశ్రువులురాల
నొడలు విఱుచుకొనుచు నుండు సుమ్ము!

ఇటఁ జెవులు గోఁకికొనుట, ఆవులించుట, హర్షాశ్రువులు విడుచుట, ఒడలు విఱుపు మొదలగు చేష్ట లింగితమును దెలుపుచున్నవి.

౧౧. లలిత లక్షణము

కం. భాసురతనువల్లీ వి।న్యాసము లలితమ్ము...

ప్రకాశించుచున్న (చక్కని) శరీరముయొక్క విన్యాసము లలితము. దీనివలన నర్థము స్ఫుటముగా భాసించుటలేదు. "సుకుమారతయాంగానాం విన్యాసో లలితం భవేత్" (కరచరణాద్యవయవములను సుకుమారముగా ననఁగా నొయ్యారముగా నుంచుట లలితము.)

లలితోదాహరణము

చ. వడియు శ్రమాంబులోదుభుజవల్లి మృదంగముమీఁదఁ జేర్చి కీ
లెడలిన నూపురంబు ఘటియింపఁగ దూతి కరారవిందమం
దడుగిడి, కంపిత స్తనరయంబున నూర్పులుదోఁప నింతి యొ
య్యొడ నటియించి నిల్చె సభయెల్ల ననంగుని పాలుసేయుచున్.

తా. చెమ్మగిల్లిన చేతిని మృదంగముమీఁదఁజేర్చి, కీలూఁడిన నూపురము సంధించుటకై యొకపాదమును దూతిచేతనిడి స్తనకంపముచేత సూచింపఁబడిన వేగముగల నిట్టూర్పులు విడుచుచు (స్తనకంపము నిట్టూర్పుల వేగమును సూచించుచున్నది.) నొక యింతి నటించి నిలిచెను. ఇది సింగభూపాలీయములోని యీ క్రింది శ్లోకమున కనువాదము.

శ్లో. స్వేదక్లేదితకంకణాం భుజలతాం కృత్వా మృదంగాశ్రయాం
చేటీహస్త సమర్పితైకచరణా మంజీరసంధిత్సయా
సా భూయ స్తనకంపసూచితరయం నిశ్వాస మాముంచతీ
రంగస్థానమనంగ సాత్కృతవతీ తాళావధౌ తస్థుషీ.

ఇందలి స్తనకంప "సూచితరయం" అనుదానికి "కంపిత స్తనరయం" అన్నది సరియైన తర్జుమాకాదు. 'తాళావధౌతస్థుషీ" అను మాటకుఁ దర్జుమాలేదు.

ఈ పద్యమున నింతి సుకుమారముగా నిలిచినది. కాన లలితము.

౧౨. విచ్ఛిత్తి లక్షణము

కం. ...సొమ్ములల్పములయ్యున్
భాసిల్లెడు శృంగార వి
కాసము విచ్ఛిత్తియయ్యెఁ గనవెల్లన్నన్ ౧౧౨

భూషణము లల్పముగానున్నను శృంగారముగాఁ గానవచ్చుట విచ్ఛిత్తి. "స్తోకాప్యాకల్పరచనా విచ్ఛిత్తిః కాంతిపోషకృత్" భూషణరచన కొలఁదిగా నున్నను గాంతినిఁబోషించినచో నదివిచ్ఛిత్తి.

చ. పరిమితభూషణంబులును ఫాలముపై నెలవంకనామమున్
బరగనొయారియై నయనపర్వమొనర్చె వధూలలామ తా
విరళగణేయతారలు నవీనతరేందుకళావిలాసముల్
వరుసవెలుంగఁగా విదియనాఁటి విభావరివోల్చుకైవడిన్.

తా. కొలఁది నగలును, నదుటఁ జంద్రవంకబొట్టును, ధరించి యొక యువతి కొలఁది చుక్కలును, జంద్రరేఖను వహించిన విదియనాటి రాత్రివలె శోభిల్లెను. ఇటఁగొలఁది భూషణములతోఁ గూడ యువతి శోభిల్లుటచే విచ్ఛిత్తి యను నలంకారము. ఈ క్రిందిపద్య మింతకన్న మనోహరమైనది.

ఆ. వె. ఫాలమునఁ గడిందితళతళ మనుమేను,
దమ్మలమునఁ గెంపుఁ దాల్చుమోవి,
జిలుఁగువలువ, యిపియెచాలును నగలాఁడి
కలరుఁజిల్తుఁ జెడఁద మొలిచియుండ.

౧౩. బిబ్బోక లక్షణము

క. వరునికథయం దనాదర। మరయఁగ బిబ్బోకమయ్యె. ౧౧౪

"బిబ్బోకస్త్వతిగర్వేణ వస్తునీష్టేఽప్యనాదరః" (అతిగర్వముచే నిష్ట వస్తువునందుఁ గూడ ననాదరము చూపుట బిబ్బోకము) పై లక్షణమున 'అతి గర్వముచే' అని లేదు. వరునికథ యన్నఁ జాలదు.

బిబ్బోకోదాహరణము

చ. అతఁడు గుణాభిరాముఁ; డతఁడంగజసన్నిభుఁ;డంచు నెచ్చెలుల్
పతియగు శ్రీనృసింహనరపాలు నుతింప లతాంగి నీటుతో
శ్రుతులఁ గరాంగుళుల్ సొనిపె; శోభన తచ్చరితాభిపూర్ణమై
యతిశయమందు కర్ణయుగమం దవకాశమొనర్చు కైవడిన్.

తా. చెలికత్తెలు నరసభూపాలుని నుతింపఁగా లతాంగి యాతని చరిత్రలచే నిండిన తనచెవులలో సందుసేయుటకో యన్నట్లు చెవులలో వ్రేళ్ళఁ జొనిపెను. ఈ యుదాహరణము బాగుగా లేదు. గర్వముచే నేర్పడిన యనాదరమేమియు లేదు. ఈ క్రిందిపద్య ముదాహరణీయము.

చ. ప్రియుఁడు సతంబుఁ దమ్మనుసరించినఁ దప్పులువట్టుచుండ్రు; నె
మ్మెయినిడ నెంత్రుగాని పిరియుమీఁద నిగుడ్పరు నిండుమాడ్కి నె
మ్మెయినిఁ; బొనర్తురిపో నిజసమీహితమందు నిషేధ; మీజగ
త్త్రియిని విలక్షణప్రకృతిఁ దాల్చిన వామలు నాకు గూర్చుతన్.

ఇట గర్వముచేఁ బ్రియునియం దనాదరముఁజూపుట గలదు.

౧౮. విహృత లక్షణము

కం. ...అనుమతిఁ బలుకం
దరనుగు తగువేళల ను
త్తర మొసఁగమి విహృతమనఁగఁదగు నెట్లన్నన్.

పలుకవలసిన సమయమునఁ బలుకకుండుట విహృతము.

"వక్తవ్యకాలేఽప్యవచో వ్రీడయా విహృతం మతం," (సిగ్గుచేఁ బలుకవలసిన కాలమునఁ బలుకకుండుట విహృతము.) పై లక్షణమున 'సిగ్గుచే' అనునది లేదు.

విహృతోదాహరణము

ఉ. బాలిక యల్కతో మఱలిపల్కకయుండియుఁ బ్రాణనాథుఁ డ
వ్వేళ క్షుతంబొనర్పఁ గడువేగఁ జిరాయువటంచుఁ బల్కఁగాఁ
జాలక రోషముం బ్రిణయసంభ్రమమున్ మదిదొట్రుమ్రోలాడ నీ
లాలకకుండలద్వయ ముదగ్రగతిన్ ఘటియించె వీనులన్. ౧౧౬

ఒక యువతి ప్రణయకోపముతో మాటాడకుండియుఁ దనప్రియుఁడు తుమ్మ తుమ్మఁగా నమంగళశాంతికై తప్పక 'చిరంజీవ' యనవలసియున్నను ననక చెవులకుఁ గమ్మలు దొడుగుకొనెను. కమ్మలు దొడుగుకొనుట యమంగళ పరిహారార్థము. అంతకుముందు నిరాభరణురాలై యున్నది. నిరాభరణురాలై యుండుట స్త్రీ కయుక్తము. భర్తృక్షేమముఁ గోరిన స్త్రీ సాభరణురాలై యుండవలెను. ఇటభార్య భర్తపైఁ గోపించియున్నను నతని చిరంజీవిత్వము నభిలషించియున్నది. కాన నిదివఱకుఁ గోపముచే ధరింపకున్న కమ్మలు వాని క్షేమమునకై ధరించినది.

తుమ్మినపుడు తప్పక 'చిరంజీవ' యని పలుకవలసియున్నను నలుకచేఁ బలుకలేదు. కాన విహృతము. అయితే యీ పలుకకుండుట లక్షణమునఁ దెలిపిన విధమున సిగ్గుచేఁగాక 'యలుకచే' నని చెప్పఁబడినది. అలుకచేఁ బలుకకుండుటకన్న సిగ్గుచేఁ బలుకకుంటయే రసవత్తరము. ఈ క్రింది దుదాహరణీయము.

అవ-ప్రవాసమునాఁటి నాయికయొక్క చేష్టను నాయకుఁడు చెప్పుచున్నాఁడు.

ఆ. వె. నెపముతోడఁ గాలనేలనురాయుచుఁ
దరుణి నన్నుఁగనుచు మఱల మఱలఁ
బలుఁకదలఁచి యేదియో వాతెఱంగదిపియుఁ
బలుకదయ్యె లజ్జ బలిసియుంట.

ఇట సిగ్గుచేఁ బలుకకుంటయే నిబంధింపఁబడినది. ఇది విహృతము.

౧౫. చకిత లక్షణము

కం. అళుకుట చకితము ౧౧౭

భయపడుట చకితము. "కుతోఽపి దయితస్యాగ్రే చకితం భయ విభ్రమః" ప్రియునియెదుట నేదో హేతువుచే భయబడి తొట్రుపాటునొందుట చకితము. అనఁగా భయపడఁదగినంత పెద్దహేతువు లేకున్నను బ్రియునియెదుట భయపడుట శృంగారచేష్టగదా!

చకితోదాహరణము

చ. అడుగిడినిల్చు; నిల్చి చెలికానలువెట్టు; నదల్చు; సిగ్గునం
దడఁబిడుఁ; గాంతుఁడున్న మణిధామమొగిం జొరజాల
కెంతయున్

వడఁకు; గృహంబుసొచ్చియుఁ గవాటముదాఁపుననిల్చు;
నెచ్చెలుల్
వడిఁజనఁజూచినం బెనఁగు వారిజలోచన మౌగ్ధ్యసంపదన్.

ఈ పద్యమున 'సిగ్గునం దడఁబడు' నన్నమాటచే భయవిభ్రమము గాన రాదు. కాన నిది యుదాహరణార్హ్వముగాదు. ఈ క్రిందిపద్య ముదాహర ణీయము.

ఆ. వె. తొడలమీలుదాఁకఁ గడుఁ దత్తఱించుచు
వింత హావయలునూపె నింతియొకతె
చెలుల హేతువుగనె చేయుచుంద్రు విలాస
ములను హేతువున్నఁ దెలుపవలెనె!

జలక్రీడలాడునపు డొక యువతి చేపలు తన తొడలందాఁకఁగాఁ దొట్రుపడెను. దానిచే నొక క్రొత్త హావయలు గలిగెను. ఇట భయపడుటకుఁ దగినంత పెద్దకారణము లేకున్నను భయపడి తొట్రుపడుట వర్ణింపఁబడినది. కానఁ జకితము.

హసిత లక్షణము

కం. ...నవ్వుచు । నలరుట హసితంబు...

ఇంతసూత్రమే కాదు. "హసితం తు వృథాహాసో యావనోద్భవ సంభ్రమః" యౌవనోదయముచే నకారణముగానే నవ్వుట హసితము. స్థాయిభావమగు హాసము వేఱు. అది వికృతాకారచేష్టాదులవలన వ్యక్తమగును. ఇది యౌవనోద్గమమున నకారణముగానే కలుగును.

హసితోదాహరణము

చ. వదనసరోజ వాసనకు వచ్చిన తేఁటి నదల్చి చూడఁగా,
నది యసితోత్పలంబులని యక్షులఁ బ్రాలఁగఁ, జే విదుర్పఁగా
నది మఱలం బయోజమని హస్తయుగంబునఁ బ్రాల, నవ్వెన
మ్మదపతి 'యేమిసేసినను మానదిదేమి' యటంచు నెంతయున్

ఒక యువతి తన ముఖపద్మగంధమునకై వచ్చిన తుమ్మెద నదలించి చూచుచుండఁగా నా తుమ్మెద దాని కన్నులు నల్లగలువలని వానిపై వ్రాలెను. ఆపెయుఁజేతులతో విదిలింపఁగా మఱల నా తుమ్మెద యాహస్తములను బద్మములనుకొని వానిపైని వ్రాలెను. దీనినిఁజూచి యేమిచేసినను నిది మానదనినవ్వెను.

ఇట యౌవనోద్భేదముచే వృథగాఁగలిగిన హసితముగాదు. తుమ్మెద యొక్క భ్రాంతిచే దాఁజేసిన చేష్టాపరంపరచే గలిగిన హసితము. ఇది యుదాహరణీయముగాదు.

కం. తలవనితలఁపుగ నవ్వెం
దలిరుంబోఁడి యిదియేలనా? నిక్కముగా
నలరులవిల్తుం డెక్కను
చెలిమేనను రాజ్యమందు సింహాసనముల్.

ఇట యౌవనోద్భేదజమగు హసితము వర్ణింపఁబడినది. కాన హసితము.

౧౭. కుట్టమితము

కం. ...రతుల నతిసమ్మర్దో । జ్వలసౌఖ్యము కుట్టమితము

రతులలోఁ గలిగిన తద్దయు నలఁగుడులచే మిక్కిలి సౌఖ్యమునుగొనుట కుట్టమితము. ఇంతకన్న సాహిత్యదర్పణలక్షణము మేలైనది.

"కేశ స్తనాధ రాదీనాం గ్రహేహర్షేఽపి సంభ్రమాత్
ఆహుః కుట్టమితంనామ శిరః కర విధూననం"

ప్రియుఁడు దన కేశ స్తనాధరాదులను గ్రహింపఁగా లోలో హర్షించుచుఁ గూడఁ దత్తఱపడుచు శిరస్సును గరములను గదల్చుట కుట్టమితము.

కుట్టమితోదాహరణము

చ. కెరలి ప్రియుండు మోవిపయిఁ గెంపులునింపుట బారవశ్యత
త్పరత నెఱుంగ లేక పిదప న్నిలువద్దము చూచి సిగ్గునం
దరుణి చెలుల్ గనుంగొనినఁ దారిఁక నేమని యాడుకొందురో
వరుని? నటంచుఁ జిల్కకు నవారణముద్దులు వెట్టుసారెకున్.

ఇట నాయిక ప్రియుఁడు రతులయందు మోవిపయిఁ గెంపులునింపుటఁ బారవశ్యతత్పరత నెఱుంగలేకపోయినది. ఇది రతిసమ్మర్దసౌఖ్యము కానఁ గుట్టమితము. కాని యిది యంత లెస్సగాలేదు. ఈ క్రిందిపద్య ముదాహరణీయము.

కం. తలిరాకు చుట్టమగునా
చెలికెమ్మోవిని గ్రసింపఁ జెలువుండు, కరం
బుల నున్న కంకణంబులు
గలగలమనె నేదొ బెడఁదకలిగిన కరణిన్.

ఇట నధరపానకృతసౌఖ్యముచేఁ గరవిధూననము గలిగినట్లు వర్ణింపఁబడినది. కానఁ గుట్టమితము.

౧౮. కుతూహల లక్షణము

కం. లలనకుఁ జపలత కుతూహలం బెట్లనన్.

చాపల్యము కుతూహలమని యర్థము. "రమ్యవస్తు సమాలోకే లోలతా స్యాత్కుతూహలం" సుందరమైన వస్తువును సందర్శించుటయందుఁ జూపు చాపలము కుతూహలమనఁబడును

కుతూహలోదాహరణము

చ. కలికి నృసింహభూవిభునిఁ గాంచి నవప్రణయాభిరామయై
లలితకరాబ్జకేళి కమలంబు భ్రమింపఁగఁ జేసె విభ్రమం
బలవడఁ "బ్రాణనాథ! హృదయాబ్జము నిన్నెడఁబాయలేక యి
ట్లెలమి భ్రమించుచున్న" దని యేర్పడఁజెప్పెడిచంద
మందగన్.

ఒక యువతి నరసభూపాలునిఁ జూచి నూతన ప్రణయము గలిగినదై తన చేత నున్న లీలాకమలమును "ఓ ప్రియుఁడా! నా హృదయకమలము నిన్నెడఁబాయ లేక యీవిధముగాఁ దిరుగుచున్నది" అని చెప్పుచున్నచందమునఁ ద్రిప్పఁదొడగెను.

ఇట రమ్యవస్తువగు నరసభూపాలుని సందర్శించుటవలనఁ గలిగిన చాపలము వర్ణింపఁబడినది. ఈ క్రింది మనుచరిత్ర పద్యముగూడ నుదాహరణీయము.

చ. జిలుఁగులఁ బెట్టుచుం దొడలఁ జెంద్రికపావడయంట మైతడిం
బెళపెళలేని చీరఁగటి, బింకపుఁ జన్నులఁ, జేర్చుకొంచు వే
జలకములాడియాడి యొకచాన కరస్థితకేళియై నృపున్
వెలువడిచూచె లోపడితి నీకని బాసనిచ్చెనో యనన్.

ఇట నా రాజును వీధివెంటఁ జనుచున్నవానిని దర్శింప నాయిక చాపలము గనఁబడుచున్నది.

నరసభూపాలీయకర్త యిచ్చిన పదునెనిమిదిశృంగారచేష్టలి నిటఁ జూపితిమి. సాహిత్యదర్పణమున నిరువదెనిమిదింటిని నిచ్చెనని చెప్పితిమి. వానినిఁగూడ నిటఁ జూపుచున్నాము.

౧౯. శోభా లక్షణము

"రూప, యౌవన, లాలిత్య, భోగాద్యైరంగభూషణం శోభా" రూపము, యౌవనము, సుకుమారత్వము. భోగము (స్రక్చందన తాంబూలాది సేవనము) మొదలగువానివలన నంగములకుఁ గలిగిన యందము శోభ. మొత్తముమీఁద నయత్నకృతమగు నందము శోభ.

శోభోదాహరణము

అసంభృతం మండనమంగయష్టే, రనాసవాఖ్యం కరణం మదస్య,
కామస్యపుష్పవ్యతిరిక్తమస్త్రం, బాల్యాత్పరంసాఽథవయః ప్రపేదే

శరీరమున కయత్నసిద్ధమగు నలంకారమును, ఆసవరూపముగాని మదకారణమగు నొక సాధనమును, మన్మథునికిఁ బుష్పముగాని యొక బాణమును నగు యౌవనము నా పార్వతి పొందెను. ఇట యౌవనశోభ వర్ణింపఁబడినది. భోగకృతమగుశోభ కీ క్రిందిపద్య ముదాహరణము.

కం. కనుదోయి కజ్జలంబును,
దనూలతకు దువ్వలువయుఁ, దములపు బెల్లం
దనమును మోవికి; నిజ భూ
షణ మితరము దూషణంబు జవరాలికిలన్.

భోగమన స్రక్చందన తాంబూలాది సేవనమని తెలిపితిమి. అయితే భోగకృతమైన శోభ యయత్నకృత మెట్లగును? అని ప్రశ్న యుదయించును. స్వభావసిద్ధమగు శోభ యున్న నే భూషణాదుల శోభయు మెరయును. స్వభావశోభలేని భూషణశోభ మెరయదుగదా! ఇట భోగకృతశోభయన స్వభావశోభలేని కేవల భోగకృతశోభ యని భ్రమింపరాదు. మిగిలిన రూపాదుల శోభ యూహ్యము.

౨౦. కాంతి లక్షణము

"సైవకాంతిర్మన్మథాప్యాయితద్యుతిః" మన్మథునిచే వర్ధిల్లఁజేయఁబడిన యా శోభయే కాంతి యనఁబడును. మన్మథోన్మేషము గలుగక ముందున్న యందచందములు మన్మథోన్మేషము గలిగినపిమ్మట మఱింత లెస్సగా శోభిల్లును.

కాంత్యుదాహరణము

కం. తొలుప్రాయపు మగకోమదల
తలఁపుల తమకములు మిగులఁ దను నెదురుకొనం
జలజాక్షి జవ్వనము గడు
వెలసెఁ బ్రతిక్షణము వింతవింతగ నంతన్.

ఇట యౌవనమన యౌవనశోభ ప్రతిక్షణమును వింతవింతగాఁ గనఁబడుట మదనోన్మేషముచేత నేకదా ! కాన నిది కాంతి.

౨౧. దీప్తి లక్షణము

"కాంతిరేవాతివిస్తీర్ణా దీప్తిరిత్యభిధీయతే" అత్యంతమైన కాంతియే దీప్తి యనఁబడును.

దీప్త్యుదాహరణము

కం. ఎలజవ్వన మెలయింపఁగ
విలాసముల నొడలిపైని, విరివిల్తుండున్
ఇలుద్రొక్కి యెసరువెట్టఁగఁ
గలఁపడె చెలి తపసి నేనిఁ గనుచూపులచేన్ ?

ఇట నాకాంతి మదనుఁ డెసరువెట్టుటచే మఱింత వర్ధిల్లినది. కావున నే కను చూపులచేత నే తపసి నేనిఁ గలఁచును. కాన నిది దీప్తి.

౨౨. ప్రగల్భతా లక్షణము

"నిస్సాధ్వసత్వం ప్రాగల్భ్యం" ప్రియుఁడు ప్రియురాలితోఁగాని ప్రియురాలు ప్రియునితోఁగాని రమించుపట్ల నప్రతిబంధకముగా వర్తిల్లుట.

ప్రగల్భతోదాహరణము

ఆ: వె. కౌఁగిలింపఁ దమ్మఁ గౌఁగిలించుచు బిగ్గ
ముద్దులాడఁ దమ్మ ముద్దుగొనుచు
మోవి గఱవ రేఁగి మోవినిం గఱచుచుఁ
జెలులు ప్రియుని దాసుఁజేసికొంద్రు.

ఇందు నాయిక యప్రతిబంధముగాఁ బ్రగల్భముగా నాయకునితోఁ గ్రీడించుచున్నది.

౨౩. ఔదార్య లక్షణము

'ఔదార్యం వినయస్సదా' ఔదార్యమన వినయము. వినయమనఁ బ్రియుని యపరాధము దెలిసినను గోపమును వహింపకుండుట.

ఔదార్యోదాహరణము

గీ. చెలులు తమ యలుక నుపహరించి చిగురుఁబోఁడి
యలఁతి నవ్వులు, సిగ్గులుఁ, గొలఁది యూర్పు,
లలరఁ 'దాఁకకు! తాఁకకు' మనుచు జరిగి
పోయి మెలమెల్లఁగ గవాక్షమును బిగించె.

ఇట సాపరాధుఁడగు ప్రియునియం దలఁతికోపమును మాత్రము పూని యాతఁడు చరణపాత మొనర్పరాఁగా నన్నుఁ దాఁకకుమని జరిగిపోయి కిటికీ మూసెను. (కేళిక్రై).

ఆతని నమస్కార మక్కఱలేకయే నాయిక ప్రసన్నురాలై నందున నౌదార్యము చూపఁబడినది.

౨౮. మద లక్షణము

"మదో వికారస్సౌభాగ్య యౌవనాద్యవలేపజః" సౌభాగ్యము, యౌవనము మొదలగువానియొక్క గర్వమువలనఁ గలిగిన వికారము మదము.

మదోదాహరణము

గీ. నాదు నును జెక్కుళుల పైని నాయకుండు
స్వయముగా వ్రాసెఁ బుష్పమంజరి నటంచు
మురిసిపో; కిట్టి వన్నియుం బొందకున్నె?
పాదువణఁ కట్టిచో విఘ్నపఱుపకున్న.

ఇట సౌభాగ్యగర్వమువలనఁ గలిగిన మదము స్పష్టము.

౨౯. తపన లక్షణము

"తపనం ప్రియవిచ్ఛేదే స్మరావేగోత్థచేష్టితం" ప్రియవిరహ సమయమున మోహాతిరేకముచేఁ గలుగు చేష్ట.

తపనోదాహరణము

మ. కడునిట్టూర్పులు పుచ్చు; నేలఁ బొరలుఁ; గాంచుఁ భవన్మార్గ మె
ప్పుడు; బిట్టేడ్చు; గృశీభవించిన కరంబుల్ వేయు నట్టిట్టులన్
బడయంగాఁ గలసైన నీకలయికన్ వాంఛించు నిద్రింపఁగా;
నిడఁడద్దానినిఁ గూడఁ బాడువిధియో యీ! యెంత దౌర్భాగ్యమో!

౨౬. మౌగ్ధ్య లక్షణము

అజ్ఞానాదివ యా పృచ్ఛా ప్రతీతస్యాఽపి వస్తునః
వల్లభస్య పురః ప్రోక్తం మౌగ్ధ్యం తత్తత్త్వవేదిభిః.

తెలిసియున్న వస్తువును గుఱించియుఁ దెలియని విధమునఁ బ్రియసన్నిధినిఁ బ్రశ్నించుట మౌగ్ధ్యము.

మౌగ్ధ్యోదాహరణము

కం. చెలికాఁడ! నాదు కంకణ
ముల ముద్దులుమూటగట్టు ముక్తాఫలముల్
గల వేవృక్షంబుల? నే
స్థలంబునను? నాఁటిరెవ్వరు? సరిగఁ దెలుపవే!

౨౭. విక్షేప లక్షణము

భూషాణా మర్ధరచనా। మిథ్యా విష్వగవేక్షణం
రహస్యాఖ్యానమీషచ్చ। విక్షేపో దయితాంతికే.

ప్రియునియెదుట భూషణములు సగము దాల్చుట, యూరకయే యటు నిటు చూచుట, రహస్యముగా భాషించుట మొదలగు చేష్ట విక్షేపము.

విక్షేపోదాహరణము

కం. అఱవిరిసిన వేనలితో
నఱదిర్చిన బొట్టుతోడ నలుకునుగొన్న
ట్లరయుచు దెసలం బ్రియుతో
జరుపును గోమలి రహస్య సంభాషణముల్.

౨౮. కేళి లక్షణము

"విహారే సహ కాంతేన క్రీడితం కేళి రుచ్యతే" కాంతునితో విహరించునపుడొనర్చు చుంబనాలింగనాది క్రీడ కేళి.

కేళ్యుదాహరణము

కం. కనులఁబడ రాలిన పుప్పొడిఁ
దన వదనానిలముచేతఁ దలఁగింపఁగఁజా
లని ప్రియునిఁబొడిచెఁ బీన
స్తని యొకతె పయోధరమునఁ దద్వక్షమునన్.

తన ముఖవాయువుచేఁ బ్రియుఁడు ప్రియురాలి కను లూఁదుచుండఁగా నాప్రియురాలు కనులలోని పుప్పొడి పోయినను బోలేదని మఱిమఱి నూఁదించుకొనుటకై మఱింత దగ్గఱకు వచ్చుచుఁ దన స్తనాగ్రముగ నాతనిఁ బొడుచుచున్నది.

గీ. మఱియు శృంగార మంగనామణులయందు
నంకురిత, పల్లవిత పుష్పితాదిభేద
వర్ణితాకృతియై దశావస్థలయ్యె
వీని నామక్రమంబులు విస్తరింతు. ౧౨౨

స్త్రీలయందు శృంగార మంకురావస్థ, పల్లవావస్థ, కోరకావస్థ, పుష్పావస్థ, ఫలావస్థ యను పంచావస్థలను గ్రమముగాఁ బొందును. ఈ పంచావస్థాత్మకమగు శృంగారము దశావస్థలను బొందును. వీనినిఁ గ్రమముగా నెఱిఁగింతును.

ఇట శృంగారమన విప్రలంభశృంగారము. ఈ విప్రలంభము సంభోగావస్థకు ముందును బిమ్మటనుగూడ సంభవించును. సంభోగావస్థకు ముందున్న విప్రలంభమునకుఁ బూర్వరాగమని పేరు. ఆ పూర్వరాగరూప విప్రలంభ శృంగారమేకదా యంకురాద్యవస్థలను బొందును. అనఁగాఁ గ్రమాభివృద్ధినిఁ బడసి సంభోగమునఁ బర్యవసించును. మఱియు శృంగారమన శృంగారరసమని కాక దాని స్థాయిభావమగు రతియే యిట నుద్దిష్టము. ఆ రతి దశావస్థలను బొందుననుటయు దోషమే. ఇఁకేమనఁ బూర్వరాగరూపవిప్రలంభశృంగారము యొక్క స్థాయిభావమగు రతి వలన దశావస్థలు గలుగును. రతియే దశావస్థలను బొందదు. అట్టి రతివలన దశావస్థలు గలుగును. పై పద్యమునఁ 'బల్లవిత'పదముఁ బిమ్మట కోరకిత' అని యుండవలెను. దానినిఁ జేర్పక తదనంతరావస్థ యగు పుష్పితత్వమును దెలుపుటదోషమగును.

మొత్తముమీఁదఁబూర్వరాగ రూపవిప్రలంభమునందే (అభిలాష రూప విప్రలంభమునందే) దశావస్థలు గలుగును. సంభోగావస్థపిమ్మట సంభవించిన విప్రలంభమునందుఁ గూడ నీదశావస్థలలోఁ గొన్ని సంభవించును. అట నే యవస్థలు గలుగునో ముందు చెప్పుదుము.

దశావస్థలు

క. ఇలఁజూచుట, చింతించుట
తలఁచుట, గుణవినుతి, యరతి, తాపము, లజ్జ

స్ఖలనము, గమనము, మూర్ఛయు
నల ధన్యత యన నవస్థలగు నెట్లన్నన్. ౧౨౩

చూచుట, చింతించుట, తలఁచుట, గుణవినుతి, యరతి, తాపము, లజ్జాత్యాగము, గమనము, మూర్ఛ, ధన్యత, అనునవి దశావస్థలని గ్రంథకర్త యుద్దేశము. దీని కాకరమిది :—

దృఙ్మనస్సంగ సంకల్పా, జాగరః కృశతాఽరతిః
హ్రీత్యాగోన్మాద మూర్ఛాంతా ఇత్యనంగదశాదశ.

దృక్కు (దర్శనములేక చక్షుఃప్రీతి) మనస్సంగము, సంకల్పము, జాగరము, కృశత, అరతి, హ్రీత్యాగము, ఉన్మాదము, మూర్ఛ, అంతము (మరణము) అనునవి పది మన్మథావస్థలు. నాయిక నాయకునిఁ జూడఁగానే 'చక్షుఃప్రీతి' యను ప్రథమావస్థగలుగును. పిమ్మట మనస్సు వానిపైఁ బడును. ఇదియే మనస్సంగము. పిమ్మట నతని సంగమచింత. ఇది సంకల్పము. ఆ సంకల్పముచే నిదురలేకుండుట తటస్థించును ఇదే జాగరము. దానిచే శరీరము కృశించును. ఇది కృశత. దాగివలన దేనియందును ప్రీతిలేకుండుట. ఇదియే యరతి. పిమ్మట లజ్జాత్యాగము సేసిమాటలాడుట. ఇదియే హ్రీత్యాగము. తదుపరి యున్మాదము. తుదికి మరణయత్నము (మరణము గాదు.)

ప్రతాపరుద్రీయమున నీ దశావస్థలకుఁ దోడుగా ప్రలాపము, సంజ్వరము, అను మఱి రెండవస్థలు చెప్పఁబడినవి భావప్రకాశమున నీయవస్థలు భిన్నములుగానున్నవి ఎట్లన

దశధా మన్మథావస్థా భవేద్ద్వాదశధాఽపి వా
ఇచ్ఛోత్కంఠాభిలాషాశ్చ చింతాస్మృతి గుణస్తుతీ
ఉద్వేగోఽథః ప్రలాపస్స్యాదున్మాదో వ్యాధిరేవచ
జాడ్యంమరణ మిత్యాద్యేద్వేకైశ్చిద్వర్జ్యతే బుధైః

ఇచ్ఛ, ఉత్కంఠ, అభిలాష, చింత, స్మృతి, గుణస్తుతి, ఉద్వేగము, ప్రలాపము, ఉన్మాదము, వ్యాధి, జాడ్యము, మరణము, అను పండ్రెండింటిలో మొదటివి రెండును, (ఇచ్ఛ, ఉత్కంఠ) గొందఱు విడిచిరి.

నరసభూపాలీయ పద్యమునందలి 'గమనము, ధన్యత' యనునవి పై వేనియందును గానరావు. 'గుణవినుతి' భావప్రకాశలక్షణమునఁ గలదు. 'తాపము' సంజ్వరనామముతోఁ బ్రతాపరుద్రీయమునఁ గలదు.

ప్రలాప, సంజ్వరములు గలిపికొని దృఙ్మనస్సంగ సంకల్పాదులగు పదియును స్వీకరించి మొత్తము పండ్రెండవస్థలు స్వీకరించుట యుచితమగును.

ఆంధ్రకావ్యములలో నాయిక చేయు చంద్రాదిదూషణము లీప్రలాప రూపములే. ఈ ద్వాదశావస్థాత్మకమగు శృంగారమునకుఁ బూర్వరాగమని పేరు. అనఁగా సంభోగశృంగారమునకుఁ బూర్వావస్థ.

క్రమముగా నరసభూపాలీయ దశావస్థలకు లక్షణలక్ష్యములను జూపుదుము.

౧. చూచుట (చక్షుఃప్రీతి).

"ఆదరాద్దర్శనం చక్షుఃప్రీతి రిత్యభిధీయతే" నాయిక నాయకుని నాదరముతోఁ జూచుట చక్షుఃప్రీతి యనఁబడును.

మ. అనురాగాంబుధి యుబ్బి వెల్వడిన యట్లాపూర్ణఘర్మాంబువుల్
దనువల్లిం దిగజాఱఁ గన్నుఁగవ లేఁదళ్కుల్ పిసాళించుచున్
ననవిల్కాని పురఃప్రవేశకలనానాళీకదామంబులై
తనరం గోమలి నిన్నుఁజూచె నరసేంద్రా! సాంద్రతేజోనిధీ!

అనురాగసముద్ర ముబ్బినవిధమునఁ జెమటజాలు శరీరమునుండి దిగ జాఱఁగా మన్మథుని పురఃప్రవేశ సమయమునఁ గట్టిన తామరపువ్వులదండలైన చూపులతో నా యువతి నరసభూపాలా! నిన్నుఁ జూచెను.

ఇట నాయిక యాదరముతో నాయకునిఁ జూచినట్లు జెప్పఁబడినది, కావునఁ జక్షుఃప్రీతి.

నాయిక నాయకునిఁ బ్రత్యక్షముగా దర్శించుటచేత నేకాక వానినిఁగూర్చి వినుటవలనను, చిత్రమునఁ గాంచుటవలననుగూడఁ రతి గలుగునని యాలంకారిక మతము. "శ్రవణాద్దర్శనాద్వాఽపి"

౨. చింతించుట (సంకల్పము.)

మ. అరవిందంబు విలాసమందిరము; నీహారాంశుఁ డేకోదరుం;
డరయన్ గోత్రవిరోధమేటికి? నసర్వాంబంచు నూహించి యి
ర్వురఁ బొందించు పయోధికన్య క్రియఁ జేర్చుం గేలు గండస్థలిం
దరుణీరత్నము చింతచేత; నరసేంద్రా! సాంద్రతేజోనిధీ ౧౨౫

పద్మము నాగృహము. చంద్రుఁ డేకసోదరుఁడు. వీ రిరువురకును విరోధ మేల? వీ రిరువురకును బొత్తునుగూర్చెదనని లక్ష్మీదేవి తనహస్తమునఁ జెక్కిలి నేర్చియున్న విధమున నిటఁ బ్రియునిఁ జింతించుచు నాయిక చెక్కిలిపైఁ

జేయిచేర్చియున్నది. ఇట్లుగాక నాయికానాయకులు పరస్పరసంగమోపాయమును జింతించుచున్నట్లు చూపవలయును. ఎట్లన

కథమీక్షే కురంగాక్షీంసాక్షాల్లక్ష్మీం మనోభువః?
ఇతిచింతాకులః కాంతో నిద్రాం నైతి నిశీథినీం.

మన్మథుని లక్ష్మివలెనున్న యా కాంతను నే నెట్లు చూడఁగలనని చింతాకులుఁడై కాంతుఁడు రేల నిద్రింపఁడు—ఇట సంగమోపాయచింత గలదు. పై పద్యమున నవ్విధము లేదుగదా !

3. తలఁచుట—స్మృతిఅనఁగా సంస్కారజన్యముగుజ్ఞానము

మ. వరభూషాదులపై మనంబిడక దృగ్వ్యాపారమొం తేఁ బర
స్పరసందర్శననాతిభిన్నమయి చూపట్టంగఁ గార్యాంతర
స్మరణం బేమియులేక నిశ్చలత నీ సాంగత్యముం గోరి మా
హారిణీలోచన యాత్మయందు నరసేంద్రా! నిన్ను భావించెరా!

ఓ నరసభూపాలా ! భూషణములమీఁద మనస్సుపోనీక దృగ్వ్యాపారమొకరి నొకరు చూచుకొనుటకన్న భిన్నముగానిదిగా నసఁగా నిన్నదియు ద్దానిని నీవును జూచుచున్నట్లుగా నే చూపట్టఁగా దేనినిఁగూడఁ దలంపక నీ సాంగత్యమునఁగోరి యాత్మయందా యువతి నిన్నే స్మరించినది. ఇందు సంస్కారజన్యజ్ఞానములేదు. ఇది ఉదాహరణార్హముగాదు. ఈ క్రింది అలకలు సెదరగ అను పద్య ముదాహరణార్హము.

ఇచ్చటివ్యంగ్యము (ఒకానొక యోగిని భగవద్దైక్యమునుగోరి ధ్యానించుచున్నది) నూహించుకొనునది. ఈ స్మృతి పూర్వరాగమందుకన్న నుత్తర విప్రలంభమునందు రసవత్తరముగానుండును. ఎట్లన

క. అలకలు సెదరఁగఁ జెనువే
నలి విరియఁగ, నూర్పులకు స్తనద్వయ మెగయన్
వలువ పిడిదుల, సెదఁ గేలిడి
చెలి రతివివశతఁ బరున్న చెలువముఁ దలఁతున్.

4. గుణవినుతి

మ. పలుకుందోడగు వీణతోఁ జెలియ నీపై గీతముల్ మీఁటఁదొ
య్యలిమైనీడ మెఱుంగుఁగాయనిర వైయవ్వీణలో "వాణియో

లలితాంగీ! మనచిత్తముం బ్రియుఁడు గొల్లఁబెట్టెఁగా!"
యంచు వె
ల్వలికిం దానుబుసాడ వచ్చె ననఁ గన్పట్టున్ నృసింహాధిపా!

నాయికవీణపై నరసభూపాలునిపై గీతములు మీటుచుండెను. అప్పుడు నాయికయొక్క బింబ మా వీణయొక్క కాయలోఁ బ్రతిఫలించెను. ఆ ప్రతిబింబమా వీణలో నున్న సరస్వతీదేవి నాయికతో "నరసభూపాలుఁడు మన చిత్తమును గొల్లఁబెట్టెగదా!" యని యుబుసాడుటకై వచ్చిన ట్లున్నది.

ఇట గుణములేమియు నుతింపఁబడలేదు. గుణకథనము చేసినఁగాని గుణ వినుతి కాదుగదా! ఈ క్రింది దుదాహరణీయము.

కం. ఆయందంబాచందం
బా యా నెఱజాణతనము, లామాటతనం,
బేయెడఁ గన; మా సుందరి
యా యజు సామాన్యసృష్టి యగునే తలఁపన్.

జాగరము, కృశత, అను రెండవస్థలును ధ్వన్యనస్సంగశ్లోకమునఁ గలవు. వాని యుదాహరణము లివి :—

నాయకుని జాగరావస్థ కిది యుదాహరణము:—

కం. ఏ కడయుం దే చెట్టున
నే కొమ్మను గూరుచుండి యొ క్కెత్తి మెడన్
శ్రీకరసుధాంశులేఖ వి
లోకించెఁ జకోర మట్లులు నిశం గడపెన్.

కృశత

గీ. వలపుగొని పెల్లువలకాఁక నలుగుడువడి
పాప మా బాలయొడలు సాఁబాలుమాత్ర
మిగిలియున్నది నీకయి, మిత్తిగొంగ
వేల్పుకయి గట్లరాయనిబిడ్డపోలె.

౫. అరతి. (విషయ నివృత్తి).

మ. నిరతం బాత్మకరాంఘ్రి బాహు నఖ కాంతిస్ఫూర్తికిం దిగ్గుఁడై
శరణం బొందు ప్రవాళపద్మబిసపుష్పశ్రేణినిం గ్రిమ్మఁజన్

శరణం బందుట హీనమంచునొ! మదిక్ శైత్యోపచారక్రియా
గరిమం బొల్లదు మానినీమణి కడంకన్ శ్రీ నృసింహాధిపా!

తన చేతులు, కాళులు, బుజములు, గోళ్లు, వీఁటియొక్క కాంతికోడి శరణుఁ బొందిన చిగురాకులను, దామరపూలను, దామగతూండ్లను, బూలను దాను శరణు గోరుట హీనకృత్యమని కాబోలు నాయిక శైత్యోపచార మొల్లకున్నది.

ఇట శైత్యోపచారమం దరతి చూపఁబడినది. కాని యరతి యన విషయ నివృత్తి యని చెప్పితిమి. ఆహారాదులందుఁ బ్రీతిలేకుంట యరతి యనఁబడును. కాన నిది యుదాహరణార్హము గాదు. ఈ క్రిందిపద్య ముదాహరణీయము.

శా. ఆహారంబును మాని, పూని విషయావ్యావృత్తినిన్, జిత్తమున్
'సోఽహం' వృత్తికిఁద్రిప్పి. నిల్వఁబడ నాసాగ్రంబునందూపు వా
గ్రాహిత్యంబు వహించి శూన్యముగ లోకంబెల్ల భావింతు వో
హోహో! యోగినివో? వియోగినివో? నా కోసీ! చెలీ! చెప్పవే!

ఇందు విషయవ్యావృత్తి గలదు. కాన నరతి.

౬. తాపము

మ. ధవళాక్షీమణి మేను హేమలతయన్ తత్త్వంబు మున్నెల్లఁద
త్కవిలోకోక్తి యటంచునుంటి నది తథ్యంబయ్యె; నెట్లన్న భ
వ్యవియోగానలతప్తమై నిబిడబాష్పావసిక్తమై డస్సియున్,
నవశోభాతిశయంబుఁ జెందె నరసేంద్రా! సాంద్రతేజోనిధీ

ఓనరసభూపాలా! 'ఆయువతిమేను బంగారుతీఁగ' తానుమాటను గవి ప్రౌఢోక్తిగాఁ దలఁచితిని. కాని యది వియోగాగ్ని తప్తమై బాష్పావసిక్తమై కృశించియు నూతనశోభను వహించినది. కాన నిజమనియిప్పుడు గ్రహించితిని. బంగారుతీవను గాచి నీళ్ళముంచి తీయుదురు. అప్పుడది శోభాయమానముగా నుండును.

ఇందు నాయికయొక్క తాపమును వర్ణింపఁబడినది. కాని తాపము వలన నామె దేహమునఁ గలిగినకార్యములు వర్ణింపఁబడవలెను. అప్పుడది హృద్యముగా నుండును. ఎట్లన

చ. అల చలిమేనిపైనిఁ గల యక్షపుఁ దామరతూండ్లు తేంట్లబా
రులవలె నయ్యె; నింద్రమణిరూపువహించెను నత్తుముత్తె మా
ర్పులవఁ; దటాన బుస్సు మని పొంగెఁ జముంగవ నిడ్డ కప్రిమ
క్కులు! మెయిఁబడ్డ నీర్మలిగెఁ గ్రాఁగిన యిన్ము పయింజలంబటుల్.

ఇటఁ దాపముయొక్క కార్యములు వర్ణింపఁబడినవి.

౭. లజ్జాత్యాగము

మ. చెలి నీమూర్తి లిఖించిచిత్రపలకం జెన్నొందు బాష్పాంబుపి
చ్ఛిల మౌపయ్యెదమీఁదఁ జేర్చుకొననాచిత్రం బలక్ష్యంబుగా
బళిరే! కట్టినచీరయుం బగయుకాఁబాటించె దైవంబటం
చలినీలాలక యార్తిఁజెందు నరసింహా! యింకఁ బాలింపుమా!

ఓ నరసభూపాలా! నాయిక చిత్తరువున నీమూర్తిని వ్రాసి దానినిఁ గన్నీటఁ దడపిన పైఁటపైఁ బెట్టుకొన నాతడిచే నాచిత్తరువు కరిగి కనఁబడక పోయెను. అప్పుడది నాచీరయే నాకుఁ బగగా దైవముసేసెనే, యని యార్తిని జెందెను.

చిత్తరువునఁ బ్రియునివ్రాయుట, నాచీరయే నాకుఁ బగయయ్యెనని విలపించుటయు లజ్జాత్యాగ కార్యములని కవితలంచెను. చిత్తరువునువ్రాయుట చిత్రవినోదార్థము. ఇది లజ్జాత్యాగోదాహరణముకాఁ జాలదు. ఈ క్రింది పద్యమును గనుఁడు.

మ. అనిచింతించుచు మీనకేతన ధనుర్జ్యాముక్తనారాచ దు
ర్దినసమ్మూర్ఛిత మానసాంబురుహయై దీపించు పెందత్తరం
బునఁ బేటెత్తినలజ్జ నంఘ్రికటకంబుల్ మ్రోయనడ్డంబు ని
ల్చిన నయ్యచ్చరఁజూచి చేరఁజనిపల్కెన్ వాఁడు విభ్రాంతుఁడై.

ఇటవరూధిని లజ్జాత్యాగము సేసి (పేటెత్తినలజ్జ) ప్రవరుని మార్గమున కడ్డము నిల్చినది. మఱియు నాయకుని గోత్రస్ఖలనములు, మొదలయినవియు లజ్జాత్యాగ కార్యములే యగును.

౮. గమనము

మ. చెలులున్ వంచనచేసియొక్కతయ తాఁజెన్నొందనీయొద్దకున్
నలినాక్షీమణి రాఁదలంచి నవరత్న ప్రోతసౌధాంగణ

స్థలులన్ వెన్నునివచ్చు నిర్మలతనుచ్ఛాయన్ నిరీక్షించి నె
చ్చెలి యేతెంచె నెఱుంగఁ బోలునని నిల్చెన్ శ్రీనృసింహాధిపా!

చెలికత్తెలను వంచించి తానొక్కతయే నీవద్దకు రాఁదలఁచి రత్నసౌధాంగణమునఁ దన్ను వెంబడించివచ్చు నీడను గని తన్నెఱుఁగుటకై చెలికత్తె వచ్చుచున్నదని భ్రమపడి నిలిచెను.

ఈ గమనము నే యలంకారికులును దెలుపలేదు. దీని స్థానమున 'ఉన్మాదము' గలదు.

ఉన్మాదము

గీ. అన్న భృంగంబ! భ్రమియింతు వఖిలదిశల
నాదు వలపులరాణి గన్పట్టెనోయి!
'ఔ' నటందువు సఖ! తెల్పు మాలసింప
కెచటఁగల? దేమి గావించు? నెట్టిదామె?

భృంగమును గుఱించి యిట్టి ప్రశ్న యున్మాదకృతముగాక కింకృతము!

౬. మూర్ఛ

మ. బలితంబైన యనంగ వేదనలచేఁ బల్మాఱు నిల్వోప లే
కలినీలాలకప్రాణముల్ వెడలి నేత్రాంభోజమార్గంబునం
గలయం బ్రాఁకుచువచ్చి యన్నెలవునం గన్నీటి యేఱడ్డమై
నిలుప న్నిల్చె నృసింహభూరమణ! మన్నింపంగఁ బాఁడింతటన్

మన్మథవేదన సహింపలేని నాయికప్రాణములు కన్నులమార్గమున వెడలిపోఁబూని యచటఁ గన్నీటిప్రవాహ మడ్డగింపఁగా, నాఁగెను.

ప్రాణములు కన్నులలోనికివచ్చుట మూర్ఛాకార్యముగాఁ దెలుపఁబడినది. ఇదియు హృద్యముగాలేదు. ఈ క్రిందిపద్యముఁ గనుఁడు.

కం. పిలిచినను బలుక; దంగం
బుల నట్టిట్టులు కదల్పఁబోవదు; కనుద
మ్ములఁ దెఱవదు, రోఁజుచుఁ గడు
వలవంతలఁజిక్కి బాల పాన్పునసోలెన్.

పిలిచినను బలుకకుండుట, అట్టిట్టు కదలకుండుట, కనుదమ్ములు దెఱవకుండుట, రోఁజుట, అను నివి మూర్ఛాకార్యములు. వీనిచే మూర్ఛ వ్యక్తమగును.

౧౦. ధన్యత

మ. శుకవర్గం బొకమాటలో మెలఁగె; నాసూనాయుధుం డాంతరం
గికుఁడై యుండె; మరాళమొక్కనడకం గ్రేళ్లుబ్బి వర్తించెఁ; బా
యక వేడ్కన్ సుముఖత్వమొందె శశి మాయజ్ఞాక్షి సేమంబుతో
నకలంకస్థితి నీవుగూడ నరసింహా! రాజకంఠీరవా! ౧౩౩

నీవు మా యువతినిఁ గలియఁగాఁ జిలుకలు దాని మాటలో మెలఁగెను. (పూర్వవైరము మానెను.) మన్మథుఁ డాంతరంగికుఁడై వర్తిల్లెను. (ఏఁచుట మానెను.) హంస లనుకూలముగా వర్తిల్లెను. విరోధము మానెను. చంద్రుఁడు సుముఖత్వ మొందెను. అతఁడు వెనుక బాధించెను. ఇప్పు డనుకూలుఁ డయ్యెను.)

ధన్యతను నే యాలంకారికులును దెలుపలేరు. ధన్యత సంభోగ శృంగార లక్షణము. దశావస్థలును విప్రలంభమున నే కలుగునని చెప్పితిమి. దానిలో ధన్యత యెట్లుండును? కాన నిది దోషము. పదియవ యవస్థ మరణోద్యోగమునుగా నాలంకారికులు తెలిపిరి.

గీ. ముసరఁగానిమ్ము! జుమ్మని దెసలఁ దేంట్లు;
మలయఁగానిమ్ము! మెలమెల్ల మారుతంబు;
పాడఁగానిమ్ము! కోయిలల్ పంచమంబు;
నరుగఁగానిమ్ము! నా యసుఃప్రాణములను.

ఇది మరణోద్యోగము.

"రసవిచ్ఛేదహేతుత్వా న్మరణం నైవవర్ణ్యతే
జాతప్రాయం తు తద్వాచ్యం చేతసాఽఽకాంక్షితం తథా
వర్ణ్యతేఽపి యదిప్రత్యు జ్జీవనం స్యాదదూరతః."

కావ్యములందు రసవిచ్ఛేదము గలిగించును. కాన మరణమును వర్ణింపరాదు. ౧. మరణము సంభవించునట్లుకానీ, ౨. నాయికాదులు మరణమును గాంక్షించుచున్నట్లు గానీ వర్ణింపవలెను. ౩. ఒకవేళ నియతముగా మరణము సంభవించినట్లు వర్ణించినను ద్వరలోనే మఱల జీవించినట్లు వర్ణింపవలెను. లేకున్న రసభంగమగును. మొదటిదాని కుదాహరణము.

కం. విరియంబాఱఁగ వావిలిఁ
బరికించియు నెట్టొపట్టి ప్రాణము నిలిపెం
దరుణీమణి ; యా పిమ్మట
నెఱుఁగము విని కోఁడికూఁత నేమగునో కటా !

ఇటఁ గోఁడికూఁత విన్న పిమ్మట మరణము సంభవించునట్లున్నట్లు వర్ణింపఁ బడెను. రెండవదానికి "మురఁగానిమ్ము" అను పైపద్యము లక్ష్యము. అందు నాయిక మరణమును గాంక్షించుచున్నది. మూఁడవదాని కుదాహరణము కాదంబరిలో మహాశ్వేతా పుండరీకవృత్తాంతము. అందుఁ బుండరీకుఁడు విరహ తాపముచే మరణించును. పిమ్మటఁ గొంత కాలమునకు జీవించును.

ఈ దశావస్థలకును మొత్తముమీఁద నీ గ్రంథకర్త యిచ్చిన లక్ష్యము లన్నియు దోషగ్రస్తములే.

గీ॥ తెలియ శృంగార మిదియును ద్వివిధమగుచుఁ
బరగు సంభోగ విప్రలంభంబులనఁగ
నందు బహుభేదముల నగణ్యంబుగాక
యేకవిధమయ్యె సంభోగ మెట్లటన్న. ౧౩౪.

శృంగారము సంభోగశృంగారమనియు, విప్రలంభ శృంగారమనియు ద్వివిధము. అందు సంభోగశృంగారము కేవలము సురతరూపమే కాక పరస్పరా లోకన, చుంబన, ఆలింగన, జలక్రీడా ద్యనంతప్రకారముల నుండును. ఆ ప్రకార ములు లెక్కింప సాధ్యముగామి నేకవిధమనియే యాలంకారికులు వ్రాసిరి.

సంభోగ శృంగారము

మ. మరుఁ డాచార్యుఁడుగా, విశీర్ణ కబరీమాల్యాళి పుష్పాంజలి
స్ఫురణల్ గాఁ, దదుపేతభృంగనినదస్తోమంబు గానంబుగా
వరమంజీరరవంబు తాళగతిగా వర్ధిల్లు శాతోదరీ
సురతవ్యత్యయ వేగతాండవ మొనర్చుం జింతితాభీష్టముల్.

విప్రలంభ శృంగారము

కం. పురుషులకుఁ దలోదరులకు
నరయంగా విప్రలంభ మభిలాషేర్ష్యా
విరహప్రవాసకారణ
పరిణతిచే నాల్గుగతులఁ బరగుచు నుండున్. ౧౩౬

నాయికానాయకుల విప్రలంభ శృంగారము, అభిలాష, ఈర్ష్యా, విరహ, ప్రవాస, భేదములచే నాలుగు విధములు. (అభిలాష విప్రలంభము; ఈర్ష్యా విప్రలంభము; విరహ విప్రలంభము; ప్రవాస విప్రలంభము.)

అభిలాష విప్రలంభమునకే పూర్వరాగమని పేరు. వెనుకటి మన్మథావస్థలు దీనియందుఁ గలుగును.

౧. అభిలాష విప్రలంభము. (పూర్వరాగ విప్రలంభము.)

కం. కలియుటకుమున్ను కోరిక । యిల నభిలాషంబు... ౧౩౭

నాయిక నాయకునిఁ గలిసికొనుటకు ముందు గలిగిన కోరికయే యభిలాష మనఁబడును.

చ. అనయము శ్రీనృసింహు లలితాంకతలంబున నుండవచ్చు; నా
యనఘు నఖాంక సంగతుల నందఁగవచ్చు; కృపాలవాళితోఁ
జనవునఁ గుల్కవచ్చు; గుణసంగతి మెచ్చులుచూపవచ్చు నో
వనజదళాక్షి! యీ కనకవల్లిక నైనను ధన్యనౌదుగా. ౧౩౮

ఇట నాయిక నరసభూపాలుని కూటమి నభిలషించుచున్నది. కాన నభిలాష. ఈ పూర్వరాగము త్రివిధములని సాహిత్యదర్పణకారుఁ డిట్లు తెలుపుచున్నాఁడు.

"నీలీ కుసుంభం మాంజిష్ఠా పూర్వరాగోఽపి చ త్రిధా
న చాతిశోభతే యన్నాపైతి ప్రేమ మనోగతం
తన్నీలీరాగమాఖ్యాంతి యథా శ్రీరామసీతయోః;
కుసుంభరాగం తత్ప్రాహుర్యదపైతి చ శోభతే
దేవహూత్యా సమం యద్వత్కర్దమస్య తపస్వినః;
మంజిష్ఠారాగమాహుస్త ద్యన్నాపైత్యతిశోభతే
ఇందుమత్యా యథాజస్య దమయంత్యా నలస్య చ."

నీలీరాగము, కుసుంభరాగము, మాంజిష్ఠారాగము, అని పూర్వరాగము త్రివిధము. నీలీరాగమనఁ బైకి మిక్కిలిగాఁ గానరాక యెన్నిటికినిఁ దొలఁగక మనోగతమైయుండు ప్రేమ. సీతారాముల రాగము నీలీరాగము. కుసుంభరాగమనఁ బైకిఁ గనఁబడును. కాని కాలాంతరమునఁ దొలఁగిపోవును. దేవహూతికర్దముల రాగము కుసుంభరాగము. మంజిష్ఠారాగమనఁ బైకధికముగాఁ గానవచ్చును. ఎన్నటికినిఁ దొలఁగదు. ఇందుమత్యజులయు, నలదమయంతులయు రాగము మంజిష్ఠారాగము.

౨. ఈర్ష్యా విప్రలంభము

కం. ...మాన మీర్ష్య...

ఈర్ష్య యన 'మానము' అని యర్థము. ఈ లక్షణము సరిగా లేదు. ఏలన, మానమును నీర్ష్యయు నొకటికావు. మానమనఁ గోపము. ఈ మానము ద్వివిధము. ప్రణయమానము, ఈర్ష్యామానము.

ఈ ప్రణయమానము నాయికానాయకు లిరువురకునుఁ గలుగవచ్చును. కారణము లేకయే ప్రేమాతిశయమునఁ గలుగు కోపము ప్రణయమానము లేక ప్రణయకోపము. "ప్రేమ్ణః కుటిలగామిత్వాత్ కోపో యః కారణంవినా" నాయకుని ప్రణయమానమున కిది యుదాహరణము.

ఆ. వె. కన్నుదోయిమూసి కపటనిద్రనుబోవు
సొగసుకాఁడ! నాకుఁ జోటునిమ్ము
పులకరించెనాదు ముద్దులచే నీదు
చెక్కు; లింకనాలసింప లెమ్ము!

ఇట నాయకుఁడు ప్రణయకోపమును వహింపఁగా నాయిక యనునయించు చున్నది. నాయికా ప్రణయకోపమునకుఁ బెక్కు లక్ష్యములు గలవు.

కం. ఒడయని ప్రోలకఁ నిలఁబడి
విడియం బందించు చుండె విరిబోఁడి యతం
డొడికముగ దానిచంపుని
దుడుకుమెయిం గోట మీటఁ గొయ్యాలి యంతన్.

గీ. పలుచి రుసరుస లాడు చావలకుఁ ద్రిప్పి
నెమ్మొగము దమ్మివై చియు బొమ్మముడిచి
మూతిబిగియించి పొలయల్కఁ బూనియుండ
నవ్విభుం డివ్విధంబున ననునయించె.

మఱియు నాయకునిచే ననునయింపఁ బడకయే నాయిక ప్రసన్నురాలైనను యెడల నది విప్రలంభ భేదముగాక సంభోగశృంగారముయొక్క సంచారి భావమే యగును. ఎట్లన

గీ. నెమ్మొగముదమ్మివాంచి నాసీడమాత్రఁ
దగిలి కనుచుండియును ధైర్య మెగయఁ జేసి
యుల్లమునుజించి వేసెను యువకుఁ డొకఁడు
అ మ్మొగచి క్రీడి మానయంత్రమ్ముఁ బోలె.

నాయిక 'నానీడనుమాత్రము దగిలికనుచుండియును ధైర్యమెగయఁజేసి యుల్లమును జించివేసెను' అనిచెప్పుటచే ననునయింపఁ బడకయే ప్రసన్నురాలయినట్లు గోచరించుచున్నది.

ఈర్ష్యా విప్రలంభోదాహరణము

మ. వదనాగ్రంబున వాణి యున్నది; మఱుఁ వాక్షువ్వనీ దిందిరా
మదిరాక్షీమణి యున్నదక్షుల; మఱుఁ మన్నించి వీక్షింప నీ
దదియుంగాక నృసింహ! నీ విపులబాహాశ్లేషమే నొంద నో
ర్వదు భూదేవి బహుప్రియావర! నినుం బ్రార్థింప నింకేటికిఁ?

ఇందు వాణీ, లక్ష్మి, సరస్వతులు తమప్రియుఁడగు నరసభూపాలుని యొక్క పరకాంతలతోడి సంగమమును సహింపకున్నారు. ఈవాణ్యాదులు సాహచర్యమును రోసి యొకనాయిక నరసభూపాలునిపై నీర్ష్య వహించి యున్నది.

ఇటనాయిక యన్యకాంతాసక్తుఁడగు ప్రియునిపై నీర్ష్య వహించినది. పతి యన్యకాంతాసక్తుఁడై యుంటను జూచినను, విన్నను, అనుమానించినను, స్త్రీలు కీర్ష్యామానముగలుగును. తమప్రియునితోడి సౌఖ్యమును దానొక్కతెయే యనుభవింపవలెను. కానిమఱొకతె కావగింజంతేని నిచ్చుట కుత్తమకాంత లంగీకరింపరు. వీనిలోమూఁడవదగు ననుమానముమూఁడు విధములు. ఉత్స్వప్నాయితము (సురత శ్రమవలనఁ గలిగినగాఢనిద్ర) భోగాంకము (సంభోగ చిహ్నము) గోత్రస్ఖలనము (ప్రియురాలి నామోచ్చారణము.) వీనివలన భర్త యొక్క పరకాంతా సంగమములు స్త్రీ యనుమానించును.

నాయిక ప్రత్యక్షముగాఁ దన ప్రియుఁడు పరకాంతాసక్తుఁడై యుంటను జూచుట కుదాహరణము.

ఆ.వె. నిజముఖానిలమున నెయ్యుఁ డూఁదుచునుండఁ
బోలఁతి కనులఁబడిన పూ రజంబు
నచటఁగాంచు యువతి యక్షియుగ్మమునందుఁ
గోపరజము నిండెఁ గొలఁదిమీఱి.

నాయిక తన ప్రియుఁడు పరనాయికకంటిలో నూఁదుచుంటను బ్రత్యక్షముగాఁ జూచినది. కాన దానికనులఁ గోపరజము నిండెను. ఈర్ష్యామానము గలిగెను. నాయిక ప్రియుని పరకాంతాశక్తిని విన్నందుల కుదాహరణ మిది.

గీ. తన్ను వంచించి చని వేఱుతన్విఁగూడి
కేళికాకుంజమందు నుయ్యాలలూఁగెఁ
దనప్రియుండంచుఁ జెలిచెప్ప విని వెలంది
యాత్మ రుసరుసలాడు; నాస్యము ముడుంచు.

సంభోగ చిహ్నములఁజూచి నాయిక నాయకునిఁ బరకాంతాప్రణయము ననుమానించినందుల కుదాహరణ మిది.

గీ. ఉత్తరీయంబుఁ గప్పి గో రొత్తు దాఁచి
మోవిపల్లొత్తు ధౌఁతువు మూసి కేల
కాని యన్యాంగనాసంగ కథలఁ జాటు
కమ్మవాసన లెట్లింకఁ గ్రమ్మఁగలవు?

ఇట నఖక్షత దంతక్షతములవలనను, గమ్మవాసనలవలనను నాయకుని పరకాంతా సంభోగమును నాయిక యనుమానించినది.

ఉత్స్వప్నాయిత గోత్రస్ఖలనముల కుదాహరణము లూహ్యములు. ఈ మానము నందలి భేదములు ద్వితీయాశ్వాసములోని "కం. ధీర, యధీరయు, ధీరాధీరయు" అను పద్యమున వ్రాయఁబడెను. (చూ. పుట ౭౦)

సామ, దాన, భేదములచేతను, నమస్కార, ఉపేక్షా, రసాంతరముల చేతను నీర్ష్యామానముగల నాయికను నాయకుఁడు ప్రసన్నురాలినిఁ జేసికొనవలెను. సామమనఁగా ప్రియవచనము; బుజ్జగింపు. దానమన వస్త్రభూషణాదులిచ్చుట. భేదమన నాయిక చెలికత్తెలను దానినుండి విడఁదీసి తనపక్షమునకుఁ దెచ్చుట. నమస్కారమనఁ బ్రియురాలి పాదములపైఁబడుట. ఉపేక్షయన సామాదులన్నియును బ్రియురాలియెడ ఫలింపనిచో నేమియుఁజేయక యూరక వెడలిపోవుట. రసాంతరమన హాస్యముచేఁగాని భయానకాది రసములచేఁగాని దానినిఁ బ్రసన్నురాలిని జేసికొనుట. దండమునుమాత్ర మెన్నడును బ్రయోగింపరాదు. నాయకుఁడు తా నెన్ని ప్రియురాలి చరణప్రహారములు దిన్నను దానిమీఁదమాత్ర మట్టివి ప్రయోగింపరాదు.

3. విరహ విప్రలంభము

కం...విరహమాఁ। గలిసి యెడఁబాయ హృదయోత్కలిక.

నాయికానాయకులు సంభోగసుఖమును బొందినపిమ్మట నే కారణముననేనిఁ దటస్థించిన యెడఁబాటు విరహము.

ఉ. నెచ్చెలులీనృసింహ ధరణీవరుఁ దెచ్చెదమంచుఁబోయిరా;
రిచ్చట నీవునుం గరుణయించుక లేక లరంపు గుంపులం
గ్రుచ్చెద వేల? మత్ప్రియునిఁ గూర్పుము మన్మథ! నీకుఁదద్విభుం
దెచ్చుటకై యొసంగెద మదీయకటాక్షముల న్జయాస్త్రముల్.

ఒకతూరి నరసభూపాలునితో సంభోగసుఖమునుబొంది కారణాంతరమున నెడబాటు వహించుచున్న యొక నాయికయొక్క వచనమిది.

౪. ప్రవాస విప్రలంభము

కం...ప్రవాసము విదేశగతి యెట్లన్నన్

నాయికానాయకులేదేనిఁ గార్య విశేషముచేఁగానీ శాపముచేఁగానీ సంభ్రమమువలనఁ గానీ భిన్నదేశములనుంటఁ దటస్థించినచో నా యవస్థా విశేషము ప్రవాసవిప్రలంభము. ప్రవాసమనఁ గొన్నియామడల దూరముగల దేశ మని భ్రమింపరాదు. స్వేచ్ఛగాఁ గలిసికొనుట కవకాశములేని ప్రతిబంధక భూయిష్ఠమగు దేశమని యర్థము. కావుననే సాహిత్యదర్పణకారుఁడు విరహవిప్రలంభమును బ్రత్యేకముగాఁ జేర్కొనక ప్రవాసవిప్రలంభముననే చేర్చివేసెను.

చ. చిరయశ! యోబభూవర! నృసింహ! భవద్రిపుకాంత కాననాం
తరమున కేఁగి యందు నిజనాథునిఁగానక మన్మథార్తయై
వరుని సరోజపత్త్రమున వ్రాయునెడం గరముల్ సెమర్పఁగా
నరయ నిజాంగకంబె పగయయ్యె నటంచుఁ దలంచు దైవమున్

ఓ నరసభూపాలా! నీ శత్రుకాంత యడవికిఁబోయి తనభర్తనటఁగానక మదనార్తయై సరోజపత్త్రమునఁ దన ప్రియుని వ్రాయుచుండఁగాఁ జేయి చెమ్మగిల్లి యావ్రాఁతకనబడకపోఁగాఁ దన హస్తమే తనకు శత్రువయ్యెనని దైవమును దలంచెను.

ఇందు నాయికానాయకులకు భిన్నదేశస్థితి తటస్థించినది. కానఁబ్రవాస విప్రలంభము.

ప్రతాపరుద్రీయకారుఁడుగూడ అభిలాష, ఈర్ష్యా, విరహ, ప్రవాసభేదములచే విప్రలంభమును నాలుఁగుభేదములుగాఁ జెప్పెను. సాహిత్యదర్పణకారుఁడు పూర్వరాగ (అభిలాష) విప్రలంభము, మాన (ప్రణయ, ఈర్ష్యా) విప్రలంభము, ప్రవాసవిప్రలంభనము, కరుణవిప్రలంభము, అనుభేదములను

దెలిపెను. ఇతఁడు విరహవిప్రలంభమును బ్రవాసవిప్రలంభములోనే చేర్చివేసెను. సాహిత్యదర్పణానుసారముగా మానవిప్రలంభముయొక్క భేదద్వయమును జూపితిమి. కరుణవిప్రలంభమును బిమ్మట నుదాహరింతుము.

ఈ ప్రవాస విప్రలంభము భావి విప్రలంభము, భవద్విప్రలంభము, భూతవిప్రలంభము, అని మువ్విధములు. కార్యము బుద్ధిపూర్వకము. అనఁగా జ్ఞానపూర్వకము. కాఁబట్టి కార్యమునుబట్టి యీ మూఁడుభేదములు వచ్చినవి.

భావి విప్రలంభము (భవిష్యద్విప్రలంభము).

మ. చనుదుగా సుందరి! పాంథుఁడా! చనుము! నీ స్వాంతంబునన్ శోకమున్
కనఁగాఁబోవము! శోక మెందుల? కిఁకం గన్నీరురా లేల? వే
చనవై తంచునె; తొందరేల ననుఁబుచ్చన్ నీవు? నీతోడఁబో
వనె వాంఛించుచు నిట్లు వేగపడు నా ప్రాణంబు లత్యంతమున్.

విప్రలంభము ముందు తటస్థించుచున్నదని యిప్పుడే నాయిక దుఃఖించుచున్నది.

భవద్విప్రలంభము (వర్తమాన విప్రలంభము).

"ప్రస్థానం వలయైఃకృతం" దీనియర్థము ద్వితీయాశ్వాసమునఁ బ్రవత్స్యత్పతికయను శీర్షక క్రింద వ్రాయఁబడినది. (చూ. పుట ౧౩)

భూత విప్రలంభము

చ. స్తిమితత నొందెఁ జింతలకుఁ జిత్తము; చెక్కిలి కేల వ్రాలె; నా
స్యము కళ దప్పె నౌషసమృగాంకునిరీతినిఁ; బుండువాఱె శ్వా
సములకు మోవి; చల్లఁబడఁజాలదు తాపము శీతలోపచా
రముల; కెవండు దీని దశఁ బ్రాప్తి దుర్లభుఁడై సహించెనో?

మఱొక పద్యమునుగూడఁ జూపుదుము.

గీ. సఖుఁడ! పరదేశమునకు నీ చన్న మొదలు
దివసములు లెక్క పెట్టుచు దినదినంబు
గీఁతయు నున్నంపుగీఁతల గేహభిత్తి
తెలుపు చెక్కిలి వడువునఁ దెల్లఁబాఱె.

ఈ మూఁడు లక్ష్యములును గార్యమువలనఁ గలిగిన ప్రవాస విప్రలంభమున కుదాహరణములు.

శాపమువలనఁ గలిగిన ప్రవాస విప్రలంభమునకు మేఘదూతమునందలి

కం. కూరిమి సహచరుఁ డెడగా
నారటపడు చక్రవాకి యటు లొంటి నటన్
దీ రెడలియుండు తత్సతి
నా రెండవప్రాణమని మనమున నెఱుఁగుమీ!

అనునది యుదాహరణమగును.

ఇఁక సంభ్రమమువలనఁ గలిగిన ప్రవాస విప్రలంభము మువ్విధములు. సంభ్రమమన నలజడి. ఇది యుత్పాతమువలనఁ గలుగును. ఈ యుత్పాతము దివ్య, నాభస (ఆకాశభవము) మానుష భేదములచేఁ ద్రివిధము.

దివ్య సంభ్రమమువలనఁ గలిగిన ప్రవాస విప్రలంభమున కుదాహరణము విక్రమోర్వశీయ నాటకము నందలి యూర్వశీ పురూరవుల విప్రలంభము. అందుఁ బురూరవుఁ డూర్వశితో విహరించుచు నొక విద్యాధరకన్యను జూచెను. దానిచే నూర్వశికిఁ గోపముగలిగి తొంటి శాపవశమున వివేకముఁ గోల్పోయి యొకవనమునఁ బ్రవేశించెను. అట లతగా మాఱిపోయెను. అప్పుడు పురూరవుఁడు ప్రలపించెను. ఇది దివ్యమనఁగా దైవికమగు సంభ్రమమువలనఁ గలిగిన ప్రవాస విప్రలంభము.

నాభస సంభ్రమకృతమగు ప్రవాస విప్రలంభమునకు నుదాహరణము:—

ఆ. వె. దౌలనుండివచ్చు తరుణిఁ గందోయితోఁ
దనివిఁదీఱ బాల త్రావు చచట
బెడిదమైన పెద్దపిడుగుచప్పుడు విని
మెఱుఁగుదీఁగ మించి పఱుగువాఱె.

మానుష సంభ్రమకృత ప్రవాస విప్రలంభమున కుదాహరణము.

కం. తడసి చనుదెంచు నన్నుం
బడంతి క్రేఁగంటఁబొడిచి పాదానతు నన్
గడుఁబ్రీతిలేపి యెవరో
వడి నట కరుదెంచ లేడివలె నెటొ పఱచెన్.

ఈ ప్రవాస విప్రలంభమున నాయికకు గాత్రమాలిన్య, వస్త్రమాలిన్యములు, ఏకవేణీధారణము, నిశ్శ్వాస, ఉచ్ఛ్వాస, రుదిత, భూమిపాతాదులును గలుగును. ఈ ప్రవాస విప్రలంభమున నీ క్రింది మన్మథావస్థలు గలుగును.

అంగములం దసౌష్ఠవము (అంగమాలిన్యము) తాపము, పాండుత్వము (పాలిపోవుట) కృశత్వము, అరుచి, అధైర్యము, అనాలంబము (మతిమాలి

యుండుట లేక శూన్యమనస్కత) తన్మయత్వము (బాహ్యాభ్యంతరములయందుఁ దన ప్రియుఁడే కానఁబడుట) ఉన్మాదము, మూర్ఛ, మృతి, యను మన్మథావస్థలు గలుగును.

కరుణ విప్రలంభము

యూనోరేకతరస్మిన్ గతవతి లోకాంతరం పునర్లభ్యే
విమనాయతే యదైక స్తదా రసః కరుణవిప్రలంభాఖ్యః.

నాయికానాయకులలో నొకరు లోకాంతరమును బొందియుఁ గాలాంతరమున నా శరీరముతోడనే మఱల బ్రదికిరేని నా యవస్థ కరుణ విప్రలంభము. కాదంబరిలోని మహాశ్వేతా పుండరీకుల వృత్తాంత ముదాహరణము. అందుఁ బుండరీకుఁడు విరహోద్రేకముచే మరణించును. కాలాంతరమున నా శరీరము తోడనే బ్రదికివచ్చి మహాశ్వేతతో సుఖించును. ఆ యవస్థ కరుణవిప్రలంభము.

తిరిగి జీవింపకపోయినను శరీరాంతముతో వచ్చినను గరుణరసమే. పుండరీక మహాశ్వేతా వృత్తాంతమందుఁగూడ నాకాశవాణి దుఃఖించుచున్న మహాశ్వేతతో నీ భర్త తిరిగి జీవించునని చెప్పెను. ఆ విధముగా నాకాశవాణి చెప్పినపిమ్మటనే యామెకు మఱలఁ బుండరీకునియందు సంగమప్రత్యాశచే 'రతి' యుద్భవించును. కాన నప్పుడే కరుణవిప్రలంభము. ఆకాశవాణి శ్రవణమునకు ముందు సంగమ ప్రత్యాశలేమిఁ గరుణరసమే యని యభియుక్తు లందురు.

ఈవిధముగా విప్రలంభము చతుర్విధమగుటచే సంభోగశృంగారము గూడఁ జతుర్విధమని కొందఱి మతము. "న వినా విప్రలంభేన సంభోగః పుష్టిమశ్నుతే" (విప్రలంభము లేనిచో సంభోగమునకుఁ బుష్టిలేదు) అని యుంటచే నీ చతుర్విధ విప్రలంభములయు ననంతరమునఁ గలిగిన సంభోగము గూడ నాలుగు విధములు. ఎట్లనఁ బూర్వరాగానంతర సంభోగము, మానానంతర సంభోగము, ప్రవాసానంతర సంభోగము, కరుణ విప్రలంభానంతర సంభోగము.

వెనుక మానవిప్రలంభము ప్రణయ, ఈర్ష్యాభేదములచే ద్వివిధమని చెప్పితిమి. మానానంతరసంభోగమున మానము శాంతించిన పిమ్మట నగు సంభోగము. కొన్ని యెడల మానము శాంతింపకున్నను సంభోగము గలుగుచున్నది.

గీ. మరుని తూపులపిండు దగ్గఱకుఁ దార్ప
వదలకయు మానదీక్షను మదనకేళిఁ
దేలుచుండిరి దంపతుల్ ; త్రిప్పిపోక
ప్రిదులకయు మానపుంగ్రంథి పొదలు నల్లె.

ఇట మానగ్రంథి యెప్పటివలెనే బిగువుగానే యున్నది. సంభోగము జరిగినది. ఇదియొక విచిత్రము. ఇట్టి వసంతభేదములు గలవు.

ఉత్తరరామచరిత్రలోఁ గరుణరసమా? కరుణవిప్రలంభమా? అను నొకచర్చ గలదు. భవభూతి "ఏకోరసః కరుణఏవ" అని చెప్పుటచేఁ గరుణమే కవి కభిప్రేతమగు రసమని కొందఱు. ఉత్తరరామచరిత్ర వ్యాఖ్యాత యగు వీరరాఘవపండితుఁడుగూడ నీ యభిప్రాయమునే తెలిపెను. ఉత్తరరామచరిత్రలోఁ దుదిని నాయికానాయకులగు సీతారాములు రామాయణమునందువలెఁ గాక కలిసియుందురు. శ్రీరాముడు వాల్మీక్యాదుల యుపదేశానుసారముగా సీతను స్వీకరించును. కావున సీతారాములకుఁ గాలాంతరమున బునస్సంగమము కలుగుటచే శృంగారభేదమగు కరుణవిప్రలంభమేయని మఱి కొందఱందురు. మఱియు నాటకమున శృంగార వీరములే ప్రధానములుగా నుండవలెనను నాలంకారికుల ప్రమాణమునుబట్టి కరుణరసమునకు నాటకమునఁ బ్రాధాన్యము లేనేలేదు. కావున నిట శృంగారభేదమగు కరుణవిప్రలంభమే యనియును వారు నొడువుదురు. శ్రీనివాసవ్యాఖ్యలో "భీభత్సభయానకయోః ప్రతినాయకాశ్రితత్వేన వర్ణనీయత్వాత్ హాస్య రౌద్ర కరుణాద్భుతానాం మహాప్రబంధ రసత్వే చమత్కారాభావాత్" (భీభత్సభయానకములు ప్రతినాయకాశ్రితములుగా వర్ణింపవలసియుంటచేతను, హాస్య, రౌద్ర, కరుణ, అద్భుతములు మహాప్రబంధ రసములుగాఁ జమత్కారముఁ గలిగింపవు కావునను శృంగార వీరములే ప్రబంధరసములుగా నిబంధింపవలయును) అనియుఁ గలదు. కావున శ్రీనివాసవ్యాఖ్య కరుణవిప్రలంభమునే సమర్థించుచున్నది. ఈవిధముగా నాలంకారికులెల్లరను గరుణ విప్రలంభమనియే సిద్ధాంతీకరించిరి. కాని రామునికి సీతావిషయక ప్రత్యాశ లేకపోవుటచే రతి పుట్టదు. పునస్సంగమము గలిగినంత మాత్రమున శృంగారభేదమని నొడువరాదు. సాపేక్షభావము (ప్రత్యాశ) న్నచో శృంగారభేదమగు కరుణ విప్రలంభమును, నిరపేక్షభావమున్నచోఁ గరుణమనియు సిద్ధాంతము. సీతారాములును దాము పరస్పరమును దిరిగి కలియుదుమని యనుకొనలేదు. కాన నిరపేక్షభావముతోనే యుండిరి. ఆ నిరపేక్షభావమును బురస్కరించుకొని ప్రవృత్తమైన శోకస్థాయికమగు కరుణము పరిపూర్ణతను బొందినది. తుదకిఁ దలవనితలంపుగా సీతారాములు కలిసిరి. అంతమాత్రమున నంతకుమున్న పరిపూర్ణస్థితినిఁ బొందిన కరుణము రతిస్థాయిక శృంగారభేదమగు కరుణవిప్రలంభ మెట్లగును! కాన శృంగారభేదమగు కరుణ విప్రలంభము గాదనియుఁ గరుణమే యనియును మహావిద్వాంసులు వచింతురు. సాహిత్యదర్పణవ్యాఖ్యయగు రుచిరలో నిట్లు గలదు. "ఇదమవధేయం। ఏకఏవేత్యభిధానముత్కర్షాధానాయ। శృంగారో వీర ఏవేతి పునః హాస్య భీభత్స భయానక రౌద్రమాత్ర వ్యవచ్ఛేదాయ। తేన ప్రబోధచంద్రోదయే శాంతస్య ఉత్తరచరితే కరుణస్య చ ప్రాధాన్యం సంగచ్ఛతే" (ఈ విషయముఁ దెలియవలెను. ఒక్కటేయని చెప్పుట యుత్కర్షముకొఱకే. శృంగారమే కానీ వీరమేకానీ యని చెప్పుట హాస్య, బీభత్స, భయానక రౌద్రములను మాత్రమే వ్యవచ్ఛేదించుటకు. కావున దీనిచే బ్రబోధచంద్రోదయమున

శాంతమును, ఉత్తరచరితమునఁ గరుణమును బ్రధానత్వము వహించుట పొసఁగును.) ఇట్లే దుర్గాప్రసాద పండితుఁడును "శృంగారో వీర ఏవేతికథనం సముచిత రసనూచికం। తేన ఉత్తరరామచరితే కరుణస్య ప్రబోధ చంద్రోదయే శాంతస్య చ అంగిత్వ మవ్యాహతం" (శృంగారముగానీ వీరముగానీ యని నొడువుట సముచిత రసనూచకము, కాన నుత్తరరామచరిత్రమునఁ గరుణమును, ప్రబోధచంద్రోదయమున శాంతమును. అంగి రసములనుటలో విప్రతిపత్తిలేదు) అని కరుణరసమునే స్వీకరించెను. మఱియు

రామాయణము నాశ్రయించి యుత్తరరామచరిత్రము వ్రాయఁబడుట వలన రామాయణము నందలి కరుణరసమే యుత్తరరామచరిత్రమున నుండవలెను. ఏలనఁ గవి రసాననుకూలఘట్టములను రసానుకూలములుగా మార్చుకొనవలెను. కాని రసమునే మార్చుకొనరాదు. ధ్వన్యాలోకమున

" సంతిసిద్ధరసప్రఖ్యాయే చ రామాయణాదయః ।
కథాశ్రయా న తైర్యోజ్యా స్వేచ్ఛారస విరోధినీ "

(ప్రసిద్ధరస ప్రఖ్యాతములగు రామాయణాదులు గలవు. వానిలో రస విరోధియగు స్వేచ్ఛను జూపరాదు) అని కలదు. కావ రామాయణరసమే యుత్తరరామ చరిత్రమునను నుండవలెను.

దీనినిఁబట్టి కరుణావిప్రలంభమనునది లేనేలేదనియుఁ గేవల కరుణమో కేవల విప్రలంభమో యుండును. కాని కరుణవిప్రలంభమనునదియే యుండదని సిద్ధాంతము. లోచనమునఁగల * 'కరుణవిప్రలంభాది' పదము నొక్కటిగా గ్రహించి పండితు లీపొరపాటుపడిరి. అట కరుణ, విప్రలంభాది, అని పద విభాగమును జేసికొనవలెను. ధ్వన్యాలోకమున శృంగారభేదములలోఁ గరుణ విప్రలంభమును జెప్పనేలేదు. సాహిత్యదర్పణకారుడే దీనిని లేవఁదీసెను.

---

* లోచనమునఁ దాపసవత్సరాజ మను నాటకమున రసవిచారణము చేయు ఘట్టమున "కరుణ విప్రలంభాది భూమికాం గృహ్ణాతి" అని యున్నది. ఆ నాటకమున యౌగంధరాయణుఁడు వత్సరాజునకుఁ జక్రవర్తిత్వము నాకాంక్షించి వాసవదత్తతో నాలోచించియే యామెనుదాఁచి యగ్నిదగ్ధయైన దని వత్సరాజునకు నమ్మకమును బుట్టించి పద్మావతినిఁ బెండ్లిసేయించును. అట వత్సరాజునకు వాసవదత్త మరణించినదనియే నమ్మకమంటచే నాతనికిఁ బ్రత్యాశ లేదు. ఆమెకు వత్సరాజు పొత్తు మఱలఁదనకు లభించుననియే నమ్మక మంటచే బ్రత్యాశ గలదు. కావున నాయకునియందుఁ గరుణమును, నాయిక యందు విప్రలంభమును గలవు. అటఁ గరుణమునకు విప్రలంభ మంగమైనది. ఉత్తరరామచరిత్రమున నిరువురకును సంగమ ప్రత్యాశ లేకుంటచేఁ గరుణమే కాని యట విప్రలంభమునకుఁ దావేలేదు. తాపస వత్సరాజమునఁగూడఁ గరుణమే. దానికి విప్రలంభమంగము. ఉత్తరరామ చరిత్రలోఁ గేవల కరుణమే.

రసాభాసము

సాహిత్యదర్పణమున నీ లక్షణముగలదు. "అనౌచిత్య ప్రవృత్తత్వే త్వాభాసో రసభావయోః (రసభావము లనౌచిత్యమునఁ బ్రవర్తిల్లినచోఁ గ్రమముగా రసాభావము, భావాభాసమగును.) అనౌచిత్యమన లోకమర్యాదాతిక్రమణము. అనఁగా లోకమర్యాద నతిక్రమించి ప్రవర్తిల్లిన నాయికానాయకాదుల రసము.

రసగంగాధరమున "అనుచిత విభావాలంబనత్వం రసాభాసత్వం" (అనుచితమైన విభావమాలంబనగాఁ గలిగియుంట రసాభాసము) అని లక్షణము చేయఁబడినది. మఱియు దీనినిఁ బరిష్కరించి "ఏ విభావమున ననుచితరత్యాదులు గలుగునో యది రసాభాస"మని సిద్ధాంతీకరించెను. ఇటఁ గేవలము శృంగార రసాభాసమే యుదాహరింపఁబడును. ఆయా రసములక్రింద నాయా రసాభాసములుగూడ చూపఁబడును.

కం. పలువురకొక భామినిపైఁ
దలఁపును, నొక వారసతికిఁ దగఁబలువురపై
వలపును, మృగవిహగాదుల
కెలవు రసాభాసమయ్యె క్షితి నెట్లన్నన్. ౧౮౨

తా. పెక్కుమంది పురుషులకొక యువతిపైఁ బ్రేమయుంటయు, నొక హారాంగనకుఁ బలువురిమీఁదఁ బ్రేమయుండుటయునుఁ మృగవిహగాదుల ప్రేమయును రసాభాసమగును.

ఈ లక్షణ మసమగ్రము 'పలువురకొక భామినిపై దలఁపును' అనుమాట దోషజుష్టము. కావునఁ బ్రతాపరుద్రీయ లక్షణమును మఱొక ప్రాచీన లక్షణమును జూపింతును. దాన నీలక్షణమునందలి దోషాదులు తెలియఁగలవు.

ఏకత్రైవానురాగశ్చే త్తిర్యఙ్మ్లేచ్ఛగతోఽపివా
యోషితో బహుసక్తిశ్చే ద్రసాభాసస్త్రిధామతః.

నాయికా నాయకులలో నొక్కరికిమాత్రమే యనురాగమున్నను, పశు, పక్షి, మ్లేచ్ఛగతమై (అనురాగము) యున్నను, బహునాయకానురాగమున్నను దానిని రసాభాస మందురు. ఇట్టిది మువ్విధములు.

మనుచరిత్రలో వరూధినీ ప్రవరులలో వరూధినికి మాత్రమే యనురాగమున్నది. కాన నాశృంగారము రసాభాసము. పశు, పక్షి, మ్లేచ్ఛాదుల శృంగారము రసాభాసమన నేల? అదిరసమే యనఁగూడదా? అటననురాగ

ముభయనిష్ఠమే కదా! ఇచ్చటనౌచిత్యమేమిగలదు? అని ప్రశ్న వచ్చుచున్నది. విద్యావివేకములు తుల్యానురాగమును గల నాయికా నాయకులందెట్లు శృంగారము రాణించునో యుక్తాయుక్త వివేకములేని పశుపక్షులు, అనాగరకులగు మ్లేచ్ఛులు మొదలగువారి శృంగారము రాణింపదు. శృంగారము త్తమ ప్రకృతి ప్రాయమనియు, ధర్మానుబద్ధమైనచో లోకాభ్యుదయ హేతువగుననియుఁ దెలిపితిమి. అట్టి శృంగార ముపదేశకము గా నుండఁగలదు. తిర్యగాదులం తగా నుచితముగా నుండదు. అయినను దిర్యగాదుల శృంగారమనుచితము గాదు గాన నుపాదేయమేయగునని యాలంకారికులు కావ్యమున గొంత స్థానమునిచ్చిరి. స్త్రీ కొకరిమీఁదఁ బ్రేమయుంట యుచితము. అట్లుగాక పెక్కుండ్రపై నను రాగముంట రసాభాసమేయగును. సాహిత్య దర్పణలక్షణమును గనుఁడు.

> "ఉపనాయక సంస్థాయాం మునిగురుపత్నీగతాయాంచ
> బహునాయక విషయాయాం రతౌతథానుభయనిష్ఠాయాం"
> ప్రతినాయక నిష్ఠాయాం తద్వదధమపాత్రతిర్యగాదిగతే
> శృంగారేఽనౌచిత్యం..."

తా. ఉపపతివిషయకమగు రతియు, ముని, గురుపత్నీగతమగు రతియు, బహునాయక విషయకమగు రతియు, ననుభయనిష్ఠమగు రతియుఁ, బ్రతినాయక నిష్ఠమగు రతియు, నధమపాత్రగత రతియుఁ, బశుపక్ష్యాది రతియు ననుచితము. కాన శృంగార రసాభాసము.

ప్రతాపరుద్రీయ లక్షణమున నుపపతివిషయక రతియు, ప్రతినాయక రతియు గ్రహింపఁబడలేదు. కాన నీ లక్షణమే సమగ్రమైనది.

ఉపనాయకరతి

> మ. పనిమీఁదంజనె నామగండు; సవతాల్ ప్రాంతానికేఁ రాదు; బై
> ట ననుఁ ముట్టుతయంచు పీడి గురులింటంనూటే; రాబానిసల్
> నను సేవింపక కూర్కుచుండిరి యలంతఁ; రేయి; శయ్యాసహా
> యిని నన్నాగమలాలనీయ! యిట రావే కావ లక్ష్మీపతీ!

(ఆగమలాలనీయ = రాకచే లాలింపఁదగినవాఁడా!) ఇట నాయిక లక్ష్మీపతి యను నుపనాయకునియందనురక్తయై యున్నది. ఇది రసాభాసము.

ముని గురుపత్నీగత రతి:— ఉపలక్షణచే నగమ్యలగు నెల్లకాంతల రతియు గ్రహింపవలెను. తారాశశాంకమునందుఁ జంద్రునికి గురుపత్నియైన తారయందుఁ గలిగిన యనురాగము రసాభాసము.

బహునాయక రతి

కులకాంతకుఁ బెక్కండ్రు నాయకులమీఁదఁ బ్రీతియుండదు. అట్టి నాయిక కులట లేక వేశ్య. వేశ్యకూడ నొక్కనిచో ననురక్తగానుండును. ఎట్లన, వసంతసేన. కాన ననురక్తురాలగు వేశ్యయుఁ గులటయు బహునాయకు లందు రక్తిఁ గనఁబఱతురు.

ఉ. ఒక్కని చెట్టవట్టి, మఱియొక్కనికిన్ విడెమిచ్చి, ముద్దు వే
ఱొక్కనికిచ్చి చల్లని మృదూక్తుల వేఱొకనిన్ నగించి, యిం
కొక్కని చెక్కుగొట్టి పొలుపొందె నొకచ్చరలేమ; యొక్కనిం
జిక్కటసున్నగాదె వెలచేడెలు స్వర్గముపొంత పోయినన్.

ఇట నొకయువతికిఁ బెక్కండ్రమీఁద ననురాగము చూపఁబడినది.

వ్యానమ్రాశ్చలితాశ్చైవ స్ఫారితాః పరమాకులాః
పాండుపుత్రేషు పాంచాల్యాః పతంతి ప్రథమాదృశః.

తా. విశేషించి నమ్రములును, జలించుచున్నవియు, విచ్చుకొన్నవియు, వ్యాకులములయినవియు నగు ద్రౌపదియొక్క తొలిచూపులు క్రమముగా ధర్మజ, భీమ, అర్జున, నకుల, సహదేవులందుఁ బడుచున్నవి.

యుధిష్ఠిరుఁడు ధర్మపరుఁడుగాన వానియందు నమ్రములై పడుచున్నవి. ఈ నమ్రతచే భక్తి వ్యంగ్యమగుచున్నది. భీముని స్థూలాకారమునుగాంచి వానియందుఁ జలించుచున్నవి. చలనముచేఁ ద్రాసము వ్యంగ్యము. అర్జునుని లోకోత్తర వీరత్వమును వినియుండుటచే వానియందు విచ్చుకొని పడుచున్నవి. విచ్చుకొనుటచే హర్షము వ్యంగ్యము. నకులసహదేవుల సౌందర్యమునుగాంచి వారియందు వ్యాకులములై పడుచున్నవి. వ్యాకులత్వ మౌత్సుక్యమును వ్యంగ్యమొనర్చుచున్నది. కానఁ బాంచాలికి యేదుగురియందును ననురాగము గలిగినది. ఇటఁ గూడ నొకతెకుఁ బెక్కురునాయకులపై రతి గలిగినది. కాన రసాభాసమే యని నవ్యులు చెప్పుదురు. ప్రాచీనులు వివాహమాడని బహునాయకులందలి రతియే రసాభాసము, ఇది వివాహితబహునాయక విషయకరతిగాన రసమే యని వచింతురు. ఈ శ్లోకమువంటిదే వేఱొక శ్లోకము రుచిరవ్యాఖ్యాత యుదాహరించెను.

“యుధిష్ఠిరం మోదయతిస్మ సుస్మితైః । కరేణ భీమం, పరిరంభతో౽ర్జునం
భ్రూచాపస్త్రిణీతైర్నకులంచ సాంత్వనైః। పదోశ్చ్యుతైస్సహదేవమంచితైః
ఇత్యత్ర ద్రౌపద్యా అనురాగః పతివిషయకో౽పి న
శృంగారవ్యపదేశార్హః”

పతివిషయక మయినను నేకకాలమున నిందఱియందుఁ బ్రేమను జూపుట రసాభాసమే. ఇట్లేకకాలమునఁగాక ద్రౌపది యొక్కొక్కరితో నొక్కొక్క యేడు కాపురము సేసెనుగదా? అప్పు డితర భర్తలతో నాపె సంభోగమును బొందలేదు. అట్టిచో నొక్కరితోడనే యాపె పొందిన సంభోగము రసాభాసముగాక రసమే యగును.

ఇట నొక శంక పొడముచున్నది. బహునాయకవిషయకరతి రసాభాసమైనట్లే బహునాయికారతియు రసాభాసమేలకాదు? ఈ విషయమును బ్రతాపరుద్రీయ వ్యాఖ్యాత యీవిధముగాఁ దెలిపెను.

"పుంసోఽప్యనేక నాయికానురాగే రసాభాసత్వ మితికేచిత్" తత్రితన్మతే దక్షిణనాయికానురాగస్య సర్వసంప్రతిపన్న రసభావస్య అభాసత్వ ప్రసంగఇతిచేన్నైవం। తస్యాప్యేకస్యామేవ గాఢానురాగత్వాత్। అన్యత్రతుక్వచిన్మధ్యత్వం క్వచిన్మందత్వమితి నిశ్చితం। "తుల్యోఽనేకత్ర దక్షిణః" ఇతిలక్షణం పునరనేకాసు అనువృత్తి మాత్రపరత్వేన తుల్యత్వపర మితిద్రష్టవ్యం" (కొందఱు పురుషుని యొక్కయు బహునాయికా విషయక రతిని రసాభాసమని చెప్పుదురు. అట్లేని యెల్ల యాలంకారికులును రసమని సమ్మతించిన దక్షిణనాయకానురాగము రసాభాసమగుచున్నది. లోకపూజ్యుఁడగు శ్రీకృష్ణుఁడు దక్షిణనాయకుఁడుగదా! అన్నచో దక్షిణనాయకానురాగము రసాభాసముగాదు. ఏలన దక్షిణనాయకునికిఁగూడ నొకతెయందే గాఢానురాగమును, వేఱొకతెపై మధ్యమానురాగమును, వేఱొకతెపై మందానురాగమును నుండును. అట్లయినచో "అనేక నాయికలందుఁ దుల్యుఁడు దక్షిణుఁడు" అను లక్షణ మసంగతము గాదా? అన్నచో ననేక నాయికలయందనువృత్తి తుల్యత్వమే కాని యనురాగతుల్యత్వము గాదు") నారాంశమేమనఁగా స్త్రీ యొక్క బహునాయకవిషయక రతి రసాభాసమగును; కాని పురుషునియొక్క బహునాయికావిషయక రతి రసాభాసము గాదనియు రసమేయనియు నాలంకారిక మతము.

అనుభయనిష్ఠ రతి కుదాహరణముగా వరూధినీ ప్రవరుల శృంగారమును దెలిపితిమి. పిమ్మట నుభయనిష్ఠమైనను మొదట నేకతరనిష్ఠముగానే రతి యున్నచో నదియు రసాభాసమనియే సిద్ధాంతము. ఎట్లన, వివాహమునకు ముందు పరస్పర సందర్శనాదులకు ముందు నాయికానాయకులలో నే యొక్కరేనిఁ దద్గుణశ్రవణ మాత్రమున మోహించియున్నచో నా శృంగార మేకతరనిష్ఠమేకదా! పరస్పరసందర్శనాంతర ముభయులకును మోహము గలుగును. కాన నది రసమగును. పరస్పరసందర్శమునకుఁ, బరస్పర గుణశ్రవణమునకును ముందేయొకరికేని వేదోకారణమున రతి గలిగినచో నది యేకతరనిష్ఠమగుటచేఁ బిమ్మట నుభయనిష్ఠమైనను నంతవఱకు రసాభాసమే. ఎట్లన, రత్నావళిలో

సాగరికా వత్సరాజులకుఁ బరస్పర సందర్శనము గలుగకమున్నే సాగరికకు వత్సరాజుపైఁ బ్రేమ గలిగినది. ఇట సాగరికమాత్రమే వత్సరాజును జూచినది. కాని వత్సరాజు సాగరికను జూడలేదు. పిమ్మట వేఱొక ప్రకరణమున వత్సరాజు సాగరికనుజూచి ప్రేమించును. కావునఁ బిమ్మట నుభయనిష్ఠమయ్యును మొదట నేకతరనిష్ఠము. కాన నది రసాభాసము. "పశ్చాదుభయనిష్ఠత్వేఽపి ప్రథమ మేకనిష్ఠత్వే రతేరాభాసత్వ మితిలోచనకారాః" అని సాహిత్యదర్పణము.

ప్రతి నాయికనిష్ఠమగు రతి కుదాహరణము :— హయగ్రీవ వధ మను మహాకావ్యమున నాయిక ప్రతినాయకులు విష్ణుహయగ్రీవులు. అందుఁ బ్రతి నాయకుఁడగు హయగ్రీవుఁడు శ్రీ మహావిష్ణువు తన్నుఁ జంపరాఁగా రౌద్రమును బ్రదర్శింప వలసిన సమయమున సుందరీబృందముతో జలక్రీడ లాడుచున్నట్లు కవి వర్ణించెను. ఇచ్చటి ప్రతినాయకనిష్ఠ రతి రసాభాసము. ఇట వర్ణింపఁ బడినను లలనారతి శృంగారము కాదు.

అధమపాత్రగత రతి :—

గీ. పిన్నలేఁగొను నాకుఁదీవియ బిగించి
కొండమల్లియ క్రొవ్విరుల్ కోసితెచ్చి
కోయజవరాలు గూర్చుండి కొండపైనిఁ
గురులు ముడిపించుకొనెఁ దన తరుణుచేత.

ఇట కోయపడుచువాం డ్రధమపాత్రలు.

అన్యోన్య ప్రేమగల నాయికానాయకుల (వారు పరకాంతాపరపురుషులైనను) శృంగారము రసాభాసము గాక రసమే యగుననియు అనుభయ నిష్ఠమగు రతియున్నచో రసాభాసమనియు నొక సిద్ధాంతము. దీనిచే తారా శశాంకుల శృంగారము రసమే. వరూథినీ ప్రవరుల శృంగారము రసాభాసము.

తిర్యగ్రతి

చ. అలఘు విశీర్ణపక్షయుగమై యమితోన్నమితోర్ధ్వకాయమై
గళరవముల్ దలిర్పఁ బ్రియకాంతకు ముద్దులువెట్టి యుబ్బునం
బలుమఱు మేడపై కెగసి పక్షముఁద్రిప్పుచుఁ గుంచితాస్యమై
ఘొలఁతుకఁ బిల్చు విభ్రమకపోతము హుంకృతనాదమాధురిన్.

ఇటఁ గపోతదంపతుల శృంగారము వర్ణింపఁబడినది. కాన రసాభాసము. ఈక్రింది మనుచరిత్ర పద్యమునందును గల రసాభాసమును గనుఁడు.

చ. నునుజిగురాకు మేయుతతి నోరికెలంకులఁ దేఁటికట్టిరన్
వనతరుశాఖలం గువకువధ్వనిఁ బాఱు పికాంగనం బికం
బనునయ మొప్ప మాన్పుగతి నాత్మముఖంబు ముఖంబుఁ జేర్చి చుం
బన మొనరించె సందుసుడిమాయలుగా! మగవారి కృత్యముల్.

ఏకావళీకారుఁడగు విద్యాధరుఁ డీ తిర్యగ్రతిని రసమనియే వచించెను. "విభావాదిసంభవోఽపి రసం ప్రతిప్రయోజకః । న విభావాది జ్ఞానం । తతశ్చ తిరశ్చామప్యేవ రసః" (తిర్యగాదులకుఁ గలాకౌశలము లేమిచే వాని శృంగారము విభావాది పరిపూర్ణముగాదు; కాన రసాభాసమని యనుట యుక్తము గాదు. విభావాదులుంటయే రసమునకుఁ బ్రయోజకము. పాత్రలకు విభావాది జ్ఞాన మక్కఱలేదు. కలాకౌశల మక్కఱలేదు. కావునఁ దిర్యగ్రతియు రసమే.)

'తిర్యగాది రతేః' అనుచోట నున్న 'ఆది' పదముచేఁ దాపసులు మొదలయిన పూజ్యపాదులయొక్కయు రతి రసాభాసమే యగును. ఇదియే కావ్యప్రకాశములో "అత్యుత్తమ దేవతావిషయకత్వేన వర్ణ్యమానా రతిరనుచితా । తద్వర్ణనం హి మాతాపిత్రోః రతివర్ణనమివ అత్యంతమనుచితం" అని మమ్మటాచార్యుఁడు వచించెను

ప్రథమమున రసాభాసము రసమగునా? కాదా? అను ప్రశ్నయొకటి వచ్చుచున్నది. ఏలన, నిట రసముయొక్క యాభాసమే కాని రసముండదు కదా! రసము, రసాభాసమును నొక్కచో నుండునా? అనౌచిత్యమున్నచోఁ గదా రసాభాసమగును. "అనౌచిత్యాదృతేనాన్యద్రసభంగస్యకారణం" అనుటచే రసాభాస మన రసభంగమే కదా! రసమును, రసభంగమునునొక్కచో నుండవు. అన్నచో నట్లుగాదు! దోషయుక్తమైనంతమాత్రమునఁ గావ్యత్వమునకు భంగమురానివిధమునఁ గీటానువిద్ధత్వమున్నంతమాత్రమున రత్నత్వమునకు భంగమురానివిధమున ననౌచిత్య మను దోషమున్నంతమాత్రమున రసముగాక పోదు. రసత్వమును, రసాభాసత్వము నుంటలో దోసఁగులేదు. మఱియు రసాభాసము వర్ణింపరాదను దోషమును గానరాదు.

ఈ శృంగారాభాసము (రసాభాసము) సంభోగాభాసము, విప్రలంభాభాసము నని ద్వివిధము.

సంభోగాభాసము

మ. మగఁడా మోటుమనుష్యుఁ, డీవనము నిర్మానుష్య; మేబాల; నొం
టిగనుంటిన్; బహుళాంధకారములునిండెన్ నద్దెసల్ మూసికొ
న్నగతిన్, గావున దారివీసువెసఁ గృష్ణా! మోహనాకార! యం
చొగిఁబల్కుఁడు వ్రజాంగనం గలియు శ్రీయుక్తుండు మిమ్మోముతన్.

ఇటనాయిక పరకీయ; శ్రీకృష్ణుఁడుపపతి కాన సంభోగాభాసము.

ఆ. వె. తడికసందునుండి తమినిచ్చుపూఁబోఁడి
యధరబింబ మానునట్టి నన్ను
వేయికనులవేల్పు వేడుకపడిచూచు
నమృతరసముఁ గ్రోలు చవులఁబెట్టి.

ఇట నాయిక పరకీయ; 'నన్ను' పదముచే నుద్దిష్టుఁ డుపపతి. ఇదియు సంభోగాభాసమే.

విప్రలంభాభాసము

సీ. ఘనసార పంక మొక్క లతాంగిదెచ్చిన ముట్టివేరిలనె చుక్కబొట్టుపెట్టి
ఇంతియొక్కతె పూవుటెత్తులెత్తినఁజూచివిసువుతో నొకకొన్నివిరులుదుఱిమి
పడఁతి యొక్కతె రత్నపాదుకలిడనిల్చితొడుగకవ్వలికిఁ బో నడుగువెట్టి
బాగాలు వేసనొక పద్మాక్షియొసఁగిన వెగ్గలంబని కొన్ని వెడల నుమిసి

గీ. సగముగొరికిన యాకులు, సఖులుపిలువ
సగమొసఁగు నుత్తరముఁ; జెల్విసగము, మఱపు
సగమునయి చింతచే సగమగుచు నరిగె
నవ్వరూధిని యంతికోద్యానమునకు.

ఇటవరూధిని ప్రవరునిపై మరులుగొనియున్నది. ఇది విప్రలంభాభాసము. ఇంతవఱకు రసాభాసము తెలుపఁబడినది. ఇఁకననౌచిత్యమునఁ బ్రవర్తిల్లిన భావము భావాభాసమని చెప్పితిమి. దాని కుదాహరణము:—

ఆ. వె. కౌఁగిలించినట్లు కాంచుచునన్నట్లు
ముద్దులాడునట్లు ముట్టునట్లు
సలుపుచున్నయట్లు చక్కిలిగింతలు
కలికికటినిఁ గలల గాంతురేఁ.

ఇట నాయిక పరకీయ. నాయకుఁడుపపతి. ఇట స్వప్నమనునది వ్యభిచారిభావము. కావున భావాభాసము. ఇట్లెల్ల సంచారిభావముల యొక్కయు నాభాసములను గ్రహింపవలెను.

కం. భావింప భావశాంతియు
భావోదయ భావసంధి భావశబలతల్
భావంబడఁగుట పుట్టుట,
ద్వైవిధ్యము, బహుత, యనఁగఁ దగునెట్లన్నన్. ౧౮౮

తా. భావమడఁగుట, భావశాంతి; భావముపుట్టుట, భావోదయము; పరస్పరోపమర్దకముగా భావద్వయముండుట భావసంధి; పెక్కుభావము లొక్కచో సమకూర్చుట భావశబలత యనఁబడును. ఇట భావమువలన వ్యభిచారి భావములనియే గ్రహింపవలెను.

భావశాంతి

చ. తలఁపఁగ రాజశేఖరుఁ డతండు; తలోదరి! సర్వమంగళా
కలితవు నీవు; మీఁగ లోకగాత్రముకై వడిఁ గూడి యాడుచుం
జెలఁగుటయొప్పఁగా కలుగఁజెల్లునె మీ?కని కోటిమ్రొక్కఁగా
లలనకుఁదోఁచె బాష్పసలిలంబు నివారితమానపంకమై. ౧౮౫

ఇట నాయికకు సఖీ ప్రార్థనముచే మానశాంతిగలిగినది. నాయక ప్రార్థనముచే మానశాంతి గలిగినట్లు వర్ణించినచో లెస్సగా నుండును. మానమన రోషము. అది నిర్వేదాదిభావములలో నొకటి. 'బాష్పసలిలము' అను ననుభావమే మానశాంతిని వ్యంగ్యమొనర్చుచుండ "నివారిత మానపంకమై" అని చెప్పుటచే నది వాచ్యమగుచున్నది. ఇది దోషము. అనుభావాదులచే రసభావాదులు వ్యజ్యమానములు గావలయును. కాని స్వశబ్దవాచ్యములు గాఁగూడదు. ఈ క్రింది పద్య ముదాహరణార్హము.

గీ. నెమ్మొగముఁ దమ్మివాంచి నానీడమాత్రఁ
దగిలి కనుచుండియును ధైర్యమెఱయఁజేసి
యుల్లమును జించివేసెను యువకుఁడొకఁడు
ఆ మ్మొగచి క్రీడి మీనయంత్రమ్ము వోలె.

ఇట ధృతియను వ్యభిచారిభావము శాంతిల్లినది. భావశాంతివలెనే రసశాంతియు నుండును. ఎట్లన

"ఏకస్మిన్ శయనే పరాఙ్ముఖతయా వీతోత్తరం తామ్యతో
రన్యోన్యస్య హృదిస్థితేఽప్యనునయే సంరక్షతోర్గౌరవం
దంపత్యోశ్శనకైరపాంగవలనాన్మిశ్రీభవచ్చక్షుషో
ర్భగ్నో మానకలిస్సహాసరభసవ్యాసక్త కంఠగ్రహః".

(ఏకశయ్యయందుఁ బ్రణయకోపముతో దంపతు లిరువురును పరాఙ్ముఖులయి పరుండిరి. ఒకరినొకరు ననునయింపవలెనను నిచ్ఛ హృదయమునందున్నను వా రాత్మగౌరవమునకై పెనఁగులాడుచుండిరి. కొంతతడవునకు పరస్పర

దృష్టులు గలియుటవలన వారి మానము భగ్నమయ్యెను. సహసముగా వారొం డొరులఁ గౌఁగిలించుకొనిరి.) ఇట వ్యభిచారియగు మానమునకుఁ బ్రశమావస్థ చెప్పఁబడినది. కాన భావశాంతి. కానీ యభినవగుప్తుఁ డిట నీర్ష్యా విప్రలంభ రసమునకుఁ బ్రశమమనియుఁ జెప్పవచ్చునని చెప్పుచున్నాఁడు. (అత్ర చ ఈర్ష్యా విప్రలంభస్య రసస్యాపి ప్రశమః ఇతి శక్యంయోజయితుం—లోచనము.)

భావోదయము

ఉ. మేలములాడువేళల సమేలములై చెలు లెల్లఁ గూడి యో
బాలిక ! శ్రీ నృసింహనరపాలు వరించెదవే యటన్న నీ
లాలకయంగవల్లిఁ బులకాంకురముల్ నన లొత్తె నేమనం
జాలక యూరకుండె ననిశంబు * త్రపావృతయైన కైవడిన్.

ఇట నాయకకు లజ్జ యుదయించినది. ఇదియుఁ 'త్రపావృత' అనుటచే వాచ్యమైనది. ఈ క్రింది పద్య ముదాహరణీయము.

గీ. కుంచెఁగొని వ్రాయఁగాఁ బూనిగోడలపయిఁ
బెక్కు చిత్తర్వు బొమ్మలాపొలఁతిమిన్న
చిత్తమున్ కాలమునఁ బరాయత్తమగుడు
వ్రాసియున్నది నీదు రూపములె యెల్ల.

ఇట నాయికకు 'భ్రమము' అనుభావ ముదయించినది.

భావసంధి

మ. హరి కానంగ శరాళియై, యరికవేలాభీలదివ్యాశుగో
త్కరమై, శౌరికిఁ బాటలాబ్జకళికాదామంబులై వైరికిన్
నిరతాగ్నిప్రభలై వెలుంగు నరకానీకాధికోల్లాస భా
సుర సత్యారమణీ కటాక్షములు ప్రోచున్ శ్రీనృసింహాధిపున్.

సత్యభామా కటాక్షములు హరికి శృంగారకృతమగు హర్షమును, నరకాసురునకు వీరరసకృతమగు హర్షమును గలిగించుచున్నవి. కాన భావసంధి యని గ్రంథకర్తయొక్క యాశయము. కాని యిదిగాదు. భావద్వయమును బరస్పరోపమర్దకముగా నొక్కరికే కలుగవలయును. ఎట్లన

* పాఠాంతరం :— వినమ్రముఖాంబుజాతయై.

క. 'చనుదు' నని 'చన' ననియుఁ
మనఃప్రియుండాడ రెండుమాటలపుడు జా
రెను మును ముంగటిగాజులు;
వెనుకటి వటగుత్తమగుట పీఁలె వెలఁదికిన్.

ఇటఁ గార్శ్య హర్షములసంధి. ఈ రెండును నిచట నొక్క నాయికకే కలిగినవి. పై పద్యమున నట్లు గానరాదు.

క. కనఁబడకుండిన నిన్నుం
గనఁగానువ్విళ్ళు గొందుఁ; గనిపించినచోఁ
జనుదువని వెఱతు; నిన్నుం
గనకున్నను గన్నునాకుఁ గలుగవు సుఖముల్.

ఇట నౌత్సుక్య శంకలయొక్క సంధి.

ఈ పై యుదాహరణములలో భావసంధియందు మొదటిభావ ముపమర్ద్యముగా రెండవది యుపమర్దకముగా నున్నది. అట్లున్ననే యనఁగా విరుద్ధ భావములకు సమావేశమున్ననే సుందరముగా నుండును. ఈ క్రింది ప్రతాపరుద్రీయ శ్లోకమును గనుఁడు.

ప్రతాపరుద్రస్య దిగంత జైత్రయాత్రా ప్రథూతైః పటహప్రణాదైః
ప్రియానులాపైశ్చ తథాభటానాం రోమాంచ వర్మావృత మంగమాసీత్.

ప్రతాపరుద్రుని జైత్రయాత్రాసమయ భేరీభాంకారములను వినియుఁ బ్రియురాండ్ర ప్రియభాషణములను వినియు వీరభటుల గాత్రము రోమాంచిత మయ్యెను.

ఇట వ్యాఖ్యాత "అత్ర పరస్పరవిరుద్ధ వీర శృంగారాశ్రితయోః హర్షయోఃస్పర్ధయా సంబంధకథనాత్ భావసంధిః" ఇటఁ బరస్పర విరుద్ధములగు వీర శృంగారములయొక్క వ్యభిచారులగు హర్షములకు స్పర్ధచే సంబంధము చెప్పుటవలన భావసంధి" అనెను. అనఁగా వీరులను వీరాశ్రితమగు హర్షమును, శృంగారాశ్రితమగు హర్షమును బరస్పర స్పర్ధతో (పోటీతో) నాశ్రయించినవి.

పరస్పర స్పర్ధతో నాశ్రయించినను రెండవదానిచే మొదటిది యుపమర్ద్యము గాలేదు. పరస్పర స్పర్ధతోనున్న రెంటికిని ననుభావములు భిన్నముగా నుండవలెను. రెండింటికిని నొకటే యనుభావము (రోమాంచము) చెప్పఁబడినది. 'చనుదువని చననియున్, కనఁబడకుండిన నిన్నుఁ' అను పద్యములలో వ్యభిచారుల యనుభావములు భిన్నభిన్నములుగా నున్నవి. కావున భిన్నవ్యభిచారుల సంధియే యుపమర్ద్య, ఉపమర్దక భావము గలిగియున్నచో రమణీయముగా నుండును.

భావశబలత

చెలులేమందురొ! భావవీధి నకటా! శ్రీనారసింహేంద్రుకౌఁ
గిలినాకెన్నఁడు గల్గునో! నృపతితోఁ గ్రీడింపఁగా బోవు చం
చలపుంజిత్తము నేమిసేయుదు; గురున్ సద్భక్తిఁ బ్రార్థింతునో
యలప్రాణేశ్వరుఁ జూడకున్నఁ బరితాపాటోపముల్ మానునే!

'చెలులేమందురొ భావవీధి' అన్నచో శంకయు. శ్రీనారసింహేంద్రు కౌఁగిలి నాకెన్నఁడు గల్గునో' యనుచోట నౌత్సుక్యమును 'నృపతితోఁ గ్రీడింపఁగాఁ బోవు చంచలపుంజిత్తము నేమిసేయుదు' అనుచో దైన్యము, 'గురున్ సద్భక్తిఁ బ్రార్థింతునో' అనుచో' మతియు, ''అలప్రాణేశ్వరు... మానునే'' అనుచో వితర్కమును గలవు. ఇట్లు పెక్కుభావములా నాయికయంటచే భావశబలత యగును.

భావశబలతలో నుపమర్ద్యోపమర్దక భావము నియతముగాదు. కాము చారము.

ఈ తెలుపఁబడిన రస, భావ, రసాభాస, భావాభాస, భావశాంతి, భావోదయ' భావసంధి, భావశబలతలు కావ్యమునఁ బ్రధానములుగాక యన్యాంగములుగా నయ్యెనేని రసవదాద్యలంకారములగును. ఎట్లన, నొక భావము నకుఁగాని రసమునకుఁగాని మఱొకరస మంగమయ్యెనేని రసవదలంకారము.

మునిర్జయతి యోగీంద్రో మహాత్మా కుంభసంభవః ।
యేనైకచులుకే దృష్టౌ దివ్యౌతౌ మత్స్యకచ్ఛపౌ.

తా. ఎవని పుడిసిటియందు దాదివ్య మత్స్యకచ్ఛపములు గానఁబడెనో యా యోగీంద్రుఁడును, మహాత్ముఁడునునగు నగస్త్యముని సర్వోత్కర్షముగా వర్తిల్లును.

ఇట మునివర్ణనము ప్రకృతము. కానఁ గవియొక్క మునివిషయకరతి రూపభావమునకు నద్భుతరస మంగము. ఇట భావమునకు రస మంగము. ఈ క్రింది పద్యముగూడ నుదాహరణీయము.

చ. జలనిధిరాజకన్య కనుసన్న మెలంగుచునుండు; వాణియుఁ
మెలఁగును మాటలోన; నెలమిం జెయిసన్నఁ జరించుఁ గీర్తి; నీ
లలితభుజోపగూహన విలాసముమానదు ధాత్రి; సద్గుణో
జ్జ్వల నరసింహ! మంత్రబలవంతుల కింతులు చిక్కు టబ్రమే!

నరసభూపాలవిషయక కవి రతిరూపభావమునకు శృంగారరస మంగము.

అయం స రశనోత్కర్షీ పీన స్తనవిమర్దనః
నాభ్యూరు జఘనస్పర్శీ నీవీవిస్రంసనః కరః

యుద్ధభూమియందుఁ జచ్చిపడియున్న భూరిశ్రవసుని హస్తమును గాంచి యతని భార్య విలపించుచున్నది.

"ఈ హస్తము నా మొలనూలిని లాఁగివేసెడిది. ఇది నా బలిసిన చన్నుల నదిమెడిది. ఇది నా నాభిని దొడలను, జఘనమును దడుముచుండెడిది. ఇది నా పోఁకముడిని విప్పుచుండెడిది."

ఇటఁ గరుణమునకు శృంగారమంగము. (రసదోష ప్రకరణమున దీనినిఁ జూచునది.) అనఁగా నొక రసమునకు వేఱొకరస మంగము. ఈ రెంటను రసవదలంకారము. దీనినే ధ్వనికారుఁడు.

ప్రధానేఽన్యత్ర వాక్యార్థే యత్రాంగం తు రసాదయః
కావ్యే తస్మిన్నలంకారో రసాది రితి మే మతిః.

"ఏ కావ్యమున రస, భావాదులు ప్రధానములో యనఁగా నంగిభూత ములో నచ్చట రస, భావాదినామములచేతనే వ్యవహారము; ఏ కావ్యమున రస భావాదు లప్రధానములో యనఁగా నంగభూతములో నవి రసవదాద్యలంకారము లని నా యాశయము" అని వచించెను. కాన రసాదులకును, రసవదాద్యలంకార ములకును భేదమును లెస్సగాఁ దెలియవలెను.

ఒక రసమునకు భావముగానీ యొక భావమునకు మఱొకభావముగానీ యంగమయ్యెనేని ప్రేయోఽలంకారము. దీనికి భావాలంకారమనియు నామాంతరము.

కదా వారాణస్యా మమరతటినీ రోధసి వసన్
వసానః కౌపీనం శిరసి నిదధానోఽజలిపుటం
అయే! గౌరీనాథ! త్రిపురహర! శంభో! త్రినయన!
ప్రసీదేతి క్రోశన్ నిమిషమివ నేష్యామి దివసాన్.

ఎప్పుడు నేను గంగాతీరమున వసించుచుఁ గౌపీనముదాల్చి శిరస్సున నంజలిని వహించి "ఓ గౌరీనాథ! ఓ శంభో! ఓ త్రినేత్ర! అనుగ్రహింపుము" అని యఱచుచు దినములను నిమిషముగాఁ గడపఁగలను?

ఇచ్చట శాంతరసమునకు కదా (ఎప్పుడు) అను పదముచే వ్యక్తమైన 'చింత' యను వ్యభిచారిభావ మంగము. అనఁగా రసమునకు భావ మంగము.

రసగంగాధరకారుఁ డిట భావమునకే రస మంగమని చెప్పెను.

అత్యుచ్చాః పరితః స్ఫురంతి గిరయః స్ఫారా స్తథాంభోధయః
తా నేతానపి బిభ్రతీ కిమపి నః శ్రాంతాసి తుభ్యం నమః
ఆశ్చర్యేణ ముహుర్ముహుస్తుతిమితి ప్రస్తౌమి యావద్భువ
స్తావద్బిభ్రదిమాంస్మృత స్తవ భుజో వాచ స్తతో ముద్రితాః.

"ఓ భూదేవీ! మిక్కిలి యెత్తైన పర్వతము లంతటను వ్యాపించియున్నవి. విశాలమైన సముద్రములు నిండియున్నవి. వీని నన్నింటిని వహించుచు నెంత మాత్రమును నలసట వహింపకున్నావు. నీకు నమస్కారము" అని యాశ్చర్యముతో తిరిగితిరిగి భూమిని స్తోత్రము చేయుచుండఁగా నోరాజా! ఆభూమిని వహించు నీభుజము నాస్మృతికి వచ్చినది. అంతటిలో నామాటలు కట్టువడినవి. ఇటఁ గవినేయు ప్రభువర్ణనము ప్రకృతము. కానఁ బ్రభువిషయకకవిరతిరూప భావమునకు భూవిషయక రతి రూపభావమంగము. అనఁగా నొకభావమునకు వేఱొకభావ మంగమయ్యెను.

భావమునకు రసాభాసభావాభాసము లంగమయ్యేనేని ఊర్జస్విదలంకారము

త్వత్ప్రత్యర్థి వసుంధరేశతరుణీఃసంత్రాసతస్సత్వరం
యాంతీర్వీర! విలుంఠితుంసరభసం యాతాఃకిరాతావనే
తిష్ఠంతి స్తిమితాః ప్రరూఢపులకా స్తేవిస్మృతోపక్రమా
స్తాసాము త్తరళైః స్తనైరతితరాం లోలైరపాంగైరపి.

ఓ వీరుఁడా! నీభయమున వేవేగఁ బరుగిడుచున్న నీ శత్రురాజకాంతలను వనములందలి కిరాతులు దోఁచుకొనుటకై పోయినవారై యాకాంతల యుబుకు చున్న చన్నులనుగాంచియు వారి లోలాపాంగములనుజూచియు గగ్గురుపాటు గొని తనపూనికను మఱచి స్తిమితులై నిలిచిరి.

ఇటఁ గవినేయువర్ణనము ప్రకృతము. కావున రాజవిషయకరతిరూప భావమునకు శృంగార రసాభాసము (కిరాతులు రాజకాంతలను మోహించుట యనుచితము గాన రసాభాసము) అంగము. ఈ క్రిందిదిగూడ నుదాహరణీయము.

చ. అలకలుముట్టిముట్టి జఘనాంబర పం క్తికిఁ గిట్టికిట్టి గు
బ్బలురతిఁ బట్టిపట్టి కరపల్లవముల్ నొలివెట్టి పెట్టియుం
జెలువగు తారహారముల చిక్కులుచెట్టు నృసింహ! నీద్విష
ల్లలన వనాళికేఁగ విటలక్షణలక్ష్యములై మహీజముల్.

నరసభూపాల విషయకరతిరూపభావమునకు శృంగారరసాభాసమంగము.

త్వయి లోచనగోచరంగతే సఫలం జన్మ నృసింహభూపతే!
అజనిష్ట మమేతిసాదరం యుధి విజ్ఞాపయితి ద్విషాంగణః.

ఓ నృసింహభూపతీ! నీవు మాకన్నులఁ బడఁగానే మా జన్మ సఫలమయ్యెను. అనిశత్రుగణము సాదరముగా యుద్ధమున విజ్ఞాపనము చేయుచున్నది.

ఇట శత్రువులు తమశత్రురాజును గురించి యీ విధముగా స్తోత్రము చేయుట యనుచితము. రాజవిషయక శత్రుస్తుతి కాన భావము.

ఇది యనౌచిత్యదోషగ్రస్తమగుటచే భావాభాసము. ఇది కవిసేయువర్ణనమగుట రాజవిషయకరతి కంగమయ్యెను.

రసమునకు భావశాంతి యంగమగు నేని సమాహితాలంకారము.

పశ్యామః కిమియం ప్రపద్యత ఇతి స్థైర్యం మయాలంబితం
కింమాం నాలపతీత్యయం ఖలు శఠః కోప స్తయాప్యాశ్రితః
ఇత్యన్యోన్య విలక్ష్యదృష్టిచతురే తస్మిన్నవస్థాంతరే
సవ్యాజం హసితం మయా ధృతిహరో బాష్ప స్తయా.

ఒకనాయకుఁడు తనమిత్రునితో ననుచున్నాఁడు. "ఈమె యేమిచేయునో చూతము" అని నేనును ధైర్యమవలంబించితిని. ఈతఁడు తానై నాతో నేల మాటలాడఁడు" అని యామెయు శఠించియున్నది. ఇట్లుండఁ బరధ్యానములో నెటువైపో చూచుకొనుచున్న యాసమయమున నేను మిషవెట్టినవ్వితిని. ఆమెయు నా ధైర్యమును హరించుబాష్పము విడిచినది."

ఇట శృంగారరసమునకు నంగమగు కోపరూపమగుభావమునకుశాంతి గలిగినది. భావోదయ, భావసంధి, భావశబలత లిట్లన్యాంగములయినచో వీనికి నామాంతరములులేవు. భావోదయాలంకారము, భావసంధ్యలంకారము, భావశబలతాలంకారము, అని యే వ్యవహారము. ఈ రసవదాద్య లంకారరూపమగు కావ్యమపరాంగరూపమగు గుణీభూతవ్యంగ్యములోఁజేరును. అదియుఁ బండితరాయమతాను సారముగా నుత్తమ కావ్యములోనే చేరును.

నవరస సంకరము

మ. జయలక్ష్మీ రతమై, ప్రతాపయుతమై, శత్రుచ్ఛిదాధుర్యమై,
ప్రయతార్తావనమై, కవీంద్రగణియై, రక్తార్ద్రమై, నిర్ఘనో

దయవిద్యున్నిభమై సకంపమయి వందారుస్పృహాశూన్యమై
నయ మొప్పన్నరసింహుఖడ్గమమరున్ నానారసప్రక్రియన్.

నరసభూపాలుని ఖడ్గము జయలక్ష్మియందు రతిగలదై, శౌర్యముగలదై, శత్రువులను ఛేదించుటయందును సమర్థమై ఆర్తులను రక్షించునదై, చంచలమై, రక్తముతోఁ దడిసినదై మేఘములేకయే వచ్చిన మెఱుపువంటిదై, కంపముగలదై, ప్రణతులను సంహరించుకోర్కి లేనిదై నానారసప్రకారములలో విలసిల్లుచున్నది.

ఇందుఁ గ్రమముగా నరసభూపాలుని ఖడ్గము శృంగార, వీర, రౌద్ర, కరుణ, హాస్య, బీభత్స, అద్భుత, భయానక, శాంతరసములకు నాశ్రయమయినది. కావున నవరస సంకరమని భావము.

ఇట నచేతనమగు ఖడ్గము రసాశ్రయ మెట్లగును? తిర్యగాదులకు విభావాది జ్ఞానములేమి వానిశృంగారమే రసాభాసమగుచుండ నచేతనమగు ఖడ్గమునకు విభావాది జ్ఞానమెట్లుండును? రసాశ్రయ మెట్లగును? 'శృంగారీ గిరిజాననే' అనుచోట జేతనుఁడగు హరుఁడు నవరసాశ్రయుఁడైన ట్లిచ్చటఁ గాదు. కాన నీ పద్యమున నవరస సంకరము పొసగదు. మఱియు శోకస్థాయిభావకమగు రసముకరుణము. కరుణము (అకారాంత పుంలింగము) కరుణ (ఆకారాంత స్త్రీలింగము). రసపరమైన కరుణ శబ్దమునకును దయాపరమైన 'కరుణా' శబ్దమునకును భేదముదెలియక 'ప్రయతార్తావనమై' అని ప్రయోగించుట దోషము. మఱియుఁ జెప్పకయే నానారస సంకరమని తెలియుచుండగా "నానారసప్రక్రియన్" అని వాచ్యముగాఁ జెప్పుటయు ననుచితమే. ఇట్టి సంకరము నే యాలంకారికులును నుదాహరింపలేదు.

రసాధిదేవతా నిరూపణము

సీ. హరికి శృంగార లీలాధిపత్య మొనర్చు
గణనాథు హాస్యసంగతునిఁ జేయు
నలికలోచనునిపై నధికరౌద్రము నిల్పు
శక్రుపై వీరరసంబు నెఱపు
యమునిపైని దయామయత్వంబు ఘటియించు
జగతి మహాకాలు సభయుఁ జేయు
శర్వరీంద్రుని జుగుప్సా రసాన్వితుఁ జేయు
శతధృతి నద్భుతాన్వితు నొనర్చు

గీ. శాంతి బ్రహ్మంబుఁ జేర్చు నిచ్చలు నృసింహు
భువనభరణంబు, వరవిఘ్ననివహహరణ,
మీశతయు, భోగము ననేకనృపతి హృతియు,
ననియు, యశమును, మదియు, బోధాతిశయము. ౧౪౯

తా. నరసభూపాలుని భూభరణము హరిని శృంగారాస్పదునిఁ జేయును. అతని విఘ్నహరణశక్తి విఘ్నేశ్వరుని నవ్వులపాలుఁ సేయును. అతని యీశత్వము ఫాలాక్షుని రౌద్రయుక్తునిఁ జేయును. అతనిభోగ మింద్రునికి వీరత్వము గలిగించును. అతని శత్రురాజ సంహారము యముని దయావంతునిఁ జేయును. అతని యుద్ధము కాలరుద్రుని భయాస్పదునిఁజేయును. అతనికీర్తి చంద్రుని జుగుప్సావంతునిఁ (రోఁతపుట్టించువానిని) గావించును. అతని బుద్ధి బ్రహ్మదేవుని నద్భుతవంతునిఁ జేయును. అతని జ్ఞానము బ్రహ్మమును శాంతినిఁ బొందించును.

ఇందు శ్రీమహావిష్ణువు శృంగార రసాధిదేవత; గణపతి హాస్యరసాధిదేవత; ఫాలాక్షుఁడు రౌద్రరసాధిదేవత; ఇంద్రుఁడు వీరరసాధిదేవత; యముఁడు కరుణరసాధిదేవత; కాలరుద్రుఁడు భయానక రసాధిదేవత; చంద్రుఁడు బీభత్స రసాధిదేవత; బ్రహ్మ యద్భుత రసాధిదేవత; పరబ్రహ్మము శాంతరసాధిదేవత యని చెప్పఁబడినది. సాహిత్యదర్పణమున నీ యధిదేవతలు భిన్నముగాఁ జెప్పబడియున్నారు. రసగంగాధరమున నీ విషయమే లేదు.

ఇందు "యమునిపై దయామయత్వంబు ఘటియించు" అనుచోటఁ గరుణరసమునకు దయాపదమును వాడుట చింత్యము.

సీ. మరకతానీకదంభమున శృంగారంబు,
హాస్యంబు ముక్తాఫలౌఘరుచులఁ
గరుణ విద్రుమవర్ణ గౌరవచ్ఛలమున
రౌద్రింబు కురువింద రత్నకలన
వీరంబు గోమేధికారోపితస్ఫూర్తి
భయము వైదూర్యశోభామిషమున
బీభత్స మింద్రనీలాభాగణంబున
శాంతి నిర్మల హీరకాంతిగతుల

గీ. నద్భుతము పుష్యరాగరాగాపదేశ
విలసితంబున సాకారవృత్తిఁ గాంచి

నవరసంబులు వొల్చు నీ భవనవీథిఁ
బ్రబల సుబల! నృసింహా! యోబయనృసింహా! ౧౫౦

కవి సమయమునందుఁ గీర్తి తెల్లనిదని వర్ణించువిధముననే నవరసములును గవిసమయమున నీ క్రింది వర్ణములు గలిగియుండును. శృంగారమునకు మరకత వర్ణము. హాస్యమునకు ముక్తాఫలవర్ణము. కరుణమునకు విద్రుమవర్ణము. రౌద్రమునకు గురువింద రత్నవర్ణము. వీరమునకు గోమేధికవర్ణము. భయానకమునకు వైదూర్యవర్ణము. బీభత్సమునకు నిందనీలవర్ణము. శాంతమునకు వజ్రవర్ణము. అద్భుతమునకుఁ బుష్యరాగవర్ణము.

కం. కరుణా భయ బీభత్సము
ఖరసంబులు శోక భీతి గాఢ జుగుప్సా
కరములు గాన రసములై
తిరమగు నెట్లన్న దీనిఁదెలిపెద వరుసన్.

ఉ. భావమలంక్రియాగుణవిభాసితమై వికసద్రసోదయ
శ్రీ వినివారితేతరవిశేషనివేదనమై యెలర్ప నీ
వావిరి దుఃఖమైన సుఖవైభవమైన విటీవిటాళి యం
దావలఁ బూర్ణమై సహృదయాత్ములఁ గేవలహర్షమై తగున్.

భావము (రత్యాది స్థాయిభావము) అలంకార గుణములచే (ఇదియుపలక్షణము కాన వృత్తి, రీతి, శయ్యా, పాకములచేతను, అనియును జెప్పఁకొనవలెను. విభాసితమై యనఁగాఁ గావ్యమునందుఁ బ్రతిపాదింపఁబడిన విభావాదులచే నభివ్యక్తమై (విభావాదులను గుణాలంకారాదులేకదా రమణీయముగా శోభింపఁజేయును. అట్టి రమణీయములయిన విభావములచే రసము వ్యక్తమగును.) రసముగా నగుచున్నది. ఆ రసశ్రీచేత సహృదయుల హృదయముననున్న జ్ఞానాంతరములు నివర్తిల్లుచున్నవి. ఈక్రమమునఁ బ్రసిద్ధమమున ననుకార్యులగు విటీవిటులయందు దుఃఖమైనను సుఖమైనను సహృదయులకుఁ బూర్ణమగు నానందమే కలుగును.

'విటీవిటు' లనరాదు. ఏలన, నెల్లరసములందును విటీవిటు లుండరుగదా. శృంగారమునందయినను దరుణీతరుణులు నాయికానాయకులుగా నుందురు. కాని విటీవిటులు గారుగదా! కాన విటీవిటులనుట తప్పు.

ఇట గ్రంథకర్తయుద్దేశ మేమనఁగా ననుకార్యమునందు దుఃఖమున్నను సుఖమున్నను దానిని దృశ్యశ్రవ్య కావ్యములలోఁ జూచుచున్నట్టియు విను

చున్నట్టియు సహృదయుల కానందమే కలుగుచున్నది. ఈ రసచర్చ విపుల ముగాఁ జేసియుంటిమి.

గీ. అల పదార్థంబులగు విభావానుభావ
సాత్త్వికాదులఁ గూడి రసత్వమొందు
నవనిభావంబు వాక్యార్థమనఁగ నెగడి
తంతువులు గూడి పటమనఁ దనరుకరణి.

రత్యాది స్థాయిభావము పదార్థభూతములగు విభావాదులఁగూడి తంతువులు దమలోఁ దాము గూడి పటమగువిధమున వాక్యార్థరూపమగు రసముగాఁ బరిణమించును. విభావాదులు పదార్థములనియు, రసము వాక్యార్థమనియు సిద్ధాంతము. పదార్థములకును వాక్యార్థమందేకదా విశ్రాంతి! విభావాదులకు రసమునందే విశ్రాంతి. స్థాయిభావములా విభావాదులను గూడి వానిచేఁ బుష్టమై రసమగును.

దీని కాకర మిది :—

యథా హి తంతవో వేమతుర్యాది క్రియయాన్వితాః
పటాత్మతా పరిణతాః పటవాచ్యా భవంతి తే
తథైవ స్థాయినో భావా విభావాదిభిరన్వితాః
రసాత్మతా పరిణతా రసవాచ్యా భవంతి తే.

మ. రమణీయోల్బణతాసమేతమగు నీరత్యాదిభావాబ్ధిలో
నమరం బుట్టుచు మున్గుచుం దగుఁ దరంగారూఢి సంచారి సం
ఘము లేతత్ప్రతిపన్న మా రసము తత్కాలంబునందైన స
త్యము రామాదులయంద; నాట్యమున సభ్యావాసమై భాసిలున్

నిర్వేదాది సంచారి భావబృందము లీరత్యాది స్థాయిభావములను సముద్రములోఁ దరంగములఁ బుట్టుచు నడఁగుచునుండును. వీనిచేఁ బరిపుష్టమైన రసము ప్రప్రథమమున రామాద్యనుకార్యమునందే యున్నను గావ్యనాట్యము లందారసము సామాజికాశ్రయమై యుండును. ఇది యలౌకికరసము. దీని కాకరమిది.

ఉన్మజ్జంతో నిమజ్జంతః కల్లోలాస్తే యథార్ణవే
తస్యోత్కర్షం వితన్వంతి యాంతి తద్రూపతామపి
తథా స్థాయిని నిర్మగ్నా హ్యున్మగ్నా వ్యభిచారిణః
పుష్ణంతి స్థాయినం స్వాంశ్చ తనయంతి రసాత్మతాం.

శా. లేఖేశప్రతిమానవైభవ! భవాశ్లిష్ట స్రవంతీమరు
చ్చాఖిస్పర్థియశః పరంపర పరక్ష్మాపాలక ప్రాజ్యరా
జ్యాఖర్వస్మయపుంజభంజనకృపాణాకల్పకల్పాంత వే
లాఖేలత్ప్రబలార్కకర్కశమహోంఘ్రిప్రతాపోదయా!

అచల జిహ్వము—ఈ పద్యాక్షరములను జదువునపుడు జిహ్వ చలింపదు.

కం. భోగాంబువాహవాహవి
భాగేహాభావుకాంగ భావభవమహా
భాగమహీంభాగమహా
భోగావహబాహు భోగిపుంగవ భోగా! ౧౫౫

కవిరాజ విరాజితము

నిరుపమ రూప! దిలీప మనూపమనీతికలాప! కలాపధర
స్మరణభవానుభవానిశమానితమానసపద్మసపద్మరట
త్తరివర ఘోటకకోటికరంభితకాంత నిశాంతనిశాంతమహా
హరిహయుదిక్తరణి స్ఫురణైక విభాధికలాభ కలాభవనా!

గద్యము

ఇది శ్రీ హనుమత్ప్రసాదలబ్ధ కవితాసారసారస్వతాలంకార నిరంకుశ ప్రతిభా
బంధురప్రబంధ పఠనరచనాధురంధర ప్రబంధాంక వేంకటరాయభూషణ
సుపుత్త్రి తిమ్మరాజపౌత్త్ర సకలభాషావిశేష నిరుపమావధానశారదా
మూర్తి మూర్తి ప్రణీతంబైన కావ్యాలంకార సంగ్రహంబను
మహాప్రబంధంబునందు రస, స్థాయి సామాన్యలక్షణంబును
దద్బహూకరణంబును, విభావానుభావ సంచారిభావ
ప్రపంచంబును, శృంగార చేష్టా ప్రకరణంబును
నవస్థా నిర్ణయంబును. సంభోగ విప్రలంభ
భేదంబును, రసాభాస, భావశాంతి, భావో
దయ, భావసంధి, భావ శబలతా
సంకరతలును రసవర్ణాధిదేవతా
విశేషంబును నున్నది
తృతీయాశ్వాసము.

అనుబంధము

ప్ర ప్రథమమునం దొమ్మిది రసములకును గ్రంథకర్త స్థాయిభావములను మాత్రముం జూపి శృంగారరసమును మాత్రమే విభావానుభావ సంచారి సామగ్రితో వివరించెను. గ్రంథవిస్తరభీతిచే మిగిలిన రసములను వదలివైచెను. మిగిలిన రసములను వాని విభావాదిసామగ్రిని నిటం జూపుదుము.

హాస్యరసము

వికృతాకార, వా, గ్వేష, చేష్టాదేః, కుహకాద్భవేత్
హాస్యోహాస స్థాయిభావశ్శ్వేతః ప్రమథదైవతః
వికృతాకార వాగ్వేషం యమాలోక్య హసేజ్జనః
తదత్రాలంబనం ప్రోక్తం తచ్చేష్టోద్దీపనం మతం
అనుభావోఽక్షి సంకోచ వదనస్మేరతాదికః
హర్షావహిత్థ చాపల్యావేగాశ్చ వ్యభిచారిణః.

వికృతమైన యాకారము, వికృతమైన భాష, వికృతమైన వేషము, వికృతమైన చేష్టలు మొదలగునవిగల నర్తకుని (కుహకాత్) వలన హాసము స్థాయిభావముగాంగల హాస్యరసము గలుగును. దీనివర్ణము శ్వేతము. దీని కధిదేవత ప్రమథుండు. (సరసభూపాలీయకర్త గణనాథుండని చెప్పెను.) జనుండు (సామాజికుండు) వికృతాకార వాగ్వేష చేష్టాదులు గల యువనినిం జూచి నవ్వునో యతం డాలంబనవిభావము. వాని చేష్ట యుద్దీపనవిభావము. అక్షిసంకోచము, వదనస్మేరత మొదలగునవి యను భావములు, హర్షము, అవహిత్థ, చాపల్యము, ఆవేగము, వ్యభిచారిభావములు.

ఈ హాస్యరసము భావభేదమునుబట్టి యాఱువిధములు, ఎట్లన,

జ్యేష్ఠానాం స్మితహసితే । మధ్యానాం విహసితావహసితే చ
నీచానా మపహసితం । తథాతిహసితం తదేష షడ్భేదః.

ఉత్తములకు స్మితహసితములు, మధ్యములకు విహసిత, అవహసితములు, నీచులకు అపహసిత, అతిహసితములు, అనునవి గలుగును.

"ఈషత్ఫుల్లకపోలాభ్యాం కటాక్షై రప్యనుల్బణైః
అదృశ్యదశనో హాసో మధురస్స్మిత ముచ్యతే
వక్త్ర నేత్ర కపోలైశ్చ దుత్ఫుల్లై రుపలక్షితః
కించిల్లక్షిత దంతశ్చ తదా హసిత మిష్యతే
సశబ్దం మధురం కంఠగతం వదనరాగవత్.

ఆకంపితాక్షిమంద్రం చ విదుర్విహసితం బుధాః
నికుంచితాంసశీర్షశ్చ జిహ్మదృష్టి విలోకనః
ఉత్ఫుల్లనాసికో హాసో నామ్నావహసితం మతం
అస్థానజః సాశ్రుదృష్టి రాకంప స్కంధమూర్ధజః
శార్ఙ్గదేవేన గదితో హాసోఽపహసితాహ్వయః
స్థూలకర్ణకటుధ్వానో బాష్పపూరప్లుతేక్షణః
కరోపగూఢపార్శ్వశ్చ హాసోఽతిహసితం మతం."

కొలఁదిగాఁ జెక్కిళ్లు వికసింపఁజేసి, మృదువుగాఁ గటాక్షములను నిగుడ్చుచు, దంతములు వెలికిఁ గనరానిచందమున నవ్విన నది మధురమైన హాసము. దీనికి స్మితమని పేరు. లెస్సగా మొగము, కన్నులు, చెక్కిళ్ళును, వికసింపఁజేసి కొలఁదిగాఁ దంతములు గనవచ్చునట్లు నవ్విన నది హసిత మనఁబడును. కంఠగతముగానే (వెలుపలికి రానీయక) మధురస్వరమును జేయుచు, ముఖరాగమును జూపుచు నోరగంటఁ జూచుచు మంద్రముగా నవ్విన నది విహసిత మనఁబడును. భుజములును, శిరస్సును గదలునట్లును, నోరచూపుఁజూచుచు, ముక్కుపుటమును లెస్సగా వికసింపఁజేయుచు నవ్విన నది యవహసిత మనఁబడును. తగినంత కారణములేకయుఁ గలిగినదియు, గన్నీరు వెలువరించుచు, భుజములును, వెండ్రుకలును నదరిపోవునట్లు చేయునదియు నగు నవ్వపహసిత మనఁబడును. స్థూలమైనదియుఁ, గన్నులనుండి బాష్పపూరమును బ్రవహింపఁజేయునదియు డొక్కలదరునట్లు చేయునదియు నగు న వ్వతిహసిత మనఁబడును.

ఉదాహరణము

గురోర్గిరః పంచదినాన్యధీత్య వేదాంతశాస్త్రాణి దినత్రయం చ
అమీ సమాఘ్రాయ చ తర్కవాదాన్ సమాగతాః కుక్కుట
మిశ్రపాదాః.

అయిదు దినాలలో మీమాంసాశాస్త్రమును మిడికి, మూఁడు దినాలలో వేదాంతశాస్త్రమును వెలిఁగించి తర్కవాదములను మూచూచి కుక్కుటమిశ్రపాదులవారు ఏయచేసినారు

ఆ. వె. చాకివానితోడ జగడాలు పడలేక
సిరిగలాఁడు పట్టుచీరగట్టె;
శివుఁడు తోలుగప్పె; సీయని మదిరోసి
భైరవుండు చీర పాఱవైచె.

ఈ హాస్యరసము పరిహాసనములలో నంగినా నుండును. అందు మనమీ యాఱు భేదములను జూడఁగలము.

ఇట నొక శంక గలుగుచున్నది. సామాజికుడు నాయకునితో నభేదమును బొందినపుడుగదా రసోదయమగుచున్నది. ఇందులకే సాధారణీకరణమను వ్యాపారముండుననియు నది నాయకసామాజికులకు విభావాదులను సాధారణముగాఁ జేయుననియును రసచర్చావసరమునఁ దెలిపితిమి. అట్టియెడఁ నాయకుఁడు గావ్యములందు సాక్షాత్తుగా నిబద్ధుఁడై యుండవలెను. కానిచో రసాస్వాదము గలుగదు. ఎట్లు సామాజికుఁడు శకుంతలా దుష్యంతాదుల శృంగారమును సాక్షాత్తుగాఁ జూచి తదభేదముతో రసస్వాదమును జేయుచున్నాఁడో హాస్యరసమునను నల్లే నవ్వుచున్న నాయకునిఁజూచి తనభేదముతో హాస్యరసాస్వాదమును జేయవలసియున్నది. కాని హాస్యాదులగు కొన్ని రసములలో నట్టి నాయకాదులు నిబంధింపఁబడుటలేదు. అట్టిచో రసోదయ మెట్లగును?

యస్యహాసః సచేత్క్వాపి సాక్షాన్నైవ నిబధ్యతే
తథాప్యేష విభావాది సామర్థ్యా దుపలభ్యతే
అభేదేన విభావాది సాధారణ్యాత్ప్రతీయతే
సామాజకై స్తతోహాస్య రసోఽయ మనుభూయతే.

నాటకాదులందు నవ్వుచున్న నాయకుఁడు సాక్షాత్తుగా నిబంధింపఁబడుట లేదు. అయినను నా నాయకుఁడు విభావాదుల సామర్థ్యముచేఁ దోఁచును. అనఁగాఁ బ్రత్యక్షముగాఁ గానరాకున్నను సామాజికుల యంతరదృష్టికి నవ్వుచున్న నాయకుఁడు గానఁబడును. వానితో సామాజికు లభేదమునుబొంది రసాస్వాదమును జేయుదురు. బీభత్సమునందుఁగూడ నిదేవిధముగా సామాజికులు రస మనుభవింతురు.

హాస్యాభాసము

అపహసింపఁదగని గురువులు మొదలగు పెద్దల, నాలంబనముగాఁ జేసికొని ప్రవృత్తమైన హాసము హాస్యాభాసము. ఉత్తరరామచరిత్రమున వాల్మీక్యాశ్రమమునకు వసిష్ఠమహర్షి వచ్చినపుడు శిష్యుల సంభాషణమును గనుఁడు.

సౌధాతకి:- ఏమి! వసిష్ఠుఁడా! నే నేదో వ్యాఘ్రమనుకొంటిని. ఏలన, నతఁడురాగాఁనే పాప మావుపెయ్యను నంతమొనర్చిరి.

ఇటఁ బూజ్యపాదుఁడగు వసిష్ఠమహర్షినిఁ బరిహసించుట హాస్యాభాసము.

కరుణరసము

ఇష్టనాశాదనిష్టాప్తేః కరుణాఖ్యో రసో భవేత్
ధీరైః కపోతవర్ణోఽయం కథితో యముదైవతః
శోకోఽత్ర స్థాయిభావః స్యాచ్ఛోచ్యమాలంబనం మతం
తస్య దాహాదికావస్థా భవేదుద్దీపనం పునః
అనుభావా దైవనిందా భూపాతక్రందితాదయః
వైవర్ణ్యోచ్ఛ్వాసనిశ్వాస స్తంభప్రలపనాని చ
నిర్వేద మోహాపస్మార వ్యాధి గ్లాని స్మృతిశ్రమాః
విషాద జడతోన్మాద చింతాద్యా వ్యభిచారిణః.

ఇష్టబంధువులు మొదలగువారి నాశమువలనను, అనిష్టము ప్రాప్తించుటవలనను, గరుణరసము గలుగును. 'ఇష్టనాశము' అన ఇష్టులగువారి మరణమనియే యర్థముగాదు, మరణముగావచ్చును. లేక వారి వార్తబొత్తుగాఁ దెలియకపోవుటచే మరణించిరనియుఁ, వారి సంగమము దీఁగి తటస్థింపనే తటస్థింపదనియు నమ్మకము గలుగుటచే సంభవించిన నిరపేక్షభావము. దీని వర్ణము కపోతవర్ణము. (నగసభూపాలీయమున విద్రుమవర్ణమని చెప్పఁబడియున్నది.) దీని కధిదేవత యముఁడు. స్థాయిభావము శోకము. శోచ్యులగు బంధుమిత్రాదు లాలంబనము. ఆ శోచ్యులగువారి దాహావస్థయుఁ, దత్సంబంధి గృహ, తురగాభరణ దర్శనాదులును నుద్దీపనవిభావములు. దైవనింద, భూపాతము, ఆక్రందనము, మొదలగునవి యనుభావములు. వైవర్ణ్యము, ఉచ్ఛ్వాస నిశ్వాసములు, స్తంభము, ప్రలాపము, నిర్వేదము, మోహము, అపస్మారము, వ్యాధి, గ్లాని, స్మృతి, శ్రమ, విషాదము, జడత, ఉన్మాదము, చింత మొదలగునవి వ్యభిచారిభావములు.

ఉదాహరణము

ఆ. వె. లోకదీప మాఱె; లోకేశ్వరుఁడడంగెఁ;
గల్పవృక్షకంబు కాలిపోయెఁ;
బాలకడలి యెండె: భాండారము హరించె;
వ్యర్థమైన బ్రదుకు బ్రదుకవలసె.

ఈ పద్యము నా జాతక కథాగుచ్ఛములోనిది. ఇట వ్యాఘ్రముచే భక్షితుఁడైన బోధిసత్త్వునిగాంచి యతని శిష్యు లరుదెంచుచున్నారు. బోధిసత్త్వుఁ డాలంబనము. ఆతని యెముకలప్రో వుద్దీపనవిభావము. రోదనము అనుభావము. నిర్వేద విషాదములు వ్యభిచారులు. వీనిచే స్థాయిభావమగు శోకము పుష్టమై కరుణరస మయ్యెను. ఈ కరుణరసము నా ద్వంద్వయుద్ధమున లెస్సగాఁ బుష్టమైయున్నది.

భట్టలోల్లటుఁడు కరుణరసమున 'ధృతి'గూడ వ్యభిచారిగా నుండునని చెప్పినట్లేదో సందర్భములో నొకానొక వ్యాఖ్యానమున నొకరు వ్రాసిరఁట. దానికిఁ దగినట్లు పాండురంగ మాహాత్మ్యములోని నిగమశర్మోపాఖ్యానమున నీ క్రింది పద్యమున 'ధృతి' యను వ్యభిచారిభావము గన్పట్టుచున్నది.

ఉ. ఎల్లరు నెల్లచో ధనము లిచ్చి మృగాక్షులఁగొంద్రు గాని యో
పల్లవపాణి! యేఁ బరమపావనవంశము నిచ్చి కొంటి నీ
నల్లనిరూపు నిక్కమని నమ్మి; ధ్రువంబదిగాక నేఁడు వి
ద్యుల్లతికాధికాభినయ ధూర్వహమాట యెఱుంగ నింతయున్.

'నీ నల్లనిరూపు నిక్కమని నమ్ముట' ధృతిచేత నేకదా (ధైర్యముచేత నే) కరుణరసమునకును, గరుణవిప్రలంభమునకును గల భేద మేమి?

"శోకస్థాయితయాభిన్నో విప్రలంభాదయం రసః
విప్రలంభే రతిః స్థాయీ పునస్సంభోగహేతుకః."

కరుణరసమునకు స్థాయిభావము శోకము. కరుణవిప్రలంభమునకుఁ బునస్సంభోగకారణమగు రతి స్థాయిభావము. కరుణరసమునఁ బునస్సంభోగ ముండదు. అసలు కేవలకరుణమో కేవల విప్రలంభమో యుండును; కాని కరుణ విప్రలంభమనునది లేనేలేదని వెనుకఁ దెలిపితిమి.

సాపేక్షభావమున్నచో విప్రలంభమనియు, నిరపేక్షభావ మున్నచోఁ గరుణమనియు సిద్ధాంతము. అంతేకాని నాయికానాయకులలో నొకరు మరణించి తిరిగి జీవించినచోఁగాని శరీరాంతరముతో వచ్చినఁగాని కరుణ విప్రలంభమనియు మరణించినచోఁ గరుణమనియు సాహిత్యదర్పణకారుఁడు దెలిపిన సిద్ధాంతము సరిగాదు. మరణించినను జీవించినను నిరపేక్షభావమున్నచోఁ గరుణమనియు, సాపేక్షభావమున్నచో విప్రలంభమనియు సిద్ధాంతము. దీనిని బట్టి కరుణ విప్రలంభమనునది లేనేలేదు.

కరుణాభాసము

ధీరోద్ధతుఁడు తనచేఁ జంపఁబడిన శత్రువును గుఱించి చేయు రోదనము కరుణాభాసమగును.

కం. గదచే దుర్యోధను తొడ
అదయ స్వాంతమున విఱిచి హతుఁడగు నతనిం
బదపడి కని భీముండా
గదగొని బిట్టేడ్చెనంచు గథకుఁడు దెలిపెన్.

రౌద్రరసము

రౌద్రః క్రోధ స్థాయిభావో రక్తో రక్తాధిదైవతః
ఆలంబనమరి స్తత్ర తచ్చేష్టోద్దీపనం మతం
ముష్టిప్రహారపాతన వికృతచ్ఛేదావదారణైశ్చైవం
సంగ్రామ సంభ్రమాద్యైః రస్యోద్దీప్తి ర్భవేత్ప్రౌఢా
భ్రూవిభంగోష్ఠనిర్దంశ బాహుస్ఫోటనతర్జనాః
ఆత్మావదాన కథనమాయుధోత్క్షేపణాని చ
ఉగ్రతావేగరోమాంచ స్వేదవేపథవో మదః
అనుభావా స్తథాక్షేప క్రూరసందర్శనాదయః
మోహామర్షాదయ స్తత్ర భావాః స్యుర్వ్యభిచారిణః

రౌద్రమునకు, క్రోధము స్థాయిభావము, రక్తవర్ణము. రక్తమధిదేవత. (నరసభూపాలీయమున ఫాలాక్షుఁడనెను.) ఆలంబనవిభావము శత్రువు. వాని యపకారాదిచేష్ట లుద్దీపనవిభావములు. పిడికిటఁ బొడుచుట, నేలమీఁదఁ బడవేయుట, వికృతముగాఁ జీల్చుట, సంగ్రామమున సంభ్రమించుట మొదలగువానిచే నీరౌద్రము లెస్సగా నుద్దీప్తమగును. భ్రూభంగము, ఓష్ఠనిర్దంశము, బాహుస్ఫోటనము, తర్జనము, ఆత్మావదానకథనము, ఆయుధోత్క్షేపణము, ఉగ్రత్వము, ఆవేగము, రోమాంచము, స్వేదము, వేపథువు, మదము, ఆక్షేపము, క్రూరసందర్శనము, అనునవి యనుభావములు. మోహము, అమర్షము, ఉగ్రత, ఆవేగము, మొదలగునవి వ్యభిచారి భావములు.

శా. చిందుల్ త్రొక్కుచు రక్తపుఁ మడుఁగులం జెండాడుచున్ శత్రురా
ట్సందోహంబును, సింహనాదములతోడన్ మాఱుమ్రోఁగం దెసల్,
అందున్నిందును నెందుఁజూచినను నేనై, యుద్ధరంగంబు నె
ల్లం దర్పంబున గుత్తమంగొనినలీలం బెద్ద క్రీడించితిన్.

ఇందు రుస్తుము నాయకుఁడు సొహ్రాబు ప్రతినాయకుఁడు. సొహ్రాబు యొక్క పరితాపశ్రవణ ముద్దీపనవిభావము. భ్రూభంగము, ఓష్ఠనిర్దంశనము, ఆత్మావదాన కథనము, అనునవి యనుభావములు. అమర్షము, ఉగ్రత్వము, అనునవి వ్యభిచారులు.

రౌద్రరసమునకును, వీరరసభేద మగు యుద్ధవీరమునకును భేదమేమి?

"రక్తాస్య నేత్రతా చాత్ర భేదినీ యుద్ధవీరతః"

రౌద్రరసమున కనుభావములు రక్తాస్యత్వము, రక్తనేత్రత్వమును. యుద్ధవీరమున కివి యనుభావములుగావు. ఈ రెంటికిని నాలంబనోద్దీపనవిభావములు సాధారణములే. మఱియు ననుభావ వ్యభిచారులుగూడఁ బెక్కు సాధారణ

ములే. అయినను రౌద్రమునకు స్థాయిభావము క్రోధము. రక్తాస్యత్వ రక్తనేత్రత్వము లనుభావములు. యుద్ధవీరమునకు స్థాయిభావ ముత్సాహము. మఱియు రౌద్రరసనాయకుఁడు ధీరోద్ధతుఁడు. వీరరసనాయకుఁడు ధీరోదాత్తుఁడు.

రౌద్రాభాసము

'రౌద్రే గుర్వాగతకోపే' గురువులకు పితృ, భ్రాతృ, ముని, సుర, ఆచార్యాదులపైఁ గోపమును చూపించినచో రౌద్రాభాసమగును.

మ. కనులన్ నిప్పులురాల, గాత్రమువడంకన్ దద్దయున్, వీడి క
ర్ణుని, సంకోచముఁబాసి, వింట ములికిన్ మోపెట్టి, వీక్షించు కృ
ష్ణుని లెక్కింపక, వాని ప్రల్లదములన్ రోషించి పెద్దన్నఁ జం
పనిగో! కవ్వడి కాలరుద్రనిగతిం బైపైకి నేతెంచెడిన్.

వీరరసము

ఉత్తమప్రకృతిర్వీర ఉత్సాహ స్థాయిభావకః
మహేంద్రదైవతో హేమవర్ణోఽయం సముదాహృతః
ప్రతినేతృ తదుత్కర్షాలంబనోద్దీపనాన్వితః
చాతుర్యామంత్రణస్థైర్య ప్రసాదాద్యనుభావభూః
క్రోధాభిమానహాస ప్రముఖవ్యభిచారిభిః పుష్టః
స చ దానధర్మయుద్ధదయయా చ సమన్వితశ్చతుర్ధాస్యాత్.

వీరరస ముత్తమనాయకము. దీనికి స్థాయిభావముత్సాహము. దీని కధిదేవత యింద్రుఁడు. వర్ణము హేమవర్ణము; (గోమేధికవర్ణమని నరసభూపాలీయము.) ప్రతినాయకుఁ డాలంబన విభావము. వాని యుత్కర్ష యుద్దీపన విభావము. చాతుర్యము, ఆమంత్రణము (మిత్రాదులతో నాలోచించుట) స్థైర్యము, ప్రసాదము (ప్రసన్నత యనఁగా నలజడినిఁ బొందకుండుట) మొదలగునవి యనుభావములు. క్రోధము, అభిమానము, హాసము మొదలగునవి వ్యభిచారిభావములు. (ఈ వీరమున రౌద్రస్థాయి యగు క్రోధము, హాస్యస్థాయి యగు హాసమును వ్యభిచారులగును.) ఈ వీరము దానవీరము, ధర్మవీరము, యుద్ధవీరము, దయావీరము, అని నాలుగు విధములు.

దానవీరము

కం. అనవుడు భూవరుఁ డిట్లనె;
మునులారా! నా శరీరమునఁ గల్గునెడన్
జనములకు మేలు, గావల
సిన దున్నదె? యింతకన్న శ్రేయసుగలదే?

కం. మున్ను దధీచి యొసంగెను
వెన్నెముక నటంచు నేను విన్నదిమొదలా
తెన్నునఁ బోనుంటిని నా
పున్నెము ఫలియించె మనసు మునిఁగెం బ్రీతిన్.

కం. అని యపుడు పిలిచి వైద్యులఁ
దనయొడలినిఁ గోసి రక్తధారలు, మాంసం
బును, వలసినంత యిమ్మని
యనవద్యచరిత్రుఁడాతఁ డాభాషించెన్.

మైత్రీబలుఁడను రాజు దన యొడలినిఁ గోసి మాంసమును దానము చేసెను. ఇట స్థాయిభావము దానమునకు త్సాహము. దధీచ్యాదుల దానము లుద్దీపన విభావములు. స్థైర్యము, ప్రసాదము మొదలగునవి యనుభావములు. వీనిచే నుత్సాహము పుష్టమై దానవీరమయ్యెను.

ధర్మవీరము

స్నేహం దయాం చ కీర్తిం చ యదివా జానకీమపి
ఆరాధనాయలోకస్య ముంచతో నాస్తి మే వ్యథా.

స్నేహముగానీ దయనుగానీ కీర్తినిఁగానీ యవసరపడినచో జానకినిఁగాని లోకారాధనకై విడుచుటకు వెనుదీయను. ఇట శ్రీరాముఁడు ధర్మవీరుఁడు.

యుద్ధవీరము

శా. మీరల్ విప్రుల; రేము శూద్రులము స్వామీ! మీ పవిత్రాంఘ్రులన్
నీరంధ్రమ్మగు భక్తిగొల్తుముగదా నిత్యంబు; చాలింపుఁడీ
పోరాటంబును మాకుఁ జుట్టుకొను నేమో? బ్రహ్మహత్యాఘ; మీ
వీరుల్ కొండలఁబిండిఁగొట్టకను బృథ్వింజుట్టఁగా దిట్టరుల్.

ఇది నా 'ఖడ్గతిక్కన'లోని పద్యము. ఇందుఁ బిన్నమనాయఁడు యుద్ధ వీరుఁడు.

దయావీరము

కం. తనివోంది నా కృశాంగం
బున నాఁకలిదీఱ శాబములఁ బులి తినమా
నునో? లేదో యని పొగులును
ముని తన బాధకు లవంబుఁ బొగులఁడెడందన్.

కం. తన యొక్కొక్కవయవమును
దినఁ బులికందించుచుండెఁ దిని యదియును ద్రే

స్చెను లెస్సగ నదివిని యమి
యును గన్నులుమూసెఁ బెద్దయూర్చుచు నెలమిక.

ఇందు బోధిసత్త్వుఁడు దయావీరుఁడు.

రసగంగాధరకారుఁడు శృంగారమునకువలెనే వీరరసమునకును బెక్కు భేదములు నిరూపింపవచ్చునని 'సత్యవీరము' (హరిశ్చంద్రనాటకము) అను మఱొక భేదమును జూపెను. సత్యము ధర్మభేదముగాదా? ధర్మవీరములోనే సత్యవీరము చేరదా? అని శంకించి యట్లైని దాన దయావీరములుగూడ ధర్మవీరాంతర్గతములే యగును. వానికిఁ బృథగ్గణనమేల? అని సత్యవీరమును స్థాపించెను. ఇట్లే పాండిత్యవీరుఁడు, క్షమావీరుఁడు, బలవీరుఁడు మొదలగు వారును గలరు. అనియును దెలిపెను.

వీరాభాసము

"బ్రహ్మవధాద్యుత్సాహేఽధమపాత్రగతే తథా వీరే"

బ్రహ్మహత్యాదులగు మహాపాతకములను జేయుటయం దుత్సాహమును జూపుటయు, నధమపాత్రగతముగా వీరమును జూపించుటయు వీరాభాసమగును.

గీ. దైవతారాధనంబుల ధ్వంసపఱచి
సరవి విప్రుల దుంపనాశించొనర్తు
కాలు దండంబునకు రుద్రు శూలమునకు
నింద్రు వజ్రాయుధమునకు నేను వెఱవ.

ఇందు దేవబ్రాహ్మణ వధోత్సాహము గాన వీరాభాసము.

భయానకరసము

భయానకోభయ స్థాయిభావః కాలాధిదైవతః
స్త్రీ నీచప్రకృతిః కృష్ణో మత స్తత్త్వవిశారదైః
యస్మా దుత్పద్యతే భీతి స్తదత్రాలంబనం మతం
చేష్టా ఘోరతరా స్తస్య భవే దుద్దీపనం పునః
అనుభావాస్తు వైవర్ణ్య గద్గదస్వర భాషణం
ప్రళయస్వేద రోమాంచ కంపదిక్ప్రేక్షణాదయః
జుగుప్సావేగసమ్మోహ సంత్రాస గ్లాని దీనతాః
శంకాపస్మారసంభ్రాంతి మృత్యాద్యా వ్యభిచారిణః.

భయానకమునకు భయము స్థాయిభావము. కాలుఁడధిదేవత. స్త్రీలును, నీచపాత్రులును దీనికి నాయకులు. దీనివర్ణము కృష్ణము (వైడూర్యవర్ణమని నరసభూపాలీయము). దేనివలన భయ ముత్పన్నమగునో యది యాలంబన విభా

వము. దానియొక్క ఘోరతరమగు చేష్ట లుద్దీపన విభావములు. వైవర్ణ్యము, స్వేదము, రోమాంచము, కంపము, దిక్కులు చూచుట, అనునవి యనుభావములు. జుగుప్స, ఆవేగము, సమ్మోహము, సంత్రాసము, గ్లాని, దీనత, శంక, అపస్మారము, భ్రాంతి, మృత్యువు, మొదలయినవి వ్యభిచారిభావములు.

సీ. వీడిన మొలనూలు పెనుకాల బందమై, పఱచుచుం బఱచుచుం బడెడివారు
చంకలో నిడుకొన్న చంటిబిడ్డలతోడ, దిగ్భ్రాంతి నట్టిట్టు తిరుగువారు
ఎదురైన తతిచెట్లొ యెగిరి గోడలుదాఁటి, పరులయిండ్లను జొరంబడెడువారు
దవ్వులఁ గాంచియుఁ గెవ్వున నఱచుచుఁ, బడుచు జాఱుచుఁ జెట్లఁబ్రాకువారు

గీ. సగము సడలిన చీరలు సరుదుకొనుచు
నొకట నాఁగుచు నాఁగుచు నూర్చుకొనుచు
బలముఱుట గాళ్ళ మెలమెల్లఁ బఱచువారు
నైరి పురకాంత లత్తతి నాత్మగలఁగి.

ఇది నా వాసవదత్తలోని పద్యము. నడగిరి యను నేనుఁగు మదించి పట్టణముపైఁ బడినది. అప్పటి ప్రజల యలజడి యిది. ఇట నడగిరి యాలంబన విభావము. దానిచేష్ట లుద్దీపన విభావములు. వైవర్ణ్యము, స్వేదము, రోమాంచము, కంపము మొదలగు ననుభావము లాక్షేప్యములు. సంత్రాసము, శంక, భ్రాంతి, ఆవేగము మొదలగునవి వ్యభిచారులు. వీనిచే భయానకము పుష్టమై రస మయినది.

భయానకాభాసము

'ఉత్తమపాత్ర గతత్వే భయానకే'

భయానకమునకు స్త్రీలును నీచపాత్రలును నాయకులని తెలిపితిమి. అట్లుగాక యా భయానక ముత్తమపాత్ర గతమగుచో భయానకాభాసము.

గీ. క్షత్రవంశాటవిం గాల్చు కారుచిచ్చు
దండిమగఁడైన పరశురాముండు రాఁగ
గుండెచెదరంగఁ దడఁబాటుగొనుచుఁ గాళ్ళ
దశరథుఁడు చొచ్చె వెఱచి యంతఃపురంబు.

ఇట నుత్తమనాయకుఁడగు దశరథుఁ డంతఃపురమునఁ జొచ్చె ననుటచేఁ దన్నిష్ఠమగు భయానకము భయానకాభాసమగును.

బీభత్సరసము

జుగుప్సా స్థాయిభావశ్చ బీభత్సః కథ్యతే రసః
నీలవర్ణో మహాకాలదైవతోఽయముదాహృతః

దుర్గంధ మాంస రుధిర మేదాంస్యాలంబనం మతం
తత్రైవక్రిమిపాతాద్య ముద్దీపన ముదాహృతం
నిష్ఠీవనాస్యవలననేత్ర సంకోచనాదయః
అనుభావాశ్చ మోహాద్యాస్తథా స్సర్వ్యభిచారిణః

బీభత్సమునకు స్థాయిభావము జుగుప్స, నీలవర్ణము. (ఇంద్రనీలవర్ణమని నరసభూపాలీయము.) అధిదేవత మహాకాలుఁడు. (చంద్రుఁడని నరసభూపాలీయము.) దుర్గంధము, మాంసము, రక్తము, క్రొవ్వు మొదలగునవి యాలంబన విభావము. అచ్చటి క్రిము లుద్దీపనవిభావము. నిష్ఠీవనము, ముఖసంకోచము, కనులు మూడుచుకొనుట మొదలగునవి యనుభావములు. మోహము, అపస్మారము, ఆవేగము, వ్యాధి, మరణము, మొదలగునవి వ్యభిచారులు.

కం. విఱిగినఁ గాళులఁ బగిలిన
శిరములఁ, దెగిపడినయట్టి చేతుల, బహుధా
తరిగిన యొడళ్ల నా సం
గరభువి సూనాంగణంబు కరణిం బొలిచెన్.

విఱిగిన కాళులు, పగిలిన శిరములు, దెగిన చేతులు, తరిగిన యొడళ్లు సమరాంగణ మాలంబనవిభావము నుద్దీపన విభావములు నిష్ఠీవనాద్యనుభావము లాక్షేప్యములు. దీనిచే బీభత్సము పుష్టమై రసమయ్యెను.

బీభత్సాభాసము

సుందరవస్తువులను గుఱించియు జుగుప్స వహించుట బీభత్సాభాసమగును.

ఆ.వె. ఆవకాయయూట నాతండు నెత్తించుఁ
బాయసమును జీముగవ యటంచుఁ
బులుసు మూత్రమంచుఁ బొరిపప్పుఁ గొవ్వంచు
మూతిముడిచి యతఁడు పోవుచుండు.

అద్భుతరసము

అద్భుతోవిస్మయ స్థాయిభావో గంధర్వదైవతః
పీతవర్ణో వస్తులోకాతిగమాలంబనం మతం
గుణానాం తస్య మహిమా భవేదుద్దీపనం పునః
స్తంభః స్వేదోఽథరోమాంచ గద్గదస్వర సంభ్రమాః
తథా నేత్రవికాసాద్యా అనుభావాః ప్రకీర్తితాః
వితర్కావేగ సవిభ్రాంతి హర్షాద్యా వ్యభిచారిణః.

అద్భుతరసమునకు విస్మయము స్థాయిభావము. గంధర్వుఁ డధిదేవత. (బ్రహ్మయని నరసభూపాలీయము.) పీతవర్ణము. (పుష్యరాగమని నరసభూపాలీ

యము.) లోకోత్తరమైన లేక లోకవిలక్షణమైన వస్తు వాలంబనవిభావము. దాని గుణము లుద్దీపన విభావము. స్తంభము, స్వేదము, రోమాంచము, గాద్గద్యము, త్వరపాటు, నేత్రవికాసము మొదలయిన వనుభావములు. వితర్కము, ఆవేగము, ఉన్మాదము, (సంభ్రాంతి) హర్షము. ఔత్సుక్యము మొదలయినవి వ్యభిచారిభావములు.

శా. ఇంతింతై వటుఁడింతయై మఱియుఁ దానింతై నభోవీధిపై
నంతై తోయదమండలాగ్రమున కల్లంతై ప్రభారాశిపై
నంతై చంద్రునికంతయై ధ్రువునిపై నంతై మహర్వాటిపై
నంతై సత్యపదోన్నతుండగుచు బ్రహ్మాండాంత సంవర్ధియై.

మ. రవిబింబం బుపమింపఁ బాత్రమగు, ఛత్రంబై, శిరోరత్నమై
శ్రవణాలంకృతియై, గళాభరణమై, సౌవర్ణ కేయూరమై
ఛవిమత్కంకణమై, కటిస్థలి నుదంచద్ఘంటయై, నూపుర
ప్రవరంబై పదపీఠమై వటుఁడు దా బ్రహ్మాండముం నిండుచోన్.

లోకవిలక్షణుఁడగు వటువు ఆలంబనవిభావము. దానిగుణము లుద్దీనములు. రోమాంచ గాద్గద్యాదు లనుభావము లాక్షేపములు. వీనిచే నద్భుతరసము పుష్ట మగుచున్నది.

అద్భుతాభాసము

అలోకోత్తర వస్తువులను జూచియు విస్మయపడుట యద్భుతాభాసము.

గీ. అతివ డిడ్డఁగనియెనన్న "నెట్టులుగనె"
నంచుఁ జెట్టుపండె నన్న "నెట్లు
పండె" నంచువాఁడు పరమాద్భుతము నొందుఁ
గనులుపెద్దవిప్పి గగురుగొనును.

స్త్రీ శిశువును గనుటయుఁ, జెట్టు పండుటయు లోకోత్తరవిషయములు గావు. వానినిఁ గాంచి పెద్దగాఁగనులువిప్పి గగురుపాటునుగొని యొక్కఁడక్కజ పడినాఁడు.

శాంతరసము

శాంతశ్శమ స్థాయిభావ ఉత్తమప్రకృతిర్మతః
కుందేందుసుందరచ్ఛాయ శ్శ్రీనారాయణ దైవతః
అనిత్యత్వాదినాశేష వస్తునిస్సారతా తు యా
పరమాత్మస్వరూపం వా తస్యాలంబన మిష్యతే.

పుణ్యాశ్రమ, హరిక్షేత్ర తీర్థరమ్య వనాదయః
మహాపురుషసంగాద్యా స్తథోద్దీపన రూపిణః
అనుభావాశ్చ రోమాంచతోషభూత దయాదయః
నిర్వేదహర్ష స్మృతయ స్తథా స్యుర్వ్యభిచారిణః.

శాంతమనఁగ శమము స్థాయిభావము. అది యుత్తమ నాయకము. శ్వేత వర్ణము, అధిదేవత శ్రీమన్నారాయణుఁడు. (బ్రహ్మమని నరసభూపాలీయము) జగత్తనిత్య మని తెలియుటచే సంభవించిన యశేషవస్తునిస్సారతకానీ "సర్వంఖల్విదంబ్రహ్మ" "సత్యజ్ఞానమనంతంబ్రహ్మ" ఇత్యాదికమగు బ్రహ్మస్వరూపముగానీ దీని కాలంబన విభావము. పుణ్యాశ్రమ, హరిక్షేత్ర, తీర్థ, రమ్యవనాదులును, మహాపురుష సాంగత్యాదులును నుద్దీపనవిభావములు. రోమాంచ, సంతోష, భూతదయాదు లనుభావములు. నిర్వేద, హర్ష, స్మృతి, మతి మొదలయినవి వ్యభిచారిభావములు.

కం. విడిది నికుంజాంతరములఁ
బడకశిలాతలములందుఁ, బ్రాశము బిసముల్
మడుఁగులు నారలుకాఁగాఁ
గడఁగిరి తపమునకు నియతగతి నాభ్రాతల్.

ఆశేషవస్తు నిస్సారత యాలంబనవిభావము. పుణ్యాశ్రమవన ముద్దీపన విభావము. రోమాంచాదు లనుభావము లాక్షేప్యములు. వీనిచే నిట స్థాయిభావ మగు నిర్వేదము పుష్టమై శాంతరస మగుచున్నది.

శాంతాభాసము

'శాంతే చ హీననిష్ఠే' హీననిష్ఠమగు శాంతము శాంతాభాసము. శాంత ముత్తమనాయకమని చెప్పితిమి. అట్టిది కానిచో శాంతాభాసము.

కం. అనుఁ డిచ్చవచ్చినట్టులు
నను నంత్యజుఁడంచుఁ జూచి నాదేహంబున్
వినుఁ; దే వచింతు శుద్ధుఁడ
నన్నుపముఁడను; నొకఁడ; సచ్చిదానందుండన్.

ఇట శాంతము చండాలనిష్ఠమగుట శాంతాభాసము.

కావ్యాలంకార సంగ్రహము

చతుర్థాశ్వాసము

కం. శ్రీకర! గభీరగుణ ర
త్నాకర! కటకాధిరాజహయతతి సేనా
భీకర! భుజప్రతాప
స్వీకృత జయసాంద్ర! నారసింహ నరేంద్రా! ౧

దోషప్రకరణము

గీ. అవధరింపుము దోషంబులను వచింతు
నవియు శబ్దార్థగతములై ద్వివిధములగు
నందుఁ బదవాక్యగతములౌ నరయ శబ్ద
దోషములు; వీనిలోఁ బదదోషతతులు. ౨

దోషములు శబ్దదోషములనియు, అర్థదోషములనియు రెండువిధములు. ఇందు శబ్దదోషములు పదగతములు, వాక్యగతములు అని ద్వివిధము. అందుఁ బదదోషము లెవ్వనిన,

సీ. అప్రయుక్తం, బపుష్టార్థంబు, నేయార్థ
మసమర్థకంబు, నిరర్థకంబు,
గ్రామ్యంబు, విగతసంస్కారంబు, గూఢార్థ,
మన్యార్థ, మశ్లీల, మప్రతీత,
మప్రయోజకము, క్లిష్టార్థబంధంబు, సం
దిగ్ధంబు, విపరీత ధీప్రదాయి,
యవిమృష్టతర విధేయాంశంబు, పరుషంబు,
నననఁగఁ గావ్యంబులం దరసిచూడఁ

గీ. పదగతంబులు వెలయు సప్తదశసంఖ్య
గడలుకొన వీని లక్ష్యలక్షణము లెల్ల
విస్తరించెదఁ గవితాప్రవీణ సుకవి
నివహ నిరతోపకార నిర్నిద్రఫణితి. 3

౧. అప్రయుక్తము, ౨. అపుష్టము, ౩. నేయార్థము, ౪. అసమర్థము, ౫. నిరర్థకము, ౬. గ్రామ్యము, ౭. చ్యుతసంస్కారము, ౮. గూఢార్థము, ౯. అన్యార్థము, ౧౦. అశ్లీలము, ౧౧. అప్రతీతికము, ౧౨. అప్రయోజకము, ౧౩. క్లిష్టము, ౧౪. సందిగ్ధము, ౧౫. విరుద్ధమతికృత్తు, ౧౬. అవిమృష్ట విధేయాంశము, ౧౭. పరుషము (శ్రుతికటువు) అని పదునేడు.

ఈ గ్రంథకర్త ప్రప్రథమమున దోషమన నేమో తెలుపలేదు. సాహిత్యదర్పణమున 'రసాపకర్షకా దోషాః' (రసమును దగ్గించునవి దోషములు) అని దోషలక్షణము గలదు. గ్రుడ్డితనము, కుంటితనము మొదలగునవి శరీరమును వికృతముగాఁజేసి దానిమూలమున సౌందర్యమున కపకర్షము గలిగించువిధమున నెల్లవిధము లగు దోషములును, గావ్యశరీరమును వికృతముగాఁజేసి దానిద్వారమున నాత్మభూతమను రసమును న్యూనపఱచును.

దండి కావ్యాదర్శమున నీదోషమునుగూర్చి చాలఁ గఠోరముగా విమర్శించెను.

"తదల్పమపి నోపేక్ష్యం కావ్యే దుష్టం కథంచన।
స్యాద్వపుస్సుందరమపి శ్విత్రేణైకేన దుర్భగం"

(కావ్యమున నల్పమగు దోషమునుగూడ నుపేక్షింపరాదు. శరీర మెంత సుందరముగా నున్నను చిన్న బొల్లిమచ్చ (శ్వేతకుష్ఠము) యున్నచో నసహ్యముగా నుండును). ఇది చాలఁ గఠోరమగు విమర్శయే. ఏలన నేస్వల్పమగు దోషముగూడ లేని కావ్యము వాఙ్మయమున లేదు. మహాకవియగు కాళిదాస గ్రంథములందును దోషములు గలవు. ఈ దోషప్రకరణమును ముందుంచుకొని గ్రంథములను విమర్శింపఁ బూనినచో లోకములో నిరుపమగు కావ్య ముండనే యుండదు. కాళిదాసాది మహాకవుల కావ్యములందు దోషములున్నను దోషములను మించిన గుణము లున్నవి. దోషములను మఱపించు రససంపద గలదు. "ఏకోహి దోషో గుణసన్నిపాతే నిమజ్జతీందోః కిరణేష్వివాంకః" చంద్రకిరణములలోఁ గళంకము నిగగ్నమైన విధమున నొక దోషము గుణబృందమున నిమగ్నమగును!" అని కాళిదాస మహాకవియే చెప్పెను. అతఁ డొకవేళఁ దన కావ్యములలో నెవరేని దోషములు చూపింపఁగా నీసూక్తిని వ్యంగ్యముగాఁ దెలిపెనేమో? యని నాకు శంక గలుగుచున్నది. కావున ముఖ్యముగా రసభంజకములయిన దోషములను విడనాడవలయును. అంతిదోషము లున్నను నా దోషములను సరకుసేయనీయని రసవత్త్వమున్నచోఁ గావ్యము రమణీయముగా నుపాదేయముగానే యుండును. 'న్యక్కారో౽ప్యయమేవ' అను శ్లోకమున నవిమృష్ట విధేయాంశరూపమగు దోషమున్నను నందలి ధ్వనినిఁబట్టి యది యుత్తమకావ్యమని వెనుకఁ దెలిపియుంటిమిగదా!

వామనుఁడు "గుణవిపర్యయాత్మానో దోషాః" (గుణములు గానివి దోషములు) అని లక్షణమును జెప్పెను. మొదట నతఁడు గుణములను దెలిపి వానికన్న భిన్నములు దోషములని దెలిపెను. కాని గుణవిరుద్ధములే కాక కేవల దోషములును గలవు. అప్రయుక్తాదులు గుణవిపర్యయరూపములు గావుగదా! కాన సాహిత్యదర్పణ లక్షణమే యుక్తమైనది.

పై పద్యమున దోషములు శబ్దదోషములనియు నర్థదోషములనియు ద్వివిధముగాఁ జెప్పఁబడినవి. శబ్దదోషమున శబ్దపరివృత్తిని సహింపని దోషము. అనఁగా నిందు శబ్దమే దుష్టము. తదర్థబోధకమగు మఱియొక శబ్దము నుంచినచో నాదోషము దొలఁగును. అర్థదోషమన శబ్దపరివృత్తిని సహించినదోషము. అనఁగా నాశబ్దమును దీసి తదర్థబోధకమగు శబ్దాంతరమునుంచినను నాదోషము దొలంగదు. ఇట నర్థమేదుష్టము.

పై పద్యమున శబ్దదోషములు పదగతములు, వాక్యగతములు, అని విభజించెను. ఈవిధముగా పద, వాక్య అర్థగతములని దోషములు మూఁడు విధములుగా నీ గ్రంథకర్త తెలిపెను. సాహిత్యదర్పణమున "పదే, తదంశే, వాక్యేఽర్థే, సంభవంతి రసేఽపియత్" (పదమునఁ, బదాంశమున, వాక్యమున, నర్థమున, రసమునను నాదోషములు సంభవించును.) అని విభజింపఁబడి యున్నవి. ప్రతాపరుద్రీయకర్తయు పదాంశ, రస దోషములను దెలుపలేదు. వానినిఁబట్టి నరసభూపాలీయకర్తయుఁ దెలుపలేదు.

ఇవిగాక యెల్లదోషములును నిత్యదోషములనియు, ననిత్యదోషములనియును ద్వివిధము. నిత్యదోషములన నెల్లపుడును దోషములుగానే యుండును. అనిత్యదోషములనఁ గొన్నియెడలనే దోషములు. కొన్నియెడల నవి గుణములే యగును. ఎట్లన 'బరుషము' అను దోషము శృంగారాది రసములలోనే దోషము. రౌద్రాది రసములలో గుణమే యగును. ఈవిషయమునే కావ్యప్రకాశకారుఁ డిట్లు తెలిపెను. "వక్త్రాద్యౌచిత్యవశాద్దోషోఽపి గుణఃక్వచిత్; క్వచిన్నోభౌ" (వక్తృ, వాచ్య, ప్రబంధములయొక్క యౌచిత్యము ననుసరించి యొకచో దోషము గుణమే యగును; ఒకచో దోషమును గాదు గుణమునుగాదు.) దీనినిఁ బట్టియే నిత్యానిత్యవ్యవస్థ యేర్పడుచున్నది. ఈ దోషములలోఁ జాలదోషము లనిత్యదోషములే యగును. ముఖ్యము లయిన యనిత్యదోషములు చూపఁబడును.

కం. ఈ కవితా దోషోత్కర
మేకడ నీవొసఁగుమాడ్కి నియ్యకఖులలో
నాకులకుఁ దాతలకును
నాకుకవులొనర్చు కృతులయందు వసించున్. ర.

స్పష్టము.

౧. అప్రయుక్తము

కం. కవులు ప్రయోగింపని పద
మవనిం దగ నప్రయుక్త మగు నె ట్లన్నన్
ద్రవిణేశలబిలుం, డల దు
శ్ర్చ్యవనమహాభోగి, ఖేటసంస్తుతుఁ డనఁగన్.

సుప్రసిద్ధములగు పదములనే వాడవలయును. ఎవ్వరును ప్రయోగింపనివియుఁ బ్రయోగించినను ఝటితిత్యర్థస్ఫూర్తినిఁ గలిగింపనివియు నగు పదములను గావ్యముల వాడరాదు. ఏలన నట్టిపదములు విలంబముగాఁగాని యర్థస్ఫూర్తినిఁ గలిగింపవు. ఆయాలస్యము రసప్రతిబంధక మగును. కావ్యమునకు రసము ప్రధానము; గావున రసప్రతిబంధకములగు దోషములను బరిత్యజింపవలెను. ఈ యప్రయుక్తదోషములు 'ఆముక్తమాల్యద' యందుఁ బెక్కుగలవు. కావుననే యా గ్రంథమితరగ్రంథములవలెఁ ద్వరగా బోధపడదు.

ఈ పద్యమున ఐలబిల, దుశ్ర్చ్యవన, ఖేట, శబ్దము లప్రయుక్తదోషములుగాఁ జెప్పఁబడినవి. ఇట్లే 'లక్ష్య' మను నర్థమున 'లక్ష' శబ్దమప్రయుక్తమే. కాన 'లక్ష్యభూత' మనవలెఁగాని లక్షీభూత మనరాదు.

ఇది యనిత్యదోషము. ఎట్లన శ్లేషాదులం దప్రయుక్తదోషము దోషముగాదు.

౨. అపుష్టార్థము

కం. ఎనయఁ బ్రకృతోపయోగం
బును జెందక యున్న పద మపుష్టార్థంబౌఁ;
దుని మెను వింశత్యర్థా
నను, వింశత్యర్థరథుని నందనుఁడనఁగన్. ౬

ప్రకృతమున నుపయోగింపని పద మపుష్టము. "దశాననుఁ" డనుటకు 'వింశత్యర్థాననుఁడని'యు, 'దశరథుఁడ' నుటకు 'వింశత్యర్థరథుఁడు' అనుటయు నపుష్టదోషములు. అర్థపుష్టిలేని పదము లపుష్టార్థములు.

దర్పణకార, ప్రకాశకారులు దీని నర్థదోషముగాఁ బరిగణించిరి. అదియే న్యాయ్యము.

౩. నేయార్థము

కం. ఇలఁ దనసంకేతంబున
నిలిపినపద మెంచిచూడ నేయార్థంబౌఁ;

బలు తేనెదిండిగమి నగు
నలసాగరకర్ణయాన యలక లనంగన్. ౭

సుప్రసిద్ధమగు సంకేతార్థమునందుఁగాక కవి కల్పించుకొన్న సంకేతమునందుఁ బ్రయుక్తమైన శబ్దము నేయార్థకము. 'సాగరకర్ణయాన' అనునెడ (సాగర=ఏనుఁగుచెవియందలి) మదము; కర్ణ=చెవులలోఁగల యనఁగా గజము యొక్క యానమువంటి యానముగల స్త్రీ) "సాగరకర్ణ" శబ్దమునకుఁ గవి 'గజ' మని సంకేతము గల్పించుకొనెను. ఇది సుప్రసిద్ధముగాదు. కావున నేయార్థకము అని గ్రంథకర్త యుద్దేశము.

ఇట లక్ష్య లక్షణములు రెండును సరిగావు. ఏలన నేయార్థమన "రూఢి ప్రయోజనములు లేకయుఁ గవి స్వేచ్ఛగాఁ గల్పించుకొన్న లక్ష్యార్థము" రూఢియో ప్రయోజనమో యున్నఁగాని లక్షణ వర్తిల్లదని మున్ను దెలిపితిమి. అట్టి రూఢి ప్రయోజనములను లెక్కింపక కవి స్వతంత్రముగాఁ గల్పించుకొన్న లక్ష్యార్థము నేయార్థము. ఎట్లన "చందమామ దన్ను సతిమొగంబు" అనునెడఁ 'దన్ను' నన జయించునని లక్ష్యార్థము. మొగము ఎట్లు తన్నును కావున ముఖ్యార్థబాధ గలిగినది. అప్పుడు లక్షణ చెప్పుకొనవలెను. లక్షణ చెప్పుకొనవలయునన్న రూఢిప్రయోజనము లుండవలెను. 'తన్ను' ధాతువు 'జయించు' నను నర్థమున రూఢముగాదు. ఇఁకఁ బ్రయోజనమును గానరాదు. (లెస్సగా జయించునని ప్రయోజనము చెప్పుకొనగూడదా? అందురేని నుపమాన మగుటవలన నుత్తమగుణములు గల చంద్రుని, నుపమేయ మగుటచే న్యూనగుణములుగల మొగము దన్ను ననుటచే మర్యాద యెఱుఁగని దని యర్థము వచ్చి వర్ణ్యమగు మొగమున కపకర్షమే గలుగును.) కాన రూఢి ప్రయోజనములు లేవు. కాన నిది నేయార్థకము. 'సాగరకర్ణయాన' అనుచో 'సాగరకర్ణ' పదము నేయార్థము గాదు. 'సాగరము కర్ణమునగలది, అను వ్యుత్పత్త్యర్థముచే గజమను నర్థమున నాపదము రూఢమే యగుచున్నదిగదా. అయితే యిది సుప్రయుక్తము గాదు. కావున నప్రయుక్తదోష మగును. కావున లక్ష్య లక్షణములు రెండును దుష్టములే.

౮. అసమర్థము

కం. ధర నప్రసిద్ధయోగం
బరసి ప్రయోగించుపదము యసమర్థం బౌ;
శరధరరాజనికేతను
గురుపంకజచక్రహస్తుఁ గొలుతు న టన్నన్. ౮

యౌగికార్థమును ననఁగా వ్యుత్పత్త్యర్థమునుబట్టి రెండర్థము లున్నను బదమును బ్రసిద్ధార్థమునందే యుపయోగింపవలెను. అట్లుగా యప్రసిద్ధార్థమునఁ బ్రయోగించుట యసమర్థదోషము. పంకజాది పదములు యోగరూఢములని చెప్పితిమి. యౌగికార్థమున్నను బద్మరూపార్థమునందే రూఢి. కావున నాయర్థమునఁగాక యితరార్థమునఁ బ్రయోగించినచో నసమర్థదోష మగును. ఈ పద్యమున "శరధర" పదము సముద్రార్థమునను, బంకజపదము శంఖరూపార్థమునను బ్రయోగింపఁబడినవి. ఇవి దోషములు. ఇది నిత్యదోషము.

౫. నిరర్థకము లేక అనర్థకము

కం. ఇలఁబదపూరణమాత్రం
బలవడినపదంబు కృతి నిరర్థకమయ్యెన్
దలఁపఁగ, వెలయుచు, లలి, ను
జ్జ్వల మగు నీతనిశిలాఘ సౌష్ఠవ మనఁగన్.

పాదపూరణార్థము ప్రయోగింపఁబడు పదము నిరర్థకము. వెలయుచు, లలి, ఉజ్జ్వలము మొదలగునవి నిరర్థకములు. ఆంధ్ర ప్రబంధములలో యతి ప్రాసల స్థలమందుఁ బెద్దపెద్దకవులుఁగూడ నీ నిరర్థకపదదోషములను జేయుదురు.

వామనుఁడు వాక్యాలంకారార్థము ప్రయుక్తమైనచో నీ నిరర్థకపదము దోషము గాదనెను. ఎట్లన

చ. తెలియని వన్నితప్పు లని దిట్టతనాన సభాస్థలంబులం
బలుకక రావుఁరోరి! పలుమాఱు పిశాచపుఁబాడకట్టె! నీ
పలికిననోట దుమ్ముపడ! భాగ్యమెఱుంగక పెద్దలైనవా
రల నిరసింతురా! ప్రగడరాణ్ణరసా! విరసా! తుసా! బుసా!

ఇట తుసా, బుసా, శబ్దములు నిరర్థకములేయయినను వాక్యాలంకారమునకై ప్రయుక్తము లయినవి. కాన దోషముగాదు. గుణమే యగును.

"భూతేంద్ర భారతేశాత్స్వాత్మహచ్ఛబ్దో నిరర్థకః
ఖ్యర్థో బ్రాహ్మణే వృష్టిభోజ్యాషధ పథాదిషు"

మహాభూతము, మహేంద్రుఁడు, మహాభారతము, మహేశుఁడు అను శబ్దములలో నున్న మొదటి మహచ్ఛబ్దము నిరర్థకము. (గొప్పయను నర్థము లేదు) మహాబ్రాహ్మణ, మహావృష్టి, మహాభోజ్య, మహాపథ ప్రభృతులలోనున్న మహచ్ఛబ్దము దురర్థకము. అనఁగా నింద్యార్థకము. (మహాబ్రాహ్మణుఁడు=నింద్యుఁడగు బ్రాహ్మణుఁడు, మొ) అని యుంటవలన మహాభూతాదులలోని మహచ్ఛ

బము నిరర్థకదోషదూషిత మగునా? అన్నచోఁ గాదు. పాదపూరణమాత్ర ప్రయోజకములైననే నిరర్థకము లగును. ఇది యట్టిదిగాదు. ఇది వాక్యాలంకారమువలెఁ బదాలంకారముగా గ్రహింపవచ్చును.

ఇట్లే భీమసేన, బలదేవ శబ్దములలోని సేన, దేవ పదములు వ్యర్థములే. వసుంధరా, ధరాధరాది పదములలోని మొదటిపదములును వ్యర్థములే. చూతవృక్షాది శబ్దములలో ద్వితీయపదములును వ్యర్థములే. ఇవన్నియుఁ నిరర్థకదోషములుగా గణింపరాదు. ఇవియుఁ బదాలంకారములుగా గ్రహింపవచ్చును. కాన నిది యనిత్యదోషమే.

౬. గ్రామ్యము

కం. పామరులభాష గ్రామ్యము
భామిని కటిగల్లములు విభాసిల్లు ననన్
గోమలిచన్నులుఁ, గన్నులుఁ
గామునిపండువు లొనర్చెఁ గడువడి ననఁగన్. ౧౦

నాగరకవ్యవహారము దెలియక వినువారికి వైరస్యముగలుగునట్లు మాటలాడుభాష గ్రామ్యము. అసభ్యభాషయని తాత్పర్యము. నాటకాదులందు విదూషకాదు లీ భాషను బ్రయోగించిన దననగును. అట నిది యౌచిత్యమునే కూర్చును. పాత్రౌచిత్యమెఱుఁగక దీనినిఁ బ్రయోగించినచో దోషమే యగును. అధమప్రకృతులు నాయికానాయకు లగుచో నది గుణమేయగును. కాన ననిత్యదోషము. కటి, గల్ల,శబ్దములు ప్రాచీనకాలమున విద్వద్గోష్ఠులందు వ్యవహరింపఁబడెడివికావు. వానినివట్టి పామరులే వాడెడివారు. చన్నులు, కన్నులుగూడ నిట్టివేయని గ్రంథకర్తచెప్పెను. అప్పకవి 'కాళ్లు' పదము గ్రామ్యమనెను. కాని సామాన్యముగా నెల్ల కవులును గావ్యములందుఁ గటి, గల్లాదిశబ్దములును, చన్నులు, కన్నులు, కాళ్లు మొదలయిన శబ్దములును, బ్రయోగించుచునే యున్నారు. 'చన్నులు' అను పదముకన్న చళ్లు, గ్రామ్యమనవచ్చును.

౭. చ్యుతసంస్కారము

కం. వ్యాకరణదుష్ట మగు పద
మేకడఁ జ్యుతసంస్కృతాఖ్య; మిది యెట్లన్నన్
శ్రీకమలకాంతవదనే
వాకర్ణరుఁ డనఁగఁ గరుణవారిధి యనఁగన్. ౧౧

వ్యాకరణ సంస్కారహీనమైనది చ్యుతసంస్కారము. 'కమలాకాంత' 'గరుణావారిధి' యనియు ననవలసియున్నది. వామనుఁడు దీని నసాధుదోషమనెను.

"చిరసమేళనకాంక్షావిచిత్రరక్తి" సమ్మేళన మనవలయును. "పావన దీవనాచయము" ఆచ్ఛికమైన 'దీవనా' పదమును సిద్ధసమాసమధ్యమునందుంచుట దోషము. ఒక్క 'యౌవనుఁడు' యువకుఁడనవలెను. "సాంధ్యకాంతా వియోగబాష్పములు" 'సంధ్యాకాంత' అని యుండవలెను. ఇవన్నియు కవిభూషణ, సాహిత్యస్థాపక, ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయ, ప్రధానాంధ్రాచార్యులు రాయప్రోలు సుబ్బారావుగారివి. వ్యాకరణశిరోమణి చలమచర్ల రంగాచార్యుల వారు ఆధ్వర్యము. నాయకీ అని ప్రయోగించిరి. అధ్వర్యవము, నాయికా అనవలయునుగదా !

౮. గూఢార్థము (నిహతార్థము—అని దర్పణకారాదులు)

౯. అన్యార్థము (అవాచకము)

కం. శ్రుతి నఖ్యాతము గూఢం
బతిశయరూఢివ్యపేత మన్యార్థం బై
క్షితిఁ దగు; శోణితనయనుం
డితఁ డనఁగ సమానుఁ డితఁ డహిధ్వజుఁ డనఁగన్.

గూఢార్థమనఁ గావ్యములం దప్రసిద్ధమగు నర్థముగల పదము. రెండర్థములు గల పదమున నప్రసిద్ధమగు నర్థమునఁ బ్రయోగము గూఢార్థము లేక నిహతార్థము. అసమర్థమునకును దీనికిని భేదమేమన యోగరూఢపదములలో యౌగికార్థమునుబట్టి పెక్కర్థములు వచ్చుచున్నను బొత్తుగా నప్రసిద్ధమైన యర్థమునఁ బ్రయోగించుట యసమర్థము. అటఁ బదమునకుఁ బ్రసిద్ధార్థమును దప్ప, నప్రసిద్ధార్థమును బోధింప సామర్థ్యమే లేదు. ఇట 'శోణిత నయనుఁడు' అనుచో శోణితపదము పంకజాదిపదములవలె యోగరూఢపదముగాదు. ఇది వాచకపదమే. దీనికి నెత్తురు, ఎఱుపు, అను రెండర్థములు బోధించుటకు సామర్థ్యమున్నది. ఉన్నదిగదా యని 'ఎఱుపు' అనునర్థమునఁ బ్రయోగింపరాదు. ఏలన నాయర్థ మప్రసిద్ధము. ఇదియే గూఢార్థము లేక నిహతార్థము. ఇది యనిత్యదోషము. శ్లేషాదులం దిది దోషముగాదు. అసమర్థదోషము. నిత్యదోషము.

అన్యార్థమన రూఢిచ్యుతము. అనఁగా రూఢిలేనిది. ఇదియే అవాచకదోషమనియుఁ జెప్పఁబడును. పై పద్యమున 'సమానుఁడు' అన మానసహితుఁడు అని యర్థము. ఈ యర్థమున 'సమాన' పద మవాచకము. లేక రూఢిచ్యుతము.

అసమర్థమునకును దీనికిని భేదమేమనఁ బంకజాది పదములు యోగరూఢములు. “సమాన” పద మట్లు యోగరూఢముగాదు. అది తుల్యార్థమునందే రూఢము. మానసహితుఁడు అనునర్థమున రూఢముగాదు.

కవిభూషణ రాయప్రోలు సుబ్బారావుగారు “తారాసహస్రమండిత! నారాచము పగిది” అని యాకాశార్థమున నారాచపదమును బ్రయోగించిరి. ఇది యవాచక దోషము.

౧౦. అశ్లీలము

కం. వ్రీడ, జుగుప్సాఽమంగళ
శీలము లగు పదము లొకటఁ జేర్చిన యవి య
శ్లీలములగు. గృతి నేత
న్మాలము లగు త్రివిధభేదముల నెఱిఁగింతున్. ౧౩

వ్రీడాకరము, జుగుప్సాకరము, అమంగళశంకాకరము, అని యశ్లీలము త్రివిధము. అయితే యశ్లీలమన నేమో లక్షణము చెప్పఁబడలేదు. వామనుఁడు “అసభ్యార్థాంతర మసభ్యస్మృతి హేతుశ్చాశ్లీలం” ఒకపదమున కనేకార్థము లుండ నొకయర్థ మసభ్యముగా నుండినను, సభ్యార్థవాచకమైనను నేకదేశద్వారమున నసభ్యార్థమును స్మరింపఁజేయుచున్నను అట్టిదోష మశ్లీలమనెను. ‘అశ్రీః అస్యఅస్తి’ (దీనికి ననఁగా దీనిని వినుటచే శ్రీ లేక యశోభనము గలుగును) అను వ్యుత్పత్త్యర్థమున “కందూరస్య అస్తీతికందూలః” అన్నచోటనువలె మత్వర్థీయ “ల” ప్రత్యయమును బృషోదరాది పాఠమున ‘శ్రీ’ యొక్క రేఫమునకు ‘ల’ కారము వచ్చి ‘అశ్లీల’ పద మేర్పడినది.

‘వర్చః’ అను పదమునకుఁ ‘దేజము’ ‘విష్ట’ (మలము) అనియు నర్థద్వయము గలదు. ఇందొక యర్థ మసభ్యము. ఇట్లే ‘బుల్లి’ పదమున కాంధ్రభాషలో చిన్న అనునర్థమును, పురుషచిహ్నము అనునర్థమును గలవు. ఇందు రెండవయర్థ మసభ్యము. ‘కృకాటికా’, ఇం దేకదేశమునకు ‘కాటి’ పదము శ్మశానార్థమును బోధించుచు నసభ్యస్మృతిహేతు వగుచున్నది. ఇట్లే ‘గుద్దలి’ పదములోని ‘గుద్ద’ పద మసభ్యస్మృతి హేతువగుచున్నది.

కం. వసుదేవయోనిగోపీ
విసరమహాపీనకుచ నవీనాశ్లేషో
ల్లసితుం డనఁ గాలిందీ
రసవిహారణకరణనిత్యరసికుం డనఁగన్ ౧౪

ఇటు యోని, మహోపీన, కాలింది. అను పదములు క్రమముగా వ్రీడా, జుగుప్సా, అమంగళశంకాకరములు. మఱియు నిట 'పీ' అను వర్ణద్వయము 'పీయి' అను జుగుప్సార్థమును స్మరింపఁజేయుచున్నది. కాన నిదియు నశ్లీల దోషమే. ఇట్టిచో 'పీయి' అనుపదమే యుండనక్కఱలేదు. శబ్దములు తత్సజాతీయ వర్ణములుగల శబ్దాంతరమును స్మరింపఁజేయుచుఁ దన్మూలమున నర్థాంతరమును వ్యంగ్యమొనర్చునని చెప్పియుంటిమిగదా! ఇట్లే 'చకాసేపనస ప్రాయైః' అనుచో 'సేప' అను నక్షర ద్వయము 'శేఫ' అనుపదమును స్మరింపజేసి వ్రీడాకర మగుచున్నదిగదా! మఱియుఁ గొన్నియెడల సంధివశమున నశ్లీలార్థము దోఁచును. ఎట్లన నీచుల్లిపాయ (నీచు+ఉల్లిపాయ) మోమడ్డంబు గదల్చె (మోము+అడ్డము). ఇవియును వ్రీడాకరములే. కాన నివియును ద్యాజ్యములే.

వామనుఁడు అశ్లీలదోషమున కపవాదముగా "గుప్తలక్షితసంవృతాని" (గుప్తము, లక్షితము, సంవృతము నగునది యశ్లీలమయినను దోషముగాదు) అని చెప్పెను. గుప్తమనఁగా నసభ్యార్థము దోఁచుచున్నను నది యప్రసిద్ధముగా నున్నచో దోషము గానేరదు. ఎట్లన "సంబాధ" పదమునకు సంకటము, స్త్రీయోని అను నర్థద్వయమున్నను నసభ్యార్థమునఁ బ్రసిద్ధిలేదు. ఇట్లే 'బెల్లము' పదమునకుఁ బురుషచిహ్నము, గుడము, అను నర్థద్వయమున్నను నసభ్యార్థమున బ్రసిద్ధిలేదు. కాన నిది దోషజుష్టము గాదు. లక్షితమన నొకపదమునకు ముఖ్యార్థముచేఁగాక లక్ష్యార్థముచే నశ్లీలత దోఁచినను నది దోషముగాదు. 'జన్మభూమి' పదము లక్షణచే గుహ్యార్థమును బోధించునుగాని ముఖ్యార్థముచే గాదు. అట్లే యబ్జయోని కమలయోన్యాది పదములును నశ్లీలములుగావు. (కేవల యోనిపద మశ్లీలమే) కాన నిదియు దోషజుష్టముగాదు. సంవృతమన లోకముచే నాదృతమైనది. అనఁగా స్వీకృతమైనది. సుభగా, భగినీ, భగవతీ, ఉపస్థానము, అభిప్రేతము, కుమారీ, దోహదము, శివలింగము, పులింగము, స్త్రీలింగము, త్రికోణము, ప్రజాపతి, చాముండ, కమలము, విమలము, అమలము, పూఁబోఁడి, (విరిబోఁడి మొ.) మొదలగు పదములు లోకాదృతము లగుటచే నిం దశ్లీల శంకాలేశమును గానరాదు. కావున లోకాదృత మైన శబ్దమసభ్యముగాదు.

సంవీతస్య హి లోకేన నదోషాన్వేషణం క్షమం
శివలింగస్య సంస్థానే కస్యాఽసభ్యత్వవాసనా.

లోకసమ్మతమగు పదము దుష్టముగాదు. 'శివలింగము' అను పదమున నెవని కసభ్యతభావన గలుగును?

కొన్నిపదము లొకకాలమున నశ్లీలార్థమును బోధించును. మఱొకకాలమున బోధింపవు. పూర్వకాలమున 'కుడుచు' పద మశ్లీలార్థమున లేదు. ఇక్కాల

మునఁ గలదు. కాన నిది పరిత్యాజ్యమే. కేవలమగు 'కుశుచు' పద మశ్లీలము. కాని 'పిండుగుడుచు మొదలగునెడఁ బదాంతర సంయోగమున నశ్లీలార్థము దోఁచదు. అట్లే బొక్క, తెడ్డు, నాకు, పీకు, చీఁకు, పానము మొదలగునవియు బదాంతర సంయోగమున నశ్లీలార్థకములుగా లేవు. ఎట్లన, నక్కలు బొక్కలు వెదకును; కుండకుఁ దగిన తెడ్డు; మందు నాకెను; చెట్టుపీఁకెను; పిల్లవాఁడు తిత్తిఁ జీఁకుచున్నాఁడు; వాఁడు సురాపానము చేసెను. ఇత్యాదులు లోకాదృతములై యున్నవి. కాన నీ యశ్లీలవిషయమున ముఖ్యముగా లోకాదృతత్వమును గమనింపవలెను.

అశ్లీల మనిత్యదోషము. సురతారంభాదులందును, శాంతరసకథల యందును నది దోషముగాదు. గుణమే యగును.

కం. భగము వికసింపఁజేయుచు
బిగఁబట్టుచు లోనఁ జొర నభేద్యంబుగఁ. ద
ప్పగఁ ద్రోయుచు బెణికించుచు
బిగితొడలం జుట్టిపట్టి బిట్టలరించెన్.

ఇది సురతగోష్ఠిలో గుణమే యగును.

కం. బలిసిన, నడిమికిఁ జీలిన,
వెలికిలఁబడు కప్పకడుపు వితమునఁ దడి యై
యలరెడు నుపస్థఁ గనుఁగొన
నలరునె? కృమిదక్క నన్య మగు జంతు విలన్.

కం. తగ మేహానంబుపైస (పలుగు (లకో))
వ్యగుల్భ మిడి దానిపైఁ దదన్యం బిడి గ
ట్టిగఁ గూర్చుండుట యో భ
వ్యగుణా ! ముక్తాసనాఖ్య మై పెంపొందున్.

ఇది శాంతకథ కావున నిట్టియెడ గుణమే యగును.

౧౧ అప్రతీతికము

కం. అల శాస్త్రపురాణములనె
కల శబ్దం బప్రతీతికం బగుఁ గృతులన్;
దలఁతు వృషాకపిఁ ద్రిజగము
నెలమి నజావృతముఁ జేయు నీశ్వరుఁ డనఁగన్. ౧౫

శాస్త్రపురాణములలో మాత్రమే ప్రసిద్ధమై లోకవ్యవహారమునఁ గాన్పింపని శబ్ద మప్రతీతికము. వృషాకపి, (శివుఁడు-విష్ణువు) అజా (మాయ - అజామేకాంలోహిత కృష్ణశుక్లాం బహ్వీః ప్రజాః జనయంతీ సరూపాః) అను శబ్దములు వైదిక శబ్దములు. ఇవి లోకవ్యవహారమునఁ గానరావు. శాస్త్ర పురాణ ప్రసిద్ధములనిచెప్పి వైదికపదముల నేల యుదాహరించె ననవచ్చును. వేదముగూడ శాస్త్రమువంటిదే. రెండును బ్రభుసమ్మితములే. కాన రెండును దుల్యములే. ఇఁకఁ బురాణ ప్రసిద్ధములనుగూడ నప్రతీతికములనుట యుక్తముగాదు. ఏలన, భాషలో గల శబ్దములలో ముక్కాలు మువ్వీసము మువ్వరక యన్నియుఁ బురాణ ప్రసిద్ధములేకదా ! అవి యప్రతీతికము లగుచో గత్యంతరమేమి? కావ్యప్రకాశ, సాహిత్యదర్పణ, కావ్యాలంకారసూత్రాది గ్రంథములలో శాస్త్రమాత్ర ప్రసిద్ధమగు పదమునే యప్రతీతికముగాఁ దద్గ్రంథకర్తలు పేర్కొనిరి. వారి యుద్దేశము శాస్త్రపారిభాషికపదమే యప్రతీతికమని. "యత్కించిచ్ఛాస్త్రపారిభాషిక మిత్యర్థః - ఇతి సారబోధిన్యాం స్పష్టం" అనివామనాచార్యపండితుఁడు తెలిపెను. మఱియు వారిచ్చిన యుదాహరణములలో రూపస్కంధ, సాంతరీయక, ప్రభృతి పారిభాషిక పదములే కలవు. కావున వృషాకపి, అజా శబ్దములు రెండునుగూడఁ బారిభాషికపదములు గావు. కాన నవి యప్రతీతిక దోషములు గావు. వృషాకపి, అజా శబ్దములప్రయుక్తములనుట తగును. ప్రతాపరుద్రీయ కర్త 'మను' శబ్దమును నప్రతీతికదోషముగా నుదాహరించెను. అదియును బారిభాషికము గాదు. కావున దానినిగూడ నప్రయుక్తమనుటయే లెస్స. రూపస్కంధపదము బౌద్ధుల తత్త్వశాస్త్రము నందును, సాంతరీయకపదము తర్కశాస్త్రము నందును బ్రసిద్ధములు.

ఇది యనిత్యదోషము. వక్తయుఁ, బోద్ధయుఁ (నిరువురును) దత్తచ్ఛాస్త్రవిషయజ్ఞాత లగుచో నప్రతీతికము దోషముగాదు. ఎట్లన,

శా. ప్రాతఃకాలము వాయసంబు ఫణినాపతోక్తశాస్త్రంబులోఁ
దాతఙ్‌స్థానులు చెప్పఁ దెవ్వియును చందంబొప్పఁ గాకాయనం
జాతుర్యంబలరార నుత్తరము విస్పష్టంబుగాఁ గోకిల
వ్రాతం బిచ్చెఁ దుహీ తుహీ యని గృహారామప్రదేశంబునన్.

'తుహ్యోస్తాత జ్ఞన్యతరస్యాం' అను సూత్రమును దెలిసినవారు వక్తయు బోద్ధయు నగుచో నిట దోషము లేదు. కేవల వక్తయే వైయాకరణుఁ డగుచో దోషమే. ఇట్లే యితర శాస్త్రములందలి యిట్టి విషయముల నుదాహరణములను దెలిసికొనవలెను.

౧౨. అప్రయోజకము

కం. అవిశేషవిధాయకమై
 కవిసినపద మప్రయోజకము; భూతిఃభా

ధవళితహరసుతుఁ గొలుతును
నవనళినహరద్విపాస్యు నయముగ ననఘా. ౧౯

ప్రయోజనములేని విశేషణ మప్రయోజక మగును. ఇట 'హర' శబ్దమునకు 'భూతివిభాధవళిత' అను విశేషణమును, 'ద్విప' శబ్దమునకు 'నవనళినహార' అను విశేషణమును బ్రయోజనరహితములు. ఇవి యప్రయోజక దోషములు. దర్పణకార, కావ్యప్రకాశకారులు దీనిని 'అపుష్టార్థము' అను నర్థదోషముగానే పరిగణించిరి. ఈ విశేషణములవలన నర్థపుష్టి లేదు. కాన నపుష్టార్థ మనుటయే లెస్స. వెనుకటి 'వింశత్యర్ధాననుఁడు' మొదలయిన విశేషణములు గూడ నపుష్టార్థములే యని తెలిపితిమి.

౧౩. క్లిష్టము

కం. దూరార్థము క్లిష్టం బగు
ధారుణిఁ బవనాశ నేంద్రధరమకుటాలం
కారమణి జనకవరపు
త్రీరమణకుమారరూపదీపితుఁ డనఘా. ౨౦

క్లిష్టమనఁ గ్లేశయుక్తము. తాత్పర్యము నిర్ణయించు సామగ్రిలేమి విలంబముగా నర్థము ప్రతీతమగుటచేఁ గ్లేశయుక్తము. పవనాశనేంద్రధర = శివుని యొక్క మకుటాలంకారమణి = మకుటభూషణ మగు చంద్రునియొక్క, జనక = తండ్రి యగు సముద్రునియొక్క; వరపుత్రీ = శ్రేష్ఠపుత్రిక యగు లక్ష్మి యొక్క; రమణ = భర్తయగు విష్ణువుయొక్క; కుమార = పుత్త్రుఁడగు మన్మథుని యొక్క; రూప = రూపమువంటి రూపముతో; దీపితుఁడు = శోభిల్లువాఁడు.

ఈ యర్థ మెంతయుఁ గ్లిష్టముగా నున్నది? ఈ దోషము సమాసగతమే యగు పదదోషము.

౧౪. సందిగ్ధము

కం. సందిగ్ధ మనగఁ జెలఁగును
సందేహాస్పదపదంబు సమరధరిత్రీ
సందీపితజయశాలి పు
రందరనుతవిక్రముండు రాముం డనఘా ౨౧

అర్థనిర్ణయమున సందేహమునకుఁ దావిచ్చు పదము సందిగ్ధము. రాముఁ డనఁగా శ్రీరాముఁడా? పరశురాముఁడా? యను సందేహము గలుగుచున్నది, కాన సందిగ్ధము.

ఇది యొక ప్రకరణాంతర్గత మగుచో నా ప్రకరణమునుబట్టి నిస్సందిగ్ధముగా నర్థనిర్ణయ మగును. కాన నట్టిచో దోషము గా నేరదు. ఇట్టిదిగాక ప్రకరణ మధ్యమున నున్నను నర్థనిర్ణయమున సందేహమునకుఁ దావిచ్చినచో నది సందిగ్ధము. ఎట్లన, నీక్రింది ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయ ప్రధానాంధ్రాచార్యుల పద్యరత్నమును గనుఁడు.

గీ. నిమ్మచెట్టులేఁగొమ్మ పందిళ్ల క్రిందఁ
బుస్తకపుఁ బేటికలను నా హస్తగదిత
చిత్రిసూత్రిమునందు వసించియున్న
దోయి యిందాఁక మనప్రేముయును సఖుండ!

పుస్తకపుఁబేటి యనఁగాఁ 'బుస్తకముల పెట్టె' యనియా? లేక పుస్తకమును పెట్టెయని రూపకమా? హస్తగదితసూత్ర మనఁగా హస్తముచేత వ్రాసిన చిత్తు వనియా? లేక చిత్రమైన త్రాఁడనియా? లేక చిత్రమగు సూత్రమని రూపకమా? అని సందేహము. ఇటఁ బ్రకరణముగూడ నీ సందిగ్ధార్థమును నిర్ణయింపఁజాలదు.

౧౭. విపరీత ధీప్రదము

('విరుద్ధమతికృత్తు' అని దర్పణకార కావ్యప్రకాశకారాదులు.)

కం. జగతిని విరుద్ధ మతికర
మగునది విపరీతధీప్రదాఖ్యం బనఁగాఁ
దగుఁ గృతుల; నకులహీనుం
డగు నితఁ డన నంబికావిటాసక్తుఁ డనన్. ౧౯

విరుద్ధాభిప్రాయమును అనఁగా ననుకొన్న యర్థమునకు విరుద్ధమైన యర్థమును గలిగించు పదము విపరీతధీప్రదము. అకులహీనుఁడు (కులహీనుఁడు గాని వాఁడు) అంబికావిటాసక్తుఁడు (అంబికకు విటుఁ డగు (పతియగు) శివునియందాసక్తుఁడు) అను పదములు క్రమముగా కులము లేని హీనుఁడనియు (నవిద్యతే కులం యస్యసః అకులః సచాసౌహీనః అను విగ్రహముచే నీ యర్థము వచ్చును.) తల్లికి మిండఁడగు వానియం దాసక్తుఁ డనియు విరుద్ధార్థముల నిచ్చుచున్నవి. ఇది సమాసగతమే యగు పదదోషము.

౧౮. అవిమృష్ట విధేయాంశము

కం. అవిమృష్టవిధేయం బగుఁ
దవిలిన వర్ణ్యాంశ మప్రధానం బైనన్

నవనవసంఫుల్లలతాం
తవసంతము వచ్చె నిపుడు ధరణి కనంగన్. ౨౦

"అనువాద్యమను క్త్వైవ నవిధేయ ముదీరయేత్" (అనువాద్యాంశమును జెప్పకయే విధేయాంశమును జెప్పరాదు.) అని న్యాయము. ప్రధానభూతమగు వర్ణ్యాంశ మప్రధానముగా వర్ణింపఁబడినచో నవిమృష్టవిధేయము. (అవిమృష్టము=ప్రాధాన్యముగా నపేక్షింపఁబడని లేక ప్రధానముగా విమర్శింపఁబడని విధేయము గలది, అని వ్యుత్పత్త్యర్థము) 'వాఁడు మూర్ఖుఁడు' అనుచో 'వాఁడు' అనువాద్యము లేక ఉద్దేశ్యము; 'మూర్ఖుఁడు' విధేయాంశము ఇట మొదట ననువాద్యమును పిమ్మట విధేయమును గలదు. అట్లుగాక 'మూర్ఖుఁడు వాఁడు' అన్నచో విధేయాంశము మొదటను, అనువాద్యాంశము తరువాతను వచ్చినవి. ఇది యవిమృష్టవిధేయాంశము. అట్లే "వసంతము నవనవ సంఫుల్లలతాంతము" అన్నచో వసంత మను వాద్యమును నవ...లతాంతము విధేయము నగును. ఇట నట్లుగాక "నవనవ...లతాంతము వసంతము" అని యున్నది. విధేయము ముందును ననువాద్యము తరువాతను వచ్చినవి. కాన నవిమృష్ట విధేయాంశము.

"స్వర్గగ్రామటికావిలుంఠన వృథోచ్ఛూనైః కిమేభిర్భుజైః" (స్వర్గ మను నొక చిన్నపల్లెను గొల్లఁగొట్టుటయందు వృథగా బలిసిన యీచేతులచే నేమి ప్రయోజనము?) అనుచో 'భుజముల బలుపు వ్యర్థము' అని తేలినది. ఇట పై యర్థము విధేయము. 'బలుపు' అనువాద్యము లేక ఉద్దేశ్యము. అనువాద్యము ముందును విధేయము పిమ్మటను నుండవలసియుండఁగాఁ గవి తారుమారుగా బ్రయోగించెను. ఇది దోషము.

ఇట్లే, వారుపాపులు, అనవలసియుండ "పాపులువారు, అన్నచో నీ దోషమే. ఇది వాక్యగతము గా దనియుఁ బదగతమేకాని సమాసగత మనియుఁ గొందఱి యభిప్రాయము. సమాసగతమే యన్నచో 'పాపులువారు' 'మూర్ఖుఁడువాఁడు' మొదలగు తావులతో సమాసములేదు. కావున సమాస గతమేయని నియమింపవీలులేదు.

౧౭. పరుషము (దుశ్శ్రవము లేక శ్రుతికటువు)

కం. శ్రుతికటువు లైన పదములు
క్రుతిఁబరుషము లనఁగఁ జెలఁగు నిలఁ గృధ్రేడ్జా
పతిమూర్ధధృతార్ధోద్వ్రాధి
పతిఁ గొల్తు నభీష్టసిద్ధిఫలమున కనఁగన్. ౨౧

చెవులకుఁ గఠినముగాఁ దాఁకు పదము పరుషము. 'కర్త్రిడ్జా' ఇత్యాదికము పరుషము.

శ్రుతిదుష్టాదయోదోషా అనిత్యా యేచ దర్శితాః
ధ్వనాత్మన్యేవ శృంగారే। తేహేయా ఇత్యుదాహృతాః

'అనిత్యము లగు శ్రుతిదుష్టాదిదోషములు ధ్వన్యాత్మభూత మగు శృంగారమున నే హేయములు' అని ధ్వనికారుఁడు చెప్పుటచే నీ పరుషరూపదోష మనిత్యము. కోమలపదరచన గల శృంగార, కరుణ, శాంతములలో నిది దోష మగును, కాని రౌద్ర, వీర, భయానక, అద్భుతరసములలో నిది దోషముగాదు, మఱియు నట గుణమే యగును.

ఈ గ్రంథకర్త దర్పణకార, ప్రకాశకారాదులు తెలిపిన 'అనుచితార్థ' దోషమును దెలుపలేదు. దాని నిటఁ జూపుదుము.

"శూరా అమరతాంయాంతి పశుభూతా రణాధ్వరే" (రణయజ్ఞమునఁ బశువులై శూరులు దేవత్వమును బొందుచున్నారు.) అనుచో "పశు" శబ్దము పిఱికితనమును వ్యక్తపఱచుచున్నది. ఏలనఁ బశువు (మేఁక) యజ్ఞమున బలాత్కారముగాఁ గట్టి వధింపఁబడుచున్నది. అవి కట్టఁబడునపుడు కాని వధింపఁబడునపుడు గాని తన విక్రమాదులను బ్రదర్శించుటలేదు. పైఁగాఁ బాఱిపోవ యత్నించును. శూరులు శత్రువులు దమ్ముఁ బట్టవచ్చినపుడు తుదివఱకును బోరాడి వీరమరణము నొందవలెను. అట్లుగాక పాఱిపోవుట వీరధర్మము గాదు. ఇటఁ బశుత్వారోపణముచే శూరులు పిఱికిపంద లను ననుచిత మగు నర్థము వచ్చుచున్నది. కాన నిది యనుచితార్థ రూపదోషము.

దర్పణకార, కావ్యప్రకాశకారులు 'అపుష్టము'ను అర్థదోషముగాఁ బరిగణించిరి. ఇతఁడు పదదోషముగా గణించెను. వారప్రయోజక దోషమును దెలుపలేదు. అది యపుష్టార్థముగానే వారు గణించిరి.

దర్పణకార ప్రకాశకారులు పదదోషములు పదునాఱే తెలిపిరి. ప్రతాపరుద్రీయకర్తయు భట్టుమూర్తియుఁ బదునేఁడు దెలిపిరి. ఈ పదునేఁడింటిలో వారిచ్చిన 'అనుచితదోషము' లేదు. వారీయని 'అపుష్టదోషమును' వీరిచ్చిరి, మఱియు నధికముగా 'అప్రయోజకదోషము' నిచ్చిరి.

దర్పణకారుఁడు నిరర్థకము, అసమర్థము, చ్యుతసంస్కారము, అను మూఁడును కేవలపదదోషము లనియు, దుశ్శ్రవ, త్రివిధాశ్లీల, అనుచితార్థ, అప్రయుక్త, గ్రామ్య, అప్రతీతిక, సందిగ్ధ, నేయార్థ, నిహతార్థ, అవాచక, క్లిష్ట, విరుద్ధమతి కృత్తు, అవిమృష్ట విధేయాంశము, అను పదుమూఁడును బద వాక్యోభయదోషము లనియు, మఱల వీనిలో దుశ్శ్రవ, త్రివిధాశ్లీల, నేయార్థ,

నిహతార్థ అవాచకదోషములు పదాంశమునఁ గూడ సంభవించు ననియును జెప్పెను. క్లిష్ట, అవిమృష్టవిధేయాంశ, విరుద్ధమతికృద్దోషములు సమాసము నందే సంభవించు నని కావ్యప్రకాశకారాదులు దెలిపిరి.

దర్పణకారుఁ డిచ్చిన పదాంశదోషముల కుదాహరణములను జూపుదుము.

౧. పదాంశ దుశ్శ్రవ దోషము

"తద్గచ్ఛ సిద్ధ్యై కురు దేవకార్యం" ఇట 'సిద్ధ్యై' పదముయొక్క యంశ మైన 'ద్ధ్యై' వర్ణము శ్రుతికటువుగా నున్నది.

పద, పదాంశరూప దుశ్శ్రవదోషములకు భేదమేమి ? యన్నచో వర్ణద్వయము దుశ్శ్రవముగా నున్నచోఁ బదదోష మనియు నేకవర్ణము దుశ్శ్రవముగా నున్నచోఁ బదాంశదోష మనియును బండితుల యభిప్రాయము.

౨. పదాంశాశ్లీల దోషము

"పాణిఃపల్లవపేలవః" అనుచో 'పేలవ', పదాంశ మగు 'పేల' అను వర్ణద్వయము 'లాట, భాషయందు వృషణార్థకమై యశ్లీలరూపదోష మగుచున్నది. 'లాట, భాష తెలిసినవారికే యిందలి యశ్లీలత గోచరించును. ఇతరులకుఁ గాదు. ఒక భాషలోని యొకపదము మఱొకభాషలో నశ్లీలార్థక మయినంత మాత్రమున దానినిఁ బ్రయోగింపరా దనుట యెట్లు పొసఁగును? అరవభాషలో 'అతు' అన గృహమని యర్థము. ఆంధ్రభాషలో నా పద మశ్లీలార్థకము. కావున నరవభాషలో నీపదమును బ్రయోగింప రా దనుట యెట్లు ? అరవవారి కందలి యశ్లీలత యెట్లు గోచరించును ? కావున సంస్కృతభాషలోనే యీ పదాంశము అశ్లీలార్థమును దెలుపుచున్నచో నది దోష మగును. కాన నిట "పేలవ" పదములోని పదాంశ మగు 'పేల, యనునది యశ్లీలార్థకముగా మనము గ్రహింప నక్కఱలేదు. ఇఁక దీని కుదాహరణము 'గుద్దలి' అను పదములోని పదాంశమగు 'గుద' అనునది. ఇది యాంధ్రభాషలో నశ్లీలార్థకమే. "గుదంటఁ ద్రవ్వి త్రివ్వి" ఇత్యాది ప్రయోగములును గలవు. బహుశః ఆకాలమున నది యశ్లీలార్థమున లోక వ్యవహారమునఁ గానరాక యుండవచ్చును. ఈ కాలమున నది యశ్లీలమే.

3. పదాంశనేయార్థక దోషము

"సంగ్రామే నిహతాశ్శూరా వచోవాణత్వమాగతాః" (సంగ్రామ మున మరణించిన శూరులు వచోవాణత్వమును (గీర్వాణత్వమును - దేవత్వ మును) బొందిరి. ఇట 'వచోవాణ, శబ్దము గీర్వాణార్థకముగా గల్పింపఁ బడినది. కాని యీ యర్థమును బోధింప నా శబ్దమునకు సామర్థ్యము లేదు.

ఏలన, సమస్తమగు 'గీర్వాణ' శబ్దద్వయమే యా యర్థమునందు రూఢము. వచోవాణ శబ్దమునందలి యేకదేశ మగు వచశ్శబ్దముచే 'గీ' శబ్దమును లక్షింపఁజేయుట నేయార్థము. రూఢి ప్రయోజనములలో నేదేని నొకదానిఁ బట్టి లక్ష్యార్థము వచ్చును. ఇట వచోవాణైకదేశమగు వచశ్శబ్దము 'గీ' శబ్దమును బోధింప రూఢిప్రయోజనములు రెండును లేవు. నేయార్థమునఁ గవికల్పితార్థము గదా !

౮. పదాంశనిహతార్థక దోషము

'ధాతుమత్తాం గిరిర్ధత్తే' (పర్వతము రజతాదిధాతువులను గలిగియుంటను వహించుచున్నది.) 'మత్తా' శబ్దము 'మదిరాపానమత్తురాలు' అనునర్థమున నే ప్రసిద్ధము కాని 'ధాతువులను గలిగియుండుట' "ధాతవః అస్మిన్ సంతీతి ధాతుమాన్ తస్యభావః ధాతుమత్తా" అనునర్థమున నప్రసిద్ధము. ఇటఁ బదైకదేశ మగు 'మత్తా' యను వర్ణద్వయమును అప్రసిద్ధమైన యర్థమునఁ బ్రియుక్తమైనది.

౯. పదాంశావాచక దోషము

"వర్ణ్యతే కిం మహాసేనో విజేయో యస్యతారకః" (ఎవనిచేఁ దారకాసురుఁడు విజితుఁ డయ్యెనో యా మహాసేనుని వర్ణింపవలసిన పని యే మున్నది ?) అనునెడ 'విజిత' అనుభూతకాలిక 'క్త' ప్రత్యయార్థమున వర్తశక్యాద్యర్థబోధక మగు 'య' ప్రత్యయ (జేయ) ముపయోగింపఁబడినది. 'య' ప్రత్యయము 'క్త' ప్రత్యయార్థవాచకము గాదు.

వాక్యదోషములు

సీ. అక్రిమంబు, విసంధి, ప్రక్రమభంగంబు,
పునరుక్తియుత, మసంపూర్ణతరము;
వాక్యసంకీర్ణంబు, వ్యాకీర్ణ, మధిక ప
దంబు, వాచ్యవివర్జితం, బరీతి,
న్యూనోపమం, బధికోపమంబు, సమాప్త
పునరాత్త, మస్థాన ఘునపమాన,
హానియుతచ్ఛందంబు యతిభంగ ముపతత్ప్ర
కర్షంబు, భిన్నలింగంబు, భిన్న

గీ. వచన, మక్రియ, సంబంధవర్జితములు
వాక్యగర్భితమును, నన వాక్యదోష
వితతు లిరువదిరెం డయి వినుతిఁగాంచు
వీని లక్షణలక్ష్యముల్ విస్తరింతు. ౨౨

౧. అక్రమము, ౨. విసంధి, ౩. ప్రక్రమభంగము, ౪. పునరుక్తి, ౫. అసంపూర్ణము, ౬. వాక్యసంకీర్ణము, ౭. వ్యాకీర్ణము, ౮. అధికపదము, ౯. వాచ్యవివర్జితము, ౧౦. అరీతికము, ౧౧. న్యూనోపమము, ౧౨ అధికోపమము, ౧౩. సమాప్త పునరాత్తము, ౧౪. అస్థానసమాసము, ౧౫. అనియతచ్ఛందము, ౧౬. యతిభంగము, ౧౭. పతత్ప్రకర్షము, ౧౮, భిన్నలింగము, ౧౯. భిన్న వచనము, ౨౦, అక్రియము, ౨౧. సంబంధవర్జితము, ౨౨. వాక్యగర్భితము అని వాక్యదోషము లిరువదిరెండు. ప్రతాపరుద్రీయకారుఁడు 'శబ్దహీనము, విసర్గలుప్తము' అను మఱి రెండు దోషములను గలిపి యిరువదినాల్గు గణించెను.

దర్పణకారుఁడు దుశ్శ్రవత్వాదు లగు పదుమూఁడు దోషములు పద వాక్యోభయ సాధారణము లని చెప్పినట్లు తెలిపియుంటిమి. ఈ దోషములు కేవల వాక్యమునందే సంభవించును.

౧. అక్రమము

దీనిని విద్యానాథుఁడు క్రమభ్రష్ట మనియు, వామనుఁ డపక్రమ మనియును వ్యవహరించెను.

కం. క్రమహీన మక్రమం బగు,
సమధిక మగు నితని కీర్తి శౌర్యచ్ఛాయా
సముదయమునకున్ దినకర
హిమకరకిరణోత్కరంబు లెనయే? యనఁగన్. ౨౩

క్రమమును విడుచుట యక్రమదోషము. "వీనికీర్తి శౌర్యకాంతులకు సూర్యచంద్ర కిరణములు సాటియా?" అనుచోఁ గీర్తికాంతి చంద్రకాంతితో, శౌర్యకాంతి సూర్యకాంతితో సాటియా? యని చెప్పవలసియున్నది. చంద్ర సూర్య కిరణము లనవలసియుండ సూర్య చంద్ర కిరణము లనుట యక్రమ దోషము. ఈ యక్రమదోషము శబ్దార్థ భేదములచే ద్వివిధము. ఇది శబ్దాక్రమము.

"తురంగ మద మాతంగం ప్రయచ్ఛాస్మై మదాలసం" (మదోల్లసిత మను తురంగమును గానీ, మాతంగమును గానీ వీనికిమ్ము.) అనుచోఁ బ్రథా

నార్థమైన మాతంగమును బ్రథమమును దురంగమును బిమ్మటను నిర్దేశింపవలసి యుండ నా క్రమము విడువఁబడినది. ఇది యర్థాక్రమము.

దర్పణకార, ప్రకాశకారాదు లీ యక్రమదోషము నీ విధముగా శబ్దాక్రమ, అర్థాక్రమరూపమునఁ దెలుపక "శబ్దము సముచితస్థానమునఁ బ్రయోగింపఁబడక భిన్నస్థానమునఁ బ్రయోగింపఁబడుట" యక్రమదోష మని తెలిపిరి. ఎట్లన,

ద్వయం గతం సంప్రతి శోచనీయతాం సమాగమ ప్రార్థనయా కపాలినః
కలా చ సా కాంతిమతీ కలావత స్త్వ మస్య లోకస్య చ నేత్రకౌముదీ.

అవ:—ఇది కుమారసంభవములోనిది. వటువు పార్వతీదేవితో ననుచున్నాఁడు.

"శివసమాగమమును బ్రార్థించుటవలన రెండు వస్తువులు శోచనీయ స్థితినిఁ బొందుచున్నవి. కలావంతుఁ డగు చంద్రుని కాంతిమంత మగు కళయు, లోకనేత్రములకు జందిక వగు నీవును. (శోచనీయము లగుచున్నారు.)

ఇట శ్లోకమున" కలా చ త్వం చ" అని 'త్వం' పిమ్మటనే యుంచవలసిన 'చ' కారము 'లోకస్య' పిమ్మట నుంచుట యక్రమదోషము.

౨. విసంధి

కం. అపగతలక్షణమును, గ్రా
మ్యపు సంధియుఁ దగ విసంధి యనఁ దగు "నరిగె
న్నపరగిరి కినుఁ డనంగా
నృపు లొప్పరు రధికగుణవినిద్రత నంగన్. ౨౮

లక్షణహీనమగు సంధియు ననఁగా విరుద్ధ సంధియు, అపండితులు ప్రయోగించిన సంధియు విసంధి. 'అరిగెన్ + అపరగిరి = అరిగెన్నపరగిరి' అని నకారము నకు ద్విత్వము వచ్చుటకు లక్షణము గానరాదు. సంస్కృతమున నిట్టి సంధి 'సన్నచ్యుతః' అనుచోట్ల సాధువే. కాని యాంధ్రమున "లుక్సంశ్లేషానాచి దుష్టిస్య" అని యాంధ్రశబ్దచింతామణి సంశ్లేషమును నిషేధించెను. కాన నిది దోషము. కాని నన్నయభట్టారకుఁడే "అన్నిష్టసఖి" (అన్ + ఇష్టసఖి) అనియు, "సర్వమున్నతని" అని పోతనగారును, పింగళి సూరనాదులును నీ సంధినిఁ బ్రయోగించిరి.

వినిద్రతన్ + అనంగన్ వినిద్రతనంగన్ అని సంధిచేయుట దోషము. ఇఁకారాదులకుఁ దప్ప దుత్రప్రకృతికములకు సంధిలేదని శాస్త్రము. దాన నిది గ్రామ్యపుసంధి. గ్రామ్య అనఁ బామరులు. పామరులుచేయు సంధియనియర్థము.

ఇట గ్రంథకర్త "అపగతలక్షణమును, గ్రామ్యపుసంధియు" అని విసంధిదోషమును ద్వివిధముగాఁ జెప్పిన ట్లుదాహరణద్వయమువలనఁ గానవచ్చును. కాని గ్రామ్యపుసంధి యన్నను నపగతలక్షణసంధి యన్నను విరుద్ధసంధియేగదా! "విసంధి యన విరుద్ధసంధి" (వ్యాకరణవిరుద్ధసంధి) యన్నఁ జాలునుగదా! పైఁజూపిన రెండు సంధులును విరుద్ధ సంధులేకదా! కావున నీ లక్షణము బాగుగా లేదు.

ప్రతాపరుద్రీయమునందలి 'విసంహితో విరూపోవా సంధిర్యస్య విసంధియత్' (సంధిచేయకుంటగాని, విరుద్ధసంధి (కర్ణకఠోరమగు సంధి) చేయుటగాని విసంధి) అను లక్షణము దీనికన్న మేలైనది. ఏలన నిట విరుద్ధసంధియన్నఁ గర్ణకఠోరముగాఁ జేయుసంధి అని యర్థము నాతఁ డిచ్చెను. ప్రతాపరుద్రీయలక్షణమున కుదాహరణము లివి. 'శౌర్యాణి ఈదృశాన్యాసన్' ఇట సంధిచేయఁబడలేదు. "పృథ్వైశ్వర్యం క్వ వా గతం" ఇట పృథ్వైశ్వర్య మనుచోటఁ గర్ణకఠోరమగు సంధి చేయఁబడినది.

వామనుఁడు "పదసంధేర్వైరూప్యం, విశ్లేషోఽశ్లీలత్వం, కష్టత్వంచ" (సంధియొక్క వైరూప్య మనఁగాఁ విసంధియనఁగా) విశ్లేషము, అశ్లీలత్వము, కష్టత్వము) అని లక్షణము నుడివెను. విశ్లేష మన సంధిచేయకుంటయే. ఉదా: రాముఁడు ఏగుదెంచె; అశ్లీలసంధి యన నశ్లీలార్థమును సూచించు సంధి. ఉదా: నీచు + ఉల్లిపాయ = నీచుల్లిపాయ. కష్టత్వ మన దుశ్శ్రవత్వము. అదియే కర్ణకఠోరముగా నుండు సంధి. ఉదా: పృథ్వైశ్వర్యము మొ॥ సాహిత్యదర్పణ, కావ్యప్రకాశకారాదు లీ వామనుని భేదములనే స్వీకరించిరి.

3. ప్రక్రమ భంగము

ఆ. వె. ప్రక్రమంబు విడువఁ బ్రక్రమభంగంబు
శౌరి, దానవారిఁ జక్రధారి,
నభవు, నమితవిభవు, ననవద్యచారిత్రు,
విష్ణుఁగొల్తు జిష్ణుఁ, గృష్ణు, ననఘ. ౨౫

ప్రారంభించిన మార్గమును విడిచినచోఁ బ్రక్రమభంగము. రెండవ పాదమున 'శౌరి దానవారిఁ జక్రధారి' అని 'రి' వర్ణాంతముగా మూఁడు పదములను జెప్పి మూఁడవపాదమున అభవు, అమితవిభవు, అని 'వు' వర్ణాంతముతో నారంభించి రెండుపదములనుమాత్రమే చెప్పి పిమ్మట ననవద్యచారిత్రు అని నొడివి, నాల్గవపాదమున 'విష్ణుఁగొల్తుఁ జిష్ణుఁ గృష్ణుననఘ' అని విశేషముల నడుమఁ 'గొల్తు' పదమునఁ జేర్చుటచే రెండవపాదమున నారంభించిన మార్గము విడువఁబడినది. ఇవ్విధము ప్రక్రమభంగము.

'ఏవ ముక్తోమంత్రిముఖ్యై రావణః ప్రత్యభాషత' (మంత్రులచే నీ విధముగాఁ జెప్పఁబడిన రావణుఁడు ప్రత్యుత్తరించెను.) 'ఉక్తః' అని వచధాతువుతో నారంభింపఁబడినపుడు ప్రతివచనముగూడ నా ధాతువుతోడనే చెప్పవలెను. ఎట్లన 'రావణః ప్రత్యవోచత' అని యుండవలెను.

కాని యిట్టి ప్రక్రమభంగదోషములు చేయుని కవియే యుండఁడు. కావునఁ బై పద్యమున నున్నట్టి దోషములవంటి దోషములు చేయరాదు.

౮. పునరుక్తి

కం. ఎనయఁగ శబ్దార్థంబులు
పునరుక్తము లైన నదియె పునరుక్తియుతం
బనఁ దగు; జక్రాంచలమున
దనుజావళిఁ ద్రుంచుఁ జక్రధరుఁ డితఁ డనఁగన్ ౨౯

శబ్దమును, అర్థమును మఱల నదేవిధమునఁ బ్రయోగింపఁబడినచోఁ బునరుక్తి దోషము. దీనిని దర్పణకారాదులు 'కథితపదము' అనిరి. "చక్రాంచలమునఁ జక్రధరుఁడు దనుజావళినిఁ ద్రుంచును" అన్నచోట 'చక్ర' పద మదే యర్థమునఁ బునరుక్తమైనది.

ఒకానొకచో నీ పునరుక్తిదోషము గుణమే యగును. ఎట్లన,

ఉదేతి సవితా తామ్రస్తామ్ర ఏవాస్తమేతి చ (తామ్రరూపుఁడై సూర్యుఁ డుదయించుచున్నాఁడు. తామ్రరూపుఁడుగానే యస్తమించుచున్నాఁడు). ఇట నొకే యర్థముగల తామ్రశబ్దము పునరుక్తమైనది. అయినను దోషముగాదు. ఏలన, నిట నుద్దేశ్య ప్రతినిర్దేశ్యములు గాన దోషము లేదు. ఇట్టిచో 'రక్త ఏవాస్తమేతి చ' అని రెండవపాదమును మార్చితిమేని నర్థాంతరము గాకున్నను నర్థాంతరమువలె భాసించుచుఁ బ్రతినిర్దేశ్య ప్రతీతినిఁ గప్పివేయును. కావున నుద్దేశ్య ప్రతినిర్దేశ్య విషయమునఁ బునరుక్తి దోషము గాదు. గుణమే యగును. మఱియు నర్థాంతర సంక్రమిత వాచ్యమునను (కమలాక్షు నర్చించు కరములు కరములు.) బునరుక్తి దోషము గాదు. మఱియు.

విషాదే, విస్మయే, హర్షే, దైన్యే, కోపేఽవధారణే
ప్రసాదనేఽనుకంపాయాం ద్విస్త్రిరుక్తం న దుష్యతి.

విషాద, విస్మయ, హర్ష, దైన్య, కోప, అవధారణ, ప్రసాదన, అనుకంపల యందుఁ బునరుక్తి దోషము గాదు, గుణమే యగును.

అయ్యో! అయ్యో! (విషాదము) ఔరౌర! (విస్మయము) బళిబళీ! (హర్షము) కటకటా! (దైన్యము) ఛీ! ఛీ! (కోపము) వాఁడే! వాఁడే! (అవధారణము) రమ్ము! రమ్ము! (ప్రసాదనము) పాపము! పాపము! (అనుకంప). ఇట్టియెడఁ బునరుక్తి దోషముగాదు. ఏలన, నాపునరుక్తి విషాదాదివ్యంజక మగుచున్నది, కాన గుణమే యగును.

౫. అపూర్ణము

కం. ధరలోఁ గ్రియాన్వయంబుల
సరిపోని దపూర్ణ మనఁగ సన్నుతి కెక్కున్
నరపతి * యొసంగ ద్రవ్యముఁ
బరగఁగ నౌదార్యశాలి బహుళము ననఁగన్. ౨౭

సంపూర్ణమగు క్రియాన్వయములు లేనిది 'అపూర్ణము' "నరపతి బహుళముగా ద్రవ్య మొసఁగఁగా నౌదార్యశాలి" అన్నచోఁ గ్రియలేదు. 'అనఁబడును' అని క్రియాపద ముండవలయును. అది లేకున్నచో వాక్య మసంపూర్ణము. ప్రతాపరుద్రీయోదాహరణ మింతకన్న మేలుగా నున్నది. దీనిని దర్పణకార ప్రకాశకారులు దెలుపలేదు.

శైలేష్వస్మాకమావాసో వన్యైస్స్వచ్ఛసితా వయం
మృగైర్బంధు మతశ్చాస్మాన్ పశ్యన్ధాతా ప్రమోదతాం.

"మా నివాసములు శైలములు; వన్యాహారముతోనే మేము తృప్తిఁబొంది యున్నాము. మృగబాంధవుల మగు మమ్ముఁ జూచుచు విధి ప్రమోదపడనిమ్ము."

ఇట శైలవాసులమును, వన్యవృత్తులమును, మృగబాంధవులమును నగు మమ్ముఁ జూచి విధి ప్రమోద మొందనిమ్ము. అని యుదిష్టార్థము. 'చూచుచు' అను శతృంతము పై శ్లోకవాక్యములో నీ విధముగా నన్వయించుటలేదు. 'మృగైర్బంధు మతశ్చాస్మాన్' అనుదానితోనే యన్వయించుచున్నది. మిగిలిన రెండు వాక్యములతో నన్వయింపకున్నది. కాన నసంపూర్ణము. ఈ నరస భూపాలీయోదాహరణమున నిట్టి యసంపూర్ణత కానరాదు.

౬. వాక్యసంకీర్ణము

కం. ఏకడ వాక్యాంతరిత ప
దాకీర్ణము వాక్యకీర్ణ మగుఁ "బొగడుదు రీ
భూ కాంతుఁడు జను లెల్ల న
నేక గుణాన్వితుఁ డటంచు నిలలో" ననఁగన్, ౨౮.

* నరపతి యొసఁగును.

వాక్యాంతరపదములతో వాక్యాంతరపదములు సంకీర్ణము లగుట వాక్య సంకీర్ణము. ఈ భూకాంతుఁ డనేకగుణాన్వితుఁ డనుచు నిలలోఁ జనులెల్లఁ బొగడుదురు, ఇట నీ రెండు వాక్యములలోని పదములును సంకీర్ణత నొందినవి. దీనిని దర్పణ కారాదులు 'సంకీర్ణ' మనిరి.

౭. వ్యాకీర్ణము

కం. భ్రాంతికరంబగు నన్వయ
మెంతయు వ్యాకీర్ణ మయ్యె "నిడుఁడు తిలకముం
గుంతలములఁ గాంతకును ల
తాంతంబులు సెరువుఁ డిప్పు డలరు ననంగన్. ౨౯

'తిలకమిడుఁడు; కాంతకుఁ గుంతలముల లంతాంతములు సెరువుఁడు అని యన్వయము. 'తిలకమును గుంతలముల నిడుఁడు.' అను భ్రాంతికరమగు నన్వయము గలుగుచున్నది. దర్పణ కారాదులు దీనిని 'అస్థాన పదదోషము' అని పేర్కొనిరి. (స్థానము గాని స్థానమునఁ బదము నుంచుట.)

౮. అధికపదము

కం. తలఁపఁగ మిక్కిలిపదములు
గలిగినయది యధికపదము "కమలారి కళా
కలితవిలాసనముల్లస
దలఘుయశోవిభవశాలి యగు నితఁ డనఁగన్. 30

అర్థమును బోధింపవలసిన పదములకన్న నధికపదములుండుట యధికపద దోషము. ఇందు "కమలారి యశశ్శాలి" అన్నఁ జాలును. బోధింపవలసిన యర్థము వచ్చును. కళాకలితవిలాస, అలఘు, విభవ పదము లధికములు.

'అమృదుశిలపాణి, ఇట శిలపద మధికము, 'పల్లవాకృతి రక్తోష్ఠి' ఇట నాకృతిపద మధికము. 'పల్లవ రక్తోష్ఠి' అన్నఁజాలును. 'వాఁడొకపలుకుఁ బలికెను' ఇటఁ 'బలికెను. అను క్రియాపదముచేతనే గతార్థమగుచుండ మఱల 'పలుకు' అని వాడుట యధికము. ఒకానొకచో విశేషణము నుపయోగించుటకై యట్లు ప్రయోగింపవచ్చును. ఎట్లన "వాఁడొక మధురమగు పలుకును పలికెను" ఇట 'మధురము' అను విశేషణము పలుకునకు చేయఁబడినది. ఇది దోషముగాదు. విశేషణములేక యిట్లు ప్రయోగించుట దోషమే. మఱియుఁ బ్రబంధములయందుఁ జెప్పఁదగిన విషయమును సంగ్రహముగాఁ జెప్పవలయును. దీని నాంగ్లమున

brevity అందురు. కానీ యతివిస్తారముగాఁ జెప్పుటయు నీ యధికపద దోషమే యగును. కొలఁది పదములతో నధికమగు నర్థమును దెలుప వలయును. అట్లు తెలుపుట యొక్క ప్రతిభాలక్షణము. దాననే రమణీయత్వము గలుగును. తిక్కనయందీ సంగ్రహరూప ప్రతిభ కాననగును. "రమణీయార్థ ప్రతిపాదక శబ్దః కావ్యం" అను లక్షణమునందలి రమణీయ పదముచేతనే యీ యర్థము స్ఫురించును. కొలఁది పదములతో నధికార్థమును జెప్పుట రమణీయముకాని యతివిస్తారముగాఁ జెప్పుట రమణీయముగాదు గదా! భోజుఁడిద్దానిని 'సంక్షేపము' అను గుణమని చెప్పెను. బట్టుమూర్తి పీఠికాపద్యములలోని ౭౧ వ పద్యమున "చోరుని యర్థ సంగ్రహము" అని యీ గుణము చోరునియందు గలదని నుడివెను.

విషాదే, విస్మయే, హర్షే, దైన్యే, కోపేఽవధారణే,
ప్రసాదనేఽనుకంపాయాం ద్విస్త్రిరుక్తం న దుష్యతి

విషాదమున, విస్మయమున, హర్షమున, దైన్యమునఁ, గోపమున, అవధారణమునఁ, బ్రసాదనమున, అనుకంపయందును, అధికపదము దోషముగాదు. గుణమే యగును. అనఁగా వక్త విషాదాదులతో మాటలాడునపు డధికపదము దోషము గాదు.

విషాదమున 'అయ్యో! అక్కటా! కటకటా!' అని ప్రయోగించును. ఇందు విషాదమును సూచింప నొక్కటే చాలును. మిగిలిన వధికపదములే. కాని యిట దోషము గాదు. ఇట్లే మిగిలిన విస్మయాదులందును గ్రహింపవలెను. మఱియు నీ విషాదాదులందుఁ బునరుక్తియును దోషముగాదని తెలిపితిమి.

౯. వాచ్యవివర్జితము

ఆ. వె. వాచ్యముజ్జగింప వాచ్యవివర్జితం
బనఁగ నెగడు "నాజి నభవునైనఁ
దెగడు నతని బాహుదీప్తాసి" యనునెడ
నాజి నభవుఁ దెగడు ననుచుఁబలుక. ౩౧

తప్పక చెప్పవలసినదానిని విడిచివేయుట వాచ్యవివర్జితదోషము. "ఇతని బాహుదీప్తాసి యాజి నభవునైనఁ దెగడు" అనవలసియుండ "ఐన" అనుదానిని విడిచి "ఆజి నభవుఁ దెగడు" అని చెప్పినచో దోషము. తప్పక 'ఐన' అను దానినిఁ జెప్పవలయును. ఈ దోషమును వాచ్యానభిధానమని దర్పణకారుఁడును, అనభిహిత వాచ్యమని ప్రకాశకారుఁడును వాకొనిరి.

౧౦. అరీతి

కం. రసమున కనుచిత మగు పద
విసర 'మరీతి' యనబొల్చు ; విటజనహృదయ
గ్రసనాగ్రహాగ్రిహిళ దృ
ష్టిసమగోద్రగ్ర మతివ శృంగారమనన్. 3౨

రసమున కనుచితమగు రీతియున్నచో నరీతిదోషమగును. ఆయువతి యందము విటజనహృదయములను గ్రసించుటయందుఁ బట్టుదలగల చూపులతో సమగ్రమైనది.

ఇట నీ రీతి శృంగారరసమున కనుకూలముగాదు. శృంగారమునకుఁ గోమల పదబంధమును, అసమాసగాని యల్పసమాసగాని యగు రచనయును ననుకూలములు.

మ. తనకున్ నేర్పుచు వీణెపాఠమును జెంతన్నొజ్జఁ గూర్చుండి దీ
నిని వాయింపుము! దీనిమీటుము ! ననున్ మెచ్చింతువేన్ నీ కుపా
యనమిత్తున్నని మీటుచున్న తను ముద్దాడంగ మేల్ మేల్; లభిం
చెను మాదొడ్డగురుండు నాకనుమ ముంచెన్ శిష్య చిర్నవ్వులన్.

ఇట్టి యసమాసమును గోమలబంధమును నగు రచన శృంగారమున కనుకూలము. దీర్ఘసమాసమువలన నర్థము స్ఫుటముగా నవిలంబముగా గోచరింపక రసానుభవమునకుఁ బ్రతిబంధకము గలుగును. శ్రీ విశ్వనాథ సత్యనారాయణ గారి శృంగారవీథిలో ముప్పాతిక మువ్వీసము పద్యము లీ దోషదూషితములగును. అందలి పద్యము లన్నియు దీర్ఘసమాసభూయిష్ఠములై శృంగారరసమునకుఁ బ్రతిబంధకములై యున్నవి. ఇట్లే రౌద్రరసమునకు దీర్ఘసమాసత్వమును, వికటవర్ణత్వమును సముచితములు. ఎట్లన,

శా. దుర్వారోద్యమ బాహువిక్రమ రసాస్తోకప్రతాపస్ఫుర
ద్గర్వాంధప్రతివీరనిర్మథన విద్యాపారగుల్ మత్ప్రతుల్
గీర్వాణాకృతు లేవురిప్పునిను దోర్లీలన్ వెసంగిట్టి గం
ధర్వుల్ మానముఁ బ్రాణముంగొనుట తథ్యంబెమ్మెయిం గీచకా!

ఈరీతి రౌద్రరసానుకూలము. అసమాసమగు రచన దీని కనుచితము.

చ. ఖలు అయి నాఁడు లక్కయిలుగాల్చి, విషాన్నముఁ బెట్టి జూదపుం
గొలువుఁ బ్రవేశపెట్టి మముఁ గ్రూరత జీవధనంబు లందుఁ జే
దల నొనరించి చాల కది ద్రౌపదిఁగొప్పును బట్టి యీడ్చి చీ
రల సభ నొల్చినట్టి ధృతరాష్ట్రజు లేఁ గలుగంగ స్వస్థులే?

ఇట్టి శిథిలమగు రచన రౌద్రమునకుఁ దగదు. మిగిలిన రసములయందు గూడఁ బ్రతికూల రచన నూహింపవలెను. ఈ దోషమును దర్పణకారాదులు వర్ణ ప్రతికూలతాదోష మనిరి.

౧౧. న్యూనోపమము – ౧౨. అధికోపమము

ఆ. వె. ఉపమ చాల కున్న న్యూనోపమం; బధి
కోపమాఖ్య మధికముపమ యైన;
హైమవసనుఁ డైన హరి మేఘనిభుఁ డన
నతివ పల్లవిత లతాభ యనఁగ. 33

ఉపమానకోటిలోఁ గొఱఁతయున్నచో న్యూనోపమము. అధికమున్నచో నధికోపమము అను దోషములు. "బంగారుచేల గట్టిన కృష్ణుఁడు మెఱుఁగు దీఁగతోఁ గూడిన మేఘునితోఁ దుల్యుఁడు" అన్నచో నుపమానము సరిపడును. కేవలము మేఘనిభుఁడన్నచో నుపమేయకోటిలోని 'బంగారుచేల'కుఁ దగిన యుపమానకోటిలోఁ బదములేమిఁగొఱఁత యేర్పడును. కావున న్యూనోపమమగును. "అతివ చిగిరించిన తీఁగవలె నున్నది" అనుచోట 'భూషణములు ధరించిన యతివ' అని యున్నచో నుపమానము సరిపడును. అదిలేమి నుపమానకోటిలోని 'పల్లవిత'పద మధికము. కాన నధికోపమము. దర్పణకారాదు లీ రెంటిని నధిక పదత్వ, న్యూనపదత్వ దోషములలోనే చేర్చిరి.

౧౩. సమాప్త పునరాత్తము

కం. క్రియ ముడిగి మగుడఁ బూనిన
సమాప్త పునరాత్త మయ్యె: శాశ్వతు నభవుం
గమలాక్షుఁ, గమలనాభుం,
గమలాపతిఁగొల్తు ముక్తికై విభు ననఁగన్. 34

సమాప్తమయినదానినిఁ దిరిగి పూనుట సమాప్త పునరాత్త దోషము. 'కమలాక్షు...ముక్తికై' అనుచోట వాక్యము సమాప్తమైనది. మఱల 'విభున్' అని వేఱొకటి దానికి విశేషణాంతరము వేయఁబడినది. ఇది దోషము. ఈ విధముగా వాక్యము సమాప్తమైన పిమ్మట విశేషణాంతరము ప్రయుక్తమైన చోటనే సమాప్త పునరాత్తదోషము. భిన్న మగు వాక్యాంతరమును బ్రయోగించినచో దోషములేదు. దీని నుదాహరణమును బతత్ప్రకర్ష దోషమునఁజూపుదుము.

౧౮. అస్థాన సమాసము

కం. అపద సమాసం బస్థా
నపటుసమాసంబు; "రిపుల ననిఁ దునిమెద నే
నిపు" డని వికటభ్రుకుటీ
విపులక్రోధాంధుఁ డయ్యె వీరుం డనఁగన్. 3౫

'రిపులఁ దునిమెద నేను' అనునది వీరుని భాషణము. వాని మాటల యందుఁ గ్రోధము వ్యక్తము గావలయును. (శత్రులను గాలను నేలను రాచెదను. వారిని ఖండించి కావలకును గ్రద్దలకును వేసెదను' అను నభిప్రాయమును దెలుపు సమాసము నుపయోగింపవలెను.) కాన సమాస మంచితము. అట సమాసమును వాడక కవియొక్క భాషణమున (వికట భ్రుకటీవిపులక్రోధాంధుఁడు) సమాసము ప్రయుక్తమైనది. ఇది యస్థానసమాసము. స్థానముగాని స్థానమున సమాసమును వేయుట ఈ దోష మొకానొకచో గుణమేయగును.

రక్తాశోక! కృశోదరీ క్వనుగతాత్యక్త్వానురక్తం జనం?
నోదృష్టేతి ముధైవ చాలయసి కిం వాతావధూతం శిరః
ఉత్కంఠా ఘటమానషట్పద ఘటాసంఘట్ట దష్టచ్ఛద
స్తత్పాదాహతిమంతరేణ భవతః పుష్పోద్గమోఽయం కుతః.

రక్తాశోకమా! అనురక్తుఁడగు నన్ను విడిచి నాప్రియురా లెటు పోయెను? నేను జూడలేదని యేల యూరక (తెలిసియు) వాతావధూతముగ శిరస్సు నాడింతువు? ఔత్సుక్యముచే (నీకడకు) వచ్చిన తేఁటి మొత్తము యొక్క నలుగుములచేఁ గొఱికివేయఁబడిన చిగురాకులు గలదానవై దాని (నాప్రియురాలి) పాదతాడనము లేక నీవెట్లు చిగురు వెట్టుదువు?

ఇట విప్రలంభమున విరహివాక్యమున దీర్ఘసమాస మనుచితము. కాని తానడిగిన దానినిఁ దెలిసియుఁ జెప్పక యా రక్తాశోకము తల నాడించుచున్నదని విరహి కుపితుఁడైనాఁడు. కావున నా కోపమును వ్యక్తముసేయుటకు దీర్ఘసమాసత్వమును గ్రట్టత్వమును గుణములే యగును. ఈ దీర్ఘసమాసముచే వ్యక్తమైన యంగభూతమగు కోపప్రకర్షముచే నంగి యగు విప్రలంభమున నుత్కర్షమే కలుగును.

మఱియు నదీ పర్వతాది వర్ణనములందు సమాస మంచితముగానే యుండును ఎట్లన,

శా. ఆ కాంచీనగరంబు వెల్వడి సముద్యచ్చూతపున్నాగ రం
భాకంకేళి రసాలసాల సుమనఃపాళీజఘాళీ మధూ

శీకేళీ వరగంధవాహ పృథుకాళీ చంక్రమాలంకృత
క్ష్మాకప్రాంగణ చోళమండల మహాగ్రామంబు లీక్షించుచున్.

శా. ఆవీణాధరుఁడేఁగి కన్గొనియెఁ బుణ్యఖ్యాత దర్పోల్లస
ద్దైవ ద్వీపవతీసమత్సర వివాదప్రౌఢిమానర్గళ
వ్యాకల్గత్కరభాళభృల్లహరికావర్గావృతవ్యోమముం
గావేరీతటినీలలామము నఘౌఘక్షాళనోద్దామమున్.

మ. బహురత్నద్యుత మేదురోదరదరీభాగంబులం బొల్చు ని
మ్మహికాహార్యమునం జరింతు మెపుడుం బ్రేమ న్నభోవాహినీ
లహరీశీతలగంధవాహపరిఖేలన్మంజరీసౌరభ
గ్రహణేందిందిరతుందిలంబు లివి మత్కాంతారసంతానముల్.

ఈ సమాసరచనను గూర్చి చతుర్థాశ్వాసములోని గుణ ప్రకరణము యొక్క తుదియందుఁ జూడవలెను.

౧౭. ఛందోభంగము - ౧౮. యతిభంగము

కం. ఛందము యతియుం దప్పిన
ఛందో యతి భంగము లగు సంగతి నితఁడు
కుందేందువిశద యశుఁడై
ముందుగఁ బూజించినాఁడు నరహరి ననఁగన్. ౩౮

ఇట రెండవపాదమున ఛందోభంగము. కందమున ద్వితీయ పాదాంత వర్ణము గురువై యుండవలెను. ఇట లఘువుగానే యున్నది. నాల్గవపాదమున యతిభంగము, దీనిని దర్పణకార ప్రకాశకారులు దెలుపలేదు. వామనుఁడు దెలిపెను.

సామాన్యముగాఁ గవులు ఛందోభంగదోషమును జేయరు. వ్యాకరణ శిరోమణి చలమచర్ల రంగాచార్యులవారు ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్రయశోభూషణమున నీ క్రింది పద్యమున ఛందోభంగమును జేసిరి.

గీ. విశ్వవిఖ్యాత కాకతి వీరరుద్రు
నిరతిశయ మైన భూమి ప్రాణిగ్రహోత్స
వంబు విని బొటనవ్రేల్లఁ బాదపీఠి
ధరణిపతులెల్ల గీఁటిరి తలలువాల్చి.

ఇట మూఁడవపాదమున ఛందోభంగమయినది.

సీ. వాల్మీకి వ్యాసుల వన్నెలుదలుగ వే రామభారతసభారామసీమ! ఇట వాల్మీకి వ్యాసులన్నచో 'కి' గురువై ఛందోభంగమయినది. ఇట్టి దోషము లనఁగాఁ దెలుఁగుపదములలో సంయుక్తాక్షరమునకుఁ బూర్వాక్షరమును గురువు సేయుటయు సంస్కృత పదములలో సంయుక్తాక్షరమునకుఁ బూర్వాక్షరమును లఘువు సేయుటయు వీరి కవిత్వమునఁ దండోపతండములుగాఁ గానవచ్చును.

సంస్కృతభాషలో వ్యస్తపదములలో రేఫ సంయోగమునకుఁ బూర్వాక్షరము క్వాచిత్కముగా లఘువుగా గనఁబడుచున్నది. ఏకపదమునమాత్రము గాదు. ఎట్లన, 'అనుపవ్రిజ్య' చక్రము మొదలగుచోట్ల 'ను చ' వర్ణములు గురువులే. 'అల్పవ్యయేన సుందరి । గ్రామ్యజనో మృష్టమశ్నాతి' అనుచో 'గ్రా' కుఁ బూర్వాక్షర మగు 'రి' వర్ణము లఘువు. ఇట్టి లఘుత్వము క్వాచిత్కము. అంతేకాని యీ యాచార్యులవారివలె నాంధ్రపదములలో సంయుక్తాక్షరమునకుఁ బూర్వాక్షరమును గురువును, సంస్కృతపదములలో లఘువును జేసినవారు గానరారు.

౧౭. పతత్ప్రకర్షము

కం. క్షితి నుత్కర్షము తక్కిన
బతత్ప్రకర్షంబు; గవయ భల్లూకమృగీ
వితతివిభేదన గర్వా
యతసింహాభీల మీ మహాటవి యనఁగన్. ౩౭

ప్రారంభము నందలి యెత్తుగడ క్రమముగాఁ బడిపోవుట. ఈ పద్యమునఁ బతత్ప్రకర్ష దోషములేదు. ఈ క్రింది పద్య ముదాహరణీయము.

సీ. ముంగాల సింగారముం గ్రాల మేలు బంగారు రంగారు లంగాధరించి
దబ్బకాయలఁజూచి యబ్బగారనిపించు గబ్బిగుబ్బలఁ గంచుకంబుఁ దొడిగి
... ...

సీ. కమనీయ కింకిణీ ఘంటికాసాహస్రఘణఘణ ధ్వనిచేత గగన మగల
నన్యజనాలోకనాభీలతరలోగ్ర కాంచన ధ్వజపతాకలు వెలుంగ
బృథు నేమి ఘట్టనఁబృథివిఁ గంపింపంగ వలనొప్పఁ బటుజవాశ్వములఁబూన్చి
నట్టి యున్నతరథం బత్యుగ్రగతి నెక్కి కరసహస్రమున భీకరతరాని

ఈ పద్యములలోని మొదటి పద్యములోని మొదటి పాదమునందలి యెత్తుగడ రెండవపాదమున లేదు. రెండవపద్యమునఁ గ్రమక్రమముగా మూఁడు నాలుగు పాదములలో నదియును బడిపోయినది. కొన్నియెడలఁ బతత్ప్రకర్షము గుణమే యగును.

ఎట్లన, ప్రాగప్రాప్త నిశుంభశాంభవ ధనుర్ద్వేధావిధావిర్భవ
క్రోధప్రేరిత భీమభార్గవ భుజస్తంభాపవిద్ధః క్షణాత్
ఉజ్జ్వాలః పరశుర్భవత్వశిథిల స్త్వత్కంఠ పీఠాతిథిః
యేనానేన జగత్సు ఖండపరశుర్దేవో హరఃఖ్యాప్యతే.

(మహావీరచరిత్రము)

శివధనుర్భంగముఁ జేసిన శ్రీరామునితోఁ బరశురాముఁడు క్రుద్ధుఁడై యిట్లనుచున్నాఁడు. పూర్వ మెప్పుడును భంగమునొందని శివధనుస్సును (నీవు) రెండు తునియలు గావించుటచేఁ బైకుబికిన కోపముచేతఁ బ్రేరితమైన భయంకరుఁడగు భార్గవుని భుజాస్తంభమునుండి చలించిన యీ పరశువు మంటలు గ్రక్కుచు నీ కంఠపీఠమున కతిథియగుగాక. ఈ పరశువుచేత హరుఁడు లోకములలో 'ఖండపరశుఁడు' అను పేరు వహించెను. (హరుఁడు తన పరశువుయొక్క ఖండమును (అవయవమును) దన శిష్యుఁడగు పరశురాముని కిచ్చె నని పురాణ ప్రసిద్ధి.)

ఇటఁ గుపితుఁడగు పరశురాముని వచనమున దీర్ఘ సమాసమును పరుష వర్ణాడంబరత్వమును దగియున్నవి. ఇందు మొదటి మూఁడు పాదములందును మొదటి యెత్తుగడకు భంగమురాలేదు. నాలవపాదమున నా దీర్ఘసమాస పరుషవర్ణాడంబరత్వములు లేమినిఁ బతత్ప్రకర్షము సంభవించినది. అయితే నాలవపాదమునకు వచ్చునప్పటికిఁ బరశురామునికిఁ దన గురు వగు హరునిస్మృతి గలుగుటచేఁ గ్రోధము శాంతిల్లినది. కాన నట మసృణవర్ణబంధమే ప్రయుక్తమైనది. ఈవిధము దోషముగాక గుణమే యగును.

ఇట నాలవపాదమున సమాప్తపునరాత్తరూపమగు దోషము లేదా? యని శంకింపఁ బనిలేదు. వాక్యము సమాప్తమైన పిమ్మట విశేషణాంతరము మాత్రము వేయఁబడినచో సమాప్తపునరాత్తదోషమగును. భిన్నవాక్యమే యుక్తమగుచో నీదోషము లేదు. ఇట నాలవపాదమున భిన్నవాక్యమే యుక్తమైనది కదా! కాన దోషముకాదు.

౧౮. భిన్నలింగము. ౧౯. భిన్నవచనము

ఆ. వె. ఉవిదఁ బురుషుఁ బోల్ప, నొకనిఁ బల్వురఁ బోల్ప
భిన్నలింగమనఁగ భిన్నవచన
మనఁగఁ జెలఁగు; నింతి వనజారివలె నన
ఖడ్గ మురగవరులకరణి ననఁగ. ౩౮

స్త్రీనిఁ బురుషునితోఁ బోల్చినచో భిన్నలింగదోషము. ఒకరినిఁ బలు మందితో బోల్చినచో భిన్నవచన దోషము. ఇట్లుగాదు చెప్పవలసిన విధము.

ఉపమానోపమేయములు భిన్నలింగములలోనున్న భిన్నలింగదోషము. భిన్నవచనములలోనున్న భిన్నవచనదోషమును సంభవించునని చెప్పవలయును. ఎట్లన "తరుణి చంద్రునివలె నున్నది" ఇట నుపమేయమగు తరుణి స్త్రీలింగము. ఉపమానమగు చంద్రుఁడు పుంలింగము. ఇది దోషము. 'తరుణి చంద్రికవలె నున్నది' అన్నచో దోషము నివృత్తమగును. "ఖడ్గము సర్పములవలె నున్నది" ఉపమేయమగు 'ఖడ్గము, ఏకవచనమున నున్నది. ఉపమానమగు 'సర్పములు' అనుపదము బహువచనమున నున్నది. (ఖడ్గము సర్పమువలె నున్నదన్నచో దోషము తొలఁగును) ఇది దోషము.

కొన్నియెడల నీ దోషములు దోషములుగావు. ఈ విషయమున దండి యిట్లు చెప్పుచున్నాఁడు.

"న లింగవచనే భిన్నే న హీనాధికతే అపి!
ఉపమాదూషణాయాలం యత్రోద్వేగో న ధీమతాం
స్త్రీవ గచ్ఛతి షండోఽయం వక్త్యేషా స్త్రీ పుమానివ।
ప్రాణా ఇవప్రియోఽయంమే విద్యా ధన మివార్జితా
భవానివ మహీపాల। దేవరాజో విరాజతే।
అలమంశుమతః కక్షామారోఢుం తేజసా నృపః
ఇత్యేవమాది సౌభాగ్యం న జహాత్యేవ జాతుచిత్ ।
అస్తి చ క్వచిదుద్వేగః ప్రయోగే వాగ్విదాంయథా
హంసీవ ధవళశ్చంద్రస్సరాంసీవామలం నభః।
భర్తృభక్తో భటశ్శ్వేవ ఖద్యోతో భాతి భానువత్
ఈదృశం వర్జ్యతే సద్భిఃకారణం తత్ర చింత్యతాం"

ఏ యుపమానము విన్నచోఁ బండితులకు వెగటు గలుగదో యట లింగవచనభేద మున్నను న్యూనత్వాధిక్యాదు లున్నను దోషము గాదు. ఎట్లన "ఈ కొజ్జావాఁడు స్త్రీవలె నడచును (లింగభేదము). ఈ స్త్రీ పురుషునివలె మాటలాడును. (లింగభేదము) నా కితఁడు ప్రాణములవలెఁ బ్రియుఁడు (వచనభేదము. సంస్కృతమునఁ బ్రాణశబ్దము నిత్యబహువచనము) విద్య ధనమువలె నార్జింపఁబడినది. (లింగభేదము) ఓరాజా! నీవలె నింద్రుఁడు వెలుఁగును. (ఉపమానగతన్యూనత్వము. అనఁగా న్యూనోపమానము) ఈరాజు తన తేజస్సుచే సూర్యుని చంకలోని కెక్కుటకర్హుఁడు - అనఁగా సూర్యునితోఁ దుల్యుఁడు (ఉపమానగతాధిక్యము) ఇత్యాదులందు సౌభాగ్య మావంతయుఁ దగ్గకున్నది. కొన్నియెడల నున్న యుపమానములు విన్నచోఁ బండితులకు వెగటు దోఁచుచున్నది. ఎట్లనఁ జంద్రుఁడు హంసివలెఁ దెల్లనివాఁడు (లింగభేదము) ఆకాశము సరస్సులవలె నిర్మలము (వచనభేదము) భటుఁడు శ్వానమువలె భర్తృభక్తుఁడు (ఉప

మానగత న్యూనత్వము) మిడుఁగురుపుర్వు సూర్యునివలె వెలుఁగును. (ఉపమానగతాధిక్యము) ఇట్టిచో సౌభాగ్య మావంతయును లేదు. కాన లోకప్రసిద్ధి యున్నచో లింగవచనాదిభేద మున్నను దోషములేదు. కావుననే యశస్సును గొంతగా నుపమించినను బండితుల కుద్వేగము గలుగదన్నది. లోకప్రసిద్ధి లేదన్నచో దోషమేయగును.

౨౦. అక్రియము లేక అశరీరము

కం. తుదలఁ గ్రియాశూన్యము లగు
పదంబు లశరీర మనఁగ బరగున్ విభవా
స్పద మగు మధుమాసంబున
బొదలు తరూత్కరము కుసుమపూర్ణమయి యనన్. ౩౯

క్రియాపదములేని వాక్య మశరీరము. 'పొదలు' అను పద మిటఁ గ్రియ కాదు. తదర్థార్థక విశేషణము. 'పొదలుచున్న తరూత్కరము' అని యర్థము. 'భాసిలును' అను సమాపకక్రియ లుప్తమైనది. దీనిని దర్పణకారాదులు ''సాకాంక్షము'' అనిరి.

గ్రంథకర్త వెనుకటి 'అపూర్ణము' అను దోషమును, ఈ యశరీరదోషమును దుల్యముగానే యుదాహరించెను. అపూర్ణదోషమునకుఁ బ్రతాపరుద్రీయోదాహరణమే సరియైనదని చూపితిమి.

౨౧. సంబంధవర్జితము

కం. సంబంధవర్జితం బగు
సంబంధము విడువఁ; గరులు శైలములు, తురం
గంబులు, భంగంబులు, సమ
రాంబుధివరతరణి యితని యసిలతయనఁగన్. ౪౦

ఇష్టమైన సంబంధము లేనిది సంబంధవర్జితము. 'సమరాంబుధి వరతరణి' అను సమాసమున గుణీభూతమైన 'సమరాంబుధి'తో కరులు శైలములు, తురంగములు అనువానికి సంబంధముండవలెను. అనఁగా సమరమను నంబుధిలోఁ గరులు శైలములు, తురగములు తరంగములు అసిలతతరణి, అను నన్వయ మిష్టము. ఇటు సమరాంబుధి వరతరణి అను సమాసములో 'సమరాంబుధి' గుణీభూతమగుటచే వానితో సంబంధము సంభవింపకున్నది. దీనినే దర్పణకారాదులు 'అభవన్మతయోగము' అనిరి. 'ఇష్టసంబంధములేనిది' అని యీపేరి కర్థము.

'సమరాంబుధివరతరణి' అని సమాసమునుజేయక 'సమరాంబుధిఁ' అని సప్తమ్యంతమును జేసినచో నీ దోషము రాదు.

౨౨. వాక్యగర్భితము

కం. నడుమ నొక వాక్యపద్ధతి
తొడరిన నది వాక్య గర్భదోషము "ఖలులా
వెడమతులతోడి సంగతి
"కడుహిత మిది నీ" కొనర్పఁగా వలదనఁగన్. ౪౧

ఒక వాక్యమున వేఱొకవాక్యమును దూర్చి చెప్పుట వాక్యగర్భిత దోషము. ఇట "ఖలులగు వెడమతులతోడి సంగతి నొనర్పఁగావలదు" అను వాక్యమధ్యమున 'నీకిది కడుహితము' అను వాక్యాంతరము ప్రవేశించినది. ఇది దోషము. దీనినిఁ దర్పణకార ప్రకాశకారాదులు గర్భితమనిరి.

ఈ వాక్యగర్భితదోష మొకానొకచో గుణమే యగును. ఎట్లన,

"భవామ్యపహ స్తితరేఖో నిరంకుశోఽథ వివేకరహితోఽపి
స్వప్నేఽపి త్వయి పునః "ప్రతీహి" భక్తిం నప్రస్మరామి"

ఇది యొక భక్తుని ప్రార్థనము. ఓ స్వామీ! నేనపహ స్తితరేఖుఁడను (మర్యాదను ద్యజించినవాఁడను) నిరంకుశుఁడను (ఉచ్ఛృంఖలుఁడను) వివేకరహితుఁడను (ధర్మాధర్మ శూన్యుఁడను) స్వప్నమునఁగూడ నీయందు "సత్యముగా నమ్ముము" భక్తిని మఱువను.

ఇటఁగూడ 'ప్రతీహి' (సత్యముగా నమ్ముము) అను వాక్యము "స్వప్నమునఁ గూడ నీ యందు భక్తిని మఱువను" అను వాక్యమునఁ జొచ్చినది. అయిన ను నిట దోషముగాదు. ఏలన, శపథముచేసి చెప్పుచున్నట్లు దృఢమైన నమ్మకము గలుగుటకై యీ వాక్యాంతర ముద్దేశింపఁబడినది. అంతకుమున్ను మర్యాద లేక యుచ్ఛృంఖలుఁడై వివేకరహితుఁడై ప్రవర్తించినవాఁడు భగవంతునికి దృఢప్రత్యయము గలిగింపవలసి యున్నదిగదా! కావున శపథముచేసి చెప్పుచున్నట్లు తనమాట ముమ్మాటికిని సత్యమని నమ్మించుటకు 'ప్రతీహి' అను వాక్యాంతరమును నడుమఁ బ్రయోగించెను. కావున నిది యిట గుణమే కాని దోషముగాదు. అయితే పై నరసభూపాలీయోదాహరణ మగు "ఖలులా! వెడమతుల తోడి సంగతి। కడు హిత మిది నీ కొనర్పఁగావలదనఁగన్" అనుచోటమాత్ర మిట్లే సమాధాన మేల చెప్పకొనరాదు? అని శంకింపవచ్చును. ఇట నట్లు పొసగదు. ఏలన, నిటఁ బ్రసిద్ధమగు నర్థమునే యుపదేశించుచున్నాఁడు. ప్రసిద్ధార్థము నుపదేశించునపుడు దాని కుపపత్తులతోఁ బనిలేదు.

'భవామ్యపహస్తిత రేఖః' అను శ్లోకమున నుచ్ఛృంఖలుఁడుగాఁ బ్రవర్తిల్లినవాఁ "డిఁకముందు నీ భక్తిని విస్మరింపను" అని చెప్పునపుడు స్వామికి నమ్మకము పుట్టించుటకై చెప్పవలసిన విధమున నిటఁ జెప్పఁబనిలేదు గదా! కాన నరస భూపాలీయ పద్యమున దోషమే ఇట్టే

ఆతఁడు మొన్న నున్నత మదాంధత మాపురికేగుదెంచి యా
పోతరమేమిచెప్ప? ననుఁబూరికిఁ గైకొన కప్సరోవధూ
వ్రాత నిశాతపాణిరుహవారసలాలన నవ్యపల్లవం
బై తనరారు నందనమహావనిలో విడియించె సేనలన్.

— ప్రభావతీ ప్రద్యుమ్నము.

మాపురికేగిదెంచి ననుఁ బూరికిగైకొనక - అను వాక్యమధ్యమున "ఆపోతర మేమిచెప్ప!" అను వాక్యము చొచ్చినది. ఇది గుణమే. ఏలనఁ దెలియని కృష్ణునికి వజ్రనాభుని దర్పాతిశయమును నిందుఁడు బోధించుచున్నాఁడు.

వాక్యసంకీర్ణదోషమున వాక్యమున వాక్యాంతర పదములు ప్రవేశించినవి. ఇట వాక్యమున వాక్యాంతరమే ప్రవేశించును.

ప్రతాపరుద్రీయమున 'శబ్దహీనము, విసర్గలుప్తము' అని మఱిరెండు దోషములు గలవు. ఆంధ్రమున వాక్యమున విసర్గలుప్త దోషము సంభవింపదు. కాన దానినిట విడువవచ్చును. శబ్దహీనమన శబ్దశాస్త్ర విరుద్ధమైనది. చ్యుతసంస్కారము పదదోషము శబ్దహీనదోషము వాక్యదోషము. "ఈ రాజసింహుఁడు శూరుఁడు" ఉపమిత సమాసమున సామాన్యధర్మ వాచకపదమును ప్రయోగింపరాదు. 'రాజా సింహ ఇవ (శూరః) రాజసింహః - రాజసింహుఁడు. ఇది యుపమిత సమాసము. 'ఈ రాజసింహుఁడు శూరుఁడు' అనుచో సాధారణధర్మవాచక మగు 'శూర' పదము ప్రయోగింపఁబడినది. సాధారణ ధర్మవాచకమును బ్రయోగించినచో సమాసమును జేయక వ్యస్తముగానే యుంచవలెను. ఎట్లన, "ఈ రాజు సింహమువలె శూరుఁడు" కానఁ బై వాక్యము (రాజసింహుఁడు శూరుఁడు) శబ్దహీన దోషగ్రస్తము.

ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణమున వ్యాకరణ శిరోమణి చలమచర్ల రంగాచార్యులవారీ శబ్దహీనదోషమునకు 'మేము అడవులపాలై చెడిరి' అనుదానినుదాహరించిరి. 'మేము చెడిరి' అని చిన్నపిల్లలు గూడ మాటలాడరు. ఆచార్యులవారికీ దోషతత్త్వమరము కాలేదు. సంస్కృత ప్రతాపరుద్రీయమున 'న సంశృణుమహే హంత హితమాప్తైర్నిమంత్రితం' అని 'సం' పూర్వక 'శు' ధాతు హిత్మనే పదమగుననియు నత్తటి కర్మవాచకము నుపయోగింపరాదనియు దానినిఁ దెలియక 'హితం' అను కర్మవాచక ముపయోగింపఁబడుటచే దోష మనియు నుదాహరింపఁ బడినవి. దీనివలన నిది సామాన్యజ్ఞానమునకు

గోచరించు దోషము గాదనియు విశేషజ్ఞానమునకు గోచరించు దోష మనియు గుర్తెఱుంగవలెను. కాన 'న సంశృణుమహే' ఇత్యాదివంటిది గాదు 'మేము చెడిరి' అనునది. కావున వ్యాకరణ శిరోమణిగారి వ్యాకరణదోష ప్రయోగము ప్రామాదికము.

సాహిత్యదర్పణమున ౨౩ దోషములును, కావ్యప్రకాశమున ౨౧ దోషములును నీయఁబడినవి. సాహిత్యదర్పణమున విసంధిదోష భేదములను మూఁటిని బ్రత్యేకముగాఁ గణించెను ప్రకాశకారుఁ డొక్కటిగానే గణించెను.

ఇందు లేనివియు దర్పణ, ప్రకాశములలో నున్నవియు నగు మఱి మూఁడు వాక్యదోషములను గూడఁ జూపుదును.

౧. హతవృత్తము

రసానుకూలముగాని వృత్తమును స్వీకరించుట. ఎట్లన,

హా నృప ! హా బుధ ! హా కవిబంధో ! విప్రసహస్రసమాశ్రయ ! దేవ!
ముగ్ధవిదగ్ధ సబాంధవరత్న ! క్వాసిగతః క్వ వయం చ తవైతే ! —

అయ్యో ! రాజా ! హా పండితా ! హా కవిబాంధవ ! హా దేవ ! నీ వెట నున్నావు ? నీ వార మగు మే మెట నున్నారము ?

ఒక రాజు మరణింపఁగా నాతని బంధుజాలము దుఃఖించుచున్న ఘట్టము. ఇటఁ గరుణరసము. ఈ దోధకవృత్తము హాస్యరస వ్యంజకము. కరుణమునకుఁ దగిన వృత్తములు వియోగినీమందాక్రాంతా పుష్పితాగ్రాదులు. శృంగారమునకుఁ బృథ్వీ శిఖరిణ్యాదులు. రౌద్ర వీరములకు శార్దూలము మొ॥.

ఆంధ్రమునఁ బూర్వకవు లెవ్వరును నీ వృత్తములకును రసములకు సంబంధమును గలుపలేదు. సామాన్యముగా వీర రౌద్రములకు మత్తేభ శార్దూలములు వాడిరి. కాని శృంగారాదులకుఁగూడ నావృత్తములను వాడిరి. మొత్తము మీఁద నాంధ్రమున రసనియమము లేకుండనే వృత్తములను వాడిరి. కాని పై యుదాహరణమున వలెఁ గరుణాదులలో హాస్యాది విరుద్ధ రసవ్యంజకము లగు వృత్తములను వాడి రసదోషమును జేయలేదు. ఏలనఁ గవులెల్లరును గ్వాచిత్కముగా భుజంగప్రయాతము, పృథ్వీవృత్తము మొదలగువానిని వాడినను నత్యధికముగా ఉత్పలమాల, చంపకమాల, మత్తేభము, శార్దూలము, కందము, గీతము, ఆటవెలది, సీసము, అను నీ యెనిమిది వృత్తములనే వాడిరి. వీనిలో రసభంగ మొనర్చు వృత్తములు లేవు.

౨. ప్రసిద్ధిత్యాగము (ప్రసిద్ధిహతము)

“మంజీరాదిషు రణితప్రాయం పక్షిషు చ కూజిత ప్రభృతి
స్తనితమణితాది సురతే మేఘాదిషు చ గర్జిత ప్రముఖం”

మంజీర వలయాదిభూషణధ్వనికి రణిత మనియు, పక్షులధ్వనికిఁ గూజిత మనియు, సురత ధ్వనికి స్తనిత మణితము లనియు, మేఘ సింహధ్వనికి గర్జితమనియును లోకప్రసిద్ధి. ఇట్లే రశనావీణాదిధ్వనికిఁ గ్వణితము, ఘంటా నూపురాది ధ్వనికి శింజితము, భ్రమరధ్వనికి గుంజితము, మండూక ధ్వనికి రవము, సముద్రధ్వనికి ఘోషము, మృదంగాదులధ్వనికి ధ్వనితము, గజధ్వనికి ఘీంకారము, బృంహితము, తురగధ్వనికి హేషితము, పటహధ్వని కారవము, వృషభధ్వనికి డేత్కారము, సర్పధ్వనికి ఫూత్కారము, కపి ధ్వనికి బూత్కారము, ఘూకధ్వనికి ఘూత్కారము, అగ్నిస్ఫులింగధ్వనికి చటత్కారము, భంగధ్వనికి (చెట్లు మొదలగువాని విఱుగు నప్పటి చప్పుడు) కటత్కారము, బాణధ్వనికి సూత్కారము, ఘుర్ఘురధ్వనికి ఘుమఘుమా రవము, భేరీధ్వనికి భాంకారము, మయూరధ్వనికి గేకారవము, క్రేంకారము, కామినీధ్వనికి సీత్కారము, కింకిణీధ్వనికి ఝుంకారము, మౌర్వీధ్వనికి టంకారము, నదీతరంగధ్వనికి ఘోషము అని ప్రసిద్ధి. ఈ ప్రసిద్ధినిఁ బరిత్యజించుట ప్రసిద్ధి త్యాగము.

కాని లోకమునఁ గోకిలారవము, నూపురరవము మొదలగుచోట మండూకధ్వనియందుఁ బ్రసిద్ధమగు రవ శబ్దము ప్రయుక్తమై యున్నది. స్తనిత శబ్దము "స్తనితం గర్జితం మేఘనిర్ఘోషో రసితాదిచ" అనుచో మేఘధ్వనిగాఁ బ్రయుక్తమై యున్నది. అట్లే భ్రమరధ్వనికి ఝుంకార మనియు వ్యవహారము గలదు. ఈ ప్రసిద్ధిత్యాగరూప మగు దోషము సార్వ త్రికముగాఁ గవులు గణింపలేదు. మణిత, గర్జిత గుంజితాదులను మాత్రము ప్రసిద్ధ మగు నర్థముననే వాడిరి.

ఇట్లే యాంధ్రభాషలోఁగూడఁ బశుపక్ష్యాదిధ్వనులకుఁ బ్రసిద్ధ మగు ననుకరణ శబ్దములు గలవు. వానినిఁగూడ నిటఁ జూపుదును.

౧. కప్పలు బెకబెకలాడును; గరరవరట్, పరరవరరగట్ అనును.

౨. పంది గుఱ్ఱువెట్టును; ఘుర్ఘురించును.

౩. సింహము బొబ్బరించును; గర్జించును.

౪. పులి గాండ్రించును.

౫. గుఱ్ఱము సకిలించును.

౬. ఏనుగు ఘీంకరించును; గీవెట్టును.

౭. ఎద్దు అంకె వేయును.

౮. గాడిదె యోండ్రవెట్టును.

౯. పిల్లి మ్యావుమనును.

౧౦. కుక్క మొఱుగును.

౧౧. కోళ్ళు కేరును; కొక్కొరొకో యనును.

౧౨. కొంగలు కొంగొంగు రనును.

౧౩. పాములు బుసకొట్టును.

౧౪. మేఁక లఱచును.

౧౫. ఎలుకలు కిచకిచ లాడును; గురగుర లాడును.

౧౬. తుమ్మెదలు ఝుమ్మనును.

౧౭. చీమ చిటుక్కు మనును.

౧౮. కోయిల కో కో యనును.

౧౯. చిలుకలు కూయును.

౨౦. గుడ్లగూబ కుహూ కుహూ మనును.

ఇంకను గొన్ని క్రియలకుఁగూడ ననుకరణశబ్దములు గలవు. చూడుఁడు.

నవ్వుట - కిశాకిక నవ్వుట, కవకవ నవ్వుట, పకపక నవ్వుట, కిలకిల నవ్వుట, కలకల నవ్వుట, ముసిముసి నవ్వుట, కిచకిచ నవ్వుట, వికవిక, వికావిక నవ్వుట. (విరుద్ధముగా నవ్వుటకు)

అల్లుట - అల్లిబిల్లిగ నల్లుకొనుట, చీకిలిమాకిలిగా నల్లుట.

ఆడుట - అల్లలనాడుట, అల్లలాడుట, జవజవలాడుట, చెండి చెకపికలాడుట.

స్రుక్కుట - సురసుర స్రుక్కుట.

మాఁడుట - మలమల మాఁడుట.

వేఁగుట - చిటపిట వేఁగుట, పెట పెట వేఁగుట

మండుట - బగ్గున మండుట.

మ్రోఁగుట - గల్లున మ్రోఁగుట, గలగల మ్రోఁగుట, ఘుభఘుభ మ్రోఁగుట, గణగణ మ్రోఁగుట.

ఏడ్చుట - హోరున నేడ్చుట, బావు రని యేడ్చుట, కావుకావు రని యేడ్చుట, గొల్లున నేడ్చుట, వలవల యేడ్చుట.

చొచ్చుట - దురదురని చొచ్చుట, దడదడ చొచ్చుట.

పొక్కుట - పురపుర పొక్కుట.

కాలుట - జొటజొట కాలుట.

చినుకు పడుట - చిటచిట చినుకులు పడుట.

రాలుట - జలజల రాలుట, గులగుల రాలుట.

ఉడుకుట - తుకతుక, కుతకుత, తెకతెక యుడుకుట.

కూయుట - కలయ, కొలకొల కూయుట.
తెల్లవాఱుట - ల్లున తెల్లవాఱుట, బలబల మని తెల్లవాఱుట.
కొఱుకుట - టపట కొఱుకుట, పెటపెట కొఱుకుట.
పడుట - ఘొలున పడుట.
చూచుట - చురచుర చూచుట.
చుట్టుకొనుట - ముసముస మని చుట్టుకొనుట.
కొట్టుకొనుట - తటతట కొట్టుకొనుట, పటపట కొట్టుకొనుట, పెటపెట కొట్టుకొనుట.
మెఱయుట - ధగధగ మెఱయుట.
జల్లు మనుట - గుండెలు జల్లు మనుట.
తిరిప్పుట - గిరగిర త్రిప్పుట.
మరగుట - నీరు కళపెళ మరగుట.
పొంగుట - బుసబుస పొంగుట.
క్రాఁగుట - సలసల క్రాఁగుట.
జాఱుట - జరజర జాఱుట మొ॥

మఱికొన్ని శబ్దము లనుకరణములవలె నుండి యర్థవిశేషమును బోధించును. ఎట్లన,

సొంపు సొటసొటవోవు = అందము తఱుగు.
చిత్తము వకావక అగు = మనస్సు చెదరు.
మేను నకనక లాడు = మేను కృశించు.
మాటలు తొకతొక లై వెడలుట - మాటలు ఆఁగిఆఁగి వచ్చుట.

కొన్నియెడల నా యా వస్తువ్యాపారము లనుకరణముచేఁ జెప్పఁబడును.

కస్తూరి ఘుగఘుగలు; బంగారు నిగనిగలు; మెఱుపుల తళతళలు;
గర్వపు మిటమిటలు; మేని చకచకలు; మొ॥

3. అమతపరార్థము

ప్రకృత విరుద్ధ మగు పరార్థము గల దోషము.

రామ మన్మథశరేణ తాడితా । దుస్సహేన హృదయే నిశాచరీ
గంధవద్రుధిర చందనోక్షితా । జీవితేశ వసతిం జగామ సా.

ఆ నిశాచరి (తాటక) దుస్సహ మైన శ్రీరాముఁ డను మన్మథునియొక్క బాణముచే హృదయమునఁ గొట్టఁబడినదై వాసనగల చందనమువంటి రక్తముచేఁ దడిసినదై జీవితేశవసతికి (యమసదనమునకు - ప్రియునిగృహమునకు) వెళ్ళెను.

'తాటక రామబాణముచేఁ గొట్టఁబడినదై యమలోకమునకుఁ బోయెను' అనునది ప్రాకరణికార్థము. అభిసారికా రూపార్థ మప్రాకరణికము. ఇందుఁ బ్రకృతరస మగు బీభత్సమునకు విరుద్ధ మగు శృంగారముతో సమావేశము చేయఁబడినది. ఇది దోషము. (విరుద్ధరస సమావేశఘట్టమున నున్న దీని వివరణమును జూడవలెను.)

శృంగార బీభత్సములు, వీర భయానకములు, రౌద్రాద్భుతములు, హాస్య కరుణములును విరుద్ధరసములు. వీనికి సమావేశము గూడదు.

అర్థదోషములు.

కం. క్రమమున నిఁక నర్థజ దో
షముల నెఱింగింతు సుకవిజనులకు హీనో
పమ, మధికోపమ, మసమో
పమ, మఖ్యాతోపమంబు, పరుషము, మఱియున్. ౪౨

గీ. వ్యర్థ, మేకార్థము, ససంశయం, బపక్ర
మము, విరుద్ధంబు, విరసా, తిమాత్ర, హేతు
రహిత, నిరలంకృ, తాశ్లీల, సహచరచ్యు
తములు, భిన్నంబు, నన వీని క్రమమొనర్తు. ౪౩

౧. హీనోపమము, ౨. అధికోపమము, ౩. అసమోపమము, ౪. అఖ్యాతోపమము, ౫. పరుషము, ౬. వ్యర్థము, ౭. ఏకార్థము. ౮. ససంశయము, ౯. అపక్రమము, ౧౦. విరుద్ధము, ౧౧. విరసము, ౧౨. అతిమాత్రము, ౧౩. హేతురహితము, ౧౪. నిరలంకృతము, ౧౫. అశ్లీలము, ౧౬. సహచరచ్యుతము, ౧౭. భిన్నము - అని అర్థదోషములు పదునేడు.

౧. హీనోపమము - ౨. అధికోపమము

గీ. ఉర్వి ఘను నల్పుఁ బోల్ప హీనోపమంబు
శ్వానమునుబోలె నితఁడు విశ్వాసి యనఁగ;
నరయ నధికోపమం బల్పు నధికుఁబోల్పఁ
బునుకవట్టిన పే నీశుఁ బోలుననఁగ; ౪౪

ఘనుని నల్పునితోఁ బోల్చిన హీనోపమము. అల్పుని నధికునితోఁ బోల్చిన నధికోపమము. అంతేకాదు. అనల్పవస్తువు నల్పవస్తువుతోఁ బోల్చిన హీనోపమము.

అల్పవస్తువు ననల్పవస్తువుతోఁ బోల్చిన నధికోపమము. అని చెప్పఁ గావలెను.

'ఇతఁడు శ్వానమువలె విశ్వాసి' శ్వాన మల్పవస్తువు 'ఇతఁడు' అనల్ప వస్తువు. ఇది హీనోపమము. "పునుక వట్టిన పేను ఈశ్వరునిఁ బోలును." అనుచో 'పేను' అల్పవస్తువు. 'ఈశ్వరుఁడు' అనల్పవస్తువు. ఇది యధికోపమము.

3. అసమోపమము – ౪. అఖ్యాతోపమము.

గీ. ఉపమ సరివోని దిల నసమోపమంబు
హలధరుఁడు మేరుగిరివోలె నలరు ననఁగ
విను ప్రసిద్ధంబుగాని దవిశ్రుతోప
మంబు వదనంబు కుముదంబుమాడ్కి యనఁగ. ౪౫

బొత్తిగాఁ బోలిక కుదరని దసమోపమము. హలధరునకు (బలరామునకు) మేరుగిరితో సామ్యము బొత్తుగా లేదు. ఏలన, బలరాముఁడు తెల్లనివాఁడు. నల్లని వలువలు దాల్చువాఁడు. మేరుపర్వతము బంగారపుఁ గొండ. పచ్చనిరంగు గలది. కావునఁ బోలికయే లేదు. కాన నిది యసమోపమము. అప్రసిద్ధమైన యుపమ యఖ్యాతోపమము. "మొగము కుముదమువలెనున్నది." ముఖ కమలము లకు సామ్యము గలదు. అది ప్రసిద్ధము. ముఖకుముదముల కప్రసిద్ధము. ఇది యఖ్యాతోపమము. ఇట్టిదే "గ్రథ్నామి కావ్యశశినం వితతార్థరశ్మిం" (అర్థము లను కిరణములు గల కావ్య మను చంద్రునిఁ గూర్తును.) అనుచోటఁ గావ్య చంద్రులకును, అర్థకిరణములకును సామ్య మప్రసిద్ధము.

౫. పరుషార్థము

కం. పరుషార్థంబులు గల యది
పరుషం బను దోష మయ్యెఁ; బరగెడు నీ భూ
వరు సౌందర్యమునకుఁ వే
మఱు సరియౌ మంటఁబడ్డ మదనుం డనఁగన్. ౪౬

అతి పరుషమైన యనఁగా రూక్షమైన యర్థము గలది పరుషదోష మనఁ బడును. ఈ రాజుయొక్క సౌందర్యమునకు మదనుఁడు వేమాఱులు మంటఁ బడినచో సరియగును. బంగారమును బుటము వెట్టినకొలఁదియు దానికి వన్నె హెచ్చువిధమున వేమాఱులు మంటఁబడినచో మన్మథుఁడు మిక్కిలి సౌందర్య మును వహించును. అప్పు డీ రాజును బోలును. అని భావము. ఇట భావము

బాగుగా నున్నను 'మంటఁబడ్డ' అను పదము రూక్షముగా ననఁగా శ్రుతికటువుగా నున్నది. ఇటశబ్దమే శ్రుతికటువుగా నున్నది. ఇది శబ్దదోషమే యనుట లెస్స.

౬. వ్యర్థము. ౭. ఏకార్థము

ఆ. వె. అప్రయోజనంబు వ్యర్థమౌ; ఫేనిలం
బైన జలధిదాఁటె ననిలతనయుఁ
డన; నభిన్నవాక్యమరయ నేకార్థమౌ
సుగుణఖనిచరిత్రిశోభియనఁగ. ౪౭

ప్రయోజనములేని యర్థము వ్యర్థము. "అనిలతనయుఁడు ఫేనిలము (నురుగు గల) జలధిని దాఁటెను" అనుచో 'ఫేనిలము' అను విశేషము వ్యర్థము, ఇట్లే

గీ. క్రిక్కిఱిసియుఁ గొమ్మలాశలకెక్కి చలువ। దట్టమగు నీడపందిళ్లు గట్టుచుండ.

చలువపందిళ్లన్నఁ జాలును. మిగిలినది వ్యర్థము. ఇది మహాకవి ప్రొఫెసరు రాయప్రోలు సుబ్బారావుగారి ప్రయోగరత్నము.

ఒకే యర్థముగల వాక్యమునుగానీ పదమునుగానీ మఱలఁ బ్రయోగించుట యేకార్థము, 'సుగుణఖని' అన్నను 'చరిత్రిశోభి' అన్నను నేకార్థకమే.

గీ. పదియు నాల్గు వసంతముల్ వదలనట్టి
వయసు సొగసుందనం బామెపయి నెసంగ
బాల్యమెడలిన గదియు జవ్వనపుఁబసలు
ఒడలియందం దందముగ నుట్టిపడుచు నుండె.

ఇటఁ బూర్వోత్తరార్థము లేకార్థములే. ఇదియు సాహిత్యస్థాపక, ఆచార్య రాయప్రోలు సుబ్బారావుగారిదే. ఈ వ్యర్థదోషమును దర్పణకార ప్రకాశకారాదు లపుష్టమనియును, ఏకార్థమును బునరుక్తమనియును వ్యవహరించిరి.

వామనుఁ డీ క్రిందిస్థలములం దీ యేకార్థ వ్యర్థదోషములు దోషములు గావని తెలుపుచున్నాఁడు. దీని నెల్లరును స్వీకరించిరి. ఎట్లన,

'ధనుర్జ్యాధ్వని' అనుచోట 'జ్యా' శబ్దముచేతనే 'ధను' శ్శబ్దార్థము గతార్థమగుచుండ మఱల ధనుశ్శబ్దము ప్రయోగించుటవలన "ధనుస్సున నెక్కిడిన వల్లెత్రాడు" అని యర్థవిశేషము దోఁచును.

కర్ణావతంస, శ్రవణకుండల, శిరశ్శేఖరాది పదములలో "అవతం" సాది పదములచేతనే దత్తదలంకారములని యర్థము దోఁచుచుండఁగాఁ గర్ణాది శబ్దప్రయోగము తత్సాన్నిధ్యరూపవిశేషార్థమును దెలుపును. అనఁగాఁ గర్ణాదులందు నిబద్ధములైయున్న యవతంసాదులని యర్థమగును.

'ముక్తాహార' శబ్దమున హారశబ్దముచేతనే గతార్థ మగుచుండఁగా 'ముక్తా' శబ్దము 'శుద్ధములైన ముత్యములు' అను నర్థవిశేషమును దోఁపించును.

'పుష్పమాలా' పదమున 'మాలా' పదముచేదనే గతార్థమగుచుండఁ బుష్పశబ్దము 'శ్రేష్ఠములైన పుష్పములు' అని యర్థవిశేషమును దెలుపుచున్నది.

'కరికలభ' శబ్దమునఁ గలభ శబ్దముచేతనే గతార్థమగుచుండఁ గరి శబ్దము 'తన రూపమువంటి రూపము గల' అను విశేషార్థమును బోధించును. (కరి = ప్రౌఢకుంజరము; తద్రూపమగు కలభము కరికలభము). అయితే యీవిధముగా నెల్లయెడలను యత్కించిద్విశేషమును జెప్పుకొనవచ్చునుగదా! అప్పుడేదియు దోషమే కాదనవలసి వచ్చుచున్నది. కానఁ గావ్యప్రకాశకారుఁడు "స్థితే ష్వేతత్సమర్థనం" (పూర్వప్రయోగము లుండఁగా నిట్లు సమర్థింతుము. కాని యెల్లయెడల నిట్లు చెప్పుకొనరాదు.) "న ఖలు కర్ణావతంసాదివత్ జఘన కాంచీ ఇత్యాది క్రియతే" (కర్ణావతంసమున్నట్లు జఘనకాంచీ ఇత్యాది ప్రయోగములు ప్రయోగింపరాదు.) అని నూతన ప్రయోగములకు ననుజ్ఞ నీయక తిరస్కరించెను.

౮. ససంశయము.

కం. క్రమ మఱి పదములు సంది
గ్ధము లైన ససంశయంబు; ధరణీవరు ధై
ర్యము నగము గెల్చె ననఁగా
నమరెడు సతిమేను మించు హాసియించు ననన్. ౨౮

వాక్యము నందలి కర్తృకర్మములయందు సంశయము గలిగి తన్మూలమున నర్థమున సంశయముగలుగుట దోషము. "ధరణీవరు ధైర్యము నగముగెల్చె" "సతిమేనుమించు హాసియించు" అను వాక్యములలో 'ధైర్యనగములు' అను చోటను, 'మేనుమించులు' అనుచోటను గర్తయేదో, కర్మయేదో నిర్ణయింప రాకున్నది. కాన సంశయము. దీనిని దర్పణకార, ప్రకాశకారులు సందిగ్ధమనిరి.

కాని యిట్టియెడలఁ బ్రకరణమువలన సంశయము దొలఁగును. రాజవర్ణన ప్రకరణమున "ధరణీవరు ధైర్యము నగముగెల్చె" అని యున్నచో ధైర్యము కర్తయు 'నగము' కర్మ యని తేలును. స్త్రీవర్ణన ప్రకరణమున 'సతిమేను' కర్త యనియు 'మించు' కర్మ యనియును నిస్సంశయముగాఁ దేలును. ప్రకరణము లేనపుడే యిది దోషము. ప్రకరణమున్నచో దోషముగాదు.

౯. అపక్రమము

వాక్యదోషములలో 'అక్రమ' దోషము శబ్దార్థ భేదముచే ద్వివిధమని చెప్పి యర్థాక్రమమును నుదాహరించియుంటిమి. "తురంగ మధ మాతంగం ప్రియచ్ఛాస్సైక మదాలసం" అనుదానినిఁ జూచుకొనవలెను.

ఈ యపక్రమ దోషము శాస్త్ర విరుద్ధరూపముగాఁ గూడ నుండును. ఎట్లన,

"కారయిత్వా క్షౌరం గ్రామవృద్ధో మంక్త్వా భుక్త్వా చ
నక్షత్రం తిథివారౌ జ్యోతిషికం ప్రష్టుం చలితః"

గ్రామవృద్ధుఁడు క్షౌరమును జేయించుకొని స్నానమాడి భుజించి తిథి వార నక్షత్రములు దెలిసికొనుటకై జ్యోతిషికునికడకు బయలువెడలెను.

ఇటఁ దిథివారాదులు దెలిసికొని క్షౌరమును జేయించుకొనుట శాస్త్ర సంప్రదాయము. విపరీతముగాఁ జేయుట యపక్రమము.

౧౦. విరుద్ధము.

కం. క్రమ మెడలి దేశకాలా
సముచితము విరుద్ధమయ్యె; "సమదవిలోల
భ్రమరము చంపకవన" మన
'సముదంచిత కైతకంబు చైత్రం' బనఁగన్. ౪౯

దేశ కాలాదుల కుచితముగానిది యనఁగా లోకవిరుద్ధమైనది విరుద్ధ దోషము. దర్పణకార ప్రకాశకారులు దీనినిఁ బ్రసిద్ధి విరుద్ధమనిరి. చంపకము నకును భ్రమరమునకును విరోధము ప్రసిద్ధము. కానఁ జంపకవనమున భ్రమరము చరించుచున్నదన్నచో దోషము. ఇది కవిసమయ విరుద్ధము. కైతకము (మొగిలి) చైత్రమాసమున నుండదు. ఇది కాలవిరుద్ధము. దేశవిరుద్ధమన "దక్షిణదేశమున హస్తినాపుర మను పట్టణము గలదు" అనునది. "వయసు మొగ్గలుదొడిగిన వయసుటనఁటి" ఇది స్వభావవిరుద్ధము. (ఇది కవిభూషణ రాయప్రోలు సుబ్బారావుగారి ప్రయోగము.) అరఁటి మొగ్గలుదొడఁగదు. 'అరఁటి పువ్వువేసి' ననవలెను. ఇట్లే ధర్మ, అర్థ, కామ, మోక్ష, శాస్త్రవిరుద్ధములగు నర్థములను దెలిసికొనవలెను.

లోకవిరుద్ధములయినను గవిసమయ ప్రసిద్ధములయినచో నుపాదేయములే యగును. ఎట్లనఁ గీర్తి తెల్లగా నుండుట లోకప్రసిద్ధము గాకున్నను గవిసమయ

ప్రసిద్ధము. కాన నుపాదేయమే యగును. * కవి సమయముల నీ క్రింద నుదాహరింతుము. చూచుకొనునది.

---

* కవి సమయములు

సమయ మనఁగా సంప్రదాయము. అనగా నాచారము లేక మర్యాద. ఈ సంప్రదాయములు దేశాచారములవలె నెప్పుడో యేర్పడినవి. సంఘముతో సంబంధమున్నంతవఱకు దేశాచారములను జనులు పాటింపవలసిన విధమునఁ గవులును నౌచిత్యముతో సంబంధము గలిగియుండవలసినపుడు వీనిని బాటింపవలసినదే. నేఁడు వీనిని మార్పవీలులేదు. మార్చినచో భావమే తలక్రిందు లగును. ఔచిత్యదృష్టితోఁ గ్రొత్తవానిని సృష్టించుకొనవచ్చును.

ఈ సమయములు మూఁడు విధములు. ౧. ఉన్న ధర్మమును నిబంధింపకుండుట, ౨. లేని ధర్మమును నిబంధించుట, ౩. నియతముగాఁ గొన్నింటికిఁ గొన్నియెడల నే యునికిని నిబంధించుట.

ఈ క్రింది వస్తువులందున్నను నాయాధర్మములను నిబంధింపరాదు.

౧. మాలతీలతి వసంతమున బుష్పించుచున్నట్లు వర్ణింపరాదు.
౨. చందన ద్రుమములకు ఫలపుష్పములున్నట్లు ,,
౩. అశోకమునకు ఫలమున్నట్లు ,,
౪. కృష్ణపక్షమున వెన్నెల యున్నట్లు ,,
౫. శుక్లపక్షమున నంధకారమున్నట్లు ,,
౬. మల్లెమొగ్గలకును గాముకుల దంతములకును (తాంబూల చర్వణముచే నెఱ్ఱగానున్నను) నెఱ్ఱఁదనమున్నను వర్ణింపరాదు.
౭. కమల ముకుళములకుఁ బచ్చఁదనమున్నను ,,
౮. ప్రియంగు పుష్పములకుఁ ,, ,,
౯. పగటిపూట నీలోత్పలవికాసమును ,,
౧౦. పగటిపూట వావిలిచెట్టు పూలు రాలిపోయినట్లు ,,
౧౧. స్త్రీలకు నల్లఁదనమును, స్తనపాతమును ,,

ఈ క్రింది వస్తువులందు లేని ధర్మమును నిబంధింపవచ్చును.

౧. నదులయందుఁ బంకజ నీలోత్పలాదులు లేకున్నను వర్ణింపవచ్చును.
౨. ప్రతి తటాకమునందును హంసలు లేకున్నను ,,
౩. ప్రతి పర్వతమునందును బంగారము, రత్నములు, గజములు లేకున్నను వర్ణింపవచ్చును.
౪. చీఁకటిని ముష్టిగ్రాహ్యమనియు, (పిడికిటితోఁ బట్టఁదగినది) సూచీభేద్యమనియు (సూదులచేఁ ఛేదింపఁదగినది) వర్ణింపవచ్చును.

౫. ఆకాశగంగలో దిగ్గజములు స్నానమాడుచున్నట్లు వర్ణింపవచ్చును.
౬. పరితాపమున రక్తత్వము, ఉష్ణత్వమును ,,
౭. వెన్నెలను నంజలిగ్రాహ్యముగా (దోసిళ్ళతోఁదీసి యెత్తఁదగినది, కుంభోపవాహ్యముగా (కడవలతోఁముంచికొని పోఁదగినది) వర్ణింపవచ్చును.
౮. పురాతనుఁడైనను శివుని శిరశ్చంద్రుని బాలునిగా ,,
౯. కీర్తిని, పుణ్యమును, హాసమును దెల్లగా ,,
౧౦. అపకీర్తిని, పాపమును నల్లగా ,,
౧౧. కోపమును, అనురాగమును నెఱ్ఱగా ,,
౧౨. స్త్రీకి రోమావళి, త్రివళులు (లేవన్నను) ,,
౧౩. చక్రవాక దంపతులకు రాత్రి వియోగము గలుగునట్లు ,,
౧౪. చంపక భ్రమరములకు విరోధమున్నట్లు ,,

ఈ క్రిందియెడల నాయా ధర్మములు నియతములుగా నుండును.

౧. సముద్రమునందే ముసళ్ళను వర్ణింపవలెను.
౨. తామ్రపర్ణీ నదియందే ముత్యములు లభించునట్లు వర్ణింపవలెను.
౩. హేమంత శిశిరములను విడిచి సర్వదా కమలము లుండునట్లువర్ణింపవలెను.
౪. ధ్వజ, చామర, హంస, హార, బక, భస్మములకుఁ దెల్లఁదనమే ,,
౫. శైల, వృక్షాది, మేఘ, సముద్ర, అతలకును, రాక్షస, ధూప, పంక, కేశములకును నల్లఁదనమే వర్ణింపవలెను.
౬. మలయ పర్వతమునందే చందనవృక్షముల యుత్పత్తిని వర్ణింపవలెను.
౭. హిమవత్పర్వతమునందే భూర్జవృక్షముల యుత్పత్తిని వర్ణింపవలెను.
౮. వసంతముననే కోకిల ధ్వనిని ,,
౯. వర్షాకాలమునందే మయూర నృత్యమును, వానికేకలును ,,
౧౦. విశేషించి చెప్పవలెనన్నచోఁ బుష్పములకును, జలములకు, ఛత్రమునకు, వస్త్రములకును దెల్లఁదనమే వర్ణింపవలెను.
౧౧. శాలి, మండూక, వల్కల, పరాగములకుఁ బీతత్వమునే వర్ణింపవలెను.
౧౨. విశేషించి చెప్పవలెనన్నచో మాణిక్య, జపాపుష్ప, రత్న, సూర్య, పద్మ, పల్లవ, బంధూక (మంకెన) దాడిమ, నఖములకు శోణవర్ణమే వర్ణింపవలెను.

ఈ క్రిందివాని కైక్యమును వర్ణింపవచ్చును (భేదమును బాటింప నక్కఱలేదు)

౧. కృష్ణ (నలుపు) నీల (ఆకాశవర్ణము) హరిత (ఆకుపచ్చ) శ్యామ (ముదురు పచ్చ) వర్ణముల కైక్యము చెప్పవచ్చును. భేదమును బాటింప నక్కఱలేదు.

౨. స్వర్ణ, పరాగ, అగ్నిశిఖాదులందున్న పీత (పసుపుపచ్చన) రక్తము (ఎఱుపు) లకు నైక్యము వర్ణింపవచ్చును.
౩. శుక్ల (అచ్చ తెలుపు) గౌరములకు (బూడిదరంగు) నైక్యము వర్ణింపవచ్చును.
౪. చంద్రునియందు శశ, మృగముల కైక్యమును ,,
౫. మదనకేతనమున మకర మత్స్యముల కైక్యమును ,,
౬. సముద్రమునుండియు నత్రినేత్రమునుండియుఁ బుట్టిన చంద్రుల కైక్యము ,,
౭. ద్వాదశాదిత్యులకు నైక్యమును ,,
౮. క్షీర లవణ సముద్రముల కైక్యమును ,,
౯. నాగసర్పముల కైక్యమును ,,
౧౦. దైత్య, దానవ, అసురులకు నైక్యమును ,,
౧౧. మన్మథుని మూర్తత్వ (శరీరముండుట) అమూర్తత్వములకు నైక్యము ,,
౧౨. నేత్రములకుఁ దెలుపు, నలుపు, ఎఱుపులు ప్రత్యేకముగాను, గలిసియున్నట్లు వర్ణింపవచ్చును.
౧౩. కమలాసంపదల కైక్యము వర్ణింపవచ్చును.
౧౪. శబ్దముచేఁ బర్వతములు బ్రద్దలగునట్లు వర్ణింపవచ్చును.
౧౫. వెన్నెలను జకోరములు పానము చేయుచున్నట్లు ,,
౧౬. వర్షాకాలమున హంసలు మానససరస్సునకుఁ బోవునట్లు వర్ణింపవచ్చును.
౧౭. మానవులను శిరస్సు మొదలుకొనియు, దేవతలను బాదములు మొదలుకొనియు వర్ణింపవచ్చును. (దేవతలు పూజ్యులుగానఁ బాదములనుండి వర్ణింపవలెను)
౧౮. భువనములను ౩, ౭, ౧౪ అనియును వర్ణింపవచ్చును.
౧౯. దిక్కులు, ౪, ౮, ౧౦, అనియును వర్ణింపవచ్చును.
౨౦. సముద్రము ౪, ౭, అనియును ,,
౨౧. విద్యలు ౪, ౧౪, ౧౮, అనియును ,,
౨౨. స్థలమునందున్న జీవులు జలమునందును గలవని వర్ణింపవచ్చును.
౨౩. రణహతులు సూర్యమండలమును భేదించుకొని పోవుదురని వర్ణింపవచ్చును.
౨౪. శివుని శూలి యనవచ్చును. (శూలముగలవాఁడు) సర్పి (సర్పములుగలవాఁడు) అనరాదు.
౨౫. చంద్రుని 'శశి' (శశము గలవాఁడు) అనవచ్చును. కాని మృగి, హరిణి, అనరాదు.
౨౬. శంకరుని వృషభవాహనుఁడు, వృషాంకుఁడు, వృషధ్వజుఁడు, అని యాయాయుపాధినిఁబట్టి చెప్పవచ్చును.
౨౭. శివుని 'ఇందుమౌళి' యనవచ్చును. కాని 'గంగామౌళి' యనరాదు.
౨౮. పద్మినీజాతి స్త్రీల కాఁకులవలనఁ బ్రియంగువృక్షము, వారి పుక్కిటి మద్యము ముమియుటచేఁ బొగడచెట్టు, వారి కౌఁగిలిచే గోరంట, వారి కాలితన్నులచే

నశోకవృక్షము, వారి చూపులచే బొట్టుగుచెట్టు, వారి నర్మవాక్యములచే మందారము, వారి హాసముచే సంపెంగ, వారి ముఖానిలముచే మామిడిచెట్టు, వారి సంగీతముచే సురపొన్న, వారి నర్తనముచేఁ గొండగోఁగుచెట్టును, వికసించును. (ఇది మల్లినాథుని యుదాహరణముల ననుసరించి వ్రాయఁబడినది. వసుచరిత్ర వ్యాఖ్యాత యీమద్భేదముతో నుదహరించెను. భేదించినవిమాత్రము చూపుదుము.) మాకందము కరస్పర్శచేతను, సంపెంగ ముఖరాగముచేతను, గొండగోఁగు సల్లాపముచేతను, వావిలి ముఖానిలముచేతను, ప్రియాళువు సంగీతముచేతను వికసించును.

కావ్యమార్గమున నేయేవస్తువు లేయేవర్ణములుగా వర్ణింపఁబడునో తెలుపుదుము.

చంద్ర, ఉచ్చైశ్శ్రవ, శంకర, నారద, భార్గవ, బలరామ, శేషసర్ప, ఐరావత, సింహ, సౌధ, శారదమేఘ, ఇందుకాంత, నిర్మోక (కుబుసము) మందార, హిమాద్రి, హిమ, హాస, మృణాళ, స్వర్గంగా, గజదంత, అభ్రక, సికతా (కలకండ), అమృత, లోధ్ర, గుణ, కైరవ, శర్కరలు, శ్వేతములు.

కృష్ణ-చంద్రాంక-వ్యాస-రామ-ధనంజయ-శని-ద్రౌపదీ-కాళీ-విష-ఆకాశ-అమావాస్యా-శస్త్ర-అగురు-పాప-అంధకార-నిశలును, మద-తమాల, రాహువులును-అద్భుత, శృంగారములును నీలములు.

క్షాత్రధర్మము-త్రేతాయుగము-రౌద్రరసము-చకోర-కోకిలా-పారావత నేత్రములును, వానరముఖము-తేజస్సు-అంగారకుఁడు-కుంకుమము-తక్షకుఁడును, జిహ్వా-ఇంద్రగోప-ఖద్యోత-విద్యుత్-కుంజర బిందువులును (ఏనుఁగు నొడలిమీఁది బిందువులు) శోణములు.

దీప-జీవ-ఇంద్ర-గరుడ-హరలోచనములును, హరజటాజూటమును, బ్రహ్మయును-వీరరసమును-స్వర్ణము-కపి-ద్వాపరయుగము-గోరోచనలును, కింజల్కము-చక్రవాకి-హరితాళము-మనశ్శిల యివి పీతములు.

రజస్సు-సాలెపురుగు-ఒంటె-బల్లి-కపోతము-మూషకము-దుర్గ-కాకకంఠస్వరము మొ. ధూసరములు.

సూర్యతురగములు హరితములు.

ఋతువర్ణనము

కవులు కలౌచిత్యమును బాటింపవలెను. వారు దమ కావ్యములయందా యా ఋతువులను వర్ణింపవలయును. ఆవర్ణనమునందు వారు ప్రమాదపడకుంటకై ఋతువర్ణనమును జూపుదుము. జ్యోతిషికులు, సంవత్సరము చైత్రమాస

ముతో నారంభించుననియు, లోకాయాత్రావేత్తలు శ్రావణమాసముతో నారంభించు ననియును జెప్పుదురు.

వర్షర్తువు

శ్రావణ భాద్రపద మాసములు వర్షర్తువు. ఈ ఋతువున, అందుగు, వరి, పుట్టగొడుగు, అడవిమొల్లలు, తంగేడు, గిరిమల్లిక, కడిమి, మద్ది, ఏఱుమద్ది, మొగలి మొదలగు చెట్లు పుష్పించును, ఆర్ద్రపురుగులు-వెన్నెలపులుఁగులు-చాతకములు-లేళ్ళు - గోదురుకప్పలు - నెమిళ్ళు-నీరుకాకులు - గ్రద్దలు వీనికిఁ గ్రొవ్వు వట్టును. బలాకాపక్షులు (జెగురుపిట్టలు) గర్భము ధరించును. (గర్భాధానక్షణ పరిచయాన్నూనం భవంతం బలాకా: అని మేఘసందేశము). రజస్సు (ధూళి) శమించును, రాజులు యాత్రలనుండి నివర్తిల్లుదురు. వనభూములు శ్యామలములై యుండును. జలాసారములవలనఁ బర్వతములు గడఁగఁబడినట్లు రమ్యముగా నుండును. నదు లొడ్డులొరసి ప్రవహించుచు నొక్కొక్కచో గట్లు దెగుట లోకోపద్రవము గలిగించును. యతులును, చారులును దిరిగి వత్తురు. ప్రోషితభర్తృకలు భర్తలకై దారులు చూచుచుందురు. పాంథులు గృహములకు మఱలుదురు. మేఘబృందముచే నాకాశము చీఁకట్లు గ్రమ్మును. బిజ్జుఖములమెఱుఁగుఁదీఁగలు పరుగిడుచుండును. మేఘగర్జనములచే వైదూర్యభూములందు రత్నాంకురములు పొటమరించును. కామినీకాముకు లుద్యానయాత్రను జేయుదురు. సౌధోపరిభాగముల శయ్యలఁ గల్పింతురు. కస్తూరీ మిశ్రమగు చతుస్సమవిలేపనమును (చందన, కుంకుమ, కర్పూర, అగురు మిశ్రితమగు మైపూఁత) బూసికొందురు. కృషీవల కుటుంబినీ బృందములు రాసక్రీడలాడుదురు. కడిమిపూల వాసనగల పడమటిగాలి గాని తూరుపు గాలి గాని వీచును.

శరదృతువు

ఆశ్వయుజ కార్తిక మాసములు శరదృతువు. ఈఋతువులకు లకుముకిపిట్టలకు - గుమ్మెదలకు - కన్నెలేళ్ళకు - హంసలకు - కాటుకపిట్టలకు - చక్రవాకములకు - బెగురుపిట్టలకు - కొక్కెరలకు - వృషభములకు - ఏనుగులకు - తాఁబేళ్ళకు - కొంగలకు - బేడిసచేఁపలకును గ్రొవ్వువట్టును. తామరలు - తెల్లకలువలు - నల్లకలువలు - ఎఱ్ఱ కలువలు - మంకెనలు - కుంకుమ వృక్షములు - వావిలి - ఏఁడాకులరఁటి - రెల్లు - మాలతీ లతలును బుష్పించును. మయూరముల క్రొవ్వడఁగును. హంసలు మానససరస్సునుండి మరలివచ్చును. అగస్త్యోదయముచే జలములు కలఁకఁదేఱును, ముత్తెపుఁజిప్పలు గర్భముఁదాల్చును. మింటఁదెల్లని మబ్బులుండును. మహానవమియందు శస్త్రాస్త్రపూజలు జరుగును. గుఱ్ఱములకును, ఏనుఁగులకును నీరాజనములు సేయుదురు. రాజులు యుద్ధయాత్రకు వెడలుదురు. బాటలయందు బురదయెండును. సూర్యకిరణములు దుస్సహములుగా నుండును. శ్రీమహావిష్ణువు నిద్రనుండి మేలుకొనును.

పాలనులలో వరిపండును. గోపికలు గీతములు పాడుదురు. ఈ ఋతువున నియతముగా వాయు వొకదిక్కునుండి వెడలక యన్ని దిక్కులనుండియును వీచును.

హేమంత ర్తువు

మార్గశీర్ష పౌష మాసములు హేమంత ర్తువు. ఈ ఋతువున మల్లె - ముచుకుందము - లవలి - ప్రేంకణము - లొద్దుగ - సురపొన్నలు పుష్పించును. తుమ్మెదలకు - బాములకు - మయూరములకును గ్రొవ్వడగును. కామినులు కుంకుమ పువ్వును - గంధతైలములను సేవింతురు, పెరుగు రుచ్యముగా నుండును. కామినీకుచములు నులివెచ్చగానుండును. జనులు నలివెచ్చని జలముల స్నానమాడుదురు. స్త్రీలకు గాఢాలింగన సౌఖ్య మబ్బును. ఆడుపులులు ప్రసవించును. కూపజలములు గోరువెచ్చగా నుండును. రేగులు, నారింజలును బాగుగా ఫలించును. చెఱకున రసము చిప్పిలుచుండును. మందిరగర్భములందు శయనము; సరసులు గబ్బిగుబ్బలుగల ప్రియురాండ్రి భుజపంజరముల శయనింతురు. పగటి ప్రమాణము తగ్గును. ఈ ఋతువున పడమటి గాలిగాని యుత్తరపు గాలిగాని వీచును.

శశిర ర్తువు

మాఘ ఫాల్గునములు శశిర ర్తువు. ఈ ఋతువు హేమంతమువలెనే యుండును. విశేషించి యేనుగులకు, లేళ్ళకు, పందులకు, దున్నలకు గ్రొవ్వ వట్టును. కామినులు విచిత్ర సురతోపభోగ యోగ్యలుగా నుండును. చందనమునం దరుచి గలుగును. జలములకు మిక్కిలి శైత్యము గలుగును. మరువకములును గుందములును బుష్పించును. కేళాకూళులయం దనాదర మేర్పడును. ఎల్లరును వెచ్చవెచ్చగా గుంపట్లనడ్డ గూర్చుండ నభిలషింతురు. ప్రచండ వాయువు వీచును. కుంకుమపూతను బూసికొని యా చలిని గామినులు సహింతురు.

వసంత ర్తువు

చైత్ర వైశాఖమాసములు వసంతర్తువు. ఈ ఋతువున చిలుకలు, గోరువంకలు, తుమ్మెదలు, గండుగోయిలలును లెస్సగా గ్రొవ్వును. దాదాపన్ని వృక్షములును, జిగిరించును. ఎల్ల యుద్యానములందును, నుయ్యాలలూగుట పుష్పాపచయము, మధుపానము, మన్మథపూజ, గౌరీచరిత్ర గానము, చంపక పుష్పాభరణము, కోకిలనాదములును బిక్కటిల్లుచుండును. దక్షిణ వాయువు వీచును.

గ్రీష్మ ర్తువు

జ్యేష్ఠాషాఢములు గ్రీష్మర్తువు. ఈ ఋతువున నవమాలికలు, శిరీషములు, చంపకములు గేదంగులును బుష్పించును. ఖర్జూరములు, నేరేళ్లు, పనసలు,

మామిళ్లు, పోకలును బండును. ఒంటెలు, శరభమృగములు, కంచరగాడిద లును గొప్పవగును. నదీసరఃకూపాదు లెండిపోవును. చలిపందిరులందు బాట సారులు మూఁగియుందురు. పందిళ్ళలో మధ్యాహ్ననిద్ర సేయుదురు. దివ సావసానమున స్నానము సేయుదురు. వేసవిజామున సురతక్రీడలు సేయుదురు. చందనాది శీతలద్రవ్యములను సేవింతురు. రాత్రులందుఁ జంద్రికాసేవనము సేయుదురు. శరీరములకుఁ జందన మలఁదికొని భోగింతురు. భూతము లుడుకు చున్నట్లు, జలముల సెగలు లేచుచున్నట్లు, దుమ్ము కాలుచున్నట్లు, పర్వతములు మండుచున్నట్లును నుండును.

సంఖ్యానియమము

ఏయే వస్తువుల కేసంఖ్యానియతమో యా సంఖ్యానియమమును దెలుపుదుము.

ఏకసంఖ్యాకములు: ఇంద్రగజము, ఇంద్రాశ్వము, గజాననదంతము, శుక్రాచార్యుని నేత్రము.

ద్విసంఖ్యాకములు:— పక్షములు, నదీతీరములు, నరుని కర్ణములు, భుజ ములు, నేత్రములును.

త్రిసంఖ్యాకములు:— కాలములు, అగ్నులు, భువనములు, గంగా మార్గములు, హరుని నేత్రములు, గుణములు, కంఠరేఖలు, మహీకోణములు, శూలముయొక్క శిఖలు, సంధ్యలు, పురములు, రాములు (బలరామ, పరశు రామ, శ్రీరాములు) విష్ణుజ్వరముయొక్క పాదములు.

చతుస్సంఖ్యాకములు:— వేదములు, బ్రహ్మముఖములు, వర్ణములు (జాతులు) సముద్రములు, విష్ణుహస్తములు, ఐరావత దంతములు, సేనాంగ ములు, ఉపాయములు, జాములు, యుగములు, ఆశ్రమములు.

పంచసంఖ్యాకములు:— పాండవులు, హరుని ముఖములు, ఇంద్రియములు దేవతరువులు, పంచవ్రతములు, పంచాగ్నులు, పంచభూతములు, పంచమహా పాపములు, పంచకావ్యములు, పంచయజ్ఞములు, పంచప్రాణములు.

షట్సంఖ్యాకములు:— వజ్రకోణములు, షట్తర్కములు, షడంగములు, షడ్దర్శనములు, అరిషడ్వర్గము, షట్చక్రవర్తులు, షడ్గుణములు, షడ్రసములు, షట్కృత్తికలు.

సప్తసంఖ్యాకములు:— సప్తపాతాళములు, సప్తభువనములు, సప్త మునులు, సప్తద్వీపములు, సప్తాశ్వములు (సూర్యునివి) సప్తవారములు, సప్తస్వర ములు, సప్తరాజ్యాంగములు) సప్తజిహ్వలు, (అగ్నివి) కులపర్వతములు,

౧౧. విరసము

కం. ధర ననుచిత రసభావము
విరసంబగు; నితని సమదవిద్వేషితలో
దరులు దరులందుఁ గుందఁగ
సరసములాడుదురు ప్రేమ శబరులటన్నన్. ౫౦

అష్టసంఖ్యాకములు:— యోగాంగములు, వసువులు, అష్టమూర్తులు, దిక్కులు, సిద్ధులు, అష్టదిక్పాలురు.

నవసంఖ్యాకములు:— నవరంధ్రములు, నవఖండములు, వ్యాఘ్రీస్తనములు, సుధాఖండములు, నవనిధులు, నవరసములు, నవాంకములు (పుట్టుమచ్చలు). నవగ్రహములు.

దశసంఖ్యాకములు:— హస్తాంగుళులు - శివహస్తములు - రావణ శిరస్సులు - అవతారములు - దశదిక్కులు - విశ్వేదేవతలు - దశమన్మథావస్థలు.

ఏకాదశసంఖ్యాకములు:— ఏకాదశరుద్రులు - ఏకాదశాక్షౌహిణులు.

ద్వాదశసంఖ్యాకములు:— సూర్యులు - రాసులు - మాసములు - కుమారస్వామి హస్తములు, నేత్రములును.

త్రయోదశసంఖ్యాకములు:— తాంబూల గుణములు.

చతుర్దశసంఖ్యాకములు:— విద్యలు - అప్సరల వంశములు - మనువులు చతుర్దశభువనములు - ధ్రువతారలు.

పంచదశసంఖ్యాకములు:— తిధులు.

షోడశసంఖ్యాకములు:— ఇందుకళలు - అంబికలు.

అష్టాదశసంఖ్యాకములు:— ద్వీపములు - విద్యలు - పురాణములు - స్మృతులు - ధాన్యములు.

వింశతిసంఖ్యాకములు:— రావణభుజములు - రావణ నేత్రములు.

శతసంఖ్యాకములు:— ధార్తరాష్ట్రులు - శతభిషక్తారలు - పురుషాయుషము - రావణాంగుళులు - శతపత్త్రదళములు - శతయజ్ఞములు - సముద్రముయొక్క యోజనములు. (హనుమంతుఁడు నూరామడలుగల సముద్రమును దాఁటెను)

సహస్ర సంఖ్యాకములు:— గంగాముఖములు - శేషుని శిరములు - సహస్రపత్త్రపత్త్రములు - సూర్యకిరణములు - బాణాసుర కార్తవీర్యార్జునుల హస్తములు - వేదశాఖలు - ఇంద్ర నేత్రములు.

అనుచితమగు రసభావము గల యర్థము విరసము. ఇతని శత్రుకాంతలు గుహలలోఁ గుందుచుండఁగాఁ గిరాతులు వారితో సరసము లాడుచున్నారు. 'మగఁడు చచ్చి యేడ్చుచుండ రంకుమగఁడు రొమ్ముపట్టె' నన్నట్లు కిరాతులు రాజకాంతలతో నంగును వారు దుఃఖించుచుండ సరసములాడుట యనౌచిత్య గ్రస్తము. ఔచిత్యము లేకుంటయే యిట దోషము. ధ్వనికారుఁడు

'అనౌచిత్యాదృతే నాన్యద్రసభంగస్య కారణం
ప్రసిద్ధౌచిత్యబంధస్తు రసస్యోపనిషత్పరా'

'అనౌచిత్యముకన్న రసభంగకారణము మఱొకటి లేదు. ఔచిత్య బంధముగల కావ్యము రసోపనిషత్తే' అని నుడివెను.

ఈ విరసదోషము రసాభాసముననే చేరును. రాజకాంతలన నెల్లరకును దల్లులవంటివారు. అట్టి యగమ్యలగు కాంతలతో సరసములాడుట యనుచితము గదా!

౧౨. అతిమాత్రము - ౧౩ హేతురహితము

కం. క్షితిలో లోకాతీతం
బతిమాత్రము; నింగినిండె నబ్జాక్షికుచ
ద్వితయమన; హేతుశూన్యము
సతిఁ గనుఁగొని భృంగపంక్తి చనుదెంచెననన్. ౫౧

లోకాతీతమగు నర్థము 'అతిమాత్రదోషము' ఆ యువతి స్తనద్వయము నింగి నిండెను. ఇట్టిదే యీక్రింది శ్లోకము

పాతాలమివ నాభిస్తే పర్వతా వివ చ స్తనౌ
వేణీదండః పునరయం కాళిందీపాత సన్నిభః

నీ నాభి పాతాళమువలె నున్నది. నీ స్తనములు పర్వతములవలె నున్నవి. నీ వేణీదండము కాళిందీ ప్రవాహమువలె నున్నది. (ఆంధ్రప్రబంధములలో 'చనుగొండలు' అని పెక్కండ్రు ప్రయోగించిరి)

దీని ననుచితదోషమని దర్పణకార ప్రకాశకారులు దెలిపిరి.

హేతువును జెప్పకుండుట హేతుశూన్యము. దీనినే యితరులు నిర్హేతు వనిరి. భృంగపంక్తి వచ్చుటకు హేతువు "తదానన పరిమళాభిలాష" అని చెప్పఁబడలేదు.

ప్రఖ్యాతార్థమున హేతురహితదోషము లేదు. ఎట్లన

శ్లో॥ చంద్రం గతా పద్మగుణాన్న భుంక్తే పద్మాశ్రితా చాంద్రమసీ మభిఖ్యాం
ఉమాముఖంతు ప్రతిపద్య లోలా ద్విసంశ్రయాం ప్రీతి మవాప లక్ష్మీః

చంచలురాలగు లక్ష్మి చంద్రుని నాశ్రయించి పద్మగుణములను (సౌరభ్యాదిలను) ననుభవింపదయ్యెను. పద్మము నాశ్రయించి చంద్రశోభను ననుభవింపదయ్యెను. కాని యుమాముఖము నాశ్రయించి చంద్రపద్మోభయగతమగు శోభ ననుభవించి ప్రీతిని బొందెను.

ఇట లక్ష్మి 'చంద్రుని నాశ్రయించి పద్మగుణము ల ననుభవింపదయ్యెను' అన్నపు డేల యనుభవింపదయ్యెనో హేతువు చెప్పబడలేదు. కాన దోష మనవచ్చును. కాని యిట హేతువు ప్రసిద్ధము. రాత్రి పద్మము ముకుళించును. కావున బద్మగుణములగు సౌరభాదుల ననుభవింపదయ్యెను. రాత్రియందు బద్మముకుళనము ప్రసిద్ధము కావున గవి యాహేతువును బేర్కొనలేదు. "పద్మము నాశ్రయించి పగట జంద్రశోభ ననుభవింపదయ్యెను" అనుచో నేల చంద్రశోభ ననుభవింప దయ్యెనో హేతువు చెప్పబడలేదు. ఇట హేతువగు చంద్రుని నిష్ప్రభత్వము ప్రసిద్ధము. పగట జంద్రుడు వెలవెలబోవుచుండునుగదా !

ఇట్లే 'సతిగనుగొని భృంగపంక్తి చనుదెంచె నన౯' అనుచోగూడ సమాధానమును జెప్పకొనవచ్చును. భృంగములు పరిమళార్థ మేగుదెంచుట ప్రసిద్ధముగదా ! కాన నిట దోషము లేదు.

౧౮. నిరలంకృతి – ౧౯. అశ్లీలము

కం. ధర జాతిమాత్రశూన్యము
నిరలంకృతి; బాహుయుతుడు నృపుడన; లజ్జా
కరమశ్లీలము ; పద్మిని
సరసాంగజగృహము పద్మసౌరభమనగ౯. ౯౨

నిరలంకృతి యనగా నలంకార రహితము. రమణీయతాశూన్యమని భావము. జాతిమాత్రశూన్యమున స్వభావోక్త్యలంకారముగూడ లేనిది. (స్వభావోక్తికి జాత్యలంకార మని పేరు) 'ఈరాజు బాహుయుతుడు' ఇం దేయలంకారమును లేదు. ఇది స్వభావోక్తిగాదా? అన్నచో శ్లాఘ్యమగు విశేషణము లున్ననే స్వభావోక్తి యగును. ఈ క్రిందిది స్వభావోక్తి గాదు.

దీర్ఘ పుచ్ఛశ్చతుష్పాదః కకుద్మా౯ లంబకంబలః
గోరపత్యం బలీవర్ద స్తృణమత్తి ముఖేన సః

"పొడవైన తోఁకయు, నాలుగు కాళ్ళును, మూఁపురమును, వ్రేలాడుచున్న గంగడోలును గల యావు బిడ్డ యగు పెద్దు మూఁతితో గడ్డితినుచున్నది" ఇందు శ్లాఘ్యమగు విశేషణమునకు క్రింది పద్యమును గనుఁడు.

సీ. యమదండనుఁ బోని హస్తదండముల భీతినిఁగొల్పు జగజెట్టి "తిప్పరాజు"
వ్రణకిణాంకంబైన వక్షశ్శిలా వేదిఁ గత్తులనూఁజు "శ్రీకంఠరాజు"
భుజవిక్రమముపైకిఁ బొంగినచందాన నిక్కుమూఁపుల "పెద్దచొక్కరాజు"
బడుగు మేనికి జిల్గువలువయే కవచంబుగాఁదాల్చు "గయికొండగంగరాజు"

గీ. తనదు డాచేతినిం గేడెమునుఁగఁజేసి।
యాలములయందుమార్కొను "అచ్చిరాజు"
వాఁడిగోరుల నరసింహు పగిదిఁజీల్చు।
"బసవరాజును" వచ్చిరి బవరమునకు.

'హస్తదండములు గల తిప్పరాజు' అన్నచో స్వభావోక్తిగాదు. 'యమ దండములఁబోని' అనుశ్లాఘ్యమగు విశేషణము వేయఁబడియున్నది. మిగిలిన యెడల నిట్లే యూహించుకొనవలెను.

శ్లాఘ్యమగు క్రియావిశేషణమునకు క్రింది పద్య ముదాహరణము.

కం. కలియఁబడ రదనకాంతులు,
మెలివడ, గ్రేఁగనులు. పెనయ మెయిదోయియు, మో
ములు క్రిందుమీఁదులంబడ,
విలాసిమిథునంబు వెలసె విరిపాన్పుపయిన్.

అశ్లీలమన లజ్జాకరమగు నర్థము. పద్మినియొక్క (తామరతూఁటియొక్క) సరసాంగజగృహము (తన సరసమైన యంగము పుట్టినచోటు – (అంగం జాయతేయస్మాత్ అనవగ్రహము) అనఁగా సరస్సు.) పద్మసౌరభము (పద్మము యొక్క పరిమళము గలది). తామరతూఁటియొక్క జన్మస్థానమగు సరస్సు పద్మపరిమళముగలది అని తాత్పర్యము. "పద్మినీజాతిస్త్రీయొక్క సరసమైన మన్మథగృహము తామరపూవు పరిమళమువంటి పరిమళము గలది" అనియు నశ్లీలార్థము తోఁచుచున్నది. ఇది దోషము.

౧౬. సహచరచ్యుతము

కం. సరిగా సరిగానిది యు
ర్వరపైఁ బొందింప సహచర భ్రష్టంబౌఁ;
బరగు నెలచేత గగనం,
బరుదుగ ఫేనంబుచేత నంబుధియునఁగన్.

అతుల్యములగువాని నిబంధించినచో సహచరచ్యుతములేక సహచరభిన్నము. చంద్రునిచే నాకాశము, ఫేనముచే సముద్రుఁడు వెలుఁగును.

ఆకాశము చంద్రునిచే శోభిల్లువిధమున ఫేనముచే సముద్రుఁడు శోభిల్లఁడు. ఇట నీ వాక్యద్వయమునకును సాహచర్యము బాగుగాలేదు.

౧౭. భిన్నము

కం. భిన్నంబగు సంబంధ వి
భిన్నం; బీతని విరోధి పృథివీశ్వరుఁ డా
పన్నుండై తన నుదురున
నన్నలినజువ్రాఁత శూన్యమని పల్కుననక్. ౫౪

సంబంధవర్జితమైన యర్థము భిన్నము. ఇతని శత్రురాజాపన్నుఁడై తననుదుట బ్రహ్మవ్రాఁత లేదని తలఁచును. బ్రహ్మవ్రాఁత లేమికిని నాపన్నత్వమునకును సంబంధము లేదు. (బ్రహ్మయొక్క చెడువ్రాఁతకును నాపన్నతకును సంబంధముండును.)

ప్రతాపరుద్రీయమున 'అపార్థము' అను దోష మీయఁబడినది. "సముదాయార్థశూన్యం యదపార్థం తదుచ్యతే" సముదాయార్థము లేని దపార్థము.

కుతః కుప్యదపోనద్యః? కా వార్తా చోళమండలే?
ఫణాసహస్రం శేషస్య భారః; కతికులాచలాః?

నదులలో నీరేల యెండెను? చోళమండల విశేషములేమి? శేషునికి వేయి తలలు భారము. కులశైలము లెన్ని?

ఇట వాక్యార్థము స్ఫురింపదు.

నరసభూపాలీయమునఁ జెప్పఁబడనివియు, దర్పణకార, ప్రకాశకారులు పేర్కొన్నవియునగు పదుమూఁడు దోషములుగలవు. వానినిఁగూడ నుదాహరింతుము.

౧. వ్యాహతము

ఉత్కర్షో వాపకర్షో వా ప్రాగ్యస్యైవ నిగద్యతే
తస్యైవాథ తదన్యశ్చే ద్వ్యాహతోఽర్థ స్తదాభవేత్ ॥

ప్రథమమున నొకదాని నుత్కర్షముగాని యపకర్షముగాని చెప్పి మఱల దానిని భిన్నముగాఁ జెప్పినచో వ్యాహతార్థమను దోషమగును.

కం. ... ... కుందనపు టొడల్
కసుగందిన కందుకమన। వసివాళ్వాడెన్ నిదాఘ పరిపీడనచేఁ॥

అని చెప్పి

గీ. కన్నె గేదంగిచెండునాఁగ ళుకళూలయు। నా వెలందిమొడల్ ...

అని వర్ణించెను.

మొదటఁ గసిగందిన కందుకమన వసివాళ్వాడిన శరీరము (అపకర్షము) కన్నెగేదంగిచెండునాఁ గళుకలొలయుచున్నదఁట. (ఉత్కర్షము) ఇట వ్యాహతార్థము స్పష్టము. ఇది మహాకవి రాయప్రోలు సుబ్బారావుగారిది.

౨. గ్రామ్యము

"స గ్రామ్యోఽర్థోరిరంసాదిః పామరైర్యత్ర కథ్యతే
వైదగ్ధ్య వక్రిమబలం హిత్వైవ వనితాదిషు"

పామరులాడు రిరంసాద్యర్థము గ్రామ్యము. వైదగ్ధ్యముగల వక్రోక్తులతో వనితలతో మాటలాడవలయును. వారలును నట్లే యుచ్చరింపవలయును. అట్లుగాక గ్రామ్యోక్తులతోడనే చేయు సంభాషణము గ్రామ్యము.

కం. సుదతీ! నీ కుచగిరులిటు
గదిసివడిం గూలినట్టి కారణ మేమే ?
చెదరి గిరులైనఁగూలవె?
కదిసి వడిం గ్రిందఁద్రవ్వఁగాఁ జెలువుండా !

ఇట నాయికా నాయకు లిరువురును నవిదగ్ధులు. ఇది సురతగోష్ఠిలో గుణమే యగును.

కం. కలకలుపుగ నలు పెలుపులు
వెలయఁగఁ గ్రొమ్మావిచిగురు వెలవడి టెంకన్
గొలుపునిదె కనులు పండువు
వెలదీ! తామేటిచిప్ప వెడలు తలకలెఁ.

ఇట నాయకుఁడు వ్యంగ్యముగా గుహ్యాంగవర్ణనము సేయుచున్నాఁడు. వీఁడు విదగ్ధుఁడు. కాన నిది గ్రామ్యముగాదు.

3. అనవీకృతము

ప్రకారాంతముచే నూతనత్వము వహింపని యర్థము.

పాప్తాశ్శ్రియస్సకలకామదుఘా స్తతః కిం।
దత్తం పదం శిరసి విద్విషతాం తతః కిమ్ ?

సంతర్పితాః ప్రణయినో విభవై స్తతః కిం !
కల్పం స్థితం తనుభృతాం తనుభి స్తతః కిం ?

ఎల్లకామములను బిండు సిరులు లభించినవి. దాన నేమగును? శత్రు శిరస్సులపై గాలు మోపితిని. దాన నేమగును ? యాచకులు ధనములచేఁ దృప్తులయిరి. దాన నేమగును? ప్రాణులు కల్పాంతముదాఁక జీవింతురు. దాన నేమగును ?

ఇట 'తతఃకిం' అనుదానినిఁ బ్రకారాంతమునఁ జెప్పక దానినే పలు సారులు చెప్పినాఁడు. ఇది పునరుక్తి కాఁజాలదు. ఏలన నిట 'తతఃకిం' అను శబ్దమును మార్చి తదర్థమును బోధించు నితర శబ్దములను ననఁగా 'కిం తస్మాత్' 'ఏతస్మాత్ కిం' 'ఇతః కిం' అని చెప్పినను దోషము దొలఁగదు. అనఁగా నర్థమునఁ గ్రొత్తఁదనములేదు. ఇట్లే

గీ. చక్కఁదనమున కొకవింత చక్కఁదనము
జవ్వనంబున కొకవింత జవ్వనంబు
విభ్రమంబున కొకవింత విభ్రమంబు
గలిగె నద్దివ్యకుసుమంబు కతనఁ జెలికి. (పారిజాతాపహరణము.)

ఇట 'ఒక వింత' అను పదము నవీకృతముగా లేదు. కాన నవీకృత దోషజుష్టము. పునరుక్తిదోషమున నా శబ్దమును దొలఁగించినచో దోషమును దొలఁగును. కావున నీక్రింది శ్లోకమున నున్నవిధమున నవీకృతత్వ ముండవలెను.

యది దహత్యనలో౽త్ర కి మద్భుతం? యది చ గౌరవమద్రిషు కిం తతః?
లవణమంబు సదైవ మహోదధేః। ప్రకృతిరేవ సతా మవికారితా॥

అగ్ని కాల్చునన్న నద్భుతమేమి ? పర్వతములు బరువుగా నుండునన్న విశేషమేమి ? సముద్రోదక మెప్పుడును లవణమే. సజ్జనుల కెప్పుడును నవికారిత్వమే (సంకటములలో దుఃఖింపకుంటయే) ప్రకృతి. (అగ్నియుఁ బర్వతములును సముద్రములును నెప్పుడును వికారమును బొందనివిధమున సజ్జనులును వికారమును బొందరు.)

ఈ శ్లోకమున కిమద్భుతం, కిం తతః, సదైవ, అనువానిచే నర్థము నవీకృతమైనది, ఇట్లే

చ. సురపతినోంచితిన్; జముని చొప్పడఁగించితి; శ్రీదు మాఁపితిన్;
వరుణుని గెల్చితిన్; శశిదివాకరులం బనిగొంటి; నాకు నీ
నరుఁడొకలెక్కయే? యొకయనంగుని కోఁపఁగఁజాల నింక నీ
చరణములాన యింతదయసల్పఁగరాదె? త్రిలోకసుందరీ !

ఇట నోంచితిన్, చొప్పడఁగించితిని, మాఁపితిన్, గల్చితిన్, పనిఁ గొంటిన్ అనువానిచే నర్థము నవీకృతమైనది.

౪. సనియమ పరివృత్తము.

సనియమముగాఁ జెప్పవలసినచోట ననియమముగఁ జెప్పుట

"ఆపాతసరసే భోగే నిమగ్నాః కిన్న కుర్వతే?" ఆపాతముగానే సరసమైన భోగమున మగ్నులగువా రేమిసేయరు?

ఇట 'ఆపాతసరసే' అనుచో 'ఆపాతమేవసరసే' అను నియమమును జెప్పవలెను. ఆపాతముగానే సరసము గాని పరిణామమున 'విరసము' అను నర్థము రావలయును. అప్పుడు నియమమును జెప్పకొనవలయును.

౫. అనియమ పరివృత్తము

అనియమమును జెప్పకొనవలసియుండఁగా నియమముఁ జెప్పుట దోషము.

ఆవర్త ఏవనాభిస్తే । నేత్రే నీలసరోరుహే
భంగాశ్చవళయస్తేన । త్వం లావణ్యాంబువాపికా

నీనాభి యావర్తమే, నీ నేత్రములు నల్లకలువలు, నీవళులు తరంగములు, నీవు లావణ్య నదివి.

ఇట నీనాభి యావర్తమే! అను నియమము గూడదు.

చ. ...తన్మయయోగ్యమైన మా ।
సుమదశయే కృతార్థమయనున్.

ఇట 'కృతార్థమ' అను నవధారణవాచకప్రయుక్తమగు నియమము గూడదు. ఇది కవిభూషణ రాయప్రోలు సుబ్బారావుగారి పద్యము.

౬ సవిశేష పరివృత్తము

సవిశేషముగాఁ జెప్పవలసియుండఁగా నవిశేషముగాఁ జెప్పుట దోషము.

"యాంతి నీలనిచోలిన్యో రజనీష్వభిసారికాః" రాత్రులయం దభిసారికలు నల్లని తొడుగులు దాల్చి పోవుచున్నారు.

ఇట 'రజనీషు' అని యవిశేషముగాక 'తమిస్రాసు' (చీఁకటిరాత్రులందు) అని చెప్పవలెను. అప్పుడు నల్లదొడవులవఁ బ్రయోజనము సంఘటిల్లును.

౭. అవిశేష పరివృత్తము

అవిశేషముగాఁ జెప్పవలసినయెడల సవిశేషముగాఁ జెప్పుట.

హీరకాణాం నిధే రస్య సింధోః కిం వర్ణయామహే?'' వజ్రములకు నిధియగు నీ సముద్రమును నేమి వర్ణింపగలము ?

ఇట సముద్రము రత్నాకరము. కాన 'రత్ననిధి' యని ''రత్నానాం నిధేః'' యని యవిశిష్టముగాఁ జెప్పవలెను. కాని రత్నవిశేషమగు ''వజ్రములనిధి'' అని చెప్పరాదు.

౮. సాకాంక్షము

ఆ కాంక్షతోఁ గూడినది.

చ. క్రమమని యక్రమంబని పరస్పరభిన్న మనోవికార సం
భ్రమములఁ గొన్నినాళ్ళు వలవంతలఁ జిక్కితి; దేశకాలపా
త్రములని కొన్నినాళ్లు నిశితవ్యధనొందియుఁ దాళుకొంటి నా
కమలదళాక్షిపై మమత...

(కవిభూషణ రాయప్రోలు సుబ్బారావుగారిది)

''దేశకాలపాత్రములు'' అనునది యాకాంక్షను గోరుచున్నది. దేశకాలముల యానుకూల్యమునకై యనుసరము గావలయును. మఱియు నిటఁ బాత్రపద మనవసరము.

౯. అపదయుక్తము

అస్థానసంబద్ధమైన యర్థము. ప్రకృతార్థమునకు విరుద్ధమైన యర్థముగలిగి యుండుట యపదయుక్తము.

సీ. ఎవని యాజ్ఞాపనం బెల్లవేల్పుల నేలు దేవేంద్రు తలమీఁది పూవుదండ;
ఎవ్వానికాపురం బివ్వసుంధర సాటిచూపఁగారాని లంకాపురంబు;
ఎవనిభక్తిపరత్వ మీశ్వరేశ్వరునందుఁ బార్వతీపతియందుఁ బాయకుండు
ఎవనికొంగన్నులు వివిధశాస్త్రంబు; లుత్పత్తి యేనికి బ్రహ్మవంశమందు;

గీ. వాఁడు వరుఁడౌట మెచ్చఁగావలయు; నదియు
కాని రావణుఁడనుమాట కానిమాట;
యుర్విలో నెందునేఁగాని సర్వగుణము
లొక్కచోఁ గూడియుండుట చిక్కదుగద. (బాలరామాయణనాటకము)

సీతాస్వయంవరమునకు రావణుఁడుగూడ వచ్చుచున్నాఁడని తెలిసి జనక శతానందులు మాటలాడుకొనుచున్నారు.

శతానందుఁడు:—''అహాహా! ఆశ్చర్యము! ఒక్కటైనను గొప్పతప్పిదము గుణసముదాయమును బాడుచేయును. అంతేకదా!'' అని నుడివి యీ పై సీస పద్యమును జదువుచున్నాఁడు. అతఁడు ''కాని రావణుఁడనుమాట కానిమాట''

(స్యాచ్చేదేవ న రావణః) అన్నంతవఱకే సమాప్తిచేసియుండవలసినది. 'ఉర్విలో నెందు నేకాని' ఇత్యాది వచనము సమాధానముగాఁ బర్యవసించుచు రావణాపేక్షాప్రతీతినిఁ గప్పివేయుచున్నది. 'ఇతఁడు రావణుఁడుమాత్రము గాకున్నచో బాగుగా నుండెడిది. మిగిలిన వరణీయగుణము లన్నియును గలవు' అన్నఁజాలును. 'వీనికి లోకములో సర్వగుణములు నుండును?' అనువచనము రావణున కీ కన్య నీయవచ్చుననియే తోఁపింపఁ జేయుచున్నది. అంతవఱకే సమాప్తిచేసినచో నీ గుణము లున్నను వీఁడు రావణుఁడుగానఁ గన్య నీయఁగూడదు' యనునర్థము వచ్చును.

౧౦. ప్రకాశిత విరుద్ధము

ఏవాక్యముచేఁ బ్రతిపాదింపఁబడినట్టియు వివక్షితమైనట్టియు నర్థమునకుఁ బ్రతికూలమగు నర్థము గోచరించునో యది ప్రకాశిత విరుద్ధము.

"కుమారస్తే నరాధీశ ! శ్రియం సమధిగచ్ఛతు" ఓరాజా! నీ పుత్త్రుఁడు నీ సిరినిఁ బొందుఁగాక.

ఇట 'నీవు మరణింపుము' అను విరుద్ధార్థము ప్రకాశించుటవలనఁ బ్రకాశిత విరుద్ధము.

౧౧. విధ్యయుక్తము

విధింపవలసినదానిని విధింపకుండుట. అయుక్తమగు విధినిఁజేయుట.

"ఆనందితస్వపక్షోఽసౌ పరపక్షాన్ హనిష్యతి" ఆనందింపఁజేయఁబడిన స్వపక్షముగల యితఁడు పరపక్షములను జంపును.

ఇట 'పరపక్షములను జంపి స్వపక్షము నానందపఱచును' అని విధింపవలయును.

౧౨. అనువాదాయుక్తము

విధి కననుగుణమగు ననువాద్యమును జెప్పుట. అయుక్తమగు ననువాదము సేయుట.

అరే! రామాహస్తాభరణ! భసలశ్రేణి శరణ!
స్మరక్రీడా వ్రీడాశమన! విరహిప్రాణదమన!
సరోహంసోత్తంస! ప్రచలదల! నీలోత్పల! సఖే!
సఖేదోఽహం మోహం శ్లథయ ! కథయ క్వేందువదనా !

ఓ మిత్రమా! నీలోత్పలమా! నేను ఖిన్నుఁడనై యున్నాను. నా మోహమును సడలింపుము. నా ప్రియురా లెటనున్నది?

విరహియగువాఁడు స్వమోహాశ్లథనమునకై చేయు ప్రార్థనారూప విధిలో విరహిప్రాణదమనత్వరూపానువాదము యుక్తముగాదు. ఏలన విరహిప్రాణి దమనమును జేయునది విరహిమోహాశ్లథన మెట్లు చేయఁగలదు ?

౧౩. త్యక్తపునస్స్వీకృతము (నిర్ముక్తపునరుక్తము)

ఖడ్గం రాగావృతాంగ్యా సుదృఢమిహ యయైవాసి యష్ట్యాఽరికంఠే
మాతంగానామపీహోపరి పరపురుషై ర్యాచదృష్టా పతంతీ
తత్సంక్తోఽయం నకించిద్గణయతి విదితం తేఽస్తు తేనాస్మిదత్తా
భృత్యేభ్యశ్శ్రీనియోగాద్గదితుమితి గతే త్యంబుధిం యస్యకీర్తిః.

రాజ్యలక్ష్మి తన తండ్రియగు సముద్రునితోఁ దన జామాతయొక్క కథను దెలుపుమని కీర్తిఁబంపుచున్నది. "ఖడ్గలత రాగావృతాంగియై యరికంఠముల నాలింగనము సేసికొనుచున్నది. పిమ్మట నది మాతంగతతిమీఁదఁ బడుచుండఁగా నెల్ల పరపురుషులును జూచుచునే యున్నారు. అట్టి (యసతి యగు) దానియందాసక్తుఁడై యుక్తాయుక్త విచారములేక వర్తిల్లుచున్నాఁడు. నీకీ సంగతి తెలియనిమ్ము. మఱియు నాతఁడు నన్నుఁ దన భృత్యుల కిచ్చివేసెను" అని లక్ష్మి చెప్పిన సందేశమును గొని కీర్తి సముద్రునికడకు వెళ్లెను.

ఇట 'విదితం తేఽస్తు అనుచోటనే వాక్యము నిరాకాంక్షముగా సమాప్తమైనది. మఱల 'తేనాస్మిదత్తా' అని కారకాంతరముచేఁ జెప్పుట దోషము.

రస దోషములు

౪౦. రసములు వాచ్యములైనను
వెస నదియును దోషమయ్యె; విపులోగ్రరణం
బసదృశ బీభత్స రసో
ల్లసితము; శృంగారసహిత లలన యనంగన్. ౫౫

రసములు విభావానుభావ వ్యభిచారిభావములచే వ్యంగ్యములు గావలయును. కేవలము శృంగారాది శబ్దములు వాడినమాత్రమున నాస్వాద్యత్వము గలుగదు. రణరంగము బీభత్సరసోల్లసితము; తరుణి శృంగారసహితురాలు; అన్నచో బీభత్స, శృంగార పదములనుమాత్రము ప్రయోగించిన నారసములు స్ఫురింప కున్నవిగదా! కాన నీవిధము దోషము. దీనిని స్వశబ్దవాచ్యదోషమందురు.

ఇటఁ బెక్కువిధములైన రసదోషములను జూపుదుము.

వ్యభిచారి, రస, స్థాయిభావానాం, శబ్దవాచ్యతా ;
కష్ట కల్పనయావ్యక్తి రనుభావ విభావయోః ;

ప్రతికూల విభావాదిగ్రహో ; దీప్తిః పునః పునః ;
అకాండే ప్రథనచ్ఛేదౌ ; అంగస్యాప్యతివిస్తృతిః
అంగినోఽననుసంధానం ప్రకృతీనాం విపర్యయః
అనంగస్యాభిధానం చ రసేదోషాస్స్యురీదృశాః

వ్యభిచారి భావములను, రసములను, స్థాయిభావములను స్వశబ్దముతోఁ దెలుపుటయు, అనుభావ విభావములు కష్టముగా గుర్తింపఁబడుటయుఁ, బ్రకృత రసవిరుద్ధములయిన విభావాదులను గ్రహించుటయుఁ, దిరిగి తిరిగి రసమునకు దీప్తి గలిగించుటయు, అసమయమున రసమును వర్ణించుటయు, సమయమున రసవిచ్ఛేదము సేయుటయు, అంగభూతముగానున్న రసమును మిక్కిలియు విస్తరించుటయు, అంగిరసమును బోషింపమింటయు, స్వభావమును సముచితముగా వర్ణింపమింటయు, రసానుపకారకమైనదానిని వర్ణించుటయు నీ మొదలయినవి రసదోషములు. వీనినిఁ గ్రమముగా నుదాహరింతుము.

౧. వ్యభిచారి భావమును స్వశబ్దముతోఁ దెలుపుట.

సవ్రీడా దయితాననే, సకరుణా మాతంగచర్మాంబరే,
సత్రాసా భుజగే, సవిస్మయరసా, చంద్రేఽమృతస్యందిని,
సేర్ష్యా జహ్నుసుతావలోకనవిధౌ, దీనా కపాలోదరే
పార్వత్యా నవసంగమప్రణయినీ దృష్టి శ్శివా యాస్తు వః.

భర్తృముఖమును గాంచి (తన్నతఁడు గాంచుటచే) సిగ్గుగొన్నట్టియు, గజచర్మాంబరమును గాంచి (విభవము లేనివాఁడని) జాలినిఁగొన్నట్టియు, సర్పమును గాంచి భయపడినట్టియు, అమృతము జాలువాఱు చంద్రునిఁ గాంచి (ఆకాశమున నుండువాఁ డిట నెట్లున్నాఁడని) విస్మయపడినట్టియు, శిరసునందున్న గంగనుగాంచి (అన్యాంగనాసక్తుఁడని) యీర్ష్యను వహించినట్టియు, (మణిహారస్థానమున) కపాలములను గాంచి చిన్నఁబుచ్చుకొన్నట్టియు పార్వతీదేవి నవసంగమకాలము నందలి ప్రణయదృష్టి మీకు మంగళములిడుఁగాక.

ఇట వ్రీడా, కరుణ, త్రాస, విస్మయ, ఈర్ష్యా, దైన్యములు తమతమ యనుభావములచే వ్యంగ్యములు గావలయును. ఎట్లన, నిట వ్రీడ వ్రీడాశబ్దము చేతనే వాచ్యమైనది. అనఁగా స్వశబ్దముచేత వాచ్యమైనది. అట్లుగాక వ్రీడ యొక్క యనుభావములైన (కార్యములయిన) 'తలను వాంచుట' ను బ్రయోగించి దానిచే సిగ్గును వ్యక్తము సేయవలెను. అనఁగా 'నామె సిగ్గువడినది' అని చెప్పవలసినయెడ 'ఆమె తల వంచుకొన్నది' అని ప్రయోగింపవలెను. తల వంచుకొనుట సిగ్గుయొక్క కార్యము లేక యనుభావము. 'తల వంచుకొన్నది' అను ననుభావముచే సిగ్గు వ్యక్తమగు చున్నది. 'ఆమె సిగ్గుపడినది', 'ఆమె తల వంచుకొన్నది' అను వాక్యములలో నేది సుందరముగా నుండునో చూడుఁడు.

మొదటిచోట 'సిగ్గు' స్వశబ్దముచే గ్రహింపఁబడుటచే సుందరముగా లేదు. ఎప్పుడును జెప్పవలసినదానిని విస్పష్టముగా విప్పి చెప్పక దానిని వ్యంగ్యముగా బోధించిన యెడలనే రమణీయముగా నుండును. కావున రెండవచోట హృద్యముగానున్నది. ఇట్లే కరుణ, త్రాస, విస్మయ, ఈర్ష్యా, దైన్యములను, వానివాని యనుభావములచేతనే వ్యక్తము చేయవలెను. ఎట్లన

వ్యానమ్రా దయితాననే, ముకుళితా మాతంగచర్మాంబరే,
సోత్కంపా భుజగే, నిమేషరహితా, చంద్రేఽమృతస్యందిని
మీలద్భ్రూస్సురసింధుదర్శనవిధౌ మ్లానా కపాలోదరే
పార్వత్యా నవసంగమప్రణయినీ దృష్టిశ్శివాయాస్తు వః

ఇట వ్రీడా, కరుణ, త్రాస, విస్మయ, ఈర్ష్యా, దైన్య, రూప వ్యభిచారులు స్వశబ్దముచే గ్రహింపఁబడక వానివాని యనుభావములగు వ్యానమ్రత, ముకుళనము, ఉత్కంపము, నిమేషరహితత్వము, భ్రూనిమీలనము, మ్లానత, అను వానిచే వ్యక్తము సేయఁబడుచున్నవి; ఇట్లనుభావములచే వ్యక్తపఱపక వ్రీడాదిపదములచేతనే యనఁగా స్వశబ్దముచేతనే వ్రీడాదులను జెప్పుట స్వశబ్దవాచ్యత యను రసదోషము. కాని

"న దోష స్స్వపదేనోక్తా వపి సంచారిణః క్వచిత్"

ఒకానొకచో సంచారిభావమును స్వశబ్దముతో గ్రహించినను దోషము గాదు. చూడుఁడు.

ఔత్సుక్యేన కృతత్వరా, సహభువా వ్యావర్తమానా హ్రియా
తైస్తైర్బంధువధూజనస్య వచనై ర్నీతాభిముఖ్యం పునః
దృష్ట్వాఽగ్రే వరమాత్తసాధ్వసరసా గౌరీనవే సంగమే
సంరోహత్పులకా హరేణ హసతా శ్లిష్టా శివాయాస్తు వః

ఔత్సుక్యముచేఁ ద్వరపడియు, సిగ్గుచే వెనుకకు వచ్చుచు, నాయా బంధువధూజనవచనములచే మఱల నభిముఖియై యెదుటఁ దన ప్రియునిఁగాంచి సాధ్వసమును బొందుచుఁ బార్వతీదేవి నవసంగమకాలమున గగుర్పాటును బొందఁగా హరుఁడు నవ్వుచు నామె నాలింగనము జేసికొనెను. అట్టి పార్వతి మీకు శుభమిడుఁగాక.

ఇట నౌత్సుక్యము, సిగ్గు అను వ్యభిచారిభావములు స్వశబ్దోపాత్తము లయినవి; అయినను దోషముగాదు. ఏలన నెచ్చట స్వశబ్దముచేత నయినంత ప్రతీతి తదనుభావముచేతఁ గాదో యచ్చట వ్యభిచారిభావమును స్వశబ్దముచేఁ జెప్పుట దోషముగాదు. ఇట ఔత్సుక్యమను వ్యభిచారిభావమున కనుభావము సహసాప్రసరణము. అదియే 'కృతత్వరా' యని గ్రహింపఁబడినది. 'కృత

త్వరా' అను ననుభావముచే నౌత్సుక్యము స్పష్టముగా వ్యక్తముగానందున 'ఔత్సుక్య' మను వ్యభిచారిభావము స్వశబ్దోపాత్తమై ప్రయోగింపఁబడినది. అట్లే సిగ్గున కనుభావముగా 'వ్యావర్తమానా' అని యున్నది. కాని యీ వ్యావర్తమానత్వముచేత సిగ్గు విస్పష్టముగా వ్యక్తముగానందున 'హ్రియా' యని ప్రయోగింపఁబడినది. కావున నెచ్చట ననుభావముచే వ్యభిచారిభావము లెస్సగా వ్యక్తమగునో యచ్చట స్వశబ్దమును గ్రహించుట దోషము. ఎచ్చట ననుభావముచే వ్యభిచారిభావము లెస్సగా వ్యక్తముగాదో యట స్వశబ్దమును బ్రయోగించుట దోషముగాదు.

ఒకప్పుడు వ్యభిచారిభావము స్వశబ్దోపాత్తమయినను విభావాది ప్రతిపాదనము గూడ నున్నచో ననఁగా నా వ్యభిచారిభావము విభావాదులచే వ్యక్తము సేయఁబడుచున్నచో నది దోషముగాదు. అట వ్యభిచారిభావము విభావాదులచేతనే వ్యక్తమగును. అట్టిచో స్వశబ్దోపాదానము కేవల మనువాద మాత్రపరమని గ్రహింపవలెను.

యాతే ద్వారవతీం తదా మధురిపౌ తద్దత్తఝంపానతాం
కాళిందీతటరూఢవంజులలతా మాలింగ్య సోత్కంఠయా
తద్గీతం గురుబాష్పగద్గదలసత్తారస్వరం రాధయా
యేనాంతర్జలచారిభిర్జలచరై రప్యుత్కముత్కూజితం.

తన్ను విడిచి శ్రీకృష్ణుఁడు ద్వారవతికి వెళ్ళఁగానే యాతనిచే వంపఁబడిన (క్రోతికొమ్మచ్చి మొదలగు నాటలయందు వంపబఁడిన) కాళిందీ తీరమునందలి వంజులలత నాలింగనము సేసికొని రాధ సోత్కంఠయై యా యమునా జలము నందలి జలచరములు గూడ జాలిపడి రుదించునట్లు బాష్పగద్గదయై బిగ్గరగా నేడ్చెను.

ఇట విభావానుభావ బలముచేత రాధయొక్క యుత్కంఠ వ్యక్తమగుచున్నది. అట్లయ్యు 'సోత్కంఠయా' యని యుత్కంఠ స్వశబ్దోపాత్తమయినది. అయినను దోషముగాదు. ఉత్కంఠాశబ్దము విభావాదులచే వ్యంగ్యమైన దన్నే యనువదించుకొనుచున్నది.

౨. రసమును స్వశబ్దముచేతఁ గాని (రసశబ్దముచేఁ గాని) శృంగారాది శబ్దముచేఁ గాని (శృంగార, కరుణాది పదములచేఁగాని) తెలుపుట యనఁగా నా యా పదములను బ్రయోగించుట దోషము. రసము విభావానుభావ వ్యభిచారులచే వ్యక్తము గావలెను. కాని రస, శృంగారాది పదములను వాడినమాత్రమున రసస్ఫూర్తి గలుగదు.

తామనంగ జయమంగళ శ్రియం
కించిదుచ్చ భుజమూలలోకితాం
నేత్రయోః కృతవతోఽస్యగోచరే
కోఽప్యజాయత రసో నిరంతరః

"జనులచేఁ జూడబడుచున్న కక్షమూలములు గల యీ మన్మథుని జయలక్ష్మి నేత్రములకు గోచరింపఁగా నతని కొకానొక రసము పుట్టెను."

ఇట 'రసము పుట్టెను' అని రసపదమే ప్రయోగింపఁబడినది.

విభావాదులచే రసము వ్యక్తము గావలయును. వానిచే రసము వ్యక్తమైనట్లు రసపదమును ప్రయోగించిన మాత్రమున వ్యక్తముగాదు.

ఆలోక్య కోమల కపోలతలాభిషిక్త
వ్యక్తానురాగసులభా మభిరామరూపాం
పశ్యైష బాల్య మతివృత్య వివర్తమానః
శృంగారసీమని తరంగిత మాతనోతి.

కోమల కపోలతలము పులకించుటచేఁ దనయం దనురాగమున్నట్లు వ్యక్తము సేయుచున్న యాసుందరినిఁ గాంచి యీ యువకుఁడు శృంగారమున నోలలాడుచున్నాఁడు.

ఇట శృంగారపదము సాక్షాత్తుగాఁ బ్రయోగింపబడినది. పై శ్లోకము నందును దీనియందును రసము వ్యక్తముగాక వాచ్యమైనది. ఇట్లే

శృంగారీ గిరిజాననే, సకరుణో రత్యాం, ప్రవీరః స్మరే
బీభత్సోఽస్థిభిరుత్ఫణీ చ భయకృ న్మూర్త్యాఽద్భుతస్తుంగయా
రౌద్రో దక్షవిమర్దనే, చ హసకృన్నగ్నః ప్రశాంతశ్చిరా
దిత్థం సర్వరసాత్మకః పశుపతి ర్భూయాత్సతాం భూతయే.

శివుఁడు పార్వతీముఖమును గాంచి శృంగారి యయ్యెను. రతినిఁగాంచి కరుణరసము (జాలి) గలవాఁడయ్యెను. మన్మథుని యెడల వీరరసాస్పదుఁడయ్యెను, అస్థులను దాల్చి బీభత్సరసాశ్రయుఁ డయ్యెను. పాములను వహించి భయానకరసమునకుఁ బట్టయ్యెను. పెద్దమూర్తినిఁ దాల్చి యద్భుతరసమును ధరించెను. దక్షధ్వంసనావసరమున రౌద్రరసమును వహించెను. దిగంబరవేష మును బూని హాస్యరసమునకు నెలవయ్యెను. బహుకాలానంతరమునఁ బ్రశాంతరసాశ్రయుఁడయ్యెను. ఇట్టి సర్వ రసాశ్రయుఁడగు పశుపతి సత్పురుషులకు సంపదలను గూర్చుఁగాక.

ఇచ్చటఁగూడ 'శృంగారీ, సకరుణః' ఇత్యాది పదములచే రసము వాచ్యమే యైనది. ఇందలి 'రసము వాచ్యములైనను' అను పద్యమున 'రణరంగము భీభత్సరసోల్లసితము, తరుణి శృంగారసహితురాలు' అను దోషములు నిట్టివియే. కావున నివి దోషములు.

ఒకానొకచో రసపదము గాని, శృంగారాదిపదము గాని ప్రయోగింపఁబడినను విభావాదులచేఁగూడ నది యభివ్యక్తమగుచున్నచో నట రసస్ఫూర్తి గలుగును. కాన నట్టిచో దోషముగాదు. ఎట్లన,

"నయననలినీలీలాకృష్టం పిబంతి రసం ప్రియాః" ప్రియురాండ్రయొక్క చూపులను తామరతూండ్లనుండి విలాసముగాఁ బీల్పఁబడిన రసమును బ్రియులు త్రాగుచున్నారు.

'శృంగారస్యోపనత మధునా రాజ్య మేకాతపత్త్రం' ఇపుడు శృంగార రసమున కేకచ్ఛత్రాధిపత్యము లభించినది.

ఈ లక్ష్యములందుఁ గ్రమముగా రస, శృంగార శబ్దములు ప్రయోగింపఁబడినను విభావాదులచే లెస్సగా నభివ్యక్తములయి యున్నవానికే కేవల మనువాదము సేయఁబడినది. కాన నియ్యెడల స్వశబ్దవాచ్యత దోషముగాదు.

3. స్వశబ్దముచే స్థాయినిఁ దెలుపుటయు స్వశబ్దవాచ్యదోషమే.

సంప్రహారే ప్రహరణైః పరస్పరం
రణత్కారై శ్శ్రుతిగతై రుత్సాహ స్తస్య కోఽప్యభూత్.

యుద్ధమందు భటుల పరస్పర ప్రహారముల రణరణ ధ్వనులచే వాని కుత్సాహము పుట్టెను.

ఇట వీరరస స్థాయిభావమగు నుత్సాహము స్వశబ్దోపాత్తమైనది. ఇది దోషము.

రూపనిర్జిత కందర్పే నయనానందదాయిని
అభూత్తస్యా రతిః క్వాఽపి ప్రియే చాటువిధాయిని.

రూపముచే మన్మథుని జయించినట్టియు నయనానందము గలిగించుచున్నట్టియుఁ బ్రియుఁడు చాటూక్తులు పలుకుచుండగా నామెకు రతి జనించెను.

ఇట 'రతి' యను స్థాయిభావము స్వశబ్దోపాత్తమైనది. ఈ విధముగా వ్యభిచారి, రస, స్థాయిభావములను స్వశబ్దోపాత్తములు సేయుట స్వశబ్దవాచ్య మనుదోషము.

4. అనుభావ విభావములు కష్టముగా గుర్తింపఁబడుటయు దోషము.

కష్టముగా గుర్తింపఁబడుట యనఁగా నొకప్పుడు బొత్తుగా గుర్తింపఁబడకుండుటయు, నొకప్పుడు గష్టముగా గుర్తింపఁబడుటయు నగును.

కర్పూర ధూళి ధవళద్యుతి పూరధౌత
దిఙ్మండలే శిశిరరోచిషి తస్య యూనః
లీలా శిరోఽంశుక నివేశ విశేషక్లృప్తి
వ్యక్తస్తనోన్నత రభూన్నయనావనౌ సా.

చంద్రుఁడు కర్పూరధూళివలెఁ దెల్లనైనఁ కాంతిపూరమను దిఙ్మండలమున వ్యాపింపఁజేయఁగా నా యువకుని కా యువతి మేలిముసుఁగు సరుదుకొను నెపమునఁ దన స్తనోన్నతిని వ్యక్తము సేయుచుఁ గనఁబడెను.

ఇట యువతీయువకు లాలంబన విభావములు. శశికాంతి యుద్దీపన విభావము. ఈశ్లోకమున యువకనిష్ఠమైన శృంగారమే కవి యుద్దిష్టమైనది. ఏలన "తస్యయూనః నయనావనౌ సా అభూత్" ఆ యువకుని నేత్రభూమియం దామె గోచరించెను అని యున్నది. ఆమె యతనికిఁ గనఁబడినదన్నపుడాతనియం దనుభావమును గవి చెప్పియుండవలయును. కాని యట్టి అనుభావము చెప్పఁబడలేదు. పోనిమ్ము. విభావముచే దాని నాక్షేపించుటకును వీలులేదు. కావున నిట విభావము అనుభావమునఁ బర్యవసింపక నిలిచిపోయినవి. కావున నిట శృంగారము పరిపుష్టము గాలేదు.

స్త్రీనిష్ఠమగు శృంగారమన్ననో పరిపుష్టముగానే యున్నది. ఎట్లన నా యువతి యువకునిఁ జూడఁగానే తన లీలాశిరోంశుకమును సరుదుకొనుచుఁ దన స్తనోన్నతిఁ జూపుచున్నది. అనునర్థమువలన వానినిఁజూడఁగానే యామెకు శిరోంశుకనివేశము, స్తనోన్నతి ప్రకటనము, అను ననుభావములు గలిగినవి. వీనిచే నామె రతి పరిపుష్టమై రసముగాఁ బరిణమించుచున్నది. కాని యీశ్లోకమునఁ గవికిఁ బురుషనిష్ఠ శృంగారమే యుద్దిష్టమని తెలుపఁబడెను. అది యపరిపుష్టముగానే యున్నది.

పరిహరతిరతిం, మతిం లునీతే, । స్ఖలతిభృశం, పరివర్తతే చ భూయః,
ఇతి బత! విషమా దశాఽస్య దేహం । పరిభవతి ప్రసభం కి మత్రకుర్మః

రతినిఁ బరిహరించుచున్నాఁడు; మతినిఁ గోల్పోవుచున్నాఁడు; మిక్కిలి తొట్రుపడుచున్నాఁడు; మిక్కిలియుఁ బొరలాడుచున్నాఁడు; అకటా! వీని దేహమును విషమదశ పరిభవించుచున్నది.

ఇటనున్న రతిపరిహారాద్యనుభావములు కరుణమునందును సంభవించును. ఇట విప్రలంభశృంగారము కవి యుద్దిష్టము. ఈ యువకునికిఁ గలిగిన యీ యనుభావములు శృంగారకార్యములో కరుణకార్యములో తెలిసికొనుట కష్టముగా నున్నది. ఇందనుభావములు మాత్రమే కలవు; కాని విభావములు చెప్పఁబడ

లేదు. కామినీ రూపవిభావమును జెప్పవలెను. అట్లు చెప్పఁబడకపోవుటచేఁ గష్టమువీఁద దాని నూహింపవలసి వచ్చుచున్నది. ఈ విళంబమువలన న్వాస్వాదమున కంతరాయము గలుగుచున్నది.

౫. ప్రతికూలరసముయొక్క విభావ, అనుభావ, వ్యభిచారులను గ్రహించుట దోషము.

ఏ యే రసమున కేయే విభావానుభావవ్యభిచారు లుండవలెనో తెలిపితిమి. మఱియు నే యే రసములు విరుద్ధములో యేవి యవిరుద్ధములో ముందు తెలియును. అట్టిచోఁ బ్రతికూలరసముయొక్క విభావాదులను గ్రహించుట దోషమేకదా! దానివలన రసభంగ మగును.

(క) ప్రతికూలరసముయొక్క విభావగ్రహణము.

ప్రసాదే వర్తస్వ! ప్రకటయ ముదం; సంత్యజ రుషం;
ప్రియే! శుష్యంత్యంగా; న్యమృతమివ తే సించతు వచః;
నిధానం సౌఖ్యానాం క్షణమభిముఖం స్థాపయ ముఖం;
న ముగ్ధే! ప్రత్యేతుం ప్రభవతి గతః కాలహరిణః.

ఓ ప్రియురాలా! ప్రసన్నురాలవు గమ్ము! సమ్మోదము బ్రకటింపుము. పొలయలుకను వదలుము. నా యవయవములు శుష్కించుచున్నవి. నీ యమృతవచనములచే, దడుపుము. సుఖములకు నిధియైన నీ ముఖము నభిముఖముగా నుంచుము. ఓ ముద్దరాలా! లేడిపిల్లవలెఁ గాలము పరువెత్తి పోవును. తిరిగిరాదు సుమా!

"మానం మాకురు తన్వంగి! జ్ఞాత్వా యౌవనమస్థిరం" ఓ తన్వంగీ! యౌవన మస్థిర మని యెఱిఁగి ప్రణయకోపమును మానుము.

ఇటఁ బ్రియుఁడు పొలయలుక వహించిన ప్రియురాలి ననునయించుచున్నాఁడు. కావున శృంగారరసము. దీనికి సర్వదా శాంతరసము బ్రతికూలమైనది. కావున శృంగారమున శాంతమును గాని దాని విభావాదులనుగాని ప్రవేశపెట్టరాదు. ఇటఁ బ్రథమశ్లోకమున నాల్గవపాదమునఁ బోయినకాలము తిరిగి రా దనియుఁ గ్రిందిశ్లోకమున యౌవన మస్థిరమనియును వైరాగ్యకథ లుపదేశింపఁబడినవి. కాలముయొక్కయు, యౌవనముయొక్కయు నస్థిరత్వములు శాంతరస విభావములు. శృంగారమున వానికిఁ బ్రవేశ మనుచితము. కావున నిది దోషము.

(ఖ) ప్రతికూలరసముయొక్క యనుభావగ్రహణము.

నిభృతరమణే లోచనపథే పతితే గురుజనమధ్యే
సకలపరిహారహృదయా వనగమన మేవేచ్ఛతి వధూః.

తాను పెద్దలలోఁ గూర్చుండియుండఁగాఁ దన మిండఁడు గంటఁబడఁగానే సకలమును బరిహరించి యా తరుణి వనగమనమును నిచ్ఛయించుచున్నది.

సకల పరిహారము, వనగమనము, అనునవి శాంతరసానుభావములు. ఇవి శృంగారరస ప్రతికూలములు. ఇంధనాదులను దెచ్చు నెపమున నామె సకల పరిహారమును, వనగమనమును సేయఁ గోరుచున్నదన్నచో దోషములేదు.

ప్రతికూల రసముయొక్క యనుభావములను గ్రహించుట దోషమని చెప్పితిమి. కాని

పాండు క్షామం వదనం । హృదయం సరసం తవాలసం చ వపుః
ఆవేదయతి నితాంతం । క్షేత్రియరోగం సఖి ! హృదంతః

ఓ సఖీ ! నీ మొగము పాలిపోయినది; కృశించినది; నీ హృదయము ద్రవించినది; నీ శరీర మలసమై యున్నది; నీ కేదో కుదరని రోగము వచ్చినట్లున్నది.

ఇందలి పాండిమము, క్షామత్వము, సరసత్వము, ఆలసత్వము అను వనుభావములు కరుణమునకు సంబంధించినవి. ఇట విప్రలంభరసము. కరుణ విప్రలంభశృంగారములు విరుద్ధములు. కరుణరసోచితములగు పాండుత్వాదివ్యాధ్యనుభావములు విప్రలంభ శృంగారమున సమావేశపఱుపఁబడినవి. కావున దోషమన్నచోఁ గాదు. ఏలన నిటఁ గరుణరసానుభావములు విప్రలంభమున నారోపింపఁబడినవి. అనఁగా నిట విప్రలంభశృంగారమున కంగములుగానే తద్విరోధి కరుణాంగములగు పాండుత్వాదులు నారోపింపఁబడినవి. కాన దోషములేదు. కరుణమునవలెనే విప్రలంభమునకు వ్యాధ్యాదు లుచితములే కాన నిట దోషమే లేదని కొందఱు. ఇట్లే

కోపాత్కించిదుపాగతోఽపి రభసాదాకృష్య కేశేష్వలం
నీత్వా మోహనమందిరం దయితయా హారేణ బద్ధ్వా దృఢం
భూయో యాస్యసితద్గృహాన్? నితిముహుః కంఠార్ధరుద్ధాక్షరం
జల్పంత్యశ్రుకణోల్లభేన (?) సుకృతీ కశ్చిద్రహస్తాడ్యతే.

ఒక యువతి కినుకతోఁ దనకడకు వచ్చిన ప్రియునిఁ గేశములఁబట్టి లాఁగి పడకగదిలోనికిఁ గొంపోయి హారముతో జెక్కలుగట్టి "దాని యింటికి మఱలఁ

బోవుగదా!'' యనుచు గొంతులో మాట లడ్డుపడుచుండఁగా వదరుచుఁ గన్నీళ్ళు గిలుచు రహస్యముగాఁ గొట్టుచుండెను. వాఁడెంత ధన్యుఁడో కదా!''

ఇటఁ గేశాకర్షణము, బంధనము, తాడనము, మొదలగునవి రౌద్రరసాను భావములు. అయినను శృంగారమున నారోపింపఁబడినవి. రౌద్ర శృంగారములు ప్రతికూలరసము లయినను రౌద్రరసానుభావములు రూపకబలమువలన శృంగారాంగములుగా నారోపింపఁబడినవి. కావున విరుద్ధరసానుభావము లెచ్చట నారోపింపఁబడునో యనఁగా దదంగములుగాఁ జేయఁబడునో యచ్చట దోష ముగాదు. ఇట్లే

గీ. గోట అక్కుచుఁ గడుఁ బంటికొనలనొక్కు
చూఁపుచు బుజంబులంబట్టి, సైఁపరాని
కౌఁగిలింతల నలుపుచుఁ, గాంతుఁ గాంతి
రమణు నపరాధముం జూపి రాగవతులు.

రౌద్రరసానుభావములు శృంగారమున నారోపింపఁబడినవి. కొన్ని యెడలఁ బ్రతికూలరసముయొక్క వ్యభిచారిభావములను గ్రహించినను దోషము లేదు. ఎట్లన.

'సంచార్యాదే ర్విరుద్ధస్య బాధ్యస్యోక్తి ర్గుణావహా' ప్రతికూలరసము యొక్క సంచారిభావములను బాధ్యబాధకభావముతో నిరూపించినచో నది గుణమే యగును. కాని దోషముగాదు. ఎట్లన,

క్వాకార్యం శశలక్ష్మణః? క్వచకులం? భూయోఽపి దృశ్యేత సా;
దోషాణాం ప్రశమాయ మే శ్రుతమహో; కోపేఽపి కాంతం ముఖం;
కిం వక్ష్యంత్యపకల్మషాః కృతధియః? స్వప్నేఽపి సా దుర్లభా;
చేతః స్వాస్థ్యముపైహి! కః ఖలు యువా ధన్యోఽధరం పాస్యతి?

అకార్యమెక్కడ? చంద్రవంశమెక్కడ? మఱల నా ప్రియురాలు (ఊర్వశి) కనఁబడునా? నాచదువు దోషప్రశమమునకుఁ గాని దోషకరణము నకుఁ గాదు. ఓహో! దాని మొగము కోపమునందును మనోహరమే. కలుష దూరులగు విజ్ఞులు నన్నుఁజూచి యేమందురో? స్వప్నమందును నాపె నాకుఁక దుర్లభము. ఓమనసా! స్వస్థతను బొందుము. ఏ ధన్యుఁడగు యువకుఁ డాయధ రమును గ్రోలునో?

ఇది విక్రమోర్వశీయము నందలి పురూరవుని వచనము. ఇందు 'అకార్య మెక్కడ? చంద్రవంశ మెక్కడ?' అనుచో వితర్క మను శాంతరస వ్యభిచారి భావము గలదు. 'మఱల నాప్రియురాలు కనఁబడునా?' అనుచోట శృంగారరస వ్యభిచారి యగునౌత్సుక్యము; "నా చదువు దోషప్రశమమునకుఁ గాని

దోషకరణమునకుఁ గాదు'' అనుచో శాంతరస వ్యభిచారి యగు మతి; ''దాని మొగము కోపమునందును మనోహరమే'' యనుచో స్మృతి; కలుషహూరులగు విజ్ఞులు నన్నుఁజూచి యేమందురో! అనునది శంక. స్వప్నమందును నాకాపె దుర్లభము అనునెడ శృంగారరస వ్యభిచారి యగు దైన్యము; ''ఓ మనసా! స్వస్థతనుబొందుము'' అనుచో శాంతరస వ్యభిచారి యగు ధృతి. ''ఏ ధన్యుఁడగు యువకుఁడా యధరమును గ్రోలునో'' అనుచో శృంగార వ్యభిచారియగు చింతయుఁ గలవు.

ఇందు వితర్కమును నౌత్సుక్యము బాధించుచున్నది. కాన వితర్కము బాధ్యము. ఔత్సుక్యము బాధకము. మఱల నౌత్సుక్యము బాధ్యము. మతి బాధకము. తిరిగి మతి బాధ్యము. స్మరణము బాధకము. పిమ్మట స్మరణము బాధ్యము. శంక బాధకము. తరువాత శంక బాధ్యము. దైన్యము బాధకము. క్రమ్మఱ దైన్యము బాధ్యము. ధృతి బాధకము. అంతమున ధృతి బాధ్యము. చింత బాధకము – ఈవిధముగా బరస్పర విరుద్ధములగు శాంత శృంగార రసములయొక్క వ్యభిచారులు బాధ్యబాధక భావములతో నిరూపింపఁబడినవి. శాంత శృంగారములు పరస్పర విరుద్ధము లయినను వాని వ్యభిచారు లీ విధముగా బాధ్యబాధక భావములతో నుండి శృంగారమును బోషించుచునే యున్నవి. అనఁగాఁ దుదికి శృంగార వ్యభిచారి యగు చింతయందే పర్యవసించును. ఇట్లే

స్నిగ్ధశ్యామలకాంతిలిప్తవియతో వేల్లద్బలాకా ఘనాః
వాతాశ్శీకరిణః పయోదసుహృదా మానందకేకాః కలాః
కామం సంతు దృఢం కఠోరహృదయో రామోఽస్మి సర్వంసహే
వైదేహీ తు కథం భవిష్యతి? హాహా హా దేవి! ధీరా భవ!॥

మేఘములు దమ చక్కని నల్లని కాంతులచే నాకాశము నలికినవి. బలాకలు వానినిఁ జుట్టుకొనియున్నవి. వాయువులు చల్లఁగా వీచుచున్నవి. ఆ మబ్బులకు మిత్రములయిన నెమిళ్ళు కేకరించుచున్నవి. మంచిది. ఇవన్నియును నుండనిమ్ము! నేను రాముఁడనుగదా! సర్వమును సహించుకొందును. కాని నా సీత యెట్లు భరించును? అయ్యో! దేవీ! ధైర్యము వహింపుము.

ఇట 'రామోఽస్మి సర్వంసహే' అనుచోట వీరరస వ్యభిచారి యగు ధైర్యము, 'హాహాహా దేవి' అనుచో విప్రలంభ వ్యభిచారి యగు నపస్మారమును బాధ్యబాధక భావముతో నిరూపింపఁబడినవి. వీర శృంగారవిప్రలంభములు విరుద్ధములయినను వాని వ్యభిచారులు బాధ్యబాధకములుగా నిరూపింపఁబడి విప్రలంభమును లెస్సగా బోషించుచున్నవి.

౬. రసముయొక్క పునఃపునర్దీప్తి.

నిరూపింపఁదగినదానికన్న నధికముగా రసమునకు దీప్తిఁ గలిగించి నిరూపించుట. మితి దాఁటినచో వెక్కసమగును. కుమారసంభవమున రతివిలాపమునఁ గవి తిరిగి తిరిగి కరుణమునకు దీప్తిఁ గలిగించెను. ఇది వెక్కసముగా నున్నది.

౭. అసమయమున రసమును బ్రకాశింపఁజేయుట.

మహాభయంకరముగా యుద్ధము జరుగుచుండఁగా నాయకుఁడటకుఁ బోక యంతఃపురములో శృంగారమున నోలలాడుచున్నట్లు వర్ణించుట మొదలగునది దోషము. ఇట ననవసరముగుచోట శృంగారరసము వర్ణింపఁబడుట దోషము. ఇట్టియెడల నాయకుఁడు దైవవ్యామోహితుఁడై యట్లు ప్రవర్తించెననుట యుచితముగాదు. ఏలన, నితివృత్తమున నిట్టి దోషములున్నచో గవి వానినిఁ దొలఁగించి యితివృత్తమును రసవ్యంజకముగాఁ జేయవలెను. కావున వేణీసంహారమున ననేక వీరసంక్షయము గల మహాయుద్ధము జరుగుచుండఁగా భానుమతితో దుర్యోధనుఁడు శృంగారరసమున నోలలాడుచుంట దోషము.

౮. అసమయమున రసమును విరమించుట.

ఒక నాయిక పొత్తు నభిలషించి పరస్పరానురాగము పరాకాష్ఠను బొంది యుండఁగా నాయకుఁడు సమాగమోపాయమును జింతింపక వ్యాపారాంతర నిమగ్నుఁడై యున్నట్లు వర్ణించుట మొదలగునది. వ్యాపారాంతర నిమగ్నతచే రసము విచ్ఛిన్నమగును.

౯. అంగభూతమగు రసమును విస్తరించుట.

హయగ్రీవవధమను నాటకమున నాయకుఁడు శ్రీమహావిష్ణువు. ప్రతినాయకుఁడు హయగ్రీవుఁడు. ఇం దంగిభూతమగు రసము వీరము. అంగభూతమగు రసము రౌద్రము. ఇం దంగికన్న నంగ మధికముగా వర్ణింపఁబడినది. కాన నిది దోషము. కాని యొకవిధముగా నిది దోషముగాదు. ఏలన

అథవా ప్రతిపక్షస్య వర్ణయిత్వా బహూన్ గుణాన్
తజ్జయా న్నాయకోత్కర్ష వర్ణనం చ మతం క్వచిత్

ప్రతినాయకుని గుణముల నధికముగా వర్ణించి నాయకుఁడు వానిని జయించి నట్లు వర్ణించుటయు సమ్మతమే. కావునఁ బ్రతినాయకుఁడైన హయగ్రీవునియందు రౌద్రరసమును విస్తరించి వర్ణించుట దోషముగాదు. ఇట్టిచో నీయుదాహరణము దగదు. శిశుపాలవధయందు నాయక ప్రతినాయకులు శ్రీకృష్ణ శిశుపాలురు. ఇందుఁ బ్రధానరసము వీరము. శృంగార రౌద్రాదు లంగరసములు. అందు శృంగారాంగభూతమగు ఋతు, వనవిహార, పుష్పాపచయ, జలకేళ్యాది వర్ణనము సేయఁబడినది. ప్రధానరసముకన్న నంగభూత

మగు రసము విస్తరింపఁబడినది. కాన దోషము. ఇట్లే కిరాతార్జునీయమునను గలదు.

౧౦. అంగిరసము ననుసంధింపమండుట.

కావ్య నాటకాదులందు నంగభూతముగా నితరరసములు వర్ణింపఁబడుచున్నను గవి ప్రధానరసము ననుసంధింపవలసినచోట్ల ననుసంధింపవలయును. తాపసవత్సరాజమున నాలంకములందును వాసవదత్తా విషయకమగు ప్రేమసంబంధము కథావశమున విచ్ఛిన్నమగుచున్నట్లు శంకింపఁబడుచున్నను ననుసంధింపఁబడినది.

౧౧. ప్రకృతి విపర్యయము—స్వభావమును సముచితముగా వర్ణింపమండుట. ఈ ప్రకృతి దివ్యప్రకృతి, అదివ్యప్రకృతి, దివ్యాదివ్యప్రకృతి యని మువ్విధములు. ఈ ప్రకృతులను జిత్రించుటలోఁ గవి చాల జాగరూకుఁడై యుండవలెను. లేకున్న ననౌచిత్య దోషముగలిగి రసభంగమగును. ఎట్లన

క్రోధం ప్రభో ! సంహర సంహరేతి యావద్గిరః ఖే మరుతాం చరంతి
తావత్సవహ్నిర్భవనేత్ర జన్మా భస్మావశేషం మదనం చకార

'ఓ ప్రభూ ! కోప ముపసంహరింపుము.' అను దేవతల నోటిమాట నోటి యందుండఁగనే హర నేత్రాగ్ని యా మదనుని భస్మావశేషము చేసెను.

ఇట్టి కోపము దివ్యులకే యుచితముగాని యదివ్యులకుఁ గాదు. అట్లే స్వర్గ, పాతాళ, గమన, సముద్రోల్లంఘనాదులు దివ్యులకే యుచితముగ్గాని యదివ్యులకుఁ గాదు. అ దివ్యుల కెంతవఱ కుచితమో యంతవఱకు నిబంధింపవచ్చును. దివ్యాదివ్య ప్రకృతులయందు రెంటిని నుపనిబంధింపవచ్చును. వీర, రౌద్ర, శృంగార, శాంత రసప్రధానులగు ధీరోదాత్త, ధీరోద్ధత, ధీరలలిత, ధీరశాంతులను వర్ణించునపు డదివ్యులనువలెనే దివ్యులను వర్ణింపవచ్చును. అదివ్యులందలి ధీరోదాత్తాదులును దివ్యులందలి ధీరోదాత్తాదులును సములుగానే యుందురు. కాని యొక విశేషము గలదు. అదివ్యులగు నుత్తమనాయకుల రతి వర్ణనము సేయువిధమున దివ్యనాయకుల రతి వర్ణనము సేయరాదు. ఆ వర్ణనము తలిదండ్రుల రతి వర్ణనమువలె మిక్కిలి యనుచితమైయుండును. కాళిదాస మహాకవి కుమారసంభవమునఁ బార్వతీపరమేశ్వరుల రతి వర్ణించెనని విమర్శకు లెల్లరును దూషిపోసిరి. మఱియు నాటకాదు లెందెవరెవరెవరి నెట్లు సంబోధింపవలయునో యా మర్యాదను దప్పుటయు ననౌచిత్యమే. ఇట్లే దేశ, కాల, వయో, జాత్యాదులకు సముచిత వ్యవహారము నుపనిబంధింపవలయును.

౧౨. రసానుపకారకమైనదానిని వర్ణించుట.

ప్రధానభూతమగు రసమునకు నుపకారకముగాని విషయము వర్ణించుట కర్పూరమంజరి యను నాటికయందు రాజనాయికలు మొదట వసంతవర్ణనము

సేయుదురు. పిమ్మట వందిమాగధులు సేయుదురు. రాజు తన నాయికలు సేసిన వర్ణనము ననాదరించి వందిమాగధులు సేసినదానినిఁ బ్రశంసించును. ఇట వందిమాగధుల ప్రశంస రసానుపకారకము.

ఇంకను నిట్టివి గలవు. అనఁగా నాయికా పాదప్రహరణముచే నాయకునకుఁ గోపము వచ్చినట్లు వర్ణించుట మొదలగునవి రసదోషములే. సహృదయులగు కవులు వానిని స్వయముగా నూహించుకొనవలెను. ఇట్లే యితర రసములలోని దోషములను గూడ నూహించుకొనవలెను.

ఈ రసదోషములలో నటనట విరుద్ధరసములనుగూర్చి ముచ్చటించి యుంటిమి. విరుద్ధరసము లేవియో వానికిఁ గావ్యములలో సమావేశము నెట్లు చేయవలెనో ప్రసక్తానుప్రసక్తిచే నిట చూపఁబడును.

పరస్పర విరుద్ధరసములు

శృంగారమునకుఁ గరుణ, వీర, రౌద్ర, బీభత్స భయానకములు విరుద్ధములు; హాస్యమునకుఁ గరుణ భయానకములు విరుద్ధములు; కరుణమునకు హాస్య శృంగారములు విరుద్ధములు; రౌద్రమునకు హాస్య శృంగార భయానకములు విరుద్ధములు; వీరమునకు భయానక శాంతములు విరుద్ధములు; భయానకమునకు శృంగార, వీర, రౌద్ర, హాస్య, శాంతములు విరుద్ధములు; శాంతమునకు వీర, శృంగార, రౌద్ర, హాస్య, భయానకములు విరుద్ధములు; బీభత్సమునకు శృంగారము విరుద్ధము. వీనికి సమావేశ విధము చెప్పఁబడుచున్నది.

ఆశ్రయైక్యే విరుద్ధో యస్స కార్యో భిన్న సంశ్రయః
రసాంతరేణాంతరితో నైరంతర్యేణ యో రసః.

ఈ పరస్పర విరుద్ధరసములను నేకనాయకాశ్రయములుగాఁ జేసినచో విరోధము. కాని భిన్ననాయకాశ్రయములను జేసినచో దోషమురాదు. ఎట్లన, వీర భయానకములును, బీభత్స, హాస్యాదులును నేకనాయకునియం దుండరాదు. అట్టిచో నా రెండు రసములను నాయక ప్రతినాయకులయందు నివేశపఱుపవలెను.

ఈ క్రింది శ్లోకమున బీభత్స హాస్యములు భిన్ననాయకాశ్రయములై యున్నవి. చూడుఁడు.

స్నాయువ్యాసనిబద్ధకీకసతనుం నృత్యంత మాలోక్య మాం
చాముండాకరతాళఘట్టితలయం వృత్తే వివాహోత్సవే
హ్రీముద్రామపనుద్య యద్విహసితం చిత్రేఁ సమం శంభునా
తేనాద్యాపి మయి ప్రభుస్సజగతాం మాన్తే ప్రసాదోన్ముఖః.

“చిన్ననరములచే విరివిగాఁ జుట్టఁబడిన యెముకలమేను గలిగి చాముండ కరతాళములచే లయ వేయ, నృత్యమాడుచున్న నన్నుఁజూచి వివాహమహోత్సవమున లజ్జాముద్రను బోనాడి శంభుఁడు చిత్రముగా నవ్వెను. దానిచే నా జగత్ప్రభువు నాయం దిప్పటికినిఁ బ్రసాదోన్ముఖుఁడై యున్నాఁడు.”

ఇట బీభత్సరసము నాట్యమాడుచున్న సేవకునియందును హాస్యరసము శంభుని యందును గలదు.

మఱియు నొకప్పుడు విరుద్ధరసములను నేకనాయకాశ్రయములుగానే నిబంధింపవచ్చును. ఎట్లన, నా విరుద్ధరసముల నడుమ వేఱొకరసమును సమావేశపఱుపవలయును. ఎట్లన, శాంత శృంగారములు పరస్పర విరుద్ధములు. ఏకనాయకాశ్రయములుగాఁ జేయవలసివచ్చినపుడు నడుమ నద్భుతరసమును బ్రవేశపెట్టవలయును. నాగానందమునఁ బ్రథమమున జీమూతవాహనుఁడను నాయకుఁడు శాంతరసాశ్రయుఁడుగా నిబంధింపఁబడెను. ఆతఁడే పిమ్మట మలయవతి యను నాయికను జూచి వరించి శృంగారాశ్రయుఁడయ్యెను. అట్టియెడలఁ గవి జీమూతవాహనుఁడు మలయవతీ గానము నాలకించి “అహోగీతము; అహో వాదిత్రము” అని యద్భుత మొందినట్లు వర్ణించి నాయకుని నద్భుతరసాశ్రయునిఁ జేసెను. పిమ్మట మలయవత్యనురాగాదులను వర్ణించి యాతనిని శృంగార నాయకునిగా వర్ణించెను. ఇట శాంత శృంగారరసముల నడుమ నద్భుతము ప్రవేశపెట్టఁబడినది. కావున నేకనాయకాశ్రయములుగా విరుద్ధరసములను సమావేశపఱుపవలసినచోట్ల నడుమ రసాంతరమును బ్రవేశపెట్టవలెను. అట్లయినచో దోషము నివర్తిల్లును. ఇట్లు రసాంతర సమావేశము ప్రబంధమునందే కాదు. ఏకవాక్యమునందును రసాంతర వ్యవధానముచే దోషము నివర్తిల్లును. ప్రబంధమన సంఘటిత నానావాక్య సముదాయము. అది గ్రంథరూపముగాఁ గాని తదవాంతర ప్రకరణరూపముగాఁగాని యుండవచ్చును. కనుఁడు.

భూరేణుదిగ్ధాన్నవపారిజాత।మాలా రజోవాసిత బాహుమధ్యాః
గాఢం శివాభిః పరిరభ్యమాణాన్ సురాంగనాశ్లిష్ట భుజాంతరాళాః
సశోణితైః క్రవ్యభుజాంస్ఫురద్భిః పక్షైః ఖగానాముపవీజ్యమానాన్
సంవీజితాశ్చందనవారిసేకైః సుగంధిభిః పుష్పలతాదుకూలైః
విమానపర్యంకతలే నిషణ్ణాః కుతూహలావిష్టతయా తదానీం
నిర్దిశ్యమానాన్ లలనాంగుళీభిర్వీరాః స్వదేహాన్ పతితా నపశ్యన్.

యుద్ధమున వీరులు మరణించి వీరస్వర్గమునకుఁ బోవుచున్నారు. వారికి దివ్య దేహములు వచ్చినవి. ఆ దివ్యదేహములతో విమానములందుఁ గూర్చుండి యుద్ధభూమియందుఁ బడియున్న పూర్వదేహములను జూచుచున్నారని వర్ణింపఁ బడినది. ఎట్లనఁ, దామిపుడు నవపారిజాతమాలలయొక్క పుప్పొడితోఁ బరిమ

శించు వక్షః ప్రదేశము గలవారై, యుద్ధభూమియందు దుమ్ములోఁ బొరలాడు చున్నట్టియు, వేలుపు పూబోండ్ల కౌఁగిలింతలఁ జొక్కుచున్నవారై యాఁడు నక్కల తాఁకులఁ బొందుచున్నట్టియుఁ, జందనోదకములచేఁ బరిమళించు నా వేల్పుఁబోండ్ల కల్పలతాదుకూలములచే విసరఁబడుచున్నవారై మాంసమును భక్షించుచున్న పక్షులయొక్క రక్తసిక్తపక్షములచే నదురుచున్నట్టియు నేలఁ బడిన స్వదేహములను వీరులు విమానములందుఁ గూర్చుండి సురాంగనలు వ్రేలితో నిర్దేశించి చూపుచుండఁగాఁ గుతూహలావిష్టులై చూచిరి.

ఇట భీభత్స శృంగారరసములు గలవు. ఇవి రెండును విరుద్ధరసములు. కాని నడుమ "వీరాస్స్వదేహాన్" అని వీరరసమును గవి ప్రవేశ పెట్టినాఁడు. 'వీరాః' అను పదముచేతనే యిట వీరరస మెట్లు సమావిష్టమైనదని యడుగ వచ్చును. ఈ 'వీర' పదముచేత దాని స్థాయి యగు నుత్సాహ మభివ్యక్త మగును. పూర్ణరసముండదు. దాని స్పర్శ యలఁతిగానున్నను జాలును.

"స్మర్యమాణో విరుద్ధోఽపి సామ్యేనాథ వివక్షితః
అంగిన్యంగత్వమాప్తౌ యౌ తౌ న దుష్టౌ పరస్పరమ్"

౧. విరుద్ధరసమైనను స్మర్యమాణముగా నిబద్ధమగుచో (జ్ఞప్తికిఁదెచ్చుకొని విచారపడుచున్నపుడు) దోషముగాదు. ౨. మఱియు విరుద్ధరసములు సామ్యముచే వివక్షింపఁబడినప్పుడును దోషము లేదు. 3. మఱియొక ప్రధానరసమునకు (అంగి) గాని భావమునకుఁగాని యంగములుగా విరుద్ధరసముల నిబంధించినను దోషములేదు.

౧. విరుద్ధరసమైనను స్మర్యమాణముగా నిబద్ధమగుచో దోషములేదు.

అయం స రశనోత్కర్షీ పీనస్తన విమర్దనః
నాభ్యూరుజఘనస్పర్శీ నీవీవిస్రంసనః కరః.

ఈహస్తము నా మొలనూలి నూడఁదీసివేసెడిది. నా బలిసిన చన్నులనది మెడిది. నా నాభిని, తొడలను, జఘనమును దడిమెడిది. నా పోఁక ముడిని విప్పెడిది.

ఇది యుద్ధభూమియందుఁ దెగిపడిన భూరిశ్రవసుని హస్తమును గాంచి యతని భార్య విలపించిన విధము. ఆతని భార్య యా హస్తమును గాంచి పూర్వావసను స్మరించినది. ఇది కరుణరస ఘట్టము. దీనికి శృంగారము విరుద్ధము. అయినను శృంగారము స్మర్యమాణముగా నిబంధింపఁబడి కరుణమును బోషించుచున్నది. ప్రకృతిరమణీయములగు పదార్థములు శోచనీయములై తొల్లింటివాని యందచందములును విలాసములును దలఁపునకురాఁగా మిక్కిలి

శోకావేగమును గలిగించును. ఈవిధమగు శృంగారము కరుణమును బోషించును. కాన నిట దోషాశంక లేదు.

౨. విరుద్ధరసములు సామ్యముచే వివక్షింపఁబడినపుడును దోషములేదు.

దంతక్షతాని కరజైశ్చ విపాటితాని
ప్రోద్భిన్నసాంద్రపులకే భవతశ్శరీరే
దత్తాని రక్తమనసా మృగరాజవధ్వా
జాతస్పృహైర్మునిభి రప్యవలోకితాని.

రక్తమనస్క యగు సింహిక నీపులకితగాత్రమున నొసర్చిన దంతక్షతములను, నఖక్షతములను గాంచి మునులును జాతస్పృహులయిరి.

బుద్ధుఁ డొక జన్మమున మునియై శిష్యులతోడ నరణ్యమునఁ దిరుగుచుండ నొక్కెడ నొక యాఁడుపులి ప్రసవించి కన్నులు గానరాక యాఁకటికి దాళఁజాలక తన కన్నబిడ్డలనే తాను భక్షించుచుండెను. దానినిఁ గాంచి యా బుద్ధుఁడు కరుణాళువు గాన భక్షింపఁబడుచున్న యా శిశువును లాఁగి తన దేహము నా పులికి సమర్పించి మరణించెను. ఈ కథను బోధించుచున్న దీ శ్లోకము. (ఈ కథను నేను వ్యాఘ్రజాతక మను పేరితోఁ బద్యరూపమున వ్రాసితిని. జాతక కథాగుచ్ఛములోఁ గలదు.)

ఇందు శృంగార దయావీరములకు సామ్యము వివక్షితమై యున్నది. ఇట రెండు విధములగు వ్యాఖ్యానములు గలవు. మొదటిది యిది:—

"తన ప్రియురాలొసఁగిన దంతక్షతములను, నఖక్షతములను బ్రియుఁ డెట్లనురాగాతిశయముతో స్వీకరించునో యట్లే వ్యాఘ్రీదత్తములయిన దంతక్షత నఖక్షతములను జినుఁడును (బుద్ధుఁడు) స్వీకరించెను." అను నరము వచ్చుటవలన దంతక్షతాది ధారణరూపమగు ననుభావములకు సామ్యము వివక్షింపఁబడినది. అనుభావములు రసమున కంగములు గదా! కావున నిట నంగములకు సామ్యము వివక్షింపఁబడినది. అంగసామ్యముచే నంగిభూతములగు జిననిష్ఠ కాముకనిష్ఠములగు దయావీర శృంగారములకు సామ్యము వివక్షింపఁబడెను. ఇట నంగి దయావీరము. అంగము శృంగారము. పైనిఁగల 'తన ప్రియురాలొసఁగిన' ఇత్యాదికమందు "ఎట్లు స్వీకరించునో యట్లు" ఇత్యాదికము గలదు. అందు మొదటిదగు శృంగార ముపమానముగా గ్రహింపఁబడినది. కాన నది దయావీరమున కంగము.

రెండవ వ్యాఖ్యానము:—"ఒకానొక శృంగారి యొకానొక కాముకుని యొక్క ప్రియాదత్తదంతక్షతాదులను గాంచి నేనుగూడ నీవిధముగాఁ బ్రియాదత్తదంతక్షతాది యుక్తుఁడ నగుదునా? యని యభిలషించునట్లు

జినుని శరీరమందలి వ్యాఘ్రీదత్తదంతక్షతాదులను విలోకించి మునులు మేము గూడ నిట్లు దయాళువుల మగుదుమా? యని యభిలషించిరి'' అను నర్థము వచ్చును. ఇందు జినశరీరస్థము లగు దంతక్షతాదులు మునుల కుద్దీపన విభావములుగా నయ్యెను. వ్యాఘ్రీదత్తదంతక్షతాదులు ప్రియాదత్తదంతక్షతములవలె నున్నవనుటచే సామ్యము వివక్షితమైనది. కావున నిట నుద్దీపన విభావములకు ననఁగా నంగములకు సామ్యము పేర్కొనఁబడినది. అంగములయొక్క సామ్యముచే నంగిభూతములగు మునినిష్ఠ పరశృంగారనిష్ఠ దయావీరశృంగారములకుఁగూడ సామ్యము వివక్షింపఁబడినది.

పూర్వవ్యాఖ్యానమున దంతక్షతాదిరూపమగు ననుభావములకు సామ్యవివక్ష. ఉత్తరవ్యాఖ్యానమున దంతక్షతాదిరూపమగు నుద్దీపన విభావములకు సామ్యవివక్ష. మొత్తముమీఁద రెండును నంగములే. అంగసామ్యమునుబట్టి యంగిసామ్యము వివక్షింపఁబడినది.

విరుద్ధరసములకు సామ్యమున్నను నెచ్చట నంగరసముచే నంగిరసమునకుఁ బుష్టి గలుగదో యట దోషమే; అనఁగా సామ్యము వివక్షింపఁబడినపు డంగరసముచే నంగిరసమునకుఁ బుష్టి గలుగవలయును. పైని శృంగారముచే దయావీరమునకుఁ బుష్టి గలిగినది. అట్టి పుష్టి లేనిచో దోషమే. చూడుఁడు.

రామమన్మథ శరేణ తాడితా దుస్సహేన హృదయే నిశాచరీ
గంధవద్రుధిర చందనోక్షితా జీవితేశవసతిం జగామ సా.

ఆ రాక్షసి (తాటక) మన్మథునివంటి రామునియొక్క బాణముచే హృదయమునఁ గొట్టఁబడినదై గంధముగల చందనమువంటి రక్తమునఁ దోఁగుచు యముని యింటికిఁ బోయెను.

ఆ నిశాచరి (అభిసారిక) రాముఁడను మన్మథునియొక్క బాణముచేఁ గొట్టఁబడినదై గంధముగల రక్తచందనమునఁ (ఎఱ్ఱచందనమున) దోఁగుచుఁ బ్రియునియింటి కేఁగెను.

ఇట బీభత్స శృంగారములకు సామ్యము వివక్షితమైనది. అభిసారిక జీవితేశుని గృహమునకుఁ బోయినట్లు తాటకయు జీవితేశుని గృహమునకుఁ బోయెనని సామ్యము వివక్షింపఁబడినది. కాని పైని శృంగారము దయావీరమును బోషించుచున్న ట్లిచ్చట శృంగారము బీభత్సమును బోషించుటలేదు. కాన నిట సామ్యమున్నను రసపోషకత్వము లేమి నిది దోషమే. కావుననే యిది యమతపరార్థమను దోషముగా నర్థదోషములలో గణింపఁబడినది.

3. విరుద్ధములయినను ప్రధానభూతమగు భావమునకుఁగాని మఱొక రసమునకుఁ గాని యంగములుగా వివక్షితములయినచో దోషములేదు.

క్రామంత్యః క్షతకోమలాంగుళి గళద్రక్తై స్సదర్భాస్థలీః
పాదైః పాతిత యావకైరివ పతద్బాష్పాంబు ధౌతాననాః
భీతా భర్తృ కరావలంబిత కరా స్త్వచ్ఛత్రునార్యోఽధునా
దావాగ్నిం పరితో భ్రమంతి పునరప్యుద్యద్వివాహా ఇవ.

లత్తుక జాఱిపోవుచున్నట్లు కంటకక్షతములచేఁ గోమలాంగుళులనుండి రక్తము స్రవించుచుండఁగా, దర్భాంకురములుగల ప్రదేశములందు సంచరించుచుఁ, గన్నుల నీరు గాఱుచుండఁగా భయపడుచు భర్తలచేయిపట్టుకొని నీ శత్రుస్త్రీలు మఱల వివాహప్రవృత్తలయిరో యన్నట్లు దావాగ్ని చుట్టును దిరుగుచున్నారు.

ఈచాటుశ్లోకమున రాజవిషయకమగు రతికిఁ బ్రాధాన్యము. అనఁగా గవి రాజుయొక్క ప్రతాపాతిశయమును వర్ణింపఁబూనెను. కాన రాజవిషయక కవిరతి ప్రధానము. కాళ్ళనుండి రక్తము స్రవించుచుండఁగాఁ గన్నీరు విడుచుచు భీతలై దావాగ్ని చుట్టును బరిభ్రమించుచున్నారని చెప్పుటచేఁ గరుణ రసము వ్యక్తమగుచున్నది. అటనే "ఉద్యద్వివాహా ఇవ" అనియుండుటచే శృంగారమును వ్యక్తమగుచున్నది. మఱియును గరుణరస వ్యంజకములగు విశేషణములే శృంగారరస వ్యంజకములుగా నిలిచినవి. కావునఁ బ్రధానమగు రాజ విషయక కవిరతికిఁ గరుణమును శృంగారమును నంగములై యున్నవి. శృంగార కరుణములు పరస్పర విరుద్ధరసములే. అయినను నంగియగు రాజరతికి నివి రెండును నంగములై యున్నవి. పరస్పర విరోధులగు నిరువురు సేనాధిపతులొక రాజువద్ద నడఁగి తాము విరోధులయ్యును రాజున కిరువురు ననుకూలభావముతో వర్తిల్లిన ట్లిచ్చటను రాజరతికి సాక్షాదంగములై తత్పోషణమున జాగరూకములై యున్నవి. ఇట్లే

క్షిప్తో హస్తావలగ్నః ప్రసభమభిహతోఽప్యాదదానోఽంశుకాంతం
గృహ్ణన్ కేశేష్వపాస్త శ్చరణనిపతితో నేక్షితస్సంభ్రమేణ
ఆలింగన్ యోఽవధూత స్త్రిపురయువతిభి స్సాశ్రునేత్రోత్పలాభిః
కామీవార్ద్రాపరాధ స్సదహతు దురితం శాంభవో వశ్శరాగ్నిః

ఆర్ద్రాపరాధుఁడగు (నూతనముగా నపరాధమొనర్చిన) కాముకుఁడు తన ప్రియురాలి ననునయింపఁదలఁచి యామె హస్తమును బట్టుకొనెను. ఆమె పాల యలుకగలదగుటచే వానిని విదిలించెను. అతఁడును మఱల నామె చీరచెఱఁగును బట్టెను. ఆమె బలిమితోఁ గొట్టెను. అతఁడును నామె కేశములను గ్రహించెను. ఆమె వానినిఁ దొలఁగఁద్రోసెను. వాఁడును జరణములమీఁద వ్రాలెను. ఆమె తొట్రుపాటున (నిర్లక్ష్యభావముతో) వానినిఁ జూడలేదు. అతఁడు తుదికి నామెను గౌఁగిలించెను. ఆమెయు వానిని నెట్టివేసెను.

శంభుశరాగ్నియు నిట్టి యార్ద్రాపరాధుఁ డగు కాముకునివలె నా త్రిపుర యువతులచేతి నంటెను. వారు విదిలించిరి. చీరకొంగులను దాఁకెను. వారు దానినిఁ గొట్టిరి (కొట్టి యార్చుకొనిరి.) శిరోజములను ముట్టెను. వారును దొలఁగించుకొనిరి. కాళ్ళపయిఁ బడెను. తడఁబాటున వారు దానినిఁ జూడక పోయిరి. వారి శరీరముల నంటెను. వారును నెట్టివైచిరి.

ఇటఁ ద్రిపురరిపువైన శంభుని గుఱించిన కవిరతి ప్రధానము. దీనికిఁ గరుణమంగము. కరుణమునకు శృంగార మంగము. ఏలన, "ఆర్ద్రాపరాధుఁ డగు కాముకునివలె" అని శృంగారము కరుణమున కంగముగానే గ్రహింపఁ బడినది. కరుణ శృంగారములు పరస్పర విరుద్ధములే. అయినను ద్రిపుర రిపువిషయకరతి కీ రెండును నంగములే. వెనుకటి శ్లోకమున రాజవిషయకరతికి రెండును సాక్షాదంగములు. ఇటఁ ద్రిపురరిపువిషయకరతికిఁ గరుణమును, దానికి శృంగారమును నంగములు. ఇదియే భేదము. ఈ భేదప్రదర్శనార్థమే యీ యుదాహరణము స్వీకరింపఁబడినది. ఇందు శృంగారాపేక్షచేఁ గరుణము ప్రధానమయినను ద్రిపురవువిషయకరతిలో నంగమే.

లేక "తొల్లి కాముకుఁడగు తమ ప్రియుఁ డెట్లు వ్యవహరించెనో నేఁడు శరాగ్నియు నావిధముగానే వ్యవహరించుచున్నది" అని తొల్లింటి శృంగారము స్మర్యమాణమై ప్రధానమగు కరుణరసమును బోషించుచున్నది. అనియును జెప్పవచ్చునని కొందఱ మతము.

"వినేయానున్ముఖీకర్తుం కావ్యశోభార్థ మేవ వా
తద్విరుద్ధరసస్పర్శ స్తదంగానాం న దుష్యతి,"

వినేయులనఁ బామరులు. వారిని సుముఖులనుగాఁ జేసికొనుటకును, గావ్యశోభకును విరుద్ధరసస్పర్శ దోషముగాదు. ఎట్లన,

"సత్యం మనోరమా రామా స్సత్యం రమ్యా విభూతయః
కిం తు మత్తాంగనాపాంగభంగలోలం హి జీవితం"

నిజముగాఁ గాంతలు మనోహారిణులు. సంపదలును రమ్యములే. కాని యీ జీవితము మదించిన యువతుల కటాక్షమువలెనే చంచలము.

ఇట "జీవితము చంచలము" అనుచో శాంతరసము గలదు. శాంతరసము పరిపక్వ బుద్ధులకే కాని పామరుల కాస్వాద్యము గాదు. కానఁ బామరులను గూడ శాంతరసమునకు సుముఖులనుగాఁ జేయుటకై శృంగారాంగమగు మత్తాంగనాకటాక్ష ముపమానముగాఁ గ్రహింపఁబడినది. శృంగార మెల్లరికిని ననుభూతమే కాన దాని యుపమానమునఁ బామరులుగూడ శాంతరసమును

సులభముగా నాస్వాదింపఁగలుగుదురు. ఇట్టి గౌడల నీ విరుద్ధరస సమావేశము దోషము గాదు.

వెనుక 'ప్రసాదే వర్తస్వ' అనుచోటఁ బ్రతికూల విభావాది గ్రహణము దోషమని చెప్పితిమి. కాని యిట్టిచోట్ల దోషము గాదు.

పైని శృంగారము శాంతరసాంగముగా గూర్పఁబడినది. ఒకానొకచో శాంతమే శృంగారాంగముగాఁ గూర్పఁ బడినది. ఎట్లన,

మ. ఎలదోఁటల్ వనముల్; పయోధరము లద్రీంద్రంబు; లాకంటికిన్
ఫలముల్ వాతెఱ; లంగజాగమ కళాబంధంబు లిచ్ఛాసనం
బులు; కోపంబునఁ బాయుటల్; తపము కైవల్యంబు, సంభోగమం
దుల యిచ్ఛారతి నుండుమానవుల కెందుంగాన మీ చిత్రముల్.

దోషప్రకరణము సమాప్తము.

గుణ ప్రకరణము

గీ. ఇంక గుణములు వివరింతు నివియుఁ గృతుల
దొరసి శ్లేష, ప్రసాద, మాధుర్య, సౌకు
మార్య, సమతార్థదీప, నౌదార్య, కాంతు
లనఁగ నోజ, స్సమాధులు, ననఁ జెలంగు. ౯౭

శ్లేష, ప్రసాద, మాధుర్య, సౌకుమార్య, సమతా, అర్థదీపన (అర్థవ్యక్తి) ఉదారతా, కాంతి, ఓజస్సమాధు లనునవి పది గుణములు. మనుష్యునికి గుణము లెట్టివో కావ్యమునకు గుణము లట్టివి. "నీతిలేనివాని నిందింతు లోకులు। లేదు సేఁగిలాఁతిలేకయున్న" అన్నట్లు మనుష్యుని నీతికి సంబంధించిన గుణముల వంటి గుణములు కావ్యమున లేనిచోఁ గావ్యము నీరసమే యగును. అలంకారములు లేకున్నను లోపము లేదు. కాని గుణములు సముచితముగా నిబంధింపఁ బడకున్నచోఁ గావ్యమునకు లోపము గలుగును. కావుననే వామనుఁడు కావ్యశోభయాః కర్తారో గుణాః। తదతిశయ హేతవ స్త్వలంకారాః। పూర్వే నిత్యాః। (గుణములు కావ్యశోభను గూర్చునవి. అలంకారములు తదతిశయమును గలిగించును. ఇందు మొదటివి (గుణములు) నిత్యములు.) అని చెప్పెను. గుణములు నిత్యమనుటచే నలంకారము లనిత్యములని సారాంశము. మఱియు వారఁదే యిట్లు తెలిపెను.

యువతే రివ రూపమాంగ ! కావ్యం స్వదతే శుద్ధగుణం తదప్యతీవ
విహితప్రణయం నిరంతరాభిస్సదలంకార వికల్పకల్పనాభిః
యది భవతి వచశ్చ్యుతం గుణేభ్యో వపురివ యౌవనవంధ్య మంగనాయాః
అపి జనదాయితాని దుర్భగత్వం నియతమలంకరణాని సంశ్రయంతే.''

యువతియొక్క రూపము వలెనే శుద్ధగుణములు గల (సముచితగుణములుగల) కావ్యమలంకారములచే మిక్కిలియు నాస్వాద్యమాన మగును. గుణహీనమైన కావ్యము యౌవనహీనమైన యువతియొక్క శరీరము వలెనే యలంకారములున్నను దుర్భగముగానే యుండును.

౧, శ్లేషము.

కం. ఇలసంధిఁగూడి పదములు
నెలకొని యొకపదమురీతి నిలిచిన శ్లేషం ! బలరు ౫౭

సంధినిఁగూడి పదములొక్క పదమువలె భాసిల్లినచో నది శ్లేషము. మఱియును గేవలము సంధినిఁగూడి పదములేకపదాకారముగాఁ గానిపించుటయే కాక యేకస్థానీయములగు వర్ణములు బహుళముగా నుండుటవలనను నేకాకారముగా భాసిల్లినచో శ్లేషము. దీనినే మసృణత్వమని వామనుఁ డనెను.

శా. ఆ లావణ్య మగణ్య; మా గుణగణం బవ్యాజ; మా తేజము
ద్వేలం; బా వినయం బమేయతర; మా వీర్యంబనిర్వాచ్య; మా
యాలాపం బతిసత్య; మా వితరణం బాశాంతవిశ్రాంత మా
శీలం బార్జవమూల మెన్నఁదరమే శ్రీనారసింహాధిపున్. ౫౮

ఇట సంధి (ఉకారసంధి) వశమున నేకపదాకారముగాఁ బదములు భాసిల్లినవి. అ, ఇ, ఉ, కారాంతశబ్దములకు అచ్చుతోడి నిత్యసంధి వచ్చినపుడే యీ యేకాకారత గోచరించును. ఈ క్రిందిపద్యము లుదాహరణములు గావు.

కం. భీకర దానవుఁడొక్కఁడు
నా కొమరుం డాడుకొనుచు నాళ్రిమసుకదక్
భూకాంతా ! యుండం గని
కైకొనిపోయెన్ వచింపఁగలదే యింకన్ ?

గీ. సత్పురాణాళి కావ్యము ల్పరసరీతి.

ఇందలి మొదటిపద్యమున నేకాకారత గొంతగోచరించినను 'డొక్కఁడు', 'యుండాడు', 'యుండం' ఇత్యాదులచే నా యందము తిరోహిత మగుచున్నది.

౨ ప్రసాదము

కం. .....ప్రసిద్ధ పదంబుల
నలఘూక్తి ప్రసాదమయ్యె నది యెట్లన్నన్.

ప్రసిద్ధపదములను వాడుట ప్రసాదము.

ఉ. ముంగిటి పెన్నధాన; మిలుముందటి కల్పక; మర్థికోటిముం
గొంగుఁబసిండి; చెంగటనకూడిన బంగరుకొండ; దొడ్డిలో
నంగల కామధేను; వదనం బెరయీఁగలులేని చొక్కపుం
దంగెటి జున్ను నీవితరణంబు నృసింహ నృపాలశేఖరా! శ్రీ

ఇందన్నియుఁ ప్రసిద్ధపదములే! వామనుఁడు "శైథిల్యం ప్రసాదః" (బంధముయొక్క శిథిలత్వము ప్రసాదము) అని లక్షణము చెప్పి "ఇది యోజోగుణమునకు విపర్యయరూపమనియు, గుణ విపర్యయములు దోషములు గాన ప్రసాదము దోషముగునుగదా! యని శంకించి కేవలబంధశైథిల్యము దోషమే యనియు నోజోగుణ మిశ్రితమగు ప్రసాదమే గుణమనియు సిద్ధాంతించెను. ఓజోగుణము ముందుఁ దెలుపఁబడును.

తేజస్తిమిరములవలెఁ బరస్పరవిరుద్ధములగు నోజఃప్రసాదములకుఁ గలయిక యెట్లు సిద్ధించునన్న నది యనుభవైకవేద్యము. ఎట్లు కరుణరస ప్రధానములగు నాటకములలోఁ బరస్పర విరుద్ధములగు సుఖదుఃఖములు గలుగుచున్నవో యట్లది యనుభవైకవేద్యమో యోజఃప్రసాదముల కలయికయు ననుభవసిద్ధమే. ఈ యోజఃప్రసాదముల కలయిక త్రివిధముగా నుండును. ఒక్కచో నోజఃప్రసాదములు సమానముగానుండును. ఒకచో నోజస్సధికముగా నుండును. వేఱొకచోఁ బ్రసాద మధికముగానుండును. ఈ క్రింది లక్ష్యములయందీ మువ్విధములను గనుఁడు.

౧. ఓజఃప్రసాద సామ్యము

శా. కామోత్కంఠత గోపికల్ భయమునన్ గంసుండు, వైరక్రియా
సామగ్రిన్ శిశుపాల ముఖ్యనృపతుల్, సంబంధులై వృష్ణులున్,
ప్రేమన్ మీరలు, భక్తి నేము, నిదె చక్రింగంటి; మెట్లైన ను
ద్దామధ్యానగరిష్ఠుడైన, హరిఁ జెందన్ వచ్చు ధాత్రీశ్వరా!

౨. ప్రసాదముకన్న నోజస్సుయొక్క యాధిక్యము

ఉ. ధారుణి రాజ్యసంపదమదంబునఁ గోమలిఁ గృష్ణఁ జూచి రం
భోరు నిజోరుదేశమున నుండఁగ బంచిన యిద్దురాత్ము దు
ర్వార మదీయ బాహుపరివర్తిత చండగదాభిఘాత భ
గ్నోరుతరోరుఁ జేసెద సుయోధను నుగ్రరణాంతరంబునన్.

౩. ఓజస్సున కన్నఁ బ్రసాద మధికముగా నుండుట

మ. కురువృద్ధుల్ గురువృద్ధబాంధవు లనేకుల్ చూచుచుండన్ మదో
ద్ధురుఁడై ద్రౌపది నిట్లు సేసినఖలున్ దుశ్శాసనున్ లోకభీ
కరలీలన్ వధియించి తద్విపుల వక్షశ్శైలరక్తౌఘ ని
ర్ఝర ముర్వీపతి చూచుచుండ నని నాస్వాదింతు నుగ్రాకృతిన్.

౩. మాధుర్యము

కం. సరసములగు వాక్యంబులు
వరుసను వేర్వేఱ బఱించు నగ మాధుర్యంబు.

విడివిడిగా నుండఁగా దీర్ఘసమాసములు లేక సరసములగు పదములు గూర్చుచో నది మాధుర్యగుణము. 'పృథక్పదత్వం మాధుర్యం' అను వామనుని లక్షణమున కిదియే యర్థము. 'సరసములగు వాక్యంబులు' అనుచో వాక్యమనఁ బదమనియే లక్షణార్థమును జెప్పుకొనవలెను.

చ. అనఘము మత్స్యయంత్రము నొకమ్మున శ్రీనరసింహుఁ డేయఁగా
వెనుకకుఁ బాఱె, పుల్గఱచి, వేషము మార్చి, బిలంబు దూఱె, కా
ననమున కేగి, సిగ్గున నణంగి భరంపడి, వీఁగి తా విషం
బెనసి, నతిన్ భజించి, నదులీఁది భ్రమించెను రాసులన్నియున్.

నరసభూపాలుఁడు మత్స్యయంత్రమును గొట్టఁగా మిగిలినరాసులలోనున్న మేషము వెనుకకుఁ బరుగిడెను; వృషభము గడ్డి కఱచెను; మిథునము వేషము మార్చుకొనెను; కర్కాటకము బిలము దూఱెను; సింహము కాననమున కేఁగెను; కన్య సిగ్గు పడెను. తుల బరువెక్కి వంగెను; వృశ్చికము విషము బొందెను; (తినెను) ధనస్సు నతిని బొందెను (వంగెను); మకరము నదులలోఁ బడి యీఁదెను. కుంభము భ్రమించెను. ఇట్లు మిగిలినరాసులన్నియు నలజడి వహించెనని భావము. (వాని వాని స్వాభావిక వ్యాపారములను గవి ప్రౌఢోక్తిచే నలజడించినట్లు చెప్పినాఁడు.)

మనుచరిత్రము నందలి "తరుణీ! రేపునుమాపు" మొదలగు సమాసములు లేనివియు దీర్ఘ సమాసములు లేనివియు నగు పెక్కు పద్యము లీ మాధుర్య గుణమున కుదాహరణము లగును. ఈ క్రింది పద్యము దీర్ఘ సమాసముగలదగుట మాధుర్యోదాహరణము కాఁజాలదు.

చ. కలఁడుల్లోక మహోమహోగ్రహుతభుగ్జ్వాలావళీ నిర్జల
స్థలదంభోనిధిలక్ష్యహైమవత పక్షక్షోదదక్షోరు ది
గ్వలభీ దుర్భరభేరికా భయదభాంకారైక సంప్రాణితా
చల వైరిస్తుత కీర్తిసాంద్రుఁడు వసుక్ష్మాపాల చంద్రుం డిలన్.

వెనుకటి "అనయము మత్స్యయంత్రమును" "తరుణీ! రేపునుమాపు" మొదలగు పద్యములందలి మాధుర్యము శబ్దగతము, అర్థగతమాధుర్యమన నుక్తి వైచిత్ర్యము. "తెలిసిన మూర్ఖుఁడు" "లంజెలలోఁ బతివ్రత" మొదలగునవి యుదాహరణములు. దీని నాంగ్లమున Oxymoron అందురు.

౮. సౌకుమార్యము.

కం. అరయఁగ బొట్లు పిఱుందల
నరుదగు నది సౌకుమార్యమగు నెల్లన్నన్. ౬౧

సున్నలు ముందుగల యక్షరములు గలిగియున్న బంధము సౌకుమార్యము.

ఉ. చెందొవవిందు మందువలెఁ జిందు రుచిందగఁ; జందనంబు వె
చ్చందన మొందు; నిందుముఖి చందము డెందమునం దలంప నీ
యందమునందె నందనమునందు మిళిందముపొందు పొందికం
జెందె నృసింహ! కౌఁగిటను జేర్పుము! ముందుగ మందగామినిన్.

ఇందు బిందుపూర్వక 'ద' కార బంధము బహుళముగా నున్నది. కాని వామనుఁడు "అపారుష్యం సౌకుమార్యం" అని లక్షణము చెప్పెను. కావున బిందు పూర్వాక్షరబంధమేయని నియమములేదు. పరుషత్వములేని బంధము సౌకుమార్యము. కావున

ఎక్కడియూరు కాల్నిలువకింటికిఁబోయెదనంచుఁ బల్కెదీ
వక్కట! మీకుటీరనిలయంబులకున్ సరిరాకపోయెనే?
ఇక్కడి రత్నకందము; లిక్కడి నందన చందనోత్కరం
బిక్కడి గాంగసైకతము లిక్కడి యాలవలీనికుంజముల్.

అనుబంధము సౌకుమార్యమే యగును. ఈక్రిందిది విపరీతోదాహరణమగును.

మ. కలఁ డత్యుత్కట ధాటికాతురగరింఖాజాత ధూళీోద క
జ్జల చిహ్న ప్రముఖా: పరిదీపహృత తీక్ష్ణధ్వాంత వేలాను ఘృ
ద్బల గేహప్రతిమాయితా మితసమిద్భేరీవులధ్వాన మం
డల నిర్విణ్ణ రిపుక్షితీంద్రుడుఁ సుచంద్రక్ష్మాపచంద్రుండిలన్

అర్థమునఁ బారుష్యము లేకుంటయు. సౌకుమార్యమే మృతునిఁగూర్చి కీర్తిశేషుఁడనుట మొదలగునవి. దీని నాంగ్లమున 'Euphemism' అందురు. దీనిని మన యాలంకారికులు గుణమనిరి. ఆంగ్లేయు లలంకారముగా గణించిరి.

౫. సమత

కం. లలితార్థభంగిఁ బాదం
బులు నాల్గిట నేకసరణిఁ బొదువ సమతయౌ. ౬౨

లలితమగు నర్థము నాలుగుపాదములలో నొకేవిధముగా నిబంధించుట సమత.

ఇట 'అర్థభంగి' అని చెప్పఁబడినది. కేవల మర్థమేకాదు. శబ్దబంధము యొక్క సమతయు గ్రాహ్యమే. వామనుఁడు "మార్గాభేదస్సమతా" ఏ మార్గమున నుపక్రమింపఁబడునో యామార్గమును విడువకుండుట సమత అని లక్షణమును నుడివెను. కావ్యముయొక్క ఆది, మధ్య, అవసానములం దొకేవిధమగు మార్గము సమత యనఁబడును.

సీ. శరవేగములు లేవె ? చలయంత్రవరీన
పాటనక్రీయకు నేర్పడవుగాక
చాతుర్యములు లేవె ? శారదాభండార
చోరకారశ్రీకిఁ జోరవుగాక
వితరణంబులు లేవె ? వివిధయాచకనృపా
లక కంఠదఘ్నముల్ కావుగాక
సామర్థ్యములు లేవె ? సరిదన్యపథయాన
శాసనప్రౌఢికిఁ జనవుగాక

గీ. తొలుత గడిదుర్గములనున్న దొరలు లేరె ?
మహిమ సీమాద్రిఁ గదన దుర్మదసపాద
సారసప్తాంగహరణులు లేరుగాక,
సరసుతాటోప ! మోబయనరసభూప ! ౬౩

ఇట 'శరమార్గములు లేవే?' అని ప్రారంభింపఁబడినమార్గమే నాలుగు పాదములందును గలదు. ఈ సమత యొక్క పద్యమునందును బ్రబంధమునందును గూడ నుండవలయును. ఇది పలువిధములుగా నుండును. అంత్యానుప్రాసము మొదలిడినచో నామార్గము తుదిదాఁక నిర్వహింపవలెను. ఇట్టివే యూహింపు కొనవలెను. దీనికి విపర్యయ మీక్రిందివిధమున నుండును.

కం. శ్రీకంఠ చాపఖండన!
పాకారి ప్రముఖవినుత భండన! విలస
త్కాకుత్స్థవంశభూషణ!
రాకేందు యశోవిశాల! రామమహీపా!

'వంశమండన'మ 'వంశభూషణ' అనియు 'రామనృపాలా' అనుటకు 'రామమహీపా!' అనియుఁ జెప్పినచో మొదలు సేసిన యంత్యప్రాస నియమ మంతర్ధానమైపోయినది.

౬. అర్థవ్యక్తి (అర్థదీపనము)

కం. ఇల నర్థము వ్యక్తంబై
నలువొందిన నర్థదీపనం బెట్లన్నన్.

అర్థము స్ఫుటముగా గోచరించినచో నర్థవ్యక్తి.

సీ. నలువొందు శమరేంద్రు నాగంబుసాటిగా
సామజంబుల నెల్ల సంతరించి
విఖ్యాతికెక్కిన వెలిమావుసాటిగా
సైంధవముల నెల్ల సవరణించి
మహిమమించిన మింటిమ్రాఁకులసాటిగాఁ
బాదపంబుల నెల్లఁ బాదుకొలిపి
వన్నెకెక్కిన దేవవాహినిసాటిగా
నిలనెల్లయేఱుల నిరవుకొలిపి

గీ. స్వర్గసృష్టికిఁ బ్రతిసృష్టి నలుపుకీర్తి
వసుధఁ గౌశికగోత్రపావనుఁడవైన
నీక తగుఁగాక మఱి యన్యనృపులకగునె?
సరసగుణహార! నోబయ నరసధీర. ౫౨

ఈ పద్యమున నర్థస్ఫురణము గలదు. అనఁగా నర్థము స్ఫుటముగా గోచరించును. దీనికి విపరీతోదాహరణము గనుఁడు.

మ. కలఁడుల్లోక......వసుక్ష్మాపాలచంగుప్రిం డిలన్

౭. ఔదార్యము

కం. కతిపయ సంయుక్తాక్షర
వితతం బౌదార్యమయ్యె... ౫౫

కొన్ని సంయుక్తాక్షరములు గల బంధ మౌదార్యము.

చ. ఎదిరిన రోమబశౌరి నరసేంద్రునికీర్తి నిజాంశుపంక్తికిన్
మదనవిరోధి భీతుఁడయి మార్గ్మున కేఁగినఁ దద్రథంబుఁ ద
త్సదనము నాక్రమించి రభసంబున నావృషభాధిపధ్వజున్
వెదకఁజుమీ! యజాండముల వే వెడలెం గడిలేనియాసునన్.

ఇందుఁ గొన్ని సంయుక్తాక్షరములుఁ గలవు. వామనుఁడు 'వికటత్వ ముదారతా' కూర్పునందలి వికటత్వ ముదారత (ఔదార్యము) యని లక్షణము చెప్పెను. ఏకూర్పునందు వర్ణములు నర్తించునట్లు వినువారికి గోచరించునో యాకూర్పు ఔదార్యము. నరసభూపాలీయ లక్షణముకన్న నిది మేలైనది. ఎట్లన.

చ. అటఁజని కాంచె భూమిసురుఁ డంబరచుంబి శిరస్సరజ్ఝరీ
పటలముహుర్ముహుర్లుఠదభంగ తరంగ మృదంగ నిస్వన
స్ఫుటనటనానురూప పరిఫుల్ల కలాపి కలాపజాలమున్
గటకచరత్కరేణు కరకంపిత సాలము శీతశైలమున్.

ఇటఁ జుంబనవ్యాపారమున కనుకూలముగా బిందుపూర్వక బకారబంధము, మృదంగధ్వనికి స్ఫోరకముగా బిందుపూర్వ గకారబంధము, నటనానురూపముగా టకారబంధమును గలదు. ఇదియే వికటత్వము. ఇటఁ గేవలము వర్ణములు నర్తించుచున్నట్లేకాక యా యా యర్థములను స్ఫురింపఁజేయుచున్నట్లును గూర్పఁబడినవి. ఇట్టి బంధమే వికటత్వము. ఈ వికటత్వము గల కూర్పు ఔదార్యము.

ఈ పద్యముఁ గొలఁదిగా నీ క్రిందివిధమున మార్చినచో వికటత్వము గూడ భ్రష్టమగును. ఎట్లన,

అటఁజని కాంచె భూమిసురుఁ డాకసమంటు శిరస్సరజ్ఝరీ
పటలము హుర్ముహుర్లఠదవారిత వీచి మృదంగ నిస్వన
స్ఫుటరమణానురూప పరిమూర్ఛితబర్హి మయూరజాలమున్
గటక ... ... శీతశైలమున్

పై పద్యములోని యందమిందు లేదని సుగమముగాఁ దెలియును. దీని నాంగ్లమున Onomatopocia అందురు. దీని నిట్లు వారు వివరించిరి. The sound must seem an echo to the sence. (శబ్దము అర్థమునకుఁ బ్రతి ధ్వనిగా నుండవలెను.) దీనిని మన యాలంకారికులు కావ్యగుణముగా గణించిరి. ఆంగ్లేయు లలంకారముగా నుడివిరి.

౮. కాంతి

కం. ... ... విమల విచిత్రా
యతవర్ణావృత్తులు గల
యతిమృదుబంధంబు కాంతి యగు నెట్లన్నన్.

విచిత్రముగా నక్షరావృత్తులు (అనఁగా వచ్చిన వర్ణమే మఱల వచ్చుట) గల బంధము కాంతి.

సీ. నెలవంక తోడి వెన్నెలవంక గల మేటి,
నెలవంకరహితాంశు నియతిఁ దెగడి
ననయమ్ము వానిఁగన్న నయమ్ముగల యింతి
ననయమ్ముఁ దాల్చు వానన్నఁ జెనకి
కడలేక తరిగొండ కడలేకడలఁద్రోయు
కడలేకమైన మీఁగడల గెలిచి
కపురాలవన్నె చొక్కపురాలనగు మేని
కపురాలపోతు బింకంబు నణఁచి

గీ. తన రుచులు లోకములునిండఁ దనరుచుండు
లాట కరహాట లలనా లలాటఫలక
మలయజములైన నీదు నిర్మలయశంబు
లమిత గుణసాంద్ర ! నారసింహక్షితీంద్ర ! ౬౭

ఇట నాలుగుపాదములందును వర్ణావృత్తులు స్పష్టము. ఈ పద్యమును జదువునపుడు ముక్తాయింపు స్ఫురించును. అట్లు స్ఫురించిననే కాంతియగును.

ఇది యనుప్రాసముగాదు. రెండక్షరములు దగ్గఱగానుండి యావృత్తి యేర్పడినచో ననుప్రాసము. సమానములగు నచ్చులు సముచితస్థలమున వినఁబడినచో నేర్పడునది కాంతి. ఇది యమక భేదమగును.

ఈ క్రింది పద్యము విపరీతోదాహరణ మగును.

శా. జ్యాఘోషంబతిభీషణంబయి దిశాచక్రంబునిండన్ శర
వ్యాఘాతంబున శాత్రవుండు వికలస్వాంతుండుగా నారద
శ్లాఘాపాత్రముగా నిరర్గళభుజాసంరంభతన్ రౌద్రరే
ఖాఘోరాకృతియేన చూపెదఁ గడంకం జూడుఁడీ! యేర్పడన్.

ఇందు, ఓజస్సు, ప్రసాదము, కొంతశ్లేషమును గలవు. కాని కాంతిలేదు.

౯. ఓజస్సు

కం. విలసిత సమాసభరితో
జ్జ్వలబంధం బోజమయ్యె సరి ౬౮

దీర్ఘసమాసమగు బంధ మోజము. వామనుఁడు 'గాఢబంధత్వమోజః' (గాఢ బంధము గలిగియుంట యోజస్సు) అని లక్షణము చెప్పెను. ఈగాఢత్వ మెట్లు గలుగును? సంయుక్తాక్షరములు గలిగియుండుట, రేఫయుక్తమయిన వర్గ ప్రథమద్వితీయాక్షరములయొక్క సంయోగము, (ర్క, ర్ఖ, క్ర, ఖ్ర) వర్గముల తృతీయ, చతుర్థ వర్ణముల సంయోగము. (గ్ఘ, జ్ఝ మొ.) వర్గ ప్రథమ వర్ణ సంయోగము (క్క చ్చ మొ. వర్గతృతీయ వర్ణసంయోగము (గ్గ మొ.) విసర్జనీయ, జిహ్వామూలీయ, ఉపధ్మానీయముల ప్రయోగము, తుదియందు గురువుండుట, సమాసములు గలిగియుండుట, వీనిచే గాఢత్వము గలగును. కానఁ గేవలసమాసములు గలిగియుంటయే యోజస్సుగాదు.

సీ. మందారబిసకంద కుందాదినిధిబృంద
బృందారకాప్త శోభితయశుండు
హేలావిజితహాలహాలాశనోత్తాల
తాలాంకభుజదండ తాండవుండు
దీనావననిదాన దానాంబుజనదీన
దీనాథపరిణయస్థితివిధాయి
భీమాసురవిరామ రామాతిశయధామ
ధామాంబకనిభాసిదారితారి

గీ. రాజమాతృండె వసుధాధిరాజమకుట
నికట వికటమహానీలనికరసుకర

మధుకరకరంబితాంఘ్రిపద్మద్వయుండు
సరసగుణహారి యోబయనరసశౌరి. ౬౯

ఈ పద్యమున సమాసభూయిష్ఠత్వము గలదు. కాని బంధమందలి గాఢత్వము లేదు.

ఈ క్రింది పద్యమున గాఢబంధత్వము గలదు.

శా. దుర్వారోద్యమ బాహువిక్రమ రసాస్తోకప్రతాపస్ఫుర
ద్గర్వాంధప్రతివీర నిర్మథన విద్యాపారగుల్ మత్పతుల్
గీర్వాణాకృతు లేవురిప్డు నిను దోర్లీలన్ వెసంగిట్టి కం
ధర్వుల్ మానముఁ బ్రాణముంగొనుట తథ్యంబెమ్మియింగీచకా!

౧౦. సమాధి

కం. ......అన్యగుణం
బులు మఱియొకటిపై
నలరింప సమాధియయ్యె నదియెట్లన్నన్.

ఒకదాని ధర్మములు మఱొకదాని కంటఁగట్టుట యనఁగా నారోపించుట సమాధి.

సీ. అల బలీంద్రునిచేత నడుగవెట్టఁగ నేర్చి
ధారాధరముచేత నీరు మోసి
కాసీనుచేఁ గంచుకముఁ బూనఁగా నేర్చి
యెలమి దధీచిచే నెమ్ముబలిసి
క్షీరాంబురాశి దెచ్చినవెన్న నీడేఱి
నైలింపగవి చన్నుఁబాలఁబెరిగి
కల్పపాదపఫలోత్కరములఁ జవిఁగాంచి
వనజారినెమ్మేన ననఁగి పెనఁగి
గీ. ధరణిఁ బ్రోదివహించిన దానకన్య
సకలయాచక బాంధవుల్ సంతసిల్ల
నీ కరగ్రహణావాప్తి నెరసెనౌర!
వైరిగజసింహ! యోబయనారసింహ! ౭౧

ఇందలి యడుగుపెట్టుట, నీరుమోయుట, కంచుకముఁబూనుట, ఎమ్ముబలియుట, అను ధర్మములు బలి, ధారాధర, కానీన దధీచిమునులకు సంబంధించినవి. దాన కన్యయం దారోపింపఁబడినవి.

వామనుఁడు "ఆరోహావరోహక్రమస్సమాధిః" అని లక్షణము నుడివెను. దీర్ఘాది గుర్వక్షరము లధికముగా నుండుట యారోహము. లఘ్వక్షరము లధికముగా నుండుట యవరోహము. క్రమముగా నారోహమును క్రమముగా నవరోహమును గలబంధము సమాధి.

క౦. కరుణించియిందు నాకం
బురోహితునిఁగాఁగ మీసుపుత్రుఁ బవిత్రున్
బరమతపోనైష్ఠికు భా
సురయమనియమాభిరాము సోమశ్రవసున్.

పూర్వార్ధమునఁ గ్రమముగా నారోహమును ద్వితీయార్ధమునఁ గ్రమముగా నవరోహమును గలవు.

గుణవిమర్శము

భరతుఁడు నాట్యశాస్త్రమున నీదశగుణములను బేర్కొని వాని లక్షణములను దెలిపెను. కాని యీ గుణములయొక్క యుపయోగమేమియో తెలుపఁడయ్యెను. పిమ్మట భామహుఁడీ దశగుణములను జూపి వీనిలో మాధుర్య, ఓజః, ప్రసాదములను మూఁడుగుణములే ముఖ్యములనియు వచించెను. దండి యీ దశగుణములను జూపి కొన్నింటితో వైదర్భీరీతియుఁ గొన్నింటితో గౌడీరీతియు, నేర్పడునని చెప్పెను. వామనుఁడీదశగుణములనే శబ్దగుణములు, అర్థగుణములు, అని రెండువిధములుగా విభజించి వానికిఁ బ్రత్యేకముగా లక్షణనిర్వచనము సేసెను. అతఁడును గుణములతో రీతి యేర్పడునని వచించెను. భరత, దండి, వామనులు గ్రహించిన గుణము లొకటేకాని లక్షణనిర్వచనమున నెల్లరును భేదించిరి. ఒకరి మతముననొక గుణము మఱొకరిమతమున వేఱొకగుణముగా నయ్యెను. ఆనందవర్ధనుఁడు భామహుని వలెనే మాధుర్య, ఓజః ప్రసాదములు అను మూఁడుగుణములే గ్రహించెను. అతఁడీ గుణములను రసధర్మములుగా నిర్ణయించెను. అతని పిమ్మటివారగు మమ్మటాదు లందఱును నా మూఁడు గుణములనే గ్రహించిరి. ఈ విషయమున మమ్మటుని నిర్వచన మిది.

"మాధుర్యౌజః ప్రసాదాఖ్యాస్త్రయస్తే న పునర్దశ
కేచి దంతర్భవంత్యేషు దోషత్యాగాత్పరే శ్రితాః
అన్యే భజంతి దోషత్వం కుత్రచి న్న తతో దశ"

మాధుర్యము, ఓజస్సు, ప్రసాదము, అనునవి మూఁడే గుణములు. కాని పదికావు. ఇతరగుణములు కొన్ని వీనిలోనే యంతర్భవించును. కొన్ని తత్త

దోషములను బరిహరించుటవలననే సరిపడును. కొన్ని (గుణములు) దోషములే యగును. కానఁ బదిగుణము లుండవు.

మఱియుఁ బై దశగుణములకు వామనుఁడిచ్చిన లక్షణములను ఖండించుచుఁ బదిగుణము లెట్లు లేవో చూపుచున్నాఁడు.

‘‘పెక్కుపదము లేక పదాకారముగా భాసిల్లుట’ యను శ్లేషగుణమును, ఆరోహావరోహక్రమరూపమగు సమాధియు, వికటత్వరూపమగు నుదారతయు, ఓజస్సుతోఁ గూడిన శైథిల్యమను ధర్మముగల ప్రసాదమును, ఓజస్సులో నంతర్భవించును. పృథక్పదత్వమను పేరుగల మాధుర్యగుణము వామనలక్షణముకన్న భిన్నలక్షణముతో నదే సాక్షాత్తుగా స్వీకృతమై యున్నది. అర్థదీపనము (అర్థవ్యక్తి) ప్రసాదగుణమున నంతర్భవించును. మార్గాభేదరూపమగు సమత యొకానొకచో దోషమే. ఎట్లన

శా. సింగంబాఁకటితో గుహాంతరమునం జేట్పాటుమైనుండి మా
తంగస్ఫూర్జిత యూథదర్శన సముద్యత్క్రోధమై వచ్చునో
జం గాంతారనివాసఖిన్నమతి నస్మత్సేనపై వీఁడె వ
చ్చెం గుంతీసుతమధ్యముండు సమరస్థేమాభిరామాకృతిన్.

ఇట రెండవపాదమున మసృణమార్గత్యాగము గుణమే.

చ. కనుఁగొని కోపవేగమునఁ గన్నుల నిప్పులు రాల, నంగముల్
దనరఁగ సాంద్రఘర్మసలిలంబులు గ్రమ్మ, నితాంతదంతపీ
డనరటదాస్యరంగవికటభ్రుకుటీచటుల ప్రవృత్త న
ర్తన ఘటనాప్రకార భయదస్ఫురణాపరిణద్ధమూర్తియై.

ఇటను మూఁడు నాలుగుపాదములలో మసృణమార్గత్యాగము గుణమే.

కష్టత్వ, గ్రామ్యత్వములు దోషము అగుటవలన వానిని నిరాకరించినచో అపారుష్యరూపమగు సౌకుమార్యము, ఔజ్జ్వల్యరూపమగు కాంతియును గ్రహింపఁబడవలసిన పనియుండదు. కావునఁ బది శబ్దగుణములు లేవు’’.

ఇట మాధుర్యౌజః ప్రసాదములలో నితరగుణముల నంతర్భవింపఁ జేసి చూపెను. మఱియును తత్తద్దోషపరిహారమును జూపి కొన్నిగుణము లక్కఱలేదనియును జూపెను.

నరసభూపాలీయ కర్త యర్థగుణవిభాగమును జూపలేదు. మమ్మటుఁ డర్థగుణ విభాగమునుగూడఁ బైవిధముగనే ఖండించెను. ఇందర్థగుణప్రసంగము లేదు. కావున నా ఖండనము చూపఁబడలేదు.

జగన్నాథుఁడును వామనమతానుసారముగా శబ్దగుణ, అర్థగుణ విభాగములను జర్చించి చూపి తుదకు మమ్మటునివలెనే మాధుర్యౌజఃప్రసాదములను

మూఁడుగుణములనే యంగీకరించెను. సామాజికుని చిత్తమందుఁ గలుగు ద్రుతి, దీప్తి, వికాసములు, అను ధర్మములను బట్టి క్రమముగా మాధుర్యౌజఃప్రసాదము లనే గుణములనుగా స్వీకరించెను. అతని నిర్వచన మిది :—

“గుణానాం చైషాం ద్రుతిదీప్తి వికాసాఖ్యాస్త్రిస్రశ్చిత్తవృత్తయః క్రమేణ ప్రయోజ్యాః। తత్తద్గుణ విశిష్టరస చర్వణాజన్యా ఇతియావత్” ఈ గుణములవలన ద్రుతి, దీప్తి, వికాసము అను మూఁడు చిత్తవృత్తులు గలుగును. అనఁగా నాయా గుణములతోఁగూడిన రసమును జర్వణము చేయుటవలన నాచిత్తవృత్తులు గలుగును.

మూఁడుగుణములే స్థిరపడినను ప్రతాపరుద్రీయకర్త సామాన్యముగా నెల్లవిషయములలో మమ్మటుని ననుసరించినను గుణములలో భోజుని, అలంకారములలో రుయ్యకుని ననుసరించి భోజమతానుసారముగా * ౨౪ గుణముల నిచ్చెను. బట్టుమూర్తి సర్వథా ప్రతాపరుద్రీయము ననుసరించినను గుణములలో దాని ననుసరింపక వామను ననుసరించెను. కాని లక్షణనిర్వచనమాత్రము వామనుని ననుసరింపలేదు. ఏ లక్షణముగూడ సమగ్రముగా నిర్దుష్టముగా లేదు.

ప్రథమాశ్వాసములోని పీఠికాపద్యములలో పదునైదవదియగు ‘సీ. బాణువేగంబును భవభూతి సుకుమారతయు’ అను పద్యమున వేగము, సుకుమారత, సువర్ణకలన, అర్థసంగ్రహము, శయ్యానేర్పు, ప్రసాదము, నియమము, సన్మార్గఘటన, ధారాశుద్ధి, సహస్రముఖసృష్టి, అను తత్తత్కవుల గుణములును నిచ్చటి గుణములును జాలభిన్నములు. సుకుమారత, ప్రసాదము అను రెండు మాత్రమే యీ దశగుణములలో నున్నవి. ఈ గుణములు భోజరాజోదాహృత గుణములును గావు, ఇవి శాస్త్రదృష్టితోఁ జెప్పఁబడినవికాక లోకదృష్టితోఁ జెప్పఁబడినవి.

ఈ గుణములు రసధర్మములనియు ననఁగా “రస మెచ్చటనుండునో గుణము లచ్చటనుండును. గుణము లెచ్చటనుండునో రస మచ్చట నుండును” అనియును స్పష్టముగా నింతకుముందే నిర్వచింపఁబడియున్నది. ఇదియే సిద్ధాంతము. సిద్ధాంతమునే యానందవర్ధన, అభినవగుప్త, మమ్మట, జగన్నాథాదులగు నాలంకారిక సార్వభౌము లందఱును సమ్మతించిరి.

---

* భోజుని గుణము లివి:— శ్లేష, ప్రసాదము, సమత, మాధుర్యము, సుకుమారత, అర్థవ్యక్తి, ఉదారత్వము, కాంతి, ఉదాత్తత, ఓజస్సు, సుశబ్దత, ప్రేయము, ఔర్జిత్యము, విస్తరము, సమాధి, సౌక్ష్మ్యము, గాంభీర్యము, సంక్షేపము, భావికము, సమ్మితత్వము, ప్రౌఢి, రీతి, ఉక్తి, గతి, అనునవి. భోజుఁడీ యిరువదినాలుగును శబ్దగుణములుగా అర్థగుణములుగా మొత్తము ౪౮ గుణములుగా విభాగించి యుదాహరించెను.

ఈ మాధుర్య, ఓజః, ప్రసాదగుణముల లక్ష్యలక్షణముల నిట్లు మమ్మటుఁడు నిర్వచించెను.

> మూర్ధ్ని వర్గాంత్యగాః స్పర్శా అటవర్గా రణౌలఘూ
> అవృత్తి ర్మధ్యవృత్తిర్వా మాధుర్యే రచనా తథా.

ట, ఠ, డ, ఢ తక్క మిగిలిన కకారాది మకారాంతవర్ణములును, దమతమ యనునాసికాక్షరములతోఁ గూడిన వర్గాక్షరములును, హ్రస్వములగు ర, ణ, వర్ణములును, అసమాసమును, మధ్యమ సమాసమును (అల్పసమాసము) గలిగి యున్న రచనయు మాధుర్యగుణమును దెలుపును. ఎట్లన

> అనంగరంగ ప్రతిమం తదంగం భంగీభిరంగీకృతమానతాంగ్యాః
> కుర్వంతి యూనాం సహసా యథైతా స్స్వాంతాని శాంతాపరచింతితాని.

ఆ యువతియొక్క విలాసములు గలిగి మన్మథరంగమువలెనున్న శరీరము యువకుల మానసములను సమస్తములగు నితరచింతలను మానివేసినవానినిఁగాఁ జేయుచున్నది.

ఈ శ్లోకము ంగ, ంత, వర్ణములు గలిగియున్నది. ఈ గుణప్రకరణమున సౌకుమార్యమున కిచ్చిన నరసభూపాలీయోదాహరణమగు "చెందొవవిందు" అనుపద్యముగూడ మాధుర్యవ్యంజకమే. (మమ్మట మతానుసారముగా నందలి గుణము మాధుర్యమే కాని సౌకుమార్యము గాదు)

మఱియు టవర్గహీనమగు కకారాది మకారాంతవర్ణములుగల రచనకుదాహరణము.

సీ. బంగరుగొలుసులుఁ, బవడంపుఁ దరపణికోళ్ళును, వింతబాగులబొగడలు,
రత్నంపుఁజిలుకలు, రాయంచపతిమలుఁ, బసిడిపువ్వులవ్రాఁతపనుల సొబగు,
వివిధంబులగు చిత్రవిరచనలును, దసిలీనూలిపట్టుయల్లిక బెడంగుఁ,
బలుతెఱంగుల పట్టుతలగడబిల్లలు, మవ్వంపుఁ గుంకుమపువ్వు పఱపు

గీ. గలిగి మెఱుఁగులు దిక్కులఁ గడలుకొనఁగ
మించు దంతపుటుయ్యెల మంచమునను
బొలుపుమీఱుచుఁ దన యంతిపురము సతుల
యూడిగంబులు గైకొంచు నున్న శౌరి. (కళాపూర్ణోదయము)

ఈ మాధుర్యము సంభోగశృంగారమునందును, కరుణమునందును, విప్రలంభమునందును, శాంతమునందును దరతమాధిక్యముతోఁ, బ్రయోగింపవలయును. ఈ రసమునందు సమాసరచనము దగదు. ఏలన సమాసము త్వరగా నరముగాని నరబోధమున కాటంకము గలుగును. అర్థము లెస్సగా దెలిసినఁగాని రసానుభవము గలుగదు. కావున నీ రసములందు మాధుర్యగుణమునే కవి యుపయోగింపవలయును. ఏలన మాధుర్యము చిత్తద్రుతికిఁ గారణమని చెప్పితిమి.

యోగ ఆద్యతృతీయాభ్యా మంత్యయో రేణ తుల్యయోః
టాదిశ్శషౌ వృత్తిదైర్ఘ్యం గుంభ మద్ధత ఓజసి.

• వర్గములలోని ప్రథమ తృతీయ వర్ణములకుఁ గ్రమముగా ద్వితీయ చతుర్థములతో యోగమున్నయెడలను (అనఁగా చ్ఛ, ట్ఠ, త్థ, ప్ఫ, జ్ఝ, ఇత్యాదికము) రేఫయోగమున్నను. (క్ర, ర్క, ఇత్యాది రూపము) తుల్యాక్షర యోగమున్నను, (క్క, చ్చ, ట్ట, త్త, ప్ప ఇత్యాదిరూపము) టవర్గము, శ, ష, వర్ణములున్నను, దీర్ఘసమాసములున్నను నా రచన యోజోగుణమును దెలుపును. ఇదియే గాఢబంధము.

మూర్ధ్నాముద్వృత్తకృత్తావిరళగళగళద్రక్తసంసక్తధారా
ధౌతేశాంఘ్రిప్రసాదోపనతజయజగజ్జాత మిథ్యామహిమ్నామ్
కైలాసోల్లాసనేచ్ఛావ్యతికరపిశునోత్సర్పిదర్పోద్ధురాణాం
దోష్ణాం చైషాం కిమేతత్ఫలమిహనగరీరక్షణే యత్ప్రయాసః

ఉద్ధతవృత్తిచే ఖండింపఁబడిన కంఠములనుండి యవిచ్ఛిన్నముగా జాలువాఱు రక్తధారలచే నీశ్వరుని పాదములు కడిగి యాతని ప్రసాదమున లభించిన జయ పరంపరలచే జగజ్జాలమున మిథ్యామహిమనుగొన్న నా శిరస్సులకును, కైలాసమును నెత్తుటచేత దర్పోద్ధురములయిన నా హస్తములకును, నీ నగరీరక్షణమునకుఁ బ్రయాసపడుటయా ఫలము? (రావణుఁడు వానరసేన లంకాపట్టణమును ముట్టడించినదని తెలిసికొని యనుకొన్నవచనము.)

• ఇందు ర్ధ్నా, త్త, ద్ర, క్త, ఘ్రి, జ్జా, హ్నా, చ్ఛా, ర్పి, ర్పో, ష్ణాం, ఇత్యాద్యక్షరము లోజస్సును వ్యక్తముఁ జేయుచున్నవి.

వెనుక నిచ్చిన 'దుర్వారోద్యమ' పద్యమునందు గూడ నిట్టి సంయుక్తాక్షరములు గలవు. దానిని నట నోజస్సునకే యుదాహరించితిమి.

ఈ యోజస్సు వీర, బీభత్స, రౌద్రములందుఁ గ్రమక్రమముగా నధికముగా నుండవలయును. మాధుర్యము చిత్తద్రుతి కారణమైనట్లోజస్సు చిత్తదీప్తి కారణము. రౌద్రమునను బీభత్సమునను దీర్ఘసమాసరచన యుక్తమే యగును. కాని యొకానొకచో నసమాసయు, నల్పసమాసయు నగు రచనయు నుండవచ్చును. "రౌద్రాదౌ మధ్యమ సమాసా సంఘటనా, కదాచిద్ధీరోద్ధత నాయక సంబంధ వ్యాపారాశ్రయేణ దీర్ఘసమాసాపి వా" రౌద్రాదులం దొక్కొక్కపుడు మధ్యమ సమాసము గల యనఁగా నల్పసమాసము గల రచనయు, ధీరోద్ధత నాయక సంబంధ వ్యాపారమునుబట్టి దీర్ఘసమాస గల రచనయు నుండును. అని ధ్వన్యాలోక కర్త తెలుపుచున్నాఁడు.

శ్రుతిమాత్రేణ శబ్దాత్తు యేనార్థప్రత్యయో భవేత్
సాధారణస్సమగ్రాణాం సప్రసాదో గుణో మతః.

విన్నంతమాత్రముననే సామాజికున కేరచనవలన నర్థము దెలియునో యారచన ప్రసాదగుణమును దెలుపును. ఈప్రసాదము సర్వరససాధారణము.

పరిమ్లానం పీనస్తనజఘనసంగాదుభయతః
తనోర్మధ్యస్యాంతఃపరిమిళన మప్రాప్య హరితం
ఇదం వ్యస్తన్యాసం శ్లథభుజలతాక్షేపవలనైః
కృశాంగ్యాస్సంతాపం వదతి బిసినీపత్త్రశయనం.

బలిసిన చనులయొక్కయు, జఘనముయొక్కయు నొత్తిళ్లచే నిరువైపుల వాడినట్టియు, సన్నని నడుముయొక్క యొత్తిడిలేమి నడుమ పచ్చగానున్నట్టియు, (వాడకుంటచే) శిథిలములైన భుజలత లటునిటు వేసికొనుటచేఁ దార్మారుగాఁ జెదరినట్టియు, నీ తామరాకుసెజ్జ యాకృశాంగియొక్క సంతాపమును దెలుపుచున్నది.

ఇందలి పదములు మిక్కిలి మృదువుగానుండి వినఁబడఁగానే యర్థప్రతీతిని గలిగించుచున్నవి. కాన నిందలి వర్ణములు ప్రసాదవ్యంజకములు. ఇట్లే

శా. ఆనాకంబున నప్సరశ్శతముతో నా నందనోద్యాన మం
దానర్తించుచుఁ బుష్పకుంజ మృదుపర్యంకంబులన్ సీధుపా
నానందంబున సంప్రవర్తిత రతి వ్యామోహ ముగ్ధాత్మకన్
నానాక్రీడలఁ దేలుచుంట బుధగణ్యంబైన కార్యంబొకో?

అనుచోఁగూడఁ బ్రసాదము గలదు.

శుష్కేంధనాగ్నివలెను, స్వచ్ఛజలమువలెను జిత్తమును వెంటనే వ్యాపించునది ప్రసాదము. ఇది సర్వరసములందును నుండును.

మొత్తముమీఁద వర్ణములు గుణవ్యంజకములు. గుణములవలన రీతులేర్పడును. గుణములు రసధర్మములు గాన గుణములవలన నేర్పడిన రీతులును రసధర్మములే యగును. మాధుర్యగుణము వైదర్భీరీతియందును, ఓజస్సు గౌడీరీతియందును, ప్రసాదము పాంచాలీరీతియందును నుండును.

వెనుక నేరసమున కెట్టి రచన ముండవలయునో తెలిపితిమి. కాని కొన్ని యెడల నీ నియమమున కన్యథాత్వము గానిపించుచున్నది. ఎట్లన,

వక్తృ, వాచ్య, ప్రబంధానా మౌచిత్యేన క్వచిత్క్వచిత్
రచనావృత్తి వర్ణానా మన్యథాత్వ మపీష్యతే.

వక్తృ. వాచ్య, (వర్ణనీయ విషయము) ప్రబంధములయొక్క యౌచిత్యమునుబట్టి రచనా, వృత్తి, వర్ణముల కన్యథాత్వము గూడ నొక్కొక్కచో సమ్మతమే యగును. వక్తయనఁ గావ్యమందలి నాయకుఁడు. నాయకునిఁబట్టి రచన

యుండవలెను. * నాయకుఁడేరసాశ్రయుఁడైన రచన తదనుకూలముగా నుండవలెను. అతఁడు శృంగారరసాశ్రయుఁడగుచో వైదర్భీరీతియు, రౌద్రాశ్రయుఁడగుచో గౌడీరీతియు నుండవలెను. ఇట్లే మిగిలిన రసములనుబట్టియు రచనను జేయవలెను.

అట్లే 'వాచ్యము' అనఁగా వర్ణనీయమగు విషయమునుబట్టియు రచనసాఁగవలెను వర్ణనీయవిషయ మొక పుష్పోద్యానమగుచో మృదురచనయు యుద్ధాది భయంకర ఘట్టములగుచో దీర్ఘసమాస రచనయు నుండవలెను. అనఁగా రచననుబట్టియే యాయా విషయములు స్ఫురింపవలెను. మఱియుఁ 'ప్రబంధము'అనఁగాఁ గావ్యభేదమునుబట్టియు రచన యుండవలెను. కావ్యభేదములను వెనుకఁ దెలిపి యుంటిమిగదా!

అయితే యొకచో వాచ్యమునుబట్టియుఁ బ్రబంధమునుబట్టియుఁగాక కేవలము వక్తను (కావ్యనాయకుని) బట్టియే రచన సాఁగును. ఎట్లన,

మంథాయస్తార్ణవాంభః ప్లుతి కుహరచలన్మందరధ్వానధీరః
కోణాఘాతేషు గర్జత్ప్రళయఘనఘటాన్యోన్య సంఘట్ట చండః
కృష్ణాక్రోధాగ్రదూతః కురుకులనిధనోత్పాత నిర్ఘాతవాతః
కేనాస్మత్సింహనాదప్రతిరసితసఖో దుందుభిస్తాడితోఽయమ్

వ. తత ఘూర్ణద్ఘటవారిమధ్యవిలుఠన్మంథాచలధ్వాన ధీ
రతఁ గోణాహతమై జగత్ప్రళయ గర్జన్మేఘసంఘట్ట చం
డతఁ గృష్ణాగ్రరుషాగ్రదూత కురురాణ్ణాంశంకరోత్పాతమై
సతి! మత్సింహరవానుకారి రణనిస్సాణంబిదేఁ మ్రోఁగెడిన్.
—(వేణీసంహారము.)

ఇట వక్త భీమసేనుఁడు. విషయము రౌద్రవ్యంజకము గావున్నను ప్రబంధము నాటకమైనను దీర్ఘసమాసరచన చేయఁబడినది.

ఒక్కెడ నాయకునిఁబట్టియుఁ బ్రబంధమునుబట్టియుఁ గాక కేవలము వాచ్యమునుబట్టియే రచన యుండును. వాచ్యమన వర్ణనీయవిషయము.

---

* వెనుక రసప్రకరణమున రసము సామాజిక నిష్ఠమనికదా చెప్పితిమి. ఇట నాయకుఁడేరసాశ్రయుఁడైన...ఇత్యాదికమగు వ్రాఁత యెట్లు పొసఁగును? అన్నచో లౌకికరసము నాయకాశ్రయమే. సామాజికుఁ డాస్వాదకుఁడు. భట్టలోల్లటాదు లందఱును లౌకికరసము నాయకాశ్రయమే యని నొడివి నాయకాశ్రయరసమును సామాజికుఁడెట్లాస్వాదించునో యా విధానమును దెలిపిరి. కాన రసము సామాజిక నిష్ఠమన నలౌకికరసము సామాజికనిష్ఠమని భావము. లౌకికరసము నాయకాశ్రయము. అలౌకికరసము సామాజికాశ్రయము అని సిద్ధాంతము.

ప్రోథచ్ఛేదానురూపోచ్ఛలనరయభవత్సింహికేయోపఘాత
త్రాసాకృష్టాశ్వతిర్యగ్వలితరవిరథేవారుణేనేక్ష్యమాణం
కుర్వత్కాకుత్స్థవీర్యస్తుతిమివ మరుతాం కంధరారంధ్రభాజాం
భాంకారైర్భీమమేత న్నిపతతి వియతః కుంభకర్ణోత్తమాంగమ్

బలిష్ఠమైన ఖడ్గాఘాతమునకుఁ దగినట్లు పై కెగురుటచే రాహువు దన్నుఁ బట్టవచ్చుచున్నాఁడని భయపడి యరుణుఁడు సూర్యాశ్వములఁ గుదించి తేరు ప్రక్కకుఁ ద్రిప్పి చూచుచుండఁగా, వాయుపూర్ణములయిన కంధరా రంధ్రముల భాంకారములు శ్రీరాముని వీర్యమును స్తోత్రించుచున్నట్లుండఁగా నాకాశమునుండి కుంభకర్ణుని భయంకరమైన శిరస్సు నేలమీఁదఁ బడుచున్నది.

ఇట విషయము భయంకరమగు దృశ్యము (కుంభకర్ణ శిరము). కాన దీర్ఘ సమాసరచన సేయఁబడినది. ఒక్కెడ వక్తృవాచ్యమునుబట్టి గాక కేవల ప్రబంధమును బట్టియే రచన సాగును. ఎట్లన, వాఖ్యాయికయందు శృంగార రసమునఁ గూడ నాయకుఁ డుద్ధతుఁడు గాకున్నను మృదురచన గూడదు. సమాసభూయిష్ఠమగు రచనయే కాదంబరియందువలె నుండవలెను. నాటకాదులందు రౌద్రమునందును నతిగా దీర్ఘ సమాసము గూడదు. ఏలన సామాజికుల కర్థప్రతీతిగామి రసానుభవము గలుగదు. కాన నల్పసమాసముగా నుండవలెను. ముక్తకాదులు రసప్రధానములగుటఁ దత్తద్రసానుకూలముగా రచన యుండవలెను. అనఁగా శృంగారరసమయినఁ గోమలవర్ణబంధము. రౌద్రమయినచో సమాసజటిలతయు నుండవలెను. రసదృష్టియే లేనిచో నిచ్చవచ్చిన రచన సేయవచ్చును. సందానితకాదులందు సమీపసంబంధ ముండదుగాన దీర్ఘ సమాసరచనయే యుండవలెను. పర్యాయబంధమున నసమాస, మధ్యమ సమాసములుగల రచన యుండవలెను. పరికథలో నితివృత్తమాత్రోపన్యాసమే యుండును. కానఁ గామచారము. సర్గబంధమగు కావ్యమునఁ దాను నిబంధింపఁదలఁచిన రసానుకూలముగానే రచన యుండును.

ఆంధ్ర ప్రబంధములలో నదీ, పర్వత, పత్తన, రాజాది వర్ణనఘట్టము లందుఁ జాలభాగము సమాసభూయిష్ఠమగు రచనయే యున్నది. ఇట వక్తృ, వాచ్య, ప్రబంధౌచిత్యములం దేదియుఁ గానరాదు.

ఆ కాంచీనగరంబుఁ గాంచె... పత్తనవర్ణనము
ఆపీనాధరుఁ డేగ... ... దేశవర్ణనము

ఈ రెండు పద్యములను దోషప్రకరణమునందలి 'అస్థానసమాసము' అను దోషముక్రింద నుదాహరించితిమి.

ఉ. ఆపురిబాయకుండు... నాయకవర్ణనము (మనుచరిత్రము)
మ. కలఁడుల్లోక... ,, (వసుచరిత్రము)

ఇట్లే మిగిలినవాని నూహించునది.

కొన్నియెడల విషయము రౌద్రరసాశ్రయమైనను నసమాసరచనయే కలదు.

సీ. నేలయు నింగియుఁ దాళములుగాఁ జేసి యెపుడరేఁగి వాయించియాడఁ
కులపర్వతంబులు గూల్చి యొండొంటితోఁ దాఁకంగవేఁకమైఁ దన్నియాడ
నేఁడుసాగరములు నిక్కడక్కడఁ జెట్టి పలుచనిరొంపిమై నలఁదికొనఁగ
దిక్కులు నాలుగు నొక్కచోటికిఁదెచ్చి పిసికి పిండలిసేసి పిడుచకొనఁగ

గీ. మిగిలి బ్రహ్మాండభాండంబు పగులవ్రేయ
నప్పళించుచుఁ బ్రళయకాలానలమున
గండరించినరూపంబుకరణి భీముఁ
డతిభయంకరాకారత నతిశయిల్లె.

ఇట ద్రౌపదీపరాభవము (కీచకకృతము) గాంచిన భీమసేనుని వర్ణనము. ఇట సమాసభూయిష్ఠమగు రచన ముండవలెను. కాని లేదు. ఇట్లులేకుంట దోషమే. ఈ క్రింది పద్యమున విషయౌచిత్యము వాచ్యౌచిత్యము పాటింపఁబడినది. చూడుఁడు.

శా. భీష్మద్రోణకృపాదిధన్వినికరాభీలంబు దుర్యోధన
గ్రీష్మాదిత్యపటుప్రతాపపసరాకీర్ణంబు శస్త్రాస్త్రజా
లోష్మస్ఫారచతుర్విధోజ్జ్వలజలాత్యుగ్రంబు దగ్రధ్వజా
ర్చిష్మత్త్వాకలితంబు సైన్యమిదియేఁ జేరంగశక్తుండనే?

ఉత్తరుఁ డర్జునునితోఁ గౌరవసైన్యమును జూపి యన్న పలుకులు. ఇందలి విషయమునుబట్టి దీర్ఘసమాసము యుక్తమే.

ఆంధ్ర ప్రబంధములందు వక్తృ వాచ్య ప్రబంధౌచిత్యము లంత లెస్సగాఁ బాటింపఁబడలేదు.

గుణప్రకరణము సమాప్తము.

శబ్దాలంకార ప్రకరణము

గీ. ఇఁక నలంకార నికరంబు లేర్పఱింతు
నవియుఁ గవితాలతాంగికి హారకటక
కంకణాదులక్రియ నలంకరణకరణ
పరిణతులచే నలంకారభావమొందు. ౨౧

కావ్యకన్యకు హారకటక కంకణాదులవంటివగుటను నలంకారపదము సార్థకము. వాని నిట వివరింతుము.

కం. అవియును శబ్దార్థంబుల
ద్వివిధములై క్రమముతోడ వెలయు ననుప్రా
సవిశేషంబుల, నుపమా
దివిశేషమ్ములను గావ్యదీక్షిత సరణిన్ ౨౨

ఆ యలంకారములు శబ్దార్థభేదములచే ద్వివిధము. అం దనుప్రాసాదులు శబ్దాలంకారములు; ఉపమాదు లర్థాలంకారములు.

శబ్దార్థాలంకార విభాగ మెట్లన, నర్థము నపేక్షింపక శబ్దమాత్రము నాశ్రయించిన శబ్దాలంకారమనియు, శబ్దము నపేక్షింపక యర్థమాత్రము నాశ్రయించిన నర్థాలంకారమనియు రుయ్యకుఁడు లక్షణము నుడివెను. మమ్మటుఁడు శబ్దపరివృత్తిని సహింపనిచో శబ్దాలంకారమనియు, సహించినచో నర్థాలంకారమనియును లక్షణము చేసెను. పరిణతిలో రెంటికిని నొకటే యర్థము. మఱియుఁ గొందఱు శబ్ద, అర్థ, ఉభయాలంకారములని యలంకారములు మువ్విధములుగా విభజించిరి. పునరుక్తవదాభాస, పరంపరితరూపక, లాటానుప్రాసము లుభయాలంకారములనియు, అనుప్రాసాదులు శబ్దాలంకారములనియు, నుపమాదు లర్థాలంకారములనియు వారు విభజించిరి.

అనుప్రాసము - ఛేకానుప్రాసము

గీ. అందనుప్రాస భేదంబులైన శబ్ద
భవదలంకారములు మున్ను ప్రస్తుతింతు
నడఁగ నెడ లేక రెండు రెండక్షరంబు
లెనయుని సుమంబు ఛేకమౌ నెట్లటన్న. ౨౩

అన లనుప్రాసమనఁగాఁ "ప్రకృష్టో వర్ణవిన్యాసో రసాద్యనుగతో హి యః। సోఽనుప్రాస స్సచ ఛేకవృత్త్యుపాధిగతో ద్విధా (రసానుగతమగు ప్రకృష్టమగు వర్ణవిన్యాసము 'అను ప్రాసము'. రసము విభావాదులచేతనే వ్యజ్యమానమగుచున్నను గొన్ని వర్ణములు గొన్నిరసములను వ్యక్తము సేయు ననియుఁ దెలిపితిమి. కాన నట్టి యా యా రసస్ఫోరకములయిన వర్ణముల విన్యాసము' అని యభిప్రాయము.) ఈ యనుప్రాసము ఛేకానుప్రాసమనియు వృత్త్యనుప్రాసమనియు ద్వివిధము. ఛేకుఁడన విదగ్ధుఁడు. విదగ్ధులగువారు వ్యవహరించు ననుప్రాసము ఛేకానుప్రాసము. ఛేకానుప్రాసమన సవ్యవధాన ముగా రెండు రెండక్షరములు నోడువుట. రెండక్షరము లన రెండు హల్లులని యర్థము. అవ్యవధానముగా రెండేసి హల్లుల జంటలను, అనేక పర్యాయ ములు (ఒకసారికన్న నధికముగా) పద్యమున నొడువుట ఛేకానుప్రాసము. ఈ రెండేసి హల్లుల జంటలలో స్వరసాదృశ్యనియమములేదు. అది యానుషంగికము.

స్ఫురత్కృపా బలప్రతాప భూతిధైర్యభూభరా
ర్చిరంగదానబుద్ధివైఖరిన్ హరిన్ హరిన్, సుధా
హరున్ హరున్, గిరిన్ గిరిన్, మహానలున్ నలున్, రమా
గురున్ గురున్, జయింతువౌఁ దగున్ నృసింహభూవరా! ౭౮

హరిన్ హరిన్, హరున్ హరున్, గిరిన్ గిరిన్, నలున్ నలున్, గురున్ గురున్ అను పెక్కు రెండేసిహల్లుల జంటలు వచ్చినవి. ఇట స్వరసాదృశ్య నియమము లేకున్నను స్వరసాదృశ్యముగూడఁ గవి కనఁబఱచెను. దీనికిఁ బదాను ప్రాసమనియుఁ బేరు.

నరసభూపాలీయ లక్షణము "భిదేదవ్యవధానేన ద్వయోర్వ్యంజన యుగ్మయోరావృత్తిః" అను ప్రతాపరుద్రీయ లక్షణము ననుసరించి యున్నది. సాహిత్యదర్పణమున దీని లక్షణము భిన్నముగా నున్నది. ఎట్లన

"ఛేకో వ్యంజనసంఘస్య సకృత్సామ్యమనేకధా" స్వరూపముతోడను, క్రమముతోడను వ్యంజనసంఘము నొకతూరిమాత్రమే యావృత్తిసేయుట ఛేకానుప్రాసము. ప్రతాపరుద్రీయ లక్షణమున రెండేసి యక్షరములకుమాత్రమే యావృత్తి చెప్పఁబడినది. ఇట వ్యంజనసంఘమున కావృత్తి. అదియు స్వరూప మును గ్రమమును విడనాడకుండవలెను. అనఁగా 'సర' అనుదానిని 'రస' అని యావృత్తి చేసినను స్వరూపము తొలఁగదు. కాని 'సర' అను నక్షరక్రమము తప్పును. కావున స్వరూప క్రమము లుభయమునుండవలెను.

ఆదాయ కమలగంధా నంధీకుర్వన్ పదేపదే భ్రమరాన్
అయమేతి మందమందం కావేరీ వారిపావనః పవనః

'గంధా నంధీన్' అనుచో 'ంధ'అను సంయుక్తాక్షర ద్వయమునకును, 'మంద మందం' అనుచోఁగూడ 'ంద, అను సంయుక్తాక్షర ద్వయమునకును 'వేరీ వారి' అనుచో నసంయుక్తాక్షరద్వయమునకును, పావనః పవనః, అనుచో బహువ్యంజనములకును నొక్కొక్క యావృత్తిమాత్రమే చేయఁబడినది. ంధాన్ ంధీన్; వేరీ వారి; 'పావనః' పవనః అనునెడల వ్యంజనసాదృశ్యమేకాని స్వరసాదృశ్యములేదు. స్వరసాదృశ్య నియమము లేదనియు నది యానుషంగిక మనియును జెప్పితిమి.

వృత్త్యనుప్రాసము

గీ. ఒక్కవర్ణంబు కడదాఁక నుద్ధరింపఁ
  బరగుజృంభణ వృత్త్యనుప్రాసమయ్యెఁ 27

ఒక్కవర్ణము నే తుదిదాఁక ననఁగాఁ బెక్కుపర్యాయము లావృత్తిసేసి నచో వృత్త్యనుప్రాసమగును. ప్రతాపరుద్రీయమున

ఏక, ద్వి, ప్రభృతీనాం తు వ్యంజనానాం యదా భవేత్
పునరుక్తి రసౌ నామ వృత్త్యనుప్రాస ఇష్యతే

(ఒకటి, రెండు, మూఁడు, నాలుగు మొదలగున వ్యంజనములను బెక్కు పర్యాయము లావృత్తిసేయుట వృత్త్యనుప్రాసము) అని చెప్పెను.

ఇందేకవ్యంజనము నొకసారిమాత్రమావృత్తిసేసిన వైచిత్ర్యములేమినిఁ బెక్కుపర్యాయము లావృత్తిఁ జేయవలెను. వ్యంజనద్వయమున కొకతూరియే యావృత్తి సేయవలెను. దీనినిఁగూడఁ బెక్కుపర్యాయము లావృత్తిసేసితిమేని ఛేకానుప్రాసమే యగును. వ్యంజన త్రయమును వ్యంజన చతుష్టయమును నొకతూరి గాని పెక్కుతూరులు గాని వ్యవధానముగాఁ గానీ యవ్యవధానముగాఁ గాని యావృత్తిసేయవచ్చును. అని సోమపీథి వ్యాఖ్యానమునఁ గలదు.

వృత్త్యనుప్రాసోదాహరణము

చ. సమదవిపక్షశిక్షణ విచక్షణ దక్షిణ దోరనుక్షణ
  భ్రమదసి దుర్నిరీక్ష సమరక్షపితక్షితిపక్షతక్షర
  త్సమధికశోణితక్షర కృతక్షణరక్షిత పక్షిలోక! నీ
  గమలదలాక్షుఁడేలు బలగౌరవసింహ! నృసింహభూవరా! 28

ఇందు 'క్ష'కారము పెక్కుపర్యాయము లావృత్తి సేయఁబడినది. కాన వృత్త్యనుప్రాసము. ఇట్లే ద్వి, త్రి, చతురాద్యక్షరావృత్తు లూహ్యములు.

లాటానుప్రాసము

గీ. తలఁపఁ బునరుక్తియయ్యుఁ దాత్పర్యభేద
మెనయు నియమంబు లాటమౌ నెట్లటన్న.

"శబ్దార్థయోః పౌనరుక్త్యం యత్ర తాత్పర్యభేదవత్
స కావ్య తాత్పర్యవిదాం లాటానుప్రాస ఇష్యతే."

శబ్దార్థములయొక్క పౌనరుక్త్యమున్నను దాత్పర్యభేదమున్నచో నది లాటానుప్రాసము.

చ. ఘనత నృసింహుఁజూడఁగల కన్నులు కన్నులు; వానికౌఁగిటం
జనువున సేపుసూపఁగల చన్నులు చన్నులు; వాని మోవికిం
జొనిపిన పాటలాధరము జున్నులు జున్నులు; వానిమేనఁ జే
ర్చిన సరసాంగవల్లికల చెన్నులు చెన్నులు వో! తలోదరీ! ౭౭

కన్నులు కన్నులు, చన్నులు చన్నులు, జున్నులు జున్నులు, చెన్నులు చెన్నులు అనుచో శబ్దమును, అర్థమును సమానమే. కానఁ బౌనరుక్త్యము సంభవించుచున్నది. కాని తాత్పర్యము మాత్రము భిన్నము. ఎట్లన, నృసింహుఁ జూడఁగల కన్నులు శ్రేష్ఠములైన కన్నులు. చన్నులు శ్రేష్ఠములైన చన్నులు. ఇట్లే మిగిలినవియును. ఈవిధముగాఁ దాత్పర్యమునుబట్టి మొదటిపదములకన్న రెండవపదములు భిన్నములు. ఇట్టిది లాటానుప్రాసము.

ఈ లాటానుప్రాసము నుభయాలంకారముగా మమ్మటాదులు తెలిపిరని వచించితిమి.

సాహిత్యదర్పణకారుని మతమున ననుప్రాసము ఛేక, వృత్తి, శ్రుతి, అంత్యలాటానుప్రాస భేదములచే నైదువిధములు. సరస్వతీ కంఠాభరణకారుని మతమున శ్రుతి, వృత్తి, వర్ణ, పద, నామ (ప్రాతిపదిక) లాటభేదములచే నాలువిధములు. ఈలాటానుప్రాసమును మమ్మటాదులు పదావృత్త్యను ప్రాసమనియుఁ, బ్రథమమున రెండువిధములుగా విభజించిరి. మఱలఁ బదావృత్త్యనుప్రాసమును బహుపదావృత్త్యనుప్రాసము, ఏకపదావృత్త్యను ప్రాసము, అని ద్వివిధముగా విభాగించిరి. ప్రాతిపదికావృత్త్యనుప్రాసమును ఏకసమాసవృత్త్యనుప్రాసము (రెండుపదములును నేకసమాసముందుండుట) భిన్నసమాసవృత్త్యను ప్రాసము (పదద్వయమును భిన్నభిన్నసమాసములం దుండుట) సమాసాసమాస వృత్త్యనుప్రాసము (ఒకపదము సమాసమునందును మఱొకపద మసమాసమునను నుండును) అని మూఁడుగులుగా విభజించిరి. మొత్త మైదువిధములు.

యమకము

కం. సమవర్ణ యుగాధికమై
యమరిన నియమంబు యమకమగుఁ గృతులందా
యమకం బనేకవిధమగుఁ
గ్రమమున నొక రెండుమూఁడు గతు లెఱిఁగింతున్. ౭౮

సమానమైన వర్ణములయొక్క జంటనుగానీ సమూహమును (అధికము) గానీ యావృత్తిసేయుట యమకము. ఇది యనేకవిధము. రెండు మూఁడు విధములు మాత్ర మెఱిఁగింతును. ఒకేవిధమైన క్రమమున నసమానమగు నర్థము గల (సమానార్థకములుగాని) సమానవర్ణములయొక్క జంటయొక్క కానీ పెక్కింటియొక్కగాని యావృత్తి యమకము. (సమానార్థకత్వాభావ వత్సమానానుపూర్వీకానేకవర్ణావృత్తిర్యమకం) ఇట సమానవర్ణములు స్వరవ్యంజనోభయ సాదృశ్యము గలవిగానే యుండవలెను. "యమ ఏవ ప్రకృతి ర్యస్యతత్ యమకం" జంటయే యనఁగా స్వరవ్యంజనములయొక్క జంటయే ప్రకృతిగాఁ గలది యమకమని వ్యుత్పత్తి.

అయితే ఛేకానుప్రాసమున వెనుకటి నరసభూపాలీయ పద్యమున 'హారిన్, హారిన్' ప్రభృతులందు యమకమని యేల చెప్పకొనఁగూడదు? సమానార్థకత్వాభావ వత్సమానానుపూర్వీకానేకావృత్తి గలదుగదా? అన్నచో నిజమే. 'హారిణ హారిణ' అను నుదాహరణము యమకోదాహరణమే యనఁజెల్లును. ఛేకానుప్రాసమున కది యుదాహరింపఁదగదు. 'గంధానంధీ కుర్వణ' అను సాహిత్యదర్పణోదాహరణమే యుక్తము. 'ఛేకానుప్రాసమున స్వరావృత్తి యానుషంగికము' అనుట దోషమే. ఏలన, స్వరావృత్తి యున్నచోట్లనెల్ల నిదే విధముగా యమకమా? ఛేకమా? అను శంక యుత్థితమగుచునే యుండును. కాన స్వరవ్యంజన పౌనరుక్త్యమున్నచోట యమకమనియుఁ గేవల వ్యంజనయుగ్మమున కావృత్తి యున్నచో ఛేకానుప్రాసమనియుఁ జెప్పుట లెస్స. కావున సాహిత్యదర్పణ ఛేకానుప్రాసమే యుచితమైనది.

ఈ యమకము పాదయమకమనియుఁ బాదభాగయమకమనియును ద్వివిధము. పాదయమకము వలనఁ బెక్కెండు విధములు. ౧. ప్రథమపాద ద్వితీయపాదములు తుల్యములయిన ముఖయమకము. ౨. ప్రథమ తృతీయ పాదములు తుల్యములయిన సందంశయమకము. ౩. ప్రథమ చతుర్థపాదములు తుల్యములయిన నావృత్తియమకము. ౪. ద్వితీయ తృతీయములు తుల్యములయిన గర్భయమకము. ౫. ద్వితీయ చతుర్థములు తుల్యములయిన సందష్టయమకము.

౬. తృతీయ చతుర్థములు తుల్యములయిన పుచ్ఛయమకము. ౭. నాలుగు పాదములు తుల్యముగా నున్నచోఁ బంక్తియమకము. ౮. ప్రథమ చతుర్థములును, ద్వితీయ తృతీయములును దుల్యములయినచోఁ బరివృత్తియమకము. ౯. ప్రథమ ద్వితీయములును, తృతీయ చతుర్థములును దుల్యములయినచో యుగ్మకయమకము. ౧౦. అర్థావృత్తియనఁగాఁ బూర్వార్థమును నుత్తరార్థమును దుల్యముగా నున్నచో సముద్గకము లేక సంపుటము. ౧౧. శ్లోకావృత్తియనఁగా శ్లోకద్వయము తుల్యముగా నున్నచో మహాయమకము.

ఇఁకఁ బాదభాగయమకము లసంఖ్యాకములు. ఎట్లనఁ, బాదమును రెండు భాగములుగా భాగింతము. పాదయమకమునఁ జూపఁబడిన విధమున నీ పాద ప్రథమభాగములు దుల్యముగా నుండెనేని, ద్వితీయభాగములును దుల్యముగా నుండెనేని నిరువది భేదములు వచ్చును. (పాదభాగ యమకములలో శ్లోకావృత్తి యమకముండదు. కానఁ బాదభాగయమక భేదములు పదిమాత్రమే. ఈపది భేదములును రెండు భాగములలో నుండును గాన నిరువది భేదములగును.) పాదమును మూఁడు భాగములుగా భాగించినచోఁ బైవిధమున యమకములు గూర్చినచో ముప్పది భేదములగును. పాదమును నాలుగు ఖండములుగాఁ జేసినచో నలువది భేదములు వచ్చును. మఱియును బ్రథమపాదాదులయొక్క యంతభాగమును ద్వితీయాది పాదాదులయొక్క యాదియందుఁ గూర్చినచో నంతాదికయమకము. ప్రథమపాదాదుల యాదిభాగమును ద్వితీయాది పాదాదుల యంతిమందుఁ గూర్చినచో నాద్యంతికయమకము. ఇట్లే మధ్యాదికయమకము, ఆదిమధ్యయమకము, అంతమధ్యయమకము, మధ్యాంతికయమకము, వీనికిఁ బరస్పర సముచ్చయము. మఱియు నా యా భాగముల నియతస్థానమునఁ గూర్చుచున్నచో ననంతమగు భేదము లేర్పడును. ఈ విధమునఁ బాదభాగయమకము లనంతములు.

మఱియుఁ బ్రతిలోమయమక మను మఱొక భేదముగూడఁ గలదు. వీని నన్నింటిని దండి కావ్యాదర్శమున మూఁడవ పరిచ్ఛేదమున వివరించి చూపెను. అవ్వారి సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిగారి ఆంధ్ర కావ్యాదర్శమునను జూపఁబడియున్నవి. ఇవి కావ్యమున గడుభూతములగుటచే ననఁగా నీరసములగుటచే విస్తరింపలేదు. ఇవిగాక యప్పకవీయమున (చతుర్థాశ్వాసమున) అనులోమ, విలోమాది శబ్దాలంకారములును గలవు. వలసినవారు వానిని నట స్వీకరింపవలెను.

పాదయమకము

కం. మేలిమి రెండవపాదము
 నాలవపాదంబు నొక్కనలువునఁ దనరం

జాలిన యమకము కృతులం
దాలింపఁగఁ బాద యమకమగు నెట్లన్నన్. ౭౯

కం. ఔరా! ఓబనృపాలక
మారా! మను! మదనసమ! రమాధుర్యుఁడవై;
ధీరా! నృసింహ! కూడితి
మారా మను మదనసమ రమాధుర్యుఁడవై. ౮౦

ఇందు ద్వితీయ చతుర్థపాదములు తుల్యములు. దీనిని సందష్టయమక మందురు.

ముక్తపదగ్రస్తము

కం. ప్రస్తుతమగు ముక్తపద
గ్రస్తంబన; నదియుఁ గృతులఁబరగుఁ బదాంతో
దస్తము పాదాద్యంత సు
విస్తృతము; పదాంత సింహావీక్షణమనఁగన్. ౮౧

ఇది పాదభాగ యమకభేదము. ఇది ద్వివిధము. వీనిని దండి సందష్ట యమకమనెను. ప్రకాశకారాదులు 'అంతాదియమకము, ఆద్యంతయమకము' అనిరి. వీని నీ గ్రంథకర్త పాదాంతపాదాది ముక్తపదగ్రస్తమనియు, సింహావలోకన ముక్తపదగ్రస్తమనియును బేరిడెను.

పాదాంతపాదాది ముక్తపదగ్రస్తము (అంతాదికము).

కం. సుదతీ నూతనమదనా!
మదనాగతురంగ పూర్ణమణిమయసదనా!
సదనామయ గజరదనా
రదనాగేంద్రనిభకీర్తిరస నరసింహా! ౮౨

ప్రథమపాదాంతస్థమగు 'మదనా' అను పదమే ద్వితీయ పాదాదియందును, ద్వితీయపాదాంతస్థమగు 'సదనా' అను పదమే తృతీయపాదాదియందును, తృతీయపాదాంతస్థమగు 'రదనా' అను పదము చతుర్థపాదాదియందును గూర్పఁబడియున్నవి.

సింహావలోకన ముక్తపదగ్రస్తము

కం. మన వేటికి నూతనసుమా !
తన మానినిఁ; బ్రేమదనకుఁ దక్కిననుమా !
నను మానక దయదనరం
దనరంతులు మాని నరసధవు రమ్మనవే ! 63

ఇందు వెనుకటి పద్యమునందువలెనే అంతాదియమక మంటయేగాక ఆద్యంత యమకముగూడఁ గలదు. ఎట్లనఁ, బ్రథమ పాదాదిస్థమగు 'మనవే' అను పదమే 'రమ్మనవే!' అని పద్యాంతముననువచ్చినది. దీనిని సింహావలోకన ముక్తపదగ్రస్తమనియు నందురు.

యమకాదౌ భవేదైక్యం డలయో రలయోర్బవోః
శషయోర్నణయోశ్చాంతే సవిసర్గావిసర్గయోః
సబిందుకాబిందుకయో స్స్యాదభేద ప్రకల్పనం.

యమకాదులందు (యమకము, శ్లేషము) డకార లకారములకును, రేఫ లకారములకును, బకార వకారములకును, శకార షకారములకును, నకార ణకారములకును, సవిసర్గ, అవిసర్గ పదములకును, సబిందుకాబిందుక పదములకును నైక్యము సేయవచ్చును. ఎట్లన "భుజలతాం జడతా మబలాజనః" ఇట డకార లకారములకు భేదమున్నను యమకమే.

'యమకంతు విధాతవ్యం నకదాచిదపి త్రిపాత్' యమక మొక పద్యమునఁ గానీ పాదద్వయమునఁ గానీ పాద చతుష్టయమునఁ గానీ కూర్ప వచ్చును. పాదత్రయమునఁ గూర్పరాదు. ఎట్లన,

భుజంగమస్యేవ మణిస్సదంభా । గ్రాహావకీర్ణేవ నదీసదంభాః
దురంతతాం నిర్ణయితోఽపి జంతోః । కర్ణంతిచేతః ప్రసభం సదంభాః.

ఈ శ్లోకమున 'సదంభాః' అను పదము మూఁడు పాదములలో నావృత్త మయినది. ఇట్లుండుట దోషము. కాన నిట్టి పాదత్రయ యమకమును రచింపరాదు. కాని కావ్యాలంకార చూడామణి కర్త త్రిపాద్యమకము నుదాహరించెను.

శా. శస్త్రోద్దంచితుఁడైన యవ్విభు విపక్షశ్రేణికిన్ విభ్రమ
త్వత్స్త్రీ తస్ఫుటకంకణధ్వని రణస్థానంబునన్, విభ్రమ
త్వత్స్త్రీ తస్ఫుటకంకణధ్వని మరుత్సౌధంబులన్, విభ్రమ
త్వత్స్త్రీ తస్ఫుటకంకణధ్వని సరిత్సంగంబులన్ జేకుఱున్.

పునరుక్తవదాభాసము

యత్రార్థః ప్రముఖే కించిద్భాసతే పునరుక్తవత్
పునరుక్తవదాభాసోఽలంకార స్స సతాం మతః.

ఆపాతముగా నెందరము పునరుక్తమువలె నాభాసించునో (పరమార్థము విచారింపఁగాఁ బునరుక్తముగాదు) యది పునరుక్తవదాభాసము. ఇది యర్థాలంకారమైనను శబ్దపౌనరుక్త్యమునుబట్టి శబ్దాలంకారమే.

జిష్ణురింద్రః క్షితిభుజాం । శ్రీపతిః పురుషోత్తమః
భాస్వాన్ సూర్యస్స్ఫురత్తేజాః । కాకతీంద్రో విరాజతే.

ఈ కాకతీంద్రుఁడు జిష్ణువు; (జయశీలుఁడు) రాజులకిందుఁడు; శ్రీపతి; పురుషోత్తముఁడు (పురుష శ్రేష్ఠుఁడు); ప్రకాశమానుఁడు; సూర్యునివలె స్ఫురత్తేజస్కుఁడు.

ఇట జిష్ణు, ఇంద్రపదములు, శ్రీపతి, పురుషోత్తమపదములు, భాస్వాన్ సూర్యపదములను పునరుక్తములవలె నున్నవి. పరమార్థమున భిన్నార్థకములే.

ఇందలి యనుప్రాస, యమకాదులను గావ్యమునఁ బ్రయోగించు విషయంబున ధ్వనికారుఁ డీ క్రిందివిధమునఁ దెల్పుచున్నాఁడు.

శృంగారస్యాంగినో యత్నా దేకరూపానుబంధనాత్
సర్వేష్వేవ ప్రభేదేషు నానుప్రాసః ప్రకాశకః
ధ్వన్యాత్మభూతే శృంగారే యమకాది నిబంధనం
శక్తావపి ప్రమాదిత్వం విప్రలంభే విశేషతః.

అంగిరసమగు శృంగారమున నేకప్రకారానుబద్ధమగు ననుప్రాసము గూడదు. అంగిరసమగు శృంగారమున యమకాది నిబంధనము గూడదు. (కోపాది మిశ్రితమగు శృంగారమున ననుప్రాస యమకములు వాడవచ్చును.)

మఱియు విద్యాధరుఁడు "ప్రాయశో యమకే చిత్రే రసపుష్టిర్నదృశ్యతే" యనుచుగా యమకమున రసపుష్టి లేదని తెలిపెను.

బంధకవిత్వము (పద్మబంధము)

చ. కనుఁగొన రేకులెన్మిదియుఁ గర్ణిక చుట్టిడి స్రగ్ధరాంఘ్రులన్
మునుపటి యేడువర్ణములునుం గడయేడుఁ బ్రవేశనిర్గతుల్
పనుపడ నాల్గుదిగ్దళములన్ లిఖియించి విదిగ్దళంబులం
దెనయఁగఁ బాదమధ్యగము లేడును వ్రాయఁగఁ బద్మబంధమా.

ప్రథమమునఁ గర్ణికనువ్రాసి దాని కెనిమిది దిక్కులందును నెనిమిది దళము లనువుపఱచి యందలి నాల్గు దిగ్దళములందును స్రగ్ధరావృత్తముయొక్క పాదాదు

అందున్న యేడువర్ణములును బాదాంతమునందున్న యేడువర్ణములను ప్రవేశ నిర్గమవిధమున వ్రాయవలెను. విదిగ్దళములందుఁ బాదమధ్యమమున నున్న యేడువర్ణములను లిఖింపవలెను.

ప్రవేశమునఁ బాదాంతమందలి యేడు వర్ణములను దళాగ్రభాగమునుండి మొదలిడి కర్ణికలోని యక్షరముతో ముగియునట్లును, నిర్గమమునఁ దరువాతి పాదమునందలి మొదటి యేడు వర్ణములను గర్ణికలోని యక్షరముతో మొదలిడి దళాగ్రమునందలి యక్షరముతో ముగియునట్లును వ్రాయువిధము. ఇది దిగ్దళము లందుమాత్రమే యుండును. ఉత్తరదిగ్దళమున మాత్రము ప్రథమపాదాది వర్ణసప్తకమునే వ్రాయవలెను. మొత్తముమీఁద దిగ్దళములందలి వర్ణసప్తకమును ననులోమ విలోమములఁ జదువఁగలయును.

ఇట్లు లిఖించి పటములోని యుత్తరదిగ్దళమునందున్న పాదాదియందలి యేడు వర్ణములను గర్ణికనుండి చదివి (ఇదియే నిర్గమము) దాని వెంటనే విదిగ్దళమునందలి (ఈశాన్యము) వర్ణసప్తకమును గ్రిందినుండియే చదివి మఱలఁ బ్రాగ్దిగ్దళమునందలి పాదాంతవర్ణసప్తకమును దళాగ్రము మొదలిడి కర్ణికాక్షరముతో ముగియునట్లు జదువవలెను (ఇదియే ప్రవేశము.) ఇట్లే, దక్షిణ, పశ్చిమ దిగ్విదిగ్దళము లందలి వర్ణములను నిర్గమ ప్రవేశములతోఁ జదువవలెను. ఇది పద్మబంధము. ప్రకాశకార దర్పణకారుల పద్మబంధ లక్షణములు భిన్నములుగా నున్నవి. అప్పకవీయమున మఱొకవిధముగా నున్నది. స్రగ్ధరావృత్తమే పద్మబంధమున నుండవలెనన్న నియమము లేదు. వానిలో ననుష్టుబ్వృత్తమునే పద్మబంధమున నిబంధించి చూపిరి. వివరముల కాగ్రంథములను జూచుకొనవలెను.

చక్రబంధము

కం. పదిచుట్లు, నాఱురేకులుఁ,
బదిలపఱచి సుకవిపేరుఁ బతిపేరును లోఁ
బొదలఁగ నేవంవిధగుణ
విదితంబగు చక్రబంధవిధమానెటనర్. ౮౬

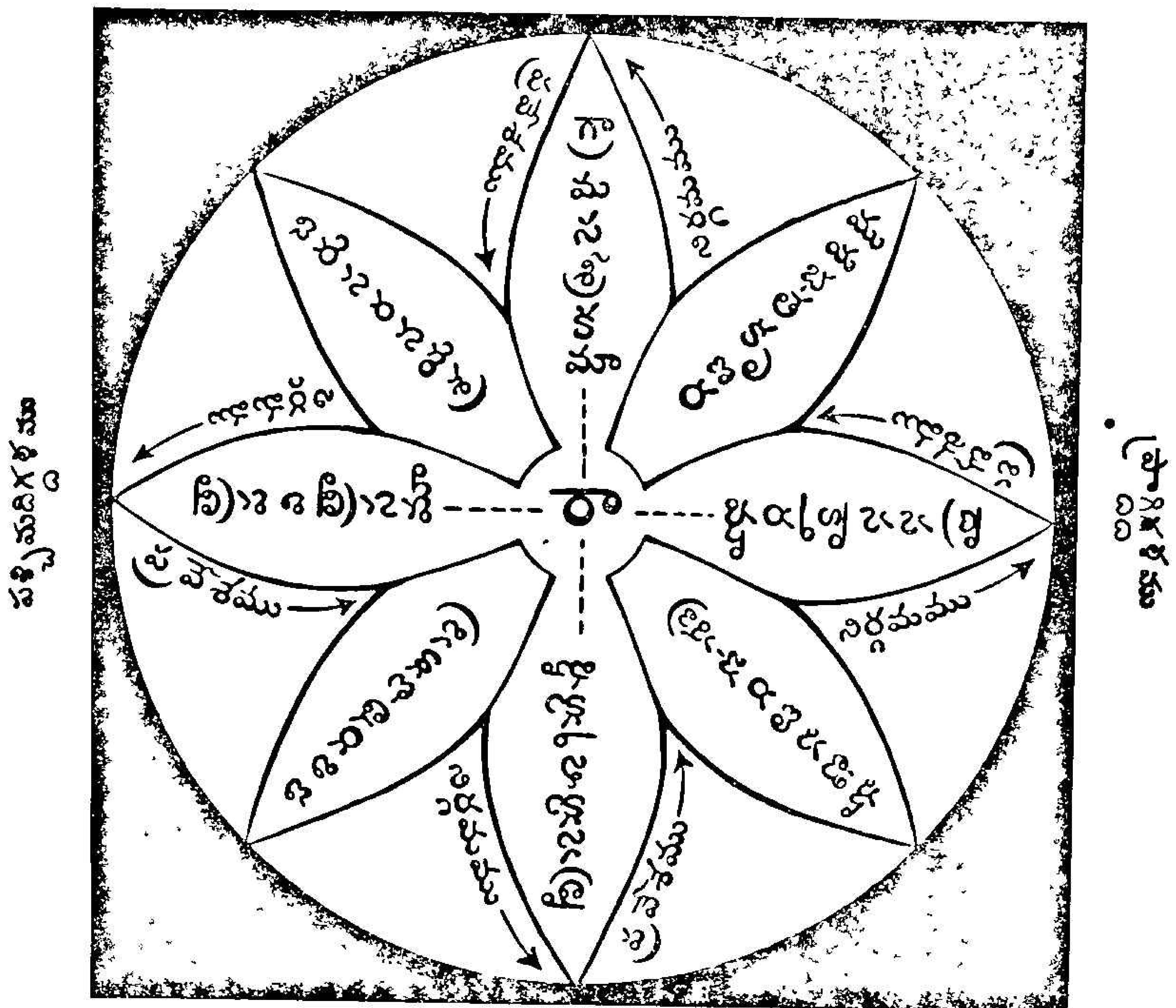
ఒక పెద్దసున్నయు దానిలో మఱొకటి యందులో నింకొకటి యిట్లు పది సున్నలు చుట్టి యన్నింటికన్న చిన్నదగు సున్ననుండి పెద్దసున్న రేఖవఱకు నాఱు రేకులు వ్రాసి, నడుమ కవిపేరును రచించినఁ జక్రబంధము. ఇది విస్పష్టముగా లేదు.

ఒకదానిలో నొకటిచొప్పునఁ బది సున్నలు వ్రాసి యాఱురేకులు రచించి యా రేకలలో స్రగ్ధరాది వృత్తములలో మూఁడు పాదములు వ్రాసి నాల్గవ పాదమును బెద్దసున్న (చక్రము)లో వ్రాసి రేకలలోని మూఁడవయక్షరములను

పద్మబంధము

రామాకశ్రీ సమగ్రాగారణకృత భయముద్రాససక్తారమారా
రామారక్తార సద్రాష్ట్రభరణ పటిమాత్రాస కుంతీకుమారా?
రామాకుంతీకుసత్రా ప్రకటతరవిచిత్రా పవిత్రాసమారా।
రామాసత్రావిపత్రాశ్రయ నరసరుచిగ్రామసశ్రీకమారా ౮౫౨

ఉత్తరదిగ్భాగము

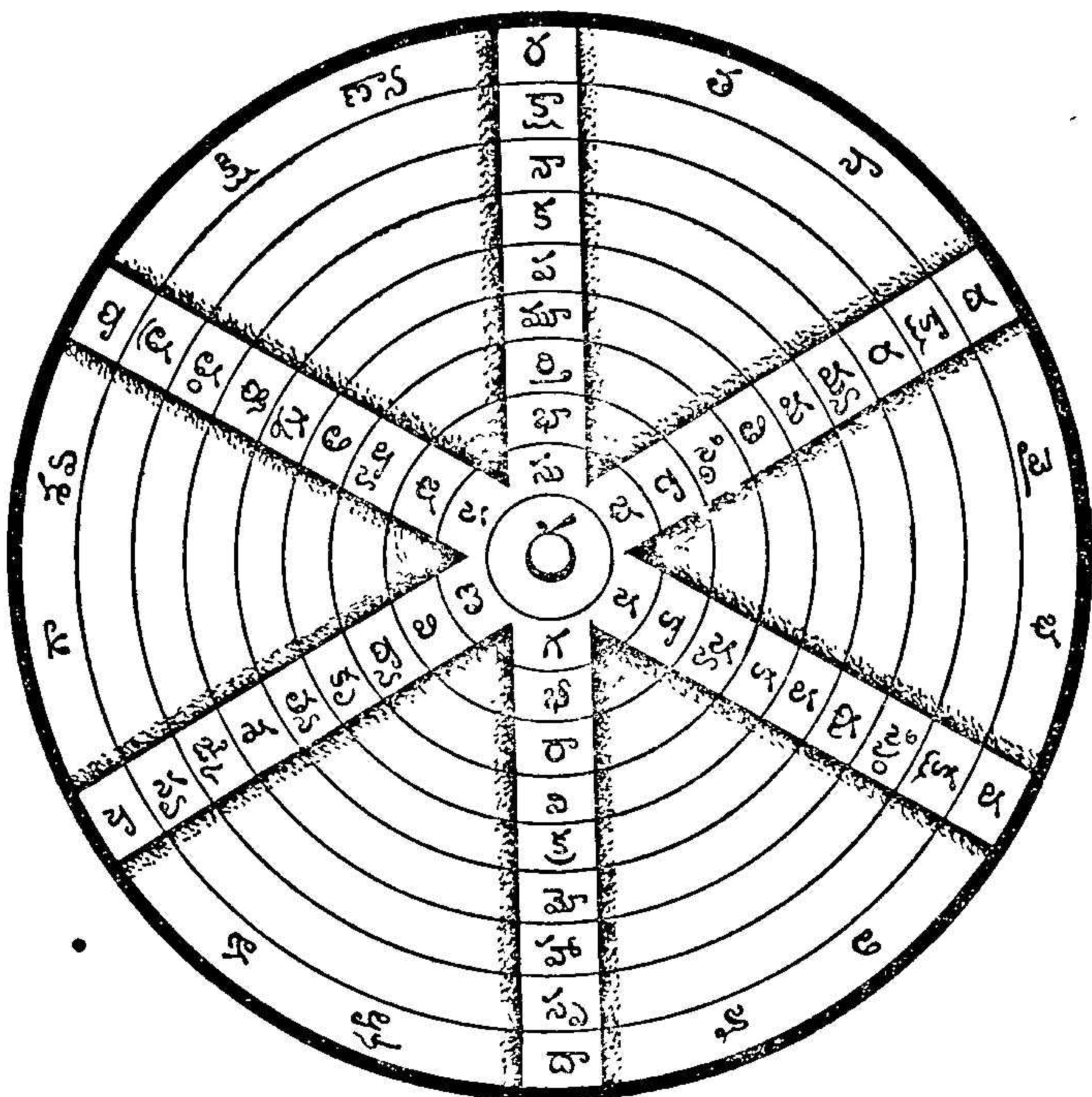

దక్షిణదిగ్భాగము

నాలవ యక్షరములను గలిపినచోఁ గవి కృతిపతుల నామములు వచ్చునట్లు రచించినచోఁ జక్రబంధ మగును. (అప్పకవీయ లక్షణము.) ఈ యుదాహరణ పద్యమునందలి మొదటి మూఁడుపాదములలో మూఁడవ యక్షరములును, నా ష్పాదాంతమందలి యక్షరత్రయములో మొదటి యక్షరములను గలిపి చదివిన 'నారసింహాంకితం' అనివచ్చును. మఱల మొదటి మూఁడు పాదములలోని యాఱవ యక్షరములను నా పాదాంతమందలి యారక్షరములలో మొదటి యక్షరములను గలిపి చదివినచో 'మూర్తి(ర్తి) కవి కృతి' అనియును వచ్చును.

చక్రబంధము

శా. రక్షానాకపమూర్తి భాసుర గభీరా విక్రమోహాస్పదా!
దక్షారమ్యమతిస్థిరాభరణ విద్యాకృత్యశంకిస్వనా!
వక్షస్సింధుపకన్యకా నరసథవ్యాతిగ్మధీతంత్రదా!
దాక్షిణ్యారతనాదవైభవ వినోదా హేమనాగాశ్వదా!

ఇవిగాక గోమూత్రికా, ఛత్ర, గుచ్ఛ, కుండలి, నాగ, కంకణ, మురజ, ఖడ్గ, సర్వతోభద్ర, మాలికా, క్షురికా, శరయంత్ర, వ్యోమ, పీవిడిత, ద్విశృంగాటక, అర్ధభ్రమక, బాణ, ముసల, శూల, అంకుశ, శక్తి, హల, ఉరశ్చక్ర, స్వస్తిక, నంది, ఆవర్త, భృంగార, చామర, ఘంటా, సప్తచక్రిక ప్రభృతు లగు బంధములు గలవు.

పద్మబంధములో అష్టదళ, ద్వాదశదళ, షోడశదళ, భేదములు గలవు.

ఈ బంధములలోఁ గొన్ని గిడుగు వెంకటరామమూర్తిగారిచేఁ బ్రకటింపఁబడిన యప్పకవీయములో ౨౮౧ పుట మొదలుకొని యున్న పుటలలోఁ జిత్రింపఁ బడియున్నవి. వానినిఁ జూచుకొనవలెను.

గర్భకవిత్వము

ఒకవృత్తమునఁ గొన్ని యక్షరములను విడిచి చదివినచో మఱొకవృత్త మేర్పడును. ఇట్లొక వృత్తముననే రెండు మూఁడితరవృత్తములు గర్భితములై యుండును. ఎట్లన

సీ. మ'హిత విద్వజ్జన మండలీవినుత సా
హిత్యప్రియంభావుకా'త్యుదార ?
వి'తత భీమాహవ విక్రమక్రమ సము
ద్యద్వైరి నిర్భేదనా'భిరామ !
వి'నుత విశ్రాణన విభ్రమాపహసితా
సూనామ రక్ష్మారుహా' ! నృపేంద్ర !
వి'నత భూజాలక విస్ఫురన్మకుట ర
త్నద్యోతితాంచత్పదా' ! మహాత్మ !

పాశ్చాత్య సాహిత్యమునఁగూడ నొకానొక కాలమున బంధవిలోమాది కావ్యము లున్నట్లు 'బెరిడెల్ కీత్' పండితుఁ డిట్లు వ్రాయుచున్నాఁడు.

"No doubt, we hear in the Alexandrian age as in the latter Roman Poetry (Martial ii86) of such things as Sotadean Verses to be read back wards of simmias making poems, technopaignia, in the form of an axe, or a nightingale's egg of Dosiada's similar feet with an altar so on. It may be that these tricks arose from the practice of writing inscriptions on swords and leaves.

History of Sanskrit literature page 127.

గీ. 'నిరుపమదయాపయోనిధి నిరతభరిత
చారుచరిత ! నిర్మలతర ! సత్యరుచిర !
తరణికులమణీ ! నరసింహ ! ధరణిరమణ !
ఘనతర గుణనిధీ ! ' యను జనులు వొగడ. ౮౮

ఈ సీసపద్యమున నాలుపాదములందలి ప్రథమ వర్ణములును పాదాంతమునందలి మూఁడు వర్ణములను దొలఁగించి చదివినచో మత్తేభవృత్తము వచ్చును. మఱియు గీతపద్యమున నాలవపాదమునందలి గుణనిధీ !' అన్నంతదనుకఁ గందము వచ్చును. ఇట్టిది గర్భకవిత్వము. ఈ భేదములు 'అప్పకవీయము' నందలి చతుర్థాశ్వాసమునఁ దుదిభాగమునఁ గలవు. చూచుకొనునది.

ఈ శబ్దాలంకార, బంధ, గర్భకావ్యములు చిత్రకావ్యములనియుఁ జిత్రకవిత్వమనియును వ్యవహరింపఁబడును. ఈ కావ్యములు రసహీనములగుట నధమకావ్యములుగాఁ జేర్కొనఁబడినవి. ఇంకను వీనివిషయమును గూలంకషముగాఁ దెలిసికొనఁ దలఁచినవారు సాహిత్యదర్పణమునకు 'రుచిర' యను వ్యాఖ్యను వ్రాసిన శివదత్త పండితుని 'చిత్రరహస్యము' అను గ్రంథమును జూచునది.

ప్రహేళికలు

"ప్రహేళయతి సూచయతి భావం నతు స్వరూపార్థమితిప్రహేళికా"

స్వరూపార్థము ననఁగా నర్థస్వరూపమును దెలుపక భావమును మాత్రము సూచించునది ప్రహేళిక. ఇది పొడుపుకథ వంటిది. "రసస్యపరిపంధిత్వాన్నాలంకారః ప్రహేళికా" ఇది కావ్యజీవితభూతమగు రసమునకు శత్రువగుటవలన నలంకారము గాదు. క్రీడాగోష్ఠి వినోదములందును రహస్యసంభాషణములందును (పెక్కండ్రున్నచోట) బరవ్యామోహమునకై యివి యుపయోగపడును. ఇవి పదునాఱు భేదములని దండి చెప్పెను. వీని లక్షణలక్ష్యసంజ్ఞాభేదము లాంధ్రకావ్యాదర్శమునఁ జూచునది. సాహిత్యదర్పణమున చ్యుతాక్షరా, దత్తాక్షరా, చ్యుతదత్తాక్షరా, అక్షరముష్టి, బిందుమతి, అర్థమతి అని యాఱుభేదములు దెలిపెను.

సాహిత్యదర్పణమున చ్యుతాక్షరా, దత్తాక్షరా, చ్యుతదత్తాక్షరా అను ప్రహేళికల కుదాహరణ మిచ్చెను. వాని నిటఁ జూపుదును.

"కూజంతి కోకిలాస్సాలే'. సాలమునఁ గోకిలలు కూయుచున్నవి. ఇట 'ర' అనునక్షరము చ్యుతముచేయఁబడినది. రసాలమని యభిప్రాయము. (చ్యుతాక్షరా ప్రహేళికా)

"యావనే ఫుల్లమంబుజం" యావనమునఁ దామరపువ్వు వికసించినది. ఇట 'యా' అనునక్షర మధికముగా నీయఁబడినది. (దత్తాక్షరా ప్రహేళికా)

'కిం కరోతు వరంగాక్షీ వదనేన నిపీడితా' వదనముచే మిక్కిలి పీడితురాలయిన యువతి యేమిచేయును? ఇట 'మ' వర్ణమును చ్యుతముసేసి 'వ' వర్ణము నొసంగెను. 'మదనేన' అని భావము. (చ్యుత దత్తాక్షరా ప్రహేళికా)

ఇందొకచో నొకవర్ణమును దీసివేసియు నొకచో నధికముగా నిచ్చియు నొకచో నొకవర్ణమును దీసివేసి మఱొకవర్ణమును బెట్టియు నుంటచే నర్థము పొసగకున్నది. ఆ యావర్ణములు దెలిసికొని యర్థమును బొసగునట్లు చేయవలెను.

'బిందుమతి' యను ప్రహేళిక కాదంబరీ వ్యాఖ్యాత చూపినదాని నిట నుదాహరింతును. ఈ క్రిందివిధమున బిందువులు (సున్నలు) ఇచ్చినచో నా పద్యమును గనుఁగొనవలెను. అది బిందుమతి.

○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ।
○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○
○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ।
○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○

త్రిభువనచూడారత్నం
మిత్రం సింధోః కుముద్వతీ బంధుః
అయముదయతి ఘుసృణారుణ
రమణీ వదనోపమశ్చంద్రః

ఇతరముల లక్ష్యలక్షణములు ఆంధ్రసాహిత్యదర్పణమునఁ గలవు. గ్రంథ విస్తరభీతిచే వానిని వదలితిని.

బంధ, గర్భకావ్యములును బ్రహేళికలును గావ్యాంతర్గతుభూతములే కాన విస్తరించి తెలుపఁదలఁపలేదు.

శా. భూనాథోత్తమ! జంభభంజన మహాభోగాభిరామక్రియా
దానోజ్జృంభిత వారిపూరభరితోద్యద్వార్థి వీచివ్రజా!
మానామేయ! సుధాబ్ధినిర్మలగుణా! మాద్యన్మహాయాధప
శ్రీనూత్న ప్రథమావభాగ్యవర! వైరివ్రాతభేదివ్రతా! ౮౫

కం. నీహారశిఖరిశిఖర
ప్యూహామితతుహినకణ మహామహిమ! మహా
మోహాపహ విమతవరా
రోహామణిహారినయన!రూఢవిహారా!

లయగ్రాహి

మిత్రకులభూషణ! యమిత్రకులభీషణ! విచిత్రమృదుభాషణ!
చరిత్రమణిహారా!
జైత్రవిశిఖాసన! బలిత్రిపురశాసన! పవిత్రగుణభావన!
సగోత్రభృతిధీరా!
ఛత్రశుభలక్షణ! సుపాత్రజనరక్షణ! కుశాత్రవవిశిక్షణ!
యకృత్రిమవిహారా!
గోత్రసమసింధుర! కళత్రితవసుంధర! పతత్రిరథబంధుర!
తనుత్రభుజసారా!

గద్యము

ఇది శ్రీ హనుమత్ప్రసాదలబ్ధ కవితాసార సారస్వతాలంకార, నిరంకుశ ప్రతిభా
బంధుర, ప్రబంధపఠన రచనాధురంధర, పరిబంధాంక వేంకటరాయ
భూషణ సుపుత్త్రి, తిమ్మరాజపౌత్ర, సకల భాషావిశేష నిరుప
మావధాన శారదామూర్తి మూర్తిప్రణీతంబైన కావ్యా
లంకార సంగ్రహంబను మహాప్రబంధంబునందు
ద్వివిధదోషనిర్ణయంబును గుణప్రకరణం
బును, శబ్దాలంకార సంగ్రహంబు
నన్నది చతుర్థాశ్వాసము.

పంచమాశ్వాసము

కం. శ్రీనందన సౌందర్య! బు
ధానందన! కీర్తివిజితహరిచందన! మే
ధానయనిధాన! దానే
దానీంతనకర్ణ! నరసధరణీశమణీ! ౧

గీ. అవధరింపుము లక్ష్మలక్ష్యములనెల్ల
ననఘ! భవదీయ నామధేయాంకితముగ
బహువిధ క్తుల నొనరింతుఁ బద్యవితతి
నింకఁ జతురార్థభవదలంకృతులు వరుస. ౨

ఉపమా - అనన్వయ-ఉపమేయోపమా-స్మరణ-రూపక-పరిణామ-సందేహ-భ్రాంతిమత్-అపహ్నవ-ఉల్లేఖ-ఉత్ప్రేక్షా - అతిశయోక్తి-సహోక్తి - వినోక్తి-సమాసోక్తి-వక్రోక్తి - స్వభావోక్తి-వ్యాజోక్తి-మీలన-సామాన్య-తద్గుణ-అతద్గుణ - విరోధాభాస-విశేష-అధిక - విభావనా - విశేషోక్తి - అసంగత-విచిత్ర-అన్యోన్య-విషమ-సమ-తుల్యయోగితా-దీపక - ప్రతివస్తూపమా-దృష్టాంత-నిదర్శనా-వ్యతిరేక-శ్లేష-పరికర - ఆక్షేప-వ్యాజస్తుతి-అప్రస్తుత-ప్రశంసా-పర్యాయోక్తి- ప్రతీప-అనుమాన - కావ్యలింగ-అర్థాంతరన్యాస - యథాసంఖ్య - అర్థాపత్తి-పరిసంఖ్యా-ఉత్తర-వికల్ప-సముచ్చయ-సమాధి-భావిక-ప్రత్యనీక-వ్యాఘాత-పర్యాయ-సూక్ష్మ-ఉదాత్త-పరివృత్తి-కారణమాలా - ఏకావళీ-మాలాదీపక-సార-రసవత్-ప్రేయ-ఊర్జస్వి - సమాహితంబులన డెబ్బది యలంకారంబులు.

అందు రూపక-పరిణామ-సందేహ-భ్రాంతిమత్ - ఉల్లేఖ-అపహ్నవ-ఉత్ప్రేక్షా-స్మరణ-తుల్యయోగితా-దీపక-ప్రతివస్తూపమా-దృష్టాంత-సహోక్తి-వ్యతిరేక- నిదర్శనా-శ్లేషంబులు పది యాఱును ప్రతీయమానౌపమ్యంబులు. (వీనిలో సామ్యము వాచ్యముగాఁగాక వ్యంగ్యముగాఁ దోఁచుచుండును.)

సమాసోక్తి-పర్యాయోక్తి- ఆక్షేప - వ్యాజస్తుతి - ఉపమేయోపమా - అనన్వయ - అతిశయోక్తి - పరికర-అప్రస్తుత ప్రశంసా - అనుక్త నిమిత్త విశేషోక్తులు పదియును ప్రతీయమానవస్తుకంబులు. (వీనిలో వస్తువు వ్యంగ్యముగా గోచరించును.)

రసవత్ - ప్రేయ-ఊర్జస్వి - సమాహితములు నాలుగును ప్రతీయమాన రసాభావంబులగు. (వీనిలో రస, భావములు, వ్యంగ్యముగా గోచరించును.)

కడమ యుక్తనిమిత్త విశేషోక్తి సహితంబులగు నుపమాద్యలంకారంబులు (అనఁగా ఉపమా-వినోక్తి - అర్థాంతరన్యాస-విరోధ-విభావనా -ఉక్తనిమిత్తవిశేషోక్తి-విషమ - సమ - చిత్ర-అధిక-అన్యోన్య-కారణమాలా- ఏకావళీ - వ్యాఘాత - మాలాదీపక-కావ్యలింగ-అనుమాన-సార-యథాసంఖ్య - అర్థాపత్తి - పర్యాయ-పరివృత్తి-పరిసంఖ్యా-వికల్ప-సముచ్చయ - సమాధి - ప్రత్యనీక-ప్రతీప-విశేష- మీలన-సామాన్య-అసంగతి - తద్గుణ - అతద్గుణ-వ్యాజోక్తి - వక్రోక్తి-స్వభావోక్తి-భావిక - ఉదాత్త-సారములు.) నలువదియు నస్ఫుట ప్రతీయమానౌపమ్య రసభావంబులగు. (అనఁగా వీనియందేదియుఁ బ్రతీయమానముగాదు)

ప్రతీయమానౌపమ్యములు ౧౬; ప్రతీయమానవస్తుకములు ౧౦; కడమ యుపమాదులు ౪౦; రసవత్, ప్రేయస్, ఊర్జస్వి, సమాహితమును ౪; మొత్తము ౭౦ అలంకారములు.

రసవదాద్యలంకారములు వినాగా ౬౬ అలంకారములు. ప్రతాపరుద్రీయ పాఠానుసారము రసవదాదులు ౭. (రసవత్, ప్రేయస్, ఊర్జస్వి, సమాహిత, భావోదయ, భావసంధి, భావశబలతలు.) మొత్తము ౭౩ అలంకారములు. నరసభూపాలీయమున డెబ్బది.

సీ. అవని సాధర్మ్యంబు త్రివిధమా భేదప్ర
ధాన, మభేదప్రధాన, మరయ
నుభయప్రధానమై; యొగిదీపకము, తుల్య
యోగితయుఁ, బ్రతివస్తూపమయును,

దృష్టాంతమును, సహోక్తియు, నిదర్శన,
ప్రతీపము, వ్యతిరేకంబుఁ, బ్రిబలు భిన్న
సామ్యముల్; రూపక సందేహ పరిణామ
ములు భ్రాంతిసుదపహ్నుతులు నభిన్న
గీ. సామ్యధర్మంబు లుల్లేఖసంగతముగ;
నుపమ, యుపమేయకోపమయును, ననన్వ
యంబు, స్మరణంబుఁ దలఁప భేదావిభేద
సహిత సాధర్మ్యగుణవిశిష్టములు మఱియు. ౪

భేదప్రధానము, అభేదప్రధానము, భేదాభేదప్రధానము, అని సామ్యము (సాదృశ్యము) మూఁడువిధములు. దీపకము, తుల్యయోగిత, ప్రతివస్తూపమ, దృష్టాంతము, సహోక్తి, నిదర్శన, ప్రతీపము, వ్యతిరేకము అనునెనిమిదియు భేదప్రధానమగు సాదృశ్యముగల యలంకారములు. భేదప్రధానమన నుపమానోపమేయములకు భేదమును సామ్యమును గోచరించును. రూపక, సందేహ, పరిణామ, భ్రాంతిమత్, అపహ్నవ, ఉల్లేఖాలంకారములభేద ప్రధానమగు సాదృశ్యము గల యలంకారములు. అభేదప్రధానమన నుపమానోపమేయములకు అభేదము న్నట్లుంచబడును. ఉపమ, ఉపమేయోపమ, అనన్వయము, స్మరణము, అనునవి భేదాభేద ప్రధానమగు సాదృశ్యముగల యలంకారములు భేదాభేదసామ్యమన నుపమానోపమేయములకుఁ గొంతభేదమును గొంతభేదమును గోచరించును.

సీ. అతిశయోక్త్యుత్ప్రేక్ష లధ్యవసితమూల;
లాగి విభావన, విశేషోక్తి, విషమ
ములు, నసంగతి చిత్రము, లతద్గుణాన్యోన్య
ములు, భావికవిశేషములు విరోధ
జన్యముల్ వ్యాఘాత సహితంబుగాఁగ; స
ముచ్చయంబు, వికల్పముఁ, బరిసంఖ్య
మల యథాసంఖ్య, మర్థాపత్తియును వాక్య
భవములు; పరివృత్తి, ప్రత్యనీక
గీ. తద్గుణసమాధులు, వినోక్త్యుదాత్తసమము
లును, స్వభావోక్తి, లోకవర్తనభవములు ;
గరిమ ననుమానకావ్యలింగములు తర్క
జంబు లర్థాంతరన్యాస సంగతముగ.

అతిశయోక్తి, ఉత్ప్రేక్ష, ఈరెండును నధ్యవసాయమూలకములు. అధ్యవసాయమన నుపమేయమును వాచ్యముగాఁ జెప్పక యుపమానమునే చెప్పుట. విభావన, విశేషోక్తి, విషము, అసంగతి, చిత్ర, అతద్గుణ, అన్యోన్య భోవిక, విశేష, వ్యాఘాతములు విరోధమూలకములు. కారణములేకున్నను గార్యముగలిగినట్లు చెప్పుట. ఇదియే విరోధము సముచ్చయ, వికల్ప, పరిసంఖ్యా యథాసంఖ్య, అర్థాపత్త్యలంకారములు వాక్యన్యాయమూలకములు. వాక్య న్యాయములన మీమాంసాశాస్త్రన్యాయములు. పరివృత్తి, ప్రత్యనీక, తద్గుణ, సమాధి, వినోక్తి, ఉదాత్త, సమ, స్వభావోక్తులు లోకవ్యవహారమూలకములు. లోకవ్యవహారమన లోకన్యాయము. అనుమాన, కావ్యలింగ, అర్థాంతరన్యాస ములు తర్కన్యాయమూలకములు.

సీ. కారణమాలికైకావళీసారమా
లాదీపకంబు లుల్లసితశృంఖ
లావిచిత్రత్వమూలములు ; వ్యాజోక్తి వ
క్రోక్తి మీలన మపహ్నుతిభవములు ;
పరగు సమాసోక్తిపరికరంబులు విశే
షణజాత చాతుర్యసంభవములు ;
కడమశ్లేషాద్యలంకారముల్ పూర్వోది
తన్యాయనిరపేక్షతాయుతంబు

గీ. లీయలంకారములకెల్ల నేఁ బ్రధాన
మైన యుపమయ ముందుగా ననువుగొలిపి
యొకటికొకటికి భేదముల్ ప్రకటములుగ
సరవి నెఱిఁగింతు లక్ష్మలక్ష్యమ్ము లెలమి. ౬

కారణమాలా, ఏకావళీ, సార, మాలాదీపకాలంకారములు శృంఖలా వైచిత్ర్యమూలములు. (శృంఖల = గొలుసు; దానివలెఁ బూర్వాపరపదము లను లంకెగల యలంకారములు) వ్యాజోక్తి, వక్రోక్తి, మీలనము లపహ్నవ మూలకములు. అపహ్నవము = కప్పిపుచ్చుట. అది ప్రధానముగాఁగలది. సమాసోక్తి పరికరములు విశేషణవైచిత్ర్యమూలకములు. మిగిలిన శ్లేషాద్య లంకారములు కేవలములు. అనఁగా నెట్టిన్యాయమును నపేక్షింపనివి. ఈయలం కారములలోఁ బ్రధానమైనది యుపమాలంకారము. దానిని ముందుగాఁ దెలిపె దను. మఱియుఁ బరస్పరభేదము స్పష్టముగాఁ దెలియునట్లు మిగిలిన యలం కారములకు లక్ష్యలక్షణములను దెలిపెదను.

౧. ఉపమాలంకారము

"ఉపమైకా శైలూషీ సంప్రాప్తా చిత్రభూమికా భేదాన్
రంజయతి కావ్యరంగే నృత్యంతీ తద్విదాం చేతః."

'ఉపమ' (అలంకారము) ఒక నటి. అది చిత్రవిచిత్రములయిన వేషభేదములను ధరించి కావ్యరంగమున లాస్యమాడుచు నాకావ్యవేత్తల మనస్సును రంజిల్లఁ జేయుచున్నది. అనఁగా నీ యుపమాలంకార మలఁతిగా మార్చినచో మఱొక యలంకారమగును. ఎట్లన,

'ముఖము చంద్రునివలె నున్నది' అని సాదృశ్యము వర్ణించినచో నుపమ. అదియు నుక్తిభేదముచే ననేకాలంకారము లగుచున్నది. "ముఖము చంద్రునివలె నున్నది; చంద్రుఁడు ముఖమువలె నున్నాఁడు" అన్నచో నుపమేయోపమ. "ముఖము ముఖమువలె నున్నది" అన్నచో ననన్వయము. "చంద్రుఁడు ముఖమువలె నున్నాఁడు" అన్నచోఁ బ్రతీపము. ' చంద్రునిఁ జూచి ప్రియాముఖమును స్మరింతును" అన్నచో స్మరణాలంకారము. "ముఖమే చంద్రుఁడు" అన్నచో రూపకము. "ముఖచంద్రునిచేఁ దాపము శమించును" అన్నచోఁ బరిణామాలంకారము. "ఇది ముఖమా? చంద్రుఁడా?" అన్నచో సందేహము. "చంద్రుఁడని చకోరములు నీ ముఖముగూర్చి పరుగిడుచున్నవి" అన్నచో భ్రాంతిమంతము. "చంద్రుఁడని చకోరములును, కమలమని తేంట్లును నీముఖమును జూచి మోదించుచున్నవి" అన్నచో నుల్లేఖము. "ఇది ముఖముగాదు. చంద్రుఁడు" అన్నచో నపహ్నవము. "ఇది చంద్రుఁడు కాఁబోలు" అన్నచో నుత్ప్రేక్ష. 'ఇది చంద్రుఁడే' అన్నచో నతిశయోక్తి. "ముఖము చంద్రపద్మములను జయించినది" అన్నచోఁ దుల్యయోగిత. "చంద్రుఁడును నీముఖమును రాత్రిపూట శోభిల్లును" అన్నచో దీపకము. "నీ ముఖమునందే నేను బ్రమోద మనుభవింతును. చంద్రుని యందే చకోరములు ప్రమోదపడును" అన్నచోఁ బ్రతివస్తూపమ. "ఆకాశమునఁ జంద్రుఁడు; భూమియందు నీముఖము" అన్నచో దృష్టాంతము. "ముఖము చంద్రశ్రీని భరించుచున్నది" అన్నచో నిదర్శన. "నిష్కళంకమగు ముఖము చంద్రు నతిక్రమించుచున్నది" అన్నచో వ్యతిరేకము. "నీముఖముతోఁగూడఁ జంద్రుఁడు రాత్రిశోభిల్లుచున్నాఁడు" అన్నచో సహోక్తి. "ముఖము స్మితచంద్రికలతోఁ దిలక కళంకముతో శోభిల్లుచున్నది" అన్నచో సమాసోక్తి. "అజ్జేన సదృశం వక్త్రం హరిణాహితసక్తినా" అన్నచో శ్లేష. "ముఖము ముందు చంద్రుఁడు నిష్ప్రభుఁడు" అన్నచో నప్రస్తుత ప్రశంస. ఇట్లనేకాలంకార రూపములను గ్రహించును. బ్రహ్మజ్ఞానమువలన సమస్తవిశ్వము దెలియఁబడిన విధమున నుపమాజ్ఞానమువలన సమస్తాలంకార జ్ఞానమును లభించును. కావున దానినే మొదటఁ జెప్పుచున్నాము.

ఉపమ సర్వాలంకార బీజభూతమని వామనమతము. అతఁ డన్నియు నౌపమ్య గర్భముగల యలంకారములనే యుదాహరించెను. అతిశయోక్తి సర్వాలంకార బీజభూతమని మమ్మట మతము.

ఉపమాలంకార లక్షణము

* సీ. ఉత్ప్రేక్షవలె నసిద్ధోపమకాఁ, కన
న్వయము కైవడి నభిన్నంబు గాక,
హీనోపమయుఁబోలె నిల నహృద్యము గాక,
యుపమాన మనఘమై యుండెనేని,
శ్లేషంబువలెఁ బదశ్లిష్టమాత్రము గాక,
సార్థమై యల రూపకాదులక్రియ
వ్యంగ్యంబుగాక సామ్యము వాచ్యమగునేని,
నౌపమ్యము ప్రతీపమట్లు తలఁపఁ
గీ. క్రమవిపర్యాససహితంబు గాకయున్న,
నలరు నుపమేయకోపమ యట్లు సామ్య
ధర్మ మినుమాఱువరుసలఁ దడవకున్న,
నుపమ యగు; దీని భేదంబు లుగ్గడింతు.

---

* ఇది ప్రతాపరుద్రీయలక్షణమున కనువాదము. ఆ లక్షణ మిది.

"స్వతస్సిద్ధేన, భిన్నేన' సమ్మతేన చ ధర్మతః
సామ్యమన్యేన వర్ణ్యస్య వాచ్యంచే దేకదోపమా"

వర్ణ్యమునకు (ప్రకృతమగు నుపమేయమునకు) స్వతస్సిద్ధమైనట్టియు ననఁగాఁ బ్రసిద్ధమైనట్టియు, నుపమేయముకన్న భిన్నమైనట్టియు, సమ్మతమైనట్టియు ననఁగా హృద్యమైనట్టియు నప్రకృతముతో ధర్మమునుబట్టి సాదృశ్యము వాచ్యముగాఁ జెప్పినచో నుపమాలంకారమగును. 'స్వతస్సిద్ధేన' అనుదానిచే హీనోపమావ్యావృత్తియు, 'ధర్మతః' అనుటచే శ్లేషవ్యావృత్తియు, 'వాచ్యం' అనుటచే రూపకాదివ్యావృత్తియు 'ఏకదా' అనుటచే నుపమేయోపమా వ్యావృత్తియుఁ జేయఁబడినది. ఈ శ్లోకమునకుఁ బైపద్యము వివరణముగా నున్నది.

ఈవిద్యానాథ లక్షణమును అప్పయ్యదీక్షితులవారు చిత్రమీమాంసలోఁ బ్రతి పదమును ఖండించి యవ్యాప్త్య తివ్యాప్తులు చూపి

"వ్యాపార ఉపమానాఖ్యో భవేద్యది వివక్షితః
ఉపమానిష్పత్తిపర్యంత ముపమాలంకృతి స్తు సః"

ఉత్ప్రేక్షయం దుపమానము ప్రసిద్ధముగా నుండదు. ఉపమాలంకారమునఁ బ్రసిద్ధము, అనన్వయాలంకారమున నుపమానోపమేయము లభిన్నములు. ఇందు భిన్నములు. ఉపమేయముకన్న నుపమాన ముత్కృష్టముగా నుండవలయును. అప్పుడే యది హృద్యము. హీనోపమ యందది హృద్యముగా నుండదు. (హీనోపమా పదముచే నెల్ల దుష్టోపమలను గ్రహింపవలెను.) శ్లేషయందు శబ్దసామ్యమే కాని యర్థసామ్య ముండదు. ఉపమయందర్థసామ్య ముండును. (శబ్దసామ్యమున్నను ఉపమాలంకారమేయని మమ్మట మతము). ఎట్లన, సకలకలంపుర మేతజ్జాతం సంప్రతి సుధాంశు బింబమివ'' (ఈ పురము చంద్రబింబము వలె సకలకలమయ్యెను. అనుచోఁ జంద్రమండలమునకును బురమునకును 'సకలకలత్వము' అను శబ్దముచేతనే సామ్యము. అలంకార సర్వస్వకారుఁ డీ శబ్దసామ్యము నంగీకరింపలేదు, శబ్దసామ్య మున్నచో శ్లేషయేయని యతనిమతము. విద్యానాథుఁడును వాని ననుసరించెను) రూపక, సందేహ, భ్రాంతిమత్, ఉల్లేఖ, అపహ్నవ, తుల్యయోగితా, దీపక, ప్రతివస్తూపమా, దృష్టాంత, సహోక్తి, వ్యతిరేక, నిదర్శనలలో సామ్యము వ్యంగ్యముగా భాసించును. ఉపమయందు వాచ్యముగా భాసిల్లును. ప్రతీపమునఁ గ్రమవిపర్యాసముగ నౌపమ్యముండును. అనఁగా నుపమానము నుపమేయముతోఁ బోల్తురు. ఉపమాలంకారమున నుపమేయమును నుపమానముతోఁ బోల్తురు. ఉపమేయోపమ యందు సామ్యము రెండుతూరులు వచ్చును. (ధర్మ మర్థమువలెను, నర్థము ధర్మమువలెను నీయందుఁ గలవు.) ఉపమాలంకారమున నొక్కతడవ మాత్రమే యుండును. కాఁబట్టి యుపమాలంకార ముత్ప్రేక్షాదులకన్న విలక్షణము.

వర్ణ్యము, ప్రకృతము, విషయము, ఉపమేయము ఇవి పర్యాయపదములు. అప్రకృతము, అవర్ణ్యము, విషయి, ఉపమానము, ఇవి పర్యాయపదములు.

గీ. ఒనరునది పూర్ణయును లుప్తయును ననంగ
నందు నుపమాన, ముపమేయ మలరు సమత
సామ్యవాచకమును గూర్పఁ జాలుఁ బూర్ణ;
కొన్ని కడమైనలుప్తయై కొమరు మిగులు.

ఈ యుపమాలంకారము పూర్ణోపమా, లుప్తోపమా భేదములచే ద్వివిధము. పూర్ణోపమ యనఁగా, ఉపమానము, ఉపమేయము, సామాన్యధర్మము

ఉపమానవ్యాపార మనఁగా సాదృశ్యవర్ణన ముపమితిక్రియానిష్పత్తిపర్యంతము అనఁగా నుపమానము సిద్ధించునటుల వివక్షింపఁబడినచో నుపమాలంకారము, అని సిద్ధాంతించెను. ఆ ఖండనము నిచ్చట గ్రంథవిస్తరభీతిచే వదలితిని. అందుఁ గావలసినవారు చూచుకొనవలెను.

(సమత) సామ్యవాచకము, అను నాలుగంశములు గలది. ఈ నాల్గింటిలో నేది లోపించినను లుప్తోపమ.

గీ. అందు నుభయాఖ్య యగుఁ బూర్ణ యార్థి, శ్రౌతి,
యనఁగ; రఘురామసన్నిభుఁ డనెడి చోట
నార్థి; కందర్పుఁడునుబోలె నలరుచుండు
నధిపుఁడనుచోట శ్రౌతియై యతిశయిల్లు. ౭

పూర్ణోపమ ఆర్థీ, శ్రౌతీ, భేదములచే ద్వివిధము. ఆంధ్రమున సాక్షాత్సాదృశ్యమును దెలుపు (సంస్కృతమున యథా, ఇవాది శబ్దములవలె) వలెన్, పోలెన్, ఓయనన్, ఓయన్నట్లు, అనఁగన్, అనుకొని ప్రయోగమున శ్రౌతి యనియు. నీషద్వ్యవధానముచే సాదృశ్యమును దెలుపు * సదృశ, సంకాశ.

---

* ఈ సాదృశ్యమును దెలుపు పదముల నీ క్రిందఁ దెలుపుచున్నాను. ఈపద్యము కీ. శే. అవ్వారి సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి గారిది. వా రాంధ్రకావ్యదర్శమున నిచ్చిరి.

సీ. మాదిరి-కైవడి-మాడ్కిఁ-బగిదిఁ-బోల్కిఁ-
దెఱఁగున-విధమునఁ - దీరునఁ - గ్రియ,
గతి-భాతి-చందముగా-రీతి-రహి-శేవ-
కరణి-జాడ-ఠీవి-డంబు,
వలె-నట్టు-లటు-లట్లు-బలె-పోలె-వరుసను-
బోటి-వంటి - యొరయు - పోని-యట్టి,
పోలు మున్నగు శబ్దములు; సరి-ప్రతి-యుద్ది-
యెన-జోడు - పోటియు-నీడు-నూడు,
సవతు-తరము-దీటు-సాటువ-సాటియు-
పురు-డచ్చునున్-సరిపోవును-సరి-
తూఁగుచునుండు-వంతులకు వచ్చుచునుండుఁ-
బ్రతి-మాఱు-తరబడి-బదులు-సాటి
నిభ-సన్నిభ-సమాన-నీకాశ-సంకాశ-
తుల్య-ప్రతీకాశ-తులిత-సదృశ,
సంవాది-సమ్మిత-సమ-సదృక్ష-ప్రతి
పక్ష-సపక్ష-సలక్ష-ణోప,
మోపమి-తాభ-సరూప-సజాతీయ-
వైరి-సవర్ణానువాది-ప్రఖ్య,
ప్రతినిధి-ప్రతిబింబ-ప్రత్యనీక-ప్రతి
ద్వంద్వి ప్రతిచ్ఛందపదములు-ప్రతి

నీకాశ, ప్రతీకాశ, సన్నిభ, ఉపమాప్రభృతి శబ్దముల ప్రయోగముచే నార్థి యనియుఁ జెప్పబడును. "అతఁడు రఘురామసన్నిభుఁడు" అనుచో 'సన్నిభ'పద ప్రయోగముచే నార్థియు, "అధిపుఁడు కందర్పుఁడునుబోలె నలరుచుండు" అనుచోఁ 'బోలెన్' పదప్రయోగముచే శ్రౌతియు నగును.

కం. ధరయం దార్థియుఁ ద్రివిధాం
తరమయ్యె సమాస, వాక్య, తద్ధితగతమై;
తిరముగ వాచ్యసమాసా
చరణంబుల ద్వివిధయగుచు శ్రౌతియుఁ దనరున్. ౧౦

ఆర్థి సమాసగత, వాక్యగత, తద్ధితగత, యని మువ్విధములు. శ్రౌతి వాక్యగత, సమాసగత, యని యాంధ్రమున ద్వివిధమే. (సంస్కృతమున నార్థివలెనే శ్రౌతియు త్రివిధమే.) తద్ధితగత శ్రౌతి యేల యాంధ్రమునలేదో తెలుపుచున్నాఁడు.

రూపపద-ంబనురూపపదంబు-న
న్యూనార్థకపదసమూహ-దేశ్య
కల్ప-దేశీయాదిక ప్రత్యయంబులు-
వజ్జానవాది శబ్దాళియందు
వెలయుచుండెడి బహువ్రీహి సమాసంబు-
స్పర్థఁబూనె-జయించె-వెరమానె,
ద్రోహ మొనర్చె-నాక్రోశించె-నెదిరించె-
గర్జించెఁ-బీడించె-గర్వ సలిపె
నవ్వె-నసూయఁ గనంబఱచెను-సంధి
సేసె-నీసువహించెఁ జిన్నచూపు
చూచె-విడంబించె-శోభగొల్లగొనియె-
దాని సౌభాగ్యసంతతి హరించె

గీ. దానిచో విరోధించెను, దానితోడఁ
దులను సరితూఁగెఁ; దత్పదవులఁ బదమిడెఁ;
దదనుబంధి, తచ్ఛీలంబు, దానిననుక
రించె నను నిట్టి నుడులు సదృశతఁ దెల్పు.

కావ్యాదర్శమున శ్రౌతి, ఆర్థి భేదములేమి 'బలె, పోలె' అనునవి గూడా నీ జాబితాలో గలవు. ఈ రెంటినిఁ దీసివేసిన మిగిలినవి ప్రయోగించినచో నార్థి యని గ్రహింపవలెను.

కం. అల తద్ధితములయందుం
దెలియ 'వతి' ప్రత్యయంబు తెలుఁగున లేమిం
గలిగిన కల్పప్రత్యయ
మలరుచు నయ్యార్థియంద యది గనుపట్టున్. ౧౧

తద్ధితములందున్న 'వతి' ప్రత్యయము (హరివత్) ఆంధ్రమునఁ బ్రయుక్తము గామిఁ దద్ధితగత శ్రౌతి యాంధ్రమున లేదు. (సంస్కృతమున 'హరిరివ హరివత్' అని ఇవార్థమున 'వత్' వచ్చును. తత్ప్రయోగమున శ్రౌతిగలదు.) 'మృతకల్పఁడు'ఇత్యాదులందున్న తద్ధిత 'కల్ప'ప్రత్యయప్రయోగమున నార్థియే యగును. కాని శ్రౌతిగాదు. (కల్పబాది ప్రయోగేత్వార్థ్యేవ) కల్పబాది ప్రత్యయములు ప్రయోగించినచో నార్థియే. కానఁ దద్ధితగతశ్రౌతి యాంధ్రమునలేదు.

ఉ. కావునఁ బూర్ణ పంచవిధ; కన్గొన లుప్తయు సామ్యధర్మ మి
చ్ఛావిధిఁగూర్పకున్న యెడ శ్రౌతియు నార్థియునై యథోక్త సం
భావన వాక్యయుక్తయు, సమస్తయు, వాక్యసమాస తద్ధిత
శ్రీవివశాత్మయై ధరణిఁజెన్నగు సాయకసంఖ్య నెట్లనన్. ౧౨

వెనుక నుడివినవిధమునఁ బూర్ణోపమ యైదువిధములు. లుప్తోపమయు సాధారణ ధర్మమును బ్రయోగింపనపుడు (అనఁగా 'ధర్మలుప్త'లో) శ్రౌతీ, ఆర్థీ భేదములచే ద్వివిధమై తగును. అందు శ్రౌతి వాక్యగత, సమాసగత భేదములచే నిటు తెలఁగును. ఆర్థి వాక్యగత, సమాసగత, తద్ధితగత భేదములచేఁ ద్రివిధము. మొత్తము లుప్తోపమయు నైదువిధములు (సాయకసంఖ్య).

సమాసగత – పూర్ణ – ఆర్థి

కం. ఈవియఁ జల్లదనంబును
గేవల సౌందర్యగుణము గిటికొనఁగ కళా
భావుకుఁడైన నృసింహ
క్ష్మావల్లభుఁడమరుఁ బూర్ణచంద్రోపముఁడై. ౧౩

నృసింహభూపాలుఁ డుపమేయము; పూర్ణచంద్రుఁ డుపమానము; 'ఉపమ' యనుపద ముపమావాచకము; 'కళాభావుకత్వము' సాధారణధర్మము; ఈ నాలుగంశములును బ్రయుక్తములైయుండుటఁ బూర్ణోపమ. అందు నిది యార్థి. ఏలన సాక్షాత్సాదృశ్యప్రతిపాదకములగు వలెన్, పోలెన్, ప్రభృతిపదములు గాక 'ఉపమ' అను పదము ప్రయుక్తమై యున్నది. మఱియు నుపమానమగు పూర్ణచంద్రపదము "పూర్ణచంద్రోపముఁడై" అను సమాసమున నున్నది. కాన సమాసగత.

వాక్యగత - పూర్ణ - ఆర్థి

కం. వెలయుజవరాండ్రతలఁపుల
వలపును నిలుపంగఁజాలు వరరూపమునం
జెలఁగుచు నృసింహుఁడలరుల
విలుకానికి సాటియయ్యె విశ్రుతలీలన్. ౧౮

నృసింహుఁడు రూపమున "అలరులవిలుకానికి సాటియయ్యె" అను వాక్యమున నుపమాన, ఉపమేయ, సాధారణధర్మ (జవరాండ్ర...రూపము) ఉపమావాచకములు (సాటి) గలవు. కానఁ బూర్ణోపమ. ఇది వాక్యగతము. 'సాటి'పదముంట నార్థి.

తద్ధితగత - పూర్ణ - ఆర్థి

కం. ఏయెడల నియ్యనియ్యం
గాయలుగాచిన నృసింహు కరమర్థులకుం
బాయని వేడ్క ఫలించుచు
నాయతగతిఁ గల్పకల్పమై విలసిల్లున్. ౧౯

నృసింహునికర ముపమేయము; కల్పము (కల్పవృక్షము) పమానము; కల్ప ప్రత్యయ ముపమావాచకము. 'ఏయెడల నియ్యనియ్యం గాయలుగాయుట' సాధారణ ధర్మము. ఇటఁ 'గల్పకల్పము' అనుచో "కల్పేన ఈషదూనః కల్పకల్పః" అని యగును. ఇటఁ దద్ధితగతపూర్ణార్థి.

అయితే యిట నొక దోషముగలదు. ఉపమాలంకారమున శబ్దసామ్యము గాక యర్థసామ్యమే యుండవలెనని మున్ను గ్రంథకర్తయే తెలిపెను. కాని యిట "ఇయ్యనియ్యం గాయలుగాయుట" అను సాధారణధర్మము హస్తముతో నన్వయించినపుడు "నియ్యఁగా నియ్యఁగా గాయలు (కిణములు) కాసె" ననియు, గల్పవృక్షముతో నన్వయించినపుడు 'ఇచ్చుటకై యిచ్చుటకై యనగా మిక్కిలిగా నిచ్చుటకై కాయలు (పండ్లు) కాసె, ననియును భిన్నార్థములను వహించుచున్నది. కాన నిట శబ్దసామ్యమేకాని యర్థసామ్యములేదు. మమ్మట మతానుసారముగా నిట్టి యెడలఁగూడ 'సకలకలం పుర మేతజ్జాతం సుధాంశు బింబ మివ' అనుచోటియందువలె నుపమాలంకారమే యగును. (శబ్దసామ్య మున్నను) ప్రతాపరుద్రీయ మతానుసారముగా (శ్లేషంబువలెఁ బదశ్లిష్టమాత్రము గాక) సరసభూపాలీయకర్తయు శబ్దసామ్యము గూడదని తెలిపి తాను శబ్ద సామ్యమునే యుదాహరించెను.

వాక్యగత - పూర్ణ - శ్రౌతి

కం. దివియును భువియు భుజంగమ
భువనంబును నిండ విమలభూరిప్రభతో
దివిజేంద్రతటిని యోయన
నవిరళగతిఁ బొల్చు నీదు యశము నృసింహా! ౧౬

కీర్తి యుపమేయము. దివిజేంద్రతటిని యుపమానము. "దివియు...నిండుటయు, భూరిప్రభగలిగియుండుటయు సాధారణ ధర్మము. తటిని యోయన" అనుచో 'ఓయన, ఉపమావాచకము. కానఁ బూర్ణోపమ. ఇది వాక్యగతము. 'ఓయనన్' అను నుపమావాచకము వలెన్, పోలెన్, శబ్దములవలె సాక్షాత్సాదృశ్యమును బోధింపదు. కాని యీ గ్రంథకర్త ఓయనన్-అనఁగన్ అనువాని ప్రయోగమునందును శ్రౌతీ-ఉపమనే యంగీకరించెను.

న్యాయముగా 'ఓయనన్' అనునది యుత్ప్రేక్షావాచకము. కాన నీయలంకార ముత్ప్రేక్షయే కావలయును. తటిని వోలెన్ అని యున్నచో లెస్సగా నుండును.

♦ సమాసగత పూర్ణశ్రౌతి

కం. కరముల శంఖము, చక్రము,
నిరవుగ నురమందుఁ జెంది యిందిర దనరన్
హరివలె వెలయుదువౌరా!
నరసాహస! యోబరాజ నరసింహనృపా! ౧౭

♦ సంస్కృతమున 'ఇవ' శబ్దముతో "ఇవేన సమాసో విభక్త్యలోపః పూర్వపద ప్రకృతిస్వరత్వం చ" అను సూత్రముచే సమాసము గానవచ్చుచున్నది. అట నీ సమాసమున విభక్తిలోపింపకపోవుటచే "జీమూతస్యేవ భవతి ప్రతీకం" మొదలగు స్థలములందు వ్యస్త సమస్త ప్రయోగములకు భేదమేమి? అను శంక గలుగుచున్నది. వేదమందయినచో సమాసమగుచో నొకస్వరమును, సమాసము గాకున్నచో మఱొక స్వరమును వచ్చును. ఇఁక లోకప్రయోగమున నేమి ప్రయోజనము? అన్నచో "అగ్నిరివ రాజః" (అగ్నివంటి రాజు) అనుచోట 'అగ్నిరివ' అనునది సమస్తపదము. అది 'రాజన్' శబ్దముతో సమసించి "రాజాహస్సఖిభ్యష్టచ్" అను సూత్రముచే 'అగ్నిరివ రాజః' అని 'అ'కారాంతమగును. 'అగ్నిరివ' అన్నది వ్యస్తమగుచో 'అగ్నిరివ రాజా' అనియే యుండును. లోకప్రయోగమున స్వరము లేదు. కాన నిట్టి

నరసింహుఁ డుపమేయము. హరి యుపమానము. పూర్వార్థము సాధారణ ధర్మము. (ఇటఁగూడ శబ్దసామ్యమే. ఏలన హరిదాల్చిన శంఖ, చక్ర, ఇందిరలు వేఱు. నరసభూపాలుఁడు ధరించిన శంఖ, చక్ర (రేఖలు) ఇందిర (శోభలు వేఱు.) 'హరివలె' అనునది సమాసము. కాన సమాసగతపూర్ణ.

పంచవిధానుపాత్తధర్మ లుప్తలు

ధర్మము లోపించిన యుపనులు శ్రౌతియందు రెండును, నార్థియందు మూఁడును నుండును.

శా. నీదోః ఖడ్గమహీంద్రుఁడో యనఁదగుఙ్; నీ దివ్య తేజోభరం
బాదిత్యుండును బోలెఁ బొల్చు; భవదీయాలాపముల్ వల్లకీ
నాదబ్రహ్మముసాటి; నీ కరము మందారోపమానంబు; నీ
ప్రాదుర్భావము మాధవాభ్యుదయ కల్పంబౌ నృసింహాధిపా!

౧. వాక్యగత – శ్రౌతీ – అనుపాత్తధర్మ – లుప్త

దోఃఖడ్గ ముపమేయము; అహీంద్రుఁ డుపమానము; 'ఓయనన్' ఉపమావాచకము. సాధారణధర్మము (భయంకరత్వాదులు) లుప్తము. (ఓయనన్ అనునది ఉత్ప్రేక్షావాచకమని చెప్పితిమి. కాన నీ యలంకార ముత్ప్రేక్షయే కావలయును.)

౨. సమాసగత – శ్రౌతీ – అనుపాత్తధర్మ – లుప్త

తేజస్సు ఉపమేయము; 'ఆదిత్యుండునుబోలె' అనునెడ వెనుకటి 'హరివలె' అనునెడవలెనే సమాసము అందలి 'ఆదిత్యుండును' అను పద ముపమానమగుట సమాసగతమగు నుపమానము. ఇందుఁగూడ ధర్మవాచకము లేదు.

3. వాక్యగత – ఆర్థీ – అనుపాత్తధర్మ – లుప్త

ఆలాప ముపమేయము; వల్లకీనాదబ్రహ్మ ముపమానము. 'సాటి' యుపమావాచకము. ఇందును సాధారణధర్మము లేదు. ఇది వాక్యగతయని గ్రంథకర్త నుడివెను. కాని యది ప్రమాదము. ఏలన 'నాదబ్రహ్మము సాటి' అనునెడ నుపమానము వాక్యగతముగా లేదు. 'నాదబ్రహ్మము సాటి' అనునది సమాసమే. 'బ్రహ్మముతోడ లేక యొక్క సాటి' యని తృతీయ,

---

'ఇవ' శబ్దముతో చేర్పడిన సమాసముతో మఱొకపదము సమసించి సమాసాంత కార్యమును బొందును." ఆంధ్రమున 'హరివలె' ఇత్యాదులు వ్యస్తసమస్తము లొకవిధముగానే యుండును. ఇట సమస్తముగా గ్రహింపబడెను.

షష్ఠీసమాసములలో నొకటి. కావున 'నాదబ్రహ్మముతోడ సాటి' అన్నచో వాక్యగత యగును.

౪. సమాసగత – ఆర్థి – అనుపాత్తధర్మ – లుప్త

కరము ఉపమేయము; మందార ముపమానము; ముపమానపద ముపమావాచకము; సాధారణధర్మము లేదు. 'మందారోపమానంబు' అనుచో 'మందార' పదము సమాసగతమై యున్నది.

౫. తద్ధితగత – ఆర్థి – అనుపాత్తధర్మ – లుప్త

ప్రామర్భావ, ముపమేయము; మాధవాభ్యుదయ, ముపమానము; 'కల్ప'ప్రత్యయ ముపమావాచకము. ఇటను ధర్మము గ్రహింపఁ బడలేదు.

ఉపమానలుప్త

సీ. జలదంబుగతి నిచ్చి వెలవెలఁబాఱక
కలశాంబునిధిరీతిఁ గసరుకొనక
కుఁగిగ్రామాన్వలె ఫలంబిడి జిగిదప్పక
సురభికై వడిఁ గొలువరసి యీక
కమలారివలె నిచ్చి క్రమ్మఱఁ గైకోక
బలిమాడ్కి నర్థిచే భంగపడక
చండాంశుసుతుపోల్కిఁ గుండమార్పులు గాక
వాసవమణిభాతిఁ ద్రాసమంద

గీ. నొసఁగనేర్తువు యాచక వ్యూహమునకు
భానుతానూన దానవిద్యా నిరూఢిఁ
బొసఁగ నీతోడ నెవ్వానిఁబోల్పవచ్చు?
సరసగుణహార! యోబయనరస ధీర! ౧౫

కుండమార్పులు – వినిమయము; నరసభూపాలుఁ డుపమేయము. 'ఒసఁగనేర్చుట' సాధారణధర్మము. 'పోల్పవచ్చు' ఉపమావాచకము. 'ఎవ్వానిఁ బోల్పవచ్చును?' అను ప్రశ్నచేఁ బోల్పఁదగినవాఁడు లేఁడని తేలినది. కాన నుపమానము లుప్తమైనది.

వాచకలుప్త

సీ. దర్పితాహిత నృపోత్తములు నిన్నెదిరింపఁ
గలరె? ధీరోత్తమగండ బిరుద!
వినుతకీర్తి ప్రతాపములు నీచే సమ
కట్టునే? యుభయరగండ బిరుద!
అరి వధూతాటంకగరిమంబు నీచేతఁ
గలుగునే? గండరగండ బిరుద!
పరిపంథి గంధసింధురపంక్తి నీమ్రోల
నుండునే? గండభేరుండ బిరుద

గీ. అరుణపరిణతధామ! రామాభిరామ!
రామణీయక నిర్జిత ప్రసవబాణ!
బాణసాహిత్య పరిపాక! పాకవైరి!
విభవసౌభాగ్య! యోబభూవిభునృసింహ! ౨౦

నరసభూపాలుఁ డుపమేయము. 'అరుణపరిణతధామ' 'రామాభిరామ' అను చోట్ల నున్న అరుణుఁడు, రాముఁడు, ఉపమానములు. పరిణతధామత్వము, అభిరామత్వము, అనునవి రెండుపమానములకును బ్రత్యేకములయిన సాధారణ ధర్మములు. 'అరుణ ఇవ పరిణత' అనియు 'రామ ఇవ అభిరామ, అనియును విగ్రహవాక్యము లుండును. ఇందలి 'ఇవ' ఉపమావాచకము లుప్తమైనది కాన వాచకలుప్త. ఈ అభిప్రాయముగనే గ్రంథకర్త యీ క్రింది పద్యమునఁ జెప్పుచున్నాఁడు.

గీ. అరుణపరిణతధామ! రామాభిరామ!
అనెడుచో భానుకై వడి నలరుకాంతి
పంక్తిగలవాఁడు, రామునిపగిదిఁబొల్చు
వాఁడు ననువాచకంబు విపక్షితంబు. ౨౧

ఈ సీసపద్యము పరికరాలంకారమునకుఁ గూడ నుదాహరింపఁబడినది. ఆ పరికరము పెద్దపాదములం దున్నది.

ధర్మోపమానలుప్త

సీ. ఇటు జేసి తేజీల నెనయు మిన్నుల తేరి
జోదుపుట్టినకొండఁ జూచినాఁడ
ఇటు నేల జేజేల కెఱుకైన చెంగావి
సుదసంజదగుకొండఁ జూచినాఁడ
ఇటు కోడెరాతు మైనిడ్డసొమ్ముల మేఁత
సొంపులీనెడుకొండఁ జూచినాఁడ
ఇటు నల్ల దేవరయింటనంటిన తెల్ల
జోటివాయనికొండఁ జూచినాఁడ

గీ. నిందునందును నీతోడి యూడువానిఁ
గడఁకతోఁగాన; గానను; గాన; ననుచు
నిక్క మేబాసకైనను నిలుచువాఁడ!
వరనుతాటోప! యోబయనరసభూప! ౨౨

తరుసగా నుదయాద్రినిఁ, బశ్చిమాద్రిని, మలయాద్రిని, హిమాద్రినిఁ జూచితిని. నీతో సమానులు లేరు.

నరసభూపాలుఁ డుపమేయము. ఉపమానము లుప్తము. ధర్మవాచకము లుప్తము. 'సమానులు' ఉపమావాచకము. ధర్మోపమానములులేమిని ధర్మోపమానలుప్త.

ధర్మోపమానవాచకలుప్త

మ. మహితప్రాభవమానధుర్య! మితవాఙ్మర్యాద! మీనాంకవి
గ్రహ! ముఖ్యాన్వయమూర్తశౌర్యరస! మేఘత్యాగ! మైత్రీరఘూ
ద్వహ! మేధాన్విత! మౌక్తికాభరణ! మంత్రప్రౌఢ! మస్తాంగన
క్తహ్వారిశ్రీ చరణాబ్జ! వర్ధిలు గుణాధారా! నృసింహాధిపా! ౨౩

మీనాంకవిగ్రహుఁ డనఁగా మీనాంకునియొక్క విగ్రహమువంటి విగ్రహము గలవాఁడు, అని యర్థము. విగ్రహవాక్యమునందలి ఉపమానవాచక

మగు మొదటి విగ్రహపదమును, వంటి అను నుపమావాచక పదమును, సాధారణ ధర్మమును లోపించియున్నవి.

వ్యధికరణ బహువ్రీహియందుఁ బూర్వపదమైన యుపమానపదమునకు నుత్తరపదమైన యుపమేయపదము పరమైనపుడు ఉపమానపదమునకును లోపము వచ్చును.

గీ. అలర మీనాంకవిగ్రహుఁ డనెడిచోట
నిందు మీనాంకుఁడైనట్టి నిపుణుఁడు
విగ్రహముగల్గువాఁడన వెలయుసామ్య
వాచకోపమానంబులు సూచితములు. ౨౪

పై యర్థమే. ఈ లుప్తావిభాగమును జిత్రమీమాంసాకర్తయుఁ గావ్యప్రకాశకారుఁడును బెక్కువిధములఁ జూపిరి. ఈ లుప్తావిభాగము వ్యాకరణ పాండిత్యముపై నాధారపడియున్నది. ఇందుఁ జారుత్వమేమియుఁ గానరాదు. ఈ విషయము నుద్ద్యోతకారుఁ డిట్లు తెలిపెను. “వస్తుతోఽయం పూర్ణాలుప్తా విభాగో వాక్యసమాస క్యచ్ క్యజాది ప్రత్యయ విశేషగోచరతయా శబ్దశాస్త్ర వ్యుత్పత్తి కౌశలపరత్వాత్ అత్రశాస్త్రైన వ్యుత్పాద్యతా మర్హతీత్యాహుః”

కం. ద్వివిధంబగు సాధర్మ్యము
భువి నుపమానోపమేయముల కొక్కటియై
తవుటయు, రెంటికి ద్వివిధం
బవుటయన; ద్వితీయగతియు నలరు ద్వివిధమై. ౨౫

ఈ యుపమాలంకారమున సాధారణధర్మ ముపమానోపమేయముల కొక్కటే యుండుట, ఉపమానోపమేయములకు రెంటికిని రెండుండుట యని ద్వివిధము. రెండవ విధము మఱల ద్వివిధము.

కం. క్షితి నేకార్థము శబ్ద
ద్వితయంబున సంఘటింప వెలయును వస్తు
ప్రతివస్తుత; యగు బింబ
ప్రతిబింబత యర్థశబ్దపార్థక్యమునన్. ౨౬

ఆ సాధారణధర్మము శబ్దద్వయముచే నేకార్థరూపముగానే చెప్పఁబడినచో వస్తుప్రతివస్తు భావమనియు, అర్థ, శబ్దభేదముచేఁ జెప్పఁబడినచో బింబప్రతిబింబ భావమనియును జెప్పఁబడును.

"వస్తుతః భిన్నయోరపి ఉపమానోపమేయ ధర్మయోః పరస్పర సాదృశ్యాదభిన్నయోః పృథగుపాదానం బింబప్రతిబింబభావ ఇత్యాలంకారిక సమయః" వస్తుస్థితిచే భిన్నములయ్యును ఉపమానోపమేయ ధర్మములు పరస్పర సాదృశ్యముచే నభిన్నముగా నధ్యవసింపఁబడి (అభేదముగా నిశ్చయింపఁబడి) భిన్నభిన్న శబ్దములచేఁ జెప్పఁబడుట బింబప్రతిబింబభావమని యాలంకారికుల సంప్రదాయము. (ఉపమాలంకారము భేదాభేదప్రధానమన నిదియే.)

వస్తుప్రతివస్తూపమ

కం. అవనిఁ బరిష్కృతమయ్యెన్
రవివంశం బోబశౌరి నరసింహునిచే;
దివి సురతరు భూషితమై
నవనవగతిఁ బొల్చు నందనవనంబనఁగన్. ౧౭

రవివంశ ముపమేయము. నందనవన ముపమానము. పరిష్కృతము, భూషితము అను నేకార్థకమగు శబ్దద్వయముచే సామాన్యధర్మము చెప్పఁబడినది. "ముఖము చంద్రునివలె మనోహరముగా నున్నది" ఇత్యాదికమగు పూర్ణోపమలలో 'మనోహరము' అను సాధారణ ధర్మవాచక మొకటియే గ్రహింపఁబడినది. ఇట రెండు గ్రహింపఁబడి యున్నవి.

వస్తుప్రతివస్తూపమాలంకారమునకును బ్రతివస్తూపమాలంకారమునకును భేదమేమన, వస్తుప్రతివస్తూపమాలంకార మేకవాక్యగతమై యుండును. ప్రతివస్తూపమాలంకారము వాక్యద్వయగతమై యుండును. ఇదియే భేదము.

బింబప్రతిబింబోపమ

కం. గురుశౌర్యయుతము; నాయత
కరవాలము నగు నృసింహు ఘనభుజమమరున్
దరళఫణామణి కిరణ
స్ఫురణము, జిహ్వాలమైన భోగియుఁబోలెన్. ౧౮

శౌర్యయుతము, ఆయతకరవాలమును నగు నృసింహుని హస్తము ఫణామణి కాంతియుతమును, దీర్ఘజిహ్వాయుతమును నగు సర్పమువలె నున్నది. ఇట నుపమేయమునకు గురుశౌర్యయుతత్వము, ఆయతకరవాలత్వము అను ధర్మములును, ఉపమానమునకు ఫణామణికిరణస్ఫురణము, జిహ్వాలత్వము, అను ధర్మములును భిన్నశబ్దములచే భిన్నార్థకములుగా గ్రహింపఁబడినవి. శౌర్యమునకును ఫణామణి కిరణములకును, కరవాలమునకు జిహ్వకును సాదృశ్యము గలదు.

ఈ ధర్మములకుఁ బరస్పర సాదృశ్యముచే నభేదాధ్యవసాయము చేయవలెను. అభేదాధ్యవసాయమన నభేదమని నిశ్చయపఱచుకొనుట. ఇట్టిది బింబప్రతిబింబోపమ. దృష్టాంతమునను బింబప్రతిబింబ భావముండును. కాని యట వాక్యద్వయ ముండును. ఇట నొకవాక్యమే.

ఈ భేదములే కాక మఱికొన్నివిధములగు నుపమా భేదములును గలవు. వానిలోఁ గొన్నింటి నుదాహరింతును.

సమస్త వస్తువిషయోపమ

ఆ. వె. తమ్మితీవభాతిఁ దనరు నాజవరాలి
తమ్మిఁబోని నెమ్మొగమ్ముఁ గ్రమ్మి
గండుతేఁటికరణిఁ గమ్మని తేనియల్
గ్రోలికొ్రలి తనివిఁగొంటి లెస్స.

ఇట 'జవరాలు తమ్మితీవవలె, దాని మొగము దమ్మివలెను' దాని ప్రియుఁడు గండుతేఁటివలెనుండె' నని చెప్పుటచే నుపమాలంకారము సర్వావయవవ్యాప్తమై యున్నది.

ఏకదేశవివర్తినీ - ఉపమ

గీ. కాొ్రిలనులఁబోని నల్లని కలువపిండు,
మోముగమిఁబోలు నెత్తమ్మి పూలచాలు,
గబ్బిగుబ్బలకరణిఁ జక్కవల గాొ్రిల,
నలసరశ్శ్రీలు పదపదంబందు నలరు.

మొదటి మూఁడుపాదములందలి యుపమలచే 'సరస్సులు స్త్రీలవలె నున్నవి, యను నుపమ స్ఫురించును. సరస్సులను స్త్రీలుగా నుపమించి చెప్పక పోవుటచే నుపమాలంకారము సర్వావయవవ్యాప్తముగా లేదు.

మాలోపమ

కం. కలిగించుచుండు వెన్నెల
వలెఁగన్నులకొలమిఁ; గల్లువలె మత్తునిడుః;
గెలనికి నాకర్షించును
బలువుర నాపువ్వుఁబోఁడి పరిభాతవడువునన్;

ఇటఁ 'బువ్వుఁబోఁడి' అను నొక యుపమేయమునకు మూఁడుపమానములుగలవు. ఉపమానమాలగలదు. కావ మాలోపమ.

రశనోపమ

గీ. సతతకాంచనవితరణ జలలవముల
సరిత్కరములఁ దడుపుచున్నట్టిపతికి
భణితివలెమతి, యమ్మతిభాతిఁజేఁత,
చేఁతవలెఁగీర్తి, స్వచ్ఛమై చెలఁగుచుండు.

రశనయన నొడ్డాణము. ఇఁక నొడ్డాణమున గజ్జెలువలెనే యొకదానితో నొకటి సంబంధించిన యుపమానములు గలవు. ఒక యుపమలోని యుపమానము రెండవ యుపమలో నుపమేయ మగును. దానిలోని యుపమానము వేఱొక యుపములో నుపమేయమగును. ఇదేవిధముగా సాఁగిన యుపమ రశనోపమ.

ఉపమాలంకారమున నుపమానము సుప్రసిద్ధముగా నుండవలెనని మున్ను లక్షణమున నిర్వచింపఁబడినది. కాని 'అభూతోపమ'లోఁ గవి కల్పితమగు నుపమానముగలదు. ఎట్లన,

గీ. 'ఒక్కచోఁ బ్రోవుగాఁజేసి యుంచఁబడిన
నిఖిల నీరజప్రభలోని నిగ్గువోలె
నీదు నెమ్మొగ మెంతయు నెగడెడి'నన
నది యభూతోపమగఁ దెలియంగఁబడును.

నిఖిల నీరజప్రభలోని నిగ్గుప్రోగు సేసియుంట ప్రసిద్ధముగాదు. ఇది కవికల్పితము.

ఉభౌ యది వ్యోమ్ని పృథక్ప్రవాహావాకాశగంగాపయసః పతేతాం
తేనోపమీయేత తమాలనీల మాముక్త ముక్తాలత మస్య వక్షః.

ఆకాశమునందు రెండు వ్యోమగంగాప్రవాహములు విడివిడిగాఁ బడిన యెడల దానితోఁ దమాలనీలమును ముత్యాలహారములచే నలంకృతమునునగు హరి వక్షమును బోల్పవచ్చును.

మఱియు దండికావ్యాదర్శమున ధర్మోపమ, వస్తూపమ, విపర్యాసోపమ, అన్యోన్యోపమ, నియమోపమ, అనియమోపమ, సముచ్చయోపమ, అతిశయోపమ, ఉత్ప్రేక్షితోపమ, అద్భుతోపమ, మోహోపమ, సంశయోపమ, నిర్ణయోపమ, శ్లేషోపమ, సమానోపమ, నిందోపమ, ప్రశంసోపమ, ఆచిఖ్యాసోపమ, విరోధోపమ, ప్రతిషేధోపమ, చటూపమ, తత్త్వాఖ్యానోపమ, అసాధారణోపమ, అభూతోపమ, అసంభావితోపమ, బహూపమ, విక్రియోపమ, మాలోపమ, వాక్యార్థోపమ, ప్రతివస్తూపమ, తుల్యయోగితోపమ, హేతూపమ, అను ముప్పదిరెండు భేదములను జూపెను. వీని లక్షణలక్ష్యములను నాంధ్రకావ్యాదర్శమునఁగానీ ఆంధ్ర విజ్ఞానసర్వస్వములోని 'అలంకారములు, అను శబ్దముక్రిందఁగానీ చూడవలెను. ఈ భేదములను దరువాతివారు దెలుపరైరి.

రెండు వ్యోమగంగాప్రవాహములు ప్రవహించుట కవి కల్పితమే.

ఆంగ్లమున నుపమాలంకారమును 'Similee' అందురు. ఆసాహిత్యమున మన యాలంకారికులు చేసినంత విమర్శను పాశ్చాత్యులు చేయలేదు. పైఁతా మనవారు చూపినన్ని యలంకారములను వారు చూపలేదు.

ఉపమాదోషములు

న్యూనత్వము, అధికత్వము, లింగభేదము, వచనభేదము, అసాదృశ్యము, అసంభవము అని యుపమాదోషము లాఱువిధములు. దోషప్రకరణమున హీనోపమ, అధికోపమ, లింగభేదము, వచనభేదము అను నాలుగుదోషములు చెప్పఁబడి యున్నవి. ఇట వానిలోని యవాంతర భేదములును, నితర భేదములును దెలుపుదుము.

న్యూనత్వమన నుపమేయముకన్న నుపమానమున నపకృష్టత్వము; అనఁగాఁ దక్కువతనము; అధికత్వమన నుపమేయముకన్న నుపమానమున నుత్కృష్టత్వము; అనఁగా నెక్కువతనము. ఈన్యూనత్వాధిక్యములు జాతి, ప్రమాణ, ధర్మములంబట్టి ప్రత్యేకముగా మువ్విధములు.

౧. జాతిగత న్యూనత్వము

"చండాలైరివ యుష్మాభిస్సాహసం పరమంకృతం" మీరు చండాలురవలె బహు సాహసమొనర్చితిరి. ఇట 'మీరు' ఉపమేయము, 'చండాలురు' ఉపమానము. చండాలు రధమజాతీయులు. కాన నుత్తమజాతీయుల నధమ జాతీయులతోఁ బోల్చుట యుచితముగాదు. 'చండాల' పదము జాతివాచకము. కాన నిట జాతిగత న్యూనత్వము గలదు.

౨. జాతిగతాధిక్యము

"అయం పద్మాసనాసీనశ్చక్రవాకో విరాజతే
యుగాదౌ భగవాన్ వేధా వినిర్మిత్సు రివ ప్రజాః"

యుగాదియందుఁ బ్రజలను సృజించు బ్రహ్మదేవునివలెఁ బద్మాసనమున నాసీనమైయున్న చక్రవాకము విరాజిల్లెను.

ఇటఁ 'జక్రవాక' ముపమేయము; 'బ్రహ్మదేవుఁ' డుపమానము; అల్పమగు నొక పక్షికి జగత్కర్తయగు బ్రహ్మ నుపమానముగాఁ జేయుట యనుచితమగు నాధిక్యము. బ్రహ్మ జాతివాచకము. ఇది జాతిగతాధిక్యము.

3. ప్రమాణగత న్యూనత్వము

"వహ్నిస్ఫులింగ ఇవ భాసురయం చ కాన్తి"

ఈ సూర్యుఁడు నిప్పుకణమువలె వెలుగుచున్నాఁడు. ప్రమాణమనఁగాఁ బరిమాణము. పరిమాణమునుబట్టి సూర్యుఁడు పెద్దవాఁడు. నిప్పుకణము చిన్నది. ఇట నుపమేయమగు సూర్యునియందున్న నుపమానమగు వహ్నిస్ఫులింగమునఁ బ్రమాణగత న్యూనత్వము గోచరించుచున్నది.

౪. ప్రమాణగతాధిక్యము

పాతాళ మివ నాభిస్తే పర్వతా వివ చ స్తనౌ
వేణీదండః పునరయం కాళిందీపాత సన్నిభః.

నీ నాభి పాతాళమువలె నున్నది. నీ స్తనములు కొండలవలె నున్నవి. నీ వేణీదండము కాళిందీప్రవాహమువలె నున్నది.

ఇట నాభి, చన్నులు, జడ, అనునవి యుపమేయములు. వరుసగా వీనికిఁ బాతాళము, కొండలు, కాళిందీప్రవాహము, అనునవి యుపమానములు. ఉపమేయ పదార్థములకన్న నీ యుపమాన పదార్థములు పరిమాణమును బట్టి పెద్దవి. ఇట సాదృశ్య ముచితముగాలేదు. దోషప్రకరణములో ననుచితమను దోషము గలదు. ఈన్యూనత్వాధిక్యదోషము లందే చేరును. స్పష్టప్రతీతికై యిటఁ జూపితిని.

కవిసమయప్రసిద్ధియున్నచో జాతి, ప్రమాణగత న్యూనత్వాధిక్యములు దోషములు గావు. ఎట్లన,

"తవాననసమశ్చంద్ర శ్చంద్రతుల్యం త్వదాననం
ద్వ్యణుకం మధ్యసదృశం మధ్యం ద్వ్యణుకసన్నిభం"

చంద్రుఁడు నీ ముఖసదృశుఁడు. నీ ముఖము చంద్రతుల్యము. ద్వ్యణుకము నీ నడిమితో సమానము. నీ నడుము ద్వ్యణుకసమము.

ఇటఁ "జంద్రుఁడు నీ ముఖసదృశుఁడు" అనుచోట వాస్తవముగా నుపమానమున జాతిగతన్యూనత్వము, "నీ ముఖము చంద్రతుల్యము" అనుచో నుపమానమున జాతిగతాధిక్యములును గలవు. అట్లే 'ద్వ్యణుకము నీ నడిమితో సమానము' అనుచో నుపమానమునఁ బరిమాణగత న్యూనత్వమును, "నీ నడుము ద్వ్యణుకసమము" అనుచో నుపమానమునఁ బ్రమాణగతాధిక్యమును గలవు. అయినను ముఖచంద్రులకును, ద్వ్యణుకమధ్యములకును సామ్యము కవిసమయ ప్రసిద్ధము. కాన నిట దోషములు గావు.

౫. ధర్మగత న్యూనత్వము

సమునిర్లాంఛితో మౌంజ్యా కృష్ణాజినపటం వహన్
వ్యరాజన్నీలజీమూత భాగాశ్లిష్ట ఇవాంశుమాన్.

ముంజితాటిని ధరించి కృష్ణాజినమును వహించియున్న యా ముని నల్లని మబ్బును దాఁకుచున్న సూర్యునివలె భాసిల్లెను.

ఇట ముని యుపమేయము; సూర్యుఁ డుపమానము; "ముంజితాటిని ధరించి కృష్ణాజినమును వహించియున్న" యనునది బింబ ప్రతిబింబభావరూప సాధారణ ధర్మమున బింబముగా గ్రహింపఁబడినది. నల్లని మబ్బును దాఁకుచున్న' అనునది ప్రతిబింబముగాఁ గ్రహింపఁబడిన సాధారణ ధర్మము. బింబమునఁ గల 'ముంజెత్రాటిని' అనుదానికిఁ బ్రతిబింబమున నేదియును లేదు. ప్రతిబింబము కూడ బింబ మంత యుండునుగదా! ఇట బింబ మధికముగను ప్రతిబింబము న్యూనముగను నున్నది. కాన బింబ ప్రతిబింబ భావరూప సాధారణధర్మగత న్యూనత్వదోషము. ఇది 'న్యూనోపమ' యని దోషప్రకరణమున నుదాహృతమై యున్నది. 'మెఱుపుతోఁ గూడిన నల్లని మబ్బును దాఁకుచున్న' అని ప్రతిబింబమున్నచో సరిపడును.

౬. ధర్మగతాధిక్య దోషము

స పీతవాసాః ప్రగృహీతశార్ఙ్గో మనోజ్ఞభీమం వపు రాప కృష్ణః
శతహ్రదేంద్రాయుధవాన్నిశాయాం సంసృజ్యమానశ్శశినేవ మేఘః.

మెఱుఁగుఁదీఁగయు, నింద్రచాపమును, జంద్రబింబమునుగల మేఘునివలెఁ బచ్చవలువయు, శార్ఙ్గధనస్సును గల శ్రీకృష్ణుఁడు మనోజ్ఞమును, భయంకరము నగు రూపమును బొందెను.

ఇటఁ గృష్ణుఁ డుపమేయము; మేఘుఁ డుపమానము. బింబ ప్రతిబింబ భావరూప సాధారణ ధర్మమున బింబరూపముగా స్వీకరింపఁబడిన 'పచ్చవలువయు శార్ఙ్గధనుస్సు' అనుదానికన్నఁ బ్రతిబింబముగా గ్రహింపఁబడిన "మెఱుఁగుఁదీఁగయు, నింద్రచాపమును, జంద్రబింబము"ను ననుదానిలోఁ 'జంద్రబింబము' అధికము. కాన నిది ధర్మగతాధిక్యదోషము. దీనినే 'యధికోపమ' యను పేరితో దోషప్రకరణమున గ్రంథకర్త యుదాహరించెను.

౭. లింగభేదము

"భాగ్యాభావాత్కరస్థోఽపి చింతారత్న మివచ్యుతః" దురదృష్టము వలన నాచేఁజిక్కియుఁ (చిక్కినదయ్యు) జింతారత్నమువలె జాఱిపోయినది.

ఇట నాంధ్రభాషలో నెట్టిదోషమును గానరాదు. కాని సంస్కృతమున 'చింతారత్నం' నపుంసకము. 'చ్యుతః' అనునది పుంలింగము. విశేషణ వాచకమైన 'చ్యుతః' పదము విశేష్యమైన 'చింతారత్నం' పదముతో నెట్లన్వయించును? కాన నిట లింగభేద దోషము. ఇది చూపఁబడినది.

౮. వచనభేదము.

సక్తవో భక్షితాః దేవ! శుద్ధాః కులవధూ రివ.

ఓ దేవ! సక్తువులు శుద్ధమగు కుల వధువువలె భక్షింపఁబడినవి. (అనుభవింపఁబడినవి.)

ఇట సక్తువు లుపమేయము. కులవధు వుపమానము. ఉపమేయము బహువచనమునను ఉపమాన మేకవచనమునను గలవు. ఇది వచనభేద దోషము.

౯. అసాదృశ్యదోషము

"గ్రథ్నామి కావ్యశశినం వితతార్థరశ్మిం" విపులమగు నర్థములను కిరణములుగల కావ్యమను చంద్రునిఁ గూర్తును.

లోకమున నర్థములకును గిరణములకును సాదృశ్య మప్రసిద్ధము. అట్లే కావ్య శశిబింబములకును సామ్య మప్రసిద్ధమే. దీనినిఁ గవి కల్పితోపమగా నేల గణింపరాదు? అన వచ్చును. రామణీయక మున్నయెడలనే కవికల్పితోపమ స్వీకరింపఁబడును. ఇట రామణీయకము లేమిఁ కలికల్పితోపమ గాదు.
కాని కవిసమయప్రసిద్ధి యున్నచో నసాదృశ్యము దోషముగాదు. ఎట్లన,

'చంద్రధవళాకీర్తిః' 'కీర్తిచంద్రునివలెఁదెల్లనిది.'

ఇటఁ గీర్తికిఁ దెల్లఁదనము కవిసమయప్రసిద్ధము. దోష ప్రకరణమునఁ గవిసమయములను జూపితిమి. చంద్రునకును గీర్తికిని సాదృశ్యము లేకున్నను గవిసమయ ప్రసిద్ధమగుట దోషము గాదు.

౧౦. అసంభవదోషము

నిపేతు రాస్యాదివ తస్య దీప్తాశ్శరా ధనుర్మండల మధ్యభాజః
జాజ్వల్యమానా ఇవ వారిధారా దినార్ధభాజః పరివేషిణోఽర్కాత్.

మట్టమధ్యాహ్నమునఁ బరివేషము చుట్టుకొనియున్న సూర్యునినుండి వేఁడినీటి ధారలవలె ధనుర్మండలమధ్యగతుఁడగు నతనినుండి బాణములు పడెను.

ఇట సూర్యమండలమునుండి వేఁడినీటిధారలు పడుట యసంభవము.

ఉపమేయగతమగు 'నసంభావితత్వము'ను వివక్షించునపుడు అసంభవము దోషముగాదు. ఎట్లన.

చంద్రబింబాదివ విషం చందనాదివచానలః
పరుషా వాగితో వక్త్రాత్ ....

చంద్రబింబమునుండి విషమువలెఁ జందనమునుండి యగ్నివలె నతని మొగమునుండి పరుషవాక్యు (బొ త్తిగా వెలువడదు.) ఇట నుపమేయమగు పరుష వాక్యునకు "చంద్రబింబమునుండి విషమెట్లసంభవమో, చందనమునుండి యగ్ని యెట్లసంభవమో" యని యసంభావితములగు నుపమానములు గ్రహింపఁబడినవి. వీనిచే నుపమేయగతమగు నసంభావితత్వము వ్యక్తమగును. కాన దోషముగాదు.

కాలపురుష భేదమునుగూడ దోషముగాఁ గొందఱు గణించిరి. కాని భావలోఁ బెక్కుదాహరణములు గలవు. దోషప్రకరణమునందలి భిన్నలింగ, భిన్న వచనదోషమునఁ గల "నలింగ వచనే భిన్నే" ఇత్యాదికము జూచునది.

౨. అనన్వయము

కం. సరసంబగు నొక్కటికే
ధరనుపమానోపమేయ ధర్మము తిరమై
పరగిన ననన్వయంబగు
నరయంగా దీనిలక్ష్య మాపాదింతుఁ. ౨౯

ఒకేవస్తు వుపమానముగను, ఉపమేయముగను జెప్పినచో ననన్వయాలంకారము.

కం. నీదయకు నీదుజోడగు
నీదయ; నీజయముసాటి నీజయమిలలో;
నీ దానమునకు నెనయగు
నీ దానము ; నీకుసాటి నీవె; నృసింహా! 30

నీ దయ నీదయ వంటిది; నీ జయము నీ జయము వంటిది; నీ దానము నీ దానము వంటిది. నీకు సాటి నీవే.

ఇట నొకే వస్తు వుపమానముగను నుపమేయముగను నున్నది. ఇట్లే

గగనం గగనాకారం సాగరస్సాగరోపమః
రామ రావణయోర్యుద్ధం రామరావణ యోరివ

గగనము గగనాకారము; సాగరము సాగరమువలె నున్నది. రామ రావణ యుద్ధము రామరావణయుద్ధమువలె నున్నది.

దీనివలన సదృశమైనద్వితీయవస్తువు లేదని స్ఫురించును.

ఈ యనన్వయాలంకారమున శబ్ద, అర్థ పౌనరుక్త్యము గలదు. కాన లాటానుప్రాసము (కరములు కరములు) గాదా? యని శంక పొడముచున్నది. అయితే యనన్వయాలంకారమున నర్థపౌనరుక్త్యమే ప్రధానము గాని శబ్ద పౌనరుక్త్యము ప్రధానము గాదు. 'గగనము గగనమువలె నున్నది' అనియే చెప్పనక్కఱలేదు. గగన మాకాశము వలె నున్నదన్నను ననన్వయాలంకారమే. కాని యుద్దేశ్యప్రతినిర్దేశ్యములందైక్యరూప్యము లేకున్నచోఁ బ్రక్రమదోష భంగము వచ్చును. కాన శబ్దపౌనరుక్త్యమానుషంగికమే. లాటానుప్రాసమున శబ్దార్థోభయ పౌనరుక్త్య మవశ్యము.

3. ఉపమేయోపమ

కం. నిపుణస్థితి నుపమేయం
బుపమానముఁబోల, మఱియు నుపమానంబా
యుపమేయముఁ బోలఁగఁదగు
నుపమేయోపమ యనంగ; నొగి నెట్లన్నన్. 3౧

ఉపమేయ ముపమానమును, ఉపమాన ముపమేయమును బోలినట్లు పర్యాయమునఁ జెప్పినచో నుపమేయోపమ యగును. దీనిని సదృశమైన తృతీయ వస్తువు లేదని సారాంశము తేలును. దీని కన్యోన్యోపమ యనియుఁ, బర్యాయోపమ యనియును నామాంతరములు.

కం. శరణాగత భరణంబున
నరసింహునిసాటివచ్చు నరసాహసుఁడీ
నరసింహుఁ, డితనికెనయా
నరసింహుఁడెకాక యితరనరులకువశమే? 3౨

ఈ నరసింహుఁడా నరసింహుని సాటి; ఆ నరసింహునకే నరసింహుఁడు సాటి. ఇటఁ దృతీయమగు సదృశవస్తువు లేదని నిష్కర్షము. ఈ యుపమా, అనన్వయ, ఉపమేయోపములందు సాదృశ్యము వాచ్యము.

౪. స్మరణము

కం. ధర నొకవస్తువుఁ గనుఁగొని
వఝసం దత్సదృశమైన వస్తువుదలఁపన్
స్మరణంబని పాటింపుదు
రరయ నలంకారవేత్తలదియెట్లన్నన్. 33

ఒక వస్తువునుగాంచి దానివంటి మఱొక వస్తువును స్మరించినచో స్మరణాలంకారము.

కం. ఇల మత్స్యయంత్రమేయను
విలుపూనిన శ్రీనృసింహవిభుఁగాంచి జనుల్
దలఁపుదురు ద్రుపదకన్యా
కలితకరగ్రహణ నమిత కార్ముకుఁ బార్థున్. ౩౮

మత్స్యయంత్రము సేయుటకై విల్లెత్తిన నరసభూపాలునిఁ జూచి ద్రౌపదినిఁ బెండ్లాడుటకై మత్స్యయంత్ర మేయఁబూనిన యర్జునుని దలంతురు.

ఇట విషయము స్పష్టము.

కేవల సదృశవస్తుస్మరణమే కాక వస్తుసంబంధిస్మరణముగూడ స్మరణాలంకారమే. ఎట్లన

సౌమిత్రే! నను సేవ్యతాం తరుతలం చండాంశు రుజ్జృంభతే;
చండాంశోర్నిశి కా కథా? రఘుపతే! చంద్రోఽయ మున్మీలతి
వత్సైతద్విదితం కథం ను భవతా? ధత్తే కురంగం యతః
క్వాసి ప్రేయసి! హా కురంగనయనే! చంద్రాననే జానకి!

శ్రీరాముఁడు లక్ష్మణునితో ననుచున్నాఁడు. "లక్ష్మణా! ఎండ గాయుచున్నది. చెట్టునీడకుఁ బద! (లక్ష్మణుఁడు) శ్రీరామా! రాత్రి సూర్యుఁడెక్కడిది? చంద్రుఁడు వెన్నెలగాయుచున్నాఁడు. (రాముఁడు) నీవు చంద్రుఁడని యెట్లు తెలిసినది? (లక్ష్మణుఁడు) అందుఁ గురంగ మున్నది. (రాముఁడు) హా! కురంగనయనా! సీతా! ఎటనుంటివి?

ఇట కురంగపదశ్రవణముచేఁ దత్సంబంధి నయనస్మరణమును దానిచే సీతాస్మరణమును గలిగినది.

౫. రూపకము

మం. అలసందేహము మాడ్కిఁగాక యుపమేయం బెన్న నచ్ఛన్నమై
యలఘూత్ప్రేక్షయు నానభిన్నమతిజంబై యుండ, కారోప మిం
పలరంగాఁ బ్రకృతోపయోగి పరిణామారోపతుల్యంబుగా,
కలయారోపితమందు రంజనము సేయన్ రూపకంబై తగున్.

అన్యత్ర అన్యధర్మారోపమారోప మనఁబడును. ఎట్లనఁ జంద్రత్వము చంద్రధర్మము. దానిని ముఖమునం దారోపించుట యారోపము. సందేహాలం

కారమున నుపమేయము ఛన్నమై యనఁగాఁ దిరోహితమై యుండును. ఎట్లన "ఇది ముఖమా? చంద్రుఁడా?" అనుచో నుపమేయమగు ముఖము సందేహ విషయ మగుటవలన నుపమానమగు చంద్రునిచేఁ దిరోహితమగును. రూపకమున నట్లుపమానముచేఁ దిరోహితముగాదు. ఉత్ప్రేక్ష యధ్యవసాయగర్భము. అనగాఁ బైకి భేదము దోఁపకున్నను లోపల నభేద మిమిడియేయున్నది. రూపకమున నభేదమేకాని యధ్యవసాయములేదు. అధ్యవసాయమున నభేదప్రతిపత్తి. ప్రకృతాప్రకృతముల కభేదజ్ఞానము. పరిణామమున నారోపము ప్రకృతోపయోగియగును. అనఁగా నప్రకృతము ప్రకృతస్వరూపముతో నుపయోగపడును. (అన్వయించును) రూపకమున నట్లు ప్రకృతాత్మముగాఁ బరిణమింపదు. రూపకమున నారోపము రంజనమాత్రమే. రంజనమున రంగువేయుటయని వ్యుత్పత్త్యర్థము. రంగువేసినపుడు మొదటిదగు తెల్లరంగుమాత్రమే రెండవరంగుచేఁ గప్పివేయఁబడును. వస్తువే కప్పి వేయఁబడదు. అట్లే రూపకమునఁ బ్రకృతివస్తువునం దప్రకృతవస్తువు యొక్క ధర్మారోపము చేయఁబడును; ఆ యా యలంకారములు వచ్చినపుడు దృష్టాంతములమీఁదఁ జూపఁబడినభేదము విస్పష్టముగాఁ దెలియును.

రూప ఏవ రూపకం. రూపముయొక్క యారోపణమే రూపకము. దీని కాంగ్లమున Metapher అని వ్యవహారము.

కం. అరయ రసజ్ఞులమతమున
నరుదగు నీరూపకంబు సావయవంబున్
నిరవయవవంబును వరుసం
బరంపరితమనఁగఁ ద్రివిధభావమునొందున్. 3౬

ఈ రూపకము సావయవము (అవయవములు గలది) నిరవయవము (అవయవములు లేనిది) పరంపరితము. అని ముత్త్రివిధములు.

చ. అరయ సమస్తవస్తువిషయంబును, నేకతలప్రవర్తియై
యరుదుగఁ బొల్చు సావయవ; మవ్వలఁ గేవల, మాలికాఖ్యమౌ
నిరవయవంబు; శ్లిష్టమును, నేర్పున శ్లేషవిహీనమౌఁ, బరం
పరితము, తత్ప్రభేదములఁ బాయక కేవలమాలికాఖ్యయౌ. 3౭

సావయవరూపకము సమస్తవస్తువిషయరూపకము, ఏకతల (దేశ) వివర్తి రూపకము అనియు, నిరవయవము కేవలరూపకము. మాలారూపకమనియుఁ, బరంపరితము, కేవలశ్లిష్టపరంపరితము, కేవలాశ్లిష్టపరంపరితము, శ్లిష్టమాలాపరంపరితము, అశ్లిష్టమాలాపరంపరితము అనియు మొత్త మెనిమిదివిధములు.

కం. కావున రూపక మష్టవి
ధావహమగు; లక్షణంబు లల లక్ష్యంబుల్
వావిరి నొనర్తు వీనికి
భావజఘనురసమరసవిభాసిత ఫణిశిఖన్. ३७

స్పష్టము.

కం. అవయవియు నవయవంబులు
వివరింప సమస్తవస్తువిషయం; బిలలో
నవయవి యవయవ గమ్యం
బవునదియేకతలవర్తియగు నెట్లన్నన్. ३८

అవయవియు దాని యవయవములును సమగ్రముగా రూపింపఁబడినచో సమస్తవస్తువిషయ సావయవరూపకము. అవయవ రూపణచే నవయవి గమ్యమానమగుచో నేకదేశవివర్తిరూపకము.

౧. సమస్త వస్తువిషయ సావయవరూపకము

హిమశైలద్వీపదీప్తం, బినమణిమహితం, బిందుశంఖాభిరామం,
బమరాంభోమత్స్యయుక్తం, బహిపలహరికం, బభ్రశైవాలజాలం
బమితాశాకుంభి నక్రం, బజహదుడుకణం, బాత్తసంధ్యాప్రవాళం
బమరున్ శ్రీనారసింహోద్యతవిశద యశోహారి దుగ్ధాబ్ధి వేడ్కన్.

హిమవంతమను ద్వీపముతో, సూర్యుఁడను మణితోఁ, జంద్రుఁడను శంఖముతో, గంగానది యను మత్స్యముతో, నాది శేషుడను తరంగముతో, మేఘమను శైవాలముతో, దిగ్గజములను నక్రములతో, నక్షత్రములను కణములతో, సంధ్యాకాలమను పగడముతో, నరసభూపాలుని కీర్తియను పాలసముద్రమమరును. పాలసంద్ర మవయవి. దాని సమస్తావయవములును రూపింపఁబడినవి. ఇట రూపకము సమస్తావయవ వ్యాప్తమైయున్నది.

౨. ఏకదేశవివర్తి సావయవరూపకము

కం. ధర నొఱయను వల్మీకము
సరభసగతి వెడలి నీదు చటులాసి మహో
ద్ధురచర దరిధరణీధురం
ధరజీవానిలముఁగ్రోలు నరసింహనృపా! ४०

నీ ఖడ్గ 'మొఱ' యను పుట్టనుండి వెడలి మదమత్తులగు శత్రురాజుల ప్రాణానిలములను గ్రోలును.

అవయవియగు ఖడ్గము సర్పరూపమని యవయవములచేఁ గమ్యమగుచున్నది. ఎట్లన, నిట ఖడ్గము సర్పముగా వాగ్రూపమున రూపింపఁబడలేదు. ఒఱ యను పుట్ట, జీవానిలములు, అను నవయవ రూపకములచే నవయవి యగు ఖడ్గము సర్పరూప మని గమ్యమగుచున్నది.

కం. అవయవి మాత్రంబున నే
కవిమతివిశ్రాంతమైనఁ గన నిరవయవం;
బవని నిది కేవలంబును
ద్వివిధత మాలికయు నయ్యె వినుమెట్లన్నన్. ४२

అవయవ రూపణము చేయక యవయవి మాత్రమునే కవి రూపించినచో నిరవయవరూపకము అది కేవల నిరవయవము, మాలానిరవయవము అని ద్వివిధము.

3. కేవల నిరవయవము

కం. ఇల నీదు కీర్తిచంద్రిక
యలఘుతరస్ఫూర్తి నళినజాండకరండం
బులు నిండి వెల్లివిరిసె
న్నలనహుష సమానశీల! నరసనృపాలా! ४3

కీర్తియనునది యవయవి. అదిమాత్రమే చంద్రికగా నారోపింపఁబడినది. కానఁ గేవల నిరవయవరూపకము.

४. మాలా నిరవయవరూపకము.

కం. హరశిఖరిదరుల, భాషా
తరుణీ కుచగిరుల, నమరతరులం జెలఁగున్
ఝరులై, సరులై, విరులై
నరనుతమగు నీదుకీర్తి నరసింహనృపా! ४४

కైలాసగుహలందు. సరస్వతీదేవి స్తనములందుఁ, గల్ప వృక్షములందుఁ నీకీర్తి ప్రవాహములై, ముత్యాలసరులై, పువ్వులై చెలఁగును.

ఇటఁ గీర్తి యను నవయువతి ఝురులుగా, సరులుగా, విరులుగా నారోపింపఁబడినది. వెనుకటి పద్యమున నొక్కటే నిరవయవరూపకము. ఇటఁ బెక్కు నిరవయవరూపకములు. ఇదే మాలా నిరవయవరూపకము లేక మాలారూపకము.

ఇట 'యథాసంఖ్యము లేక క్రమము' అను నలంకారము గూడఁ గలదు. "ప్రాధాన్యేన వ్యపదేశా భవంతి" అను న్యాయముచే నిట రూపకమునకే నే విచ్ఛిత్తివిశేషము. కాన రూపకమనియే వ్యవహారము.

౫. శ్లిష్ట కేవల పరంపరితరూపకము

కం. రూపక కారణమై తగు
రూపకము పరంపరితము; రూపింపఁగ నిం
దేపగు నాల్గువిభేదము
లాపాదించెద నుదంచితాయత భణితిన్. ౪౫

ఒక రూపకమునకుఁ గారణముగా మఱొక రూపకము నిబద్ధమయ్యెనేని యది పరంపరిత రూపకము. (పరంపరా + ఇత = పరంపరితము; పరంపరగలది - తారకలు గలవి 'తారకితము' అను విధమున సిద్ధము.) ఇది నాలుగుభేదములు గలది.

కం. నిరతంబు రాజహంసలఁ
బరువెత్తఁగఁజేయు నార ! పటుచటుల భవ
త్కరకరవాలకరాళ
స్ఫురితాంభోదము నృసింహభూపాలమణీ ! ౪౬

నీచేతి ఖడ్గమను మేఘము రాజశ్రేష్ఠులనురాజహంసలను బరుగెత్తించును. ఇట రాజహంసపదము శ్లిష్టరూపకము. 'రాజహంసలు' అను శ్లిష్టరూపకమునకుఁ గారణముగాఁ "గరవాల కరాళస్ఫురితాంభోదము" అను రూపకము నిబద్ధమై యున్నది. ఇది నిరవయవము. 'రాజహంస' పదము శ్లిష్టము. కాన నిరవయవ శ్లిష్ట పరంపరితము.

౬. శ్లిష్టమాలా పరంపరితము

కం. కువలయ విలసన హిమకరుఁ;
డవిరళ దానాంబు దిగ్గజాగ్రణి : పద్మో
త్సవ సౌభాగ్య దివాకరుఁ;
డవనిని నరసింహుఁ డితని కన్యులు సరియే? ౪౭

నరసభూపాలుఁడు కువలయ (భూవలయము) మను కువలయమును (కలువను) వికసిల్లఁజేయు చంద్రుఁడు. దాన (ఈవి) జలమను దాన (మద) జలమునకు దిగ్గజము. పద్మోత్సవ (పద్మా + ఉత్సవ = రాజ్యలక్ష్మీసౌభాగ్యము) మను. పద్మోత్సవమునకు (పద్మ+ఉత్సవ) సూర్యుఁడు.

• నరసభూపాలుఁడు 'హిమకరుఁడు' అన్నచో 'హిమకరుఁడు' అను రూపకమునకుఁ గారణము 'కువలయమను కువలయము' అను శ్లిష్టరూపకము. 'నరసభూపాలుఁడు దిగ్గజాగ్రణి' అన్నరూపకమునకుఁగారణము 'దానాంబువులు అను దానాంబువులు' అను శ్లిష్టరూపకము. 'నరసభూపాలుఁడు దివాకరుఁడు' అను రూపకమునకుఁ గారణము 'పద్మోత్సవమను పద్మోత్సవము' అను శ్లిష్ట రూపకము. ఇవి పెక్కురూపకములు, కాన శ్లిష్టమాలా పరంపరితము.

౭. అశ్లిష్ట కేవలపరంపరిత రూపకము

కం. కాతరతరవిమతధ్వజి
   నీతతకాంతారతతికి నీచేతిమహా
   హేతి దవజ్వాలనోజ్జ్వల
   హేతిసుమీ! యోబధారుణీశ్వరునరసా! ౫౮

• పిఱికిపందలైన నీశత్రుసేనయను కాంతారమునకు నీచేతిఖడ్గము దావాగ్ని శిఖ. ఇట 'ఖడ్గ మగ్నిశిఖ' అను రూపకమునకు 'సేనాకాంతారము' అను రూపకము హేతువు. వెనుకటివానియందువలె నిందు శ్లేషలేదు. కాన నశ్లిష్టము.

౮. అశ్లిష్టమాలాపరంపరితరూపకము

మ. వనితానేత్రచకోరచంద్రిక ; యశోవల్లీ వసంతోదయం ;
   బనిదంపూర్వకథాసుధాబ్ధి; భుజగర్వాదిత్య పూర్వాచలం,
   బనఘోద్యద్గుణరత్నరోహణము ; నీయాకార మెవ్వారికిన్
   వినుతింపన్ వశమే? నృసింహ! కరుణావిన్యాస!ధన్యాత్మకా!

నీ యాకారము, చంద్రిక, అనురూపకమునకు 'నేత్రచకోరము' అను రూపకము హేతువు. ఇట్లే మిగిలిన గీటులుంచినయెడలను దెలిసికొనవలెను.

ఇవియేకాక రశనారూపకాది పెక్కుభేదములును గలవు.

కిశలయకరైర్లతానాం కరకమలై ర్కృగదృశాం జగజ్జయతి
నళినీనాం కమలముఖైర్ముఖేందుభిర్యోషితాం మదనః

లతలయొక్క చిగురాకులను హస్తములచేతను, యువతుల కరములను కమలములచేతను, తామరతీఁగలయొక్క కమలములను ముఖములచేతను, తరుణుల ముఖములను చంద్రులచేతను మన్మథుఁడు జగమును జయించుచున్నాఁడు.

ఇటఁ గిసలయములు కరములుగాఁ, కరములు కమలములుగాఁ, కమలములు ముఖములుగా, ముఖములు చంద్రులుగా, నారోపింపఁబడిరి. ఇది రశనారూపకము. రశనాకారమున రూపకములు గూర్పఁబడినవగుట నామము సార్థకము.

మఱియు సమస్తరూపకము. వ్యస్తరూపకము, అని రూపకమెల్ల ద్వివిధము. 'ముఖచంద్రుఁడు' సమస్తరూపకము (సమాసమునను్న రూపకము) 'ముఖము చంద్రుఁడు' వ్యస్తరూపకము. (విడిగానున్న రూపకము.)

సిద్ధాంతమున వ్యస్తరూపకమేకాని సమస్తరూపక మనునది లేదు. సమస్తరూపకమనినపుడు చెప్పకొను నలంకారము 'ఉపమాలంకారమే. ''ముఖచంద్రాదీనాంతు ఉపమాసమాసాత్ న రూపకత్వం యుక్తం'' అని వామనుఁడు. అనఁగా ముఖచంద్రాది బదములందు 'చంద్ర ఇవ ముఖం, అని యుపమాసమాసమునే చేయవలెను. రూపకం చేసినచో నుత్తరపదార్థప్రాధాన్యముచే వర్ణనీయమగు ముఖాదులకు గౌణత్వము వచ్చును. కాన నుపమాసమాసమునే చేసి యుపమాలంకారమునే చెప్పకొనవలెను. ఇదికాక ''చతుర్దశలోకవల్లికందః'' ఇత్యాదికమగు పరంపరితరూపకమును నపమారూపకమనియు వామనుఁడుదాహరించెను. 'చతుర్దశలోకవల్లికందః'' వల్లులవంటి పదునాలుగులోకములకును గంధభూతుఁడు, అని యర్థము. అంతేకాని ''చతుర్దశలోకములు అను వల్లులకుఁ గందము, అనికాదు. శ్లిష్టపరంపరితమునఁ దక్క అశ్లిష్టపరంపరితమున నెల్లెడ నుపమా సమాసమునే చెప్పకొనవలెను. మొదట నుపమయుఁ బిమ్మట రూపకమును నుంట నుపమారూపకము.

౭. పరిణామము

కం. ధరలో నుపమేయమునను
 నరుదుగ నారోప్యమాణమగు నుపమానం
 బరయఁ బ్రకృతోపయోగా
 కరముగఁ బరిణామమయ్యెఁ గనుమెట్లన్నన్. ౫౦

ఉపమేయమం దారోపింపఁబడిన యుపమానము ప్రకృతరూపమున ననఁగా నుపమేయరూపముగానే పరిణమించి యుపయోగించుచో (నన్వయించుచో) బరిమాణాలంకారము.

కం. నైలింపసతులకౌఁగిట
దేలుటకై దివికినేగు దృప్తారులకున్
నీలాలనిచ్చెనాయెను
నీలాలితహేతి యోబనృప నరసింహా! ౫౧

దేవతాస్త్రీల ననుభవించుటకై దివికేగు నీ శత్రురాజులకు నీ ఖడ్గము నీలమణి మయమైన 'నిచ్చెన' యయ్యెను.

ఇట నుపమేయమగు ఖడ్గము మొదట నిచ్చెనగా నారోపింపఁబడినది. ఆ యారోప్యమాణమగు 'నిచ్చెన' స్వతంత్రముగా స్వర్గారోహణ సాధనము కాఁజాలదు. ఏలన, స్వర్గమునకు నిచ్చెనతో వెళ్ళుటెట్లు? కానఁ బ్రకృత స్వరూపమున ననఁగా ఖడ్గాభిన్నస్వరూపముననే సాధనమగును. (అనగా నిశ్రేణి రూపమగు ఖడ్గస్వరూపముతోనే) ఖడ్గహతులయినవారు స్వర్గమునకుఁ బోవుదురుగదా! కాన నిచ్చెన ఖడ్గరూపమునఁ బరిణమించినచో నపుడు స్వర్గారోహణ సాధన మగుచున్నది. ఇట నారోప్యమాణము ప్రకృతాత్మకముగాఁ బరిణమించుటచేఁ బరిణామాలంకారము.

ఈ యలంకారము సామానాధికరణ్య వైయధికరణ్య భేదములచే ద్వివిధము. సామానాధికరణ్యమన నుపమానోపమేయములు సమాన విభక్తి యందుండుట. 'నీహేతి నీలాలనిచ్చెన' అనుచో నుపమానోపమేయములు సమాన విభక్తికములు. కాన సామానాధికరణ్యము గలదు. వైయధికరణ్యోదాహరణములును గనుఁడు.

పున్నాగజాలకైర్హారాన్ కాంచీ, కేసరదామభిః
కర్ణికాః కర్ణికారైశ్చ విహర్తుం విదధుర్వనే.

ఆ యువతులు (వనదేవతలవలె) వనమున విహరించుటకుఁ బున్నాగ జాలకములచే (సురపొన్న మొగ్గలు) హారములను, కేసరదామకములచే (పొగడ దండలు) మొలనూలులను, కర్ణికారములచే (కొండగోఁగుపూలు) కర్ణికలను (చెవికమ్మలు) జేసికొనిరి.

ఇట హారాదులు స్వతంత్రముగా వనవిహారణోపయోగులుగాక పున్నాగ జాలకాది రూపమున నుపయోగపడుచున్నవి. హారాదు లేల స్వతంత్రముగా విహారణోపయోగులుగావు? అన్నచో నవి రతికేళి యం దుపయోగపడును. కాని యిట యువతుల వనదేవతాస్వరూపముతోడి వనవిహారణమున కవి యుపయోగ పడవు. కాన నిట నారోప్యమాణములగు హారాదులు జాలకాదిరూపమునఁ

బరిణమించి యుపయోగించుచున్నవి. పున్నాగజాల కాద్యుపమేయములును హారాద్యుపమానములును భిన్న విభక్తికములు. కాన వైయధికరణ్య పరిణామము.

రూపకమునందును వైయధికరణ్యము గలదు.

తారానాయకశేఖరాయ, జగదాధారాయ, ధారాధర
చ్ఛాయాధారకకంధరాయ, గిరిజాసంగైక శృంగారిణే
నద్యాశేఖరిణే, దృశాతిలకినే, నారాయణేనాస్త్రిణే,
నాగైః కంకణినే, నగేన గృహిణే, నాథాయ సేయం నతిః.

చంద్రశేఖరుఁడును, జగదాధారుఁడును నీలకంఠుఁడును, గిరిజాసంగతిచే శృంగారియు, నదిచే శేఖరియు (శేఖరముగలవాఁడు) కంటిచేఁ దిలకియు (తిలకము గలవాఁడు) నారాయణునిచే నస్త్రియు (అస్త్రముగలవాఁడు) సర్పములచేఁ గంకణియు (కంకణములుగలవాఁడు) నగముచే గృహియు (గృహముగల వాఁడు, నగు నాథునకు నమస్కారము.

ఇట నుత్తరార్ధమున 'నద్యాశేఖరిణే' ఇత్యాదులం నదీరూపశేఖరము గలవాఁడు; నేత్రరూపతిలకముగలవాఁడు, నారాయణరూపాస్త్రముగలవాఁడు, నాగరూపకంకణములుగలవాఁడు, నగరూపగృహముగలవాఁడు'' అని రూపకములు. నదీ, దృక్, నారాయణ, నాగ, నగశబ్దము లుపమేయములు. శేఖర, తిలక, అస్త్ర, కంకణ, గృహశబ్దము లుపమానములు. ఇవి భిన్న విభక్తికములు. కాన వైయధికరణ్యరూపకము.

ఈ పరిణామాలంకారమును మమ్మటుఁ డుదాహరింపలేదు. దీనిని రూపకమునందే యంతర్భావము సేసినట్లగపడును.

౭. సందేహము

గీ. విషయి, విషయంబుఁ గవినుతి విహితసామ్య
దీప్తసందేహ మొంద సందేహ; మదియు
గరిమ శుద్ధంబు, నిశ్చయగర్భితంబు,
నిశ్చయాంతంబు నగు; దీని నిశ్చయింతు. ౫౨

ఉపమానోపమేయంబులు రెండును గవి ప్రతిభోత్థాపితమగు సాదృశ్యముచే సందేహింపఁబడినచో సందేహాలంకారము. వర్ణ్యమానమగు నుపమేయము యొక్క యుత్కర్షాధారమే యీ సందేహము పర్యవసన్నమగును. ఈ కనఁబడు నది స్థాణువా? పురుషుఁడా? అనుచోటనున్న సందేహము వర్ణ్యోత్కర్షాధారము పర్యవసింపలేదు. కాన నిది సందేహాలంకారము గాదు.

ఈ సందేహాలంకారము శుద్ధము, నిశ్చయగర్భము, నిశ్చయాంతము, అని ముత్తెఱంగులుగా నుండును.

౧. శుద్ధసందేహము

ఉ. ఇంద్రుఁడో? యా యుపేంద్రుఁడో? బలీంద్రుఁడో?
పార్వణచంద్రుఁడో? హరి
శ్చంద్రుఁడో? రామచంద్రుఁడో? రసాభరణ
ప్రవణాత్ముఁడైన నా
గేంద్రుఁడో? యానగేంద్రుఁడో మృగేంద్రుఁడో? యంచు
దలంతురార్యు లీ
సాంద్రభుజప్రతాపరణసాహసు నోబయనారసింహునిన్. ౫౩

పై సందేహాలంకార లక్షణమునఁ గవి ప్రతిబోధితమగు సాదృశ్యముచే నుపమానోపమేయములు సందేహింపఁబడవలెనని చెప్పితిమి. నరసభూపాలునిఁ జూచి "ఇంద్రుఁడా? ఉపేంద్రుఁడా"? మొదలగు విధమునఁ జేయఁబడిన సందేహము చెప్పఁబడలేదు. కొన్నియెడలఁ జెప్పఁబడినది. (నాగేంద్రుఁడో? ఇత్యాదులందు రసాభరణ ప్రవణత్వాదులు సాదృశ్యము) కాన వేనికి సాదృశ్యము చెప్పఁబడలేదో వానికి సాదృశ్యమూహ్యము ఎట్లన, భోగమున నింద్రుఁడో? కరుణయం దుపేంద్రుఁడో? ఇట్లు మిగిలిన వూహ్యములు. ఇది శుద్ధసందేహము.

౨. నిశ్చయగర్భ సందేహము

మ. హరుఁడో యీఘనుఁ? డైనమౌళిధృతతోయం బేది? దైతేయసం
హరుఁడో యీనృపుఁ? డైన నవ్విహగవాహం బేది? వాణీమనో
హరుఁడో యివ్విభుఁ? డైన సారసనివాసాధ్యాసనం బేది? యం
చు రసజ్ఞుల్ వినుతింతురాత్మ నరసక్షోణీశు వీక్షించుచున్.

ఈ నరసభూపాలుఁడు హరుఁడా? అయినచో శిరస్సున గంగయేది? శ్రీ మహావిష్ణువా? అగుచో గరుడవాహనమేది? బ్రహ్మయా? పద్మాసన మేది? అనుచోట్ల నరసభూపాలుఁడు హరాదిరూపమున మొదట సందేహింపఁబడి గంగాదులులేమిఁగాఁదని నిశ్చయింపఁబడినను నరసభూపాలుఁడే యనియును వాగ్రూపమున నిశ్చయింపఁబడలేదు. కాన నిది నిశ్చయగర్భ సందేహము.

౩. నిశ్చయాంతసందేహము

సీ. తలపోయ వల్లిమతల్లి కేఁగతిఁగల్గె
నలసాల సానూన యానకలన ?
భావింప మణిసాలభంజిక కెటులబ్బె
లాలితాలాప లీలాకలాప ?
యూహింప విమలవిద్యుల్లేఖ కేలీల
నొదవె ధాత్రీభాగయోగగరిమ ?
మరయంగ మదనమంత్రాధిదేవతకు నే
గతిఁ గల్గె నంగసంగప్రసంగ ?

గీ. మనుచు శబరులు సందియంబందియంది
తెలియుదురు తోన నీధాటి కలికితలఁకి
యహితవనితలు వనధాటి నడలుచునికి
నరనుతాటోప ! యోబయనరసభూప ! ౫౫

శబరులు వనవాసినులగు నీ శత్రుకాంతలను గాంచి "లత లెట్లు నడవ నేర్చినవి ? సాలభంజిక లెట్లు మాట్లాడు చున్నవి ? మెఱపుఁదీఁగె లెట్లు నేలపైకి వచ్చినవి ? మదనమంత్రాధిదేవతలు శరీరము నెట్లు ధరించినవి ? అని సంశయించి, సంశయించి తుదికి నీ ధాటికి భయపడి తిరుగుచున్న శత్రుకాంత లని నిశ్చయించిరి. మొదట సందేహింపఁబడిన విషయము తుదికి నిశ్చయింపఁబడినది. కాన నిశ్చయాంత సందేహము.

ఈ సందేహాలంకారమునకు ససందేహమనియు నామాంతరము.

౪. భ్రాంతిమంతము

కం. అల యుపమేయము ఛన్నత
నలరఁగ నారోప్యమాణమగు నుపమానం
బిల నెఱుకపడఁగ భ్రాంతిమ
దలంకరణమయ్యె; దీని నాపాదింతున్. ౫౬

కవిసమ్మతమగు సాదృశ్యముచే నుపమేయము ఛన్నమై యుపమానము యొక్క యనుభవము గలిగినచో (ఉపమానంబిల నెఱుకపడఁగ) నది భ్రాంతిమంతము.

శా. చూడంజూడ నృసింహకీర్తిచయ మీక్షోణీనభోమధ్యమం
దేడంజూచినఁ దానయై నెగడఁగా నీక్షించి మిన్నేట నీ
రాడంబోయిన పేసితాపసులు మేలో; మోలి సిద్ధించెఁగా
నాడంబోయిన తీర్థమంచు మదిలో హర్షింతురశ్రాంతమున్.

నరసభూపాలుని కీర్తినిఁ జూచి యాకాశగంగలో స్నానమాడఁబోవుచున్న సప్తరులు ఆకాశగంగ గానే తలంచి హర్షపడిరి. ఇటఁ గీర్తి యుపమేయము; ఆకాశగంగ యుపమానము. దానిఁ గాంచి హర్షపడుట యుపమానానుభవము.

స్మరణాలంకారమున స్మరణమే కాని యనుభవములేదు. ఇందు భ్రాంతిచేఁ గలుగు ననుభవముగూడ నిబద్ధమై యుండవలెను.

"ఉ. అంకముఁజేరి శైలతనయాస్తనదుగ్ధము" అనుచోటఁగూడ భ్రాంతి మంతమే. అన్యోన్య విషయక భ్రాంతిమదలంకారము, ఉత్తరోత్తరభ్రాంతి మదలంకారము అని దీనిలో నవాంతరభేదములు గలవు.

పలాశముకుళభ్రాంత్యా శుకతుండే పతత్యలిః
సోఽపి జంబూఫలభ్రాంత్యా తమళిం ధర్తుమిచ్ఛతి.

తేఁటి మోదుగుపువ్వని భ్రమించి చిలుక ముక్కుమీఁదఁ బడుచున్నది. అదియు నేరేడుపండని భ్రమించి యా తేఁటిని పట్ట నుంకించుచున్నది. ఇటఁ బరస్పరభ్రాంతి.

చ. వదనసరోజవాసనకు వచ్చిన తేఁటి నదల్చిచూడఁగా
నది యసితోత్పలంబులని యక్షులఁ బ్రాలఁగఁ, జేవిదుర్పఁగా
నది మరలంబయోజమని హస్తయుగంబున వ్రాల నవ్వె న
మ్మదవతి యేమిసేసినను మానదిదేమియటంచు నెంతయున్.

ఒక జవరాలు తన ముఖగంధమునకై వచ్చిన తేఁటి నదలించిచూచెను. ఆ తేఁటి యా చూపులు నల్లగలువలని కన్నులమీఁద వ్రాలెను. మరల నామె చేయి విదిలింపఁగా నది యా చేతినిఁ దామరపువ్వని భ్రమసి దానిపై వ్రాలెను. అంత నామె యేమిచేసినను నిది మానదని నవ్వెను.

ఇట నుత్తరోత్తర భ్రాంతి నిబద్ధము. ఈ రెంటనుగూడ భ్రాంతిచేఁ గలిగిన యనుభవము నిబద్ధమైయున్నది.

౯. అపహ్నుతి

కం. ఉపమేయము గాదని యిది
యుపమానమె యనఁగ నెంతయు నపహ్నవమౌ;
నపుడిది ప్రాగారోపము,
నపహ్నవారోపమును, ఛలాదియు, నయ్యెన్. ౫౮

ఇది యుపమేయము (ముఖాదులు) గాదు. ఉపమానమే (చంద్రాదులే) అని చెప్పినచో నది యపహ్నవాలంకారము. అది ప్రాగారోపము-అనఁగా నారోపించి యపహ్నవించుట; అపహ్నవారోపము - అనఁగా నపహ్నవించి యారోపించుట; ఆకృతి, ఛల, మిష, కైతవాది పదప్రయోగము సేయుట అని యీ విధముగాఁ ద్రివిధము.

మ. గురుచక్రప్రభగాని శౌర్యసుషమాంకూరంబుగా; దిందుభా
స్వరకీర్తిద్యుతిపంక్తిగాదు నిబిడాంచత్పాంచజన్యప్రభా
భరమౌఁగా; నటుగాన విశ్వభరణ ప్రారంభముంగోరి యీ
నరసేంద్రాకృతి నుద్భవించెఁ గమలానాథుండు విశ్వంభరన్.

శౌర్యసుషమాంకూరమును గాంచి "యిది చక్రప్రభగాని శౌర్యసుషమాంకూరంబుగాదు" అని శౌర్యసుషమాంకూరమునందు మొదటఁ జక్రప్రభ నారోపించి పిమ్మట "శౌర్యసుషమాంకూరంబు గాదు" అని యపహ్నవింపఁ బడినది. ఇది ప్రాగారోపము.

'ఇది కీర్తిద్యుతి గాదు. పాంచజన్యప్రభ' అనుచో ముందపహ్నవమును, పిమ్మట నారోపమును జెప్పఁబడినది. ఇది యపహ్నవారోపము.

'నరసేంద్రాకృతి' ఆకృతి పదము ప్రయుక్తమై యున్నది. ఈ త్రివిధము లందును నుపమేయ మపహ్నవింపఁబడి యది యుపమానమే యని తెలుపఁబడినది.

౧౦. ఉల్లేఖము

కం. అలరఁగ గ్రహీతృభేదం
బులనొకటియె పెక్కురూపముల నెడ నెడలం
దలపోయఁగ నుల్లేఖం
బలంకరణరాజమయ్యె నదియెట్లన్నన్. ౬౦

గ్రహీతృభేదముచే నొకే వస్తువు పెక్కురూపములతో గ్రహింపఁబడి నచో నుల్లేఖము.

కం. • బాణుఁడని కవులు; మురజి
ద్బాణుండని విమతభూమిపాలురు, సుమనో
బాణుఁడని సతులు, దలఁపుదు
రేణాంకసమాను నోబళేంద్రునృసింహులున్. ౬౧

ఒకే నరసభూపాలుఁ డిటఁ బెక్కండ్రుచేఁ బెక్కువిధముల గ్రహింప బడెను.

"గ్రహీతృభేదాభావేఽపి విషయాశ్రయ భేదతః
ఏకస్యానేకధోల్లేఖ ముప్యుల్లేఖం ప్రచక్షతే"

గ్రహీతృభేదము లేకున్నను విషయభేదమునుబట్టి యొకవస్తు వనేకవిధము లుగా వర్ణింపఁబడినను నుల్లేఖమే.

మ. రవిబింబం బుపమింపఁ బాత్రమగు ఛత్రంబై, శిరోరత్నమై
శ్రవణాలంకృతియై, గళాభరణమై, సౌవర్ణకేయూరమై
ఛవిమత్కంకణమై, కటిస్థలి మదంచద్ఘంటయై, నూపుర
ప్రవరంబై పదపీఠమై వటుఁడు దా బ్రహ్మాండమున్ నిండుచోన్.

ఇట గ్రహీతృభేదము లేదు. ఒకే సూర్యుఁడు విషయము నాశ్రయించిన భేదముచే నానావిధములుగ వర్ణింపఁబడెను.

౧౧. ఉత్ప్రేక్ష

కం. ఉపమేయమునకుఁగలిగిన
యుపమానగుణక్రియాదియోగముచే నా
యుపమానమెయని తలఁచిన
నపుడది యుత్ప్రేక్షయయ్యె; నదియును ధరణిన్. ౬౨

"యత్రాఽన్యధర్మసంబంధా దన్యత్వేనోపతర్కితం
ప్రకృతం హి భవేత్ప్రాజ్ఞాస్తాముత్ప్రేక్షాం ప్రచక్షతే."

అనుదానికిఁ బైపద్య మాంధ్రీకరణము. ఉపమానముయొక్క (అప్ర కృతము లేక అన్యము) గుణము, క్రియ మొదలగువాని సంబంధముచే నుప మేయము (ప్రకృతము) ఉపమానముగానే (అప్రకృతముగానే లేక యన్యము గానే) తర్కింపఁబడినచో నది యుత్ప్రేక్ష యనఁబడును. ఉత్ప్రేక్ష యధ్యవ

సాయగర్భము. అధ్యవసాయమన నభేదప్రతిపత్తి. అనఁగాఁ బ్రకృతాప్రకృతములకు నభేదజ్ఞానము. కాఁబట్టి యిటఁ బ్రకృతమున కప్రకృతతాదాత్మ్య సంభావన (ఊహ) సేయఁబడును. అనఁగాఁ బ్రకృత మప్రకృతముగానే తర్కింపఁబడును. ఉత్ప్రేక్షయందుఁ బ్రకృతమున కప్రకృతతాదాత్మ్య సంభావన యుండునన్నమాట స్మృతియందుంచుకొనవలెను. తాదాత్మ్యమన్నను నధ్యవసాయమన్న నొకటియే.

కం. క్రమమున వాచ్యయునుబ్రతీ
యమాన యునునగుచు ద్వివిధయగు ; వాచక శ
బ్దముగలుగ వాచ్యయనఁదగు ;
నమరఁగ లేనియెడ గమ్యయనఁదగువరుసన్. ౬౩

ఆ యుత్ప్రేక్ష వాచ్య, గమ్య అని ద్వివిధము. సంభావనా ప్రతిపాదకములైన (ఊహను శంక వితర్కమును దెలుపు పదములు) నూనము, ధ్రువము, ప్రాయము, అనక, శంకించు, కాఁబోలు, ఊహించు, భావించు, అనుమానించు, మొదలగు పదములను బ్రయోగించుటచే వాచ్య యనియు, నట్టి పదములు లేనిచో గమ్యయనియుఁ జెప్పఁబడును.

సీ. అలరెడు నీరెంటియందు జాతిగుణ క్రి
యాద్రవ్యములవాచ్య యబ్ధిసంఖ్య ;
అవినాల్గు వరుస భావాభావములఁజెంద
నిల వసుసంఖ్య; యాయెనిమిదియును
నిఱువదినాలుగా హేతు, ఫల, స్వరూ
పముల వేర్వేఱఁ ద్రిభంగిఁజెంద ;
నందు నెన్మిదియెన్మిదగు హేతువు, ఫలంబు,
నలరు వాచ్య గుణక్రియానిమిత్త

గీ. ములఁ బదాఱుపదాఱునౌ; నలస్వరూప
గతనిమిత్తంబులకు వాచ్యగమ్యగతులు
గానఁ బదియాఱునగు వాచ్యగస్వరూప ;
మరయ గమ్యస్వరూప మష్టాఖ్యమయ్యె. ౬౪

ఈ వాచ్యా, గమ్యాభేదములలో వాచ్య, ఉపమానపదము జాతివాచకమని గుణవాచకమని క్రియావాచకమని ద్రవ్యవాచకమనియు భేదములు

వహించియుంట నాలుగు విధములు. (అనగా జాత్యుత్ప్రేక్ష, గుణోత్ప్రేక్ష, క్రియోత్ప్రేక్ష, ద్రవ్యోత్ప్రేక్ష.) శబ్దము జాతిగుణ క్రియా ద్రవ్య వాచక భేదముచేఁ జతుర్విధమని తెలిపితిమి. ఈ చతుర్విధోత్ప్రేక్షయు భావము, అభావము, అను భేదములనుఁబట్టి యెనిమిది భేదములు. (జాతిభావోత్ప్రేక్ష జాత్యభావోత్ప్రేక్ష మొ.) ఈ యెనిమిది భేదములలో నొక్కొక్కటియు హేతువుగా, ఫలముగా స్వరూపముగా నుత్ప్రేక్షింపఁబడినచో నిరువదినాలుగు భేదములగును. (జాతి హేతూత్ప్రేక్ష, జాత్యభావహేతూత్ప్రేక్ష మొ.) ఇందు హేతూత్ప్రేక్ష లెనిమిదియు, ఫలోత్ప్రేక్ష లెనిమిదియు గుణ, క్రియా, నిమిత్తభేదములనుబట్టి యొక్కొక్కటియుఁ బదునాఱు భేదములు గాన మొత్తము ముప్పదిరెండు భేదములగును. ఇఁక స్వరూపోత్ప్రేక్షలో నిమిత్తములు (గుణ, క్రియలు వాచ్యమనియును, గమ్యమనియును ద్వివిధము. అనఁగా స్వరూపోత్ప్రేక్ష) యుపాత్తనిమిత్తయనియు, ననుపాత్తనిమిత్తయనియును ద్వివిధము. ఉపాత్త నిమిత్తయగు నష్టవిధస్వరూపోత్ప్రేక్ష గుణ, క్రియా నిమిత్త ద్వయభేదమును బట్టి పదునాఱు భేదములగును. అనుపాత్తనిమిత్త యెనిమిది భేదములే యగును ఏలన, ననుపాత్తనిమిత్తలో గుణ, క్రియా భేదము లుండవు. అనఁగా ననుపాత్తగుణనిమిత్త, అనుపాత్త క్రియానిమిత్త, అను భేదములుండవు. అట్లు భేదమునూపుట పుట్టనివానికిఁ బేరుపెట్టుటవంటిది. మొత్తము వాచ్యోత్ప్రేక్ష ౫౬ విధములు (హేతూత్ప్రేక్ష ౧౬ విధములు; ఫలోత్ప్రేక్ష ౧౬ విధములు; ఉపాత్త నిమిత్త స్వరూపోత్ప్రేక్ష ౧౬ విధములు; అనుపాత్త నిమిత్త స్వరూపోత్ప్రేక్ష ౮ విధములు.)

కం. అల హేతు, ఫల, నిమిత్తం
బులకుఁ గమ్యత్వమైన భువి హేతుఫలం
బులు లేకరుచిరమగునవి
యులవడ గమ్యత్వమిందు నగదితమయ్యెన్. ౫౫

(లేక + అరుచిరము.) పై వివరణమున స్వరూపోత్ప్రేక్షకే యనుపాత్త నిమిత్త (గమ్యనిమిత్త), ఉపాత్తనిమిత్త (వాచ్యనిమిత్త) యను భేదములు దెలిపితిమి. కాని హేతుఫలోత్ప్రేక్షలకే భేదములు దెలుపలేదు. ఏలయన, హేతూత్ప్రేక్షలో నిమిత్తము ఫలము; ఫలోత్ప్రేక్షలో నిమిత్తము హేతువు; ఇవి చెప్పఁబడకున్నచో నుత్ప్రేక్ష యసుందరము. కాన హేతుఫలోత్ప్రేక్ష లలో ననుపాత్తనిమిత్తభేదములేదు. కానఁ జెప్పఁబడలేదు.

కం. కావున నేఁబదియాఱగు
నావాచ్యోత్ప్రేక్ష; గమ్యయటువలెనే భే

దావహమగును; నిమిత్త
ద్వైవిధ్యమునందు గమ్యతాస్థితి లేమిన్. ౯౬

క౦. హేతుస్వరూపఫలములు
నాతతగతి నెన్నిదెన్నిదయి యవియు సమి
త్తాతివ్యాప్తిఁ బదాఱుఁ
సేతఱిగమ్యయును నల్వదెనిమిదియయ్యెన్. ౯౭

కావున వాచ్యోత్ప్రేక్ష యేఁబదియాఱు భేదములు గలది. గమ్యోత్ప్రేక్ష నలుఁబదెనిమిది భేదములు మాత్రమే గలది. ఎట్లన, వాచ్యోత్ప్రేక్ష వలెనే గమ్యోత్ప్రేక్షయు జాతి, గుణ, క్రియా, ద్రవ్య, భేదములచేఁ దొలుత నాలుగు భేదములు. అవి భావాభావములచే నెనిమిది భేదములు. వానిని హేతువుగా, ఫలముగా, స్వరూపముగా నుత్ప్రేక్షించినచో మూఁడెనిమిదు లిరువదినాలుగు భేదములగును. అవియు గుణ క్రియా నిమిత్త ద్వైవిధ్యముచే నలువదెనిమిది భేదములగును.

వాచ్యమగు స్వరూపోత్ప్రేక్షలో నే కాని గమ్యమగు స్వరూపోత్ప్రేక్షలో ననుపాత్తనిమిత్త యుండదు. ఏలన, గమ్యోత్ప్రేక్షయందు సంభావనా ప్రతిపాదక పదము ప్రయోగింపఁబడదని చెప్పియుంటిమి. సంభావనా వాచకమును బ్రయోగింపకయు నిమిత్తమును బ్రయోగింపకయు నున్నచో నుత్ప్రేక్షయే యసంభవము. కాన గమ్యోత్ప్రేక్షలో ననుపాత్తనిమిత్త యుండదు.

వాచ్యోత్ప్రేక్షా గమ్యోత్ప్రేక్షలు వెరసి తొంబదియాఱు.

వ. ఇందు నేఁబదియాఱు భేదంబులంబొల్చు వాచ్యోత్ప్రేక్షకుం గొన్ని నామధేయంబు లెఱింగించెద.

౧. ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాతిభావస్వరూపోత్ప్రేక్షయు, ౨. ఉపాత్తక్రియానిమిత్తజాతిభావస్వరూపోత్ప్రేక్షయు, ౩. ఉపాత్తగుణ నిమిత్తజాత్యభావ స్వరూపోత్ప్రేక్షయు, ౪ ఉపాత్తక్రియానిమిత్త జాత్యభావస్వరూపోత్ప్రేక్షయు, ౫. అనుపాత్తనిమిత్తజాతిభావస్వరూపోత్ప్రేక్షయు, ౬. అనుపాత్తనిమిత్తజాత్యభావ స్వరూపోత్ప్రేక్షయు, ౭. ఉపాత్తగుణనిమిత్త జాతిభావహేతూత్ప్రేక్షయు, ౮. ఉపాత్త క్రియానిమిత్త జాతిభావహేతూ

త్ప్రేక్షయు, ౯. ఉపాత్తగుణనిమిత్త జాత్యభావ హేతూత్ప్రేక్షయు, ౧౦. ఉపాత్తక్రియానిమిత్త జాత్యభావహేతూత్ప్రేక్షయు, ౧౧. ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాతిభావఫలోత్ప్రేక్షయు, ౧౨. ఉపాత్తక్రియానిమిత్తజాతిభావఫలోత్ప్రేక్షయు, ౧౩. ఉపాత్త గుణనిమిత్త జాత్యభావ ఫలోత్ప్రేక్షయు, ౧౪. ఉపాత్తక్రియా నిమిత్త జాత్యభావ ఫలోత్ప్రేక్షయు, ననఁ జతుర్దశభేదంబులఁ బొల్చు జాత్యుత్ప్రేక్ష. ఇట్లు గుణోత్ప్రేక్షయుఁ, గ్రియోత్ప్రేక్షయు, ద్రవ్యోత్ప్రేక్షయుఁ బరస్పర చతుర్దశభేదంబులంబొంద వాచ్యోత్ప్రేక్ష యేఁబదియాఱగు జాతియనఁగ సముదాయంబును, గ్రియయనఁగఁ గృత్యంబును, గుణంబనఁగ రూపాదియు ద్రవ్యంబనఁగ నొకవస్తువునగు. (జాతి, గుణ, క్రియా, ద్రవ్య, వాచకములను గూర్చి వెనుక వివరింపఁబడినది.) ఏతదవధికాధ్యవసాయమూలంబులగు నేఁబదియాఱు భేదంబులకు నుదాహరణంబులొనరించినఁ జాలనగుననుభయంబున దిఙ్మాత్రంబుగ లక్ష్యంబులు నిరూపించెద. ఎట్లనిన. ౬౦

ఉపాత్తగుణనిమిత్త జాతిభావస్వరూపోత్ప్రేక్ష

కం. భవదీయబాహుపీఠిం
దవిలినభూదేవి యుచితధనలాభ మహో
త్సవకృతకుంకుమరుచివై
భవమన నీశౌర్యశోభ పరగు నృసింహా! ౬౧

శౌర్యమనఁ బ్రతాపము. అది యెఱ్ఱగా నుండునని కవి సంప్రదాయము. నీ శౌర్యశోభ నీ బాహుపీఠమునఁ దవిలిన భూదేవి తన కుచితుఁడగు పతి లభించుటయను మహోత్సవముచేఁ (సంతోషముచే) దాల్చిన కుంకుమ కాంత్యతిశయ మనఁబరగును. శౌర్యశోభయుపమేయము. కుంకుమకాంత్యతిశయ ముపమానము. రుచిపదము జాతివాచకము. అదియు భావరూపము. ఇట నుపమేయ ముపమానముగాఁ దర్కింపఁబడినది. నిమిత్తము సంతోషము. (మహోత్సవము ఇది గుణము. 'అనన్' ఉత్ప్రేక్షా లేక సంభావనావాచకము.

'శౌర్యము కుంకుమ మనఁబరగును' అన్నఁ జాలును. ఉపమేయమున 'శోభా' పదము, ఉపమానమున 'వైభవము' అనునవి వ్యర్థములే.

౨. ఉపాత్తక్రియానిమిత్త జాతిభావస్వరూపోత్ప్రేక్ష

క౦. నిరుపమరణదీక్షావ్రత
విరచితమగు విజయలక్ష్మి వేణియుఁ బోలెన్
బరగుఁగ రాళభవత్కర
కరవాలమతల్లి యోబఘననరసింహా ? ౭౦

నరసభూపాలా ! నీచేతి భయంకరఖడ్గము రణదీక్షావ్రతాచరణమున విప్పుకొనిన వేణియనఁ బరగుచున్నది.

ఉపమేయము ఖడ్గము; ఉపమానము వేణి; ఇది జాతివాచకము. మరియు భావరూపము; ఉపమేయ ముపమానముగాఁ దర్కింపబడుచున్నది. నిమిత్తము 'వ్రతాచరణము' అను క్రియారూపము.

3. అనుపాత్తనిమిత్తజాతిభావస్వరూపోత్ప్రేక్ష

క౦. నీచరణకమలనఖరుచి
వీచికలు నతారివీరవిభవము మగుడం
బ్రోచుసమీచీనసుధా
వీచికలనఁబోల్చు యోబవిభు నరసింహా! ౭౧

నరసభూపాలా ! నీ కాలిగోళ్లకాంతితరంగములు ప్రణతులగు శత్రువీరులను దిరిగిప్రోచు నమృతతరంగములవలనఁ బొలుచును.

నఖరుచివీచిక లుపమేయము; సుధా వీచిక లుపమానము; ఇది జాతి వాచకములు. భావరూపములు. ఇందు నిమిత్తము చెప్పబడలేదు.

౪. అనుపాత్త నిమిత్తజాత్యభావస్వరూపోత్ప్రేక్ష

క౦. ఇల నసముద్రమువలె నీ
బలధూళియొనర్చి సమదపరిపంధివధూ
విలులితబాష్పోదకముల
జలనిధిశతకము ఘటించు జగతి నృసింహా! ౭౨

నరసభూపాలా ! నీ సైన్యధూళి మొదట భూమిని నసముద్రముగాఁ (సముద్రము లేనిదిగా) జేసి పిమ్మట శత్రురాజుల భార్యల బాష్పోదకములచేఁ బెక్కు సముద్రములను దానియందు ఘటించుచున్నది.

'ఇల' యుపమేయము ; 'అసముద్రము' ఉపమానము. సముద్రశబ్దము జాతివాచకము. 'అసముద్రము' అనుటచే నది యభావరూపమున నున్నది. ఇట గుణక్రియా రూపనిమిత్తము చెప్పబడలేదు.

ఇట 'అసముద్రమువలె' అనుచోటను, బూర్వపద్యమున 'వేణియుం బోలెన్' అనుచోటను వలెన్, పోలెన్ పదములుంటవలన నుపమాలంకారము గాదా? యని భ్రమింపరాదు. ఏలన,

యదా౾యు ముపమానాంశో లోకత స్సిద్ధి మృచ్ఛతి
తదోపమైవ యే నేవ శబ్దః సాధర్మ్యసూచకః
యదా పునరయం లోకా దసిద్ధః కవికల్పితః
యదోత్ప్రైక్షైవ యే నేవ శబ్దస్సంభావనా పరః.

ఎచ్చట ఉపమానము లోకసిద్ధమో యది యుపమాలంకారము. అచ్చటి 'ఇవ' (వలెన్, పోలెన్ ప్రభృతులు) శబ్దము సాదృశ్యవాచకము. ఎచ్చటి యుపమానము లోకసిద్ధముగాక కవికల్పితమో యది యుత్ప్రేక్షయే. అచ్చటి 'ఇవ' శబ్దము (వలెన్, పోలెన్ ప్రభృతులు) సంభావనాపరము, అని యున్నది.

ఇట 'అసముద్రమువలె' అనునది (ఉపమానము) లోకసిద్ధముగాదు. ఇల సముద్రములు లేనిదెట్లగును? కానఁ గవికల్పితము, కాన నిచ్చటి 'వలె' పదము వెనుకటి 'పోలెన్' పదమును సంభావనా వాచకములే.

౫. జాతిహేతూత్ప్రేక్ష

కం. పొందిన నృసింహనృప సం
క్రందను సత్కీర్తిచేతఁ గడఁగి త్రిలోకీ
మందస్మితంబుచేఁబలె
జెందొవచెలి యంకరుచి విశేషమడంగెన్. 23

నరసభూపాలుని కీర్తిచేఁ ద్రిలోకీమందస్మితంబుచేతవలెఁ జంద్రునియొక్క కళంక మడఁగెను.

హేతువుగానిదానిని హేతువుగా నుత్ప్రేక్షించుట హేతూత్ప్రేక్ష. నరసరాజు కీర్తిచేఁ గళంకమడఁగఁగా దానికి హేతువుగాని త్రిలోకీమందస్మితమును హేతువుగాఁ గవి యుత్ప్రేక్షించినాఁడు. స్మితము జాతివాచకము. అదియు భావరూపము. ఇట నిమిత్తము కళంకమడఁగుట యను క్రియారూపము. ఇది ఫలము. హేతూత్ప్రేక్షలో నిమిత్తము ఫలము. ఫలోత్ప్రేక్షలో నిమిత్తము హేతువు.

౬. జాత్యభావహేతూత్ప్రేక్ష

కం. రేల రవిలేమి నిరులోఁ
దైలోక్యంబనియుఁబోలె ధాత సృజించెన్
లాలితని రుపమ తేజో
నాళీకవనాప్తుఁడైన నరసింహేంద్రున్. ౭౪

"రాత్రులందు సూర్యుఁడు లేమిచే మూల్లోకములును నంధకారమయమగును" అని కాఁబోలును బ్రహ్మ తేజస్సూర్యుఁడగు నరసభూపాలుని సృజించెను. బ్రహ్మ తేజస్సూర్యుఁడగు నరసభూపాలుని సృజించుటకు హేతువుగాని రాత్రులందలి రవిలేమిని హేతువుగాఁ జెప్పుటచే హేతూత్ప్రేక్ష. రవి జాతివాచకము. 'రవిలేమి' జాత్యభావరూపము, జాత్యభావమే యిట హేతువుగాఁ దర్కింపఁబడినది. నరసభూపాలసృష్టి ఫలము.

౭. జాతిభావఫలోత్ప్రేక్ష

కం. ప్రసుదమునఁ జెలఁగుజలమయ
కమలకు రంగస్థలంబు గావలసిసుమీ!
క్రమమున నరసింహేంద్రుని
సమధికభుజమధ్య మతివిశాలంబయ్యెన్. ౭౫

సంతోషమునఁజెలఁగు జయలక్ష్మికి రంగస్థలము కావలసి కాఁబోలు నరసభూపాలుని భుజమధ్యము విశాలమయ్యెను.

ఇట భుజమధ్యము విశాలమగుటకు ఫలము 'జయలక్ష్మికి రంగస్థలముగావలసి కాబోలు' అని ఫలముగాని రంగస్థలమును ఫలమునుగా నుత్ప్రేక్షించుటచే నిది ఫలోత్ప్రేక్ష. రంగస్థలము జాతివాచకము. ఇది భావరూపము. ఈ జాతివాచకమే యిట ఫలముగా నుత్ప్రేక్షింపఁబడినది.

౮. జాత్యభావఫలోత్ప్రేక్ష

కం. తగవరులు జగతి మగువలఁ
దెగటార్పరు; కాన నీదు దృప్తారాతుల్
మగఁటిమిడిగవలసిసుమీ
తగభీరువులగుట యోబధరణీపునరసా! ౭౬

ఉత్తములగు వీరులు స్త్రీలను జంపరు. కాబట్టి నీ శత్రువులు తమ మగతనమును దించుకొనుటకనుమీ భీరువులగుచున్నారు.

ఇట భీరువులగుటకు ఫలముగాని 'మగతనమును దించుకొనుట' ఫలముగా నుత్ప్రేక్షింపఁబడినది. 'మగఁటిమి డిగవలసినుమీ' అన 'అపురుషత్వము సిద్ధించుటకై' అని యర్థము. 'అపురుష' అనునది జాత్యభావరూపము. ఇదియే యిటఫలము. 'అపురుషత్వము' అని ప్రయోగించుటయే లెస్స. 'జాత్యభావము' స్పష్టముగా గోచరించును.

౯. క్రియాస్వరూపోత్ప్రేక్ష

చ. అనఘ! నృసింహ! నీఘనజయానకజాత భయానకాధిక
ధ్వనులు గుహాగృహాగ్రములఁ బ్రతిధ్వనిమేదురంబులై
తనరె దిగంతశైలములు తమ్మునెదుర్కొను వైరికోటికిన్
నిను శరణంబు వేఁడుమని నేర్పున బుద్ధులు నేర్పుకైవడిన్. ౭౭

ఓ నరసభూపాలా! నీ జయదుందుభులయొక్క భయంకర ధ్వనులు తమ గుహలయందుఁ బ్రతిధ్వనింపఁగా దిగంతపర్వతములు తమలో డాఁగవచ్చు శత్రుకోటినిఁగని మీరు నరసభూపాలునే శరణు వేఁడుఁడని బుద్ధులు నేర్పు విధమునఁ దనరెను.

దిగంతశైలము లుపమేయము; 'బుద్ధులు నేర్పుచున్నవోయన' అన క్రియాస్వరూప ముపమానముగా నుత్ప్రేక్షింపఁబడినది. ఇది భావరూపము. నిమిత్తము ప్రతిధ్వని.

౧౦. క్రియాఽభావస్వరూపోత్ప్రేక్ష

చ. భవదరిభూమిపాలకులపాలిక చెంచెతకాత్మ దుర్దశల్
వివరముగా వచింప వనవీధి దయామతిఁబల్కనీనియ
ట్లవిరళ మందమారుత చలాచలచారుపలాశహస్తముల్
తవిలివిదుర్చు శౌర్యగుణధామ! నృసింహనృపాలశేఖరా. ౭౮

నరసభూపాలా! నీ శత్రుకాంత యడవిలోఁ జెంచెతకుఁ దన దుర్దశను దెలుపుచుండఁ (తెలిపివాపోవుచుండ) గా విని వనవీధి కనికరించి 'పలుకకుండఁ జేయుటకో' యనఁ దన చిగురాకుచేతులను కదిలించుచున్నది. (పలుకవలదని యోదార్చుచున్నది.)

ఇట వనవీధి యుపమేయము; 'పలుకకుండఁజేయుటకోయన' నను క్రియాఽభావరూపమగు నుపమాన ముత్ప్రేక్షింపఁబడినది. పలాశచాలనము నిమిత్తము.

౧౧. క్రియాహేతూత్ప్రేక్ష

చ. మొగముముడించెఁ గచ్ఛపము; మోమఱవాంచె భుజంగపుంగవుం
డగము చలింపఁగావెఱచె; నాదివరాహము మోరత్రోపునం
దెగువఁబయోధిఁజొచ్చె; సుదతీమకరాంక! నృసింహభూప! నీ
జగదభినంద్య భూభరణశక్తి కృతాభిభవంబుచేబలెన్. ౭౯

నీ భూభరణశక్తిచేఁ గలిగిన పరాభవముచేఁ గాఁబోలు నాదికూర్మము మొగము ముడుచుకొనెను; ఆదిశేషుఁడు మోము నలఁతిగా వంచెను. కులపర్వతము కదలలేకపోయెను. ఆదివరాహము ముట్టెతోఁ ద్రోసికొనుచు సముద్రముఁ దూఱెను.

ఇట నాదికూర్మాదులు ముఖసంకోచాదులు పొందుటకు హేతువుగాని పరాభవక్రియ హేతువుగా నుత్ప్రేక్షింపఁబడినది.

౧౨. క్రియాఽభావహేతూత్ప్రేక్ష

చ. సరసనృసింహ! నీయశముఁ జంద్రునిద్రాసున ధాత దూఁచినన్
సరభసవృత్తి నెత్తుడిగి సామ్యనిరూఢి వహింపలేమినో
యరయ గురుత్వహేతుమలినాంకనిరంకుశ లోహటంక సం
కరమునుజెందెఁజంద్రుఁడు జగంబుమృగంబని చూచుచుండఁగన్. ౮౦

బ్రహ్మ నీ కీర్తినిఁ జంద్రునిఁ ద్రాసునబెట్టి తూఁచఁగాఁ జంద్రుఁడు సామ్యము వహింపలేమిఁ గాఁబోలు నెత్తుడిగి యనఁగాఁ దాసునుండి క్రిందికి దిగి (ఆకాశమునుండి దిగి) బరువువహించి సరివచ్చుటకై, తన యంకరూపమగు నినుపగుండును దాల్చియుండెను. దీనిని లోకము మృగమని తలంచును.

చంద్రుఁ డంకమును ధరించుటకు హేతువుగాని 'సామ్యనిరూఢి వహింపలేమినో' అను క్రియాఽభావము హేతువుగా నుత్ప్రేక్షింపఁబడినది. ఇది 'అంక టంక' అను రూపకానుప్రాణితమై యున్నది.

౧౩. క్రియాఫలోత్ప్రేక్ష

చ. నరనుతశౌర్య వైభవసనాథ! నృసింహధరాధినాథ! నీ
వరజయభేరిఝాంకృతిరవంబు దివింబరిపూర్ణమయ్యె నా
సురగణికాపరంపరకుఁ జోద్యముగాననురూపనాయక
సిరపరిరంభసంభ్రమవిశేషముఁ దెల్పఁగనేగుకైవడిన్. ౮౧

నీ జయభేరీధ్వని దేవతాస్త్రీల కనురూపనాయకపరిరంభ విశేషముఁ దెల్పుటకు నేఁగుచున్నదో యన్నట్లాకాశమున నిండెను.

భేరీధ్వని యాకాశమున నిండుటకు ఫలముగాని 'యనురూప .... విశేషమును దెల్పుటకు నేఁగుట' ఫలముగా నుత్ప్రేక్షింపఁబడినది. అనఁగాఁ క్రియయే ఫలముగా నుత్ప్రేక్షింపఁబడినది.

౧౪. క్రియాఽభావఫలోత్ప్రేక్ష

ఉ. గందపుఁగొండపై నివముఁగ్రమ్మెడి మౌక్తికనిర్ఝరీతటీ
చందనవాటిలోఁ గనకసైకతసాంద్రగుహాగృహావళిం
జెంది ఫణీంద్రకన్యలు నృసింహునమందయశోమరంద ని
ష్యందముఁ గ్రోలుచుందురు విషాగ్ని వహింపఁగ లేమికిం
బలెన్. ౮౨

నాగకన్యలు మలయాపర్వతము నందలి తామ్రపర్ణీనదీతీర చందన వాటికలోఁ గనక సైకతసాంద్ర గుహాలయందు విషాగ్ని వహింపకుండుటకై కాఁబోలు నరసభూపాలుని కీర్తిమరందమును గ్రోలుచుందురు. యశోమరంద పానమునకు ఫలముగాని 'విషాగ్నిని దప్పించుకొనుట' ఫలముగా నుత్ప్రేక్షింపఁబడినది. 'విషాగ్ని వహింపలేమి' అనునది క్రియాఽభావరూపము.

౧౫. గుణస్వరూపోత్ప్రేక్ష

కం. నరసింహుభాగ్యసూచక
సురుచిరదృక్కోణశోణశోభ చెలంగెన్
శరణాగతభరణాయతి
కరుదుగ సాకారమగుదయారస మనఁగన్. ౮౩

నరసభూపాలుని దృక్కోణశోణశోభ యుపమేయము. అది సాకార మగు దయారసము అను గుణస్వరూపమగు నుపమానముగా నుత్ప్రేక్షింపఁబడినది. శరణాగతభరణ మను క్రియ నిమిత్తము.

౧౬. గుణాభావస్వరూపోత్ప్రేక్ష

కం. బలశశిహరభాషలకును
బొలుపుగ మితిలేనిమాడ్కి మొలబంట్లై త్రో
మ్ముల్బంట్లై, మెడబంట్లై
తలమునకలువయ్యె నరసధరణిపుకీర్తుల్. ౮౪

నరసభూపాలుని కీర్తులు బలరామునకు మొలబంటిగాఁ (వాని నల్లని వస్త్రమును గప్పుచున్నది.) జంద్రునికి రొమ్ములబంటిగా (వాని కళంకమును మాపుచున్నది.) హరునకు మెడబంటిగాఁ (కంఠమునందలి నలుపును నడఁచుచున్నది.) సరస్వతికిఁ దలమునకలుగా నయ్యెను.

కీర్తులు మితిలేనివి. ఇటఁ గీర్తు లుపమేయము. 'మితిలేనివి' అని మితిరూప గుణాభావ ముపమానముగా నుత్ప్రేక్షింపఁబడినది. ఇట నిమిత్తమనుపాత్తము.

౧౭. గుణహేతూత్ప్రేక్ష

మ. అరయన్ శ్రీనరసింహకీర్తిచయ ముద్యన్ముఖ్యవర్ణోదయా
కరసామ్యంబున ధాతపైఁగినిసియేఁ గాఁబోలుఁ దత్తేంధవో
త్కరసౌభాగ్యముఁ, దన్మహాసనరుచిం గారించి భాషావర
స్థిరరూపంబయి తా సృజించె నరులన్ శ్రీకంఠసంకాశులన్.

నరసభూపాలుని కీర్తి ముఖ్యవర్ణోదయాకరసామ్యముచేఁ (ముఖమునఁ బుట్టిన వర్ణము బ్రాహ్మణవర్ణము - బ్రాహ్మణవర్ణముయొక్క పుట్టుకకుఁ గారణమైనవాఁడు బ్రహ్మ. 'ముఖ్యవర్ణము' అనఁ దెలుపు. కీర్తి శ్వేతవర్ణోదయమునకుఁ గారణమైనది. కాన బ్రహ్మయుఁ గీర్తియు ముఖ్యవర్ణోదయాకరములు.) బ్రహ్మపైఁ గినిసి కాఁబోలు నాతని వాహనములగు హంసల సౌభాగ్యమును, అతని యాసనమగు శ్వేతపద్మముయొక్క కాంతిని బాధించి బ్రహ్మత్వమును వహించి శివసన్నిభులగు నరులను సృజించెను. అనఁగా నెల్లరను దెల్లఁగాఁజేసెను.

ఇటఁ గీర్తిహంసల సౌభాగ్యమును, శ్వేతపద్మద్యుతినిఁ గారించుటకు నరులను శివసన్నిభులను జేయుటకును హేతువుగాని కినియుట (కినిసియే కాఁబోలు) అను గుణము హేతువుగా నుత్ప్రేక్షింపఁబడినది.

౧౭. గుణాభావహేతూత్ప్రేక్ష

కం. హరిగరిమ దెగడి సత్పథ
పరిచయలంఘనము నొనర్చి భ్రమియించుఁ జుమీ!
నరసింహభూమిపాలుని
యురుదగుసత్కీర్తి యవినయంబునఁ బోలెన్. ౮౬

నరసభూపాలుని కీర్తియవినయముచేతఁ గాఁబోలుఁ విష్ణుదేవుని గౌరవము ను దెగడి సత్పథము (ఆకాశము - సన్మార్గము) నతిక్రమించి తిరుగును.

ఇటఁ గీర్తిహరిగరిమను దెగడుటకును, సత్పథ లంఘనమునకును హేతువుగాని 'అవినయము హేతువుగా నుత్ప్రేక్షింపఁబడినది.' 'అవినయము' అన వినయాభావము. కాన గుణాభావహేతూత్ప్రేక్ష.

౧౮. గుణఫలోత్ప్రేక్ష

కం. వడి నీకీర్తులఁ బోలెడి
కడిమిం దనకంపు దెలుపు గావలసిజుమీ!
కడకడలి యెడలఁ గ్రుంకును
వెడవిల్తునిమామ యోబవిభునరసింహా! ౮౭

చంద్రుఁడు నీ కీర్తినిఁ బోలవలయునని తన మచ్చను దెలుపుఁజేసికొనుటకు సుమీ పడమటి సముద్రమున మునుఁగుచున్నాఁడు.

చంద్రుఁడు పడమటి సముద్రమునఁ బడుటకు ఫలముగాని 'తన మచ్చను దెలుపుఁ జేసికొనుట' ఫలముగా నుత్ప్రేక్షింపఁబడినది. ఇట 'తెలుపు' గుణము. అది ప్రంకటకు ఫలముగా నుత్ప్రేక్షింపఁబడినది.

౨౦. గుణాభావఫలోత్ప్రేక్ష

చ. తెగువరియై చెలంగు భవదీయకృపాణము వైరికోటియం
దగణితదానకేళిరతమయ్యును జీవనమీదటన్న లో
భగుణము లేమికింబలె విపక్షనృపాలురకెల్ల జీవనం
బొగిఁదృణవృత్తినిచ్చు విజయోన్నత! శ్రీనరసింహభూవరా!

సాహసి యగు నీ ఖడ్గము వైరులయెడ దానకేళి (వితరణకేళి - ఖండన క్రియ) రతమయ్యును, జీవనమును (ప్రాణమును) నీయదన్న లోభగుణము

లేకుండుటకుఁ (ఈతని ఖడ్గము దానకేళిరతమే కాని జీవనమునుమాత్ర మీయదు. దీనికి లోభగుణము కలదు. అని లోకులనుచున్నారు. ఆ యప్రతిష్ఠ లేకుండుటకు) గాఁబోలు శత్రురాజులకుఁ దృణరూపమున జీవనము నిచ్చుచున్నది.

ఇట శత్రురాజులకుఁ దృణవృత్తితో జీవనమిచ్చుటకు ఫలముగాని లోభగుణాభావము ఫలముగా నుత్ప్రేక్షింపఁబడినది.

౨౧. ద్రవ్యస్వరూపోత్ప్రేక్ష

సీ. సటలెకానొకకొంత చాలదు పౌరుషం;
బాయుధప్రౌఢి యింతైనలేదు;
జననమెంచినఁ బ్రదోషంబు పాలౌట; మా
టికిఁబుట్టినట్టి చోటికిని జేటు
నెఱిఁజిన్నవాని కెన్నికగానితనబల్మి;
ద్వేషికన్నను నోఱుదెఱచుకొనుట;
పాటింప నోరి బొబ్బాటమేవడిగాని
ఘోరాజిలో బుసకొట్టుచుంట;
గీ. కొదవ దనకంచుఁ గ్రమ్మఱ నుదితుఁడైన
యల్ల నరసింహుఁడనుబోలె నసమసమర
స్మరఘోర ప్రతాపుఁడై చెలఁగుదార
సరసగుణహార! యోబయనరస ధీర! ౮౯

“తొంటి నరసింహావతారమునఁ దనకుఁ గలిగిన పైకొదవలను దీర్చుకొనుట కుదయించిన యా నరసింహుఁడవో యన్నట్లున్నావు.”

ఇట నరసభూపాలుఁడు ‘నరసింహుఁడో యన్నట్లు” అనుచోట ద్రవ్యస్వరూపోత్ప్రేక్ష. నరసింహపదము ద్రవ్యవాచకము. నిమిత్తము ప్రతాపగుణము.

౨౨. ద్రవ్యాభావస్వరూపోత్ప్రేక్ష

సీ. పొగడొందు చదలేటి పొందామరలుఁ గోసి
శిరసుల నొఱపుగాఁ జెరువువారు
చలిదేఱు కల్పకాసవరసంబులకుఁ ద
త్కోరకంబుల తావిఁ గూర్చువారు

వేల్పుఁగన్నియల నేవేళ దేశీయంపు
బిట్టుచేతల గాసిపెట్టువారు
అమరు నేజాజల్లులగునని బేసితా
పసుల కూర్చము లూడ్వఁబఱచువారు

గీ. నగుచు భవదసివిదళితయవననృపతు
లహరహము రాయిడిఁయొనర్ప నమరపురము
వాసవుఁడు లేనిదై వడి వఱలుచుండు
నరనుతాటోప! యోబయనరసభూప! ౮౦

'స్వర్గము అవాసవముగా (వాసవుఁడు లేనిదిగా) నున్నది' అనుచోట ద్రవ్యాభావస్వరూపోత్ప్రేక్ష. 'రాయిడి' అను క్రియ నిమిత్తము.

౨౩. ద్రవ్యహేతూత్ప్రేక్ష

కం. నరసింహ! యోబభూవరు
నరసింహ! భవద్భుజాగ్రనటదసిచే భూ
పరిచితరాహువుచేఁబలె
నరితేజోభానుబింబ మపహృతమయ్యెన్. ౮౧

నరసభూపాలా! నీ చేతికత్తిచే భూమికిదిగిన రాహువుచేతవలె శత్రు తేజోరూపమగు సూర్యబింబ మపహృత మైనది.

ఇట శత్రుతేజోరూపమగు సూర్యబింబాపహరణమునకు హేతువుగాని రాహువు హేతువుగా నుత్ప్రేక్షింపఁబడెను. తేజోఽపహరణము నిమిత్తము. రాహువు ద్రవ్యవాచకము.

౨౪. ద్రవ్యాభావహేతూత్ప్రేక్ష

చ. స్థిరబల! యోబభూవరునృసింహ! భవన్నవకీర్తి భూనభోం
తరములనిండఁ దద్రుచివితానములోన విలీనమౌ సుధా
కరనిధిలేమిచేబలెఁ బ్రశాంత నిరంతరతాపకాశయాం
తరసుఖవాసమందె మురదానవభంజనుఁ డెల్లకాలమున్.

నరసభూపాలా ! నీ కీర్తి భూమ్యాకాశముల నిండఁగా నీ కాంతి సమూహములో దాఁగినదగుటచే నమృతసముద్రము లేమంటచేఁ గాఁబోలు శ్రీ మహావిష్ణువు నీ హృదయమున వసించెను.

శ్రీ మహావిష్ణువు నరసభూపాలుని హృదయమున వసించుటకు హేతువు గాని యమృతసముద్రాభావము హేతువుగా నుత్ప్రేక్షింపఁబడినది. అమృత సముద్రము ద్రవ్యము.

౨౫. ద్రవ్యఫలోత్ప్రేక్ష

ఉ. రాజపురందరుండవయి రంజిలు నీకుచితంబుగాఁగ నీ
రాజితకీర్తి యభ్రగజరాజయి యున్కికిఁగాదె తారకా
రాజ కరాంబుశీకర పరంపరలుం దెలిమబ్బుజల్లులుం
దేజముతో ధరించె సుదతీమకరాంక! నృసింహభూవరా!

నీవు రాజేంద్రుఁడవు. నీ కీర్తి నీ యింద్రత్వమున కుచితముగా నైరావత మగుటకుఁ గాఁబోలు నక్షత్రరూపశీకర సమూహమును దెల్లమబ్బులరూపమగు చామరములను ధరించెను.

కీర్తితారకాశీకర సమూహమును, దెలిమబ్బుజల్లులను వహించుటకు ఫలముగాని 'యైరావతమగుట' ఫలముగా నుత్ప్రేక్షింపఁబడినది. ఐరావతము ద్రవ్యము.

౨౬. ద్రవ్యాభావ ఫలోత్ప్రేక్ష

చ. తనరు నసంఖ్యవాజి గజదారుణమై తగు నాదుమోల నేఁ
డెనిమిది సైంధవేభముల నీడుగఁదాల్చుట యెట్లటంచు నా
కినుక నభంబులేకునికికిన్ బలె శ్రీ నరసింహు జైత్రవా
హిని యనిలోన నింగికెగయించు నుదంచిత రేణుపుంజముల్.

నరసభూపాలుని సైన్య మసంఖ్యవాజిగణములు గలిగియుండుటచే నాకాశము నాముందేఁడు గుఱ్ఱములను, (సూర్యాశ్వములు) ఎనిమిది యేనుఁగులను (దిగ్గజములు) దాల్చుట యెట్లు? అని యా యాకాశమును లేకుండఁజేయుటకుఁ గాఁబోలు ధూళిని నింగికి విసరుచున్నది.

ఇట సైన్యము ధూళిని నాకాశమున కెగయఁజేయుటకు ఫలముగాని నభోఽభావము ఫలముగా నుత్ప్రేక్షింపఁబడినది. ఇది ద్రవ్యాభావము.

ఇచ్చట నీ విమర్శమును దెలియవలెను:— ఉత్ప్రేక్షయందుఁ బ్రకృత మప్రకృత ధర్మసంబంధమును బట్టి యప్రకృతముగాఁ దాదాత్మ్యసంభావన చేయఁబడునని చెప్పితిమి. స్వరూపోత్ప్రేక్షయందు మాత్రమే ప్రకృతాప్రకృతములు వివిక్తముగా నగపడును. ఎట్లన, 'నీవానరసింహుఁడవో' అన్నట్లున్నావు. నీవు ప్రకృతము; నరసింహుఁడు అప్రకృతము. కాని హేతుఫలోత్ప్రేక్షలలో హేతువుగాని దానిని హేతువుగా, ఫలముగానిదానిని ఫలముగా, నుత్ప్రేక్షించుచున్నాము. అట నప్రకృతమనఁగా నుపమానముండనే యుండదు. ఎట్లనఁ బై లక్ష్యములలోని జాతిహేతూత్ప్రేక్షోదాహరణమున "కళంకకాంతి నరసభూపాలుని కీర్తిచే నడఁగఁగాఁ ద్రిలోకీ మందస్మితమును హేతువుగాఁ జెప్పినాఁడు."

ఇటఁ బ్రకృతము కళంకమడఁగుట; అప్రకృతములేదు. అనఁగా నుపమానములేదు. జాతిఫలోత్ప్రేక్షోదాహరమగు "భుజమధ్యము విశాలమగుటకు ఫలము జయలక్ష్మికి రంగస్థలము కావలసి కాఁబోలు" ననఁగా ఫలముగాని దాని ఫలమునుగాఁ జెప్పెను. భుజమధ్యము విశాలమగుట ప్రకృతము. అప్రకృతము చెప్పఁబడలేదు. కాన "బ్రకృతమున కప్రకృతతాదాత్మ్యసంభావన ముత్ప్రేక్ష" అను లక్షణ మెట్లు సరిపోవును? అన్నచో వినుఁడు. హేతుఫలధర్మోత్ప్రేక్షోదాహరణములలోఁగూడఁ దాదాత్మ్య సంభావనమే యుండవలెను. ఎట్లన, "నరసభూపాలుని కీర్తిచే నడఁగిన కళంకమును ద్రిలోకీమందస్మితముచే నడఁగిన కళంకముగాఁ దాతాత్మ్యసంభావన చేయవలెను. ఇట్లే స్వభావసిద్ధముగా విశాలతనుబొందిన భుజమధ్యమును జయలక్ష్మి రంగస్థలార్థముగా విశాలతను బొందిన భుజమధ్యముగాఁ దాదాత్మ్యసంభావన సేయవలెను. ఈ హేతుఫలోత్ప్రేక్షోదాహరణములలోఁ గూడఁ బైవిధముఁ రెండు విధములగు కళంకములకును, రెండువిధములగు విశాలతలకును దప్పక దాదాత్మ్యము చెప్పుకొనవలయును.

'లింపతీవ తమోఽంగాని వర్షతీవాంజనం నభః' (తమస్సు శరీరములను బూయుచున్నట్లున్నది; ఆకాశము చీఁకటిని వర్షించుచున్నట్లున్నది.)

ఇటఁ దమోవ్యాపనరూపమను ధర్మము తమోలేపనముగా నుత్ప్రేక్షింపఁ బడుచున్నది. ఇట్లే

పినష్టీవ తరంగాగ్రైస్సముద్రః ఫేనచందనం
తదాదాయ కరైరిందు ర్లింపతీవ దిగంగనాః.

సముద్రుఁడు ఫేనచందనమును దరంగాగ్రములచే నూఱుచున్నట్లున్నాఁడు. చంద్రుఁడు దానినిఁగొని దిగంగనలకుఁ బూయుచున్నట్లున్నాఁడు.

ఇటఁ బ్రేరణమే (ఫేనప్రేరణము) పేషణముగాఁ గరవ్యాపనమే దిగంగనా లేపనముగా నుత్ప్రేక్షింపఁబడుచున్నది. 'అయితే వ్యాపన ప్రేరణాదిపదములు లేవే యనవచ్చును. ఉత్ప్రేక్ష యధ్యవసాయగర్భము గాన నతిశయోక్తియందు వలెనే విషయనిగరణము (ఉపమేయము గానరాకుంట) సంభవించునని గ్రహింపవలెను.

మరియు నుత్ప్రేక్షాలక్షణపద్యమున "గుణక్రియాది యోగముచే" అని ప్రకృతమున కప్రకృత తాదాత్మ్యసంభావన సేయుటలో గుణక్రియాది నిమిత్తము లుండవలెనని చెప్పితిమి. ఉదాహరణములందు గుణ క్రియానిమిత్తములు మాత్రమే చూపితిమి. ఆదిశబ్దముచే గ్రాహ్యమగునదేమి? అని శంక గలుగుచున్నదిగదా! గుణక్రియానిమిత్తము మాత్రమే కాక గుణాభావనిమిత్తము, క్రియాఽభావ నిమిత్తముగూడ నొక్కొక్కచో నుండును. ఎట్లన,

మనసి సంతమివ ప్రియమీక్షితుం నయనయోః స్పృహయాంతరుపేతయోః
గ్రహణశక్తిరభూదిదమీయయోరపి న సమ్ముఖ వాస్తుని వస్తుని

(ఒకయువతికి) తనహృదయగత ప్రియునిఁ జూచుటకో యన్నట్లు మనస్సునఁ బ్రవేశించిన కన్నులకు సమ్ముఖమునందలి వస్తువుయొక్క గ్రహణశక్తి నశించెను.

ఇట హృదయగతప్రియునిఁ జూచుటకు నేత్రములు లోపలఁ బ్రవేశించినట్లుత్ప్రేక్షించుటకు బాహ్యవస్తుగ్రహణశక్త్యభావము నిమిత్తము (గుణాభావము నిమిత్తము.)

వతంసనీలాంబురుహేణ కిం దృశా విలోకమానే విమనీల భ్రూవతుః
అపి శ్రుతీ దర్శనసక్తచేతసాం న తేన తే శుశ్రువతుర్మృగీదృశాం.

కర్ణావతంసమగు నల్లకలువ యను కంటితోఁ జూచుచున్నవేమో! చెవులు గూడా విమనస్కములు (మనస్సులేనివి) అయినవి. కావుననే దర్శనాసక్తలగు నా యువతులకు నేమియు వినఁబడలేదు.

ఇట శ్రోత్రేంద్రియగతమగు విలోకనైకాగ్రతను నుత్ప్రేక్షించుటయందు శ్రవణక్రియాఽభావము నిమిత్తము.

ఇంకను నీ నిమిత్త మొక్కొక్కటియేకాక సముచ్చయముగాఁగూడా ననఁగాఁ బెక్కునిమిత్తము లొక్కయెడలనే కానఁబడును. ఎట్లన,

అద్వైమి హంసావళయో వలక్షా స్త్వత్కీర్తిమూర్తేశ్చపలాః పులాకాః
ఉడ్డీయ యుక్తం పతితాస్స్రవంతీవేశంతపూరం పరితః ప్లవంతే.

తెల్లని హంసలను నీ కీర్తిపులాకలుగాఁ (శకలములు) దలఁతును, ఏలన, నవి గిరినదులందుఁబడి తేలియాడుచున్నవి.

హంసలను గీర్తిపులాకలుగాఁ దలఁచుటలో ధావళ్యగుణమును, నీటిపైఁ గేలియాడుట యను క్రియయును, (గుణ క్రియలు రెండును) నిమిత్తములయ్యెను. ఇట్లే గుణాభావ, క్రియాభావములును నొక్కొక్కచో నిమిత్తములు గావచ్చును.

ఒక్కొక్కచో జాతి ద్రవ్యములును గూడ నిమిత్తములగును. ఎట్లన,

ద్రోణస్సత్ర వితరిష్యతి భాగ్యలభ్యసౌభాగ్యకార్మణమయీ ముపదాంగిరిస్తే
తద్వీపకీప ఇవ దీప్తిభి రోషధీనాం చూడామణి ర్జలదర్శనీయః.

ఇట ద్రోణాచలమును దీపముగా నుత్ప్రేక్షించుటలోఁ దత్ప్రరూఢము లైన యోషధిదీప్తులును, దానిపైఁగల జలదకజ్జలమును నిమిత్తము. దీప్తికజ్జలపదములు జాతివాచకములు. కావున జాతివాచకముగూడ నిమిత్తము గావచ్చును.

నిశాసు మూర్ధ్ని స్ఫురతా యత్సౌధో రాజతీందునా
శ్రీకంఠో భక్తరక్షార్థం సన్నిధానం భజన్నివ.

రాత్రులందు శిరస్సున వెలుఁగుచున్న చంద్రునితో నా (బాణాసురుని) సౌధము భక్తరక్షణార్థము శ్రీకంఠుఁడు సన్నిధియం దున్నట్లున్నది.

ఇట బాణాసురసౌధమును శివుఁడుగా నుత్ప్రేక్షించుటను శిరస్సున వెలుఁగుచున్న 'చంద్రుడు' నిమిత్తము. చంద్రుఁడు ద్రవ్యవాచకము.

కావున గుణ క్రియలేకాక గుణాభావ, క్రియాభావములును, నిమిత్తములుగా నుండవచ్చును. అవి సముచ్చయరూపమునఁగూడ నుండవచ్చును. మరియు నిమిత్తము గుణ క్రియా రూపముననేకాక జాతి ద్రవ్య రూపమునఁ గూడ నుండవచ్చును.

ఇదంతయు 'ఆది' పదముచే గ్రాహ్యము.

కం. ధర వాచ్యోత్ప్రేక్షకుదా
హరణము లివి గొన్ని కడమ యన్యకృతులయం
దరయఁగఁదగు; గమ్యోత్ప్రే
క్ష రచింపఁగ లేదు నేర్పుచాలమి నిందున్. ౬౨

గమ్యోత్ప్రేక్ష కుదాహరణము నిత్తము; కనుఁడు.

కం. చెలికాఁడ! నీదు డెందము
నెలవగుటం బెక్కుమంది నెలఁతలకందా
చెలి తన్నిముడ్చుకొన ని
చ్చలుఁ దనలేమేని నతికృశంబొనరించున్,

'తన్నిముద్ఛుటకోఁగాఁ' అని యన్నచో వాచ్యయగును. అది శేమిని గమ్య. కావ్యప్రకాశకారుఁడు దీనిని వ్యంగ్యోత్ప్రేక్షగానే యుదాహరించెను.

గమ్యోత్ప్రేక్షా, వ్యంగ్యోత్ప్రేక్షల భేదమును జిత్రమీమాంసాకారుఁడు దెలిపినదానిని ద్వితీయాశ్వాసమున ౧౨౮ పద్యముక్రింద వ్రాయఁబడినది. చూచుకొనవలెను.

౨౮. అతిశయోక్తి

కం. ఉపమేయ మింత తడవక
యుపమానమె నుడున నతిశయోక్తి కవి మహా
నిపుణోక్తి మూలమై తగు
నపరిమితప్రౌఢి నదియు నైదువిధములై. ౯౬

ఉపమేయము నధఃకరించి యనఁగా విషయనిగరణము సేసి యుపమానమును మాత్రమే చెప్పుట యతిశయోక్తి. అది కవిప్రౌఢోక్తి ప్రధానము (మహానిపుణోక్తి మూలము) అది పంచవిధము.

విషయనిగరణమున విషయమును జెప్పకుండుటగాదు. విషయమును నధఃకరించుట మాత్రమే. "విషయస్యాఽనుపాదానేఽప్యుపాదానేఽపి సూరయః। అధః కరణమాత్రేణ నిగీర్ణత్వం ప్రచక్షతే" (విషయమును జెప్పినను జెప్పకున్నను ననఁగాఁ బ్రయోగించినను బ్రయోగింపకున్నను నధఃకరించుటవలననే నిగీర్ణత్వము (నిగరణము) సిద్ధించును. అనఁగా విషయనిగరణమన విషయమునకు (ఉపమేయమునకు) విషయిచే (ఉపమానముచే అపకర్షమును దోఁపఁజేయుట. ఇట్టి విషయనిగరణ ముత్ప్రేక్ష యందును, నతిశయోక్తియందునుగూడ నుండును. ఎట్లన, "నీ ముఖమును జంద్రుఁడని శంకించుచున్నాను" అనుచో విషయమగు ముఖమునకు విషయియగు చంద్రునిచే న్యూనత్వ తోఁచుచున్నది. ఈ న్యూనత్వము 'శంకించుచున్నాను' అనుదానిచేఁ గలుగుచున్నది. 'చంద్రుఁడితఁడు' అన్నపు డతిశయోక్తిలోఁ గూడ విషయమగు ముఖమునకు విషయి యగు చంద్రునిచే న్యూనత్వము తోఁచుచున్నది. ఎట్లన, విషయిని మాత్రమే గ్రహించి విషయమును గ్రహింపకధఃకరించెను. పైని విషయము గ్రహింపఁబడినను 'శంకించుచున్నాను' అను పదముచే న్యూనత్వము సంభవించుచున్నది.

కావున నుత్ప్రేక్షయందును, నతిశయోక్తియందును విషయాధఃకరణము సమానమే. రెండును నధ్యవసాయగర్భములే ప్రకృతముతో నప్రకృతమున కభేదప్రతిపత్తియే రెంటియందును గలుగును. అయినచో భేదమేమనవచ్చును. వినుఁడు ! ఉత్ప్రేక్షలో నధ్యవసాయము సాధ్యము. అతిశయోక్తిలో నధ్యవసాయము సిద్ధము. అనఁగా నుత్ప్రేక్షయందు ముఖమును జూచి 'నూనంచంద్రః'

(బహుశః చంద్రుఁడే యయియుండును.) అనుచో విషయి (ఉపమానము) అనిశ్చితముగా నిర్దేశింపఁబడుటచే నధ్యవసాయము సాధ్యము. అనఁగా నిట విషయము విషయిగా నిశ్చయింపఁబడలేదు. అతిశయోక్తిలో (చంద్రోఽయం) విషయము విషయిగా నిశ్చయింపఁబడుటవలన నధ్యవసాయము సిద్ధము.

గీ. పరఁగ సంబంధమున దసంబంధమనఁగ
మఱి యసంబంధమందు సంబంధమనఁగ
భేదమందు నభేద; మభేదభేద
భావమును; గార్యహేతువిపర్యయమన. ౯౭

సంబంధమున్నను లేదన్నట్లు చెప్పుట, సంబంధములేదన్న నున్నట్లు చెప్పుట; భేదమున్నను లేనట్లు చెప్పుట; భేదములేదన్నను నున్నట్లు చెప్పుట; కార్యకారణ భావముయొక్క విపర్యయము. (తలక్రిందులు) చెప్పుటయని యతిశయోక్తి పంచవిధము.

౧. సంబంధాసంబంధాతిశయోక్తి

మ. అలఘుప్రౌఢిమ నీదు దానవిభవం బాలించి యాలించి ని
చ్చలు దానస్ఫురణంబడంగె సురభూజశ్రేణికిం; గల్గెనా
బలభిద్వారణ గండకాషకలన ప్రత్యగ్రలగ్నాధికో
జ్జ్వలదానంబొకవేళఁగల్గు; నరసత్పాలచూడామణీ! ౯౮

నీదానవైభవమును విని కల్పవృక్షములకు దానవైభవ మడఁగెను. ఒకవేళఁ గలిగినను నైరావతము దన గండస్థలమును రాచుకొనుటచే నంటుకొన్న దానమే (మదము) కలుగును.

కల్పవృక్షములకు దానసంబంధమున్నను (దానము గలిగియున్నను) నసంబంధము వర్ణింపఁబడినది.

కం. సుదతీ! అనుక్షణంబును
నెదుగుకొనుచువచ్చు నీదు నీచన్గవకె
య్యదిచాలినంత దేశము
త్వదీయకరలతల నడిమిభాగమునందున్?

చనుఁగవకు వలసినంత ప్రదేశమున్నను లేనట్లు వర్ణింపఁబడెనది. ఇదియు సంబంధాసంబంధాతిశయోక్తియే.

౨. అసంబంధసంబంధాతిశయోక్తి

ఉ. చందనశైలసానువులఁ జాలఁజెలంగు భుజంగబాలికా
బృందము శ్రీనృసింహవిభుఁ బేర్కొనిపాడఁ దదీయగాననిః
ష్యందములాను వేడ్క బెరయంగఁ గురంగతురంగమేగ్రమిన్
మందగతిప్రసంగములుమానవు దక్షిణగంధవాహముల్.

మలయపర్వతసానువులందు నాగకన్యలు నరసభూపాలునిఁ గూర్చి పాడుచుండఁగా నా గానరసమును ద్రాగు కోరికితోఁ దన వాహనమైన కురంగము నడవకుంటవలన దక్షిణ మారుతము మెల్లఁగా నడచుచుండెను.

కురంగములకు నాగకన్యల గానరసమును ద్రాగుకోరికి లేకున్నను నున్నట్లు చెప్పబడినది కాన నసంబంధసంబంధాతిశయోక్తి.

3. భేదాభేదాతిశయోక్తి

కం. అగునొకటి కర్ణభూషణ;
మగునొక్కటి కర్ణవైరి; హరిచందనపుం
జిగురును నీచేఁజిగురును
బొగడొందుట కిదియెభేదము; నృసింహనృపా! ౧౦౦

హరిచందనపల్లవము కర్ణభూషణము. నీ హస్తపల్లవము కర్ణవైరి. ఇదియే భేదము. అని భావము. భేదమున్నను నభేదము చెప్పవలసియుండఁగా 'నిదియే భేదము' అని భేదమే యిటఁ జెప్పఁబడుచున్నది. ఇది యుదాహరణార్హము గాదు.

పల్లవతః కల్పతరో రేష విశేషః కరస్య తే వీర!
భూషయతి కర్ణమేకం పరస్తు కర్ణం తిరస్కురుతే.

అను శ్లోకమునకుఁ బైపద్య మనువాదము. ఈ శ్లోకమును వ్యతిరేకాలంకారమున కుదాహరణముగాఁ గువలయానందకర్త యిచ్చియున్నాఁడు. ఈ క్రింది పద్య ముదాహరణీయము.

చ. విలసిలు బావియొండు వినువీధిని; నాపయిఁ బైఁడిమెట్లలో
మలఁచిన యింద్రనీలమణు మార్గముగ్రాలుఁ; దదగ్రమందు వ
ర్తిలును గిరిద్వయం; బది సుకృజ్జనగమ్యము; చందనాంక; మా
స్థలనము కేగ లభ్య మమృతంబు సుధానిధియుంటఁ జెంగటన్.

మధ్యభాగమందలి నాభి, వళులలోనున్న నూఁగారు, స్తనములు, చందన లేపము, అధరామృతము, ముఖము, ప్రకృతములు చెప్పఁబడక వానితో సంబంధించిన యప్రకృతములు మాత్రమే చెప్పఁబడినవి. వాస్తవముగాఁ బ్రకృతాప్రకృతములకు భేదమున్నను గవిప్రౌఢోక్తిచేఁ బ్రకృతము చెప్పఁబడక తదభేదముగా నప్రకృతమే చెప్పఁబడినది. దీనినిఁ గువలయానందకారుఁడు రూపకాతిశయోక్తి యనెను. ఈ భేదమున విషయ నిగరణము చేయఁబడును. దీని నాంగ్లమున 'Antonomasia' అందురు.

౪. అభేదభేదాతిశయోక్తి

సీ. అమృతమూర్తికిఁ గళంకావాప్తియెట్లని
మిహికాంశునిఁ గళంకరహితుఁ జేయ
లోకబాంధవున కుగ్రాకారమెట్లని
భానుఁ బార్వణశీత భానుఁ జేయ
మృత్యుంజయున కేల మెడచుట్టు విసమని
గరళకంఠుని సితకంఠుఁ జేయఁ
దలపోయ, సుజనైన దాతకీమాలిన్య
మనుచితంబని ఘనునమలుఁ జేయ

గీ. మహిత భవదీయసత్కీర్తి మధురవిధుర
వక్రిమగు బ్రహ్మసృష్టి నతిక్రమించి
కమలజాండ కరండంబుఁ గడచివెడలె
వైరిగజసింహ! యోబయనారసింహ! ౧౦౧

అభేదమున్నను భేదము చెప్పినచో నది అభేదభేదాతిశయోక్తి యనఁబడును. ఈ పద్య ముదాహరణార్హము గాదు. ఏలన, నీ లక్షణ మిటఁబట్టదు. ఈ క్రింది పద్య ముదాహరణీయము.

కం. అయందం, బాచందం
బా యా నెఱజాణతనము, లామాటతనం
బేయెడఁగన; మాసుందరి
యాయజు సామాన్యసృష్టి యగునే తలఁపన్ ?

లోకములోని యితర స్త్రీల సృష్టికిని భేదము లేకున్నను భేదమున్నట్లు చెప్పఁబడినది.

మనము లోకములోఁ గొంచెము విలక్షణముగా నున్నవానినిఁగూర్చి 'వాని తరహా వేఱు. వాని కథ వేఱు' అని యీ విధముగా వేఱు, వేఱు, అని చెప్పుదుము. ఈ భేదములో నావిధముగాఁ జెప్పవలెను. ప్రకాశకారుఁడు 'ప్రకృతస్య యదన్యత్వం' అని యీ భేదమునకు లక్షణము చెప్పెను.

పై పద్యమున 'ప్రకృతస్యయ దన్యత్వం' అనులక్షణము పట్టకున్నది.

౫. కార్యకారణవిపర్యయ రూపాతిశయోక్తి

సీ. వెన నీప్రతాపాగ్ని దెసలఁబర్వకమున్న
పొరయు శాత్రవరాజపురవరంబు
లలపురంబుల ధూమమగ్గలింపకమున్న
ప్రబలు వైరిశతప్రిబాష్పవితతు
లలజలంబులు ధాత్రినవఘళింపకమున్న
క్రేళ్ళుబ్బు వారి యకీర్తిపంక
మలాపంకసంకరం బంకురింపకమున్న
పొడముననత్కీర్తిపుండరీక

గీ. మవుర! కవిబుధశుకపికనివహానిరత
ఫలితసురుచిరసురతరుపటిమఘటన
కులితకరతలకుసుమితకరజనికర
గరిమ మనుపోచిరాజోబఘునున్నృసింహా! ౧౦౨

నీ ప్రతాపాగ్ని దెసలఁ బ్రాఁకకమున్నె శత్రురాజ పత్తనములు పొగ లెత్తును. ఆ ధూమ మతిశయింపకమున్నె శత్రురాజుల భార్యలకుఁ గన్నీళ్ళూరును. ఆ నీరు నేలపైఁ బడకముందే నేల (వారి) యపకీర్తి బురదతో నిండును. బురద యేర్పడకముందే నీకీర్తి పుండరీకము మొలచును.

అగ్న్యాదులు కారణములు; ధూమాదులు కార్యములు. కారణము పూర్వభావి. కార్యముత్తరభావి. కాని యిటఁ గారణములకన్నఁ గార్యములు ముందుజరిగినట్లు కవిప్రౌఢోక్తిచే వర్ణింపబడినది.

అతిశయోక్త్యలంకారమునకు 'వక్రోక్తి' యనియు వేరొక పేరు. ఇదిలేని యలంకార ముండదు. ఉపమాలంకారమునఁ గూడ నతిశయోక్తియే యుండును. "ముఖము చంద్రునివలె నున్నది" అన్నపుడు చంద్రునివలె నిజముగా నున్నదా? లేదు. అతిశయమునుజేసి చెప్పుచున్నాము. కాని నతిశయోక్తి గర్భితమై

యున్నది ఎల్లయలంకారములకును నతిశయోక్తిమూలమని మమ్మటాదులును, ఉపమాలంకారము మూలమని వామనాదులును చెప్పుదురు. ఇది సర్వాలంకార బీజభూతము. మఱియును 'శ్లేషః పుష్ణాతి సౌభాగ్యం ప్రాయో వక్రోక్తిషు స్థితం' 'తఱుచుగా సర్వాలంకారములందును నున్న సౌభాగ్యమును శ్లేష పోషించును' అని యున్నది. కాన శ్లేష స్పర్శచే సర్వాలంకారములకును సౌందర్యము హెచ్చును. దీని కాంగ్లమున 'Hyperbole' అని పేరు.

౧౩. సహోక్తి

క౦. నిపుణత ముఖ్యాన్వితమా
నుపమేయంబును, సహార్థయోగాన్వితమా
నుపమానంబును బెరసినఁ
బ్రపంచితంబగుసహోక్తి రహినెట్లన్నన్. ౧౦౩

ఉపమేయమునకు (క్రియతో) ముఖ్యాన్వయమును (శబ్దాన్వయము) ఉపమానమునకు సహార్థసంబంధముతో నముఖ్యాన్వయమును (అర్థాన్వయము) గలిగిన యెడల సహోక్తి. మఱియు నుపమాలంకారమున నుపమానోపమేయములు ప్రాకరణికాప్రాకరణికములు. మఱియు నందలి యౌపమ్యము ప్రసిద్ధము. సహోక్త్యలంకారమున నుపమానోపమేయములు రెండును బ్రాకరణికములే. ఇందలి యౌపమ్యము కల్పితము. ఈ సహోక్తి కార్యకారణ విపర్యయరూపమగు నతిశయోక్తియే మూలముగాఁ గలది. అప్పుడే అది చారుత్వహేతువు.

సీ॥ నానారిభూనాథ సేనాతతులతోనె
కటకముల్ దూఱు నీపటహరవము
భీతారిజనతాసువాతావళులతోనె
దివి కేగు నీచమూధవరజంబు
ధీరాతివీరారి ఘోరాంగములతోనె
వడఁకు నీకరతలోజ్జ్వలకృపాణ
మస్తారిమస్త్రాగ్ర విస్తారములతోనె
నతిఁజెందుఁ దావకోన్నతశరాళి

గీ. మహితనృపరాజ్యలక్ష్మీమృగాక్షితోనె
వేడ్కనినుఁజెందు సంగ్రామవిజయలక్ష్మి
అనఘతర పోచిరాజవంశాబ్ధిచంద్ర!
సరసుతాటోప! యూబయసరసభూప!

పటహారవము కారణము. సేనాపతులు కటకముల దాఁటుట కార్యము; చమూరజము కారణము; అనువాతము దివికేగుట కార్యము. కృపాణము కారణము; శాత్రవాంగములు కంపించుట కార్యము. శరాసనము కారణము; అరిమస్తకనతి కార్యము, కారణకార్యములకుఁ బౌర్వాపర్యము శ్లోకమునఁ బ్రసిద్ధము. అయినను నిట నతిశయోక్తిచే సమకాలికత్వము చెప్పఁబడినది. ఇటఁ బ్రథమాంతములగు పటహారవాదులు క్రియలతో ముఖ్యాన్వయమును (సాక్షాచ్ఛాబ్దాన్వయము) సేనాపతులు మొదలగు పదములు (తృతీయాంతములు) సహార్థసంబంధముతో సార్థాన్వయమును బొందుచున్నవి.

శ్లేష భిత్తికాభేదాధ్యవసాయ మూలకమగు సహోక్తియుఁ గలదు. ఎట్లన,

"కుముదదళైః స్సహ విఘటంతే చక్రవాక మిథునాని." చక్రవాక మిథునములు కుముదళములతో విఘటనమును (వియోగము-విచ్చుటను) బొందుచున్నవి. ఇట 'విఘటనము' అను పదము శ్లిష్టము. రెండర్థములకును నభేదాధ్యవసాయము. శ్లేషభిత్తిక యన శ్లేష మూలముగా గలది.

ఈ సహోక్తి మాలారూపముగఁ గూడఁ గలదు.

> ఉత్క్షిప్తం సహకౌశికస్య పులకైః; స్సార్థం ముఖై ర్నామితం
> భూపానాం; జనకస్య సంశయధియా సార్థం సమాస్ఫాలితం.
> వైదేహ్యా మనసా సమం తదధునా కృష్టం తతో భార్గవ
> ప్రౌఢాహంకృతికందళేన చ సమం భగ్నం తదైశం ధనుః.

విశ్వామిత్రుని పులకలతోఁగూడ నెత్తబడినట్టియు, రాజుల ముఖములతోఁగూడ వంపఁబడినట్టియు, జనకుని సంశయబుద్ధితోఁగూడ నాస్ఫాలితమైనట్టియు, సీతాదేవి మనస్సుతోఁగూడ లాఁగఁబడినట్టియు, పరశురాముని యహంకారాంకురముతోఁగూడ నా శివధనుస్సు భగ్నమయ్యెను.

౧౮. వినోక్తి

> కం. సంబంధిఁబాసి మఱియొక
> సంబంధికిఁజారుతయు, నచారుతయుం, బ్రా
> ప్తంబుగఁ బ్రజ్ఞాధికుల మ
> తంబున నదియగు వినోక్తి ధరనెట్లన్నన్. ౧౦౫

ఒకదానినిఁ ద్యజించుటవలన వేఱొకటి సుందరముగాఁగాని యసుందరముగాఁగాని యుండునట్లు చెప్పినచో వినోక్తి.

ఉ. క్రూరత లేనిచూపు, నెలకొన్న వికారము లేనిరూపహుం
కారము లేనియేపు, కలకాలము వేసట లేనిప్రాపు, సం
ప్రేరితయంత్రమైన తనుభేదముచేన్ సరిలేని తూపు, ని
ర్ధారణిసీకెపొల్చు గుణధామ! నృసింహనృపాలశేఖరా! ౧౦౨

క్రూరత్వాదులులేని చూపు మొదలగునవి సుందరములుగా వర్ణింపబడినవి.

కం. కవిలేని రాజుకీర్తియు,
రవిలేనినభంబు, రూపరసభావములం
జవిలేని భామపొందును,
రవలేని విభూషణంబురహి నరసింహా! ౧౦౩

కవి మొదలగువారు లేని రాజు కీర్తి మొదలగునవి యసుందరములు.
ఈ వినోక్తి సహోక్తికిఁ బ్రతిద్వంద్వి.

౧౨. సమాసోక్తి

కం. ప్రకృతము విశేషణంబులు
సకలంబును సామ్యధర్మసహితములై య
ప్రకృతముఁ దలఁపింపఁగనది
యకృతిసమాసోక్తియయ్యె నదియెట్లన్నన్. ౧౦౪

ప్రకృతముయొక్క విశేషణముల సామ్యమునుబట్టి యప్రకృతార్థము దోఁచునేని నది సమాసోక్తి.

కం. కలకంఠ రుతులఁబిలుచును,
ఫలములఁ జవిఁజూడుఁడనుచుఁ బదములఁ బెనఁగున్
బలమఱిపఱచుభవద్రిపు
లలనాతతిఁగాంచి వింధ్యలతలు నృసింహా! ౧౦౫

వింధ్యపర్వతమునందున్న లతలు పరుగిడుచున్న నీ శత్రుకాంతలను జూచి కలకంఠరుతులఁ బిలుచును. (తమపైఁ గూర్చున్న కలకంఠములయొక్క రుతములతో, తమఫలములను జవిఁజూడుఁడనుచుఁబదముల కడ్డముపడి పెనఁగులాడును.”

ఇట “కలకంఠరుతులఁ బిలుచును; ఫలములఁ జవిఁజూడుఁడనుచుఁ బదములఁ బెనఁగున్” అనునెడ నచేతనములగు లతలయందుఁ జేతనధర్మమారో

పింపఁబడినది. దానిచే నప్రకృతమగు పుణ్యస్త్రీజనము లాతిథ్యమిచ్చుటకై ప్రతిమాలుచున్న వృత్తాంతము దోఁచుచున్నది.

ఈ సమాసోక్తిలో నప్రస్తుత వృత్తాంత (వ్యవహార) సమారోప ముండును. అదియే జీవితము. అనఁగాఁ జారుతాహేతువు. అది లేనిచో సమాసోక్తియే లేదు.

సమాసోక్తియం దప్రస్తుతవ్యవహార సమారోపమును, రూపకమున నప్రస్తుతరూప సమారోపమును నుండును. ఎట్లన, 'కలకంఠరుతుల' అను పై పద్యమున నప్రస్తుత వ్యవహార సమారోపమును జూపితిమి. ఇది సమాసోక్తి. 'ముఖము చంద్రబింబము' అను రూపకమున ముఖమునఁ జంద్రబింబత్వమే యారోపింపఁబడుచున్నది. పైదానియందువలె వ్యవహారసమారోపము లేదు. అప్రస్తుతరూపమే యారోపింపఁబడినది.

ఈ విశేషణము శ్లిష్టముగా, సాధారణముగా ((ప్రస్తుతాప్రస్తుత సాధారణము) నుండవచ్చును. 'కలకంఠరుతుల' ఇత్యాది స్థలమున శ్లిష్టము. సాధారణమున నీ క్రింది దుదాహరణము.

చ. చనుఁగవ తాండవింప, జడ సళ్లఁగ, నూఁగఁగ ముత్తెపుఁ సరుల్,
కనకపుఁగమ్మలాడఁ జెవులన్ మిఱుమిట్లుగఁ, జెమ్మగిల్ల నా
ననముఁ, గరప్రహారము లొనర్చుచు మిక్కిలి యూర్పుకొంచు ని
వ్వనిత కరంగుఁగందుకమ! భాగ్యమనంగను నీదెపో! భువిన్.

ఇట విశేషణములచేఁ బురుషాయితప్రసక్తయగు నాయికా వృత్తాంతము దోఁచుచున్నది.

ఈ సమారోపము నాలుగువిధములు. ౧. లౌకికవస్తువునందు లౌకికవస్తు సమారోపము. ౨. లౌకికవస్తువునందు శాస్త్రీయవస్తు సమారోపము. ౩. శాస్త్రీయవస్తువునందు శాస్త్రీయవస్తు సమారోపము. ౪. శాస్త్రీయవస్తువునందు లౌకికవస్తు సమారోపము. కావ్యములందు లౌకికవస్తువునందు లౌకికవస్తు సమారోపమే హృద్యమగుట మిగిలినవి కామి నవి యుదాహరింపఁబడవయ్యెను. వలసినచోఁ బ్రతాపరుద్రీయమునఁ జూచుకొనవలెను.

సమాసోక్తి దోషము

సమాసోక్తియందు శ్లిష్ట, సాధారణ, విశేషణములవలననే వాగ్రూపముగాఁ జెప్పఁబడకున్నను నౌపమ్యము స్ఫురించును. అట్టిచో వాగ్రూపముగా నౌపమ్యమును వచించుట యపుష్టి లేక పునరుక్తియను దోషమగును. ఎట్లన,

స్పృశతి తిగ్మరుచా కకుభః కరైర్దయితయేవ విజృంభితతాపయా
అతనుమానపరిగ్రహయా స్థితం రుచిరయా చిరయాయిదినశ్రియా.

సూర్యుఁడు దన కరములచే దిక్కులను స్పృశింపఁగా గ్రీష్మదివసశ్రీ తాపము విజృంభింప నధికమైన మానము గ్రహించిన దయితవలె నయ్యెను.

ఇట 'తిగ్మరుచి' శబ్దముచే నాయకత్వమును 'దిక్కులు' అను శబ్దముచే నాయికాత్వమును గోచరించినట్లు 'గ్రీష్మదివసశ్రీ' శబ్దముచేఁ బ్రతినాయికాత్వము గోచరించుచు మనే యున్నది. అనఁగా గ్రీష్మదివసశ్రీ ప్రతినాయికవలె నున్నదని వ్యక్తమగుచున్నది. అట్టిచో 'దయితమేవ' అని వాగ్రూపముగా నౌపమ్యమును వచించుట యపుష్టి లేక పునరుక్తి.

౧౯. వక్రోక్తి

కం. వేఱొక వివక్షఁ బలికిన
చారూక్తికి శ్లేష కాకు సంబంధముచే
వేఱొక యోజన దెచ్చిన
నారయ వక్రోక్తియయ్యె నదియెట్లన్నన్. ౧౧౦

ఒక యభిప్రాయముతోఁ బలికిన వాక్యమునకు శ్లేష సంబంధముచేఁ గాని కాకుస్వరసంబంధముచేఁ గాని మఱొక యభిప్రాయమును గలిగించుట వక్రోక్తి. వక్రోక్తియన నుక్తివక్రత. వక్రత యన వైచిత్ర్యము. ఉక్తివైచిత్ర్యము వక్రోక్తి. ఎల్ల యలంకారములందును నుక్తివైచిత్ర్యముండును గదా! దీనియందుఁ గల విశేషమేమి? అన్నచో విగిలిన యలంకారములలో నిట్టి వైచిత్ర్యము లేదు. ఇది విలక్షణము. ఈ వక్రోక్తి శ్లేషవక్రోక్తి, కాకువక్రోక్తియని యిఱుఁ దెఱఁగులు.

శ్లేషవక్రోక్తి

ఉ. ఇంతి! భవన్మనోబ్జగతుఁడెవ్వఁ? డినుం; డినుఁడైనఁ బద్మినీ
కాంతుఁడొ? రాజశేఖరుఁడుగా నితఁడాతఁడుగాఁడు; రుద్రుఁడో
కాంత! లలాటలోచనుఁడుగాఁడు నృసింహుఁడు; మాధవుండొ? ని
న్నింతట మెచ్చితిం జెలి! నిజేశుఁడు మాధవుఁడౌ శుభాకృతిన్.

చెలికత్తె నాయికను "ఇంతి...ఎవ్వఁడు?" అని ప్రశ్నించినది. నాయిక "ఇనుఁడు" అని ప్రత్యుత్తరించినది. 'రాజు' అని నాయిక యభిప్రాయము. చెలికత్తె 'ఇన' శబ్దమునకు శ్లేషనుదీసి 'సూర్యుఁడా?' అని యడిగినది. ఇట్లే రాజశేఖర (రాజేంద్రుఁడు-శివుఁడు) నరసింహ (నరసభూపాలుఁడు-శ్రీవిష్ణువు) పదములకును భిన్నార్థయోజనము దెలియవలెను.

ఈ శ్లేషవక్రోక్తి ప్రశ్నోత్తరరూపముగా నుంటయే సౌందర్యావహము. ఇట్లే,

చ. అపరిమితానురాగ సుమనోఽలసయై చిగురాకుచేతులం
దపసినిఁ గౌఁగిలించె వనితా! యిది రంభ; దలంప రంభ తా
నపరిమితానురాగ సుమనోఽలసయై చిగురాకు చేతులం
దపసినిఁ గౌఁగిలించు టుచితంబెగదా యని నవ్వె రంభయుక్.

ఇందును బ్రశ్నోత్తరరూపముననే శ్లేష వక్రోక్తి నిబద్ధమయ్యెను.
కాకువక్రోక్తికిం దుదాహరణము లేదు. చూపుదము.

గురుజనపరతంత్రతయా దూరతరం దేశముద్యతో గంతుం
అలికులకోకిలలలితే నైష్యతి సఖి! సురభిసమయేఽసౌ.

గురుజనపరతంత్రుఁడగుటచే దూరదేశమునకుఁ జనఁబూనియున్న యీ నా ప్రియుఁ డలికులకోకిల లలితమైన వసంతఋతు సఖీ! రాఁడు.

నాయకుఁడు ప్రవాసమునకుఁ జనుచుండ నాయికయొక్క దాని సఖియొక్కయు వచనప్రతివచనములు. నాయిక యీ పద్యమున "రాఁడు" (నైష్యతి) అను నర్థమును దెలుపగా సఖి 'రాఁడు?' అను కాకుస్వరముచే రాఁడా? అనఁగా "వచ్చును" అను నర్థమును యోజించుచున్నది. ఇట 'నైష్యతి' అను నొకేపదము నాయికయొక్క యర్థమునఁ బ్రయోగింప సఖి యన్యార్థమున దానినే ప్రయోగించెను. ఈ శ్లోకమే నాయికావచనమును సఖీ ప్రతివచనము నగును.

ప్రకాశకారుఁ డీ వక్రోక్తిని శబ్దాలంకారముగాఁ బరిగణించెను.

౧౭. స్వభావోక్తి

కం. సహృదయహృదయంగమమై
మహినున్నది నున్నయట్లు మాటలతేటల్
బహుళంబులుగాఁ జెప్పిన
మహితోక్తియె జాతియయ్యె మహినెట్లన్నన్. ౧౧౨

కేవల మున్నదున్నట్లుగా వర్ణించినచో స్వభావోక్తి గాదు. అది సహృదయ హృదయంగమముగా నుండవలెను. హృదయంగమత్వము ప్రతిభాలభ్యము. కావుననే

దీర్ఘపుచ్ఛశ్చతుష్పాదః కకుద్మాన్ లంబకంబలః
గోరపత్యం బలీవర్ద స్తృణమత్తి ముఖేన సః.

అనునది స్వభావోక్తి గాదని తెలిపితిమి.

బాలకాదులయొక్క క్రియా, రూపముల నున్నవున్నట్లుగా వర్ణించుట స్వభావోక్తి. క్రియ యనఁగాఁ జేష్ట. రూపమనఁగా నీలపీతాది వర్ణమును, ఆకారమునునగును. కావున బాల, యువతి, ముగ్ధ, కాతర, తిర్య, గ్రామ్యంత, హీనపాత్రాదుల యొక్క చేష్టలును, రూపమును, ఆకారమును హృదయంగమముగా నున్నదున్నట్లుగా వర్ణించుట స్వభావోక్తి. మొత్తముమీఁద దేనియొక్కకాని యసాధారణధర్మ వర్ణనము స్వభావోక్తి యని నిష్కృష్టార్థము. దీనిని జాత్యలంకారమని ప్రాచీనులు వ్యవహరించిరి.

సీ. తలచూపి మోసులై త్రాసులై తళుకెక్కి
నిక్కి నక్కులవలె నెరసిబెరసి
గెలికట్టి కళుకులై కెరలి పోఁకంతలై
వింతలై చెంతల పిరివిఁజెంది
జిగి దొట్టిమిట్టలై బిగువులై బుగడలై
మొగడలై నిగనిగ న్నిగలనగడి
కొనలుబ్బి గబ్బులై గుబ్బలై యపరంజి
కుండలై కొండలై దండగించి
గీ. దొరసి యొండొంటినొరసి క్రిక్కిఱిసి మెఱసి
అగణితస్ఫూర్తి మొగమునకెగయు నీదు
వలుఁద వలిగుబ్బచన్నులో వలపులాఁడి!
నేఁడు నరసింహు కౌఁగిట నెఱపఁగలిగె. ౧౧౩

ఇందుఁ గ్రమమైన స్తనముల యెదుగు వర్ణింపఁబడినది. ఇది క్రియ.

భామహుఁడీ స్వభావోక్తి నలంకారముగా గణింపలేదు. అతఁడు వక్రోక్తి లేకున్న నలంకారత్వమే లేదనెను. స్వభావోక్తియందు వక్రోక్తిలేదు. కాన నలంకారము కాదఁట. కాని దండి దీని నలంకార పరిచ్ఛేదమునఁ బ్రప్రథమము ననే గణించెను. మఱియు దీనిని జాతి, గుణ, క్రియా, ద్రవ్యభేదములచేఁ జతుర్విధముగా వర్ణించెను. ఎట్లన,

జాతిస్వభావోక్తి

గీ. హరితకోమలపక్షంబులగుచుఁ దుండ
పంక్తి యా తామ్రకుటిలమై భాసిలంగఁ
మెడలు ముప్పన్నెచాఱల మెరయుచుండ
శుకము లివి మంజులోక్తులై శోభిలెడిని.

ఇట శుకజాతి వర్ణితము.

క్రియాస్వభావోక్తి

గీ. కన్నులాఘూర్ణితంబులై క్రాలఁగాఁ, గ
లక్వణిత గర్భమైన గళంబుతోడఁ
బ్రీతిఁ బారావతంబు పరిభ్రమించి
ప్రణయినిఁ ముద్దిడుకొని రిరంసతోడ.

పారావతముయొక్క చుంబనక్రియ వర్ణితము. మఱొక యుదాహరణము.

శా. మోఁకాల్మోడ్చి, పిఱుందులన్ మడమలన్ మోపించి, ముందద్దమా
లోకంబుంబొనరించుచుం, గుచగిరుల్ త్రుళ్ళాడఁ గేలెత్తుచుం
బైకిన్, వ్రాల్చుచు, వ్రేఁగగాజులు గుఱుల్ నానాగతిం దువ్వుచున్
ఆ కన్యామణి కట్టుచుండె ముడియో? అస్మచ్చలచ్చిత్తమో?

నా 'అమృతకణములు'

గుణస్వభావోక్తి

గీ. అంగములయందు బద్ధరోమాంచమగుచుఁ
జిత్తమునయందు నిర్వృతిఁ జేయుచుండి
నయనయుగమున కామిాలనంబుఁ గూర్చి
వర్తిలుచునుండెఁ బ్రియుసీస్పర్శ మహాహ!

ఇట స్పర్శరూప గుణస్వభావము వర్ణితము.

ద్రవ్యస్వభావోక్తి

కం. గరళము గళమునఁ దనరఁగఁ
గరమందుఁ గపాల మొప్పఁగా శశధరశే
ఖరుఁడగు వృషధ్వజుం డిదె
యరుణ స్నిగ్ధజటలఁ జెలువై పొడగట్టెన్.

ఇట వృషభధ్వజ రూప ద్రవ్య స్వభావవర్ణనము చేయఁబడినది.

ఈ నాల్గింటిలోఁ గ్రియాస్వభావోక్తి వర్ణనమే హృదయంగమము. మిగిలినవి తరువాతవి. ఇతరాలంకారికులు క్రియా, రూప, వర్ణనము స్వభావోక్తి యనిరని తెలిపితిమి. దండిభేదములును నీ భేదములును సమానమే. ఇరువురకును గ్రియావర్ణనము గలదు. రూపమును, నీలపీతాదిరూపము, ఆకారము, అని ప్రాచీనాలంకారికులు విభజించిరికదా! నీలపీతాదిరూప వర్ణనము గుణస్వభావోక్తియే యగును. ఆకారవర్ణనము, జాతి, ద్రవ్యస్వభావోక్తులగును.

ఈ స్వభావోక్తి కుదాహరించిన పద్యములు 'అవ్వారి సుబ్రహ్మణ్య శాస్త్రి' గారి కావ్యాదర్శములోనివి.

౧౮. వ్యాజోక్తి

కం. తేజరిలు వేడ్కతో న
వ్యాజసమూద్భూతమైన వస్తువు నెలమిన్
వ్యాజంబుసేసి దాఁచిన
వ్యాజోక్తి యనంగఁబొల్చు నది యెట్లన్నన్. ౧౧౪

ఉద్భిన్నమైన (పై కుబికిన లేక ప్రకటితమైన) వస్తువును వ్యాజ్యముచే దాఁచి చెప్పినచో వ్యాజోక్తి యగును. వ్యాజ్యముచే నుక్తి యని సార్థకనామము.

కం. బాలామణి నరసింహాన్వ
పాలాగ్రిణిఁ జూచి ప్రమదబాష్పావృతయై
లీలాసౌధసముత్థిత
కాలాగరుధూప మెంతఘన?మని పల్కున్. ౧౧౫

నాయిక నరసభూపాలునిఁ జూచుటవలనఁ దనకుఁగలిగిన యానంద బాష్పములను గాలాగరుధూపమువలనఁ గలిగిన బాష్పములుగా నిగూహనము సేసినది.

సామ్యమున్ననే యీ నిగూహనము సేయ వీలగును. కావున సామ్య నిబంధన ముండవలెను.

కం. హారములు గరఁగ నరస
క్ష్మారమణునిఁ బాడి యొక్కసతి పులకలు మై
నీరికలెత్తినఁ దాఁచును
సారెకు హారాంబుజనిత శైత్యంబనుచున్.

నరసభూపాలునిఁ గూర్చి గానము సేయఁగా నొక యువతికి గగుఱుపాటు గలిగెను. అది హారజలశైత్యముచే గలిగినట్లు దాఁచెను. ఇదియు వ్యాజోక్తియే. కాని 'దాఁచును' అని వాగ్రూపముగాఁ జెప్పుట యసుందరము.

౧౯. మీలనము

కం. అవనిం బ్రబలంబగు వ
స్తువుచే వస్త్వంతరంబు సారిది సడఁగినన్
గవులమతంబున మీలన
మవునది యన్వర్థమగుచు నది యెట్లన్నన్. ౧౧౬

ప్రబలమగువస్తువుచే వస్త్వంతరము (అల్పవస్తువు) అడఁగినచో నది మీలనము. మీలనమన వ్యుత్పత్త్యర్థమునుబట్టి యుత్కృష్టవస్తువుచే నికృష్టవస్తునిగూహనము.

శా. నీధాటీ విచలద్భటోద్భటభటానీకోదయద్భీతిచే
బాధాహేతు వనోగ్రజంతుభయముం బాటింపకాత్మన్ రిపు
క్ష్మాధీశాంగనలద్రికందరల వెల్గించున్ భుజంగస్ఫటా
సాధూద్యన్మణిపంక్తిఁ గప్పుదురు దోశ్శక్తిన్ నృసింహాధిపా!

నీ సైన్యమువలనఁ గలిగిన భయముచేఁ గ్రూరజంతుభయమును బాటింపక నీ శత్రుకాంతలు పర్వతగుహాలలోఁ బ్రవేశించి యటనున్న సర్పముల పడగల మీఁదిమణుల కాంతులచే వెలుఁగు గనఁబడఁగా వారా మణులను గప్పుచున్నారు.

పరసైన్యభయముచేఁ గ్రూరసర్పభయము కప్పఁబడినది. కాన మీలన మని గ్రంథకర్త యభిప్రాయము. ఇది సరిగాదు. 'భయముం బాటింపక' అని యుంటచే వారు సర్పభయమును లెక్కింపకున్నారనియు సైనికుల హస్తములలోఁ బడుటకన్న సర్పములవలన మరణించుటయే మేలనియుఁ దాత్పర్యము వచ్చుచు. ఈ పద్య ముదాహరణార్హము గాదు.

అపాంగతరళే దృశౌ మధురవక్రవర్ణా గిరో
విలాసభరమంథరా గతి రతీవ కాంతం ముఖం
ఇతి స్ఫురిత మంగకే మృగదృశస్స్వతో లీలయా
తదత్ర న మదోదయః కృతపదోఽపి సంలక్ష్యతే.

ఆ యువతి దృక్కు లతిచంచలములు; వాక్కులు మధురములును వక్రములును: గమనము విలాసభరమంథరము; ముఖము కాంతిమంతము; ఇవన్నియు స్వభావముచేతనే సిద్ధించియున్నవి. ఇపుడు మదిరామదము ప్రవేశించినను వివిక్తముగాఁ గనరాకున్నది.

స్వభావసిద్ధములయిన ప్రబలములయిన దృక్చాంచల్యాదులచే నల్పములయిన మదిరాకృతదృక్చాంచల్యాదులు కప్పఁబడినవి.

ఈ మీలనమునకు మీలితమనియు నామాంతరము. ఇది ద్వివిధము. సహజ తిరోధానముచేతను, నాగంతుక తిరోధానముచేతను, వస్తునిగూహనము. 'అపాంగతరళే' అనుచో సహజమగు తిరోధానము. అనఁగా సహజమగు దృక్చాంచల్యాదులచేఁ దిరోధానము జరిగినది.

యే కందరాసు నివసంతి సదా హిమాద్రే
స్త్వత్పాతశంకింత ధియో వివశా ద్విషస్తే
అప్యంగ ముత్పులక ముద్వహతాం సకంపం
తేషా మహో ! బత ! భియాం న బుధోఽప్యభిజ్ఞః.

నీ భయమున హిమశైల గుహలయందు వసించువారి శరీరములందుఁ గంపమును బులకలను గాంచి విద్వాంసుఁడును నివి భయకార్యములుగాఁ గ్రహింపఁజాలఁడు. అనఁగా వారి కంపమును బులకలును శైత్యకార్యములుగా గ్రహించును గాని భయకార్యములుగా గ్రహింపఁడు.

శైత్యమాగంతుకము. దానివలనఁ గలిగిన కంపపులకలును నాగంతుకములే. వానిచే భయకార్యములగు కంపపులకలకుఁ దిరోధానము గలిగినది. కావున నిట నాగంతుకతిరోధానము. ఆగంతుకములచేఁ దిరోధానము జరిగినది.

౩౦. సామాన్యము

కం. అవిరళ గుణసామ్యంబున
నవనిన్ వస్త్వంతరంబునం దేకంబై
ప్రవిమలవస్తువు మెఱసిన
నవు నది సామాన్యమనఁగ నది యెట్లన్నన్. ౧౧౮

సమానగుణములు గల రెండు వస్తువులు గుణసాదృశ్యమునుబట్టి యేకాకారముగా భాసించినచో నది సామాన్యాలంకారము.

మీలనాలంకారమున నుత్కృష్టవస్తువుచే నికృష్టవస్తువునకుఁ దిరోధానము. సామాన్యాలంకారమున సమాన వస్తువులు గుణసామ్యముచే నేకాకారముగా భాసించుట.

కం. నీ కీర్తి కాంతిలోపల
శ్రీకంఠుండేకమైన శివుఁగానక యా
నాకనది జలధి కేఁగుం
బాకారిసమాన ! యోబపార్థివునరసా ! ౧౧౯

కీర్తిశ్రీకంఠులు శ్వేతగుణసామ్యముచే నేకాకారముగా భాసించుచున్నారు.

ఇట నాకనది జలధికేగుటకు హేతువుగాని శివునిఁ గానకుండుటను హేతువుగా నుత్ప్రేక్షించుటచే గమ్యహేతూత్ప్రేక్షయుఁ గలదు. ఇట నీయుత్ప్రేక్షను సామాన్యాలంకార మనుగ్రహించుచున్నది. మఱొక యుదాహరణము.

గీ. మల్లెదండలు గై సేసి, మలయజంబుఁ
బూసి యొడలికిఁ, దొడి పట్టుపుట్టములను,
బండువెన్నెల నడికేలఁ బరువులిడుచుఁ
గానఁబడదయ్యె నభిసారికాగణంబు.

చంద్రికా, అభిసారికలు శ్వేతకాంతి సామ్యమున నేకమై ప్రత్యేకముగా భాసింపకున్నారు.

౨౧. తద్గుణము

కం. తనగుణము విడిచి యన్యము
ననఘుగుణముఁగొనుట తద్గుణాఖ్యము... ౧౨౦

స్వగుణమును విడిచి యితరవస్తువుయొక్క యుత్కృష్టగుణమును స్వీకరించినచోఁ దద్గుణాలంకారము.

మీలనమున నుత్కృష్టవస్తువుచే నికృష్టవస్తువునకుఁ దిరోధానమే. కాని స్వగుణత్యాగము లేదు. సామాన్యమునను స్వగుణత్యాగము లేదు. కానఁ దద్గుణమేతద్భిన్నము.

ఉ. కానలకేగి నీ విమతకాతరలోచన ప్రాణనాథుఁడుం
దాను భుజింపఁగా ఫలవితానముఁ గోసెదనంచుఁబోయి నా
నా నిరవద్యకోకనద నర్మసఖాంగుళిపాటలాంశు రే
ఖాఁబిడంబులైన కసుగాయలెకోయు నృసింహభూవరా! ౧౨౧

నీ శత్రుకాంత పండ్లు గోయఁబోయి తన ప్రేళ్ల కాంతులచే నెఱ్ఱఁబాఱిన కసుగాయలు గోయుచున్నది.

ఉత్కృష్టమగు ప్రేళ్ల కాంతిచేఁ గసుగాయలు తమ గుణమగు పచ్చఁదనమును విడిచి యెఱ్ఱని పండ్లవలెఁ గనఁబడినవి.

"తస్య అప్రకృతస్య గుణః అత్ర అస్తీతి తద్గుణః" అప్రకృతవస్తువుయొక్క గుణములు (అంగుళికాంత్యాదులు) ఇందున్నవి. కానఁ దద్గుణము అనివ్యుత్పత్తి.

౨౨. అతద్గుణము

కం. ....
..................పరగుణం
బనయము హేతువుగలిగియు
నెనయమియ యతద్గుణాఖ్య మిది యెట్లన్నన్.

తగినంత కారణమున్నను నితర వస్తువుయొక్క గుణమును స్వీకరింప కున్నచో నతద్గుణము. 'తస్యగుణః న అత్ర అస్తీతి అతద్గుణః' అని వ్యుత్పత్తి. (దాని గుణ మిందు లేదు. కాన నతద్గుణము.)

చ. బలరిపుభోగ ! యోబనరపాలనృసింహ ! భవద్యశంబుచేఁ
దెలుపగు నిందులాంఛనము; దెల్పగుఁ బ్రాక్తనభోగిభోగమౌల్
తెలుపగు రుద్రుకంధరము; తెల్పగు భారతికొప్పు; కాని త్వ
త్ఖలరిపు దుర్యశోరుచివితానము తెల్పయి యుండ దెన్నఁడున్.

నీ కీర్తిచే నెల్లవస్తువులును దెల్లఁబడుచున్నను నీ శత్రువుల యపకీర్తి మాత్రము దెల్లఁబడకున్నది.

తగిన కారణమున్నను నపకీర్తి నీ కీర్తిగుణమును స్వీకరింపకున్నది. కాన నతద్గుణము.

౨౩. విరోధాభాసము

కం. అమర విరోధం బాభా
సముఁగాగ విరోధమయ్యె జగతి నదియునుం
గ్రమమున జాత్యాదివిభే
దముల బహుత్వంబుఁ జెంది తగు నెట్లన్నన్. ౧౨౩

పైకిమాత్రము విరోధము గనఁబడుచుఁ బరమార్థమున విరోధము లేకున్నచో విరోధాభాసాలంకారము. దీనికి విరోధాలంకారమనియు నామాంతరము. ఇది జాతి, గుణ, క్రియా, ద్రవ్య భేదములచే బహువిధము.

విరోధమున నద్యోతకారుఁ డిట్లు తెలిపెను. "విరోధశ్చ ఏకాధికరణ సంబద్ధత్వేన ప్రసిద్ధయో ర్ధర్మయోర్భాసమానైకాధి కరణా సంబద్ధత్వం । ఏకాధి కరణాసంబద్ధత్వేన ప్రసిద్ధయో రేకాధికరణసంబద్ధత్వేన ప్రతిపాదనం వా"

విరోధమున నొక్కచోట సంబద్ధములు సిరపడియున్న రెండు ధర్మములు పైకి సంబదములు గానట్లు తెలుపుటకానీ యొక్కచోట సంబద్ధములు గాని రెండు ధర్మములు పైకి సంబద్ధములవలెఁ దెలుపుటకానీ యగును. ఈ విషయము అత్యము మీఁదలెస్సగా నవగతమగును.

గీ. జాతి జాత్యాదికముతోడ, జగతిఁ గ్రియ క్రి
యాదికముతోడ, గుణము గుణాదితోడ,

ద్రవ్యమును ద్రవ్యమును విరోధంబుఁ జెందఁ,
బదివిరోధంబులగు; వీనిఁ బదిలపఱతు. ౧౨౮

జాతి జాతిగుణద్రవ్య క్రియలతోను, గుణము గుణక్రియా ద్రవ్యములతోను, క్రియ క్రియాద్రవ్యములతోడను, ద్రవ్యము ద్రవ్యముతోడను విరోధమును జెందును. ఈ విధముగా నీ యలంకారము పది భేదములగును.

సీ. ధారాధరంబయ్యుఁ దనరు నీ కౌక్షేయ
మనతవాహినిక జీవనదమయ్యెఁ
గమలాకరంబయ్యు నమరు నీ శౌర్యంబు
ఘనరాజహంసభీకరతఁ దాల్చె
నీరంధ్రగతి మహావారణంబయ్యు నీ
సత్కీర్తి హరిఘటాసఖ్యమొందె
నవనిఁ బ్రభానిధియయ్యు నీ నెమ్మోము
జైవాతృకత్వంబు సంఘటించె
గీ. ధర్మధరమయ్యుఁ బ్రతిపక్షధర్మభేది,
నరనుతవిహారమయ్యుఁ గర్ణప్రమోద
శీల, మురుగోత్రభృతియయ్యు జిష్ణువగుచుఁ
జెలఁగు నీ బాహుయుగము నృసింహభూప! ౧౨౯

౧. లోకమున ధారాధరము (మేఘము) జీవనదము; (జలమునిచ్చునది) కాని యిట జీవనదము కాకున్నది. ధారాధరత్వజాతికిని జీవన దానక్రియాऽభావమునకును విరోధము. కాన విరోధమును బరిహరింపవలెను. ఎట్లన, నీకౌక్షేయకము (కత్తి) ధారాధరమును, (వాదరనువహించునది) అహితులగు శత్రువుల వాహినికిఁ బ్రాణమీయనిదియు, అనఁగా బ్రదుకనీయనిది; వారిని వధించునది. అనునర్థముచే విరోధము పరిహరణీయము.

ఇట జాతిక్రియా విరోధము.

౨. కమలాకరము (సరస్సు) లోకమున రాజహంసలకు నాహ్లాదకరము, కాని యిట భీకరమగుచున్నది. కమలాకరత్వజాతికిని భయరూపగుణమునకును విరోధము. విరోధమును బరిహరింపవలెను. కమలా + కరము = (విజయ) లక్ష్మిని జేయునది; రాజహంసలు = రాజశ్రేష్ఠులు; అనునర్థమును స్వీకరించి నీ శౌర్యము విజయలక్ష్మిని గూర్చును. రాజశ్రేష్ఠ (శత్రు)రాజులు) లకు భయము గలిగించును. అన్నచో విరోధము తొలఁగును. ఇట జాతిగుణవిరోధము.

3. మహావారణమునకు (గజము) హరిఘటా (సింహబృంద) సఖ్య మెట్లు పొసఁగును ? వారణత్వజాతికిని హరిత్వజాతికిని విరోధము. మహావారణము = పెద్దపెద్ద యావరణములు గలది, ఇట ఆ వారణశబ్ద మావరణవాచకము. (స్వార్థణిజంతమగు 'వృ' ధాతువుయొక్క రూపము). మహావారణమన నీరంధ్రమగు విధముగ బెద్దమూఁతలు గలది. అనఁగా దట్టముగా నన్నింటిని లెస్సగాఁ గప్పివేయునది. యని యర్థము. నీ కీర్తి లెస్సగా దట్టముగా నన్నింటిని, గప్పునదియు, సింహబృందమును (తెలుపు గలిగియుంటచే) బోలునదియునను నర్థముచే విరోధము పరిహరణీయము.

ఇట జాతిద్వయమునకు విరోధము.

4. ప్రభానిధి యన సూర్యుఁడు. ప్రభానిధిత్వజాతికిని జైవాతృక (చంద్రుఁడు) రూపద్రవ్యమునకు విరోధము. ప్రభానిధి యనఁ గాంతినిధానము. జైవాతృకుఁడన దీర్ఘాయుష్మంతుఁడు, నెమ్మేనుగాంతిమంతమును దీర్ఘకాలము జీవించునదియును నను నర్థముచే విరోధము పరిహరణీయము,

ఇట జాతి ద్రవ్యములకు విరోధము. ప్రభానిధియన సూర్యుఁడు. "ఈశబ్దము ద్రవ్యవాచకమగును. కాని జాతివాచకమె"ట్లని శంకింపవచ్చును. ద్వాదశార్కులు గలరు. కానఁ బ్రభానిధి శబ్దము జాతివాచకమగును. దీనికి మఱొక యుదాహరణము.

సృజతి చ జగ దిద మవతి చ సంహరతి చ హేలయైవ యో నియతం
అవసర వశత శ్శఫరో జనార్దన స్సోఽపి చిత్ర మిదం.

ఎవఁడు తన లీలచే జగములను సృజించునో రక్షించునో సంహరించునో యతఁ డవసరమునుబట్టి చేఁపగా నయ్యెను. ఇది చిత్రము.

ఇట శఫరత్వజాతికిని జనార్దనరూపద్రవ్యమునకును విరోధము. అనఁగా జనార్దనుఁడు శఫర మెట్లగును ? అని విరోధము. భగవంతుఁడు సర్వసమర్థుఁడగుటచే శఫరరూపధారణము సాధ్యమే యను నర్థముచే విరోధము పరిహరణీయము.

5. ధర్మధరణ రూపక్రియకును ధర్మభేదన రూపక్రియకును విరోధము. ధర్మమన విల్లు. 'తాను ధర్మమును ధరించువాఁడును బరుల ధర్మమును (విల్లును) భేదించువాఁడును' అనునర్థముచే విరోధము పరిహరణీయము.

ఇటఁ గ్రియాద్వయ విరోధము.

6. నరనుత విహారము (అర్జునునియొక్క పొగడఁబడిన విహారము) కర్ణప్రమోదశీలము (కర్ణునికిఁ బ్రమోదముగలిగించు స్వభావము గలది) ఎట్లగును ?

కాన నరనుత విహారము = నరులచేఁ బొగడఁబడిన విహారణక్రియగలదియుఁ, గర్ణములకుఁ బ్రమోదముగలిగించు స్వభావముగలదియు (నీ బాహుయుగము అను నర్థముచే విరోధ పరిహారము.

ఇది గుణక్రియా విరోధము. (ప్రమోదము గుణము; విహారణము క్రియ.) కాని యీ యుదాహరణ మంత బాగుగాలేదు. ఏలన, విహరణ, ప్రమోదముల విరోధము ప్రసిద్ధము గాదు. కాన మఱొకటిచ్చుచున్నాము.

'పేశల మపి ఖలవచనం దహతితరాం మానసం సతత్త్వవిదాం'
ఖలవచనము పేశలమయ్యును మహాత్ముల మానసమును గాల్చును.

ఇటఁ బేశలత్వగుణమునకును దహనరూపక్రియకును విరోధము.

౭. గోత్రభృతి యనగోత్రభరణముగలది అనఁగా గోత్రములను (పర్వతములను) భరించునది. గోత్రములను భరించువాఁడు జిష్ణువు (ఇంద్రుఁడు) ఎట్లగును? ఇంద్రుఁడు గోత్రభేదిగదా! కాన నిట క్రియాద్రవ్యవిరోధము. కాన గోత్రభరణము = బ్రాహ్మణ క్షత్రియాది వంశములను భరించునది. అనఁగాఁ గాపాడునది యనియుఁ జిష్ణువు = జయశీలము (బాహుయుగము) అనియు నర్థమును గ్రహించినచో విరోధము పరిహృతమగును.

మ. తలిరుంబోఁడి సరాగయయ్యు ధవళత్వంబొందు; నుచ్చైస్స్తనా
చలభారాసహయయ్యుఁ దానచలయాఁ; జర్చింపఁగానార్యయై
చెలువంబందియు నన్యభాషయగు; నీచేతోజ శస్త్రాహతన్
నలినాక్షీమణి నేలుమింక నరసేంద్రా! సాంద్ర తేజోనిధీ! ౧౨౬

టీ. 'సరాగయయ్యు ధవళత్వమును బొందును' అన్నచో నిట రక్తత్వ, ధవళత్వ రూపగుణములకు విరోధము. 'సరాగము=అనురాగవతి' అను నర్థముచే ననురక్తురాలును, (కనుకనే) ధవళత్వమును (పాలిపోవుటను) బొందినదియు నను నర్థముచే విరోధ పరిహారము.

౯. 'స్తనాచల భారాసహయయ్యు' అనుచో అచల (భూమి) అచల భారాసహ యెట్లగును? భూమి పర్వతములను మోయునుగదా! ఇట 'అచల = కదలనది' అను నర్థముచే నా యువతి స్తంభరూప సాత్త్వికభావమును బొందినదనియు, స్తనభారమును సహింపలేకున్నదనియు నర్థముచే విరోధ పరిహారము. ఇట గుణ ద్రవ్య విరోధము ('అచల' ద్రవ్యవాచకము. భారము గుణము.)

౧౦. ఆర్య (పార్వతి) అన్యభాష (అపర సరస్వతి) యెట్లగును? ఇట ద్రవ్యద్రవ్య విరోధము. ఆర్యురాలును, నన్యభాష =పరాయత్తమైన లేక మతిమాలిన (ప్రలాప రూప మన్మథావస్థచే) మాటలుఁ గలదియును నను నర్థముచే విరోధము పరిహార్యము.

మొత్తముమీఁద నీ విరోధాలంకారము శ్లేషమూలకము. ఉద్ద్యోతకారుఁడు తెలిపిన విరోధలక్షణము నిట ననుసంధించుకొనవలెను.

దీని నాంగ్లమున (Paradox) అందురు.

౨౮. విశేషము

కం. ధారుణి నాధేయమనా
ధారముగా, నొకటి నేకతల కలితముగా
సారెకు, నశక్యకరణం
బారూఢముగా విశేషమగు నెట్లన్నన్. ౧౨౮

ఆధారరహితముగా నాధేయమును నిబంధించుట, ఒకేవస్తు వనేకస్థలముల నున్నట్లుగా నిబంధించుట (ఏకానేక గోచరము) అశక్యవస్తువును జేయుట, అని విశేషాలంకారము మువ్విధములు.

౧. ఆధారరహితాధేయము

చ. దురమున శ్రీనృసింహుఁ డతిదుర్మద వీరవిరోధి పంక్తిపై
సరభసవృత్తిఁ బత్తలముసాఁపఁ బ్రదీప్తములయ్యెఁ దన్మహా
మరకత పుష్యరాగ నవమౌక్తిక విద్రుమ నీలకాంతిచే
సురపదవీథిపై జనులచూడ్కి కభిత్తిక చిత్రకర్మముల్. ౧౨౯

పత్తలము = పాదతలము. నరసభూపాలుఁడు దన పాదతలమును శత్రురాజులపైఁ జాఁపఁగా నందలి మరకత పుష్యరాగాదుల కాంతిచే నాకాశమున నభిత్తికమైన చిత్రములు జనుల కగపడినవి.

భిత్తి యాధారము, చిత్రకర్మ యాధేయము. అభిత్తిక చిత్రకర్మ లను చోట నాధారరహితాధేయము కనఁబడుచున్నది. కాని దీనియందు వైచిత్ర్యము దక్కువగా నున్నది. ఈ క్రింది పద్యము సుందరమైనది.

గీ. మొలిచెఁ గమలంబు నిర్జలస్థలములందుఁ;
గలువలుదయించె దానిపైఁ; గానిపించెఁ
గనకలతపైని వెల్ల; నా కనకలతయు
లేఁతయట; యేమి యీ మహోత్పాతవితతి ?

ఇటఁ బ్రసిద్ధాధారము లేకున్నను గమలము లుదయించెను. దానిపైఁ గలువ లుదయించెను. ఇవెల్లయుఁ గనకలతపై నిలిచెను.

౨. ఏకానేకగోచరము

కం. కలఁడు కలఁడన్న చోటం
గలుగు నృసింహుఁడవు కానఁ గానల, గిరులం,
గలలోన, ముందఁ, బిమ్మట
నలఘుస్థితి నీవయగుదు వరికి నృసింహా! ౧౨౯

ఒక నరసభూపాలుఁడే శత్రువునకుఁ గానలలో; గిరులలోఁ, గలలలో, ముందు, వెనుకలను గానఁబడుచున్నాఁడు. ఇట్టిదే

సా వసతి తవ హృదయే । సైవాక్షిషు సా చ వచనేషు
అస్మాదృశీనాం సుందర । అవకాశః కుత్ర పాపానాం ?

ఆ యువతియే నీ హృదయమున, నీ నేత్రములయందు, నీ వచనము లందును వసించుచున్నది. పాపాత్ములగు మావంటివారి కవకాశ మెక్కడ?

౩. అశక్యవస్తుకరణము

సీ. దారుణాఖండ మార్తాండ మండలము ను
ప్పొంగి గుటుక్కున మ్రింగవచ్చు;
గంభీర ఘుమఘుమారంభసంరంభ దు
గ్ధపయోధిఁ జంగున దాటవచ్చుఁ;
జండికాజానేయ గండప్రకాండముల్
వీఁకఁ జరాలున వ్రేయవచ్చుఁ;
గుటిలోగ్ర శతకోటి కోటి సంఘాటముల్
కినిసి ఘణిల్లునఁ దునుమవచ్చుఁ;
గీ. గాని పశ్యదళీక భీకరదృగగ్ర
జాగ్రదనలోజ్జ్వలజ్వాలజాలకుటిల
గురుభుజాశౌర్యుఁ నినుఁ జెన్కఁ దరమె యరుల ?
కాబళేంద్రుని నారసింహక్షితీంద్ర! ౧౩౦

సూర్యుని మ్రింగుట మొదలగు నశక్యకార్యములను జేయుట విశేషాలంకారముగాఁ జెప్పఁబడినది. కాని ప్రకాశకారాదుల లక్షణము భిన్నముగా నున్నది.

"అన్యత్ప్రకుర్వతః కార్య మశక్యస్యాన్యవస్తునః
తథైవకరణంచేతి విశేషస్త్రివిధః స్మృతః"

హడావడిగా నొక కార్యమును జేయఁబూని యదే యత్నముతో నశక్యమైన మఱొక కార్యమును జేయుట విశేషము. 'హడావడిగా' అనుటచే 'నేక ప్రయత్నముతోనే రెండు కార్యములను జేయఁగలను' అను పట్టుదల లేదని తెలియవలెను. ఎట్లన,

స్ఫుర దద్భుతరూప ముత్ప్రతాప । జ్వలనం త్వాం సృజతాఽనవద్యవిద్యం
విధినా ససృజే నవో మనోభూ ర్భువి సత్యం సవితా బృహస్పతిశ్చ.

అద్భుతమగు రూపమును, మహాప్రతాపమును, అనవద్యమగు విద్యయును గల నిన్ను సృజింప నారంభించిన యత్నముతోడనే యశక్యవస్తువులగు మన్మథ, సూర్య, బృహస్పతులు సృజింపఁబడిరి. అనఁగా నీయొక్క సృష్టితోనే ముగ్గురు సృష్టింపబడినట్లైనది అని భావము. ఇట 'ససృజే' అను క్రియలలోనికి 'మనోభూః, సవితా, బృహస్పతిః' అను శబ్దములు సాక్షాత్తుగా నన్వయించుటచే శబ్దమగు కార్యాంతరకరణము.

బ్రహ్మ మొదట నిన్నుఁబై విధముగాఁ సృష్టింపఁబూనెను. అనుకొనకయే మన్మథాదులు ముగ్గురునుగూడ సృష్టింపఁబడినట్లయిరి.

వ్యంగ్యమగు నీ తృతీయభేదమున కుదాహరణము

గృహిణీ, సచివస్సఖీ మిథః ప్రియశిష్యా లలితే కలావిధౌ
కరుణావిముఖేన మృత్యునా హరతా త్వాం బత కిం న మే హృతం ?

నీవు నా గృహిణివి; సచివుఁడవు; సఖివి; లలితకళాభ్యాసమునఁ బ్రియ శిష్యురాలవు. అట్టి నిన్నుహరించిన కరుణావిముఖునగు మృత్యువుచే నేమి హరింపఁబడలేదు ?

ఇట నిందుమతీ హరణరూపమగు నొక కార్యమును జేయఁబూనిన మృత్యువుచే నా ప్రయత్నముచేతనే గృహిణ్యాది హరణరూప కార్యాంతరముగూడఁ జేయఁబడినది. ఇటఁ గార్యాంతరకరణము వెనుకటి యుదాహరణమునందువలె శాబ్దముగాక వ్యంగ్యము. ఏలన, వెనుక 'మనోభూః' ఇత్యాదులు 'ససృజే' అను క్రియలలోనికి సాక్షాత్తుగా నన్వయించినవి. ఇట 'కిం న మే హృతం' అను హరణక్రియలోనికి గృహిణ్యాది శబ్దములు వ్యంగ్యముగా నన్వయించుచున్నవి.

౨౨. అధికము

కం. ఆధారం బల్పంబై
యాధేయం బధికమైన, నదియల్పంబై

యాధారంబును నధికం
బై ధర రంజిల్ల, నధికమగు నెట్లన్నన్. ౧౩౧

ఆధారము చిన్నదియు, నాధేయము పెద్దదియు నైనయెడలను, ఆధేయ మల్పమును నాధార మధికమును నైనయెడలను నధికాలంకారము. ఇది యిట్లు ద్వివిధము.

౧. అధికాధేయము

కం. ఘనరోమకూప వాతా
యనముల కణుపంక్తు లగు నజాండంబులచేఁ
దనరు హరికుక్షి నడఁగక
యనఘాబ్జత వెడలె నీదు యశము నృసింహా! ౧౩౨

తన రోమకూపములను వాతాయనములలో నణువులుగాఁ దేలియాడు బ్రహ్మాండములతోఁ గూడిన శ్రీమహావిష్ణువుయొక్క యుదరమున నీ కీర్తి యిముడక నాభీకమలరూపమున బయలికి వెడలెను.

ఆధారమగు నుదరముకన్న నాధేయమగు కీర్తి యధికముగా వర్ణింపఁ బడినది.

౨. అధికాధారము

కం. నీదు నిరవద్యకీర్తిమ
హాదుగ్ధపయోధిలోన నాదిమరాజ
ప్రాదుర్ఖ్యాతయశంబులు
ప్రోదిం బుద్బుదములట్లు పొలుచు నృసింహా! ౧౩౩

నీ కీర్తి యను పాలసంద్రమునఁ బూర్వరాజుల కీర్తి బుద్బుదములవలె నడఁగెను. ఇట నాధేయమగు పూర్వరాజుల కీర్తికన్న నాధారమగు నరసభూపాల కీర్తిసముద్రము పెద్దదిగా వర్ణింపఁబడినది. 'కీర్తి మహాదుగ్ధపయోధి' అనుచో రూపకముగూడఁ గలదు. కాని 'ప్రాధాన్యేన వ్యపదేశా భవంతి' అను న్యాయానుసారముగా దేనివలన విచ్ఛిత్తివిశేషము గలుగునో యా యలంకారము ప్రధానము.

౨౬. విభావన

కం. కారణములేక కార్యము
ప్రారూఢంబైన నది విభావన... ౧౩౪

లోకమునఁ గారణములేక కార్యము పుట్టదు; కవిప్రౌఢోక్తిచే నట్లు పుట్టినట్లు చెప్పినచో విభావనాలంకారము.

సీ. నలినారిలేని వెన్నెలలు, రాత్రులు లేని
తారలు, లత లేని కోరకములు,
కొలను లేని సితాబ్జములు, స్వాతి చినుకులు
లేని ముత్తెము, లేఱు లేని నురువు,
లలరువెల్తురు లేని వెలిమబ్బులు, హిమాద్రి
లేని మంచులు, వార్ధి లేని సుధలు,
గని లేని వజ్రముల్, గంధాద్రి లేని గం
ధములు దారము లేని తారహితతు

గీ. లౌర! నీ కీర్తిరుచులు మహానుభావ!
భావజాకార! కారుణ్యభాసమాన!
మానకురురాజ! రాజన్యమకుటనిహిత
చరణరాజీవ! యోబభూవరు నృసింహ! ౧౩౫

వెన్నెల వచ్చుట, తార లుదయించుట మొదలగు కార్యములకుఁ జంద్రుఁడు, రాత్రులు మొదలగునవి కారణములు. ఆ కారణములు లేకయే యా యా కార్యములు గలిగినట్లు వర్ణింపఁబడుటచే విభావన. "విభావ్యతే విచార్యతే కారణమస్యాం" (ఇందుఁ గారణము విచారింపఁబడును. కాన విభావన అని వ్యుత్పత్తి.)

వినోక్త్యలంకారమున నుదాహరణముగా నీయఁబడిన 'క్రూరత లేని చూపు' అనుదానికిని దీనికిని భేద మే మనవచ్చును. "క్రూరత లేని చూపు" ఇత్యాదు లందు "నలినారిలేనివెన్నెలలు" ఇత్యాదులందువలెఁ గారణకార్యభావము లేదుగదా!

౨౭. విశేషోక్తి

కం. ....
.....................పెక్కుల్
కారణములయ్యుఁ గార్యము
చేరకయుండుట మహిన్ విశేషోక్తియగున్.

పెక్కు కారణములున్నను గార్యము పుట్టకున్నట్లు వర్ణించుట విశేషోక్తి.

కం. అని నీ చాపఘనాఘన
ఘనము శరోత్కరముఁ గురియఁగం ద్వదహితరా
డ్వనితలకు నెట్టి చోద్యమొ?
యనువొందవు కంకణంబు లౌ బళనరసా! ౧౩౬

నీ చాపరూపమగు వర్షాకాలమేఘము శరజాలమును (జలధారలు - బాణధారలు) గురియఁగా నీ శత్రుకాంతలకుఁ గంకణంబులు (జలకణములు-గాజులు) అనువుపడకున్నవి.

ఇటఁ గంకణములు (జలకణములు) అనువుపడుటకుఁ దగినంత కారణమైన వర్షాకాలమేఘములయొక్క జలధారలున్నను అనువుపడకున్నవి. అనుటచేఁ గారణమున్నను గార్యము పుట్టలేదు. కాన విశేషోక్తి.

ఇట శ్లేషచేతనే (కంకణశబ్దము) విశేషోక్తి యుత్థితమగుచున్నది. శ్లేష లేకున్నచో విశేషోక్తి లేదు.

అతద్గుణాలంకారమునఁ దగినంత కారణమున్నను నితరవస్తువుయొక్క గుణము స్వీకరింపఁబడుటలేదు. అనఁగాఁ గార్యము పుట్టలేదనియేకదా యర్థము. అట్టిచో దానికిని దీనికిని భేదమేమి? అనవచ్చును. కారణ గుణములు కార్యమునఁ బ్రవేశింపకున్నచో నతద్గుణము; కారణమున్నను గార్యమే పుట్టకుండుట విశేషోక్తి. అతద్గుణమునఁ గార్యము పుట్టును. కాని కారణగుణములు కార్యమునఁ బ్రవేశింపవు.

౨౮. అసంగతి

కం. నేరుపుతోఁ గార్యంబును
గారణమును భిన్నదేశగతములుగా ని
ద్ధారుణిలోన నసంగతి
యై రాజిలునండ్రు సుకవు లది యెట్లన్నన్. ౧౩౭

కార్యకారణములు రెండును నేకదేశస్థములుగా నుండుట మర్యాద. అటుగాక భిన్నదేశస్థములుగాఁ గవిప్రతిభచే వర్ణింపఁబడినచో నసంగతి.

కం. అనిలోన నీ భుజాగ్రం
బనుపమతరవారిధార సందిన నేలా
యనయంబుఁ దాము వడఁకుదు
రన తారులు? శ్రీనృసింహా! యతిబలసింహా! ౧౩౮

నీ భుజము కత్తినిఁ (తరవారిధార) బట్టగానే నీ శత్రువులు వడఁకుదురు. కారణమగు ఖడ్గమొకచోటను గార్యమగు వడఁకుట మఱొకచోటను వర్ణింపఁ బడినది.

౨౯. విచిత్రము

కం. స్వవిరుద్ధఫలంబునకై
యవిరళయత్నము విచిత్రము...... ౧౩౯

విరుద్ధఫలమును గాంక్షించి ప్రయత్నమొనర్చుట విచిత్రాలంకారము. ఇది విరోధమూలకము.

కం. నతిఁజెందుదు రున్నతికై
ప్రతీపభూపతులు నీదు భవనాగ్రబహిః
స్థితిఁజెందుదురు గృహాంతః
స్థితికై నరసింహ! శౌర్యజిత నరసింహా! ౧౪౦

నీ శత్రురాజులు దమ యున్నతికై నతిఁ జెందుదురు. తమ గృహాంతః స్థితికై నీ సౌధాగ్ర బహిఃస్థితిని వహింతురు.

ఇట విరుద్ధఫలయత్నము నిబద్ధమైనది. విరోధపరిహారము సుగమము.

౩౦. అన్యోన్యము

కం. ... ...
... ... అన్యోన్యము భూ
ష్యవిభూషణ భావంబునఁ
దవులుట యన్యోన్యమయ్యె ధర నెట్లన్నన్.

పరస్పరము రెండు వస్తువులు భూష్యభూషణ భావమును బొందినట్లు వర్ణించినచో నన్యోన్యాలంకారము.

కం. లలన నృసింహునిఁ జెందెడి
తలఁపున మైఁ దొడవులిడఁగఁ, దనులత సెలఁగెన్
గలితవిభూషణములచేఁ,
లలితవిభూషణము లంగలతచేఁ జెలఁగెన్. ౧౪౧

నరసభూపాలుని కూటమికై యువతి ధరించిన భూషణములచే దాని శరీరము విలసిల్లెను. దాని శరీరముచే భూషణములు విలసిల్లెను. ఇట భూష్య భూషణభావము నిబద్ధము.

౩౧. విషమము

కం. అవిరళవిరుద్ధకార్యో
ద్భవము, ననర్థాంకురాభిపతన విధానం
బు, విరూపఘటన, మనఁగా
నవనిం ద్రివిధంబు విషమ మది యెట్లన్నన్. ౧౮౨

సమముగానిది విషమము. ఇది విరోధమూలకము. కారణమువలన విరుద్ధకార్యము పుట్టినచో నొక విషమభేదము; కారణమువలనఁ గార్యముగాక యనర్థము సంభవించినచో నది యొక విషమభేదము; విరుద్ధములగు రెండు వస్తువుల నొకచో సమకూర్చినచో మఱొక విషమభేదము.

౧

కం. కాలాహినీలమగు నీ
వాలాహవభూమియందు వరలుచు రిపుభూ
పాలానన వైవర్ణ్య వి
భాలాభ మొనర్చు నోబపార్థివునరసా! ౧౮౩

కాలసర్పమువలె నల్లనైన నీ ఖడ్గము శత్రురాజుల మొగమునకు వెల్లఁబాటును గూర్చుచున్నది.

నల్లని కత్తి యను కారణమువలన 'వెల్లఁబాటు' అను విరుద్ధకార్యము కలుగుచున్నట్లు నిబద్ధమైనది. ఇది విరుద్ధకార్యోత్పత్తి.

౨

చ. అమరుభవత్ప్రతాపతపనాతప మంబరవీథిఁ బర్వఁగా
సమదవిరోధిభూరమణచంద్రముఖీవదనారవిందముల్
క్రమమున హర్ష మొందమియు కాఁదనయంబు దృగంబునిర్ఝరీ
హిమజలదూషితంబులగు నెంతయు శ్రీనరసింహభూవరా!

లోకమున సూర్యాతపమునఁ దామరపూలు వికసించును. కానీ నీ ప్రతాపసూర్యాతపమునను శాత్రవభార్యల ముఖారవిందములు వికసింపకున్నవి. అంతియేకాదు. శోకబాష్పరూపమగు హిమజలముచే దూషితము లగుచున్నవి.

ఇట ముఖారవిందములు వికసింపకపోఁగా దృగంబుహిమదూషితములై యగుచున్నవి. ఇట్టిదే-

"భక్ష్యాశయాఽహిమంజూషాం దష్ట్వాఽఖుస్తేన భక్షితః" ఎలుక తినుబండారమున్నదని యాశించి పాములబుట్టను బ్రవేశించి దానిచే భక్షింపఁబడినది.

ఈ రెంటను గారణమువలనఁ గార్యము పుట్టక యనర్థము గలిగినది.

3

సీ. హయగజారూఢులై యలరు రాజన్యపుం
గవు లేడఁ? గవులేడఁ? గంబుకంఠి!
ఘనభోగభాగ్యసంగతులైన మంత్రికే
సరులేడ? సరులేడఁ? జంద్రవదన!
సౌధవీథికలలోఁ జరియించు పుష్పకో
మలు లేడ? మలలేడఁ? దలిరుఁబోఁడి!
చీనిచీనాంబర శ్రీఁజెందు బాలికా
వలు లేడ? వలు లేడ? వామనయన!

గీ. అనుచు నీ దాడి కోడి కాఱడవిఁబడిన
వైరిభూపాలకుల దురవస్థఁ జూచి
కాంతలోఁబల్కు వింధ్యపక్కణ కిరాతుఁ
డరిజయాటోప! తొరగంటి నరసభూప! ౧౨౫

రాజన్యపుంగవులేడ? గవులేడ? (గుహలేడ) ఇత్యాదిరూపమున విరుద్ధవస్తువుల సంఘటనము నిబద్ధమై యున్నది.

3౨. సమాలంకారము

కం. అనురూపములగు వస్తువు
లనయము నెనయంగ నది సమాలంకృతియై
ఘనత రసజ్ఞుల మతమునఁ
దనరుం గావ్యంబులందు ధర నెట్లన్నన్. ౧౨౬

పరస్పరానుకూలవస్తువుల సంబంధము వర్ణింపఁబడినచో సమాలంకారము.

చ. అలరు రతిన్ రతీశు, దమయంతి నలున్, నలువొంద ముందుగా
నలువ సృజించి యందుకతనం దనచే యళుకెల్లఁ దీఱె నే
ర్పులవడ నో లతాంగి! నరసాధిపు నిన్ననుగూర్చి ప్రేమసం
కలితముగాఁగ దంపతులఁగా నొనరింపఁగఁబోలు; మెచ్చితిన్.

అనురూపదంపతులగు రతీమన్మథాదులను సృజించి గడిదేఱినవాఁడై బ్రహ్మ నరసాధిపుని నిన్నును సృజించి దంపతులుగాఁ జేసినాఁడు.

ఇట ననుకూలదంపతులను సృష్టించినట్లు వర్ణించుటచే సమాలంకారము.

33. తుల్యయోగిత

కం. ప్రకృతంబులకైనను, న
ప్రకృతంబులకైనఁ దుల్యభావము గలుగం
బ్రకటమగుఁ దుల్యయోగిత
యకలంకౌపమ్య గమ్యమై యెట్లన్నన్. ౧౪౮

కేవల ప్రకృతములకును, కేవలాప్రకృతములకును గమ్యమానమగు నౌపమ్యముచేఁ దుల్యభావము చెప్పినచోఁ దుల్యయోగిత.

౧. కేవలప్రకృతతుల్యయోగిత

కం. నరసింహ! రాజశేఖర!
నరనుతమగు నీదు వితరణంబును, రణమున్,
నిరత స్వాస్థ్యంబుగఁ గ్ర
మ్మఱ 'దేహి' యనంగ నీక మనుచుం బరులన్. ౧౪౯

స్వాస్థ్యము = సౌఖ్యము; స్వర్గస్థితి.

ఇది నరసభూపాలవర్ణన మగుటచే నాతని వితరణము, రణము, అను రెండును ప్రకృతములే. నీ వితరణమును, రణమును "నిరతస్వాస్థ్యంబుగ... మనుచుంబరులన్" అనుటచే బ్రకృతములగు రెంటికిని ధర్మైక్యము చెప్పఁబడినది. కాన 'వితరణము రణముతో సమానము' అను నౌపమ్యము వాచ్యముగాఁ గాక గమ్యముగా భాసిల్లుచున్నది.

౨. కేవలాప్రకృతతుల్యయోగిత

కం. కొండలు, రంభాదుల చనుఁ
గొండలు, వడి నదరుచుండు ఘోరాజుల నీ

చండజయపటహారవము ల
జాండంబులు నిండ నోబయప్రభునరసా! ౧౯౦

నీ జయపటహారవము బ్రహ్మాండము నిండఁగానే కొండలును రంభాదుల చనుఁగొండలును నదరుచుండును. ఇటఁ 'గొండలు, చనుఁగొండలు' అనునవి యప్రకృతములు. పటహధ్వనిచేఁ గొండ లదరుచున్నవి. శత్రురాజులు మరణించి తమ సమీపమునకు వత్తురను శుభమును సూచింప రంభాదుల చనుఁగొండ లదరుచున్నవి.

'అదరుట' అను ధర్మైక్యముచే రెంటికిని (కొండలకుఁ, జనుగొండలకు) నౌపమ్యము గమ్యము.

౩౮. దీపకము

కం. ప్రకృతము లప్రకృతంబులు
ప్రకటంబుగఁ గూడి తుల్యభావముఁ జెందన్
సుకవీంద్రుల మతమున దీ
పకమగు; నిది గమ్యసామ్యపర; మెట్లన్నన్. ౧౯౧

కేవల ప్రకృతములకును, కేవలాప్రకృతములకును ధర్మైక్యముచే నౌపమ్యము గమ్యమయ్యెనేనిఁ దుల్యయోగిత యని చెప్పఁబడినది. ఇటఁ బ్రకృతాప్రకృతములకు రెంటికిని సమాన ధర్మసంబంధముచే నౌపమ్యము గమ్యమయ్యెనేని దీపకాలంకారము. దీప ఇవ దీపకం; ప్రాసాదమునఁ బెట్టిన దీపము వీధిలోనికిఁ గనఁబడును. కావున నది ప్రాసాదమునకును వీధికిని నుపకరించువిధముగఁ బ్రకృతాప్రకృతములకుఁ దుల్యముగా నెందు ధర్మ మన్వయించునో యది దీపకాలంకారము. ఈ సమానధర్మము క్రియారూపముగాఁ గాని, గుణరూపముగాఁ గాని యుండును. దీనిచేఁ గ్రియాదీపకమనియు, గుణదీపకమనియు సమానధర్మభేదమునుబట్టి ప్రప్రథమమున దీపకము ద్వివిధము.

కం. ధారిణి సదాళిసన్నుత
సారస్యం బగుచు విమలజలజము, రాకా
నీరేజవైరిబింబము,
నీరమ్యయశంబుఁ, బొల్చు నెమ్మి నృసింహా! ౧౯౨

తెల్లఁదామరయుఁ, బున్నమచందురుఁడును, నీ కీర్తియు సదాళిసన్నుత సారస్యమగుచుఁ బొలుచును. (సదా + అళి సన్నుతము = తామరపువ్వు;

సత్+ఆళి సన్నుతము=నక్షత్రముల పంక్తిచే సన్నుతము చంద్రబింబము; సత్+ఆళి = విద్వత్సమూహముచే సన్నుతము కీర్తి).

ఇటఁ బ్రకృతము కీర్తి; తెల్లఁదామరయుః జంద్రబింబమును నప్రకృతములు. ఈ ప్రకృతాప్రకృతములకు 'సదాళి సన్నుత సారస్యత్వము' సమాన ధర్మము. దీనిచే నౌపమ్యము గమ్యమగుచున్నది.

ఇట సమానధర్మము గుణక్రియారూపమున నుండవలెనని చెప్పియుంటిమి. ఇట సమానధర్మమగు 'సదాళిసన్నుత సారస్యము' గుణము, కాని యీ క్రింది యుదాహరణములందువలె దీనియందు సొగసు లేదు.

భాగీరథ్యా జలనిధీ రాజతే । జ్యోత్స్నయా పూర్ణిమాచంద్రః
శ్రుత్యా కమలభవః ! కీర్త్యా ప్రతాపరుద్రోఽపి.

భాగీరథిచే సముద్రమును, వెన్నెలచేఁ బూర్ణిమాచంద్రుఁడును, వేదముచే బ్రహ్మదేవుఁడును, గీర్తిచేఁ బ్రతాపరుద్రుఁడును రాజిల్లుచున్నారు.

ఇట 'రాజతే' అను క్రియయే ప్రకృతాప్రకృతములకు సమానధర్మముగా స్వీకరింపఁబడినది.

శ్యామలాః ప్రావృషేణ్యాభి ర్దిశో జీమూతపంక్తిభిః
భువశ్చ సుకుమారాభి ర్నవశాద్వలరాజిభిః.

వర్షాకాల మేఘములచే దిక్కులును, సుకుమారములైన నవశాద్వల పంక్తిచే భూములును శ్యామలములు.

ఇట 'శ్యామలములు' అనునది గుణవాచకము. శ్యామలత్వరూపగుణమే సమానధర్మముగా స్వీకరింపఁబడినది.

ఈ గుణక్రియారూప సమానధర్మము వాక్యముయొక్క యాది, మధ్య, అంత స్థితులనుబట్టి ముత్రివిధములు. మొదటి 'భాగీరథ్యా' అను నుదాహరణమున 'రాజతే' అను క్రియారూప సమానధర్మము వాక్యమధ్యస్థము గాన మధ్య దీపకము. 'శ్యామలాః' అను నుదాహరణమున నా ధర్మము వాక్యాదియందుంటచే నాదిదీపకము. అంత దీపకము నిట్లే యూహించుకొనవలెను.

మొదటి క్రియారూప సమానధర్మభేదము గల దీపకములో నొక్క క్రియతోఁ బెక్కు కారకము లన్వయించుచున్నవి. అనేకక్రియలతో నేక కారక మన్వయించు విభేదము గూడఁ గలదు.

సాధూనా ముపకర్తుం। లక్ష్మీం ద్రష్టుం విహాయసా గంతుం
నకుతూహలి కస్య మన। శ్చరితం చ మహాత్మనాం శ్రోతుం ?

సాధువుల కుపకారము సేయుటకును, లక్ష్మినిఁ జూచుటకును (గడించుట కును) ఆకాశగమనము సేయుటకును, మహాత్ముల చరితమును వినుటకును నెవని మనస్సు కుతూహలిగాదు ? (కుతూహలపడదు ?)

ఇటఁ 'కుతూహలి' అను నేకకారకమే ఉపకర్తుం, ద్రష్టుం, గంతుం, శ్రోతుం, అను ననేకక్రియలతో నన్వయించుచున్నది. ఇటఁ గ్రియలన సమాపకక్రియలు.

3౫. ప్రతివస్తూపమ

కం. వేర్వేఱ వాక్యయుగమునఁ
బర్విన సాధర్మ్య మమరఁ బ్రఖ్యాతంబై
యుర్విం బ్రతివస్తూపమ
సర్వజనుల మతమునందుఁ జను నెట్లన్నన్. ౧౫3

ప్రతివస్తు ప్రతివాక్యం ఉపమా సామ్యం యస్యాం సా ప్రతివస్తూపమా. ప్రతి వాక్యమునందును బ్రత్యేకముగా నొకే సమానధర్మమును నిబంధించినచోఁ బ్రతి వస్తూపమాలంకారము. ఇం దుపమావాచకము ప్రయోగింపఁబడదు. కాన సామ్యము గమ్యమానమై యుండును.

ఉపమాలంకారమున 'వస్తుప్రతివస్తూపమ' అను భేదము చూపఁబడినది. దానికిని దీనికిని భేదమేమన, అందొక్క వాక్యమే యుండును. ఇందు వాక్య ద్వయ ముండును. అందు పమావాచకము ప్రయుక్తమగును. ఇందుఁ బ్రయుక్తము గాదు. ఈ ప్రతివస్తూపమ సాధర్మ్య వైధర్మ్య భేదముచే ద్వివిధము.

కం. రవియొకఁడె ధురంధరుఁడౌ
కపిసి తమోఽతతినడఁపఁ: గవి దైన్యతమో
నివహంబు నడఁప నీవే
యవనిని ధూర్వహుఁడ వోబయప్రభునరసా! ౧౫౪

చీకఁటి నడఁచుటకు సూర్యుఁడొకఁడే ధురంధరుఁడు; కవిదైన్యతమస్సు నడఁప నీవే ధూర్వహుఁడవు; ఈ రెండు వాక్యములలోఁ ధురంధర్యుడు, ధూర్వహుఁడు అను సామాన్య ధర్మవాచకములు భిన్నభిన్నముగా గ్రహింపఁ బడినది. ఇది సాధర్మ్యరూపము.

విద్వానేవ విజానాతి విద్వజ్జన పరిశ్రమం
నహి వంధ్యా విజానాతి గుర్వీం ప్రసవవేదనాం.

విద్వాంసుఁడే విద్వజ్జనపరిశ్రమ నెఱుఁగును. వంధ్య ప్రసవవేదన నెఱుఁగదు గదా !

ప్రథమవాక్యమున 'ఎఱుఁగును' ద్వితీయవాక్యమున 'ఎఱుఁగదు' అను విరుద్ధధర్మములు సమానధర్మముగా స్వీకరింపఁబడినవి.

౩౬. దృష్టాంతము

కం. బింబప్రతిబింబత్వము
సంబరగిన వాక్యయుగమునం గల సాధ
ర్మ్యంబు చెలంగిన దృష్టాం
తంబగు నది కృతులయందు ధర నెట్లన్నన్. ౧౫౫

రెండు వాక్యములందు సామాన్యధర్మము బింబప్రతిబింబరూపమునఁ జెప్పఁబడినచో దృష్టాంతము. బింబప్రతిబింబోపమయం దొక్కటే వాక్యము. ఇట వాక్యద్వయ ముండును.

కం. అసదసుర విసర విశసన
రసవిస్ఫురసాహసుండు రాముఁడె ధరలో;
నసమ సమరతల సమదా
రిసమూహవిభేది వీవె శ్రీ నరసింహా ! ౧౫౬

రాక్షస సంహార సాహసుఁడు రాముఁడే; యుద్ధములందు శత్రుసమూహవిభేదివి నీవే.

ఇట నౌపమ్యము గమ్యము. (రామునకును నరసింహునకును, అసదసుర... సాహసత్వము, అసమసమర...విభేదిత్వము, అనుచో సాధర్మ్యములు బింబప్రతిబింబరూపమున నిబద్ధమై యున్నది. ప్రతివస్తూపమయందు సాధర్మ్యమొక్కటియే భిన్నభిన్న పదములతో నిబద్ధమగును. ఇట భిన్నధర్మములు బింబప్రతిబింబరూపమున నిబద్ధములై యున్నవి.

ఈ దృష్టాంతముగూడ సాధర్మ్య వైధర్మ్య భేదములచే ద్వివిధము. పై యుదాహరణము సాధర్మ్య దృష్టాంతము. ఈ క్రిందిశ్లోకము వైధర్మ్య దృష్టాంతము.

కృతం చ గర్వాభిముఖం మనస్త్వయా కి మన్యదేవం నిహతాశ్చ నో ద్విషః
తమాంసి తిష్ఠంతి హి తావదంశుమా న యావదాయాత్యుదయాద్రిమౌళితాం.

నీవు నీమనస్సు గర్వాభిముఖమును జేసితివి. ఇఁకేమున్నది? శత్రువులు నశించిరి. సూర్యుఁ డుదయాద్రిమౌళిమీఁదికి వచ్చునంతకే చీఁకట్లుండును.

ఇట 'శత్రువులు నశించిరి' అనుదానికిఁ 'జీకట్లు నశించినవి' అను వాక్యమున్నచో సాధర్మ్యముండును. కాని యిటఁ 'జీఁకట్లుండును' అని యుంటచే వైధర్మ్యము నిబద్ధము.

32. నిదర్శనాలంకారము

కం. ధర నన్వయంబు గూడక
గరిమన్ సామ్యంబు నెచట గమ్యముఁ జేయం
బరగునది నిదర్శన యన
నిరవొందును కృతులయందు నిది యెట్లన్నన్. ౧౫౭

ఉపమానధర్మ ముపమేయగతముగా, నుపమేయధర్మ ముపమానగతముగా వర్ణింపఁబడి స్వారైన యన్వయము సంభవింపకపోవుటచే నెచట బింబప్రతిబింబభావమాక్షేప్యమగునో యని నిదర్శన, లేక

ఉపమేయవాక్యార్థమం దుపమానవాక్యార్థముయొక్క యభేదారోపము కానీ ఉపమానవాక్యార్థమం దుపమేయవాక్యార్థముయొక్క యభేదారోపము కానీ నిదర్శన యనఁబడును.

ఈ నిదర్శనాలంకారము పదార్థవృత్తి నిదర్శనయనియు, వాక్యార్థవృత్తి నిదర్శన యనియును ద్వివిధము.

కం. బలవదరిరాజసేనా
జలధిన్ జీవనముఁ గ్రోలి జలధరశోభా
విలసనముఁ దాల్చె నీ యసి
యలఘురణోత్సాహసరస! యాబళనరసా! ౧౫౮

నీ ఖడ్గము శత్రురాజసేనాజలధియందు జీవనముఁ (ప్రాణములను జలమును) గ్రావి మేఘశోభావిలాసమును దాల్చెను.

కత్తి యుపమేయము; మేఘ ముపమానము. కత్తి మేఘముయొక్క శోభావిలాస మెట్లు వహించును? కత్తి మేఘశోభను వహించెనన్నచో నుపమాన ధర్మము నుపమేయము వహించెనని యర్థమగును. ఒకదాని శోభను మఱొక టెట్లు వహించును? కావున నన్వయము సంభవింపదు. అట్లగుట 'మేఘశోభవంటి శోభను వహించె'నని బింబ ప్రతిబింబభావము నాక్షేపించుకొన

వలెను. దానివలన సామ్యము గమ్యమగుచున్నది. 'జలధర శోభావిలాసము' అనునది యేకపదము గానఁ బదార్థవృత్తి నిదర్శన.

౨. వాక్యార్థవృత్తి నిదర్శన

అరణ్యరుదితం కృతం, శవశరీరముద్వర్తితం,
స్థలేఽబ్జ మవరోపితం, సుచిరమూషరే వర్షితం,
శ్వపుచ్ఛ మవనామితం, బధిరకర్ణజాపః కృతో,
ధృతోఽంధముఖదర్పణో, యదబుధో జన స్సేవితః.

మూర్ఖజనము సేవింపఁబడిన దన నరణ్యరోదన చేయఁబడినదన్నమాట; శవశరీరము నలుగు పెట్టబడినదన్నమాట; నేలమీఁదఁ దామర పాతఁబడినదన్నమాట; చవిటినేల వర్షము పడినదన్నమాట; కుక్కతోఁక వంపఁబడినదన్నమాట; చెవిటివాని చెవిలో రహస్యము చెప్పఁబడినదన్నమాట; అనఁగా వ్యర్థము.

ఇట 'మూర్ఖజనము సేవింపఁబడినదన నరణ్యరోదనము చేయఁబడినది' మొదలగు నెడల నుపమేయమునందు నుపమాన మారోపింపఁబడినది.

పదార్థవృత్తి వాక్యార్థవృత్తి నిదర్శనలకు భేదమేమనఁ, గేవల ముపమానోపమేయ ధర్మము లొకదానియందొకటి యారోపింపఁబడినచోఁ బదార్థవృత్తి నిదర్శన. ఉదా॥ జలధరశోభావిలాసము. విశిష్టధర్మములనఁగా బింబప్రతిబింబభావాపన్న ధర్మములకు నైక్యారోపము సేసినచో వాక్యార్థవృత్తి నిదర్శన యని భేదమును గ్రహింపవలెను. ఎట్లన, 'మూర్ఖజనము సేవింపఁబడినదన నరణ్యరోదనము చేయఁబడినది' అనుచో విశిష్టధర్మమున కారోపము సేయఁబడినది.

ఈ భేదమును గువలయానందకర్త యిచ్చినాఁడు. ప్రతాపరుద్రీయకర్త యీ భేదమును దెలుపలేదు. ఎల్లయెడల బింబప్రతిబింబభావాక్షేప ముండునని యాశయమును దెలిపెను.

'కత్తి మేఘశోభను వహించెను' మూర్ఖజనము సేవింపఁబడిన దన నరణ్యరోదనము చేయఁబడినది.' అను తావులం దుపమానధర్మ ముపమేయమున నారోపింపఁబడినది.

ఇఁక నుపమేయధర్మ ముపమానమున నారోపింపఁబడుట కీ క్రింది శ్లోక ముదాహరణము.

వియోగే గాఢనారీణాం యో గండతలపాండిమా ।
అదృశ్యత స ఖర్జూరీ మంజరీ గర్భరేణుషు.

వియోగినులగు గాఢస్త్రీల గండపాండిమము ఖర్జూరమంజరీరేణువులందుఁ గనఁబడుచున్నది.

ఇట నుపమానమగు ఖర్జూరమంజరీ రేణువులందు నుపమేయమగు గండముల యొక్క ధర్మమగు పాండిమ మారోపింపఁబడినది.

ఈ యన్నియెడలను నన్యధర్మ మన్యస్థలమున సంభవింపదు. కాన బింబ ప్రతిబింబభావరూపమునఁ దత్సదృశధర్మాక్షేపము సేయవలెను. ఈ యుదాహృతభేదములు గాక మఱొక భేదము గలదు. చూడుఁడు.

"అపరాం బోధనం ప్రాహుః క్రియాఽసత్సదర్థయోః
నశ్యేద్రాజవిరోధీతి క్షీణం చంద్రోదయే తమః
ఉదయన్నేవ సవితా పద్మేష్వర్పయతి శ్రియం
విభావయన్ సమృద్ధీనాం ఫలం సుహృదనుగ్రహః."

ఒకానొక వస్తువు తన క్రియచేఁ బరుల కసదర్థమును గానీ సదర్థమును గానీ బోధించిన యెడల నది యొక నిదర్శనాభేదము.

'రాజవిరోధి నశించును' అని బోధించుచుఁ జంద్రోదయమునఁ దమస్సు క్షీణించుచున్నది. ఇటఁ దమస్సు తన క్రియ యగు క్షయముచే 'రాజవిరోధి క్షయించును' అని యదర్థమును బోధించుచున్నది.

"సూర్యుఁడు దా నుదయించుచునే పద్మములయందు శ్రీ (శోభా) సమృద్ధిని నర్పించుచున్నాఁడు." ఇట నర్పణమను క్రియచే సమృద్ధులకు ఫలము (సంపదలున్నందులకు ఫలము) సుహృదనుగ్రహమే (మిత్రుల ననుగ్రహించుటయే) అను సదర్థమును (సూర్యుఁడు) బోధించుచున్నాఁడు.

౩౮. వ్యతిరేకము

కం. ధర నుపమానముకన్నను
నరుదగు నుపమేయ మధికమౌనన సామ్యం
బురుభేదకారణంబై
యిరవుగ వ్యతిరేకమయ్యె నది యెట్లన్నన్. ౧౭౯

లోకమున నుపమేయముకన్న నుపమాన మధికముగా నుండును. కానీ యెచ్చట నుపమానముకన్న నుపమేయ మధికమై భేదప్రధానమగు సాధర్మ్యము గమ్యమానమగునో యది వ్యతిరేకము. 'సామ్యంబురుభేదకారణము' అనరాదు. 'భేదప్రధానమగు సామ్యము' అని చెప్పవలెను. ఇందుపమేయాధిక్యమే వ్యతిరేక లక్షణమని చెప్పఁబడినది. ఉపమేయన్యూనత్వము, అనుభయరూపము, అనియును మఱి రెండు భేదములు గలవు. అవియు నుదాహరింపఁబడును.

సీ. బహుతరాశాభ్రాంతి బయలువాఱకయున్నఁ
గువలయద్వేషంబుఁ గోరకున్న
మిాటితమ్ములవిరి పోటు సేయకయున్న
దోషాభిభూతుఁడై తొలఁగకున్న
జగతి నందఱకును బగ లొనర్పకయున్న
వారుణీసక్తినిఁ బాఱకున్న
ద్విజరాజపరిభవోద్వృత్తిఁ జేకొనకున్న
సరసుల నింకింపఁజాలకున్న

గీ. సాటియగు విశ్వవినుత శశ్వత్ప్రతాప
వైభవధ్వస్త దుర్వారవైరివీరుఁ
డైన యోబయనరసింహు నమితభువన
భవనభృత తేజమున కబ్జబాంధవుండు. ౧౬౦

ఈ పద్యమును ప్రథమాశ్వాసమున ౧౧౮ గాఁ దేజస్విత కుదాహరింపఁబడినది. అట వివరణము వ్రాయఁబడినది. చూచుకొనునది.

ఇట సూర్యునికన్న నరసభూపాలుని తేజ మధికతరమని చెప్పఁబడుటచే వ్యతిరేకాలంకారము. సామాన్యముగా నీ వ్యతిరేకాలంకారము శ్లేషగర్భముగా నుండును. ఇది యుపమేయాధిక్య పర్యవసాయి.

ఉ. నీవు చిగుళ్ళజొంపముల నేఁబ్రియురాలి గుణాలిరక్తుఁడన్
నీవయిపట్లు నావయిపు నిచ్చశిలీముఖపంక్తి వచ్చుగాఁ గాం
తావరపాదఘాతము ముదంబిడు నీకటు నా; కశోకమా!
నీవును నేను దుల్యులను; నేనె సశోకుఁడనైతి దుర్విధిన్.

ఓ యశోకమా! నీ వశోకమవు; నేను సశోకుఁడను. ఇట నుపమేయమగు 'నేను' (విరహి) సశోకుఁడగుటచే నుపమానముకన్న న్యూనత్వము చెప్పఁబడినది.

దృఢతర నబద్ధ ముష్టేః । కోశనిషణ్ణస్య కస్య చిన్మలినస్య
కృపణస్య కృపాణస్య చ । కేవల మాకారతో భేదః.

గట్టి పిడికిలి గలిగినట్టియుఁ, గోశమున (ధనాగారమున - ఒఱయందు) నిదిరించినట్టియు, మలినస్వరూపము గలిగినట్టియుఁ గృపణ కృపాణములకుఁ గేవలము ఆకారము ('ఆ' యను వర్ణము) చేతనే భేదము. కృపణ' శబ్దము 'ప'

కారమున 'అ' కారమును 'కృపాణ' శబ్దమున 'ప' కారముపై 'ఆ' కారమును గలవు. ఇదియే భేదము.

ఇట నుపమేయమగు కృపణునకుఁగానీ, యుపమానమగు కృపాణమునకుఁగానీ యాధిక్యము వర్ణింపబడమి "ననుభయరూపము" అను భేదము.

౩౯. శ్లేషము

కం. ప్రకృతము, లప్రకృతంబులుఁ,
ప్రకృతాప్రకృతములు, శబ్దపాటవమాత్ర
ప్రకటితసామ్యముఁ జెందిన
నకలంకత శ్లేషమయ్యె నదియును వరుసన్. ౧౬౧

కం. నిరతము శ్లిష్టవిశేష్యత
నరు దందును బ్రకృతములు; నప్రకృతములున్;
ధర నశ్లిష్టవిశేష్యము
లరయం బ్రకృతాప్రకృతము; లవి యెట్లన్నన్. ౧౬౨

ప్రకృతములు గానీ యప్రకృతములుగానీ ప్రకృతాప్రకృతములుగానీ యెచ్చట శ్లేషించునో యట శ్లేషాలంకారము. 'శబ్దపాటవమాత్ర ప్రకటిత సామ్యముఁ జెందిన' అనఁగా అర్థమునకు శబ్దమాత్రసామ్య మున్నచో ననఁగా శబ్దసమత్వ మున్నచో ననఁగా 'నొకశబ్దముచే రెండర్థములు చెప్పఁబడగా' అని యర్థము. ఇందు రెండర్థములకును నేకశబ్దబోధ్యత్వరూప సామ్యము గలదు.

అందు రెండర్థములును బ్రకృతములయినచోఁ బ్రకృతశ్లేషము; రెండును నప్రకృతములయినచో నప్రకృతశ్లేషము; రెంటిలో నొకటి ప్రకృతమును, వేఱొకటి యప్రకృతమును నయ్యేనేనిఁ బ్రకృతాప్రకృతశ్లేష.

ప్రకృతశ్లేషయందును, నప్రకృతశ్లేషయందును విశేషణవిశేష్యములు రెండును శ్లేషించును. ప్రకృతాప్రకృతశ్లేషలో విశేష్యము శ్లేషింపరాదు. విశేషణమే శ్లేషించును,

"యమకాదౌ భవేదైక్యం డలయో రలయోర్బవోః
శషయోర్ణనయోశ్చాంతే సవిసర్గావిసర్గయోః
సబిందుకాబిందుకయోస్స్యా దభేద ప్రకల్పనం"

యమకశ్లేషాదులందు డకార లకారములకును, రేఫ లకారములకును, బకార వకారములకును, శకార షకారములకును, నకార ణకారములకును, సవి

సర్గ, అవి సర్గపదములకును, సబిందుకాబిందుకపదములకును నైక్యము సేయ వచ్చును. అను నియమము నీశ్లేషలో బాటించుకొనవచ్చును. ఆంధ్రభాషలో నర్ధానుస్వారములుగల పదములకును లేనివానికిని రేఫ, శకటరేఫములకును నైక్యము జేసికొనవచ్చును.

౧. ప్రకృతశ్లేషము

కం. పరిణత గుణభరితములై
నిరుపమతరశాస్త్రకలన నిర్నిద్రములై
యిరవగు నీ ధర్మంబులు
నరనుత! యోబక్షితీంద్రు నరసింహనృపా! ౧౬౩

నరసభూపాలా! నీధర్మములు (విండ్లు) గుణభరితములై (సజ్యములై) శాస్త్రకలన నిర్నిద్రములై (శస్త్రసమూహసంబంధమువలన నిర్నిద్రములై) యున్నవి.

నరసభూపాలా! నీధర్మములు (రాజధర్మములు) గుణభరితములై (సంధి విగ్రహయానాది షడ్గుణములతోఁ బూర్ణములై) శాస్త్రకలననిర్నిద్రములై (రాజధర్మశాస్త్ర సంబంధముచే నిర్నిద్రములై) యున్నవి.

రాజవర్ణనము ప్రకృతముగాన నీ రెండర్థములును బ్రకృతములే. ఇట విశేషణ విశేష్యములు రెండును శ్లేషించినవి.

౨. అప్రకృతశ్లేషము

కం. అసదృశకాష్ఠాశ్లేషో
ల్లసితుల, నుగ్రకరయోగలక్షితుల, విభా
వసులనగు నీదు తేజో
విసరము నరసింహ! యోబవిభునరసింహా! ౧౬౪

ఓనరసభూపా! నీ తేజము దిక్కుల నాలింగనము సేసికొనునట్టియుఁ, దీక్ష్ణమగు కిరణములు గలిగినట్టియు సూర్యుని నవ్వును.

ఓనరసభూపాలా! నీ తేజము కట్టె నాలింగనము సేసికొనునట్టియు, నుగ్రమైన కిరణములు గలిగినట్టియు నగ్నిని నవ్వును.

ఇటఁ బ్రకృతము తేజము. సూర్యాగ్ను లప్రకృతములు. ఈ యప్రకృతములకు శ్లేష. ఇటఁగూడ విశేషణ విశేష్యములు రెండును శ్లేషించినవి.

ఈ ప్రకృత, అప్రకృత శ్లేషలలో విశేష్యము శ్లేషింపవలెనని పైనిఁ జెప్పఁబడినది. కాని రసగంగాధరకారుఁ డీ విశేష్యశ్లిష్టత కామచారమని చెప్పెను.

కరకలితచక్రఘటనో । నిత్యం పీతాంబర స్తమోఽరాతి
నిజసేవిజాడ్యహరణో । విష్ణు స్సూర్యశ్చ వః పాతు.

కరకలితమైన పాంచజన్య చక్రయోగము గలవాఁడును, పీతాంబరుఁడును, (తమః) రాహువునకు శత్రువును, తన సేవకుల జాడ్యమును (అజ్ఞానమును) హరించువాఁడును నగు విష్ణువు మిమ్ము రక్షించుఁగాక.

తన కిరణములయొక్క ప్రసరణములచేతఁ జక్రవాకపక్షులను గూర్చువాఁడును, ఆకాశమును గ్రాగినవాఁడును (ఆక్రమించినవాఁడును) చీఁకటికి శత్రువును, తన్ను సేవించినవారి జాడ్యమును (మూర్ఖత్వమును) హరించువాఁడును నగు సూర్యుఁడు మిమ్ము రక్షించుగాక.

ఇటఁ బ్రకృతములగు విశేష్యములు (విష్ణు, సూర్యపదములు) శ్లేషింపలేదు.

హారికరసంగా దధికం । రమణీయాప్యతులరాగసంకలితా
కమలాయాః కమలస్య చ । శోభా గలితా తవాఽననస్యాగ్రే.

స్వభావముచే మిక్కిలి రమణీయురాలును, హారికరసంగమువలన (విష్ణుహ స్తసంగము) నసమానమైన రాగము గల కమల (లక్ష్మి) యొక్క శోభ సుందరీ! నీ ముఖముముందు వివర్ణమయ్యెను.

స్వభావముచే మిక్కిలి రమణీయమయ్యును సూర్యకిరణ సంపర్కముచే నసమానమైన రాగము గల కమలముయొక్క శోభ సుందరీ! నీ మొగముముందు వివర్ణమయ్యెను.

ఇట నప్రకృతములగు విశేష్యములు (కమలా, కమల, శబ్దములు) శ్లేషింపలేదు.

3. ప్రకృతాప్రకృత శ్లేష

కం. అరిదరకరుఁడై సుమనో
వరభరణధురీణుఁడై యపారిత లక్ష్మీ
సిరవాసభాసురుండై
నరసింహుఁడు పొల్చు నాదినరసింహుఁడనన్. ౧౬౫

అరి = శత్రువు - చక్రము; దరము = భయము; శంఖము; సుమనో. వరులు = దేవతలు - పండితులు.

నరసభూపాలుఁ డాదినరసింహునివలె "అరిదరకరుఁడై, సుమనోవరభరణ ధురీణుఁడై యావారితలక్ష్మీ స్థిరవాసభాసురుఁడై పాలుచును.

ఇట నరసభూపాలుడుఁ ప్రకృతము; ఆదినరసింహుఁ డప్రకృతము. ఇట 'అరిదరికరుఁడు, సుమనోవరభరణధురీణుఁడు' ఇత్యాది విశేషణములే శ్లేషించినవి. కాని విశేష్యమగు నరసింహ శబ్దము శ్లేషింపలేదు.

ఈ ప్రకృతాప్రకృత శ్లేష యెల్లయెడల నుపమచే సంకీర్ణమై యుండును. ఉపమచే శ్లేష యుత్థాపితమగును. ఇట శ్లేషయే ప్రధానము.

విశేషణములు మాత్రమే యీ ప్రకృతాప్రకృతశ్లేషలో శ్లేషింపవలెనని చెప్పితిమి. విశేషణములు మాత్రము శ్లేషించినను ప్రకృతాప్రకృతధర్ములు రెండును గ్రహింపబడవలెను. (నరసింహుండాదినరసింహుఁడనన్ అనుచోటి యందువలెనే) ప్రకృత ధర్మిమాత్రమే గ్రహించినచో నది సమాసోక్తియే యగును. సమాసోక్తిలో విశేషణములు మాత్రమే శ్లేషించును.

ఈ ప్రకృతాప్రకృతశ్లేషకును శబ్దశక్తి మూలవ్యంగమునకును గల భేద మేమి? అన్నచో 'ఆదినరసింహుఁడనన్' అను నుపమానము వాచ్యమైనది. దానినిఁ దీసివేసి 'త్రిభువనస్తుతమహిమున్' అని యున్నచో నుపమాలంకారము వ్యంగ్యమగును.

ఇఁక నీశ్లేషలో శబ్దములు విఱుగకున్నచో అభంగశ్లేష; విఱిగినచో సభంగశ్లేష యనఁబడును.

"స్వయంచపల్లవాతామ్రభాస్వత్కరవిరాజితా
ప్రభాతసంధ్యేవా స్వాపఫలలుబ్ధే హితప్రదా.

ఇది పార్వతీవర్ణనము: పార్వతీదేవి ప్రభాతసంధ్యవలెఁ బల్లవాతామ్ర భాస్వత్కర విరాజిత. పార్వతీపక్షమునఁ బల్లవములవలె నాతామ్రములయిన (మిక్కిలి యెఱ్ఱని) ప్రకాశించు హస్తములతో విరాజిల్లుచున్నది. ప్రభాత సంధ్యాపక్షమునఁ బల్లవములవలె నాతామ్రములయిన సూర్యకిరణములచే విరాజిల్లుచున్నది. "పల్లవాతామ్రభాస్వత్కర విరాజితా" అనుచో శబ్దములు విఱుగలేదు. కాన 'అభంగశ్లేష'.

పార్వతి 'అస్వాపఫలలుబ్ధే' యనఁ బొందరాని ఫలము; అనఁగా మోక్షము; దానియందు లుబ్ధుఁడగువానియందు "హితప్రదా" హితమును నిచ్చునది. అనఁగా దుర్లభమైన మోక్షము నొసఁగునది.

ప్రభాతసంధ్య అస్వాపఫలలుబ్ధ + ఈ హితప్రదా. అస్వాపమన నిద్రాభావము; దానికి ఫలమైన స్నానసంధ్యావందనాదులు. దాని యందాసక్తులకు నీ హితము నిచ్చునది.

ఇట హితపర్దా, ఈ హితప్రదా. అని పదములు విఱువఁబడినవి. కాన సభంగ శ్లేష.

రాఘవపాండవీయమున సంస్కృతాంధ్రపదములకే సభంగాభంగ శ్లేషలు నిర్వహింపఁబడినవి.

మఱియు నీ సభంగశ్లేష వర్ణ, పద, లింగ, భాషా, ప్రకృతి, ప్రత్యయ, విభక్తి, వచన, భేదములచే నెనిమిది విధములని ప్రాశకార దర్పణకారులు తెలిపిరి, వాని లక్షణములకు నాంధ్ర సాహిత్యదర్పణమును జూచునది. గ్రంథ విస్తరభీతిచే వదలితిని. ఈ శ్లేష శబ్దాలంకారమని వారి మతము. కావున వారు శబ్దాలంకారములలోనే చేర్చిరి. దీనిని వారు శబ్దశ్లేష యనిరి. అర్థశ్లేషయుఁ గలదు. శబ్దపరివృత్తిని సహింపనిచో శబ్దశ్లేష; శబ్దపరివృత్తిని సహించినచో నర్థశ్లేష. పై 'పల్లవాతామ్రి' ఇత్యాది సభంగాభంగశ్లేషలు శబ్దశ్లేషలే.

స్తోకేనోన్నతి మాయాతి । స్తోకేనాయాత్యధోగతిం
అహోసుసదృశీ వృత్తి । స్తులాకోటేః ఖలస్య చ.

'కొంచెమాత్రముననే పైకిఁబోవును, కొంచెమాత్రముననే క్రిందికిఁ బోవును. త్రాసుయొక్కయు. ఖలునియొక్కయు వృత్తము సమానమే.'

ఇట 'స్తోకేన, ఉన్నతి, అధోగతి' శబ్దములు పరివృత్తిసేసినను శ్లేష నిర్వహింపఁబడుచునే యున్నది. కాన నిది యర్థశ్లేష.

శ్లేష నాంగ్లమున Paranomasia అందురు.

४०. పరికరము

४०. సాకూతములై సఫలతఁ
జేకొన్న విశేషణములు చెలఁగఁ బరికరం
బై కృతుల వెలయుచుండు మ
హాకవిసంస్తుత్యమగుచు నదియెట్లన్నన్. ౧౬౬

ఎచ్చట విశేషణములు సాభిప్రాయములుగా నిబద్ధములగునో యది పరికరాలంకారము.

సీ. దర్పితాహిత నృపోత్తమములు నిన్నెదిరింపఁ
గలరె! ధీరోత్తమగండ బిరుద!
విమతకీర్తి ప్రతాపములు నీచే సము
కట్టునే? యుభయరగండ బిరుద!
అరివధూతాటంక గరిమంబు నీచేతఁ
గలుగునే? గండరగండ బిరుద!
పరిపంధిగంధసింధురపంక్తి నీ ముంగల
నుండునే? గండభేరుండ బిరుద!

గీ. అరుణపరిణతధామ! రామాభిరామ!
రామణీయక నిర్జిత ప్రసవబాణ!
బాణసాహిత్య పరిపాక! పాకవైరి
విభవసౌభాగ్య! యోబభూవిభునృసింహ! ౧౬౭

నాలుగు పెద్దపాదములందున్న ధీరోత్తము, ఉభయరగండ, గండరగండ, గండభేరుండ పదములు దర్పితాహిత నృపోత్తములు, విమతకీర్తి ప్రతాపములు, అరివధూతాటంకగరిమలు, పరిపంధి గంధసింధురపంక్తి అనువానికిఁ బ్రతిద్వంద్వులుగా నిలిచి 'నరసభూపాలు నెదిరింపఁజాలరు' అను నభిప్రాయము గలిగి యున్నవి. ఇట్లే,

'సర్వమంగళ మంగళజాలమిచ్చు' అనుచోట సర్వమంగళా పద మభిప్రాయగర్భము.

౪౧. ఆక్షేపము

కం. ధర నిష్టమపరమార్థ
స్ఫురణంగాదన, ననిష్టము నపరమార్థ
స్ఫురణ విధింపఁగ, రెండై
యరయఁగ నాక్షేపమమరు నది యెట్లన్నన్. ౧౬౮

ఇష్టమును నాభాసముగా (అపరమార్థస్ఫురణ) నిషేధించిన నిష్టనిషేధాభాసమనియు, అనిష్టమును నాభాసరూపముగా విధించిన ననిష్టవిధ్యాభాసమనియు నాక్షేపము ద్వివిధము. ఇందలి ఇష్టనిషేధాభాసము మఱల ద్వివిధము. ఉక్తనిషేధాభాసము; వక్ష్యమాణనిషేధాభాసము; ఉక్తనిషేధాభాసము

కథనరూపమనియు, వస్తురూపమనియు మఱల ద్వివిధము. వక్ష్యమాణ నిషేధాభాసము కథనరూపముగా మాత్రమే యుండును. ప్రతాపరుద్రీయాదులు ఇష్టనిషేధాభాసము, అనిష్ట విధ్యాభాసము అను పదముల నుపయోగింపక ఉక్త నిషేధాభాసము, వక్ష్యమాణ నిషేధాభాసము అని తెలిపిరి. ఈ యుక్త, వక్ష్యమాణనిషేధాభాసములకుఁ బ్రతాపరుద్రీయ లక్షణము లిత్తుము.

> విశేషబోధాయోక్తస్య వక్ష్యమాణస్య వా భవేత్
> నిషేధాభాసకథన మాక్షేప స్స ఉదాహృతః.

ప్రాకరణికముగాఁ జెప్పినదానినిఁ (ఉక్తము) జెప్పఁదలఁచినదానినిఁ (వక్ష్యమాణము) గాని విశేషార్థబోధమునకై నిషేధించినట్లు చెప్పిన నాక్షేపాలంకారము.

౧. ఇష్టనిషేధాభాసము

సీ. మదిలోనఁ బాయకుండుదునన్నఁ బునరుక్తి;
      నీ సొమ్మనన్న గాణిక్యవృత్తి;
నినుఁబాసి నిలువలేనన నసంభావ్యంబు;
      పతివీవనఁగ నభఃప్రసవవాంఛ;
యతనుఁడు గారించునన నసాక్షికసూక్తి;
      చలిగాలి వేఁడన్న జనవిరుద్ధ;
మెలమి నిచ్చటికి రావలెయునన్న మదోక్తి;
      చను దెంతు నేనన్నఁ జాపలంబు;

గీ. వెలయుఁ ద్వదధీన యగు నన్ను వేఁచు నలక
లాధరుండన్న భవదుపాలంభసరణి;
గాన నేయుక్తులు నెఱుంగఁ గరుణఁజూడు
సరసగుణహార! యోబయనరస ధీర! ౧౬౯

పునరుక్త్యాదులచే 'మదిలోనఁ బాయకుండుదు' మొదలగు చెప్పిన వానినే నిషేధించినట్లాభాసముగాఁ దోఁచుచున్నది. పరమార్థమున నిది నిషేధముగాదు "నన్నవశ్యము కరుణఁజూడుము" అను విశేషార్థమును బోధించుటకే యీ నిషేధ ముద్దేశింపఁబడినది. అయితే యీ విశేషమగు 'కరుణఁజూడుము' అనునది వ్యంగ్యముగా భాసింపవలెను. కాని వాచ్యమైనది. ఈ యిష్టనిషేధాభాసరూపము (చెప్పినదాని నాభాసరూపమున నిషేధించుట) అని తెలిపితిమి.

ఈ యుక్తనిషేధాభాసము ద్వివిధము వస్తురూపము, కథనరూపము. ఇది కథననిషేధము. వస్తురూపనిషేధమెట్లన,

'నాహం దూతీ తనోస్తాపస్తస్యాః కాలానలోపమః'

"నేను దూతినిఁగాను. దాని తనుతాపము కాలానలోపమము." ద్యూతి 'నేను దూతినిఁగాను' అని చెప్పిన వాక్యమునందలి నిషేధము బాధితమై యాభాసరూపమునుబొంది సంఘటన కాలోచిత కైతవవచనములులేని యదార్థవాదినిసుమా' అను వస్తురూపమునఁ బర్యవసించుచు 'నిప్పుడేవచ్చి నాయికను బ్రదికింపుము' అను విశేషార్థమును నాక్షేపించుచున్నది.

వక్ష్యమాణ నిషేధాభాసము

విజ్ఞాపయామ స్తే కించిత్ కాకతీయకులోద్వహ !
విజ్ఞాప్యతే కి మథవా సర్వజ్ఞే రక్షకే త్వయి.

ఓ కాకతీయప్రభూ! నీకుఁ గొంచెదిగా విజ్ఞాపనమొనరుము. ఎందులకు లెమ్ము! సర్వమును దెలిసిన రక్షకుఁడవగు నీకుఁ దెలుపునదేమి ?

ఇటఁ జెప్పఁదలఁచినదానిని నిషేధించుకొన్నట్లు వర్ణింపఁబడినది. ఇటఁ గథననిషేధము.

౨. అనిష్టవిధ్యాభాసము

చ. అలుగఁగనేల ? మీరు వసుధాధిపులెన్న స్వతంత్రులై మమున్
వలదనవచ్చు; మీ మనసువచ్చినచోటికి నేగుఁ; డేగినన్
నెలకొని నీ ప్రియాంగనకు నీకును మార్గ్మొనలేకయుండ న
ర్మిలి సుకరంబుగాఁగ నొనరించెదఁగాక నృసింహభూవరా!

ఇట 'మీ మనసువచ్చినచోటికేఁగుఁడు' అని తన కిష్టములేనిదానిని విధిరూపమున నాయిక పలుకుచున్నది. ఈ విధి విధ్యాభాసము. ఏలన, నాయిక తన నాయకుని నిచ్చవచ్చినచోటికిఁ బొమ్మనదు. ఈ విధ్యాభాసము నీవు పరాంగనల వద్దకుఁ బోవలదను విశేషార్థమును బోధించుచున్నది. ఇట్టిదే యీ క్రింది పద్యమును గూడఁగనుఁడు.

ఆ. వె. ప్రియుఁడ! నీదు యాత్ర పెద్దకాలం బింక
నునుఁ దపింపఁబోదు నమ్ము! నిజము;
వెడలవలసియున్న వెడలుము తడయక
శంకలెల్ల నొక్కవంకఁ ద్రోసి.

౭౨. వ్యాజస్తుతి

కం. సతతంబు నిందచేతను
స్తుతియున్, స్తుతిచేత నింద చొప్పడ వ్యాజ
స్తుతియై చెలువగుఁ గృతులం
దతులిత కవివినుతమగుచు నది యెట్లన్నన్. ౧౭౧

నిందావ్యాజముచే స్తుతియు, స్తోత్రవ్యాజముచే నిందయును జేయుట వ్యాజస్తుతి.

సీ. నెఱిజీవనములేక నింగిపై భ్రమియించు
మత్స్యంబుఁ దునుము నేపాటి వాసి?
త్రిజగతీమాత వాగ్దేవి భండారంబు
చూఱఁగాఁగొనుట యే సుగుణితనము?
వేఁడినవారికి వెండియు నొకమాఱు
విత్తమీకుంట యే వితరణంబు?
అల యనాదిప్రవాహములైన యేర్లు వం
కలుదిద్దు నేవివేకంబు కలిమి?

గీ. వఱలు నీ కీర్తి ద్విజరాజ వైభవంబు
లపహరింపంగ నీ యాజ్ఞ యలరు టెంత?
పోచిరాజాన్వయాంబోధి పూర్ణచంద్ర!
సరసుతాటోప! తొరగంటి నరసభూప! ౧౭౨

ఇది నిందావ్యాజమునఁ జేయఁబడిన స్తోత్రము. ఇందలి నింద స్తోత్ర పర్యవసాయి.

కం. అసమ రణరంగముల నీ
యసినటి నటియింపఁ గరుల, హరులన్, గిరులన్
వెసనొసఁగు నార! యెంతటి
రసికుఁడు నీవైరి? యోబరాజ నృసింహా! ౧౭౩

ఇట "ఎంతటి రసికుఁడు?" అను స్తోత్రవ్యాజముచే శత్రునింద చేయఁబడు చున్నది. ఆంగ్లమున స్తుతిరూపమునఁ జేయఁబడిన నిందను Irony అందురు,

౫౩. అప్రస్తుత ప్రశంస

క౦. క్షితి నప్రస్తుతమునఁ బ్ర
స్తుతవస్తువు గమ్యమగుచు సొంపొందిన నీ
శ్రుతులందలపోయ నప్ర
స్తుత ప్రశంసాఖ్యమయ్యెఁ దుది మెట్లన్నన్. ౧౨౪

ఈ శ్రుతులన్ = ఈ శాస్త్రములందు.

అప్రస్తుతవస్తు వర్ణనముచేఁ బ్రస్తుతవస్తువు గమ్యమానమయినచో నప్రస్తుత ప్రశంసాలంకారము.

ఈ యప్రస్తుతప్రశంస పంచవిధము.

కార్యే నిమిత్తే సామాన్యే విశేషే ప్రస్తుతే సతి
తదన్యస్య వచస్తుల్యే తుల్యస్యేతి చ పంచధా.

కార్యము ప్రస్తుతమైనపుడు కార్యమును వర్ణింపక దాని కారణమును వర్ణించుట; కారణము ప్రస్తుతమైనపుడు దానిని వర్ణింపక కార్యమును వర్ణించుట సామాన్యము ప్రస్తుతమైనపుడు దానిని వర్ణింపక దాని విశేషమును వర్ణించుట; విశేషము ప్రస్తుతమైనపుడు దానిని వర్ణింపక సామాన్యమును వర్ణించుట; ప్రస్తుతము వర్ణింపవలసియుండఁగా దానిని వర్ణింపక దానికిఁ దుల్యమైన యనఁగా సారూప్యముగల వస్తువును వర్ణించుట అని యైదువిధములు. ఇట నైదవవిధమగు సారూప్యనిబంధనా-అప్రస్తుత ప్రశంసను మాత్రమే కవి యుదాహరించెను.

క౦. ననలు మొనలెత్తెఁ; దేనెలు
చినికెం; జిగురాకుగందెఁ; జెదరె నళితతుల్;
చనవున నీ పూఁదీఁగకు
ఘనమైన నృసింహుపొందు గలుగఁగఁబోలున్. ౧౨౫

ఇట నప్రస్తుతమగు పూఁదీఁగ వర్ణింపఁబడుటచేఁ దత్సారూప్యయగు సురతోపభుక్తయగు యువతీరూపమగు వస్తువు గోచరించుచున్నది. ఇది సారూప్యనిబంధనా ప్రస్తుతప్రశంస. (కానీ యొకదోషము గలదు. 'నృసింహుపొందు' అను పద మప్రస్తుతమున నన్వయింపకున్నది. 'వసంతుపొందు' అని యున్నచో సరిపోవును.) మిగిలిన వాని యుదాహరణము లిత్తుము. చూడుఁడు.

౧. కార్యము ప్రస్తుతమైనపుడు దాని కారణమును వర్ణించుట.

యాతాః కిం న మిళంతి సుందరి ! పునశ్చింతా త్వయా మత్కృతే
నో కార్యా; నితరాం కృశాసి; కథయత్యేవం సబాష్పే మయి
లజ్జామంథర తారకేణ నిపతత్పీతాశ్రుణా చక్షుషా
దృష్ట్వామాం హసితేన భావి మరణోత్సాహ స్తయా సూచితః.

"ఓ సుందరీ! వెళ్ళినవారు మఱల రారా ? నాకొఱకేల చింతింతువు చింతింపకుము. చాల కృశించితివి" అని నేను గన్నీటితోఁ బలుకఁగా లజ్జచే నిష్క్రియమైన కనీనికలుగల కన్నులతో వచ్చుచున్న కన్నీటి వాఁపుకొనుచు నన్నుఁజూచి నవ్వుచు భావిమరణోత్సాహమును సూచించినది.

నాయకుఁడు తన ప్రయాణసమయమున జరిగిన నాయికయొక్క ముచ్చటను దన మిత్రునితోఁ దెలుపుచున్నాఁడు. అతఁడు నీవేల ప్రయాణకార్యము మానితివి ? అని యడుగఁగాఁ బైవిధముఁగాఁ గారణరూపమున సమాధాన మిచ్చెను. కావునఁ గార్యము ప్రస్తుతముగాఁగాఁ గారణము వర్ణింపఁబడినది. దీనినిఁ గారణ నిబంధనాఽప్రస్తుత ప్రశంస యందురు.

౨. కారణము ప్రస్తుతముకాఁగాఁ గార్యము వర్ణింపఁబడుట.

ఉ. అంచలు గర్వభంగమగు నాసతి యానవిలాసముం గనన్
గాంచును మానవృత్తినిఁ బికంబులు ముచ్చటలాలపించినన్
గాంచిన మేనిమార్దవముఁ గన్పడు జాజియు రాతియట్లు; వీ
క్షించిన నంగశోభ సిరి సిగ్గిలితాల్పదె కావిపుట్టముల్ ?

ఇట నాయికయొక్క నడకలు, ముచ్చటలు, మార్దవము, అంగశోభ మొదలగునవి వర్ణనీయములగుచేఁ బ్రస్తుతములు; కాని వాని వర్ణనమేమియు లేదు; "హంసలకు గర్వభంగమగును; పికములు మానము వహించును; జాతి రాతి యట్లగును; సిరి కావిపుట్టమును ధరించును;" అని యప్రస్తుతకార్యములు వర్ణింపఁ బడినవి, నాయిక యొక్క నడకలు మొదలయినవి కారణములు. ఇది కార్య నిబంధనాఽప్రస్తుత ప్రశంస.

3. విశేషము ప్రస్తుతముకాఁగా సామాన్యము వర్ణింపఁబడుట.

పాదాహతం యదుత్థాయ మూర్ధాన మధిరోహతి
స్వస్థా దేవాపమానేఽపి దేహిన స్తద్వరం రజః.

ఏది పాదాహతమై లేచి తలపైకెక్కునో యాధూళి యవమానమొంది యును స్వస్థుఁడుగా నున్నవానికంటె మేలు.

'శిశుపాలునివలన నవమానమును బొందియు స్వస్థులముగా నున్న మన కంటె దుమ్ము మేలు' అని బలరాముఁడు శ్రీకృష్ణాదులతోఁ దెలుపుచున్నాఁడు.

ఇట "మనకన్న దుమ్ముమేలు" అనునది ప్రస్తుతము. అది విశేషరూపము. దానినిఁ దెలుపక యప్రస్తుతమగు 'పాదాహతం' ఇత్యాది రూపమున సామాన్యము వర్ణింపఁబడినది. ఇది సామాన్య నిబంధనాఽప్రస్తుత ప్రశంస.

౪. సామాన్యము ప్రస్తుతముకాఁగా విశేషమును వర్ణించుట.

> అంకాధిరోపిత మృగశ్చంద్రమా మృగలాంఛనః
> కేసరీ నిష్ఠురక్షిప్త మృగయూథో మృగాధిపః.

తన యొడిలో మృగము నారోపించుకొన్న చంద్రుడు మృగలాంఛనుఁడయ్యెను. క్రూరుఁడుగా మృగయూథమును హింసించెడు సింహము మృగరాజయ్యెను.

'మెత్తనివారినిఁజూచి మొత్తు క్రూరుఁడే కీర్తిమంతుఁడగును. మెత్తనివాఁడు కీర్తిమంతుఁడుగాఁడు" అను సామాన్యము ప్రస్తుతముకాఁగా నప్రస్తుతమగు విశేషము వర్ణింపఁబడినది. దీనిని విశేషనిబంధనాఽప్రస్తుత ప్రశంస యందురు.

సారూప్య నిబంధనాఽప్రస్తుత ప్రశంసను నరసభూపాలీయ గ్రంథకర్తయే యిచ్చెను.

అప్రస్తుతప్రశంసాదోషము

> ఆహూతేషు విహంగమేషు మశకో నాయాన్ పురోవార్యతే
> మధ్యేవారిధి వావసన్ తృణమణిర్ధత్తే మణీనాం రుచం
> ఖద్యోతోఽపి నకంపతే ప్రచలితుం మధ్యేఽపి తేజస్వినాం
> ధిక్సామాన్యమచేతసం ప్రభుమివా నామృష్ట తత్త్వాంతరం.

పక్షులను బిలువఁగా దోమ దానుగూడఁ బక్షినని కొని వచ్చుచున్నది. కాని యెవ్వరును దాని నాటంకపఱుపకున్నారు. సముద్రమధ్యమున రత్నములతోపాటు వసించుచు తృణమణి (గాజు) యును మణిగా వ్యవహరింపఁబడుచున్నది. మిణుఁగురు పురుగును తేజస్సులనడుమఁ దిరుగుటకు వెనుదీయదు. ఛీ! స్వరూపతారతమ్యజ్ఞానములేని బుద్ధిహీనుఁడగు ప్రభువువంటి యవివేకినిఁ గూర్చి యేమి చెప్పవలెను?

ఇట మొదటి మూఁడుపాదములందలి సామాన్యరూపమైన యప్రస్తుతవృత్తాంతవర్ణనములచే నాల్గవపాదముయొక్క యర్థము విశేషరూపముగాఁ బ్రస్తుతముగా స్ఫురించుచునేయున్నది. కావున దానిని మఱలఁ జెప్పుట పునరుక్తి లేక యపుష్టమను దోషమగును.

౨౮. పర్యాయోక్తము లేక పర్యాయోక్తి

క౦. ప్రస్తుతకార్యస్తుతిచే
బ్రస్తుతకారణముదోఁపఁ బర్యాయోక్తం
బస్తోక సుకవికావ్య
ప్రస్తుతమై చెలఁగుచుండు రహినెట్లన్నన్. ౧౭౬

ప్రస్తుతమగు కార్యవర్ణనముచేఁ బ్రస్తుతమేయైనకారణము తోఁచెనేనిఁ బర్యాయోక్తాలంకారము.

అప్రస్తుత ప్రశంసలో నప్రస్తుతము దోఁచును. ఇటఁ బ్రస్తుతకార్యముచేఁ బ్రస్తుతకారణము తోఁచును.

ఉ. "చక్కఁ ఱవెట్టవే వికచసారసలోచన! మాటనేర్పవే
చొక్కపుగుబ్బలాఁడి! ననుఁజొప్పడఁ బాణితలంబుఁజేర్పవే!
చెక్కులనిగ్గులాఁడి!" యని చిల్కలువల్కు; నృసింహ! పూర్వపున్
మక్కువ నీవిరోధినృపమందిర చిత్రవధూపరంపరన్. ౧౭౭

చక్కఁ ఱవెట్టవే! ఇత్యాధికమగు శుకప్రార్థనారూపకార్యముచే "నీశత్రురాజులును వారితో వారి భార్యలును రాజధానులను విడిచి పాఱిపోయిరి" అను కారణము గమ్యమగుచున్నది. రాజభార్యలు రాజధానులు విడిచి పాఱిపోవుటచేఁ జిలుకలు పోయి యంతపుర చిత్రములలోనున్న యారాజకాంతలను రాణులనుగానే భ్రమించి పైవిధమునఁ బ్రార్థించుచున్నవి. కాన శుక ప్రార్థనారూప కార్యమునకు రాణులు రాజధానులు విడిచి పారిపోవుట కారణము. ఇది గమ్యము. ప్రకాశకారదర్పణకారాదులు దీని లక్షణమును వివిధముగా నిచ్చియున్నారు. కనుఁడు.

"పర్యాయోక్తం తు గమ్యస్య వచోభంగ్యంతరాశ్రయం" చంద్రాలోకము. గమ్యమును భంగ్యంతరమునఁ జెప్పుట పర్యాయోక్తము.

"పర్యాయోక్తం వినా వాచ్యవాచకత్వేన యద్వచః" కావ్యప్రకాశము. వాచ్యవాచక స్వరూపముతోఁగాక వేఱువిధమునఁ జెప్పుట.

"పర్యాయోక్తం యదాభంగ్యా గమ్యమేవాభిధీయతే" సాహిత్యదర్పణము. గమ్యమే భంగ్యంతరమునఁ జెప్పఁబడినచోఁ బర్యాయోక్తము.

"వివక్షితస్యార్థస్య భంగ్యంతరేణ ప్రతిపాదనం పర్యాయోక్తం" రసగంగాధరము. వివక్షితమగు నర్థమును సరగాఁ జెప్పఁదలఁచిన యర్థమును భంగ్యంతరముచేఁ జెప్పుట పర్యాయోక్తము.

ఈ లక్షణములయం దెల్లయెడలను గమ్యమగు లేక వ్యంగ్యమగు నర్థముతో వైచిత్ర్యార్థము భంగ్యంతరమునఁ దెలిపినచోఁ బర్యాయోక్తము అని తెలియును. పర్యాయేణ భంగ్యంతరేణ ఉక్తమేవ ఉక్తిః పర్యాయోక్తంఅని వ్యుత్పత్త్యర్థము.

యం ప్రేక్ష్య చిరరూఢాపి నివాసప్రీతి రుజ్ఝితా
మదేనైరావణముఖే మానేన హృదయే హరేః.

రావణునిఁగాంచి మదము (కర్త) ఐరావతముఖమునందును, మానము (కర్త) ఇంద్రుని హృదయమందును దమ చిరరూఢమైన నివాసప్రీతిని వదలినవి.

ఇట "నైరావత శక్రులు మదమానముక్తులయిరి" అనునది వ్యంగార్థము. ఈ వ్యంగ్యార్థము వైచిత్ర్యార్థము వ్యంగార్థమే విధముగాఁ బ్రతిపాదింపఁబడవలయునో యావిధముగాఁ బ్రతిపాదింపఁబడక భగ్యంతరమునఁ (మదమైరావతముఖము నందును, మాన మింద్రుని హృదయమునందును దమ చిరరూఢమైన నివాసప్రీతిని వదలినవి. అను విధమున) బ్రతిపాదింపఁబడినవి. ఎట్లన, 'జనోగచ్ఛతి' అనునెడ "జనేన గమ్యతే" అనియు, 'ఆగమ్యతాం' అనునెడ 'ఆగమనేన అలంక్రియతాం'. అనియుఁ బ్రకారాంతరమున నొకే యర్థము వైచిత్ర్యార్థము చెప్పఁబడును. ఆవిధముముగనే వ్యంగ్యమగు నర్థమే యిట భంగ్యంతరముచేఁ బ్రతిపాదింపఁబడును. ఇట్లే.

"చక్రాభిఘాతప్రసభాజ్ఞయైన చకార యో రాహువధూజనస్య
ఆలింగనోద్దామవిలాస వంధ్యం రతోత్సవం చుంబనమాత్రశేషం"

ఏ విష్ణువు చక్రాభిఘాతరూపమగు విలాసహీనమునుగాఁ, జుంబనమాత్రశేషమునుగాఁ జేసెనో.

'శ్రీ విష్ణువు తన చక్రాయుధముచే రాహు శిరశ్ఛేదమును జేసెను' అను వ్యంగార్థమే పై విధమున భంగ్యంతరమునఁ జెప్పఁబడినది.

పై నరసభూపాలీయ లక్షణమునఁ 'ప్రస్తుతమగు కార్యముచేఁ బ్రస్తుతమగు కారణము గమ్యమగుచోఁ బర్యాయోక్తము' అని యున్నది. ఈ లక్షణములకును దానికిని నేకవాక్యత యెట్లు? అన్నచో వినుఁడు. ఎల్లయెడలను గమ్యమగు కారణరూపార్థమే భంగ్యంతరమునఁ (గార్యరూపమున) జెప్పఁబడుచున్నది. కావున నరసభూపాలీయలక్షణము నిర్దుష్టమే.

ఇందలి వ్యంగ్యము వాచ్యసిద్ధ్యంగము. కావున జగన్నాథ మతమున నుత్తమకావ్యమును నితర మతమున గుణీభూతవ్యంగ్యమును నగును.

౭౫. ప్రతీపము

కం. ఉపమేయమె చాలును ధర
నుపమానం బేల? యనఁగ నొనరుఁ బ్రతీపం
బపరిమిత సుకవికృతులం
దపారవిస్ఫూర్తిఁ జెంది యదియెట్లన్నన్. ౧౭౮

ఉపమానముయొక్క పని యుపమేయమే చేయుచుంటచే నుపమాన మేల? అని వర్ణింపఁబడినచోఁ బ్రతీపము.

సీ. సత్పథక్రమకళా చాతురి నెఱపదో?
కమలాకరామోదకరముగాదో?
వివిధచక్రానంద విభవంబొనర్పదో?
సతతంబు నుదయసంగతముగాదో?
ఇల మహాగ్రహరాజ జృంభణంబలమదో?
యమితదోషోన్మేష హరముగాదో?
మహితగాంగేయధామస్ఫూర్తిఁ జెలఁగదో?
యచ్యుతోగ్రాకారహారి గాదో?

గీ. నీప్రతాపంబు దనవలె నిఖిలతమము
నడఁపఁగాలేదొ? తా నేల యరుగుదెంచుఁ
గుంటిసారథితో నల్లకుముదవైరి?
నరనుతాటోప! యోబయనరసభూప! ౧౭౯

ఉపమానమగు సూర్యుఁడు చేయు కార్యమును నుపమేయమగు ప్రతాపమే చేయుచుండఁగా నతఁడేల? (ఉపమానమేల?) అని చెప్పుటచేఁ బ్రతీపము.

ఉపమేయమున కుపమానత్వముఁ గల్పించినను బ్రతీపమే యగును. ప్రతీపమన విపరీతము. ఉపమాలంకారమునకు విపరీతాలంకారము ప్రతీపము.

“త్వల్లోచనసమం పద్మం త్వద్వక్త్రసదృశో విధుః”

పద్మము నీ కన్నులతో సమానము. చంద్రుఁడు నీ ముఖముతో సమానము. ఇట నుపమేయములగు నేత్రముఖములు ఉపమానములయినవి.

ఇఁకఁ దర్కన్యాయమూలాలంకారములు నిరూపింపఁబడును.

౪౬. అనుమానము

కం. భువి సాధనసంపదచే
నవిరళవిస్ఫూర్తిసాధ్య మనుమేయముగా
వివిధశ్లేషవిశేషా
ద్యవియుత మనుమానమయ్యె నదియెట్లన్నన్. ౧౮౦

సాధ్యసాధన నిర్దేశ నిబంధనము గలది యనుమానాలంకారము. సాధన సంపదచే సాధ్య మనుమానింపఁబడవలెను. తర్కశాస్త్రమున ననుమానప్రమాణ మను నొక ప్రమాణముగలదు. పర్వతమునఁ బొగను జూచి నిప్పున్నదని యొకఁ డూహించును. ఇది యనుమానప్రమాణముయొక్క నిరూపణము. "పర్వతమున నిప్పున్నది. ఏల? పొగ యుంటవలన. ఎటనెటఁ బొగయుండునో యటనటఁ దప్పకనిప్పుండును. వంటయింట పొగ యున్నది; నిప్పున్నది. కావునఁ బొగ యున్నచోటఁ దప్పక నిప్పుండును. నిప్పులేనిచోఁ బొగ లేదు. మడుగున నిప్పులేదు. కానఁ బొగ లేదు." కాఁబట్టి పొగ యను సాధనముచే సాధ్యమగు నిప్పు పర్వతమున ననుమానింపఁబడుచున్నది. అదేవిధమునఁ జమత్కారవిశేషముచే సాధనముచే నియత సాహచర్యముగల సాధ్యమును ననుమానించుట యనుమానాలంకారము.

వివిధశ్లేషవిశేషాద్యవియుత మన శ్లేషవిశేషాదులచేఁ దప్పక కూడినది. (యుతము=కూడినది; వియుతము=కూడనిది! అవియుతము = తప్పకకూడినది) అనఁగా నీయనుమానాలంకారము శ్లేష, రూపక, ఉత్ప్రేక్షాదిగర్భమై సుందరముగా శోభిల్లును.

సీ. కమలాక్షుఁడీ మేటి కాఁబోలుఁ గాకున్నఁ
గరముల శంఖచక్రములు గలవె?
కమలారి యీరాజు గాఁబోలుఁ గాకున్న
సకలకళావిలాసములు గలవె?
కమలాప్తుఁడీ ప్రోడ గాఁబోలుఁ గాకున్న
నధికతమండలవ్యాప్తి గలదె?
కమలజుండీ స్వామి కాఁబోలుఁ గాకున్నఁ
జతురాననవచఃప్రశస్తిగలదె?

గీ. అనుచుఁ గొనియాడుదురు నిన్ను నంగవంగ
మాళవావంతి గౌళనేపాళచోళ

కుకురు కురుపాండ్య శకముఖక్షోణిపతులు
నరనుతాటోప! ఓబయనరసభూప! ౧౮౧

శంఖచక్రములు=శంఖచక్రాయుధములు, శంఖచక్రరూపరేఖలు; కలావిలాసము=షోడశకళలవిలాసము; విద్యలవిలాసము; మండలము=బింబము: రాష్ట్రము చతురాననన=బ్రహ్మ; చతురమైన ముఖము.

ఇట శంఖచక్రాది సాధనములచేఁ గమలాక్షాదులగు సాధ్యములు సాధింపఁబడినట్లు వర్ణింపఁబడినది. శంఖచక్రాదులకును గమలాక్షాదులకును నియత సాహచర్యము గలదుగదా! ఇట శ్లేషగర్భమగు ననుమానము.

జానీమహేఽస్యా హృది సారసాక్ష్యా
విరాజతేఽంతః ప్రియవక్త్రచంద్రః
ఉత్కాంతిజాలైః ప్రసృతైస్తదంగే
ష్వాపాండుతా కుట్మలతాక్షిపద్మే

ఈ యువతి హృదయమునఁ బ్రియముఖచంద్రుఁడు శోభిల్లుచున్నాఁడు. (సాధ్యము) ఏలన దానిమేనిపై నుబికిన ముఖచంద్రకాంతిజాలముచేఁ దెల్లఁదనము గనవచ్చుచున్నది. మఱియు దాని కనుదామరలు మూసికొన్నవి. (సాధనము)

ఇట వక్త్రచంద్రుఁడనుచో రూపకము. కాన నిది రూపకగర్భమగు ననుమానము.

యత్ర పతత్యబలానాం దృష్టిర్నిశితాః పతంతి తత్ర శరాః
తచ్చాపరోపితశరో ధావత్యాసాం పురః స్మరో మన్యే

ఎచట యువతులచూపు పడుచున్నదో యచట వాఁడిములుకులు పడుచున్నవి. (సాధ్యము) దీనినిఁబట్టి యధిజ్యశరాసనుఁడై (విల్లెక్కు పెట్టినవాఁడై) మదనుఁడు వారిముందు పరుగువాఱుచున్నాఁడని యూహింతుము. (సాధనము- ఇట సాధనముత్ప్రేక్షింపఁబడుచున్నది) ఇటఁ నుత్ప్రేక్షాగర్భమగు ననుమానము.

౮౭. కావ్యలింగము

కం. హేతువు వాక్యార్థంబై
యాతతవిస్ఫూర్తితోఁ బదార్థంబున్నై
ఖ్యాతిగనఁ గావ్యలింగం
బై తగు సత్కృతులయందు నదియెట్లన్నన్. ౧౮౨

ఒకకార్యమునకు వాక్యార్థమైనను బదార్థమైనను హేతువుగా నిర్దేశింపఁబడినచో గావ్యలింగము.

౧. వాక్యార్థహేతుకము

మ. అరుదై పొల్పగు 'పోచిరాజు నరసింహా' యన్న యష్టాక్షరీ
వరమంత్రం బది యెల్లకాలము నరుల్ వాక్రుక్కసిద్ధించుఁబో!
కరు, లాందోళిక, లశ్వముల్, విభవముల్, గ్రామంబు, లత్యుజ్జ్వలాం
బరముల్ సొమ్ములుఁ బల్లకీల్, పరిణయప్రారంభసంరంభముల్.

గజాదులు లభించుటకు హేతువుగా "పోచిరాజు నరసింహా!' యన్న యష్టాక్షరీవరమంత్రం బది యెల్లకాలము నరుల్ వాక్రువ్వ" అను వాక్యము కూర్పఁబడినది.

౨. పదార్థహేతుకము

కం. గూఁడునఖదళితప్రతిమా
కరిచిత్రితభిత్తిగళితఘనమణివీక్షా
పరితోషయుతములై నీ
యరిపురముఁలఁ గినుకమాను హరులు నృసింహా! ౧౭౫౮

సింహములు గినుక మానుటకు హేతువుగా 'మణివీక్ష' అను పదార్థము కూర్పఁబడినది. (నరసరాజు శత్రువులు దమపట్టణములను విడిచిపోయిరి. వారి మేడలలోని గోడలపైఁ జిత్రింపఁబడిన యేనుగులను గాంచి సింహములు నిజమైన యేనుగులే అని వాని కుంభములను జీల్పగా మణులు రాలుచున్నవి. వానిని జూచి సింహములు కినుకను మానుచున్నవి.)

దీనినిఁ గొందఱు హేత్వలంకారమనిరి. రసగంగాధరకారుఁడు "కావ్యలింగం నాలంకారః। వైచిత్ర్యాత్మనో విశేషస్య అభావాత్" కావ్యలింగమలంకారముగాదు. అలంకారమునకుఁ గావలసిన వైచిత్ర్యవిశేష మిందు లేదు అని యలంకారత్వమును నిషేధించెను.

౭౮. అర్థాంతరన్యాసము

గీ. మహిని విశేషంబుచేత సామాన్యమును, బ్రి
సక్తసామాన్యమున విశేషము, సమర్థ

తముగ నర్థాంతరన్యాస మమరుచుండు
నెలమి రెండువిధంబులై యెట్లటన్న. ౧౨౫

విశేషముచేత సామాన్యమును, సామాన్యముచేత విశేషమును సమర్థింపఁబడినచో నర్థాంతరన్యాసమగును.

అనుపపద్యమానముగా (పొసఁగనివిధముగ) భావింపఁబడుచున్న యర్థమును నుపపద్యమానముగాఁ జేయుటకై యనఁగా సమర్థించుటకై యర్థాంతరమును దెచ్చియుంచుట యర్థాంతరన్యాసము.

౧. విశేషముచే సామాన్యము సమర్థింపఁబడుట

కం. విమలాత్ముఁ డెచటనుండిన
విమలుండగు; నెట్లటన్న వినుము సురాగా
రమునఁజరించియు నీయశ
మమలస్థితిగాదె? యోబయప్రభునరసా! ౧౨౬

విమలుఁ డెచ్చటఁ జరించినను విమలుఁడే! నీ కీర్తి నీలాకాశమునఁ జరించినను విమలమే. 'విమలుఁడు విమలుఁడే' అనునది సామాన్యము. నీకీర్తి యిత్యాదికము విశేషము. ఈ విశేషముచే సామాన్యము సమర్థింపఁబడుచున్నది. 'విమలుఁడు విమలుఁడే' అనఁగానే యేల విమలుఁడు మలసహితుఁడుగాఁడో యది యనుభవపూర్వకముగాఁ దెలియదు. నీకీర్తి మలినమైన యాకాశమునఁ జరియించియు విమలము" అనుటచే నది యుపపద్యమానముగా నిస్సందిగ్ధముగా రూఢిపడును.

౨. సామాన్యముచే విశేషము సమర్థింపఁబడుట.

చ. జలనిధి రాజకన్య కనుసన్న మెలంగుచునుండు; వాణియున్
మెలఁగునుమాటలోన నెలమిం జెయిసన్నజరించుఁకీర్తి; నీ
లలితభుజోపగూహనవిలాసముమానదుధాత్రి సద్గుణో
జ్జ్వల! నరసింహ! మంత్రబలవంతుల కింతులుచిక్కుటబ్రమే?

లక్ష్మి, సరస్వతీ, కీర్తి, భూదేవులు నీ వంశవదలై యున్నారు. అనునది విశేషార్థము. ఇది యనుపద్యమానముగాఁ దోఁచుచున్నది. మంత్రబలవంతుల కింతులు చిక్కుటబ్రమే ? అను సామాన్యార్థముచే నుపపద్యమానమగుచున్నది.

అర్థాంతరన్యాసదోషము

దివాకరాద్రక్షతి యో గుహాసు లీనం దివా భీత మివాంధకారం
క్షుద్రేఽపి నూనం శరణం ప్రపన్నే మమత్వ ముచ్చై శ్శిరసామతీవ.

ఇది హిమవత్పర్వత వర్ణనము. హిమవంతము తన గుహాలయందు దివాభీత మట్లు (పగటికి జడిసినదివలె; గుడ్లగూబయో యన అని రెండర్థములు.) డాఁగిన యంధకారమును సూర్యునినుండి కాపాడుచున్నది. తన్ను శరణుఁజొచ్చిన క్షుద్రునియందును మహోన్నతులకు మమత్వ ముండునుగదా!

ఇట నచేతనమగు చీఁకటి సూర్యునివలన భయపడిన ట్లుత్ప్రేక్షింపఁబడినది. అచేతన పదార్థమునకు భయముండదుగదా! కవిప్రౌఢోక్తిచే నట్లుత్ప్రేక్షింపవచ్చును. దానికనుపపత్తిలేదు. అనుపపత్తి యున్నచో నర్థాంతరన్యాస మవసరము. ఇట ననుపపత్తిలేమిఁ దత్సమర్థనార్థ మర్థాంతరన్యాస మనవసరము.

౭౯. యథాసంఖ్యము

కం. సమముగ నేవరుసఁ బదా
ర్థము లుద్దిష్టంబులయ్యెఁ దగనా పర్యా
యమున ననూద్దిష్టములై
యమర యథాసంఖ్యమయ్యె నది యెట్లన్నన్. ౧౮౮

ఏ క్రమమునఁ బదార్థము లుద్దేశింపఁబడినవో పర్యాయమునఁగూడ నాక్రమమునే యనుసరించి వచింపఁబడినచో యథాసంఖ్యాలంకారము. దీనికి సంఖ్యానమనియుఁ గ్రమాలంకారమనియు నామాంతరములు.

చ. వరకరుణా, ధరాభరణ, వైభవ సద్గుణ, బుద్ధిచాతురీ,
పరమవిభుత్వ, పావనవిభా, బల, ధైర్యవిజృంభణంబులన్
వరుస హరిన్, గిరిన్, గలశవార్నిధి, గీర్నిధి, శూలిఁ, గీలి నా
కరిఁగిరి గెల్తువార! త్రిజగన్నుత! శ్రీ నరసింహ భూవరా!

క్రమముగాఁ గరుణయందుహరిని, ధరాభరణమున గిరిని వైభవసద్గుణమునఁ గలశవార్నిధిని, బుద్ధిచాతురిని గీర్నిధిని. పరమవిభుత్వమున శూలిని, పావన విభయందుఁ, గీలిని, (అగ్నిని) బలమునఁ గరిని, ధైర్యమున గిరినిఁ గెల్తువు.

ఉద్దిష్టములకు యథాక్రమముననే యనూద్దిష్టములును వచింపఁబడినవి. విచ్ఛిత్తి విశేషములేమి దీనినిఁగూడ నలంకారము గాదని రసగంగాధరుఁడు వచించెను.

౮౦. అర్థాపత్తి

కం. వరుస నొకానొక వస్తువు
గిరికొన వస్త్వంతరంబు కిముతన్యాయ

స్ఫురితంబై చనఁ దేరఁగ
ధర నర్థాపత్తియయ్యెఁ; దగ నెట్లన్నన్. ౧౯౦

ఒక యర్థముయొక్క నిష్పత్తిచేతనే వేఱొకయర్థము కైముతిక న్యాయముచే సిద్ధించుచున్నట్లు వర్ణించిన నది యర్థాపత్తి. దండాపూపన్యాయమని యొక న్యాయము గలదు. 'ఎలుకలు దండమును భక్షించినవి' అనఁగానే దండభక్షణముచేతనే దండమునందున్న యపూపభక్షణ మర్థాత్తుగాఁ జెప్పఁబడినట్లే యగును. అట్లే యిటను గ్రహింపవలెను.

సీ. అమరశైలము చిన్నమంతగాఁ దలపోసి
యీశాచలము గారమెత్తుఁ జేసి
వెలయు మంథానాద్రి వేళ్ళతోఁ బెకలించి
మైనాక మబ్ధిలోఁ గ్రుగ్గఁ జేసి
యనుపమావంధ్య వింధ్యస్ఫూర్తి నీఁగ్రామి
మలయాగ మూర్వికి వెలి యొనర్చి
యల క్రౌంచగిరికి రంధ్రాన్వేష మొనరించి
వలిగుబ్బలికి వింతపడఁకుఁ గూర్చి

గీ. అడరు నీధైర్య; మనినచో నపరగిరులు
సాటిరావని మఱి వేఱె చాటనేల?
పోచిరాజాన్వయాంబోధి పూర్ణచంద్ర!
వైరిగజసింహ! యెంబయనారసింహ! ౧౯౧

ఇట నీధైర్య మమరశైలాదుల నల్పముగాఁ జేసెనను నర్థోపన్యాసముచేతనే వస్త్వంతరములయొక్క స్వల్పత్వము వేఱె యడుగనేల? అను నర్థము కైముత్యన్యాయముచే వర్ణింపఁబడినది.

ఇట 'అపరగిరులమాట చాటనేల?' అనినఁ జాలును. 'అపరగిరులు సాటిరావని' అనునది యసుందరము.

కం. తన హృదయంబును జీలిచి
కొనివచ్చిన కలికి కటికగుబ్బలకవకుం
గనికరమనునది లేశం
బును గలదే లాఁతిహృదయమును జీల్పంగన్ ?

పై పద్యమున శాబ్దమగు కైముత్యము (చాటనేల?) ఇట నారము. (తన హృదయము నే చీల్చుకొని వచ్చెను. ఇంక లాంతిహృదయమును గూర్చి చెప్పనేల? యని భావము.)

౫౧. పరిసంఖ్య

కం. తలఁపఁగ నొకటి యనేక
స్థలముల సంబంధసంగతంబగు నెడలన్
బలిమి నొకయెడనె నిలుపుట
వెలయుంబరిసంఖ్యయగుచు వినుమెట్లన్నన్, ౧౯౨

పరి = పర్జనేన కస్యచిద్వర్జనేన యత్ర చిత్సంఖ్యానం వర్ణనీయత్వేన గణనం పరిసంఖ్యా అని వ్యుత్పత్తి. ఒకవస్తు వనేకస్థలములం దేకకాలమున సంభవించుచుండఁగా నేకస్థలమునందే నియమించుట పరిసంఖ్య.

సీ. అందమై త్రిభువనానందమై జితకుంద
బృందమై నభమున బెరయునెద్ది?
పాంకమై భృతరక్తపంకమై సమరని
శ్శంకమై వినుతింపజాలునెద్ది?
తోరమై దానైకధీరమై సజ్జనా
ధారమై ధారుణిఁ దనరునెద్ది?
తండమై చండిమాఖండమై సంభృతా
జాండమై దండిమై నలరునెద్ది?

గీ. వినుము నీకీర్తి; నీభుజాన్వితకృపాణి;
నీకరము; నీరుచియకాని నెఱయఁగాదు
విధుపొడుపు; గాదుపవి; గాదు వేల్పుమ్రాను;
గాదు రవిబింబ మోబయుకాంతునరస! ౧౯౩

అందమై నభమున బెరయునెద్ది? అనునెడ నా వస్తువు విధుపొడుపు, కీర్తియును రెండును గావచ్చును. అట్టిచో విధుపొడుపును గంఠోక్తిచే విసర్జించి కీర్తిగానే నిబంధింపఁబడినది. మిగిలిన పాదములందును నిదేవిధముగ గ్రహింపవలెను.

ఈ లక్షణ లక్ష్యములు ప్రతాపరుద్రీయానుసారముగా నున్నవి. కావ్యప్రకాశ సాహిత్యదర్పణములందు దీని లక్షణ మిట్లున్నది.

కించిత్పృష్టమపృష్టం వా కథితం యత్ప్రకల్ప్యతే
తాదృగన్యవ్యపోహాయ పరిసంఖ్యాతు సా స్మృతా.

ప్రశ్నపూర్వకముగాఁ గానీ యప్రశ్నపూర్వకముగాఁ గానీ ప్రతిపాదితమైనది. యన్యవ్యపోహార్థము గల్పింపఁబడినచో నది పరిసంఖ్య.

కిం భూషణం సుదృఢ మత్ర యశో; న రత్నం
కిం కార్యమార్య చరితం సుకృతం; న దోషః
కిం చక్షురప్రతిహతం ధిషణా; న నేత్రం
జానాతి క స్త్వ దపరస్సదసద్వివేకం.

ఈ లోకమున సుదృఢమగు భూషణమేమి ? యశస్సు; అంతేకాని రత్నము గాదు; చేయఁదగినదేమి ? ఆర్యచరితమగు సుకృతము; దోషముగాదు; అప్రతిహతమగు చక్షువేమి ? బుద్ధి; నేత్రము గాదు; నీకంటె నెవఁడు సదసద్వివేకమును తెలిసినవాఁడు గలఁడు ?

ఇట 'కిం భూషణం సుదృఢ మత్ర ?' అనునది ప్రశ్న, సమాధానముగాఁ బ్రతిపాదితమైనది "యశః నరత్నం" అనునది. ఇది యన్యశ్యపోహార్థము అనగా స్వసదృశ వస్తువ్యావృత్తియందుఁ బర్యవసించును. (కీర్తియే భూషణముగాని రత్నముగాదు అనునర్థమునఁ బర్యవసించును. ఇది ప్రశ్నపూర్వకము.

పై నరసభూపాలీయ లక్షణమునకును దీనికిని నేకవాక్యత యెట్లని ప్రశ్న వచ్చుచున్నది. నరసభూపాలీయ లక్షణమగు "ఒక వస్తువ నేకస్థలములం దేకకాలమున సంభవించుచుండఁగా నేకస్థలమునందే నియమించుట" అను లక్షణ మిటఁ గూడఁ బట్టును. ఎట్లన "కిం భూషణం" ఇత్యాది స్థలమున భూషణత్వము కీర్తి, రత్నములందుఁ బ్రసక్తించుచుండగాఁ రత్నము భూషణము గాదని కంఠోక్తిచే వర్జించి కీర్తియే భూషణమని నియమింపఁబడినది. ఇదేవిధమున మిగిలినయెడలను గ్రహింపవలెను. లక్షణములందుఁ గథనభేద మున్నను సమానార్థకములే. లక్షణద్వయమునందును నన్యవ్యపోహము ప్రధానము.

ఈ పరిసంఖ్యాలంకారము చతుర్విధము. ఇది ప్రశ్నపూర్వకము. ఇందుఁ బ్రశ్నమును, శాబ్దమమగు పరివర్జనమును గలదు.

కి మాసేవ్యం పుంసాం ? సవిధమనవద్యం ద్యుసరితః
కి మేకాంతే ధ్యేయం ? చరణయుగళం కౌస్తుభ భృతః
కి మారాధ్యం పుణ్యం ? కి మభిలషణీయం ? చ కరుణా
యదాసక్త్యా చేతో నిరవధి విముక్త్యై ప్రభవతి.

పురుషులకు సేవింపఁదగిన (వసింపఁదగిన) స్థల మేది? పవిత్రమగు గంగాతీరము. ఏకాంతమున ధ్యానము చేయఁదగినదేది ? శ్రీహరియొక్క చరణ

యుగళము. ఆరాధింపఁదగినది, (గడింపఁదగినది) ఏది ? పుణ్యము. అభిలషింపఁ దగినదేది ? కరుణ. తదాసక్తిచే హృదయము పునరావృత్తిరహితమైన ముక్తినిఁ బొందఁజాలును. ఇందుఁ బ్రశ్నమే కాని "యశో న రత్నం" అన్నట్లు శాబ్దమగు వర్జనము లేదు. అర్థమగు వర్జనము గలదు.

భక్తిర్భవే న విభవే । వ్యసనం శాస్త్రే న యువతికామాస్త్రే
చింతా యశసి న వపుషి । ప్రాయః పరిదృశ్యతే మహతాం.

భవునియందే భక్తి; విభవమునఁ గాదు; శాస్త్రమునందే వ్యసనము. యువతీ రూపమగు కామాస్త్రమునఁ గాదు (కామాస్త్రరూపమగు యువతి యనియు నర్థమును జెప్పఁగొనవచ్చును.) యశస్సంపాదనమునందే చింత; శరీర పోషణమునఁ గాదు. మహాత్ములకుఁ దఱచుగా నివ్విధమునఁ గనఁబడును.

ఇటుఁ బ్రశ్నములేని శాబ్దమగు వర్జనము గలదు.

కౌటిల్యం కచ నిచయే, కరచరణాధరదళేషు రాగస్తే
కాఠిన్యం కుచయుగళే, తరళత్వం నయనయో ర్వసతి.

నీ కచబృందమునఁ గౌటిల్యమును, కర, చరణాధరములందు రాగమును, కుచయుగమునఁ గాఠిన్యమును, నయనములందు, దరళత్వమును వసించుచున్నవి.

ఇటుఁ బ్రశ్నములేని యర్థపరివర్జనము గలదు.

౫౨. ఉత్తరము

కం. ఎత్తఱినున్నెయంబే
నుత్తరమునఁబ్రశ్న, మదియు, నుత్తరమువెసన్
మొత్తమయిపొల్చునెత్తఱి
నత్తఱి నుత్తరమునెగడు; నదియెట్లన్నన్. ౧౯౪

ప్రతివచనమాత్రముచే నెచ్చటఁ బ్రశ్నరూప మూహింపఁబడునో యది యొక యుత్తరాలంకారభేదము. ఈప్రశ్నోత్తరములు మొత్తమైయున్నచో ననఁగా మాలారూపముగా నున్నచో నిది మఱొక యుత్తరాలంకారభేదము.

ఈ రెండవభేదమునకుఁ బ్రకాశకారుఁ డీ క్రిందివిధమున లక్షణముఁ జెప్పెను.

"అసకృ ద్యదసంభావ్య ముత్తరం స్యాత్తదుత్తరం"

పెక్కుసారులు ప్రశ్నలును లోకోత్తరముగా ననఁగా సామాన్యు లూహింపరాని విధమునఁ బ్రతివచనములును వర్ణింపఁబడినచో నదియు నుత్తరా

లంకారభేదము. ఈ ప్రశ్నోత్తరము లొక్కమారు వర్ణించినచో విచ్ఛిత్తి విశేషము లేమి మాలారూపముననే యుండవలెను.

౧

సీ. అలరారు పూఁదీవయని తలంచితిఁగాని
యబల! నీతనువల్లియగుట యెఱుఁగ
నాలోలపల్లవంబని భ్రమించితిఁగాని
చెలువ! నీచేసన్న సేయుటెఱుఁగ
అలిబాలికాజాలమనుచుఁ జూచితిఁగాని
సుదతి! నీచికురముల్ సెదరుటెఱుఁగ
నలకోకిలాలాపమనుచు నుండితిఁగాని
పడఁతి! నీవెలుఁగెత్తి పలుకుటెఱుఁగ

గీ. అలుకఁ జాలింపుమనుచు నీయహితనృపతి
తావకోద్భటధాటికిఁ దల్లడిల్లి
యడవులకునేఁగి కులకాంత నాదరించు
నరనుతాటోప! యోబయనరసభూప! ౧౯౫

పతియొక్క యీ ప్రతివచనములచేత భార్యసేసిన “అగపడుచున్నను నన్నుఁ జూడవేమి? చేసన్నఁజేయుచున్నను రావేమి? ఎలుగెత్తిపిలిచినను బలుకవేమి?” అనుప్రశ్న లూహింపఁబడుచున్నవి. అట్టి ప్రశ్నలే లేకున్నచో నిట్టిసమాధానములే పొసఁగవు. అసంగతములే యగును. ఇందలి మూఁడవ పాదముననున్న “అలిబాలికా” ఇత్యాదికము ప్రతివచనరూపముగా లేదు. కావున నిటఁ బ్రశ్నము న్నేయముగాదు. లేక యతికష్టముగాఁ బ్రశ్న నూహింపవచ్చును. ఎట్లన, “నా చికురములు సెదరుటెఱుఁగవా?” అని. తత్సమాధానము ‘అలిబాలికా’ ఇత్యాదికము అని.

౨

ఉ. ఎవ్వఁడు దేవతాగురుఁ? డహీనశయానుఁ; డవక్రవిక్రముం
డెవ్వఁడు? రామభద్రుఁడు; మహీవలయైకధురాధురంధరుం
డెవ్వఁడు? భోగిభర్త! జగదేకవిజృంభిత దానదీక్షితుం
డెవ్వఁడు? పోచిరాజనరసేంద్రుఁడె వార్ధిపరీత మేదినిన్. ౧౯౬

ఇచటఁ బ్రశ్నములును సమాధానములు మాలారూపమునఁ గలవు. సమాధానములు లోకాతిక్రాంతగోచరమగు నసంభావ్యరూపమున నిబంధింపఁ బడినవి. ప్రథమభేదమునఁ బ్రశ్నము వ్యంగ్యరూపము. సమాధానము వాచ్యము. ఈ ప్రభేదమునఁ బ్రశ్నోత్తరములు రెండును వాచ్యరూపమున నే యున్నవి. ప్రథమభేదమున వ్యంగ్యము వాచ్యసిద్ధ్యంగము గాన గుణీభూత వ్యంగ్యభేద మగును.

౫౩. వికల్పము

కం. సమబలయుతవస్తువులకు
నమితవికల్పంబొసర్ప ననఘాలంకా
రమతజ్ఞుల మతమున నది
యమరు వికల్పంబనంగ నదిమెట్లన్నన్ ౧౯౭

తుల్యబలముగల రెండువస్తువులకు వికల్పము వర్ణింపఁబడినచో వికల్పాలంకారము. అలంకారమన విచ్ఛిత్తివిశేష ముండవలెనుగదా! ఇట విచ్ఛిత్తి యేమి? అన్నచో నా రెండువస్తువులకును నౌపమ్యమూలకమగు విచ్ఛిత్తి యుండవలయును.

సీ. అలఘు కాంచనమయస్థలనివాసము మేలొ?
కాంచనస్థలవాసకలన మేలొ?
పుండరీకంబుల దండనుండుట మేలొ?
పుండరీకంబుల దండ మేలొ?
మహనీయవాహినీ మధ్యసంస్థితి మేలొ?
వాహినీశ్వరమధ్య వసతి మేలొ?
మహిషీసహవాస విహరణంబులు మేలొ?
మహిషీసహావాస మహిమ మేలొ?

గీ. శైలకటకాశ్రయంబులు మేలొ? యతని
యంఘ్రికటకాశ్రయము మేలొ? యధిపుఁ డార!
అనుచు సీశాత్రవుల మంత్రులనునయింతు
రరిజయాటోప! తోరగంటివరసభూప! ౧౯౮

కాంచనము = బంగారము; ఉమ్మెత్తచెట్టు. పుండరీకము = తామర; పులి. వాహిని = సేన; నది. మహిషి = రాణి; గేదె.

ఇట వికల్పము స్పష్టముగా గోచరించుచున్నది. శబ్దసాధర్మ్యమూలక మగు నౌపమ్యముచేఁ జారుత్వము భాసించుచున్నది.

౫౪. సముచ్చయము

కం. మిగులగుణక్రియలెయ్యెడ
యుగపత్ప్రాప్తంబులుగ సముచ్చయము కృతిం
బొగడఁదగుం ద్వివిధంబై
యగణితకవివినుతమగుచు నదియెట్లన్నన్. ౧౯౯

గుణములును, క్రియలును యౌగపత్ప్రాప్తములుగ (ఒకేతూరి సంభవించినవి) నెచ్చట వర్ణింపఁబడునో యది సముచ్చయము.

కం. నలసింహ శౌర్యశోభా
స్ఫురణంబున జగములెల్ల శోణములయ్యెన్
బర రాజవదనపితతులు
హరినీలనిభంబులయ్యె నదియెట్లన్నన్. ౨౦౦

ఇట గుణములగు శోణత్వ, నీలత్వములకు యౌగపద్యము చెప్పఁబడినది.

చ. అలకలుముట్టిముట్టి, జఘనాంబరపంక్తికిఁగిట్టి కిట్టి, గు
బ్బలు రతిఁబట్టిపట్టి, కరపల్లవముల్ నులివెట్టి పెట్టియుం
జెలువగు తారహారములు చిక్కులువెట్టు నృసింహ! నీద్విష
ల్లలన వనాలికేఁగ విటలక్షణలక్ష్యములై మహీజముల్. ౨౦౧

ఇట ముట్టుట, కిట్టుట, పట్టుట, నులివెట్టుట, చిక్కులువెట్టుట, మొదలగు క్రియలకు యౌగపద్యము చెప్పబడినది.

గుణ క్రియలు రెంటికినిఁగూడ యౌగపద్యమున్నను సముచ్చయమే. ఎట్లన,

కలుషం చ తవాహితేష్వకస్మా త్సితపంకేరుహసోదరశ్రి చక్షుః
పతితం చ మహీపతీంద్ర! తేషాం వపుషి ప్రస్ఫుట మాపదాం కటాక్షైః

ఓ రాజా! తెల్లతామర వలెనున్న నీ నేత్రము శత్రువులయం దాకస్మికముగాఁ గలుషమైనది. వారి శరీరములపై నాపద్రూపలగు నాయికల కటాక్షములు పడినవి.

ఇటఁ గాలుష్యరూపగుణము, పతపరూప క్రియ అను రెంటియొక్క సముచ్చయము.

కం. పాయక "ఖలేకపోత
న్యాయము"న ననేక కారణము లొక కార్యం
బేయెడ సాధింపఁగ మత
మై యవరసముచ్చయాఖ్యమగు నెట్లన్నన్. ౨౦౨

ఖలేకపోత న్యాయానుసారముగా నహమహమికతో నొక కార్యమును సాధింపఁ బెక్కు కారణములు గూడినచో సముచ్చయము. ఇదియు నొక భేదము.

కం. శూరతయును, ధీరతయు, ను
దారతయు, గభీరతయును, ధార్మికతయు, నీ
కారణజన్మస్ఫురదవ
తారమునూచించె నోబధరణీపునరసా! ౨౦3

కారణజన్మ స్ఫురదవతారము కార్యము. దీనికి ఖలే కపోత న్యాయమున కళ్లమునందేక కాలమునఁ కపోతములన్నియు వాలిన విధమున లేక కళ్లము నుండి కపోతములన్నియు నేకకాలమున నెరిగినవిధమున—పంచతంత్రములోని కథ ననుసంధించుకొనునది.) శూరతా, ధీరతా, ఉదారతా, గభీరతలు, అను పెక్కు పెక్కు కారణములు వర్ణింపఁబడినవి.

౫౫. సమాధి

కం. కారణమొక్కటి కార్యము
ధారుణి సాధింపఁ గాకతాళనయమునన్
గారణము వేఱొకటిరా
నారూఢి సమాధియయ్యె నదియెట్లన్నన్. ౨౦౪

ఒక కార్యమును సాధించుట కొక కారణము ప్రవృత్తమయి యుండఁగా గాకతాళీయ న్యాయానుసారముగా మఱొక కారణము వచ్చి యా కార్యమును సుకరముగాఁ జేసినట్లు వర్ణించినచో సమాధి.

చ. అని మొన శ్రీనృసింహవసుధాధిపు తీవ్రచమూసమూహముం
గనుఁగొని యద్భుతంబొదవ ఖానువజీరులు వేగిళ్ళ నోళ్ళకుం
జొనుపఁగఁగాక తాళనయశోభఁదదీయముఖాంగుళీనివే
శనములు ప్రాణరక్షణవిచారధురీణములయ్యె వారికిన్. ౨౦౫

నరసభూపాలుని సైన్యములను జూచి ఖానువజీరు లక్కజవడి తనువ్రేళ్ళు నోటిపైఁ బెట్టుకొనఁగా (ననఁగా నోళ్లుమూసికొనఁగా) గాకతాళీయముగాఁ నా వ్రేళ్లు పోవుచున్న వారి ప్రాణముల రక్షించుటయను వ్యాపారమున ధురీణములు (వ్యాపృతములు అయ్యెను.)

ఆశ్చర్యముతో నోటిపైఁ బెట్టుకొన్న వ్రేళ్లు రక్షణకార్యోపయుక్తము లయినవి. ఈ లక్ష్యమున లక్షణము పట్టదు. ఏలన, నే కార్యమును సాధించుటకు నేకారణము ప్రకృతమైనది? ఆశ్చర్యమను కారణము 'నోటిపై వ్రేళ్ళు పెట్టుకొనుట' అను కార్యసిద్ధికిఁ బ్రవృత్తమైనది. ఈ కార్యము ప్రాణరక్షణ కార్యమునకుఁ దోడ్పడినది. శత్రువులు నోరుమూసికొని ప్రాణరక్షణ చేసికొనవలెనని యనుకొనుచుండఁగాఁ దలవని తలంపుగా వారి నోళ్లమీఁద వ్రేళ్లు పడెను. ఇచ్చటఁ గార్యసౌకర్యమేమి? ఏమియు లేదు! కాన నీ లక్ష్యము సరియైనదికాదు. ఈ క్రింది యుదాహరణమును గనుఁడు.

> కం. పొలయలుకను దొలఁగింపఁగఁ
> జెలియడుగులయందు వ్రాలఁ జేరెడు నాథుం
> గలిగింపఁగ నుపకారము
> బలముగఁ గ్రొమ్మొగ్గి లదృష్టవశమున నుఱిమెన్.

ప్రణయకోపశాంతి కార్యము. 'చెలియడుగులయందు వ్రాలుట' అను కారణముచే నది సాధ్యము. కాకతాళీయముగాఁ గ్రొమ్మొగ్గి లఱుముట యను కారణాంతరముచే నా కార్యము సుకరమైనది. అనఁగా నా కార్యముతోఁ బనిలేకయే పోయినది. ప్రణయకోపము చరణపాత మక్కరలేకయే శాంతిల్లినది.

౫౬. భావికము

> కం. క్షితిలోన కతీత, మనా
> గతమును, బ్రత్యక్షమువలెఁ గనుపట్టుట న
> ద్భుత నిరుపమార్థకథనం
> బతిశయముగ భావికాఖ్యమగు నెట్లన్నన్. ౨౦౬

అద్భుతమగు వర్ణనా చాతుర్యముచే నతీతానాగత వృత్తాంతములు ప్రత్యక్షాయమాణములుగా వర్ణింపఁబడినచో భావికాలంకారము. భూతభవిష్యద్వృత్తాంతములను బ్రత్యక్షముగా భాసించుచున్నట్లు వర్ణించుట దోషము గాదా? అన్నచోఁ గాదు. అత్యద్భుత వర్ణనముచే సహృదయుల హృదయమున భావన యుదయించును. ఆ భావనచే సహృదయ హృదయమునందా విషయము నిలిచి ప్రత్యక్షమువలె భాసిల్లును. ఎట్లనఁ, బాంధుఁడు తన

ప్రియురాలినిఁ బదింబదిగా ధ్యానించుచు నది ప్రత్యక్షమునం దున్నట్లుగా భావించుచున్నాఁడుగదా! అట్లే యిచ్చటఁ గూడ గ్రహింపవలెను.

మ. వరవల్గావిభవంబు దుష్టభుజగవ్రాతంబుగా, సింగిణుల్
గురు పక్షద్వితయంబుగాఁగ నరసక్షోణీశ్వరారూఢమా
తురగోత్తంసము, నిందిరాహృదయనాథుం దాల్చు ప్రత్యక్షబం
ధుర పక్షీంద్రునిలీలఁ జూచు నహితస్తోమంబు భీమంబుగన్.

కళ్లెమును, ధనుస్సులను ధరించిన, నరసభూపాలుఁ డధిష్ఠించిన, గుఱ్ఱము నోట సర్పములను, నిలువంకలను రెక్కలనుదాల్చిన, శ్రీమహావిష్ణువును వహించిన, గరుత్మంతునిగాఁ బ్రత్యక్షముగా శత్రువులు చూతురు.

ఇట శ్రీ మహావిష్ణువును ధరించిన గరుత్మంతుఁడు ప్రత్యక్షముగాఁ జూడఁబడు చున్నట్లు వర్ణింపబడుటచే భావికము. ఇది భూతభావికము.

పద్యమునఁ 'ప్రత్యక్షబంధుర పక్షీంద్రుని' అనుచోఁ బ్రత్యక్షపదము సమాసగ్రస్తమై గుణీభూతమై 'చూచు' అను క్రియాపదముతో నన్వయింప కున్నది. అది క్రియా[illegible] కన్వయించినఁ గాని ప్రత్యక్షముగా దర్శించు చున్నట్లు వర్ణింపఁబడదు.

మ. తొలి వజ్రాయుధముం ధరించి, పురుహూతుం డద్రులంబట్టి పై
క్కలు ఛేదించిన ఘట్టముల్, గిరుల సంఘంబుల్ ఘరట్టాభమై
జలధిందుర్కిన మందరాద్రి కథలున్ సాక్షాత్తుగాఁ జూపె ను
జ్జ్వల తేజోనిధి పెద్దరంగముల నా సంగ్రామమధ్యంబునన్.

ఇట 'సాక్షాత్తుగాఁ జూపె' అని సాక్షాత్పదము క్రియాపదముతోడనే యన్వయించుచున్నది. పై పద్యమున నివ్విధముగా లేదు.

"భావిభూషణసంభారాం సాక్షాత్కుర్వే తవాకృతిం"

ముందు (భావి) భూషణసంభారమును దాల్చు నీ యాకారమును సాక్షాత్కరించు కొనుచున్నాను. ఇది భావిభావికము.

౫౭. ప్రత్యనీకము

కం. పగవాఁడు సమర్థుఁడుగా
మగఁటిమి వెస దతనిమీఁద మూర్కొన కిల నా
పగవానిహితుల నొంచుట
యగుఁ గృతులఁ బ్రత్యనీక మది యెట్లనన్. ౨౦౮

బలవంతుఁడగు శత్రువును మార్కొనలేక యా శత్రువుయొక్క మిత్రుని బాధించునట్లు వర్ణించినచోఁ బ్రత్యనీకాలంకారము.

కం. నీ దురవగాహ శౌర్యము
భేదింపఁగలేక విమతపృథివీశుఁడనిన్
భేదించు నృసింహా! భవ
న్మేదురభయదప్రతాపమిత్రునిమిత్రున్. ౨౦౯

శత్రురాజు నీ శౌర్యమును భేదింపలేక నీ శౌర్యమునకు మిత్రుఁడగు మిత్రుని (సూర్యుని) భేదించుచున్నాఁడు. (యుద్ధమున మృతులయినవారు సూర్యమండలమును భేదించుకొని పోవుదురని ప్రతీతి.) ఇది విరోధాభాసతో సంకరమైయున్నది.

౫౮. వ్యాఘాతము

కం. ఒకఁడొకటిచేత నొకపని
సకలంకతఁజేయ దాని నాహేతువుచే
నొకఁడు మఱివేఱ చేయఁగఁ
బ్రకటవ్యాఘాత మెన్నఁబడు నెట్లన్నన్. ౨౧౦

ఒకఁడొక సాధనముచే నొక కార్యమును సాధింపఁగా మఱొకఁడా సాధనముచేతనే దానికి విరుద్ధమగు కార్యమును సాధించినట్లు వర్ణించినచో వ్యాఘాతము.

కం. రాజీబాంధవుఁడు నిజ
తేజమున నొనర్చుఁ ద్రిజగతీతాపము; న
వ్యాజవిరాజితతేజో
రాజిన్ హరియింతు వోబరాజునృసింహా! ౨౧౧

సూర్యుఁడు దన తేజముచే ముల్లోకములకును దాపమును గూర్చుచున్నాడు. నీ వా తేజముచేతనే ముల్లోకములతాపమును హరించుచున్నావు.

సూర్యుఁడే సాధనముచే నొక కార్యమును సాధించుచున్నాఁడో నరస భూపాలుఁడా సాధనముతోడనే తద్విరుద్ధకార్యమును జేయుచున్నట్లు వర్ణింపఁబడినది. ఈ క్రింది పద్యముగూడ నుదాహరణీయము.

ఆ. వె. కంటఁ గ్రాఁగినట్టి తుంటవిల్కానినిఁ
గంట బ్రిదుకఁజేయఁగలుగుదంట
లా త్రినేత్రు గెలుచు నాటోపము వహించు
వామనేత్రలకు నివాళులిత్తు.

ఏ నేత్రముతో మన్మథుఁడు గాల్పఁబడెనో యా నేత్రములతోడనే యువతులు వానిని బ్రదిగింతురు.

౫౯. పర్యాయము

కం. ఏకాధేయంబరయ న
నేకాధారంబులందు నిరవై క్రమమున్
జేకొనఁ బర్యాయంబు మ
హాకవిసంస్తుత్యమయ్యె నది యెట్లన్నన్. ౨౧౨

ఏకవస్తువనేకాధారములందుఁ గ్రమముగా లేక కాలభేదమున నున్నట్లు వర్ణింపఁబడినచో బర్యాయాలంకారము.

సీ. కందర్పహరునందుఁ గనులిప్పఁగా నేర్చి
శరషణోద్భవునందు శక్తి యెఱిఁగి
రామునం దచలాంబరముగట్టఁగా నేర్చి
జలధిలంఘుననందుఁ జంగ యెఱిఁగి
ఘటజునం దుభయపక్షములఁ బోర్లఁగ నేర్చి
వెస ద్రోణియెడఁ బాలువేఁడ నెఱిఁగి
మొగి వృకోదరునందు ముష్టిపూనఁగ నేర్చి
విజయునియెడఁ గర్ణవేధ యెఱిఁగి

గీ. యనుదినంబును నభివృద్ధిఁదనరు శౌర్య
శిశువు భవదీయ దోఃస్తంభజృంభమాణ
ఖురళిఁ గౌక్షేయచాలన స్ఫురణమెఱిఁగె
వైరిగజసింహ! యోబయనారసింహ! ౨౧౩

ఒకే శౌర్యశిశువు అను వస్తువు (ఆధేయము) క్రమముగా ననేకములగు నాధారములందున్నట్లు వర్ణింపఁబడినది. ఇందు విచ్ఛిత్తి గానరాదు. ఈ క్రింది పద్య ముదాహరణీయము.

కం. కనఁబడుచునవచ్చె రాగము
మును నీ కెమ్మోవియందె ముఖ్యంబుగఁ గ్రో
నన్నఁబోఁడి! యిప్పు డయ్యది
కనఁబడు నీ హృదయమునను గాఢతరంబై.

రాగ మను వస్తువు మొదటఁ గెమ్మోవియందును బిమ్మట హృదయము నను గాలభేదమునఁ గనఁబడినట్లు వర్ణింపఁబడినది. ఇట రాగశబ్దము శ్లిష్టము.

ఈ లక్ష్యములో నొకే వస్తువు పెక్కాధారములలో నున్నట్లు వర్ణింపఁ బడినది. దీనికి విపరీతముగా ననేక వస్తువులు కాలభేదమున నొకే యాధార మున నున్నట్లు వర్ణింపఁబడినను బర్యాయమే. ఎట్లన.

మధురిమరుచిరం వచః ఖలానా మమృతమహో! ప్రథమం పృథువ్యనక్తి.
అథ కథయతి మోహహేతు మంతర్గత మివ హాలహాలం తదేవ.

ఖలవచనము మొదట నమృతముగా నుండును. అదియే మోహహేతువై హాలాహల విషమగును.

ఇట నొక ఖలవచనమునందే యమృత విషము లున్నట్లు (కాలభేదమున) వర్ణింపఁబడినది. అనఁగా నొకే యాధారమున ననేక వస్తువులు వర్ణింపఁబడినవి.

౬౧. సూక్ష్మము

కం. ఈక్షితిఁ దలపోయ నసం
లక్షితసూక్ష్మార్థకౌశలప్రకటన వై
చక్షణ్యము సూక్ష్మంబగు
నక్షీణకవిప్రశస్త మది యెట్లన్నన్. ౨౧౪

సామాన్యులకుఁ దెలియఁబడనిదియు, విదగ్ధులకు మాత్రము దెలియఁదగి నదియునగు సూక్ష్మార్థమును, ఆకారముచేఁ గానీ యింగితముచేఁ గానీ పరికాశింపఁ జేయుచున్నట్లు వర్ణించుట సూక్ష్మాలంకారము.

ఉ. ప్రాణమువంటి నాకు నిజభావముఁ దాఁపఁగఁ జెల్లునమ్మ! నీ
ప్రాణవిభుం బ్రభూతగుణబంధురుఁ దెల్పగదమ్మ! యంచు వి
న్నాణముగా సఖీజనులు నల్గడలం గదియంగ సైకత
శ్రోణి యురంబుమీఁద నఖసూచిక సేర్చె నృసింహభూవరా!

'ఉరంబుమీఁద నఖసూచికను జేర్చుట' అను వ్యాపారముచే 'నృసిం హుఁడు' అను నర్థము వ్యక్తము సేయఁబడుచున్నది. తన యురమునఁ గుచ

స్కంధము లున్నవి: అవి కుంభికుంభములవలె నున్నవి. కుంభికుంభములను దోర్బలశౌర్యమునం జీల్చునది సింహముగదా! లేక నృసింహావతారమున హిరణ్యకశిపుని వక్షమునుజీల్చిన వృత్తాంతముచే నృసింహుండు అనునర్థము వ్యక్తము సేయంబడును.

ఈ క్రిందిదియు నుదాహార్యము.

కం. ఒక జాణకత్తె సంకే
తకాల మెఱుంగందలంచు తన మిండనికిన్
సకలకడం గనులనవ్వులం
బ్రకటించెను; గరవిలాస పద్మము మూసెన్.

నవ్వులచే వెన్నెలయుం బద్మనిమీలనముచే సంధ్యాకాలమనియు వ్యక్తము సేయంబడినవి.

గీ. ఉష్ణ శీతాన్న కబళంబు లొకండు నూపం
బవలో? రాత్రియో? కడంగూడ నవసరమని
దాని యుత్తర మొక లతాతన్వి యిచ్చె
నధరబింబంబు విఱిచి సంధ్యాగమమని.

నైషధము నందలి బువ్వపుబంతి వడ్డించు ఘట్టమునందలి దీ పద్యము. ఇదియు నుదాహరణీయమే.

౬౧. ఉదాత్తము

కం. విశ్వోన్నతమై చెలంగెడు
నైశ్వర్యము గలుగు వస్తు వభినుతి సేయన్
శాశ్వతమగుచు నుదాత్తము
విశ్వంభరలోనం బొల్చు విను మెట్లన్నన్. ౨౧౬

అత్యంత సమృద్ధమగు వస్తువర్ణన ముదాత్తము.

మ. నృపులర్పించినం, జేడెలూడ్చి వెలికిం జేర్పొప్పంగాం గుప్పగా
నెపుడుం జల్లిన ముగ్గుముత్తెములు, ధాత్రీశాంగదస్వర్ణచూ
ర్ణపుంబ్రోవుల్, దగు నీ గృహాంగణములం, దారాద్రి
ధాత్రీపరా
ధిపముల్ స్వవ్యయశక్తి నిన్గొలుచురీతిం శ్రీ నృసింహాధిపా!

సామంతరాజు లర్పింపఁగా, దాసీజనము లూడ్చి బయటఁ గుప్ప వేసిన ముత్తెముల రాసులును, సామంతరాజు లహమహమికతో రాచుకొనుచు నిన్ను సేవింప వచ్చినపుడు రాలిన బంగారుచూర్ణముయొక్క ప్రోవులును, నీ గృహాంగణమ్మునఁ గైలాస మేరుపర్వతములు దమ్ము వ్యయము సేయుదువో యను భీతితో నిన్నుఁ గొలువవచ్చినవిధమున నలరారుచున్నవి.

ఇట నుత్ప్రేక్షయుఁ గలదు. కానీ యుదాత్తమే ప్రధానము.

౬౨. పరివృత్తి

కం. సమమిచ్చి సమముఁగొన న
ల్పమునిచ్చి యనల్పముఁగొన, భావింప నన
ల్పమునిచ్చి యల్పముంగొన
నమరుం బరివృత్తి త్రివిధమై యెట్లన్నన్. ౨౧౮

న్యూనాభ్యధికములకుఁ బరస్పర వినిమయము పరివృత్తి. ఇది త్రివిధము. ౧. సమపరివృత్తి (సమమునిచ్చి సమమును గొనుట.) ౨. న్యూనపరివృత్తి (అధికమునిచ్చి యల్పమును గొనుట.) 3. అధికపరివృత్తి (అల్పమునిచ్చి యధికమునుగొనుట.)

కం. శ్రుతి హృదయ రత్నభూషా
కృతులు కృతుల్ నీకు నొసఁగి కృతులు నృసింహా
క్షితివర! నీచేఁ గాంతురు
శ్రుతిహృదయాభరణములు విశోభితలీలన్. ౨౧౯

నిపుణులగు కవులు శ్రుతులకును, హృదయములకును రత్నభూషణముల వంటి తమ కావ్యముల నీకిచ్చి నీనుండి శ్రుతి హృదయాభరణములను గొందురు.

ఇట శ్రుతి హృదయ రత్నభూషాకృతులగు కృతులిచ్చి శ్రుతిహృదయ రత్నభూషలు వారు గ్రహించుచున్నారు. కాన సమపరివృత్తి.

కం. నరసింహా! నీదు వైరులు
కరిసింహాలులాయభల్లగవయాహిపరం
పరకుఁ దమ గృహము లొసఁగుచు
వరుసఁ భజింతురు తదీయవనమందిరముల్. ౨౨౦

ఇట 'శత్రువులు దమ గృహములను గజసింహాదుల కిచ్చి వాని గుహలను దాము గొనుచున్నారు' అనుటచే నధికము నిచ్చి యల్పముఁ గొనుచున్నట్లు వర్ణింపఁ బడినది. కాన న్యూనపరివృత్తి.

కం. నరతనువు నీ కరాసికి
నరియొసఁగి నృసింహభూప! యనుపమరంభా
పరిరంభగుంభసంభ్రమ
భరితామరతాశుభప్రభావముఁ జెందున్. ౨౨౧

శత్రువు నీ కత్తికి మనుష్యశరీరమిచ్చి యసదృశమగు రంభాపరిరంభయుక్తమగు దేవశరీరమును బొందుచున్నాఁడు.

ఇట నల్పమిచ్చి యాధికముఁ గొనుచున్నట్లు వర్ణింపఁబడినది. ఇది యధిక పరివృత్తి.

౬౩. కారణమాల

కం. ఇల నుత్తరోత్తరములకుఁ
బొలుపొందఁగఁ బూర్వపూర్వములు హేతువులై
యలరఁగఁ గారణమాలిక
యలంకరణ రాజమయ్యె నది యెట్లన్నన్. ౨౨౨

పూర్వపూర్వము లుత్తరోత్తరములకుఁ గారణములయ్యెనేనిఁ గారణమాల.

మ. హరిపాదాంబుజపూజనాభిరతిచే నైశ్వర్య, మైశ్వర్య చా
తురిచే సజ్జనరక్షణంబు, సుజనస్తోమావనస్ఫూర్తిచేఁ
జిరపుణ్యంబులుఁ, బుణ్యవాసనలచేఁ జెన్నొందు సత్కీర్తియున్
నరసింహాధిప! నీకె పొల్చు బుధసంతానైకచింతామణీ! ౨౨౩

హరిపాదాంబుజ...రతి యైశ్వర్యమునకుఁ గారణము; ఐశ్వర్యము సజ్జనరక్షణమునకుఁ గారణము. సజ్జన రక్షణము పుణ్యమునకుఁ గారణము. పుణ్యము కీర్తికిఁ గారణము.

కారణవాచకములగు పూర్వపూర్వపదములే యుత్తరోత్తరమున నుండవలెను. అట్లుగాక దదర్థబోధకమగు పదాంతరమును బ్రయోగించినచోఁ దత్త్వప్రతిభావము లేక వివక్షితార్థసిద్ధి గలుగదు. ఇట 'సజ్జనరక్షణంబు, సుజనస్తోమావనస్ఫూర్తిచే' అను నెడ సజ్జనరక్షణ పదము విడువఁబడి 'సుజనస్తోమావన పదము' ప్రయుక్తమైనది. ఇది యయుక్తముగాను.

పూర్వపూర్వము లుత్తరోత్తరములకుఁ గారణములగుటయేకాక యుత్తరోత్తరములు పూర్వపూర్వములకుఁ గూడఁ గారణములగును ఎట్లన,

భవంతి నరకాః పాపాత్ । పాపం దారిద్ర్య సంభవం
దారిద్ర్య మప్రదానేన । తస్మాద్దానపరో భవ ! ।

నరకములు పాపమువలన వచ్చును. పాపము దారిద్ర్యమువలనఁ గలుగును. దారిద్ర్య మప్రదానముచేతఁ (దానము చేసియుండని కారణమున) గలుగును. కావున దానపరుఁడవు గమ్ము !

ఇటఁ బూర్వపూర్వములగు నరకాదులకు నుత్తరోత్తరంబులగు పాపాదులు కారణములుగా నిరూపింపఁబడినవి.

అయితే యీ యలంకారమున విచ్ఛిత్తి యేమున్నది? అని యడుగ వచ్చును. ఉత్తరోత్తరవస్తువులు కారణములగుటచే నివ్వన్నియు నుపాదేయములే యను జ్ఞానము చమత్కారకారణమగును.

౬౮. ఏకావళి

కం. ధరఁ బూర్వపూర్వమున కు
త్తరోత్తరము క్రమసమగ్రిత విశేషణమై
పరగిన నేకావళి యన
నరుదగు సత్కృతులయందు నది యెట్లన్నన్. ౨౨౮

పూర్వపూర్వమున కుత్తరోత్తరము విధిరూపమున విశేషణముగా నిబంధించినచో నేకావళి.

కం. అవనిధవాస్థానంబులు
కవియుతములు; కవులు రచితకావ్యులు; కావ్య
వ్యవహారము లమితభవ
న్నవనవగుణభూషితములు నరసింహ! నృపా! ౨౨౯

విధిరూపమున నేకాక నిషేధరూపమున నిబంధించినను నేకావళియే. ఎట్లన,

న తజ్జలం యన్న సుచారుపంకజం । న పంకజం యత్ యదలీన షట్పదం
న షట్పదోఽసౌ కలగుంజితో న యో । గుంజితం తన్న జహార యన్మనః ॥

ఏది చక్కనితామరలు లేనిదో యది జలముగాదు. ఏది తుమ్మెదలు లేనిదో యది తామర గాదు. ఏది కలరుతము సేయదో యది తుమ్మెద గాదు. ఏది మనస్సును హరింపదో యది కలరుతము గాదు.

సంస్కృతశ్లోకమునఁ బూర్వపూర్వములగు జలాదుల కుత్తరోత్తరములగు సుచారు పంకజాదులు నిషేధరూపమున నిబంధింపఁబడినది.

౬౫. మాలాదీపకము

కం. మహిఁ బూర్వపూర్వములచే
రహిమీఱఁగనుత్తరోత్తరము రమ్యగుణా
వహముగ మాలాదీపక
మహిమాభిఖ్యాతిఁ జెందు నదియెట్లన్నన్. ౨౨౬

పూర్వపూర్వములచే నుత్తరోత్తర ముత్కర్షమును వహించినట్లుగా నిబంధింపబడినచో మాలాదీపకము.

కం. గురుచాపముచే శరతతి,
శరతతిచే శత్రుశిరము, శత్రుశిరముచే
ధర, ధరచే నీబాహువు
పరిలబ్ధంబయ్యె నోబపార్థివవరసా! ౨౨౭

చాపముచే శరతతి యుత్కర్షమును (సంధానమువలన) వహించెను. శరతతిచే శత్రుశిరస్సు (యుద్ధమున మరణించుటచే, ఉత్కృష్టత వహించెను. శత్రుశిరముచే ధర (శత్రునాశముచే) యుత్కర్షము వహించెను. ధరచే నీ బాహువు (ధరాభారమును వహించుటచే) ఉత్కర్షమును వహించెను.

౬౬. సారము

కం. నిరవధికముత్తరోత్తర
నిరతోత్కర్షంబుఁ దెలుప నిఖిలకృతులయం
దరుదై తగుసారాలం
కరణము కవివినుతమగుచుఁ గడునెట్లన్నన్. ౨౨౮

సీ. స్థావరజంగమాధారముల్ త్రిజగంబు
లలజగంబులజాండములఁ జెలంగు
నాయజాండములందు హరిరోమకూపముం
దా శౌరియును భోగిపై శయించు

నాభోగి జలధికోణావాస మొందు నా
కడలి కుంభజుఁ జుళుకంబుఁ జెందు
నాకుంభజుఁడు నింగి కేకఖద్యోతాభుఁ
డానింగి కబరియై యతిశయిల్లు

గీ. నీయశోలక్ష్మి కక్షీణనీతిచతుర!
చతురదధి మేఖలావృతక్షితిధురీణ!
చటులభుజదండదండితోత్కటమదారి!
వీరపరివార! యోబభూవిభునృసింహ! ౨౨౯

ఇట నుత్తరోత్కర్షము గానరాదు. కాన నిది యుదాహరణార్హము గాదు. ఈ క్రింది శ్లోక ముదాహార్యము.

"రాజ్యే సారం వసుధా; వసుధాయాం పురం; పురే సౌధం;
సౌధే తల్పం; తల్పే వరాంగనాऽనంగ సర్వసం."

రాజ్యమునందు వసుధ సారభూతము. వసుధయందుఁ బురము సారము; పురమున సౌధము సారము; సౌధమున శయ్యసారము శయ్యయందు నవంగసర్వస్వమగు చక్కని జవరాలుసారము.

ఇట నుత్తరోత్తరమగు నుత్కర్షము నిబద్ధమైయున్నది. ఇది శ్లాఘ్యగుణోత్కర్షము గలది. ఇట్టి యుత్కర్షముపై పద్యమునఁ గానరాదు.

తృణా ల్లఘుతర స్తూల స్తూలా దపి చ యాచకః
వాయునా కిం న నీతోऽసౌ మామయం ప్రార్థయే దితి.

గడ్డిపఱకకన్న దూది తేలికయైనది. దూదికన్న యాచకుఁడు తేలిక. అయితే వీనిని వాయు వేల చెదరఁగొట్టదు? అన్నచో వీఁడు నన్నేమి యాచించునో యని వాయుదేవుఁడు వానిచెంతకురాఁడు.

ఇది యశ్లాఘ్య గుణోత్కర్షము గలది.
దీని నాంగ్లమున Climax అందురు,

కం. రసవ, త్ప్రేయము, లూర్జ
స్వి, సమాహితములు నిచట వివరింపఁగ లే
దసురసప్రకరణమున
రసభావాద్యుపనిబద్ధరసములుగానన్. ౨౩౦

రసవదలంకారము, ప్రేయోఽలంకారము, ఊర్జస్వి, సమాహితాలంకా-
రము లనునవి రసప్రకరణమునఁ జెప్పబడిన రసభావాదులచే నుపనిబద్ధములగు
రసములే కాన నిట వివరింపఁదలంపలేదు. మా వ్యాఖ్యలో వీనినిఁగూర్చి లెస్సగా
వివరించితిమి. ఈ విధమునఁ బైనఱువదాఱలంకారములును రసవదాదులు
నాలుఁగును వెరసి డెబ్బది యలంకారములు నిర్వచింపఁబడినవి.

ఉ. సొమ్ములు సొమ్ములుం గలియ సొంపులు పుట్టెడురీతిఁ గావ్యజా
తమ్ములయం దలంకృతు లలంకృతులుం గలియంగ శోభమై
నిమ్మహిఁ బొల్చుఁ; దద్ఘటన మెన్నికతోఁ దిలతండులాప్తి రూ
పమ్మునఁ బాలునీరెనయు భాతిఁ దగున్ ద్వివిధత్వ మొందుచున్.

కం. తిలతండుల రూపమ్మున
నలరున్ సంసృష్టి; సంకరాఖ్యము పాల్నీ
రిల నేకమైనకైవడిఁ;
దెలుపుదుఁ దత్సంకరంబు త్రివిధముకృతులన్. ౨౩౨

లోకమున భిన్నభిన్నములయిన భూషణముల సంయోగమున నూతన సౌందర్యము ప్రభవించువిధమునఁ గావ్యములందుఁ బృథక్సౌందర్య హేతువులగు రూపకాద్యలంకారములు పరస్పరమును సంయుక్తములై సౌందర్యాతిశయమును గలిగించును. ఈ యలంకారములయొక్క పరస్పర సంబంధము రెండు విధములుగా నుండును. ఒకటి సంయోగరూపము. ఇది తిలతండులరూపము. తిలతండులములు పరస్పరము గలిసియున్నను వివిక్తముగా ననఁగాఁ బరస్పర నిరపేక్షములుగా గోచరించువిధమున నెచ్చట నలంకారములు పరస్పర సంయుక్తములయియున్నను వివిక్తముగా (పరస్పరనిరపేక్షముగా) గోచరించునో యా సంయోగము సంసృష్టి యనఁబడును. రెండవది సమవాయరూపము, ఇది నీరక్షీర రూపము. నీరక్షీరములు గలిసినపుడు ప్రత్యేకింపరాని విధమునఁ బరస్పర సాపేక్షములుగా నెచ్చట నలంకారములు భాసిల్లునో యది సమవాయ సంకరము లేక నీరక్షీర సంకరము. ఈ సంకరము త్రివిధము. ఎట్లన,

గీ. ఎనయ నంగాంగిభావంబు, నేకవాచ
కానుబంధంబు, సందేహ మనఁగ; నట్లు
పొలుచుసంసృష్టి సంకరంబులకు వరుస
లక్ష్యముల నేర్పఱించెద లలితఫణితి. ౨౩౩

అంగాంగిభావ సంకరము; ఏకవాచకానుప్రవేశ సంకరము; సందేహ సంకరము అని సంకరము త్రివిధము. ఈ విధములయిన సంసృష్టి సంకరములకు లక్ష్యములనిత్తును.

సంకరమువలెనే సంసృష్టియుఁ గేవల శబ్దాలంకార సంసృష్టి, కేవలార్థాలంకార సంసృష్టి, ఉభయాలంకార సంసృష్టి యని మువ్విధములు.

౧. అర్థాలంకారసంసృష్టి

కం. హరిదబలా కులగిరికుచ
వరచందనరజములగు భవత్కీర్తిరుచుల్
నిరవద్యసుధాంభోధి
స్ఫురణంబువహించె నోబభూవరునరసా! ౨౩౪

కం. హరిదబలాచందనమయి
యనుదగు ననురూపకంబు, నమృతాంభోధి
స్ఫురణంబుఁ దాల్చెనని యెడు
సరసనిదర్శనయుఁబొల్చు సంసృష్టియనన్. ౨౩౫

'హరితులు అను అబలలు' అనుచో రూపకాలంకారము. 'సుధాంభోధి స్ఫుర్ణము' అనుచో సుధాంభోధి స్ఫురణమువంటి స్ఫురణము అని నిదర్శన. ఇవి రెండును బరస్పర నిరపేక్షములు. కాన సంసృష్టి.

౨. శబ్దాలంకారసంసృష్టి

వదనసౌరభలోభపరిభ్రమద్భ్రమరసంభ్రమసంభృతశోభయా
చలితయా విదధే కలమేఖలాకలకలోఽలకలోలదృశాఽన్యయా.

తద వదనసౌరభమునందలి లోభముచేఁ బరిభ్రమించుచున్న, భ్రమరము యొక్క తిరుగుళ్ళచేత నొక శోభను వహించుచున్న, యలకలు పైనిఁ బడుచుంటచే లోలమైన దృక్కులు గల, యొక యువతి చలించుచు మేఖలాకలకలమును జేసెను.

పూర్వార్థమున 'భ' కారవృత్త్యనుప్రాసమును, ద్వితీయచరణమున 'ల' కార వృత్త్యనుప్రాసమును, జతుర్థచరణమున 'లకలో, లకలో' అనుచోట యమకమును గలవు. ఈ యనుప్రాస యమకములు పరస్పర నిరపేక్షములై యున్నవి. కాన సంసృష్టి.

3. ఉభయాలంకారసంసృష్టి

ప్రతాపరుద్ర దోర్దండో మండలాగ్రేణ మండితః
దృశ్యతే సమరే వీరై రుత్ఫణః ఫణవా నివ.

మండలాగ్రముచే (ఖడ్గము) మండితమైన ప్రతాపరుద్రుని దోర్దండము యుద్ధమునఁ బడగెత్తిన పామువలెఁ గనఁబడెను.

ఇందుఁ బూర్వార్థమున వృత్త్యనుప్రాసమును, నుత్తరార్థమున నుపమాలంకారమునుఁ గలవు. ఇవి పరస్పర నిరపేక్షములు. కాన సంసృష్టి.

౧. సంకరము – అంగాంగిభావము

కం. అసిజిహ్వాభయదంబై
యసమమహాబలవిశేషహారియునై యి
వ్వసుధ భవద్భుజదండము
పొసఁగున్ ఫణిమాడ్కి నోబభూవరునరసా ! ౨౩౬

కం. అసిజిహ్వాకయను రూపక
మసమమహాబలవిశేషహారిశ్లేషం
బెనగుఫణిమాడ్కి భుజమును
దెస నంగాంగిత్వ మొందెఁ దెలియ నుపమతోన్. ౨౩౭

ఓ నరసభూపాలా ! నీ భుజదండము పామువలె నసిజిహ్వాచే భయదమై శత్రువుల మహాబలవిశేషములను హరించునదై (మహాబలుఁడు= గాలి; దానిని హరించునది. అనఁగా నాహరించునది) యొసఁగును. ఇట 'ఫణిమాడ్కి' అనుచో నుపమాలంకారము. 'అసిజిహ్వా' అనుచో రూపకము. 'మహాబల' అనుచో శ్లేషయును గలవు. ఇది యంగాంగిభావ సంకరము. అంగాంగిభావమన అనుగ్రాహ్య, అనుగ్రాహకభావము. ఇందలి యుపమాలంకారము రూపకశ్లేషల ననుగ్రహించుచున్నది. ఇటనున్న యలంకారము లన్నియుఁ బ్రత్యేకముగాఁ గాక పరస్పర సాపేక్షములై సౌందర్యాతిశయమును బెంచుచున్నవి.

౨. ఏకవాచకానుప్రవేశసంకరము

కం. విశ్వామిత్రిదాగహా
శాశ్వతసౌభాగ్యమగుచు సతతోన్నతమై

విశ్వనుత! శ్రీనృసింహము
హేశ్వర! నీయసి వసిష్ఠునీడునఁబొల్చున్. ౨౩౮

నీ ఖడ్గము వశిష్ఠునివలె విశ్వామిత్ర (విశ్వ+అమిత్ర) మదమును సహించక శాశ్వత సాభాగ్యము గలదై యెల్లప్పుడును నెత్తఁబడినదై పొలుచును. (వసిష్ఠుఁడు విశ్వామిత్రమహర్షి యొక్క మదమును సహింపనివాఁడు.)

క౦. నీవాలు వసిష్ఠునివలె
నేవేళఁ జెలంగునన్న నేకపదవిశే
షావిర్భూతములగుచున్
శ్రీవెలయన్ శ్లేష, ముపను, చెలఁగును నిచటన్. ౨౩౯

'వసిష్ఠునివలె' (వసిష్ఠునీడు) అనుచో నేకవాచకమునందు శ్లేషోపమలు ప్రవేశించినవి. అనఁగా 'ఈడు' అను వాచక (పదము) ముపమాశ్లేషల ననుగ్రహించుచున్నది. అది దీసివేయఁబడినచో రెండలంకారములును నశించును.

ఇది యేకవాచకానుప్రవేశ సంకరమని యలంకార సర్వస్వకార మతానుసారముగా విద్యానాథుడు వచించినవిధమున నీ గ్రంథకర్తయును దెలిపెను. అప్పయ దీక్షితులవారు కువలయానందమున నేకవాచకానుప్రవేశ సంకరాలంకారమును నిట్లు తెలిపిరి.

సత్పుష్కరద్యోతితరంగశోభిన్య మందమారబ్ధమృదంగవాద్యా
ఉద్యానవాపినయసీవ యస్యా మేణీదృశో నాట్యగృహే రమంతే.

ఏ పట్టణమున (ఆ పట్టణమున) యువతులు సత్పుష్కరద్యోతితరంగశోభియు, (చక్కని తామరపూలతో విలసిల్లు తరంగములతో శోభిల్లుచున్న- చక్కని పుష్కరములనువాద్య విశేషములతో విలసిల్లు రంగస్థలముతో శోభిల్లుచున్న) అమందముగా నారబ్ధమృదంగవాద్యయు, (నారంభింపఁబడిన మృదంగ వాద్యములవంటి వాద్యములు అనఁగాఁ దరంగధ్వనులుగల — ఆరంభింపఁబడిన మృదంగవాద్యములుగల) నగు నుద్యానసరోజలమునందువలెనే నాట్యగృహమునఁ గ్రీడించుచున్నారు.

ఇట 'ఇవ' శబ్దముపమాశ్లేషల ననుగ్రహించుచుంటచే నేకవాచకానుప్రవేశ సంకరమనరాదు. శబ్దసామ్యమున్న మాత్రమున శ్లేష యనరాదు. 'సత్పుష్కర' అను విశేషణమున్నను శ్లేషభిత్తికాऽభేదాధ్యవసాయరూపమగు నతిశయోక్తిచే లభ్యమైన ధర్మసామ్యమే 'ఇవ' శబ్దముచేఁ జెప్పఁబడుచున్నది. అంతేకాని 'ఇవ' శబ్దముచే శబ్దసామ్యము చెప్పఁబడుటలేదు. ఒకవేళ ధర్మసామ్యము

గాదు; శబ్దసామ్యమే యున్నదన్నను గవిసమ్మతమైన శబ్దసామ్యమున్నను, అర్థసామ్యమున్నను నుపమాలంకారమే. ఎట్లన.

"యథా ప్రహ్లాదనాచ్చంద్రః ప్రతాపాత్తపనో యథా।
తథైవ సోఽభూ దన్వర్థో రాజా ప్రకృతిరంజనాత్"

ప్రహ్లాదమును గూర్చువాఁడు చంద్రుఁడు. పరితాపమును గూర్చువాఁడు తపనుఁడు. అట్లే ప్రకృతి రంజనముచే రాజు అన్వర్థుఁడయ్యెను.

ఇట నన్వర్థ నామరూప శబ్దసామ్యము దప్ప నర్థసామ్యము చెప్పఁబడ లేదు. కావ శబ్దసామ్యమున్నను నుపమాలంకారమే యగును. కావున నీ లక్ష్యమున నేకవాచకానుప్రవేశ సంకరము లేదు. ఇం గుపమాలంకారమే కలదు.

ఇదేవిధమున "విశ్వామిత్ర" పద్యమునను "వసిష్ఠునీడు" అనుచో 'నీడు' శబ్దము 'విశ్వామిత్ర' అనుచోట శ్లేషభిత్తికా (విశ్వ+అమిత్ర)ఏవ విశ్వామిత్ర ఽభేదాధ్యవసాయరూపమగు నతిశయోక్తిచే లభ్యమైన ధర్మసామ్యము నే(విశ్వామిత్రమదాసహాశాశ్వతసౌభాగ్యత్వము, సతతోన్నతత్వము) చెప్పుచున్నది. శబ్దసామ్యమే యున్నదన్నను "సకలకలంపురమేతజ్జాతం సుధాంశబింబ మివ" అను నెడల నుపమాలంకారమే స్వీకృతమైన ట్లిటఁగూడ నుపమాలంకారమే.

ఇఁక నేకవాచకానుప్రవేశ సంకరోదాహరణ మేమని ప్రశ్న మిగిలినది. అప్పయ్యదీక్షితులవా రిట్లు దెలిపిరి. "ఎచ్చట నొకే యర్థమున నలంకారద్వయము సంభవించునో యది యేకవాచకానుప్రవేశ సంకరము. ఎట్లన,

విధుకరపరిరంభాదాత్త నిష్యందపూర్ణై
శ్శశి దృష దుపక్లప్తై రాలవాలై స్తరూణాం
విఫలిత జలసేక ప్రక్రియా గౌరవేణ
వ్యరచి స హృత చిత్త స్తత్ర భైమీవనేన

దమయంతీదేవి వనమునఁ జంద్రకిరణస్పర్శచేఁ జంద్రగాంతశిలాగచితములయిన యాలవాలములందుఁ గరగి నిండిన జలపూరములచే వృక్షసేచనము విఫలమగుచున్నది. దానినిఁజూచి నలుఁడు హృష్టుఁడయ్యెను.

ఇట సమృద్ధమగు వస్తువర్ణనముంటచే నుదాత్తాలంకారమును, సంబంధము లేకున్నను సంబంధమున్నట్లు చెప్పుటచే నతిశయోక్త్యలంకారమును నీ రెండును నొకేయర్థమునఁ బ్రవిష్టములై యున్నవి. అయితే యెల్లయెడలను నుదాత్తాలంకారమున న.ంబంధ సంబంధ రూపాతిశయోక్తి మిశ్రితమై యున్నట్లెంచరాదు. దివ్యలోకగత సమృద్ధివర్ణనమున నతిశయోక్తి స్పర్శలేని యుదాత్తాలంకారమును, శౌర్యము, ఔదార్యము, దారిద్ర్యము, మొదలగువానిని వర్ణించు నెడల నుదాత్తస్పర్శలేని యతిశయోక్తియును పరస్పరవివిక్తముగా

నుండవచ్చును. పై శ్లోకమున నర్థశ్లేషమున రెంటికిని సమావేశము సంభవించును. ఇట నొకటి యంగముగాని మఱొకటి యంగిగాని కానేరదు. ఏలన నొకదానిచే నొకటి యుత్థాపితముకావుటలేదు. ఒకటి స్వతంత్రమును మఱొకటి పరతంత్రమును గాదు. రెండును స్వతంత్రములే.

ఏకవాచకానుప్రవేశసంకరము శబ్దార్థాలంకారోభయాశ్రయమగు మాత్రమే యుండుననియు నర్థాలంకారముల నుండదనియుఁ బ్రకాశకారుఁడు చెప్పెను. కాని యప్పయదీక్షితులవా రర్థాలంకారములకును నుండునని పైవిధమునఁ దెలిపిరి.

3. సందేహసంకరము

కం. పాకారితురగ, రాకా
కోకారి, కళానుకారి కోమలరుచియై
యేకాలము రంజిల్లును
నీ కీర్తిమరాళి యోబనృపు నరసింహా! ౨౮౦

కీర్తిమరాళి పాకారితురగమును (ఉచ్చైశ్శ్రవము) రాకాకోకారి (చంద్రుఁడు) కళలను ననుకరించు కోమలకాంతి గలదై రంజిల్లును.

కం. ఇలఁ గీర్తిహంసి యనుచో
సలలితగతి హంసివంటి సత్కీర్తియొ? కా
కిలఁ గీర్తి యనెడు హంసియొ?
తెలియదుపమ, రూపకంబు తేటగ నిచటన్. ౨౮౧

పై పద్యమునఁ 'కీర్తిమరాళి' అని కలదు. 'కీర్తియను మరాళి' అని రూపకమా? 'మరాళివంటి కీర్తి' అను నుపమిత సమాసముచే నుపమాలంకారమా?

ఇట దేనిని సాధించుటకును దగిన ప్రమాణములు లేమి సందేహము. కాన సందేహసంకరము.

ఈ విధముగా సందేహము గలిగినపుడొక యలంకారమును సాధించుటకుఁ గానీ బాధించుటకుఁ గానీ ప్రమాణములు లభించినచో సందేహసంకరము గాదు. ఎట్లన,

'వక్త్రేందౌ తవ సత్యయం యదపరశ్శీతాంశురుజ్జృంభతే'

"నీ వక్త్రేందువుండఁగా నీ యపరచంద్రుఁ డుదయించుచున్నాఁడనుట యేమి గలదో"

ఇట "వక్త్రేందుః" అనుచో 'వక్త్ర మేవ ఇందుః' అని రూపకమా? 'వక్త్రమిందు రివ' అని యుపమయా? అని సందేహము కలుగఁగా 'అపర' పదము రూపకమే యని సాధించుచున్నది. ఎట్లన, రూపకమున నుత్తరపదార్థ మగు 'ఇందు' శబ్దమునకుఁ బ్రాధాన్యము వచ్చును. ఉపమానమునఁ బూర్వ పదార్థమగు వక్త్రమునకుఁ బ్రాధాన్యము వచ్చును. 'వక్త్రేందు' అనుచో రూప కమును జెప్పుకొన్న యెడల నే 'అపరశ్శీతాంశుః' అనుచోట నున్న 'అపర' శబ్దము సరిపోవును. వక్త్రేందు వుండఁగా నపరేందు వేల? (వక్త్రచంద్రుఁ డుండఁగా నపరచంద్రుఁ డేల?) అని యర్థము వచ్చును. కావున 'అపర' శబ్దము రూపకసాధకము.

'రాజనారాయణం లక్ష్మీస్త్వామాలింగతి నిర్భరం'

రాజనారాయణుఁడవగు నిన్ను లక్ష్మి లెస్సగాఁ గౌఁగిలించుకొన్నది.

ఇట 'రాజనారాయణ' అనుచో వెనుకవలె 'రాజా ఏవ నారాయణః' అని రూపకమును 'రాజా నారాయణ ఇవ' అని యుపమయును జెప్పుకొన వచ్చును. కాని యిట నుపమాలంకారమును జెప్పుకొనుటకు బాధ యున్నది. ఏమన, 'రాజా నారాయణ ఇవ' అను నుపమాలంకారమునఁ బూర్వపదమగు రాజశబ్దమునకుఁ బ్రాధాన్యము వచ్చును. వచ్చునేని 'లక్ష్మి నారాయణుని వంటి రాజు నాలింగనముఁ జేసికొనుచున్నది' అను నర్థము వచ్చును. లక్ష్మి నారాయణుని నాలింగనముఁ జేసికొనును గాని నారాయణునివంటి రాజును నాలింగనము సేసికొనదు. కాన రూపకమే చెప్పుకొనవలెను. కావున లక్ష్మ్యాలింగన ముపమకు బాధకము. ఉపమా బాధకమగుచో రూపకసాధక మ్మనఁ గూడదా? అని ప్రశ్నింపవచ్చును. లక్ష్మ్యాలింగన ముపమాబాధక మయి నట్లు రూపకసాధకము గాదు. ఉపమాబాధకముగానే విచ్ఛిత్తి విశేష ముండును. కాన సాధకబాధక ప్రమాణములలో దేనిచే విచ్ఛిత్తి కలుగునో దానినే యిటఁ బ్రధానముగా గ్రహింపవలెను.

కం. ఈరీతిఁ గొన్ని యలం
కారము లేర్పఱచినాఁడఁ గడమఁ దడవ; నే
నేరక వర్జించుటగా ;
దారయ విస్తారభీతి నాపాదింపన్. ౨౮౨

విస్తారభీతి=గ్రంథవిస్తరభీతిచే; ఆపాదింపను=దెలుపను.

'విస్తరభీతి' అని యుండవలెను. ఈ విషయమును వెనుక నొకచోఁ దెలిపితిమి. ఈ మూఁడువిధములగు సంకరములనే కాక యప్పయ్యదీక్షితుల వారు కువలయానందమున 'సమప్రాధాన్యసంకరము, సంకరసంకరము' అని మరి రెండు సంకరములను దెలిపిరి. వానినిఁగూడ నిట నుదాహరింతుము.

సమప్రాధాన్య సంకరము

గీ. అంగుళీచేతఁ గచసమూహంబు నట్లు
కిరణములచేతఁ దిమిరంబుఁ గడకుఁ ద్రోచి
ముడుఁగఁ దామరకన్నులు మోహకలనఁ
జందురుఁడు ముద్దులాడు నిశాముఖంబు.

‘అంగుళులచేఁ గచసమూహంబు నట్లు’ అను వాక్యోక్తమగు నుపమయు, ‘మోహకలన’ అను సాధక ప్రమాణముచే లభించిన ‘తామరకన్నులు’ అను చోటి యుపమయును, ‘చందురుఁడు నిశాముఖంబును ముద్దులాడు, (ముద్దులాడు చున్నట్లున్నాఁడు) అను గమ్యోత్ప్రేక్షయు తేలఁదీయుచున్నవి. ఇట సంభావనా ప్రతిపాదకపదము లేమి గమ్యోత్ప్రేక్ష. ఉపమలు రెండును నంగభూతములు; ఉత్ప్రేక్షయంగి, చంద్రికర్తృక నిశాముఖ చుంబనోత్ప్రేక్షయు నిశాచంద్రుల దాంపత్యవ్యవహార సమారోపరూపమగు సమాసోక్తిగర్భముగానే యుత్థిత మగుచున్నది. ఇట రెండుపమాలంకారములను, నుత్ప్రేక్షాసమాసోక్తులను సమకాలముననే తేలఁదీయుచున్నవి. కాని పౌర్వాపర్యమును జూపుట లేదు. కావున నిట నుత్ప్రేక్షా సమాసోక్తులకు సమప్రాధాన్యసంకరము.

సంకరసంకరము.

ముక్తాః కేళిని సూత్రహారగళితా స్సమ్మార్జనీభిర్హృతాః
ప్రాతః ప్రాఙ్గణసీమ్ని మంథరచలద్బాలాంఘ్రిలాక్షారుణాః
దూరా ద్దాడిమబీజశంకితధియః కర్షంతి కేళీశుకాః
యద్విద్వద్భవనేషు భోజనృపతే స్తత్త్యాగలీలాయితం.

భోజమహారాజుయొక్క త్యాగలీల పండితభవనములం దిట్లున్నది. “రతిక్రీడలందుఁ దెగిన హారములనుండి జారిపడిన ముత్యాలను (దాసీజనము) ప్రాతఃకాలమున శృంగార కట్టలచే వెలుపలకుఁ జిమ్మఁగాఁ నవి బాలికలు త్రొక్కుటచే వారి పారాణిచే నెఱ్ఱఁబాఱినవి. కేళిశుకములు వానిని దూరముగాంచి దానిమ్మ పండ్ల విత్తులని భ్రమపడి ముక్కులతోఁ బొడుచుచున్నవి.

ఇటఁ విద్వాంసులయొక్క సమృద్ధివర్ణనము గాన నుదాత్తాలంకారము. ముత్యములు ‘బాలాంఘ్రిలాక్షారుణము లయినవి’ అనుచో ముత్యములు స్వగుణత్యాగము సేయుటచేఁ దద్గుణాలంకారము. ఇందే దాడిమబీజ భ్రాంతినిఁ గలిగించు కావ్యలింగాలంకారమును గలదు. మొదటి యుదాత్తాలంకారమే యీ తద్గుణకావ్యలింగములకు మూలము.

‘ముత్యములు బాలాంఘ్రిలాక్షారుణములు’ అను నొక్కే యర్థమునఁ దద్గుణ కావ్యలింగములుంటచే నీ రెంటికిని నేకవాచకానుప్రవేశసంకరము.

పిమ్మటఁ గేళీశుకములు దానిమ్మపండ్ల విత్తులని భ్రమయుటచే నట భ్రాంతిమదలంకారము. దీనికిఁ బైనున్న యేకవాచకానుప్రవేశ సంకరమే కారణము. ఈ యేకవాచకానుప్రవేశ, భ్రాంతిమదలంకారములచే నుదాత్తాలంకారము సౌందర్యాతిశయమును వహించుచున్నది.

కాన నేకవాచకానుప్రవేశసంకర భ్రాంతిమదలంకారములకు రెంటికి నుదాత్తాలంకార మంగము (అనుగ్రాహకము) గాన వీని కంగాంగిభావసంకరము.

మఱియు హేతుమంతమగు విద్వద్గృహవైభవమును హేతుభూతమగు రాజవితరణమును నభిన్నముగాఁ జెప్పుటచే (హేతుహేతుమతోరైక్యం హేతుం కేచిత్ప్రచక్షతే) హేత్వలంకారము. ఆ హేత్వలంకారము రాజవితరణము యొక్క నిరతిశయోత్కర్షమును దెలుపుటలోఁ బర్యవసించును. కవిసంరంభము (ఉద్దేశము) ఇంతమాత్రమే యగుచోఁ బూర్వోక్తమైన యుదాత్తాలంకార భూషితమైన హేత్వలంకారమని సిద్ధించును. అట్లుగాక "భోజరాజపండితుల సంపద యెట్టిది?" అను ప్రశ్నకీ పద్య ముత్తరముగా గ్రహించినచో నిరతి యైశ్వర్యరూపమగు నప్రస్తుత కార్యమున వారి సంపదను బ్రశంసించినట్లు కవి యుద్దేశించినయెడలఁ గార్యనిబంధనాప్రస్తుత ప్రశంసాలంకార మగును. కార్యముగూడ వర్ణనీయముగానే యనఁగాఁ బ్రస్తుతముగానే తలఁచినచోఁ బ్రస్తుతాంకురాలంకారమగును. ఈ యప్రస్తుత ప్రశంసా, ప్రస్తుతాంకురములలో విశేషించి యొకదాని నిట నిరూపించుటకు సాధకబాధకములు లేమి సందేహాసంకరము.

మరియు విద్వద్గృహవైభవ వర్ణన మసంబంధసంబంధరూప మగుటచే నతిశయోక్తియు నగును. ఇది యుదాత్తముతోఁ గూడి యేకవాచకానుప్రవేశ సంకరమగును.

ఇంతేకాక నిరతిశయవితరణోత్కర్షమునఁ బర్యవసించు హేత్వలంకారమును, అత్యద్భుతమగు నతథ్యమైన యౌదార్యమును వర్ణించుటయే లక్షణముగాఁ గల అత్యుక్త్యలంకారమును, (అత్యుక్తి రద్భుతాతథ్య శౌర్యౌదార్యాది వర్ణనం) ఒకేయర్థమున సమావిష్టములగుటచే నీ రెంటికిని నేకవాచకానుప్రవేశసంకరము.

ఈ సంకరము గారణముగాఁగద యప్రస్తుతప్రశంసకుఁ గానీ ప్రస్తుతాంకురమునకుఁ గానీ రాజసంపత్సమృద్ధి వర్ణనాత్మకమను నుదాత్తాలంకారముతో నేకవాచకానుప్రవేశసంకరము.

ఇట విద్వద్గేహసంపదచే రాజవితరణమును, దానిచే రాజసంపత్సమృద్ధియు వ్యంగ్యమగుచున్నది. కాన నిట నుదాత్తాలంకారము గాని వాచ్యాలంకారము గాదుగదా! అట్లైన వాచ్యాలంకారములగు నప్రస్తుతప్రశంసలోఁ గానీ ప్రస్తు

తాంసరముతోఁ గానీ వాచ్యాలంకారముగాని యుదాత్తాలంకారమున కేకవాచ కానుప్రవేశసంకర మెట్లని ప్రశ్న వచ్చుచున్నది. అపుడు 'ఏకవాచకానుప్రవేశ సంకర' పదములోని వాచకమునఁ బ్రతిపాదకము (తెలుపునది) అని యర్థముఁ జెప్పుకొనవలెను. అపుడు వాచకమున వ్యంజకమనియు నర్థము వచ్చును. కావున నొకటి వాచ్యాలంకారమైనను, మరొకటి వ్యంగ్యాలంకారమైనను వానికి సంకరము సంభవించును.

ఈ మూఁడు 'ఏకవాచకానుప్రవేశ సంకరములును' సమములే యగుటచే సమప్రాధాన్యసంకరము. ఇది సంకరాలంకారముల సంకరము.

సంసృష్టి, అంగాంగిభావ సంకర, ఏకవాచకానుప్రవేశ సంకర, సందేహ సంకర, సమప్రాధాన్య సంకరములకు నరసింహ సంకరమని నామము. నర+ సింహ మూర్తి విగ్రహమున నరత్వ సింహత్వములకు సమావేశమున్న విధమున భిన్నాలంకారముల కేకత్ర సమావేశముంటచే 'నరసింహ సంకరము' అని పేరు పెట్టిరి. సంకరసంకరము నరసింహసంకరము గాదు.

అలంకార విమర్శ

భరతుఁడు నాట్యశాస్త్రమున యమకమను నొకశబ్దాలంకారమును ఉపమా, దీపక, రూపకములను మూఁడర్థాలంకారములనే పేర్కొనెను. దండి ముప్పది నాలుగును, మమ్మటుఁ డేఁబదితొమ్మిదియు, విద్యానాథుఁ డఱువదాఱును, చంద్రాలోకకర్త నూటొకటియు, అప్పయదీక్షితులవారు కువలయానందమున నూటిరువదినాలుగు దెలిపిరి. భట్టుమూర్తి విద్యానాథు ననుసరించి యఱువదాఱింటినే యుదాహరించెను.

ఆంగ్లమున Simile (ఉపమ) Metaphor (రూపకము) Hyperbole (అతిశయోక్తి) Vision (భావికము) Irony (వ్యాజస్తుతి) Allegory (అప్రస్తుత ప్రశంస) Personification, Epithet, Synecdoche, Metonymy, Euphemism, paradox, (విరోధాలంకారము) Paramanisia (శ్లేష) Climax (సారము) అను నలంకారములు మాత్రము గలవు. ఇందలి కొన్నింటిని మనవా రలంకారములుగా గ్రహింపరు. లక్షణగా గ్రహింతురు.

ఈ శబ్ద, అర్థ, అలంకారములలో నర్థాలంకారములకే ప్రాముఖ్యమిచ్చిరి. అగ్నిపురాణము

> అలంకరణమర్థానా మర్థాలంకార ఇష్యతే ।
> తం వినా శబ్దసౌందర్య మపి నాస్తి మనోహరం ।
> అర్థాలంకార రహితా విధవేన సరస్వతీ.

అర్థాలంకారములేని శబ్దసౌందర్యము మనోహారముగాదు. అర్థాలంకారములు లేని సరస్వతి (కావ్యము) విధవవంటిది, అని యర్థాలంకార విశిష్టతను దెలిపెను.

అలంకారమన నేమి? వామనుఁడు "సౌందర్య మలంకారః" అలంకారమన సౌందర్యము : అని నిర్వచించి వేనివలన నాసౌందర్యము కావ్యమునఁ గలుగునో యవియు నలంకారములే యని నుడివెను. దండి

"కావ్యశోభాకరాన్ ధర్మా నలంకారాన్ ప్రచక్షతే"

కావ్యశోభాకరములగు ధర్మములను నలంకారములని చెప్పుదురు, అని వచించెను.

భామహుఁ డలంకారము లన్నింటిని వక్రోక్తులనెను. వక్రముగా ననఁగా వికటముగా స్వభావవిరుద్ధముగాఁ జెప్పిన యుక్తి. కావున స్వభావోక్తి నాతఁ డంగీకరింపలేదు.

ఈ యలంకారములలో నుపమాలంకారము సర్వాలంకార బీజభూతమని వామన మతము. కావుననే యాతఁడుపమాగర్భములగు నలంకారములనే యుదాహరించెను "ఉపమా కాళిదాసస్య" అని మహాకవి కాళిదాసే యుపమాలంకరమును బరాకాష్ఠ నొందించెను మమ్మటుఁ డతిశయోక్తియే సర్వాలంకారబీజమని యీ క్రింది విధమున వచించెను.

ఏషా సర్వైవ వక్రోక్తి రనయార్థో విభావ్యతే
యత్నో౽స్యాం కవినా కార్యః కో౽లంకారో౽నయా వినా

ఇట వక్రోక్తియన సుందరమైనయుక్తి. ఆ సౌందర్య మతిశయముచే లభించును. కాన వక్రోక్తియన నతిశయోక్తి. దీనిచే నర్థము విశేషముగా భావింపఁబడును. ఆస్వాద్యమగును. కావునఁ గవి దీనివిషయమున యత్నము సేయవలెను. ఇది లేని యలంకారమే మున్నది?

కాని వామనుని పిమ్మట వచ్చిన సర్వాలంకారికులును వామనమతము నే స్వీకరించి తన గ్రంథములలో నలంకారప్రకరణమునఁ బ్రప్రథమున నుపమాలంకారమునే వివరించిరి. మఱియు దండి చూపినన్ని యుపమాభేదముల నెవరును చూపలేదు. అప్పయ్యదీక్షితులవారు

"ఉపమైకా శైలూషీ సంప్రాప్తా చిత్రభూమికా
భేదాన్ రంజయతి కావ్యరంగే నృత్యంతీ తద్విదాం చేతః"

అని తెలిపిరి. (దీని వివరణము వెనుక నుపమాలంకార ప్రకరణమునఁ జేయఁబడినది.) ఎల్ల యలంకారములను శ్లేషస్పర్శచే సౌందర్యాతిశయమును వహించునని

యను గొందఱు పలికిరి. "శ్లేషః పుష్ణాతి సౌభాగ్యం ప్రాయోవక్రోక్తిషు స్థితం."

ఈ యలంకారములన్నియుఁ గావ్యజీవితమగు త్రివిధమగు ధ్వన్యుపస్కారకములుగానే నిబద్ధములు గావలయును. అట్లు గానిచో నవి కేవలముగా నర్థచిత్రములే యగును. అలంకారశబ్ద మయ్యెడ సార్థకముగాదు. ఎట్లన,

సచ్ఛిన్నమూలః క్షతజేన రేణు స్తస్యోపరిష్టా త్పవనావధూతః
అంగార శేషస్య హుతాశనస్య పూర్వోత్థితో ధూమ ఇవావభాసే.

రక్తపాతముచే ఛిన్నమూలములగలదై, వాయుధూతమై యాకాశమున విగిడిన రేణువు ఇంగలమమాత్రమే మిగిలిన యగ్నియొక్క (ఆర్పుటవు) ముందు లేచిన ధూమమువలె భాసిల్లెను. కాలుచున్న కట్టెపై నీరుపడఁగా నింగలము మిగులును. పొగ పైకిఁబోవును. అట్లే రక్తపాతముచే నేలతడియఁగా రేణువు పైకెగసిపోయెను. ఇచ్చటి యుపమాలంకారము ధ్వన్యుపస్కారము కాక కేవలౌపమ్యమాత్రపరముగా నున్నది. ఇందర్థవైచిత్రియే కాని యాస్వాద్యత లేదు. కాన నలంకారము లెల్లగాక త్రివిధమగు ధ్వని పర్యవసాయములుగా నుండవలెను. ఎట్లన, "ఓ సుందరీ! నీ ముఖము చంద్రునివలె నున్నది" అనుచోట నున్న యుపమాలంకారము వక్తయొక్క రతినిఁ (శృంగారరసమును) బోషించుచున్నది. అర్థశక్తిమూలవ్యంగ్యములలో నుపమాద్యలంకారములచే వస్తువ్యంగ్యములను, అలంకారవ్యంగ్యములను మున్నుదాహరించియుంటిమి. ఈ విధముగా నీ యలంకారములు కేవలార్థవైచిత్ర్యమాత్రపరములు గాక త్రివిధములగు ధ్వనులకును నుపస్కారములై యుండవలెను.

సాధారణముగా నర్థాలంకారము లన్నియును త్రివిధధ్వని పర్యవసాయులుగానే యుండును. సమాసోక్తి, అప్రస్తుతప్రశంస, దీపకము, పర్యాయోక్తము, ఉత్తరాలంకారము, పరికరము, అర్థాంతరన్యాసము మొదలగునవి ధ్వని పర్యవసాయులే. ఇందు సమాసోక్త్యాదులు గుణీభూతవ్యంగ్యములుగా నుదాహరింపబడినవి. ఏవో కొన్ని మాత్రము 'సచ్ఛిన్నమూలః' అను శ్లోకము వంటివలె ధ్వన్యుపస్కారకములు కావు. కావునఁ గవులు వానిని ధ్వని పర్యవసాయులుగానే చేయుటకు యత్నింపవలెను.

ఈ యలంకారములలో నుపమాదులగు కొన్ని యలంకారము లప్రత్యక్షముగా ననుభూతములుగానున్న వస్తువును బ్రత్యక్షముసేసి యనుభవమునకుఁ దెచ్చును. ఎట్లన, 'ముఖము చంద్రునివలె నున్నది' అను నుపమ ముఖమునందు మనకుఁ బ్రత్యక్షముగాని సౌందర్యమును బ్రత్యక్షము సేయుచున్నది. ఈ యభియుక్తిఁ గనుఁడు.

అతథారావపి తథా సంస్థితానివ హృదయే యా సూచయతి
అర్థవిశేషే సా జయతి వికటకవిగోచరా వాణీ.

'అట్లు కానివానిని నట్టివానివలె హృదయమునకు సూచించునట్టి కవివాణి జయించును.' కవి యీ యలంకారములచేతనే కదా యీ విధముగా సూచించును.

భాషతోఁగూడ నలంకారములు పుట్టినవి. మనుష్యులాబాలవృద్ధముగా నలంకారయుక్తముగా భాషింతురు. "ఆ దంపతులు చిలుకా గోరింకలలాగ ఉన్నారు" "భాగ్యం ఉంటే బంగారం తింటారా?" 'ఆ యిల్లు సీతకే పర్ణశాల' 'పిల్లవాఁడు దూసినట్లయినాఁడు,' 'వాడు తాడిచెట్టు' అని యీ విధముగాఁ బ్రతిమాటలోను నలంకారములే. అందును నావేశమువచ్చినచో విశేషించియు నవి వెలువడును. అలంకారమన నేమో తెలియకయే యాబాలగోపాలమును నలంకారయుక్తముగా సంభాషింతురు. అలంకారయుక్తమగు భాష జీవద్భాష. శౌర్యాదులవలె గుణము లాత్మభూత రసధర్మములు. అలంకారములు హారాదులవంటివగుటచే గుణములవలె సాక్షాద్రసోపస్కారకములు గాక పరంపరా రసోపస్కారకము లగును.

వామనుఁడు 'కావ్యశోభాయాః కర్తారో గుణాః । తదతిశయ హేతవ స్త్వలంకారాః । పూర్వే నిత్యాః' (కావ్యశోభనుగూర్చునవి గుణములు. తదతిశయ హేతువు లలంకారములు. ఇందు మొదటివి (గుణములు) నిత్యములు) అని చెప్పెను. గుణములు నిత్యమనుటచే నలంకారము అనిత్యములు. అని చెప్పినట్లయినది. మఱియు "యువతేరివ రూప మంగ కావ్యం" "యది భవతి వచశ్చ్యుతం గుణేభ్యః" (చూ॥ గుణప్రకరణారంభము.) అనువానిచే గుణములు ప్రధానములనియు ననఁగా సాక్షాద్రసోపస్కారకములనియు నలంకారము లప్రధానములనియు ననఁగాఁ బరంపరా రసోపస్కారకములనియును దెలిపెను.

శా. మఖ్యామందువపందువాభయుద దోస్మాహాత్మ్య! ధాటీమహా
తుఖ్యాఖ్యప్రతిరుద్ధ భూభువన! హిందూరాజ్యసంస్థాపనా!
ప్రాఖ్యద్యోతకులోత్థిత ధ్వజపటప్రాయప్రసర్పద్యశ
స్స్రక్షీర్యాకృత శర్వకంకణ నమస్యాజాలకోలాహలా! ౨౪౩

కం. సాహిత్యభోజ! భూజన
సౌహిత్యనిదాన! దాన సంతాన! మహా
బాహాసవానవాహా
రోహణ రేవంత! లలితరూప జయంతా! ౨౪౪

వర్గపంచకరహితసుగంధివృత్తము

హారహీరసారసారిహార శైలవాసవో
ర్వారుహాహిహారశేషవేషహాసలాలస
శ్రీరక్షోదయాళసాంశుశీల! వైరి వీరసం
హార! సారశౌర్యసూర్య! హార్యవార్యసాహసా! ౨౮౫

గద్యము

ఇది శ్రీహనుమత్ప్రసాదలబ్ధ ...... కావ్యాలంకారసంగ్రహం బను
ప్రబంధంబునం దర్థాలంకారవిభాగంబును సంకరసంసృష్టి
నిర్ణయంబు నన్నది సర్వంబును బంచమాశ్వాసము
సంపూర్ణము

పరిశిష్టము

(262 పుటలో 'దండకము' పిమ్మట జేర్పవలెను)

మణిప్రవాళము

సంస్కృతాంధ్రములను మేళవించిన పద్యము మణిప్రవాళము. అసలిది మళయాళమునఁ గలదు. ఆంధ్రమునను గొందఱు వ్రాసిరి.

తండులాని గృహామందు నసంతి
తిండికై తె పదిమంది వసంతి
... ...

ఉ. ఆర్తుల నీవ నేర్తు వరయంగఁ ద్రిమూర్తి విలాసవర్తి; పెం
గర్తవు భర్తవుం దలఁపఁగాఁ బరిహర్తవు నీవ; నీవ చి
న్మూర్తివి; నీవ పోషణచణుండవు; కర్తుమకర్తు మన్యథా
కర్తు ముదారశక్తియుఁ జగంబుల నీవకదా! గదాధరా!

(రామాభ్యుదయము)

మ. జయ! శీతాంశుకులావతంస! నిషధస్వామీ !

(269 పుటలో 'ఖండము' పిమ్మట ౧౮ 'ఆహ్నికము' అని చేర్పవలెను.)

'ఆహ్నికము'

'అహ్నా నిర్వృత్తం ఆహ్నికం' ఒక దినములో నిర్వర్తింపఁబడినది లేక రచింపఁబడినది లేక చదువఁదగినది. ఇది వ్యాకరణ మహాభాష్యముయొక్క పాదముల (అష్టాధ్యాయి) భాగమునకు నామము.

(270 పుటలో 'భాష్యము'నకు లక్షణ నిర్వచనము)

శ్లో॥ సూత్రార్థో వర్ణ్యతే యత్ర వాక్యై స్సూత్రానుసారిభిః
స్వపదాని చ వర్ణ్యంతే భాష్యం భాష్యవిదో విదుః.

సూత్రానుసారులగు వాక్యములచే సూత్రార్థమును వర్ణించుచు [illegible]నకును గ్రంథకర్త తన స్వకీయ పదములనుగూడ జతపఱచుచు వ్రా[illegible] వ్యాఖ్య భాష్యము.

(272 పుటలో 'వ్యాఖ్య' పిమ్మటఁ జేర్పవలెను.)

ఉపోద్ఘాతము – పస్పశము

శాస్త్రస్యారంభకో గ్రంథ ఉపోద్ఘాత ఇతీరితః
స ఏవ గ్రంథసందర్భః పస్పశః కథితో బుధైః.

శాస్త్రమును ప్రారంభించుటకు ముందు వాని విషయమును నలఁతిగా [illegible]ు గ్రంథ ముపోద్ఘాతము, పస్పశము అనఁబడును.

పీఠిక – భూమిక

పీఠ ఇవ పీఠికా, భూమి రివ భూమికా; పీఠికయు, భూమికయు (అంతస్తు) ఉన్నత ప్రదేశములుగదా! వాని నధిష్ఠించినవారికిఁ గ్రింది వస్తువులు విస్పష్టముగా గోచరించువిధమున నీ పీఠికా, భూమికలు చదివినచో గ్రంథస్థవిషయము గోచరించును. ఇవి కావ్యారంభక గ్రంథములు. (పైవి శాస్త్రారంభక గ్రంథములు)

తొలిపలుకు

ఇది foreword అను నాంగ్లపదమునకుఁ దెలుఁగు. దీనిని 'మున్నుడి' యనియు నందురు. గ్రంథకర్తను గురించియు, గ్రంథమును గురించియు నలఁతిగా వ్రాయు పరిచయవాక్యము.

అవతారిక – అవతరణిక – ఉపక్రమణిక

గ్రంథమునకుఁ గాని శ్లోకాదులకుఁ గాని పూర్వాపర ప్రకరణ సందర్భ దెలుపు లఘుపీఠిక.

మొత్తముమీఁద ఉపోద్ఘాతము, పస్పశము, పీఠిక, భూమిక, తొలిపలుకు, మున్నుడి, అవతారిక, అవతరణిక, ఉపక్రమణిక, అను పదములన్నియు నీష ద్భేదముతోఁ బర్యాయపదములుగానే వ్యవహరింపఁబడును.

(274 పుటలో 'మీమాంస' అనుదాని పిమ్మటఁ జేర్పవలెను.)

ప్రాతిశాఖ్యము

వేదశాఖల ధర్మము (ప్రతిశాఖం భవః) ఉపచారముచే నందలి స్వరసంధి వర్ణోచ్చారణాదికమగు వివిధ విషయములను దెలుపు గ్రంథము. (phonotics) ఇందు వైదిక వ్యాకరణాంశములుగూడఁ గలవు. ఇది శిక్షావ్యాకరణముల యొక్క వివరణమే.

Check List

Book Number	YDROIC279	Date	18-4-23
Front Cover	NO	Back Cover	NO
Blank Pages	NO		
Missing Pages	NO		
Prepared By	Ch.Rohith	Cutting By	Hema
Scanned By	ch. Ramya	Pages	733
Quality Checking	T. Mounika		